

14870

વિશ્વ — માનવ

માનવો વગોરવતી પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંજાતું દેખાતો

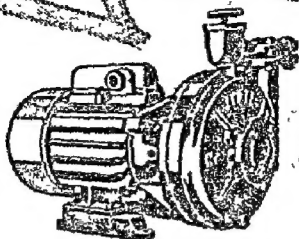
જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૩

૪૯

● સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

● વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છટકે રૂ. ૨

વિશ્વમાનવ : રામજી મહિર ધોળ-સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા
(ફોન : ૪૬૫૦)

એ કોશિયજ ન કરશો!

જ્યોતિ 'યુનિબિલ્ટ' પરંપરે
બીબ પંચ સાથે સરખાવવાની
કોશિયજ ન કરશો; કારણ કે પાવર-બીલ,
પાણીની આવક, જગાનું રોપણ, વગેરે કાર્યો
'યુનિબિલ્ટ' પરંપરની હરીજમાં બીબ પંચ ઉઠા રહી
છે તેમ નથી...આ પંચ આલે છે ત્યાં જાળે
જનનપાલ કરી જુઓ...ખાત્રી ધરો કે આ
એક જનોખા પ્રકારનો સુધર પંચ છે।

હદ : ૧'૪૧" થી ૧'૪૬"

ખાણી : કદાચ ૫૮,૦૦૦ ગેલન સુધી.

મદ્ય : ૨૧૦ ટ્રક સુધી.

Quality Is our Creed

જ્યોતિ લિ. વડોદરા ૩

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ * છટકે ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાકની કિંમત કદ મુજબ]

સંપાદક - ભોગીલાલ ગાંધી * સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સચાલક : દશરથ ગાંધી
પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, રામજી મંદિરપોળ સમાચારી છાપખાના સામે-વડોદરા (ફોન : ૪૬૦૫)

પહેલું પાનું

કથિર, ધર્મ અને સેવા

[૩]

સ્વામી વિવેકાનંદ

કવિતા

૧૧ કવિતા

[૯]

ચાન્દ્ર શાહ, રાધેશ્યામ શર્મા, ભરત કક્કર,
‘આદિલ’ મન્સુરી, બિરેન રાય

લેખો

સ્વામી વિવેકાનંદ

[૫]

રામા રેલા (ભોગીલાલ ગાંધી)

લોકશાહી અને સ્વાધીનતા : નવાં પરિચાલો

[૧૩]

દાદા ધર્માધિકારી

ઉમાશંકર ભેષી (મૃદ્યાકન)

[૧૭]

પ્રા. જયંત પાઠક

સાહિત્ય અને આધુનિક જીવન (સાહિત્ય)

[૪૧]

ઉમાશંકર ભેષી

આલોચન

પ્રાચીન સાહિત્ય

[૩૩]

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સાહિત્ય પ્રવાહ

[૪૪]

—

હાલ ભેચનું છે

અંતકાળ

[૫૦]

જલિયસ કૃષિક (ડૉ. રસિક પંડ્યા)

કસોટીની વેળાએ

કોલમો દરખાસ્તો, રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાઓ,

[૫૭]

—

મીની પ્રભા, મીની ઉદ્યોગ નીતિ, વિદેશી-

સહાય, મુદ્દજન્ય અર્થતંત્ર.

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહ

અ. ભા. ચિત્રકલા પ્રદર્શન, યંત્ર યુગની

[૭૦]

શાંતિ શાહ, શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈ,

સિદ્ધ કલા, રોબર્ટ ભેન્ડ્રુલ્ય મંડળી,

ધીરુભાઈ કાકર

શામળાજીમાં નવું સંશોધન

પરિચય

લુજ ગેટ્સકેલ, રોબર્ટ ફોર્સ્ટ, દલાઈ લામા

[૭૬]

બો. | પ્રા. મ. મ. દેસાઈ | —

નવું વાંચન

નવા સંજ્ઞા સાહિત્યનો ગિતાશ્રી પરિચય

[૮૨]

— | નટવરલાલ અ. વ્યાસ

દેશવિદેશ

ભારત-ચીન સંઘર્ષનો નવો તંબકો,

[૯૨]

બો. ગાંધી

ભારતીય લોકશાહીનું કલંક

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલમાપનો
ઉપયોગ ફરજિયાત બન્યો છે.

રોજીંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે—

શેરને બદલે કિલોગ્રામમાં જ
મણને બદલે ક્વીન્ટલ
અને—

તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપતી ખરીદી
તેમજ લાવો કરવાનો

આગ્રહ રાખો.

- ૦ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ સજન પાત્ર બને છે.
- ૦ જૂનાં તોલવજન વાપનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે
મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

ઈશ્વર, ધર્મ અને સેવા | સ્વામી વિવેકાનંદ

નક્કી માનજો કે મંથાના અવ્યાસથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તર્ક—વિવાદ કરના આવડે તેવી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા અમુક ધર્મ—અનુવાદ પ્રત્યે સંમતિ દર્શાવવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તર્કયુક્તિ, મતામન, શાસ્ત્રાર્થ વિ. અથવા અનુશાન-એ સર્વ ધર્મપ્રાપ્તિમા માત્ર અદાયક છે; પરંતુ ધર્મ એ તો મધ્ય અપરોક્ષાનુભૂતિ સ્વરૂપ છે. (એવા) ધર્મનો અનુભવ કરો.

જો ધર્મ અથવા જો ઈશ્વર વિધવાના અશ્રુ લુછી ન શકે અથવા ધૃતમાતૃકીન અનાથના મુખમાં એક કટકો રોટલો આપી ન શકે તે ધર્મ અથવા તે ઈશ્વર ઉપર મને શ્રદ્ધા રહેશે નહિ.

ગમે તેટલો સુદર મતવાદ દોષ અથવા ગમે તેટલું દાર્શનિક ગઢન તત્વ તેમા સમાવેલું હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી તે એક મત તરીકે અથવા એક પુસ્તકમા રહ્યું હોય, ત્યાં સુધી હું તેને ધર્મનું નામ આપી શકું નહીં. ચક્ષુ એ કંઈ આપણી પીઠ ઉપર નથી, તે તો આપણા મુખ ઉપર છે, તે સામેની દિશામા છે, તેની સંમુખ અગ્રસર થાઓ અને જો ધર્મને તમારો પોતાનો ધર્મ કહી તમે ગર્વ કરતા હો, તે ધર્મમા કહેલા ઉપદેશો પ્રમાણે વર્તવા માડો ને ઉપદેશોને કાર્યશીલ બનાવો. ઉપદેશો સાંભળ્યા કરવાથી શો લાભ છે? ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવાથી શો લાભ છે?

પરોપકાર માટે જ જીવન છે. મનુષ્યોએ સ્વજીવનને પરોપકારમય કરી દેવું જોઈએ. સ્વાર્થ માટે તો પશુઓ પશુ હોવે છે, શું તમે જાણતા નથી? પરહિત માટે યત્ન કરવાનો અભાવ એવું જ નામ મૃત્યુ.

દરિદ્ર, મૂખ, અગાની, દુઃખી, વ્યથામસ્ત—એ સર્વે તમારા હૃદયમા થાવ; એમની સેવા એજ પરમ ધર્મ સમજવો.

મને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ છે. મને મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ છે. દુઃખી દરિદ્રીઓને સહાયતા કરવા, પારકાની સેવા કરવા, નરકમા જવા તમાર થવું એને હું અતિશય મહાન—ઉત્તમ ધર્મકાર્ય સમજું છું.

જો કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો ધંટા વગેરેથી બંદ પરવારી જઈ, સાક્ષાત નારાયણ ભગવાનરૂપ માનવ દેહધારી શિવની પૂજા કરો; અર્થાત્ તેમની સેવા કરો. વિરાટ એજ ઈશ્વર છે—વિરાટ શ્વેત આ જગત છે. તેની પૂજા એટલે કે સેવા કરવી આનું જ નામ ધર્મ છે.

ત્યાગ અને સેવા એજ ભારતનો જાતીય આદર્શ છે. એ બે વિષયમા ભારતવાસીઓને ઉત્તન કરો. એમ કરવાથી જો બીજું કંઈ અવશિષ્ટ રહે તે પોતાની ગેજે જ ઉન્નતિ પામશે.

જો આ મામડા ઉપર જિલ્લા રહી બે પૈસા હાથમા લઈ 'એટા આ લે' એમ કહી ગરીબને દાન કરશો નહીં. તમારે તો તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી જોઈએ. તમે જગત પ્રત્યે તમારી દયાશક્તિ

દર્શાવી તમે પોતાને પવિત્ર અને સિદ્ધ કરવા સમર્થ થયા તેને માટે તમારે તેના (જગત) પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવી જોઈએ.

જાઓ, આ ક્ષણે જ જાઓ, તે પાર્યંસારથીના મંદિરમાં જાઓ કે જે ગોકુળમાં દીનદરિદ્રીઓના બંધુ મિત્ર હતા, જે સુદૃઢ ચંદાલને આલિંગન કરતા અચકાયા ન હતા, જેને પોતાના પુદ્ગલતાર સમયે રાજપુરપોનાં આમંત્રણોને તરછોડી એક વેસ્થાનું નિમંત્રણ સ્વીકારી તેના ઉદ્ધર કર્યો હતો. જાઓ, તેની પાસે જાઓ, અને તેને સાદાગ્ર પ્રણામ કરો અને તેના સમક્ષ એક મહાન બલિદાન કરો. એ બલિદાન તે કયું? તમારું જીવન એજ એક મહાન બલિદાન છે જેને માટે તેઓ યુગયુગે જન્મ ધારણ કરે છે, જેને તેઓ સર્વ કરતા અધિક ચલાવે છે—તેજ દીન દરિદ્ર દુઃખપતિત અને દુર્ભાગી ગણાતા જીવોને માટે તમારા જીવનનું બલિદાન આપો.

તમે પોતાને એકાદા કૃષ્ણ કે વિષ્ણુ માનશો નહીં. તમને સેવા કરવાનો અધિકાર મળે છે એજ તમારું કલ્યાણ સમજજો. જેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી તે ગમે તેવા શ્રીમંત કે રાજા-મહારાજ હોય તો પણ, તેને ધન-મ કહી શકશો નહીં. તમે મોઢને સદાચતા કરતા નથી, તમે સર્વ જીવોનું પૂજન કરી રહ્યા છો એમ જ માનજો.

ધંધર તે સ્થળે નિવાસ કરી રહ્યો છે, જ્યાં મનુષ્યો દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે—તે તમારું અને અમારી યુક્તિને માટે જ છે—કે જેથી આપણે ચેગી, ગામ, કોદવાળા વગેરે રૂપધારે ધંધરની પૂજા કરી શકીએ.

પરશ્વિતાય સર્વદેવતું અપર્ણ એતું જ નામ વચ્ચાર્થ સંન્યાસ છે.

મારા બાંધવો! આલો આપણે ગંધા સખત શ્રમ કરીએ...ભારત માતાનું લલિત્ય તમારા હાથ ઉપર આધાર રાખે છે. જીભા માઓ, જામત માઓ અને આપણી માતૃભૂમિને પોતાના સનાતન સિંહાસન ઉપર અપૂર્વ મહિમામાં, નવયૌવનતા ઉલ્લાસમાં વિરાટસ્થ નિરખો.

વિશ્વમાનવ : વર્ષ : ૧ થી ૩ (૧૯૫૮, ૫૯, ૬૦) : (વર્ષ : ૪ અને ૫ : ૧૯૬૧, ૬૨)

[બાંધેલી શાખો]

દરેક રૂ. ૮-૦૦

દરેક રૂ. ૧૦-૦૦

વિવેકાનંદ : વિલક્ષણ સંન્યાસી - વિલક્ષણ દેશભક્ત | રામા રાલાં

—ભોગીલાલ ગાંધી

વિશ્વધર્મોની પાલમિન્ટમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદને અમેરિકાનું આમંત્રણ મળ્યું (૧૮૯૩) અને આ પાલમિન્ટની કાર્યવાહીના આરંભથી જ, કશીજ અતિશયોક્તિ વિના કહેવું ભેરંજે કે, ૩૦ વર્ષના આ ભારતીય યુવાને સમસ્ત પ્રતિનિધિઓને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂક્યા. આગળના સૌ વ્યાખ્યાતાઓની જેમ, પાડિત્યપૂર્ણ નિષ્ઠાવાળી જવાને બદલે, તેમણે મૌખિક વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો, અને એ ફણ્ણથી જ આત્મીયતા સાધી લીધી; સભાજનોના અનુમ્મદને વશ થઈ આ પરિષદમાં તેમણે દસથી વાર વખત વ્યાખ્યાન દ્વારા પોતાનું અંતર રેડ્યું અને આખા સમારોહના એક માત્ર વિલક્ષણ અને વિલક્ષ મંત્રદાતા બની ગયા.. પરંતુ, વ્યક્તિગત જ નહિ, ભારતના આ મહાન અપૂર્વ વિજયને અતે, સંન્યાસી વિવેકાનંદની દશા શી હતી? એમનું અંતર કળી બેઠું હતું—એમની આંખો આમુથી છલકી રહી હતી. કેમ બેઠે, ભગવાન સાથેના પોતાના એકાંત અને મુક્ત સાન્નિધ્યનો અત આબોધ હતો કે શું?—એવો ભાવ એમને જીવન અને પ્રવૃત્તિથી પર બની પ્રભુમય જીવનની જાંખનાથી ભરી દેતો હતો...કેમકે જીવન અને પ્રવૃત્તિ કરતા મૃત્યુ અને નિર્વાણનો તલસાટ તેમનો કબજો લઈ બેસતો હતો! સંન્યાસી વિવેકાનંદ માટે આ અનુભવ સદૃશ હતો.

અને સાથોસાથ, એક ખીન્ને અનુભવ પણ સદૃશ હતો : અમેરિકાની ધનાઢ્યતાના અતિરેક ભર્ષા અભિષેક પછી, દેશભક્ત વિવેકાનંદ શરીરે અને મનથી ત્રાસી બેઠા હતા. મધરાતે જાગી બેઠા હતા—પલંગ છોડી ભોંય પર આજોડતા, આંસુસારતી આંખે કળી બેઠા, બોલતા હતા : “હે મા! આ વિજય, આ કીર્તિ, આ સંપત્તિથી હું શી રીતે સુખી થઈ શકવાનો હતો, ન્યારે મારી પ્રભુ ભૂખ અને ગરીબીની યાતનામાં સળકી રહી છે...!”

સંન્યાસી વિવેકાનંદ અને દેશભક્ત સ્વામી વિવેકાનંદ વચ્ચેનો આ કોઈ વિરોધ ન હતો. એક જ વિશ્વતિ તત્ત્વનાં આ બે અનિવાર્ય અવિભાજ્ય પાસા હતા.

*

આવી બેવડી મનઃસ્થિતિમાં વિવેકાનંદે શિકાગો, ન્યુયોર્ક, બોસ્ટન, ડેટ્રોઈટ વગેરે મહા નગરીઓ અને કોલમ્બિયા, હારવર્ડ, ન્યુયોર્કની યુનિવર્સિટીઓ ગળતી મૂકી. યોગના વર્ગો અલાખ્યા અને અનેક જામત મહાપ્રણેને—વિલિયમ જેમ્સ જેવા અમરિકી શરીર-વિદ્યાનીને આકર્ષ્યા. મિસ મીનરસ્ટીકલ (પાછળથી સિસ્ટર ફિરડીન) જેવી આજીવન શિષ્યાઓ મળી અને આ પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે પ્રગટ કરેલા રાજ-યોગના ગ્રંથે તેમને અનેક ભક્તો-આહુતો મેળવી આપ્યા.* અનેક વેદાન્તમંડળોની સ્થાપના પણ કરી.

આ પછી વિવેકાનંદે યુરોપના પ્રવાસે બિપડયા.

એ વખતે તો એવું લાગતું હતું કે આ પ્રવાસ સ્વામીની એકામતાને વિચિન્ન કરનારો બનશે. પરંતુ બન્યું બિલકુલ જ. એમણે ૧૮૯૫ ના સપ્ટેમ્બરથી ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બર દરમ્યાન ત્રણ લાંબા માળામાં યઈને આશરે ૮-૯ માસ ઈન્ડો-ચીના જ વીનાખ્યા. સ્વામીજીના મન ઉપર

* રામા રાલાંકત આ લાઈફ ઓફ વિવેકાનંદ ગ્રંથ પ્રકરણ ૩ થી ૧) ના આધારે.

* આ ગ્રંથથી મહાત્મા તોલસ્ટોય પણ પ્રભાવિત થયા હતા ‘તોલસ્ટોય’ જીવન ગ્રંથમાં આ રિસપોન્સ ઓફ એમિયા કે તોલસ્ટોયમાં આનો ઉલ્લેખ છે.

એકંદર આ આખા પ્રવાસની ઘણી જિંદી જાપ પડી - અમેરિકાથી અનેક રીતે, લિનન અને અધુધાર્મી, અલખત, અમેરિકા સામે એમને કશી ફરિયાદ કરવા બેસુ' ન હતું. ત્યાં કેટલીક વિરોધી લાગણી એમની સામે પ્રગટ થયેલી અને 'વેનિટી ફેર'માં તેઓ ભાગ લઈ ન હતા શક્યા એ હકીકત છતાં, એમને એ દેશમાં અત્યંત નાજુક સહાનુભૂતિ સાપડી હતી; બહુ શક્તિસર્વા સહાયકો પ્રાપ્ત થયા હતા; અને કેમ જાણે એ કુવારી ધરતી ફળવતી બનવા આગુર હૈયે તેમને આવકારી રહી હોય એવો અનુભવ પણ થયો હતો.

પરંતુ આ જૂની દુર્વિધા (પશ્ચિમી યુરોપ)માં પણ ચૂકતાની સાથે જ તેમને એક નવા જ પ્રકારના બુદ્ધિમતાસર્વા પાતાવરણનો સ્પર્શ થયો. અમેરિકા જેવા નવજવાન દેશમાં જે રિકતતા અને બળરતાપૂર્ણ મનોરથોના તથા પોતાની સંકલ્પશક્તિ વિષેના એમના અતિશયતાસર્વા ખ્યાલોનો જે અનુભવ થયો હતો તેણે અહીં ન હતું. અમેરિકા તો શક્તિની ઉપાસના કરતાં રાજ-યોગ સુધી ધરતી ગયું હતું. અને એક હાથે એને વિકૃત કરવા છતાં, બીજે હાથે, આખા વિશ્વને વિજય સિદ્ધ કરવા સારુ એની જ પાસેથી બાલીશ અને ગેગિષ્ટ સુખ સહરથોની માગણી કરતાં મ તે ખચ-કાચું ન હતું. પરંતુ અહીં - ઇન્ડો-અને યુરોપની વાત જુદી જ હતી. અહીં તો હજારો વર્ષોની ચિંતન-ધારાઓ વહેતી રહી હતી જેનો, ભારતના ચિંતન સાથે - વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ મહત્વના એવાં તત્વજ્ઞાન-અદ્વૈત સાથે અને જ્ઞાનયોગ જેવી યોગપદ્ધતિ સાથે - સીધા તત્ત્વ સાધી શકાતો હતો. આથી જ તો, યુરોપમાં અદ્વૈત અને જ્ઞાનયોગ સમજાવવા વખતે, એમને પ્રાથમિક કક્ષાના વર્ગો (અમેરિકામાં લેવા પડતા તેવા) લેવાની જરૂર પડતી નહિ; કેમકે યુરોપ પોતાના વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસપણે દ્વારા આ યોગને વિષે નિર્ણય લાઇ શકવા સમર્થ હતું.

જે કે વિવેકાનંદને અમેરિકામાં વ. ગ્રાફિસર રાફ્ટ, તત્ત્વજ્ઞ વિલિયમ જેમ્સ, અને મહાન વિદ્યુતશાસ્ત્રી નિકોલસ ટેરસ્ટા જેવાઓનો મોટો મળો થયો હતો; અને આ મહાનુભાવોએ તેમનામાં રસ દર્શાવ્યો હતો. આ છતાં આ બધા જ, હિંદુઓના અધ્યાત્મવાદી તર્કના ક્ષેત્રે, ઘણા બધા નવીન હતા; કક્કો છૂટવાનો હતો.

ત્યારે યુરોપમાં મેક્સ મુલર અને ખાસ ક્યુસેન[†] સરખા ભાગ્યવીર સ્વરૂપિતા અખર પડિતો પડેલા હતા - જેમની સામે વિવેકાનંદે બિલા રહેવાનું હતું. ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાન અને ભાષાશાસ્ત્રની મહાનતા તેમની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ હતી અને વિવેકાનંદે એમાં રહેલી વિશિષ્ટ ગેધા અને સન્નિધ સમચાર્થ જોઈ પણ શક્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ બધાથી તેઓ અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા.

પરંતુ ઇન્ડો-અને સો તેમને એક અસાધારણ ભાષાવેશથી ભરી દીધા હતા. તેઓ ત્યાં 'દુસ્મન' તરીકે ગયા હતા અને જતાવેત છતાં ગયા હતા! એમણે પોતે જ અત્યંત પ્રમાણિકતાપૂર્વક આ વાત, પાછા ફરતી વખતે, જાહેર કરી હતી : "અંગ્રેજ જાતિ સામેની જેટલી ક્રૂર દુસ્મની સાથે મેં ધરતી પર પણ ચૂકયો હતો તેટલો ક્રૂર વિરોધી પ્રવાસી કદિ કોઈ ત્યાં નહિ ગયો હોય... પરંતુ આજે એ પ્રજાને આદનારાઓમાં મારો બરાબરીઓ કોઈ નહિ હોય."

અમેરિકામાંના પોતાના એક શિષ્યને ઇન્ડો-અથી પત્ર લખવા (૮-૧૦-૧૮૯૬) તેમણે લખેલું : "ઇન્ડો-અ વિષેના મારા વિચારોમાં કાનિ પરિવર્તનો છે."

ઇન્ડો-અની-પ્રજામાં વિવેકાનંદને સાચા વીર દાનીઓનું દર્શન થયું. એમના શિષ્યોની એવી ખુબી છે કે તેમની અંદર રહેલી સુખ લાગણીઓ તેઓ પ્રગટ કરતા નથી. પરંતુ ખાસ દૃષ્ટિએ,

† - ખોલ ક્યુસેન પરમ વેદાન્તી તત્ત્વચિંતક હતા. તેઓ બારત આવેલા અને મુંબઈમાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપેલા.

એમની વીરતાની પ્રમાણે જ આપણી નજરે ચઢવા છતાં, અંગ્રેજ-હૃદયમાં તે કાગણીનો જિંડો ઝરો વહેતો હોય છે. એકવાર તમને એનો સ્પર્શ કરતા આવડી જાય તો, તે તમારે સહાને મિત્ર બની રહે છે. એકવાર એના દિમાકમાં અમુક વિચાર પ્રવેશ કરી ગયો તો તે, કદિ નીકળી જતો નથી; તથા એ પ્રજામાં - એ જાતિમાં જે અસાધારણ વ્યવહારકૌશળતા અને શક્તિ રહેલા છે એને પ્રતાપે, કૃપણની જેમ તેઓ તરત જ કૂટી બેઠે છે અને જુદાની જેમ ત્વરિત ફળદાયી બની જાય છે. ગુલામીની દીનતા વિના તેમણે શિસ્તનું રહસ્ય ઉઠેલી લીધું છે—મહાન નિયમજનકતાની સાથે જ તેમણે મહાન સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કર્યું છે.

યુરોપ ઉપર આટલાટલા વારી જવા છતાં વિવેકાનંદ પોતાનું ભારતીય મિશન વિસરી ન હતા ગયા. ઇંગ્લેન્ડની આ મહાનતાનો ઉપયોગ તેઓ ભારતની આધ્યાત્મિકતાના વચસ અર્થે કરવા માંગતા હતા. એમણે લખ્યું હતું (મિ. ક્રાન્સિસ લેગ્લેટને તા. ૬-૭-૧૮૬૬): “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અનેક ક્ષતિઓ છતાં જ્ઞાનવિનરણ માટે તે મોટામાં મોટું વસ્તુ છે. હું મારા વિચારો આ વસ્તુમાં એવી રીતે ગોઠવવા માગું છું કે જેથી તે વિશ્વભરમાં પ્રસરી જાય... આધ્યાત્મિક વિચારો હમેશા દક્ષિત પ્રજાઓ (જનુ અને ગ્રીક પ્રજાઓ) માથી જ આવેલ છે...” અને સ્વામીજીને તેમની ધારેલી સફળતા ત્વરિત મળી પશુ ખરી. તેમની મરખામણી ભારતીય યુગગામીઓ—રામમોહન રાય અને કેશવચંદ્ર સેન—સાથે જ નહિ, પરંતુ શુદ્ધ અને ધૃગ્ધ સાથે થવા લાગી.

સ્વામીજીએ એમના આ પ્રવાસ દરમિયાન, અમેરિકાની જેમ અહીં પણ, જ્ઞાન-પ્રેમના વર્ગો આરંભી દીધા હતાં. અને તેઓ જ્યાં જ્યાં વ્યાખ્યાનો માટે જતા ત્યાં ત્યાં તેમને એમ પણ જણાયું કે આ પ્રજા જોડાયું અને ગંભીરતાપૂર્વક તેમની વાણી ઝીલતી હતી; ત્યારે, અમેરિકાની પ્રજા ઉપરહલ્લા ભાવાવેશમાં આવી તેમને સાંભળતી રહી હતી!

આ દિવસો દરમિયાન વિવેકાનંદના મેક્સ મુલર સાથેનો પરિચય પણ એક મહાન ઘટનારૂપ હતો. મેક્સ મુલર વિવેકાનંદના ગુરુ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના પરમ ભક્ત હતા. અને શ્રી રામકૃષ્ણે જ વિવેકાનંદને મેક્સ મુલરનો સંપર્ક કરાવ્યો હતો. આવા આ યુરોપવાસી મહાન પડિત વેદ્ય પ્રત્યે વિવેકાનંદનો ભક્તિભાવ પણ અદ્ભુત હતો. ૧૮૬૬ ના મેની ૨૮ મીએ મેક્સ મુલરના આમંત્રણે, તેઓ આ વેદ્ય પડિતને ત્યાં ગયા ત્યારે, ગુલાન ભારતીય સ્વામી વિવેકાનંદે, “ક્ષણ સાથે સતત તાદાત્મ્ય પામવા મથતો આ આત્મા” જાણે પૂર્વજન્મનો વૈદિક યુગનો અવતાર હોય એ રીતે, અચિત્તવ્ય બેખી, એમને પ્રણામ કર્યા.*

આ ઉપરાંત, ઇંગ્લેન્ડમાં એમને જીવનભર જળવાઈ રહે એવી ખીજ કીમતી મૈત્રીઓ લાધી—જે. જે. ગુડવિન^૧, માર્ગરેટ નોબલ^૨ (પાછળથી સિસ્ટર નિવેદિતા) અને શ્રીમતિ સેવીઅરનીંગ.

* મેક્સમુલરે ભારતમાં પચાસેક વર્ષ રહીને વેદમય જની જનને વેદોને યુનસ્કૃતિત કર્યા હતા વિવેકાનંદ એક પત્રમાં લખે છે કે—“આમનાથી સોમા ભાગની ય ભારત-ભકિત મારામાં હોત તો કેડું સહું ”

૧ ૧૮૬૫ માં આ મહારાષ્ટ્રે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો રૂટોન્ડાફરતરિકે વિનામુલ્યે બાવપૂર્વક લખેલાં અને ત્યારબાદ બ્રહ્મચર્યમત લઈને સ્વામીજીના અતિવાસી તરિકે જીવન ગાળ્યું હતું

૨ લંડનની એક શાળાનાં શિક્ષક; ૨૮ વર્ષની વયે સ્વામીજીને ગુરુ માન્યા હતા અને તેમણે પણ બ્રહ્મચર્યમતનું પાલન કરીને, મહાવાસી જની સંન્યાસિની રૂપે ભારતની સેવામાં જીવન સમર્પી રીધું હતું. સ્વામીજીએ એમને સંપૂર્ણ ભારતીય જાતવા અને પોતાનો સમસ્ત અવકાશ વિસરી નહીં ભારતમય જની જવા પ્રેરણા આપી હતી ભારત એમને ભગિની નિવાહતા તરિકે પ્રાપ્ત્યે છે

૩ શ્રીમતી સેવિઅર નિજત કેપ્ટન હતા ધાર્મિક વૃત્તિના પતિ-પત્ની વિવેકાનંદના એક જ વ્યાખ્યાનથી એકલા પ્રભાવિત થયાં હતાં કે એ પછી તેઓ સ્વામીજીનાં પક્ષ ભાતા-પિતા દુષ્ટ રોહ એમના પર વચસવતા રહ્યા હતાં, દિમાલયમાં અદ્વૈત આશ્રમ બાંધીને આણું જીવન ત્યાં રહ્યા હતાં.

આ પ્રવાસને અંતે, અત્યંત ધમથી સ્વામીજીનું શરીર લથડી રહ્યું હતું. સહિ અને કમો બંનેના બંધનો પણ તેમને ચકવતાં હતાં—કેમ જાણે તેમને પોતાનું પ્રવૃત્તિમય જીવન સમેટી લઈ એકાંત શાંતિમાં રૂપી જવાની ઈચ્છા વળી સતાવી રહી હતી : “મને ખાતી છે કે મેં માનું કાર્ય પૂરું કર્યું છે; મને વેદાંતમાં, કે દુનિયાની કોઈ પણ ફિલસૂફીમાં, કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રસ નથી રહ્યો...કર્મની ધાર્મિક—ઉપયોગીતા પણ મને લારણ જણાવા લાગી છે...હું આ નહું—આ પૃથ્વી પર ફરી કદિ પાછા ન આવવાની આખરી વિદાયની તૈયારી કરી રહ્યો છું.”

✽

ભક્તો અને સેવકો સ્વામીજીને આરામ આપવા માટે સ્વિત્ઝરલેન્ડ લઈ ગયા. ૧૮૯૬નો ઉનાળો મોટા ભાગનો ત્યાં ગાળ્યો, અને તેમને શારીરિક તંદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થયા. સ્વિત્ઝરલેન્ડના આ હિમપ્રદેશમાં જ તેમને પ્રથમ પ્રેરણા યર્ષ—ભારત જઈ હિમાલયમાં વિશ્વભરનાં નાગરિકોને માટે મઠ શરૂ કરવો. (પાછળથી આ કાર્ય શ્રીમાન અને શ્રીમતિ સેવીઅસે ઉપાડી લીધું.)

✽

સ્વિત્ઝરલેન્ડના આરામ અધૂરો છોડી સ્વામીજી, પોતાના પ્રિય ગ્રૌંડેસર પૉલ ડયુસનના આમંત્રણે, ફિલ (જર્મની) ગયા. ગ્રૌંડેસર સ્વામીને સારો લઈ અનેક રથોે ર્યા.

પરંતુ લંડન આવી એ એક મહિના વળી ગાળ્યા હશે ત્યાં તો, તેમને ભારતની યાદ સતાવી રહી, અને ભારતની રચ્તિ તાજી થતા જ એમનું અંતર ભારતના દીન પીડિતોની યાદથી ભારાઈ ગયું. અને વળી કર્તવ્યનો સાદ ભક્તો સાલભ્યો હોય એવું અનુભવ્યું. ઈંગ્લેન્ડથી વિદાય લેતા તેમણે મિત્રોને કહ્યું : “હું આ શરીર છોડી જવાનું પસંદ કરું—વપરાઈને જઈ થયેલા વચ્ચની જેમ હું એને ફાવી દેવાનું પસંદ કરું...પરંતુ હું માનવજાતને મદદરૂપ થવાનું કદિ છોડી શકીશ નહિ.”

વિવેકાનંદ ! કામ કરવું, આ જિન્દગી આખી સેવા કરવી, આવતા જિન્દગીમાં પણ માનવીની સેવા કરવી, અને વળી પાછો જન્મ ધારણ કરવો, સેવા કરવા ફરી ફરી જન્મ ધારણ કર્યા જ કરવો...હા, એ માટે આ નહીં ઉપર પણ જન્મ લેવા વિવેકાનંદ તૈયાર હતા ! જીવનનું એકમાત્ર કારણ અને નિયતિ—એમને મન હતા—આરામ વિના ફરી ફરી આ ધરતી પર જન્મ લેવો અને ધરતી ઉપરના નહીંની જ્વાળાઓમાં જુગાઈ રહેલાને બચાવવા સતત સંગ્રામ ખેલવો ! આમ, અન્ય જનોને બચાવવા પોતે જ્વાળાઓમાં જુગવાનું સ્વીકારી લીધું હતું !

✽

વિવેકાનંદ ૪ વર્ષને અંતે પાછા રવેશ કર્યા ત્યારે અનેક વિજયો અને ઉમદા સંસ્મરણોથી એમનું હૃદય ભરાયેલું હતું. છતાં ભારતના જૂન્યા લોકોએ માટેની એમની ઓળી ખાલી હતી, એવું એમને ભારે દર્દ હતું. બે વરસ બાદ ૧૮૯૮ માં એમણે વેદનાલયી ઢેપે વાસ્તવતાનો આધાર અનુભવ્યો હતો—આટઆટલા પછી અને છતાં, ગરીબી અને જૂખમરાથી ભારતવાસીને તત્કાલ બચાવવાની પોતાની મોજના માટે ઝોહામાં ઝોહા જરૂરી ૩૦ કરોડ રૂપીઆ ભેગા થયા ન હતા ! પરંતુ હવે તેઓ આવા પરાજયોથી રેવાઈ ગયા હતા : “આરામ શક્ય નથી. હું જોતરાપેલા જ મૃત્યુને બેટીશ, જીવન પોતે જ સંઘર્ષ છે. મને સંગ્રામમાં જ જીવવા દો અને મરવા દો...”

૧

કોણ સહી લે આ તારાં લોહર લખખણ ?-
કોઈનું' ચે રાખે ન એકાન્ત
જમુનાને જલ નહાવા ગયેલનાં બચ હરી
અહંકારચીર.
ગાયનાં ટોળાંની મઢી' ધાસમા જે રમે એને
ક્યાંથી એવું લાન કે
જાતથી ચે વધુ બહાણું જાતનું' ઝોટણુ
કોઈનું' કવચ
કોઈનો દશદ-દુર્ગ
ચુલાલયને વિવિકત દેશ નિવેશને દાર કોઈનું
વારણુ
નિજ સંગ માણે નિજ રતિ એની અલાન
દશાની તકે

તાડું આક્રમણુ
આલપના કરે તું ખડેર
કદબની હોમી કાળ ચક્રો અહીં જીતરી તું આવ
ગણું પકડીને તને ઝોમોઝો હોય ને જો
આ જલે
રંધાવેલ આસના જુદજુદ પછી
ખાખડ પાણી તું પી જાય
દંમેશની તો જ ખો જુલાય.
કોઈના જોલની કાઈ પરવા ન હોય એમ
ખમ્મરી રહે તું નિજ પાવો.
સરના મ.ખણ તણું દાણુ તું આપે ને બમે
નહીં ભોળવાય કોઈ
જુદો આ જમાનો

૨

રા નામની તો જો, આ બધાવને કેટલી ચડે
છે સૂઝ !
અહીંથી તું ટળે તો નિરાત.
પણુ ક્યાં જઈશ ?
તી કીડીના દગ્ના હોશ પેટાળમાં તું ક્યોક્ષિમ
નથી જ.
રડીના સહાના બે ઝીંપ્યા તારમાથી બનાવેલો
સાધુઓ

તને બહાર આણુવા બસ છે.
અધારના ઝોળાની આડશે ભરાઈને
તું અણુદીઠ રહીશ ?
તિમિરનાં કણેકણ ચૂંથી તને ખોજ લાવે
કસારીની માંચ.
ભીતિનું કંકાલ જાની ચરહર ધતો રહે ખૂંડી ?
એમ કાઈ કહે ન મુકાય...
તને તો જલાવી દીધો હોય ને તો...
પણુ જો ન આગ ઝોલવાય ..
ગદાને પ્રહર તારા હાડ કીધા હોય ચૂર ચૂર
કણેકણ ચક્રો જો તુ ધરે નવી કાય...
કેટલી ચડે છે સૂઝ તારી ?—મારા ભાઈ
અહીંથી તુ ટળે તો નિરાત.

૩

જીડતા પ ખીની ચાચમાથી અકસ્માત તારી ભાગેલી
કીચમા
આવી પડેલ ધણુને હડપ કરી જતી તારી
જુજુડાનો
વાતરિયો વેગ મે જોયો
તારી આ દશા ?
આવ, તને હું કંઈક આપું.
પણુ...
એમ ને એમ કેમ અપાય ?—લેવાય ? કામ તો
કરવું જ જોઈએ ને ?
તને કાઈ આવડે છે ?
રસ્તાની ધારથી પસાર થતા આ પાતળા તાર પર
તું અસમર્થને આલેખન વિના આસારીથી દેડી
શકે... એમ ?
એમ નહીં
જે દાયની હથેળી પર, જિંધે મસ્તકે, આ પથરાળ
જૂંમ પર તુ લગી શકે ખરો ?
બહુ જ સરમ,
તારી આવડતમા તો કોઈ ખામી નથી.
ત્યારે જૂખ્યા વેતાળની જેમ આમ રડજો છે
શાનો ?

તારું ભાગ્ય જ રૂટલું લાગે છે... મારા બાઈ
હું શું કરું ?

૪

કાળયવનના શિકારી કૂતરાની દૂકાતી જતી
ક્ષિતિજની લીસમઠી
દિશાહીન આમતેમ રઘવાયો રઘવાયો દોડે છે તું.
ઠેલો છે હાથ ?
પહોળાં પોપચાથી તારી બીજળી પડે છે લાલ
આખ.

રજથી ભરેલ તારા ભવા ..મૂડ જેવા વાળ...
ઢેવા તારા હાલ ?
ભોય પર પડેલ આ સૂકા પાલકાની નીચેની ગુહામા
અધારનો આશ્રય લેવો છે ?

ભણી લે ત્યાં ઠાઈ મુચકુંદ સત્યે નથી
લમના પવનનો અંગુઠો આછોતરો થે ન અડે
ત્યાં શૂક પે લાગરો ચ્હાડપાન
રહે અધારના ઢેવળ ખડેર

પીંપળના વૃક્ષને તે પાણી પામું હતું ?
રખડતા કૂતરાને તે રોટલો તાપ્યો હતો ?

૫

એ રચનાઓ | રાધેશ્યામ શર્મા

બ્લોક એન્ડ બ્લોર્ન કેમ ?

૧

કો'ક ઈન્ટ-વિશાની ઉદ્દિષ્ટાલ-આ

(રવખમા

આ

સપ્તમાની

પા

ની આદતે મળજૂર)

કાળા પોરટમોટર-ટાપલે

સમરંગી

ચરખો ચલાવે છે.

જોસબધ, જોસબધ કેમ... ..

નહીંતર અર્ધરશ્મિ

“ટેકનીક્સ” હોય નહિ ? !

૨૬-૧૦-૬૨]

તો, સત્યાનાથ, તારો ઠાઈ ખચાવ નથી.
નિળિડ જંગલ દિવસ જનવર ટોળાં
લાઈ, તારા જ કરમ.

૫

અકસ્માત તું મારે આગળે ચાવી ચડ્યો છે તો
આવ.

બધેથી જમર ભલે પામો - પધુ

અહીં સફુને ચ આવકાર.

હજી ચ છે ભય ?

લોક લોકની બધી સીમાઓ અહીં લોપાઈ જાય છે.
પાછળ પડેલું ઠાઈ આખી રાત્રે નહીં એવું નિરાશું
છે રમલ

સંશય વિહીન બની આવ

ચાક લાગ્યો હતો.

જૂમિના સકલ ભારને તારા અંગ પરથી તું
ખમેરી નાખ.

હવાના પાત્રમા ભરેલા ગ્રાફજલથી તું તારું
મુખ ધોઈ લે.

હરે

ચતુર્તાતા આ આસને શાન્ત થઈ પોઠ

પ્રલય પછીના જિજ્ઞાસુ મુખી.

૨

ફૂલો હતો છે

કાટા ડસે છે

હોઈ હતો છે

દાંત ડસાવે છે

હાથ મળે છે

આગળાં કચડાય છે

આખ મળે છે

તણખા ખરે છે

ગીતો ગવાય છે, રાતો જગાય છે

ઓરેંગેજલુ ભાગવું શૂન :-

બધું કહે આ બધું !

[૨-૧૧-૬૨]

પ્રકાશ અને છું | ભરત હક્કર

પ્રકાશમાં ફેલાયેલી ઉદાસીને
ધૂળની રજકણો ઘેરી જનાવે છે.
ધૂમ્રસ એને હારે જનાવે છે.
પવન એને મસિન વળેળી જેમ સરતી કરે છે.
એ પ્રકાશ મારી આંખમાં ધસી જી
અચળતો જળાપો પેદા કરે છે
ક્ષિતિજના ખોળામાં મારું ઢાળી
પ્રકાશ રોજ મૂંગો મૂંગો સાંજના રડતો હોય છે.
આકાશ એ પ્રકાશને રંગીન રેશમી વસોથી
શબ્દગારી દે છે.
એકાદ જે તારણાઓ એને રમવા આવી
હસતો કરવા મથે છે.

પરંતુ ગર્ભ કાંશે મોઢી ચાનના
જે વ્યથાથી હું ભગતો પડી રહેલો
એવી જ ઠોઠ એની વ્યથા હશે.
એ વ્યથાને ઠોઠના શબ્દો સ્પર્શતા નથી.
મારું અને પ્રકાશનું અગ્નિત્વ
મધદગિયાની એક્કાના અનુભવે છે.

ફિનારા તરફ નાસવા લાગીએ છીએ.
પરંતુ હવાય એકાદ જાંબી સરખું થ
જીકતું ના જોવા મળે,
ત્યાંજે હરિયા મરી હું આમળા જી
પાણીમળા વક્રીજત પ્રકાશ સાથે
ધર માકું છું.

કાળ | ભરત હક્કર

આકાશ કાચખાની જેમ ધીરે ધીરે સરતું ભય છે,
એની પીઠ પર બેઠેલો કાળ,
એની પાયાજીવન્યાને અકુશ વડે કાચ્યા કરે છે.

વિજયભાવ : બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી '૭૭]

પૃથ્વી કાચખાના મોંઘા જેવી
આકાશના પેટમાં લપાઈ ગઈ છે.
કાળની ગતિ નિમ્નિત નથી.
તેજ ને અધારના આશરે એ આશ્વા કરે છે.
આપણે આકાશને થંભાવી દઈએ.
ક્ષિતિજને આગળ એના પગો પર
સૂર્ય-ચંદ્રનાં વજન પુકાડીએ.
આપણે આકાશના પેટમાંથી બહાર નીકળી જી
કાળની એક સૂર્ય જેવી પીળી
ને બીજી ચંદ્ર જેવી સફેદ-
આખોના તેજ ભેદશી.

એના રવરપમા સિંહિરના શબ્દગાર ભેદશી.
પૃથ્વી ત્યારે મૂંગળાશે
ત્યારે આકાશ કાળના વસમાં નહિ રહે.

| ભરત હક્કર

અન્નજીવા જ હસી પડેલા આકાશથી
પૃથ્વી મૂંઝ ગઈ.
પ્રજુના નિર્દોષ દસ્તા ગિમન
હરણી જેમ ટોળે મળી
માગ ધરમા ધસી આવ્યાં.
મેં બારી બારણા બંધ કરી,
તિંગડામાંથી ભેડું તો—
આકાશ એની કાયા પર
કાળને કાતરી, રંગના લપેટા કરી
આજે પાગલ બન્યું હતું.

શુભચિંતે સાલિય પદ્મિયદ મંચાલે ૧૧
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

છે, સ્વયંચાલિત છે. આપણે ત્યાં સાધારણ નાગરિક મુર્છિત, જડ-અને ગાફિલ છે. કોષ્ટકે એનામાં આત્મવિશ્વાસ નવત્રત જ ન કર્યો. એણે વિચાર્યું કે અમુક મને ખાવાનું આપશે, કપડાં આપશે, કામ આપશે અને કામ કરાવી પણ લેશે; સાથેસાથ મનોરંજન આપશે અને સાથેસાથે થોડી ‘આર્થિકચોલો’ ની માત્રા (વિચાર) પણ ઘોળાવેજીને પાવકાવશે, અને હું એને રાજ્ય આપીશ.

ચીને આ જોયું ને આક્રમણ કર્યું.

બીજી ખાસ પરિસ્થિતિ એ છે કે આપણે ત્યાં સંપ્રદાયોનું ખાસ સ્વરૂપ છે. યુરોપમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયો છે, પરંતુ ત્યાં એવી કટુતા નથી. ત્યાં ધાર્મિક ઝગડા નથી. આપણે ત્યાં ધર્મ અને જાતિના નામ પર રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય બને છે અને તૂટે છે. આ પરિસ્થિતિ પણ ચીને ‘મોળખી લીધી. આથી એણે વિચાર્યું કે એશિયા અને આફ્રિકામાં જળપ્રયોગથી પણ કમ્યુનિઝમનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. અહીં જળપ્રયોગ દ્વારા કમ્યુનિઝમના આધિપત્યની શુભવસ છે.

ચીન માને છે કે ૧૦-૧૫ કરોડનો દેશ જો કમ્યુનિઝમનું નેતૃત્વ ન કરી શકે તો આ દેશનું જીવન વ્યર્થ છે.....

આજ સુધી એશિયાનું નેતૃત્વ ભારતનું હતું. બા-કુન્ગમા નહેરુ, ડોરિયામા નહેરુ, કેગિમાં નહેરુ - અને નહેરુ પાસે તો કંઈ એવું હતું નહિ. છતાં એ જ્યેષ્ઠ રાજ્યપુરુષ મનાયો. આ પ્રતિજ્ઞાને તોડવી આવશ્યક હતી. ચીને આક્રમણ કર્યું અને આ પ્રતિજ્ઞાને ફેસ વાગી. એની ક્ષતિ ધર્મ, સિલોન, બ્રહ્મદેશ, નેપાળ, ભૂતાન, નાસર ભારતને મોરોભાઈ માનતા હતા. હવે એવું કંઈ માનવું નથી. નેદા અને લદ્દાખના રણસેત્રમાં ચીનને વિજય થયો એવું મહારાષ્ટ્ર આ વિજયથી કે ‘એણું’ છે. આટલા માટે મેં આ સમસ્યાનાં કેટલાક પરિભાષુ આપની સામે દિગ્દર્શન રૂપે રજૂ કર્યાં છે.

આ બધામાં સૌથી પ્રથમ રક્ષણીય વસ્તુ કંઈ હોય તો તે સ્વતંત્રતા છે. સ્વતંત્રતા કેવળ ઔપચારિક નહિ; વાસ્તવિક સ્વતંત્રતાની રક્ષા આવશ્યક છે. શત્રુથી થાય તો શત્રુથી કરો, કરવી જોઈએ. શાંતિ, અહિંસા, શત્રુપ્રતિકારની પૂરક બની શકે તો એટલો એનો જીવંચોગ કરવો જોઈએ.

આજે આખો દેશ એક વાત કરી રહ્યો છે - એની વાત ચાલશે, ચાલવી જોઈએ શત્રુથી પ્રતિકાર લાડે કરીએ પણ શત્રુ આપણા હાથમાં રહે આપણે શત્રુના હાથમાં ન જઈ પડીએ — ને મિત્ર હોય એ સહાયક રહે, આશ્રયદાતા ન બની બેસે.

અમેરિકાએ તો પોતાના તરફથી આ સાવચેતી રાખી જ છે. એ જોટલી મદદ કરી શકે એનાથી વધિક આર્થિક મદદની અપેક્ષા આપણે રાખી ન શકીએ

તો પછી, આપણી પૂરક શક્તિ કઈ બનશે? નાગરિકની સંકલ્પશક્તિ જ. સ્વતંત્રતાની પ્રેરણા જે આજે જાગત ધઈ છે - ગરીબ આદમીને આ રાજ્ય પોતાનું છે એવું લાગતું નથી છતાં રિક્ષાવાળા, ટ્રાગાવાળા, ફૂલી, લાંબી, -સૌ પોતાપોતાનો હવિલાગ (મગલાગ) દેવા પોતાની પ્રેરણાએ તૈયાર થયા છે.

સ્વતંત્રતાની આ પ્રેરણાને કંઈ પણ સ્થિતિમાં સ્થિર ન બનવા દેવી જોઈએ. એ ક્યારે સ્થિર ન બને? બ્યારે એના મનમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રગટે. અમેરિકા સહાય આપે છે,

(વધુ માટે જુઓ પાનુ ૧૦૨)

ઉમાશંકર જોશી : (આધુનિક કવિતા પ્રવાહ) | પ્રા. જયત પાઠક

નર્મદાથી આરંભાવેલી અર્વાચીન કવિતાના બધા ઉન્નતો ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં સિદ્ધિરૂપે જોવા મળે છે. નર્મદ દલપતની કવિતાની સમાજહિતસાધકતા ને દેશભક્તિભાવના એમનામાં વધુ મુદ્દમ, વ્યાપક અને કલાત્મક સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. કવિએ નર્મદથી ઠાકોર સુધીના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ અને કાવ્યપ્રવાહોના ગુણલક્ષણ આત્મસત્ કરી લીધા છે ને તેમને પોતાની પ્રતિભાથી વધુ ઉજાવવા બતાવ્યા છે. કાવ્યના વિષય પરત્વે અને રૂપ પરત્વે અત્યાર સુધીના જે વૈવિધ્ય સંધાયું છે તે ઉમાશંકરની કવિતામાં વધારે ગાંભીર્ય અને ઔચિત્ય ધારણ કરીને આવે છે.

નર્મદ-દલપતની કવિતામાં કૃતિની કલા કરના તેનો હેતુ પ્રધાનરથાને રહે છે. કદાચ કવિપ્રતિભાની ન્યૂતનતાને કારણે તો કદાચ અંગે એ કાળના લાવકાની કાવ્યરુચિ બહુ બિચારી નહિ હોવાને કારણે કાવ્યના કલાપાસા ઉપર કવિઓનું ને કાવ્યના આસ્વાદકોનું ધ્યાન ઓછું રહ્યું છે. પંડિતયુગના કવિઓ કલા પરત્વે વધુ જાગૃત જણાય છે. એમાંના ઘણાખરા યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ને હારશી સાહિત્યનો પરિચય પામેલા ભદ્ર વર્ગના હતા. વળી સમાજ પણ શિક્ષણસંસ્કારમાં આગસા યુગ કરતા આગળ, એટલે કવિતા આ કાળમાં એના કલાલક્ષણોમાં પુરોગામી કવિતા કરતા વધુ વિકાસ માધે છે. છતાં કવિ અને સમાજ વચ્ચે નર્મદયુગમાં જે નિકટતા હતી તે ઓછી થતી ગય છે. કદાચ અંગ્રેજી રોમેન્ટિક કવિતાના અભ્યાસથી ને કાલિદાસ ભવશ્રુતિ આદિના સંસ્કારથી કવિના ઉડ્યનેમાં રાચનારી, પ્રાકૃતતા તરફ અણગમો સેવતી રહે છે. પરિણામે જનતા અને કવિ વચ્ચે કાવ્યપ્રતિષ્ઠિતિ પૂરતું અંતર પડી ગય છે. પંડિતયુગના કવિઓમાં નરસિંહરાવ અંગ્રેજી બિર્મિ-કવિતાનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ ગુજરાતીમાં લાવે છે તો કાન્ત વિગિષ્ટ સ્વરૂપની પરલક્ષી કવિતા-ખંડકાવ્યો-લઘુ આવે છે નાનાલાલ આપણા જૂના શોકગીતોની જાની ને લક્ષણોમાં નવી અર્થાભિવ્યક્તિની શક્યતાઓ પ્રગટ કરતી રચનાઓમાં તેમજ અપદ્યાગદ્યમાં રચાયેલી કૃતિઓમાં બિર્મિકવિતાના કેટલાંક બોલાં શિખરે સગ કરે છે, તો પ્રો. ઠાકોર પદ્યરૂપમાં મોનેટ પ્રકાર તેમજ વૃત્તોમાં પ્રવાહિતા લાવીને પરલક્ષી, વસ્તુઆમરી, સ્પર્શક્ષમ, અર્થસઘન કવિતાના પ્રયોગો કરે છે.

ઉમાશંકર જોશી એમની પૂર્વેના આ બધા કવિઓના કલાવાગ્દેશો સાચવે છે ને પોતાની પ્રતિભાથી એને સંસ્કાર-વધારે છે. એમણે નરસિંહરાવની ઢોળે પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચેના ગૂઢ સંબંધોનું નિરૂપણ એમની કવિતામાં વિશિષ્ટ રીતે અને વધારે કલાત્મક રીતે કર્યું છે. એમની લલિતકામળ છતાં પ્રૌઢ કાવ્યજ્ઞાનીમાં કાન્તની વાણીના રંગો જોઈ શકાય છે. સરળ, રમતિયાળ, લલિત, લોકજ્ઞાનીની છટાવણી એમની ભીતકવિતામાં નાનાલાલના રાચગીતોના સંસ્કારો જોવા મળે છે ઠાકોરની કાવ્યભાવના ને પદ્યપ્રયોગો તો આ ગાળાના કવિઓનો રાજમાર્ગ છે એટલે ઉમાશંકર પણ ઠાકોરની કવિતાના કેટલાક દાયોને માળી નાખીને એના બધા ઉત્તમ અંગોને પોતાની કવિતામાં અપનાવી લે છે. એમની કવિતામાં વિષયનું, લાવ ને વિચારનું તેમ જૈલીનું મનભર વૈવિધ્ય છે.

કવિ ભાવનાપરાયણ છે તેટલા જ વાસ્તવાલિયુગ છે અને એમની મહત્તા એ છે કે એ બંને વચ્ચે તેઓ સમતુલા જળવી શકે છે. એમણે સર્જન ભાવનાના અતિરેકથી નથી હવાઈ બની જતું કે નથી કોરા વાસ્તવાલેખનથી તુચ્છ, અકાવ્યમય બની જતું. એમની કાવ્યસૃષ્ટિ કુલ્લક જણાતા તણખલાથી માડીને નિશીથ જેવા અલૌકિક સત્ત્વ સુધી વિસ્તરેલી છે. કવિને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, દેશભક્તિ, દીનજન-સમભાવ જેવા વિષયો આકર્ષે છે, પણ એમની કલ્પના એના સાંકડા વર્તુળમાં પુરાઈ રહેતી નથી; એમનો વિશાળ સમભાવ વિશ્વના સચરાચર સત્ત્વ સુધી પહોંચે છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય સ્ત્ર માનવીના આત્મવિસ્તારનો છે. કવિને મનુષ્યમાં ને તેની સંસ્કૃતિયાત્રામાં ખૂબ રસ છે, પ્રકૃતિ કરતાં એમને મનુષ્યહૃદય વધારે પ્રિય છે.

હિમાશંકરની કલા સંબંધી જગત્કલા નોંધપાત્ર છે. આ ગાળાના કવિઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ જણાતું વૈવિધ્ય અને નાવીન્ય પ્રત્યેનું આકર્ષણ આ કવિમાં પણ જણાય છે. પણ વૈવિધ્ય કે નાવીન્ય ખાતર તેઓ એમની કલાદષ્ટિ ઝાખી થવા દેતા નથી. કવિની એક પાકી અને સાચી સમજ છે કે “સદ્ભાગ્યે, જીવનમાં શાશ્વત મૂલ્યોના અપૂર્વ કે નવીન આવિર્ભાવની સાધનામાં ‘નવી કવિતા’માં પ્રયત્ન કરતાં ખીજા શબ્દ ઉપર જ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે; કેમકે નવીનપણું તો કાળના વહેવા સાથે હ્રાસ થવાનું અને ત્યારે અતર્ગત કાવ્યતત્ત્વ ઉપર જ એની જવાબદારીનો આધાર રહેશે.” (‘નિશીથ’નું નિવેદન)

કવિ જેટલા કલા પરત્વે જગત છે તેટલા જ જીવન પરત્વે—સ્વજીવન ને સમગ્ર જીવન પ્રત્યે જગત છે. આ કારણે એમનામાં એક પ્રકારની નિખાલસતા, આત્મનિરીક્ષણશક્તિ અને દર્શનની વિશાળતા આવે છે. એમની સમભાવી દષ્ટિ સતેલાધથી જાતની અને જગતની વચ્ચે રહેલા, બંનેને જોડી આપતા તત્ત્વોને જોઈ શકે છે. એમનો પ્રેમભાવ વ્યક્તિમાંથી વિશ્વ સુધી વિસ્તરે છે ને વિસ્તાર તેમ જ જગત બંને સાધતો જાય છે.

હિમાશંકરની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આ ગાળા પછી પણ એક આજ સુધી ચાલુ રહેલી છે ને એમાં એમણે કેટલાક નવા ઉન્મેષો દાખ્યા છે. કવિએ કાવ્યયાત્રાના આરંભકાળે વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી બનવાની જે ભાવના વ્યક્ત કરી હતી તેને જીવનમાં ને કવનમાં તેઓ ચરિતાર્થ કરવા મથતા જણાય છે. ‘વિશ્વશાંતિ’થી ‘વસંતવર્ષા’ સુધીની મંચરસ કવિતા ને ત્યાર પછીની એમની સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતી રહેલી કૃતિઓ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કવિ મુગ્ધતામાંથી સમજ તરફ ને કવિ-માનવીમાંથી માનવીકવિ તરફ ગતિ કરી રહ્યા છે. છેલ્લા થોડાક વર્ષોથી એમની કવિતામાં આત્મશોધનની ને આત્મનિરીક્ષણની વૃત્તિ વિશેષ પ્રકટ થતી જાય છે. જીવન અને જગત વિશેની એમની સમજ વિકસતી જણાય છે. એમાં વ્યક્તિત્વની ઊજાજિજ્ઞાતામાંથી નીપજતો વિષાદ ને મૃગવણ છે. મૃદરમમાં જે હૃદયદ્રવ્યનો ઉડાણ જીવનના ને કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભકાળે દેખાતો હતો તે હવે જુદી રીતે હિમાશંકરની કૃતિઓમાં દેખાવા લાગ્યો છે. હવે જાણે મુગ્ધતાનો કાળ પૂરો થયો છે, શ્રદ્ધાસહાર હૃદયના આશા ઉલ્લાસના આનંદો સમય પૂરો થયો છે ને જીવનની તેમ જગતની અટપટી રચનાવ્યવસ્થાથી જનતાં જીવણમંથનનો કાળ આવે છે.

પોતાની કવિતાપ્રવૃત્તિ દરમિયાન હિમાશંકરે અલિપ્યક્તિના અનેક પ્રયોગો સફળતાપૂર્વક કર્યા છે. એમણે મુકતકો, સોનેટ, ગીતો, લાંબા ચિંતનમનનાત્મક કાવ્યો ને પદ્યરૂપમાં એકસરખું કૌશલ દાખવ્યું છે. લાંબા અને ચોક્કસ સરળતા ને ગ્રીહતા, તરલ રચનાયોગપણું ને લાલિત્ય એમણે અના-

યાસ સાધ્યાં છે. છેલ્લે છેલ્લે એમણે રૂઝોડ લાપા છોડી અરઢ, મોલ્યાલની ચીધી લાપા પ્રયોજવા માંડી છે. આ બધા પ્રયોગો કવિની જીવંત કલાદૃષ્ટિના ને કલાશક્તિના ચોતક છે.

‘વિશ્વશાન્તિ’

સુન્દરમની જેમ ઉમાશંકરની પણ જીવનયાત્રા ને કલાયાત્રા ગાંધીયુગમાં આરંભાય છે, એટલે ગાંધીયુગનાં કેટલાક વિસિષ્ટ લક્ષણો ને પરિણામોનો એમના કાવ્યઘજ્જરમાં દિસે છે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના આ કવિ તરુણ વયે સૈનિક બનેલા. લડવાનો પોતાનો હેતુ સમજવતા તેઓ કહે છે : “જીવનનું નિયામક તત્ત્વ પશુબળ નહિ પણ પ્રેમ છે એમ આ ધર્મયુદ્ધ દ્વારા સાબિત કરી ભારતવર્ષ પોતાની રવન ત્રતાના, પાયા ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય રોહસંબંધોની ઈમારત રચે એ આશાથી, વિશ્વશાન્તિની એવી ઈમારતની ઇંટ બનવું એ સૈનિક જીવનનો પરમ લક્ષ્ય છે એ સમજાવ્યુંથી ” (‘વિશ્વશાન્તિ’ પૃ. ૧૧) ગાંધીયુગની કવિતા ગાંધીજીને ઈષ્ટ એવા દેશના પુનરુત્થાન માટે જે દિશામાર્ગી કાર્ય આરંભે છે. એક તરફ એ જે કંઈ જાણું, જાડ, સંકેપ ને અનિષ્ટ છે તેનું ખંડન કરે છે તો બીજી તરફ એ પ્રજાને નવા આદર્શો તરફ દોરવાનું કામ ઉપાડે છે. આ નવા આદર્શો એટલે સ્વાતંત્ર્યના સમાનતાના, વિશ્વબંધુત્વના ને વિશ્વશાન્તિના. સુન્દરમે ‘કડવી વાણી’ દ્વારા પહેલા પ્રકારના કાર્યનો આરંભ કર્યો તો ઉમાશંકરે ‘વિશ્વશાન્તિ’ દ્વારા બીજા પ્રકારનું કાર્ય આરંભ્યું. ઈંડર રાજ્યના એક ગામના વતની, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી ને સ્વાતંત્ર્યજના સૈનિક કવિની આ પ્રથમ કૃતિમાં જ એમની ભાવનાની વિશાળતા ને જીંદગી કાવ્યપ્રતિભાના જે અંગોના દર્શન થવા તેણે નરસિંહરાવ જેવા પંડિતયુગના વિવેચકની પ્રશંસા મેળવી અને એમને ગાંધીયુગની ભાવનાઓ અને કવિતાપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આકર્ષ્યા.^૧ ‘વિશ્વશાન્તિ’ એના આયોજનની સફળતાની દૃષ્ટિએ નહિ તેટલી એના પ્રયોજનની વિશાળતા ને ગંભીરતાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ કહે છે. એના કલાસંવિધાનમાં શિથિલતા છે; એની ભાષામાં કાન્ત અને નાનાલાલના પંડ્યા જાળાય છે. ક્યારેક નાનાલાલની ચન્દાણુતા પણ એમાં આવી જાય છે. પણ એમાં ભાવની ગંભીરતા ને કવનની વિશાળતા આકર્ષક છે. કવિની સમાનતાની ભાવના માનવી પૂરતી જ મર્યાદિત નથી. આ વિશ્વની પ્રતિષ્ઠા સત્ત્વ ઉપર છે; એની એકાદ ઈટે પણ કયાકથી ખરે તો ઈમારત એટલી બોદી બને. આ સત્ત્વ પર વિશ્વના કોઈ એક ખૂણે પણ પ્રહાર થાય તો મનુષ્યની શાન્તિ બેખામ્ય એવી કવિની મુખ્ય માન્યતા છે :

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો વનોની છે વનસ્પતિ.

મૃતિમાં રમતાં એ દુલાલે લેશ જે દિવે.
શાન્તિની સ્વપ્નજાયા ચે કદી માનવને મળે ?

(‘વિશ્વશાન્તિ’ પૃ. ૫૧)

૧. હેમાં (‘વિશ્વશાન્તિમાં’) સંજ્ઞાવના લાલિત્ય કરતા ભાવની તથા નાદની ગંભીરતા વિરોધ જાણારોલીમાં સાક્ષાત્ પ્રવર્તન (Directness) છે, કેમકે કવિ પોતાના જાણ અને માવનાના અવિચરણ માટે આદ્યઅવગા પ્રકારના માર્ગ સોંપતો નથી, વક્તવ્ય તરફ સંક્ષિપ્ત પ્રવાણીકરે છે. જાણ અને માવનાનાં બન્નવ અને કિન્નત (Grand અને Sublime) એ બન્ને તત્ત્વોનું સુભગ મિશ્રણ છે. (અનોમુકર-મંથ બી.એ. પૃ. ૩૧૦)

સ્વાતંત્ર્યવિષયક કવિતા

ઉમાશંકરની કવિતામાં છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષના પ્રજાપુરુષાર્થની, પ્રજાની સિદ્ધિઓ ને નિષ્ફળતાઓની, તેની જાગૃતિની ને જડતાની નોંધ મળે છે. એમની કવિતાપ્રવૃત્તિનો આ ગાળો તે પ્રજાચેતનાના ઉત્કૃષ્ટ આધિકાર્યનો કાળ પડ્યો છે. આ સમયમાં જીવન અને કવન જાણે હાથમાં હાથ મિલાવી ચાલે છે. કવિ અને જનતા કર્મની ભૂમિ ઉપર સૌથી વધુ નિકટ આ અરસામાં આવે છે. ગાંધીજીના પ્રભાવથી લોકમાં જે કર્તવ્યપરાયણતા જાગી છે તેનાથી કવિ અત્યંત રહી શકે એમ નથી. એ લોક-મનિ જ એક છે એવું તીવ્ર લાન ધરાવે છે, એને કવિ લેખે પોતાની વિશિષ્ટ જવાબદારી ને કર્તવ્ય પડ્યું સમજાય છે. તેથી જ ગાંધીયુગનો કવિ પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં જનતા ઉપર નજર રાખીને ગંભીર ભાવે, જનતાના માર્ગદર્શક હોવાના ને થવાના લાન સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે, એ, યુગની સમગ્ર પ્રજાચેતનાનો પ્રતિનિધિ હોવાનો વાજબી દાવો કરી શકે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં શરૂ થયેલી ગાંધીજીની અહિંસક સ્વાતંત્ર્ય લડત ૧૯૩૦ માં ઉંમર ને રાષ્ટ્રવ્યાપી બને છે. જલિયાવાલા બાગના હત્યાકાંડ ને બોરસદ-ખારડાલીના સત્યાગ્રહ જેવા બનાવોએ ગાંધીજીની તેમ પ્રજાની અંગ્રેજોના ન્યાયનીતિમાંની રહીસરી શ્રદ્ધા પડ્યું નષ્ટ કરી દીધી. શુભામીની ચાતના ને સ્વાતંત્ર્ય માટેની ઝંખના તેમજ યુક્તસાનો સુર કવિવાણીમાં સંભળાવા લાગ્યો. આપણા કવિનો પ્રશ્ન છે; ‘સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ, એક માનવી જ કે શુભામ?’ અને એ શુભામીમાંથી મુક્ત થવાના પોતાના પુરુષાર્થનો ને યુક્તસાનો ભાવ જાળવવી વાણીમાં લલકારે છે.

બુદ્ધી વિષય ભૂતને સહજ યુદ્ધિન્માદમાં
ધડે યુવક ભાવિને નવલ, શરૂ સમેલને
અને જગ જગાડતો અગનબેદી રૂહેતો પવન:
મુખે સમરગાન હો ! પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હો !

(ગંગોત્રી પૃ. ૫)

ક્યારેક સ્વાતંત્ર્ય માટે બલિદાન આપવાની કવિની ભાવના ‘મૃત્યુનો યાત્રી’ જેવી કૃતિમાં પરલક્ષી રીતે રજૂ થાય છે. એ ભાવોદ્વેગભર્યા હૃદયરપર્શી કાવ્યમાં કવિ ગાંધીજીના જીવનના એક પ્રસંગનું આલેખન કરે છે જેમાં ગાંધીજી, અન્યાય ને પરાધીનતા સામેની લડતમાં અપી ગમેલા એક સૈનિકની પત્નીને સાન્નિધ્ય આપે છે :

અમિતા, ગાંધીના મુખથી શબ્દો કેં સરી પડ્યા
અનાયાસે, ‘બાઈ’ ! તુંજ સમ કઈ દિન્દરમણી
યશો સ્વામીદીણી, જનનીભૂમિ ત્વારે જ છુટગે.
—અરે મારી ભોળી પડ્યું તુંજ શી બ્યારે ઈઈ હશે’

(ગંગોત્રી પૃ ૧૨૪)

સ્વાતંત્ર્યની લડત, સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિ અને સિદ્ધિ પછીની દેશની પરિસ્થિતિ પ્રતિ કવિ નવા નવા દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ છે, ને ચિંતનમંથન અનુભવે છે. એવી કવિતામાં એમની સ્વતંત્રતા ને દેશ માટેની તીવ્ર ભક્તિ ને માનવજાતિ માટેનો ઉત્કટ પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે આઝાદીનો સંગ્રામ ખેલતા સમર-ભૂમિમાં જ પોદી ગયેલા ગાંધીજીને અંજલિ આપતા તેઓ સામાન્ય જનતા જીવનની રંકતાને રહે છે :

અમે ન રહીએ પિતા, મરણુ આપનું પાવન,
કલંકમય દૈન્યનું નિજ રહી રહ્યા છવન.

(વસંતવર્ષા પૃ. ૧૪૧)

દેશને સ્વાતંત્રતા મળી, પણ સ્વતંત્ર દેશની કલ્પનાને આધાન લાગે એવું ધણું જનવા પામ્યું. ૧૯૪૭ માં સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ને દેશના લાગલા પડ્યા; કોમી રમખાણો મોટા પાયા ઉપર થયા. ગાંધીજીના છવનનું સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સિદ્ધ થયું પણ કોમી એકતાનું ધ્યેય છિન્નલિપ્ત થઈ ગયું. એમના આદર્શોની હાર થતી જવધાઈ. ખુદ ગાંધીજીના હૃદયમાં નિરાશા વ્યાપી ગઈ, વળી એમના અવસાનથી આપણા દેશનું રક્ષુસક્ષુ નૈતિક બળ પણ નાશ પામ્યું ને દેશ જાણે અધાગમાં હડસેલાઈ ગયો. પ્રજાની નૈતિક લાવના મોળી પડી ગઈ. બીજાને બોલે સુખી ને સમૃદ્ધ થવાની સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રજાળ જાની. માનવમુદ્ધો ઉપરની પ્રજાની ચઢા સિધિલ થઈ ગઈ. પટુકરણ કવિના ચિત્તમાં આ પરિસ્થિતિના પ્રત્યાધાતો પડે છે. લાગલા ને હત્યાકાંડોની વચ્ચે જાણેલા આઝાદીના દિવસને સમ્બોધીને કવિ પૂછે છે:

જે દિવસની અમે રાહ જોતા હતા તે તું છે? આવ.
જોજે તું નિષ્પ્રલ લસે આજે મેધાચળ નભે,
પુરુષાર્થના પ્રખર પ્રતાપે મધ્યાહ્ન તારો
દીપો લગ્ય તપોદીપ !
હે સુદિન સુકિતતથા !

(વસંતવર્ષા. પૃ. ૧૦૪-૧૦૫)

કવિના તેમ પ્રજાના મનમાં પણ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટેના આપણા પુરુષાર્થ વિશે શકા પ્રવર્તે છે આઝાદી મળી તે આપણાં બલિદાન કરતા વધુ તો દુનિયાની પરિસ્થિતિ ને અંગ્રેજ શામકોના શાણપણ ને ઉદારતાને કારણે, એવું માનનારો વર્ગ મોટો છે વળી આઝાદી મેળવવામાં કે આઝાદ દેશની ઉન્નતિ સાધવામાં મદોત્સાહ રહેનાર વર્ગ પણ મોટો એ વાતનું દુઃખદ જ્ઞાન કવિને છે. યુવાનોને અનુલક્ષીને એ સીધી ટીકાર કરે છે, ને સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ માટે સદાસજાગ, સદાસાવચેન રહેવા ઉદ્દેશો છે :

દેશ તો આઝાદ થાતા થૈ અમે,
તેં શુ કર્યું ?

.....
સ્વાતંત્ર્યની કિંમત ચૂકવવી હર પળે
સ્વાતંત્ર્યના ગદકાંચરા : કરવત ગળે.

ગાંધેલ, યા હુ સિયાર ! તું દિનરાત નિજ સૌસામને શું નિંદમે ?
(વસંતવર્ષા. પૃ. ૧૧૬)

માનવતાપ્રેમ

ઉમાશ કરનો માનવતાપ્રેમ કવિતામાં વિવિધ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સર્જનના ઉત્ક્રાન્તિક્રમની રાચ માનવી છે. એજે ક્યારેક પ્રકૃતિ સાથે જગ ખેલીને તો ક્યારેક તેની સાથે સમાધાન કરી લઈને પોતાનો વિકાસ સાધ્યો છે. એ વિકાસમાં એના શુદ્ધિપ્રભાવે એક ઉત્તત ને સમૃદ્ધ છવનની

શક્યતાઓ પ્રગટ કરી છે તેમ ખીજા બાજુ હૃદયની દરિદ્રતા પણ પ્રગટ કરી છે. યુગેયુગે 'પંચમંથરો' થાય છે ને માનવીના આત્માની ઉન્નતિ માટે મથે છે, છતાં માનવજાતિની આત્મવિનાશની ઘેલણ શક્તી નથી. તથાપિ માનવજાતિ આહવા જેવી તો છે જ અને એ ક્યારેક તો સુધરશે જ એવી ભાવના ને આશા કવિને છે, કવિતું, આવો માનવતાપ્રેમ વ્યક્ત કરતું કાવ્ય 'વિરાટ પ્રણય' એમની અને શુભરાતી કવિતાની એક સિદ્ધિ છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી કહે છે તેમ 'માનવસંસ્કૃતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેમાં વલ્લેલી સ્ત્રીત્વની લીલા, અને કોઈ સ્ત્રી માટે કોઈ પ્રેમીએ ન દાખવેલી એવી ભક્તિ વસે પંચાશી લીટીઓની પૃથ્વી-અનુકુપની સુસંવાદી વિષાદમય થેનજનક રચનામાં મન ભરી દે છે.' પ્રો. ઠાકોરના 'આરોહણ' પછી કોઈ ગંભીર, ઉદાત્ત ને વિશાળ વિષયનું પ્રવાહી પૃથ્વીમાં નિરૂપણ થયું હોય તો તે 'વિરાટ પ્રણય' માં. આરંભમાં ને અંતમાં-અવેશક ને ઉપસંહારની ઢળના નિરૂપણમાં કવિએ અનુકુપનો ઉપયોગ કર્યો છે, બાકીના આખા કાવ્યમાં પૃથ્વી પ્રયોગનો છે. એમાં કવિની મુગ્ધ પ્રણયભાવના ને સમૃદ્ધ સર્વગ્રાહી ઇતિહાસદૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે. પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના આદિ સંબંધોથી માહીને કવિ સંસ્કૃતિના વિવિધ સોપાને માનવીએ સાધેલા વિકાસની કથા આસેબે છે ને માનવજાતિ જે કવિની પ્રણયિની છે તેની વિનાશક, આત્મઘાતક વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી તીવ્રજતી હૃદયવ્યથા વ્યક્ત કરે છે. માનવસંસ્કૃતિને કવિએ સુન્દરીતું રૂપક આપીને આવા ચિંતનસહાર કાવ્યમાં ભૂર્જતાનો, પ્રત્યક્ષતાનો, સજ્જવતાનો અંશ ઉમેરી સાચું કવિકર્મ કહ્યું છે. એથી એક તરફ કવિને નિરૂપણમાં કેટલીક સરળતા થઈ છે તો ખીજા બાજુ ભાવક માટે ભાવસંક્રાન્તિનું કાર્ય પણ સુકર બન્યું છે. કવિને ચિંતનબળ દાખવવા સાથે વર્ણનશક્તિ દાખવવાનો પણ એથી અવસર મળ્યો છે.

માનવી આદિકાળમાં પ્રકૃતિ સાથે પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહીને જીવતો પણ થઈથી એની વિકાસેશ્વર પ્રબળ બનતાં એ પ્રકૃતિ સાથે 'કદા' કરે છે, પ્રકૃતિ સાથે જંગ માટે છે; સમાજ, ગામ ને નગરો બાંધે છે, સંસ્કૃતિ રમે છે. પણ એના આ બહિર્મુખ વિકાસ ભેટશે એનો આત્મવિકાસ થતો નથી. વારંવાર એ વિનાશને આરે આવીને બેસે છે, પોતે જ પોતાને હણે છે. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે:

અહો અશમ ઘેલણ પ્રબળ આત્મહત્યા તણી
ધડી ધડી ઉરે તને ધુરડી આવતી થી બીડી ।

.....
વિરાટ તપ વેદના, ઉર તણે જ આધાર એ
ધડી અણધરી કરે ભરીકે જ પામે નહિ.
નિહાળું તપ નેજ ધૂણિત મહે, અજ પા ઉરે,
વધત અધિકાધિક સતત ચિત્તઅરવરથતા,
કરી ધુરડી બેઠી મહીથી આત્મહત્યા તણી
નિહાળું, રહીને રહું સમન રે ન આ હાથમાં.

(નિશ્પાદ : પૃ. ૫૮-૬૧)

અંતમાં કવિતું ચિંતન ભાવ અને ભાવનામાં તરબોળ બને છે. માનવતાસુન્દરી કે સંસ્કૃતિસુન્દરીના આહક કવિનાં ઉદાર અને અનુરક્ત હૃદયમાંથી ઉદ્ભાસે નીકળે છે :

રહે તું ચાહવા જેવી.હુથી કે અન્ય કોઈથી

એટલી ઉદ્દણી તુંને રહાતાં રહાતાં જ ઝંખના

ઉમાશંકરનાં ચિંતન અને કલ્પના, વર્ણન અને ભાવનાબળનું અહીં જે દર્શન મળે છે તે એમની અન્ય કૃતિઓમાં એક સાથે લાગ્યે જ નેવા મળશે.

કવિને આ માનવતાપ્રેમ વ્યવહારની બુમિકા ઉપર માનવવ્યક્તિ માટેના પ્રેમમા ને દલિત-પીડિત પ્રત્યેની સહાનુભૂતિમા બ્યક્ત થાય છે. સુન્દરમૂની જેમ ઉમાશંકરે પણ ગાંધીજી ઉપરાંત સમાજવાદ-સામ્યવાદની વિચારધારાની અસર ત્રીસી છે ને કવિનામા તેને નિરૂપી છે. કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભકાળે કવિ સંકલ્પ કરે છે :

પ્રભો ! મારે તારે તપી અવરની શાંતિ સુજવી,

નિઓવી અધારા અઝર રસબ્યોતિ જગવવી

(ગંગોત્રી પ. ૧)

પતિતદલિતના વિષયમા આ કવિ મામાન્ય રીતે કલાવિવેક ગુમાવતા નથી ને પૂરી ન્યાયવૃત્તિ દાખવે છે. કવિએ ‘પહેરણુ’ ગીત’, ‘ધાળીનું ગીત’, ‘હથોડાનું ગીત’ કે ‘શુલ્કશુલ્ક અને ભિખારણુ’ જેવી કૃતિઓમા નીમલા ને શ્રમજીવી વર્ગના દુઃખ તેમ જ સમાજવ્યવસ્થામા તેમને થઈ રહેલા અન્યાયનાં ગીત ગાયા છે. એમા તેમ જ ‘જહરામિ’ જેવા કાવ્યમા કલાકારની પૂરી તટસ્થતા ઓછી નેવા મળે છે પણ ‘ધોળી’, ‘દળણાના દાણા’ કે ‘પાચાલી’ જેવામા એ પરિસ્થિતિનું કેવળ બધાન આપી કલાત્મક રીતે-ધ્વનિની રીતે એમા રહેલી કરુણતા પ્રગટ કરી આપે છે. આમ કરુણ વિષયને દળવાશથી ભર્મળ રીતિએ નિરૂપવાની એમની એક આગવી પદ્ધતિ છે. તદીમા કપડા ધોતા ધોળીને કવિ અને વિદ્વાનસાહી પાળીની છાટમા રચાતું મેથધનુબ્ય નેવાનું કહે છે, પણ વિદ્વાનની આ પદના કે કવિનાનું સૌન્દર્ય નેવાની બાપડા ધોળીને કુરસદ જ કયા છે એ ને એવું નેવા બેસે તો કપડાં ક્યારે ધોવાય ? ધોળી કહે છે :

માળાપ એવા કરું ને હું આળા

ધરે બિચારા મરી જાય છોકરા !

(ગંગોત્રી પ. ૧૦૧)

પણ પછી કવિ જીવન કેવું ચિંતાભર્યું છે કે સમાજ કેવા અન્યાયી છે એના ચિંતનમા ઊતરી પડતા નથી કે આની પરિસ્થિતિ માટે જે જવાબદાર છે-સામાજિક ન્યાયના આગ્રહી ને વર્ગવિમુક્તના ગંગોત્રી રંગાવેલા કવિને મન તે શ્રીદાર, અમીર વર્ગ જ-તેને ભાડવા પણ બેસતા નથી. કાવ્યનું સમાપન કવિ વિશિષ્ટ રીતે, કાવ્યત્વને વધારે ખીલવે ને છતા પંગિચિતિનો આઘાત ઓછો ન થાય એ રીતે કરે છે :

મડ્યો પછી એ કપડા પછાડવા

ધાલી છિંધું, ને બચવા જ છાંટથી

વિદ્યાનસાગરી ખસી મર્મમાં હસ્યા,
 'એ બાપડો ન્યૂન વ્યર્થ જીવ્યો,
 'યે શોધ કે ના સરખુજ આને !'
 હસે કવિ, 'ના ઉર આનું' નાએ,
 જીવ્યુ અરે ફેગટ વર્જવર્થનું !'

(ગંગોત્રી પૃ. ૧૦૧)

' પાત્માસી'માં પણ કવિ વસ્ત્ર વાણતા મનુષ્યને પહેરવા વસ્ત્ર નથી એ સ્થિતિનું વૈપર્ય, ક'ખ વગર શાયક રીતે કરાવે છે; જો કે એનો અત લાગ વધુ પડતો વાચાળ, ભાષણિયા બની ગયો છે. કેટલીક વાર દીનદક્ષિન ગ્રંથની સહાનુભૂતિ કવિને જીવનસંજ્ઞાના આદિ ભિન્નથી માફકને તેના ભાવિ-દર્શન સુધી પણ લઈ જાય છે 'અનપ્રજ્ઞ'માં કવિ નારાગર્ભથી જન્મેલા આદિજાતીને વિકાસક્રમ આલેખે છે. મનુષ્યનો ને સંસ્કૃતિનો વિકાસક્રમ એ આ કવિનો એક પ્રિય વિષય છે. ઉદ્ભવિજ, અંડજ ને યોનિજ પ્રાણીઓના વિકાસમાં અત્યંત મહત્વ તેઓ સમજાવે છે ને એમની દષ્ટિ આખરે મનુષ્ય ને તેની સંસ્કૃતિના વિકાસ પર આવી ઠરે છે. આપણી સમાજવ્યવસ્થા એવી તે કેવી કે એમાં કેટલાકને અત્ર માટે વલખા મારવા પડે તો બીજાઓ વળી અપચાથી પીડાય ! 'અનપ્રજ્ઞ'ની આ તે કેવી કૂર વિડળના ! અન્નના ઉત્પન્ન કરનારા શ્રમીઓની સંસ્કૃતિ હવે રચાયે જોમાં :

અન્નાર્થે શ્રમશે સૌ ઠા, ન કરી નિઃસ્વ અન્નને
 વ્યવસ્થા મનુષ્યોની સોહશે સંસ્કૃતિ નવી

આની સાથે સુન્દરમુ આ જ વિષયનું 'પાછી આવેલી જૂખને' (સાહિત્ય અને પ્રગતિ પૃ. ૧૩૬-૪૦) સરખાવો :

અહો તુ ધર આવી શુ અસલને ! ફરદી મહા
 સદા ધરથી નાસતા રખડુ છોકરા જેવી તુ
 ચહેલ ચસકે ટરામ ભમવા તલે ભામદી !

અહીં સુન્દરમુ પણ જૂખને ને એટલે અન્નને જ કાવ્યવિષય કરે છે, પણ બેની શૈલીમાં ને દષ્ટિમાં ભેદ છે. ઉમાશંકરની શૈલી સ્વસ્થ છે તો સુન્દરમુની શૈલી કાવ્યની આરભની પંક્તિઓથી જ જણાય છે તેમ શૈલિન્ટિક છે. 'અનપ્રજ્ઞ'નો કવિ વિષયને વધારે જોડાયેલી ને વિચાળતાથી સ્પર્શે છે તો 'પાછી આવેલી જૂખને'ના કવિની દષ્ટિ જૂખના જનો ઉપર જ ફરી રહે છે પરિણામે પહેલી કૃતિનું ચિત્રન આપણને એક જૂતકાળમાંથી ભાવિ સમાજદર્શન સુધી લઈ જાય છે તો બીજી કૃતિ જૂખની પીડા ને સામાજિક અન્યાયના દર્શન આગળ અટકી જાય છે. પહેલી કૃતિનો કવિ તટસ્થ છે તો બીજોનો કવિ સ્પષ્ટ રીતે 'પ્રગતિવાદી'—એટલે ગરીબોનો વકીલ ને સામા પક્ષનો સત્ત્વ એવા અતિમ-વાદી—છે. ઉમાશંકરની દષ્ટિ વધુ ગંભીર, વિષયના હાર્દમાં બિતરી તારતમ્ય શોધનારી છે અને એવા દષ્ટિ જ સાચા કાવ્યસર્જન માટે વધારે અનુકૂલ અને યોગ્ય છે.

પ્રકૃતિનિરૂપણ

આ કવિને માનવીયું એવું આકર્ષણ છે એવું જ આકર્ષણ કુદરતનાં સત્ત્વોનું—ખાસ કરીને તેના લગ્નબીધણ સત્ત્વોનું છે. ‘કરાલ કવિ’ આ કવિ પ્રકૃતિના કુદરત્ય તત્ત્વોની ઝાંખી કરીને સંકલ્પ કરે છે :

હવે તવ સુણી મહા કવનમત્ર ‘મા ભૈ:’ તણે
ધુમ્મશ અઘળે પીતો શિવ કરાલ સૌન્દર્યને.

(ગંગોત્રી : પૃ. ૮૯)

પ્રકૃતિનું આયુ એક કુદરત્ય સ્વરૂપ તે નિશીથ. મધ્યરાત્રિને જીવંત સત્ત્વ કલ્પીને કવિએ રચેલું ઉદ્દેશોધન કાવ્ય ‘નિશીથ’ એમના ‘વિરાટ પ્રજ્વલ્ય’ એવું જ યુગ્મરાત્રી કવિતામાં અપૂર્વ કાવ્ય છે. એમાં કવિને કલ્પનાવૈભવ, વૃત્તપ્રજ્વલ્ય ને ભાવનાપરાયણ જીવનદષ્ટિ ઉત્તમ આવિષ્કાર પામ્યા છે. વિદ્વાનની હકીકતો એમાં કવિની કલ્પનાને ઉપકારક બની કાવ્યત્વને ઉત્કર્ષ કરે છે :

જુગોલાધે પાચની ઠેક લેતો
વિધાન્નનાં વ્યાપતો ગર્ભ જીડા,
પ્રતિક્ષણે જે ચકરાતી પૃથ્વી
પીડે તેની પામ માડી છટાથી
તાલી લેતો દૂરના તારકાથી

(નિશીથ : પૃ. ૧)

નિશીથનું નૃત્ય વ્યહીં આપણા અક્ષુ ભેતા ભેતા હારી જાય ને છતાં ભેવાનું મન ક્યાં જ કરે, ક્યાં જ કરે એવી પ્રત્યક્ષતા પામ્યું છે. પ્રકૃતિદર્શન સાથે કવિ માનવ વ્યવહાર પણ ભેળવી દે છે. નિશીથને તેઓ ‘અગસ્ત્યની ઝૂંપડીએ ઝૂંપેલા’ ને ‘મધાનજી’ દાતરકુ લઈને તારાગજો-ધાન્યકણે સજીવો’ પણ ખતાવે છે. નિશીથ દ્વારા જાણે કવિ આખા અભ્યાસના સંચલનોને મૂર્તિતા આપવા મથે છે. પણ આ બધા કલ્પના-વૈભવ અહેતુક નથી. અભ્યાસનું સૌન્દર્યદર્શન કરનાર કવિના પગ પૃથ્વી ઉપર જ ને એની આખ માનવી ઉપર કરેલી છે તેવી જ તો ચાત તાડવાના એલંદા નિશીથ પાસે કવિ પ્રાપ્ત છે :

મારા દેશે શાસ્વતી શર્વરી મે,
નિદ્રા યે રાં લોચનો લોક કેરા,
મૂર્છાયામાં મોજુડા લોક કે હેવા:
તે સર્વ ત્વન્નીરવ નૃત્યતાલે
ન જાગશે લીનટ હે વિરાટ ?
મારે ચિત્તે મૃત્યુધેરી તમિસા
રક્ત સો તે દારવદુર્ભેદ તંદ્રા
પદપ્રપાતે તવ, હે મહાનટ
ન તટશે શું ઉરના વિષાદ એ ?

કાવ્યમાં પ્રકૃતિના કોઈ સત્ત્વને ઉદ્દેશોધન કરી પાછી એને છેડે લાગણી કે માગણી વળગાડી દેવી એ વલણનાં લગ્નરચાનો ધણ છે. કવિ એવી ભાવના કે નિગ્યારને જો એકરસ ના કરી શકે તો કૃતિ

વિશ્વમાનવ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી '૬૩]

૨૫

કૃત્રિમ લાગે. પણ અહીં તો કવિ એવા ભવ્યોત્ત વિષય રજૂ કરે છે કે એના પ્રભાવમાં કવિની ભાવનાને તોખી પાડીને જોઈ શકાતી નથી. વળી નિયંત્રના વર્ણનમાં કવિ એની નૃત્યલીલા સાથે એની શક્તિમત્તાના દર્શન પણ કરાવતા જાય છે. આથી કાવ્યને અતે કવિએ કરેલી પ્રાર્થનાથી વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી કહે છે તેમ કાવ્ય એ ચિત્ર નહિ, દીક્ષા જન છે.

ભવ્યતાનું તત્ત્વ વિષયમાં જ અતર્જત હોય તો સમર્થ કવિ તેને સહેલાઈથી પ્રકટ કરી શકે પણ વરતુ તુરુષ હોય ને તેને છવનના અચુક સંદર્ભમાં મૂકી આપીને, કોઈ રહસ્યમય અનુભૂતિના પ્રદેશમાં એને મૂકી આપીને ભવ્યતા પ્રકટ કરવાનું કામ અઘરું છે. કવિતામાં વિષયની ભવ્યતાનો આમલ નરસિંહરાવે રાખ્યો, પણ એમની પ્રતિભા એવા વિષયમાં પણ ભવ્યતાનો સ્પર્શ કરાવવામાં ભાગ્યે જ સફળ થાય છે. ભવ્યતાના આલેખનમાં નાનાલાલ આપણા સૌથી સમર્થ કવિ ગણાય; કોઠારે પણ એવું કેટલુંક સર્જન કર્યું છે. પણ આ બંધાએ તુરુષ જણાતા વિષયમાં જ ભવ્યતા આરોપવાનો પ્રયાસ કર્યો જણાતો નથી. ગાંધીયુગના કવિએ છવનમાં ને કલામાં જે વિશાળતા ને અલિખ્યકૃતિનું કૌશલ સાધ્યાં છે તેને લીધે તે તુરુષ વિષયમાં ભવ્યતા જોઈતાવી શકે છે. મેદાનમાં જોવાં તૃણ કે ગર્જભતું ભૂંકવું જેવી સામાન્ય વસ્તુ કે ઘટના પણ વિશિષ્ટ સદર્ભમાં ને ભાવપરિરિચ્છિતમાં ભવ્યતાનો સ્પર્શ કરાવે છે એ ઉમાશંકરે બનાવ્યું છે. બીડમાં સરજ ફૂળી ગયો છે ને નિરજ આકાશ સફરા સમું પડ્યું છે. સંધ્યાના રંગો ઓસરી ગયા છે ને નલમાં કોઈ તારક કે બીજરેખા પણ નથી. કવિને પ્રશ્ન થાય છે: 'હવે નલનું શું યરી?' એ શ્રુજનને ઉપાડનાર અહીં કુંગર નથી કે નથી વૃક્ષો; કું વ, છું' તો વામચો, પણ ચાલ હાથ ઊંચા કરું-પણ ત્યાં તો

ધરધરી, ટટાર ચર્ધ, ડોક જિયી કરી
તુલો ટચલી આંગળી ઉપર તોળતાં આભને!

(ગંગાત્રી: પૃ. ૯૪),

વિશાળ બીડની નીરવ શૂન્યતામાં ડોલી રહેલા તૃણ કવિના કલ્પનાજાળે અહીં આકાશ જિંચતા દેખાય છે. 'અધ્યાહ્ન' પણ એવા જ સમતકારનું કાવ્ય છે. ગ્રીષ્મનો ધોમ ધખી રહ્યો છે ને પ્રકૃતિ, પંખા સર્વ શાન્ત છે. કવિએ પણ નિઃશ્વાસને છાતીમાં દબાવી દીધા છે પણ

ત્યાં લઘુક એક વટગળિયો
ઉઠ્યો કહીથી ને પૂટે પકડવા જ જાણે જતો
ન હોય ત્યમ, વાડ પાછળથી કોઈ ખર ભોળિયો
પડ્યો સુકલ ખેતરે ગજળ હોયિ હોયી કરી,
સજીવ ચર્ધ સૃષ્ટિ હારા! અવતીની મૂર્છા સરી.

(આતિથ્ય : પૃ. ૧૩૧)

પ્રકૃતિનું સ્વભાવ, માનવભાવોરોપણરહિત આલેખન ઉમાશંકરમાં ને સામાન્ય રીતે આ ગાળોના બીજા કવિઓમાં પણ ઓછું જોવા મળે છે. મનુષ્ય કરતાં પ્રકૃતિ વધારે શક્તિમતી છે એ ખ્યાલ આ યુગમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિને કારણે પહેલાં જેટલો પ્રબળ રહ્યો નથી. વળી પ્રકૃતિમાં દિવ્યતા જોવાનું આકર્ષણ પણ આજના શુદ્ધિપ્રધાન માનસને નથી. માનવીના પુરુષાર્થની ને તેની ક્રિયાશીલતાની

પ્રતિષ્ઠા આ સમયમાં વધી હોઈ દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રકૃતિને આશ્રય લેવાનું વલણ જુઓ. 'ઓહુ' થયું છે. પ્રકૃતિને આજે તો કવિ શુદ્ધ સૌન્દર્યના તત્ત્વ તરીકે જુએ છે ને એમાં માનવના ઊર્મિવિચારોનું આગ્રહપૂર્વક રવવામાં રાચે છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યે આગળના દૃષ્ટિએ જેવો એનામાં ભક્તિભાવ નથી એવું છેક નથી. પણ એને માનનીમા, માનવીની સંસ્કૃતિમાં, એની વિવિધ ને સંકુલ ગિત-હૃદયની વૃત્તિઓમાં ને તેના પ્રજોમાં વધારે રસ છે. ઉમાશંકરમાં આવેા મુર વારંવાર સાંભળવા મળે છે :

મને બહાલી બહાલી કુદરત ધણી, કિંતુ અમૃતે
મનુષ્યે હાથેલી પ્રિયતર મને કુળ હરની.

(નિશીથ : પૃ. ૧૭૩)

ને જનાં ઉમાશંકરની કવિના પ્રકૃતિનિષ્પણમાં જેટલી સમૃદ્ધિ દાખવે છે તેટલી કદાચ એમની પેઢીના કોઈ કવિની કવિના દાખવતી નથી. પ્રકૃતિને જ વિષય કરીને એમણે જેટલાક ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યા છે; એમણે ઝાતુઝાતુની પ્રકૃતિલીલા કવિતામાં ગાઈ છે. સાગર અને દુગર, નદી અને મેદાન એમની કવિતામાં રથને રથને ડોકાય છે, પોતાનું સૌન્દર્ય જીતું કરી જાય છે. કવિ પ્રકૃતિના કોઈ સત્ત્વની સાથે માનવભાવનું કોઈ સામ્ય જુએ છે ને એમાંથી અમરકૃતિયુક્ત કાવ્યાર્થ સ્ફુટ કરે છે. 'નખી સરોવર ઉપર શરત્પૂર્ણિમા' કવિની પ્રકૃતિભક્તિનું સુન્દર ઉદાહરણ છે. સોનેટમાં, હાં ને વર્ણન-ચિંતનની રીતિ તથા અંત કાકારના 'ભણુકાર' સોનેટનું રચણ કરાવે છે એ કાવ્યની જેમ આમાં પણ આહલાદક પ્રકૃતિવર્ણનને અતે કવિ પ્રકૃતિ પાસેથી દીક્ષા પામે છે.

ત્યા તો જાણે જલવિધુતણા ચારુ સયોગમાંથી
હતાંત્રીને કુસુમકુમળી અપર્ષતી અંગુલિ કે.
અર્ધાંભીર્યાં નયન નમતા ગાન આ આવ્યું ક્યાંથી ?
એકા-તોમાં પ્રકૃતિ કવતી મંજુ શબ્દાવલિ કે.
એવે અંતઃકૃતિપટ પરે ધન્ય એ મત્ર રસેઃ
સૌન્દર્યો પી, હિરણ્ય ગારો પછી આપમેળે.

(નિશીથ : પૃ. ૧૨૦)

'યુવેર કાટા' કે 'ભજતા પાણી' જેવી કૃતિઓમાં કવિ પ્રકૃતિના કોઈ પદાર્થને પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કરી પ્રગટ રીતે કે અનિરૂપે કાવ્યાર્થ નિરૂપે છે. એનરનુ ઓડીબારુ ઓળંગના કવિના વસ્ત્રમાં યુવેરના કાટા ભરાય છે ને એના મનમાં અનેક તર્ક જીભરાય છે. કઠો ભાગના તેમાંથી દૂધ નીકળે છે ને કવિને પ્રશ્ન થાય છે : 'કાટા ય દૂધે ?' આ વિચારમાળા ખીખ પ્રશ્ન આગળ આવી અટકે છે :

હૈયાં રક્તા સાચવી બ્યક્તિપ્રેમને
પાડે રચી દુર્ગંમ, એમના તીણા
કાટા હશે કેમળ આટલા ? કદી
મૂળ, રિખાઈ, કવી થાય રાના
દર્વત આ. જેમ યુવેર કાટા ?

(નિશીથ : પૃ. ૧૨૭)

કૃત્રિમ લાંગે. પણ અહીં તો કવિ એવો લઘ્વોક્તિ વિષય રજૂ કરે છે કે એના પ્રલાવમાં કવિની લાવનાને તોખી પાડીને જોઈ શકાતી નથી. વળી નિરીક્ષના વર્ણનમાં કવિ એની નૃત્યલીલા સાથે એની શક્તિમત્તાનાં દર્શન પણ કરાવતા બળ છે. આથી કાવ્યને અંતે કવિએ કરેલી પ્રાર્થનાથી વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી કહે છે તેમ કાવ્ય એ ચિત્ર નહિ, દીક્ષા બને છે.

લઘ્વતાનું તત્ત્વ વિષયમાં જ અંતર્ગત હોય તો સમર્થ કવિ તેને સહેલાઈથી પ્રકટ કરી શકે પણ વરતુ તુચ્છ હોય ને તેને જીવનના અચુક સંદર્ભમાં મૂકી આપીને, કોઈ રહસ્યમય અનુભૂતિના પ્રદેશમાં એને મૂકી આપીને લઘ્વતા પ્રકટ કરવાનું કામ અઘરું છે. કવિતામાં વિષયની લઘ્વતાનો આગ્રહ નરસિંહરાવે રાખ્યો, પણ એમની પ્રતિભા એવા વિષયોમાં પણ લઘ્વતાનો સ્પર્શ કરાવવામાં લાગ્યે જ સફળ થાય છે. લઘ્વતાના આલેખનમાં નાનાલાલ આપણા સૌથી સમર્થ કવિ ગણાય; કહેવે પણ એવું કેટલુંક સંજ્ઞાન કયું છે, પણ આ બધાએ તુચ્છ બજાતા વિષયમાં જ લઘ્વતા આશપવાનો પ્રયાસ કર્યો બજાતા નથી. ગાંધીયુગના કવિએ જીવનમાં ને કલામાં જે વિચાળતા ને અલિબ્યંકિતનું કૌશલ સાધ્યાં છે તેને લીધે તે તુચ્છ વિષયમાં લઘ્વતા જોડવાની શકે છે. મેદાનમાં જોડેલા તુચ્છ કે ગર્દભતુ ભૂંકણું જેવી સામાન્ય વસ્તુ કે ઘટના પણ વિચિત્ર સદર્શમાં ને લાવણિરિચિતિમાં લઘ્વતાનો સ્પર્શ કરાવે છે એ ઉમાશંકરે બતાવ્યું છે. બીડમાં સુરજ દૂધી ગયો છે ને નિરખ આકાશ સદરા સમુદ્ર પડ્યું છે. સંજ્ઞાના રંગો ઓસરી ગયા છે ને નવમાં કોઈ નારક કે બીજરેખા પણ નથી. કવિને પ્રશ્ન થાય છે: 'હવે નહતું શું થશે?' એ શુભજને ઉપાડનાર અહીં કુહર નથી કે નથી વૃક્ષો: હું ય, હું તો વામણો, પણ ચાલ હાથ ઊંચા કરું-પણ ત્યાં તો

ચરધરી, ટટાર થઈ, ડોક જાગી કરી

તુલો ટચલી આંગળી ઉપર વોળતાં આલોને!

(ગંગોત્રી: પૃ. ૬૪).

વિચાળ બીડની નીરવ શૂન્યતામાં ડોકી રહેલા તુલુ કવિના કલ્પનાબદ્ધ અહીં આકાશ જિંમકતાં હોવાય છે. 'મધ્યાહ્ન' પણ એવા જ અમરદારનું કાવ્ય છે. શ્રીભક્તો ધોમ ધખા રચી છે ને પ્રકૃતિ, પૂખ્ત સર્વ શાન્ત છે, કવિએ પણ નિઃશ્વાસને હાતીમાં હવાની દીધા છે પણ

ત્યાં લધુક એક વટાળિયો

ઉઠ્યો કહીંથી ને પૂટે પકડવા જ બાળે જતો

ન હોય ત્થમ, વાડ પાછળથી કોઈ ખર ભોળિયો

પડ્યો મુકલ જેવરે ગજબ હોમિ હેભી કરી.

સજીવ ચર્ચ સૃષ્ટિ હાસ! અવનીની ચૂર્ણ સરી.

(આતિથ્ય : પૃ. ૧૩૧)

પ્રકૃતિનું ચલન, માનવજાતિનાં પશુચરદિન આલેખન ઉમાશંકરમાં ને સામાન્ય રીતે આ ગાળાના બીજા કવિઓમાં પણ ઓછું જોવા મળે છે. મનુષ્ય કરતા પ્રકૃતિ વધારે શક્તિમતી છે એ ખ્યાલ આ સુગમ વિદ્યાની પ્રગતિને કારણે પહેલાં નેટલો પ્રયત્ન રહ્યો નથી. વળી પ્રકૃતિમાં દિવ્યતા જોવાનું આકર્ષણ પણ આજના શુદ્ધિપ્રધાન માનસને નથી. માનવીના પુરુષાર્થની ને તેની ક્રિયાશીલતાની

પ્રતિષ્ઠા આ સમયમાં વધી હોઈ દુઃખમાથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રકૃતિનો આશ્રય, લેવાનું વલણ પશુ-
ઓણું થયું છે. પ્રકૃતિને આને તો કવિ શુદ્ધ સૌન્દર્યના તત્ત્વ તરીકે જુએ છે ને એમાં માનવના
ભૂમિવિચારોનું આરોપણ કરવામાં રાચે છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યે આગળના કવિઓ જેવો એનામાં ભક્તિભાવ
નથી એવું છેક નથી. પણ એને માનવીમાં, માનવીની સંસ્કૃતિમાં, એની વિવિધ ને સંકુલ ચિત્ત-
હેદયની વૃત્તિઓમાં ને તેના પ્રજોમાં વધારે રસ છે. ઉમાશંકરમાં આવો સુર વારંવાર સાંભળવા મળે છે :

મને વ્હાલી વ્હાલી કુદરત ધણી, કિંતુ અખતે
મનુષ્યે હાથેલી પ્રિયતર મને કુજ હરની.

(નિશીથ : પૃ. ૧૭૩)

ને છતાં ઉમાશંકરની કવિતા પ્રકૃતિનિરૂપણમાં નેટલી સમૃદ્ધિ દાખવે છે તેટલી કદાચ એમની પેઢીના
કોઈ કવિની કવિતા દાખવતી નથી પ્રકૃતિને જ વિષય કરીને એમણે કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે;
એમણે ઋતુઋતુની પ્રકૃતિલીલા કવિતામાં ગાઈ છે. સાગર અને કુગર, નદી અને મેદાન એમની
કવિતામાં રચે રચે ડોકાય છે, પોતાનું સૌન્દર્ય છતુ કરી જાય છે. કવિ પ્રકૃતિના કોઈ સર્વની
સાથે માનવભાવનું કોઈ સામ્ય જુએ છે ને એમાંથી ચમત્કૃતિસુક્ત કાવ્યાર્થ સ્ફુટ કરે છે. ‘નખી
સરોવર ઉપર શરત પૂર્ણિમા’ કવિની પ્રકૃતિભક્તિનું મુન્દર ઉદાહરણ છે. સોનેટઘાટ, હંદ ને વર્ણુન-
ચિત્તનની રીતિ તથા અંત ક્રકારના ‘ભણકાર’ સોનેટનું સ્મરણ કરાવે છે એ કાવ્યની જેમ આમાં
પણ આહવાદક પ્રકૃતિવર્ણનને અતે કવિ પ્રકૃતિ પાસેથી દીક્ષા પામે છે.

ત્યાં તો જાણે જલવિધુતણા ચારુ સયોગમાંથી
હતાંત્રીને કુસુમકુમળી સ્પર્શતી અંગુલિ કે.
અર્ધાંશીઆ નયન નમતા જાન આ આબ્યું ક્યાથી ?
એકાન્તોમાં પ્રકૃતિ કવતી મંજુ સખાવલિ કે.
એવે અતઃશ્રુતિપટ પદે ધન્ય એ મંત્ર રલેઃ
સૌન્દર્યો પી, હિરરણ્ય ગારો પછી આપમેળે

(નિશીથ : પૃ. ૧૨૦)

‘યુવેર કાંટા’ કે ‘અજતા પાણી’ જેવી કૃતિઓમાં કવિ પ્રકૃતિના કોઈ પદાર્થનો પ્રતીક તરીકે
ઉપયોગ કરી પ્રગટ રીતે કે અનિરૂપે કાવ્યાર્થ નિરૂપે છે. ખેતરનું ખોડીબારુ ઓળંગતા કવિના
પત્થમાં યુવેરના કાંટા ભરાય છે ને એના મનમાં અનેક તર્ક જીભરાય છે. કાંટો ભાગતા તેમાંથી દૂધ
નીકળે છે ને કવિને પ્રશ્ન માય છે : ‘કાંટા મ દૂધે ?’ આ વિચારમાળા પીળા પ્રશ્ન આગળ આવી
અટકે છે :

હેમાં રજા સાચવી વ્યક્તિપ્રેમને
ચાડે રચી દુર્ગમ, એમના તીણા
કાંટા હશે કોમળ આટલા ? કદી
મૂળ, રિખાઈ, દ્રવી થાય રાના
દ્રવંત આ જોય યુવેર કાંટા ?

(નિશીથ : પૃ. ૧૨૭)

આવા પ્રયોગમાં કવિએ બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. આવો તર્કબોલ પૂરો બિમિરસિત ન બને તો તે શુષ્ક ઠોરું બોધવિધાન બની જવાનો પૂરો સંભવ છે. ‘બળતાં પાણી’ માં કવિની કલાસિદ્ધિ વધારે દેખાય છે. પહાડમાંથી નીકળતી નદી પોતાના કાઠા બેદીને કે પાછી ફરીને પહાડમાં લાગેલા દવને ફારી શક્તી નથી; એને તે અદૃઢ વડવાગિનિ યુગવવા સિન્ધુ તરફ જવાનું છે, પાસેનાં સળગી મરતાં જોવાના ને દૂરનાં દારવા જવાનું ? આ તે કેવી વિધિવક્તા ! હા, કેઈ વાર વાદળી રૂપે આવી વરસીને પહાડનો દવ જુગાવી શકાય, પણ એ ક્યારે ? ‘લસમ બધું’ થઈ જાય પછીથી ?’ કાવ્ય અલંકાર ધ્વનિનો રમણીય નયનો છે. નદી ને એના નિયતિપ્રવાહને પ્રતીક બનાવી, રૂપક યોગ કવિ જીવનની એક દુઃખદ અનિવાર્ય ઘટના સૂચવે છે. યુવાન ધર્મ પગમાં પૃથ્વીના કંઈક પંથોને રમાડવાની ભાવના સેવતી વ્યક્તિ પર છોડે છે ને વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે પાસેના સ્વજનોને એણે છોડ્યા પડે છે. વિશાળ જગતના દુઃખનો પ્રલાજ કરવામાં તે સ્વજનોના સંતાપ ફરી શકતો નથી એને ખબર છે કે જગતના દુઃખના પ્રલાજમાં સ્વજનોના દુઃખનો કલાજ પણ આવી જાય છે, પણ એ ક્યારે બને ? સ્વજનોનું અસ્તિત્વ પણ ન હોય ત્યારે કદાચ. વ્યક્તિના વિશાળ ધર્મ અને ગૃહક્ષેત્રના તેના કલ્પિત વચ્ચેના વિરોધ કવિ કુશળતાથી નિરૂપે છે. હવે ‘યુવરક્ષા’ ને ‘બળતા પાણી’ વચ્ચેનો ભેદ રપટી જોઈ શકાશે. પહેલામાં પ્રકૃતિપદ્ધતિને આયાસપૂર્વક માનવભાવ વળગાડેલો દેખાય છે, ત્યારે બીજામાં રામનારાયણ વિ. પાઠક જતાવે છે તેમ ‘કવિકલ્પના જ પોતામાં સુરાયવાણુ ધથેશુ’ માનવમથન રહસ્ય કુદરતના આ દરમ્યાન જોઈ લે છે અને એ વ્યક્તિ થાય એવી રીતે એને કહે છે.’ (અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણ : પૃ. ૧૧૬)

પ્રશ્નપ્રકાર

પ્રશ્નપ્રકારમાં આ સમયનો કવિ વધારે નિખાલસતા અને સંસ્કારિતા દાખવે છે. શૃંગારના સ્થૂલ વર્ણનોમાં એને ઝાઝો રસ નથી. એની દષ્ટિ પ્રિયને બોલતી નહિ પણ સક્રિયરૂપે જુએ છે, એને સહચારિણી ને તારિણી પણ માને છે. એક તરફ જેમ એને સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધના નિરૂપણમાં સ્વર રહી નથી તેમ બીજી તરફ એ સંબંધોને એ વધારે મુદ્દમ રહસ્ય તરીકે સમજવા લાગ્યો છે. ઉમાશંકરની કવિતા પ્રેમના મુગ્ધ ઉલ્લાસનું, તેના સાદ્દેશ્યનું ને તેના ઉત્કર્ષક સ્પર્શની ધન્યતાનું ગાન ગાય છે. પ્રેમવ્યવહાર અને બાધીના જીવનવ્યવહાર વચ્ચે ક્યારેક પ્રવર્તતા વિસંવાદનું નિરૂપણ એ કરે છે; વ્યક્તિપ્રેમ અને વિશ્વપ્રેમ વચ્ચે દેખાતા વિરોધને એ સમજવા મથે છે. જીવનપ્રવૃત્તિના જુદા જુદા સંદર્ભોમાં પ્રેમના સામર્થ્યની કવિતા પણ એ કરે છે. એમની કવિતામાં એમના સમકાલીન કવિ સુન્દરમનો પ્રયુષનો ઉલટ તલસાટ, પ્રયુષવ્યવહારની નિષ્ફળતાને વિવાદ ને નિરાશા તેમજ મસ્ત શૃંગારભાવ દેખાતા નથી. સુન્દરમની પ્રયુષકવિતામાં સાગરની લરતીઓટ ને એની ભુજાઓ છે, ઉમાશંકરની પ્રયુષકવિતામાં સાંત ઊંઝ સરોવરજલની પ્રસન્નતા છે. સુન્દરમના પ્રાપ્તિની અંખના, આરત આકર્ષણ કરે છે તો ઉમાશંકરના તૃપ્તિની પ્રસન્નતા આકર્ષણ કરે છે. કવિની નારીભાવના એમના એક કાવ્યમાં વ્યક્ત થાય છે :

પ્રકૃતિની પુત્રી પ્રિય, માતા જે માનવતાની,
દેવાની દુલ્હરી, મીઠી દુહિતા જે વસુધાની,
સહચરી સમુત્કાન્તિતણી એક ને અનન્ય,
પ્રેરણા પૌરુષ તણી મંચલકારિણી—

(આતિથ્ય : પૃ. ૩૦)

કવિ પોતાની પ્રિયામાં ઉત્તમ આદર્શોનું આરોપણ કરે છે. એને મોહમદિરા પાનારી કવિતા, જલધર ધનુષ્યેથી ઝૂલતી રંગોની લટ, રસસીધાની પ્રતિમા કહેવે છે; પણ આ કલ્પનામૂર્તિથી પણ એ અધિક છે એવું એને સમજાય છે :

મળી ત્યારે વનપલ્લ : મનુજ મુજશી, પૂર્ણ પણ ના.

છતા કલ્પાથી મે મધુરતર હૈયાની રચના.

(નિશીથ : પૃ. ૨૬)

‘એ પૂર્ણિમાઓ’માં વળી કવિ જુદી રીતે પ્રિયાની અનન્યતા જતાવે છે. શરદની પ્રસન્ન પૂર્ણિમામાં અમરસોકની કોઈ અજળ દહેરખી ફરકી જતા રંગે રંગે કવિતા વ્યાપી જાય છે તેમ રમ્ય વૈશાખમાં મોરજ સમે પ્રિયાનો કર પકડ્યા પછી મુખમય કની પૂર્ણિમા પ્રગટે છે; ને કવિના હૃદયમાં આ બંને પૂર્ણિમાઓ વસી જાય છે. અલગ અલગ નહિ, પણ એકબીજામાં ગળી જઈને.

નિરંતર રમરી રહું હિલચ પૂર્ણિમા એ સખી

નિહાળી કવિના તુ’માં, વળી તને ય કવિના મહી.

(નિશીથ : પૃ. ૩૧)

પ્રિયતમાના પ્રણય અને કવિના વચ્ચે વિરોધ છે ? ના. પણ બવહારમાં એકની આરાધનામાં બીજીની કદાચ ઉપેક્ષા થઈ જાય. પ્રિયા તો અવ્યભિચારિણી લક્ષિત માગનારી ને કવિનામાં તો આખા વિશ્વને ‘પદે હૃદયને ધરવાનું’. કવિતુ પ્રણયી હૃદય પ્રિયાના ચરણમાં જ પોતાનો મોક્ષ વાહે છે ન્યારે એતુ કવિહૃદય તો આખા વિશ્વ માટે કવિતામૃત મૂકી જવા આહે છે. ‘અપરાધી’માં કવિ કવિતા પાસે, તો ‘ક્ષમાયાચના’માં પ્રિયા પાસે ક્ષમાયાચના કરે છે.

કવિતે, અપરાધ કારમાં

મુજ સ્વીકાર કરું છું આજ હું,

ચિરકાલ હતો હું તાહરો,

અવ હું તું હિલચે ય એહના.

(નિશીથ : પૃ. ૩૭)

સહજે પ્રિય જિંદગી મહી

નવ પાયા પ્રણયાશ્રુતો પૂરા

કવિ હું જીવતા મધ્યે પૂઠે

પરગે માંડી જવા સુધાતણી.

(નિશીથ : પૃ. ૪૫)

કાવનાં પ્રણયકાવ્યો સાથે જ એમનાં લગ્નોત્તર મૃદજીવનના કાવ્યો ભેદિલેવા જેવા છે. એમાં બાળકના ગંભીર હેતુ વિનાના ને છતાં જીવનના કોઈ મર્મને, કોઈ રહસ્યને સ્પર્શી જતા પ્રયોગો ‘માદવલયુ’ આદેખન આકર્ષક બને છે. ‘પત્ની અને બાળક,’ ‘ચર્ચિત તુજ જેવડી,’ ‘એકલી,’ ‘ચિંતવન’ ને ‘લણતર’ આ પ્રકારના કાવ્યો છે. પતિપત્ની સહેજ વાતમાં લડી પડે છે ને બંનેની આંખોમાં આંસુ ઊભરાય છે. આ દૃશ્ય ભેદાર બાળકોને પણ રડવું આવે છે, પણ બા કહે છે કે

ખસુડી, તું ના રડીશ. હમેશાં 'મોટી યાચ ત્યારે તું' બામ કરશે ને મોટી 'અર્ધશિ' ત્યારે તને તે મળશે' એમ કહેનારી બાને બાળકો પૂછી બેસે છે :

‘રડીશ બા ! હું’ એ જવાબે
અર્ધશિ તુજ જેવડી ?’

(આતિથ્ય : પૃ. ૨૧)

વિશિષ્ટ કૃતિઓ

ચિંતના અટપટા વિચારો ને હૃદયના સંકુલ લાવોને કવિતામાં બ્યક્ત કરવામાં ઉમાશંકર સરસ કૌશલ દાખવે છે. વિજ્ઞાન ને મનોવિજ્ઞાનના વધતા જતા પ્રભાવે આજનો કવિ વિશ્વની ને ચિંતની જટિલતાને વધારે સમજતો થયો છે. માનસવિશ્લેષણ એ આ જમાનાની એક પ્રધાન પ્રવૃત્તિ બની હોઈ કવિતામાં પણ એવું પ્રતિબિંબ પડે છે. આપણું વિચારતંત્ર કે ઊર્મિતંત્ર અગાઉ ધારવામાં આવતું હતું એટલું સરસ નથી, અતિશય સંકુલ છે એ અમળતા કવિતામાં પણ એવી પ્રક્રિયા અવનવી રીતે નિરૂપણ પામી છે. આ કવિના ‘નમ્રતા’ એક બાળકીને સ્મરણ લઈ જતાં, ‘હરીશ’, ‘લોકલમા’, ‘વાસળી વેચનારા’, ‘ઈનામનો વહેંચનાર’ જેવાં કાવ્યોમાં ઠાઈ ને ઠાઈ મનોવૈજ્ઞાનિક રહસ્યમાયી અમરૂતિ સાધવામાં આવી છે.

આપણે ‘નમ્ર છું’ એમ કહીએ ત્યારે પાછા નમ્રતાનો દર્પ અનુભવતા નથી ! નમ્રતાને હડસેલીને તે જ કણે શુભાન ધૂસી આવતું નથી ? ને એમ આખરે નમ્રતા તો હાથતાળા રેતી આપ-ણથી ફરતી ફર જ રહે છે. આ આત્મનિરીક્ષણ, આ કૃતિવિશ્લેષણ જ ‘નમ્રતા’ (ગંગોત્રી : પૃ. ૧૦૨) કાવ્યનો વિષય બને છે. એક બાળકીને સ્મરણ લઈ જતાં ‘બાલમાનસના ધરપર સહાનુભૂતિના તરવોનો આશ્રય લઈ કવિ કાવ્યમાં અમરૂતિ સાધે છે. હૃદયમાં કયા શૈલ વગર એક બાળકીના શબ્દને ખવે લઈને ઠાઈ સ્મરણ તરફ ચાલ્યો જાય છે; ત્યાં તો રસ્તામાં જૂત બાળકીની ઠાઈ સહિયર એ દૃશ્ય દેખી ઓચિંતી રડી પડે છે ને બોના ઊંચકનારની આંખો પણ ટપડી પડે છે.

તુજ મરણથી ખોટ વસમી

અકેલીએ આખા જગતમહીં એણે જ વરતી.

અને રોવું -હોતું’ પણ મુજથી રોનાઈ જ મરું’ !

(ગંગોત્રી : પૃ. ૪૪૫)

‘ઈનામનો વહેંચનાર’ (ગંગોત્રી : પૃ. ૧૩૧) માં કવિએ જોયેલું રહસ્ય બરાબર છે, પણ ઈન્સ્પેક્ટરનું વર્તન અસ્વાભાવિક ને તેથી અપ્રતીતિકર લાગે છે ને એટલે અંશે કાવ્યમાં કૃત્રિમતા પણ આવી છે.

ચોક્કસ અને ગંભીર હેતુથી કવિતાલેખનમાં પ્રવૃત્ત મતાર આ બાળાના કવિઓમાં નિર્દેવ, નિર્દેશ, મુખર હાસ્યવિનોદ એણે જોવા મળે છે. કવિ જ્યાં ટેળટપ્પા કરતો લાગે ત્યાં પણ તે ઠાઈ હેતુથી તેમ કરી રહી હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યે ગંભીર કરતાં અગંભીર દષ્ટિવૃત્તિ રાખનાથી જ તેનો સ્પર્શ વધારે તીવ્રતાથી મ્લાય છે. ઉમાશંકરનાં ‘સમરકંદ શુભારા’, ‘લૂલા આધળાની નવી વાત’ અને ‘દ સદાયનો’ જેવાં હાસ્યકટાક્ષનાં કાવ્યો નોધપાત્ર છે. ‘સમરકંદ-શુભારા’માં કવિ

કલ્પના અને વાસ્તવ વચ્ચે આપણને હસતાહસાવતા ફેરવે છે, તો 'લેસાઆંધળાની નવી વાત'માં શ્રીમીલોના સેવક બનવાનો ડોળાકરીને તેમનું જ શોષણ કરનાર ઉપર કટાક્ષ કરે છે.' 'દ સદાયનો'નો અતિમ મુર આ બન્ને કરતા વધારે ગંભીર છે. એમાં જે કંઈ હાસ્ય છે તે આરંભની કડીઓમાં રજૂ થતી હતી વાળી ને વિચારમાં છે. કાવ્ય, નકશો નકશે સહરા જતાવનાં હૃદયે હૃદયે રણ ને તે પણ સહરાની લવ્યતા વગરનાં; જતાવીને વિરમે છે, કબીનાં સંસારજીવનના કાવ્યોમાંથી પણ ક્યારેક મૃદુ હાસ્ય મળે છે.

નવતરે કાવ્યસર્જન

ઉમાશંકરની છેલ્લાં આઠદશ વર્ષની કવિના કેટલાક નવા રંગો લઈ આવે છે. એમાં અભિ-વ્યક્તિની અને વિષય પ્રતિ ઉપગતિની નવીનતા છે જે બહુધા યુદ્ધોત્તર અંગ્રેજી કવિતાની અસરનું પરિણામ છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધના અંત પછી પ્રમજીવનમાં ચેતનાની જે ઓટ વરતાય છે, નૈનિક મૂલ્યોનો હાસ થયો દેખાય છે, જે ભય, ચિંતા, શંકા ને મૂંઝવણ જણાય છે તેના પડમાં કવિનામાં જિજ્ઞાસા છે. એક કાળે જીવનમાં ને કવિતામાં ઈશ્વરની પ્રતિષ્ઠા ને સ્વર્ગપરિપક્ષ હતા; તે પછી આપણે ઈશ્વરને ખસેડીને તેને રથાને આનવીની ગ્યાપના કરી. આનવી જ સૌથી ઉપર, એની ઉપર કોઈ નહિ, એવી ભાવનાથી મનુષ્યની સિદ્ધિ સર્જકિના ગાન ગાયા. હવે આજની પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાના સર્જન આગળ પોતાને વામણે લાગવા માડ્યો છે; એના જ સર્જનથી બાજુ એ મહાત થયો છે; પોતાની જ રચેલી જાળમાં પોતે બધાઈ ગયો છે. એક કાળે એની પ્રગતિ ઉપર એનો પૂરો અંકુશ હતો, આજે જાણે વ્યક્તિ તરફે એનું, કશું જ મહત્ત્વ નથી. વ્યક્તિત્વના આ વિશેષનની ગ્લાનિ ને એની પુનઃપ્રતિષ્ઠાની મૂંઝવણ યુદ્ધોત્તર કવિતામાં જોવા મળે છે. ઉપર ગણાવ્યા તે જ કારણે કવિ-તાનું કેન્દ્ર પણ વ્યક્તિ-કવિ પોતે જ બને છે. એ જગતને જુએ છે, પણ અગાઉની જેમ પરલક્ષી દૃષ્ટિએ જોઈ શકતો નથી, પોતાનાં સદર્શમાં, પોતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જુએ છે. ઉમાશંકરના જ શબ્દોમાં કહીએ તો: એ 'અત્મનિરીક્ષણત્રિય વાસ્તવચિ' મેવે છે. પરિસ્થિતિને સમજવાનો એ પ્રામાણિક પ્રયાસ કરે છે પણ એ એટલી સંકુલ છે કે કેટલીક વાર કવિને ઉકેલ આપ્યા વગર જ અટકી જવું પડે છે. વિદ્યાનની સિદ્ધિઓથી જગત રથુલ રીતે નાનું બન્યું છે, પણ મનુષ્ય મનુષ્યના હૃદય વચ્ચેનું અંતર ઘટણું નથી એનું દુઃખદ ભાન કવિને છે. ઉચ્ચ આદર્શો ને ભાવનાઓનું વ્યવહારમાં જે વિકૃત અવતરણ મઈ રહ્યું છે, જે-દલ ને ડોળ સમાજમાં પ્રવર્તે છે તેનાથી કવિ અકળાય છે.

આ નવી પરિસ્થિતિને કાવ્યવિષય બનાવતાં કવિને અભિવ્યક્તિ ને ઉપગતિની નવીન રીતિનો અનિવાર્ય આશ્રય લેવો પડે છે. એના અકળામણ, મૂંઝવણ, ક્રોધ, વક્તા વ્યક્ત કરવા માટે એ રહ પઞ્ચસ્વરોનો ત્યાગ કરે છે, અથવા તો પોતાના વક્તવ્યને શોગ્ય થાય એવા એમાં ફેરફાર કરે છે. અભિવ્યક્તિમાં સીધાપણું, અલંકારની વિરલતા (અને હોય ત્યાં શૈલ્યપરોજના યત્રયુગના જીવનમાંથી) લીધેલા, ભાષામાં સ્વાભાવિક બોલચાલની છટાઓ, વક્તવ્યને અનુકૂલ પક્તિભાષ ને ક્યારેક પદના નિશ્ચિત લયમાપનો ત્યાગ: નવતર કવિતાના પઞ્ચરૂપના આ મુખ્ય લક્ષણો છે.

જીવનમાં ચેતનનો અભાવ જોઈને કવિ અકળાય છે. ચારેતરફ એમને મુદાં જ મુદાં દેખાય છે. કોઈ સત્યને નિર્ણયતાથી પ્રકટ કરવું નથી; કોઈની આંખ, ઉલ્લસ લાવિની આરાધી ચમકતી નથી. પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા પુરુષો પણ સિધિલપ્તાણુ લાગે છે. આ અસલ રિયલિટી કંટાળેલો કવિ રૂઢને, શિવને, જીર્ણને ભરમસાવ કરી નવું ચેતન્યવનું સર્જન કરવા પ્રાર્થે છે.

મને યુદ્ધની જૂ સતાવે !
 લલેને કૃષ્ણી દંઘવલાં રૂપે વિહરતાં
 રામે સમાજના શિખરેથી શિખરે વિચરતા !
 જંગલોમા કાઠ તો ખૂટ્યાં નથી,
 ખુરશીઓ ધડાયે જાય છે કેં અણકૃષ્ણી.
 બાગમા પુષ્પો ય ખીલ્યે જાય છે,
 ને ડાક શણગારાય છે,
 અચેતનની આરતીમા ચેતના હોમાય છે.
 (વસંત વર્ષા : પૃ ૧૦૮)

સામાન્ય રીતે અત્યાર લગીની કવિતાનો કવિ પોતાની કૃતિને અતે જીવનના ને જગતના પ્રશ્નો પર કેન્દ્ર નિર્મિત ચુકાદો આપતો. એના કાવ્યવિષયનો એ પૂરો યાતા હોય એ રીતે વિષયના આલેખનમાં પ્રવૃત્ત થતો; એને ક્યાં પહોંચી વિરમવું છે એ તે જાણે અગાઉથી નક્કી કરી લેતો. આજનો કવિ જાણે કશી પૂર્વમાજના વગર વિષયને હાથ ધરે છે ને એમાં જેટલે સુધી જવાબ તેટલે સુધી જાય છે. એની કવિતામાં પોતે કેઈ અતિમ સત્યનો અંશ પણ લાવી શક્યો છે કે કેમ તે વિશે એ સારાંક છે. 'કવિનો અતુલવ'માં સંજ્ઞાનોની સલા સમક્ષ કાવ્ય વાંચતો કવિ વિભાસે છે:

કેમ કિંતુ અવાજ મારો લાગતો મુજને જ ખોડે !
 મુખ થકી વાગ્યે જતો, ને અર્થનો મારા જ મનમાં
 વળે ગોડે ?

(કવિતા-૧૯૫૫ : પૃ. ૧૨)

વ્યક્તિનો આત્મિક અને વ્યક્તિ ને જગત વચ્ચેનો વિસ્વાદી લય કવિની 'ચિન્નસિન્ન હુ' એ કૃતિમા સમર્થ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ચક્રના આરાઓને જો એક કેન્દ્ર ન હોય તો તેની ગતિ જેમ નિયમિત અને સવાદી ન રહે, તેમ મનુષ્યની ચેતના પણ કેન્દ્રચુત થતાં એવું પ્રવર્તન સવાદી કે નિયમિત ન રહે, એવું અખંડ વ્યક્તિત્વ પ્રકટ ન થાય. વ્યક્તિત્વની ચિન્નસિન્નતાની વ્યથા સંભળાવતું ઉમાશંકરનું આ કાવ્ય અઘન કવિતાના જ્યાં લક્ષણો ધરાવતું હોઈ તેનું પ્રતિનિધિ બની રહે છે, એમા કવિએ જંદો લય એકસરખો જાળવ્યો નથી, કવિતાની રૂઢ નહિ પણ મોલમાલની અરૂઢ સીધી વાણીનો પ્રયોગ કર્યો છે ને ક્યારેક તો પદ્યગદ્યના સીમાડામા પ્રવેશ કરતું જણાય છે.

વસંતવર્ષામાં કેમ આવી ને કેમ ગઈ,
 મને ખબર સરખી ના રહી !
 પ્રકૃતિ તું શું કરે ?
 મારી પ્રકૃતિની જ જ્યાં રામાયણ છે.

(વધુ માટે જુઓ પાનું ૪૬)

‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ | અનિરુદ્ધ ધ્રુવભટ્ટ

સર્જનાત્મક સાહિત્યનું વિવેચન એ માન કેસિડી પૃથક્કરણાત્મકતામાં જ ન રાચના કપારેક સર્જનાત્મકતાના અંગે ધારણ કરી કૃતિને જોવા-જાણવા-માણવામાં કોઈકે અપૂર્વ દૃષ્ટિનું પ્રદાન કરે છે અને પોતે એને પરિણામે વાચકની કલ્પનાને અને એના છુદ્ધિવ્યાપારને સંતોષે અને આનંદે એવી આરવાણના પછુ ધારણ કરે છે. રવીન્દ્રનાથનું ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ એવી વિવેચનાનું સમર્થ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પોતાની વિવેચનાના વિષયશૂન કવિઓ-વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, બાણ, ‘ધમ્મપદ’કાર અને કેટલેક અરે ‘મહાભારત’કાર-ના કવિકર્મેતિ અને એમની પાછળ રહેલી કવિ-દૃષ્ટિઓને આર્યકુલની પરંપરાના પ્રકાશમાં રવીન્દ્રનાથ જુએ છે અને એમના વિશેષે તારવે છે. પાશ્ચાત્ય ધોરણોની ઊછીની લીધેલી પદ્ધતિઓથી આપણા આ મહાન કવિઓનું અને એમની કૃતિઓનું મૂલ્ય આડવામાં કેટલાય અન્યાયો જાણ્યે-અજાણ્યે અત્યાર સુધીમાં ચર્ચા ગયા છે તે મર્વેનું કલંક ધોઈ નાખવા અને ચિન્તોનું ચઘોચિત તર્જણ કરવા ભાગીરથી બારતીને વહાવવાનો કવિવરને આ પ્રયત્ન નેટલો સર્જક કલ્પનાના ફળરૂપ છે તેટલો જ બારતીય સંસ્કારિતાના ગૌરવની પ્રતિષ્ઠા કરવાના સંનિષ્ઠ સંકલ્પના પરિણામરૂપ પણ છે.

રવીન્દ્રનાથના વિપુલ સાહિત્યમાં એક વાત સૌ પ્રથમ આગળ તરી આવતી હોય તો તે એ કે એમણે દેવોની પણ સામે માનવનું ગૌરવ કર્યું છે. રવીન્દ્રસાહિત્ય માનવગૌરવની મહાગાથા છે. રવગંની સુવર્ણરશ્મી તુલનામાં આ ધરણીની ધૂલિનું એમણે બહુમાન કર્યું છે. રવીન્દ્રનાથનો આ દૃષ્ટિવિશેષ એમને રામાયણને પણ એના પ્રકાશમાં જોવા પ્રેરે છે. નારદવાક્યની સાહસ્ય ભર્તે એણે કહે ॥ : “રામાયણ તે નરયન્દ્રમાની જ કથા છે, દેવની નથી. રામાયણમાં કોઈ દેવ વામનજી ચર્ષ જઈ મનુષ્યનો અવતાર લીધો નથી, યજુષ્ય જ પોતાના ગુણોએ કરીને દેવ થયો છે.” માત્ર રામાયણ જ માનવમનિમાનું કાવ્ય નથી, મહાભારત પણ છે. માનવીય શ્રેષ્ઠતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતું મહાભારતકારનું વાક્ય સાતિપર્વમાં સાબળવા મળે છે-ન માત્રુવાત્ શ્રેષ્ઠતાં દિ કિંઞિચન્ । માનવીય ગૌરવની પ્રતિષ્ઠાની બાળ્યતામાં રવીન્દ્રનાથ વાલ્મીકિ અને બાસની પરંપરાના કવિ છે, વાણીની

* પ્રાચીન સાહિત્ય (ગ્રાંથી આગતિ) : રવીન્દ્રનાથ. અનુ. મહાદેવ દેસાઈ અને નરહરી દ્વારકાદાસ પરીખ મ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૨૫ ન પૈ

મોહિનીમાં પછી લલે તેઓ કાલિદાસની અને વૈષ્ણવ કવિઓની વધુ નજીક બેસતા હોય.

નરચરિત્રના ગૌરવમાં અને એની મહિમાપૂર્ણ શુદ્ધતાના નિરૂપણમાં રામાયણનો વિશેષ પ્રગટ થતો રવીન્દ્રનાથે જોયો છે. એ શુદ્ધતા છે, માત્ર સુદ્ધતા નથી. Epic નો અર્થ 'વીરસપ્તધાન કાવ્ય' કરીએ તો એની બાજુમાં રામાયણને માટે અપૂર્વતા થઈ પડે કારણ કે એમાં આવતું રામાયણનું સુદ્ધ તો રામસીતાની 'દામ્પત્યપ્રીતિ ઉન્નતવલ્લ' કરી દેખાડવાનું નિમિત્ત માત્ર છે. રામાયણે તો ભાઈ-ભાઈ, પિતા-પુત્ર, પતિ-પત્ની, રાજા-પ્રજા વગેરેના પ્રીતિસંબંધોની વિભિન્ન ભૂમિકાઓ પર માનવીની ગૌરવવંતી ભારતીય શુદ્ધતા આલેખી છે. શુદ્ધતાશ્રમ એ જ બધા આશ્રમોનું આશ્રયસ્થાન છે અને એટલે જ તો રામાયણે 'કરુણાના અનુભવે અભિપ્રિક્ષ કરીને', એની ધીર હિંદાત્ત, દુતિ પર પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

રામાયણનાં પાત્રોની આદર્શમયતાએ કેટલાક દીક્ષકારોને તે અતિશયોકિતનું અને અતિ-પ્રાકૃતતાનું પરિણામ છે એમ કહેવા પ્રેર્યો છે. રવીન્દ્રનાથે અહીં તેમને સમુચિત ઉત્તર આપ્યો છે કે પ્રકૃતિ પ્રકૃતિએ બેદ છે. એકને જે અતિપ્રાકૃત લાગે તે અન્યને ન પણ લાગે. રામાયણના પાત્રો જે અતિશયોકિત અને અતિપ્રાકૃતતાના રંગોએ રંગાયેલાં હોત તો જન્મનાઓ સુધી ભારતવર્ષના વિશાળ લોકજીવનમાં ભળી જઈને તેઓ છતી થઈ પડ્યાં ન હોત. પોતાનાથી દૂર રહેનારને લોકજીવન રવીન્દ્રનાથે નથી. રામ મનુષ્ય છે માટે જ તો માનવોત્તા દેવ છે. એમના પ્રત્યેની ભક્તિની સરવાણી એમના પ્રત્યેના પ્રીતિના ઝરણામાંથી જ વિકસી છે. જે ભક્તિ પ્રીતિમાંથી ન જન્મે તે લાલો વખત ન ટકે; અને જેના તરફ પ્રીતિ થાય તે અતિપ્રાકૃત કેમ કરીને હોય? પૂર્ણતાની આજ્ઞા ઝીલતાં આદર્શ ચરિત્રોને અતિપ્રાકૃત કહેલી વખતે સંભવ-અસંભવની કસોટીને પણ વિચાર કરી લેવો તો જોઈએ. અને એને માટે પ્રભાકીય સંસ્કારવારસના અનુલક્ષમાં કવિકર્મને ચલવવાનું જરૂરી બની રહે છે.

આમ રામાયણ એ માત્ર મહાકાવ્ય નથી. પ્રજાનો ઈતિહાસ છે, ઘટનાઓનો ઈતિહાસ નથી પણ પ્રજાનાં સાધના, આરાધના અને સંકલ્પનો 'ચિરકાલનો ઈતિહાસ' છે, એમ કહી 'ચિરકાલના સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન' આ કવિકર્મ પ્રત્યેના પોતાના 'ભક્તિવિગણિત વિરમય'ને રવીન્દ્રનાથ વ્યક્ત કરે છે.

કવિને પ્રમાણી શકે કવિ, જેવો તેવો નહિ પણ શ્રીષ્ઠતમ કવિ—એ એન જોન્સનના સિદ્ધાંત-વાક્યનું અર્થગૌરવ આ વિવેચનામાં જોવા મળે છે—આસ કરીને કાલિદાસની કૃતિઓ—મેઘદૂત, કુમારસંભવ અને શકુન્તલ—ઉપરના લેખોમાં. વાગ્દેવીએ જાણે કે અહીં કાલિદાસ અને રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાઓનો સરખાવો નહિ, અપૂર્ણ કરી દીધો છે.

વર્ષા એકલતાનું ભાન કરાવે છે. ક્ષિતિએને દક્ષી દેતા શ્યામ વાદળ આકાશ ભરીને જીમટે અને અનુભવે ત્યારે દષ્ટિ ત્યા જઈ જઈને પાછી ફેલાય છે. એમ લાગે કે જાણે નજર હવે બંદી થઈ ગઈ, નજરનું એ બંદીપણ આપણને એકલતાનો અનુભવ કરાવે છે. આવા અદુલાપણાના અનુભવને કારણે આપણા હૃદયના કાંઈક અજોયર ખૂણે સંચિત થઈને રહેલો વિરહ જાગી જીટે છે અને જૂમ પાડી જીટે છે. એવી એક જૂમ રામગિરિથી શરૂ થઈ અલકાનગરી સુધી પહોંચી તેના પડઘા આપણા હૃદયમાં વર્ષાએ વર્ષાએ પડ્યા જ કરે છે. રવીન્દ્રનાથે એ હૃદયગમ્ય અનુભૂતિને 'મેઘદૂત' નામના પોતાના કાવ્યમાં અને એ જ નામના અહીં સંગ્રહાયેલા નિબંધમાં વાચ્ય આપી છે.

જન્મની ક્રિયા એ 'વિષ્ણુદેવી ક્રિયા' છે. જીવનસંગીતના સપ્તકમાં પહેલો 'સા' તે કદાચ વિરહનો જ આદિ સૂર છે. આપણા બધામાં કાલિદાસનો સનાતન વિરહી યક્ષ રહેલો છે. એ જેને મેળવવા ઇચ્છે છે તે તો 'માનસરોવરના અગમ તીરે' વાસ કરે છે કાલિદાસના મેઘની સાથે આપણી કલ્પના, પણ ત્યાં જીરોને જાય છે. હા, માત્ર કલ્પના જ. એ વિદિષ્ઠા, એ દશાર્ણ્ય, એ વેતવતી અને એ શિખા, એ રેવા અને એ નિર્વિન્ધ્યા આજે તો આપણે માટે વિરહનો વિષય બની ગયા છે. ઠાકક અંતઃતત્ત્વો શાપ પામીને એ ભૂમિમાંથી 'સદાકાળને માટે આપણે દેશનિકાલ થયા છીએ.' એ સમય અને પ્રદેશની શુદ્ધતા અને શોભા આજે નથી. આજે તો 'ચેંગેર ચાલી રહેલા કઠળાટ'ને કારણે આવી ગયેલી જીર્ણતા છે. કાલિદાસનો મેઘ કાળનો નિધુર પરદો વટાવીને જેનાથી આપણે ચિરવિરહિત થયા છીએ તે સૌંદર્યલોકમાં લઈ જાય છે સૌંદર્યલોકની આ માનસયાત્રા માનવી-માનવી વચ્ચે આજે જોવા થયેલા દુરત્વને દૂર કરી અભિનંતાનો અનુભવ કરાવે છે. કલ્પનાની આવી મનોરમા સૃષ્ટિ ન હોય તો એકલું નહું વાસ્તવ કદાચ આપણાથી ન જીરવાય, એ કલ્પનાની સૃષ્ટિ પણ આપણે માટે મિથ્યા નથી. આ પાર્થિવ સૃષ્ટિ કરતાં પણ એ વધારે સાચી છે. એટલે જ તો આપણે એમાં આપણી શ્રદ્ધા રાખી ચડીએ છીએ. આભાસી કે માનસી સૃષ્ટિનો સત્યરૂપે સ્વીકાર એ માનવજીવનની એક લાક્ષણિકતા છે. એ આભાસનો સત્યરૂપે સ્વીકાર થવાનો સંભવ જ ન હોત તો 'મેઘદૂત'નો જન્મ જ ન હોત. સ્વીન્દ્રનાથ એ માનવજીવનની આભાસભૂમિની પાછળ રહેલી રમ્ય કનુષ્ઠતા તરફ પણ અત્યંત અગ્રસિનિર્દેશ કરી લે છે: "હે નિર્જન ગિરિશિખરના વિરહી, સ્વપ્નમાં જેને તું આસિંગન કરે છે, મેઘદારા જેને તું સદેશ પાઠવે છે—ઠાણે તને આશાસન આપું" કે એક અપૂર્વ સૌંદર્ય-લોકમાં શરત્પૂર્ણિમાની રાત્રિએ તેની સાથે તારું ચિરમિલન થશે? તને ચેતન-અચેતન વચ્ચેના ભેદનું તે જ્ઞાન નથી. વાસ્તવ અને કલ્પના વચ્ચેના ભેદનું જ્ઞાન પણ તું બૂલ્યો નહિ હોય એ કાણ જાણે?"

સ્વીન્દ્રનાથના 'મેઘદૂત' કાવ્યમાં કવિનું હૃદય પણ જાણે કાલિદાસના 'મેઘદૂત'ના મન્દ મન્દ પવનનું સંગી બનીને જોડવા માટે છે—

“એઈ મતો મેઘરૂપે ફિરિ દેશે દેશે
હૃદય લાસિયા ચલે ઉત્તરિતે શેષે”
કામનાર મોક્ષધામ અલકાર માટે,
વિરહિણી પ્રિયતમા મેઘાય વિરાજે
સૌન્દર્યેર આદિસૃષ્ટિ! સેધા કે પારિત
લયે ચેતે તુમિ હાડા કરિ અવારિત
લક્ષ્મીર વિલાસપુરી—અમર જીવને!”

સ્વીન્દ્રનાથની કવિદૃષ્ટિ 'મેઘદૂત'નો અહીં એક નવો જ અર્થ શોધે છે. કવિમાત્રની સાધના-સૌંદર્યની સાધના છે. દેશદેશાન્તગેનું અને પ્રકૃતિના જહુવિષ રૂપોનું આકંઠ સૌન્દર્યપાન કરવા છતાં પણ પૂર્ણતા એને માટે અંખનાનો જ વિષય રહે છે. સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય એને પેલી પરમ સુન્દરતા માટે વધુ ઉત્કંઠ બનાવે છે. કવિ પોતાના ભાવ-ગનમાં એવી એક પૂર્ણ સૌન્દર્યની લાવનાને જતન કરીને જીવવંતા હોય છે. એને મન એ જ સ્વર્ગલોક છે. ઠોઠા કે એ જ એની અલકાનગરી છે, અને

પૃથ્વી સૌન્દર્યની ભાવના એની વિરહિણી પ્રિયતા છે. ભાવનાજગતની એ સુન્દતાની આદિસૃષ્ટિની ઝોળખ ઠરવા ક્ષણિકાસના 'મેઘમન્દ્ર મ્લોક' પર સવાર થઈને આપણી કલ્પના એ દિવ્યલોકમાં પહોંચે છે.

સાચે જ રવીન્દ્રનાથે યક્ષની અનામિકા પ્રિયતાને સૌન્દર્યની આદિસૃષ્ટિ કહીને અને આ નિબંધમાં એ સૃષ્ટિના અને તત્કાલીન ભારતવર્ષાધિપ સૌન્દર્યના ચિરવિરહને વ્યક્ત કરીને 'મેઘદૂત' ના મુક્તમાર્ગને એક સીમાડો તો જરૂર બનાવી આપ્યો છે.

કૃતિના ઘટનાસૂત્રને ધ્યાનમાં રાખી એના આકારવિશેષની તપાસ હાથ ધરવાનો વિવેચનાનો ઉપક્રમ હમેશા કૃતિને ન્યાયકર્તા થાય એમ કહી શકાશે નહિ. 'શકુન્તલા'ની વ્યાખ્યામાં કોઈ કોઈ વખતે એવું બન્યું છે. શકુન્તલનો સાતમે વ્યક સમસ્ત નાટકના ઘટનાસૂત્રમાં બીજા કુરુપાથે બેસતો નથી પણ 'મધુરેણુ સમાપયેત'ની જડ રીતિને અનુસરીને પાછળથી લટકાડી દીધેલો લાગે છે, એવી દીકાઓ યદ્યપિ છે પણ ખરી. વળી ટ્રેન્ડેડીના સ્વરૂપના આકર્ષકો ઠીક ઠીક કે દુષ્યન્તને માછી પાસેથી વીંટી મળે છે ત્યાંજ આ નાટકને ચંભાવી દીધું હોત તો સરસ ટ્રેન્ડેડી એમાંથી નીપજી શકત. 'નિષ્ફળ પરિણામ'માં શકુન્તલનો પરદો પાડી દઈ શકાત અને એવું જ કરી શકાત દુઝારસંભવમાં. અનુત્તરિત પ્રેમની વેદનાની વેદી ઉપર 'વેચન એકલતા' માં શોકમા કરવી ઉમા આપણા કંઠપુરસ્તુ સરસ આલંબન બની શકત.

પણ આ તો કૃતિ ઉપર પોતાના અભિપ્રાયો ઠોકી બેસાડવા જેવું થાય. ક્ષણિકાસે માત્ર મધુર સમાપન ખાતર જ પોતાના કૃતિસમૂહનું સ્વરૂપ આપું થવા દીધું એમ કહી શકાશે નહિ. ક્ષણિકાસે 'એકી વખતે સૌન્દર્યભોગના તેમજ ભોગવિરતિના કવિ છે' એમ કહીને એમની કવિ-દૃષ્ટિનો નિગૂઢ વ્યાપાર કૃતિના આકાર પાછળ કામ કરી મથે છે એની સાધાર પ્રતીતિ અહીં રવીન્દ્રનાથે કરાવી છે એ કવિદૃષ્ટિને સમજાવતા રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે ક્ષણિકાસે ઉન્મત્ત સૌન્દર્યના આકર્ષણમાં જ કાવ્યની પરિસ્થિતિને જોઈ નથી, પણ પરિણામરમણીય પ્રસાન્ત તપોપૂત મિલનમાં જ એમણે કાવ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય જોયું છે.

ક્ષણિકાસે નવાં વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમને શાપનુ લાજન બનાવ્યો છે. 'મેઘદૂત'નો યક્ષ પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રમાદ કરી બેઠો તો ભાતીના શાપથી એનો મહિમા અસ્તમગિત બન્યો; શકુન્તલા દુષ્યન્ત-ચિંતનમાં અનિશ્ચિતકારનું કર્તવ્ય સૂચી તો દુર્વાસાનો શાપ લાગ્યો અને પાર્વતીનો પ્રેમ દેહસૌન્દર્ય-ચિન અને ઉન્મત્ત બન્યો તો એને ય લરમસાવ થવું પડ્યું. પ્રેમ એકલો વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય તો તે અંધ છે. સમષ્ટિ-ધર્મને એણે બૂલવો કે અવગણવો જોઈએ નહીં. પણ ચોવનથી અધીર મોહનવેશી પ્રેમથી સમષ્ટિધર્મની અવગણના જાણ્યે-અજાણ્યે થઈ જાય છે અને એને એ માટે સહન કરવું પડે છે. રવીન્દ્રનાથ એથી જ તો કહે છે કે 'દુર્વાસાનો શાપ એ તો કવિનું માત્ર રપક છે,' પાછી દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનું 'અંધનહીન ગ્રાપ્ત મિલન' તો 'સનાતન શાપથી શપાયેલું' છે. 'શકુન્તલા' નામના લેખમાં દુષ્યન્તની બ્રમરવૃત્તિનો નિર્દેશ કરતા રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે "દુર્વાસાના શાપથી જે ઘટના ઉદ્ભવે છે, તેનું બીજા સ્વભાવમાં જ હતું. કાવ્યની ખાતર જેને આકર્ષિક બતાવ્યું છે તે વસ્તુતઃ સ્વભાવિક છે." આમ શકુન્તલાનો નવો વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ અને દુષ્યન્તનો અભિનયમધોલેખ સ્વભાવ

પોતે જ શાપની સ્વાભાવિક જૂથિકા બની રહે છે; અને દુર્વાસાનો શાપ એ બંનેયની મર્યાદાઓ તરીકે જવા માટે અને અંતિમ મંગલ મિલનની શક્યતા માટે આશીર્વાદરૂપ બની રહે છે.

તપસ્યાનું તેજ હૃદયના ચરમ સૌન્દર્યને આલોકિત કરે છે નારીનું ગૌરવ એ સૌન્દર્યમાં છે, દેહના ક્ષણિક આકર્ષણમાં નહીં. એટલે જ ઉમાએ પોતાની જાતને શિરિષ્પેલવા બનાવી દર્ષને પોતાના રૂપને સંજ્ઞા કરવાનું ઈચ્છ્યું. એ નિર્દોષ રૂપનો પછીથી અનાદર ન થયો. એણે તો પ્રાર્થિતને વિચક્ષિત ન કરતાં કૃતાર્થ કરી દીધી. નિર્મલ શોભા અને જનનીપદનું ગૌરવ ઉમાને અને શકુન્તલાને પૂજનીય બનાવે છે. એટલા માટે જ પ્રથમ મિલને ખીજા મિલનની 'પ્રબળ આકાંક્ષા' રાખી હતી. પરિણામે આ કૃતિઓના આકારવિશેષ માત્ર ઘટનાસૂત્રને નહીં પણ 'તેના કરતાયે વિશેષ જોડા નિયમના પ્રવર્તનને' વશ વર્તે છે. એ 'વિશેષ જોડા' નિયમનો પાયો છે કવિનું આર્થ-જીવનદર્શન, જેમા યોગી અને મૃદુરચની ભાવનાઓ સંકળાર્થ ગર્ભ છે.

કાલિદાસની કૃતિની આ વિશેષતા પર ગુપ્તધેનો શ્લોક આપેો પણ ગિયર પ્રકાશ રેલાવી કૃતિનો સામાન્ય જનને અજોચર એવો પ્રદેશ બનાવે છે એનું પ્રતિપાદન 'શકુન્તલા' નામના લેખમાં રવીન્દ્રનાથ જોડી અને સંસિક ચર્ચા દ્વારા કરે છે. શકુન્તલામાં 'કૃલમાથી રૂળમાં, મર્ત્યમાથી રવગંમાં, અને નિસર્ગચરણમાથી ધર્માચરણમાં' થતી ગંભીર પરિણતિ તરફ ગુપ્તધેનો શ્લોક આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એ જર્મન કવિના શ્લોકની નાનકડી દીપશિખા સર્પ રવીન્દ્રનાથ શકુન્તલાના એનેક પ્રદેશો પર ધૂમી વબ્યા છે. એમા શ્લોકની દીપશિખાનું તેજ અને આપણા કવિની દૃષ્ટિનું તેજ સંમિલિત થઈને કાલિદાસના અક્ષરપ્રદેશના સૌન્દર્યની નવી જ આભા પ્રગટાવે છે. શકુન્તલાની વિશેષતાઓ એના સ્વભાવજન્ય વર્તનમાથી તારવી બનાવતા તેની અનાયાસ નિર્મલતાને અને પ્રકૃતિ-પરિવેશમાં રહેલી તેની અપિહાર્ષને કવિ ઉપસાવી આપે છે. એનો પ્રકૃતિધર્મ અને અંતર્ગત સચત સ્વભાવ શકુન્તલામાં આચલ્ય અને સચમનો સુદર સમ-વય સિદ્ધ કરે છે શકુન્તલાની વિશેષતાઓ સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય તે માટે રવીન્દ્રનાથ મિરા-ડાને એની પડછે જોશી કરે છે. 'ટરપેસ્ટ' અને 'શકુન્તલા'ની તુલના તેમનાથી અનાયાસે જ બે વિલિખ કવિસ્વભાવોની વિશેષતાઓ બતાવવા જતા થઈ ગઈ છે.

'પ્રદીપ' નામના સામયિકમાં શામિનીપ્રકાશ ગજોપાધ્યાયનું 'કાદમ્બરી'માના એક પ્રસંગનું ચિત્ર પ્રગટ કરવામાં આવેલું અને એના વિશે રવીન્દ્રનાથને 'કાષ્ઠક લખવાનું' કહેવામાં આવેલું, જેના પરિણામે 'કાદમ્બરી ચિત્ર' નામનો આ લેખ લખાયેલો છે.

લેખની શરૂઆતમાં ભારતવર્ષની અન્ય દેશો કરતા પ્રકૃતિ અને પ્રતિષ્ઠિ કેવી કેવી વિશેષતાઓને કારણે જુદી પડે છે તે સંક્ષેપમાં બતાવી ભારતમાં જન્મજન્માંતરની કથાઓની પરમ્પરા વિશેનો મુદ્દો રવીન્દ્રનાથ છેડે છે પહે પહે સ્ખલિત થતા વાર્તાપ્રવાહવાળી એ કથાઓ સાલજવાની ધીરજ એ ભારતીય શ્રોતાની એક વિશેષતા જ ગણવી પડે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે. "કુરુક્ષેત્રનું તુમુલ મુદ્દ અમૂચી રહું હતું તે વખતે આખી ભગવદ્ગીતા ધ્યાનપૂર્વક સાલળી શકે એવો કોઈ દેશ તો ભારતવર્ષને છેડીને જગતમાં બીજો નથી." બાણભટ્ટની 'કાદમ્બરી' એ જ પરમ્પરાની પેદાશ છે. 'શાન્ત ચિત્તે મૃદુ મંદ ગતિએ' આજુબાજુનું સૌન્દર્ય જોતા જોતા આવી કૃતિઓના જન્મીતા અને અજન્મયા માર્ગોમાં ધૂમી વળવું એ ચલ્લ એક લક્ષણ છે.

વાંદમીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ-અને ઉજ્જવિનીના આમૃદ્ધીને મુખે વિવિધ રસોની કથાઓ રમાડનારા બીજા કેટલા અગ્રાત સજ્જા ભારતમાં નહિ થયા હોય? રવીન્દ્રનાથને આ પ્રશ્ન વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આમૃદ્ધી તો આમલાપામાં જ કથાઓ કહેના હશે. તે બધા ભંડાર વિસ્મૃતિની રેતી નીચે દટારી ગયો તેવું કારણ એમાંનું અદ્ય કવિત્વ? એમ તો રવીન્દ્રનાથ કહેતા જ નથી. આમલાપા અમુક જ પ્રદેશની હદમાં બંધાયેલી હોઈ શિક્ષિતોની એ ઉપેક્ષા પામે અને વળી વખતોવખત પરિવર્તન પામતી બન્ય. એટલે એ રચનાઓને સ્વરક્ષણનો મોર્ષ કિલો મળ્યો નહીં. જે સાહિત્ય-નગરીઓને અપરિવર્તનશીલ સંસ્કૃત ભાષાનો કિલો મળ્યો તે કાળના પ્રવાહની યાપટોથી ઊગરી ગઈ. પણ સંસ્કૃત ભાષાની આ અપરિવર્તનશીલતાએ અને લોકભાષા પ્રત્યેની એની વિદ્વરતાએ એના સાહિત્યમાં મોટી મર્યાદાએ મૂકી દીધેલી છે. ભૂમિકાઓ એમાં જન્મે જ ઠેવી રીતે? કાલિદાસના ગીતોમાં ગીતનું સ્વાભાવિક માધુર્ય ભેવા મળતું નથી, અને સંસ્કૃત કથાઓમાં વાર્તા ગતિ પકડી શકતી નથી તેવું આ એક કારણ રવીન્દ્રનાથ જણે છે: “ત્યાં સુધી ભાષાને જોગ્યની ચાક વહેવાની હોય, ત્યાં સુધી તેમાં જ્ઞાન અને વાર્તાનો સંભવ નથી.” અને વિષય કરતા ભાષાનું પ્રભાવન વધારે રહે ત્યારે “ભાષા વિષયને પ્રકાશિત ન કરતા પહે પહે તેને ઢાકીને જોબી રહે છે.” સંસ્કૃત ભાષાનાં કેટલાંક કાવ્યોનું પરિણામે શબ્દસલાતા, ભાષાનો ચળકટ ધારણ કરતાં, આશ્ચર્ય જની રહેવાનું નજીકનું ખ્ય રહ્યું હોય એમ લાગે. બાણની ‘કાદમ્બરી’ પણ એવી જ પેદાશ છે. વ્યવહારના ગદ્યની છટા આ કથાના ગદ્યમાં, એના શૈલી અને એના ગૌરવની તુલનાએ ઓછી જ ઊતરી છે. ભાષા એની સંપૂર્ણ ગૌરવશી સાથે આગળ ચાલે છે ત્યારે વાર્તાને લાગે તો એનું અનુચરીપદ સંભાળવાનું આવ્યું છે.

આજના જન્મનાની ગતિશીલતામાં આવા કાવ્યો માણવા હોય તો ‘ચોતાના કાળને આંગણે બેસી રહે’ નહિ ચાલે; કૃતિના જ રચણ-કાળમાં પ્રવેશવું રહ્યું, અને એક વખત એમાં પ્રવેશ્યા તો એની ‘દરબારી ભાવની અજ્ઞતા’ પછી આપણને ગૂંઝળાવી નહિ નાંખે એવી અદ્ધા લેખક પ્રગટ કરે છે. રવીન્દ્રનાથે બાણની નિરૂપણરીતિનો વિશેષ રંગનું સૌન્દર્ય પારખતી સેન્દ્રિયતામાં જોયો છે. વર્ણવે વિષયનો રંગ એની પાછળ લાવતો અને કવિત્વનો રંગ લઈને આવે છે, એ એની અસાધારણ સિદ્ધિ છે. બાણની નિરૂપણરીતિનો બીજો વિશેષ એની ચિત્રાત્મકતામાં છે. રંગોની છટા એ ચિત્રોને જીવંત અને ચિરંજીવ બનાવે છે.

‘કાવ્યની ઉપેક્ષા’ લેખ રવીન્દ્રનાથની કલાસૃષ્ટિના પાત્રો સાથેની આત્મીયતા સાધવાની શક્તિનો દ્યોતક છે. સહ-અનુભૂતિભરી એવી આત્મીયતા ન હોત તો ‘રામાયણ’ની ઉર્મિલા, ‘શાકુન્તલ’ની અનસયા-પ્રિયવદા અને ‘કાદમ્બરી’ની પત્રલેખા પ્રત્યેના ચાર્મિક ભાવો અહીં આલેખન ન પામી શક્યા હોત.

ઉર્મિલાના ત્યાગની સ્થિતિ ન્યોતિ સીતાની પતિવ્રતા લક્ષિતના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં ઢંકારી ગઈ છે. સીતાએ તો વનવાસ નિમિત્તે રામનું સાહચર્ય મૃત્યુ પણ ઉર્મિલાએ તો લક્ષ્મણનું ‘દાન’ કર્યું! નવવધુ એ જોગ્યના કથા અંધારા ખૂણે એણે દામ્પત્યજીવનના તે ‘બાર એક વર્ષ’ વ્યતીત કર્યાં-કાણે જાણે છે? જોગ્યગણના વિચ્છેદનો શોક ન સહી શકનાર વાલ્મીકિની લેખિની આની કેમ કરીને ઉપેક્ષા કરી શકી હશે?

શકુન્તલાને અનસુયા-પ્રિયવદાએ વિદાય આપી ત્યારથી આપણે પણ એમની વિદાય લઈ લીધી છે. રવીન્દ્રનાથે એ સખીદ્વયમા શકુન્તલાની, પૂર્ણતા જોઈ છે. દુષ્યન્ત મોહો તે આ પૂર્ણતાને કારણે. હાસ્ય, વિનાદ અને નવયૌવનના ચાંચરે શકુન્તલાની સૌન્દર્યરેખાઓને પ્રગટ થવા માટે ઉચિત પરિવેશ રચી આપ્યો હતો. અનસુયા-પ્રિયવદા વિનાની ખડિત શકુન્તલાને દુષ્યન્ત રાજસભામાં ન જોળખી શકે તો તે માટે આશ્ચર્ય ન ચાલ. જ્યારે શકુન્તલા-પ્રત્યાખ્યાન પ્રસંગની આ સખીઓએ વાત જાણી હશે ત્યાર તેમને કેવી વેદના યર્ન હશે! શકુન્તલાના પ્રણયનુભવે એમને ય 'પત્રમર્ગરથી ચક્રિત થઈ અરોઢવૃક્ષની ઝાંચે છુપાયેલા કોઈ પ્રવાસીની આશંકા' કરવાનું શીખતી દીધું છે. હવે એ અન્યમનઃક્રમોની કુટિને આંગણેથી દરરોજ અતિથિ આવીને પાછો જાય છે, તો રવીન્દ્રનાથની પછી આપણે ય ત્યારથી પાછા ફરવાનું રહે

'કાદમ્બરી'માંની પત્રલેખા ચંદ્રાપીઠ સાથે 'અર્પવ સળધ-બંધને' જોડાયેલી છે. એ 'પત્ની નથી, પ્રણયિની નથી, દાસી નથી, પુરુષની સહચરી છે' ચંદ્રાપીઠની 'તમામ ખાનગી વાતો'મા એ ભળે છે. ચંદ્રાપીઠે જેને 'ખૂબ વાર એકાગ્રે નીરખી' હતી તેવી આ સુંદર રાજકુમારિકા પર 'લગ્ન, આશંકા કે સંદેહની દોલાયમાન રિનગ્ધ હાવા સરખી' પડતી નથી. કાદમ્બરીના સમાચાર લાવનાર પત્રલેખાને ચંદ્રાપીઠ આલિંગન આપે છે પણ એ આલિંગનમા રોમેન્ટિક સાથેની લગ્ન-મધુર લાલાસ નથી. આનાથી વધારે અનાદર નારીને કયો હોઈ શકે? પત્રલેખા રાજકુમારી છે, સુંદર છે - છતાં ય | પોતાની કદપનાની 'મૃણાલધાર' વર્ષા કરનાર બાણુભટ્ટે આ નારીની પ્રણયનૃપાને જાણવાની ય દરકાર નથી કરી. એ અનાદતા પરિણામે ચિરવચિતા જ રહી. એક કાદમ્બરીએ પણ જે એની નારીસહજ ઈર્ષ્યા કરી હોત તો ય આપણને જરાક કરાર વળત. પણ પત્રલેખાના ભાગ્યમા તો તે ય નથી !

નિર્મમ કવિઓની ઉપેક્ષા પામેલાં આ ચાર નારી પાત્રો આ વિરલ ભાવકચિત્તાના અમર-લોકમા આસન ઝેળવીને અખર બને છે એનું આશ્વાસન આપણે માટે જેનું 'તેલું' નથી.

શ્રી ચારુમન્દ્ર બચુના 'ધર્મપદ'ના બંગાળી અનુવાદની સમીક્ષા નિમિત્તે લખાયેલો લેખ 'ધર્મપદમ્' રવીન્દ્રનાથની આપણા ધર્મગ્રંથોને અને આપણી ધાર્મિક ભાવનાને જ્ઞેવાની દૃષ્ટિના સચક છે. નીતિકાવ્ય 'ધર્મપદમ્' છે તો ધર્મગ્રંથ પણ રવીન્દ્રનાથ એને ઈતિહાસની દૃષ્ટિથી અવલોકે છે ભારતના ભૂત અને ભવિષ્યને એકસૂત્રે બાંધી રાખનાર તત્ત્વ ધર્મતત્ત્વ છે. એણે યુગો સુધી ભારતીય પ્રજાજીવનની વિવિધતામાં જોડે જોડે એક મૂલગત એકતાને પોખા કરી છે અને પ્રજાને વિચિત્રન થવા દીધી નથી. ભારતમાં ધર્મનું બાહ્ય અનેકવિધ પરિવર્તન પામ્યું છે પણ પરિવર્તન એ વિરહેદ નથી. એ પરિવર્તનોએ તો ધર્મને સમાજમા અને વ્યવહારમાં મૂર્તિમંત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. વૈચારિક ભિન્નતાએ પણ આચારની એકતાને તો પોષી છે એ એકતા 'કર્મમાત્રને નિવૃત્તિ તરફ વાળવા'ના આચારની એકતા છે

ભારતમાં રાષ્ટ્રભાવનાને અનુષંગે ધર્મભાવના રહી નથી કે રાષ્ટ્રભાવનાની વિરોધી ધર્મભાવના બની નથી, પણ ધર્મભાવનાએ રાષ્ટ્રભાવનાના પાયાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. એને પરિણામે યુરોપના

ઈતિહાસની પેઠે ભારતનો ઇતિહાસ એ ‘પોલિટિક્સ’ અને ‘નેશન’નો ઇતિહાસ ન રહેતા ભારતીય ધર્મજીવનનો ઇતિહાસ રહ્યો છે. રવીન્દ્રનાથ તેથી કહે છે કે યુરોપના ઇતિહાસની સાથે આપણા ઇતિહાસની સરખામણી ન થઈ શકે.

આપણા પ્રજાજીવનના ઇતિહાસને જાણવો હોય તો તેનાં ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન અનિવાર્ય બની રહે છે. બૌદ્ધશાસ્ત્રોનો પરિચય કરવા પ્રભુ આપણે દુર્લભ કહ્યું છે તેનાથી આપણો આખો ઇતિહાસ આપણે ભાગ્યે જ પામી શકીશું, એવી ચેતવણી પણ રવીન્દ્રનાથે ‘ધર્મપદ’ના અનુવાદને આવકારતા આપી દીધી છે.

અનુવાદની બાબતમાં રવીન્દ્રનાથનું ધૈર્ય અવશ્ય નોંધપાત્ર કરે છે. બને ત્યાં સુધી અનુવાદ મૂળની નજીકમાં નજીકનો ધવો ભેઈએ. એને કારણે થોડાંક સંદિગ્ધ સ્થાનો રહી ગયાં એવું લાગે તો પાદટીપમાં એની જીજ્ઞાસુ કરી લેવાય. બાકી એ સિવાય તો, “...અનુવાદ જ વચમાં વચમાં વિવેચનનું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે અન્યાય થાય છે; કારણ, અનુવાદકની જે જૂલ હોય તો તે ‘વિવેચનમાં પણ આવે જ.’”

રંગભૂમિ પરનો છેલ્લો લેખ ગ્રામીન ભારતીય રંગભૂમિની લાક્ષણિકતાઓ પ્રકાશમાં ‘લાવી સામાજિકતા’ જવાબદારીનું ભાન કરાવે છે. ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલું ‘નાટ્યગુહનું’ વર્ણન પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિનાશક્તિની અપેક્ષા રાખે છે, કારણકે સર્જક અને પ્રેક્ષક વચ્ચે ‘લેવડદેવડનો’ સંબંધ છે. ‘નાટકકારનું’ લક્ષ્યસ્થળ સ્થૂલ ઓળખી ઊભી કરાયેલી રંગભૂમિ નહિ પણ પ્રેક્ષકની ચિત્તભૂમિ હોયું ભેઈએ સામાજિકતા ચિત્તની નયનીયતાને સર્જકપ્રતિભા ધારે તે રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. સ્થૂલ જડ રંગભૂમિની વાસ્તવિકતાને નામે વચ્ચે આવતી કે લવાતી મર્યાદાઓ સર્જક-ચિત્તને શા માટે ઘેરવી પડે? જ્યારે સ્થૂલ રંગભૂમિની અનિવાર્યતા સ્વીકારાય છે ત્યારે સર્જકશક્તિ અને અભિનયશક્તિની સ્વતંત્રતા પર એ પોતાનો કાબૂ જમાવે છે. એવી અણુઝાઝળતી પરાધીનતા નાટકને વિશાળ લોકસમૂહથી દૂર તો રાખે અને સાથે સાથે સર્જકને અને અભિનેતાને ‘પથ’ગૂંચાળાવે. વાસ્તવિકતાના નામે એનો સ્વીકાર થતો હોય તો પણ નાટકના ભોગે એનો સ્વીકાર ન થાય, એમ રવીન્દ્રનાથ ચોખ્ખું સંભળાવે છે : “વાસ્તવિકતાનું જિંટ જો, કળાના તંજૂમાં પેસી જાય તો બધી જગા પોતે જ લઈ લે અને કળાને તેમથી બહાર નીકળવું પડે”

રવીન્દ્રનાથ સંસ્કૃત સાહિત્યના માત્ર ભાવક જ રહ્યા નથી. અહીં સમાલોચના નિમિત્તે એમણે ધૈર્યશક્તિવ કહ્યું છે. વાગ્દેવીની પૂજામાં પોતે મંદિરનો ઘંટ વગાડવાનું કાર્ય કહ્યું છે એમ તેઓ કહે છે, પણ આપણે તો કહીશું કે એમણે દૃષ્ટિની નવી દીપખાલા પ્રગટાવીને મંદિરનાં સૌન્દર્ય અને ગૌરવને આલોકિત કર્યાં છે.

સાહિત્ય અને આધુનિક જીવન | હિમાચલ જોષી.

સાહિત્ય એટલે કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય જીવનનું કલ્પના રૂપીતર ફરિવોનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ આધુનિક જીવન કહેલે એ શે આંતરે રૂપાંતરને અર્થઘટન આપે છે કે જીવન પશુ એક પ્રેમ વિચારવાનો છે. એજની આધુનિક સુગંધો ને રીતે જીવન જીવાય છે એ જીવનનો સંદર્ભમાં, સાહિત્ય માનવીના વ્યક્તિત્વ પર તેમજ વિશાળતર સમાજ પર કહેલે અંશે પ્રભાવ પાડી શકે એવું છે ?

કેટલાક કદાચ જોયેલી જમાનાને અવાજોનોતર શ્રુષ કહેવા પ્રયોગે. આધુનિક યુગે ને મૂલ્યો-સ્વતંત્રતા અને હુદિગેમ્યતા-ને અર્થસ્વ રચાન આપ્યું. છેલ્લા એક સદીથી આ મૂલ્યોની કસોટી થઈ રહી છે. કેટલેકે એને જંગના સાહિત્યે માનવ-સ્વભાવમાં કેટલું બહુ અસુહિગમ્ય છે તે બતાવી આપ્યું છે એને મોકસેનો સિદ્ધાંતવાદે અનિવાર્યપણે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર તરારપ મારવામાં ને પરિણમે છે. વિગાને તો માનવીની હુદિગેમ્યતાનાં તત્વને પ્રણે બનાવવું જોઈતું હતું એને માનવીને વધુ સ્વતંત્ર બનાવવાં જોઈતા હતા પરંતુ આપણે જાણે જોઈએ છીએ કે, વિશાળના સત્તાને સંધી રેકોનોલોજીએ સમાજવ્યવસ્થા એટલી તો અટપટી બનાવી ચૂકી છે અને અવિચલિત નોકરસાહીના હાથમાં એટલી તો અસીમ સત્તા સોંપી છે કે માનવ સમાજના વિશાળ સંપ્રદાને, સ્વતંત્રતાના અભાવની સ્થિતિમાં, જાણે અવિવેકનો દયા પર જીવતા ન હોય એમ લેવું પડે છે. રેકોનોલોજી માત્ર વિવેક હોય ત્યાં જ કાર્ય કરી શકે. પરંતુ મોટી વિચિત્રતા તો એ છે કે, એની સહાયથી ને સાંમાજિક-સાંજકાય સત્તા નિર્માણ થાય છે તે સત્તા પર વિવેકનો અધિકાર નથી. પૌંશવી મજૂરી અને કોલાલની સ્થિતિમાંથી માનવીને સુકાં કરવાં માટે રેકોનોલોજીનું અવતરણ થયું હતું પરંતુ એ પશુ વિધિની વિચિત્રતા ને છે કે, એણે એના જ-મદદતા માનવીને જ, એનું સ્વય અસ્તિત્વ ને કાંકરપેક બની નાંચે છે એની પરિસ્થિતિમાં ચૂકા દોષો છે.

આથી, આ આધુનિક રેકોનોલોજી-પ્રધાન સુગંધો, પોતાની અનુભૂતિઓને કલાસ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય સાહિત્ય-કલાકારોને અંશિપ્રદાક્ષી સંપ્રદાએ એમાં કેશ ને આશંકે પામવાં નહુ નેથી.

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન યુગમાં સાહિત્ય આપા સુગંધો, અને સમગ્ર સંસ્કારિતાના પશુ સારંશ બની રહેતું. હોમર, વાલ્મીકી, વ્યાસ, વીજીલ, કાસિદાસ અને દાન્તે, મહાન સમર્થ નર્તિઓના અનુભવોનું સમગ્ર દોહન રજૂ કરી શકતા. તેઓ ને સમાજમાં જન્મ્યા હતા તે સમાજની સંસ્કારી આદાક્ષાઓ, તેમના સાહિત્યસર્જનમાં વ્યક્ત થતી. એટલું જ નહીં, પરંતુ એ સમાજની ધાર્મિક અને સામાજિક પરંપરા પશુ એમની સાહિત્યપ્રતિઓને ઘાટ આપવામાં લાગ જતી.

આજે લેખક સુખ્ય કાર્ય જોયી એટલી સમસ્તતા જોયી થઈ રહ્યું તો તે મધ્યર્થ દર્શનની છે. આ મધ્યર્થ દર્શન લેખકને માત્ર અદ્ય સંયમમાં અનતકાળનું દર્શન કરાવી શકે છે. પરંતુ વર્તમાન જીવનમાં ઘટનાઓ અને પ્રસંગોના વેગવતે પ્રવાહ, પરિચિતિના માત્ર અદ્યાસ દર્શનથી કશું વિશેષ દર્શન મેળવવાનું, કલાકાર માટે લગભગ અશકય બનાવી ચૂકે છે. જીવનનું સુરિયર અને સમગ્ર દર્શન પામવાને બદલે એને તો, જો મળે તો-માત્ર જીવનની એક અંકડતી આપી, જ થાય છે.

• રંગીલ જન્મ સિતલેઈ ઉત્તરને નિર્મલ પાંડવજરનાં ચેત્તેરોટ્ટીયે સંવિવાઈમાં રંજી કરેલા નિર્મલોના અનુવાદે.

સાહિત્યિકો અને કલાકારોના જુદા જુદા ઘટકો અને ધરાના, આધુનિક જીવને ફેરો પડકાર ઝીલવાની અશક્તિ અંગે પ્રગટશે, આધ્યાત્મિક પ્રકાપ જ દર્શાવી રહે છે.

જે આપણે પ્રાચીન કાળ પર એક દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને જણાશે કે, સાહિત્ય એક શક્તિશાળી અને કેટલીક વાર તો લોકજીવનવિધાયક પરિણામ હતું. “ઈલિયાડ”, “રામાયણ” અને “મહાભારત” એ સૈકાંઓ સુધી લોકપ્રેરણાના મુખ્ય પ્રભાવસ્થાન, જેમની અધ્યાત્મ-ભાવનાને નિભાવનાર મુખ્ય સાધન રૂપ રવા છે. આધુનિક યુગમાં સવિશેષ કરીને આજે સાહિત્યે એની એ મહત્તા ગુમાવી છે. અનુક્રમ સાહિત્યકૃતિનું સર્જન એક રાષ્ટ્રીય ઘટના ગણાતી એ દિવસો હવે વીતી ગયા છે. આજે લોકના જીવન પર ઈર્ષ કાવ્ય કે નવલની છાંય કે પ્રગટ હાપ પડતી નથી, ક્યાં તો આપણો સમાજ સ્થિતિચૂરત બની ગયો છે. આજે સાહિત્ય સમાજને જે અદ્વિતીયતા આપી શકે એમ છે તે આજની કસોટીકારક વિશ્વપરિસ્થિતિમાં સાવ સામાન્ય અને પ્રભાવહીન છે. હેમ્લેટના પિતાના જીવનના રંગભૂમિ પર પ્રવેશ એક જમાનામાં આપણા શરીરમાં લખતી દૂનરી પ્રસારાવી દેવા પૂરતો લેખાતો. આની સામે જે આપણે છ એક મહિનાના પ્રસંગો માદ કરીએ તો જણાશે કે આપણા સૌથી વધુ રોમાંચક કે ઉત્તેજક અનુભવો અખબારી મથાળાને આભારી છે. ભૌતિક અંતર કે જીવનરીતિથી આપણે એક બીજાથી ગમે તેટલા દૂર કે અલગ દોઢીએ તો પણ આજે પ્રજાઓનું જીવન વધુ ને વધુ પરસ્પરાવલંબી અને તેમનું લાવિ પરસ્પર સંલગ્ન બનતું બન્યું છે. માનવજાતના ઇતિહાસમાં જે જાવણી વચ્ચે સામસામા મોરચા ન મંડાયા હોય એવું નથી. પરંતુ એ મહાસત્તાઓ વચ્ચેની આજની અણગમણ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર એ કારણે બની ગઈ છે કે તેઓ વિત્રહનો વિચાર જ કરી શકે એમ નથી. કારણકે, યુદ્ધથી ભેગાથી ઈર્ષ એક પક્ષને વિશ્રમ ન સાપડે અને પરિણામે તેમને સતત યુદ્ધના ખાંડા ખખડવનાં રહેવું પડે એવી પરિસ્થિતિ માનવ ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર ઉપરિચિત થઈ છે, એટલે કે લખની તલવાર સતત લટકતી રહે છે. આથી માત્ર માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો જ હાસ નથી થતો, એને પણ માનવજાત નિર્બળ બની જવાનો, એની શારીરિક શક્તિ પણ હીણ થતી જવાનો ભય રહેલો છે.

આજે માનવી જે પરિસ્થિતિમાં મુકાયો છે તે ગિમિતમાં, જીવનનું અસ્તિત્વ એની મુખ્ય ચિંતા બની ગયું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યકારનું પ્રધાન શું હોઈ શકે? અંતમાં, સમગ્ર માનવજાતના આત્માને ટકેળાને જાગૃત કરી શકે એવી કોઈ શક્તિશાળી વાણીની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ? આપણામાંના વાસ્તવવાદીઓ આપણને આતરીપૂર્વક કહેશે કે માનવજાતના આત્માને કશું જ થયું નથી, પરંતુ જેમના આત્માને કાંટ લાગ્યો છે તો તે નિષ્કુર શાસકવર્ગ છે. સાહિત્ય-કારો આજે પોતાને જેવી અસહાય સ્થિતિમાં જુએ છે એવા પહેલા ક્યારેય નહોતા. આજની એ પ્રતિરૂપી જાવણીમાંની એક જાવણીમાં સાહિત્યકારોએ, પોતાનું સાહિત્યકાર તરીકેનું સ્થાન રાખ્યાના એક અંગ કરતાં ગોણુ ગણ્યું છે એમ કશું જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ખીજી સામી જાવણીમાં કેટલાક કલાકારો કલાને “નાનુદ” કરવાની હિમાયત કરવાની હદ સુધી ગયા છે. આનો અર્થ સાહિત્ય અને ખીજી કલાઓમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ એવો જ નીકળે છે.

સાહિત્ય પહેલા જેવું એક શક્તિશાળી પરિણામ, એક મહાન ગરર રૂપ હતું તેવું આજે નથી રહ્યું એ નિઃસંક છે; એમ પણ કદાચ બને કે એને એવું ઘટિત સ્વરૂપ અને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એણે એનું મૂલ્ય ગુમાવી દીધું છે, એનો હવે ઈર્ષ ઉપયોગ રહ્યો નથી. સમગ્રાલોન સાહિત્યિક કલાકાર હવે પોતાનો અતિ નમ્ર કાર્ષણ્ય લખાવીને જ સંતોષ માનવે.

રહ્યો. પરંતુ આખરે “માનવતાનું” કરુણ સંજીવ” તો એની વાધી કારણ જ યજ્ઞવાનું છે. સાહિત્યિક વ્યક્તિઓ, સાહિત્યકાર તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય ત્યાગે અને લેખક તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠાને બહાર મત પર અસર પાડવામાં ઉપયોગ કરવાનું વિચારે અથવા તો કલાના “વિસર્જન” નો કે “નાબૂદી” નો વિચાર કરે એ ખરેખર એક કરુણતા છે.

સમકાલીન લેખકની કલમે સર્જતા સાહિત્ય ઉપરાંત દુનિયાની અનેક લાપાઓમાં સાહિત્ય-રત્નોનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે. જૂતકાળની આ સમૃદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ આજના જમાનાના માનવી પર કેવી અસર પાડે છે ? કેટલે અંશે તે આધુનિક જીવન પર અસર પાડી શકે એમ છે ? આજે સીનેમા, રેડીઓ અને ટેલીવીઝન જેવી વ્યવહારની સગવડોને પરિણામે, એ સાહિત્યકૃતિઓને વિશાળ લોક-સમુદાય સુધી પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું છે. આજે સાહિત્યસ્વામીઓની કૃતિઓ સાધારણ આવકવાળા લોકો માટે પણ સુલભ બની છે. આજે જેટલો વિશાળ લોકસમુદાય મહાન સાહિત્યકૃતિઓની અસર નીચે આવે છે એટલો પહેલા ક્યારેય નહોતો આવ્યો. આમ મહાન સાહિત્યકૃતિઓ દરેકને સુલભ બની છે તે હકીકત આવકારપાત્ર હોવા છતાં, તેને કારણે સાચો સંતોષ અનુભવી શકાય એમ નથી સુંદર કૃતિ સાથેના માત્ર સંપર્ક લાગ્યે જ પૂરતો લેખી શકાય. કેટલીકવાર સમૃદ્ધવ્યવહારનું સાધન જે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ કરાયો હોય તે ઉદ્દેશને જ મારી નાંખે છે. દા. ત. એક વકીલ પોતાના એક કેસનો અભ્યાસ કરવામાં અને એની નોંધ ટપકાવવામાં મશગુલ છે અને એના ખંડો આશુ રેડીઓ ખડો સંગીતથી ભરી દે છે—કદાચ કોઈ ઉસ્તાદ વીણા ખસી બગાડી રચના હોય એવું બને. આવા ક્ષમગરા વકીલ માટે સંગીત કોઈ રોગની ચિકિત્સા માટે ઉપયોગી નીવડે એ સંભવે પરંતુ એક કલા તરીકે તો એને મન સંજીવનનું કોઈ જ મૂલ્ય નથી. કેટલીકવાર સમૃદ્ધવ્યવહારનું સાધન, કલાને લોકબોધ બનાવવાને બદલે, મૂળ સંજીવકૃતિની કલામયતાને વિકૃત કરી નાંખે છે, કોઈ સુંદર નવલ કે નાટકનું રેડીઓ થા સીનેમારૂપાનર એના ઉદાહરણો છે.

એક કલા તરીકેની સાહિત્યની અસર માનવી પર તો જ પડી શકે જો (૧) એ કલા એના સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપે પીરસવામાં આવી હોય અને (૨) કલાબોક્ષાએ એની કંઠર કરવા જેટલી પાત્રના મેળવી હોય. પરંતુ આજે તો પરિસ્થિતિ એવી છે કે, આધુનિક માનવીને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ માણવાની મંજ છે અને છતાં તે એક જગલીની—શ્રી અરવિંદ યોષના શબ્દોમાં કહું તો રૂઝરૂઝી જગલીની—દશામાં જીવે છે.

આજે કવિતા કે વિજ્ઞાનનું નહીં પરંતુ રાજકારણ અને ટેકનોલોજીનું વર્તેલ આલે છે. આજની સમસ્યા સત્ય પામવાના એ મહાન માર્ગસમા કાવ્ય અને વિજ્ઞાન વચ્ચે અસ્તિત્વ ટકાવવા માટેના સંઘર્ષની નથી પરંતુ ખૂબ આગળ વધેલી ટેકનોલોજીને રાજકારણ કેવી રીતે અંકુશમાં રાખે છે અને માનવકલ્યાણ માટે એને નાથી શકે છે, એની છે. આમાં રાજકારણ પાસે જેટલે અંશે, માનવસમાજમાં પ્રાપ્ય છે તે આધ્યાત્મિક સાધનો હશે તેટલે અંશે, રાજકારણ સફળ થશે. વર્તમાન જીવનના સંઘર્ષમાં ચિરંતન મૂલ્યોનું નવેસરથી પુનઃસમર્થન કરીને, સાહિત્ય અને કલા આ બાબતમાં પોતાનું પ્રદાન અર્પણ કરી શકે છે. કોઈ એક કલાકૃતિનું સર્જન, એ જ, માનવીના આત્માની અખંડ જ્યોતની માણિતી છે કોઈ કલાકૃતિનું પ્રાગટ્ય જ માનવીની અમર પ્રકૃતિને પુરાવે છે. કદાચ માનવી નામરેણ બની જાય તો પણ, સાહિત્ય અને ખીજી કલાઓને કારણે જ, પ્રકૃતિએ માનવીની ખાબી પર કાનરાવવું પડશે: “માનવી એની અતિ બુદ્ધિમતાને, નાચવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો પરંતુ એના જેટલો પ્રકૃતિપ્રેમી ખીજો કોઈ નહોતો.”

[“સાહિત્ય અકાદમી”ના સૌજન્યથી]

સાહિત્યપ્રવાહ

ડેરના એક દૈનિક પત્ર 'અલ-અહરામ'ના સાહિત્યવિભાગના એક લેખક મોરસી આ 'અલ-અલ-દિને' એક વાર એક કિસ્સો કહેવો :

" થોડાક વરસ પૂર્વે અંગ્રેજી માસિક 'Encounter' તરફથી એક નવલિકા-રચના મેળબંધ હતી. આ રચના આફ્રો-એશિયાઈ દેશોના લેખકો પ્રતી મર્યાદિત હતી. અરબ રાષ્ટ્રોના અનેક નવા અને યુવકોના લેખકોએ એમાં લાગ લીધી હતી. પરંતુ એમાંની એક પણ નવલિકાને જોઈ કશાની ગણવામાં આવી ન હતી. આથી હું મહેલી તરફ આ રચનાના સંયોજકો પાસે છુલાસો મેળવવા પહોંચી ગયો.

સંયોજકોએ જે જવાબ રજૂ કરીને અને તત્કાલ આપ્યો તેનો સાર એ હતો કે આરબ-નવલિકાઓ કાર્પ રીતે કાર્પ પણ માનવ લાગણીઓને સંપર્કતા-પ્રેરતી, ન હતી. અને એમણે એમ કહી મને એક ઈનામપાત્ર ફરેલી ફેરીઆન વાર્તા વાંચવા આપી. આ વાર્તા વાંચતા મને સંયોજકોનો મન સમજાયો. આ ફેરીઆન વાર્તા રચનાિક વાર્તાવસ્થાની હતી અને સાવ સાદી સીધી, પ્રેમકથા હતી.....એમાં કંઈ નહતું, પરંતુ તે વાંચ્યા પછી, મને જે અનુભૂતિ થઈ તે કાર્પ મહાન સાહિત્યિક કૃતિ વાંચતાં થાય તેવી પ્રેરણાદાયી હતી. "

x

x

x

આમ સાથી બન્યું ?

આ કિસ્સો લખનાર લેખક જે મુખ્ય કારણ આપે છે : (૧) અમારા, (વર્તમાન) અરબ સાહિત્યમાં સર્વાંગેથી માનવીય દૃષ્ટિનો અભાવ છે. અને (૨) ન્યારે લાગણીઓ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ઉપરના રતરની છીછરી હોય છે...

આમ સાથી ? તો સૌથી પહેલા તે સાહીવાદ હિપર કાપને ટોપશે. ટોળવામાં આવે છે કે એણે સાહિત્યકારોને સૂચના લખનારા બનાવી દીધા છે, પરંતુ તરત જ એને રવીન્દ્રનાથની રચના તાજી થઈ—એમણે ય તો સાહીવાદની, અંસરી, નીચે જ, સૂઈને, કહ્યું હતું કે એમણે એના અનિષ્ટો અને અન્યાયો વિશે ય લખ્યું હતું અને ચોવાની મુલતી સાચી રિયતિનો સિતાર પણ એમણે આપ્યો હતો. આમ છતાં, એમણે શુદ્ધ આનવતાવાદી દર્શન જ એમની જિંદી સર્વદેશીયતા માટે આભારી હતું.

અમારી આજની રિયતિલું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે અમારું (વર્તમાન) સાહિત્ય કાર્પ દાર્શનિક ચિંતન સાથે સંકળાયેલું નથી. અમારું વર્તમાન સાંસ્કારિક જીવન સર્વથા દર્શન-રહિત છે, મનવીની અંધારી પરત્વેલું અરબ-તત્ત્વદર્શન જેવું કાંઈજ હાથ છે નહિ. આ હકીકતલું જ પ્રતિબિંબ સાહિત્યની છીછરાપણમાં દેખાય છે.

બીજું એ પણ કારણ છે કે અરબ જુદિશ્ચી-વિદ્વાન સર્વદેશીય સંસ્કારના પ્રવાહોથી કપાઈ ગયો છે. આથી અરબ સાહિત્ય સૂકી છે. બની ગયું છે...ત્યારે બીજી બાજુ, જે અરબ સાહિત્યકારો

વિદેશોમાં રહ્યા છે તેઓ સર્વદેશીય સંસ્કારના પ્રવાહમાં રમ્યાણુ છે—દા. ત. ઈલિયા આણુ મદી અને જુઝાન ખલિલ જુઝાન. એમનાં લખાણો ભારોભાર માનવીય પ્રવાહો અને વલણોથી ધબકતાં હોય છે. ઈઝીપ્તના આગલી પેઢીઓના લેખકો વિષે યે આણુ જ બન્યું છે.

આને વર્તમાન અરણ લેખકના જે બિચુપ્પુ તે રચાનિક લાક્ષણિકતા ઉપરાંત સર્વદેશીયતાના અભાવને કારણે છે. પરંતુ સવાલ તો એ છે કે, આજના જુદા જુદા પ્રકારના રાજદારી “વાદો”ના વાતાવરણ અને સંઘર્ષમાં લેખકને માટે સાચોસાચ પોતાનો જાગ્રમ ખીલવવાનું શક્ય રહ્યું છે ખરું ?”

[નિરિસમ રેન્જાન • નેરસાલેમ પોસ્ટ '૧
એકમાઉન્ડ નં. ૧૬ માથી]

સાહિત્યકારની સમસ્યાઓ

[૭૯ ભારતીય અને ઈન્ડોનેશિયાઈ લેખકોના નિવેદનમાથી]

૧. પ્રણાલી અને અધ્યતનવાદની સમસ્યા.
૨. લેખકના, કર્તૃત્વ-અધિકારો અને તેના બેશકમ ઉલ્લંઘનની સમસ્યા.
૩. સંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક વિનિમય અર્થે ભાષાતરો.
૪. નવા લેખકોની કૃતિઓનો પ્રકાશનની મુશ્કેલીઓ.
૫. દિનરાત વધતો જતો આનુગ્રી પેઢીઓનો અને રાજ્ય-પ્રકાશનશૃલેનો ઈર્ષ્યરાવાદ.
૬. રાજકીય, સામાજિક મા ધાર્મિક હેતુઓના નામે સાહિત્યિક શૈલી અને કથનવસ્તુ ઉપર નિઘંત્રણ.
૭. સાવ અસં અને અહંકારી રાજદારીઓ તરફથી વારંવાર ખૂડવામાં આવતી સલાહો અને દિશામૂલ્યો.
૮. પરદેશગમન અંગે ખાસપોર્ટ અને વીસાની મુશ્કેલીઓ.
૯. તમામ સ્વરૂપની ‘સેન્સરશીપ’—કાતરવાદ !
૧૦. સમાજમાં લેખકનું સ્થાન.
૧૧. રાજ્યની નીતિના હમિયાર તરીકે લેખકનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ.
૧૨. રાજ્યપ્રેરિત ઈન્દ્રિયો, પ્રદર્શનો, હરીફાઈઓની સમસ્યા.

(એકમાઉન્ડ, ૧૯)

(પાના ૩૨ થી ચાલુ)

અને કવિ એક-કેન્દ્ર થવા મથતી વ્યક્તિની વ્યથા ને ઝંખનાથી કન્યનો અંત લાવ છે.

દિનરાત રાતદિન ખિન્ન છું.

એક-કેન્દ્ર થવા મથી રહેલ કિલનન છું.

ધનક ધનકમા બેડી રહેલ છિન્નલિન છું.

(કવિના-૧૯૫૬: પૃ. ૨૫-૨૬)

‘પ્રાચીના’

ઉમાશંકરકૃત ‘પ્રાચીના’ આપણા કવિતાસાહિત્યની અપૂર્વ અને હજી સુધી તો અજ્ઞેક કૃતિ છે. પ્રભચેતનાની જાગૃતિનું એક સુચિહ્ન છે એ એમા દર્શિનું સર્વતોમુખીપક્ષ આવે છે. જાગૃત પ્રજાની દૃષ્ટિ માત્ર વર્તમાન ઉપર જ ફરેલી રહેતી નથી, તે ભાવિમાં તેમ અતીતમાં પણ ફરે છે ને પ્રાચીનમાંથી પણ ભાવિ વિકાસ માટે ઉપકારક નીવડે એવું લક્ષ આવે છે. કેટલીક વાર પ્રાચીનને તે અર્વાચીનથી સંસ્કારીસંશોધી નવા જીવનઘાટને અનુકૂળ બનાવે છે તો કેટલીક વાર અર્વાચીનને પ્રાચીનથી પરિશુદ્ધ કરી તેને અધિક ઉજ્જવલ બનાવે છે. આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય, આપણું રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવત, વેદ, ઉપનિષદ ને જાતક, આમ જમાને જમાને નવા કવિઓને આકર્ષે છે ને પોતાની અખૂટ સર્જનસમૃદ્ધિમાંથી બહારે હાથે નવજીવનનું લાઘુ આપે છે.

‘પ્રાચીના’ (૧૯૪૪), ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૪ ના ગાળા દરમિયાન લખાયેલાં સાત પદ્યરૂપકોનો સંગ્રહ છે. એના વિષયવસ્તુ પ્રાચીન છે, છતાં કેટલીક કૃતિઓમાં કવિએ અર્વાચીન જીવનદર્શિનું ને નવીન ચિંતનનું આરોપણ કર્યું છે. આ કૃતિઓમાં જે આકર્ષણાત્મક કથાવસ્તુ છે તે કવિએ મહાભારત, ભાગવત કે જાતકકથામાંથી લીધેલું છે; પણ કવિએ અસંય કથા આપવાનો નથી, કથાનો આધાર લઈ નવા રહસ્ય, નવું ચિંતન આપવાનો છે. એટલે પદ્યરૂપકોમાં પાત્રો છે, સંવાદ છે પણ કાર્યવેગ નહિવત્ છે. કવિએ મોટે ભાગે ઉપજાતિ અને અનુકૂળ જીવન કૃતિઓ રચી છે, ને સર્વત્ર પ્રાસ જાળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સંભવ છે કે ટાંગોરની આ પ્રકારની રચનાઓ એનું પ્રેરણાસ્ત્રાન હોય.

સાત કૃતિઓમાંની ત્રણ ‘કર્ણુ-કૃષ્ણ’, ‘૧૯મા દિવસનું પ્રભાત’ અને ‘ગાધારી’ મહાભારતના કથાવસ્તુ ઉપર રચાયેલા છે ને મોટે ભાગે મુદ્ધપ્રસંગ સાથે સંકળાયેલા છે. એમા કવિની દૃષ્ટિ મુદ્ધની અનિષ્ટતા ઉપર ફરેલી છે કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર ને ગાધારી દ્વારા કવિ મુદ્ધની સંહારકતા ને ભયંકરતા પ્રગટ કરે છે; ને અર્વાચીન દર્શિને અનુરૂપ એવા અહિંસાનો, શાંતિનો પવન નિપજાવે છે. યુધિષ્ઠિરના મુદ્ધ વિષેના મનનોમા કવિની ભાવના વાંચી શકાય છે :

દીધો, વિધિ તે જવ એક હરતથી,
લીધો જ્યાનદંબ ચોરી અન્યથી

સમાન પદ્ધતિ વિધિની તુલના

જાણ્યો તે મનનાં જ નહાનાં.

અહો મહા ઉવમ મુદનો આ,
અતે જેને જીવનું માત્ર રોવા!

(પ્રાચીના : ૫ ૧૮-૨૩)

કવિ કર્ણના મુદહેતુમા પણ અર્વાચીન લાવના આરોપતા જણાય છે. કર્ણ પોતાનાં થયેલા અપમાનોથી કુદ થઈને કે અર્જુન પ્રત્યેના દેષને કારણે નહિ પણ સમષ્ટિના હિતને ક્ષત્રે લડવા તત્પર થયો છે એ કહે છે :

લડી રહો હું ય સમષ્ટિ કાજ.
સમષ્ટિમા જે સદૃ જન્મહીણું
જીવે, વળી લાવિ વિશે ય જીવશે,
એ સર્વના જન્મકલંક કુશ
અન્યાય ધોવા મયું છું સ્વરક્તથી,

(૫. ૧૨)

જીવનનાં મૂલ્યો જેમ બદલાતા બપ તેમ આવાં પાત્રોના મૂલ્યાંકનમા પણ પરિવર્તન થતું રહેવાતું. આપણે જોવાનું એ છે કે પાત્રનું એવું નવું મૂલ્યાંકન, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, લોકચિત્રમા જેના ગુણદોષો વસી રચાયી થઈ ગયા હોય એવા પાત્રને વિષયીન સ્વરૂપમા તો રજૂ કરતું નથી ને? અહીં કર્ણના સંબંધમાં એવું બનેલું નથી લાગતું. જન્મથી જ જેણે અપમાનો સહન કર્યા હોય, અન્યાયો વેઠ્યા હોય, પોતાના અપરાધ વગર જ વિધિના સાપ વડોયાં હોય તેનામા સમષ્ટિના સર્વ દુભાયલાં માટે સહાનુભૂતિ પ્રગટે ને એમને માટે તે લડવા તત્પર થાય એ અપ્રતીતિકર નથી લાગતું. અનુભૂતિમાં એમ નહિ હોય, પણ કર્ણનું પાત્ર આ નવી લાવનાના આરોપણ માટેની ક્ષમતા તો ધરાવે છે એમ કહી શકાય.

એવી જ રીતે કવિએ ‘બાલ રાહુલ’મા જુદાના ગ્રહત્યાગ માટે નવું કારણ કહ્યું છે. કાવ્યના વિષયોના પરિચય આપતાં કવિ કહે છે : “સામાન્ય રીતે વ્યાધિ, જરા કે મૃત્યુ જેવાં નાશિતવાચક મૂલ્યો જ નહિ, પણ ક્ષર્ધ અગ્નિવાચક મૂલ્ય પ્રેરક બન્યું દશે એવી અદાથી પ્રેરાઈને, મહાભિનિષ્ક્રમણના એ ભવ્ય પ્રસંગને આ કૃતિમા જુદી રીતે ઘટવ્યો છે.” જુદી રીતે એટલે રાહુલને જુદાના ગ્રહત્યાગનું નિમિત્ત કહીને. કવિ જુદ પાસે જ કહેવાય છે કે એમણે જગત માટે નિર્વાણ માર્ગ શોધ્યો તે જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુથી ગ્રસ્ત થઈને નહિ પણ પોતાની પછી પોતાના વારસ તરીકે બાલ રાહુલને પણ આ જગતનાં દુઃખોનો અનુભવ કરવો પડશે તો તેનો ઉપાય કરું એવા વિચારથી.

ને એમ સંસાર સમગત કેરું

જની જતો રાહુલ કેન્દ્ર ધેરું.

જની જતો વિશ્વ, ન વત્સ ગાન.

(૫. ૫૫)

બાલ રાહુલ પ્રત્યેના વાત્સલ્યથી પ્રેરિતને શુદ્ધ જીવનનાં દુઃખકલેશોથી તેને ઉગારવાનો વિચાર કરે છે તે એમ વિચારતા એમને આખા જગતના જીવોની સુક્તિનો માર્ગ શોધવાનો વિચાર આવે છે એવું ઉમાશંકરનું દર્શન છે. કાવ્યમાં કવિ શુદ્ધને મુખે કહેવડાવે છે :

આનંદ, ના બોતિની ઝાંકણીઓ—
વ્યાધિ—જરા—મૃત્યુની શાકિનીઓ
જૂતાનું કંપા વહવી ઉરે શકે;
કેડું જ કારુણ્ય—નવાણુ બાળકે. (૫. ૫૬)

જે જાતે ભયમરત છે તે બીજાને ભયમુક્ત કેવી રીતે કરી શકે? જે જાતે જ બંદ છે તે બીજાને મુક્ત કેમ કરી શકે? પણ કાવ્યને અંતે સિદ્ધ તો એમ જ થાય છે કે પોતાના બાળકને તે પછી આખા જગતને જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ જેવા કલેશોમાંથી મુક્ત કરવા જ શુદ્ધ મૃદત્વાગ કર્યો, અલબત્ત, આ જગત અને શુદ્ધ વચ્ચે કડીરૂપ બાલ રાહુલને કલ્પીને ઉમાશંકર શુદ્ધના મૃદત્વાગના નિશ્ચયને વધારે સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિજનક બનાવી શક્યા છે, પણ અનુશ્રુતિના અને કવિના આ નૂતન દર્શન-ચિંતનમાં કશો મૂળગામી ભેદ દેખાતો નથી.

‘રતિ-મદન’માં કવિ પ્રેમતત્ત્વના વિકાસની પોતાની લાવના નિરૂપણ શિવગૌરીના લગ્નનું ને કામદહનના પ્રસંગનું આલંબન લે છે. કાવ્યમાં કવિએ ગૃધ્રેલી લાવના કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો “રતિમદન...શિવગૌરી...અર્ધનારીશ્વર: એ ત્રણમાંથી એકાદ એક નહિ પણ આખો પટ પ્રેમની હીલાભૂમિ છે અને અર્ધનારીશ્વર એનું પરમેશ્વર મંજલ સિખર છે.” શિવપાર્વતીના ‘સંયોગ કરાવેલો મંદન ઉપાડેલી કામમાં સહકાર આપતાં બે માતાં રતિને મદન કહે છે :

એના એક થયું વહાલી, દેવા બેળવી બે હરે,
ન કે દુર્લાભ્ય તે દેવી! દેવને શક્ય તે નથી.
મળ્યો સંભોગનો દહાવો વધાવી લો દુલાસથી.

(૫. ૬૬)

કાવ્યરચનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ કૃતિમાં રૂપકનાં તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં છે. કેવિએ નાટકમાં હોય છે તેમ રચણ અને સમય પણ આપ્યા છે. કૃતિમાં એક સાંધે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીલોકની દરેકો, આકર્ષક, પ્રોત્સાહિત વર્ણનોથી ગૃધ્રીને કવિએ રચિતિનું વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. માર્ગો પશું એમાં સારી સંખ્યામાં છે તે એમના પ્રવેશ ને નિષ્કાન્તિ પણ યોજવામાં આપ્યાં છે.

‘કુબ્જ’માં કવિએ કુબ્જ અને કૃષ્ણ મિલનનો પ્રસંગ લઈને પ્રેમતત્ત્વનો મહિમા ગાયો છે. કવિની શબ્દોમાં કાવ્યનું વર્ણન કરીએ તો “કુબ્જ એ, જેનો વિકાસ રૂપરૂપિય છે એવો કુંઠિતચિત્ત જીવ છે, મુખલિત આત્મા છે, સૌર્ય અને પ્રેમનો અવલોક થતાં એનું સ્વતંત્ર ખીલવા પામે છે.” રચનાની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ સંગ્રહની કદાચ એક કૃતિ કરે એવી છે. એમાં રૂપકના તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં કવિએ ખીલવ્યા છે. એમાં પાત્રવૈવિધ્ય, પ્રવેશનિષ્કાન્ત, વસ્તુવિકાસ, વસ્તુસંકુલતા અભિનેયતા ને કાર્યવેગ પશું છે. કાવ્યનો ઉપાડે પશું નાટ્યનુરૂપ છે.

ડાહરસય માંકડ 'ગ્રામીના'ની સમીક્ષા કરતાં અંતમાં જણાવે છે કે આ કૃતિઓ વાંચતાં એની રચનામાં કવિની સજ્જાનતાનું સતત જ્ઞાન રહ્યા કરે છે. કવિ મોકળે મને કે છુદ્દી કલમે લખતા નથી. કવિના મનમાં કોઈ ચિંતન કે રહસ્ય રહેલું છે ને તેને પ્રગટ કરવા કૃતિઓનું નિર્માણ થયું હોય એમ લાગે છે. સર્વત્ર પ્રાસની જનવણીમાં આધાર ને કૃતિમતા પણ જણાય છે. આ મુદ્દાઓ-માથી છેલ્લા મુદ્દાઓને કવિની મર્યાદા તરીકે જલે ગણવામાં આવે, પણ બાકીના મુદ્દાઓને મર્યાદા ગણવાની જરૂર જણાતી નથી. આવી લાંબી ચિંતનસહાર, વૃદ્ધાન્તાત્મક કૃતિઓનું નિર્માણ બે રીતે થાય. એકમાં કવિ વૃદ્ધાન્તાનું આલેખન કરે છે ને તેમાંથી સહજ રીતે પ્રગટ થતું ચિંતન તારવે છે તે બીજામાં, મનમાં કોઈ વિચાર કે રહસ્ય સ્ફુરે તેને યોગ્ય કથાવસ્તુ કવિ શોધી લે છે. કુશળ કવિને હાથે આ બન્ને રીતે સારી કૃતિઓ રચાય. વળી આવી, રૂપકના તત્ત્વોવાળી ચિંતનગર્ભ લાંબી કૃતિઓમાં કવિ પોતાની લાગણી, વિચાર કે કલ્પનાને છુદ્દી દેર આપી શકે જ પ્રવર્તવા દર્દ શકે. 'ગ્રામીના'ની કૃતિઓ જોવી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના સમૂહ કે વસ્તુ પરત્વે તેમજ આયોજન પરત્વે યોગેશા રવરથ ને સાવચેત રહેવાનું દેખ છે

કાવ્યવસ્તુની ગંભીરતા ને લખવાને કારણે, અર્થ અને કલ્પનાની સમતતા ને સહારનાને કારણે તેમ જ આયોજન અને અભિવ્યક્તિની અજિનવતા ને કસાત્મકતાને કારણે 'ગ્રામીના' અર્વાચીન કવિતાની એક ઉચ્ચ અને ન્યારી કલાકૃતિ બની રહે છે.

ઉપરાંત કરે પોલિષ્ટ કવિ એકમ મિત્તરુડિયેવિચના 'કોમિયન સોનેટ્સ'ની 'સુલે પોલાડ' (૧૯૩૯) નામથી અનુવાદ આપ્યો છે, અનુવાદમાં કવિને વિષયના રોમેન્ટિક વાતાવરણને ને શૈલીના માર્દવને યથાતથ ગુજરાતીમાં અવતારવાનું કપડું કામ પ્રાપ્ત થયું છે ને એમણે તે સફળતાપૂર્વક કર્યું છે. કાવ્ય સાથે સોનેટ ઉપર એક વિસ્તૃત, અભ્યાસપૂર્ણ, તેજસ્વી નિબંધ આપીને એમણે સોનેટ વિષય ઉપર સાધારણ રીતે સર્વમાન્ય થાય એવા આખરી અભિપ્રાય જાણે આપી દીધા છે.

'નિશીથ'નું અવલોકન કરતાં, ૧૯૩૯ માં, વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ ઉપાસ કર માટે જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા તે હજી એવા જ સાચા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એમણે જોયેલી ચક્રિત અને શક્યતાઓ કવિમાં હવે સિદ્ધિ રૂપે જોવા મળે છે.^૨

૨ "સુકમાર કદમ, તેજસ્વી જીહ્વિ, સમર્થ કલ્પના અને જોડા ચિંતન વડે સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો પરિચય 'નિશીથ'માં થાય છે. શ્રી ઉપાસ કર એવી, આપણા નવીન પદ્ય-અગ્રણી કવિ, સાહિત્યના અનેક માન્ય સર કરનાર સાહિત્યકાર, ગુજરાતની સૃષ્ટિ સંપત્તિ છે. તેમની કૃતિઓને ઉલ્લેખ બીજા પ્રતિષ્ઠા આગળ આપણે ગોરવથી કરી શકીએ છીએ, અને માનીએ છીએ કે બીજા પ્રાંતોમાં પણ એમના એવા સાહિત્યકાર ચલુતર જ દરે " (ગુજરાત સાહિત્ય સંભા-કાલ-વહી-૧૯૩૯-૪૦, ૩૬નું અંકસય નાંજન્ય-૫ ૨૫)

અંતકાળ | જીવિતસ કૃતિક (ડૉ. રસિક મંડ્યા)

ન્યાહરે

નૃસિંહી હૃદય અને છુતિ વારકાની

આપણા માટે રહે ના.....

આપણા માટે રહે ના.....

મૃતો યદાવેલી અધ-બોલીમાં બે પુરુષો એક-બીજાની પાછળ ધીમા પગલે વળુંસાકારે ફરે છે. તેમના હાથ પ્રાર્થનાની મુદ્રામાં સટકતા ગોઠવાયેલા છે. તેમના બિન-કેળવાયેલા અવાજમાં શોકાત્મક મરશિયાના સ્વર બેંચાય છે.

મી મુદ્રામાં આત્મ આ પાંખો કંઈ

બંધની સુરસોક-વાટ. ..

બંધની સુરસોક-વાટ,

કોઈ મૃત્યુ પામ્યું છે. કોણ હશે તે? સળવાહિની અને સળને ભેલા માટે કું મારું મોઢું ફેરવવા ચલન કરું છું. સળના મસ્તક પાસે બે મીથુનપત્નીઓ પ્રકાસ વેરતી બેઠી છે.

ન્યાં, નિશા નામો-નિશાહીન વે મઠ,

શાશ્વતિમાં તેજ દિનમાં કલ્પરે.....

કું મારી હજિને બેચેનને ચોગરદમ ફેરવવામાં સફળ થાઉં છું. અહીં તો બીજું કોઈ નથી. પેલા બે અને મારા સિવાયના કોઈને કું ભેઈંસકતો નથી. તેઓ આ કોના નામના મરશિયા બાઈ રહ્યા છે?

ન્યા સદા અમતો રહો મુવ વારલો.....

રે ક્યા પાતે,

રે ક્યા પાતે ને તે.

આ અત્યેષ્ટિક્રિયા છે. નિઃશંકપણે આ અત્યેષ્ટિક્રિયા જ લાગે છે. પરંતુ તેઓ કોને દાદી રહ્યા છે? ભેઈંસે તો અહીં કોણ કોણ છે? ફક્ત પેલા બે પુરુષો અને કું? તો તે આ મારી જ અત્યેષ્ટિ છે. પરંતુ સાલગો, લાઈઓ, કયાક જૂલ યાય છે. હું મરણ પામ્યો નથી. કું હજી જીવતો છું. તમારા તરફ ભેતો, તમારી સાથે પાત કરતો તમે અને ભેઈંસકતા નથી? બોલા રહો, અને અળધડી દાદી દેશો નહિ.

કાંક ન્યારે નાખશે હાથ લે વિદા....

બસ, આખરી હાથ લે '૧૬'.....

તેઓ તો સાલગતા જ નથી. તેઓ બહેરા છે શું? કું સાંભળી સક્ષય તેવા અવાજમાં વાત કરતો નથી? કે પછી કું ખરેખર મરી ગયો છું અને તેઓ વિદેહીનો અવાજ સાંભળી

શક્તિ નથી? હું મારી અત્યેષ્ટિયા ત્યારે શું જોતો હોઈશ મારું સરીર આ રીતે જ બિંધા મોઢે પડી રહેશે?

તેની મજબૂતી આંખને તે ફેરવે,

બિંધના આકાશ માથે.....

બિંધનાં આકાશ માથે.....

હવે સ્મૃતિ સળવળે છે. મને ઊભો કરીને કપડાં પહેરાવવા માટે ઠોક માથાફટ કરી રહ્યું છે. પછી તેઓ મને ઠરન ઓઢાડીને બિંધી જાય છે. તેમના નાળવાળા બોડા રવેશમાં ગાળ રહે છે. અને પછી...બસ, આટલું જ. મને તેથી વધુ કંઈ જ વાદ નથી.

સામ્રાટ હુતિ બધા સદા ચે સુસ્થિતા.....

પરંતુ આ બધું નિરર્થક છે. હું હજી પણ જીવતો છું. મને માત્ર દુરસ્થ કોઈ વેદના અને તૃષા વસ્ત્રાય છે. મૃતાત્માઓને તૃષા હોતી નથી. હું મારો હાથ હલાવવાના પ્રયત્નમાં મારી બધી જ શક્તિ કેન્દ્રિત કરું છું. આશ્ચર્ય! મારાથી અનાયાસ અવાજ સર્જી જાય છે.

‘પાણી’!

હાથ, પેલા બે પુરુષો વર્તુલાકારે ફરતા અટકી જાય છે. ને હવે તેઓ મારી ઉપર લળે છે. તેમનાં એક મારું મસ્તક બિંધું કરે છે અને પાણીના એક ચંછુ મારા હોઠ આગળ લાવે છે.

“હોકરા, તારે કૈંક ખાણું પણુ ભેઈએ બે દિવસથી તું કેવળ પાણીને જ રહ્યો છે.”

તે મને શું કહે છે? બે દિવસ વીતી ગયા? આજે કયો વાર થયો?

સોમવાર:

સોમવાર. અને હું શુક્રવારે પકડાયો હતો. જોહ, મારું માથું કેટલું ભારે લાગે છે! અને પાણી આટલું ઠંડું! નિદ્રા, મને સર્જી જવા દો. એક જ બિન્દુએ અરણાની સપાટી હલાવી મૂકી છે.

રોકલાનની ગિરિભાગની ખયામાં આવેલા વનઅધિપતિના મકાનની પાસેના મારા સુપરિચિત કુંગરાઓમાં આવેલા ધસનાં બિંધા મેદાનોમાં સર્જને વહેતું અરણું અને અવિરત વરસતી અરમરો વૃક્ષરાજિની નિશિતોમાં ગાય છે. અત્યારે સુવાણું કેટલું સુખદ છે!

...અને હું ફરીથી જાગી જઈ છું ત્યારે મંજળવારની સાજ થયેલી છે. અને એક શ્વાન-શિકારી ફૂતરો, મારી ઉપર આવીને ઊભો છે. તે મારા તરફ તેની સુંદર ડાવડી આંખ વડે વેધક નજરે ભેઈ રહે છે, અને પૂછે છે:

‘તું ક્યાં રહેતો હતો?’

અરે! ના. તે શ્વાન નથી. ઠોક બીજનો જ આ અવાજ છે. હા, ત્યાં ઠોક બીજું જ બીજું રહેલું છે. મને બિંધા બોડા દેખાય છે. બિંધા બોડાની બીજ એક બોડા દેખાય છે. બિંધા બોડાની વધુ એક બોડા અને સૈનિકનાં પાટલુન દેખાય છે. વધુ બિંધું હું ભેઈ શકતો નથી. મારું માથું બિંધું કરવા જતાં જ તે લમવા માટે છે. જોહ મારે શું! હું તો સર્જી જ જાઉં.

પ્રાર્થના ગાતા હતા તે બે પુરુષો હવે મેજ પાસે બેસીને માટીનાં વાસણમાંથી ભોજન લઈ રહ્યા છે. હવે હું તેમને નોખા તારવી શકું છું. તેમાંનો એક ત્રોટ છે અને બીજો નાનો. અને તેઓ સાધુઓ હોય તેવું લાગતું નથી. આ કાંઈ સાધુઓનો મઠ નથી, જોલની ચોરડી છે. ભોંય-તળીયાનાં પાટીયાં મેળા થઈને મારી આખોથી દૂર સરકી જાય છે. અને ત્યાં પેલે છેડે, એક વજનદાર અપશુકનિયાળ પારણું આવેલું છે.

તાળામાં આવી ફરતી સંલગાય છે. પેલા બે માણસો ફૂદીને બેસા ધાય છે. અને ટટાર બેસા રહે છે. એસ. એસ. ગણુ-વેશધારી બે પુરુષો પ્રવેશ કરે છે. અને મને કપડાં પહેરાવવા પેલાઓને આદેશ આપે છે. પ્રત્યેક મોળમાં અને પ્રત્યેક બાંધમાં કેટકેટલી વેદના લેરેલી છે તે કું. જાણતો ન હતો. રેડેચર ઉપર નાખીને તેઓ મને નીચે ભાળે લઈ જાય છે. લાંબી રેશમાં તેમના ભારે ભેડા પડ્યા પાડે છે. એક વખત, પહેલા થયું, મને આ જ રસ્તે ઘૂમીને લઈ ગયા હતા. જેનાં અંતે હું મેલાન થઈ ગયો હતો ! આ રસ્તો ક્યાં દોરી જતો હશે ? તે ક્યાં નહીંમાં પહોંચતો હશે !

પે-ટ્રેટરની પોલીસ-જોલના હાથતલ એ-ગૈત્રિક સત્કારખંડની જમીન ઉપર તેઓ મને મૂકે છે. અને મિત્રતાનો દંલ કરતો એક એક-અવાજ, જર્મન અવાજના ગુસ્સાભર્યા સવાલોનું ભાષાતર કરે છે.

‘તું આને ઓળખે છે ?’

હું મારા જ હાથ વડે મારી હડપ્પી બેંચી કડું છું. પહેલા ચહેરાવાળી એક છોકરી રેડેચરની ખરાબર સામે જ બેઠી છે તે ગૌરવભેર ટટાર, ઉન્નત મસ્તકે બેઠી છે. અભિમાનમાં નહિ, ખાનદાની-પૂર્વક, મને ભેઈ શકાય, અને અભિનંદી શકાય તેટલા પૂરતી જ તેની આંખો બૂંદેલી છે.

‘હું તેને ઓળખતો નથી.’

એક જ વખત, કદાચ ક્ષણ માટે પેદ્યેક-ગિરડીમાં પેલી ગિહામણી સરે મેં તેને ભેઈ હતી એવું યાદ આવે છે. અને આ ખીણ વખત અહીં, અત્યારે જે ગૌરવભરી તે બેઠી છે તે માટે તેનો હાથ દખાવીને, તેનું અભિવાદન કરવા માટે ચ-ઓહ ! ક્યારે ચ ખીણ વખત તો મળવાનું નહીં જ, તે આનેટિટ લોરે-જની જતી હતી. ૧૯૪૨ માં માર્શલ-લોના સરખાતના દિવસોમાં તેને શંતી આપવામાં આવ્યો હતો.

“પરંતુ આને તો તું ચોક્કસ ઓળખે છે.”

આનિન્કા છારકોવા ! અરે ભગવાન, આનિન્કા તું અહીં ક્યાંથી ? મેં તો તારું નામ આપ્યું ન હતું. તારે મારી સાથે કશી નિરખત ન હતી. હું તને ઓળખતો નથી. શમણ કે ? હું તને ઓળખતો નથી

“હું તેને ઓળખતો નથી.”

“જરા હોશમાં આવ, જવાન !”

“હું તેને ઓળખતો નથી”

“ગુલો, તેનો કાંઈ અર્થ નથી.” આનિન્કા કહે છે, અને હાથ-રમાલને વળગાવતી તેની

આંખોએની નાની શી દિલચાલ તેના ઉરેરાટની આદી ખાય છે. “એનો કાઈ અર્થ નથી. કોને તો મારી ઝોળખાણુ આપી દીધેલી જ છે.”

“કોણ ?”

“ચૂપ કર.” તેમણે તેને જવાબ આપતી અટકાવી. અને તે આરા તરફ ઝૂકીને તેના હાથ લાગાવે છે ત્યાં તો તેને બળજબરીથી બાજુ ઉપર હસેલી ચૂકી.

આનિન્કા.....!

તેમના વધુ સવાલો કું સાંભળી શકતો નથી. તટસ્થ, ગ્રાહિત વ્યક્તિની જેમ નિર્વેદપણે કું એ એસ એસ.—સીનિકોને અને પાછો કોટડીમા લઈ જતા અનુભવ કું. કેવી નિર્દુશ્તાથી તેઓ રૂઝવરને આંચકા આપે છે. અને અને દોરડાંથી દાસીએ ચટવું ગમશે કે કેમ એવું હસતા હસતા પૂછે છે.

ગુરુવાર:

ફરીથી કું વસ્તુઓને સમજતો ચાઉં છું. મારી સાથેના કેદીઓમાંના નાનાનું નામ કારેક છે. અને તે મોટાને પિતાજી કહે છે. તેઓ તેમના વિષે મને કશુંક કહી રહ્યા છે. પરંતુ તે બધું મારા મગજમાં ગૂંથવાઈ જાય છે. તેમની વાતોમાં બિંદી ખીણુ જેવું લાગે છે અને (મણે) કેટલાક બાળકો પાટલીઓ ઉપર બેઠેલા છે, અને ઘટનો અવાજ સંભળાય છે. ક્યાંક આગ લાગી દશે. તેઓ કહે છે કે દરેકને એક ડોક્ટર મારી સારવાર માટે આવે છે. તેની સાથે એક SS—અપરાધી પણ હોય છે. મારી તખીયત એટલી બધી ખરાબ નથી કાંઈ. અને તેઓ કહે છે કે વહેલી તકે કું ફરીથી સારો થઈ જઈશ. પેલો (બાપ) આ પ્રમાણે કહે છે, અને ખૂબ જ પ્રીતિપૂર્વક કહે છે. વળી કારેક તેને એવી સમ્પ્રદાયથી ટેકો આપે છે કે આ દુઃખના દિવસોમાં પણ મને લાગે છે કે તેઓ એક નસાતર જુઠ્ઠાણું જ હાંકે છે. બધા માણસો, કું દિલગીર છું કે તમારી આ વાત માની શકતો નથી.

બળતો પહોર.

કોટડીનું બારણું બંધ છે. અને ચૂપકીથી, પગના આંજળાના ટેરવા ઉપર, પેલો ફત્તર પ્રવેશે છે, મારા માથા આગળ તે બેસે રહે છે અને મારા તરફ વેધક—દષ્ટિથી જુએ છે. ફરી પાછી વળનદાર બેઠાની બે બેઠે ! કું હવે તો બધી બધો છું કે તેમાંની એક બેઠી પેલા ફત્તરાના શેઠની છે જે પેન્કેટ જેલનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. બીજી બેઠ, પેલી પહેલી રાત્ર મારી સરનપાસના અધ્યક્ષ-રથાને બેસનાર જેસ્ટાપોના સામ્યવાદ-વિરોધી વિભાગના વડાની છે. અને ત્યાં તો કેટલાંક બિનસરકારી પાટલુનો પણ છે. મારી નજર તેમના ઉપર દોડી જાય છે. જરાબર ! ઝોળખાણુ પડે છે. આ તો પેલો દરેકો પાડતાર કુકડીને દોરનાર બેઠો પાતળો કમિસ્તર. તે ખુરસી ઉપર બેસી જાય અને પ્રશ્નો પૂછવા માંડે છે :

“તમે બાજુ ઢારી ચૂક્યા છો. ઈવટે તારી જાતને તો જગાવી લે. કહેવા માડ !”

તે મને એક સીગરેટ ધરે છે. મને તેની જરૂર નથી. કું તો તેના વિના ચલાવી શકું તેમ નથી.

“તું બાકસા સાથે કેટલો સમય રહ્યો હતો ?”

બાકસા સાથે ? આ તો હદ થઈ ! તેમને કોણે કહી દીધું ?

“હવે, તું જુએ છે કે અમને બંધી જ ગ્રાહિતી મળી ગઈ છે. બોલવા માંડ.

તમે બધું જ જાણી ગયા છે તો પછી મારે વધુ કેં પણ તમને શાં માટે કહેવું નોઈએ ?
 મેં મારા વર્ષો પાણીમાં નાંખ્યાં નથી. અને મારા અંતઃકર્ણને હું ખંટી લગાડીશ નહિ.

સરતપાસ એક કલાક ચાલી. તે જુમાનૂસ કરતો નથી. ધીરજપૂર્વક તે પ્રશ્નને ઉલટાવે છે,
 (ધુંટાવે છે), અને બ્યારે કાંઈ ઉત્તર મળતો નથી ત્યારે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે. પછી વળી બીજો પ્રશ્ન
 એમ આપ્યા કરે છે.

“તું સમજતો નથી ? આ જ પુણ્યહિત છે. સમજ્યો ને ? તમે તમારી બાજી કારી
 ચૂક્યા છે.”

“માત્ર મારી બાજી જ હું હાર્યો છું.”

“તને હજી પણ વિજયમા શ્વા છે ?”

“અસંબત્ત !”

“તેને હજી પણ શ્વા છે !” વડાએ જર્મન ભાષામાં પૂછ્યું અને કમિશનરે તેનું ભાષાન્તર
 કર્યું. “રશિયાના વિજયમાં તે હજી પણ વિશ્વાસ ધરાવે છે ?”

“અસંબત્ત. તેથી જુદું કાંઈ બની શકે જ નહિ.”

હું થાકી ગયો છું. સજ્જ રહેવા માટે મેં મારી બધી જ શક્તિ એકત્રિત કરી હતી. હવે
 ત્વરિત ગતિએ જાગૃતિ ઓસરતી જાય છે. બધું જિંદા પ્રયુમાંથી લોહી મઢી જવું ન હોમ ! હું તેમને
 હાથ પ્રસારતા અનુભવું છું. મારા સાલ પ્રદેશ ઉપર લખાયેલી મૃત્યુલિપિ તેઓ ઉત્સાહ હશે ! કેટલાક
 દેશોમાં તો સુકાદાનો અમલ કરતા પહેલા કાસીગરે અનેમારને સુબન કરવાની પ્રણાલિકા પણ છે.

સાંજ.

એ પુરુષો અદ્ય બીટીને એકબીજાની પાછળ વર્તુલાકારે ફરે છે. અને બમ્બરા ગઈગઈ સ્વરે
 શોકપૂર્ણ મરશિયા ગાય છે.

બ્યાહરે

સૂર્યની ઉષ્મા અને શુદ્ધિ વારંગોની

આપણા માટે રહે ના

આપણા અટ્ટે રહે ના. . .

ઓ ભદ્રપુરુષો, બંધ કરો. કદાચ, તે સુદર ખીત હશે પરંતુ આજે, આજે તો મનુષ્યનો સૌથી
 વધુ આનંદમય, સૌથી વધુ સૌંદર્યમંડિત ઉત્સવનો દિવસ ! પહેલી મેની સાંજ છે. હું કશુંક ઉલ્લા-
 સમય ગાવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પરંતુ તે કદાચ તેથી પછી વધુ કરણ લાગે છે. કેમકે યુવાન કારેક
 આત્મે જાય છે. અને તેનો બાપ રહી રહી છે. મારે શું ! હું ગાવાનું ચાલુ રાખું છું. અને પોલા
 પણ તેમાં ધીરથી સર પુરાવે છે. હું પ્રસન્ન મનોદશામાં પોલી જઈ છું.

પહેલી મેનું પરોઢ :

કેદમાનાના ટાપરના ઘડિયાળમાં ગ્રથના ડંકા બજે છે. પહેલી જ વખત હું તેને સ્પષ્ટ રીતે
 સાંભળું છું, મેં મારી સંપૂર્ણ જાગૃતિ પાછી મેળવી લીધી છે. ખુલ્લી જાડીમાંથી તાઝીબરી દવાને

ધસી આવતી અને જમીન ઉપર, પાયરેલી ધાસની મ્હાઈ ઉપર આઘોટતી હું અતુલવું છું. મારા શરીરનાં અણુઅણુમાં લાખો મેદનાઓ પડેલી છે. તેથી જ તો આસ લેવાનું પણ મુશ્કેલ બન્યું છે. અચાનક તમે ખારી ઉઘાડી નાખો તેવી રીતે સ્પષ્ટપણે મને દેખાય છે કે હું મોતને આરે આવીને બિભો છું.

હે મૃત્યુ ! તને આવતાં ઘણી વાર લાગી. એક વાર તો મને થયું કે તારો મેળાપ યતાં પહેલાં મારે ઘણાં વર્ષો રાહ જોવી પડશે. મેં મુક્ત માનવીની જિંદગી જીવવાનું સ્વપ્નું મેળ્યું હતું. ખૂબ કામ કરવું, ખૂબ પ્રેમ કરવો; માતા રહેવું અને દુનિયાલરમા રખડવું—આ હતું મારું સ્વપ્ન ! હું હજી હમણાં જ પુખ્તતાને પામ્યો હતો. અને હજી ઘણી બધી શક્તિ અનમત હતી. પરંતુ તે શક્તિ હવે વધુ સમય મારી ખાસે રહેવાની નથી. તે ઝોસરતી જાય છે.

મને જીવન વહાણું હતું. અને તેના સૌંદર્યને માટે મેં યુદ્ધમા ઝુકાવ્યું હતું. હે જનતા ! મને તારા માટે પ્રેમ હતો. અને મારા પ્રેમનો તેં જ્યારે જ્યારે પડ્યો પાડ્યો ત્યારે ત્યારે મેં સુખાનુભવ ક્યો હતો. જ્યારે તેં મારા માટે ગેરસમજ કરી હતી ત્યારે હું સંતાપ પામ્યો હતો. તમારામાથી જે કોઈને મારા હાથે અન્યાય થયો હોય તે મને માફ કરે. જેઓને હું ખુશ કરી શક્યો હોઉં તે મને ખૂબી લગ્ય. ઉદાસીનતા ક્યારેય મારા નામ સાથે જોડાયેલી ન રહે. માતા-પિતા ! બહેનો ! અને મારી ગુસ્તા ! તમારી ખાસે મારી આ અંતિમ મહેમ્મલ છે. ખિરાદરો, અને જેને જેને હું આહી શક્યો છું તે સર્વને મારી શુભેચ્છાઓ. તમને જે-એમ લાગે કે આંસુઓથી દુઃખની વિશાદ-ધૂળ ધોવાઈ જશે તો (લલે) બે ઘડી રડી લો, પરંતુ અફસોસ કરશો નહિ. હું આનંદ અર્થે જીવ્યો છું અને આનંદને માટે જ મોતને આધીન થાઉં છું, મારી કબર ઉપર શોકના ફૂલો મૂકવાથી તો મને અન્યાય જ થશે.

મેં ની પહેલી ! સવારના આ કલાકેમા અમે પરાઓમા જમત ચલા હતા અને અમારા ખજ સજવતા હતા. આ જ કલાકેમા ગોરકેની ગલીઓમા મે-દિવસની કલાયન માટે પ્રથમ હરોળો તેમના સ્થાને મોકલાતી હતી. આજે આ કલાકેમા માનવમાવની મુક્તિના આખરી જંગમા લાખો માણસો લડી રહ્યાં છે અને હજારો આ યુદ્ધમા ખપી રહ્યા છે. હું તેમનો એક છું. અને તેમના એક હોવું કેટલું આદલાદક છે ! આખરી જંગના લાવૈયાઓમાનો એક ! !

પરંતુ મરણપદ્ધતિ રમ્ય નથી અને મને શોષ પડે છે. હું આસ લઈ શકતો નથી. હું મારા ગળામા બોલતો ખરેરી સાંભળું છું. મારા સહવાસીઓને હું જગાડી પણ મૂકું, હું બે થોડું જલ-પાન કરું તો ! શક્ય છે કે...પરંતુ કુળમાતું બધું જ ખાણી વધી ગયું છે. માત્ર છ કદમ દૂર, જે કે ઝોરડીના ખૂણામાના બાયરમમાં જોઈએ તેટલું ખાણી છે ત્યાં પહોંચવા જેટલી શક્તિ મારામાં આવશે ખરી !

હું મારા પેટ ઉપર ચૂપચાપ દસરડાઉં છું. બબે કોઈ જમી ન જાય તેની ઉપર જ મારા મૃત્યુના સૌંદર્યનો આધાર ન હોય તેટલી ચૂપકાડીથી—આખરે હું ત્યાં પહોંચું છું અને અકરાંતિયાની જેમ બાયરમમાતું ખાણી પીઉં છું.

તેમા કેટલો સમય બીત્યો હશે તે હું જાણતો નથી અને કેટલા સમયમા હું દસરડાતો પાછો આવ્યો તે પણ હું જાણતો નથી. ફરી પાછી જમતિ ઝોસરવા લાગી છે. હું મારી નાંડીના ધબકારા

જાણવા મેંયું છું. પરંતુ કશું જ મળતું નથી. મારું હૃદય મારા ગળામાં જાછવા આવે છે. અને એકદમ પાછું પછાત્ય છે. હું પણ તેની સાથે પછાઉં છું. અને ક્યાંય સુધી પડી રહું છું. અધ-વચમાં હું કારેકનો અવાજ સાંભળું છું :

“ પિતાજી, પિતાજી સાલાજો છે કે ? આ ભિંચાચે તેના છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો છે.”

સવારમાં ડોક્ટર આવ્યા.

પરંતુ બધું મેં ઘણું મોટું જાણ્યું.

ડોક્ટર આવ્યા. મને તપાસ્યો. અને માથું ધુણાવ્યું. પછી તે રૂઝખાલસમાં પાછા ક્યાં. આગલી સાંજે તેમણે મારા નામની સ્વયં-નોંધ લખેલી તે ફાડી નાખી. અને એક નિષ્ણાતની પ્રતીતિ સાથે બોલ્યા :

‘તેલું બંધારણ જ થેડા જેલું છે.’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક

શ્રી. અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રકનું વિતરણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી થાય તે વારતે પરિષદને રૂ. ૧૫,૦૦૦)-નું દાન એક દાતા તરફથી કરવામાં આવ્યું છે. પરિષદે નીચેલી નિર્ણાયક સમિતિએ નીચે દર્શાવેલા પ્રકારમાંથી જે કૃતિને વર્ષભરની શ્રેષ્ઠ કૃતિ તરીકે પસંદ કરી હોય તેના લેખકને શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરશે.

(૧) ભક્તિવિષયક ઉત્તમ મૌલિક રચના.

(૨) જનહૃદયમાં ઉચ્ચ પ્રેરણા જગવી શકે એવી ઉત્તમ મૌલિક સાહિત્ય કૃતિ.

(૩) પરાક્રમ, સાહસ, ધૈર્ય, ત્યાગ, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, આદિ ગુણોને દર્શાવે તેવી ઉત્તમ મૌલિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સુવર્ણચંદ્રકનું મૂલ્ય રૂ. ૫૦૦)- થી રૂ. ૧૦૦)- જેટલું હશે, સુવર્ણચંદ્રક આપવો કે ન આપવો તેમજ કોને આપવો એ અંગે નિર્ણાયક સમિતિના નિર્ણય ઉપરનો ગણાશે.

આથી સર્વ લેખકો, પ્રકાશકો અને અંશવિક્રેતાઓને વિનંતી કે ૧૯૬૨ અને ૧૯૬૩ ના વર્ષ દરમ્યાન ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારની જે કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ હોય તે દરેકની એ એ નકસો પરિષદ કાર્યાલયને તા. ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૬૪ ની મુદત સુધી ફેરવેઈ શ્રી હ. કા. આર્ટસ કોલેજ, ૨. હા. ગાર્ગ, અમદાવાદ-૬. એ સરનામે પહોંચાડવા કરવી.

અંતી :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ચીને જેનો અસ્વીકાર કર્યો છે, ને ભારતે જેનો સમગ્રરૂપે (ઇન ટોટા) સ્વીકાર કર્યો છે તે—

કોલમ્બો દરખાસ્તો

ચીન-ભારત સંઘર્ષ અંગે જ્યે મહિને કોલમ્બોમાં મળેલી એસિયા-આફ્રિકાના ૬ રાષ્ટ્રોની પરિષદની દરખાસ્તો હવે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, અને તે નીચે મુજબ છે.

(૧) અત્યારે હકીકતમાં જે યુદ્ધબંધી પ્રવર્તી રહી છે તે ચીન-ભારત સંઘર્ષના શાંતિમય નિરાકરણ માટે એક સારું આરંભબિન્દુ બની શકે તેમ છે.

(૨) અ—કોલમ્બો પરિષદ ચીનની સરકારને એવી અપીલ કરે છે કે, શ્રી. ચાઉ એન. લાઈએ ૨૧ અને ૨૮ નવેમ્બર ૧૯૬૨ એ શ્રી નહેરુ પર લખેલા પત્રો મુજબ, પશ્ચિમ વિભાગ (લાડાખ)માં ચીની લશ્કરી થાણાઓ ૨૦ કિલોમિટર પાછા હટાવી લેવામાં આવે.

બ—પરિષદ ભારત સરકારને અપીલ કરે છે કે પોતાના લશ્કરી દળો અત્યારે ન્યા હોથ ત્યાજ મથાવત્ કાયમ રાખે.

ક—ચીની લશ્કર જે વિસ્તારમાંથી પાછું હટી જાય તે વિસ્તાર સરહદી ઝપડાનો અતિમ ઉકેલ આવે ત્યાં સુધી એક બિનલશ્કરી વિભાગ રહે આ વિસ્તારનો વહીવટ બંને પક્ષના મુલકી થાણાઓ દ્વારા ચલાવવો. આ અંગે બંને પક્ષો અમુક સંમતિ પર આવે આમ કરતા ચીન અને ભારત બંનેના આ વિસ્તારમાંની હાજરીના અધિકારોને કશો બાધ નહીં નડવો જોઈએ.

(૩) પૂર્વ વિભાગ (નેકા) અંગે પરિષદને એમ લાગે છે કે જે વિસ્તારમાં ખરેખર અંકુશની રેખાને બંને સરકારો માન્ય કરે છે તે જ રેખા યુદ્ધબંધીની રેખા બની શકે. બાકીના વિસ્તારોનો ઉકેલ ભાવિ વાટાઘાટો દ્વારા લાવી શકાય.

(૪) મધ્ય વિભાગ અંગે એવું મત્તન છે કે તેનો ઉકેલ બળનો આશરો લીધા વિના શાંતિમય સાધનો દ્વારા લાવવો.

(૫) પરિષદનું એમ માનવું છે કે આ દરખાસ્તો યુદ્ધબંધીને સંતોળ બનાવવામાં મદદરૂપ બનશે; અને એક વાર તેનો અમલ થશે તો યુદ્ધબંધીની સ્થિતિ સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે બંને પક્ષના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે વાટાઘાટ શરૂ થવાનો આગે તેનાથી મોકળો બનશે.

(૬) પરિષદ એ વસ્તુ રપટ કરવા આગે છે કે અમારી દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરવાથી સરહદો અંગેના અતિમ ઉકેલ બાબતની બેઠ સરકારની માન્યતાઓને અસર નહીં પહોંચે.

આ દરખાસ્તો અંગે ભારત સરકારે શ્રીમતી સિરિમાવો અને એમના સાથીઓ પાસેથી કેટલાક ખુલાસાઓ માગેલા અને તે તેમણે આપ્યા છે. એનાથી આ દરખાસ્તો ઘણી સ્પષ્ટ બને છે :

૧—લડાખ વિસ્તારમાં ચીની લશ્કરે ૨૦ ટિલેગ્રાફીટર પાછળ હટી જવું પડશે અને ત્યાંથી પોતાના લશ્કરી થાણાઓ ઉઠાવી લેવા પડશે. આ બિનલશ્કરી વિભાગમાં બંને પક્ષનાં થાણાઓ રહેશે. આ થાણાઓ લશ્કરી નહીં પણ મુલકી થાણાઓ હશે. આટલી બાબતો સ્પષ્ટપણે સૂચવાઈ છે. બંને પક્ષે વાતચીત દ્વારા સંમત થવાનું છે તે આ થાણાઓની સંખ્યા, સ્થળ, દરેકમાં કેટલા પોલીસો રહે વગેરે બાબતો પુરતું જ. હિપરાત આ બાબતમાં થયું એટલું નહીં છે કે બંને પક્ષના થાણાઓની સંખ્યા, તે થાણાઓમાં બંને પક્ષના માણસોની સંખ્યા તથા એમની પાસેના શસ્ત્રોની સંખ્યા તેમ જ ભૂત એકસરખી રહેશે. વળી આ શસ્ત્રો નાનાં મુલકી કે પોલીસ શસ્ત્રો જ હશે.

૨—નેશ વિસ્તારમાં લોગ્જુ અને યાગલા પ્રદેશના ધોલા અંગે દરખાસ્તો કશું સ્પષ્ટ કહેતી નથી. દરખાસ્તોમાં જે બાકીના પ્રદેશો કલા છે તે આ આ પ્રદેશોની ગોઠવણ અંગે બંને પક્ષે આપસમાં વાતચીત કરીને નક્કી કરવાનું છે.

હવે આ દરખાસ્તોને સ્વીકારવાથી શુ પરિણામો આવે તે ગ્રીજીવટથી વિચારીએ. આ દરખાસ્તોને કારણે નેશ વિસ્તારમાં યાગલા પ્રદેશના અપવાદ સિવાય ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ પહેલાંની સ્થિતિ ફરી સ્થપાય. તે પહેલાં ચીને મેકમેકોન રેખા ઓળખી નહોતી. માત્ર લોગ્જુનો તેણે બળથી કબજો લીધેલો. પરંતુ છેલ્લે નેકડુ ને આઉ એન લાઈ મળેલા ત્યારે એમની વચ્ચે એવી સમજૂતી થયેલી કે લોગ્જુમાં ભેટિયાથી એકેમ પક્ષે થાણું સંખવું નહીં. યાગલા પ્રદેશમાં થયું આવી કઈક ગોઠવણ કરી શકાય. એટલે આટલા અપવાદ સિવાય આપણે નેશ વિસ્તારનો ફરી કબજો મેળવી શકીશું.

મધ્ય વિભાગમાં ધધાવત સ્થિતિ ચાલુ રાખવાની છે. ૮ સપ્ટેમ્બર પછી ત્યાં ઠોઈ આક્રમણ થયું નથી. માત્ર એક બારડોલી અંગે ઘણા વર્ષોથી વિવાદ ચાલે છે, પણ તે આપણી પાસે જ રહેશે.

લડાખ વિસ્તારમાં આ દરખાસ્તોને કારણે લગભગ ૮ સપ્ટેમ્બર પહેલાંની સ્થિતિ સ્થપાશે. રપેનગર નજીકના પહેલાંનાં જે ત્રણ થાણાઓ આપણે ગુમાવીશું. ત્યાં કેટલીક જગ્યાએ ચીની લશ્કરને ૮ સપ્ટેમ્બરની રેખા કરતાં વધુ અંદર પાછા હટવું પડશે. અત્યારે જે બિનલશ્કરી વિભાગ મૂલવાયો છે ત્યાં અગાઉ આપણા ૪૩ થાણાઓ હતા. તેમાંથી જે-ત્રણ સિવાય બીજાં મધ્ય આપણે ફરી સ્થાપી શકીશું. તેવી જ રીતે ચીન પણ પોતાના થાણા સ્થાપી શકશે. આ વિસ્તારમાં ૮ સપ્ટેમ્બર પહેલાં પરિસ્થિતિ એવી હતી કે ચીન અને ભારતનાં થાણાઓનું ત્યાં બળ રચાયેલું. એ થાણાઓ અનુક્રમ રેખાની સામસામે નહોતા પણ આખા વિસ્તારમાં છટાછવાયા હતા. વળી એ થાણાઓનું સ્વરૂપ લશ્કરી થાણાં કરતાં તે પોલીસ યોદ્ધાઓ જેવું વિશેષ હતું. અને એ યોદ્ધાઓનું મહત્ત્વ આપણી દૃષ્ટિએ ચીની લશ્કરી જમાવટ તથા ચીનાઓના પગપેસાર પર ચાપતી નજર રાખવા ને તેને અટકાવવા તથા સરકારને માહિતગાર રાખવા પુરતું હતું. આ હેતુ હવે મુલકી થાણાઓ દ્વારા પણ સરશે. આ વિસ્તારમાં ભારત ફરી થાણા ન સ્થાપે એમ ચીન ઇચ્છે છે, પણ કોલમ્બો દરખાસ્તો મુજબ એ વિસ્તારમાં બંને પક્ષના થાણાઓ રહેશે.

હજી આજેય આ સૂચન વિચારણાચોગ્ય નથી શું ?

રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપો

આર્થિક અણબનાના કામમાં એકાગ્રપણે રોકાએલા ભારતની હિમાલય સરહદ ઉપર ચીના-ઓએ આક્રમણ કરીને આપણા દેશમાં એકાએક કટોકટીની રિયતિ બિલી કરી છે. આપણી મોઢા મૂલ ચૂકવીને મેળવેલી આઝાદી લયમા આવી પડી છે. આ સમય આપણા દેશનેતાઓના વાંક-મૂંડન શોધવાનો નથી. દેશ ઉપર ટૂટી પડેલા લયનો તત્કાળ અને સંગીન મામનો કરવાનો છે.

ચીને એકપક્ષી મુદ્દવિરામની ચાલબાજી અજમાવી છે. છતાં આપણા નેતા નહેરુ કહે છે તેમ આ લડાઈ લાખી અને વસમી કરે એમ છે.

આથી આવા મુદ્દ મામલાને પહેલ્લી વળવા દેશની મધ્યવર્તી સરકારની રચનામા ફેરફાર કરવાનું પ્રસ્તુત લાગે છે. આ કંઈ 'ઘરણુ ટાણે સાપ કાઢવા'ની વાત નથી, પણ લડાઈને પહેલે જ ધક્કે આપણી થયેલી પીછેહઠથી પહેાંચેલા આઘાતમાથી પ્રળને ઉઠાડી લઈ આપણું તમામ બળ અને શક્તિસામગ્રી વિજય માટે કારગત બનાવવાની વાત છે.

અમને લાગે છે કે આવા ફેરફાર વગર ટીલે પક્ષ-પાર્ટી, ગાંધી, કોમ કે લાધાના મુદ્દલ આમદ પિના સાવ બિનપક્ષી પાયા પર દિલ્લી સરકારની પુનર્રચના કરીને ધર્ષ થકે એવી સરકાર દેશ આખામાથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિકૃતિ અને ડહાપણ દૂર દેશીવાળા નેતાઓને બેળા કરીને દેશરક્ષા અર્થે લડાઈ છતવાતું જ ખ્યે રાખે. પ્રાતીય રાજ્યો એકેએક આ કટોકટીના કાળ દરમ્યાન પોતપોતામા રથાનિક દિટિબિન્દુઓને સંપૂર્ણપણે ઢારે ભેલીને દિલ્લી સરકારના જ એજન્ટ તરીકે વર્તે ને તેની જ આઘા-મૂચનાઓનું ચીવટપૂર્વક પાલન કરે.

આથી એવી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવા અગ્રે માજી રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે કરેલી જાહેર અપીલને અમે હાર્દિક ટોઠો આપીએ છીએ અને દેશનેતાઓને અપીલ કરીએ છીએ કે આ ટાંકણે આવી રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવામા આવે; જેમા દેશ આખામાથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિકૃતિવાળા આગેવાનોને લેવામા આવે; ને જેને ફરેક સમય પોતાની સત્તા પ્રતિષ્ઠા કે પક્ષપાર્ટીના તમામ આમદોને ઢારે રાખીને પોતાનું તમામ બળ આજે દેશરક્ષા અર્થે અર્પણ કરે.

આવી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવા સારુ આપણા વિશાળ દેશમાથી તેવી જિંચી શુદ્ધિકૃતિવાળા દસવીસ શાણાઓને બેળા કરવાનું અણકચ નથી કેટલાક શ્રેષ્ઠ હરોળના નેતાઓ આજે કદાચ ચાલુ તંત્રના દીકાકાર કે વિરોધી હશે; કોઈના દિલ ખાટા હશે; પણ એવાઓની યક્તિ પણ અત્યારે દેશના અપમા આવવી જોઈએ. તેમ કરીશું તો સૌ શાણાઓના સંગઠન વચ્ચે તેઓ પણ ઠેકણે આવશે અને એકબીજાને સાચવી લઈ દેશની રક્ષાના કામમા સૌ પોતપોતાની શક્તિ-શાણપણ કાલવશે.

ગાંધીજીની પાછળ નેહરુ-વિનોબા બે જ આપણા દેશની નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠ વિશ્વતિઓ છે. તેમની સેવાઓને જોડ નથી આવા સંકટ કાળે બેઉ તરફથી પ્રળએ જે અપેક્ષા રાખી તે દુર્લાભ્યે અત્યારસુધીમાં જોઈએ તેવી બર આવી નથી. અગ્રે નીચે સહી કરનારા કોઈ પક્ષપાર્ટીના નથી. તેથી પાલમેન્ટ તરફથી પૂરી સત્તા ધરાવતી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપીને આપણા વડાઓ આજે દેશની કુલગ્રપટ શુદ્ધિકૃતિને દેશના હિતમાં જોતરી લે અને આજની કટોકટીમાથી રાષ્ટ્રને પાર ઉતારે એવી અમે અપીલ કરીએ છીએ.

મુબમ, ૧૩-૧૨-૬૨.

(સહી)

કે દા ર ના થ જી વૈકુંઠ લ. મહેતા
રુસ્તમ મસાની સ્વામી આનંદ

ચીનીપ્રભ્ :

એકધારા ઘાટવાળો વિરાટ માનવપિંડ !

[દ્વાર્ધ લામાના આત્મવૃત્તાંતમાંથી]

ચીનના વિવિધ પ્રદેશોમાં મેં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે મારા મન ઉપર એવી જ ગાદી છાપ પડેલી કે દેશમાં સર્વત્ર એકધારું—સામુદ્રિક ચિત્ર કામ કરી રહ્યું છે. હું ત્યાં ૩ મહિના રહ્યો—અનેક મઠો જોયા, ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો જોયા, કામદારોનાં રાંગડો જોયાં. સરકારી મંડળીઓ, શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ પણ જોઈ. મારે કહેવું જોઈએ કે આખા દેશમાં કૌશલ્યનો આભાસ થતો હતો. હું ઘણા બધા અમલદારોને મળ્યો, અને દરેક આલેખ એમાના અનેકની સાથેની મારી મુલાકાતોની મારા મન ઉપર રમુજિયા અંકાયેલી છે. એમાના ઉત્તમ કદી સકાય એવાઓ શક્તિશાળી હતા અને વિનયી હતા; અને રાજરમતમાં પાવરદા હતા. વળી સરકારી ખાનાંઓ સુવ્યવસ્થિત હતા અને કાર્ય-કુશળ હતા. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે અમાની કામદારો, એ વખતે તો સંતુષ્ટ દેખાતા હતા. માત્ર સિક્કિન લોકોમાં જ છુપો અસંતોષ દેવાતો જણાતો હતો. વળી સામ્યવાદી તંત્ર નાચે એણે જે ભારોભાર ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી હતી તેનો પણ ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ—

આ કૌશલ્ય અને પ્રગતિના શુભો સમજવા માટે એની સામે એ પ્રાપ્ત કરતા જે જે કિંમત ચૂકવવી પડી હતી તેનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. અને અને જણાવું કે ચીનમાં અતિ ભારે દામ ચૂકવવા પડ્યા હતાં. આ પ્રગતિ પામવા માટે પ્રજાને તેના સમસ્ત બકિત્વનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. પ્રજા એક વિરાટ એકધારા ઘાટવાળો માનવપિંડ બની રહ્યો હતો !

હું જ્યાં જ્યાં ગયો હતો ત્યાં બધે મેં (ચીનના લોકોને) સુવ્યવસ્થિત, શિસ્તબદ્ધ, અને સુનિયંત્રિત લાભ્યા, તે એટલી દૃઢ કે બધા સ્ત્રી પુરુષોના દેહ ઉપર એકધારા વસ્ત્રો હતા; એટલું જ નહિ પણ, સૌ એક જ પોષક ખોલી—બોલતાં હતા અને એક જ પ્રકારે વર્તન કરતા હતા, અને હું માતું છું ત્યાંસુધી સૌ એક જ રીતે વિચારતા પણ હતા; એમને માટે ખીલું કશું શક્ય પણ લાગ્યે જ હતું... કેમ કે એમને એક જ પ્રકારનાં—સરકારી જતપત્રો અને રેડિયો દ્વારા જ તમામ સમાચારો પીરસવામાં આવતા હતા.

લોકોમાં સ્વયંસ્ફુર્ત રીતે હસવાની ટેવ પણ ખતમ થઈ ગયેલી જણાતી હતી. તેઓ હસે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી તે પ્રસંગે જ તેઓ હસતાં હતા. અને ત્યારે તેમને ગાવાતું કહેવામાં આવતું હતું ત્યારે જ ખાતા હતા !

અલબત્ત, કેટલાક જુવાન સામ્યવાદીઓ અપરાધ હતા. તેઓ 'ફ્રેન્ડ'ની બાબતમાં પૂરા તાંદિમબદ્ધ હતા. પરંતુ તેઓ કદિ મૌલિક સત્ પ્રગટ કરતા નહિ. હરએકને મુખે એકજ વાત સાલળવામાં આવતી—ચીનની મહાનતાની અને લઘ્ય ગૌરવયુક્ત સિદ્ધિઓની. મારા જન્મસ્થળની નજીકના—તિબેટની સરહદે આવેલા સિક્કિંગ પ્રદેશમાં મુઠ્ઠા સામ્યવાદી પક્ષના રચાનિક સભ્યને મોઢે જે લાણું લાપણું મેં સાલળ્યું તે બરાબર પેકિંગમાં ઘણી વાર સાલળેલું લાપણું જ હતું !

('માય લેન્ડ એન્ડ માય પીપલ'માંથી)

ચીનની ઉદ્યોગનીતિનું પરિણામ

ચીનનું “મહાન આગેકદમ ?”-કોમ્યુન નહેતું આવ્યું ત્યા સુધી ચીને અન્યેશીયની સરખામણીમાં ઉદ્યોગમોરચે ગણનાપાત્ર પ્રગતિ સાધી હતી. પ્રથમ પંક્તિનો ઔદ્યોગિક દેશ બનવા માટે, ખનીજસંપત્તિ સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે. શાન્સી અને હોનાન, આ બે રાજ્યો જીન્ગી બનના કોલસાના બે વધુ થર મળી આવ્યા અને ચીનના કોલસાલંડારમાં ૧૦૦૦ કરોડ ટનનો ઉમેરો થયો. આમ ચીન, કોઈ પણ એશિયાઈ દેશ કરતા વધુ કોલસો ધરાવે છે. રશિયા અને અમેરિકા પછી એનું જ મહાન આવે છે અને આ કોલસાલંડાર લગભગ દરેક પ્રાંતમાં છે એ વિશેષ લાભરૂપ છે.

એક વર્ષમાં ૨૦ ટકાનો ઉત્પાદન વધારો

ચીન પાસે ખનીજ તેલ નથી એ એની એક નિર્ણયતા છે પરંતુ લદાખ પાસે સિન્કિયાંગમાં વિશાળ તેલભંડાર મળી આવ્યાના અહેવાલ છે. પોલાદના ઉત્પાદનની બાબતમાં ચીને મોટો ફૂદકો માર્યો છે. ૧૯૬૦ માં એનું પોલાદનું ઉત્પાદન ૧૮૫ લાખ ટન, આગલા વર્ષ કરતા ૩૮ ટકા વધારે-ચતુર્થ હતું, બ્યારે કોલસાનું ઉત્પાદન ૪૨.૫ કરોડ ટન-એટલે કે ૧૯૪૯ ના ઉત્પાદન કરતાં પાંચ ગણું-ચતુર્થ હતું. ૧૯૬૦ માં એની સ્થાપિત વીજળી ઉત્પાદનશક્તિ ૯૫ લાખ કિલોવૉટ જેટલી હતી. ૧૯૬૦ માં ૧૨ મહિનાના ગાળામાં એનું એકંદર ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ગાળમાં ગાળું ૨૦ ટકા જેટલું વધુ હતું. પરંતુ ૧૯૬૦ નું વર્ષ એ એની પ્રગતિની ચરમસીમા. તે પછી ખેતી કે ઉદ્યોગક્ષેત્રના ઉત્પાદનના આધારભૂત આકાંક્ષા મળતા નથી અને એનું કારણ સમજવાનું પણ મુશ્કેલ નથી. “મહાન આગેકદમ” ની નીતિનું માત્ર ફિલ્સોફી જ નહિ, ઉદ્યોગક્ષેત્રે પણ સુરસૃષ્ટિ જ થઈ ગયું.

૧૯૫૮ માં અર્થતંત્રના સર્વ ક્ષેત્રોને આવરી લેતું ને સર્વત્રાહી આદેશન શરૂ કરવામાં આવ્યું એની પાછળ રખાયેલી ગણતરીઓ જી ધી પડી, અને તેનું પુનરાયોજન કરવાની સત્તાવાળાઓને દરજ પડી. આ પુનરાયોજનની દૃષ્ટિમાં, આજે એન લાઈએ ૧૯૬૨ ના પ્રારંભમાં રચ્યું કરેલા, આઠ મુદ્દાના કાર્યક્રમવાળા અહેવાલમાંથી મળી રહે છે.

અમુલ્ય વિધિ કાર્યક્રમ

એ આઠ મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) ખેતીનું-મુખ્યત્વે અનાજ, રૂ અને તેક્ષ્મિયાનું-ઉત્પાદન વધારવું. (૩) એ દૃષ્ટિએ હળવા અને ભારે ઉદ્યોગોની પુનર્ચના કરવી. (મૂડીરોકાણ ચાપ તેવા બાધકામમાં ઘટાડો કરવો અને એ રીતે બચત નાણાનો ખીજા કાર્યો માટે ઉપયોગ કરવો. (૫) કારખાનાના કામદારોને ખેતી-મોરચો સુદઃ બનાવવા માટે ગામડે મોકલવા (૬) એ રીતે શહેરો પરનું વસતી-ભારણું હળવું કરવું. (૭) ચોકસાઈપૂર્વકના અદ્યક્ષે તૈયાર કરવા. (૮) ખેતીને પ્રથમ સ્થાન મળે એ રીતે આધિકારીનું પુનરાયોજન કરવું.

આમ પ્રથમ સ્થાન બોગવતા ભારે ઉદ્યોગને હળવા ઉદ્યોગથીય નીચે ઉતારી, ખેતીને પ્રથમ સ્થાન, આગવતામાં આવ્યું.

વેપારમાં મોટા ઘટાડો

ચીનને પોતાના આયોજનક્રમમાં આમ ધરખમ ફેરફાર કરવાની કડવી અને મોટી ગાળા ગળવાની દરજ પડી, એમાં ચીનના વેપારના સૌથી મોટા લાગીદાર રશિયા સાથેના વેપારમાં આવેલી જળપરી એટ પછી કારણભૂત છે. મોરચોએ પ્રસિદ્ધ કરેલા સત્તાવાર આંકડા દર્શાવે છે કે ૧૯૬૦ માં રુસ-ચીન વેપાર ૧૬૬.૫ કરોડ ડોલરની કિંમતનો થયો હતો, તે ઘટીને ૧૯૬૨ માં ૯૧.૦ કરોડ ડોલર જેટલો જ થયો, એટલે કે ૪૫ ટકા ઘટી ગયો હતો. અને ૧૯૫૯ ના ૨૦.૫ કરોડ ડોલરના વેપારની સરખામણીમાં તે ૫૫ ટકા જેટલો ઘટાડો હતો.

કોલસા વિના જૂને મરતાં કારખાનું

ચીની ઔદ્યોગિક પોષ્ટકલુ' એક કારણ છેલાં દેહેક વર્ષમાં એલું કોલસાનું ઉત્પાદન ૫૦ ટકા જેટલું થટ્યું તે મનાય છે. પરિણામે વીજળી પેદા કરતાં મચકો સહિત અનેક કારખાનાં કોલસા વિના જૂને મરે છે. વળી, કાપડથી માડી ઈર્ષનેરી ક્ષેત્ર સુધીના લગભગ બધા જ ઉદ્યોગો કાચી સામગ્રીની તંગી અનુભવી રહ્યા છે. ઉપરાંત પોલાદ દલકા પ્રકારનું બનવાથી અને એને પગે યંત્ર-સામગ્રી પણ દબકી કાઢીની બનવાથી પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ બની છે.

બીજા દેશના માલનું પ્રદર્શન

૧૯૫૮-૫૯ ના શિયાળામાં ચીનનો પ્રવાસ કરી આવેલા ડૉ. એસ. ચંદ્રશેખર, કેન્ટન ખાતે ગોળમેલા નિકાસ-સામગ્રી પ્રદર્શનમાં રજૂ કરાયેલી વસ્તુસામગ્રી અને ઔદ્યોગિક બનાવટો જોઈને, ભારે પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા. પાછળથી જ્યારે બે એશિયાઈ વેપારીઓએ એમને કહ્યું કે એ તો રશિયાની અને પૂર્વ યુરોપના દેશોની બનાવટો હતી, ઉપર માત્ર નામની પત્તાકડી જ ચીની હતી ત્યારે એ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. પણ આમ કરવાનો હેતુ ? ચીનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિથી વિદેશીઓને અજાણામાં નાંખી દેવાનો હતો.

કોમ્યુન યોજનાના ઉદ્દેશો

ચીનની “મહાન આગેકદમ” નીતિના મધ્યબિંદુમાં હતી એની કોમ્યુન યોજના. એ માત્ર ખેતીની પુનર્ચનાનો પ્રસંગ નહોતો, પરંતુ દેશને ખેતી, ઉદ્યોગ, સરકાર વગેરે તમામ ક્ષેત્રે એક સાથે આગળ ધપાવવાની, અર્થતંત્ર પુનર્ચવસ્થિત કરવાની એક જ કલિત યોજના હતી. કારખાનાં-ઓને કાચો માલ પૂરો પાડવા સંબંધમાં હેરફેરની મુશ્કેલીઓને પહેાંચી વળવા માટે કારખાનાંઓને કાચા માલના ઉત્પાદનના રથને ખસેડાવા. આમ કરવાનો બીજો હેતુ, મામપ્રદેશમાં ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ ભૂમિકા નિર્માણ કરવાનો પણ હતો. કોમ્યુન-યોજનાનું એક મહત્વનું પાશુ, સામાજિક પુનર્ચના કરવાનું હતું. તેને રસોડામાંથી બહાર કાઢવા મારે સમૂહ-બોજનાલયો ખોલ્યા. એને બાળકોની જન્મજમાથી ઉગારવા શિશુમૃદો રખાયા, પરંતુ આને પગે લગભગ વધુ ૬ કરોડને શેષ આપવાની સમસ્યા પણ ઉપરિચિત થઈ કોમ્યુન યોજનામાં પ્રત્યેકને લક્ષરી તાલીમ આપવા પર પણ બૂબ ભાર મુકાયો. એનો તાર્કાલિક ઉદ્દેશ અનામન લક્ષરી દળ તૈયાર કરવાનો ન હતો પરંતુ મુદ્દમાં આવસ્યક એવી શિક્ષત, સખત અને સતત પરિશ્રમ, ગતિશીલતા વગેરે શોભા પ્રજામાં ફેળવી એને આર્થિક પુનર્નિર્માણના કાર્યમાં નાથવાનો હતો. પરંતુ દેશના માનવબળને એકસામટું કામે લગાડવાની એની વલણ એ જ ચીનની સૌથી નબળી કડીરૂપ બની રહી. ૬૬ કરોડની પ્રજાને શૈક્ષિક ઉપર ઉદાવવામાં એને ગણનાપાત્ર સફળતા મળી ખરી. પણ એમ કરવામાં એણે જે ઉપાયો અજમાવ્યા અને એ ઉપાયોએ પ્રજાને આકરા આંચકા આપ્યા એને પરિણામે પ્રજાનું ખમીર તૂટવા માંડ્યું. આ દરમિયાન તાર્કાલિક દેખી શકાય એટલી સપાટી પર ન આવી હોવા છતાં પ્રજાના સંસ્કરણને અંદરથી ફેરવા લાગી હતી.

આગેકદમ.....પીછેહઠ

ચીનની ખેતી અને ઉદ્યોગવિવેક સાધનસંપત્તિ વિપુલ છે, ચીનને દુનિયાનો એક અગ્રગણ્ય દેશ બનાવવા સામ્યવાદી શાસને યુરુપાર્થ પણ એણે નથી કર્યો. પહેલાં દસ વર્ષના એના અર્પક્રમને ગણનાપાત્ર સફળતા સાંપડી એ પણ ખરું, પરંતુ ૧૯૫૮ની આસપાસ ચીનને એક “ઘેટી જલ્લામ” ભરાવવાનો જે પ્રયત્ન એના શાસકોએ કર્યો, એનું ધાર્પ કરતા ભરખર બેલડું પરિણામ આપ્યું, કારણકે અવિચારી અને “લાગે તો તીર નહિ તો તુકો” જેવી નીતિ અવાખ્તાર હતી. [આકાશવાણીના સૌજન્યથી]

ત્રિદેશી સહાય અને રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા.

[ઝડપી આર્થિક વિકાસ એ ભારતમાં લોકશાહીની જળવણી માટેની ચાવી છે. અને આ કાર્યમાં ૨૦ જેટલા દેશો અને કેટલીક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ સાથ આપ્યો છે. રશિયા અને ચીનને પણ સરખાતમાં પોતાનું અર્થતંત્ર વિદેશી સહાયથી જ ઊભું કરવું પડ્યું હતું. આ લેખ ‘શુ’ વિદેશી સહાયથી ખરેખર સ્વાધીનતા આવી જાય છે?’ તે પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે.]

રાષ્ટ્રના ઝડપી વિકાસના ભગીરથ કાર્યમાં ભારતને બહારના દેશોની સહાય મેળવવી પડી છે. લગભગ ૨૦ જેટલા દેશો અને વિશ્વભેદ સહિત કેટલીક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ રૂ. ૩,૭૩૬ કરોડની સહાય આપી છે. આમાંથી રૂ. ૧,૬૬૩ કરોડની સહાય જ ખરેખર ઉપયોગમાં લેવાઈ ચૂકી છે.

ભારતને અત્યાર સુધીમાં મળેલી વિદેશી સહાયનો અભ્યાસ કરવાથી સાંપડતી કેટલીક રસપ્રદ હકીકત તો એ છે કે, આ સહાય વિષેના લગભગ તમામ આગેવાન દેશો—પશ્ચિમના તેમજ સોવિયેત યુનિયનની આગેવાની હેઠળના—તરફથી મળી છે.

અમેરિકા, બ્રિટન, પશ્ચિમ જર્મની અને સોવિયેત યુનિયન ઉપરાત બ્રેઝિલ, જાપાન, ચેકોસ્લોવાકિયા, યુગોસ્લાવિયા વગેરે દેશોએ પણ સહાય કરી છે

વિશ્વભેદ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રનું ખાસ ફંડ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસમંડળ વગેરે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ પણ સહાય આપી છે.

લગભગ ૬૦ ટકા જેટલી વિદેશી સહાય લેનના રૂપમાં આવી છે, જે ભારતની સીધી સહાયને બદલે ધીરપાથ લેવાની સામાન્ય નીતિનો નિર્દેશ કરે છે.

ભારતે પોતાના આર્થિક તંત્રના વિકાસમાં ગ્રેટ જની રહે એ માટે ચંત્રસામગ્રી તથા ટેકનિકલ જાગૃકારીના સ્વરૂપમાં સહાય સ્વીકારવા પસંદગી દાખવી છે.

સ્વાલંબન અને સહાય

ખીજી હકીકત બહાર આવે છે તે એ છે, વિદેશી મૂડી રાષ્ટ્રીય પ્રવાસના પુરકરૂપે છે. સ્વાલંબ્યથી માડીને અત્યાર સુધીમાં ભારતે વાપરેલી ‘વિદેશી સહાય વર્ષે સરેરાશ ૧૩૦ કરોડની થાય છે. સરેરાશ રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડનું વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન જોતા વિદેશી સહાય ૧ ટકા જેટલી થાય છે; એટલું જ નહિ છેલ્લા ૧૫ વર્ષમાં દેશમાં થયેલ ગેઝાલુની ટકાવારીના હિસાબે વિદેશી સહાય ૧૦ ટકાથી ઓછી થાય છે.

આમ કહેવનો અર્થ અત્યાર સુધી આપણને મળેલી વિદેશી સહાયની અગત્યને ધટાડવાનો નથી. આ મદદ ભારતને મુશ્કેલ ટેકનોલોજીકલ આવડત તથા ચંત્રસામગ્રી મેળવવામાં તથા પોલાદના કારખાનાં, રાસાયણિક કારખાનાં તથા માતૃઓની યોજનાઓ જેવા વિવિધ સાદસો ઊભા કરવામાં સહાયરૂપ નીવડી છે. ન્યાં સુધી આપણું અર્થતંત્ર સ્વનિર્ભર બને ત્યાં સુધી આ સહાયની હજી કેટલાક વર્ષો જરૂર પડશે. ભારત વિદેશી સહાયને પોતાના આર્થિક વિકાસને ઝડપી બનાવવાના એક સાધન તરીકે ગણે છે. તે જાણે છે કે મુશ્કેલી પૂર્વક મેળવેલા પોતાના સ્વાલંબ્યની તથા લોકશાહીની રક્ષા માટે આર્થિક વિકાસ જરૂરી છે

ભારતની સહાય—

પરસ્પર સહાયનો સિદ્ધાંત એશિયા અને આફ્રિકાના કેટલાયે દેશો સાથેના ભારતના આર્થિક સંબંધોને માર્ગદર્શન આપે છે. દાખલા તરીકે કોલમ્બો ચોળના હેઠળ ભારતે ખીજ દેશોને કરેલી સહાય જાપાન પછી ખીજ નંબરે આવે છે. ભારતે નેપાળના વિકાસ માટે રૂ. ૨૫ કરોડ જેટલી મદદ કરી છે.

સુનયાત સેનનું મંતવ્ય

ખીજ દેશોની સહાયથી પોતાના આર્થિક તંત્રોનો વિકાસ કર્યો હોય એવા દેશોના દાખલાઓથી ઇનિફાસ ભરપૂર છે. એમાં સોવિયેત યુનિયન અને ચીન નેમધપાત્ર ઉદાહરણો છે.

ક્રાંતિ પછી કેટલાયે વર્ષો સુધી લેનીનની નેતાગીરી હેઠળના સોવિયેત યુનિયન પોતાના આર્થિક વિકાસના ઉત્કર્ષ માટે ટેકનીકલ જાણકારી સામગ્રી અને કર્મચારીઓના સ્વસ્થમાં વિદેશી સહાય મેળવી હતી.

ચીનની ક્રાંતિના રાષ્ટ્રપિતા ડૉ. સુન યાત સેન કે જોમને ચીની રાજકર્તાઓ આજે પણ અભારતવાર યાદ કરે છે, તેમણે વિદેશી સહાય વિષે કહ્યું છે કે, “આ પ્રકારનો આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર મહાન માનવ વચ્ચેનો ભાવુક્તાવ દ્રઢ બનાવવામાં સહાય કરે છે.” આવી સહાયમાં ચોખ્ખા ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા માટે “નિયોજકો, વક્ત્રીવટદારો અને નિષ્ણાતો” પૂરા પાડવા તૈયાર હોય એવા વિદેશી દેશોદારોને તેઓ તમામ જરૂરી બાંહેધરીઓ આપવા તૈયાર હતા.

માઓના ચીને શું કહ્યું?

માઓના ચીને શું કહ્યું? ૧૯૫૦ માં સધાયેલી પંચવર્ષીય સમજુતી હેઠળ ચીનને સોવિયેત યુનિયન પાસેથી ૩૦ કરોડ રૂબર જેટલી મદદ મળી હતી.

માઓત્સેનું એ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ માં સોવિયેત સરકારને મોકલેલ સંદેશમાં કબૂલ્યા પ્રમાણે “આ આર્થિક તેમજ ટેકનીકલ સહાયે ચીનમાં ૬૧ નવાં સાહસોના નિર્માણ તથા પુનર્નિર્માણ તેમજ ૫૦ ચાલુ સાહસોના બાધકામ કે પુનર્નિર્માણમાં મહત્વનો ભાગ લઈએ હતા.” એવા દાવે કરવામાં આવ્યો હતો કે “આ ૧૪૧ સાહસોના નિર્માણ તથા પુનર્નિર્માણનું કાર્ય પૂરું થતા બારે ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન મોટા પાયા પર વધી જશે.” (૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૫૪ નું પીપલ્સ આઈના)

સહાય અને ભારતની બિનજોડાયુની નીતિ

શું વિદેશી સહાયના કાર્યક્રમે રાજકીય આર્થિક ક્ષેત્રે ભારતના સ્વાતંત્ર્યને અર્થાંશિત કહ્યું છે? શું તેના સાર્વભૌમત્વને કાઈ રીતે આગ આવી છે? શું પેકિંગ જૂથપરસા પાડે છે એ પ્રમાણે “શક્તિ શાકીય” તેનો “શત્રુ” ભારત પર ફેલાયેલ છે?

સુએઝ પ્રશ્ન પર ભારતને બિટન સાથે મતબેદ થયો હતો. ચીનને સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ અપાવવા માટે અમેરિકાથી તદ્દન જુદી નીતિ ભારતે અપનાવી હતી. અમેરિકા તરફથી મદદ મળતી હોવા છતાં ભારત સ્વર્ગસ્થ શ્રી ડલ્હેસના “વિનાશના આરે પહોંચી જવાના” સિદ્ધાંતનું સમર્થન આપ્યું નહોતું. આઈઝનહૉવર સિદ્ધાંત, હીંદી-ચીન અને કોરીયા જેવા ખીજ કેટલાયે પ્રશ્નો પર દુનિયાએ ભારતનું આગમું મંતવ્ય પ્રગટ થતું જોયું હતું.

ટ્રોઈકા તથા કોંગોના કોકડા સંબંધી સોવિયેત દરખાસ્તો પ્રસંગે તથા ખીજ કેટલાક સંજોગોમાં ભારતે પોતાના આર્થિક વિકાસમાં સહાય કરતા મિત્રોને અણગમો થાય તેટલી હદે પોતાની બિનજોડાયુની નીતિનું અનુસરણ કર્યું હતું.

સહાયક દેશો તરફથી ભારતને અપાતી સહાય ભારતની શેષશક્તિ અને પ્રગતિના હિતકર્તા માટેના રોકાણ માટેના નક્કર પૂરાવો પૂરો પાડે છે. અને તેથી જ આજે આપણને વિલાઈમાં સોવિયેત યુનિયન, દુર્ગાપુરમાં બ્રિટન અને રૂઝવેલામાં પશ્ચિમ જર્મનીએ બેસાડેલાં પોલાદના કારખાનાં જેવા મળે છે. બીજી તરફ બોઆરમાં પોલાદનું કારખાનું સ્થાપવા અમેરીકા સક્રિયપણે વિચારે છે.

સોવિયેત યુનિયન, ચેકોસ્લોવાકીયા, પોલાંડ અને હંગેરી જેવા બધા સામ્યવાદી દેશો ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં ચાલતી યોજનાઓના નિર્માણમાં સહાય કરી રહ્યા છે; એ જ રીતે અમેરીકા, બ્રિટન, પશ્ચિમજર્મની અને કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલીયન, ન્યુઝીલેન્ડ જેવા બીજા કેટલાયે દેશો પણ સહાય કરે છે.

* જો પેકિંગ આશ્લેષ કરે છે એ મુજબ સહાય મેળવવાનો અર્થ શાનીવાદને શરણે જવા જરાબર થતો હોય તો આ કંઈ જાતનો શાહીવાદ છે?

પશ્ચિમી શસ્ત્રસહાયનું સ્વરૂપ

પેકિંગે ભારતને મળતી પશ્ચિમી શસ્ત્રસહાયને કાગળે વાધ બનાવી નાખી છે. હકીકતે શું છે?

ભારત પરના ૨૦ મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૨ના વિશદ ચીની આક્રમણ બાદ, ભારતે મિત્રદેશોના મોટા વર્તુળને સહાનુભૂતિ અને ટેકા માટે વિનંતી કરી. ત્યારબાદ ભારતે ચીની આક્રમણખેડોને કાંઈ કાંટા માટે બ્રિટન અને અમેરીકાના શસ્ત્રો મેળવવા જોડાયેલું કરી

સહાય મળવા છતાં ભારત પોતાની બિનબેઝાલુની નીતિને તથા સ્વનય નિર્ણયના હક્કને દંડપણે વળગી રહ્યું છે. તે કાંઈપણ દેશ સાથે સરકારી કારખા બેઝાલું નથી.

મહાકર્તા દેશો અને બિનબેઝાલુની નીતિ

ચીની ભયને પહોંચી વળવા સહાય કરતા દેશો પણ આપણે બિનબેઝાલુની નીતિ કમ્પ્રોમીસ એ ખોટું છે એમ માને છે. પ્રધાનમંત્રી શ્રી. નહેરુએ લોકસભામાં બોલ્યાબધા પ્રમાણે, “એક જ એવો દેશ છે જે આપણી બિનબેઝાલુનીતિ માન્ય કરતો નથી અને તે છે ચીન.”

આમ, ભારતે અમેરિકાની શસ્ત્રસહાય મેળવી બિનબેઝાલુ નીતિનો ત્યાગ કર્યો છે એવો પેકિંગનો વિલાપ દેશ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

* ગઈ લગાઈમાં મોટા પ્રમાણમાં અમેરિકા શસ્ત્રસહાય મેળવવામાં ખુદ લાલ ચીનના નેતાઓને કાંઈ મુશ્કેલી પડી નહોતી એ વાદ કરવા જેવી વાત છે. જાપાન સામેની તેમની લગાઈમાં ચીની સામ્યવાદીઓને અમેરિકાની સાધનસામગ્રી શસ્ત્રો અને સલાહકારો મળ્યા હતા. જાપાનીઝ સરકારવાદ વિરુદ્ધ આવી સમયસરની અમેરિકા મદદ મેળવવા માટે માંગો ખુશ હતા અને આભારી હતા.

મલાયાના પ્રધાનમંત્રીએ બહુ સરસ રીતે પ્રશ્નને ટૂંકમાં વર્ણવ્યો છે. એમણે કહ્યું કે સરકારી સંઘર્ષ “ચીનાઓ અને ભારતીયો વચ્ચેની લગાઈ નથી...એ ચીની સામ્યવાદીઓની લોકશાહી પરની લગાઈ છે.” એમણે કહ્યું કે “લોકશાહીમાં માનતા તમામ દેશોએ ભારતને શાન્દિક જ નહિ પરંતુ બીલિક સહાય પણ કરવી જોઈએ.”

(આકાસવાણી)

યુદ્ધજન્ય અર્થતંત્ર :

ખીજ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન : બ્રિટન-અમેરિકાનું

સંરક્ષણ ખર્ચ : દૈનિક રૂા. ૨૫ કરોડ !

યુદ્ધજન્ય અર્થતંત્રના કેટલાક મૂળભૂત સત્તાઓ આ છે : સંરક્ષણની વધેલી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે સરકારે વધુ સાધનો મેળવવા, સંરક્ષણ ને નાગરિક સેવાઓ જળવાઈ રહે તેની બાંહેધરી આપવી, વિરલ સીજ-વસ્તુઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો અને કુલાવાના પરિમિતોને અંકુશમાં રાખવા. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન અને નાગરિક સેવાઓ વિષે આપણને ખીજ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન મળેલો અનુભવ અમુક અંશે ઉપયોગી છે, પણ પૂરતો નથી. પંચવર્ષિય યોજનાઓ દ્વારા અર્થતંત્રને શી રીતે ગ્રાહ્યત્વે તેના પણ આપણને અનુભવ મળેલો છે પણ આપણે આ અનુભવ શાંતિકાળમાં જ ખપ લાગે તેવો છે. સ્ત્રીની આક્રમણે પરિચિતિમાં જળગે પડેલો આવશે છે આથી ખીજ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટન અને અમેરિકાના અર્થતંત્ર શી રીતે કામ કર્યું હતું તેનો અભ્યાસ કરવો હાલને તબક્કે ઘણો ઉપયોગી નીવડશે.

યુદ્ધજન્ય અર્થતંત્રનું ભગીરથ કાર્ય સાધનાનો સંચય કરવાનું અને ઉત્પાદનનો વેગ જાળવી રાખવાનું છે. આથી નાણાકીય પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે, યોગ્ય જરૂરિયાતવાળા ઉદ્યોગમાંથી સાધનો તાતી જરૂરિયાતવાળા ઉદ્યોગો તરફ વળાક લે. સંરક્ષણ માટે જંગી રકમ ખર્ચાવાની રહેશે અને સરકારને એ બાબતની સતત તકેદારી રાખવાની રહેશે કે જેથી સાધનોની પુનઃવહેંચણી યોગ્ય રીતે થાય અને આ ખર્ચને લીધે, નિવારી શક્ય તેવી મુશ્કેલીમાં લોકો ન મુકાય.

યુદ્ધનો જંગી ખર્ચ

યુદ્ધ માટે નાણાનો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ છે તેની નીચેના આકાશો પરથી કદપના થઈ શકે, ખીજું વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન નીચેનું તેના આગલે વરસે એટલે કે ૧૯૩૮ માં કુલ રાષ્ટ્રીય ખર્ચના ફક્ત ૬ ટકા બ્રિટન સંરક્ષણ પાછળ ખર્ચતું હતું પણ ૧૯૪૩ માં આ આકાશો વધીને ૪૭ ટકાએ પહોંચ્યો. સાથેસાથ, યોજનાનો વપરાશ ખર્ચ, કરવેરા, શેઠીના નાણાં સેવાની ચોજના વગેરે દ્વારા, રાષ્ટ્રીય ખર્ચના ૭૩ ટકા પરથી ઘટાડીને ૪૭ ટકા સુધી નીચે લઈ જવાયો. ૧૯૩૯ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં પૂરોપમા યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પણ જાપાને પર્લ હાર્બર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારબાદ જ એટલે કે, ડિસેમ્બર ૧૯૪૧ માં અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું. ૧૯૪૦ થઈને ૭ વર્ષ દરમિયાન સંરક્ષણ કાર્યક્રમો પાછળ અમેરિકાએ ૩૮૩ અબજ અને ૩૦ કરોડ ડોલર ખર્ચ્યા. આ ખર્ચ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં થયેલા ખર્ચ કરતા દસ ગણો વધુ હતો. અને જેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષમાં જે ખર્ચ કર્યો હતો તેનાથી બમણાથી મે વધુ હતો. ૧૯૪૩ માં રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનો ૪૧ ટકા ભાગ સંરક્ષણ પાછળ ખર્ચાતો હતો. સંરક્ષણ પાછળ જુલાઈ ૧૯૪૦ માં માસિક ૧૯૯૦ લાખ ડોલર ખર્ચાતા હતા તે ખર્ચ વધીને નવેમ્બર ૧૯૪૧ માં ૧૪૦૦૦ લાખ ડોલરે પહોંચ્યો. સૈનિકોની સંખ્યા ૧૯૩૯ માં હતી તેમાં ૧૯૪૧ સુધીમાં ૩૦ ગણો વધારો થયો.

યુદ્ધના પ્રયાસો માટે ૧૯૩૮-૪૩ દરમિયાન બ્રિટનમાં જે વધારાની સીજ-વસ્તુઓ અને સેવાઓ ફેરવવામાં આવી તેની કિંમત ૩૨,૧૬૦ લાખ પૌંડ થયાનો અંદાજ છે. બની શકે તેટલા

વધુ માધનો પર સરકારે અંકુશ મૂક્યો. ૧૯૩૮ માં કુલ રાષ્ટ્રીય ખર્ચમાં સરકારનો હિસ્સો ૧૩.૫ ટકા હતો તે ૧૯૪૧ માં વધીને ૫૧ ટકા પર પહોંચ્યો. સરકારી પાછળનો પ્રત્યક્ષ ખર્ચ પણ પૂરવેગે વધ્યો. ૧૯૩૮ માં બ્રિટનની સરકાર સંરક્ષણ પાછળ આંશિક ૧૯૦ લાખ પૌંડ ખર્ચતી હતી તે વધીને ૧૯૪૪ માં ૧૧૫૦ લાખ પૌંડ થયો. અમેરિકામાં પણ સરકારના ખર્ચમાં વિક્રમ સ્થાપિત થયો અને તેમાં યુદ્ધ દરમિયાન ૬૫૩ ટકાનો વધારો થયો. ૧૯૩૯ માં આ ખર્ચ ૧૩ અબજ અને ૧૦ કરોડ ડોલરનો હતો તે ૧૯૪૫ માં વધીને ૯૮ અબજ અને ૬૦ કરોડ ડોલર પહોંચ્યો.

કરવેરાનો આગ

યુદ્ધ દરમિયાન જે નાણાકીય પગલાં બ્રિટને લીધા તેની નેમ ગિનબર્ડી અને મોનરોબીની ચીન્નેની વપરાશ ઘટાડવાની, સરકારના જગી ખર્ચને લીધે વધેલી ખરીદ શક્તિને બચાવ તરફ વાળીને કુગાવા પર તથા જીવનનિર્વાહના ખર્ચ પર નિયંત્રણ મૂકવાની હતી. બ્રિટીશ લોકોની દેશ-ભક્તિ અને ઉત્સાહે નાની બચતમાં ઉદારતાથી નાણા મેક્યા. સરકારી ગોન્ડ પણ દરેક વર્ગને પોપામ તેવી જુદી જુદી કિંમતના બહાર પડ્યા હતા. આ ગોન્ડ અને લોનનો વ્યાજનો દર પણ બહુ ઊંચો રખાયો ન હતો અને તે વખતે પ્રવર્તતા બેન્ક-દર જેટલું વ્યાજ તેના પર અપાતુ હતું. વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડેવિસે એક વ્યાજના દરનો બચાવ કરતા કહ્યું હતું કે ‘દરેક પેઢીએ તેના સમયના યુદ્ધને બોલે પોતે જ ઉપાડવો જોઈએ’ આથી યુદ્ધના સાધનો બિમા કરવા માટે બ્રિટને પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ કરવેરાનો આશરો લીધો.

સંરક્ષણ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે અમેરિકાએ જે નાણાતીતિ અપનાવી તે ડેફેન્સ અને ફીસને જે મોજબાઓ યુદ્ધકાલીન નાણા નીતિ ધરી હતી તે મુજબની ન હતી. ડેફેન્સની ચોજનાના પામ મુદ્દા હતા (૧) સરકારી લોન દારા વ્યક્તિગત આવકનો થોડક ભાગ દરબિયાત મેળવવો (૨) આ રકમ યુદ્ધ પછી મુડી પર ‘લેવી’ નાખીને તેની આવકમાંથી ચૂકવવી (૩) ખૂબ જ નીચી આવકવાળા લોકોનું સંરક્ષણ (૪) જીવનની જરૂરિયાતોની ચીન્ને ચોગ્ય કિંમતે મળે તેવી જોગવાઈ અને (૫) વધુ આવક પર વર્ધમાન કરવેરા. પણ અમેરિકાએ જે નીતિ અપનાવી તે કરવેરા કરતાં ઊંછીના નાણાં લેવા પર વિશેષ આધાર રાખતી હતી. આનો અર્થ એમ નહીં કે કરવેરા વધ્યા ન હતા. ખર્ચનો અંદાજ જોણી આવકવાને કારણે તે શરૂઆતમાં નહોતા વધ્યા પણ પાછળથી તે વધી ગયા હતા. સરકારનો સંરક્ષણ ખર્ચ વધતો ગયો તેમ કરવેરા વધતા ગયા. આવકવેરાની મુક્તિ-મર્યાદા આવી, કોર્પોરેશનના કરવેરાના દર વધારાયા અને તમાકુ અને દારૂ ખતી જાકત વધારાઈ. ૧૯૩૯માં અમેરિકા સરકારની આવક ૬ અબજ ડોલર હતી તે ૧૯૪૫ માં ૫૧ અબજ પહોંચી.

આવકવેરાનો દર

બ્રિટનમાં ૧૯૩૮-૩૯ માં આવકવેરાનો જે દર હતો તે ૧૯૪૨-૪૩ માં સરળગ બમણો કરવામાં આવ્યો. મુક્તિ-મર્યાદા ૧૨૫ પૌંડ પરથી ઘટાડીને ૧૧૦ પૌંડ કરવામાં આવી. યુદ્ધના નફા પર ૧૯૩૯ માં નવો વેરો નખાયો અને શરૂઆતમાં તેનો દર ૬૦ ટકા લેણે હતો તે વધારીને ૧૯૪૦ માં ૧૦૦ ટકા કરવામાં આવ્યો, જેના ૨૦ ટકા યુદ્ધ પૂરે થયા પછી પાછા આમવાનો સરકારે સ્વીકાર ેલ્યો. આ ઉપરાંત આપણા વેચાણવેરા જેવો, ખરીદવેરો દાખલ કરાયો. મોનરોબીની ચીન્ને પર નજીવે કર નખાયો આથી આંતરિક વપરાશ ઘટી તથા જીવન નિર્વાહના ખર્ચ પર અંકુશ

રાખી શકાયો અને પરિણામે નિકાસને ઉત્તેજન મળ્યું. ૧૯૪૪ માં મુદ્દ પૂરું થયું ત્યારે, બ્રિટનનો નાગરિકો તેમની આવકના ૫૪ ટકા ખર્ચતા હતા, ૨૭ ટકા કર ચૂકવતા હતા અને ૧૯ ટકા ખચ્ત કરતા હતા - જે આંકડાઓ મુદ્દ પહેલાં અનુક્રમે ૭૬, ૨૧ અને ૩ ટકા હતા. આ રીતે કરવેરાનો દર ૨૧ થી ૨૭ ટકા વધ્યા છતાં, ખચ્તનો દર ૭ ગણાથી પણ વધુ વધ્યો અને ખર્ચમાં લગભગ ૩૩ ટકાનો ઘટાડો થયો.

અમેરિકામાં સમવાયતંત્રની આવકનું મુખ્ય સાધન આવકવેરા હતું. ૧૯૪૦ પછીનાં ૫ વર્ષ દરમિયાન, આ વેરા દ્વારા રાજ્યને ૬૭ અબજ ડોલરની એટલે કે કુલ આવકના ૩૭ ટકા જેટલી આવક થયેલી અગાઉ જે લાગો લોકો વેરા નહોતા ભરતા તેમને મુક્તિ-મર્યાદા ઘટાડીને આ વેરા લાગુ કરવાથી આમ બની શક્યું. ૧૯૪૦ માં ૪૦ લાખ લોકો આ વેરા ભરતા હતા તે ૧૯૪૪ માં ૪૨૦ લાખ થયા. પરીણિત નાગરિકને આપતી મુક્તિ-મર્યાદામાં ૪૦ ટકાનો અને અપરીણિતોની મુક્તિ-મર્યાદામાં ૫૦ ટકાનો કાપ મૂકાયો. ત્યારબાદ મુદ્દના નફા પરનો કર નખાયો અને તે દ્વારા કુલ આવકના ૩૭.૫ ટકા રાજ્યને મળ્યા.

‘વિજયવેરા’

૧૯૪૨ માં વ્યક્તિગત આવક પર ખાસ લાગો નખાવેો જેનું નામ હતું ‘વિજય વેરા.’ ૬૨૪ ડોલરની વાર્ષિક આવક પર આ વેરા ૫ ટકાના દરે લેવાતો હતો. ‘કર ભરી શકવાની શક્તિ’- સિદ્ધાંતનો આ કર લગ કરતો હોવાથી, મુદ્દ પછી તેમાંથી અમુક રકમ પાછી આપવાનું નહીં થયું. પણ કંઈ રકમ પાછી આપવાની જોગવાઈ નાબૂદ કરીને ૧૯૪૩ માં આ વેરાનો દર ૩ ત્રણ ટકા સુધી ઘટાડવામાં આવ્યો અને ૧૯૪૪ માં આ વેરા આવકવેરા સાથે જોડા કરી દેવાયો. મોટા ભાગની ચીજો પરની જઠાતમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થયો. દારૂ પરના વેરામાં ત્રણ ગણો વધારો થયો અને તે દ્વારા ૧૯૪૧ માં થયેલી આવક ૮,૨૦૦ લાખ ડોલર હતી તે ૧૯૪૩માં વધીને ૨૫,૨૫૦ લાખ ડોલરની થઈ. તમાકુ પરની જઠાત પણ બમણી થઈ અને તે દ્વારા થતી આવક ૬૯૮૦ લાખ ડોલરથી વધીને ૧૧,૬૬૦ લાખ ડોલર જેટલી થઈ.

વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળતા તથા ખરીદશક્તિ પર નિયંત્રણ રાખવા માટે સરકારે નાણા બિછીના લેવાં શરૂ કર્યાં. જેક સિવાયનાં સાધનો ખાસેથી વધુ ને વધુ નાણા બિછીના લેવાની સરકારની નેમ હતી જેથી સરકાર વધુ નાણા પેદા કર્યાં સિવાય તેનું કાર્ય સરળતાથી કરી શકે. સમાજના શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ગના ખોરસાને પોષાય તેવી સિંચોરીટી નાણા ખાતાએ બહાર પાડી. જેનક સિવાયનાં સાધનોએ આ સિંચોરીટીની કરેલી ખરીદીમાં ૭ વર્ષમાં ૩૮.૦૫ ટકાનો વધારો નોંધાયો. ૧૯૩૯ માં રાષ્ટ્રીય દેવું ૪૫ અબજ ડોલરનું હતું તે ૧૯૪૫ માં વધીને ૨૫૭ અબજ ડોલરનું થયું. મુદ્દમાનસ, લાવનિયમન અને બિછીના નાણા અગ્રી સરકારે અપનાવેલ નીતિને કારણે ખાનગી ખચ્તમાં ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૫ દરમિયાન ૨૩૦ ટકાનો વધારો થયો.

કુગાવો

સંરક્ષણ ખર્ચ અને આવક વચ્ચે રહેલું અંતર મિટાવવાનો છેલ્લો માર્ગ છે કુગાવાનો. ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૭ સુધીમાં, બ્રિટનમાં નાણાના પુરવઠામાં ૧૬૦ ટકાનો વધારો થયો ત્યારે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફક્ત ૮૯ ટકાનો વધારો થયેલો. ૧૯૩૯-૪૫ ની ‘નાણાવિષયક નીતિ’ નામના પુસ્તકમાં

તેના લેખક આર. એસ. સાયસે લખ્યું છે કે, સુદે ગરેલું' લોકશાહી રાષ્ટ્ર કુળાવાને દર રાખી રહે નહિ. તેના નેના' ગમે તેટલા હિંમતવાળા અને આગવી મુશ્કેલી ધોય તો પણ

સુદની સાથે કુળાવો અનિવાર્ય છે અને અમેરિકા તેની આટલી વગ છતાં આમા અપવાદ નથી. ૧૯૩૯ થી ૪૮ દરમિયાન, ચીન વસ્તુના જથ્થાનાં લાવમા ૧૧૫ ટકાનો વધારો થયો અને જીવનનિર્વાહના ખર્ચમાં ૭૬ ટકાનો વધારો નોંધાયો. જથ્થાનાં વીએની જાગરમા ડોલરનું મૂલ્ય ૪૭ ટકા થયું.

ત્રણ હિતુઓ

૧૯૪૩ માં સિટનનું અંદાજપત્ર રજૂ કરતી વખત નાણાપ્રધાન સર કી ગરેલૂએ સુદકાલીન નાણાવિષયક નીતિનાં ત્રણ લક્ષ્યાંક જણાવ્યા હતા. પથમ તો નળળી આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે સંરક્ષણ ઉત્પાદનનું કાર્ય અવરોધાવું ન જોઈએ બીજું, વધુમા વધુ ઉત્પાદન કરવાનો નિર્ધાર કરેલા લોકોને તેમનો જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ નહીં વધે તેવી જાહેશરી મળવી જોઈએ, અને ત્રીજું અર્થતંત્રને એ રીતે ગોઠવવું કે જેથી સુદનાં અનિવાર્ય પરિણામો નાણાકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિને જોખમમાં લાડી અનિષ્ટ અસર કરી શકે અને દેશ જેમા ચેકાચો હતો તે વિકાસ કાર્યક્રમોમા પૂર્વમત્ત શાગ લે.

આ લક્ષ્યાંકો ભારત માટે પણ એટલાજ સાચા છે.

(‘યોજના’માનો લેખ : સંદેશમાથી)

- કે. મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા સ્મારક સંશોધન

ધનામી નિબંધ ૧૯૬૨-૬૩

કે. મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા સ્મારક સંશોધન સમિતિ તરફથી “સામાજિક તંગદિલી (Social Tensions) તથા તેના ઉપાયો” એ વિષય ઉપર ધનામી નિબંધ લખવાનો નિર્ણય થયો છે અને તે માટેની હરીફાઈમા, આ દુગ્ધેડના નિયમ પ્રમાણે, સુજરાત રાજ્યના જનાસંઘો, સાંખરકાંઠા, મહેસાણા, અમરેલી, વડોદરા, અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાનો કોઈપણ વતની ભાગ લઈ શકશે. હરીફાઈમા ભાગ લેવા હચ્છનારે પોતાનો નિબંધ તા. ૧૫ મી જુન ૧૯૬૩ સુધીમા નીચેના સરનામે મોકલવો. કીટ નિબંધ લખનારને રૂ. ૩૦૦ અંકે રૂપિયા ત્રણ-સોતું ધનામ આપવામા આવશે. નિબંધ કુલરૂપ કાગળની એક બાજુએ ગ્વચ્છ અક્ષરે લખવો.

નિબંધનો વિસ્તાર આઠમાં આઠો ફસ હજાર શબ્દોનો હોવો જોઈએ અને તે પચીસ હજાર શબ્દોથી વધવો જોઈએ નહિ. નિબંધ ગુજરાતી, હિન્દી, અને અરાઠી એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાષામાં લખી શકાયો.

સહી: લોગીલાલ જ. સાંડેસરા

મંત્રી : કે. મ. સ. ત્રીજા સ્મા-સં. સમિતિ
પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર,

શ્રીમતી હંસા મહેતા લાયબ્રેરી બીહડીંગ,

ખે. બો. નં. ૭૫

વડોદરા

અ. ભા. ચિત્રકલા પ્રદર્શન : 'મોડર્નિસ્ટો'ની કલાકૃતિઓ.

સાંપ્રત ભારતમાં કલાક્ષેત્રે આલેખવામાં આવતી વૈવિધ્યસભર શૈલીઓનું માતખર કહી શકાય એવું પ્રદર્શન નવી દિલ્હીની લલિતકલા ગેલેરીમાં ૧૯૬૩ ના રાષ્ટ્રીય કલાપ્રદર્શનમાં નજર ચડતું હતું. પ્રદર્શન માટે આવેલી ૧૨૪૮ કૃતિઓમાંથી ૧૭૬ કૃતિઓને—૧૨૯ ચિત્રકલા, ૩૪ શિલ્પો અને ૧૩ ગ્રાફિક્સ—પરેશ શુક્લ, ધનરાજ ભગત, ગોપાલ દેવસહર, કે. કે. હેમ્પર અને વી. આર. આંબેડકરની બનેલી પરીક્ષક સમિતિએ પ્રદર્શનને યોગ્ય ઠરાવી હતી.

પરીક્ષકોએ પસંદ કરેલી કૃતિઓ સિવાયની કેટલીક કૃતિઓ પ્રદર્શનને યોગ્ય ગ્રાંટશ ધરાવતી હતી એવા કેટલાક કલાવિવેચકોનો અભિપ્રાય હોવે હોય પરંતુ જે કૃતિઓ નિહાળવા મળી એ જનસમાજ કરતાં કલાવિવેચકોને નજર સમક્ષ રાખીને પસંદ કરાયેલી હોય એવી એકદમ 'મોડર્ન આર્ટ' શૈલીમાં આપાદનરત્ન રંગાયેલી હતી. જે કે અજાતા, ભેષાક્ષી, રાજપૂત અને મોગલ શૈલીમાં ઢળેલી પ્રણાલિગત કલાકૃતિઓનો અભાવ હતો એમ નહિ પરંતુ પ્રદર્શનનો સમગ્ર ઓક તો હતો 'મોડર્ન' અને 'એબ્સ્ટ્રેક્ટ' (અઢેતુક) કલા તરફ.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ભરાયેલા પ્રદર્શનોમાં આ પહેલું જ પ્રદર્શન હતું કે જેમાં પશ્ચિમ ભારતની અને ગુજરાતની હસ્તસિખિત પોથીઓમાં પડેલી ચિત્રશૈલીને અનુસરતા ચિત્રોને અદ્ભુત રીતે સચોટતા કલાકૃતિઓ બોવા મળી હતી. એ શૈલીમાં આલેખાયેલા ગૌતમ વાષેલાના 'ડયુ' (ઝાકળ) ચિત્ર હિપરથી પ્રતીતિ ધર્તી હતી કે તેમજે અદ્ભુત શૈલીસામર્થ્ય કેળવ્યું છે. એમની રેખાવલિઓમાં માધુર્યનો નાદ શ્રુતો હતો.

પ્રણાલિકાલગ્નક અરેશૈલીના ચિત્રકારોનું પ્રતિનિધિત્વ જ્યોતિ લક્ષ્મી, કાટપીટિયા અને મુનુસ્વામીની કલાકૃતિઓમાં બોવા મળતું હતું. તેલરંગો સાથે નખ, પ્લાઈવૂડ, દિવાસળી કાચના ટુકડા ધાતુઓના ટુકડા વગેરેના સંયોજનથી આલેખાયેલી તેમની કલાકૃતિઓમાં ચિત્રોની રંગવટનું કાચ દષ્ટિગોચર થતું હતું. જે કે, આ પ્રકારના કલાપ્રયોગો કોઈ કોઈ કલાવિવેચકોને વ્યક્તિગત રીતે પસંદ પડ્યા નહોતા, એ અલગ વાત છે. જ્યોતિ લક્ષ્મી ચિત્રમાં ધૂમીલ ભન્મતા હતી. કાટપીટિયાએ આધુનિક નાવિકા આપી હતી અને મુનુસ્વામીએ સુશોભિત કૃષ્ણચણ્ડી કરી હતી. તાન્તરમાં ઇટલીથી પાછા ફરેલા જ્યોતિ લક્ષ્મી ચિત્રમાં તેણે મેળવેલ શિક્ષણનું પરિણામ બોવા મળતું હતું.

જ્યોતિ લક્ષ્મી સિવાયનીય પુરસ્કારને પાત્ર ફરેલી કલાકૃતિઓ ખરેખર ગણનાપાત્ર કલાકૃતિઓ હતી. લાકડું, કાંચ અને મીનાકારીના માધ્યમથી રચાયેલ નેરામ પટેલની 'સ્ટેડી ઈન સાઈલન્સ' કૃતિ તેમના ગયા વર્ષના માધ્યમના પ્રયોગ કરતા માતખર હતી એટલું જ નહિ પણ ચોટલરી પણ હતી. એ જ રીતે રાધવ કાનેરિયાના ગયા વર્ષના 'કોક' (મરથો) કરતા કાટ ખાપેલા લોહમાં કરેલું આ વર્ષનું શિલ્પ 'ફોર્મ' (આકાર) ઘણું જ સફળ હતું. કાટખા ઝાંખરા બોવા એ શિલ્પમાં કરો અર્થગભિત સંદેશ ન હોતા પરંતુ નિજ પદ્ધતિની શ્રેષ્ઠ કલાશૈલી ચોક્કસ હતી. કાળા પ્લાસ્ટરવાળી

એસ. એસ. હોરાની કલાકૃતિ 'ફ્લુટ પ્લેયર' (ગંગીવાદક)માંથી સંગીતના માધુર્યની આકૃતિ ઉપસતી હતી. લક્ષ્ય પાછના વિશાળ ચિત્રકલક 'ઈલ્લીપ્સ' (મહત્વ) માની અનિમેષ આખોવાળી સ્ત્રી આકૃતિ અને આસમાની રંગોમાં સજીવ મુગ્ધતા હતી. સોમનાથ હોરેનું આકૃતિ 'ધી ડ્રીમ' (સ્વપ્ન) અભિવ્યક્તિની સરલતા અને ગિર્ગિની આદૃતાના કારણે જરૂર તરી આવતું હતું.

આ કલાકૃતિઓના મુકાબલે, 'આમંત્રિ-કલાકારો' વિભાગમાં રાખવામાં આવેલ ડૉ. કે. હેન્ડર, સ્વાવક્ષ આવડા, ખારતગીર, અવનિ સેન, ય. કે. શુક્લ, ઠાકુરસિંધ ટેડી વગેરેની કલાકૃતિઓ પ્રમાણમાં ઓછી મુગ્ધકર અને ઓછી પ્રતિપાત્ર હોય એવી હતી.

શ્રીમતી ડેંગરેની 'બહાઈ હાઉસ', પેરમલની 'સ્ક્રીટ ઈન મદ્રાસ', અને કારની 'ગર્લ વીથ ગોટસ' જેવી કૃતિઓમાં આદિમાનવીની કલાશૈલીનું નિરૂપણ હતું, સલામ આયોજનનો એમાં અભાવ હતો, છતાં તેમાં હજારો આલેખનનું વાસ્તવદર્શન જરૂર હતું. આ સિવાય સંતોષ, અર્પિતા દત્ત, વિશ્વનાથ મુકરજી, સાન્યાલ, એમ. એસ. જોષી, ઓ. પી. સર્મા, દિનકર કૌશિક, કુસેન, ટેડીપા નાયક, શ્યામમોહનમદ શેખ, ધનગજ લગત, બાલ જાગડા, કૃષ્ણ ખન્ના, કુલકર્ણી, સુભ્રમન્યમ, કૃષ્ણલાલ, સતીશ જીવરાલ, કુસેન, અકબર પદમશી, વગેરેની કૃતિઓ પણ નયન મનોહર અને ચિત્તાકર્ષક હતી. (સંદેશ : કલાવાર્તા)

યંત્રયુગની શિલ્પકલાનું અમદાવાદમાં પ્રદર્શન | શાંતિ શાહ

મિત્રેનીકલ એન્જિનિયર, રૂહોડ આઈ લેન્ડમાં ગણિતના અધ્યાપક, સિકાગોની કલાશાળામાં લાકડાકામ અંગેની વર્ગશોધના વડા અને ડીઝાઈનર, સ્કીડન અને ઇટાલીમાં નિષ્ણાત ફરનીચર ડીઝાઈનર તરીકે અને છેલ્લે કેલીફોર્નિયાની બર્ક્લી યુનિવર્સિટીમાં સ્થાપત્ય વિભાગના વડા તરીકે-એમ જુદી જુદી ફરજો પથરાયી રીતે બળવનાર જ્યેમ્સ પ્રેટ્ટીનીને હમણા અમદાવાદમાં નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ડિઝાઈનની સ્થાપના અંગે ખાસ આમંત્રણ આપીને શેકવામાં આવ્યા છે. સંસ્થાની કાર્યસંહિતું આયોજન વર્ગશોધ અને તેના સાધનોની પસંદગી તથા સંયોજન, ડીઝાઈન અંગેના ખાસ પુસ્તકાલયની યોજના, અને સંસ્થાના પોતાના નવા મકાનના સ્થાપત્યની ડીઝાઈન અંગે દોરવણી; એટલી એમની ફરજોમાંથી કાઢી રહેલા સમયમાં તેમણે થોડાક શિલ્પ પણ અહીં બનાવ્યાં છે. અત્રેનું કાર્ય પૂરું કરી પોતે અમેરિકા પાછા ફરે તે પૂર્વે તેમના આ શિલ્પ જોવાનો લાલ અમદાવાદને મળે તે હેતુથી નેશનલ ડીઝાઈનના સંચાલકોએ સંસ્થાના મકાનમાં (સંસ્કારકેન્દ્રના ઉપલે માળે) એમની કૃતિઓનું એક પ્રદર્શન યોજ્યું છે.

જન્મે (૧૯૦૮ માં) અમેરિકન છતાં ઇટાલિયન શિલ્પના સંસ્કારો તેો તેમને વારસામાં મળેલા છે. તેમના બાપદાદાને વારસાગત ધર્મો શિલ્પીનો હતો - મુખ્યત્વે કરીને કમરતાનમાં મૂકવામાં આવતી, આરસ અને ઝેનાઈટની પ્રતિમાઓ ઘડવાનો. એથી વ્યવસાયે લલે તેઓ ઈજનેર અને ડીઝાઈનર રહ્યા, પણ શિલ્પકલાની નસ તેો એજનામાં જન્મ સાથે જ આવેલી છે.

શ્રી. પ્રેટ્ટીનીનો આ દૃઢ પરિચય તેમના શિલ્પ સમજવામાં ઠીક ઠીક ઉપયોગી થશે

રૂઢિગત કલાની ગેરહાજરી

કદાચ અમદાવાદમાં માત્ર શિલ્પનું પ્રદર્શન અને તેમાં શિલ્પનો "વન મેન્સ શો" આ પ્રથમ જ હશે અને માત્ર તેટલા પૂરતું જ એ નોંધપાત્ર છે એમ નથી. તેમાં રમૂ કરવામાં આવેલ

શિલ્પકૃતિઓ પણ એટલી જ ચોટદાર અને આકર્ષક છે. તેથી આ પ્રદર્શન અમદાવાદના કલારસિકો માટે એક નવા અનુભવ સમાન છે એમ આ પ્રદર્શન જોનાર દરેકને જણાયે, આજના આધુનિક શિલ્પને જોમને જરાયે પરિચય નથી અને દેલવાડાનાં દહેરા તથા અમદાવાદની મસ્જિદો અને ગોખ તથા ઝરખાસ શિલ્પકલાનું સિખર સમાર્પ જાય છે તેવા મત ધરાવનારાઓ તો આ લોખંડના દુકાન, મંચીનીની લંગારમાંથી થોડાએક દુકાનોના જોડાય કરીને ઉપજવેલી આકૃતિઓને શિલ્પકૃતિઓ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર નહીં થાય !

નૂતન કલાની ફિલસૂફી

અને અહીં રજૂ થયેલી કૃતિઓને ‘આ શિલ્પ નથી’ એમ કહી ઉલેખી નાખવાનું પણ એટલું સહેલું નથી જ, આને કલાના પ્રેક્ષકોએ એ વાત તો મુજબૂત રીતે સમજી સ્વીકારી લેવાની છે કે, આજનો આધુનિક શૈલીમાં કામ કરતો સર્જક, પછી ભલે તે ચિત્રકાર હોય કે શિલ્પી, કુંદરતની કે પ્રાણીપદાર્થની દૃબ્ધ પ્રતિકૃતિ ઉતારવામાં માનતો નથી. સ્વૈરવિકારી એવા તે તો સામાન્ય માણસને માટે અસુકરતામાં મૂકી જતી બીજવસ્તુઓમાંથી સૌન્દર્ય રહસ્યો સર્જવો, અને તેમ કરીને જીવનને વધુ જીવવા ચોખ્ખા બનાવવાના તેના પ્રયાસમાં મશગૂલ હોય છે.

એથી આ પ્રદર્શનમાં કંઈક પરિચય આકારો કે આંખ આગળ રમતાં રૂપ શોધવા જનારા નિરાશ થશે - કદાચ વધુ ગૂંચવાશે. આ શિલ્પકૃતિઓમાં રજૂ થયેલા રૂપ - રહસ્યોનું કોઈકની સાથે અનુસંધાન શોધવાને બદલે, તે રૂપ (Form) જ્યાં છે તેવા, કોઈક સુગમ રજૂઆત કરે છે માટે નહીં, પણ તે આકૃતિઓ આકૃતિઓ તરીકે જ (Form as form only) પોતાના સ્વરૂપોમાંથી નીપજતું એક જાતનું સંવેદન કરાવી શકે તો જ તે સાર્થક ગણાય.

પ્રેક્ષકોના આસ પર્મ

“તમાર્ગ આ શિલ્પને સામાન્ય માણસે કેમ કરી આવવાદર્વા તે અંગે કંઈક સમજણ આપશો ?” એમ ભારે ‘ગે’ પ્રેરતીનીને પૂછ્યું ત્યારે જરીએ ‘અમચાયા વિના એમણે જવાબ વાગ્યો કે, “સામાન્ય માણસને સક્ષિમાં રાખીને ‘ગે’ મારાં આ સર્જનો ક્યાં નથી, તેથી તેને તે ન સમજાય તે કાવ સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય માણસ આ અંગે શું કહેશે ? એ પ્રશ્ન જો કોઈપણ કલાકાર વિચાર્યા બેસે તો એ કલાકૃતિ સરજી ન શકે. પ્રેક્ષકોએ પણ કલાકૃતિના રસાસ્વાદ માટેના અધિકાર કેળવવો પડે. આમાં કયાય ‘બન વે’ જેવું કોય જ નહિ.”

પોતાની કૃતિઓ સમજવતાં તેમણે ઉર્મીયું કે, દરેક યુગના સંજોગોએ પોતાના જમાનામાંથી મળતાં રૂપોને (Forms) ઉપયોગ કરી સર્જના ક્યાં છે. આને ‘હું’ આજના વસ્તુગત જમાનામાંથી તૈયાર મળતાં ઘાટ-રૂપને ઉપયોગ કરીને સર્જનો રચું છું. અને તેમાં મારો યુગ્ય ઉદ્દેશ ‘કોર્મ’ અને ‘રેપ્રેઝં’ ના સંબંધોમાંથી, તે ઉલ્લખના વિનિમય દ્વારા ચતી અસરોમાંથી નીપજતાં સૌન્દર્યો શોધવાની છે.

અહીં અને ધીરજથી જોતાં આ શિલ્પની રચના પાછળ તાલીમબદ્ધ હાથ અને અનુભવ-સમૃદ્ધ મન કામ કરી રહ્યા છે, તેની પ્રતીતિ ચલા વિના રહેતી નથી.

નેશનલ ડીઝાઈન ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં તાલીમ સાથે તેની એક પૂર્તિ રૂપે આવાં પ્રદર્શનો જો અવારનવાર યોજવામાં આવશે તો અમદાવાદની કલા-અભિરચિ જગત કરવામાં, અને અર્વાચીનતા લાણી-વાળોમાં, ખૂબ અગત્યનો પ્રયાસ કયો ગણાયે.

રોબર્ટ જોફે—નૃત્યમંડળી | શ્રીમતી શૃણુલિની સારાભાઈ

અમદાવાદના મગજદાસ ટાઉન હાલમાં શનિવારે અને રવિવારે રાત્રે અમેરિકાની રોબર્ટ જોફે નૃત્યમંડળીએ જે સુંદર નૃત્ય કાર્યક્રમો આપ્યા. આ મંડળીની ગ્થાપના ૧૯૫૬ માં થઈ. એના કાર્યક્ષેત્રમાં પરંપરાગત સિદ્ધ નૃત્ય અને સમકાલીન પ્રયોગોથી સભર આધુનિક નૃત્યરંગપ્રતો સમાસ થાય છે. અને આ જે કાર્યક્રમો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ કે આ મંડળી આ બંને પ્રકારોમાં સદૃશ અને સ્વાભાવિકપણે નૃત્યનું સર્જન સિદ્ધ કરે છે.

‘રોમોન્ડા ધેરીએરાન્સ’ નામના પ્રથમ પ્રયોગમાં નૃત્યકારોએ એમની તાલીમ અને શિક્ષાના ઉચ્ચ પ્રકારનો પરિચય કરાવ્યો. ૧૮૬૪ ના લીથોગ્રાફથી પ્રેરિત ‘ધ પાસ ટે દીસ’ નામના પ્રયોગમાં આયોજન સુંદર હતું. ૧૯ મી સદીના નૃત્યકારોની રીતિ પ્રમાણે બ્યા નૃત્યકારો રંગભૂમિ પર ઉપરિચિત થયા ત્યાં જ પ્રથમ ક્ષણથી જ એ મહાન સદીનું ‘રંગદર્શી’ વાતાવરણ સર્જી ગયું. પ્રસિદ્ધ ટેન્ડીઓન્સની ભૂમિકામાં ક્રાન્સ્વા માતીનેત, ગ્રેહાનની ભૂમિકામાં ડાવના કોન્સેર, ફેનીની ભૂમિકામાં જુનીકા રુઝ, સેઈન્ટ લીઓનની ભૂમિકામાં નેલ્સ જાર્જેન્સન—આ સૌ નૃત્યકારોએ એમના કસબ અને રૂચિ દ્વારા બેલેના સિદ્ધ રોમેન્ટીસીઝમને સજીવ કરી આપ્યું.

પહેલા દિવસનો મુખ્ય પ્રયોગ ‘પેરટોરાલ’ અત્યંત સુંદર અને હૃદયસ્પર્શી હતો. એમાં નૃત્ય અને સંગીતનો સંપૂર્ણ અને સુલભ સંવાદ ગ્થપાયો હતો. અધ અભવધાની ભૂમિકામાં જીરાલ્ડ આર્પાનોએ અદ્ભુત કલા પ્રગટ કરી. પ્રેમની રસસમાધિમાં ક્ષણભર એના અંધાપો એ અતિક્રમી જાય છે. પણ પછી એ એનું ક્ષણિક ગૌરવ નષ્ટ થાય છે ત્યારે પાછો નિરાધાર બની જાય છે. એ અનુભવ એણે એની અદ્ભુત નાટ્યશક્તિ દ્વારા પ્રગટ કર્યો.

‘લા જન ફ્રીચ માલ ગાર્ડ’ અને ‘કોન આમોર’ એ બંને રમુજી પ્રયોગો હતા. નૃત્યકારોએ કુશળતાથી સજીવપણે રજૂ કર્યા અને પ્રેક્ષકોએ એમાં એકરસ બનીને આગ્વાદા.

‘ફીસ્ટ ઓફ એશીસ’

આ મંડળીનો પરાકાષ્ટાશ્રય પ્રયોગ, એનું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન તે રપેનીશ કવિ-નાટકકાર લોર્ડાની પ્રસિદ્ધ ટ્રેન્ડી ‘લા કાસા દ બનાર્દા આલ્બા’ પરથી રચેલું ‘ફીસ્ટ ઓફ એશીસ.’ લોર્ડાએ એના લોકજીવન પર રચાયેલા નાટકોમાં નિર્દોષ મનુષ્યોના કુટુંબ પરાજયનું અને મૃત્યુમાં પરિણમતા કુટુંબ વિશેષ પ્રેમનું અત્યંત હૃદયદ્રાવક અને અનુકંપાપૂર્ણ આલેખન કર્યું છે. કવિની આ કલ્પના-સમૃદ્ધિ સૃષ્ટિમાં જડ નિષ્કૃર સમાજ સાથેના વ્યક્તિનો અગત સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. આ ‘ફીસ્ટ ઓફ એશીસ’ની નૃત્યકૃતિમાં માતાનું પાત્ર કેન્દ્રમાં છે અને એની ટ્રિસ્ટિયુલ, નિષ્કૃરતામાંથી કુટુંબના જન્મે છે. એ એની સૌથી ઓટી પુત્રીનો વિવાહ જે પુરુષ સાથે જળરદગતીથી કરાવે છે તે એની નાની પુત્રીને આહતો હોય છે અને નાની પુત્રી એ પુરુષને આહતી હોય છે. અતે મૃત્યુ પામે ત્યાં લગી આ યુવાન પ્રેમીએ એમની પ્રેમની સુખસમાધિ અને વેદનાની સંજો ઉત્કટપણે અનુભવે છે. આ સમગ્ર નૃત્યસર્જન પ્રેક્ષક પર ભારે અસરકારક નીવડ્યું. એમાં ધેરી કુટુંબનાની અસર હતી. નાની પુત્રીની ભૂમિકામાં લીજા ગ્રેડલી અને ઓટી પુત્રીની ભૂમિકામાં ક્રાન્સવા માતીનેત—આ બંને નૃત્યકારોએ એમની ભાવની તીવ્રતા અને રસની ઉમ્રતા દ્વારા લોકોની કવિતા સાથે સરસ સરસાઈ કરી. પુરુષના પાત્રમાં પોલ સધરલેન્ડ પ્રશસ્ત હતા અને આખાથે નૃત્યમાં લાચારીનો, ચાતનાનો, અને અતે પરાજયનો ભાવ સળંગ સચવાયો હતો. નાની પુત્રીનો પોતાક સળંગ સદેહ રાખ્યો હોત તો લોર્ડાના નાટકના

મૂળ ભાવાર્થને વધુ ચોષક બન્યો હોત, કારણ કે શીર્ષકમાં 'ઓલ્ડ' શબ્દ લેટીનમાંથી લીટરી આવ્યો છે, અને એનો અર્થ થાય છે 'સદેહ'. આ માત્ર એક સૂચન છે. 'ધ ફીસ્ટ ઓફ એશિસ', સાંચે જ એક વિસિદ્ધ નાટ્યનુલ્લેખ હતો.

એમની મૂલ્યમંડળીની આ બહુવિધ શક્તિઓ અને સુંદર સિદ્ધિઓ માટે 'શ્રી રોબર્ટ' જોફ્રેને અભિનંદન । આ સારામે કાર્યક્રમમાં પ્રાણ પૂરનારી પ્રકાશચોખ્ખા સંવિશેષ પ્રશંસાની અધિકારી છે. [સંદેહ : સંસ્કાર સૌરભ]

શામળાજીમાં નહું સંશોધન । ધીરુલાલ ઠાકર

ગઈ તા. ૧૪ ના રોજ એટલે કે ઉત્તરાયણને દિવસે, સમગ્ર ભારત જ નહીં પણ આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનોને તેમ જ સામાન્ય લોકોને રસ પડે એવો એક બન્યવ શુભરાતમાં બન્યો.

પ્રાચીન વસ્તુઓ

ગુજરાત રાજ્યના ઉત્તર સીમાડે રાજસ્થાનની સરહદથી જ-સાત માઈલને અંતરે શામળાજીનું ધર્મ તેમજ ઈતિહાસ-પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ બહુમુલ્ય રચાનક છે. શામળાજીના પવિત્ર મંદિરની પશ્ચિમે મેન્થો નદી વહે છે. એ નદીના કાંઠે કિનારે ઘોડેક છેટે એક ટેકરાવાળી જગ્યા છે. તેના વિશાળ પથરાટ પર જૂની મૂર્તિઓ વર્ષો સુધી અહીંતહીં વિખસાયેલી પડી રહેતી. કાંઈ પ્રાચીન લખ્ય ઈમારત ગિરમાર હાલતમાં ત્યા પડેલી છે તેની ખાતરી કરાવતા પાટલા જેવડા લગભગ સિંધો, મોટી પાટલા જેવડી (લગભગ ૧૬" x ૧૭" ના માપની) છટક પથ્થરના ચોખ્ખા, સિંકાઓ વગેરે નદિજિયાતી મિલકતની જેમ ત્યાં વેરછેરેથી પડ્યાં રહ્યા હતા. તેમાંના કેટલાયે પથ્થરો ધરમાં ગણાઈ ગયા હશે; કેટલાયે સિંકાઓ વેપારીઓની તીબેરીમાં પુરાઈ ગયા હશે, અને કેટલીયે વસ્તુઓ નાનાં છોકરાના રમકડા રૂપે ખેંચાઈ ગઈ હશે.

કાંઈક પ્રાચીન ક્યારેતની કીમતી વસ્તુઓ આ રીતે વેદવર્ષ બન્ય છે એ બાબત આ પ્રદેશના સામાજિક કાર્યકર શ્રી. રમણલાલ સોનીએ સરકારનું તેમજ પુરાતત્ત્વવિદોનું ધ્યાન છેક ૧૯૩૦ થી ખેંચવાનો પ્રયાત્ન કર્યો હતો. પણ તે રચાંનેનું વ્યવસ્થિત ખોદકામ કાંઈ હાથ પર લેતું નહોતું.

સંશોધન કાર્યમાં સફળતા

છેક ૧૯૫૬ આ વરોદરાની મ. સં. યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વ વિભાગના તે વખતના અધ્યક્ષ ડો. બી. સુબ્બારાવની દેખરેખ નીચે આ પ્રદેશનું ખોદકામ હાથ લેવામાં આવ્યું. તેમની સાથે ડો. રમણલાલ નાગરજી મહેતા અને શ્રી. સુશંકાત ચૌધરી હતા. કરોડો રૂપિયાની મિલકતો કરતાં ચે વધુ કિંમતી પુરાતત્ત્વનો જથ્થો આ ખોદકામ દરમ્યાન હાથે આવ્યો અને પ્રથમે તખ્તકા દરમ્યાન એટલું નક્કી થયું કે આ દેવની મોટીના ટેકરા પર બૌદ્ધવિહાર અને બૌદ્ધસ્થાપ છે. નદીના પાણીના ધોસા-રાધી બચવા માટે બાંધેલી મજબૂત દિવાલોના અવશેષો ઉપરથી એમ મંકી થયું કે આ કિલ્લેબંધી વસાહત હશે એ વખતે ૧૪ રૂપાના સિંકા મળ્યા આવ્યા હતા. ક્ષત્રપ રાજ્ય વિસ્તરેન (ઈ. સ. ૨૬૩-૩૦૫) અને મૈત્રિક વંશના સ્થાપક ક્ષાસવ લોટકી (ઈ. સ. ૫૦૦) ના સમયના તે સિંકાંઓ હતા.

૧૯૬૦ માં દેસાઈરામ થમેલા પુરાતત્ત્વ-સંશોધનનું સૌથી મહત્વનું ફળ તે શામળાજીમાં બૌદ્ધ સ્તૂપ અને વિહારનું સચેતું સંશોધન છે. આ સ્તૂપનો ઘેરાયો ૮૫ ફુટનો છે અને ઉંચાઈ પણ એટલી જ છે તેના ઘેરાવા પર પ્રદક્ષિણા માટેની બે ચોરસ પગથાપે છે. આ પગથાપે સાફ કરતી વખતે ખાનરંધ મુદ્રાવાળી ૧૬ શુદ્ધની મૂર્તિઓ (૨ ફુટ x ૧૬ ઇંચ) મળી આવી હતી. તેનું સિલ્પ ગાંધાર કલાનું ગણાયેલું છે. ગુજરાતની ક્ષત્રપ રાજ્યો ગાંધાર કલાના ખાસ હિસાબથી હતા.

સ્તૂપની બાહુમાં જ વિહાર આવેલો છે. તેના બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવા માટેની ઝોરડીઓની ચાર દ્વાર છે. કુલ ૩૬ જેટલી ઝોરડીઓ છે. આ વિહાર કકડે કકડે બધાંયો હોય એમ તેની બાંધણી પરથી માન્ય પડે છે. વિહારની આસપાસ પણ કિલ્લા જેવી મજબુત દીવાલ બાધી હોય તેમ તેના અવશેષો પરથી જણાય છે.

૧૯૬૨ ના એપ્રિલ સુધી આ મહત્વના સ્થળનો અભ્યાસ વડાદરા યુનિ.ના પુરાતત્ત્વવિદ્યા વિભાગ તરફથી થયો.

બુદ્ધનું અસ્થિપાત્ર મળ્યું

બાદ, ગયા ડિસેમ્બર માસની ૬ થી તારીખે ડો મહેતાએ તેમના રસાલા સાથે શામળાજી આવીને પડાવ નાંખ્યો અને બોલકામ શરૂ કર્યું. તા. ૨૮-૧૨-૬૨ ના રોજ તેમને સ્તૂપની નજીકની જગ્યામાંથી ક્ષત્રપ રાજાઓના સિક્કા મળ્યા અને જાણે તેમની ગણતરી મુજબ જ હોય તેમ, તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરીના રોજ બપોરે સાડા બાર વાગ્યે, સ્તૂપના ખડની અંદર એના પાયાથી એક કુટ ઊપર બુદ્ધનું અસ્થિપાત્ર મળી આવ્યું. અને તેની ઉપર ૩ કુટ જેટલી બુદ્ધની પૂર્વ દિશામાં ખેસાડેલી મૂર્તિ મળી આવી. ૧૯૬૩ નો, વિદ્યાના ક્ષેત્ર, કદાચ આ સૌથી મહત્વનો દિવસ ગણાયે.

આનંદની વાત એ છે કે આ અસ્થિપાત્ર સંપૂર્ણ સુરક્ષિત સ્થિતિમાં મળી આવ્યું છે. તે પાત્ર પથ્થરનું ગોળાકારવાળું છે. તેના વ્યાસ ૭ ઈંચ અને બે ચાર્જ ૪ ઈંચ છે. તેના પર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લેખ છે. અંદરની કારકેટ ધાતુની છે. અને તેની આસપાસ તેની જળવણી માટે કોઈક રાસાયણિક પદાર્થો ચૂકેલા છે. લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. નૃપતિશ્રી રૂદ્રસેને સવત ૧૨૭ (એટલે કે સવત: ઈ. સ. ૨૦૫)માં મહારાષ્ટ્ર બધાંયો અને સાધુ અગ્નિવર્મા, સાધુ મુદ્દર્શન તથા સેનપૂત વરાહે આ અસ્થિપાત્ર સ્તૂપમાં મુકવાંયો એ મતલબનું લખાયું છે. ઉપરાત દાબડે બનાવનાર મહાસેનનો ઉલ્લેખ છે. પણ વધારે મહત્વની વિગત તો એ છે કે પાત્રમાંના અસ્થિ “શાક્યબિંદુ દશબલ શરીર નિલય” ના હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે છે. “દશબલ” નામ બુદ્ધનું પણ છે એમ ડો. ઉમાકાન્ત શાહનું માનવું છે. તો તો એ બુદ્ધના અસ્થિ છે એમ ચોક્કસ કહી શકાય. નહીં તો, જેમ સાચીમા સારિપુત્ર મૌહાલાયનના અવશેષ ચૂકેલા છે તેમ અહીં પણ દશબલ નામના કોઈક બૌદ્ધ સાધુના અવશેષ હશે એમ માનવું રહ્યું.

વળી લેખમાં સ્થળનો ઉલ્લેખ “કર્માન્તક” એમ છે. કર્માન્તક કદાચ આ સ્થળનું પ્રાચીન નામ હોય (કેમકે હાલ તો શામળાજીના મંદિર પરથી તે સ્થળનું નામ શામળાજી આવેલું છે. મંદિર ત્રણસો કે ચારસો વર્ષથી વધુ પ્રાચીન નથી.) ‘કર્માન્તક’નો અર્થ કહેણ કે કારખાતુ થાય છે. અહીંના નાગધરામાંથી પિત્તળની મૂર્તિ મળી આવી છે. ઉપરાત માટીની મુસો (કુસિબલ્સ) ધમણીના ભાગે વજેરે પણ અહીંથી મળી આવ્યા છે. મૂર્તિની ધાતુ આસપાસના પ્રદેશમાંથી નીકળતી ખનિજ ધાતુના પ્રમાણે છે એસ લેક્ટિફોર્મ કહેવું છે. તે ઉપરથી અહીં પ્રાચીન કાળના લોખંડનો ઉદ્યોગ કહો એવું અનુમાન કરી શકાય.

લેખમાં સવત ૧૨૭ નો તથા રાજા રૂદ્રસેનનો નિર્દેશ છે. શુબરાતમાં એ વખતે ક્ષત્રપ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમાં સૌથી પ્રતાપી રાજા રુદ્રસિંહનો હતો. તેના સમય ઈ. સ. ૧૫૦ ગણાય છે. તેની પછી બે ત્રણ રાજાઓ થયા તેમાં રુદ્રસિંહનો પુત્ર રુદ્રસેન ઈ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસ થયાનું ઇન્દિહાસ કહે છે. આ ઉપરથી લેખમાંની સંવતને શક સંવત ગણવા સ્તૂપ ઈ. સ. ૨૦૫ માં બધાંયો હતો એમ કહી શકાય. આ સ્તૂપને મળતો સિંધમાં ચીરપુરખાસ સ્તૂપ છે અને નક્ષત્રિલામાં મોઢાગ મોરદુ સ્તૂપ છે.

[શુબરાત સમાચારમાંથી કુંઠાવીને]

૧ : હુજ ગેટ્સ્કેલ

શ્રિલંકાના મજૂર પક્ષના એક ચચસ્વી પીટ નેતા હુજ ટોડ નેચલર ગેટ્સ્કેલનું અવસાન તા. ૧૯-૧-૬૩ ને રોજ લંડનમાં થયું ત્યારે તેમની ઉંમર ૫૬ વર્ષની હતી.

વર્તમાન યુગમાં દુનિયાના અનેક રાજદ્વારી પુરુષોની વચની સરખામણીએ ૫૬ વર્ષની ઉંમરે થયેલું 'ગેટ્સ્કેલનું' અવસાન કાચી વયનું જ અવસાન ગણાય. વિશેષ દુઃખદ બીના એ છે કે ન્યારે શ્રિલંકામાં નવી સાર્વત્રિક ચૂંટણી આવી ગઈ છે અને તેને માટે મજૂર પક્ષ કમર કસી તૈયાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે, જેમનું નામ શ્રિલંકાના સ્થાવિ વડા પ્રધાન તરીકે ગોલામ રહુ' હવું તેવા અતિ તેજસ્વી કારકીર્દિવાળા મજૂરનેતાનું અવસાન થયા પાશ્વ' છે.

ગેટ્સ્કેલનો જન્મ ૧૯૦૬ માં ભારતમાં થયો હતો. તેમના પિતા ભારતમાં સનદી મુઠ્ઠી અમલદાર હતા. પિતાના અવસાન બાદ આખું કુટુંબ લંડન પાશ્વ' ફર્યું. વિન્સેન્ટરમાં હુશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે નામના મેળવી. બાદ ઓક્સફર્ડમાં ન્યુ કોલેજમાં તત્ત્વજ્ઞાન, રાજદ્વારણ અને અર્થશાસ્ત્ર-વિષયોમાં પ્રથમ નંબરે પદવી-પરીક્ષા પસાર કરી.

આ યુવાન વયે જ તેમણે મજૂર પક્ષમાં જોડાઈને રાજદ્વારી શ્લેષે કામગીરી શરૂ કરી દીધી હતી. ૧૯૨૬ માં શ્રિલંકામાં સાર્વત્રિક હડતાલ પડી ત્યારે, પોતાના અનેક સાથીઓ વિરોધી કામ કરતા થયા હતા ત્યારે, ગેટ્સ્કેલે હડતાળના પક્ષે આગળ પડી કામ કર્યું હતું.

આ પછી ૧૯૨૯ અને ૧૯૩૧ માં શ્રિલંકામાં જે સાર્વત્રિક ચૂંટણીઓ થઈ તેમાં તેમણે સારી એવી કાર્યશક્તિ બતાવી. અને ૧૯૩૫-એટલે કે ૨૯ વર્ષની વયે તેમને મજૂર પક્ષ તરફથી એથેમ વિલાગમાંથી પાર્લામેન્ટના ઉમેદવાર તરીકે બિલા રાખવામાં આવ્યા-જે કે આ ચૂંટણીમાં તેઓ સફળ થયા ન હતા.

૧૯૩૮ માં ગેટ્સ્કેલ ઓક્સફર્ડ છોડીને લંડન આવી વખા. અને લંડન યુનિવર્સિટીની 'યુનિવર્સિટી કોલેજ'માં રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર (પોલિટિકલ ઇકોનોમી)ના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક તરીકે નીમ્યા. બીજે જ વરસે, ૧૯૩૯ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ઘટી નીકળ્યું. અને દેશની હાકલ પડતા તેમણે યુદ્ધ સેવા અંગે નવી જવાબદારી જળવવા પોતાની જાત આગળ ધરી, ત્યારે તેમનું લામ થયે જે વર્ષે જ થયાં હતા.

યુદ્ધ કાળ દરમ્યાન યુદ્ધ પ્રધાન મિ. ડાલ્ટનના મંત્રી તરીકે અને બાદ, વ્યાપારખાતાના મંત્રી તરીકે તેમણે કામગીરી જળવી.

યુદ્ધ પૂરું થતા સુધીમાં તે તેમની સક્તિઓને સાચે એવો પરિચય મજૂર પક્ષને થઈ ચૂક્યો હતો. એટલે યુદ્ધ પછી તરત મજૂર સરકાર સત્તામાં આવતા વડા પ્રધાન એટલીએ તેમની નીમણૂક અન્ન પૂરવઠા ખાતાના પ્રધાન તરીકે કરી. અને રટેર્ડ કોચે નાદુરત તખ્તિયતને કારણે રાઈનાયુ' આખું ત્યારે ૧૯૫૦ માં ગેટ્સ્કેલ આર્થિક ખાતાના ઉપપ્રધાન બન્યા; ૧૯૫૧ માં તે આન્સેલર ઓફ એકસચેકર (આર્થિક અને નાણા ખાતાના પ્રધાન) તરીકે તેમણે પોતાનું પ્રથમ બજેટ રજૂ કર્યું. યુદ્ધોત્તર શ્રિલંકાની આર્થિક સુરેલીઓમાં તેમણે ભારે ફેનક દાખવી-એક બાબત, સર્વિસ જેવાં ઉચ્ચ કક્ષાના વિરોધી નેતાની પણ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી, તે બીજી બાબત, મજૂર પક્ષની ઉમ

પાંખના નેતા એન્યુરિન જેવન સાથે તેમણે કાલિલ સંઘર્ષ વહોરી લીધો અને ગેટ્સરહેલની આર્થિક નીતિના વિરોધમાં જેવને પ્રધાનપદથી ગણનામું આપી દીધું.

આ પછી આ બે તેજસ્વી સાથી-નેતાઓ વચ્ચે ઉગ્ર સંઘર્ષ ચાલુ રહ્યો અને ૧૯૫૪ અને ૧૯૫૫ માં મજૂર પક્ષના કોષાધ્યક્ષના સ્થાનની ચૂંટણીમાં તેઓ જેવનને બખ્ખે વાર મગળ્ય આપી ચૂંટાઈ આવ્યા. એ પછી તો એટલીએ બ્રિટિશ મજૂર પક્ષના નેતા તરીકે રાજનામું આપ્યું અને ગેટ્સરહેલ એ સ્થાન સંભાળ્યું. ૧૯૫૫ થી જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ૫ વિરોધ પક્ષના નેતા તરીકે તેઓ કામ કરતા હતા.

*

૧૯૫૬ માં બ્રિટન-ફ્રાન્સ અને ઈઝરાયેલે સુએઝ અંગે આક્રમણ કરી કટોકટી ઊભી કરી. ત્યારે, ગેટ્સરહેલ અત્યંત સ્પષ્ટ વક્તા તરીકે રાષ્ટ્રને સંબોધી કહ્યું : ‘સુએઝ પ્રકરણ ઊંઘું કરીને સરકારે પોતાની ભૂખર્તા દુનિયા પાસે જાહેર કરી છે. હકીકતે તો, આ મુદ્દા ઉપર સરકારે રાજનામું આપીને નવેસરથી સાર્વત્રિક ચૂંટણીની કસોટીમાંથી પાર બિતરવું જોઈએ.’ અને સુએઝ ઘટના ઉપર આખા રાષ્ટ્રને સત્તાધારી પક્ષ સામે ઊભો કરવાના ભીંરિય પુરુષાર્થમાં, અગત્ય રીતે પરસ્પર વિરોધી એવી બે બે વ્યક્તિઓએ-મજૂર પક્ષના જ બે પ્રતિભાવાન પુરુષોએ-સાથે યર્ષ કાર્ય કર્યું તે હતા જેવન અને ગેટ્સરહેલ. વડા પ્રધાન એન્યની ઈડનનું રાજનામું આ સહિયારા પુરુષાર્થને આભારી ગણાય, આ પછી ૧૯૫૬ માં ગેટ્સરહેલ અમેરિકાનો પ્રવાસ ખેડ્યો. વોશિંગ્ટનમાંનું ‘ગેટ્સરહેલનું’ ‘સહકારી જીવનનું આહવાન’ નામનું વ્યાખ્યાન તેમની પોતાની સમાજવાદી નિષ્ઠાનું લીતક છે.

૧૯૫૭ માં તેમણે ભારત, પાકિસ્તાન, મલાયા, સિયોન અને પાકિસ્તાનનો પ્રવાસ ખેડ્યો અને ૧૯૫૮ માં તેમણે જેવનની સાથે રશિયાનો પ્રવાસ ખેડ્યો - કુશોવની મુલાકાત લીધી

*

૧૯૫૮ માં મજૂર પક્ષે વળી સત્તાનું ખીકું ઝડપવા સાર્વત્રિક ચૂંટણીમાં ઝપલાવ્યું; અને વળી જેવન તથા ગેટ્સરહેલ સાથે મળી ભીંરિય કાર્ય કર્યું. અલબત્ત, મજૂર પક્ષને બહુમતિ મળી નહિ - ગેલડી ફેટલીક બેઠકો વધુ ગુમાવી.

આ ચૂંટણી સમક્ષ જો સોધી મોટી સમસ્યા ચર્ચાઈ રહી હતી તે હતી અણુશસ્ત્ર-બંધીની. સવાલ એ હતો કે બ્રિટને એકપક્ષી બંધી જાહેર કરવી કે બીજા મુખ્ય રાષ્ટ્રો બંધી બંધીકારે તો જ તેણે ૫ સ્વીકારવી? ગેટ્સરહેલને મત એકલાપડ એવી બંધી જાહેર કરવા વિરુદ્ધ હતો અને એમના પ્રસાવનું આ એક મુખ્ય કારણ પણ ગણાય છે. અલબત્ત, ૧૯૬૦ માં તેમની આ માન્યતાને જ સ્વીકાર થયો હતો.

આવી જ બીજી આકરી કસોટી કરનારો સવાલ હતો યુરોપના સહકારી બજારનો. તેમાં પ્રવેશ કરવા માટે બ્રિટને કોમનવેલ્થના બીજા દેશોને લટકતા મૂકવા ન જોઈએ; અને એટલા જ કારણે ફ્રાન્સ વગેરે દેશો બ્રિટનને સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તો પોતે પ્રવેશ ન કરવો-એવી માન્યતા ગેટ્સરહેલ ધરાવતા હતા અને તેઓ પોતાના પક્ષને આ બાબતે દૈરવણી આપવામાં સફળ નીવડવા હતા.

૨: રોબર્ટ ફોર્સ્ટ | —પ્રા. મ. ગ. દેસાઈ

રોબર્ટ ફોર્સ્ટનું મૃત્યુ અઝાગે ન હતું આરસાં ૮૯ વર્ષનું લાણું આયુષ્ય ભોગવવા તેઓ સદ્ભાગી બન્યા હતા. આવી પૂરતી પાંકટ - સ્વાભાવિક નિર્વાણની વયે જ તેઓ આ ધરતી પરથી વિદાય થયા હતા; અને છતાં ‘હજી જીવ્યા હોત તો કેવું સાડું!’ એવું એમના કવિતાપ્રેમીઓ અને અગત્ય પરિસ્થિતિમાં આવનાર સૌને લાગ્યા વિના નહિ રહ્યું હોય.

અમેરિકામાં 'રાષ્ટ્રકવિ'ની સ્થાપનાનો વિચાર નથી. છતાં, ફોર્સ્ટ સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રકવિ હતા. પ્રગળે તો તેમને એ નામે સ્વીકારી લીધા હતા જ. કેમકે જન્મતાની આશા-આકાંક્ષા, તેનાં સુખદુઃખ કાવ્યવાણીમાં પ્રકટ કરવામાં તેમને અપૂર્વ કૌશલ્ય લાક્ષણિક હતું. આથી જ તો તેઓ કેવળ રાષ્ટ્ર-કવિ ન હતા, મહાન સર્જક-કવિ હતા.

૧૮૭૫ ના માર્ચની ૨૬ તારીખે તેમનો જન્મ સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં થયેલો. તેમના પિતાનું અવસાન થતા માતા, સૌ સંતાનોને સાથે લઈ, ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ ગઈ; ત્યારે ઝાંખડેની ઉંમર માત્ર ૧૦ વર્ષની હતી. આ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના ફોર્સ્ટ પરિવાર આઠ પેઢીઓથી રહેતું આવેલું હતું. અને ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ તો તરસિતકો અને કલાવંતોની ભૂમિ. અમેરિકા લલિત સાહિત્યનો પહેલો બહાર આ ભૂમિ પર ખીલ્યો હતો-ક્રમરસન, થોરો, વ્હિટિયર, હાંસોર્ન, મેલવિલ, વ્હિટમન વગેરે પ્રતિભાઓએ આ ભૂમિ પર જ અમેરિકા સાહિત્યનો ઉછેર કર્યો હતો. ફોર્સ્ટ આ વારસાને સ્પષ્ટ કર્યો. પૂર્વજોની તરવનિષ્ઠ પ્રજ્ઞાવિને કવિતા દ્વારા ઉજાળી.

ફોર્સ્ટ ૧૮૯૨ માં ડર્ટમોથ કોલેજમાં દાખલ થયા. પરંતુ અભ્યાસના જડ ચોકકામાં મન ખેસતું ન હતું; લોરેન્સમાં એક કારખાનામાં બોયલિન-બોય તરીકે કામ શરૂ લીધું; અને ત્યારથી કવિતાનો વ્યવસાય શરૂ થઈ ગયો. પરંતુ એ વખતના અણધાર ક્રિસ્ટીઅન કવિતા છાપવા કાંઈ માસિક દેશાવ ન મળ્યું-પાછળથી સુપ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં છપાવેલી અનેક કવિતાઓ સુદા, તે દિવસોમાં, 'કાવ્ય કૃતિ' છાપવા દ્વાયક નથી'ના શેરા સાથે પાછી આવી હતી.

૧૮૯૭ માં વળી અભ્યાસ શરૂ કર્યો-હોવર્ડ વિદ્યાપીઠમાં નામ દાખલ કરાવ્યું. પણ વળી મન અકળાઈ ઊઠ્યું અને એ વરસમાં જ અભ્યાસ અધવચ્ચે પડતો મૂકી શિક્ષકની નોકરીમાં લાગી ગયા. અહીં પણ ટકવા જેવું એમને લાગ્યું નહિ! એક વરસ દરમિયાન જ તેમણે જ્ઞેડ સીવલા, વર્તમાન પત્રમાં કામ કર્યું વગેરે વ્યવસાય કરી જોયા, અને ૧૯૦૦ ની સાલમાં હેરપ્રસાદરની એક ડેરીના ખેતરમાં જઈ કામ કરવા માંડ્યું. ૧૦-૧૨ વરસ ત્યા કાઠી નાખ્યા. પણ ત્યાંથી ૫ કંઠાળાને ૧૯૧૨ માં અમેરિકાની ધરતી છોડીને બ્રિટનની વાટ પકડી-અને ત્યાં તેમને પ્રથમવાર જીવનનો પ્રથમ રપશ થયો હોય એવું લાગ્યું.

એ વખતના ઇંગ્લેન્ડના પ્રસિદ્ધ કવિ એબર ક્રોમ્પી, રપર્ટ બુક, ગિબ્સન અને એડવર્ડ થોમસ સાથે એમને પરિચય થયો, અને ફોર્સ્ટની કાવ્ય પ્રતિભાને અવનવો ઉન્મેષ પ્રાપ્ત થયો. ૧૯૧૩ માં 'એ બ્રોન્ઝ વિલ્ડ'-અમૂલ્ય કાવ્ય-સંગ્રહ પ્રગટ થતાં જ બ્રિટને તેમને હર્ષપૂર્વક આવકાર્યા. ૧૯૧૪ માં નોર્થ એન્ડ બોસ્ટન' પ્રગટ થતાં તો તેમનું નામ ગાજતું થઈ ગયું. બ્રિટનના પ્રસિદ્ધ સમીક્ષક એડવર્ડ ગાર્નેટે આ કાવ્ય સંગ્રહને 'ક્રીક કક્ષાના કવિતા સંગ્રહ' તરીકે ગિરદાવ્યો; અને આટલા લાંબાં વરસો સુધી આવા કવિની ઉપેક્ષા કરવા માટે અમેરિકાની રીકા પણ કરી: "બંગાળી કવિ ટાગોરની આધ્યાત્મિક કાવ્ય કૃતિઓનું હાદિક સ્વાગત કરનાર અમેરિકન પ્રગળે પોતાના જ દેશબાધવ કવિની કૃતિઓ પર તો આટલી થેરી ઉઘાસીનતા દર્શાવી એ ઘટના ખરેખર વિચિત્ર જ ગણાય...."

આ પછી તરત-૧૯૧૫ માં ફોર્સ્ટ અમેરિકા પાછા ગયા; અને ત્યારે તેમનું ભારે સ્વાગત થયું. એ પછી તો તેઓ પ્રખ્યાત અખંડ પ્રેમ સ્પર્શર પ્રાપ્ત.

અદ્યતન, કવિએ તો, ન્યુ હેરપ્રસાદરમાં ફેન્કોનિયાના એક ખેતરને જ પોતાનું ગ્રામીણ

પ્રિયદાન અને અમેરિકા પ્રગળે ટાગોરની કવિતાને અજનાવી, ગિરદાવી ત્યાં સુધી લારતની - ગરે બુક બંગાળી - મૂળે ટાગોરની કવિતા વરફાવે એવું દુર્લભ હતું. એણે કે ધરની અંદર ઉપેક્ષા પામવાનો શાપ કોઈ પણ કવિને માટે કાંઈ અપવાદરૂપ નથી.

‘નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું’. એને ચરાચર સૃષ્ટિ સાથે અમરકંઠ બની તેમણે તેમની કવિતા - સાધના ચાલુ રાખી. એનાં ૧૯૪૮ સુધીનાં સર્જન તે ‘માઉન્ટન ઈન્ટરવલ્સ’, ‘ન્યુ હોમ્પ્રાઇઝ’, ‘વેસ્ટ રનિંગ બુક’, ‘એ ફર્થર રેન્ડ’, ‘એ વિન્ટેસ ટી’ વગેરે. આ વરસોમા તેમને કૌશ કાવ્યો માટે ‘પુલિટ્ઝર-પ્રાઇઝ’ ચાર ચાર વાર આપવામાં આવ્યું ! - જાણે તેમના પૂર્વકાળના સમયની બધી ઉપેક્ષા ધોઈ નાખવા અમે-રિકા પ્રજા કૃતનિશ્ચય બની હતી ! તેમને બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘નાર્થ ઓફ ઓન્ટન’ તો ‘બુક ઓફ ધ પીપલ’-‘લોક કિતાબ’ સંસ્કૃત પ્રતિકા પામી ચૂક્યા !

કવિતા વિષે ફોર્ટની એવી શ્રદ્ધા હતી કે એ કાંઈ પ્રયત્ન પૂર્વકની કારીગરી (Craftman-ship) નથી, એ તો એક કલા જ છે : “કવિના એ કઈ જળજળગરીએ લાદેલી ક્રિયા નથી. એતો, ગજાના પાગલપશુમાંથી, અન્યાયની બાલુકારીમાંથી, ધરના ઉંબરામાંથી, અથવા એકલતામાંથી સ્ફુરે છે કવિનાની શરૂઆત વિચાર-ચિંતનથી કદી જ નથી થતી. કૌશ કાવ્યને, મનને ભરી દેનારી એક પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા, ધૂંસરતા હોય છે. કવિતા આપોઆપ જન્મ પામે છે અને વધે છે. અપાનકની જીર્મિમાંથી કવિતા જન્મે છે અને જ્ઞાનમાં તે પરિણમે છે.”

ફોર્ટ અમેરિકા કવિ છે - પ્રાદેશિક કવિ છે એ તો જાણ નિશ્ચિત છે. પ્રાદેશિક ધરતી પર પગ ગોઠવીને જીભેલો આ કવિ સમગ્ર વિશ્વનો વેધ લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ચરાચર સૃષ્ટિ જ એનો કાવ્ય-વિષય છે. આ સૃષ્ટિ ઉપર એમને અપાર પ્રેમ હોતો અને આ સૃષ્ટિ સાથે તેઓ એકપર બની ચૂક્યા હતા. આવી સમસતામાંથી જ તેમનો કાવ્યસ્ત્રોત પ્રગટ્યો હતો. વિસ ગતિમાંથી સંગતિ સર્જવામાં, વિસંવાદમાંથી સંવાદ નિર્માણ કરવામાં જ કાવ્યસર્જનનું મુખ્ય કર્મ રહેલું છે.

‘વેસ્ટ રનિંગ બુક’ કાવ્યમાં તેમનો તત્ત્વસંગ્રાહનનો અંજળી પ્રગટ થયો છે. ખીજા બધા પ્રવાહો પૂર્વે લણી થઈને સંકુલને મળે છે, થયું આ એક પાલક ઝરણું પશ્ચિમ લણી રહી રેણું છે ! વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનું જાણે એને ગાડપણ લાગ્યું છે !

કવિ થયું એવો પાલક છે ! પ્રવાહથી વિરુદ્ધ દિશામાં બંધને એના ઉગમસ્થાનની શોધ કરવામાં જ એનું સામ્ય સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે-એવું કવિને લાગે છે. કવિની સાધના જ એ છે કે વિરોધોમાંથી આત્મશોધન કરવું.

ફોર્ટનું ભાવવિશ્વ સંમૃદ્ધ છે. સર્વ વસ્તુ પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને નિર્ભેજ કુતૂહલ-એ છે એમના પ્રમુખ સ્થાપના ભાવો. ‘અર્થિક્સ’, ‘ઝેન ઓલ્ડ મેન્સ વિંટ નાઈટ’, ‘ધ ડેથ ઓફ ધ લાપડ મેન’, ‘આફ્ટર એપલ પિકિંગ’, ‘કુ લુક એટ ટૂ’, ‘રિસાઈન્સ’, ‘મેન્ડિંગ વોલ’, ‘ધ બેર’ વગેરે વિખ્યાત કવિતાઓમાંથી ફોર્ટની પ્રતિભાના અને તેમના તરફ ભાવવિશ્વના દર્શન થાય છે.

ફોર્ટના કાવ્યની ભાષા સીધી, સરળ અને સહજ છે - એટલે જ એ ‘છોકરું અંતઃકરણ’માં મોસરી પહોંચી બંધ છે. અને તેની અંદરના વિચારોનું સામર્થ્ય હૃદય ઉપરની શ્રદ્ધા વધારે છે.

૩ : દલાઈ લામા†

એશિયામાં શદેનશાહત ગ્યાપવા લાલચીનના નેતાઓએ જે ચક્રવર્તી રાજકીય - આર્થિક - લશ્કરી તંત્ર, બુદ્ધ અને લોહી વડે, ધાડ્યું છે તેના બેદલરમો સ્વાનુભાવે જળથનાર જે ગણીગાંધી

† “થાય લેન્ડ માથ પિપલ” પ્રકાશક, ‘મેસસ’ ‘લાઈટ-નિફ્ટિસ ઓન્ડ’ નિકેસન ‘લ’ડન. ભારતમાંની આગિતના પ્રકાશક : એશિયા પબ્લિકેશન્સ, લાન્સ ઈંગ્લેન્ડ. (માસિ : ચેતન પ્રકાશન શ્રદ્ધા ધરદાનાં)

ચીની આક્રમણ ક્યાલુ હવું ત્યારે જ મજબૂરીથી તિબેટી પ્રતિનિધિમંડળ વાતાઘાટ માટે પેકિંગ ગયું ત્યાં જાહેર સરકાર પછી તરત જ તિબેટ પર ચીનની હકુમત મંજૂર રાખતા કરારનો ખરો પ્રતિનિધિમંડળ સામે ધરી દેવામાં આવ્યો. શારીરિક હુમલાની ધમકી, ગાળો, તિબેટ પર વડુ આક્રમણની ધમકીઓ સાથે મંડળને તંજરેકેદી જેવું બનાવી દીધું અને છેવટે તેમની સહીઓ લઈને છોડ્યા. તિબેટની રાજમુદ્રા તો ચીનાઓએ પેકિંગમાં જાતે બનાવીને કરાર પર ચોટી દીધી! આ એ જ કરાર જેને 'તિબેટ પરની હકુમતના પંચાવા તરીકે' આજે ચીન જગત સમક્ષ ધરે છે!—આપણા બનાવટી સરહદી નકશાઓની જેમ.

એ પછી વિજેતાઓ તરીકે ચીની સૈન્યે તિબેટ પર ફરી વળ્યા. પ્રજાપરભૂંટ ચલાવી, અત્યાચાર કર્યો. થોડા સમય પછી દલાઈ લામાને પેકિંગની મુલાકાતનું 'તેડું' આવ્યું. ભારતની જેમ એમણે પણ "ચીનનું" દળાણ કંઈકે હળવું બને અને કંઈકે સરખા રીતે ચાલી શકે એવા સંબંધો બનાવવાની આશાએ "પેકિંગનું" આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ત્યાં એમને સામ્યવાદી ચીનના નેતાઓના છાંવેશી વ્યક્તિત્વોનો પરિચય થયો: "માઓના દેખાવમાં બૌદ્ધિક શક્તિનો જરાય અણસાર ન હતો. પણ એની વાણીમાં અજબ બેદક શક્તિ હતી અને માયાળુપણાની તથા સહૃદયતાની છાંપ પડતી હતી. તિબેટને સામ્યવાદી બનાવવામાં બળનો કદીય એ ઉપયોગ નહિ કરે એવી છાંપ પડી... પણ પાછળથી એ છાંપ ખોટી સાબિત થઈ." ચાઉ એન લાઈ ખૂબજ "ચિનપી વિવેકપૂર્ણ" અને મીઠાશવાળો હતા. સપૂર્ણ સ્વચ્છ અને આત્મવિશ્વાસથી બેલરાતા બહુતા. એ "અત્યંત આલાક અને મુત્સદ્દી હતા. મન પર લીધેલું કામ ગમે તેવી નિર્દયતાથી પાર પાડ્યા વિના ન રહે"—તેવી એ વ્યક્તિ છે એમ પણ દલાઈને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. આ સમય દરમિયાન થી. નહેરુ પણ ચીનના અતિથિ બન્યા હતા. પણ તેમણે તો જ્યારે મળવાનું થાય ત્યારે દલાઈ લામા સાથે સરિમન શિષ્ટાચારના બેચાર શબ્દો સિવાય કશો જ વાર્તાલાપ કર્યો ન હતો.

૫. નહેરુને મળવાનો દલાઈનો આ પછીનો પ્રસંગ, તેઓ ૨૫૦૦ મી બૌદ્ધ જમતીની ઉજવણી પ્રસંગે ભારત આવ્યા તે વખતનો, હતો. ૫. નહેરુની સહાનુભૂતિની અને માગદંદશની એમને ઘણી આશા હતી. પણ પંડિતજીએ તેમને ધીરજપૂર્વક સાલવ્યા પછી ચીન સામે લડવાની નિરર્થકતા દર્શાવીને તિબેટ પાછા જઈ પેલા પેકિંગ કરારનો અમલ શાંતિપૂર્વક કરવાની સલાહ આપી.

એ પછી પોતે ભારે હૃદયે તિબેટ પાછા ગયા અને ૧૯૫૬ માં ચીનના સૈન્યે છેલ્લે હલ્તો બોલાવ્યો ત્યારે ભારત હિજરત કરી આવ્યા—એ બનાવો હવે બહુ જાણીતા થઈ ગયા છે.

સામ્યવાદીઓએ ચીનનું ઘડતર જે રીતે કર્યું છે તે પેકિંગ-યાત્રા દરમિયાન દલાઈ લામાએ જોયેલું અને તેનું સુદર વર્ણન તેમણે આપ્યું છે. સરકાર કહે ત્યારે હસવું અને સરકાર કહે ત્યારે ગાવું—એવી આદત તેમનામાં હવે પાડી દેવામાં આવી છે વ્યક્તિવિદોષો અને અંગતજીવન વિનાના ખાનગીજીવન એક પ્રચલ બેલ જેવું ચીન બની ગયું છે, અને એમાં જ ચીની સામ્યવાદની તાકત છે. દલાઈને પેકિંગ-યાત્રા પછી તિબેટના ફરજિયાત સામ્યવાદી શિક્ષણ પામેલા એક ગામે સત્કાર્યા, ભારે એમની આંખોમાં આસુ હતું. પણ હેઠ પર તો "ચેરમેન માર્ક્સે તું અને ચીની સામ્યવાદી પક્ષની રાહબરી નીચે ખૂબખૂબ સુખી અને સમૃદ્ધ છીએ—" એવા જ શબ્દો હતા!

તિબેટ કરી પણ સામ્યવાદી બનશે નહિ અને કુનો કોઈ કાળે તો તિબેટને ન્યાય આપ્યા વિના નહિ રહે એવા આશાદોર ૫૨ દલાઈ લામા પોતાનું કામ ચલાવી રહ્યા છે.

લખાણની શૈલી સાદી અને નિર્દોષ નિવેદનની છે. ક્યાંય કદુતા કે દોષારોપણનું નામ નિશાન નથી. જેઓ ગેમાંચક સાહસકથા વાંચવાની આશાએ આ પુસ્તક વાંચશે તેમને મધુર-ગાનપૂર્ણ આત્મકથા, વિપાદના ઊંડા ઊંડા પ્રવાહ પર વહેતી, મળશે

[નવા પ્રગટે થતા સાહિત્યનો મિત્રાક્ષરી પરિચય]

નવજીવન સાહિત્ય મંદિર : અમદાવાદ

ભાવિ સમાજરચનાની દિશામાં

મૂળ લેખક : પ્યારેલાલ. અનુ : મણિભાઈ ભ. દેસાઈ ર. ૪-૦૦

ગાંધીજીના જીવનના અતિમ પર્વનું નિરૂપણ પ્યારેલાલજીએ “મહાત્મા ગાંધી-ધ સાર્ટ ફેઝ” નામના બે મંથેમાં, અસાધારણ ઊંજાવટ અને જોડી અવગાહન દ્રષ્ટિએ કરેલું છે. ગાંધી-જીવનનાં છેલ્લા વર્ષોના અત્યંત મહત્વના ઐતિહાસિક મંથે શુભરાત્રીમાં હવે પછી ઉપસાધ્ય થવાનાં છે એ મોટી આનંદની હકીકત છે. આ અંગ્રેજી મંથે બીજામાંના ૨૧, ૨૨ અને ૨૫ માં પ્રકરણો (અંગ્રેજીમાં પણ જુદા પુસ્તક રૂપે ‘ટાવડ’નું ન્યુ હોરાઈઝન’ નામે) પ્રગટે થઈ ચૂક્યાં છે. આ પ્રકરણો ભારતના ભાવિ ધડતરની અતિ જટિલ સમસ્યાઓની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વની સિદ્ધાન્ત-સામગ્રી પૂરી પાડનારા છે. બદ્દે, ભારત અને વિશ્વની ભાવિ સમાજરચનાની દિશામાં એક મૂળભૂત મૌલિક દર્શનના અર્કરૂપ છે.

આ પુસ્તકમાં આ પ્રકરણો શુભરાત્રીમાં ઉતારવામાં આવ્યાં છે. રાષ્ટ્રધડતરની દિશામાં વિચાર કરનાર માટે આ પુસ્તક અનિવાર્ય મહત્વ ધરાવે છે.

શ્રી રામ ચરિત [મહર્ષિ વાલ્મીકિ કૃત રામાયણના આધારે]

મૂળ લે : રામજી. અનુ : મણિભાઈ ભ. દેસાઈ ર. ૫-૦૦

ભારતના વિદ્યમાન રાજપુરુષોમાં, ભારતના આધ્યાત્મિક-સાંસ્કૃતિક વારસાને આત્મસાત્ કરનારા વિરલ ચિંતકોમાં, શ્રી. રામજીપાલાચારીજી સ્થાન અનન્ય છે. એમણે ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’-ભારતના જીવન અને આદર્શોના ચોતક અંશેનો પરિચય, પોતાની રીતે, અપાહવાદક મૌલ્યોએ કરાવીને એક મોટું સારકૃતિક-અર્થ પાર પાડ્યું છે. x x આ મંથે દિવ્યમંથી ઉતારવામાં આવ્યાં છે.

પાયાની કેળવણીમાં અનુબંધની કળા

મૂળ લે : અરેન્ડિંગ આર્થરિંગ લોકટેઈ. અનુ : વર્તમાનસ મળતસાલ દેસાઈ ર. ૨-૨૦

ગાંધીજીએ વ્યવસ્થિત રીતે ૨૦૪ કરેલા ‘પાયાની કેળવણી’ના વિચારો બંગે હજી ધણું બધું દુઃપળાપણ અને અનિશ્ચિત વલણ પ્રવર્તતું જણાય છે. તથા સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ હજી એની અભ્યાસના શક્તિ નથી. આ પુસ્તકનો હેતુ પાયાની કેળવણીના ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે, અનુબંધ પદ્ધતિ વિશેની આજુબાજુને દૂર કરવામાં મદદરૂપ થવાનો છે. લેખક શિક્ષણ યોજના સાથે સંકળાયેલા છે અને આ અર્થમાં તેમણે સૈદ્ધાન્તિક વિચારણા અને વ્યવહારુ સૂચનો ૨૦૪ કરેલા છે. આપણે રૂંટિયે.

લે : ‘પુરાતન ગુપ્ત. ગ્રં : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૧૯૭૫

વિદ્યાર્થીઓ અને ઔદ્યોગિક લક્ષ્ય રાખીને એક અનુભવી-શિક્ષક દેવિયા વિષે કેટલીક ઉપ-ગોષ્ઠી માહિતી આપી છે.

ખાદી શા માટે ?

લે : ગાંધીજી (સંપાદક : ભારતન કુમારખા) શ. ૩-૦૦

મૂળ ૧૯૪૧ માં પ્રગટ થયેલ 'ઈકોનોમિક્સ ઓફ ખાદી' બાદ, ૧૯૫૫ માં 'ખાદી વ્હાય એન્ડ હાઉ' નામે પ્રગટ થયેલ લેખસંગ્રહનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પ્રકાશક જણાવે છે કે ગુજરાતીમાં આ વિષયનો આ પહેલો સંગ્રહ છે. તે વિદ્યાર્થીઓ, ગ્રામ સેવકો, ખાદી-કાર્યકર્તાઓ તથા આ વિષયમાં રસ ધરાવતા સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

આપણે સૌ એક પિતાનાં સંતાન

લે : ગાંધીજી. ૩. ૩-૦૦

મહાત્માજીનું જીવન અને તેમના વિચારો - એમના જ શબ્દોમાં અહીં સંક્ષિપ્ત સંકલિત રૂપે રજૂ થાય છે. મૂળ આ પુસ્તક યુનેસ્કો તરફથી 'ઓલ યેન આર ઇધર્સ' ને નામે પ્રગટ થયું હતું. પરદેશીઓ માટે ગાંધીજી વિશે સંક્ષેપમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ આ ગ્રંથ આપણે ત્યાંય સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી નીવડશે.

ગાંધીજીની આખરી હાકલ

૩. ૦-૧૫

ગાંધીજીએ યુનઈટ્ડ કુટોમ્બ મહાસમિતિની બેઠકમાં ૮-૮-૪૨ ની સાંજે ('ચલે ભવ'-'કવીટ ઈન્ડિયા' આદિલનની આગલી સાંજે) આપેલ લાખજી અહીં પ્રસ્તુત રૂપે પ્રગટ થયું છે.

બાળ ગેરવિંદ કુબેરદાસની કંપની : અમદાવાદ

બાલવાદી

(પૂર્વ જુનિયાદી બાળશિક્ષણ) લે : જુગતરામ દવે. ૩. ૭-૫૦ (પૃ. ૫૪૨)

લેખક જણાવે છે કે "આ યુગની અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં સૌથી મહાન શોધ હોય તો તે મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની છે - જેના પ્રતાપે અપણને માનવબળકળના મસ્તકમાં રહેલ મનના ભેદને કંઈક કંઈક ઉઠાવવાની આવી સાધી છે. x x બાળમાનસની આ શોધ કેવળ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રની નથી. તે આત્માના નિગૂઢ પ્રદેશમાં પણ ડાકિયું કરનારી છે. આને પરિણામે આપણે જેની ઝંખના કરી રહ્યા છીએ તે સત્યનિષ્ઠ, સંયમપ્રધાન, શોષણરહિત, અ-માયલીન, પ્રેમપૂર્ણ, પરસ્પર સહકારયુક્ત સર્વોદય સમાજ આપોઆપ અસ્તિત્વમાં આવશે. એ વાતાવરણમાં જીંઘરેલા માનવબળાળો ખીજી ભતતની સમાજરચનાને સંકળ કરી શકશે નહિ."

-આવી પરમ શ્રદ્ધા સાથે, આખું જીવન એક સનિષ્ઠ પ્રયોગવીરની જેમ, બાળશિક્ષણમાં પડેલી દેનાર લેખકે આ ગ્રંથમાં બાળ-કેળવણીના પ્રશ્નો, બાલસ્વભાવ, બાલઆરોગ્ય, બાલકલ્યાણથી માંડી બાળકોની વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ અંગેનું સરળ આલોચન તથા દરેક વિષય અંગે શિક્ષકોને ઉપયોગી સૂચનાઓ રજૂ કરીને, બાળ-શિક્ષણ-સંસ્કારના ક્ષેત્રે એક મહત્ત્વનું અર્પણ કર્યું છે.

ગામઘાના યાત્રી બળલભાઈ

લે : સોમાભાઈ ભાવસાર. શ. ૨-૦૦

કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકનો પ્રવેશક લખતા પહેલું જ વાક્ય નોંધ્યું છે : "મારા વિદ્યાર્થીઓએ મારું જીવન ધન્ય કર્યું છે" અને એનું રહસ્ય સૂચવતાં આચાર્યો માટે ઉદ્દેશીને, લખ્યું છે : "જામદેવો ભવ." જે ગુરુને મુખે આવી ઉત્તમ ભાવના પ્રગટ થઈ શકી છે તેનું પૂરવ નેટકું ગુરુને પોતાને છે તેટલું જ, તેવા ગુરુના બળલભાઈ જેવા વિદ્યાર્થીને પસંદ છે.

આ નાનકડું જીવનચરિત્ર આપેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણારૂપ બને એ તો હેતુ લેખક-પ્રકાશકનો છે જ, પરંતુ આ પુસ્તકના પ્રવેશકમાં જ કાકાસાહેબે કરેલું આકર્ષક-સચન પણ મહત્વનું છે. આ નાનકડા ચરિત્રને આધારે જળલભાર્ષી પોતે જ પોતાના સેવામય જીવનનાં વિવિધ, સ્મરણો લખી કાઢે...જળલભાર્ષી જીવચરિત્રના સામાજિક કે જાહેર જીવનનો છેલ્લા પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ લખી કાઢે.....

જળલભાર્ષી આ સચન અમલી બનાવી શકે તો જીવચરિત્રના સામાજિક જીવનની એક વાદગાં ઘટના બની ગયા વિના નહિ રહે.

ધર્મક્રાંતિ (લોકભારતી અંકમાળા પુ-૧)

કાકાસાહેબ કાલેલકર ર. ૧-૦૦

જીવચરિત્રના શિક્ષણાચાર્ય પૂ નાનાભાઈના સ્મરણમાં આ પુસ્તકમાળા શરૂ થઈ છે. તેમની પ્રથમ પુણ્યતિથિએ પૂ. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આપેલા ત્રણ વ્યાખ્યાનો—ધર્મક્રાંતિ (હિંદુ ધર્મમાં ગાંધીજીએ દાખલ કરેલું નવજીવન), સર્વોદય ડેવણી—આ પ્રથમ પુસ્તિકામાં સંકલિત થયાં છે.

ગાંધીજીનો જીવન સંદેશ (લોકભારતી અંકમાળા પુ. ૨)

વ્યાખ્યાતા : ઉપદેશક જ. ડેબર. અનુ : નટવરલાલ પ્ર. જુથ ર. ૧-૦૦

કુરુક્ષેત્ર યુનિ.માં ૧૯૬૧ માં શ્રી. ડેબરભાઈએ આપેલા ત્રણ વ્યાખ્યાનો અહીં પ્રગટ થયા છે. શ્રી. ડેબરભાઈ જેવા કમંઈ ગાંધીવાદી સંજ્ઞાથી પુરુષ પાસેથી આ રીતે વ્યવસ્થિત કદીબદ્ધ 'ગાંધી-સંદેશ' પ્રાપ્ત થવો એ એવડા દ્વાવો છે.

શિક્ષકની નિષ્ઠા અને દૃષ્ટિ (લોકભારતી અંકમાળા પુ. ૩)

મૂળશ્રેષ્ઠ મો. ભટ્ટ ર ૪-૫૦

પૂ, નાનાભાઈની શિક્ષણ-નિષ્ઠાનો વારસો દીધાવી રહેલા ભાઈ શ્રી. મૂળશ્રેષ્ઠ કર નેટલા મૂંગા શિક્ષક છે (શુરોમત મૌનમ્ વ્યાખ્યાનમ્?) તેટલા જ સંનિષ્ઠ કાર્યકર છે. પરંતુ આ બંને ઉપરાંત તેઓ એક એવા જાગ્રત પ્રાધ્યાપક છે જે, કેવળ પોતાના વિષય પરત્વે જ નહિ, જગતના વિકાસ અને વિનાશની અનેક સમસ્યાઓ પરત્વે, સજાગ અધ્યયન-ચિંતન કરનાર રહ્યા છે. એથી જ તો આ પુસ્તકમાં વ્યાપક અર્થમાં 'શિક્ષકની નિષ્ઠા અને દૃષ્ટિ'ની વિચારણા રજૂ થઈ છે, ને તે જાગ્રત સંસ્કારી નાગરિકની નિષ્ઠા અને દૃષ્ટિની ગરજ સારનારી બની ગઈ છે.

આ પુસ્તકમાં શિક્ષણ અંગેની વિવિધ સમસ્યાઓને લેખકે 'સિદ્ધાન્ત' અને 'વ્યવહાર' બંને દૃષ્ટિએ અવલોકી છે, વધુમાં 'જાત્યાલય' અને 'પુણ્ય સ્મરણ'—પણ નેડવામાં આવ્યાં છે.

મારું બચપણ

મૂળ : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અનુ : રમણલાલ સોની. રૂ. ૧-૭૫

મહાકવિના જાળપણની માર્મિક કહાણી જાણીતા માર્મિક જાળસાહિત્યકારને હાથે મૂળ બંગાળીમાંથી અનુદિત થઈ પ્રગટ થાય છે એ સુયોગ જ ગણાય.

પદ્મયાત્રાની પ્રસાદી [રવિશંકર મહારાજના પ્રવાસ-પ્રવચનોમાંથી]

સંપાદક : મગનભાઈ જો. પટેલ રૂ. ૧-૦૦

આદિ વચનમાં પૂ. સ્વામી આનંદે જણાવ્યા મુજબ, પૂ. મહારાજના અંતિમસમયે મહારાજની વાણીને ઉપદેશ તેમજ પ્રસંગો—નરવા જીવન અને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપે એવી કીમતી સાગ્રામીને—રેખા કરી છે.

છુપન અને વિજ્ઞાન (૭) (સાધુ અને ગ્રીસરીન)

સંપાદક : ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ. લે: ખંડીલાલ ગાંધી શ. ૦-૭૫

એક અભ્યાસીને હાથે સરળ શૈલીમાં ભરપૂર માહિતીવાળી આ પુસ્તિકા આવકારવાન છે,

ટ્રાન્સલેશન ટ્રસ્ટ : ગુજરાત રાજ્ય-અલિયાખાડા (જિ. જામનગર)

[પ્રાપ્તિસ્થાન : ટ્રાન્સલેશન ટ્રસ્ટ, ગાંધી સ્મૃતિ-ભાવનગર-૧]

માનવીની આર્થિક સંપત્તિ

મૂળ લેખક : લિઓ ટુબરગેન. અનુ : બદરીખાદ માણેકલાલ ભટ્ટ ર. ૪-૦૦

અંગ્રેજીમાં આ પુસ્તક “Man's Worldly Goods”ની અનેક આદૃતિઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. ભારતમાં ય માર્ક્સવાદી વિકાસ દૃષ્ટિએ રાજકારણી-અર્થ વિકાસનો અભ્યાસ કરનારાઓ માટે વર્ષો લગી આ ગ્રંથ એક આધારગ્રંથ બન્યો છે. આજે ય ‘સામંતસાહીમાથી મૂડીવાદ’ના વિકાસનો અને મૂડીવાદના ‘કલાસિકલ’ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવા માટે આ પુસ્તક એક મહત્વનો અભ્યાસ પૂરા પાડે છે આ ગ્રંથની બીજી વિશેષતા એ છે કે એની શૈલી અત્યંત ચિત્રમયી રસ્યક-પ્રેરક છે. x x x આ ગ્રંથમાં રસિયન ક્રાંતિ અને તેની આરભની ચોળનાઓ સહિત ૧૯૩૬ સુધીના વિકાસની કહાણી સમાવાઈ ગઈ છે;

સભ્યતાની કથા

મૂળ લે : સી. ઈ. એમ. જોડ. અનુ : મૂળશ કર ભટ્ટ ર. ૧-૫૦

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધથી બીજા વિશ્વયુદ્ધના આરંભ દરમ્યાનના બે દાયકા આખા જગત માટે ભારે વિચારિક ધમસાણા હતા. તે વરસોમાં જેમણે જ્ઞાન અને માહિતીપૂર્ણ અભ્યાસ ગ્રંથોના ગજ ખડકી દર્શને જગતની ભીંગતી પેઢીના ઘડતરમાં ભારે ફાળો આપ્યો હતો તેમાંના એક વિદ્વાનની એક મહત્વની પુસ્તિકાનો આ અનુવાદ છે - જે આજેય આપણને અનેક રીતે વિચારતા કરી મૂકે એટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે...

લોકશાહી અને તેના હરીફ

મૂળ લે : ફિરોઝ લોચ. અનુ : જયંત મ શાહ શ. ૨-૦૦

આ ગ્રંથમાં, અત્યુક રીતે સમજવા જરૂરી ગણાય એવા, અનેક વાદો તથા સિદ્ધાન્તો - રાષ્ટ્રવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, આતરરાષ્ટ્રીયવાદ, વિચારસ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય, સમાનતા, સમજવાદ, સામ્યવાદ અને શાસિવાદ તથા મતિહાસનો અર્થ - વિકાસનો વિચાર, સંસ્કૃતિ કે સંસ્કૃતિઓ - વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંગેલી આલોચના રજૂ થઈ છે. વધુમાં, દરેક પ્રકરણને અંતે, તે તે વિષય-અનુસાર વધુ વાચન માટેના ગ્રંથોની યાદી પણ જોડવામાં આવી છે.

યજ્ઞ પ્રકાશન : વડોદરા

સર્વોદયની રાજનીતિ

વિનોબા ૦-૬૦

વિજ્ઞાન યુગ

(લેખક-પ્રકાશક ઉપર મુજબ) ૦-૬૦.

વિનોબાની ગુજરાત યાત્રાના પ્રવચનોમાંથી વારવેલી આ પુસ્તિકાઓ ગુજરાતમાં-વેડકી મુકામે સર્વોદય સંમેલન પ્રસંગે પ્રગટ, થઈ હતી.

વિશ્વમાનવ : બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૩]

પ્રકાશક : ગો. મહારાજ શ્રી વ્રજભૂષણલાલજી વિદ્યાવિલાસ કાંકરેલી. (રાજસ્થાન) રા. ૧૦-૦૦

શુદ્ધદૈત સંપ્રદાયના પ્રખેતા શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી (૧૫૩૫-૨૬૨૦) ભારતના એક-સમર્થ ધર્મચિંતક હતા. તેમના પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયે અનેક લલિતકળાઓ જનજીવી અને ખીલવી છે. તેની સમય-નકતુ અનુસારની કીર્તન પ્રણાલિજી ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉચ્ચસ્થાન ધરાવે છે. મંદિરમાંની શણગારવિધિ, ફૂલમંડલી, ભોગસામગ્રી, આજુબજો, અલંકારો વગેરે અનુપમ કલાદૃષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ચિત્રકલા ક્ષેત્રમાં પણ આ સંપ્રદાયનો ફાળો જવલંત છે. ૧૬ મી થી ૧૮ મી સદી દરમિયાન અનેક ખ્યાતનામ ચિત્રકારોએ કૃષ્ણજીવન વિષયક અનેક કૃતિઓ આલેખી છે, જેમાં તેમની થકા અને સાંસ્કૃતિક લક્ષિત ભાવનાનું પ્રજ્વલન દર્શન થયા વિના રહેતું નથી.

આવી દસ કલાકૃતિઓ અહીં સંપૂર્ણરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવી છે દરેક ચિત્રની સાથે પરિચય નોંધ પણ આપવામાં આવી છે, આ ઉપરાંત આ સંપૂર્ણ “કાંકરેલીના વૈષ્ણવી ચિત્રોત્તર” કલા-દર્શન” નામે પ્રવેશક ગુજરાતના કલાશુરુ શ્રી. રવિશંકર રાવળે લખીને સંપૂર્ણ ઉપયોગિતામાં ઉમેરા કર્યો છે.

ચિત્રરશિકા (ચિત્રકલાની પ્રાથમિક માર્ગદર્શિકા)

કલા : દિગંજશાહ દુસ્તમજી મહેતા. આશુભકાર : રવિશંકર રાવળ. આવકાર : ક્યાવક્ષ આવડા. પ્રકાશક : દુસ્તમ ધનજીશાહ સીધવા, દીના બિલ્ડિંગ, ૫૩, કવીન્સ રોડ મુંબઈ-૧, (વિના મૂલ્ય)

આ પુસ્તકમાં ચિત્રનું નિરીક્ષણ કેમ કરવું અને તેનો રસસ્વાદ કેમ પ્રાપ્ત કરવો તેના વિષય ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા છે. સાધારણ જનતાને, ચિત્રપ્રિય પ્રેક્ષકોને, કળાના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ કલાકારોને પણ આ પુસ્તક ધણી રીતે ઉપયોગી થશે.

૮૩ વર્ષના શુભર્ગ લેખક આ વિષયના ઊંડા અભ્યાસી છે અને કલાનો આસ્વાદ વિશાળ જનસમૂહ સુધી પહોંચાડવાની તેમની ધ્વજ અસાધારણ છે. નિર્મળ ચિત્રો, હપ્પી ચિત્રો, દૈનિક જીવન-ચિત્રો, કળા અને કુદરત, ચિત્રકળામાં રેખાકાંતુ, રંગતુ તથા તેજાયાતું રથાન અને સૌંદર્ય, ચિત્રકળા વિષે આકલન, સંકલન અને આવિષ્કારણની સમજણ વગેરે મહત્વની પ્રાથમિક બાબતો ચિત્રો, આકૃતિઓ, ગ્રાફ્સ અને પરિશિષ્ટો આપીને અંથનો હેતુ પરિપુર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આવા વિષયો આલેખવાના જૂજ પ્રયાસોમાં શ્રી. મહેતાનો આ અંથ મહત્વનો માર્ગરથ લ બની જાય છે

આવા અંથની થોડીક નકલો બજારમાં કિંદ્રાવત થયે પ્રાપ્ત થાય એવું અર્થ શક્ય હોત તો સંસ્થાઓને તથા કુટુંબોને વસાવવાનું અનુદાન થાત; અને લેખકનો મૂળ હેતુ વધુ ફળદાયી નીવડત

ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

લેખક : અંબાલાલ વ. પટેલ, સંપ્રદાય પ્રકાશન : સુરત, મુખ્ય વિકેતા : ધ પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સુરત ખડાવતા બુક ડીપો-અમદાવાદ, રૂ. ૫-૦૦.

‘ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’નો વિષય ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બી. એ. તેમજ એમ. એ. ની કક્ષાએ શીખવાડાય છે. પછી ગુજરાત યુનિ.એ ગુજરાતી માધ્યમ સ્વીકાર્યું છે. આથી આ પ્રકારના પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને દૃષ્ટિમાં રાખી તૈયાર થાય એ યોગ્ય છે. આમ છતાં, આમ વિશાળ વિષયપટ ઉપર વિસ્તરેલા સંસ્કૃતિ અંગેના પુસ્તકોનું લેખન કેટલું જથ્થું અધુરું છે તે તરફ પ્રાધ્યાપિકા શ્રીમતી

પ્રિયબાળા શાહે પ્રસ્તાવનામાં ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ગ્રંથમાં આરંભમાં આદિ સંસ્કૃતિઓ, ગ્રામીન સંસ્કૃતિઓ અને અતે ગુજરાતનો ગ્રામીન ઇતિહાસ અને ગુજરાતની ગ્રામીન સંસ્કૃતિનાં પ્રકરણો આપીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કર્યો છે. બે કે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ કેટલાક હકીકતદાયક અને અતે આપવામાં આવેલ લાભુ શુદ્ધિપત્રક આવા ગ્રંથ માટે હીક ન ગણાય.

રૌશયની સમસ્યા

લે : હરપ્રસાદ લાહી, પ્રકાશક : બાળગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

આ પુસ્તકમાં મનોવિજ્ઞાનના જાણીતા ચિકિત્સક અને લેખક બાળકના વિકાસની અનેક સમસ્યાઓની છણાવટ કરી છે. બાળકના વિકાસમાં રસ લેનાર સૌને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે.

પૂર્વાયન

લેખન અને ફોટો કલા : નવનીત પારેખ. પ્રકાશક : બાળગોવિંદ કુબેરદાસની કુ. અમદાવાદ શ. ૨-૨૫

આ પ્રવાસ-પુસ્તકમાં જાપાની દેશ અને પ્રજાજીવન વિષે ભરપૂર માહિતી તથા ફોટા-ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકના લેખક હિમાલયના આહક યાત્રી છે. તેમણે 'કેલાસ દર્શન' લખીને એક દાયકા પૂર્વે પ્રવાસી-લેખક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પૂર્વના દેશ અને તેમની સંસ્કૃતિ શ્રી. પારેખના આકર્ષણને વિષય રચ્યો છે તેમણે 'કુમાર'માં લખેલી 'અગત્યને પગલે પગલે' લેખમાળાથી અનેક ગુજરાતીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું—તે ગ્રંથમાળાનો પહેલો ભાગ 'પૂર્વાયન' અહીં પ્રગટ થયો છે.

ગુજરાતના પીઠ ચિંતક સ્વામી આનંદે આ પુસ્તકને બીજાના પૂર્વકે આવકારીને ચોખ્ખા અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. છતાં ૧૯૬૦ માં પ્રગટ થયેલ આ પુસ્તકને વાગ્તવમાં કેટલો આવકાર મળ્યો હશે તે તો પ્રકાશક જ જાણે.

સજી લે ગુમાર

વિષય દિના (મંડલ ૩) લે : વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ, પ્રાપ્તિ : પરિચય ટ્રસ્ટ : મુંબઈ. શ. ૧-૪૦

અનેક વર્ષો પૂર્વે 'કથાકુસુમાજલિ' રૂપે પ્રગટ થયેલ પુસ્તકનો આ નવો અવતાર છે. મૂળ આદ્યતિમા મહાત્મા માધીની પ્રસ્તાવના પછી સામેલ હતી તે અહીં છાપી છે આ પુસ્તકમાં કથાનકો સુસાધિતો અને સાત્સંગ-નેપથિ અને લેખો છે—જેની પાછળ કેવળ લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિ છે.

પરિવેશ (કાવ્ય સંગ્રહ)

લે. 'દીપક' પારદોશીકર શ. ૧-૨૫

કરાચીના ગુજરાતી કવિની આશરે ૭૫ કવિતાઓ આ સંગ્રહ જાણીતા કરાચીવાસી શાયર દ્વય માતરીના પ્રવેશક સાથે પ્રગટ થયો છે. આ કૃતિઓમાંની અનેક 'કુમાર' 'નચિકેતા' તથા બીજા સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી છે.

પ્રવાસી (માસિક)

તત્રી : લીલાધર ભટ્ટ, ગુજરાત રાજ્ય વાહન વ્યવહાર ડેપુટી સર્જન દ્વારા પ્રકાશિત : છટકે ૦-૫૦
ગ્રામ્યક દળવા-ગંભીર વાચનથી ભરપૂર સામગ્રી-સુદર ગ્રેટઅપ અને સુધક છપાઈ આ માસિકના વિશેષ આકર્ષણ છે.

સરળ દેશી સિદ્ધાંત

અનંત પ્રકાશન-અમદાવાદ ૦-૫૦

વિષયમાન : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી '૯૩]

પરિચય પ્રસ્તુતકા

<p>* 'ધરમાં બાળ મંદિર' (પુ. ૮૭)
મૂળશબ્દ ૯૬</p> <p>* કરવેરા શા માટે? (પુ. ૮૮)
મોશારણ દેસાઈ</p> <p>* સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા (પુ. ૮૯)
એ. જી. નરણી</p> | <p>* ગાનસલામની બાળપોથી
મુનીલાઈ શાહ (પુ. ૯૦)</p> <p>* સિગ્નાની સમસ્યા (પુ. ૯૧)
અરુણ પારેખ</p> <p>* પક્ષો શા માટે? (પુ. ૯૨)
ઉષા મહેતા</p> | <p>* 'હવે સોનું' દેશ માટે' (પુ. ૯૫)
વાલીલાલ ઝગલી</p> <p>* કમળની કથા (પુ. ૯૬)
જયવદન તકતાવાલા</p> <p>* અંગ્રેજોનો દેશ (પુ. ૯૭)
રિટ્ઠનંદન દુનગે-સ</p> <p>* હિંદી-સાહિત્યમાં ડાકિયું
જગદીસચંદ્ર જૈન (પુ. ૯૮)</p> |
|---|---|--|

WALDEN

Henry David Thoreau

S. Chand & Co

New Delhi

Rs. 3-00

THOREAU and INDIA

American Review

Supplement

(October : 1962)

મુક્તિદાતા લિંકન

(ત્રિઅંકી નાટક)

લે : રોબર્ટ ઝોનેટ મેરવુડ

'સોવિયેત દેશ' પ્રકાશન-મુંબઈ

<p>* સામ્યવાદ જ ધરતી પર સુખનું સામાન્ય આગ્રે છે.
લે : ઈ. રોસેન્-તાલ</p> <p>* સામ્યવાદ પ્રેરે છે જંદુબાવ
- એમ. વિસ્તિનોગ્રા</p> <p>* સામ્યવાદ સાતિની રક્ષા કરે છે
એન. નિમેલ્સ</p> <p>* સામ્યવાદ આપે છે સ્વાતંત્ર્યની ખાચી
વી. રેનીસોય</p> <p>* સામ્યવાદ દ્વારા સમાનતા
પી. એસ. સ્વિતરસાવલ્કી</p> <p>* સામ્યવાદ એટલે શ્રમનો વિજય
- એમ. પોસ્તોલોવસ્કી</p>	૦-૨૦ ૦-૨૭ ૦-૨૦ ૦-૨૦ ૦-૨૦ ૦-૨૦

મેમ ઓર લાહન કા રેલ :—મૂળ ફ્રેન્ચ લેખક :—પિયેર દ મારીઓ * હિંદીમાં અનુવાદક
કુ. ઉષા કોલ

પ્રકાશક, આમા યુનિવર્સિટી પ્રેસ, આમા, ૫૪ (૨૧ + ૭૬ = ૯૭) જુલૈ શ. ૨-૨૫

'મેમ ઓર લાહન કા રેલ' એ મૂળ કાસના અઢારમી સદીના પ્રસિદ્ધ નાટકકાર 'પિયેર દ મારીઓ' દ્વારા લખાયેલ પ્રથમ નાટક *Le jeu de l'Amour et du Hasard* નો હિંદી અનુવાદ છે. આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં 'રસિકતા', 'કર્મ', 'યોગેશ્વર' સિદ્ધાંતોના અનુવાદ થયા છે તે મૂળ ભાષામાંથી મહિમાપૂર્વક તે તે ભાષાના અંગ્રેજી અનુવાદોને આધારે થયા છે. સાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થા મૂળ ફ્રેન્ચ થા એવી જ બીજી વિદેશી ભાષાઓમાંથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના અનુવાદને ઉત્તેજન આપે છે તે અવશ્ય પ્રશ્નનીય છે; પણ આ કામ મોટા પાયા પર ચાલે તે હિતનીય છે. એવાજ આશયથી ડૉ. રામકૃષ્ણ હર્ષેએ આગામી *Institute of Foreign Languages and Sanskrit Research* ની સ્થાપના કરી છે અને તેમાં ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓના અભ્યસન-અધ્યાપન સાથે પુસ્તક પ્રકાશનની યોજના પણ રાખેલી છે. અત્યુત પુસ્તક આ સંસ્થાનું પહેલું પ્રકાશન છે.

પુસ્તકના પ્રારંભમાં સંસ્કૃત, મરાઠી, અંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચ-સાહિત્યના વિદ્વાન ડૉ. હર્ષેએ

પોતાની સંસ્થાની યોજના અને ગતિવિધિ પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે; અને સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર મારીયેટોની સર્વશ્રદ્ધ કલાકૃતિ સર્વપ્રથમ અનુવાદ માટે નક્કી કરવામાં આવી તે અંગે જણાવ્યું છે. નાટકના પ્રારંભમાં મારીયેટો :- ભવિષ્ય ભૌર વાહુમય નામે નિબંધના નાટકકારની લેખક તરીકેની વિશિષ્ટતાઓ બતાવી ફ્રેંચ સાહિત્યમાં તેના પ્રદાનની વિશિષ્ટ સ્તૂતિ કરી છે, જે આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. આ નિબંધ દ્વારા ફ્રેંચ નાટ્ય સાહિત્યની રૂઝવિંદગિઓથી માયક, પરિચિત થાય છે.

પ્રસ્તુત નાટકમાં ચાર પુરુષ પાત્રો અને એ સ્ત્રી પાત્રો મળી કુલ ૭ પાત્રો છે. નાટકમાં વર્ણવેલા બધાજ બનાવો નાયિકા સિલ્વિયાના ધનિક પિતા શ્રી. ઝોર્જોના બગલામાજ બનેલા છે. નાયક દોરાન્ત શ્રી ઝોર્જોના જૂના પૈસાદાર મિત્રનો પુત્ર છે અને લગ્ન માટે સિલ્વિયાને જેવા માટે બંને વડીલ મિત્રોની ઈચ્છાને ખ્યાલમાં રાખીને શ્રી. ઝોર્જોના ઘેર આવે છે. દોરાન્ત શ્રી. ઝોર્જોને ત્યાં આવે છે તે પહેલા શ્રી. ઝોર્જોને દોરાન્તના પિતા તરફથી એક પત્ર મળે છે જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “દોરાન્ત તમારે ત્યાં સિલ્વિયાને જેવા માટે આવી રહ્યો છે, પણ તેની ઈચ્છા તમારી પુત્રી સિલ્વિયાને બહુજ નજીકથી, જેવાની અને સમજવાની છે. તેથી તે નોકરના વેશે આવશે અને તેનો નોકર આર્લેઈ દોરાન્તનો સ્વાગ સજીને આવશે.” પોતાના પુત્ર સાથે મતણા કર્યા બાદ શ્રી. ઝોર્જો પછી પોતાની પુત્રી સિલ્વિયા અને દાસી લીઝેતથી આ રહસ્ય ધ્રુવ રાખે છે. આ બાજુ સિલ્વિયા પણ પોતાને જેવા આવનાર બચ્ચિને વધારે નજીકથી જોઈને સમજી શકે તે માટે પોતા દાસી લીઝેતનો સ્વાગ સજી છે અને દાસી લીઝેત સિલ્વિયા બની જાય છે. આમ નાયક તથા, નાયિકા - બંને નોકર તથા દાસીનો સ્વાગ ધારણ કરે છે તથા તેમનો નોકર તથા દાસી મારીયો અને સિલ્વિયા બની જાય છે. નાયક અને નાયિકા તથા તેમનો નોકર અને દાસી - પણ - એકબીજાની છૂપી યોજનાથી અજાણ છે. અલગત સિલ્વિયાનો પિતા અને તેનો ભાઈ આનાથી અપરિચિત નથી જ; પણ, બંને જણ નાટકના અંત સુધી ખિલકુલ ચૂપ જ રહે છે. નાયક અને નાયિકા તથા તેમનો નોકર અને દાસી અન્યોન્યના નિકટ પરિચયમાં આવે છે, અને ‘સહુ સારું, જેનો અંત સારો’ (All is well that ends well) નાથે એકબીજાને પ્રસન્નતાપૂર્વક પસંદ કરે છે. આમ પુસ્તકના નામ મુજબ શરૂઆતથી અંત સુધી ગ્રેમ અને સાહસનો ખેલ ચાલ્યા જ કરે છે.

નાટકના દરેક પૃષ્ઠે ફ્રેંચ લોકોના વિશિષ્ટ નર્મ અને મર્મના દર્શન થાય છે. સવારો પણ જોશીલા અને વેગવંત છે. નાટક અલિનચના તરવાથી, સજારા છે અને સહેલાઈથી ભજવી શકાય તેવું છે. ફ્રેંચ જીવનની વિશિષ્ટતા બતાવતા આ પુસ્તકનો સીધો ફ્રેંચ લખામાંથી જ અનુવાદ કરવા બદલ અનુવાદકને અભિનંદન ધટે છે.

—નટવરલાલાલ અંબાલાલ બ્યાસ (કે. એમ. હિન્દી ઈન્સ્ટીટ્યૂટ,
આમ્રા મુનિવર્સિટી, આમ્રા.)

પંચાયતી રાજ (માસિક)

ગુજરાતરાજ્ય માહિતી ખાતા તરફથી આ માસિક ઓક્ટોબર ૬૨ થી શરૂ થયું છે. તેનો હિંદેશ પંચાયતીરાજ પાઠ્યની વિચારસરણી, લાવના અને દ્રષ્ટિ તથા પંચાયતી રાજના અમલ અંગેના પ્રશ્નો તથા તેની પ્રતિષ્ઠા બહેર સંસ્થાઓ તથા કાર્યકરોને અને કર્મચારીઓ તથા લોકોને માહિતગાર રાખવાનો છે. અને પંચાયતી રાજના પ્રયોગને સાચી લોકસાહીની દિશાનો પાવાનો પ્રયોગ સમજાયે છે અને આવા માસિકની આવશ્યકતાને મહત્વની સમજીને આવકારીએ છીએ.

ભારત-ચીન-સંઘર્ષના નવા તબક્કો

૧ : શિયાળો કિતરતાં નવા ચીની હલ્લાની શક્યતા ?

ભારતે કોલમ્બો દરખાસ્તોનો 'ઈનિટિયેટીવ' સમગ્ર રૂપે સ્વીકાર કરી લીધો છે. પરંતુ ચીને તેનો સૈદ્ધાન્તિક સ્વીકાર કરવા છતાં, સમગ્ર સ્વરૂપે સ્વીકાર કરવાની ના પાડી દીધી છે. ત્યારબાદ, કોલમ્બો-સમયો તરફથી વધુ પ્રયાસો કરવા છતાં, ચીને વધુ જાક્કી વલણ જાહેર કર્યું છે. દરખાસ્તોનો 'સંપૂર્ણ' સ્વીકાર ન કરીને તે આપણને વાટાઘાટના ટેબલ ઉપર ખેંચી જવા આગ્રહી રહ્યું છે. અને આપણે એ રીતે તૈયાર નથી તે વાત જાણી લીધા પછી તેણે ધુરંદિયાં સર કરી દીધા છે. દુ-શાન્તિ-ચી અને માર્શલ ચેન-ચીનાં ભાષણોમાં આવેલાં પડઘો પડઘો છે.

ચીનના આ વલણથી, એમ કહી શકાય ખરું કે, તેણે 'સત્ત્વવિરામ' દ્વારા જે વશ ખાટી જવાની નેમ રાખી હતી તેને રવાને હવે તેની યુદ્ધભોર નેમ વધુ ખુલ્લી પડી છે. અને રશિયા, પશ્ચિમી દેશો તથા કોલમ્બો-સત્તાઓ અને ઈતર તટસ્થ રાષ્ટ્રોમાં એની એજ ઉઘાડી પડી રહી છે કે-શાંતિ અને સમાધાન માટે તે તૈયાર નથી.

પરંતુ ચીનને આ કથાની બહુ પડી હોય એમ જણાતું નથી. એણે તો એની પોતાની ગણતરી મુજબ દાવ નાંખવામાં કયાંય કશું દીલાવણું કે હિંચકીયાટ પ્રગટ કરેલ નથી.

એક બાજુ એણે નેકામથી મેકમોહન લાઈનની પાછળ લશ્કરો પાછા ખેંચી લીધા છતાં હોઝુ અને ધાલા વિષેનો અગાડો સળંગતો જ રાખ્યો છે. અને લગાજ વિસ્તારમાં પોતે માનેલી કાબુ હેઠળની સરહદ સુધી પાછા હડી ગયા છતાં ભારત પોતાના ચાણુઓમાં પ્રવેશ કરે તો નવા હલ્લાની ધમકી આપી જ છે.

આ તો કીક પરંતુ, એણે સરહદો ઉપર સારી એવી લશ્કરી તૈયારીઓ પણ કરી રાખી છે.

—સરહદો ઉપર 'રાહાર' બેઠેલી રાખેલ છે.

—નેપાલની ઉત્તરે ટિગરી પ્રદેશમાં જેટ બોમ્બરો વસાવ્યા છે

—તિબેટ અને ચીનના મુખ્ય પ્રદેશ વચ્ચે, અમે ત્યારે તિબેટ સુધી લઈ આવી શકાય એવી રીતે, પેટ્રોલની ટેકા તૈયાર રાખવામાં આવી છે.

—રસ્તાઓ, હવાઈ-મથકો તથા શૈલ મથકો તૈયાર કરવા માટે હબ્બરો તિબેટી કેદીઓને વેડે લંગાડવામાં આવ્યા છે

વધુમાં—

એકંદર તિબેટમાં ૧,૩૬,૦૦૦ ના અને સિન્કિયાંગમાં ૧,૮૦,૦૦૦ નાં સૈન્ય તૈયાર રાખવામાં આવ્યા છે.

—તિબેટમાંનાં ૧,૩૬,૦૦૦ માંથી ૧૮,૦૦૦ મુખી ખીણમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. આ મુખી ખીણ સિન્કિમ અને બુતાન વચ્ચે આવેલી છે. તથા લગભગ એટલી જ સંખ્યા ઉત્તર સિન્કિમ

અને નેપાલની સરહદે શિંગાસે તથા ટિગરી પ્રદેશમાં રાખવામાં આવેલ છે. અને ૩૦,૦૦૦ ની ટુકડી પશ્ચિમ તિબેટમાં—ગારમુમ અને રૂડોક ખાતે વધુમાં, એમ પણ જણાય છે કે—

—ચીન પાસે તિબેટમાં હાલ ૪ જેટ વિમાની મથકો છે—પશ્ચિમ વિભાગમાં ગારમુમ, મધ્ય તિબેટમાં ધામશુંગ, સુખી ખીણમાં ફારી પ્રદેશ તથા ચોથી એક નામ વિમાની જગ્યાએ—જે ભારતની સરહદથી ૪૫ માઈલ દૂર જૂનાનની પૂર્વે અને દિલ્હીનથી ઉત્તરે આવેલ છે.

એકંદર ચીની સૈન્ય આધુનિક સરંજામ—પહાડોમાં કામ લાગે તેવી તોપો—ખંડો—રાયફલો, ભારે અને હળવી રણગાડીઓ વગેરેથી સુસજ્જ છે.

*

આ દરમ્યાન, ચીનાઓ નેપાલની રાજધાની ખટમકુને તિબેટ સાથે જોડતા સરિયામ માર્ગ તૈયાર કરવા (દા. કરોડના ખર્ચે) લાગી ગયેલા છે ચીની નિષ્ણતાએ તેમનો નકશો નેપાલી સરકારને આપી દીધો છે.

વળી ગાંગટોકના સમાચાર એમ પણ જણાવે છે કે—

ચીને, ભારતની તિબેટી સરહદ ઉપર રથાથી લશ્કરો વસાવવાના ઇરાદાએ, હળશોની સહાયતામાં ચીની સૈનિકોના તિબેટમાં કાયમી વસવાટ કરાવી દીધો છે. આથી લશ્કરી તૈયારી સરળ બનવા ઉપરાંત, તિબેટી પ્રજા ઉપર અને ત્યાંના સ્થાનિક કારણો ઉપર ચાપતો જાપ્તો પણ રહી શકે. આ લશ્કરી-વસાહતીઓને અનેક ખાસ પ્રકારના હક્કો આપવામાં આવ્યા છે, અને આ નવા વસવાટ માટે તે-તે સ્થળોનાં મંડો અને નિવાસસ્થાનોને ખાલી કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ, નવા ચીની 'લશ્કરી નાગરિકો'ની નવી જમાતનો પગલો તિબેટમાં અને ભારતની સરહદે જમી ગયો છે.

ચીન હાથ પર—

જૂતાની પ્રજાને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે પણ પગલા ભરાઈ રહ્યા છે દા. ત. જ્યારે તિબેટની અંદર ચીન વસ્તુની ભારે અછત વસ્તારી રહી છે તે દિવસોમાં જૂતાનની સરહદો ઉપર ભાતભાતની અનેક વસ્તુના બજારો શરૂ થાય છે. અને તિબેટી કુલીઓને છૂટથી સગવડો આપવામાં આવે છે, તેવી જાણ જૂતાનીઓ ઉપર પાડવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ, સરહદો ઉપર વસતા જૂતાનીઓ બજારોમાં ચીન વસ્તુ ખરીદવા જાય છે ત્યારે, તેમને અતિ સસ્તા દામે આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત 'એટ-બક્ષિસ' આપીને પણ છૂટી લેવાના પ્રયત્નો થાય છે.

આ બધાંના જોર ઉપર રાજદ્વારી ધૂમ પ્રચાર સરળ બન્યો છે. અને ભારત જ હલ્લાખોર છે તથા જૂતાનીઓએ લડકવા જેવું હોય તો તે ભારતથી છે, એવો પ્રચાર ચાલે છે.

આમ, ચીને શસ્ત્રવિરામ કર્યા પછી, અને કોલમો દરખાસ્તોના સિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર કર્યા પછી, અને વારંવાર શાંતિમય વાટાઘાટોને ઉપદેશ ભારતને આપવાનું ચાલુ રાખ્યા પછી, કેમ જાણે, તે નવા હલ્લાની જગી તૈયારીઓ કરી રહ્યું છે—અને હવે શિયાળો ગીતરવામાં છે એટલે ક્યારે વળી પાછો નવો હલ્લો તૃટી પડશે—એવી આશંકા અરથાને ગણી નહિ શકાય.

અને હવે હલ્લો થયો તો તે ઘણા જ મોટા પાયા પર હશે, તથા વિમાની હલ્લો અચૂક રીતે થશે જ—એવી ધારણા નિશ્ચિત જેવી કહી શકાય.

અને તો, આપણે માથે કેવો ભય ઝંખી રહ્યો છે તે વિશે જનરલ કરીઆપા જણાવે છે

કે-આ વખતે ચીનનો પહેલો કોમિયો આસામ હશે. ત્યાના તેલના રૂબા પરાકલ્પનો મેળવવો. ત્યા પૂતળા સરકાર સ્થાપવી અને તે દ્વારા બંગાળ ઉપર પગપેસારો કરવા મથવું અને આ આખો હલ્લો એની રીતે કરવો કે આસામ ભારતથી છૂટું પડી જાય. આવી પરિસ્થિતિનો અર્થ એ કે—

- ૧ કરોડ ૪૦ લાખ આસામીઓ ભારતથી છૂટા પડી જાય.
- ચીના ઉત્પાદનોનો ચોથો હિસ્સો ભારત ગુમાવે.
- શયુ ઉત્પાદનનો ગોટો જથ્થો ગુમાવે.
- ડિગમોઈના તેલના રૂબા અને ગૌહતીની શિફ્ટનરી ભારત ગુમાવે.
- આપણું સરકાર અને તેની સાથે મોટા જથ્થામાં શસ્ત્ર સરજામ દુકાનના ધેરામાં ધેરાઈ જાય.

૨ : પશ્ચિમી શસ્ત્રસહાયનો નવો સ્વસ્થ તબક્કો ?

ચીનનો આજો સમાધાન કરી લેવાનો દેખાતો નથી. તૈયારીઓ જગી વિમાની હથ્થા સહિતના યુદ્ધની ચક્ર ગઈ છે. અને શિમાલો હવે જીતવામાં છે. આસતી કાલની આગાહી કોઈથી થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ પરિસ્થિતિ ભારેલા અમિ જેવી છે. ભડકો થયો તો એ જેવો તેવો આક્રમક નહિ. જ હોય-એમ સમજી છે.

આપણી સરકારી તૈયારીઓની સમસ્યા તરફ નજર નાખવી જરૂરી છે. ચીનના એકમંત્રી શસ્ત્ર વિરામથી છૂટરાયા વિના ભારતે શસ્ત્રસરજામની તૈયારીઓ માટે ચારે બાજુના પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા છે. એ સપ્ત છે. ભારતની સાખા ગાળાની અને દૂંઢા ગાળાની જરૂરિયાતોનો અંદાજ કાઢવાનું હજી થાકુ જ છે. સેન્ડિસ-હારિમાનના રાજદ્વારી નિષ્ણાત ચડળ પછી, તેમના હેવાસોને આધારે અમેરિકા - કોમનવેલ્થનું વિમાની નિષ્ણાત મંડળ હમણા જ ભારત આવી ગયું. તેણે ભારતની વિમાની શક્તિ તરફ સવિશેષ લક્ષ આપ્યું છે.

આ નિષ્ણાત મંડળ ભારત આવ્યું તે પહેલાથી અને તે ભારતમાં હતું તે દરમિયાન ચે ભારત પશ્ચિમી-વિમાની છત્રી નીચે જશે કે કેમ એવી અર્થા શરૂ થઈ ગઈ હતી. અને એક એવું વાતાવરણ પેદા થયું હતું કે—

* કેમ જણે, ભારતને- પશ્ચિમી-દેશો પાસેથી શસ્ત્રો મેળવવા-લેવાની ગરજ નથી; અને પશ્ચિમી દેશો ભારતને અલ્ગ-સરકારી ચોજનાઓ દોષી બેસાડીને તેને પોતાના સરકારી જૂથમાં સંડોવવા માગે છે; તથા એનકેન પ્રકારે પોતાનું સરકારી થાકું ભારતમાં દોષી બેસાડવા માગે છે.

* કેટલાક એટલી હદે આન્યતા ધરાવે છે કે ભારત ઉપર આક્રમણ થયું ત્યારે પં નહેરુએ ગરજ અને યાચનાપૂર્વક શસ્ત્રો મેળવી લીધા હતા; હવે ચીની શસ્ત્રવિરામ પછી એવી ગરજ ઓછી થઈ હોય, તેઓ પશ્ચિમનો લખાવાયેલો હાથ ખાછે ઢેલી રહ્યા છે.† અને રશિયા તરફ શસ્ત્રોની બાબતમાં થયું અંકવા લાગ્યા છે.

† કાપાઓના એક અવાળા-“ભારતને આપેલા અધિરશી હજારો વિમાનો પાછા ખેંચી લેવાનો”- (કા. ઓ. ઈ ૨૧-૨-૬૩) ઉપરથી એવી ઓડી માન્યતા થકુ ફેલાઈ છે કે ચીની યુદ્ધ દરમિયાન પશ્ચિમે આપેલાં કેટલાંક વિમાનો ભારત પાછા-પકેલી રહ્યા છે. હકીકતે ચીની આક્રમણ થતાં, પહાડીઓમાં ખાલ-સરજામ પહોંચાડવા બે મી-૧૩૦ વિમાનો અધિરશીએ આપેલાં તેમજને જરૂર ન રહેતાં પાછાં જઈ રહ્યાં છે, અને બરફ-સાફ કરવા તથા વસ્ત્ર બાબતમાં જાણેલી વિમાનો અને સરજામ તેને બદલે આજના છે.

આવી આખોડવા તૈયાર કરવા પાછળ અનેક ઇન્કારના હિતો અને ખર્ચો, હોઈ શકે છે-દા. ત. યીન અને કમ્યુનિસ્ટો આપું નાતાવરણ તૈયાર કરીને પં નહેરુને પશ્ચિમી સહાય અને તેને બુલામીની જાહેરાત એવી રીતે લોકોની ભારતના સરકારને લઈ રાખવા આજવા-સેવ; અથવા બીજા છેડે, પશ્ચિમી દેશમાના કેટલાક દેહી દરિયાના પરિણામો, કેનેડી, વગેરે દીર્ઘ દરિયા સજ્જારી નેતાઓ ભારતને શક્ય-જેટલી સહાય માટે-ઉત્સાહી બન્યા છે-એવી એકા બીકને, કેનેડીનો સહાય-રોકવા અથવા હોય-એમ પણ બને.

હકીકતે આ બંને માન્યતાઓ આધારરહિત છે. આમ જાનાવાનાવરણ એટલું બહુ ડહોળાણું હવું કે, બુદ્ધ અમેરિકી એલબી. ગ્રો, ગાલમેથને બાહેરમા નિવેદન કરીને (તા. ૨૦-૨-૬૨) અમેરિકાની નીતિ રપટ કરવાની જરૂર જીબી યર્ધ—

* અમે તમારા માગ્યા વિના કોઈ શક્તિઓ ત્યાજ કર્યા નથી અને તમારા બોલાવ્યા વિના અમારું એકે નિષ્ણાત મડળ ભારત આપ્યું નથી. તથા તમારી માગણી અને મોજબાને સમજીને અમારી શક્તિ મુજબ, અનુકૂળતા મુજબ તેને ઝહોચી વળવાનો અમારો પ્રયાસ રહ્યો છે—અમારે ય અમારી મર્યાદામાં રહીને, અમેરિકી કોન્ગ્રેસની સમતિ લઈને, બેજેટ અનુસાર દુનિયાભરનાં દેશોની સહાયનો સવાલ ઉઠેલવાનો હોય છે.

* યીનના આકમણ પૂર્વે ભારતને શસ્ત્રસહાય કરવાનો કોઈ સવાલ અમારી પાસે આવ્યો ન હતો. જ્યાં યીની આકમણ થતા અમારી પાસેનાં રિઝર્વ પુરવઠામાંથી અમે તત્કાલ સહાય કરી હતી.

* હવાઈ સરકારની બાબતમાં પણ અમે તમારી માગણીને જ અનુસરીએ છીએ. અમે અમારી કોઈ મોજબા તમારા ઉપર કોઈ બેસાડવા ઇચ્છતા જ નથી. એટલું જ નહિ, મારી સરકારે મને એવી સૂચના પણ આપી છે કે, હાલ અમેરિકા, બ્રિટન, કેનેડા અને ઝારરૂસિયાની જે નિષ્ણાત ફૂકડી બંદી બંધીને હવાઈ જરિયાત અંગે તપાસ કરી રહી તેના એલિઅમે પણ તમારે માથે કોઈ બંધનરૂપ નથી.

* મને એ વાત પણ રપટ કહી નાખવા યે કે—લશ્કરી બેઠાણની પદ્ધતિનો વિસ્તાર કરવામાં અમને રસ નથી. યીની વિસ્તારવાદે જે ચિંતા ને ભય પેદા કર્યા છે તેમાં અમે, તમારા સહજાની છીએ. એ વાત આપણા બેઠાના હિતમાં છે કે યીની આકમણને કયાપણું કાપવું ન થાય. યીની સામ્યવાદી પ્રચાર અને ગ્રંથ કારવાઈ એવું નિશાન તમે અમે હું—આપણા બંનેના દેશો છીએ, તેને શિક્ષત આપવામાં આપણું સહિયારું હિત રહેલું છે.

* અમને, લશ્કરી બેઠાણમાં રસ નથી. અમને અમે લશ્કરી, મથકોની શોધમાં પણ નથી. બદલે હેલ્થલેન્ડ કેલેન્ડલેન્ડ—અમેરિકી અમને કહિયા—પાસનાં અમને કે એવાં મથકો ઉઠાવી લઈ રહ્યા છીએ. અમે ભારતમાં એવાં નવાં મથકો માટે ફાંફાં મારી રહ્યા છીએ આવા ખ્યાલ સાવ બેહુદા છે.

* આધુનિક યુદ્ધની ટેકનાલોજીની દરિએ જે ઉપયોગી નથી તેવાં મથકોની અમને જરૂર નથી; અને એની પાછળ અમે નાણાં ખર્ચતા નથી.

† એકમાં પાઉડરના અનુભવ પણ ભરત પં નહેરુએ ભારતના ઓલિમ્પિક કેન્દ્રો અને ભરતની રક્ષા માટે રૂઢાંચું વિમાની મોજબાની વાત પશ્ચિમ પામે રબ્બ દરિયા નેતા અનુસંધાનમાં આ મંડળ આવેલું છે—અને આવના પૂર્વે સમતિ મેળવીને આપણું છે.

કે-આ લખતે ચીનનો પહેલો ડાહ્યા આસામ હજી ત્યાંના તેલના દૂધ પર કબજો મેળવેલો ત્યાં પૂતળાં સરકાર સ્થાપવી અને તે દ્વારા બંગાળ ઉપર પગપેસાચો કરવા મથ્યું અને આ આખો દલો એવી રીતે કરવો કે આસામ ભારતથી છૂટું પડી જાય! આવી પરિસ્થિતિનો અર્થ એ કે-

- ૧ કરોડ ૪૦ લાખ આસામીઓ ભારતથી છૂટા પડી જાય.
- આના ઉત્પાદનનો ચોથો હિસ્સો ભારત ગુમાવે.
- શયુ ઉત્પાદનનો ચોથો બજો ગુમાવે.
- ડિગબોઈના તેલના દૂધ અને ગૌહતીની સિંકાઈનરી ભારત ગુમાવે.
- આપણું લશ્કર અને તેની સાથે મોટા બજામાં શસ્ત્ર સરંજામ દુકમનના ઘેરામાં ઘેરાઈ જાય!

૨. પશ્ચિમી શસ્ત્રસહાયનો નવો સ્વસ્થ તબક્કો ?

ચીનનો આજો સમ્પાદન કરી લેવાનો દેખાતો નથી. તૈયારીઓ જ ખી-વિમાની હથ્થા સંહિતના યુદ્ધની અંત ગઈ છે. અને શિયાળો હવે ઊતરવામાં છે. આવતી કાલની આબહી કોઈપણ ચર્ચ શરૂ એમ નથી. પરંતુ પરિસ્થિતિ ભારેલા અગ્નિ જેવી છે. લડકા ચલે તો એ જેવી તેવી આવડત નહિ જ હોય-એ વ ૨૫૪ છે.

આપણી લશ્કરી તૈયારીઓની સમસ્યા તરફ નજર નાખવી જરૂરી છે. ચીનના એકંદ્રથી શસ્ત્ર વિરામથી ઊતરાયા વિના ભારતે શસ્ત્રસરંજામની તૈયારીઓ આટલે આટલા પ્રયાસો શરૂ કરી દીધા છે, એ સ્પષ્ટ છે. ભારતની લાખા ગાળાની અને દ્વંદ્વા ગાળાની જરૂરિયાતોનો અંદાજ કાઢવાનું હજી આજુબ જ છે. સેન્ટ્રલ-હારિમાનના રાજદ્વારી નિપ્પણાત મડળ પછી, તેમના હેવાલોને આધારે અમેરિકા-કામનવેલ્થનું વિમાની નિપ્પણાત મડળ હમણા જ ભારત આવી ગયું. તેણે ભારતની વિમાની શક્તિ તરફ સવિશેષ લક્ષ આપ્યું છે.

આ નિપ્પણાત મડળ ભારત આગ્યું તે પહેલાંથી અને તે ભારતમાં હતું તે દરમિયાન જે ભારત પશ્ચિમી-વિમાની છર્ચા નીચે જશે કે કેમ એવી ચર્ચા શરૂ ચર્ચાઈ હતી. અને એક એવું વાતાવરણ પેદા થયું હતું કે-

* કેમ જણે, ભારતને પશ્ચિમી દેશો પાસેથી શસ્ત્રો મેળવવા-લેવાની ધાર જ નથી; અને પશ્ચિમી દેશો ભારતને માથે લશ્કરી ચોબાઓ દોહરી બેસાડીને તેને પોતાના લશ્કરી જૂથમાં સંડોવવા માગે છે; તથા એનકેન પ્રકારે પોતાનું લશ્કરી ચાલુ ભારતમાં દોહરી બેસાડવા માગે છે.

* કેટલાક એટલી હદે માન્યતા ધરાવે છે કે ભારત ઉપર આક્રમણ થયું ત્યારે પં નહેરુએ ગરજ અને ચાલના પૂર્વક શસ્ત્રો મેળવી લીધા હતા; હવે ચીની શસ્ત્રવિરામ પછી એવી ગરજ એટલી ચર્ચા હોઈને, તેઓ પશ્ચિમનો લગાવાયેલો હાથ પાછો ટેલી રહ્યા છે.† અને રશિયા તરફ શસ્ત્રોની ગાળતમાં વધુ ઝૂકવા લાગ્યા છે.

† ઇંગ્લેન્ડના એક મથાળા-“ભારતને આપેલા અમેરિકી હથ્થો વિચારો: પાછા બેસી લેવાયો.” (દા. જો. ઇ. ૨૧-૨-૬૭) ઉપરથી એવી જોદી માન્યતા પણ ફેલાઈ છે કે ચીની યુદ્ધ દરમિયાન પશ્ચિમે આપેલા કેટલાક વિમાનો બાદ પાછા પકેલી રહ્યા છે. હકીકતે ચીની આક્રમણ થતાં પહેલાં જોયા માલ-સરંજામ પહોંચાડવા જે ૨૧-૧૩૦ વિમાનો અમેરિકાએ આપેલા તે હવે જરૂર ન રહેતા પાછા જઈ રહ્યા છે; અને બરફ સાફ કરવા તથા રસ્તા બંધવામાં હપ્તેથી વિમાનો અને સરંજામ નોને જાહેર આવનાર છે.

આવી આગેહવા તૈયાર કરવા પાછળ અનેક પ્રકારના હિતો અને રસો દોષ શકે છે-દા. ત. ધીન અને કમચુનિરસો આલુ વાતાવરણ તૈયાર કરીને પં નહેરુને પશ્ચિમી સહાય એટલે ગુલામીની જાણ એવી રીતે લાડકાવીને ભારતના સંરક્ષણને લુપ્ત રાખવા આહવા દેવા; અથવા ખીજા છે, પશ્ચિમી દેશોમાંના કેટલાક દેશી દષ્ટિના મરિયણો, કેનેડી વગેરે દીર્ઘદષ્ટિના રાજદારી નેતાઓ ભારતને શક્ય એટલી સહાય માટે ઉત્સાહી બન્યા છે એવી જોડી બેઠીને, કેનેડીનો કાય-વોટવા મેચતા હોય-એમ પણ બને.

હકીકતે આ બંને આન્યતાઓ આધારરહિત છે. આમ જાણવાતાવરણ એટલું બધું હોળાધુ હતું કે પ્રુદ અમરિકી એલવી પ્રોગ્રાસિવેને જાહેરમાં નિવેદન કરીને (તા. ૨૮-૨-૬૨) અમેરિકાની નીતિ ૨૫૪ કરવાની જરૂર ઝીંકી ચર્ચ—

* અમે તમારા માગ્યા વિના કોઈ સ્વસ્થોત્પાદક નથી; અને તમારા બોલાવ્યા વિના અમારું એકે નિષ્ણાત મંડળ ભારત આવ્યું નથી. તથા તમારી માગણી અને મોજનાને સમજીને અમારી શક્તિ મુજબ, અતુલ્યતા મુજબ તેને સહોત્તી વળવાનો અમારો પ્રયાસ રહ્યો છે—અમારે જ અમારી મર્યાદામાં રહીને, અમેરિકા કોન્ગ્રેસની સમતિ લઈને, બજેટ અનુસાર દુનિયાભરના દેશોની સહાયનો સવાલ ઉઠેલવાનો હોય છે.

* ધીનના આક્રમણ પૂર્વે ભારતને સત્સહાય કરવાનો કોઈ સવાલ અમારી પાસે આવ્યો ન હતો. જતા ધીની આક્રમણ થતા અમારી પાસેના ‘રિઝર્વ’ પુરવઠામાંથી અમે તત્કાલ સહાય કરી હતી.

* હવાઈ સંરક્ષણની ખાખતમાં પણ અમે તમારી માગણીને જ અનુસરીએ છીએ. અમે અમારી કોઈ યોજના તમારા ઉપર દોષી એસાડવા છુલ્લતા જ નથી. એટલું જ નહિ, મારી સરકારે અને એવી સૂચના પણ આપી છે કે, કાલ અમેરિકા, બ્રિટન, કેનેડા અને યોરડોસિયાની જે નિષ્ણાત દુકડી ઓડી આવીને હવાઈ જરિયાત અંગે તપાસ કરી રહી છે તેના એલિપ્રાથો પણ તમારે માથે કોઈ બંધનરૂપ નથી.

* મને એ વાત પણ ૨૫૪ કહી નાખવા દો કે—સરકારી જોડાણની પદ્ધતિનો વિસ્તાર કરવામાં અમને રસ નથી. ધીની વિસ્તારવારે જે ચિંતા ને ભય પ્રેરે કયાં છે તેમાં અમે તમારા સહયોગી છીએ. એ વાત આપણા બેઠીના હિતમાં છે કે ધીની આક્રમણને કયાવરણ સુવત્ન ન થાય. ધીની સામવવાદી પ્રચાર અને ગ્રંથ કારવાઈઓનું નિશાન તમે અને હું—આપણા બંનેના હેશો છીએ, તેને સિદ્ધત આપવામાં આપણું સહિયારું હિત રહેલું છે.

* અમને સરકારી જોડાણમાં રસ નથી. અમને અમે સરકારી, મથકોની, શોધમાં પણ નથી. બદલે હલકાં કેટલાંક સરસોથી અમે દરકારના પારનાં અનુક્રમણે એવાં મથકો ઉઠાવી લઈ રહ્યા છીએ. અમે ભારતમાં એવાં નવાં મથકો માટે ફાંફાં મારી રહ્યા છીએ. આવો ખ્યાલ સાવ બેહુકો છે.

* આધુનિક યુદ્ધની ટેકનોલોજીની દષ્ટિએ જે ઉપયોગી નથી તેવા મથકોની અમને જરૂર નથી; અને એની પાછળ અમે નાણાં ખર્ચતા નથી.

ફોનેકામાં પાઉકલના અનુભવ પછી તરત પં નહેરુએ ભારતના ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો અને તથાવતી રક્ષા મંદિરે ‘ફૂલપૂર’ નિમાની યોજનાની ખાત પશ્ચિમ પાસે ૨૦૬ ફરેલી તેના અનુસંધાનમાં આ મંડળ આવેલું છે—અને આવતા પૂર્વે સમતિ મેળવીને આવ્યું. II

પ્રો. ગાંધીજીના આ સ્પષ્ટ નિવેદનની પાછળ એવી અપેક્ષા પણ હતી જ કે ભારત સરકાર પોતે નિવેદન કરીને એ વાત સ્પષ્ટ કરે કે—ભારતની વિનંતિને માન આપીને જ અમેરિકા-કામનવેલ્થ મિશન આવ્યું છે.

આપણે આનંદપૂર્વક એ વાતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે—પં. નહેરુએ, બીજે જ દિવસે (તા. ૨૧-૨-૬૩) લોકસભાની બેઠકમાં કેટલાક અગત્યના ખુલાસા બહાર પાડ્યા હતાં—

* ભારતમાં હવાઈ દવા રાખવા દેવાનો કે વિદેશી હવાઈ મથક સ્થાપવા દેવાનો કાર્થ જ પ્રશ્ન નથી. હકીકત તો એ છે કે આ બાબતમાં કાર્થ મિત્ર દેશોએ આપું સહન કર્યું નથી.

* હવાઈ-છત્રીની વાત પણ કાર્થ મિત્ર રાજ્યે કરી નથી. x x x x હવાઈ-છત્રીના જેવી કાર્થ પણ યોગ્યતામાં અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા અને વિલંબ અનિવાર્ય ગણાય; તે જોતાં, હવાઈ રક્ષણ જેવી માર્મિક સંરક્ષણની બાબતમાં આધાર રાખીને બેસવું હિતાવહ નથી.

* આપણે મિત્ર રાષ્ટ્રોની પાસેથી વિમાનો અને વિમાની નિષ્ણાતોને આવકારીએ છીએ.

* એકાએક આક્રમણની કડોકડી વળતે, પરિસ્થિતિ અનુસાર, મિત્ર રાષ્ટ્રો પાસે થીઆપણી જરૂર અને એમની સંગવડ અનુસાર, જોડવણ કરવામાં આવશે.

(આ વખતે જ શ્રી. કામરે એવું સૂચન કર્યું હતું કે ચીન તરફથી અચાનક હવાઈ હુમલો થાય તો—ત્યારે ભારતમાં હવાઈ મથક ઊભું કર્યા વિના વિમાની—દાહ (એર અરબેલા)ને બદલે 'એર-શિલ્ડ'!)નો ખીકાર કરવો જોઈએ. આના જવાબમાં પં. નહેરુએ વિગતમાં ઊતરવા ના પાડી હતી. અને એટલું કહ્યું હતું કે—દેશ લાંબા ગાળાની અને ટૂંકા ગાળાની શક્ય કોય એટલી પૂરેપૂરી તૈયારીઓ કરવી પડશે.)

આ પછી રાજ્યસભામાં (તા. ૨૫-૨-૬૩) નિવેદન કરીને પં. નહેરુએ બીજા અનેક ગુપ્તવણો સ્પષ્ટ કરી છે—

“ભારત બીજા દેશો પાસેથી શક્ય તેટલી વધુ મદદ લેશે, પરંતુ વિદેશી સત્તાઓ આપણી સુરક્ષાના ‘અંડર-રખેટર’ (જવાબદાર દલાલ) બને એવી અપેક્ષા કરી રાખી શકામ નહિ. આપણી સ્વાધીનતા અઘળાં સલામત રહેતી જોઈએ અલબત્ત, આપણને સહાય આપનારા સિદ્ધાંત અને અને-રિકા જેવા દેશોએ સુધ્ધાં કાર્થ પણ પ્રકારની પૂર્વ શરતો કરી નથી. એમણે તો એ વાત પણ સ્વીકારી લીધી છે કે ભારત લશ્કરી રીતે બીનબેડાણ બળને એ સૌના હિતમાં છે.

“આપણા દેશના કેટલાક વિરોધ પક્ષો, આપણે આપણા સંરક્ષણ અંગે, બીજા દેશો ઉપર બધી આધાર રાખનારા બની જઈએ એવી સિદ્ધાંતો ઠરાવે રહ્યા છે. કેટલાં આ રાજ્ય મીજા દેશો પોતે જ સહયતા નથી, અથવા એ માર્ગે આપણે વિચારીએ એવું ઉરોજન પણ આપતા નથી.”

વધુમાં પં. નહેરુ બહુ ભાર પૂર્વક એ વાત પણ ઉમેરે છે કે—

“ચીનના ભયને પહોંચી વળવા ભારતે રાસ્ટ્રસંજ્ઞા રાષ્ટ્ર બન્યા વિના છૂટકો નથી.”

હું એકાંત ઘોંઘાળે લશ્કરી-એડાણની સ્પષ્ટ માગણી કરી છે. રાજ્યએ એવી માગણી ન કરતા પશ્ચિમ સાથે દૈનિક સંબંધના લશ્કરી કસબું સ્પષ્ટ છે. કુખલાનીએ લશ્કરી કસર વિનાના દૈનિક જોડાણની વાત આચળ મચી છે. જયપ્રકારે અમેરિકા અને પશ્ચિમ ઉપરની સહાયની બાબતમાં આધાર રાખવા સામે ચિત-વળી ઉચ્ચારી છે x x x બીજા દેશો ઉપર મણે બધો આધાર રાખવો જરૂરી છે, ને સમાન દિલના મેત્રી ધોરણે શક્ય બનાવડ જોઈએ-એવું મોટા ભાગના ઊગ્રદારો માને છે.

“આપણે જરૂરી સંસ્કાર બનાવીશું; બીજા દેશોની શક્ય હોય એટલી મદદ લઈશું. પરંતુ તત્ત્વતઃ ‘આપણું’ અવલંબન તો આપણા પોતાના ઉપર જ હોવું રહે.”

અમને લાગે છે કે, પં. નહેરુ પરિસ્થિતિની યુગ્ય સમજ શક્યા છે. અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની સકારણ સુચોગ્ય ઇતિહાસને અન્યાય ન થાય અને છતાં ભારતની બુનિયાદી સ્વતંત્ર નીતિ ખંડિત ન થાય તેની સમતુલ્ય શોધી રહ્યા છે.

એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે—

* આજના જમાનામાં પ્રચંડ દુરમન સામેના લાખા યુદ્ધ દરમિયાન કોઈ પણ દેશ માટે સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત્ય શક્ય જ નથી.

સાધોસાધ એ પણ સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ કે—

* કોઈ પણ દેશ, યુદ્ધ છત્તા માટે સંપૂર્ણ પરાવલંબી બની જાય તો, તે યુદ્ધ છત્તા જાય, પરંતુ ત્યાર બાદ, પોતાની સ્વાધીનતા અખંડ રાખવાનું તેને માટે શક્ય ન રહે.

બદલે—

* આજના યુગમાં પરસ્પર સમાન હિતોના ધોરણે, સહકારી સહયોગનો આધાર જ યોગ્ય છે અને તે શક્ય પણ છે.

સદ્ભાગ્યે સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિએ પં. નહેરુ અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો વચ્ચે આ બાબત એકતા છે. અને અમને એમ પણ લાગે છે કે ભારતે પશ્ચિમી સહાય અંગે આજસુધી જે માનસિક-સંકોચથી (અને કદાચ પશ્ચિમ પ્રત્યેના અવિશ્વાસથી) જે દિવ્યદિગ્દાટ અતુલ્યો છે તેના હવે અંત આવી રહ્યો છે.

૩ : નવા તબક્કાની સ્થિરતાની પૂર્વશર્ત અને દિશા

નવા તબક્કાની સ્થિરતા વિષે, અલગત, આજે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. અનેક કારણો—જે આજ સુધી આડે આવ્યા હશે તે બધા કેટલે અંશે ક્યારે દૂર થશે તેના ઉપર આ નવા સંબંધની સ્થિરતા અને સદ્સ્થિતિનો આધાર છે.

દા. ત. સૌથી પ્રથમ તો પં. નહેરુનું વલણ પોતે જ એક પરિણામ છે. જેમાં પં. નહેરુની બિનજોડાણ નીતિમાં માને છે તેમાં પણ તેમના વલણ અને વર્તનથી સ્પષ્ટીકરણ યુગ્યવાળું છે.† કેટલાકે આ વલણને ગજરાજના વ્યભાવ સાથે સરખાવ્યું છે એટલે કે—પોતાને જોઈતી સ્થિતિ લેવી ખરી; અને જોઈતી મળે ત્યાં ન મળે ત્યાંને ઝરસો કરવો કે પુષ્કલવૃક્ષ; પણ મળે ત્યારે આજાર જીતિથી લેવાને બંદો, કેમ જાણે ઉદારતા પૂર્વક એટલી સ્વીકારતા હોઈએ તેવા દસ્સો કરવો. આપણા કિસ્સામાં તો એવું થઈ શકાય કે શું અને કેટલું જરૂરી છે તેના ચોક્કસ અદાજ વિના, પ્રથમ ઘણા-બધાની અપેક્ષા રાખવી; અને મળવા મોડે ત્યારે બહુ મળી જવાનાં પરિણામોની ભડક સેવવી. —‘જરૂર’વિશે અચોક્કસતા અને ‘લડક’ વિષે અતિશયતા.

† દા. ત. પં. નહેરુ ‘ઝિર-અમ્બેલા’ના ધરમૂળથી વિરોધ કરે છે, ‘ઝિર-શીલ’ અને મોન સેવે છે, અને ‘ઝિર-આર્થ’† અને ટંગલ વલણ ધરાવે છે. પં. નહેરુ ત્રણેયો જોડો જોડો અર્થ’ને કરે તે, પશ્ચિમને માટે થ’આ જોડો યુગ્યતા બિંધી કરે જ નહીં. કેમકે ત્રણેયો એક વાત તો સરખી જ છે—આપણા વિશ્વાસની મધ્યસ્થિતિ. પં. નહેરુની રચના, સંકાર સ્થાપના, અને સમગ્ર અવિશ્વાસ તત્વની બળવળી કરવા માટે પશ્ચિમી સહયોગ અને નિષ્ક્રિયતાને બાંધવળાં આગકારવાં જ પડશે ... પં. નહેરુ આ કક્ષાનો વિરોધ નથી કરતા, છતાં દરેક દમ્બે અચકાવે છે, અને પરિસ્થિતિના સ્થાન યુગ્ય સ્વીકાર કરતા જાય છે—દરમિયાન સારો એવો યુગ્યતાનો જોડો કરે છે.

ભારતમાં નિષ્ણાત મંડળો આવે, અભ્યાસ અને ચર્ચા કરીને જાય, અને પોતાને દેશ પાછો ફરે; એ પછી ભારતને જો જરૂર જણાય ને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે, તે મુજબ સિમલ આવે, અને તે અનુસાર બધું આવીને હાજર થઈ જાય—આવી લોકકથાના ચમત્કાર જેવી અપેક્ષા વધુ પડતી છે!

૦ વ્યવહારમાં તો, મહદ્ ભાગથી પડે છે. જરૂરિયાત સમજાવવી પડે છે, એને અંગે વાટાઘાટો કરવી પડે છે; બાધછાડ કરવી પડે છે, સામાને અનુકૂળ થવા જરૂરી અને યોગ્ય મર્યાદામાં ધણું કરવું પડે છે.

બદ્ધે રૂપદ્ધ ભાગણી, રૂપદ્ધ ચર્ચા અને રૂપદ્ધ નિર્ણય—જરૂરી છે, આવી રૂપરથતા તો ગુણ છે, કાંઈ અવગુણ નથી.

૫. નહેરુના આ સ્વભાવની વાત બાજુ પર મૂકીએ, તેમની ગણતરી કૈંક આ પ્રકારની જણાય છે—

૦ એક બાજુ ચીનને આપણે 'છંછેડીશું' નહિ; બીજી બાજુ રશિયા અને તટસ્થ રાષ્ટ્રોનું દબાણ તેને કંઈ રાખશે—તો, નવું આક્રમણ ચાલુ કરશે; અગર વચ્ચે થયેા લાગેા સમય આપણને મળી જશે. દરમ્યાન ભારત પશ્ચિમી દેશો અને રશિયાની સહાયથી ધણે અંશે પોતાના શસ્ત્ર—ઉત્પાદનમાં બાગળ વધી ગયું હશે. એ પછી હલ્લો થશે તો, જરૂરી પૂરતી શસ્ત્ર માત્રા પશ્ચિમ પાસેથી લેવામાં કરશે લય નહિ રહે. અને રશિયા સાથેના સંબંધો બગડવાની ચિંતા પણ નહિ રહે

ગણિતની રીતે આ બધું સાદાં પદો છે પરંતુ ગણિતનું લૌકિક ચાલતું હોત તો ચીન સાથે આવા યુદ્ધમાં જીતરવાનો પ્રસંગ જ ન ઊભો થયો હોત. પાયાની વાત ભૂલાર્થે જાય છે કે—

* ચીને કરેલું આક્રમણ રશિયા અને તટસ્થ રાષ્ટ્રોના વિરોધ છતાં ગ્રીકાગેલું છે; અને બંનેના આગ્રહને તરછોડીને તેણે ઠાલ્યો દરખાસ્તોને તરછોડી છે; તથા જતેની અનિચ્છા છતાં તેણે નવા આક્રમણની શંકા થાય તેવી પ્રચંડ નૈયારીઓ ભારતની સરહદો ઉપર કરી દીધી છે.

* બીજી વાત એ પણ વિચારવી જોઈએ કે ભારત ગમે તેટલું શસ્ત્ર—ઉત્પાદન કરે. નજીકના લાલચમાં જો નવું ચીની આક્રમણ થાય તો તેણે ધણા જ મોટા પ્રમાણમાં પશ્ચિમ ઉપર આધાર રાખવો પડવાનો છે. અને લાખો ગાયો યુદ્ધ સળંગે તો ય ભારત કરતાં તો ચીન એ હરીફાઈમાં બાગળ જ છે અને રહેવાનું * * ભારત આ હોડમાં જીતે તો ય તેણે લખલૂટ વિદેશો આર્થિક સહાય અને તાલીમી સહાય ઉપર આધાર રાખવો પડવાનો.

વળી, ભારતે જો પોતાના પેદા કરેલા આધુનિક દળના કુદ્ધ વિમાનો ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો હશે તો, તેને દસ વરસથી એણે સમય નહિ લાગે; અને એની પાછળ લખલૂટ ખર્ચ કરવું રહેશે. આ ખર્ચને પહેલથી વળવાનો સવાલ તો છે જ; પરંતુ આવું ઉત્પાદન થે ધણું મોટું પડવાનું અને આજના જમાનામાં જે ઝડપે કુદ્ધ-શસ્ત્રોમાં નવી નવી શોધ થતી જાય છે તે જોતાં તો, આપણે પેદા કરેલા શસ્ત્રોમાંથી કેટલાક, ત્યાર મુખીમાં, પુરાણા થઈ ગયા હોવાનો સંભવ પણ ખરો. આ દૃષ્ટિએ, અમુક પાયાના શસ્ત્રો—સરળમ ભારતમાં પેદા કરવા છતાં, ઘણા આધુનિક શસ્ત્ર—સરળમ, અંગે તો ભારતે—જ્યારે કુદ્ધ આવે ત્યારે—પશ્ચિમ ઉપર આધાર રાખવો રહેશે.....

આ બધું જોતા, દેડકા ગાળાની દૃષ્ટિએ અને લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ, પોતાનું સન્ન-
ઉત્પાદન કરવાની સાથેસાથ, † પશ્ચિમી રાજસલામનો પાથો કંઠ કરી રાખવો જ રહ્યો.

પશ્ચિમ સાથે દેડ મેત્રીના રચાથી સળધો બાંધવાનું પહેલું પગથિયું જ ચૂકી ગયા તો
લવિષ્ય અધારામાં જ રહેવાનું—ચીને હલ્લો ન કર્યો ને જમી ગયા તો ગનીમત! પણ આપણને ચીન
એવા ગનીમત રહેવાજ શુ કામ દે? પશ્ચિમ સાથેના આપણા સંબંધમાં ચૂચ બીની થાય, મન બી ચા
થાય અને જરૂર વખતે આપણે સહેલાઈથી મદદ માગી ન શકીએ અને માગીએ છતાં પૂરતી આવી
ન પડે—આ બધું તે ચીનને જ મનલાવતું થાય. બલ્કે, ચીને ગયા ઝોઝોબરમાં હલ્લો કર્યો ત્યારે,
પશ્ચિમ સાથેના આપણા સળધો જોતા કદાચ એણે આવી ગણતરીઓ કરી ચ હોય! સહભાગ્યે,
પશ્ચિમની સહાયતા અને ઉત્ક્રાંતને કારણે એ કયોકદી તો બીજી ન થઈ. ફરી પાછા આપણે હાથે
કરીને શું એ બીજી કરવી છે?

ભારતની સમરમાં પશ્ચિમ પાસેથી વધુમાં વધુ સરળતમ ન એવાની રહી નથી. આજે તો
બલ્કે એવું જણાય છે કે 'ભારત ઘણું માગે છે,' અને 'અમેરિકા એ બધું આપી શકશે કે તેમ, અને આપણું
જરૂરી છે—ભારત માટે અનિવાર્ય હિપયોગી છે કે કેમ' આ પ્રકારની ચર્ચા—વિચારણા ચાલે છે.
દા. ત. ભારતનો આગ્રહ એવો છે કે અમેરિકા પોતે તેને F-104 સુપર સોનિક ફાઈટર—બોમ્બર—
વિમાનોની ૩-૪ ટુકડી આપે જ; ત્યારે નિષ્ણાત—મડળ એવું માને છે ને ભારતને સમજાવે છે કે,
ભારતના ફિગ-વિમાનો ભણે F-104 નેટલા આધુનિક ન હોય તેવા, ચીન તરફથી હાલમાં જે
પ્રકારના વિમાનો હલ્લાની સલાવના છે તે જોતા, ફિગ-વિમાનો પૂરતા સુગ્રહ છે. ભારત એમ
માનીને આગ્રહ કરે છે કે ચીન પાસે રશિયાએ આપેલા મિગ-૨૧ વિમાનો છે (તો, એકલા
ભારતને જ 'મિગ-૨૧' આપવાની વાત નાપાયાદાર હતી?); અમેરિકાની માન્યતા મુજબ 'મિગ-૧૬'થી
વિશેષ પ્રકારના વિમાન રશિયાએ ચીનને આપેલા નથી. પરંતુ ભારત, એવું પણ માને છે કે, 'ગનાટ'
કે 'હંડર' કે 'કેનગેંગ' યુદ્ધ વિમાનો (જે ભારત પાસે છે તે) રાતના અને ખરાબ આબોહવામાં પૂરતા
સલામત નથી, ત્યારે F-104 અનેક રીતે, હલ્લો કરવા અને હલ્લો ખાળવા હિપયોગી છે. ભારત
આ વિમાનો ફીઆના ચલણમાં, ૨૦ વર્ષના હયાથી, લૂકલૂક—એરક્રાફ્ટ પાસેથી સીધા મેળવવા
અને વિમાનીઓને તત્કાલ તાલિમ આપવાના કારણે બાબત ઈતેમની દાખવે છે.

○ અલબત્ત, અમેરિકાની આનાકાની પાછળ પાકિસ્તાનનું રાજકીય કારણ પણ હોવાનું
મનાય છે. તો, ફિટન ચીનમાના પોતાના આપારી હિતોને અને હોંગકોંગના ભાવિને જોખમીવા
દેવા તૈયાર નહિ હોય?

• 'વૉશિન્ગ્ટન પોસ્ટ'ના પ્રખ્યાત સવાદલા હેરિસનનું એક દર મંતવ્ય એવું છે કે—વિમાની
નિષ્ણાત મંડળે એવી પણ તૈયારી બતાવી છે કે તેઓ સાર્કવિન્ડસ વિમાનો આપશે અને
સાથેસાથ એવું વચન પણ આપશે કે ભારતની માગણી થતા, જરૂર મુજબ, પશ્ચિમ પોતાના
યુદ્ધવિમાનો તત્કાલ રવાના કરશે.

એકંદર એક વાત આટલા સમયે સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે, (સિલગ હેરિસન પણ કહે છે તેમ)—

○ પશ્ચિમ પાસેથી રાજ સહાય લેવાની બાબતમાં એક નવો તબક્કો શરૂ થઈ ગયો છે.

† ભારતે આધુનિક પદ્ધતિના વિરિષ પ્રકારના યુદ્ધ વિમાનો Grub ફાઈટર, Avro-748 સવાદક,
HF-24 (Mach 2) ફાઈટર અને એટ-વિમાનોના એજોને અને ફેઈંગ બનાવવાનું રાજ કરી રહ્યું છે.
(દા. એ. II શ્રી ૧૩/૧૨/૭૯ ૧૮-૨-૧૩)

પં. નહેરુ તેમના મનની દ્વિધા, હિચકિચાટ, અને સંક્રાંત્ય છેડી-રહ્યા છે. અને હવે પશ્ચિમે કેટલી હદે તેને માટે તૈયાર થાય છે તે જોવાનું રહે છે.

૦ અલગત, આમ છતાં-પંડિત નહેરુ હર વખતે એ વાતનો વિચાર કરતા રહેવાના : (૧) ભારત એટલી હદે પશ્ચિમ ઉપર આધાર રાખતું થઈ ન જાય કે અતિ એ પાગલું બની જાય; અને એની સ્વાધીનતા જોખમાય. (૨) ભારત એટલી હદે પશ્ચિમ ઉપર આધાર રાખતું ન થઈ જાય કે તે પશ્ચિમની છાવણીનું એક અંગ બની જતા રહિયા સાથેના ભારતનો સંબંધ વિદેશ અને એશિયા મીન તરફ ધકેલાઈ જાય.

૦ તે જ રીતે પશ્ચિમી દેશો પણ એ વાતનો વિચાર કરતા રહેવાના : (૧) ભારતને અપાતી મદદ એશિયામાં મીનનો સામ્યવાદી ખગદોડો વિસ્તરતો ચકવા માટે લેખે લાગે (૨) ભારતને એટલી હદે મદદ ન અપાય કે જેથી પાકિસ્તાન સાથેના તેના સંબંધ વિદેશ અને તે મીન તરફ વધુ ઢળી જાય

૦ ભારત અને પશ્ચિમી દેશોના સમાન હિતોની દૃષ્ટિએ, બંને પક્ષની ઉપરની ગણતરીઓ, એક ખીજાને માટે, સ્વીકાર્ય બની ચૂકી છે. અને એકદર ભારત અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચેના શત્રુસહાયનો નવો અને વધુ સ્વસ્થ તબક્કો આરંભાયો છે. અમે તો માનીએ છીએ કે—

આઝમીનીના ચીલાચાણુ જૂના લશ્કરી કરારો અને જૂથ-જોડાણો કરતા જુદી જ કક્ષાએ—પશ્ચિમ અને ભારત વચ્ચે નવું વિસિષ્ટ મૈત્રી-જોડાણ શક્ય બનશે. અને ત્યારે આજની જે આખેંચ, આજની ભાડક અને ‘એલઈ’ અરથાને બન્યા હશે તા. ૧-૩-૬૩

ભારતીય લોકશાહીનું કલંક

મીને ભારત ઉપર આક્રમણ કરીને ભારતની લોકશાહી સમાજપદ્ધતિને ખર્ખખર્ચની કસોટીમાં મૂકી દીધી છે. ભારત એની આ કસોટીમાંથી જેટલે અંશે પાર બિતરશે એટલે અંશે જ ભારત મીનના લશ્કરી, રાજકીય અને વૈચારિક આક્રમણથી પોતાની જાતને બચાવી શકશે એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થવી જોઈએ.

આપણી આ લોકશાહીની કબજેદારીનું એક પાસું અત્યંત આધાતજનક રીતે તાજેતરમાં ખુલ્લું પડ્યું છે. તાજેતરમાં વિવિધ ભોળે દાલમીયા-જૈન ઉદ્યોગપતિઓની પેઢીઓ અગે ૮૦૦ પૃથ્વી તલસ્પર્શી હેવાલ પ્રગટ કરીને આખા દેશને સાબળા થવા બળબળત આધાત આપ્યો છે.

આપણા દેશમાં મુન્દા-બ્રહ્માઓ ધધાદારી બનીતિતું કુખ્ય પાસું પ્રગટ કર્યા પછી એનાથીયે અધિક ભૂકું મિત્ર આપણી સામે આ હેવાલે પ્રગટ કર્યું છે.

છએક વર્ષ પૂર્વે, સદગત ફિરોઝ ગાંધી (પં. નહેરુના જમાઇ) એ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ દાલમીયા-જૈન ઉદ્યોગપતિઓની કંપનીઓની બ્રહ્મકરવાઈઓ સામે અનેક ઓછેસો હોવાનું અને તપાસ પંચ નીમવાનું દબાણ આપ્યું હતું. અને તે અનુસાર સરકારે બચ્ચીસ વિવિધ ભોળાનું તપાસપંચ નીમ્યું હતું. આ તપાસપંચે સાડાપાંચ વર્ષને અંતે તાજેતરમાં સરકાર સમક્ષ રજુ કરેલ ૮૦૦ પૃથ્વી અહેવાલ હજી પ્રજા સમક્ષ ખુલ્લો મુકાયો નથી, અને કંદિયે મુકારો કે કેમ એ સંકા છે.

આ તપાસ પંચના હેવાલની જે કેટલીક માહિતી અખબારોમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે એ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે—

* દાલમીયા—જૈન ભારતના સૌથી અગ્રણી ગણાતા ઉદ્યોગપતિઓમાં એકા નંબર આવે છે.

* એમના હસ્તેકની નવ કંપનીઓમાં નાણાકીય બધું નીતિઓના અમલ થયે છે.

* આ કંપનીઓમાં જે ગોટાળાઓ થયા છે તેમાં આટલું પૂરવાર થાય છે કે—કંપનીની મૂડીનો અયોગ્ય ઉપયોગ થયે છે, કોઈ પણ પ્રકારની સિક્કયુરીટી વિના લોનો અપાઈ છે, હિસાબો બનાવટી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, શેરહોલ્ડરો પણ બનાવટી નામે નોંધવામાં આવ્યા છે, પકડાઈ જવાના ભયે અનેક દસ્તાવેજો અને નોંધપત્રોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા ઈ-કમ્પ્યુટર-માધી છટકવાનું કશું છે.

* આ આખા બધાચારના નાટકના મુખ્ય સત્તર શેઠ શ્રી રામકૃષ્ણ દાલમીયાં પોતે છે, જેઓ ભારત ઈન્સ્યુરન્સ કું. લિ. ની મૂડીના ગોટાળા માટે હાલમાં જે વરમની જેલની સજા મોગવી રહ્યા છે. આ શેઠ શ્રીએ ૧૯૪૬-૫૬ દરમિયાન, ઉપરની પેટીઓમાંથી ૨ કરોડ ૬૦ લાખનો અગત સાબ કાઢી લીધાનું જણાય છે. આ અગત સાબ ઉપરાંત પ્રજાને માથે અને સરકારને માથે તેમણે દોઢ કરોડની ખોટ ઉતારી છે.

* આ નાટકના ખીજા મુખ્ય સત્તર છે શેઠ શ્રી શાનિપ્રસાદ જૈન તેઓ પણ ભારતના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓમાં આગળ પડતું નામ ધરાવતા રહ્યા છે. તપાસ પંચના હેવાલ મુજબ : કેટલાક કિસ્સામાં દાલમીયા પછી તેઓ જ કર્તાકારવતા ‘ક્રી-એન’ હતા.

* આ આખા કાવતરામાં ત્રીજા નંબરે ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન બેન્ક્સ ઓફ ઇન્ડિયા (ભારતના ઉદ્યોગપતિઓની સૌથી મોટી પ્રતિનિધિ સંસ્થા)ના પ્રમુખ છે.

એ વાતની નોંધ કરવી જરૂરી છે કે આ તપાસ કરવામાં, સંડોવાયેલી વ્યક્તિઓ તરફથી સીધી અને આડકતરી રીતે, અનેક અડચણો નાખવામાં આવી હતી. પરિણામે આ નવ કંપનીઓની ૧૦ વર્ષની (૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬) કારકીર્દીની તપાસમાં જ સાડા પાંચ વર્ષ નીકળી ગયા !

*

આ હેવાલો એ વાત બહાર કરી છે કે આપણા લોકશાહી અને સમાજવાદી આદર્શો છતાં આ દેશમાં થોડાક મૂકીબર ઔદ્યોગિક-માધ્યમીયો પોતાના અગત સ્વાર્થમાં આખા દેશની સંપત્તિ સાથે કેટલી ભયંકર રમત રમી શકે છે.

આ હેવાલ રજૂ થયા પછી સરકારને માથે ઘણી જ ગંભીર જવાબદારીઓ આવી છે.

* આ નવ કંપનીઓના જેવી અનેક કંપનીઓમાં આવા પ્રકારના બધાચારો ચાલના આવ્યા હશે, જેની તપાસ બાકી જ છે.

* આજે જે પ્રકારનો કંપની હો છે તેમાં જરૂરી સુધારા કરવાની અને ખાસ તો કાયદાનો પૂરો અમલ થાય તેવી ભેગવાઈ કરવાની રહે છે.

* આ રીતના બધાચાર સાબિત થતા ભારે મહત્ત્વ હાથે ન્યાયનો દંડ ઉગામવો જોઈએ; અને તેમાં કોઈ છટકાવારી રહેવા ન પામે એ વિષે ભગત રહેવું જોઈએ.

‘અલખત, આ દેશના’ બધા જ ઉદ્યોગપતિઓ બ્રજ છે એવું માનવું થોડું નથી. પરંતુ જેમને આ દેશની અને આ પ્રજાની કશી જ પડી નથી, અને જેઓ કોઈ પણ ઉપાયે અને ભોગે પોતાનાં જ સ્વાર્થ, એકાચારામ, પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા પાછળ પડ્યા છે; એમાંના-ઘણા માટે, ઉદ્યોગક્ષેત્રે જાહેર અનીતિ સ્વાભાવિક બની ગઈ છે; આને પરિણામે નાના ઉદ્યોગો, નાના વેપારીઓ અને સાધારણ કર્મચારીઓ (સરકારી અને બીજા ક્ષેત્રોમાં) મુદતમાં લાચર રહેવા, કાળાજબર, સંધરાખોરી, નફેલાઈ, છેતરપીંડી અને દગાખોરીનું ઝેર ફેલાતું થયું છે આખી પ્રજાના જીવનમાં, સ્વરાજના ૧૫ વર્ષ દરમિયાન; આ ઝેર જીંદગીને જીંદગી બિતરી રહ્યું છે—એ જેવી તેવી સંપૂર્ણ આફત નથી.

૦ આને કારણે તો ખાતરી બ્યાપાર ધંધા અને ઉદ્યોગો વિશે જ એક પ્રકારનો અંધ પ્રજ્ઞમાં જીમો થાય છે; અને એને આગળ ધરીને ‘ઉદ્યોગવાદી’ બધું જ રાજ્ય હસ્તક લઈ લેવાનાં મંત્રો આગળ ધરીને, સર્વસત્તાવાદી રાજ્યતંત્રનો જ રાહ મોકળા કરવા મંત્ર છે, જે અતિ-તો સામ્યવાદી ચીનનો જ નકલ છે !

નફા ખોરી માટે ઠાર !

મોસ્કો તા. ૨૧-૨-૬૩

(વિધાનસભા સમાચાર)

રશિયાની સુપ્રીમ કોર્ટ શાઉન્ટન પેન, અત્યા તથા આકલ્પી (કુટખટ્ટી) ના અવસ્થાપના ગેરકાયદે નફાખોરી કરનારા એક જૂથના પાંચ આગેવાનોને ઠાર કરવાનો કુકમ કર્યો છે !

[૧૬ મા પાનાથી ચાલુ]

‘રશિયા સદાય આગે છે—એ સદાય લેવા આપણે તૈયાર છીએ. એમ જતા આપણે વિવેક રાખીએ. ‘લોહકત’ન સુરક્ષિત રહે એ રીતે જ સહાય લઈશું. આ વિવેકમાંજ આપણી શક્તિ છે. આપણી શક્તિ તે લોકોનો આત્મવિશ્વાસ—જે નાગલોકમાં છે, જે નાસરમાં છે. નાગલોકને તેમ જાળવે છે. હાલની દર્ધ શકે પછી ચલામ નહિ બનાવી શકે. આ દેશના જાડ કરોડ લોકોમાં પછી એવી જાવના હો કે રાજ કહીંચી પછી લઈશું, પછી આશ્રિત નહિ બનીએ. પરંતુ આપણે ત્યાં જે મુદ્દપ્રયાસ થાય છે એમાં આવા આત્મપ્રત્યય તરફ જ સૌથી ઝોલું ધ્યાન આપાય છે. બાકે, કુઓવ શું કરે છે ? ચીન અને રશિયા વચ્ચે સમજૂતી થઈ રહી છે ? કેનેડી શું કહે છે ?—આ બધાથી આત્મપ્રત્યય ક્ષીણ થઈ રહી છે.

‘આને દુનિયામાં કોઈ એવો દેશ નથી જે પોતાના ભરોસે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે, અને રિક્કા અને રશિયા સંદાર કરી શકે—સંરક્ષણ નહિ. ત્યાં ભણતું સંતુલન છે. એટલું ભણતું સંતુલન

આપણે દેશ વિકસિત કરી લે એ દરમ્યાન આપણે બીજાના ભરોસે જીવવું પડશે. એટલા માટે મર્યાદા રહે કે શસ્ત્ર લાઇશું, પણ એ શસ્ત્ર આપણે હસ્તક રહેશે, શસ્ત્ર આપણે, ચલાવીશું, શસ્ત્ર આપણું સંચાલન નહિ કરે. આ મુખ્ય ભાવના છે આ દેશમાં એના વિકાસ થવા જોઈએ. સંસ્કૃતિની પાછળ અન્ય આવશે, દૂધ પણ આવશે. એમાં એ દેશની ઉદારતા હશે પણ આપણે પરાવર્ણબી બનતા જઈશું.

એટલી જલ્દી ઉત્પાદન વધારવાની છે એટલી જ જલ્દી આત્મવિશ્વાસ વધારવાની છે. આ દેશમાં અનન્યતા કમી ન હો. દેશમાં બનેલી ચીજોને જ ઉપયોગ આપણે કરીએ, જેથી ફોરન એક્સ-ચેન્જ પડી જાય.

તેજપુરમાં એવું બન્યું કે ત્યાં સૈનિકશક્તિ કુટિત થતા નાગરિકો ભાગ્યા, સરકારી કર્મચારીઓ ભાગ્યા. ત્યાંના લોકો પૂછતા હતા કે ‘આપના શાંતિ સૈનિક ક્યા હતા?’ માની ભા કે એ બધા પરભોક ગયા હતા. પરંતુ મેં પૂછ્યું કે ‘આપ તો હતા. સશસ્ત્ર સૈનિક ખસી ગયા, શાંતિ સૈનિક હતા નહિ, તોય આપનું યરમ કર્તવ્ય શું ભાગવાનું હતું?’ નાગરિકને માથે કાઈ જવાબદારી નથી? શાંતિ સૈનિક અને સશસ્ત્ર સૈનિક એક મોરચે કામ ન કરી શક્યા - ન કરવું જોઈએ. સૈનિકશક્તિ ધીમે ધીમે થાય ત્યારે શાંતિસૈનિક ફેક કરી શકે. પરંતુ લોકોએ સૈનિક અને શાંતિ સૈનિક ઉપર બંને આધાર રાખી બેસવું ન જોઈએ બદલે, આ બંનેની પાછળ નાગરિકની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ અને એના આત્મવિશ્વાસ હોવા જોઈએ એમાંથી જ, આજની પરિસ્થિતિમાં, ઉત્તરવલ ફિન જીગે.

હું ઇચ્છું છું કે આ દેશના નાગરિકને સમજાવો, એને પ્રોત્સાહિત કરો, કે આ દેશમાં નાગરિકની સ્વતંત્રતા-લોકતંત્રની રક્ષા થવી જોઈએ રહીમા રહી ‘ડેમોક્રેસી’ તાનાશાહીથી કેટલાય ગાળી બહેનર છે. કેમકે લોકતંત્રમાં મનુષ્યતાની પ્રતિષ્ઠા છે. આજે કુર્બાન, હત્યા, હતવીય નાગરિક છે. પરંતુ એના હાથમાં સત્તા છે કે તે દિલ્લીના તખ્તને ફેરવી નાખી શકે છે, આ સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય પોતાની સપ્તિ અને પ્રાણથી કે અધિક છે લોકતંત્રનું મૂલ્ય દુનિયાની તમામ સગવડો કરતા કે અધિક છે, એ વાત નાગરિકને સમજાવો. તું સુખી પણ ન બનીશ, બસે દુઃખી મનુષ્ય રહેવું પડે લોકતંત્રમાં પોતાના મુખદુઃખને તું જ વિધાતા થઈ શકે છે, આ અધિકાર પ્રભોલન અને લખને કારણે છોડી ન દેશ “જુખ્માનો ધર્મ” સંસ્કૃતિ અને નૈતિકતા નથી હોતો” એ ચૂલ કાઈ સપર્જ વાસ્તવિક નથી. સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતા તો એ છે કે ગરીબમાંયે ગરીબમાં પણ નીતિ, દયા અને સંસ્કૃતિ હોય છે. જો ગરીબ આદર્શમાં સંસ્કૃતિ ન રહી શકે, સભ્યતા, સંસ્કારિતા ન રહી શકે તો જે ક્રાંતિ કરશે તેમાં સભ્યતા-સંસ્કારિતા ક્યાંથી આવશે? અને ૧૦૦ આંધી ૯૦ અસંસ્કારી જ રહ્યા તો માનવતા માટે આશા-જી શી રહી? ગરીબમાંથી ભદ્રતા ટળી જશે ને જે ક્રાંતિ કરશે તેમાં પણ ભદ્રતા નહિ, આંધે. સાધારણ મનુષ્યને સમજાવવો જોઈએ કે પોતાના ગ્વાર્ડ-સુખ માટે એ લોકતંત્ર અને ગ્વાર્ડીનના વેચી નહિ દે.

[રાજપીપળામાં તા. ૧૫-૨-૬૩, બનદેર વ્યાખ્યાન]

શોહાંક વધુ પુસ્તકો

[ચિંતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રા. લિ. રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા]

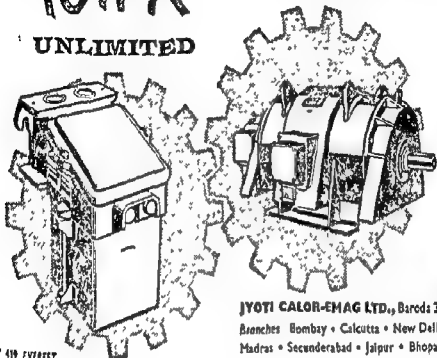
આર્થિક વ્યવસ્થાનો વિકાસ	૫૦૦૦	આવૃત્તિ નોશી	૫૦૦૦
અવધીન અર્થશાસ્ત્રની રૂપરેખા	૪૦૦૦	રમેશ અને દેસાઈ	૪૦૦૦
ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર	૫૦૦૦	પટેલ અને દેસાઈ	૫૦૦૦
રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર	૫૦૦૦	રમેશ ડી. પટેલ	૫૦૦૦
અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો	૬૦૦૦	પટેલ અને દેસાઈ	૬૦૦૦
વિદ્યાનંદ અધ્યાપન	૧૦૦૫૦	ધીરજલાલ ગળજર	૧૦૦૫૦
આધુનિક શાળા સંચાલન	૨૦૦૦	"	૨૦૦૦
દત્તન માનસશાસ્ત્ર	૨૦૫૦	વિદ્યાવાચસ્પતિ	૨૦૫૦
શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો	૨૦૫૦	"	૨૦૫૦
આપાનું શિક્ષણ	૨૦૫૦	"	૨૦૫૦
જગતના ધર્મો	૨૦૫૦	સામ્યદેવ	૨૦૫૦
જનમ જનમની પ્રીત	૪૦૦૦	અતુલ શ્રીકાંત	૪૦૦૦
સામ્યતી	૫૦૦૦	"	૫૦૦૦
સ્વામસી	૪૦૫૦	"	૪૦૫૦
પ્રેમદેવતા	૩૦૦૦	"	૩૦૦૦
જનમજન્મેની	૬૦૦૦	"	૬૦૦૦
રાગ અને ભાગ	૫૦૦૦	"	૫૦૦૦
જીવન મંદિર	૩૦૦૦	ક્ષતિલાલ પરીખ	૩૦૦૦
દાંપત્યના પ્રશ્નો અને ઉત્તરો	૨૦૦૦	નિરાગય	૨૦૦૦
ઓકાલતકું પાપ	૨૦૦૦	"	૨૦૦૦
પરિવાર નિયોજન	૨૦૫૦	"	૨૦૫૦
મોગય અપો	૮૦૦૦	શાલક	૮૦૦૦
રંગભીની	૧૦૦૦૦	રસિક મહેતા	૧૦૦૦૦

લાઝમચક્ર	(નવલકથા)	: નાયાભાઈ પટેલ	૭૦૦૫૦
આબે ગોરા દેશ	"	: 'શાયર'	૨૦૦૫૦
કુંવારા ઘડા	"	: ધીરજભોન ખારેખ	૪૦૦૦૦
જયેન્દ	"	: ચીનુપ્રસાદ ભની	૩૦૦૦૦
જવાહરવીમા લૂલાપડયા	"	: પ્રલ્હાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૪૦૦૭૫
સધરા જસગીત સાગા ૧/૨	"	: સુનીલાલ મડિયા	૧૨૦૦૫૦
સમીક્ષણ	(નવલિકા)	: ક્ષલક	૫૦૦૦૦
નગર લક્ષ્મી	(કલાળી સંગ્રહ)	: ટાગોર	૪૦૦૫૦
તૃષા અને તુમિ	(નવલકથા)	: પ્રલ્હાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૭૦૦૨૫
મનના મનોરથ	"	: પીતામ્બર પટેલ	૪૦૦૦૦
લાઈબ્રેરી	(નવલિકા)	: ગુણવંતરાય આચાર્ય	૩૦૦૭૫
ધારાપુરીનો ખળનો (વાર્તાસંગ્રહ)	"	: રાસ કુશર	૧૫૦૦૦
સો'દય પૂર્વ ૧/૨	(નવલકથા)	: શમલા	૮૦૦૦૦
પુણ્યધન્યા	"	: રસિક મહેતા	૬૦૦૨૫
મેહત અને એલી (ચિત્રી વિષયક)	"	: રમણલાલ શાહ	૨૦૦૭૫
ગોખલપટ્ટી વાત કરતો	(બાલ વાર્તાઓ)	: દિનેશ કાકર	૧૦૦૭૫
ગોળ, મળક, મહેદીલ (નવલિકા)	: રમેશ મ. ભટ્ટ		૩૦૦૦૦
કાવ્ય ગંગા	(કાવ્ય સંગ્રહ)	: સવાઈલાલ પટેલ	૩૦૦૦૦
નાગરવેલ	(નાટક)	: શિરીષ હ. મહેતા	૧૦૦૫૦
સાગરને ખોલો	(નવલિકા)	: રમણિક પટેલ	૨૦૦૫૦
મને તું ગમે છે	(નાટક)	: શિરીષ હ. મહેતા	૧૦૦૦૦
સોન ચરખો	(લોકકથા)	: મંગલલાલ બ્રહ્મભટ્ટ	૩૦૦૦૦
મુસ્તની સહેલ	—	: બસીલાલ વરીલ	૨૦૦૫૦

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machines - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

BY 419 EVEREST

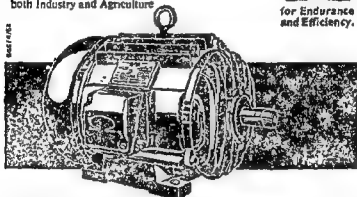
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service.*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47, Apollo Street, Fort, Bombay 1. Phones 253824-25

WILFRED PATENT ENGINEERING GROUP ENTERPRISES

સ્વાસ્થ્ય અને સ્ફુર્તિ

માટે

હેમો-ડ્રાક્ષો માલ્ટ!

હેમો-ડ્રાક્ષો માલ્ટ પાચનશક્તિ
વધારનાર અને ભૂખને ઉત્તેજિત
કરનાર એક શક્તિશાળી ટીનીક
છે. તમારો શારીરિક તથા માનસિક
થાક દૂર કરે છે અને તમને
તાજગીભરી વંદુરસ્તી બક્ષે છે.
સત્વશાળી પ્રભુવકો (વીટામીનો)
અને ખનીજોથી ભરપૂર
હેમો-ડ્રાક્ષો માલ્ટ ટોલીનો વધારો
કરે છે અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે
ગોચર્યક્તા છે. વર્ગોથી સુખસિદ્ધ
આ વિશ્વસનીય ટીનીક તમને
સ્ફુર્તિમય સ્વાસ્થ્ય સંપાદન
કરવામાં સહાય કરે છે.

A. S. AGARWAL, BOMBAY

નવ જીવન

નવીન ભારત
નવીન જાત

નવમી સુદ ૬૫૬

પોપલીન, સાઠી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા,
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
૬ લોલ
[ઉત્તરગુજરાત]

વિશ્વ — માનવ

માનવીય મૌરવની પુનઃપ્રાપ્તિ આજનું દ્વૈમાસિક

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૬૩

૫૦

● અંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

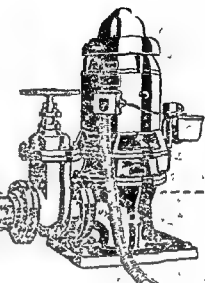
● વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છટકે રૂ. ૨

વિશ્વમાનવ : રામજી મંદિર પોળ-સરકારી જાણખાના સામે-વડોદરા
(ફોન : ૪૨૫૦)

ઔદ્યોગિક મશીનરી પ્રા. લિ.

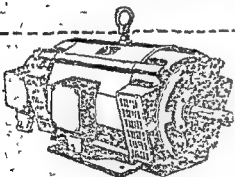
પંચ • વિદ્યુત મોટર •

ઔદ્યોગિક વપરાશના યંત્રોમાં પંચ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી યંત્રો માટે 'જ્યોતિ' લિમિટેડ આશીર્વાદ સ્વીકારી શકે છે અને વિદ્યુત મોટરોનું સંચાલન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'જ્યોતિ' નામના માલની હાથે જનરેટર પ્રમાણમાં છે

જ્યોતિ પંચ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે વિદ્યુત મોટરો ૫ થી ૧૦૦ ક્વ. એમ. હોરીઝન્ટલ સ્પીડ-કેસિંગ અને 'યુનિવર્સલ' સેન્ડ્રીફ્રીક્શન ૫ થી

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ-પાવર સુધીની સ્પીડલ રેન્જ અને સ્પીડ-કેસિંગ મોટર ..

'Quality is our creed.'

અગત્ય—

વડોદરા—સુરત જિલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લક્ષ્મીપુરા ન્યુ રોડ—વડોદરા

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ સિ. ૧૮ * છૂટક ચાલુ ઝાક રૂ. ૨ * ચિરોપાકની કિંમત ૩૩ મુજબ]

મેપાદક : ભોમીલાલ ગાંધી * સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોમીલાલ ગાંધી, ચેતન પ્રકાશન ગ્રંથ પ્રાઈવેટ લિ., રામજીમ દિર પોળ : સરમરી છાપખાના સમે-વડોદરા [સ્થાન ૪૯૫૦]

મુદ્રક : જયલિ દલાલ-વસત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વેલ્લભાઈની વાઘી, ધીમટા રોડ, અમદાવાદ

સહવિચાર

બદ્દાન્ત રસેલ : અનિનટરચના અને [૩] ભોમીલાલ ગાંધી

અતિશાતિનું કારણ !

કવિતા

૬ કવિતા [૬] મુલામમોહમદ શેખ

વાર્તા

આજ નંબર એકસ [૧૪] મધુ રાય

લેખા

મિખાઈલ પ્રિસ્લન : પ્રકૃતિ, ધરતી ને માનવી [૬] મેકિસમ ગોફો [સુભદ્રા ગાંધી]

ધુરોપીય બજારના બીનરમાં [૧૬] વિમલ ચાહ

વિદ્યાન અને સંસ્કૃતિ [૨૧] જોષેનહેમર [ડૉ. રસિક પડયા]

ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને છુદ્ધિજીવી [૨૭] યાંગ સિદ્ધ-ચાન [સુભદ્રા ગાંધી]

વરિતવનાનું કલાના સત્યમાં ફેર્પાતર [૩૨] પ્રા. જયન પાઠક

ભારત અને ચીન : આર્થિક વિકાસની એરણ્ય પર [૩૮] ડ્રા રમેશ બદ

આલોચન

ફરજીયા : સંધ્યારાત્રી [૩૫] ડ્રા. અનિરુદ્ધ બક્ષી

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહ

અમેરિકાની આધુનિક ચિન્તકળા, રસિયન [૫૬] હેનરી સી. રિચ, ડી. સિંગરજાયા

ફેરિસિનોની કલા

કેશવિદેશ

સ્થાવિન-પછીના ૧૦ વર્ષ [૮૩] ભો ગાંધી

અહીંયાં ને ત્યાં

ભારત : આર્થિક ક્ષેત્રની બજાર; રસિયા : બાળ [૫૬] (સંકલિત)

એમેરિકા : અમેરિકા : બાળમાનસ-વિકૃતિ; ચિટન :

જુગ રોગે જંગી ધધો; પશ્ચિમ જર્મની : હત્યારુ

ઓપધ

નવું વાંચન

મિનાસરી પરિચય [૮૭] —

પરિચય

રાહુલજી : લાક્ષણિક પડિત [૭૦] ભો ગાંધી

નવનિર્મણ

પચાસ રાજના શ્રીમલેશ [૬૬] ઈધર પેટલીકર

કસોટીની વેળાએ

બવાદ-અધ્યરથીની નિરર્થકતા ! બહરતીય [૭૪] ભો. ગાંધી; એમ. એમ. પટેલ

યુદ્ધ સૈનિકાની મુક્તિ; સંસ્કૃતજીની સમસ્ત

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલમાપનો
ઉપયોગ ફરજિયાત બન્યો છે.

રોજાંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે—

શેરને બદલે કિલોગ્રામમાં જ
મણને બદલે ક્વીન્ટલ
અને—

તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ

આપની ખરીદી

તેમજ ભાવો કરવાનો

આગ્રહ રાખો.

■ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન માસે વાપરવાં એ સખને પાત્ર બને છે.

■ જૂનાં તોલવજન વાપરનાર શિક્ષકને પાત્ર બને છે

સરળતા અને સમાનતા માટે

મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

ખટ્ડાન્ડ રસેલ : અતિતટસ્થતા અને અતિચાંતિનું બારણું ?

ખટ્ડાન્ડ રસેલ જન્મના એક મહાન ચિંતક ■ —
પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સમયના ઔદિક ચિંતકોમાં તેમનું
સ્થાન આગલી દશરજમાં રહ્યું છે. આ ચિંતનમાં
નિવચાન, વિદ્યાન, ગણિતશાસ્ત્ર વિષયના તથા સમાજ,
સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસકીપરત આધુનિક સંસ્કૃતિના અનેક
વિવિધ પાસાઓ — રાજ્યસત્તા, શોકશાહી, સરમુખતવાર
શાહી, સ્વાતંત્ર્ય, યુદ્ધ અને શાંતિ તથા સમસ્ત
માનવ — જનના અવિ અને તેઓ અસાધારણ
દ્વિમનમાં દુઃખમાં વિધાનો કરતા આગ્રા છે. અમાઉ
એમણે કમ્યુનિઝમને જન્મતો સૌથી મોટામાં મોટો
કેવુ મણવેલ છે તો, અલ્પશબ્દોના યુગમાં તેણે કાઈ
પણ એક વિશ્વશાંતિની રક્ષાને આગળ મરી છે.

વળી છેલ્લા થોડાંક વરસ દરમ્યાન તેમણે ખ્રિસ્તમાં
શાંતિ-આરાધનના અમણી જનોને, અને નિઃસ્વાર્થી
વહોરી લઈ તે, સ્વપાયવી શાંતિ નેના તરીકેનું મનાઈ
સ્થાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે... એકંદર, રસેલે પોતાના
વ્યવહાર અને વિચારથી અનેક વાર આખા સમાજને
અને વિચારવંત વિધાને હચમચાવી પણ ચક્રુ છે
(તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલું) તેમનું પુસ્તક એક વધુ આશ્ચર્ય
અને આધાનને અનુભવ કરાવે છે *

આ પુસ્તકમાં ખટ્ડાન્ડ રસેલે, તાજેતરમાં ચીન-
ભારત સંઘર્ષ દરમ્યાન લખેલા લેખો, પત્રો પ્રગટ
કરવામાં આવ્યા છે. આ સંઘર્ષમાં રસેલે પ્રેસિડન્ટ
કેનેડી, વડા પ્રધાન કુશોર, પં. નેડરૂ અને ચાચો
એન-ટ્રાઈને લખેના, પત્રો તથા તેમના જવાબો પણ
પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે.

ચીને ભારતની દબાવો. ચો મા. સરદારે દગાવ્યા
પણ, નેશનલિસ્ટ ઉપર તથા એક્ટોનરમાં દરેકો, કોયે,
ત્યારે, ચીન સૌ શાંતિવાદીઓ અને શોકશાહી સ્વા-
ધીનતામાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓની જેમ, રસેલ પણ
આપાન પામ્યા હતા તેમણે પોતેજ જણાવ્યું છે :

“તકરારી વિસ્તારમાં લડાઈ શરૂ થઈ
ત્યારે, પ્રથમ તો, મને એવું લાગ્યું — પશ્ચિમનાં
સૌને લાગ્યું હતું તેવું જ — કે ચીન સંપૂર્ણ
રીતે વાંકમાં છે અને તેણે જ આક્રમણ કર્યું” છે.

પરંતુ જોનએતામાં, રસેલના આ અનુમાનમાં
ફેરફાર થતા લાગ્યો અને ચીને એકપક્ષી શસ્ત્ર —
વિશામ જીલ્ડર કરી પ્રાણ ફરવા માંડ્યું ત્યારે, તેઓ
એ મદનાથી કમીકે અંતરમાં મવા હતા તેમાં રસેલ મુગ્ધ
હતા. તેમને ખાતરી થઈ ચઈ કે ચીન પરમ શાંતિવાદી
છે — એણે જન્મને આખરી સર્વનાશમાંથી બચાવી
લીધું છે.

આ પૂર્વે જ, મીટી બાબુ, કમ્યુનામાં કુશોરે
મિસાઈલ સજો પાછા ખેંચવાનું સ્વીકારી લીધું હતું
આ બંને મદનાઓથી અસિદ્ધ બનીને રસેલે
જાહેર કરી દીધું કે કુશોર અને ચાચો એન-ટ્રાઈ
આ કુનિયાના મહાન શાંતિવાદી છે, તેમણે કુનિયાને
અલ્પયુદ્ધમાંથી ઉત્તરી લોધી છે.

રસેલ જેવા બુદ્ધિમાન પુરુષે, આતુ તારતમ્ય
તારવના પૂર્વે, શાંતિ એવો વિચાર નહિ કર્યો હોય કે
ચીનનું ભારત ઉપરનું એકપક્ષી આક્રમણ પોતે જ એક
ભયંકર યુદ્ધનું આવાહન હતું ! તેજ રીતે, કમ્યુનામાં
મિસાઈલ સજોનો યુક્ત રીતે પુરવઠો મોકલવાના
રક્ષિયાના પગલામાં જ વિશ્વશાંતિમાં સુરંભ મૂકનારું
કાવતરું હતું !

પહેલાં વિશ્વયુદ્ધની આગ સંકેતરનારાઓએ
જ પાછળથી લાયકર પરિણામોની લીલિથી
પીછેહઠતું પગલું લખ્યું હોય તો તેથી એ
આક્રમક મટી જતા નથી અને શાંતિવાદી
કરતા નથી. એટલી સાદી વાત મહાચિંતક
રસેલને શાંતિ ન સમજાઈ ?

(અસમત, કૃથોવ અને ચાઓની પરિસ્થિતિ જુદી હતી કયુનામાં વિશ્વયુદ્ધનો પ્રદોષ થવાની ધડી વરતી બદલેને પ્રે કનેડીએ પણ નમતુ તે બુદ્ધિ હતું)

રસેમ આ હુકીકતો તરફ આવી આખો બધ કરી સઘપા હશે? તેમનું માનસ સમગ્રવું કુબર છે પરંતુ તેઓ જે રીતે વિચારે છે એની જાણ આ પુરતકમાં જ મળી રહે છે :

* આજે દુનિયા અલુચ્છના આરે જેમતેમ સલામત ઊભી છે. એક નાનો તણખો પણ સર્જનારી લાઠકો બની ગયા વિના નહિ રહે.

* કયુના કે ભારત-ચીન - સંઘર્ષની બાબતમાં હુકીકતો અને વીગતોનું એટલું મહત્ત્વ નથી જેટલું શાંતિની સાચવણીનું છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારીને તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે કે—

“જાણીતી દુનિયા અને સમસ્ત માનવ જાતની દૃષ્ટિએ ભારત-ચીનની સરહદોની વીગતો ગૌણ વસ્તુ છે” મુદ્દાની વાત એક જ છે કે — એના કારણે મુદ્દ ન થવું જોઈએ.

પરંતુ રસેમ ક્રમશઃ સમયમાને જ નજરઅંદાજ કરે છે—

* એક દેશ બીજા પાડોશી દેશની બુદ્ધિ પર પોતાનો હક્ક કરે અને એ હક્ક સાથે-ખોટા નક્કી કરવા માટેના-વાદાવાદનાં અને લવાહ આદિના માગો છોડી દઈને, પોતાને અનુકૂળ આવે ત્યારે, સીધા હુકમો કરે, એ વખતે આક્રમણનો સિદ્ધાંત બનનાર દેશની અને બેઝાંકોની દુનિયાની અને સમસ્ત માનવજાતની શી ફરજ છે? એ આક્રમિત દેશ પોતાની ગ્યા કરવા લાડી સંયુક્ત વિશ્વશાંતિને નામે, સરહદોનો સવાલ ઝીણુ ગણીને, આક્રમણખોરોને ચરણે વધુ ને વધુ ધરતી ધરી દઈને, એની વિસ્તારવૃદ્ધિને ઉત્તેજ્યા કરવામાં વિશ્વ-શાંતિની સેવા માનતી? :

રસેમ આ પાયાની વાતને ટાળીને, ચીને સત્ત-વિરામ કર્યો તેને જ આગળ પડે છે. પરંતુ ત્યારે, જ્યું તેઓ નિશ્ચિત રીતે એમ કહી શકે છે ખરા કે

ચીને તેની વિસ્તારવાદી નેમ તથા દીધી છે અને ભારત હવેય નિર્ભય રહી શકે છે?

● જો આ મૂળ વસ્તુ અંગેજ હજી શંકા હોય તો પછી કહેવાનો શો અર્થ છે કે “ચીન” ભારત કરતાં સઘર્ષનો અને આલ્સવા વધુ આગ્રહ છે?”

(યું કાલજો પરિવહની દરખાસ્તો પછી, ભારતે એનો કશો સંપૂર્ણ સ્વીકાર અને ચીનની એ બાબતની અધી રમત ખુલ્લી થવા પછી જ, રસેમ એમના જૂના મતને વળગી રહ્યા હશે?)

તો, યું રસેમ ભારતની સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેફ નહિ હોય? એવું જ બજાવું નથી :

ચીની કલનિસમ પછી રસેમ પં. નહેરુને ચીનની સાથે, ચીને સયવેલી તણખાખીઆ દરખાસ્તોના ધોરણે, સમાધાન કરી લેવાની સલાહ આપેલા તરફે હોતો. અને ત્યારે પં. નહેરુએ જવાબમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે—“એ કારણોના સ્વીકાર એટલે યજ્ઞચારિત જ! કોઈ પણ દેશ—ભારત તો નહિ જ—એવી લશ્કરી ધમકીને વશ થઈ શકે નહિ.” સાથેસાથ પં. નહેરુએ એ પણ સ્પષ્ટ કયું હતું કે ‘લશ્કરી ધમકી આણુ રહે એમ ભારત નિઃશંક કંચાવું નથી; પરંતુ આક્રમણખોર સાથે સમાધાન ન હોઈ શકે, માટે ચીને સર્વપ્રથમ તો આક્રમણ પાછું ખેંચી લેવું જોઈએ—એટલે કે બીજી કોઈ નહિ તો, ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ની રિયનિએ આલ્સા જવું જોઈએ.’

પરંતુ પં. નહેરુનો આ જવાબ રસેમ માટે ‘આધાત કરનારો’ થઈ પડ્યો! એમણે સાચું સમજ્યું તેનો સાર એવો છે કે—તમારી બાબા અને તમારા મુદ્દા અને આધાતખાનક છે શાંતિપૂર્ણ હિંસાની કોઈ આશા જ તમે રહેવા દીધી નથી. તમે તો ચીનને અસ્થિમેદમ આપી દીધું છે કે એણે દરેક મુદ્દા પર નમતું એખું જોઈએ.

અને પછી, તેઓ કુખપૂર્વક હાથે છે કે ભારત અને ચીનમાં મુદ્દમાનસ બની મથું છે. અને તેમને લાગે છે કે ચીનનો કેસ સ્પષ્ટ છે—એલે કોઈ

એની સાથે સંમત થાય કે નહિ... X X આગળ જતાં એવું થ સચવે છે કે ચીનનો કેસ બારનના જેટલો જ સદર છે..

રસેલ જેવા પ્રખર તર્કશાસ્ત્રીના આ વાક્યો તો બારે વિમાસણમાં નાખી દે તેવાં છે. તેઓ પોતા જ એ રચણ મુદ્દો યુગ્યની રચા છે કે ચીનનો કેસ સાચો છે કે ખોટો? ખોટો હોય તો રચણ અને સદર જેવું રહે છે જ શું? જાનેના કેસ 'સરખા' છે—એમ કહેવાનો અર્થ જો એટલો જ હોય કે, બને સરખા ઠાવા કરી રચા છે અને તેથી ચાંનિમય પદ્ધતિએ એનો નિકાસ થવો જોઈએ તો, તેમાં રસેલ નવું તો કશું જ નથી કહેતા પરંતુ ભગતી ધ્વજા જ્યારે તો તેઓ આક્રમણખોરને ઠાલ આપી રચા છે।

● રસેલને મન 'આક્રમણખોર' અને તેનો 'સિદ્ધાંત' એવા બે બોદ છે જ નહિ! તેઓ જાનેને સરખા જ ગણે છે એવું પણ નથી. તેઓ તો રચણ રીતે કેવળો ટોપલો બારતને માથે ઢોળી ઈર્ષ ચીનને બિરદાવવાનું કરે છે :

“તે વખતે પ્રવર્તતી કુ ખદ પરિસ્થિતિમાં ચીનનું જ મારા વિવેકપૂર્ણ વર્તન રહ્યું હતું... X X ચીનના એકપક્ષી સ્વચ્છિશમને કુનિયા આપીએ 'હિંદા પગલા' તરીકે નિરદાવવું જોઈએ. X X હું ઇતિહાસકરમાં એવું કોઈ દર્શન વિચારી જ શકતા નથી કે બ્યારે વિજેતા સૈન્યને તેની જ સરકારે આ રીતે આગળ વધતું શેકી દીધું હોય ..”

★

રસેલના આટલી હોં મયેલા માનસપરિવર્તનનું કાંજુ સમજવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જર્મીન રસેલ જેવા કમ્યુનિસ્ટ છે, કમ્યુનિસ્ટ દમદમ (કેસોપ્રાવેલર) છે અખર બારત-વિરોધી છે (અગાઉ હુમેસાં બારતના અને ગાંધી, કિતોળા તથા ખુદ નહેરુનાય પ્રચંસક જ રચા હતા તે હકીકત જોતાં) એમ માનવું એ તો દુર્લભ દૃષ્ટિનો આધિભા તર્ક જ નહીં.

જર્મીન રસેલનું ઉલ્લેખ obsession સમજવા જેવું છે :

* દેશો દેશો વચ્ચેનો નાનકડોય સર્વ વ્યથાપૂર્વક પગટાર્થ જશે; અને હવે પછીનું મુદ્દ વિશ્વમુદ્દ જ હોવાનું છે—સર્વસદારક બનવાનું છે; માનવગત પાછી બર્ગર સ્થિતિમાં ફેરફાર જશે; હમને વર્ષની માનવીની સાધના અને પ્રગતિ ચન્ન જની જશે—માનવગત અને માનવ સંસ્કૃતિ લગભગ નાશરેખ જનશે.

માટે, મને તે સોચે પર્યાય યોગ, લગાઈ ટાળો .. એક વાર કમ્યુનિઝમ આવી જતું હોય તો બસે આવે—માનવગત જીવતી હશે તો કમ્યુનિઝમને થ ટેકવાર દર કરી શકશે (પ્રો સિડીફિક સાથેની ખી બી. સી ચર્ચા દરમ્યાન રસેલે અગાઉ અવુ વક્ષ્ય પ્રગટ કર્યું હતું)

અમારી દૃષ્ટિએ, રસેલનો યુગ્યૂત તર્ક જ સદર નથી દરેક સર્વ, દરેક સરકારી અધિકારી, લગાઈ, અનિવચ્ય રીતે, વિશ્વમુદ્દમાં જ પરિણમશે. એ તર્ક સાચો ઈર્ષ નથી, અને જો કશુંમાં મુદ્દ યત્ન અટકવું હોય તો તેનું ક્ષેત્ર કેવળ કુલોવને નથી કેનેડી અને કુલોવ, પરિસ્થિતિ કળી જઈને, જે અસાધારણ પીતાપી વર્ત્યા તેના પ્રનાયે મુદ્દ અટકવું એ સૌ કોઈની જાણની વાત છે ખુદ કુલોવે 'એનો સ્વીકાર કરેલો છે ("વિજય મારા કે કેનેડીનો નહિ, Reason-વિવેકસુદિનો થયો છે.")

પરંતુ વધુ જાણીર વાત તો એ છે કે રસેલની તટસ્થતા અને શાંતિ-નીતિ અન્યાય અને અનિષ્ઠ, અત્યાચાર અને આક્રમણને પડકારવાને બદલે, ન્યાય સ્વાધીનતા અને સત્યની રક્ષા માટે પ્રતિકાર પ્રેરવાને બદલે, શરણાગતિના તર્ક સુધી પહોંચી જાય છે! તેમનો અલુચ્છનો હાઉ તેમને ન્યાય-અન્યાયમાં દાર બીડી દેવા સુધી ઘસડી જાય છે. જાંદગી આખી મૂર્યોની રક્ષા કરવાનું ઉદ્દેશ્ય કરનાર, અલુચ્છની શક્યતાથી ટકાઈ જઈ, દાદાગીરી અને હમન આગળ નગી પડવાની સલાહ આપી રચા છે!

(જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮)

જેસલમેર | ગુલામખાદુરખાં સેખ

૧

ઠાટના કાંચામાંથી માથું કાઢી
જોઈ રહી'તી
પીળા નખરી,
નમણું ફેખામ મે બાજુનાં ઘરો
અને
નમણી એથી ૫ લાગે
અધી' પધી' જણાતી
છાતી વચ્ચેની મણી,
ઠાટનાં કાંચાં પહેરી
તાકી રહી'તી
જમરી જામરમાન નખરી-
તપાસે
જિતારથી
જમરીમાં ડોકા સાથે
અડી આખાં જોઈ,
મૂખમાં, જોઈલાં જોઈ-
જોઈથી
સોરાસો
અને નાકાં
અંધને કાચો ઠાટ
અવાંચક
અને
અમરી
તળાવ પરનાં ચીજનાં એવેર,
જોઈ
મે પડી હેમતાઈ, જોઈ

૫૫

પછી તરત
નફરત થઈને
અમરીની પૂઠે
આવી નહિયાં

૨

સોનાના ધુગે, અને અમાગ પૂર્વજો
જ્યાં જાંબાપેગ પડ્યાવા
સૂઈનાં અણીદાર અંગે પડે ચોઠી પહેરે હઈ મેડા છે,
પસાઈ પસાઈ ને
રેશમ જેવા લીલા થઈ મચેલા પથરા પર
બહેલી સવારમાં
નારંગી રંગની ઝાંઝ પડે છે ત્યારથી
ખાળેચિવાનું જાણી બળતું બળતું મેસી, રહે છે.
માત્ર
આવગતના કાગળ થકીયે પડેલી તરડોમાં
આરામથી સુતેલ
રાત્રી કોડીઓ પર
નવા ફેલેલ પાનની લીલાસ વરસી રહી છે,
પણ સામે જ
રણના ઘેટા દુલાના પેટમાંથી નીકળી પડ્યો છે
એક કાગળો ડાકળો,
એમાં-કારેલ જામરોને અણી
જોડી મચેલ પડીઓનો, જે
નથી રહ્યું નામનિશાન ક્યાંય પાછળું.
અને
ડોકાઈ રહ્યું છે

ધનુષાકારે

એક

પીળું હાડકું જીંટની પાંસળીનું.

૩

દોઢ પંથરના મોં પર પીળી અચાચકતા છે

તથુભાષી અચાચ

તલીઓની મદનેમાં ગદા થઈ વહે છે

સેંકડો કપ્પૂનરોની વારંવાર ફફડતી પાંખોની

ઝાપટમાં ચૂરેચૂરા થઈ મથેલી દવા

પડાળા પડ કરી સૂતેલી, ચોકભાથી ફટની,

તલીઓમાં થઈ નાસી રહી છે.

છાઈ ગયો છે

મસ્તકે ફિરલેફિરલનાં

અને પડછાયા મલીપતી કરે છે

ઝંખાને ખૂણે લપાતી ચૂંદડી નીચેની સોનલ આમડીયા

ટક રજપૂતની દાદી જેવા

સૂઝા બાવળ

ફરફરે છે રણની ધૂળમાં

ખાદા થઈ પડ્યા છે

પણ

પેશા

જેવા કિસ્મતે ઝાઢીને સૂઈ ગયેલું

કાઈ જાણતું નથી.

૪

કાણુ પથરાને કાપી

જીભી કરી દિવાસે

જ્યેષ્ઠ વાદી કાપો સાપ્ત બારણાં,

સોનીની આંખે

ધડ્યા ઝડપા ને મેલ,

ટોડસે મૂક્યા મોરવા

અને બાર માથે ચોડ્યા ધોડણ

અંગણાં

લોખાં ધોળ્યાં, વળા આજેખ્યાં દૂધથી,

વારસામાં મળેતો સૂરનો અળંગોલ

કટોર વાટી

કપો રંજ કેસરી,

અને દોળ્યો ચારેમથ,

પછી

દાડીદાડીને ધટ કરેલી

મહિરાસમી

રમૂનિઓને

પી

સૂઈ ગયા

જાડી પછીતે

ટક પડછાયા

૫

પથરા વચ્ચે બીંચાવેલ સફેદ ચૂનાના

વાટાંએને પૂછ્યું

જેરુરતની દિવાસેને પૂછ્યું,

પૂછ્યું મેરી લોલાસ પડતી તોતીમ બારણાની

ઝેરી ભોગળેને,

પૂછ્યું હમણાં જ

ફેફેલા, જજ્જરિત થઈ ગયેલ, કાઈ પૂર્વજના પીળા

સાફાને,

નમતી પાંખેલો જેવી જનીવાળા

ઝડપાની

કાતરણીમાં પૂરાઈ નગલો વાટ પારેલી દવાને પૂછ્યું,

કિસ્મતની રગિ લટકી રણા ચીંચરાને,

ઝાડું દાંકોને, સ્તરજની સામે

સાચળ હમાડી પડેલી

જાકટી તલીઓને પૂછ્યું,

ઝાળ ઝાળ આંખોની બાજુમાં

સૂકાતી જતી રકત રેખાને,

બાવળને જન્મ આપી વસૂકી ગયેલ ધરતીને,

ભગિલ ધુમ્મટમાં ભરેલ પથરાના બૂઝા

વચ્ચે

સભોજ-રત કપોત-સુમધને પૂઝ્યું.

બપોરથી સકાતી આવેતો ક્ષાંતિ

સાંજ પડતાં પદ્મ યદ્યર્થ મર્ધ

અને એના તો બેરથી વહી કે

ધડીચારમાં મારા નાક સુધી છવકાર્થ મર્ધ

મે આખો વડે ઉપર, વધી પડેલા

તારાઓને પૂછવા દૃષ્ટિ નાખી

કે તરત

બન્ને કપૂર મારી પાંપણોમાં પૂરાઈ બેસી ગયા.

દ

રાતાં રાતાં

લોહીથી ઘેરા

રણ.

ખીળાં ખીળાં

આવળથીય ઊભળાં

પર.

ધોળો ધોળો

સ્થિતથીય ટાઢો સરજ.

કાળાકાળો

નિસાસાથીય જોડા

બૂરજના પચ્ચર.

ઝાંખી ઝાંખી

પગના તળિયાથી ચણુ લીસી

પગથી.

ધીમી ધીમી

આછી આછી

ભૂરી ભૂરી

બધી

મર્ધ ગુજરી.

(અંતુસંધાન પૂજ પડું ચાલુ)

બટ્રાન્ડ રસેલ પોતાના ‘બૂરત-લોતજિક’ના જ શિકાર બન્યા છે. તટસ્થતા અને વિશ્વશાંતિના આગ્રહમાં તેઓ સારા-નરસાનો, ન્યાય-અન્યાયનો, ‘આક્રમણખોર’ અને ‘શિકાર’નો ભેદ ભૂલી જઈ, અને તો ઊભટા અનિદેને જ ફાસવા દેવાની દરે પહેલથી જઈ પોતાના જ આદર્શો અને મૂલ્યોની હાંસી ‘સંયોધી રેંસા’ છે.

માંધીશ્રમે અન્યાયની સામે પ્રત્યેક્ષ પ્રતિકારનો સિદ્ધાન્ત જ સાચા મૂલ્યોની રચા-પનાનો એકમાત્ર કીમિયો છે એ વાત આધુનિક યુગના એક મહાન ઝાલિ સમા રસેલને પ સમગ્રની બાધી છે—આજના યુગની આ જેવી તેવી કરેલા છે !

[* બટ્રાન્ડ રસેલ કૃત ‘અનઆર્ડ વિઝરી’]

પ્રકૃતિ : ધરતી અને માનવી

તમારે વિષે લખવું સહેલું નથી, મિખાઈલ મિખાઈલોવિચ, કારણ એને માટે તમારા જેટલા કૌશલ્યથી માણસને લખતાં આવડતું જોઈએ, ને હું બધું છું કે મારે માટે તો એ સ્વચ્છ જ નથી.

વળી એમ. ગોર્કી જેવો માણસ, એમ. પ્રિશ્વિનની કૃતિઓને સમજાવતો લેખ લખે એમાં કંઈક અશ્વનું ને વિચિત્ર પણ છે. છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષથી જે રશિયન સાહિત્યની દુનિયામાં અદ્ભુત કામ કરી રહ્યો હોય એવા કલાવંત વિષે લખવું એનો અર્થ એ કે હું એના વાંચકોમાં અગ્રાન ને સમજણથી ઝીણવળ આરાપણ કરું છું.

એ હિપરત પણ મને તમારા વિષે લખવામાં એક પ્રહરનો સહાય છે, કારણ, મેં તમારા પહેલાં લખવાનું કરે રહેલું હોવા છતાં, ખૂબ ધ્યાન પૂર્વક વાંચવાની ટેવરાળા અને તમારા પુસ્તકોમાંથી થયું થયું શીખવા મળેલું છે. એમ રખે માનતા કે હું મારા વિવેચીપણને લીધે આમ લખી રહ્યો છું, યા તમારા પ્રત્યે ખોટી ટિલના દાખવો રહ્યો છું. આ એક સત્ય છે — હું તમારી પાસેથી થયું થયું શીખ્યો છું.

આને પણ શીખી રહ્યો છું. કેવળ તમારી પાસેથી જ નહિ, તમે તો પૂર્વ કલાવંત છો — પણ તમારા હિપરત પૈ, જે લોકો ઉંમરમાં મારા કરતાં ત્રણ સામ ત્રણ વસા જેટલા નાના છે, જેઓએ દહ હમણાં જ હાથમાં કથમ પકડેલી છે, જેમની શુદ્ધિપ્રતિભા ને ધમતોએ દહ એક બીજાને એજ સાંધી આગળ વધવાનું બાકી છે, પરંતુ જેમનો સાદ શુદ્ધિથી, તાત્કાલી ને દાનવાનો પાંચો પાંદી રહ્યો છે — એમની પાસેથી પણ હું શીખી રહ્યો છું.

હું કોણ છું તે જેટલા માટે નહિ કે ‘શીખવાની બાબતમાં કદી મોડું થઈ જતું નથી,’ પણ

શીખવું એ માણસની એક સ્વાભાવિક પ્રતિભા છે, એક આનંદની વસ્તુ છે, માટે અને એ બધા હિપરત, એ એક હકીકત છે કે, કલાવંત કલાનો પોતાનો કસમ બીજા કલાવંત પાસેથી જ શીખી શકે છે.

મેં તમારી પાસેથી શીખવાનું ક્યારથી કરે ક્યું, મિખાઈલ મિખાઈલોવિચ, તેની ખબર છે! તમે ‘ધી બ્લોક આરબ,’ ‘કોલોબોક’ અને ‘ધી રિલિયન એન્ડ અનફોર્ગેટબલ બર્ડ’ ને એવી બધી વાતચીત લખી ત્યારથી તમારી ભાષાના નિર્મળ પોતાથી હું તમારા તરફ આકર્ષિતો.. ને જે પૂર્વ રચનાઓ તમે સાદા શબ્દોના પ્રવાહી મિશ્રણમાંથી બીજી કરના તેની સહિત એવી હતી કે, તમે જે વસ્તુ વિષે લખતો એનો અનુભવ માણસને માટે ઈન્દ્રિયગમ્ય નીકટતમ બની જતો અપણા બહુ ઓછા લેખો આવી સહિત ધરાવતા હોય છે.

પરંતુ તમારાં પુસ્તકો વાંચતાં મેં જે એક મહત્વની ગુણવત્તાનો અનુભવ કર્યો, તે તમારાં લખાણોનું એક આશ્ચર્ય અનિત્ય હકીકતનાં લક્ષણ છે. એ લક્ષણ મેં બીજા રશિયન લેખકોમાં ક્યાંય નથી લોધું.

અનેક એવા દલા, ને આજે પણ આપણામાં થવા એવા છે, જેઓ શબ્દની સહિત વડે સુંદર, પ્રાકૃતિક દરેકની સુરમ્ય હાથે દેરી આપી શકે છે.

આઈ. એસ. તુર્ગેનેવને યાદ કરો, આલ્ક્સાન્દ્રોવની ‘નોટસ ઓફ એ દન્ટર’ (‘સિઝારીની નોંધપોથી’) વાંચો, કે સિયે તોસ્તોયનાં કલ્પગમ શબ્દ-ચિત્રો વાંચો. એ પી કોલોવની ‘રૂટી’ (‘સપાટ ધરતી’) તો બધું રંજબેરગી કાગિમાંથી બરેલું કરત જોઈ લ્યો. સહજિવ એ-રૂઝા કીમિયાનાં પ્રાકૃતિક દરેકોનું વર્ણન કરે છે ત્યારે, બધું કાઈ દેવદંત બરેલી વાંસળીએ માણસનાં મન ન ગોઠી લેતા હોય! ને બીજા જેટલાય એવા શબ્દના કસબોએ છે, જેમની

રચનાઓમાં કોઈક છે, હૃદયને સ્પર્શો જનારું એવું
એકદાર તરત એવાનાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનોમાં એવા મળે છે.

પણ વખત સુધી દુઃખ પ્રકૃતિનાં પ્રશ્નમાં આવેલ
આ જીમિંગિસે ૫૨ મુકાબે જોતા, પણ પછી તો, જેમ
જેમ વેરી વીતતા ચલા તેમ તેમ, એણે મારા મનમાં
વિરમવતી ને પછી તો વિરોધની લાગણી જાગવા
માંડી 'ને મને એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે, 'પ્રકૃતિ
સૌંદર્ય'નાં મોટાક વર્ણન માટે વધારાની વૈજયંતીની
શક્તિ પાછળ એક ભવ્યતઃ મગરમગરને વશ કરવાની
અજાયબ પ્રજ્ઞા આવી રહેલ છે. એક મદામદ સ્થૂગકાવ
પ્રાણી એવું ■ જે વગર સમજે-વિચારે નહીં પોતાની
મન વધારે જાય છે, ને પછી એટલી જ નાદાનિયતથી
થોડે થોડે પોતાની જ જાણેની એ પ્રખરે એકિધા
કર્ષે જાય છે! આમાં માનવીની પોતાની માનદાનિ
જેવું — માનવીના અનાદર જેવું કઈક છે — કાચ
હજી ક્ષધી એવી સામે ઉપરિચિત થયેલ કેટલાક મેલકા
એ ઉઠી કાઢ્યો નથી, ને એને કાચે, એણે આ
માર્ગે કીધેલો હોય છે. આમાં કઈક "જાનિયનબધુ"
ને એ પૂર્વજોની પ્રજાણીને અનુભવતા જેવું" છે — જે
પ્રજાણી માનવીને કુત્રલક જનાવી એને કુત્રલના સૌંદર્ય
આગળ લોટવો કરી મૂકે છે; જ્યારે ખરી રીતે તો
એનું એ સૌંદર્ય તો ખુદ માનવીની કલ્પનારીલ
જીમિંગિસે જ એનામાં કેટલે આરોપણની વરદ છે.

વાસ્તવિક રીતે રવય સદગામાં એવું કાઈ સૌંદર્ય
છે જ નહિ. એ સૌંદર્ય વસેલું છે આગળના
આલમાં. ફિન્લેન્ડનાં જંગલો બૃમ્હાદયોમાં એવી કશી
સુદરતા રહેલી નથી, એ તો એક ફિન્લેન્ડવાસી હોતા કે
જેણે એની એ રક્ષા મર્તામાં સૌંદર્યનાં દર્શન કર્યાં, ને
એના વગદાનથી પોતાની એ જીમિને અલ્પ કરી

લેવિટને રશિયન ધરનીના એવા સૌંદર્યની શોધ
કરી, જે સૌંદર્યને એની પૂર્વનાં કાઈ માનવીએ કદી
નીડખું ન હતું.

ને કાઈ જીએ ય થી રીતે — એવા સૌંદર્યની
તરની જ ન હોત ત્યાં ને લેવિટને પણ એની શોધ
કરેલી નહિ, એ તો એવું પોતાનું માનવીય એવું પ્રદાન
હતું ધરતીને. એની પૂર્વે જોડાન રૂઢિચઢપેલ, કલેક

લોસર્ધન ને એવા બીજા કુદીનધે ચિત્રકારોએ પોતાની
પોંજીના કલ્પથી ધરતીને - રમસોદ્યની સમૃદ્ધિ
નવાજી હતી. વિદ્યાનીમિએ પણ — હમ્બોલ્ટ એવા
'કોસમોસ' (વૈશ્વિક)ની રચનાના ઉદભવાને ને એને
સમજવાનાનું મદાન પણ આ ધરતીને માટે નાનું હતું
નથી. પદાર્થવિદ્યાની હેકરો પણ જરૂની જાડીઓની
કલ્પથી ચૂઓમાં ને જેકી-ફિશમાંથી પણ આશ્ચર્ય
રચના સૌંદર્ય શોધી કાઢવાનું માથે લીધું, ને તે એણે
પણ કાઢ્યું ને આખરે આપણી પાસે પણ કલ્પ
કરામત કે ના, એ ખરેખર સુંદર છે.

ને જનાં પ્રાચીન મુખના સુકમદિલ સૌંદર્યનિપુણ
વિવેચકો નેસિફિસ-માહાતીને એક બીનરી ચક્રે એવું
પ્રાણી જણાવ. આણસ; જરૂની ભયંકર તોફાનોમાં
પ્રકૃતિના ઉત્કટ શોક ને વિલાપની કલ્પના કરનાં શોખો,
સમુદ્રનાં ચોળાઓના વિનાશક તોફાનોમાં ભૂરૂપ ને
અંજાવાતાના ઉત્પાવોમાં પ્રકૃતિના તોડવ વૃત્યની કલ્પના
કરી, સુમધુર ને ઉત્કટ સ્વપ્નામાં એનાં વર્ણન કરતા થયો.

આ બધા માટે આણસની જેટલી પ્રશસ્તિ માર્કિએ,
એવું નેટલું ગૌરવ કરીએ, તેટલું આણસ જ છે. કાચ
આખરે તો આ બધી માનવીની ઉદ્વિગ્ધાશક્તિની, એની
કલ્પનાશક્તિની જ બાલિદારી છે. જેણે વૈશ્વિક રચનાના
એક હુખ્યાસુકા દુકાને પોતાના રહેઠાણ માટેની
જમા તરીકે, સુખ સમવાહરી પૃથ્વીમાં પરિવર્તિત કરી
છે! — જેણે સત્ત એ પૃથ્વીની મુદ્દ રક્ષકમયી કક્ષિતને
પોતાની નાનકડી ચિત્તમ જીવામાં દેદ કરવાનો પુરુષાર્થ
કર્યો છે

ને તમે માનશો, મિખાઇલ મિખાઇલોવિચ!
વખણ પુસ્તકોમાં મેં માનવને કુદરતનાં અજોડમાં
આજોડવો નથી જોયો. વરુદ્ધ મને એમ લાગતું જ
નથી કે તમે કુદરત વિષે કઈક લખી રહ્યા છો — પણ
તમે લખો છો, તે એનાથી વ મદાન એવી વરુદ્ધ,
અર્થાત્, પૃથ્વી વિષે — આપણી આ ગરવી ધરતી
માતા વિષે. રશિયાના બીજા એક પણ લેખકની કૃતિમાં
મને ધરતીનો એક તથા એના વિષેનાં માનના મિશ્રકમાંથી
પેદા થયેલ આતું સુખ સ્વામ્ય સાંપડતું નથી, એ
દું તમારી કૃતિમાંથી જ પામ્યો છું.

આપણી વન — જંગલ, કાદવિયા પ્રદેશ, માછલાં કે પખી, વનસ્પતિ કે પશુ, ફૂલો કે છવજંદુ — એ બધા વિશે તમે સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવો છો — તમારી માનસસૃષ્ટિમાં સમાવેલી એ દુનિયા અસાધારણ રીતે સમૃદ્ધ ને વિશાળ છે. ને એથી જ અદ્ભુત તો છે તમારો સાવ સાદા પણ તેજસ્વી ચહેદોનો ભડોળ, કે જેના વડે તમે આ ધરતી પ્રત્યેના ને એના તથા પર વધનાર છવજાન પ્રત્યેના — આ લગભગ ‘આયોરસ્કીયર’ — છવસૃષ્ટિ પ્રત્યેના તમારા પ્રિયને ખૂંટસ્વરૂપ આપો છો.

‘ધી બૂટસ’ (‘બોટ’) નામની વાર્તામાં તમે લખો છો: “શુભને વિશે વાત કરવી, એના જેવું અથડું બીજું એક જ કામ નહિ” પરંતુ મને લાગે છે કે એ અથડું એટલા માટે છે કે, તમે તમારી એ જ વાર્તામાં કહ્યું છે તેમ, “આશ્ચર્ય પોતાના ચબ્દની શક્તિને એની ઈન્દ્રિયમય લાગણીઓ જેટલી બળવત્તા બનાવી દેવાની ઈચ્છા કરતો હોય છે.”

‘બેર-દેઈઝ ડર્મીસ’ (‘બેર-દેઈઝના ઝરા’)માં મેં તમને એક સોદામણી જીવાન તરીકે, એક કન્ચાના હાથના ઉમેશ્વર મુરતિવા તરીકે, એવા ને તમારા ‘ધરતીનાં રહસ્યો’ લાગા - ચબ્દો આરા કાનમાં-લાલિ પેહીનાં માનવીના ચબ્દો તરીકે — રજુ કરી રહ્યા છો. આ બાવિ માનવી ધરતીના સાવંભોમ સપ્તાધીસ હરો — એના ચમત્કારો ને આનંદોનો સરળનદાર હશે તમારી દુનિયાનું અત્યંત મૌલિક એવું આ તત્વ, મારે મન, તદ્દન નવું ને અતિ આપસ્યક તત્વ છે.

લોકો સામાન્ય રીતે ધરતીને ઉદેશી કહેતા હોય છે: “અમે તારા છીએ.”
ત્યારે તમે એને કહો છો:
“તું મારી છો.”

ને આ કેટલું બધું સત્ય છે! આ પૃથ્વી, આપણે વિચારવા દેવાયેલા છીએ તે કરતાં જ વિશેષ લાંબે આપણી છે. રસિયાના એ મરદ નિશાની-વરનાદરેડીએ એક નવું જ. ધટનાસત્ત લઈને દહ રીતે, પૂરી સ્વતાથી પૂરવાર કરી આપ્યું કે આપણા આ ક્રહની આકાશને મગ ઓઠ સપાટી ઉપર ને ફળદ્રુપ માટીનું પડ છે

તે ચેનર્ન પદાર્થોનું — છવંત પદાર્થોનું બનેલું છે. આ પદાર્થો, અકસ્મ્ય એવા લાંબા કાળ યર્ષા, આ મદના વેગન-વધ્ય પડને કોરી કોરીને નટ કરી નાખ્યું છે — જેમ આજે રેડાનકોપ નામનો છોડ ને એવી બીજી કેટલીક વનસ્પતિ ધરતીમાંના ફાગનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ.

વનસ્પતિ ને છવાણુઓએ કાળી ધરતીના સખન પડને આઠ નાખ્યું છે; એટલું જ નહિ, આપણે જે વાતાવરણમાં શ્વાસ લઈએ છીએ — જીવે છીએ, જે વાતાવરણ પુર્યા એમનું જ સરજેલું ■ પ્રાણુવાયુ એ વનસ્પતિની પ્રક્રિયામયી પેદા થયેન વરતુ છે ને ફળદ્રુપ જમીનમાંથી આપણે આપણી રેડી મેળવીએ છીએ, એ જમીન અમય્ય એવાં છવાણુઓ, પશુપખીઓ, ઝાડનાં પર્ણાં ને ફૂલની પાંખડીઓમાંથી બનેલી છે. લાખો ને કરોડો માનવદેહોએ આ ધરતીને એમનાં લોહીમાંથી પોષેલી છે આ રીતે આ પૃથ્વી — ખરેખર એક સત્ય રૂપે — આપણી છે

ને આમ આપણા લોહીની સપાઈની રૂએ, આ પૃથ્વી પ્રત્યેની અતીથવાની અનુભૂતિ, હે મારા સાથી, ધરતીમાતાના વિરલા તત્ત્વજ, હું તમારી દુનિયામાંથી પામ્યું છું

આમાં તમને કઈક નિષિદ્ધ આચાર જેવું લાગશે, કદાચ. પણ વાન તદ્દન સાચી છે. ધરતીએ માનવીને જન્મ આપ્યો, ને એ માનવી જ ધરતીને ફળદ્રુપ બનાવે છે — ને પોતાના પરિશ્રમથી ને કર્મતાના વૈભવથી એને સમૃદ્ધ કરે છે

ને આ વિશ્વ ? વિશ્વવિદ્યાનના યાનાઓ, અગ્નેશશાસ્ત્રીઓ-ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ — આ મધ્ય જ ભેશ મળાને, એમના પૂરા કોદાસ ને જોકથી આ વિશ્વને જ પરિપૂર્ણ કરવા મથી રહ્યા છે તો! પરંતુ કલાવતોને દેયે તો આ ધરતીની પૂર્ણતા જ પ્યારી ને મહત્વની વસ્તુ થઈ ચૂકેલી છે. વૈશ્વિક ઉદ્ઘાપાતો એટલા મહત્વના નથી જેટલો સામાજિક ઉચ્ચવાપલો એને અસર કરનારી લાગે છે આકાસ-ચંચાનાં અનલ ઝડોણોમાં નિદરનારો ઘાઈ એક સ્પર્શ, કે જેના વિશે આપણે કશું જ બજાવતાં નથી, એનો આતસ જુઝાઈ

એવે, આપણી પૃથ્વીનો ચહેરો કઈ દિશો પરી જતો નથી, યા મહીન ખનતો નથી સ્પર્શ તો નવળી પાછો ક્યાંકથી ઝળકી ઊઠે, પણ આ પૃથ્વી પૃથ્વી અસ્ત પામી એવેલ પુરસ્કૃત કરી કદી દેખા દેવલો નથી.

વૈધિક રહસ્યો એટલા રસપ્રદ કે મદદવાળા નથી, એટલે રસપ્રદ ને અદ્ભુત છે આ કાવડો કે — ક્યા એવા ચમત્કારના બળે નિર્જીવ પદાર્થ સજીવ બન્યો, ને એ સજીવ પદાર્થ વિકસતા વિકસતા આપરે એમથી આવો માનવી પેદા થયો! એણે જ આપણે માટે લોગોનોસોલો, પુરિકનો, મેન્ટેલેયેલો, લોસ્તોલો, પાથરો, માર્શની ને એવા સેકડો હજારો મહાન ચિંતકો, કવિઓ પેદા કર્યાં, એણે એવા માનવી પેદા કર્યા જેમણે માનવીની આંતરિક પ્રતિભા સૃષ્ટિ સાથે કાંપ લીધું — માનવીના વિચાર ને એની કૃતિઓનાં પરિણામરૂપ એ આંતરિક સૃષ્ટિ!

તમારી કૃતિઓ રચણાણે દર્શાવે છે, અિખાઈલ અિખાઈલોવિચાં કે તમે માનવપ્રાણી પ્રત્યે ખૂબ સહૃદયતાની લાગણી અનુભવો છો. તમારે વિષે જેટલો દર્દતાપૂર્વક ને નિશ્ચિન રીતે વ્યાખ કરી શકાય છે તેટલું કાગરે જ ખીલ કાઈ લેખકો વિષે કહી શકાય એમ છે. માનવ માટેનાં તમારો પ્રેમ એ તમારા ધરતી પ્રત્યેના પ્રેમનું તાર્કિક સાદાઈથી નીતરતું પરિણામ છે.

કેક વાર એમ લાગે કે તમે જાણે સમગ્ર માનવ જાતનો એ વેત લેવા છો. ને છતાં એથી માણસ જાતનું પોતાનું ગૌરવ તથામાર આંધું મળું નથી. માણસજાત પ્રત્યેની તમારી શ્રીચીત્કારી દૃષ્ટિની શિષ્ટતાકારી મિત્રતા જ તમને એ રચાનને માટે યોગ્ય દર્શાવે છે — કારણ માણસો ગમે તેવા હોય — પોતાની જરૂરિયાતને કારણે એ કુટ હોય, યા પોતાની કમજોરીને કારણે બધા હોય, વિકારને વશ થઈ એકત્રીજી પર માતના લાક્ષણ હોય, યા માતનાથી પીડા પામીને જુદામી ખનતા હોય, યા આદતનો યોગ જાતી હકીકતને વશ થતા હોય — એ તમામ તમારી ચાહનાના પાત્ર છે.

તમારા માનવી આ ધરતીનાં માણસ હોય છે ને એમને હંમેશા આ ધરતી સાથે સારું સંપર્ક હોય છે. ખીલ લેખકો કરતાં તમારા પાત્રો જીવંતચાલની રીતે,

ને જીવજાલની રીતે વધુ ધડાયેલાં હોય છે, ને એટલા જ માટે આ ધરતીમાતાનાં સાચાં સેતાન હોય છે — તેઓ આ “પુરુષવંતી માનવતાના દેહ” ના સાચા જીવંત અંશ સર્મા છે. કેમ જાણે માનવ જાતે પૃથ્વીપૃથ્વી તે વાપુષાનના યુગ સુધી દરેક કદમ્ય છતાં અમકારિક પ્રગતિનું પળેપળે તમને ગાદ સ્મરણ રહેતું હોય!

પરંતુ તમારામાં મુખ્યત્વે પ્રદર્શનો પાત્ર એવું તત્ત્વ મારા મનથી કાઢી હોય તો તો એ કે માણસને માપતાં ને મૂલવતાં તમે એનામાં રહેલા અણુઓ નહિ, શુભ તત્ત્વને જ સ્પર્શ કર્યો છે આ સીધું સાદું મહાપણ પણ, મોટાભાગના લોકોને મહામુસીબતે સાંપ બને છે — ને તે પણ કવચિત જ.

આપણે જાણે એ વસ્તુને ‘સમજવા’ જ માપતા નથી કે માણસમાં સારાપણાનું તત્ત્વ છે એ તો, આજ સુધી એણે સિદ્ધ કરેલ ચમત્કારિક સિદ્ધિઓમાંની એક અનન્ય ને અદ્ભુત એવી સિદ્ધિ છે ગમે તે કહો, પણ માણસને ‘સારા’ બનવા માટેનું એવું કોઈ કારણ જ મને તો જણતું નથી. મમતા ને કરુણાની પ્રેરણા નથી તો એમને કુદરતના કાનૂનમાંથી મળે એમ, કે નથી એમના સામાજિક અસ્તિત્વની આગેહવામાંથી જગાવાય એમ ને તેમ છતાં હું ને તમે હવેથી સારા એવા અનેક લોકોના પરિચયમાં આવ્યા છોએ એ લોકોને ‘બધા’ જનાવનાર વસ્તુ કથી? એમની પોતાની કામના સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ.

હું તો એમનામાં આ સિવાય બીજા કાંઈ દ્રવિ જોતો નથી — માણસ જેવો છે, તે કરતાં સારો ને બીજો થવા છપ્પે છે, ને આ વસ્તુ તે સિદ્ધિ પણ કહે છે, ને આ કુનિયાની સૌથી મોટી અનન્યતા તો એ છે કે, પૃથ્વી પરનું આ એક જટિલ પ્રાણી પોતે આંતરિક સંપર્કથી ભરપૂર હોવા છતાં, એના અંતરમાં જ કંઈપણની એક જગરજગત શક્તિને કેળવી રહેલ છે. એટલું જ નહિ, એણે પોતાની જાતનો ઉપદ્રવ કરવાની વૈશ્વિક શક્તિ પણ હસ્તગત કરી છે. માણસજાત વિષે વિચારતાં ને એમનું નિરીક્ષણ કરતાં હું સીખ્યો, તેમાં થણાં લોકોને એ મારા યુરુ ખનાવેલ છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, એક સાદિલજ્ઞકાર તરીકેના તમારા પરિચયે પણ

મને એના પાઠ આપેલા છે — જોથી પહેલાં કરતાં કંઈક વિશેષ સારી રીતે હું એ કામ કરી શકું છું — જો કે એ વિશેષતાને હું સંપૂર્ણ વ્યક્ત કરવા અસમર્થ છું.

ને ખાસ કરીને, સચિવનેાને તો, આજ્ઞાથી એ લોકોએ જે જે ક્યું છે, ને આજે પણ જે પરિ-સ્થિતિમાંથી તેઓ પસાર થઈ રહ્યા છે તેના પ્રકાશમાં જોતાં, એમ લાગે છે કે તેમના પ્રત્યે કાંઈ વિશેષ દૃષ્ટિથી, કંઈક ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિંદુથી, વિશેષ મમતા ને આસપૂર્વક જોવું જોઈએ. અલગત, હું એ પણ બહુ સારી રીતે જાણું છું કે, એ બધા કંઈ દેવદૂત તો નહિ જ નહિ, ને હું તો પોતે કંઈક જ નહિ કે તેઓ કદી દેવદૂત બને હું કંઈક કહું છું તે તો એટલી જ કે તેઓ પ્રેમ-પૂર્વક પોતાના અમનાં કાર્યને આદ્યનારા બને, ને એ કામની વિરાટ અહત્તા બાબત જાણત જાણત બને. કારણ આજે આપણે બધા જે એક નવી જગતની સામન આપેલાં પુરુષાર્થ આરંભી બેઠા છીએ — એમને માટે તો, અત્યારે અત્યંત આવશ્યક એવી વસ્તુ કોઈ હોય તો એ કે, આપણે પરસ્પર એકબીજાને વિષે બહુ નીકટના ને આત્મીયતાનો સાવ અનુભવી શકીએ; આપણે જે કાળમાં છીએ રહ્યા છીએ એની કોરના ને જે કામ આપણે હાથમાં લીધેલું છે એની વિશાળતાએ,

આજના યુગની આ માંજ જીવી કરેલી છે તમે લેખક હો એટલે તમારે લખવું તો જોઈએ જ !

અલગત, હું કેટલીય બાજુમાં ખોટા પણ હોઈશ, ને કેટલીક બાજુમાં અતિસાધેય પશુ કરતાં હોઈશ ને જો ખરે જ એમ હોય તો પણ, મારા પસંદ સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું, ને સૌ કોઈ જાણે છે તે મુજબ, આખરે તો, હું એક વિચારશીલ માણસ છું... ને કહો કે, કંઈક અંશે અહ કારી પણ ખરો મને લાગે છે કે હું જે દિશાની જૂલ કરી રહ્યો છું, એવી જૂલ કરવાથી કશી જ હાનિ થવાની નથી કારણ મારી જુઓ મારી જાતને યા પારકાને પ્રામાણિક જુગલુના સાથ લઈ આત્માસન આપવાની ક્ષમતામાંથી પેદા થયેલી નથી, પરંતુ મારી એ જૂલ એવા એક સત્યનો પક્ષ કરતાં પેદા થયેલી છે, જેનો ઉદય વહેલો યા મોડો અનિચય રીતે થવાનો જ છે એવો મારો વિશ્વાસ છે લોકોને આજે એ એક જ વસ્તુની જરૂર છે — એ સત્ય વડે જ તેઓ બધાપેલા છે — એક માણસ બીજા માણસ સાથે, ને માણસ તરીકે સા આ પૃથ્વી સાથે બંધાયેલા છે, ને એ સત્યમાંથી જ પોતાના જીવન માટેની પ્રેરણા શોધી રહ્યા છે !*

* 'સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ' પુસ્તકમાંથી

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ | અડ : મુલકા ગાંધી

વિશ્વવિખ્યાત સાહિત્યસ્વામી મેક્સિમ ગોર્કીની હૃદયંગમ કલમે લિખેા તોલસંતોષ, માદામ તાલસંતોષ, એન્ડ્રે ચેખોવ, ડોસ્તોયેવ્સ્કી આદિ સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓ સાથેનાં નિકટનાં સાંનિધ્યમાંથી પ્રમટેલી સંવેદના પૂર્ણ તત્વીર

ચેતન પ્રકાશન મુદ્રા પ્રા. લિ. રામજીભાઈ પાળ-વડોદરા

કિંમત રૂ. ૫.૦૦

આજ નંબર એક્સ*
TODAY NUMBER-X

લે : મધુ રાય

નામ હેબી ટિકર
સરનામું ૭ મિશન ઈન્સ્ટિટ્યુટ-શન હાલકતા-૧
ફોન ૨૩-૧૧૬૮
ઓફિસ ન્યૂ સેક્ટરીઓડ, ૧ હેલિટબ્સ સ્ટ્રીટ, હાલકતા-૧.
તીમા પેલિસી ન. X
પ્રિન્ટર ન. X
સાઈક્લસ ન. X

આજ નંબર-૨

કોણ જોયુ તો નીચુ જોઈ ને વેઈટર અદમથી
જોઈ હોય. અરે, કોઈ-હાલકતામાં જોઈ ગયો છું!
હાલક છે! વધુ વાર થઈ જોઈ વેઈટર નીચુ વધુ
નીચુ નથી ગયો આ જાણુસનું નામ વેઈટર, અને જો
તીચો નથી આઈડર લે છે, વાંકો વળી ટીપ. ટીપ
કઈને સમાન કરે, ન થે કરે. કઈ નિયમ નથી એનો
પોણો સાદો, જે-હવાગા જેવો પોવાક...મૂઠો હોય,
ન થે હોય, કાળો-ધાળો-કાનર-ચીતરી હોય, સાફ
નીચેથી થોડા વાળ કેખાય, ન થે કેખાય, કોઈ કોમ
કોઈ.

જો - હા! આખો ત્યારે આ માથુએ જીંદીને જમા
આપી હતી. અને...એટલે કે એ પાસેની ખુશીમાં
ચાલ્યો ગયો હતો, એના જોડીદાર સાથે વાતો કરનાં
કાને નો આમ તો ફાવતું જ હતું, પણ વચ્ચે જોયું
તો તો પછી...

પાછળ કોઈ હાલકનું ખાસતું ઉપાડખીડ ઉપાડખીડ
ચલું હતું ખાસતી પાછળ કોઈ એરી કરામન છે કે
જાતે જ એચાઈને બંધ થઈ જાય, ખુશી-ખુશી
વખતે બહાર પસાર થતા લોકોની નજર પેલા મૂંઝા
પાડીઆ તરફ પડતી હતી. રાઈડિંગ આઈ એમિશન
રિઝર્વ...આ માથુસના ખોળામાં સર્પનો એક મોટો
ડબ્બો અને બાહ્યન ચેપરની કેપચી ભરીભરી પડી
છે. કપાક કપાક બપોર લાગે છે. ધીમે ધીમે પીના
જવાથી જાણે નિદ્રાત હોય એવો અનુભવ થાય છે. કંઈક
પીવા એ કોઈ ચોરી હોય એ રીતે ધીમેથી નીચો
વળી જીજાઓ તરફ જીજો રાખી સાવ કરીને ઘૂટકો
ભરી લે છે કંઈ વાદ કરી કરી એકલો એકલો હસે છે.

વેઈટર આંદર ગયો હતો નો એમિશનનું પાડીક
જોખળીને. આંદર એના જાણુ વેઈટર કોઈ માલક કરી
દગે, એના ખમ્મ હાપર ઘખ્મો માર્યો હતો, આખિ
દલાવી દરચો હતો પાછો સામગ્રીની ટ્રે લઈને હોલમાં

* વાર્તાના અગ્રમાં હંમેશાનિઝમ્ ચિત્રકોશનો પ્રયોગ

પ્રવેશતાં દાસ્તખો દેખાવ જૂસી નાખ્યો હતો આજ
અદ્યથી બધું ટેમલ ઉપર ગોઠવતાં શી ખખર શાય
નિચારે કરતો હતો કપોં બાઈ હમારા કોલ કીમ
કોફી નહિ લાપાઈ. એ તો એમ જ માલે કલકતી
લિ-દી-લાવાની આચલો બધી દૂર યઈ જાય. શુદ્ધ
ખોલતા રહેવાની સલામતનો બાગ એણે થઈ જાય...
અરે એમાં બૂરું યુ માનતું હતું, થોડી વાર ઔર
સરી અહીં બધા વખત પસાર કરવા જ આવે છે
તો અહીં કોફીનું મદત્ત જ ઔણ છે, પણ
આપણે મનઃ આલિષ કે વેઈટરને જન નહિ. પણ જે
અહીં મપ્પાં મારવા બધા ન આવતા હોત, જે આ
આદી-પ્રામેયોગ ભવન હોત તો...તો આ ખાદી
પ્રામેયોગ ભવન હોત, તો-પછી અહીં કોઈ વિચારમાં ને
નિચારમાં આવી ન થાય...

પેલો વાતો કરે છે વાતો કરે છે તો જોઈમાં.
ઈન્કિલાબ જિંદગીની જેમ દાય જોયો કરી કરી
વાતો કરે છે. યુસુફની બાંધ પહેળી થઈ જાય છે...
પંદરમી ઓગસ્ટે ઇન્કિલાબ જિંદગીને ખખર ખૂબ
રમઝતા, સાડા છ આનાની લાઈનમાં પહેળી ફાટે
એવી ધક્કામુક્કીમાં પિક્ચર જોતા...સરદારજી કોફીને
અપમૂલ્યા થઈ ગયેલાં થોડાની જેમ નાકમાંથી ધમાકા
કાઢે છે, અને ફિઝફેઅર પહેળું કરીને વાંચે છે.
સીડીના પગથીઆની જેમ છાતી કાદીને જોબેલી
એકદ્રેસનો ફાટો દેખાય છે. એનો ફાટો હમણાં હમણાં
ખૂબ દેખાય છે; એ એકદ્રેસે ફરી લમ કર્યાં હોય એવું
કહેવાય છે, પલ્લે કરીને પેલા અદાસી એવું કહેતા હતા.
મકાનની નીચેની પાળાઓ ઉપર ધોળા લૂંછીઓ પહેરી
મેપી-ગાળાને રમઝતા મદાસીઓ...એટલે અદાસીઓ.
એક હાથે છાકડું સંભાળી બીજે હાથે સવામમાં
જોયો કરતા મદાસીઓ, તનમવતાથી લીલાં નાળાંએર
છેલતો પાનવાળોનો છાકરો, હરદમેશ કોઈ ને કોઈ
લિસાળ જોડતો પાનવાળો, એની સામેના થાંભલામાં
લટકતી સળંગની સોઈરી, એમાં બીરી સગાવાતો
રિલાવાઓ, લિ-દીમાં હસનાં જવાનો, આવતી જતી
મોટરો અને પંચવત્ અટકતી જતા પથ...એટલે ધર.

મોટરો આવે છે ત્યારે જલે એમનું રતન જ બન-
ગિત્ત હોય એવું લાગે છે. એની બે જતીઓ બે

આંખો, નિ-ક રફીન એટલે કપાગ...એક પ્રાણી જેવું
જ લાગે છે, થોડામાંથી દૂધ બસ, એમાં બેઝમાં
ચાણસોનું ટેળું...બધાનું અસમ અનન વ્યક્તિત્વ છે...
કોફી હાઉસનું પણ. એફ્સોરટ ફેન્સ, મિનિટે મિનિટે
થતી આવતી, ખખડતી કલકરી, મહાકાવ મક્કીન જેવો
આ પામલ શોર, આ કોફી, હવાના ફળાણે જાગતી
જાગતીને અનેકવિધ રીતે જોતરતી જતી એની સપારી,
કોફીના કાપાં મુદ્દુ સ્પર્શથી વિગલિત થતી રસેન્દિય,
એની અદર પ્રવેશતાં ઠંડક, ધૂમ ચડેલાં કોફીનાં પ્રચારનાં
પોસ્ટરો, દૂર બેઠેલા બે પરિચિતોની ઈશ્ચાગમાં થતી
અભિવાદન ક્રિયા. એટલે કોફી હાઉસ, કોફી-હાઉસ
એટલે ઇલિય હાઉસ નહિ કામેલ આજગીઆથી
જાખડતી જતી મરઘીની માંસપેશીઓ નહિ, ખેચાઈને
ટૂટી જતી નમેા નહિ, ટેમલ પાસે જોડેલા રાહ જોતા
નવા માલકો નહિ, જલદી જોડવાની તકાતકી નહિ,
કોફી-હાઉસ એટલે ઇલિય હાઉસ નહિ ઔર સુનો
એક પ્લેટ વેફર વેફર, ફીફી, રવચ્છ, મણામ એ રીતે
મુકેલી જલદાની પાતળી કાતરીઓ. નાઈટોજનનું
ખાતર ખાઈને કુસેમાં ખેટલાં આ નથી, આ વેફર
છે, ખેટલાં ખાણ સરકાણુ...કુસેમાં ખેટલાં કાચગીમાં
પુગલાં હશે, ઠંડકારના કુપીએ પરસેવો લૂકી ગૂણુ નીચે
મૂરી હશે, ખેટલા ધોવાઈ, ક્ષારાઈ, લગાઈ આ ફીફા
રમમાં સામે પડ્યા છે. ન્યૂઝરીડના ચાલુ ઓરોડેનમાંથી
જોતરતા જતા મેવાલાવી સૈનિકોનો કાફલો જોતરતો
હોય એમ મૂરી અને મીઠાનાં કણોનો કાફલો એક
તાલમાં, એક એક દલમાં એની ઉપર પથરાય છે,
કોફીની કચી મીઠાસ અને વેફરની ઠંડક ખારાસ. .
ઠંડક...નિયમ મુજબ આવે જતાં હાંત, ફેરવતી છલક,
નીચે જોતરતો કાકડો. એકવારું કાપું કયે જલ્લ
સ્વાર્થો જડ ચરીર અચ્છા, “કાકડો” કેમ લખાય ?
આમ કે, ...આમ જ નહિ, આ તો “કંક” લખાયું
અરે, “કંક” નહિ, “કંક, કંક” અને આમ
અને લાગે છે, કે “કાકડો” લખાય ‘ટેજલની
કાચની સપારી ઉપર લખવાનાં હાવશાવમાં ફરતી
આજગીઓ...નિલ રખ્ખે બોલતાં જ દેખાતી રિફિલ્ટની
મોટી આટલિત્ત જેવો કાચગનો ટુકડો, કોઈકે મીનમાં
જેવું લખેલો ટુકડો. બધું જુલો સમામ કરતો વેઈટર

આ રસ્તા, ડામરનો જ માત્ર નહિ, ફટપાથનો, મોટરનો, હરિયાઓનો, આ અચુક રસ્તાનું અચુક વ્યક્તિત્વ. આ મહાન ઓગણીસમો અઘાવનમાં બંધાતું હતું, અને... આ બંધાતું હતું અહીં જે બધામ છે, ત્યાં એક રોટર હતો, અહીં એક મનફળીવાળો ખેસતો... અને એક ખુમવાવાળો. પણ વ્યક્તિત્વ એનું એજ, મોડું કે વધુ.

આ વિશેષ બાન્ડની સિગારેટ વિશે વિચારતાં અચુક કુદરતી અનુભૂતિ થાય છે જાણે સિગારેટ પિવાઈને સળગી નાશ પામતી નથી. ફરી પાનવાળાની દુકાનમાં જઈએ છીએ, અને ભેતી વખતે ફરી હાથમાં આવે છે જાણે એકની એક જ હાથમાં આવે છે. કોઈ પાસેથી છૂટા પડ્યા પછી ફરી મળવાનું થાય એવું. અથવા એક રસ્તા ઉપર ફરી આવવાનું થાય એના જેવું. આ પીળા પડતા જતા નખ જગતી પૂળા જેવા લાંબા લાંબા—અંખાળા ફારીને—નીકળી આવે તો ? આ એક જેવા સિક્કાઓ જેવી, એક જેવી યુવતીઓ, એકનાં એક ફીચર્સ—નાક કાન, છાતી, હોઠ, કમર... એક જેવું જગ્યા વાયક નામ જેવું.

આજ-જાન્યાર-૨

મિત્ર એટલે હાથમિલાવળો, વાતો કરતો એક માણસ. બે અખવાળો, માલસતી સાધારણ કિંવાઓ કમોટો આનંદ કરતો. એનું મોડું બેઠન ઓળખાવ. અચુક પ્રકારની છાપ એટલે એ દોસ્ત ? ડેલીશન ઉપર અચાજ ઓળખાવ. પણ “મિત્ર” તરીકે ઓળખાવા ઉપરાંત, વર્તવા ઉપરાંત મિત્રનું કાલ્પન ? માણસ એટલે શું ? શી અપેક્ષાઓ માણસ પાસેથી ? આ માણસનો સેથો જમણી બાજુ છે, કોઈ જમણી બાજુ સેથાવાળો માણસ એને જુએ એટલે પોતાનો અરીસામાં જોએમો સેથો થઈ શકે. જમણી બાજુ સેથાવાળો અરીસામાં જોએથી વ્યક્તિને મળતો આવે છે એવું કંઈ અપેક્ષામાં જોડવા વિના વિચારે. કોઈ પણ ચીને દેખાતાં હોયલા રેખાની સામે સપાટ મેનિંગ ચીનો જિ-પિન્ક-ફેન, કંઈક છું. ચીની છોકરી જોઈને ધીમે ધીમે દૂર થતી જતી દેનની બારીમાં બેઠેલી “એક ચીની”ના જમ થાય છે. આજે જિ-પિન્ક-ફેન અચોટ હતો જિ-પિન્ક-ફેન,

બ્યુટીફુલ એન્ડ કુલ ઓવ ફેમરસ. જિ-પિન્ક ફેન સાથે ધણી વાતો કરી. કલિ પેંગમાં એના મા-બાપ રહે છે, ફેન અહીં જાય છે, નોકરી કરે છે. જિ-પિન્ક-ફેન સાથે “ટૂબલ”ની વાતો કરી હતી. ચીના-ઓને એક ઉપાધિ લોખી થઈ છે. જિ-પિન્ક-ફેનના નામનો અર્થ છે : બ્યુટીફુલ એન્ડ કુલ ઓવ ફેમરસ. સુદર અને સુવાસિન. એને ધણી વાતો કરી હતી. જોલે ‘લો’ના ખનર પૂછ્યા. ચીની બે છોકરીઓ સિનેમા જોવા ગઈ હતી અને કોઈએ એમનાં રૂકડાં ઉઠાડ્યાં હતાં, જિ પિન્ક ફેનએ કહ્યું હતું. નાઈટ શોમાં. ચીના લોકોને બસમાં નથી ચડવા દેતા લોકો. દુધની લારીમાં સૌથી છેલ્લે દુધ ખાપે છે. જિ-પિન્ક-ફેનએ કહ્યું હતું એને હાવડા—મેરીઆમાં જવાની મનાઈ છે એક માણસનો વહુ ક્યાંક ખોમાર છે, પણ એ ચીનો એટલે ક્યાંક પણ જવાની મનાઈ છે, અને બધા ચીનાઓનાં નામ, વગેરે પૂરી વિમતો અહીંની પોલિસમાં નોંધેલી છે... વગેરે વગ્યા ચીનાઓને દેશ-વટે આવવા માં આગ્યો છે. ‘લો’ની હાલતની શી છે ?

જિ-પિન્ક-ફેન સાથે ધણી વાતો કરી હતી. એને કોઈ પણ પ્રકારની અચજ આવે તો અહીં આવી જવા કહ્યું હતું આમ તો સાધારણ મેરી દોસ્તની હતી જ. ચર્ચામાં સાથે જતા, અને... ચીનો ખોદ નથી. કિશિપન કો પછી સાધારણ વાતો તો ધણી વખત થતી. “તું ચર્ચામાં દર રવિવારે કેમ નથી જતો ?” “હેની” નામનો અર્થ શા ? “કંઈ નહિ. રાત્રનું નામ હતું... પણ જિ-પિન્ક-ફેન એટલે શું, ચીના નામ તો અર્થવાર્ગી હોય છે ?” “બ્યુટીફુલ એન્ડ કુલ ઓવ ફેમરસ” અને ત્યારે ધણી પ્રાથમિક વાત-ચીતો થઈ હતી ચીનાઓ વદા ખાય છે, ઉદરમાં ખાય છે એ સાચો વાત ? —સાવ ખોટી, ઉદર જેવાં સસર્વા મેનરોમાં થાય છે, કેટલાક લોકો એ ખાય છે. પણ જેમ સિન્ડ્રોમો ગાયનું માંસ નથી ખાતા, મુસલમાનો સુવર્નનું નથી ખાતા એમ તમારે કોઈ ખાણીનું ના ખાવાનું એવું ખરું ? —ના, ખાપ એ એકાદિગવન અને આ નેપાલી હતી એટલે એવું કંઈ શક્ય નથી. આ નેપાલી હતી જાણી ચીનો ખુશ થયો હતો, અને

એને પણ સારું નેપાલી આવડે છે એવું કહેવા લાગ્યો. હવે કાશ્યુ કે એનો જન્મ અને ઉછેર કલિમ્પોંગમાં જ થયો હતો ને ..

અન-નંબર-૩૧

હિસમચ...ઈસુ...નરતા બધા જાન છે, રાતના બે વાગ્યે રસ્તા પર ચાલવાનો અવાજો મોટા પડખા પાડે છે. આ વખતે હિસમચ સારી મર્ધ નથી. આ વખતે ચૌરંગો ઉપરથી પીધેલા મુરોપિયનો મળી આવશે નહિ, આ વખતે હોશમાં જોઈ નાથમાન થશે, થર્ના હશે

જિ-પિંગ-ફેંગ જન્મારે સામું જુએ છે ત્યારે ધાસવેદનો ડબ્બો આખો, કાદોને જોનો હોય એ રીતે જુએ છે ડબ્બાની વચ્ચે બે દાંણા, એ એની આખો, ડબ્બાની નીચે એક લાકડી મૂકી હોય એની મરદન...સપાટ મેં ઉપર થોડા જોએલા વાળની કાળાક ટેક ઉપર ચોકસેટ પાધરી હોય એવી ટેખાય છે મન્યના મુખ્ય પ્રધાન મુલુ પામ્યા ત્યારે અમુક સરથાએ ચૌરંગો ઉપર એમના 'રમ્તિભડોંગમાં' 'જનસહી' કહેવા આપવાની અપીલનું પાટીકે મુલુ હવે, 'રમ્તિભડોંગ' ખૂંસી 'નેશનલડિન્સ ફંડ' નામ લખી નાખ્યું છે. 'જનસહી' વગેરે અપીલના શબ્દો લખાયા... "પિંગ મેં એન્ટિકરટ્રીટ ઉપર ચીના જે એસે છે તે કુલપાય ઉપર, એમની પાસેથી કંઈ લઈને ખાધું હતું" — "ક્યારે" "મયા શુક્ર રે" (મયા શુક્રારે કે મગજવારે શુ મહત્તર) "શુ ખાધું હતું?" "બહુ જ સરસ. નામ નથી આવડતું" "કઈના સોટમાં ઈડાં વગેરે નાખી...અમુક વસ્તુ અમુક રીતે ખતાવે છે, એ ટેખીની સેર જેવી જ હોય છે અને બહાનાં મુલુ જ નરમ બની જાય છે. એને 'મીન' કહે છે અમુક રીતે સોટ ખાધી એમાં અમુક શાક અમુક મસ નાખી આ રીતે સજોસાં જેવું ખાઈને આપે એનું નામ 'વ-ચન'... 'ચાઈનીઝ લેન્ગ્વેજ' તમને ખબર જ બહુ એકમપ્રેસિવ છે, એક શબ્દમાં ઘણું કદી લાગ્યું. ઉચ્ચારના બેઠથી અનેક અર્થ થાય, જે વાત ઇન્ડિયનમાં કહેવામાં ૧૦ વાક્યો લાગે તે ચીની ભાષામાં ત્રણ દ્વંશ શબ્દોથી કદી કેવાય. ચીનનું ચીની નામ શુ છે ખબર છે? 'ચુન્કો' અને ઇન્ડિયન

'ઈન્કો' 'ઇન્કો' 'ઈન્કો' 'ઈન્કો' એટલે 'Land' 'ખરેખર કહેવાનું એવી નથી 'જેપીનીઝ વાઈડ, ચાઈનીઝ ફૂક એન્ડ એમેરિકન લાઈ'..."

ફેંગનું ધર બહુ સુર નથી, સવાસિન તો નથી જ. સામે એક "કન્ટ્રી સ્પિરિટ શોપ" છે; બધા દારૂ પીએ છે, ચણા ખાય છે, મરચાં કરડે છે, બહાર તલેથી તીખી વસ્તુઓના ફેરિયા બેમે છે, એના ધરનો જોયો લાકડાનો દાદરો, એની રમ, મધ. . અહીં પણ પારસીઓ એન્ગ્લોઈડિયનો રહે છે અને "કન્ટ્રી સ્પિરિટ શોપ"નો દેશી દારૂ પીએ છે. . એની રમ એની મધ અહીં આવતા જિ-પિંગ-ફેંગ જરા બદલાઈ જાય છે આ એનો 'એરીઆ' છે અહીં એને બધા યોગળે છે, સલાય બરે છે, એ કહે છે તે પ્રમાણે લગભગ બારીસ છોકરીઓ એને યોગળે છે પણ એ કાઈની પરવા કરતો નથી. બારીસ નહિ તોમ યોગામાં એકી પંદર-સત્તર તો ખરી જ...જ્યારે કલિમ્પોંગમાં હતો ત્યારે...

એસે છે ત્યારે જરાય પ્રવલ કે અસ્વાભાવિકતા નથી લાગતી. જાણે એના ડબ્બા જેવા મોમાં શબ્દો બરી રાખ્યા છે અને એકો જાસે નીળ્યા કરે છે, ધરમાં બેસીને તો ખૂબ... "રેડીઓ રાખવામાં પણ જોખમ લાગે છે, ખબર છે, ક્યારે કોને બાધીને લઈ જાય" મગ તો અહીંના લોકોનો પણ વાંક છે, અહીંથી એક જસસ પણ મળી આવ્યો હતો. સરકાર તો બહુ બધી છે, નહિ તો ચીનાઓનો 'હોન્સ-ટ્રેસન કેમ્પ' કરી નાખે ખબર છે, પછી કાશ્યુ મધુ-જીમ્મુ એનો કાઈ હિસાબ ન રહે. અરે હા, "લી" કેમ છે? મને મળતી નથી. એની એક્સિમે જવાતું નથી જીવે છે કે મરી મર્ધ. "કોને ખબર છે...કોને ખબર છે જીવે છે કે મરી મર્ધ...કે મરી મર્ધ...જીવે છે કે મરી મર્ધ...ખબર છે કે..."

"શું થયું? જોલોતો કેમ નથી?" જિ-પિંગ-ફેંગ પૂછે છે. ધીમે ધીમે સરસી જતી ટ્રેઈનની બારીમાં એટલી ચીની છોકરીનું નામ 'લી' છે.

"શું વાત કરે છે-ચાલી મર્ધા કેમ?" જિ-પિંગ-ફેંગ પૂછે છે લીને ચાલી મરે એક મહિનો ધઈ

ગયો છે લોરત સરકારને એની ચિનિચિએ સદેહા-
રપદ લાગવાથી તરત દેશનિકાલનો હુકમ થયો હતો.

તારે અને એને 'ઈન્ટરસી' જેવું હતું ને ?"
અબીરતોને પ્રવાન કરીને પૂછે છે

"હા, ઈન્ટરસી હતી."

"તો તને કાગળ નથી લખતી ?"

"ના"

બિ-પિગ-ફેગને શું કહેવું ? એના ધાસલેટના
હુખા જેવા માથાને સમજદારીથી બહુ તો દલાવ્યો. લોએ
ચીની ઉપરન જર્મન અને ફ્રેન્ચનો અભ્યાસ કર્યો હતો.
કલાસ ભર્યા હતા. ઇંગ્લિશ અને હિન્દી તો... હિન્દની
ખીજી ધણી ભાષાઓ સોખની હતી એક અઢી સિગ્નુઅલ
ઈન્ડોયુરશન એક ચીની એક્ષટોઈઝમેન્ટ કંપનીમાં
કામ કરતી હતી. ગ્રાઈ ચીની ચિત્ર જેવો સોફ્ટ અને
સુરેખ એના ફીચર્સ હતા. એનો રંગ ચાઈનીઝ હલેનાં
વાસોળાના રંગ જેવો હતો અને હાંત પારદર્શક કાચ જેવા
લાગતા બાંહીના રંગના એના વાળ... ચાઈનીઝ ઈન્ક
જેવી કાળી આંખો.. એના ઉપર આંધાપ આંધા પછી
રિથનિ બહુ કહેડી બની ગઈ હતી. લગભગ પહાડ,
બધાં પહેડાં સદેહનું રૂપ હતું ત્યાં સરકારી સરદેહ
આવવાથી નિર્ધારક રીતે બધા એના નિરસાર કરતા
ઘઈ ગયા હતા ખુદ એના લગાના ચીનાઓ જ એને
ઠાઠી મુકવા તમાર થયા હતા જમત આખું ભણે
ધિરૂ ધિરૂ કરી રહ્યું હતું. તોફારી તો તેજ દિવસે છૂટી
ગઈ હતી. એનો પ્રેમી સરકારી બ્રાહ્મિસમાં મોટે અક્ષર
હતો. એની પાસે એ આવી હતી. 'અરે જગુ પકશે'

"પકી" બિ-પિગ-ફેગ આન હઈને સાંકળે
છે. પૂછે છે—"અને આવી ગઈ ?"

"ના"

"તો પકી ? તને કાગળ કેમ નથી લખતી ? તને
એના કાગળની તાલાવેલી નથી ?..."

એકએક પોસ્ટકાર્ડીરી ડું વપાસતો નથી ?...
ડું ધણે છે ?... પહેલ્યનો કાગળ હતો ?..."

"પહેલ્યનાં મથાને એક એર લેટર હતો. પછુ હવે
નાદિ આવે. અમારી ઈન્ટરસી એક વાકચથી વિખાઈ
ગઈ."

"ધણી વાતો થયો પકી એમ લામતું હતું કે—
અમે કેણી હાકિસમાં વાતો કર્યાં હતાં—કોઈ હાકિસ
માંથી બહાર નીકળી હું છવો ભોંકીને મરી નજીક
લીની એ રિથનિએ એને માટે સદાનુમતિનું પૂર ગોમટી
આપ્યું હતું. એમ ચતું હતું દિવસો કેમ ચીતશે, મે પચે
વચ્ચેનું અંતર કેમ પૂર કરીશ... અમે દાય પકીને
બેઠાં હતાં. એના શરીરમાંથી લોલીના ચરમ ચરમ
ચકકરના પરપોટા મારા દાય વાટે મારા શરીરમાં
ઊતરતા હતા. ઓળેલીના ત્રિફ્ટ બોર મેળમનાં
પનિપતનીની જેમ એકબીજાની એકદમ નજીક આવી
મથાં હતાં, આવો બનાવ ન બન્યો હોત તો એ
નજીકતા માટે ધણો વખત લામત. 'ઈન્ટરસી'ના
અર્થના પૂરેપૂરે ઉપયોગ તે દિવસે મારે ધરે એને
ધઈ જઈ હું કરવાનો હતો."

બિ-પિગ-ફેગની આંખો કડિયાની પારાલીલીના
પારાની જેમ ડાબે-જમણે-ડાબે-જમણે ફરવા લાગી.
"વેલ..."

"પકી જાતિ બધી ગઈ હતી. અમે બંને
સુપ હતાં. કેણુ ભણે શું ભેઈને મારે પૂછવું હતું—
'ધરે નજીક' અને પુછાઈ ગયું—'સારત સરકારનો
જે આરોપ છે એમાં કઈ વજૂદ છે કે હી ?'... બંને
એની પકક ટોલી ઘઈ ગઈ. પછી ભણે.. વચ્ચે એક...
એક.. યુ કહે... પસ જો વાતનો અંત આપ્યો ત્યાં.
બહાર નીકળી અમે "ધરે" ન મથાં કઈ ન થયું
એના જવાના દિવસે હું ટ્રેઈનના ઊપડવાના વખતે
પોસ્ટકાર્ડ ઉપર જઈ આંખો, ઘાડી ચાંદી મઈ."

આજ નંબર : એકસ

આકમણનાં વાલો હડી મથાં છે. આકાશ સાફ
છે, સાજ પામે ધીમે ઊતરતા ઊતરતા રૂમમાં પ્રવેશે છે,
સળીમાના તીથા પડછાયા અરપટ થતા જવ છે
સાજ રૂમમાં આવીને શરીરમાં પ્રવેશે છે. સાંજનું પ્રવાહી
ઝાલનધમિલની મોલકથા, ગ્લાસમાં ભરાવ છે. સરજ
અને સાંજ છતાં પડે છે. એકબીજામાં મોં ફેરવતો
ગુડ ઈવનિંગ સાંજ !

યુરોપિયન સહીઆરા બળરમાં ધિતનને દાખલ થતું ફ્રાન્સે સફળતા પૂર્વક રોક્યું છે. કામનવેલ્થના દેશો સાથેના પોતાના વર્ષો જૂના સંબંધોને ધ્યાનમાં લેખ-માં મૂકતા પડે તો તેમ કરીને પણ, પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતોના સંરક્ષણ માટે, ધિતને, કેટલેક અંગે અણમથનો મધી શકાય એવો, સહીઆરા બળરમાં જોડાવાનો આખરી નિર્ણય લીધો. ત્યારે એમ મનાયુ હતું કે ધિતનને સહીઆરા બળરમાં પ્રવેશ મળી ચૂક્યો હોય છે. સહીઆરા બળરમાં દાખલ થવું કે નહિ તેનો છેવટનો નિર્ણય ધિતને પોતે જ લેવાનો હતો એવી એક સામાન્ય માન્યતા ઊભી થઈ હતી પણ બપોરે ધિતનના આ નિર્ણય પછી ફ્રાન્સે તેના પ્રેક્ષ સામે નિરોધ કર્યો અને તેને દાખલ થતું રોક્યું ત્યારે, ડુનિયામાં આકર્ષની સામગ્રી ફેલાઈ, અને ધિતન તથા ફ્રાન્સ વચ્ચેના રાજકીય સંબંધો બગડવાની સંજ્ઞાન થઈ અને આજ કારણસર ધિતનના વડાપ્રધાન મિ. મેક-મિલને ધિતનની રાજકીય પ્રિન્સિપલ આઈડેલ તથા તેના પતિને ફ્રાન્સની મુશ્કાલત લેતા પણ રોક્યા.

ધિતનને સહીઆરા બળરમાં દાખલ થતું ફ્રાન્સે રોક્યું કેમ? એના કારણોમાં બેઠવાનું થયું રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે.

પહેલી નજરે એમાં ધિતન અને ફ્રાન્સનાં આર્થિક હિતોની અણગમત જણાય છે. અને કેટલેક અંશે એવું છે પણ ખરું યુરોપિયન સહીઆરા બળરનો ખ્યાલ મુખ્યત્વે ફ્રાન્સની ખેતી વિષયક પેદાશો તથા જર્મનીની ઔદ્યોગિક પેદાશોને સંરક્ષણ પૂરું પાડવાની જરૂરીયાતમાંથી ઊભો થયેલો છે. છેલ્લા દાયકામાં ફ્રાન્સનું ખેતીવિષયક ઉત્પાદન ટોપું થયું છે, અને એ ઉત્પાદન એની પોતાની જરૂરીયાત કરતાં થયું વધારે છે એટલે કે એને આ વધારાના ઉત્પાદનને અપાવવા માટે એકાદ બળરની જરૂર છે, સહીઆરા

બળરે કેન્ડા, ન્યૂઝીલેન્ડ, અમેરિકા કે ઓસ્ટ્રેલીયાના ધરતીને કે માંસને કોઈ જગતો વડે ફ્રાન્સના ધરતી કે માંસ સાથે હરીફાઈ કરતા રોક્યા છે, અને એ રીતે ફ્રાન્સને જોઈતું સંગ્રહિત બળર પૂરું પાડ્યું છે એના બદલામાં એને એજ રીતે જર્મનીના કે ઇટાલીના કે ગ્રેકીશબળરના કે હોલેન્ડના ઔદ્યોગિક માંસને પણ જગતો વડે, બીજા દેશોના ઔદ્યોગિક માંસ સામે, રક્ષણ અપાવવા આગ્યુ છે અને તેમને પણ યુરોપનું સંરક્ષિત મળતું તેમની પેદાશો અપાવવા માટે મળ્યું છે. યુરોપિયન સહીઆરા બળરની આ ગોઠવાયેલી બ્ય-વધારમાં ધિતનના મુખ્ય ધરતી ફ્રેન્ચ હિતોને જોખમ પડેલો એવું છે ધિતનને કામન વેલ્થના દેશોમાંથી મળે તેમજ ત્રીસ ધણી કરતા વધારે મળે છે. ફ્રા. ત. એક કોસો ધરતીના લોહનો છુટક ભાવ ફ્રાન્સ, જર્મની કે ઇટાલીમાં ૧૮ પેન્સ છે, ત્યારે ધિતનમાં ૧૫૬ પેન્સ છે. એ જ રીતે માંસનો છુટક ભાવ યુરોપના દેશોમાં ૧૫ શિલીંગ ૫ પેન્સ છે, ત્યારે ધિતનમાં ૧૧ શિલીંગ ૧૧ પેન્સ છે. કામન વેલ્થના દેશોમાંથી તેમજ અમેરિકામાંથી સરતે ભાવે મળતી આ બે થીજે - ૫૬૬ તેમજ અસ - ધિતને સહીઆરા બળરમાં જોડાવુ હોય તો, જતી કરતી પડે અને ફ્રાન્સની ગ્રેધી પેદાશો ખરીદવા તૈયાર રહેવું પડે. જીવન જરૂરીઆતની આ બે થીજે માટે ધિતને જો વધુ કિંમત અપાવી પડે તો, તેની બહાર તેની ઔદ્યોગિક પેદાશો પર પણ પડવા વિના રહે નહિ. કારણ મોખવારોને કારણે કામદારોને મલુ વેતન ચૂકવવું પડે અને તેથી ઔદ્યોગિક પેદાશોની કિંમત પણ વધે. ધિતન સહીઆરા બળરમાં જોડાવાની આ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર ન થાય તો પણ તેને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે, - તો યુરોપના પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો આવે છે. આ સંજોગોમાં ધિતન પાસે વધારેમાં વધારે કપરી સરતો કમ્પન કરવાનો

ફ્રાન્સ પ્રપાત કરે એ સ્વાભાવિક છે; અને સ્થિતનને પણ એ યાતો કબ્જ કરવાનું વસતું હોયે તે સમગ્રય એવું છે.

સંઘર્ષનું મૂળ

પણ સ્થિતન ફ્રાન્સ વચ્ચેના આર્થિક દિલોની અયોગ્યતા કરતાં જો અધ્યાત્મનું ખરું મૂળ તો રાજકીય કારણોમાં રહેલું છે.

અમેરિકન સરકારની અણુશક્તિ અંગ્રેજી વર્તમાન નીતિ ફ્રાન્સના આ વલણ માટે જવાબદાર છે. અમેરિકન સરકારની હાલની નીતિ મુજબ અણુશક્તિ અંગ્રેજીની જાણકારી તે માત્ર સ્થિતનને જ આપે છે. ફ્રાન્સ સહિત યુરોપીય દેશોને તે એમાં ભાગીદાર બનાવવાનું યોગ્ય મણતું નથી. જો તે દિવસે સ્થિતન પણ અંગ્રેજીના ખાકાત રખાય તો નવાઈ નહિ અણુ-શક્તિનો વિશ્વાસ જે કક્ષાએ આજે પહોંચ્યો છે તે જોનાં અમેરિકાને એમ લાગ્યું છે કે આ શક્તિ જેટલાં એના દેશો પાસે હોય તેટલી કુલિયાની શાંતિ વધારે સલામત રહી શકશે, અને તેથી જ અણુ શક્તિ કરવું ન કરવું તેનો નિર્ણય લેવાની સપૂર્ણ જવાબદારી તે પોતાની પાસે જ રાખવા ઇચ્છે છે. સ્થિતન અમેરિકાની આ નીતિને એટલા માટે ટેકા આપી રહ્યું છે કે અમેરિકા સ્થિતનને વિશ્વાસમાં લઈ પોતાની નીતિ ધરી રહ્યું છે.

પણ એ જ કારણસર ફ્રાન્સ સ્થિતનની ઇર્ષ્યા કરી રહ્યું છે. સ્થિતનની જેમ પોતાને પણ વિશ્વાસમાં લઈ અમેરિકા નીતિ ધરાવું હોત તો તે ફ્રાન્સ તેનો વિરોધ ન કરત, પણ એમ નથી થતું તેથી ફ્રાન્સના હાલના પ્રમુખ જનરલ ડેગોલ સ્થિતનથી કોતરતી કક્ષાનું ફ્રાન્સનું સ્થાન કોઈ પણ રીતે લાંબી શ્વેતે લેમ નથી યુરોપીયન સહીઆરા બજારની પાછળ યુરોપી-અન રાષ્ટ્રસંઘ રચવાની પ્રયત્ન કરેલી છે. આવા રાષ્ટ્ર સંઘમાં સ્થિતન પણ જો ઇચ્છાય તથા હોય, અને તે જો અણુશક્તિ અંગ્રેજીની નીતિ પરત્વે અમેરિકા સાથે સંઘર્ષાએલું હોય તો એ રાષ્ટ્રસંઘમાં બીજા દેશો મુકત મને બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા કેવી રીતે શકે! અણુશક્તિ અંગ્રેજી બધા દોર અમેરિકા પાસે જ

રહે એ નીતિ યુરોપના દેશોને, અને તેમણે ખાસ કરીને ફ્રાન્સને, મંજૂર નથી તેથી તે ફ્રાન્સનું અણુશક્તિ કોશ્વ કરવા ઇચ્છે છે. ફ્રાન્સનું અણુશક્તિ રશિયાની સામે યુરોપનું રક્ષણ કરી દેશે એવો ખ્યાલ નથી, પણ તે રશિયાને ફ્રાન્સ પર આક્રમણ કરતું રહે એવી આન્યતા રહેલી છે. અને છતાં જો રશિયા ફ્રાન્સ પર આક્રમણ કરે તો ફ્રાન્સ એનો વજનો બચાવ તાત્કાલિક આપી શકે, અને પછી તો અમેરિકાને પણ તેમાં ધસપાયા વિના છૂટકો ન રહે એટલે કે અણુશક્તિ કરતું કે નહિ તેનો બધા દોર એકલા અમેરિકા પાસે ન રહેનાં, યુરોપ માટે પણ, પોતાના રક્ષણ માટે જરૂર પડે એમાં આયોજી લેવાનું શક્ય બને એ નીતિ જનરલ ડેગોલ તથા પશ્ચિમ જર્મનીના પ્રમુખ ડૉ. એડી-નેર ધરી રહ્યા છે આ નીતિના સફળ સ્થાપનમાં અણુશક્તિ નીતિ પરત્વે અમેરિકા સાથે જોડાઈ સ્થિતન તેમને કહે એ સમગ્રય એવું છે.

જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચે અત્યાર સુધીમાં ઘણું કુદો ચર્ચા હોવા છતાં આજે એ બે દેશોને લાગ્યું છે કે બંને જો મળીને નીતિ ધરી તો, રશિયા અને અમેરિકા જેવી બંને મહાનસત્તાઓને પણ, તેમના અભિપ્રાયને મણતોમાં લેવો પડે, અને બંને મહાન સત્તાઓથી સ્વતંત્ર એવા એક ત્રીજા યુરોપીયન બળને તેઓ જન્મ આપી શકે - બંને એકલા ટકી શકે એમ નથી, પરંતુ સાથે મળીને તેઓ ધણું કરી શકે છે. જનરલ ડેગોલ એ સ્વપ્નનું બરાબર સેવી રહ્યા છે - અને આજે તેઓ યુરોપના એક શક્તિશાળી રાજ્યમાં તરીકે પોતાનું સ્થાન એળવી શક્યા હોઈને તેમના આ સ્વપ્નમાં તેમને જર્મન પ્રમુખ ડૉ. એડીનેરનો સારો સાથ મળી રહ્યો છે. સ્થિતન તરફ તો તેઓ ઘૂંઘાની નજરે જ જોઈ રહ્યા છે સ્થિતનને તેઓ એક પિનમહાનતા ટાપુ તરીકે ગણે છે. બલિષ્ઠતા, તેમની કલ્પનાના, યુરોપમાં સ્થિતનનું સ્થાન કયા મહત્વ વિનાનું છે. જર્મની આર્થિક રીતે ઘણું પગભર બની ચુકે છે, પણ હજી રાજકીય રીતે એવું અજાણતું સ્થાન એળવતું તેને ઘણું સમય લાગશે જર્મની બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંતે થયેલા કરારો મુજબ પોતાનું અણુ-

વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ | બે. રોબર્ટ ઓપેનહેઈમર (અનુ. ૩૧ સંસ્કૃતિ પંડિત)

મનુષ્યના આધુનિકાણ દરમિયાન જનતા વિશાગ્રહાય અને અપ્રત્યાવર્તનશીલ પરિવર્તનોથી અક્ષિત એવા એક અસાધારણ વિશ્વમાં આજે આપણે જીવીએ છીએ. આપણે એક એવા યુગમાં જીવીએ છીએ કે જ્યાં નૈસર્ગિક વિશ્વ અગ્રેનાં જ્ઞાન અને સમજ અદ્વિતીય હોય, વિસ્તાર અને વિઠાણમાં, વધતાં જાય છે. અને તેમાં મનુષ્યની આવશ્યકતાઓ અને અભિલાષોએ મોટે ભાગે જ્ઞાનનું આયોજન કરવાની સમસ્યાઓ પણ અભિનવ છે. આપણો જૂનકાળનો ઇતિહાસ તેના ઉપર મૂલ્યો જ. થોડા પ્રકારનાં જોઈ શકે છે.

સાથે જ, રૂઢિમૂલક સમાજોમાં તો, પરિસ્થિતિને રિયલ, ક્રાંતિ અને અપરિવર્તનના રાખવાનું સંસ્કૃતિનું એક હુમેશનું મદદાન કરીએ જ રહ્યું છે એક યુગને બીજા યુગમાં, એક પ્રસંગને બીજા પ્રસંગમાં, અથવા, એક

વર્ષને બીજા વર્ષમાં પચાવી જવાનું રહેતું કરીએ ધર્મ યુગ છે. વૈજ્ઞાનિક વિકાસના આરંભના સરળ દિવસોમાં સાક્ષત વૈશ્વિકતા નામે જેની ચર્ચાઓ થાકતી હતી તેવાં પ્રાચીનકાળનાં સ્થાપિત અથવા પત્તાતાં લક્ષણો તરફ અંતર્યામિતિ કરીને અર્થનું અનાવરણ કરવાનું સંસ્કૃતિનું પરમ કરીએ મનાયુ છે.

નૃવંશકાળોઓની માન્યતા મુજબ તો આદિ પ્રાથમિક સમાજમાં સાર્વાદિક રિવાજો અને સમ-કાર્યોનું પ્રયુજન કરીએ, ખરા અર્થમાં તો, પરિવર્તનને લગભગ સ્થગિત કરી દેવાનું જ હતું. જીવન, તેની સ્વસ્થતા રીતે, જીવંત પ્રાણીઓને જે જે આપે તે જીવ સામાજિક પ્રાણીઓને જ પૂરું પાડવાનું તેનું ખોલ હતું. પરિણામે, એક જાતની રિયનપ્રત્યા, અવિચ્છિન્ન રહેવાની શક્તિ, આસપાસની દુનિયાના ઉપ સમયો

પાન ૨૦નું ચાલુ

સમાજ જીવું કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ ક્રાંતિ સાથે ભેદાત્મકી તેની એ છે. પાન ૧૨ પડી શકે તેમ છે. આમ બિટન સામે રાજકીય તેમજ આર્થિક જાને રીતે જર્મન અને ફ્રેંચ દિલો એકત્ર થયાં છે, અને બિટનને સહીઆરા જાનરમાં દાખલ થતું અટકાવી શક્યાં છે.

બિટનથી સ્વતંત્ર એવા, અને ફ્રેંચ-જર્મન વર્ચસ્વ વાળા યુરોપના નવસર્જનની જનલ દર્શોલ તથા ડૉ. એડીનોરની કપના સાથે યુરોપના ધણાવ સુલહીએ

સમન થતા નથી અને જીંદગીને આરે પહેલિયા આ બે રાજયુરોના થલુ પછી જાને દેશોમાં સત્તા ડેના દાયમાં આવે છે તેના પર ભાવિ યુરોપના પાનરનો આધાર રહેશે છે. પરંતુ આજે તો જર્મન દેશોને ડૉ. એડીનોરનો સાથ મેળવી બિટનને એકલું પાડી દાખુ છે.*

* Western Unity and the Common Market : By Walter Lippmannના પુસ્તક (૧૯૬૨)ના અધારે

અને પરિવર્તનોથી અધિક રહેવાની શક્તિ જ કળાનાર્થ
હતી.

આને સંસ્કૃતિ અને પ્રજાસિક્ષણને ધણો જુદો,
બૌદ્ધિક અને સામાજિક ઉદ્દેશ, ધારણ કર્યો છે. આજની
સૌથી વધુ તાર્કિક અને જીવંત પ્રજાસિક્ષણોનું પ્રજા
કર્તા, નિમિત્ત સ્વરૂપમાં, ત્વરિત પરિવર્તનના સાધનો
પૂર્ણ પાડવાનું છે. ધણી બધી વસ્તુઓ એક જ ચર્ચાને
માનવ જીવનમાં આ પરિવર્તન આણે છે પરંતુ તેમાં
નિષ્પ્રવાસક તો વિજ્ઞાન પોતે જ હોઈ શકે. હું વિજ્ઞાન
જીવનનો વિનિયોગ સકય તેટલા વિચારણ અર્થમાં જ
કરીશ તેમાં નિસર્ગ-વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ-વિજ્ઞાન અને,
માણસ જેના વિષે વસ્તુતઃ જાણે અમારી કરી શકે તે,
બધા જ પદાર્થોનો આ સંપ્રદાય સમાવેશ થઈ જાય છે
એક બાજુએ વિજ્ઞાનના સમર્થમાં શોધખોળ અને તેને
સમજવાના વિજ્ઞાનના પ્રયત્નો; બીજી બાજુએ, વિજ્ઞાનને
યત્ન વિચારમાં પ્રવેશીને, આ રીતે સપાદન કરેલા જ્ઞાન
વડે, કેક ઉપયોગી કરી બનાવવાનો વિજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ—
આ એ અર્થ વચ્ચેની ભેદરેખા થઈ કરાવવાની જરૂર
નથી.

વિજ્ઞાન-યુગ

પરંતુ અમુક કાળજીની તો જરૂર છે જ; કેમકે
આપણે આજના સમયને વિજ્ઞાનયુગ કહીને એક રીતે
અતિસાધારણીકરણ કરીએ છીએ. આપણે, ન્યારે
પ્રવસ્તુન વિજ્ઞાનની વાત કરીએ છીએ ત્યારે, સફ્રમદસકથન
સાથેના જીવનવિજ્ઞાનવિદ્ અથવા તો સાઈકોલોજીન
સાથેના ઔષ્ધિવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનો વિચાર કરતા હોઈએ
એમ પશ્ય અને! પરંતુ આજે જે સફળ અભ્યાસનો
વિષય નથી એવું ધણું જાણુ આપતી કાંઈ અપ્રવચન—
થોંઝ બનશે એટલું તો ચોક્કસ છે આજથી એક
સાતાબ્દી પછી વિષવિષ વિજ્ઞાન-શાખાઓ માટે જે
પ્રદેશ સહજગમ્ય હશે તેનો અંદાજન આજે આપણે
ખેડી રસા હોએ એમ મને લાગે છે જીવજાતની ધણી
શાખાઓમાં મનંવર ગરૂપ થતા વિકાસની, અને
અનિવચનીય છતાં શક્યનામયરૂપે, એક હડકોતની કલ્પના
હું કરી રહો છું તે એકે મનુષ્ય નિસર્ગનો જ એક
અંશ છે અને અભ્યાસને માટે સદા થ જુલો છે.

આજના, આપણે કહીએ છીએ તે, મંદગમિમાન,
ભગભગ સ્થગિત, વિશ્વમાં થઈ રહેલા મહાન રૂપાંતરનું કારણ
તો એ છે કે, આજસુધી વિશ્વ વિશે જે કોઈ જાણવામાં
આવ્યું છે તેણે — એમાં કદાચ લક્ષ્ય દેના તથા તેને વિશે
પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનનો—વિસ્તાર થયો છે. અનુક્રમિતતા બીજી
પ્રદેશોમાં પ્રવેશ થતાં જ્ઞાનનું પરિવર્તન થાય છે તે સાચું
છે ઈય અને એન્ટીમીટરના ધોરણે જે સત્ય છે તે કયોડા
પ્રકાશવર્તનના પરિણામના ધોરણે સત્ય ન પણ હોય;
તેથી જ રીને સેન્ટિમીટરના એક-સેન્કેડમાં ભ્રમના
પરિમાણ ઉપર પણ તે સત્ય ન હોય. છતાં પણ જ્યાં
તે પ્રમાણિત થયેલું હશે ત્યાં તો તે સત્ય રહે છે જ.
ત્યાં તે અચલ છે. આ રીતે જે કોઈ શોધી કાઢવામાં
આવે છે તે, જે પહેલેથી સુવિદિત હતું તેમાં, કોમોશ
છે, તેને સમૃદ્ધ કરે છે; અને તેને ફરીથી શોધવાની
જરૂર રહેતી નથી. વસ્તુઓ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા
અંગેના, આવરવકનવા સમ્રાટ અને અપ્રત્યા-
વર્તનશીલ, આ સ્વભાવ જ વિજ્ઞાનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.
સ્વેચ્છાએ ટાળી ન શકાય અને અન્યથા પળ કરી
ન શકાય તેના પરિવર્તનો માનવભૂમિના ઇતિહાસમાં
વિજ્ઞાન જ આણે છે જે તદ્દન અસમાન દર્શિતો અ પુઃ
પરમણુ ભૌતિકમાંથી છૂટકારે મેળવવા બાબતમાં ધણી
અર્થાઓ ચાલે છે. અને તે અર્થો મમે છે પરંતુ આપણી
જાતને હેતરથી ન જોઈએ, આપણે પરમાણુ ભૌતિક
મમે તે કરીએ, કુનિયા તેની તે રહેવાની નથી, કમકે
પરમાણુ ભૌતિકને બનાવવાનું જ્ઞાન સોડાના મનમાંથી
કાઢી શકશે નહિ તે તો રહેવાનું જ, અને નૂનન
મુશ્કાં જીવનની આપણી બધી જ બધવચ્છાઓમાં
તેની વાસ્તવિક સર્વભાષી દાખરીને બાનમાં રાખતી
જ પડશે તેને કોઈ બચી શકશે નહિ. તે હડકોતને
પણ જુદી શકાશે નહિ.

આપણું સ્થાન

એક જુદું જ દર્શન. આજે ન્યારે આપણે
સર્વજાળામાં પૃથ્વીના સ્થાન વિષે કેક જાણીએ છીએ,
અને આપણી નિહારિકામાં આવી સેંકડો કયોડો
સર્વજાળાઓ છે તે જાણીએ છીએ અને વિશ્વનાં
વિજ્ઞાનકાય દરમિયાની દર્શિતીમાં આવી સેંકડો
કયોડો નિહારિકાઓ છે એમ પણ જાણીએ છીએ

મહાન સંસ્કૃતિ અસિંપત રહી નથી. “વસ્તુઓનાં કારણે બન્યું” એ એવું કહ્યું છે એને અંગીર આયુર્વેદો દર્શેશ અવકાશું છે; અને તે છે; પ્રત્યક્ષ સમાગ્નેએ હંમેશાં બળગરી રાખેલી સંયોધનરતિ.

મોસની સંસ્કૃતિ

કોઈ પણ મહાન સંસ્કૃતિ સંયોધનરીત પ્રતિષ્ઠા વિદ્યોષી રહી નથી એ આપણે મોસની સંસ્કૃતિની અને ત્યાર પછીના હેલન અને રોમનોના સમયની વિચારણા કરીએ તો તે સમયે જ વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ ન નીપજ તે સ્વરોષ મુન્ડનનારું થઈ રહે છે. મીકેલોઝાએ એવું કૈક શોધી કાઢ્યું હતું કે જેના વિના સમકાલીન વિશ્વ આજે છે તેવું બની શક્યું ન હોત કા. ત. તેમણે યક્તિ (તાકાત)નાં ધેતરણ (માષ), સામોતી-નો વિચાર—તર્કશૂન આવશ્યકતા (logical necessity) નો વિચાર, તેમજ એક વસ્તુ નીજ વસ્તુ સાથે અન્વયિત હોવાનો વિચાર શોધી કાઢેલો છે. તેના વિના તો વિદ્યાન લગભગ અસંભવિત જ છે. કારણ કે જે વિનિયોગ અને આવશ્યકતાનું અમુક પ્રકારનું ચુસ્ત માળખું ન હોય તો યાગજ્ઞ કરતાં કૈ નોંધું જ નીપજે તથા કઈ વખતે કયું પદ્યું જોડું હતું તે બાંધવા માટે, પોતાની જાનને સુધારી લેવા માટે, અને ભૂત શોધી કાઢવા માટે, આપણી પાસે કોઈ જ મામું રહે નહિ. પરંતુ કનિદાસમાં થઈ વહેલાં મીકેલોઝે આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. તેઓ ઇશ્વાર અને સંશોધક વચ્ચેના હતા. આજના જેવા વિચારણ ફક્ત ઉપર તેમણે પ્રયોગો કર્યા ન હતા, પરંતુ તેમણે થઈ પ્રયોગો કરેલાં તો ખરા જ. હમણાં હમણાં આપણે એ વાતની કદર કરતા થયા છીએ કે, તેમનામાં થઈ કોંચી કહાની ટેકનિકલ અને ટેકનોલોજિકલ સમજ-દારીનું મિશ્રણ હતું. તેઓ થઈ સદ્ય અને અટકાઈ સાધનો બનાવી ચક્રતા હતા. જો કે આ વિષે તેમણે કોંચી સમજી નથી. મીકેલોઝે વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ કરી ન શક્યા તેનું કારણ એવું પણ હોય કે અન્વય પ્રગમો સાથેના સંપર્કની જાગૃતતા. તેઓ રહી હતા વળી તેમનો સમાજ નાનું તેમાં પૂરતા પ્રમાણમાં આયુરો

રસ લેતા ન હોય એમ પણ બને. ક્રિતિદાસનો વિચાર કરતાં, આ મટના જેવો જ વિલક્ષણ હોવાને કારણે, તેનું અમુક વિલક્ષણ કારણ આપણે શોધી કાઢ્યા નથી. પગી, સાચું કારણ મળી આવ્યું છે તેની ચકાસણી પણ કરી શકાતી નથી. અને લાગે છે કે શ્રેષ્ઠ અનુમાન તો એ હોઈ શકે કે ચીનની સંસ્કૃતિમાં જે ન હતું, બારનીય તેમજ મીકે-રોમન સંસ્કૃતિમાં પણ જે જોવાબર હતું તે કહ્યું મીકે સંસ્કૃતિમાં હતું. પ્રતિનિતા તર્ક શુદ્ધ વિચારની જ કેવળ ઊણવ હતી—જે વધુ શારી સમજ પૂરતી અર્થાદિત ન હતી. મીકે લોહ પામે આ તર્ક હતો.

મહા અને સિદ્ધિઓ

માનવીની પરિસ્થિતિ સાથે જેને વધુ નિસ્ખલ છે તેવા પ્રતિનિતા પ્રવાહને અપનાવ્યો હતા, આ પ્રતિનિતા પ્રવાહ ખ્રિસ્તી-દેવ વાદના વિખ્યાન યુગના ઉત્તરાર્ધમાં શારી જે બચત થયો હતો—આ ખ્રિસ્તી દેવવાદ એટલે જાદા અને કર્મ બંનેનું સાધુત્વ—એક એવો પ્રવાહ કે માનવીની સ્થિતિમાં સુધારણા અને તેની સંસ્કારિતાની પ્રતિ પાછળ ચોક્કસ અર્થ રહેલો છે જેમ, આપણા નધાની આ વિશ્વાસવત્તા પ્રત્યે જ્ઞાતમાદારી છે, તેવી રીતે માનવજાત પ્રત્યે પણ. અને લાગે છે કે ભ્યારે થર્મનાં બીજા બૈદિક પાસાની અનુપૂર્તિ કરતો માનવીની પરિસ્થિતિને આ મુજબના વિચાર તેમની અને પંદરથી સદી દરમિયાન પોષાયો અને ફસાવી બનાવાયો ત્યારે જ, વિજ્ઞાનયુગની સૂચનાત થયા પામી. આ પ્રક્રિયા પણ, આદિ કાળના વૈજ્ઞાનિકો, તત્ત્વચિંતકો અને મહિનશાઓએ જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી તેની મુનરૂપાધન પછી જ, સકથ બનવા પામી હતી.

સપ્તમી સદી સુધીમાં તો મનુષ્યનું જ્ઞાન, અથવા તો પ્રચલિત સત પ્રમાણે ‘ઉપદેશી જ્ઞાન’, સંભાળીત કરવામાં ઠીકઠીકે લોકો, લાગી ગયા હતા. પરિણામે ‘પાપી’ અને ‘અકલમી’ જેવી નવી સંસ્થાઓ આવી હતી, તેમાં લોકો સુખામનથી ચર્ચા હતા અને સંયોજિત રીતે કામ કરવા વિચાર-વિચારણાની બીજા બૈદિક-સુધારવાનું

આટલું બધું પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ તો તે બધું કુલ્લક જ હશે. હું માનું છું કે તે સાચું નથી. વિચારથી મ માણુસોના જતેલો કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક સમાજ આવા બન્યો તેની જાનને બચાવી લેશે કમ્પે જે કોઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે જ આપણે વાંચવાનું છે. જેમાં ખરેખર કોઈ નવીનતા નથી, જેનાથી જ્ઞાનમાં કશો વધારો થતો નથી, તેની માથુનો અને જિનમહત્વની બાબતોના સમૂહને પ્રસિદ્ધ નહિ કરવાની દલીલનો ધસારો અસાધારણ છે.

બીજો મુદ્દો એ છે કે દરેક નવી વોજત અગાઉની અણ્ણીતી વોજતને નિરસ બનાવી મૂકે છે, અને એટલી ઝડપથી તેને સ્વીકાર્ય તેટલો જ ઝડપથી તેને વિસરી પણ જવાય, એમ પણ કોઈ કહી શકે, તેમાં સાતનો અંશ છે ખરો : જ્યારે કોઈ નવો મહાન સમજ જાગૃત થાય છે, બ્યવસ્થાનું કોઈ મહાન તત્વ બહાર આવે છે, નવો સિક્કો કે નિસર્ગનો કોઈ નવો નિયમ શોધી કાઢવામાં આવે છે ત્યારે, સાવ બસ બંધ રીતે, જેને રચનામ્બ કરવું પડતું હોય તેવું બધું બધું, નવા જ્ઞાન સાથે, આપોઆપ સંકળાઈ જાય છે; અને કોઈક અંશે સમજ બનીને તેમાં અત્યંત બની જાય છે છતાં પણ બની મથેલી વસ્તુને કોઈથી ભૂલી શકાય તો નહિ જ. કેમકે કમ્પે કરીને ૧૯૬૨માં જેનો શોધ મથેલી હોય તેનો અર્થાન્વય ૧૯૫૫-૫૦ કે તેથી પણ અગાઉ શોધાયેલી હકીકતોના સદર્જન જોડાવાનો હોય છે, નવી શોધોબોળના અનુસંધાનમાં થઈ તે આ જ હકીકત હોય છે, આપણને નવી શોધ આપ નાર સાધનોની માન્યતાઓનું મળ પણ આ હકીકતોમાં જ હોય છે. અને તેમની જ પડિભાષામાં નવી માન્યતાઓનું સંશોધન કરવામાં આવેલું હોય છે.

ત્રીજો મુદ્દો : દસ દસ વર્ષમાં જમણી મનિએ વધતી વસ્તુનો વિચાર કરીએ તો, એમ કહેવું જોઈ એ કે મને ત્યારે તેની આ મતિ રોકાવી જોઈ એ. "ઔલિક શાસ્ત્રીય અવલોકન" પ્રકારથી વધુ વજનદાર ન બની શકે. આપણને ખબર છે કે આ નિકાસ કે કિંચ

અમુક દહે પકવતાં પહેલાંવાની જ—મેટાભાજે આંત્રની ભૂમિકા કરતાં ધણા જોવા સ્તર ઉપર જઈને તેમ થશે. એવો સમય પણ આવશે કે જ્યારે વિજ્ઞાનના વિકાસની ગતિ એટલી નહિ રહે કે જેથી દસ દસ વર્ષે મેળવેલું નવું જ્ઞાન અમૂલ્ય થતું રહે. પરંતુ ત્યારે એક જ અપેક્ષા જ્ઞાન આજના કરતાં તો કે કેટલાય મણું હશે. કોઈ પણ વિજ્ઞાનીએ ધંધાદારી રહેવું હોય (ધંધા જીવતો રાખવો હોય) તો, અવિરત અભ્યાસનિષ્ઠ જીવની જીવવી પડવાની—વિકાસની આજની ગતિ આટલું તો ધ્રુવે છે જ તો જ, કોઈ પણ ભુલિજીવીની તેની પોતાની બાબતો અજેના, તેમજ જરા જુગા ફેરોના, તેના સહાધ્યાયીઓના સર્વ સાધારણ બ્યવહારની ચાવી આપણને અહીં મળી જાય છે. બ્યવહારના ચોક્કામાં રહીને દરેક માણસને પસંદગીની થોડી તક તો રહેશે જ. તે વેળા પોતાના ક્ષેત્રમાં નીકટતમ, ધનિષ્ઠ અને સક્ષમ માણે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનું પસંદ કરી શકે છે કે જેથી તેમાં શું અધ્યયનયોગ્ય છે તેનો તેને ખ્યાલ હોય છે પણ પછી ક્ષેત્રની વિજ્ઞાનના ધડી જશે, તેનું જ્ઞાન સમય વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ થઈ અધૂરું હશે. પરંતુ તેના પોતાના ક્ષેત્રને હાજરગણે છે ત્યાં સુધી તે થઈ સંપૂર્ણ અને ધનિષ્ઠ હશે. ખીજ બાજુ, વિજ્ઞાનમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે વિશે સર્વસામાન્ય અને ઉપજીતલું થઈ બધું જાણવાનું તે પસંદ કરી શકે છે. પરંતુ તેમાં દૃઢતા, ધનિષ્ઠતા, ઉંઝાણ કે પ્રભુત્વનો અભાવ જ રહેવાનો.

આ બાબત ઉપર ભાર મૂકવાનું કારણ તો માત્ર એટલું જ કે વૈજ્ઞાનિક જીવનનાં લગભગ બધાં જ સાંસ્કારિક મૂલ્યો નીકટતમ નિરીક્ષણ ઉપર આધારિત છે. તેમાંથી જ નવી પદ્ધતિઓ, કપરા અનુભવો, સારી પસંદગી-ઓ, મહાન હતાશાઓ, મહાન શોધોબોળો આકાર લે છે.

ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને બુદ્ધિજીવી | લે. યાંગ-મિન્ગ ચાન અનુ. : શુભદ્રા ગાંધી

[એકાઉન્ટનીના પ્રેક્ટિસર તથા કમ્યુ. પાર્ટીના એકવારના અગ્રણી કાર્યકર્તા નિવૃત્ત.]

૧૯૫૭ના વસંતમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની કાર્યવિધિમાં સુધારો કરવા માટે ચીનમાં આંદોલનો ઘડના આરંભ પછી, જે હું મેં થઈ એ રશિયાન, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નીતિ રીતિ પર યોગ્યે જૂન છૂટી પાડવાના મત પ્રગટ કરેલા, એ પ્રસંગે પાર્ટીના કેટલાક કાર્યકર્તાઓએ પણ પાર્ટીએ યોગ્યે પ્રત્યે આવેલ અવશ્યતા તરફ આંખો ધીમી હતી.

‘સેન્ટ્રલ સાઉથ ઇન્ડીસ્ટ્રિયલ એન્ડ કમર્સિયલ બેન્ડ ઇકોનોમિક્સ’ના એકાઉન્ટનીના પ્રેક્ટિસર અને ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના કાર્યકર્તા શાન યિહ-ચાનના નિવૃત્તનો સહેજ અર્ધ આપવામાં આવેલ છે.

આપણા વડાઓ કહેતા કે : ‘જેણે લોક જીત્યા એણે જ જીત્યું’

જાણવા માટે તો આપણે એનો એ અધિકાર માન્ય રાખવા નથી.

આપણી પાર્ટીએ રાજકીય સત્તા કેળવે કરી ત્યારથી, એક બાજુથી, આપણે આ દેશના આંદોલનોમાં જીતી ગયા છીએ, પણ બીજી બાજુથી સંઘર્ષની રીતે લોકોને જીતી લેવા તરફ આપણે ખ્યાન આપવાનું વિચાર્યું મૂકી દીધું છે. પરિણામે, અમુક સમસ્યાઓની આગળમાં તો, પાર્ટી અનિવાર્ય રીતે લોકોની કુટુંબ નિવાસ બની છે; ને એથી જ મને લાગે છે કે પાર્ટી જૂનકાળમાં હતી એટલી લોકપ્રિય આજે રહી નથી. લોકોમાં આપણા અવેનો અમતોષ હિતોત્તર વધી રહ્યો છે.

મારા એક પડોશીએ પોતાના બાગકાને મંત્રાગત એક ખેડૂન બાઈને દાર્દ તરીકે રાખેલી છે આ નોકરી સંભાળવા માટે, એ બાઈને, પોને વુડાંગમાં રહી ચકે તે માટે, પહેલા પતિની સાથે છટકેલા લેવા પડ્યા. એના બાગોની નામગીરી છતાં એને આ પગલું લેવું પડ્યું. એટલું જ નહીં પણ વુડાંગમાં રહેવાનું મેળવવા માટે એને ત્યાં રહેવાના એક મહાસુધ સાથે લઈ કરવા પડ્યા—એ માણસને એ વિવશ થઈ ગઈ નથી, તેમ છતાં એને આ પગલું લેવું પડ્યું. અતે વો, પોતાની પતિ વુડાંગના રહેવાસી એ દર્શાવના બેરેજ એ પોતાનું મામ હોડી વુડાંગમાં રહેવાનું મેળવી ચકી, ને પોતાની નોકરી સાચવી ચકી.

એનો અર્થ એ થયો કે, માણસે જે પોતાનું રહેવાનું બદલવું હોય તો તે માટે કુટુંબ-જીવનનો ભંગ સહ્યો. એક એ—આ તો એક કંટાળા જ કહેવાય!

માનવ અધિકારો

આપણા રાજ્યસંસ્થાઓ એ અધિકારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે, પોતાનું રહેવાનું નક્કી કરવાનો ને એ રહેવાનું બદલવાનો નામરિકાને પૂરા અધિકાર રહેશે આજે તો આપણા દેશના ૧૦ કરોડ ખેડૂતો-મજૂરી બે કાર્ડ મામડેથી સહેરમાં પોતાનું રહેવાનું

આપણે તો આપણા નિધારણમાં એવું કહ્યું છે કે નાગરિકોના વ્યક્તિ તરીકેના અધિકારો અસત રહેશે. પરંતુ ૧૯૫૫ની સાલ દરમિયાન, આપણે "પ્રતિક્રિાતિ-કારીઓના દમન" માટે જે કુબેશ્વર ચલાવી, એ દરમિયાન આખા દેશમાં અસહ્ય નાગરિકોને, તેઓ જ્યાં જ્યાં કામ કરતા હતા, તે તે પ્રદેશના પાર્ટી ધટકોએ, પકડીને પૂરી દીધા હતા એમાંના કેટલાય માણસોથી તો એ કુબેશ્વરી કહણાઈઓ જેટલી બહિઃકર્ષાઈ, એને કારણે મરી પણ મથા હતા.

એ બધા નાગરિકોને પકડવા માટેનાં કારણો બધે ને બધે તેટલાં 'સાબુત' હતાં એમ આપણે જાનોએ, છતાં આપણે હાથે નાગરિકોના માનવ અધિકારની મંબીર ક્ષતિ થઈ છે એ વાત તો નક્કી જ.

આવાં બધાં કૃત્યોએ લોકોના દિલમાં પાટીને માટે મુશ્કેલ રાજ બનાવેલા છે...તેમ છતાં એ બાબત આપણી પાર્ટી તરફ મુશ્કેલી છે, એવું ફેવાડુ થઈ રહેલું હોય એમ જોવા મળતું નથી. આવાં દૂર કૃત્યો, આટલાં 'સાજા' વખત સુધી, કેમ ચાલ્યાં કર્યાં, એવું કારણ જોવા જાય તો તમને એકજ જવાબ મળશે, ને તે એ કે, પાર્ટી પોતે જ એવાં કૃત્યોને ટેકા આપી રહી હતી, માટે એ બધું ચાલ્યું.

આ બધાં જોઈને આત્માચારીપણું ને માનવી પ્રત્યેનો કેવળ ધિક્કાર નહિ તો બીજું શું કહેશે?

અમુક રમણે ને અમુક કાળે, કદાચ આવાં કૃત્યોને આપણે જરૂરી ઠેરવી કહ્યા હોત, પરંતુ આ કહેવાતી 'જરૂરિયાત' ને કારણે રાજ્ય નિધારણમાં સ્વી-કારેલા આ માનવ અધિકારો, એ કામના કયાંકમાં ચોક્કસ મુશ્કેલી, દેખાવ માટેની, લોકોને કેવળ જુલાવામાં નાખ-નારી, વસ્તુ બની ગયેલ છે...

ત્રીજું દષ્ટાંત લઈએ-

કેટલાક લોકો કહે છે કે, આપણી સામાન્ય ચૂંટણીઓ પાલખી-વહન જેવી ધટના છે. ચોક્કસ લોકોને કુદમ મેરે એટલે તેઓ પાલખીને જોડાઈને અમુક ઠેકાણે પહોંચાડી દે.

એવું જ આપણાં દેશની ચૂંટણીઓમાં થઈ છે...

પણ હું એમના આ દર્શાવ સાથે સહમત નથી થતો. કારણ પાલખીને કાંધે ઉપાડી વહી જનારા લોકોએ, તમે બધે તેટલા અજ્ઞાન માનો તો પણ, એમની કંઈ પરની પાલખીમાં કેણું બેઠું છે એટલું તો તેઓ જોઈ શકતા હોય છે પણ આપણે તો આને એટલું જ જાણના નથી કે આપણો ચૂંટણી માણસ કેવો છે, એ જોઈ શકે જાડકા છે, એ જ ન જાણતા હોઈએ ત્યાં એમની કળિશિષ્ટ ને ચારિત્ર્ય આપણે કહ્યું જોઈવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? આપણે તો કેવળ માનવાં કરનારું જ નથી મથા છીએ એમ જ કહે ને!

તરકાલનાં હિતો અને દૂરનાં હિતો.

આપણા દેશમાં તરકાલ હિતોનાં દૂરનાં કાવિનાં હિતો સાથે મેળ ખવડાવવાનો સવાલ સર્જે એ વ્યક્તિનાં હિતોનો સમૂહનાં હિત જોડે મેળ બેસાડવાનો સવાલ સર્જે.

મુક્તિ પહેલાંના વખતમાં, 'આઠ કલાકનો દિવસ' હોવા એ આપણી કામદાર ચળવળનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ કામદાર ચળવળનો સંપૂર્ણ વિગ્રમ થયો તે પછી, કેણું જાણે કેમ, પણ આ 'આઠ કલાકનો દિવસ' વાળો સવાલ ક્યાંય ચર્ચાનો હોય એવું જોવા મળ્યું નથી. આ એક અત્યંત નિરાશાજનક વસ્તુ છે અસખત, આપણે એ માટેનાં કારણો તરત આગળ ધરી દઈ શકીએ એમ છીએ કે 'જુનાગઢ સાથે વર્તમાનને સરખાવી સકાય એવું છે જ નહિ. આખી પરિસ્થિતિ તદ્દન પડકાર મયેલી છે..'. છતાં લોકોની એક વાત તરફ પણ વલકે દેવા જેવું છે, તેઓ કહે છે કે "અમારા જીવનની કટીજાઈએ વર્તમાનમાં-જુનાગઢ જેવી જ રહી છે."

એક નવી વાત વિચારીએ લોકોની દૃષ્ટિએ. સૈકા-તિક રીતે જુઓ તો, પોતાના કુટુંબના રજાધણી તેઓ પોતે જ છે પાર્ટીની દૃષ્ટિએ જુઓ તો, સમયનાં હિત માટે મોટા કામના લોકોએ રાત ને દિવસ મજૂરી કરવાની છે. સાથે સાથે પોતાના કુટુંબના કતાફતી તરીકેના કારણ જુએ કામવધાનો છે...પરંતુ કૌટુંબિક જીવન ને પરિવારના સહવાસનું સુખ માણવા માટે સમયનો અવકાશ આપણે એની પાસે રહેવા દેતા નથી.

એ તો હીક, એ બાબત ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ એને રહ્યો નથી !

ને આપણે જો એમ કહીએ કે આ અતીતિક નિસંવાદોનું કારણ એક જ છે, ને તે એ કે નેનાએએ સમુદના ને દુરના દિતો પર વધારે પડતો બાર મુખી રીધો છે, ને આમજનતા કેવળ પોતાના તાત્કાલિક ને અકિતગન દિતો પર જ બધો એક દર્ષ રહી છે, તો એનો અર્થ એ જ થયો કે નેતાએએ જ સાથે લઈને, પહેલ કરીને, આ સમસ્યાનો ઉકેલ કરવા આગળ આવ્યું પડશે. એમણે લોકોના વર્તમાન ને અકિતગન દિતો પ્રત્યે જરા વધારે કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવું પડશે, ને સાથે સાથે લાંબામાગાના સામુદિક દિન માટે સોદાને જાગૃત કરવા પડશે. લોકશિક્ષણ દ્વારા પ્રમતે આ બધી વસ્તુઓથી માદિતપર રાખવાની યોજના કરવી પડશે નેનાએ. એ પ્રમતની પીઠ પર પડેલા અસહ્ય ભોગ પ્રત્યે નિલકુલ દુર્લક્ષ સેવના રહ્યા ને, બપારે ને ત્યારે માત્ર લાંબા માગાના ને સમુદના દિનની વાતો જ આગળ ધરતા રહ્યા ને લોકોની બાજબી ફિયાદો હોય તે પણ દુર કરવાનો ઈન્કાર સંભળાવતા રહ્યા તો, લોકોનો અસહ્ય સાવત્રિક બનવાનો છે, એ વિશે નિઃશંક રહેએ.

‘ડાયલેક્ટિકસ’નું ભણુ

‘આઠ કલાકનો દિવસ’ વાળી પાત કરતાં અને વળી એક બીજો સવાલ માઠ બાવો જાય છે—આપણી “રાજકીય પ્રામાણિકતા”નો

બપારે ને ત્યારે, બપોલો કોઈ સવાલ જોતો થયો તો એના જવાબમાં એક જ દલીલ સંભજવા મળે છે. “કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ડાયલેક્ટીકસમાં (વિરોધ વિકાસપદમાં) માનનારી પાર્ટી છે.” અર્થાત કે, એટલા માટે પ્રામાણિકતાના સવાલની એ સરળતાથી ઉપેક્ષા કરી શકે છે. ‘આઠ કલાકનો દિવસ’ વાળા સવાલ પર જુદે જુદે સમયે એણે લીધેલાં જુદાં જુદાં વલણ, એ એના ડાયલેક્ટીકસનો નમૂનો છે...! અવગત, આ કમ્યુનિસ્ટોની ગેરસમજ છે, એ વાત સાચી કે, રાજનીતિના અમલની બાબતમાં પરિગિચ્છિત જનુસાર બધું હોય કરવાનો ખ્યાલ એ પોતે કોઈ અગમ વસ્તુ છે

જ નહિ. પરંતુ એમાં પણ અનિશ્ચયતા થાય, ને સવારમાં કાઢેલો દુકમ સાંજ સુધીમાં પથટ ઈ જતો હોય, અઃખા નિર્ણયના નિર્ણય જ ફરી જતા હોય—એક વખતે તમે અંકુશનો કડક રીતે અમલ કરો ને બીજો વખતે એ અંકુશને એકદમ દોલો મુખી દેના હો તો, એથી લોકો મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જવાના.

કોઈપણ કાનનનો તમે કડકાઈથી અમલ કરતા હો ત્યારે, ને એજ કાનનને દોલો મુખી દેના હો ત્યારે—ત્યારે એમ સાચી કાંતુ પડવું એ જાગૃત, લોકોને કાળજી આપવું પડશે. ને એ કરવાને તમે રજૂ કરેલા મદાન સિદ્ધિ સાથે મેળ હોવો જોઈશે જાકો આપણી દૃષ્ટિથી આજે જે વસ્તુને આપણે ‘ડાયલેક્ટીકમ’ તરીકે ધટાવીએ છીએ, લોકોની દૃષ્ટિએ ને પ્રામાણિકતાની જીલ્લપ સાબીત કરનારી છે.

જુદિછવીએ અને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી

આ ત્રીજી સમસ્યા છે.

હું કમ્યુનિસ્ટ કુ કુ કે, સાત વર્ષના માગામાં પાર્ટીની સત્તાને જે સિદ્ધિઓ મળી છે તે અપૂર્વ છે, ને જીલ્લપો એની દુલ્લતામાં વજતી છે, એવા સવનું સારણ સ્વીકારું તો પણ મારે કહેવું પડે કે, જુદિછવીએના ક્ષેત્રે તો, આપણી જીલ્લપો જ આમજ તરી આવે છે. વધુ સ્પષ્ટ બાવામાં કહું તો, જુદિછવીએ અનેની આપણી નીતિ નર્માં નિષ્ફળ જ સાબીત થાય છે.

જુદિછવીએ અનેની પાર્ટીની નીતિ એટલે એમને “એજન્ટ કોય, રિક્ષણ આપો, ને એમનું પુનરુપકર કરો.” (યુનાઈટેડ એજન્ટ્સ ઓફ રિક્ષેમ). આ દરખાસ્તો એટલી સર્વસાધારણ છે કે ગમે તેને લાગુ પાર્ટી સકાચ, આ દરખાસ્તને બપારે આપણે જુદિછવીએ પ્રત્યેની આપણી નીતિના સત્ર તરીકે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે, એથી જે પ્રકારના સપાન લીધા થાય છે

પહેલી પાત તો એ કે, આ નીતિ તદ્દન જગ દાયાદાળ ને ધૂધળી છે. જુદિછવી વર્ગની જે ખાસિયતો છે, એમનાં જે વિનિષ્ઠ પાસાં હોય છે, એને દુલ્લમાં લઈને એ ધડાગેલો વર્ગી આવી નીતિ દોવા એ નીતિ જ નહિ હોવા જણાવર છે પરિણામે આજે આપણે

મેઈએ રહ્યા હોએ કે શુદ્ધિજીઓની સમરવાનો ઉત્તેજ આપણે કરી શક્યા નથી.

ખીજી વાત એ કે, પાર્ટીના દરિજાનું સુમળ તો, શુદ્ધિજીઓનો વર્ગ વિશેષે કરીને એક અનિષ્ટ જ છે.

આથી એમને 'સુધામ્ના' ઉપર જ વધારે કાર આપવો જરૂરી મણાયો છે. પરિણામે શુદ્ધિજીઓની સમસ્ત્યાના ઉત્તેજ માટે ખોટી પદ્ધતિ અજમાવાઈ રહી છે. એક બાજુ આપણી પાર્ટીએ કામદાર વર્ગની પાર્ટી તરીકે શુદ્ધિજીઓને પોતાના સાથીદાર તરીકે જોળ્યા-ખાખ્યા છે, ફરમન તરીકે નહીં; ને તેમ છતાં આણે વખન કોણ જાણે કેમ પણ, એમને બાજુએજ દેશવા કર્યા છે. એમના પ્રત્યે ઉપેક્ષાજ સેવી છે પાર્ટી એમને જોખવામાં સહતર નિષ્ફળ મચેલી છે.

આ નિષ્ફળતાને લીધે રવાનાવિક રીતે જ પાર્ટીની એમના પ્રત્યેની નીતિ જરા દાયાદાણ રહી છે. એટલુજ નહીં એમના વિષેનો પાર્ટીનો અદાજ સદા ખોટો રહ્યો છે શુદ્ધિજીઓ વિષેના આ ખોટા અદાજને કારણે જ એમના તરફ આપણે કેટલું વિચિત્ર વલણ અપનાવતા રહ્યા છીએ તે જોઈએ: કાં તો કોઈ વખત આપણે જોમગાસ પૂરું એમનું સ્વાગત કરીએ છીએ, મૈત્રીભર્યા હાથ સજાવી એમને આવકારીએ છીએ, અથવા તો કોઈ પણ દેખીતા કારણ વિના જ એમના પ્રત્યે હંડીમાર ઉપેક્ષાનું વલણ દાખવીએ છીએ... કેમ જાણે એમની સાથે કેટલું વર્તન કરવું એની જ આપણને સમજ ન પડતી હોય! કેકવાર આપણને એમ લાગે છે કે, સૈદ્ધાંતિક બાબતમાં શુદ્ધિજીઓ 'એકદમ પછાત' રહી મણેલા છે, કદિક એમના પૂર્વજીવનનો ઇતિહાસ આપણને આવડત જાડિસ લાગે છે, એમનું રાજકીય વલણ આપણને તદ્દન પૂષણ લાગવા મડિ છે, ને એકાએક આપણે એમના પર છોડાઈ પડીએ છીએ, એમની સામે લડતોનીઈ એક આખી પરંપરા જીવી ચૂકી હઈએ છીએ

† અહીં 'લડતો'નો અર્થ એ કે પ્રભુના એક વર્ગને બીજા વર્ગ સાથે લડેલી 'એના મેલા ઈલા' 'ને 'જૂરી લાનવ' ને ખુલ્લા પાડવાનો દેખાવ કરવો. મુલેએમના ખીજાજા લેલા શખા આવા માણસો પાસે જમ્યાતાપના એક ખડાળી, એમને પોતાની વફાદારી પુરવાર કરવાની ફરજ પાડવી.

આમ છતાં કેકવાર વળી એવું કાલ આપણી આંખે લડી આવે છે કે, આ લોકો પાસેય કઈક એવું ગાન છે, ચકિત છે, કઈક એવું દૈશલ છે, જેને સમજાવાદની રચના આટે જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકાય. ને આ બાબત અપણી આંખ લીધી હોય છે તે દરમિયાન આપણે એમના પ્રત્યે મૈત્રીભરી લામણી, અનુમતવા લાગીએ છીએ, એમને આપણા કંબુકા મોરચામાં જોડાઈ જવા અમત્રણ આપીએ છીએ, પરંતુ આ વલણ આપણમાં માટે પખત ટકવું નથી.

વળી એવો વ કાળ આવે છે જ્યારે, આપણે શુદ્ધિજીઓને કાં તો આગમાં ઝોંકીએ છીએ, કાં પાણીમાં ધોલો દઈએ છીએ, કદિક એમને જહનમમાં ધકો મારીએ છીએ તો કદિક અપ્પર જીવકો લઈ એમને સ્વર્ગમાં બેસાડી દઈએ છીએ.

પરિણામે, મુક્તિની સરખાતના દિવસોમાં જ થીન હોડી જદાર આપ્યા જવાની મિત્રાની સલાહને અવગણી, સ્વદેશમાં જ રહેવાનો નિર્ણય લેવા બદલ તેઓ પોતાની જાનને દોષ દઈ રહ્યા છે. કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી વિષે જમણામાં રહી જઈ જેવકૂરીપૂર્વક પાર્ટીની નેતા-ગીરી છબૂત કરી લેવાને કારણે, અંતે એમને 'પ્રતિ-ક્રાંતિમારી'નું ખિરૂ કપાળે લગાડીને જુડા હાથે મરવું પડે છે.

કપાળે કાણું કથંક લઈ એમને એકલાને મરવું પડે છે એમ નહિ, એમનાં આ બાળકોની દલા પણ બહુ ખૂરી કષ્ટ જાય છે એમને પણ લોકોના તિરસ્કારનો જોગ જની મહામુશીમતો જીવત દસડવું પડે છે! જેમને જીવે આસથાને રખાપવામાં આખ્યા હોય છે એવા શુદ્ધિજીઓને પણ જીવનમાં શાંતિ ને સ્વરથતા તો જોવા મળતી જ નથી કારણ એમના દિલમાં પણ અનત, હરધરી કર રહેતો હોય છે કે, "હવ જાણે કઈ ધડીએ માર્લેક અમલાતાનો રતો ડોળો મારા તરફ ફરશે, ને મને આજ કરી નાખશે.....

એક ધરજીયુ ઉપમા વાદ આવે છે: સપાઈ યથ યથ હોય એવી કેક કનવાને એવી બાવિ. સાસના રાજ્યાં પણ પણ સાસના મિજાળથી રતતા ને મૂજતાં જીવવું પડે, એવી રીતે આ સાત વરસ શુદ્ધિજીઓ

આપણી પાટીના રાજાજન હેઠળ ઊભા છે. સમાધાની
કન્ના એટલે, એક રીતે મળ્યા કુટુંબનું જ એક
માથું, પણ એને જીવવાનું સદા હરી હરીને...આમ
હરીય તો સાક્ષમા રીતરો કે ખીજશે? રખેને એમનો
મિત્રજ બગાડી ખેડું—એ બીકે એ સદા ફૂડડી જ
રહે છે. એની એક જૂન યઈ કે કુટુંબ આપું એને
માથે શેર યઈ ખેડતું હોય છે...એવી છે જુદિજીવી-
એ ની દશા આપણે ત્યાં

જુદિજીવીઓ અંગેની આપણી પાટીની નીતિ
તફાન યોદી બની ગઈ છે

એથી જ આપણા સમાજમાં જુદિજીવીઓને
કોઈ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. એમને
માટેનું અવિધ અયોગ્ય ને ધૂધળું ગદી મળ્યું છે. એટલું
જ નહિ એમને દમવાના, દડવાના આપણે એવા
દબર દબર રત્તા શોધી કાઢ્યા કે ખેડૂતોએ
જમીનદારને કે હામદારોએ જૂડીવાદીઓને દંડવા માટે વ
કદી નહિ અજમાવ્યા હોય.

જુદિજીવીઓ : આત્મહત્યાના પથે

સમાજ-સુધારની યુએશી દરમિયાન એમના પર
જે અપમાન ને માનસિક અત્યાચાર યુગરવામાં
આવ્યો, તે સહન ન થઈ શકવાને કારણે કેટલાય
જુદિજીઓએ મિનારાઓ ને જોયા મકાનોની ઊત
પરથી ફેડી પડીને નદીમાં ફેળી જઈને એ આઈને.
અભાની ધારે મળુ કાપીને કે એવા અનેક ઉપાયો
યોજ આત્મહત્યા કરવાનું પસંદ કર્યું...આવા આપ-
ધાતાના અસંખ્ય હિસ્સા આપણા દેશને જોવા મળ્યા છે...

યુગમાં વયોવૃદ્ધ માણસો કે સગર્ભા સ્ત્રીઓ પણ
આ ત્રાસમાંથી ગયો શક્યા નથી, સાકેય ચાઈના
ટીયંસ કોલેજમાં ‘પ્રતિક્રાંતિકારીઓ’ વિરુદ્ધ યુએસ
ચલતી હતી તે દરમિયાન એક હિસ્સામાં તો એક
સામટી પાંચ આત્મહત્યા થયેલી. એમાં છ જીવ
મયેલા, એ વાત જુનાય એમ નથી. રસ્તે
ચાલતા લોકોનાં દિલ કકળા ઝોકેડાં, ને. સ્વર્ગમાં
મેડેલો ભગવાન પણ રૂક્યો દરો જ, લોકોની કતલ
મટે આપણે લીધેલ રસ્તા સાથે નામીઓએ ‘ઓસ-
વિઝમાં સમુદ્ધકનક મટે અજમાવેલો રસ્તો કંઈક
અણધારે લાગે, ને બાલીશ લાગે એટલો જ ફૂંક મમે
તેમ હોય પણ એમણે એ કામ માટે હત્યાના ગમેતા,
જે ત્વરથી કામ પતાવનારા હતા ને તેથી જ કંઈક
દયાળુ હતા એમ કહીએ તો ચાલે.

આપણે જો એમ કહેવા હોઈએ કે, પોતાના
સાથીઓની — નિરાદરોની ફૂંક કતલ માટે રતાસિનને
ઈતિહાસ કદી ચાર નહિ કરે તો મને લાગે છે જુદિજી-
વાઓએ બધી રીતે પાટીનું ઘરનું સ્વીકારી લીધું હોવા
છતાં, આપણે એમની જે સરેઆમ કતલ કરી છે, એ
બલ ઇતિહાસ આપણને અપરાધી ઠરાવ્યા વિના
નહિ રહે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં દિલ ચુર-
ચુર થઈ જાય છે...

તે છતાં જોઈએ છીએ તો પાટી એજ આત્મ-
વિહિના વશજીમાં ફગાઈ મારી ખેડેલી છે! એને કંઈ
પણ કહેવા જનારની સામ્ય એ માત્ર પોતાની ‘અપૂર્વ’
સિદ્ધિઓ નું પાટિયું ધરી દેતી હોય છે ક્યાં છે
આપણી એ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ ?

વાસ્તવના તથ્યનું કલાના સત્યમાં રૂપાંતર | ડૉ. જયંત પાઠક

વસ્તુજનન અને કલારૂપિ વસ્તુને સંબંધ કલામીમાંસકોની વિચારબુનો એક અટપટો ને ગસિક વિષય રહ્યો છે. વસ્તુજનનને કલારૂપિ સાથે સંબંધ છે! તે તો ટેવો ને ટેલો છે એ પ્રમખથી સાહિત્યના બધા નહિ તો પણ પ્રમો હૃદયને છે. આ જનન અને જીવન વિશાળ છે, અમાધ છે, સફળ છે ને સતત ગનિરીક્ષ છે. એના રહસ્યનું પૂર્ણ આકતન થાય એવું કોઈ રિયલિન્ટ બ્યવહારની પ્રશ્નિમાં વહેતા આપણે પામી શકતા નથી. ચાલનારો જાતી પ્રશ્નિમાં બસ રહેતા ચિત્તમાં વાસ્તવિકતાની પણ રિયર અને પૂર્ણ જાતી પડતી નથી.

આપણે જેને વાસ્તવિકતા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે, આ જનનના પદાર્થો ને તેની પ્રશ્નિઓની રચના-ત્રિતિ અન્યવશિત અને અરણ્યક થાય છે. કલાકાર પોતાની કૃતિની રચના એને આધારે કરે છે; એટલે કે એ વાસ્તવિકતા એની કલાનિર્મિતિનું આનંદપાદાન બને છે. પણ જનનમાં તો પછું પ્રુચ્છ, વિચંવાદી ને તીરસ હોય છે, બ્યારે કલાકારની કૃતિ તો અર્થગર્ભ સંવાદી અને સરસ હોય છે રૂપાંતરના આ અમ-ભાંડોને પ્રુસાસો થોડો.

કલામાં, ઉપાદાનથી નિર્માણ સુધી ચાલતી પ્રક્રિયા સમજવાથી કદાચ એનો પ્રુસાસો જડે. વસ્તુજનનની સામગ્રી કલાકારને કલાનિર્મિતિ માટે ઉપયોગમાં આવે છે ખરું પણ એ સામગ્રી વસ્તુજન હોય છે, તે જ સ્વરૂપમાં કલાકૃતિમાં પ્રયોગની નથી. એ ઉપયોગ લાકડું લઈને પુરથી કરવા જેવો કે માટી લઈને મડો કરવા જેવો નથી. પુરથીના લાકડાને ને પદાર્થ

માટીનો આકાર બદલાઈ જાય છે પણ એના મગસસ્વરૂપમાં તારિક ફેરફાર થયો નથી કલાકૃતિની સામગ્રીમાં આનાથી કઈક જુદું જ બને છે એ સામગ્રી ને તેથી એનું મગ સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે. વાસ્તવિકતા તરીકે ઓળખાતી વસ્તુ કલાકારની અનુભૂતિના પ્રકારમાં આવતા જ તે વસ્તુજનનની વાસ્તવિકતા ગહેતી નથી. આરસનો તાજમકોશ બ્યારે કામ્યનો વિષય બને છે ત્યારે તે વાસ્તવિક તાજ, માત્ર સ્થૂલ પરિભ્રમણો તાજ રહેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ નાનાચાવના 'તાજમકોશ' કામ્યને તાજ અને ટામેટાના કામ્યને તાજ જે તે કવિનો તાજ બની રહે છે. થોળું ચડોળ કે નરસિંહરાવની કાવ્ય એમના વર્ણનાં પબ્લોથી અગત્ય પડી જઈ કવિનાં ચડોળ ને કાવ્ય બની રહે છે આપણું જનન અપાર છે એની બની સામગ્રી કલાકાર ખરમાં લે છે એમ કહેવું બરાબર નથી. કલાકાર જેમાં અર્થ જુએ છે, અમકાર અર્થ જુએ છે, તેને જ પોતાની કૃતિમાં ઉપયોગમાં લે છે એ માટે એ એક એવું મિન્ટુ, એક એવો કોણ પસંદ કરે છે જ્યાં રહીને એને વસ્તુના કોઈ રહસ્યનું સ્ફર્ન થાય. એ મિન્ટુ જેટલું સ્થિર અને ચોક્કસ તેટલું તેનું ફર્ન સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિ-જનક બને ને સામગ્રીને ચોક્કસ ઘાટ મળે. ખીછ રીતે કહીએ તો કલાકાર પોતાને ઈષ્ટ એવા પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિકતાનો ઉપયોગ કરે છે. વસ્તુનું રહસ્ય જેટલું વસ્તુમાં નહિ તેટલું કલાકારની દૃષ્ટિમાં હોય છે. આથી જ એક જ વસ્તુ કલાકૃતિમાં વિવિધ અર્થ ધારણ કરીને આવે છે. કલાકારના પ્રયોજનમાં એની રુચિ, રીત,

સરકાર આદિ અંશોનો ફાળો હોય છે. જેને આપણે વાસ્તવના તથ્ય તરીકે ઓળખાએ છીએ તે તો જે છે તે છે. એમાં ફેરફાર સકલ નથી. ચદ્ર જે છે તે છે; એના વસ્તુત્વ યુગ્મમાં બદલાતા નથી પણ પ્રેમીનો મિલનમાં એની સ્થિતિઓ અને વિરહમાં એની દાહકતાનો અનુભવ કરે છે એમ જ્યારે કવિ કહે ત્યારે એ વાસ્તવનું તથ્ય નહિ પણ કલાનું સત્ય પ્રકટ કરતો હોય છે. કલાની સૃષ્ટિમાં ચદ્ર વિરહીને જાણે એ જ વાસ્તવિકતા છે, એ જ સત્ય છે.

વાસ્તવની સામગ્રી કલાજગતમાં આવના એમાં એક પ્રકારની ભવરથા આવે છે; એને યોગ્ય પરિમાણ મળે છે; અખવન્નિધન સપ્તમાણ્ય ને અસ્પષ્ટ સ્પષ્ટરૂપ બને છે. કલાના પાત્રમાં મુકોત્તા જ એને આકાર ને પ્રયોજન મળે છે જગતમાં ને જીવનમાં બધું સુંદર નથી. બધું આનંદકર નથી આપણા અનુભવો, વસ્તુજગતના સંસ્પર્શથી આપણામાં જન્મતી લાગણીઓ કલેશકર પણ હોય છે, આ બધાની કલામાં જ્યારે સાર્થકતા પ્રગટ થાય છે ત્યારે એ રમણીય અને આનંદકર કે અનુકૂલ વેદનીય બને છે જીવન અને જગત તરફ પણ આપણે નવી રીતે, વિરમયથી જોના શક્તિએ છીએ વિરમયના આ અનુભવમાં સૌન્દર્ય અને આનંદનાં તરંગો રહેલા હોય છે મનુષ્યચિત્તમાં રહેલા રથાવીઞાવે કલાકૃતિમાં રસરૂપે અનુભવાય છે એમ કામગીરીમાંથી કહે છે ત્યારે તેઓ આજ પ્રકિયા ને પરિણામનું સ્થળ કરે છે.

કલાસર્જનની પ્રક્રિયામાં, વસ્તુ જગતમાંથી કલા-જગતમાં આવતી ઉપાદાન સામગ્રી સજ્જમાં કલાકાર આવેલાથી પરિણામ સુધી વાસ્તવિકતાને આધીન રહીને પ્રવર્તે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા જોવો છે. એમ કહી શકાય કે પ્રાંકલાના આદરભાવ વાસ્તવિકતા કલાકારના મનને પકડમાં લે છે, પણ પછી ધીમે ધીમે કલાકારનું ચિત્ત વાસ્તવની સામગ્રીને પકડમાં લેતું બળ્ય છે, તે એટલે સુધી કે પછી વિષયભૂત પદાર્થ અને કલાકારનું સંવેદન એ અસજ રહેતાં નથી; જન એક રમ શર્ષ અનુભૂતિનો એક પિંડ સરળ છે એ રીતે સમજાએ તો વસ્તુ જગત અને કલાસૃષ્ટિ વચ્ચે બિંબ

પ્રતિબિંબનો સજ્જ છે એમ કહેવા કરતાં સર્જનની પ્રક્રિયામાં વસ્તુજગત કલારસ્ટિનો અર્થભૂત અસ છે એમ માનીએ તોય એ પ્રતિબિંબ મૂળ બિંબના જેવું નથી હોતું એમ કહેવું પડે. કલાકૃતિ એના સર્જકની નિર્બિંબિ છે ને સર્જકની સંવિત્તિના અધિકારના ખંડ જેવાં દૃષ્ટોમાં કે આકાશમાં વિહરતાં વાદળોમાં આપણે જુદા જુદા આકારો ક્રમીએ છીએ દૃષ્ટો દૃષ્ટો છે ને વાદળો વાદળો છે; તથાપિ એમાં ભેદભેદો આકારો નથી જ એમ નહિ કહી શકાય. એમાં દાહ પક્ષી, પથ, મનુષ્ય કે રાક્ષસનો આકાર કલ્પતાં આપણા મનમાં જુદાં જુદાં સંવેદનો જનને છે, તેથી એ આકારને સાચા જ માનવા પડે. કલાકાર પણ વાસ્તવની સામગ્રીમાંથી જુદા જુદા આકારો નિર્પન્ન છે જે એની અનુભૂતિના પ્રદેશમાં સાચા જ જણાય

વાસ્તવની ઉપાદાન સામગ્રી પરત્વે કલાકાર અન્ય-વપરત્વ છે એમ કહી શકાય. સામગ્રીની પસંદગી સજ્જમાં એ મંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે એના પ્રયોજનને ઈષ્ટ હોય ત્યાં સુધી એ વાસ્તવિકતાને વગી રહે છે જગતમાં એની ઘટનાઓ પણ જનની હોય છે જે રવય સંજોગમાં કલાકારને ઈષ્ટ પ્રયોજન માટે પયાપર્યે કામમાં આવે. પણ એમ ન હોય ત્યારે કલાકાર વાસ્તવિકતાને પોતાને ઈષ્ટ એવો વળોટ આપે છે, ને એના વળોટ દ્વારા એ વાસ્તવના તથ્યનું કલાના સ્તરમાં રૂપાન્તર કરે છે. વસ્તુજગતની ક્રીડી ક્રીડી વીચતો ને દહીકતોને કલાકાર એવો આકાર આપે, પોતાના ભાવથી એવી રીતે રસી દે કે એમની નિરર્થકતા ટળી બળ ને એમને સત્યની પ્રતિષ્ઠા મળે શ્રી બાલમુકુન્દ કહેવા “જૂનું ઘર ખાલી કરના” કાવ્યમાં, નવા ઘરમાં રહેવા જ્યારે જૂનું ઘર ખાલી કરનાં સંભારી સંભારીને બધી વસ્તુઓ એકઠી કરે છે. એ વસ્તુઓ કેવી છે?

જૂનું ગાંડું દૂધખંચ,

વળી લક્ષ સાણીની ગાંડી

બોખી શીસી, ટિનનું ઝગડુ.

બાલકી કેમકાળી.

તુટ્યાં ચરમા, ફિલ્મ, બટન ને

ને ટાંકણી, સોપ-દોરા !

વસ્તુઓ તો સર્વ સામાન્ય છે, બ્રહ્મભય છે; પણ એ સામાન્યનું નિરૂપણ અહીં સહેલુંક છે તે તો ત્યારે સમજાય છે, જ્યારે કવિ કહે છે આ ધર-

ન્યાં દેવેના પરમ વર શો
પુત્ર પામ્યાં પનેતો
ને ન્યાયી રે કંઠે હલે
અગ્નિને અંક સોપ્યો,
કાલેથી જે નીકળી સદુસા

ઠીકતો બોલી જાણે.
'ના-નાણુ ! ના કશું ય બુધિમાં,
એક બુધ્ધિ અને કે ?'

ધણી મામણી ચીજો નવા પરમાં સમી જવાશે,
પણ આ ધરમાં જ-મેલો ને અવસાન પામેલો પુત્ર

તો મયો તે મયો જ. એનું સ્મરણ કવિ પરિચયિતના સદર્શમાં કેવું મામીકતાથી કરે છે ! અહીં જેનું ધર ખાલી કરવાની ઘટના સાથે કવિએ પુત્રના અવસાનનો આધારજનક અનુભવ એવો સ્વાભાવિકતાથી ગૂંથી લીધો છે કે સમગ્ર કૃતિ કરુણની એક ધેરી મુદ્રા ધારણ કરે છે. આરંભની પંક્તિઓની વચ્ચે પણ પેલા કરુણમાં ઝગઝગાઈને સાચીકતા પામે છે. અહીં જે અનુભવથી કૃતિની સામગ્રી કાવ્યત્વ પામે છે તે એક વ્યક્તિનો વિશિષ્ટ અનુભવ છે, છતાં તેમાં કાવતો આસ્વાદ સર્વસાધારણ બની રહે છે. ભાવવિશેષને આમ સર્વસવેષ બનાવનાર તરત તે જ કલા, તે વિશેષનું સર્વસાધારણમાં થતું સ્વરૂપપરિવર્તન એજ વાસ્તવના તત્ત્વનું કલાના સત્યમાં થતું રૂપાન્તર.

રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ ૧૯૫૬ના અનુચે

'વિધિમાન્ય' સંબંધમાં નીચેની વીગતો પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્થળ :	રામજી મંદિર પોળ, ગોપાલધર, વડોદરા.
૨. પ્રસિદ્ધિ ક્રમ :	દર બે મહિને.
૩. મુદ્રકનું નામ :	વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ લ્લી જયંતિ દલાલ.
કયા દેશના :	ભારતીય
રેકાર્ડ :	ધીર્મંદ્ર રા. જમદાવાદ.
૪. પ્રકાશકનું નામ :	ભોગીલાલ ગાંધી.
કયા દેશના :	ભારતીય
રેકાર્ડ :	રામજી મંદિર પોળ, ગોપાલધર, વડોદરા

૫. તંત્રીનું નામ :	} ઉપર સુબળ
કયા દેશના :	
રેકાર્ડ :	

૬. સામયિકની માસિકનું નામ : એનન પ્રકાશન મુદ્રા પ્રા. લિ. રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા.

'હું ભોગીલાલ ગાંધી આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર વ્યાપેલો વીગતો સતી જનલ અને મા-મેતાં સુબળ જરાખર છે.

તા. ૧-૪-૬૩

ભોગીલાલ ચુ. ગાંધી
(પ્રકાશક)

‘રૂપસૃષ્ટિમાં’ : ‘સંન્યારાગ’ | અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

[‘રૂપસૃષ્ટિમાં’ : ભે. ગુણધર્મના બોધક પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. વિ. મુંબઈ મુદ્રણ ૩૧. ૫ = ૫૦]

‘રૂપસૃષ્ટિમાં’ એ શ્રી ગુણધર્મના બોધકનો પ્રથમ વિવેચનગ્રંથ છે એમાં સંમતિપ્રેરણા લેખોને લેખકે પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે. પહેલાં વિભાગમાં ટૂંકી વર્તાની તાત્ત્વિક મીમાંસા કરતાં અને તેનો, પશ્ચિમમાં તેમ જ આપણે ત્યાં, વિકાસ આલેખના લેખોનો સમાવેશ થાય છે. ટૂંકી વાર્તાની તાત્ત્વિક મીમાંસા કરતાં શ્રી બ્રહ્મર નવસંકલ્પ અને ટૂંકી વાર્તાનાં ભેદક લક્ષણો તેણે છે, પણ એટલેથી જ તેઓ અટકના નથી. ટૂંકી વાર્તાના અનનવિધ આધારોની શક્યતા ધરાવના અનુભવ સ્વરૂપનો તેઓ નોંધ લે છે અને માથે ઇન્દ્રિયોપાસનાં તેમ જ એખેલે પાડેલી પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓનો એના અનુસંધાનમાં, ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ આલેખનાં મેળાપમાં, એખેલવ અને હેમિંગ્વે પર શ્રી બ્રહ્મરે મન મુકીને લખ્યું છે, અને યથાપ્રસંગ ટાઇમ્સ માન અને તોફાનોય જેવા સર્જકોને યથાદ કરી કીધા છે. આખોય લેખ માહિતીસભર બન્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાની વિકાસ રેખા આલેખનાં એના સીમાચિહ્નરૂપ સર્જકોના અર્પણને સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ પર શ્રી બ્રહ્મરે તપાસે છે. ટૂંકી વાર્તા ધરના એખના અદ્ભૂત અવસ્થા થયેલા અન્ય લેખો આ પ્રકારની સર્વમાહિતી અને તાત્ત્વિક કોડાણ બતાવી ચકના નથી.

મંથના બીજા વિભાગમાં એકાંકી, નાટક અને નાટ્યરૂપાંતર અંગેના લેખોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતીમાં એકાંકીનો વિકાસ આલેખનો લેખ માહિતીસભર અને વિવેચનાત્મક બન્યો છે. બીજો લેખ ગુજ-

રાતી રંગમૂલિનો આલેખાત્મકો પણ મહત્વનો ઇતિહાસ આલેખ છે. હાલમાં નાટ્ય મંડળોમાં હાસ્યપ્રધાન અને વધારે તો હાસ્ય પ્રધાન નાટકો રજૂ કરવાની દૃષ્ટિ ભેગામાં આવે છે. એની શ્રી બ્રહ્મરે સખેર નોંધ લે છે. રૂપાંતરો પણ જોવી કક્ષાનાં નાટકોનાં ધના નથી. પરિણામે આપણી આધુનિક નાટ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં વાસ્તવિકતા સાથેના, તેના વિચારો અને આદર્શો સાથેના, સર્વકે ગુમાવવી જાય છે. એમ લેખકે અવસ્થાન પણ બતાવ્યું છે. લોકરુચિને ધરાવના કરવાના લક્ષણો હાથ લેખ નાટ્યપ્રવૃત્તિ આવીને જોવી રહે તો અવસ્થાન બતાવવું જ રહ્યું નાટક લોકરુચિને સતોષે અને સાથે સાથે એને ધરે, એનું જર્ણીકરણ કરે, એ મોટી જવાબદારી એને માથે છે. નાટક માત્ર પ્રજાની જ રુચિનું પ્રતિબિંબ નથી, નાટ્યકાર અને અભિનેતાની રુચિ-સુરુચિ-કુરુચિનો ખલુ એ પરિચય કરાવી જતું હોય છે. નટમાનસની પ્રક્રિયા આલેખના લેખમાં આપણા નાટ્ય-સાહ્યમાં થયેલી ચર્ચાનો લાભ શ્રી બ્રહ્મરે મળી શક્યો હોત તો એ લેખ વધુ સમૃદ્ધ બનત. નાટ્યરસનું આશ્રયસ્થાન ઐતિહાસિક જ્ઞાન, નાટ્યકાર, અભિનેતા કે સામાજિક—એ અંગેની વિશદ વિચારણા આપણે ત્યાં આચાર્ય લોહવદ, આચાર્ય સંકેત, બદે નાયક અને આચાર્ય અભિનવગુપ્તાનાં અર્પણો અને તે અંગેની ચર્ચાઓ જોતાં જોવા મળે તેમ છે; અને એ ચર્ચા નટ-માનસની પ્રક્રિયા પર ઠીક ઠીક પ્રકાશ નાખે છે. મંથનો ત્રીજો અને ઉપસંકલ્પરૂપ બની રહે તેવો

વિભાગ સાહિત્યના તાર્કિક પ્રશ્નો અંગેનો છે. શ્રી બ્રોફરે જુદા જુદા પ્રસંગે અને સમયે જુદી જુદી સંરચાઓના ઉપક્રમે આપેલાં બ્યાખ્યાનોનો મોટેભાગે આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'વિદ્યાનુગ્રહ'માં દંષ્ટવ્યત્ય સાહિત્યનું સ્થાન અને 'સાહિત્ય સામેનું અર્થાત્મક જગતનું આશ્વચાન' એ એ લેખો આર્યાયીન છવન અને જગતના સદર્શમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વખાણે છે, એવું મુખ્ય બાકિ છે અને એવું ચંદ્રન નિર્દેશ છે. અત્યારના છવન સાહિત્યસ્વરૂપોની સ્થિતિઓનો એમના સીમાડા સુધી ઉપેક્ષા થઈ ચૂક્યો છે, એમ નોંધાંને સજ્જતી મુંઝવણનો શ્રી બ્રોફર પડ્યો પાડે છે, તો બીજી બાજુ ભેખકના આત્માને આગે ને આપો ખરીદી લેવા માટે અત્યારના જગતમાં જે સ્થિતિ થાય છે, જે ભેખકના અતરના પોતાંકો અવાજને દબાવી દે, અને એમ ન થયા કે તો એની સલામતી અને સંસ્કારને ભયમાં મૂકે, એ મોટું અમર્યાદન શ્રી બ્રોફર નોંધે છે અને પાસતરનાકના ઉદાહરણકારા સર્જકચિત્તની અતિરિક્ત રત્નવત્તા અને પવિત્ર સ્વામત્તાને નિરૂપાવે છે.

'આકૃતિ અને અતરારત' નામના લેખમાં સર્જનનાં એ મુગ્ધાતરત્તે Form અને Contentની, અને એમની પરસ્પર સમ્બંધિતતા અર્થે શ્રી બ્રોફર કહે છે. અહીં અગ્રેષ્ઠ શબ્દ Content માટે એમણે મુગ્ધાતરત્તે પદ્યાર્થ 'અંતરારત' વેળાનો છે, જે બરાબર નથી Content માં તો વસ્તુ, પ્રસંગ-વસ્તુ, વિચાર, ભાવ, ઊર્મિ, લાગણી-સર્વેનો સમાવેશ કરી શકાય. એટલે Content માટે 'સામગ્રી' શબ્દ ઉચિત લાગે છે. કહેવું નોંધીએ કે નર્મ્યાન્ય તાર્કિક મીમાંસા કરવાની વરૂર જોઈ યદ્યે ત્યાં ત્યાં ભેખકને પરિભાષાની મુરોક્કી પડી છે અને એવાં સ્થળોએ વાક્યરચનાઓ પણ લેખકે ગંભીર મૂકી છે.

મૂંઝવેનો એવો ભાગ આપણા કેટલાક ખ્યાલ અને અવધાનમાં નવવિદ્યાકારોના સંમૂલના પ્રવેશકોરૂપે મુકાયેલા લેખોનો અનેલો છે એમાં શ્રી બ્રોફર સમ-ભાવથી વાર્તાકારોના વાતોલેખનને અવલોકે છે. પણ એમ કરતાં નર્મ્યાન્ય અર્થોદા દેખાઈ હોય ત્યાં ત્યાં તેનો જલસેખ કરતાં તેણે અવધાર્યા નથી. શ્રી બ્રોફરની મમતાપૂર્ણ તદ્દરચવા અને પોતાના મન

પ્રવેશો નિરંજિમાની આમક આ પ્રવેશકોમાં નોંધ કરાય છે.

કુંમહનો પાંચમો ભાગ એક મા બીજા પ્રકરે લખાયેલી ત્રણેની સમીક્ષાઓનો છે એમાં 'સોરઠ', ત્યાર વહેતાં પાણી' અને 'દરિયાલાક'ની, 'ગોરા' અને 'ચોખ્ખેલાઈ'ની સમીક્ષાઓ ખ્યાન જેવે એવી છે. શ્રી બ્રોફર સર્જક તરિકે તો બહુવાં છે જ, અને આ અંધ એમને વિવેચન દ્વેત્રે પ્રવેશાવે છે. વિવેચનની પરિભાષા પ્રત્યેની સહમતા જેમ જેમ પ્રાપ્ત થતી જશે તેમ તેમ એમનું વિવેચન એવી દેડિતું થવું જવાનું, એવી સાધાર પ્રતિતિ કરાવતો આ અંધ આપણા આગ-કારને પાત્ર બને છે *

[સંખ્યાસંગ : લે. યશોધર મહેતા, પ્ર દરિદર પુસ્તકાલય, ટાવર રોડ, સુરત, મુખ્ય, પાંચ]

ઈરટ ઈડિયા કપનીનું ભારતમાં આગમન અને ત્યાર પછીનો ધમકડો, એ ભારતીય ઇતિહાસની જોટલી મહત્વની બાબત છે, તેટલો જ એ પ્રશ્ન સંસ્કૃતિઓના સંબંધન વેળાની માનવજીવનની શક્તિ ધરના પણ તે વખતની જીવનપાથનો ને અધ્યાસરૂ, સમાજજીવનના આધારો ને પ્રત્યાધારો, કુટુંબના ને ને સહકરના—આ બધું રાજકીય તેમ જ સામાજિક ઇતિહાસ લખનારને માટે અત્યંત મહત્વનું છે, તો નવલકથા માટે જોણા રસનું નથી, ન હેવું નોંધીએ. શ્રી યશોધર મહેતાની નવી નવલકથા 'સંખ્યાસંગ' ભારતીય ઇતિહાસની આ પાર્શ્વજીમ પર આલેખાયેલી છે નવલકથાકારને માટે ઇતિહાસની વિગતો બહુ મહત્વની નથી, એ વિગતોનો આશ્રય લઈ નવા જ પ્રકારના વાતાવરણવાળી વિશિષ્ટ પ્રકારની સૃષ્ટિ એ જોઈ કરતો હોય છે ઇતિહાસની એ વિગતો પાછળની વ્યક્તિઓ અને જમાનાનાં મનોમથનો પાત્રસૃષ્ટિ જોઈ કરવામાં એવી કલ્પનાને સારી એવી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સર્જકદષ્ટિ એ મથનોની મુગ્ધવણી પણ કરે; અને આ અર્થમાં એક જમાનાની તાસીર જોવાનો એક વિશેષ પ્રકારનો દષ્ટિકોણ પણ એ બાવકોને અર્પી શકે શ્રી યશોધર મહેતાએ એમની

* આશાવાણી પસંદી પ્રસારિત.

આ નવલકથાના ટૂંકા પટની મર્યાદામાં આ અપેક્ષાઓ સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

‘સન્ધ્યારાત્રનું’ વસ્તુ આણું પાતળું છે. અમીને તમા શીખે વચ્ચેના પહેલા શીખવિચ્છેદની પાઈબૂમિ પર આ નવલકથાનું વસ્તુ આલેખાયેલું છે અમીજ મુસ્લિમીગીરીએ કેવા કેવા દાવ જેવી શીખોના ખાલસા લશ્કરને વિખેરી નાખ્યું. લાલસિંહ જેવા કાર્ષ્ણ્ય ચક્રે વચીરને માટે કેવી કુનેદ વાપરી રાણી જિહાદ-કુંવરચી છૂટા પડવાનો પ્રસન્ન જોશ કરી આપ્યો અને ભારતના તુરકાલીન પ્રજામાનસે પોતાની વેરવિખેરનાથી સાત્તાજ્યવાદી અમીજને પગપેસારો કરવા માટે કેવી તક પૂરી પાડી એનો અદો’ કુતૂહલ પ્રેરક આલેખ છે. આ આછી પાતળી પ્રસન્નસંદિ માઈકલના પાતળા દેર પર ગૂંથાયેલી છે. માઈકલની નજરે તે વખતનું ભારત લેખક જતાવે છે. માઈકલના અમીજ કામેલિયત અને ભારતીય સમભાવનો વિરલ સુચેત છે એની દક્ષનાથી ભાગીય નારી-વિમુતિ આકર્ષણ છે, તો સમભાવ પ્રેર્યો માઈકલ એના કુવનમાં વિગુનિના રમીએ રમાયે જાય છે. લેખક જાણે કે સૂચવે છે કે ભારતીય વિમુતિ અમીજ દક્ષનાને વરી એની પાછળ છધિરી સંકેત હતો. કદાચ આ વસ્તુ સૂચવવા જ તેણે ‘શીવન’ જેવા ચમત્કારી તત્વને નવલકથામાં દાખલ કરે છે પણ એનાથી નવલકથાને શીખવું પણ પડ્યું છે

હોડાં હારિંજ અને રાણી જિહાદકુંવર, યુવાનસિંહ, અને વચીર લાલસિંહ—આ ચાર પાત્રો ઐનિહાસિક છે અને એ સિવાયનાં પાત્રો કાલ્પનિક છે આમાં યુવાનસિંહની અને લાલસિંહની વિભાવતરતને લેખકે ઠીક કૃપસાવી છે. રાણી જિહાદકુંવરની મુસ્લિમીગીરી લાલસિંહની છુદ્ધિ પર ટીકે છે પણ આખરે તો તેને ય અમીજની જગમગ સપગાનું પડે છે સાધુના વેશમાં માથે ગયેલા લાલસિંહ ફરીથી દેખાતો નથી. લેખકે એની વાતને અટકાવી દીધી છે એનું કારણ કદાચ એમ પણ હોય કે એમને મન આ વીરગત્તી કથા કરતાં માઈકલ-વિમુત્તિની પ્રજુલકથા વધુ અગત્યની લાગી હોય.

આ પ્રજુલકથામાં ‘શીવન’ને આધારિત એવી શેડીક ચમત્કારિક ઘટનાઓ લેખકે લઈ આવે છે. માઈકલ પૂર્વજ-મમાં વિમુત્તિને પતિ હતો અને તેણે

નામ પદ્મગત્ત દડુ, એવી પ્રતીતિ શીવન દાગ જ વિમુત્તિને યાદ છે એ પ્રતીતિ એ ન યર્ષ દે ન તો વિમુત્તિ આ જન્મે માઈકલને પતિ તરીકે સ્ત્રીકાંગવા તૈયાર થાત જ નહીં. કદાચ, એવી એને કલ્પના પણ ન આવતી. એટલે ‘શીવન’ દારા મન જન્મની પટનાઓ ઉઠેલાનો અને અપ્રદામ સાધુનું કાળના પડા હાલવતું અદ્વિત પાત્ર લાવી શ્રી મહાધર માઈકલ-વિમુત્તિના લગ્ન કરાવે છે; એટલું જ નહિ, પદ્મસુખ એવી બીજલ અને એના પતિ સજીવતાને આ બધું ક્ષિત્રી સંકેત રૂપ મનાવી એમની પામે આશીર્વાદ પણ ઉચ્ચારાવે છે. અપ્રદામ અને બીજલ વચ્ચેના પ્રેમ પણ આ અદ્વિત રસના આશ્રયે જ રહ્યો છે. આવા ટૂંકા વિનાનો પ્રેમ માઈકલ-વિમુત્તિ વચ્ચે હોત તો એનું નતુ જ રૂપ આપણને જોતા મગન થી ચોંધાર મહેતા આ પ્રેમનિરૂપણનો જાણે કે ખુનાસો આપના હોય તેમ માઈકલનું મધન નિર્દાન લખે છે.

“મન જન્મની વાન સત્યી હોય કે ખોડી હેવ તે વસ્તુ તેને મન જરા પણ મદત્વની નહેાતી, મદત્વની વસ્તુ તો આ જન્મે સંભળાતા હલ્લના પડનાં દગા મન જન્મની વાત તો આ જન્મની સિદ્ધ દહીકનને વધુ મોહક જનારી રહી હતી” માઈકલપત્રે આ સાચું માનીએ, પણ વિમુત્તિપત્રે કે પ્રેમસ મધનો લગમજ ખસે જ લાર ‘શીવન’ના ચમત્કારક તરફ અને અપ્રદામની અદ્વિત દિલ પર નાખીને લેખકે સાદસનું ક્ષિત્ર જણું કર્યું છે નવલકથાની આ નમણી કહી છે

મી ચોધર મહેતાનો કલમ, એમના પ્રિય જ્ઞેહમના પ્રવાદ જેવી, ક્યારેક ધીમી તો ક્યારેક વેગીથી, પરિ-રિધિતિને અનુરૂપ, સરે છે. એમનાં વર્ણનોમાં અને સવારોમાં વાચકને ખેચો જવાનું આકર્ષક બળ છે. આ નવલકથા એક નહિ પણ અનેક પ્રમુખત્રિકોણે રચતી સદિમાં રાચે છે એને ચોધરીવ વિલસણના જ મણી રહે છે. કર્ણલ-જેરિશ-ગુરાનસિંહ, માઈકલ-વિમુત્તિ-વેગી, અપ્રદામ-બીજલ-દણુદા, અને છેલ્લે રાણી જિહાદકુંવર અને લાલસિંહને ય આમાંથી જતાં ન કયાં. વિશ્વાસ અને નિશ્વાસને માટે અનુરાગનો પાયો અનિવાર્ય છે એવી માનવના તો અહીં જાણે-અજાણે કામ નથી કરી મૂકે ?

ભારત અને ચીન : આર્થિક વિકાસની એરણ પર | રમેશ ભટ્ટ

૧. પૂર્વ ભૂમિકા : ચીન

હેન્કા સો વર્ષમાં ચીને સાનિ અને સત્તામની નોંધ નથી. બહુ પુરાણો ઇતિહાસ આપણે નહીં જોયીએ. પરંતુ ૧૯૧૧માં સુનયાત સેનની આગેવાની હેઠળ પહેલી ક્રાંતિ થઈ અને દેશ આર્થિક અસ્થવસ્થામાં સંપડાયો. ૧૯૨૬-૩૦ દરમિયાન ચાંગ-કાઈ-શૈકે સત્તા મદલ્ય કરી ૧૯૩૬માં પેકિંગ તેના કબ્જા હેઠળ આવ્યું. પરંતુ ૧૯૩૭માં જાપાને મંચુરીયા પ્રાંતનો કબ્જો કર્યો, તેને પરિણામે ચીન-જાપાન બંને યુદ્ધ ચઢ્યાં ૧૯૩૯માં તો ચીન વિષયકનું સમરંજન રહ્યું જ હતું ૧૯૨૧ પછીના સમય માળા દરમિયાન સામ્યવાદીઓ સાથે તો રાષ્ટ્રવાદી સરકારની છૂટી-ઢેંઢાઈ લાકાઈઓ ચાલવા જ કરતી હતી. વિષયક પાતાં ચીનને, આર્થિક પુનરુત્થાપના માટે, હુનોતી અને અમેરિકાની, જાંબી સહાય મળી; પરંતુ રાષ્ટ્રવાદીતંત્રના સહેલા રેશનબોર તરફને કારણે તેનો સફળભોગ ન થયો. ૧૯૪૯માં સામ્યવાદીઓએ ચીનની તળભૂમિનો પૂરો કબ્જો જમાવ્યો.

આવી અસ્થિર અને કામગીરી પરિસ્થિતિ આર્થિક વિકાસને કાઈ રીતે પેલક ન હતી. આંતરિક એર-બ્યવસ્થા અને સરકારી સંક્રયિત નીતિને કારણે વિદેશી મૂડીરોકાણને ઉત્તમન મળતું ન હતું વળી દેશનું આંતરિક મૂડીરોકાણ પણ અસ્થ હતું, કારણ કે બ્યવસ્થિત મૂડીજમર અસ્થિતવર્માં આવ્યું ન હતું. વ્યાપ્તકી મૂડી જીભી કરવાનો ખર્ચ અનિ બારે હતો. તેમને બંદરો પર આવેલી સુબ્યવસ્થિત વિદેશી

પેઢીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આમ છતાં મૂળ કારણ એ હતું કે દેશ અર્થવિકાસિત હોવાથી રાષ્ટ્રીય આવકનું આરંભ નાનું હતું તેથી તે દ્વારા ખચત અને મૂડી રોકાણની શક્યતાઓ ધણી એછી હતી.

આ ઉપરાંત સરકારનો દેશના તમામ બાગ-પર અસરકારક કાબુ ન હતો. વહીવટકારો મિનઅનુસરી અને લાચરીયા હતા વળી સરકારનું પોતાનું વિત્તનન પણ પ્રાથમિક સ્તરેનું હોઈ, તે આર્થિક વિકાસના કાઈ પગલાને પ્રોત્સાહન આપી શકતી ન હતી.

દેશમાં ૯૦ ટકા કરેલા આકેતરા હતા. આવક-વેરો ટેક ૧૯૩૭માં જાપાન સાથેના યુદ્ધ સમયે જ દાખલ કરાયો હતો. મોટે ભાગે સરકારી ખર્ચના ૮૦ ટકા બેટકું જ મહેસુલ આવડતું હતું, પરિણામે ખાધવાળાં બજેટ પૂરવા સરકારે જિયા બ્યાન્ગે બ્યાપક ધોરણે નાણાં જીભી મેળી હતી અદાજ પત્તો મોટો બાગ ફેવું અને તેનું બ્યાજ ચૂકવવામાં જતો હતો.

વળી સરકારી ખર્ચનો મોટો બાગ, સામ્યવાદીઓ અને જાપાનીઓના ઉપદ્રવને કારણે લશ્કર પાછળ જતો હતો આથી સરકાર જાહેર આધકારમોતે કે ઉત્પાદન વખતવાનો કાઈકેમ હાય થરી રાખી ન હતી.

આ સંજોગોમાં કુમાનો વધતો જ જતો હતો. અને રાષ્ટ્રવાદીઓના શાસન દરમિયાન પણ વખત તો ચઢલ્યું બદલવા પડ્યું હતું. ૧૯૪૬માં દાખલ કરાવેલું ચલણ તો માત્ર ૭ અંકવાદીઆમાં ચૂપ-ચૂપ

વગરનું યર્ષ મધું હતું. આથી ઠેકઠાકારો કુમાવો એ રાષ્ટ્રવાદી સરકારના પતનનું એક મોટું કારણ ગણવામાં આવે છે. આમ છતાં ૧૯૩૭માં ચીન પાસે ૭૦૦૦ માઈલની રેલ્વે સાઈન હતી અને મુખ્ય શહેરો દવાઈ બંધારણથી સંકેતિત હતાં. ૧૯૨૭માં, ૨૦૦૦૦ માઈલના પેરીમીટરો દ્વારા તે ૭૫૦૦૦ માઈલના થયા હતા. શ્રમિકો અને હેનકાફિ જેવાં નગરોમાં વિદેશી-માલિકોના આધુનિક વ્યાપારશૈલ્યો ઝડપી વિસ્તરણ થયું હતું. ઉદ્યોગોમાંની શેષજારીનો આંક ૧૦ લાખની ઉપર મૂકાઈ હતો અને ૧ કોડથી વધુ કારીગરો દસ્તાવેજોમાં શેષજારી દ્વારા આશ્રય વિનયોમાં સામગ્રી વધુ સારી સગવડ મળી હતી.

ચીનના જનતાન-આધીન ફાર્મોસ અને મંચુરીઆમાં જપાને, જોડીને આખિ વળેએએવો, બારે ઉદ્યોગોના આપાદ સમૂહ જોગો કરી દીધો હતો.

૨. સત્તાપ્રાપ્તિના પ્રારંભમાં

આમ તો ચીની સામ્યવાદીઓ કહર અને રહિ-ચૂન માઈસપંથીઓ હતા. પરંતુ સત્તાપ્રાપ્તિ માટે તેમણે વૈચારિક વ્યૂહરચના અને નીતિ જાહેર કરી હતી. ૧૯૪૦માં માઓ ત્સેતુંગે પોતાના પક્ષના વિચારો 'નવી લોકશાહી વિષે' નામક પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યા હતા. સામ્યવાદી પક્ષના નેતૃત્વહેતુને સંયુક્ત માર્ગો પહેલી કાંતિ કહે અને શાહીવાદી, સામંતશાહી અને અમલદારશાહી મૂડીવાદી પરિણામો હોવાં, હિંસા વગરની પીછા કાંતિમાં 'વર્ગવિહીન સમાજવાદી સમાજ'ની રચના થાય. આર્થિક ક્ષેત્રે રાજ્યની-માલિકોનાં જાહેર શાહસો અર્થતંત્રમાં અમીસર એવું પરિણામ અને તેમજ ઉત્તરોત્તર સામાજીકરણ (રાષ્ટ્રીકરણ)નો આશ્ર મોકળો કરી આપે. જમીનદારોની માલિકી નાબૂદ કરીને ખેડૂતોને જમીન વહેંચી અપાય અને જમીન માલિકીનું સમાનીકરણ થાય.

● આમ 'મૂડીના ઓકુલ' અને 'જમીનમાલિકીના સમાનીકરણ' દ્વારા અર્થતંત્રનો વિકાસ થાય. આમ

૧૯૩૭માં ચીનના ૫૦ ટકા કોલસા, ૬૬ ટકા ગરોળી લોખંડ અને ૯૦ ટકા પૌલાઈ માત્ર મંચુરીઆ વિસ્તારમાંથી આવતું હતું. ચીનની મુખ્ય જમીનમાં માત્ર ૪૫૩ અને અન્ય હજારો ઉદ્યોગો જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાંથી ૫૦ ટકા જેટલું તેા એકત્રુ કાપડ-ઉદ્યોગનું જ હતું બારે ઉદ્યોગ તેા એકે દતો જ નહો.

મોટા કામના આધુનિક ઉદ્યોગો વિદેશી માલિકીના હતા હજારો ઉદ્યોગોને તેમની જમીનઆતના ૫૦ થી ૭૦ ટકા મારે વિદેશી આયાતનું અવલગન હતું ઉદ્યોગો દરિયા કિનારાના નગરોમાં જ રેલ્વેન હતા એકલા શ્રાપાઈમાં જ દેશનું અધુ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન થતું હતું. ત્યાં નહોતું શેર જગર કે શેરોનું જાહેર ભરણું. વ્યાપારકોઓ વ્યક્તિગત કે કૌટુંબિક ધોરણે જ ચાલતાં હતાં.

છતાં મૂડીવાદી માલિકી અને ઉત્પાદનને રાજ્ય સંવિધાના નાબૂદ નહોં કરી નાંખે.

૧૯૪૯માં, સત્તા હાંસલ કર્યા બાદ, તેમણે લગભગ આવી જ નીતિને અમલમાં મૂકી. તેમણે સરખાત 'શિથ અર્થવ્યવસ્થા'થી કરી. અર્થતંત્રના પાંચ વિભાગો પાસવાયાં આપ્યા—(૧) રાજ્યની માલિકીનું (૨) સહકારી (૩) ખેડૂત કારીગરોનું વ્યક્તિગત, (૪) ખાનગી મૂડીવાદી અને (૫) રાજ્ય મૂડીવાદી.

તેા કે ખાનગી માલિકીના ઉદ્યોગો માત્ર રાખવામાં આવનાર હતા. પરંતુ રાજ્યની માલિકીની વ્યાપારી સરચાઓને ચાથે વસ્તુઓનો વ્યાપાર સંચાળી લઈ લાવની સપાડીને સ્થિર રાખવાની અને તેને સરકારની જમીનઆત મુજબ કાપવાની પઃવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી હતી. આમ છતાં વ્યાપાર, નાના ઉદ્યોગો અને મોટા ઉદ્યોગોને કંમે કંમે રાજ્યની માલિકી હેઠળ લાવવાનું ખેવ રખાયું હતું સહકારી વ્યવસ્થા

અને રાજ્યનો અકૂશ એ જ ને આ હેતુ માટે વાણર-
વાનાં સંપાદન હતી.

આમ, સરખાતામાં, પોતાની સમ્યક્ દૃઢ
ન થાય ત્યાં સુધી, સક્રિય એટલા બધા જ
વજોના સહકાર મળે તે દરિયાં તેમણે પોતાની
આર્થિક નીતિ અમલમાં મૂકી હતી. વળી,
પોતાની માન્યતાઓને તો તેઓ દૃઢ પહે
વળગી જ રહ્યા હતા. છતાં રાજકીય રીતે
વધુ અનુકૂળ આવે તેવી જ નીતિ તેઓ અનુ-
સરતા હતા અને તેના પર જ ભાર મૂક્યો
હતો.

પરંતુ જેવી તેમની સત્તા દૃઢ થઈ કે તરત જ
તેમણે લોકેશ્યુને બાજુએ મૂકીને પોતાની વિચારસરણી-
ના ચોકઠાં અનુસાર પોતાની આર્થિકનીતિને ઢાળવા
માંદી હતી. આર્થિકનીતિ ધાવામાં, અન્ય કોઈ સામ્ય-
વાદી પક્ષ કરતાં, એમણે વધુ બચવાકાંડા દાખવી હોવા
છતાં તેમણે પ્રારંભેથી આર્થિક કાર્યક્રમ તો રૂઢિચુસ્ત
અને પરંપરાગત સામ્યવાદી પંથના જેવો જ હતો.

૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨નો ગાંધી ચીની સામ્યવાદિઓ
એ આર્થિક અને રાજકીય પુનઃ સ્થાપનામાં જ માન્યો.
કારણ કે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષથી આંતર-વિગ્રહ અને યુદ્ધથી
સમગ્ર અર્થતંત્રને બારે ત્રણેકાન પડ્યો હતું ૧૯૪૬માં
ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન અપાઉની સર્વોચ્ચ સપાટી કરતાં
૫૦ ટકા નીચે જ હતું

તેમણે સૌ પ્રથમ કુમાવાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન દાખ
ધર્યો. અપાઉનું તમામ ચક્રણ - વિદેશી ચલણો - એ
બધા જ નાબૂદ કરી સમગ્ર દેશમાં નવું 'પ્રાણુ
ચક્રણ' દાખલ કરવામાં આવ્યું વિદેશ હુંડીઆમણમાં
રાજ્યનો ઈન્જીન રૂપાયો. ૧૯૪૬ના જૂનથી ડિસેમ્બર
સુધીમાં આવરણક ચીનના બાવતો અર્ધ મુખ્ય મુખ્ય
મહેરોમાં ત્રીસ ગણે વધી ગયો હતો.

હાલ સપાટીને નીચો લાવવા, સૌથી પ્રથમ તો,
આવરણક ચીને અંગે સરકારી ઈન્જીનરોમાં કંપની-
ઓ રચવામાં આવી અને તેમણે ચીનની ખરીદી
અને અનુકૂળ રચણે અને સમયે વેચાણનું કામ
સંભાળી લીધું.

આજ સંસ્થાઓના નિયંત્રણ દ્વારા ચીનનાં જાતી
માં કાપ મૂકીને 'વિક્ટરી બોન્ડ'ના ફરજિયાત વેચાણ
દ્વારા તેમજ કરકસર વર્ણ પત્રો દ્વારા દારૂ નાણાં
જથ્થો ઘટાડવામાં આવ્યો. મજૂરો માટે વેલ્ફેર-પ્રોગ્રામ
પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી

૧૯૫૦માં ચીને કોરીઆના યુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો
તેથી તેના અર્થતંત્ર ઉપર ભારે માંદી અસર થઈ,
માલની અછત, નફાખોરી અને સધરાખોરી વળી પાછાં
છતાં થયાં. પરંતુ આ પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ તેમણે
અર્થતંત્ર પરના પોતાના કાબુને વધુ બંધાવક અને
મજબૂત કરવામાં કર્યો પ્રખ્યાત જીવનધોરણ પર વધુ
કાપ મૂકવામાં આવ્યો આ રીતે પ્રજા પાસેની ખરીદ-
શક્તિને રાજ્ય પાસે એવી લેવામાં આવી. આ બધાં
પદ્ધતિથી આવરણક ચીનના આર્થિક કાષ્ટ મોટો ફરક
થયો નહોતો

● આ બધું છતાં રાજ્યની માસિકીનું પ્રમાણ આ
માળા દરમિયાન વધતું જ રહ્યું. રાજ્યની માસિકીના
ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન, ૧૯૪૬માં કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના
૩૧-૭ ટકા હતું તે ૧૯૫૨માં ૬૧ ટકા થયું રાજ્યની
માસિકીતે આર્થિક જથ્થાનું બ્યાપાર ૪૪ ટકા પછી
વધીને ૫૦ ટકા થયો. આખું એ દેશ તંત્ર, ૮૦ ટકા
ભારે ઉદ્યોગો, ૬૦ ટકા વહાણવડું અને ૫૦ ટકા
હજવા ઉદ્યોગો રાજ્યની માસિકીના ખતી ચૂક્યા.

તેમની ભહેરાત મુજબ ત્રણ વર્ષમાં ખેતી અને
ઉત્પાદનમાં ૭૭-૫ ટકાનો વધારો થયો. જે કે ૧૯૪૬ના
ઉદ્યોગોના પાયાનાં વર્ષની સપાટી પછી જ નીચી હતી.

આમ ૧૯૫૨ સુધીમાં તેમણે ત્રણ મુખ્ય
કાર્યો કર્યા—(૧) ચીનની તળભૂમિનું એકી-
કરણ (૨) ખેતી બચવસામાં સુધારણા,
અને (૩) રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં પુનઃસ્થાપના.
તેમના આ કાવામાં તેઓ મહદઅંશે
સાધ્યા હતા.

આ સિદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ તેમને વધુ બાપક,
સર્વમાલી અને યુસ્તવણે નિયંત્રિત એવો વિશ્વસાપક્રમ
ધરી કાઢવાનું અને અમલી બનાવવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

૩. પૂર્વ-ભૂમિકા : ભારત

હવે આપણે ભારતના આર્થિક વિકાસનું પણ સાથે સાથે પુનરાવલોકન કરી લઈશું. ૧૮૫૭માં બ્રિટિશ તાજા હેઠળ ભારત મુકાય ત્યારથી ભારતીયો વર્ષની સલામતી અને કાનિ-ભારતે અનુક્રમશઃ હતા. ૧૮૫૦ થી ૧૯૦૦ દરમિયાનના કાળ કરે દુકાળને ખાદ્ય કરતાં પછીના પચાસ વર્ષમાં એવી વ્યાપક આપણિ જમ નહોતી આવી બ્રિટિશ સરકારને જોડે ભારત એ વાર યુદ્ધમાં સરોવાયું હતું પણ તે દીડે પુરવું સમર્થનથી બન્યું ન હતું. જોશું યુધ્ધે તેના ઉત્કર્ષનનનને વેગ આપ્યો હતો. રહેનેની સ્થાપના અને સ્કૂલ, યાં કોલસા અને કાપડ જેવા ઉદ્યોગોના માર્ગે તે સો વર્ષ પૂર્વે યાદ ચૂક્યો હતો. ૧૯૨૧ ૧૫૦ તો વિદેશી સરકારે પણ ઔદ્યોગિક સંસ્કારની નીતિ અપનાવી હતી.

બીડા એ નેપિયું ધરે કે વિદેશી સરકારની નીતિ જોખાઈ જોખા દરેકેપે હારા રચાઈ ભાગવાની સ્ત્રી હતી તેની સમગ્ર આર્થિક નીતિ બ્રિટનના હિતને જોડે રથાને રાખીને ધડાતી હતી. પ્રજાનું અને નેતાઓનું પાન ખાસ કરીને રાજકીય આઝાદી હાંસલ કરવામાં રોકાયેલું હતું રીજક અને ગાંધીજીના આગ્રા બાદ આર્થિક વિચારણા પણ કંઈક પુનરુદ્ધારવાદી બની હતી. આમ હતાં અંગ્રેજી રાજ્યે કાવડો અને અવરેધા, બાજ સલામતી, વ્યાપક વાદન અવરદાર — આ અર્થ ગણ્યું હતું જોની પશુ ના ન પાડી સકાય.

દેશમાં આધુનિક ઉદ્યોગ-અવહારનો પ્રારંભ યદ્ય ચૂક્યો હતો છતાં ઉદ્યોગીકરણ આનું નહોતું. બીજી બાજુએ રથાનિક ઉદ્યોગોનું ૫૧૧ યદ્ય ચૂક્યું હતું ભારતને બદલે હિંદુસ્તા ઉદ્યોગોને આ પ્રક્રિયાથી વેગ મળ્યો હતો. આયોજોગોના વિનાશો જેવી પરંતુ ભારણ વધારી દીધું હતું.

આ સમય પરિસ્થિતિની ભૂમિકાને જેની અણીએ લેવી છતાં આર્થિક હાંકતો આ પ્રમાણે હતી—

નીચેની સહીના પ્રથમ ચાલીસ વર્ષ, દરમિયાન

અનાજનું ઉત્પાદન ૧૩૪ થી ૧૧૫ લાખ ટનની પંચ-વર્ષી સરેરાશમાં અથવા કરતું હતું બીજી બાજુએ સહીના પ્રારંભે ૧૦૦ એકર અનાજની સામે ૨૦ એકરમાં શેકડીઆ પાકો લેવાના હતા તે ૧૯૪૭ સુધીમાં ૨૫ એકર જેટલા થયા ૧૯૦૦ થી ૧૯૪૫ સુધીમાં અનાજ હેઠળનો વિનાગ ૧૩૮ ટકા જેટલો વધીને ૨૩.૧ કરોડ એકર પડ્યા ૨૧ ૨૮ કરોડ ૫૨ આગ્રા. શેકડીઆ-પાકોનો વિસ્તાર ૪૧ ૩ ટકા વધીને ૪૬૨ કરોડ એકર પડ્યા ૧ ૫૩ કરોડ એકર પડ્યો હતો.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે તજજ નાંખીએ તો ૧૯૧૨ થી ૧૯૪૫ દરમિયાન ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન બચતું થયું હતું. ઔદ્યોગિક વિકાસનો દર પણ આ સદીમાં આશરે ૩ ટકા જેટલો હતો હતો.

૧૯૧૪ સુધીમાં સુતમગ્ન કાપડ, કાપડ, કોલસા અને કાગળ ઉદ્યોગ, પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સીમેન્ટ કોખડપોલાદ ઉદ્યોગો અને ખાદ્ય ઉદ્યોગ ૧૯૩૧ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. સદીની અસરને લઈને ૧૯૩૭ પછી તેમને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું અને બીજા વિશ્વયુધ્ધે તેમને ભારે વેગ આપ્યો હતો. આ દરમિયાન સાઈકલ, સીવરનો સમ્રો, મોટરકાર, ઈન્જનેરી ઉત્પાદનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા ૧૯૪૭ માં ખાણો અને કારખાનાંઓનો રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમનિ કાઢ્યા ૩ ટકા હતા ૧૯૫૦માં ઔદ્યોગિક કામદારોની સંખ્યા આશરે ૧૫ લાખ જેટલી હતી.

● એકંદરે નેપિયું તો આપણે ચીન કરતાં ઔદ્યોગિક વિકાસની બાબતમાં અને તેની કાનિ સલામતીની બાબતમાં વધુ સારી સ્થિતિમાં હતા એ વાત સાવ રપષ્ટ છે. વધારામાં આપણે ૧૯૪૭માં કાનિમય માર્જે સ્વરાજ મેગન્ટુ દેશના બાગશાથી અને વસ્તીની મોટી હેરફેરથી દેશમાં થોડી અકાંતિ ફેલાઈ. પરંતુ આ સ્થિતિ ચીન કરતાં વધુ સારી હતી ચીનમાં ૧૯૪૯માં લાંબી અને બીજી લાગ્રહ લડીને સામ્યવાદીઓ સવા પર આવ્યા. અને તેમને દેશોસામાં

અમે મેકાના રક્ષણથી મેંદેલા ચર્મ-કાષ્ટ-રોકના આક્રમણનો સહકારનો લાભ લેનો બ્યારે ચીની સામ્પવાદીઓને ભય તો સનાવના જ કરતો હતો. પરંતુ રશ્ચિયાના ઝમ્પૂર ટેકને આધારે તે જીવંત હતું આપણે ત્યાં સરકારને પ્રાપ્તના અદ્યક્ષ ઉત્સાહ અને વ્યાપક

સહકારનો લાભ લેનો બ્યારે ચીની સામ્પવાદીઓને સંભવિત પ્રતિક્રિયાનો ભય સનાવતો હતો. આ બુદ્ધિ-કામાં આપણે કારત અને ચીનનાં અર્થિક નિકાસને નિદાણવો જોઈએ

૪. ભારત-ચીન સમસ્યાઓની તુલના

ચીનની તથામિતુ હોવફળ ૯૬ લાખ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તે ભારત કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું છે. ચીની વસ્તી દર ચોરસ કિલોમીટરે ૭૦ વ્યક્તિઓની છે બ્યારે ભારતની ૧૪૪. પરંતુ આ આંકડાઓ વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરતા નથી. એનું કારણ એ છે કે કુલ જમીનમાંથી ખેતીલાયક જમીનનું પ્રમાણ ૨૩ ટકા છે બ્યારે ભારતમાં ૭૫ ટકા છે પરિણામે ૧૯૫૬માં ભારત દર ૧૦૦ ચો કિલોમીટર ખેતીલાયક જમીન પર ૨૬૦ વ્યક્તિઓને નિભાવતું હતું બ્યારે ચીનને ૫૬૪ વ્યક્તિઓને નિભાવતી પડતી હતી.

મીજુ, ચીનની મોટા ભાગની વસ્તી તેના પૂર્વ સાગરકિનારા તરફ અને તેની નહીઓના કુખ આગળ જમા થયેલી છે. આ વિસ્તાર દેશની કુલ જમીનના ૭ ટકા જેટલો છે છતાં તે દેશની ૯૦ ટકા વસ્તીનો ખોજ હોવાને બ્યારે ભારતમાં ૧૯૫૧ની ગણતરી અનુસાર ૭૫ ટકા વિસ્તારમાં ૯૦ ટકા વસ્તી રહે છે

આ આંકડાઓ ઉપરથી ચીનનો વિસ્તાર એટલો હોવા છતાં એકાઉ જમીન પર વસ્તીનું ઘનાણું કેટલું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ.

૧૯૫૮માં ભારતની વસ્તી ૪૦ કરોડ હતી અને તેના કરતાં ચીનની વસ્તી ૬૦ ટકા કરતાં વધારે જેટલો કે ૧૭ કરોડ જેટલી હતી. પરંતુ ભાગનાં વસ્તી-વધારાનો દર લગભગ એ ટકા જેટલો રહ્યો છે બ્યારે ચીનમાં તે ૩ થી ૩.૫ ટકાનો થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરિણામે હાલમાં ભારતની વસ્તી આશરે ૪૪ કરોડની છે બ્યારે ચીનની ૭૧ કરોડની.

આથી ચીનનો મોટો પ્રશ્ન એ કાઈ હોય તો તે

છે એનો વસ્તીવધારો. આ વધારાને રોકવા આપણે ત્યાં તો બીજી ચોજનાના પ્રારંભથી પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે પરંતુ સામ્પવાદી ચીનાઓની વિચારસરણી અનુસાર તેઓ વસ્તીને સમરપાટ્ય માનતા નથી. કારણ કે વસ્તીને—માનવજીવનને પણ તેઓ એક સાધનમાત્ર ગણે છે. તેઓ અલ્પસંકીર્ણ સામે માનવસંકીર્ણને મૂકે છે. માનવજીવનનું મૂલ્ય તેઓ કેટલું ઓછું વાકે છે તેનો ખ્યાલ હાલખ—નેફામાં લશ્કરના જે ધાર્ડ ઉતા-રવામાં આવ્યાં તેના પરથી આવવો જોઈએ. વળી તેઓ એમ પણ માનવા હતા કે વસ્તીવધારાના દર કરતાં અનાજના ઉત્પાદનનો દર વધારી શકાયે આથી વસ્તી-વધારો રોકવા ૧૯૫૬ સુધી કાઈ પગલાં જ ભરવામાં નહોતાં આવ્યાં. તે પછી પણ કાઈ પગલાંની અસર જણાઈ નથી કારણ કે ૧૯૫૭-૫૮ દરમિયાન પણ વસ્તીવધારાનો દર ૩.૫ ટકા જેટલો જાયો રહ્યો છે.

આ મોટા વસ્તીવધારાને પહેંચી લગવા માટે ચીનને ચોતાનો વિકાસનો દર ધણો જીંચો રાખવો પડશે એમાં શંકા નથી. અને જીંચા વિકાસદ હોવા છતાં તે ભારત કરતાં જુદું આગળ વધી જશે એમ માનવાને પણ કારણ મળતું નથી.

● પરંતુ ભારતમાં કુલ વસ્તીમાંથી માત્ર ૪૩ ટકા જેટલી વસ્તી જ આર્થિક રીતે સક્રિય છે જેટલો કે તેઓ ઉત્પાદનમાં ચોતાતો દિરસો આપે છે ચીનમાં આ પ્રમાણુ કેટલું છે તેના આંકડા તો મળતા નથી પરંતુ ભારત કરતાં તે ધણું મોટું દર્શો જ. કારણ કે તેઓએ મોટા ભાગની પ્રળને, જાહેર બાધકામો થા જાગેશો રોજનામાં કામે લગાડેલી છે, આર્થિક રીતે સક્રિય વસ્તીનું મોટું પ્રમાણુ ચીનને ઉપયોગી નીવડે. આમ છતાં વધતી જતી વસ્તી એ ચીનનો મોટો પ્રશ્ન છે.

૫. પંચવર્ષી યોજનાઓ

ભારતની પ્રથમ પંચવર્ષી યોજનાનો પ્રારંભ ૧૯૫૧-૫૨ થી શરૂઆત થયો છે. પહેલી યોજના, આમ તો, કૃષિપ્રધાન હતી અને તેનો ઉદ્દેશ કુષ્ઠાત્તર યુનિવર્સલના હવાનો હતો. પ્રગતિના જીવન ધારણને મુદ્દ પહેલાંની સ્થિતિએ પહેલાંયાડવાનો હતો. પહેલી યોજનાને પંચવર્ષીએ અનાજની પેદાશમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થયે ૩ માં ૪૫ ટકાનો અને તેલીબીયામાં ૮ ટકાનો ૧૦ લાખ એકર જમીનને નહેરોનું પાણી અર્થુ; ૧ કરોડ એકરને નાનાં સિંચન કાંચેથી પાણી અર્થુ.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો આક, ૧૯૫૧ને પાયાનું ૧૦૦ ગણતારી, ૨૨ ટકા જેટલો ઊંચો ગયો. વીજળી અને સિમેન્ટની પેદાશ લગભગ બમણી થઈ.

રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થયો.

બીજી તેની પહેલી પંચવર્ષી યોજના ૧૯૫૪ ના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ કરી 'સમાજવાદી ઉદ્યોગીકરણ' એ તેનો મુખ્યમંત્ર હતો. તેનો ઉદ્દેશ ભારે ઉદ્યોગોની પેદાશમાં ૭૩ ટકા અને ખેત પેદાશોના મૂલ્યમાં ૫૧ ટકાનો વધારો કરવાની હતી તેણે ૧૯૬૪ મેટા ઔદ્યોગિક એકમોનો પ્રારંભ કર્યો જે પૈકી ૧૫૬માં રસાયણી સહાય ગણી હતી. પહેલી યોજનાને અંતે સરકારે સંપૂર્ણ સફળતાની જાહેરાત કરી હતી. અને તેની નેણવાત સિદ્ધિઓ હતી. પ્રાથમિક લેખકમાં ૬૨ ટકા વધારો; પેદાશમાં ૮૩ ટકા, કુલ એર્ષદમાં ૫૧ ટકા રાસાયણિક ખાતરોમાં ૨૯ ટકા અને દૂધ ઉત્પાદનમાં ૧૦૦ ટકા.

આં ઉપરાંત, યોજના દરમિયાન જ ૧૯૫૫ના શુભાર્ષથી ખેતીનાં સામુદાયરણને કાર્યક્રમ પશુ મેટા પાંચા ૫૨ કરે કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વંવાપી અને સર્વંપ્રાકી આયોજન કરીને અર્ષતત્રમાં તમામ ગામોને એક બીજા સાથે સંકલિત કરવામાં આવ્યા હતા અને રેલની લગભગ તમામ આર્ષિક અટ્ટિઓ ૫૨૦ વ્યાપક અને દૂરગામી અર્ષકપદતિ દાખલ કરાઈ હતી.

ભારતની પહેલી યોજનામાં ગામીય આવકમાં ૧૨ ટકાના અપેક્ષિત વધારા સામે અરેખ્ય વધારો ૧૮ થી ૧૯ ટકાનો થયો હતો તેથી આપણે મહત્વાકાંક્ષી અને ઉદ્યોગીકરણ પર ભાર મૂકનારી, ૧૯૫૫-૫૬ થી શરૂ થતી, બીજી યોજના બનાવી તેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૨૫ ટકા વધારો કરવાનો હતો. ઉદ્યોગીકરણનો પાયો નાખવા માટે ભારે ઉદ્યોગોનો પ્રારંભ કરવાનું થયે રાખવામાં આવ્યું. ઉદ્યોગોમાંનું રોકાણ ૭ ટકા પછી બીજી યોજનામાં ૧૮ ટકા કરવામાં આવ્યું.

બીજીને પણ પહેલી યોજનામાં જે પ્રોત્સાહક સિદ્ધિઓ થઈ તેનાથી ૧૯૫૮માં પ્રારંભની બીજી અતિ મહત્વાકાંક્ષી યોજના થઈ શકી. એ યોજના 'વિશ્વસની હરણફાળ' (Great leap forward) તરીકે ઓળખાત છે. ૧૯૬૨માં ખેતી અને ઉદ્યોગોમાં થતી પેદાશમાં ૬૫ ટકા જેટલું વધારાનું પેદાશ-મૂલ્ય ઉત્પાદન કરવાનું થયે રખાયું હતું મૂંઝવે મલસામાંનું ઉત્પાદન, વપરાશી માલસામાન કરતા વધુ અડધે વધારાનું હતું - ૧૯૫૭માં વપરાશી મલસામાંનું પ્રમાણ ૬૮ ટકા હતું તે ૧૯૬૨માં ૫૦ ટકા પર આવે ન્યારે મૂંઝવે મલસામાંનું ૩૮ ટકા પરથી ૫૦ ટકા ઉપર પડેલું. રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૫૦ ટકાનો વધારો અંદાજ્યો હતો. ૧૯૫૭માં સમગ્ર અને વહીવટી અર્થ પાછળ ૩૨ ટકા જેટલો બજેટી અર્થ થયો હતો તે ૨૦ ટકા કરી નાંખવાનો હતો. ન્યારે 'આર્ષિક રચના અને સંસ્કૃતિક વિકાસ' પાછળનો અર્થ ૫૬ ટકા પરથી વધારીને ૬૦-૭૦ ટકા કરવાનો હતો. ઉદ્યોગો પાછળ અર્થનાર રકમમાં ૬૦ ટકાનો અને ખેતી પાછળ ૧૦ ટકાનો વધારો મુકાયો હતો. ન્યારે બાકીની વધારોની ૩૦ ટકા રકમ, વાહન-અવદાર વ્યાપાર, બેંકીંગ અને વહીવટીનું પાછળ રોકાનાર હતો.

આ યોજના અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી હતી. અને તેના અંતરમાં પ્રારંભથી મુશ્કેલી અનુભવાવા લાગી

હતી. રાક્ષસી કદના ઔદ્યોગિક એકમો પાછળ જે બારે ખર્ચ થયો તેથી, તેમજ તાલિમનુદ્ધ માણસો અને વાહનવ્યવહારની અછતને ઘટીને, સ્થાનિક ખર્ચકામના કાર્યો તેમજ પ્રજાનો વપરાશ ઘટાડી આ ખર્ચાનો ભોગ પડી હતી. આથી મોટા ઉદ્યોગોના નિકેન્ડીકરણની ચોજના અમલમાં મુકાઈ હતી. તેમજ નાના પાયા પરની, પ્રાથમિક સ્વરૂપની, ઉત્પાદન પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાપદ્ધતિ અમલમાં મુકાઈ હતી. પરિણામે, નાની નાની સોખંડ બાળવાની કાઠીઓ, કોસસાની ખાણો અને સિમેન્ટ બનાવવાની બઢીઓ ભૂળી કરાઈ હતી. તેજના સારણીકામ માટે સાકાની રિંગો ઝીળી કરવામાં આવી હતી. આ બધી વ્યવસ્થાને વિકસિત દેશમાં ભાગ્યે જ કોઈ મહત્વ મળે આમ છતાં યશની અને છૂટ ધરાવના દેશમાં કૌશલ પડેલા માનવશ્રમથી જે કાંઈ ઓછીવત્તી પેદાશ થાય તે, અતે તો, ઉપકારક જ હતી.

‘કેમ્યુન’ની રચના કરીને આવા નાના ઉદ્યોગો તેને ઓપવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૫૨ બાદ ખેતીમાં જે નિબંધતા મળી તે બાદ ગામડામાં આવા ‘કેમ્યુન’ રચવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. ગામડામાંના ખેડૂતોનાં ૫૦૦૦ ધરોત્તુ એક ‘કેમ્યુન’ રચવામાં આવ્યું. ૧૯૬૦ સુધીમાં કહેરની ૬૦ ટકા

પ્રતીને એટલે કે ૫૦૨ કરોડની વસ્તીને મ આવી રીતે ૧૦૦૦ કેમ્યુન રચવામાં આવ્યા. જ્યારે ગામડાંઓમાં સમગ્ર વસ્તી અને તથામ સદકારી ઉત્પાદક મંડળીઓને આવરી લેનાં ૨૪૦૦૦ કેમ્યુન રચવામાં આવ્યાં હતાં.

આ કેમ્યુનમાં, સામુદાયિક રસોડાં, બોજનમુદો અને ધોડીઆથરો હોય છે. એનાથી સ્ત્રીઓ-ધર-કામમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે અને તેઓ ખેતરમાં કામ કરી શકે જ્યારે પુરુષો ખેતરને બદલે ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં કામે લાગી શકે. વળી તેમના સૌના વપરાશને પણ નિયંત્રિત અને વ્યવસ્થિત રાખી શકાય.

● આમ ચીને ‘કેમ્યુન’ દ્વારા પેતાની મોટા બાળની વસ્તીને કામે લગાડી છે અને આર્થિક વ્યવસ્થાને સંતોષી છે. અને ખીછ બાળુએ તેને સામ્યવાદી સમાજની રચાપનાની દૃષ્ટિએ કહીને વિચારસરણી સુસંગતતા પણ દાક્ષિત કરી છે.

અહીં એ નોંધવું ઘટે કે ભારતની ખીછ ચોજના દરમિયાન સદકારી ખેતીની અને સરકારી વેપારની કેપ્રિસપક્ષે જાહેરાત કરી તેનાથી દેશસરમાં બારે વિરોધ થયો એટલું જ નહીં તેનાથી ‘સ્વતંત્રપક્ષ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને અત્યારે તો આ બે વાતો સચવાકરી રીતે સૂધી બવાઈ હોય એવી પરિસ્થિતિ છે.

૬. જીવન-સ્તરની તુલના

ચીન અને ભારતની પ્રજાનાં જીવનસ્તરની તુલના કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે કારણ કે તે માટે પૂરતી અંકસાક્ષીય માહિતી મુલમ નથી. આમ છતાં ‘યુનો’ના આકાષિમાગની કેટલીક માહિતી ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આ મળતરી અનુસાર ૧૯૪૬માં ચીનની માયાદીક આવક ૨૩-૧૩ અમેરિકન ડોલર એટલે કે રૂ ૧૧૦ હતી; જ્યારે ભારતની ૪૨-૬૧ ડોલર અથવા રૂ. ૨૨૦. પરંતુ ૧૯૪૯માં ચીનની રજ ડોલર હતી જ્યારે ભારતની ૫૭ ડોલર વિદેશી ચલણમાં માયાદીક આવકથી જીવનસ્તર માપવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલીમયું છે. આમ છતાં સામ્યવાદીઓ

સતારક થવા ત્યારે ભારતની આવક ચીન કરતાં ઓછી હતી એ વાત નક્કી છે.

યુનોની જ મણતરી અનુસાર ચીનની રાષ્ટ્રીય આવક (ઔનિક પેદાશ), ૧૯૫૨ની આવસપાટીએ મણતા, પહેલી ચોજના દરમિયાન ૬૧ અનજ ઉપરથી ૯૩ અનજ યુઆન પર મઈ છે એટલે કે ૫૧ ટકા વધી છે.

ચીનની રાષ્ટ્રીય આવકમાં જે પ્રધારો થયો છે તે મુખ્યત્વે ઔદ્યોગિક વિકાસને જ આભારી છે. આ ગાનામાં હળવા ઉદ્યોગોમાં

૬૩ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. જ્યારે ભારે ઉદ્યોગોમાં ૨૧૦ ટકા, અને ખેતીનો વિકાસ માત્ર ૨૫ ટકા જેટલો જ હતો.

● યુઆન બરાબર ૨૩ ના દરે અણતરી મુકીએ તો ચીનની માયાદીક આવક ૧૯૫૭માં ૩ ૨૮૮ થઈ આજ વર્ષમાં ભારતમાં તે ૩ ૨૦૬ હતી. મનવજ કે ૧૯૫૭માં ભારતને ચીન બાદી મધુ ૧૯૫૮માં ચીનની માયાદીક આવક રૂ. ૩૭૫ અને ૧૯૫૯માં ૩ ૪૪૦ હતી આજ છતાં ચીનમાં આવની સપ્લાય પૂરેપૂરી રાજ્યપરિચાલિત હોઈ રાષ્ટ્રીય આવકની મજબૂરી અને તેના અર્થની દુલ્લભતા કંવામાં મુશ્કેલી છે જ

૧૯૫૦ થી ૧૯૫૮ના ગ્રાજી દરમિયાન અર્થકારકુ-ના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાંના ફાળામાં પણ ચોટ ફેરફાર થયો છે. ઉદ્યોગોનો ફાળો ૧૯૫૦માં માત્ર ૧૪.૧ ટકા હતો તે ૧૯૫૦માં ૩૬.૫ થયો છે. ખેતીનો ૬૫.૭ ટકા પરથી ૪૩.૬, બાંધકામનો ૧.૭ પરથી ૬.૨ ટકા, વાહનવ્યવહારનો ૩.૮ ટકા પરથી ૩.૪ ટકા અને બાપાર વાણિજ્યનો ૧૪.૭ પરથી ૧૦.૩ ટકા જેટલો થયો છે. આથી આવજો એમ તારી શકીએ કે ચીનના અર્થતંત્રમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તે એટલું ઝડપી અને મુશ્કેલી છે કે તેનું પ્રતિબંધ રાષ્ટ્રીય કૃત્રિમની બદલાએલી ટકાવારી-માં ઝીલાયું છે. ભારતના અર્થતંત્રમાં થએલા ફેરફારો અત્યંત સીમાવર્તી છે. અને એની ક્ષેત્રનાર ટકાવારીમાં આવા બાંધે થકે એવા ફેરફારો જણાતા નથી.

ચીને તેની ૧૯૫૪-૫૫ની પહેલી યોજનામાં ૪૨.૭ અમજનું રોકાણ કર્યું હતું જે ૧૪.૧૫ અમજ ડોલર બરાબર થાય.

આ રોકાણ ચીનની રાષ્ટ્રીય આવકના ૧૦ ટકા બરાબર છે, (જ્યારે ભારતનું રોકાણ રાષ્ટ્રીય આવકના ૬ ટકા જેટલું જ હતું.)

તેમાંથી ૨૫ અમજ યુઆન (૮ અમજ ડોલર) ઉદ્યોગોમાં રોકાયા હતા તે પૈકી ૨૨ અમજ યુઆન (૭ અમજ ડોલર) મૂડીરૂપ ઉદ્યોગોમાં રોકાએલા

હતા તેની સામે ભારતે તેના આયોજનના ૬૪ વર્ષમાં રૂ. ૨૬૫૦ કરોડ (૪૫ અમજ ડોલર)નું ઉચ્ચ મોટું રોકાણ કર્યું હતું જે પૈકી ૮૦ ટકા ભારે ઉદ્યોગોમાં મધું હતું. આમ વીજળી સહિતના ભારે ઉદ્યોગોમાં ચીને આવજા કરતાં ૫૦ ટકા જેટલું વધારે રોકાણ કર્યું હતું. આ રોકાણથી ચીન પોતાની મૂડીરૂપ આવસાધનની ૫૦ ટકા જરૂરીયાત પહેલી યોજનાને અંતે અને ૪૫ ટકા જરૂરીયાત બીજી યોજનાને અંતે સતોષી થકે તેમ હતું

આ રોકાણનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ લાભ એ છે કે શક્તિનો ઉપયોગ જરૂરીયાત અને ઇચ્છાનુસાર ભારે લશ્કરી શસ્ત્રસરજામ ઉત્પન્ન કરવામાં પણ થઈ શકે એમ હોય છે.

વળી ભારે મૂડી, સ્ટીલ, સિમેન્ટ, વિદ્યુતી કુડીઆમણ અને કૌશલ્ય વાપરતી યોજનાઓને બદલે, અમર્યાદા અને ઝડપી-બદલો આપનારી નહેરો, વનસવર્ધન અને ભૂવિનવસાધનની યોજનાઓને વધુ પ્રધાન્ય આપ્યું છે. વીજળીમાં પણ દીર્ઘકાલીન જલવિદ્યુત યોજનાઓને બદલે કોલસાથી ચાલતી યોજનાઓને અમર્યાદા બનાવી છે. જે કે ભારતનો કાલસાનો મુત્તકો મર્યાદિત વિસ્તારોમાંથી જ આવતો હોઈ જલવિદ્યુત જ સરતી પડે એમ છે. છતાં આ યોજનાનો ફલન-ફાળ લાંબો રહે એ પણ દરીકન છે.

બીજું ચીને પોતાના મૂડીરોકાણમાંથી માત્ર પચિસ ટકા જ વસતારો પાછળ રોકાયા છે. અને બાંધકામનો ક્ષાયાન કારખાનાં બાંધવામાં વપરાયો છે. વળી તેણે ૬૬૪ મોટા કારખાનાંઓમાંથી ૪૭૨ મોટા કહેરોથી દર નાખીને, સહેરિકરણનું દળાણ દાખ્યું છે. જ્યારે ભારતમાં પહેલી યોજનામાં જ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ વસતારો પાછળ રોકાયા છે. જેમાં એછી કિંમતમાં વસતારોનો સમાવેશ થતો નથી. વળી વસતાર-રોકાણ પૈકી ૬૬ ટકા જેટલું તે કહેરોનાં ફેરવેનવ મકાનો પાછળ થયું છે.

લેખને અંતે આપેલ કોઠા ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ચીનની પહેલી યોજના

દરમિયાન માધાદીઠ રોકાણ રૂ. ૧૨૨નું હતું ત્યારે ભારતનું રૂ. ૯૯. ત્યારે બીજી યોજના દરમિયાન તે અનુક્રમે રૂ. ૧૮૪ અને રૂ. ૧૪૯ હતું.

આ આંકડાઓ ઉપરથી એક તારણ ચોક્કસ કાઢી શકાય કે—

ભારત કરતા ચીનની માધાદીઠ આવક વધારે છે. પરંતુ તેમાંથી મોટે ભાગ મૂદી-નિર્માણમાં જાય છે. પરિણામે પ્રજાના જીવન-ધોરણમાં ભારત કરતાં કશો સુધારો થયો નહીં

૭. અન્ન ઉત્પાદન અને ખેતી

ભારતની માફક ચીનમાં પણ ખેતી આવીરૂપે જાય છે અને છે વધતી જતી વરતી, આવાત માટે કરવી પડતી ચૂકવણી અને ઉલ્લોગોની કાચા માલની જરૂરીયાત માટે કૃષિ-પેદાશમાં વધારો આવશ્યક અને છે.

પહેલી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ચીનનું ખેત પ્રતિવર્ષ ૪૦૦ ટકાના કરે ૨૦-૨૪ ટકા કુલ વધારો કરવાનું હતું. ત્યારે યોજના અને લક્ષ્ય ૧૦૪ ટકા જેટલું વધારો જવાનું છે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી. ૫૬ અને ચોખાના ઉત્પાદનમાં ૧૬૪૮-૫૨ની સરેરાશની સરખામણીમાં ૪૫-૫૦ ટકા જેટલો વધારો ૧૬૫૭માં થયો. આમ છતાં વરતીવધારાને પ્લાનમાં લઈએ તો ૧૬૫૩માં ૫૬ ચોખાની માધાદીઠ પેદાશ ૧૫૪ કિલોગ્રામ હતી તે ૧૬૫૭માં ૧૬૫ કિલોગ્રામ જ થઈ. આમ છતાં શહેરીસ્ત્રાની અને ઉલ્લોગોની વધતી જતી માંગને લઈને, તેમજ નિહાસની જરૂરીયાતને લઈને; પહેલી યોજનાનાં છેવટનાં વર્ષોમાં ભારે ખેત અંતુઃખવતી પડી. આમ ૨૫ ટકા જેટલા ધરખમ વધારા છતાં પહેલી યોજના દરમિયાન જ ખેતી વધારે માંગને પહેંચી વળી શકી નહીં.

૧૯૫૨માં કાંઠી ખેતી, નહેરા અને કુદરતી ખાતરોના વ્યાપક ઉપયોગને લઈને એક જ વર્ષમાં ખેત-પેદાશમાં ૨૫ ટકાનું ઉત્પાદન વધુ હોવાનો દાવો કરવામાં આવ્યો. પણ તે સાચો હોય તેવો આકરમક

જ હોય એ વાત નિશ્ચિત છે. પ્રજાના જીવનધોરણ પર ભારે કાપ સિવાય આટલું મૂદીનિર્માણ અને બચત-દર-શક્ય નથી. વળી સામ્યવાદી સરકાર જ ચોતાના અર્થતંત્ર પરના સમગ્ર અને સજ્જડ કાબૂને લઈને જ આ કરી શકે. લોકશાહી સરકાર માટે પ્રજાના જીવન-ધોરણને ઊંચું ઠાવવાનું કાર્ય આર્થિક વિકાસ જેટલું જ આવશ્યક ગણવું પડે છે. આજ બાબત સામ્યવાદી અને લોકશાહી ઢબની આર્થિક વિકાસપદ્ધતિ વચ્ચેનો તાત્વિક ફરક બતાવે છે.

અને કામચલાઉ રજૂપનો જણાવો. ૧૯૫૬, ૧૦ અને ૬૧ના વર્ષોમાં ભારે કુદરતી અફતો આવી. ૧૯૬૦નું વર્ષ તો પાછલાં સો વર્ષમાં જ ખરાબ હતું. આથી ૧૯૬૦માં માધાદીઠ ઉત્પાદન ૧૬૫૧-૫૭ કરતાં ઊંચું હોય એવું જણાવું નથી. વધારામાં, અત્યારે બપાસમાં, રશિયા અને અન્ય દેશો સાથેના વ્યાપારમાં ભારે ખોટ લાગે. અને ૧૯૬૦માં તો રેશનનું પ્રમાણ નાગરી રાખતા માટે ચીનને ઓટ્ટેરીઆ, કેનેડા જેવા દેશો પાસેથી ૨૦ લાખ ટન કરતાં વધુ વજ્ર અનાજની આવાત કરવી પડી. ૧૯૬૨માં ચીનનું અમઉત્પાદન ૧૮ કરોડ ટન હતું જે ૧૯૬૧ ૧૧.૭ કરોડ ટન કરતાં ૮ ટકા જેટલું વધારે હતું. પરંતુ આ રિયલિ સતોવજારક નથી કારણ કે આ વધારો વજ્ર જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવીને અને રોકડ પાડને ખાદ્યે અનાજ લાવીને ફાસિય કરવામાં આવ્યો છે એની સામે ભારતનું ખેતીનું ઉત્પાદન ૧૯૬૦-૬૧માં ૭૦૬ કરોડ ટન હતું તે ૧૯૬૨-૬૩માં ૮૦૩ કરોડ ટન પર પહોંચ્યો. અહીં ચીનની વધતી જતી વસ્તીને પણ પ્લાનમાં રાખવી પડે. (ચીનની ખેત-પેદાશના આંકડાઓ અંતર્ગત આપ્યા છે.)

રાશનિંગ

તેણે વર્ષ સુધી એક પછી એક ખરાબ મોસમ આવતી અર્ધ-ખેતી દેખીતી રીતે જ પ્રજાના વધારા

પર માડી અક્ષર પહોંચી છે. ૩ ના પાંદે મિલો પૂરી કક્ષિતી કામ કરી સકતી નથી એટલું જ નહીં, ખાંડ પરંદકથી મંગાવવી પડી છે. ખોરાક માટેની ફીફીલ્સમાં માનવ અને પશુ વચ્ચેના માનવના વિજયને કારણે, પશુને પણ નમણું પડતું થયું છે એટલું જ નહીં ચીની પ્રજા માંસ દારી છે છતાં તેઓને માંસની પણ તંત્રી અનુભવથી પડે છે. ૧૯૬૧ની સાલમાં ચાંપાઈમાં વસના નામરિકાને મહિને ૧૫ પાઉન્ડનું રેશન મળતું હતું. ભયારે હી ચી કક્ષાના કામદારોને વધુમાં વધુ ૩૦ પાઉન્ડ માંસ મહિનામાં ચારથી પાંચ વાર જ મળતું હતું અને તે પણ એટલા જથ્થામાં. ૧૦૦ ગ્રામ ચાલુથી અને ૧૦૦ ગ્રામ ખાંડ મળતી હતી. ૧૯૬૨ના મેમાં સામાન્ય રેશન ૧૩ પાઉન્ડ પરથી ૧૧ પાઉન્ડનું કરવામાં આવ્યું હતું. અને ખુલ્લા બજારમાં મોંઘા ઘટે જે માંસ મળે તો તે પણ નવેબરમાં બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

● અમલી તંત્રીને પહોંચી વળના ચીનના સામ્યવાદી પક્ષે સંજ્ઞાબંધ સૂત્રો વહેંચી મૂક્યાં છે તે તે જોવા જેવાં છે. રેશનકાંપ માટે કારણ આપવામાં આવ્યું છે કે : સાંકડે પ્રવાહ લાગી સમય વધી જાય છે. ચીનના અમ કારકસમા સેચુઆન પ્રાંતમાં સૂત્ર અપાયું છે : 'પહાડો ખાઓ.' મનસુખ કે ક્રિકાર કરો, મજાથી પડો અને ખાઈ શકાંત તે કાડપાન તોડી ખાઓ. ચીનમાં 'ભોજનનું આયોજન કરો' એ રાષ્ટ્રીય આદેશ છે અમ વપરાશ થતાંવા માટે 'યોજના પ્રમણે ભોજન કરો'નું સ્વરચાનિક કાર્યકરો જોઈએર પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

ખેતી-જમીનની સમસ્યા

ચીનમાં ખેતીના ક્ષેત્રે હેઠલાં દસ વર્ષમાં મોટા સંરચાકીય ફેરફારો પણ કરવામાં આવ્યા છે. સત્તા ઢાંચ ધરાવેલ 'સામ્વાદીએજે જમીનદારોને નષ્ટ કરી જમીનની નાના ખેડૂતો વચ્ચે વહેંચણી કરી આપી હતી જીમ તત્કામાં મોટા પાયા પર સેચા-સહકારી અને સંયુક્ત સહકારી મંડળીઓની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સહકારી મંડળીને લઈને જ ખેત-ઉત્પાદન વધી શકે એમ માનીને આપણી

સરકારે પણ સહકારી 'ખેતીનો નારો' લખાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ ચાનમાં વપરાશ નિયંત્રિત કરવા તેમજ સ્ત્રી કક્ષિતોને ઉપયોગ કરવા 'કોમ્યુન'ની રચના કરવામાં આવી હતી. અને આજે આ મધ્ય સરચાકીય ફેરફારો મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા છે કોમ્યુન એ રીતે ઉપયોગી નીવડ્યા હતા કે તેની મારફત સૌના વપરાશ પર કાબૂ પડી શકતો હતો. સૌને એક સરખો કાપ ભોગવવો પડતો અને કોમ્યુનના સભ્યો આપમેળે એક જીમના વપરાશ પર કાબૂ રાખતા હતા. સૌથી મોટો લાભ તો એ હતો કે ખોરાક પરના અંકૂશ દ્વારા પ્રત્યેક નાગરિક પાસેથી ધાનું કામ કરાવી શકાઈ હતું.

૧૯૫૦-૫૧ થી ૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં અરની ખેતીની પ્રગતિ પર નજર નાંખી લઈએ તો ધીમે ધીમે એક ધારી પ્રગતિ નોંધાઈ છે પહેલી યોજનામાં ૩ ૮૦૦, બીજીમાં ૩ ૧૨૦૦ અને ત્રીજીમાં ૩ ૨૦૦૦ કરોડનું રાશીય કરવામાં આવ્યું છે. નાંશીય વિસ્તાર ૫ કરોડ એકર વધીને ૬ કરોડ એકર થયો છે. વિવિધ પગલાં ને પરિણામે ખેતી હેડળના વિસ્તારમાં ૧૯ ટકાનો વધારો થયો છે. અનાજ હેડળના વિસ્તારમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે. ભાદરે અન્નેતર પેદાશના વિસ્તારમાં ૩૬ ટકાનો વધારો થયો છે. ખેતીના ઉત્પાદનમાં ૪૦ ટકાનો વધારો થયો છે. અનાજના ઉત્પાદનમાં ૩૬ ટકાનો અને અન્નેતર ચીજોમાં ૪૬ ટકાનો. વર્ષોવર્ષના ફેરફારો છતાં રૂના પેદાશમાં ૧૦૦ ટકા વધારો થયો છે ભાદરે ખંડનો ૭૪ ટકા ફૂલ-ઉત્પાદનમાં ૧૮ ટકા વધારો થયો છે.

● આપણે પણ મોટા પાયા પર અનાજની આવકાત કરી છે અને આજે પણ કરી રહ્યા છીએ. છતાં આપણે ત્યાં અનાજ અને અન્ન ખોરાકો ચીનનું મુકત નગર છે એ આર્થિક દૃષ્ટિએ મોટી સિદ્ધિ લેવાની જોઈએ. આપણી વપરાશ પર પણ કાંઈ નિયંત્રણ નથી. આ જે સ્વાતંત્ર્યે ભોગવવા માટે આવકાત કરવી પડે એ દેખીતું છે.

આપણે ત્યાં પણ જમીનદારી નાખૂંધ થઈ છે. મજેલીઆઓને કામદા દ્વારા રક્ષણ આપવામાં આવ્યું

છે. જનીનની ડાયમર્પાઈ બાંધવામાં આવી છે. જીવન જેવી પ્રતિ હારા પુનઃજન્મથી પણ થઈ છે. આમ છતાં સહકારી જેનીની વાત આનંદકારક નથી.

૮. બારે ઉદ્યોગો

આપણે અષ્ટાદિ એઈ મધ્ય કે ચીને તેની પ્રથમ યોજનાના પ્રારંભથી તેના અર્થતંત્રમાં પાયાગત ફેરફારો કરવાના હેતુથી ઉદ્યોગો પાછળ બારે શેકાણું કરવા મંજૂર હતું. અને ઉદ્યોગોમાં ૫ બારે ઉદ્યોગો પર ખૂબ બાર મૂક્યો હતો એવું કારણ એ હતું કે સામ્યવાદી રક્ષિતાએ જે અફલુત અર્થિક પ્રગતિ સાધી તેના મુશ્કેલી રોસિને બારે-ઉદ્યોગોના પાંચે નાખ્યો તે રહેલું છે. ચીને પણ રોસિન પણ અનુસરીને ખૂબ મોટા પાયા પર બારે ઉદ્યોગો નાખવાની શરૂઆત કરી. આજે તો તુંગિ તો કહ્યું હતું કે ત્સીને 'લોખંડ અને પોલાદના છે. પગો ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ.' બારે-ઉદ્યોગ પરના આ બારને લઈને ચીન કદાચ પાયાની પેદાશોની ખામતમાં બારન કરતાં ખૂબ જ આગળ વધી ગયું છે.

તેની પહેલી યોજનાના અત સુધીમાં તે ૫૦ લાખ ટન પોલાદ પેદા કરતું હતું જ્યારે આપણે બીજી યોજનાના અત સુધીમાં ૪૫ લાખ ટન એજ સમયે ચીન ૨૦ અબજ ડોલર વીજળી પેદા કરતું હતું આપણે આ પચેયને બીજી યોજનાને અતે પહેલો સફાર્. આ ઉપરાંત બારે જરીનરી, ધાર્મિક યોજના, બારે વીજળીને સામાન, સ્ટીમ ટરનાઈન, વીજળીના જનરેટરો, ટ્રાન્સફોર્મરો વગેરેની બાબતમાં પણ તે આપણા કરતાં નેંધવાન રીતે આગળ છે. સિમેન્ટની જાગતમાં તે બહુ આગળ નથી છતાં વપરાશની બાબતમાં આપણે પણ ઉઠાડી છીએ - ધરો બાંધવામાં અને રસ્તાઓમાં તે છૂટ્ટી વપરાય છે. ચીન તે કારખાનાઓમાં વાપરે છે. પહેલી યોજનામાં ચીને કોલસાનું ઉત્પાદન ચાર ગણું કર્યું જ્યારે આપણે એ યોજના દરમિયાન ૭૦ ટકાનો જ વધારો કરી શક્યા છીએ હા, એ વાત સાચી કે કુનિયાર્માં કોલસાના જથ્થાનો ત્રીજો ભાગ માત્ર ચીનમાં છે, છતાં તેના આટલા

મતલબ કે, લોકસાહી પ્રણાલી હેઠળ આપણે ત્યાં કમ ચાલે છે. અને સરકારી અપ્રેશી ન હોત તો કદાચ ઉત્પાદન વધુ ઝડપે પણ વધ્યું હોત.

ઉત્પાદન-વધારાને માટે તો આધુનિક યંત્ર સામગ્રીએ જ જવાબદાર ગણી શકાય. (ચીન બારતના તાજે તરવા દુધનાત્મક અંકડા અતમાં આપ્યા છે.)

વપરાશી માલ-સમાન

પરંતુ ન્યાં સુધી વપરાશી માલ સામાનને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, પરિચયિત ખૂબ જ અસતોષ કારક છે. કાપડ, દવા, વરવપરાશનાં વાસણો, કાપડ, ભેડા, કાચ, હથિયારો જેવી ચીજો કે જે આપણે નિરાંત અને કચો તગી વિના વાપરીએ છીએ તે તમામની ચીનમાં બારે તંગી વસતાય છે. વાંસની ચીજો કે જે સ્થાનિક જનતાવડની છે તેની પણ છૂટ નથી. કાપડની તગી પણ અધૂરી છે કારકને એક સરખા અને બૂરા રંગના બદન અને પાટલુન અપાના દર્શા

અભરમાં કદાચ વપરાશી ચીજો કુદાનોમાં વેચવા મળે મુશ્કેલી હોય છે ખરી પરંતુ તે પ્રેમવા માટે ચીની નારિકેને અનાજના રેશનની ચૂકવણી કરવી પડે છે. અને મોટા ભાગના નારિકે પાસે તો આપો વપરાશ - કુપન હોતી જ નથી. અનાજના રેશનની તમી નોનાં કાગળે જ તેઓ અન્ય વપરાશી ચીજો ખરીદી શક્યા હશે

હરણ કાળમાં પીછેહઠ

આ બધું છતાં જેતીમાં પાછળ પડવાને લઈને ચીન ઉદ્યોગોની બાબતમાં પણ 'વિકાસની દરજ્જાળ' બરાવામાં નિષ્ફળ ગયું છે, એમ હવેનાં ત્રણેક વર્ષથી માનવામાં આવે છે. જેતીની નિષ્ફળતાને લઈને ઓ-સોવિયે વરતીને અત પૂરું ન પાડી શકાય અને બીજી બાજુએ અતંતમાં તો કાઈ પણ રીતે નિવારણ જ પડે. નહીં તો પ્રગતિ બારે અસતોષ થાય. આથી ચીને જેતીને પગબર કરવા માટે પોતાના આયોજનનો અજવાળુંબ બદલ્યો છે. બારે-ઉદ્યોગોને ખલે જેતીને

આર્થિક વિકાસનો પાયો મજબૂતમાં આવ્યો છે. તેને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ હળવા ઉદ્યોગોને અને અંતે ભારે ઉદ્યોગોને. આ બાબતમાં ચીને (અર્થતંત્રમાં) અપનાવેલું સ્તર છે : ખેતી એ પાયાનું તરત જ પરંતુ અન્યે પાયાના તરતનું પાયાનું તરત છે. -

આમ ખેતીની કટોકટીને કારણે ઉદ્યોગોની પ્રગતિ રૂંધાઈ દશે અને આયોજનનો કેશ પણ બદલાયો દશે પરંતુ એમ ધવાનું બીજું પણ એક કારણ છે અને તે છે રશિયાની બંધ પડેલી સહાય આ પ્રશ્ને આ પછીના વિકાસમાં આપણે જવા વિચરે ભેદિયું, ચીનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિના મુશ્કેલી કારણકે રશિયન મદદ હતી તે વૈશ્વિક મતભેદને કારણે બંધ થઈ ગઈ છે. આથી પણ ચીનની પ્રગતિ રૂંધાઈ દશે એમ જાનવા-ભેગ છે

આ ઉપરાંત બીજું પણ એક સંબંધિત કારણ છે. રેલવેને રશિયામાં ભારે ઉદ્યોગો નાંખવા માટે ખેતી પર ભાર જુદમ મુશ્કેલી. મોટા ખેડૂતોની તો કસ પછુ કરવામાં આવી, એનું કારણ એ હતું કે રશિયન ક્રાંતિ એ કામદારોની ક્રાંતિ હતી ન્યારે ચીનમાં સામ્યવાદી પક્ષ ખેડૂતોના ટેકાથી અને સહકારથી સવા પર આવ્યો હતો. મામો પોતે પણ એક ખેડૂત છે આથી તેઓ ખેડૂત સાથે રેલવેન જેવો વર્તવ માઠ કરી શકે આ કારણકર પણ ચીન ખેતીને પ્રાધાન્ય આપવા બચ્ચું હોય અને તેથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે મદદનું વાતાવરણ, દોહાસનું વાતાવરણ, ફેલાયું હોય એ સંબંધિત છે.

આ બધું જાનવા છતાં, ખેતીમાં ભારે પીછેહઠ ધવા છતાં, ચીનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ બંધ થઈ ગઈ છે એમ માનવું સુખર્ષીભીષ્યું હોવાશે. બ્રિટન ખાતેના ચીની અર્થતંત્રના અભ્યાસીઓનું એમ માનવું છે કે અનેક અંતરાયો છતાં, ચીનની પ્રાથમિક ઉદ્યોગી-કરણની પ્રગતિ નોંધપાત્ર રીતે ચાલુ જ છે.

● ભારતે ન્યારે ચીનનો લશ્કરી સામનો

કરવાનો છે ત્યારે ચીનની ઔદ્યોગિક તાકાતને પણ ગણતરીમાં લેવી જ ભેદિયું.

ઉદ્યોગો માટેની પાયાની યોજના ઉદ્ભા આકાઓ લઈએ તો ૧૯૫૮માં ૮૦ લાખ ટનનું પોલાદન ઉત્પાદન, ૧૯૬૦માં ૧૮૫ લાખ ટન પર મધુ છે અને ૧૯૬૧માં તે ૨૦૦ લાખ ટનનો અંક વટાવી મધુ છે. ભારતમાં ૧૯૬૨-૬૩નું અપેક્ષિત ઉત્પાદન પોલાદ-૬૩૦૦૦ ટન ૫૩ લાખ ટન અને તૈયાર પોલાદનું ૪૦ લાખ ટન છે.

૧૮૫૮માં ચીનમાં યાંત્રિક ઓળંગેલું ઉત્પાદન, ૪૦,૦૦૦ એકમની સપાટીએ હતું ત્યાર બાદમાં પ્રતિવર્ષ ૨૦,૦૦૦ એકમોનો વધારો થઈ રહ્યો છે, ન્યારે ભારતમાં ૧૯૬૦-૬૧માં ૫.૫ કરોડની યાંત્રિક ઓળંગેલ જાનવા હતી એની સાખ્યા તો ઉપસખ્ય નથી. જો કે ત્રીજી યોજનાને અંતે ૩૦ કરોડની જાનવા. બહી (મશીન ટુલ્સ) બાખ્યામાં ફેરફાર હોવાનો સંભવ છે, જેથી તુલનામાં મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે.

૧૯૫૮ માં ૮૦૦૦૦ કિ. વો. ૫૫થી ઉત્પાદન-શક્તિ ૪૦ લાખ કિ. વો. પર પહોંચી છે. ન્યારે ભારતની ત્રણપાણીને દિસામે ૧૯૬૦-૬૧માં ૫૭ લાખ કિ. વો. હતી. અને ૧૯૬૧-૬૨માં ૧૨૭ લાખ કિ. વો. થશે પરંતુ વાસ્તવિક ઉત્પાદન ભેદિયું તો પરિસ્થિતિ જુદી જ બચાય છે ચીનમાં ૨૮૦૦ કરોડ કિલોવોટ કલાક, વીજળી ઉત્પાદ થતી હતી, ૧૯૫૮માં. આજે તે ૫૬૦૦ કરોડની આસપાસ છે ન્યારે ભારતમાં ૧૯૬૦-૬૧માં ૧૯૮૫ કરોડ કિ. વો. કલાક પેદા થતી હતી. અને ત્રીજી યોજનાને અંતે ૪૫૦૦ કિ. વો. પેદા થશે.

૧૯૫૮માં ચીનમાં ૧૬૦૦૦ માર્ગવાહનો હતા તેમાં ૩૩ ટકાને દરે પ્રતિવર્ષ વધારો થયો છે. ન્યારે ભારત ૧૯૬૦-૬૧માં ૫૩૫૦૦ મોટર વાહનો પેદા કર્યું હતું અને ત્રીજી યોજનાનું ખેચ ૧ લાખ વાહનો પેદા કરવાનું છે.

રેલ્વે અને વાહનોની જાખતમાં ઉત્પાદન અને વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ આપણી સ્થિતિ ધણી સારી છે.

તેના પૂરા લાભ આપણે લેવા જોઈએ. જોકે ચીન તેના આ સાધનોના ઉપયોગ ખૂબ જ કરકસરથી અને લશ્કરી તેમજ મૂડીનિર્માણના હેતુઓ માટે જ કરે છે એ નોંધવું જોઈએ.

આ ગુપ્તતાથી ગભરાવાની જરૂર નથી હોતી તેથી વાહેર ચર્ચાને ભારતની ઔદ્યોગિક વાકાત વધારવા પર

૯. ચીની પ્રગતિ અને રુસી સહાય

ચીનની પ્રગતિ મહદઅંશે રશિયાએ આપેલી, લેન, યંગસામગ્રી અને દુબરી જાણકારીને આભારી છે. ચીનને યુનો તરફથી કે બીજે હો નાણાકીય કે દુબરી સહાય મળી નથી. વળી ભારતે જેમ પહેલી અને બીજી યોજનામાં રૂ. ૧૨૨ અને રૂ. ૬૦૦ કરોડનું જૂનઝાનું કમાએલું ફંડીઆમણ ખચ્ચું તેવી કોઈ આનામત ચીન પાસે ન હતી. આથી એ ક્ષતિ થાય છે કે ચીનનો આર્થિક વિકાસ, માત્ર આંતરિક સાધનોને આધારે જ થયો હોત તો, ધણો ધીમો હોત

રશિયાએ ચીનને જે સહાય આપી તે કાગળે જ 'ક્રાંતિ' કે 'મિત્રાચારી બારી સહાય' કહી કહાય. પરંતુ આ સહાય ચીનના ઉદ્યોગીકરણના અત્યંત કટોકટીકર્ષાં છતાં આવીરૂપ ટાંકણે અને જલ્દી જ તીવ્ર સ્વરૂપમાં આવી છે.

૧૯૫૭ના શુદ્ધિ સુધીમાં ચીનને ૫૨૬ કરોડ યુઆન કે ૧૮ અબજ ડોલરની રશિયન સહાય મળી હતી. એ પૈકી ૧૫૫ કરોડ યુઆન લશ્કરી સ્વરૂપની હતી. બાકીની સહાય મશીનો, એન્જિનો, સંચાલકો અને સાધનોના સ્વરૂપમાં આવી છે જેને આધારે ૨૩૦ જેટલાં ઔદ્યોગિક એકમો ચીન ખડા કરી ચક્રવર્તી છે. આ એકમોમાં, આધુનિક લોખન્ડ-પોલાદનાં એકમો, અલેક્ષાલુનાં કારખાનાં, કોલસાની ખાણો, તેલની રીફાઈનરીઓ, વીજળીમથકો અને રાસાયણિક કારખાનાંઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાંની સારી એટલી સહાય રશિયાએ પોતે ચીનમાંથી કરેલી આયાતના બદલામાં આપી છે.

૧૯૫૮માં રશિયા અને ચીન વચ્ચે થયેલા કરાર અનુસાર રશિયાએ ૫૫ ઔદ્યોગિક એકમો બાંધી

બાર મુકવાની જરૂર છે. જે કંઈ રીતે અને જે કાઈ માર્ગે દેશની ઉત્પાદનની સક્તિ વધે તેવા તમામ પ્રયાસો આદરવા જોઈએ - પછી તે ખાનગી સાહસથી થાય કે જાહેર સાહસથી થાય. આંતરિક મૂડીથી થાય કે પરદેશી સહાયથી કે ઉદ્યોગપતિઓના સહકારથી થાય. કમનસીબે આપણે ત્યાં આવી પરિસ્થિતિ નથી.

આપવાનો કરાર કયો હતો, જેમાં વિમાન-ઉડ્યોગનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ નવી સહાય આશરે ૩૫ કરોડ ડોલરની હતી, એમ અંદાજવામાં આવે છે. કારણ એ છે કે જૂનઝાનમાં એકમ દીઠ રશિયાએ ૧૦૦ કરોડ યુઆનની સરેરાશ સહાય આપી હતી, ત્યારબાદ ચીન-રશિયાના મંત્રણા જગડ્યા છે પરિણામે ચીનને મળતી સહાયમાં ખૂબ જ ઓછો વટાડો થયો છે. રશિયન દુબર્યાએ પણ મોટા પ્રમાણમાં પાછા ફરી ગયા છે. આથી એમ મનાય છે કે ચીનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને ધકો પહોંચ્યો છે. કેટલીએ વૈજ્ઞાનિકો અપૂરી પડી છે સંભવ છે કે આપી જ ચીને લાદે-ઉડ્યોગ પરનો ભાર ઓછો કર્યો હતો.

● આમ છતાં ચીનને કુલ ૬ અબજ યુઆનની રશિયન સહાય મળી છે. આમાંની કેટલીક તેણે પાછી વાળી હતી કારણ કે ૧૯૫૬ થી ૫૮ દરમિયાન ચીનને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ૧૪૦ કરોડ યુઆનનો રોષ રહ્યો હતો. અને આ રોષ ચીન-રશિયાઈ વ્યાપારમાં હોઈ તે રશિયાને ચૂકવણીમાં વપરાયો હતો. ત્યારબાદ તો તે બેની વચ્ચેનો વ્યાપાર થતો ગયો છે એટલું જ નહીં પરંતુ ચીન તેની જવાબદારી અદા કરવામાં નિષ્ફળ ગયું છે તેની નોંધ પણ રશિયાઈ સામયિકોમાં લેવામાં આવી હતી આમ છતાં હાલ ચીનને ૪ અબજ યુઆન કે ૩ ૮૦૦ કરોડનું રશિયન દેનું છે એમ અંદાજવામાં આવે છે આ જ કારણે જ આજે ચીન પ્લિનમાંથી વિચારો અને આખાં કારખાનાં માટેનાં પ્લાન્ટો ખરીદવા નિરીક્ષણે તીવ્રપણે છે તેની નોંધ લેવી થતે. પશ્ચિમ યુરોપના 'મૂડીવાદી' દેશો સાથે વ્યાપાર

વધારીને મૂકી રૂપ મંડલસામાન મેળવવાના મંત્રી
પ્રયાસો અત્યારે ચીન 'હરી રહ્યું' છે.

● ૧૯૫૯માં રશિયાએ ચીનને કરેલી
નિકાસ ૩૪-૧ કરોડ પાઉન્ડની હતી તે
૧૯૬૧માં ૧૩-૧ કરોડની થઈ ગઈ છે.
મઈસાલ આ આંકડો એથી પણ ઓછો હશે
એમ માનવામાં આવે છે. અત્યારે ચીને ૧૯૬૨માં
ભવનમાંથી ૧-૧૨ કરોડ, પશ્ચિમ જમીનીમાંથી
૧-૧૧ કરોડ અને સિટનમાંથી ૮૪ લાખ
પાઉન્ડ નેટલી હતી.

‘વચગાળાના વિસ્તાર’

રશિયાને બહારે આવેલી મૂકીવાદી દેશો સાથે વધતા
જતા અવલંબન માટે ચીને વિચારસરણીનો અભ્યાસ
પણ શીધી કાઢ્યો છે. આ ખ્યાલને ‘વચગાળાનો
વિસ્તાર’નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને તે
રોકૂઠેત્રના માત્ર ૪ના આંકમાં પ્રકાશિત થયો છે. આ
ખ્યાલ અનુસાર અમેરિકા સિવાયના અન્ય મૂકીવાદી
દેશો પણ અમેરિકન શાહીવાદનો ભોગ બની રહ્યા
હોઈ તેઓ પોતાને માટે સજાવિન મિત્રો છે. વળી
અમેરિકા અને ખીજા મૂકીવાદી દેશો વચ્ચેનો દ્વિવિરોધ,
‘સમાજવાદી દેશો કરતાં વધુ સીધા, વધુ તાત્કાલિક
અને વધુ દનાણુમયો છે,’ અને આથી ચીન તેમની
સહાય પર મીટ માંડી રહ્યું છે.

ભારતને વિદેશી સહાય

ચીન સામે ભારતને વિદેશી સહાય ચારા પ્રમાણમાં
મળી છે. ૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં, પહેલી યોજના દરમિયાન
૧ ૧૮૮ કરોડ અને ખીજી દરમિયાન ૬. ૧૦૬૦ કરોડ.
આ રકમ ચીનને મળેલી સહાય કરતાં સારી એવી મોટી
છે. ખીજા બાજુએ ચીન કરતાં ભારતનું મૂકીશિકાણનું

પ્રમાણ અને જા બને ઓછાં હોવા છતાં, તેમાં વિદેશી
સહાયનું પ્રમાણ ઘણું મોટું રહ્યું છે. પહેલી યોજનામાં
૧૦, ખીજામાં ૨૪ અને ત્રીજામાં ૩૦ ટકા. આમ
છતાં ચીનને મળેલી રશિયાઈ સહાયનું સ્વરૂપ જ એવું
હતું કે જેથી ચીન ઉલ્લેખીકરણનો પાયો નાંખવાની
બાજતમાં લગભગ ૮૦ ટકા નેટલું સ્વાવલંબન સાધી
શક્યું છે.

● વળી મૂકી નિર્માણની સાથે ચીને “કોસ્ટલ
નિર્માણ”ની બાજતમાં સુદર પ્રગતિ સાધી છે. પહેલી
યોજના દરમિયાન ચીનમાં ૧૦,૦૦૦ નેટલકા રશિયાન
કુશ્મળાને, નિષ્ણતા રોકાએલા હતા. ૧૯૫૮માં
૫૧ નવા એકમોમાંથી ૪૭ની મેળવણી, કીકાઈન અને
બાંધકામ ચીન પોતે જ કરવાનું હતું. રશિયા તો
માત્ર સાધનો જ પૂરા પાડવાનું હતું.

અત્યારે ભારતને ૧૯૬૧ના અંતમાં વિવિધ આંતર
રાષ્ટ્રીય સરચાએ કાસ ૨૧૫૦ નિષ્ણતાની સહાય-
સેવા મળી શકી છે. વિદેશી મદદથી આપણે ૫૨૦૦
અક્રિયાને તત્ત્વિમ આપણી શક્યા છીએ કેટલીએ
અક્રિયા પોતાના આગલા સાધનોથી પણ વિરૂધ મઈ
છે. કુશળ નિષ્ણતાની આપણે ત્યાં તગી છે એ
દર્શાવે છે.

● વિદેશી સહાય ખૂબ જ ઉપકારક રીતે મળી
હોવા છતાં ચીને આંતરિક સાધનો ખૂબ મોટા પાયા
પર કીકાં કર્યા છે. નહીં તો આ સહાય ઉપયોગી
થઈ ન હોત. રશિયાએ કીકા કરેલા એકમોમાં પણ
૬૬ ટકા નેટલકા સાધનો ચીને પોતે જ કીકાં કરેલાં
છે. આપણે હવે સાધનો તો કીકાં કર્યા છી તેનો
ઉપયોગ કેવો થાય છે તેના પર અર્થતંત્રના વિકાસનો
આધાર રહેલો છે.

૧૦. ભારતને પડકાર

ચીની-ભારતીય અર્થતંત્રના વ્યવસ્થાત્મક અભ્યાસથી
નિરાશાજનકતા હોય તો તે આત્મવિશ્વાસનો અભાવ
પ્રધવે છે. રાષ્ટ્ર એક નૈરાશયી દુઃખાચારી છતી ન

શકે. ચીને અને તેટલી પ્રગતિ કરી હોય છતાં આપણે
એના પડકારને પહેલી વળતું જ રહ્યું.

એ પડકારને પહેલી વળવા આપણે કેટલો રાષ્ટ્રીય

પુરુષાર્થ કરવાનો છે, કેટલું બહિષ્કાન આપવાનું છે અને કેટલા એકપેશ ને એકપ્યાન થઈ મુસલમ યવાનું છે તેનો ખ્યાલ આપણને જરૂર આવી જવો જોઈએ. ચીન સામ્રવાદી છે માટે આ સિદ્ધિઓ મળી છે એવું માનવું જૂઠાંરે છે. લોકશાહી દેશો થ આવો વિકાસ કરી શક્યા છે, એટલું જ નહીં બુદ્ધી પણ જીતી શક્યા છે. આપણે લોકશાહી અને આનુષંગિક સ્વાતંત્ર્યો છોડી દેવાની, ભોમ આપી દેવાની, કોઈ જ જરૂર નથી.

જરૂર છે એકનિશાની, ખેડશીલતાની, યોગ્ય રાષ્ટ્રીયનીતિની અને યોગ્ય રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વની. આપણે ત્યાં જ્યાં એ તોળાઈ રહ્યો છે કે ચીનને હઠાવનાં હઠાવીશું, પરંતુ એ પહેલાં આપણાં સ્વાતંત્ર્યો તો નહીં શુચારી બેસાડે ને? લોકશાહી તો નાશગેય નહીં થઈ જાય ને? પળેપળું રમેણું, કાશ્વરું ભરૂંત એજ લોકશાહીની કિમત છે શું આપણે એ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર છીએ?

ભારત અને ચીનમાં ભૂમિતળનો ઉપયોગ

	ચીન (લાખ હેક્ટરમાં)	ભારત (લાખ હેક્ટરમાં)
૧. ભૌગોલિક વિસ્તાર	૯૬૩૬ (૧૦૦)	૨૯૧૨ (૧૦૦)
૨. જંગલો	૭૬૦ (૭.૬)	૫૦૮ (૧૭.૪)
૩. ખાસીઆં	૧૭૭૦ (૧૭.૬)	૧૧૫ (૪.૦)
૪. ખેડાણ હેઠળની જમીન	૧૧૦૨ (૧૧.૪)	૧૫૩૫ (૫૨.૭)
૫. બાંધકામ હેઠળની તેમજ ઉત્પાદન જમીન	૬૦૦૪ (૬૩.૧)	૭૫૪ (૨૫.૯)
૬. જૂનગતી દષ્ટિએ ખેડાણ હેઠળની જમીન%	૨૩	૭૫

'ઇસ્ટર્ન ઇકોનોમિક'ના ૧૯૫૭ના વાર્ષિક આકાશબો

ચીન અને ભારતની વસ્તી

	ચીન	ભારત
	કુલ વસ્તી (કરોડમાં)	કુલ વસ્તી (કરોડમાં)
	દશવારી વધારો	દશવારી વધારો
૧૯૫૧	...	૩૬.૨૫
૧૯૫૨	...	૩૬.૨૬
૧૯૫૩	૫૮.૨૬	૩૭.૫૧
૧૯૫૪	૫૯.૪૮	૩૮.૨૦
૧૯૫૫	૬૦.૮૨	૩૮.૯૨
૧૯૫૬	૬૨.૧૨	૩૯.૬૮
૧૯૫૭	૬૪.૬૫	૪૦.૪૮
૧૯૫૮	૬૬.૯૦	૪૧.૩૩
૧૯૫૯	...	૪૨.૨૩
૧૯૬૦	...	૪૩.૧૭
૧૯૬૧	...	૪૩.૯૨

'ઇસ્ટર્ન એકોનોમિક સર્વિસ', 'યુ. એન. ઇડીસ્ટીયલ ઇન્ડસ્ટ્રી', અને 'અન્યલી એક્સપેક્ટેડસ ઓફ ઇડીસ્ટીયસ' - અનુબાંને આધારે.

**ચીનની ખેત-પેદાશના સત્તાવાર હવાના અને
સંયોજકોના અંદાજના તુલનાત્મક આંકડાઓ**

પાકનું વર્ષ	સત્તાવાર કરોડ મેટ્રિક ટન	અંદાજ કરોડ મેટ્રિક ટન
૧૯૫૩	૧૫.૭	૧૬.૦
૧૯૫૪	૧૬.૦	૧૫.૩
૧૯૫૫	૧૭.૫	૧૭.૫
૧૯૫૬	૧૮.૨	૧૬.૦
૧૯૫૭	૧૮.૫	૧૭.૦
પહેલી ચીનનાની સરેરાશ	૧૭.૨	૧૬.૩
૧૯૫૮	૨૫.૦	૧૯.૩
૧૯૫૯	૨૭.૦	૧૬.૮
૧૯૬૦	અલભ્ય	૧૬.૦
૧૯૬૧	"	૧૬.૭

ભારત અને ચીનની ઔદ્યોગિક પેદાશ

વસ્તુ	એકમ	૧૯૫૬ ચીન	ભારત	૧૯૬૦ (લક્ષ્યાંક) ચીન	ભારત
કાલસા	કરોડ ટનમાં	૩૪.૭૮	૪.૭૧	૪૨.૫	૫.૨
માળેશ્વ સોખંડ	"	૨.૦૫	૦.૩૧	૨.૭૫	૦.૪૧
સ્ટીલ	"	૧.૩૩	૦.૧૮	૨.૮૪	૦.૨૨
સિમેન્ટ	"	૧.૨૭	૦.૬૮	૧.૬૦	૦.૭૭
મોટર વાહન	સંખ્યા	૧૬૦૦૦	૩૧૫૦૦	૪૧૫૦૦	૪૨૨૦૦
ખાંડ	કરોડ ટનમાં	૦.૧૧	૦.૧૯	૦.૧૩	૦.૨૪
વીનળી	કરોડ કિ. ગ્રા. કલાક	૪૧૫૦	૧૪૬૦	૫૫૦૦	૧૬૫૦
કામળ	કરોડ ટનમાં	૦.૧૭	૦.૦૩	૦.૨૮	૦.૦૩૪
કુદ પેટ્રોલીયમ	"	૦.૦૩	૦.૦૦૪	૦.૦૫	૦.૦૦૪

ઔદ્યોગિક ટાઉસ : નવેમ્બર ૩, ૧૯૬૨માંના તેના કોટરોહોલક કોષ્ટકના લેખને આધારે.

ભારત-ચીનની રાષ્ટ્રીય આવક

વર્ષ	ચીન		ભારત	
	રાષ્ટ્રીય આવક (કરોડ યુઆનમાં)	રૂદ્ધિની ટકાવારી	રાષ્ટ્રીય આવક (કરોડ રૂ. માં)	રૂદ્ધિની ટકાવારી
૧૯૫૧	૮૮૫૦	...
૧૯૫૨	૧૨૧૩	...	૯૧૦૦	૨૦૮
૧૯૫૩	૭૦૦૪	૧૪.૬	૯૪૬૦	૪.૦
૧૯૫૪	૭૩૮૮	૫.૫	૧૦૦૩૦	૧.૦
૧૯૫૫	૭૮૮૦	૬.૭	૧૦૨૮૦	૨.૫
૧૯૫૬	૮૮૭૫	૧૨.૬	૧૦૪૮૦	૨.૦
૧૯૫૭	૯૩૦૦	૪.૮	૧૧૦૬૦	૫.૦
૧૯૫૮	૧૨૫૦૦	૩૪.૪	૧૦૮૯૦	૯.૧૦
૧૯૫૯	૧૫૨૦૦	૨૧.૬	૧૧૬૫૦	૭.૦
૧૯૬૦	૧૧૮૫૦	૧.૭
૧૯૬૧	૧૨૬૫૦	૬.૮

કોઈ એન્યુઅલ સર્વે; યુ. એન. ઇવર ટ્રક અને ભારતના મુખ્ય બેંકોએ એફ ટેડીસ્ટાઇસ ને આધારે.

ચીન અને ભારતમાં કુલ અને માધ્યમીક શિક્ષણ

	ચીન		ભારત	
	૧૯૫૨-૫૭	૧૯૫૭-૬૧	૧૯૫૧-૫૬	૧૯૫૬-૬૧
કુલ શિક્ષણ (કરોડ રૂ. માં)	૭૦૭૧.૪	૧૧૪૬૦.૪	૩૫૦૦	૬૧૦૦
માધ્યમીક શિક્ષણ				
શૈક્ષણિકાલય				
સ્થાપના	૧૨૨	૧૮૪	૯૯	૧૪૯
રાષ્ટ્રીય આવકમાં				
મૂડી શિક્ષણ				
પ્રમાણ	૧૦.૫%	૧૪.૪%	૭.૭%	૧૦.૪%

કસ્ટમર કોનેમિસ્ટના રહેવાના વાર્ષિક અને આધારે

અમેરિકાની આધુનિક ચિત્રકળા | હેનરી સી. સ્મીથ

વૈવિધ્ય એ આજની અમેરિકી ચિત્રકળાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. પ્રત્યેક કલાકાર પોતાનો આજનો માર્ગ અંકિત અને પોતાનું લઘુ ચિત્ર મુક્ત છે જો કોઈ દબાવે જણાવું હોય તો તે ઔસિકતા તરફનું છે, કારણ કે કલાકાર તેની પોતાની એવી વિચારવાની પ્રવૃત્તિ શીલ રહે છે.

અમેરિકાના કલાક્ષેત્રે જોવા મળતા આ વૈવિધ્ય અને ઉત્ક્રાંતિનું પ્રતિબિંબ વોશિંગ્ટન ડી. સી. ખાતે કોર્ટરન આર્ટ એક્સિબીટીયોનમાં સમકાલીન અમેરિકી તૈયારી ચિત્રોના ૨૭૩૩ દિવાલિંગ પ્રદર્શનમાં જોવા મળે છે તેમાં કિમ કિમ સેમી અને તાસીરની પસંદ કરાયેલી કૃતિઓ મુકવામાં આવી છે. એ સ.સ. મોટા કાળની એ ચિત્રકૃતિઓના જોશ્વર સમાન લક્ષણોનાં પશુ જોવા મળે છે.

કાવચની આત્મીયતા

કાવચની આત્મીયતા પર મુકવામાં આવેલો કાર એ તેનું સૌથી મહત્વનું લક્ષણ છે. જ્યારે બહુજન-સમાજની મંજૂરી માટે તેના આંતરિક જીવનના મહત્વ પર કાર મુકવા હોય તેમ વ્યક્તિનું તેમાં રૂપ ધારવડાયેલું છે. પ્રકૃતિ તરફ પાછા વળવાનું લક્ષણ, વધુ અર્થ, કૃતિઓમાં પણ વળાંકવખત જોવા મળે છે એમ લાગે છે કે અમેરિકાના તેમની આસપાસની દુનિયાથી કદી બહુ દૂર જતા નથી.

પ્રદર્શનમાં ૫૦૦૦ કૃતિઓમાંથી પસંદ કરવામાં આવેલી ૧૨૬ ચિત્રકૃતિઓ મુકવામાં આવી છે. ૨૦૦૦ ડોલરનું પ્રથમ પારિતોષિક અને કોર્ટરનો સુવર્ણ ચન્દ્ર લી જેમને તેના “ધ બીચ” નામના

કૃતિના અર્થ આલેખન માટે મળ્યાં છે. ૧૫૦૦ ડોલરનું બીચ પારિતોષિક અને કોર્ટરનો ૨૫૦૦ ચન્દ્ર જેન કમ્પીટી સને “વેડીંગ ડ્રેસ” નામની કૃતિ માટે મળ્યાં છે. સીથ બારનેટની એક અર્થ કૃતિ “મલ્ટીપલ ઇમેજસ” ને ત્રીજું પારિતોષિક અને જેન રાનના “ફોમ પેટ ડે ઓન” નામના ચિત્રને ચોથું પારિતોષિક મળ્યું છે. બાળકને લઈને જોએલા એક વૃક્ષ બાળાની એમાં લગભગ સંજોગ આલેખન ચર્ચે છે.

અર્થ સૌદામીની કૃતિઓ

ગ્રેટ મધરવેથ, માર્ક રેથકો, ફ્રાન્ક કલાઈન, વિલેમ દેહનીચ, જેક્સન પોલોક અને કલાઈડ ર્ડાઈસ જેવા એબ્સ્ટ્રેક્ટ-એક્સપ્રેશનિસ્ટ ચિત્રકારોને જગત-કારમાં ચાલતા ચળેલી છે એટલે એ સૌદામી ચિત્રકારોનું પ્રદર્શનમાં મોટું જૂથ હોય એમાં કંઈ આવશ્ય નથી. પ્રદર્શનમાં ૨૦૦ ચળેલી અર્થ સૌદામી કૃતિઓ પણ તેમની મનોવૈજ્ઞાનિક સૂચકનામાં તો અર્થ સૌદામી કૃતિઓ જેટલી જ વધુવાર પ્રાગતિક જણાવી દતી કાવચને લાગણી જન, તેની કંપના સળવળે, તે ચિત્રનમાં ફોને અને પોતીમાં તારતમ્યો તારવે, એવી આ કૃતિઓના આલેખકની દૃષ્ટિ રહી છે.

પ્રતીકાત્મક - વાસ્તવવાદી

આ કૃતિઓને એ વ્યાપક વિકાસમાં વહેંચી શકાય : પ્રતીકાત્મક અને વાસ્તવવાદી. મીચેલ જેમીસન અને જેક લેવાઈન જેવા પ્રતિક્ષાવાદીઓ “માનવજાતની વિનાશક હતિ પર દશ ચિંતનો” આપે છે.

પ્રદર્શનમાં ૨૦૦ ચળેલી વિષતપ્રચુર વાસ્તવવાદી

યેત્રામાં જોન ક્રાચનું “પીન્ક ફ્લૉગ માઉન” લેયું
યાન ધરાવે છે દર્પણ સમી ચોકસાઈ છતાં એ યિત્ર
રોક “જીવન-ખંડ” નથી બનતું કલાકારે કરેલું
રોકસ ઉપરુંકનું વિગતવાર આલેખન એમ બતાવે છે
વસ્તુઓના ભૌતિક રેખાવધી તે લગભગ મંત્રમુગ્ધ
ની ગમેલ છે

કુવાન કલાકારો,

પ્રદર્શનમાં ચિત્રોનું એક જૂથ એવું ૩૩ કે જે ન
મુખ્ય છે, તેમ ન મૂર્તિ છે ખરેખર કહીએ તો ઉભય
લક્ષણોના તાલે તેમાં બંધ્યા છે એ ફૂનિઓ સુવાન
મેન્ડેકેટ-એકરપ્રેશનીસ્ટ કલાકારોની છે. તેઓ તેમના

ફેદોરિકોની કલા | ડી. રિબકોવસ્કાયા

“ફેદોરિકો” એ શબ્દ સાંસ્કૃતિકતા વેત જ તમારી
નજર સમક્ષ મુદ્દર કારકેટો પેરીઓ, દોવાસળીની પેટી
માટેના ફોફસ” અને તંબાકુ અને સિગારેટો રાખવાની
તાંત્રી પેટી ડબ્બીઓ લીધી યાચ છે અને આ વસ્તુઓ
પત્તી ચક્રચક્રી અને સ્વચ્છ કાળી લાખની સપાટી
પર મુદ્દર અને નાજુક રીતે ચોતરેલાં નાનાં નાનાં
ચિત્રો રેખાય છે મોરકો પાસેના ફેદોરિકોના નામના
એક નાનકડા મામની કિસાન પ્રજાની આ ખાસ કલા
છે! આ ગામમાં ફરતા શાંત અને સૌમ્ય વાતાવરણની
ઊંડી છાપ રજૂ કરતી આ કલા મૂવી સદીના મધ્યાર્ધ
સમયથી મુદ્રેપજારમાં પ્રખ્યાતી પામી ચૂકી છે

મોરકોના સોઠ-કલા સમદાસય તરફથી આ કલાની
વસ્તુઓનું તાજેતરમાં જ પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું.
આ કલાને જૂનામાં જૂનો ઉદ્દેશ ૧૮૨૯ની સાલમાં
સેદ પીટર્સબર્ગમાં કારાગેલ પ્રદર્શનના વર્ણનમાં મળી
આવે છે પ્રદર્શિત થયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન કરતી
પુસ્તિકામાં લખ્યું ૩૩ કે મોરકોના કાગળ-વેપારી
છુકિનિના આ સાવ સરતી કિમનના પૂઠાના ડબ્બાઓ
માવના ડબ્બાઓ કરના મિદકુલ કથમોર નથી બહારથી
ચક્રચક્રી કાળા રંગના અને અંદરથી લાલ કાક
રંગના, પહેલાં પ્રથમ ચોતરેલાં અખણવા રશિયન

આકાર સચોજનમાં માનવ આકૃતિનો વધુ ને વધુ
ઉપયોગ કરે છે-ફેદોરિકો રીતે નહિ પણ રેખા અને
રંગમાં ઉત્તેજના ભળે તે રીતે

સમકાલીન અમેરિકી કલાનાં મુખ્ય લક્ષણો
સ્પષ્ટપણે આમ જણાય છે : લાવકને સંરચ્છ,
સર્જનાત્મક પ્રક્રિયામાં તેની સક્રિય હિસ્સેદારી માટે
આમદ. સ્વાભાવિક સ્વરૂપે તરફનું વસણ-અમુર્ત
ફૂનિઓમાં પણ, અને મતિ તથા પરિવર્તનમાં તીવ્ર રસ.

અમેરિકી જીવનનું પ્રતિનિધ્ય પાડતી આ ચિત્રકલા
જનકાળનાં બધેનોથી મુક્ત છે અને માનવી સાથે વાલ
કરતી, લાવિ પ્રતિ અખિમુખ છે

કલાકારોનાં કારકેટો ફેદોરિકોના સમદાસયમાં જાળવી
રાખવામાં આવ્યાં છે અખણવા એમને કહીએ છીએ
પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ૧૯૧૦ની સાલમાં
ફેદોરિકોના કાર્ટસ આર્ટેલની સ્થાપના કરનાર
સેમ્યોનોવ, ફુનિઝોવ, મિઝેવ, લાવરોવ, પાશિનિનના
આ પૂર્વજો યાચ.

તે સમયનાં ચિત્રો ધણાં સાદા હતાં. સોનેરી
ચોકીઓની નકશી, કુલ્લેવની લાત, પ્રખ્યાત રશિયન
“ટ્રાફકા” અને ખાસ જૂની ફૂનીની સામોવારથી
વ્દા પીવાનાં દબ્બ વિગેરે ખાસ ચિત્રવસ્તુ હતાં
વેપારીઓની ખાસ બનાવડાવવામાં આવેલ પ્રતિમા
ફૂતિઓ તેમજ મોરકો કેમકિનનાં ચિત્રો એવાં હતાં

આ કલાનું તંત્ર-લાઝીમ પદ્ધતિ-પધ્ધી રસપ્રદ
છે ફેદોરિકોના ચિત્રકાર પોતાના આ ધંધા માટે
પોપિયર મેશે એટલે કે સેમકિટના લાકડા જેવા કઠણ
અને ચરિયા નેટલા લીસા બનાવેલા કાર્ટબોર્ડ વાપરે
છે અને તેના પર કાળી લાખનો ચર ચોપડે છે.
પ્રદર્શિત થયેલી ૧૨ વાર ધડી વળેલો કાર્ટબોર્ડ
સક્રીને તૈયાર કરવામાં આવે છે-આ કાર્ટબોર્ડ વિધિ
સંપૂર્ણ થતાં જ એટલે બજવાન બને છે કે તેને
કાપવા પોલાડી દલિયાર વાપરવું પડે, આ કાર્ટબોર્ડની

પાવડર-૩૫-મીઝો, કારકેટ, ફેમો, કપ વિગેરે ધસી ધડી લૂછીને બનેલે બીજા સરકારોમાંથી પસાર થઈ તેનાર થાપ ત્યાર પછી જ તેમના ૧૭ નાનકડાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે. આ ચિત્રની વસ્તુ પસંદગીનો આધાર ચિત્રકારની પોતાની રૂચો, કલ્પના અને આવકન પર રહે છે. ખાસ કરીને પરીકથાઓ આ કલાકારોની પસંદગીનો વિષય છે. બો આનોગોવળું “અનન્યપી” અદ્યત્ત રીતે આલેખાયેલું છે એમ પાર્શ્વનિનનુ સુદર “હિમ-કુમારી” પણ આવી જ પસંદગી કહાવે છે આ ચિત્રકારોને “લેન્ડસ્કેપ” ચિત્રો પણ તેટલા જ સાખ્ય છે. ૧૫ થી ૨૦ ચોરસ સેન્ટીમિટર જેટલી જગ્યા પર આખા ઓખોવ નામના ચિત્રકારે પણ ગામડાં મૂર્તિમંત ક્યાં છે.

રૂચનજીવન, અને સત્વજીવન, સત્વકથા અને કપોતકલ્પિત કથાઓનું ફેરારિકનો કલાકારોએ એટલું સરસ સંમિશ્રણ ક્યું છે, એજ બેસાડ્યો છે કે તેણે કથાંધ બીજો જોવામાં આવતું નથી.

ફેરારિકનો કલાનું સ્વરૂપ

અત્યાર સુધીમાં લુદા લુદા ૪૪ દેશોમાં રહિયાની આ લોક-ચિત્રકલાનાં પ્રદર્શનો ભરવામાં આવ્યા છે. અને લોકોને તે ધણી ગમ્યાં છે, આ કલા માટે વાપરવામાં આવનાર રંગોમાં આટલી ટકાઈ ચમક ક્યાંથી ? તેનું સ્વરૂપ તેમને કદાચ સમજીતું નથી તેનું સ્વરૂપ એ છે કે તેમાં વપરાતા રંગો પારદર્શક રંગો છે આ ચિત્રોને તમે નીચેની બાંધકામથી જોશો તો તમને રમનીયે બીજો રંગ દેખાઈ આવશે અને કથારૂઢ તો તે રંગોની નીચે પણ તમને સોનેરી, રૂપેરી, અથવા હીપલાના રંગનાં ટપકાં જણાઈ આવશે. ચિત્રકાર પ્રથમ એકસુમિતિવમ પાવડર સપાટી પર ધસી તેના પર સોનેરી અને રૂપેરી અને મોતીવળ વરખ મૂકે છે. બાને કારણે ચિત્રો નીચેની સીને ગમતી ચમક આવે છે. ત્યાર પછી ચિત્રકાર એક પછી એક રંગો જેમ જેમ ધર સ્થાય છે, તેમ ચીત્રે છે.

ફેરારિકનો કલાકારોનું આજે એક મોટું વિસ્તૃત મંડળ બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમનો ગ્રમ, તેમની

કલ્પનાશક્તિ અને તેમની શુદ્ધિમાનુ આ મંડળમાં ફેરારિકનું કલ્પનામાં આવ્યું છે. પોતાના પૂર્વજોનો અનુભવ અને તેમની પરંપરાનું આ મંડળે જતન ક્યું છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ સમકાલીન તત્વોના જળજાર નવોદિત કલાકારોને પણ તેમણે તાલીમ આપવી શરૂ કરી છે. વી આનોગોવ, વાપ મુનેવ, વી હુનેવ, વી ઈવાતેત અને વી ફેનોવ એ એના નવા નામાંકિત કલાકારો છે. આદેસ અને કાર્ટસ રફસના દુરતમાં જ પદાર્થ પામેલા આ મુરનો પોતાના પૂર્વજોએ આપેલા વારસામાં નવા યાનનો ઉમેરો કરતા રહે છે.

★

એક લેખકે એક વાર્તા લખી જે-જે તે લેખકને મળ્યા તે સૌએ વખાણી. આ વિવિધ પ્રકારના કન્દશ નીચે આપી છે. એ કન્દનો ગર્ભિત અર્થ કો સમાં સચાળે છે.

એક જણુ : તમને ધન્યવાદ થતે છે-ધણે લખિ વખતે તમે આટલું સારું લખી કહ્યા .(ગર્ભિત- તમે લખો છો તો ધણું, પણ લાગેજ, લખિ માળે કૈક સારું લખી કહ્યા છે)

બીજો : તમારી વાર્તાઓ આમ તો મને બહુ ગમતી નથી હોતી પણ આ વાર્તાને તો ખુબ ધણે (ગર્ભિત-તમે ત્રાસદાયક લખો છો-આ વાર્તા જેમ તેમ વાંચો જઈ ચાલો)

ત્રીજો : આ વાર્તાને કેટલોક બામ તો એવો છે કે લખાતલાને ગોરવ અપાવે (ગર્ભિત : મોટા બામની વાર્તા ક્યારાઈ છે)

ચોથો : ધન્યવાદ. ખરેખર જૂના વિષયને તમે નવીનતાથી ઉપસાળ્યો છે. (ગર્ભિત : વરસો જૂની રેલિવાળ વાત તમે ફરી અમારે માથે એમ રું કામ દોઠો !)

પાંચમો : શુ કહું, દોસ્ત ! કન્દ જ સૂત્રના નથી...(ગર્ભિત : તને આસાસન પણ રું આપું !)

[‘કોરિયન રિયુ’ના આધારે]

ભારત : આર્થિક વ્યવહારની બ્રજતા

જ. સિરાજુદ્દીન ઓરિસ્સામાં મેગેનિઝની ખાણ ધરાવે છે અને અમેરિકા ખાતે મેગેનિઝ નિકાસ કરનારઓમાં તેમની કલકત્તાની કું આગ પડતી છે—અમેરિકામાં સિરાજુદ્દીન મેગેનિઝના રાખ લેખાય છે—દસ વર્ષ પૂર્વે થોડા વેધવાનો ધંધો કરનારે ઓરિસ્સાના રાજકુંવર પાસેથી અમુક પડાર જમીન સરતા મુલ્યે ખરીદી લીધી (એ વખતે એમને મધ આવી હતી કે અહીં તો મેગેનિઝની ખાણ છે) અને થોડાક વરસમાં તો તેઓ માલેતુગર બની ગયા. એમને હરતક, કુકુંબના નામે ચાલતી, અનેક પૈસીઓ છે.

રિચાર્ડ જકાત પેટે ૧ લાખ રૂપીયા અને વિદેશી દુદીઆમણ પેટે ૫૦ લાખ રૂપીયાની એર-રીતઓ, બામન તેમની કું ઉપર કેસ ચાલી રહ્યો છે સિરાજુદ્દીન જમીન પર છે.

આ કેસ એ તેમના ૧૦૦ એટલા દિમાખી ચોપડાઓ અને ડાપરી-નોંધમુક કેમળે કરવામાં આવેલ છે, જેમાં 'કળિ' અને 'ધાળિ' એવા ચોપડાઓ તથા ગુપ્ત દિસાખી નોંધ-ડાપરીઓ હોવાનું પણ જણાય છે.

* * *

મુંદા, પંડી દામખીયા-જૈન અને હવે સિરાજુદ્દીન ! આ જમ કરેલા ચોપડા તપાસનાં બીજા ય કેટલીક ચોંકાવનારી માહિતી તેમથી નહાર આવી છે. તેમાં કેન્દ્ર સરકારના ત્રણ પ્રધાનો ઉપર આજ્ઞા આપે એવી શ્રમિકા બીધી ચર્ષ છે.

૧. તેલ અને ખાણ ખાતાના પ્રધાન કે. ડી. માલવિયાને આ કંપનીએ રૂ ૧૦,૦૦૦ આપ્યા છે. શ્રી માલવિયાએ ખુદ કેમિસ કમીટી સમક્ષ એ વાતનો એકરાર કર્યો છે કે, ૧૯૫૭માં ચૂંટણી વખતે પોતે

ઉત્તર પ્રદેશના જે વિસ્તારમાંથી લોકસભા માટે જીત્યા હતા, તે જ વિસ્તારમાંથી સ્થાનિક વિધાનસભાની બેઠક માટે જીત્યા રહેલા એક કેમિસી સભ્યને તેમણે આ કંપની તરફથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ અપાવ્યા હતા.

આ નિવેદન પછી ખુદ પાર્લામેન્ટની અદર ઉદાપોહ બગેા છે—એવા સવાલો જોયા થાય છે, કલકત્તા અને અ સામની કું. એ ઉત્તર પ્રદેશની ચૂંટણી માટે નાણાં શાંથી આપ્યાં ? શ્રી માલવિયાએ આ રીતે અગ્રિમત નાણાં ઉધરાવીને સીધાં અમુક ઉમેદવારને આપવાને બદલે, આ નાણાં કેમિસ રૂડમાં નોંધાવીને, કેમિસ કમિટી દ્વારા, જરૂરીઆતનાં ઉમેદવારને અપાવ્યાં હોય તો તેના ચૂંટણી-દિસાખમાં આ રકમ બતાવવાઈ છે ખરી ! ચૂંટણી પંચના કાયદા મુજબ વિધાનસભાનો સભ્ય જે રકમ ખર્ચી શકે તેનાથી વધુ ખર્ચ કર્યાનું સાબિત થાય તો તે બેઠકની ચૂંટણી રદ થાય છે. એવું શું વજેરે

૨ આ જ કંપનીની સાથે બીજું નામ ખરડાયું છે તે ડી. ડી. કૃષ્ણમાચારીનું. તેમણે ૧૯૫૭ની ચૂંટણી વખતે કેમિસ માટે નાણાં ઉધરાવવા ઉદ્યોગ-પતિઓની એક મિટીંગ બોલાવેલી, પરંતુ તેમાં જ. સિરાજુદ્દીન હતા કે નહિ તેની તેમને જાણ નથી વળી તેમણે કહ્યું નાણાં ન લેતાં સૌને એવી શ્રયના આપી હતી કે કેમિસના મધકે સૌએ ચેકથી અગર સીધાં નાણાં પહોંચાડવી. સાથોસાથ તેઓ એવું પણ કહ્યાનું જણાવે છે કે આ રૂડમાં નાણાં આપવાથી કેઈને કરોડ રૂપિયો થવાનો છે એવા ખોટા ખ્યાલમાં ન રહે.

આમ છતાં તેમના પોતાના જ જગ્યાઆ મુજબ તેમને એવી સ્થિતિ છે કે સિરાજુદ્દીનની કંપનીએ તે

દિવસોમાં કેન્દ્ર સરકારના "આપાર અને ઉચોગખાતા" ઉપર જે કેસ કરેલા તે પોણા બેઝાર્ડ ગયેલા. તેમના જણાવ્યા અનુસાર, જે દિવસે શ્રી કૃષ્ણમાચારી પોતાના ખાતામાંથી છૂટા થયેલા તે જ દિવસે (૧૯૫૬ના એપ્રિલમાં) આમ બનેલું બહુ.

શ્રી. કૃષ્ણમાચારીના આ જવાબો પછી એમને વિશે વધુ આશંકા એટલા માટે ચાલુ રહી છે કે અગાઉ તેઓ નાણામંદાન હતા. ત્યારે, તેમની સામે ગંભીર આરોપો મુકાયા હતા અને મુગર્દ તથા મંચ પ્રદેશના બે ન્યાયમંત્રીઓની દિગ્વિખાત હરતક આખી તપાસ સોંપાયા પછી તેમના બચાવો તેમને જુદા બાલમ પડ્યા હતા. અને ત્યારબાદ અરજીનાદ દાર્દકારના માછ ન્યાયાધીશ અને ન્યાયીકાર ધારાજીઓએ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ એવું પણ કહ્યું હતું કે ભારત ભરમાંથી ચૂંટેલા ૧૦૦ ન્યાયાધીશોના કાયદા આ નવા કાગળો મુકવામાં આવે તો શ્રી કૃષ્ણમાચારી દોષિન કયાં વિના રહે નહીં.

૩. ત્રીજું નામ સડોવાલુ છે-કાયદા પ્રધાન અંશીક સેનનું. શ્રી. સેનને આ કંપની તરફથી રકમ અપાવાનું તે કે. ના ચોક્કસ ઉત્તરથી જણાવ્યું છે તેનો ખુલાસો કરતાં શ્રી. સેને જણાવ્યું છે કે એ રકમ તેમને તેમની વજીસાતની કી તરીકે મળેલી છે-આ રકમ શ્રી. સેને તેમનો બચાવ તરીકે એ વરસોમાં ખતાવેલી છે કે કેમ એ સવાલ પુછાયેલ છે, અને કે.એ તે રકમ કયા ખર્ચમાં ઉધારી છે તે પણ જણાવ્યું રહ્યું.

સ્વાભાવિક રીતે જ શેક્સપીયરનાં એવાં બધાં જાણીતાં કે આ બાબો કિસ્સો વધુ વીગતે તપાસ માટે છે.

વળી-આમાંથી બીજો એક મુદ્દો પણ આગળ તરી આવ્યો છે કે રાજકારી પક્ષોના કાળા ઉપરજવાની પદ્ધતિ અંગે ચોક્કસ નિયમો ધકાવા બેઝાર્ડ અને તેનું ચૂંટારીને પાલન થવું બેઝાર્ડ.

ખિરલા જૂથમાંય ગોલમાલ ?

નિરક્ષા જૂથની-ન્યુ એલિયાટિક ઈન્સ્ટિટ્યુશન અને શ્રી-એક કંપનીઓના-ઓડિટરોએ કરેલી તીકા અંગે

કેન્દ્રના કાયદા પ્રધાન એ. કે. સેનનું ખ્યાન બેઝાર્ડ... આ પછી ઉદાપોદ જમી. લોકસભામાં વિરોધ પક્ષોએ જ નહિ, કેબિનેટ પક્ષના ૫ અનેક સભ્યોએ આ બાબત રજૂ કરી અને રસ્તેચડા માટે પોકાર ઉઠાવ્યો. મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે એ પેઢીએ અંગેનો કાયદેસર હેવાલ (સીલિસિટર જનરલનો) આથી શેક્સપીયર સંબંધે રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી ?

જવાબમાં કાયદા પ્રધાને કહ્યું : આ હેવાલ ગ્રામ છે; નાણાં ખાતું જ રજૂ કરી શકે.

સરકારી ઓડિટરોએ રજૂ કરેલ મુદ્દાઓ આ પ્રકારના છે :

૧. ન્યુ એલિયાટિક ઈન્સ્ટિટ્યુશન-કંપની હેડ એક્સિસ અને ધ્યાં એક્સિસના અમલદારો અને કારકોનોએ દિસાની ચોપડામાં ઘણી અયોગ્ય ધાકમેલ કરી છે, ખોટા દિસાઓ તૈયાર કર્યાં છે, અને નફાની રકમ બનાવવી ખતાવેલી છે.

૨. કંપની ખોટમાં જતી હતી તેની જાણકારી એલ એન ખિરલાને હતી એમની રકમો અને શેક્સપીયર તેમની સંજના મુજબ ચલાવેલાં હતાં.

૩. કંપનીએ દિસાની તરફથી કારા ૧૧,૭૬, ૭૦૫ રૂની રકમ બેચી લીધી છે.

૪. નિરક્ષાજૂથની બીજી કંપનીઓના દિસાઓમાં અયોગ્ય અને વધુ પડતા કાગલો મુકવાયા છે.

૫. કંપનીએ વિદેશી ચલણનો નિયમક્રમ કર્યો છે.

૬. મુગર્દ બાન્ધવા પમાર પત્રમાં નહિ લખાયેલી એવી ૫ લાખ ૯ હજારની રકમ વાઉચરો બનાવીને ચૂકવર્ધ છે.

આ પછીની તપાસમાં બે સરકારી કાયદેશરોએ ઓડિટરોના રિપોર્ટમાં કેટલીક ભૂલો હોવાનું શ્રી. સેને જણાવ્યું હતું. પણ સરકારી કાયદેશરોના ને સરકારી ઓડિટરોના રિપોર્ટ પાલમેન્ટ સમક્ષ રજૂ કરવાનો શ્રી. સેને ઈન્કાર જ કર્યો.

વળી કાયદા પ્રધાને સીલિસિટર જનરલના હેવાલમાંથી કેટલોક-કમ વાંચી સંબંધાવ્યો. પરંતુ તેની

આભુગાળુનો ખીન્ને દિરસો વાંચી સંભળાવવાનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો. કાંઈ પણ દસ્તાવેજમાંથી લોક સભામાં વાંચન કરવામાં આવે તો તે આખો દસ્તાવેજ લોકસભા સમક્ષ રજુ થયો. મણાવ અને વાંચવાનો ઇન્કાર ન થઈ શકે, એવી ફરિયાદો લોકસભાના સભ્યોએ કરી પણ ખરી. આના જવાબમાં એવું કહેવામાં આવ્યું કે એ હેવાલમાં ખીયું થયું એવું છે ને? બહેર દિલમાં પ્રગટ કરું ચોગર નથી.

(લિંક : ૭-૪-૬૩)

★

વ્યર્થ ઉડાઉગીરી

જાણીસ પ્રધાનો અને બાવીસ ઉપપ્રધાનોના વીજળી-પાણી વગેરે ખર્ચના આકાશચોમે ઉડાપોદ જમાવી હતી.

પ્રધાનોમાં વીજળી અંગે સહુથી વધુ માસિક ખર્ચ શ્રી. લાલમહાકુર શાસ્ત્રી (મુંદમનો) નું-રૂ. ૫૮૦-૬૩ ન. પૈસાનું થાય છે. સહુથી ઓછું ખર્ચ એ ખાતે શ્રીમતી લક્ષ્મીબેનનનું-રૂ. ૬૫ રજુ થયેલું છે. આ ખાતે સરકારને-એટલે કે ભારતની પ્રજાને-દર માસે રૂ. ૧૩,૪૮૬ ખર્ચ વેડવાનું આવે છે.

ઉપપ્રધાનોમાં વીજળી અંગે સહુથી વધારે

માસિક ખર્ચ શ્રી. મોહુદીનનું-રૂ. ૩૧૧ જણાવાય છે અને સહુથી ઓછું ખર્ચ શ્રી ખન્નાનું-રૂ. ૩૧ નુ થયેલું છે.

ફરનીચર અંગે સહુથી વધારે ખર્ચ સોચાઈ ખાતાના પ્રધાન શ્રી હાફીઝ મદમદ ઈલાહીમને માટે-રૂ. ૪૫,૩૨૪ થયેલું છે અને સહુથી ઓછુ ખર્ચ શ્રીમતી સુશીલા નાયબને માટે રૂ. ૩,૧૩૦ થયેલું છે।

ફરવી સહાય તેવાં વીજળીના સાધનો અંગે સહુથી વધારે ખર્ચ શ્રી જોપાલ રેફો માટે-રૂ. ૮,૨૫૮નું થયું છે, અને એ અંગે સહુથી ઓછુ ખર્ચ શ્રીમતી લક્ષ્મી મેનનને માટે-રૂ. ૪,૧૧૫નું થયેલું છે।

ઉપપ્રધાનોમાં પાણી અંગે સહુથી વધારે ખર્ચ શ્રી જગન્નાથ રાવ માટે-માસિક રૂ. ૮,૮૫૮નું થયું છે અને સહુથી ઓછું માસિક ખર્ચ-રૂ. ૧૦૧-૭૭ ન છે. શ્રી. પી. સી. શેકીને માટે થયું છે.

ફરવી સહાય એવા વીજળીનાં સાધનો અંગે ઉપપ્રધાનોમાં સહુથી વધારે ખર્ચ શ્રી એસ. ડી. મિશ્રને માટે-રૂ. ૭,૪૨૯ થયું છે અને સહુથી ઓછુ ખર્ચ રૂ. ૨,૯૨૫ શ્રી. ડોક્ટર મનમોહનદાસ માટે થયેલું છે।

સહાયપ્રધાનો અને ઉપપ્રધાનોના જગન્નાથફરનીચર અને વીજળીનાં સાધનો માટે સરકારે રૂ. ૧૩,૭૮,૩૬૨નો ખર્ચ કર્યો છે।

રશિયા : બાળગુનેગારો

અનાથ, 'ધર વિનાનાં, રખડાં બાળકો અને બાળગુનેગારોની સમસ્યા આજના અનિ સુધરેલા મણાના અને સંસ્કારી મણના તમામ દેશોમાં દંડ કાપમાં છે। સમાજવાદની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગયાનો ઠાવો કરતા સોવિયેત રુસમાં પણ આ સમસ્યાનો એકદમ દંડ તાત્કાલિક (૩૦-૩-૬૩) વી. તાલિ-વોસિયનિ (ન્યાયખાતાના સિવિલ કાપડા અને કાનૂની વિધિ અંગેના વિકાસના વડા)-નવતે કરેલો ॥

"આ અનિદના યુગમાં મરીનાઈ, જુનમરો, અમશીઓનું શોષણ અને ખાસ કરીને બાળ-

કામદારોનું શોષણ-અને આ બધામાંથી ઉદ્ધારનું જીવનધોરણ છે," એવું આ લેખકે પોતે જ કહ્યું છે.

લેનિનના જમાનામાં આની સામે બારે ઝુમિશ ચાલી હતી; (સ્તાલિનના જમાનામાં થુ થયું હતું-કેવી હાલત હતી, તે વિશે આ પત્રિકા મોન સેવે છે) અને જણાવે છે કે-૧૯૪૧ના મુંઢને કારણે રશિયામાં હજારો બાળકો અનાથ થયાં, બસ-બસ બાળકો એવર જન્માં અને બાળગુનેગારીનું પ્રમાણ પણ વધુ ખાસ કરીને, લેખકના મન અનુસાર, નાની આકમણ દરમિયાન, તેમનાં તામાના પ્રદેશમાં આવા ગુનેગારોની

ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ્યના શ્રીગણેશ | ૪૫૨ પેટલીકર

ગુજરાત રાજ્યમાં તા. ૧લી જાન્યુઆરીથી પંચાયત રાજ્ય અમલમાં આવવાનું હતું, પરંતુ ચીનના આક્રમણને લીધે કટોકટી સર્જાઈ અને તેનો અમલ બધા રાજ્યમાં બાળ્યો હતો. હવે તે સેને કંડા યુદ્ધની સ્થિતિ સ્થપાતાં સીધી ચૂંટણીઓ વિના જે આક્રમકરે ચૂંટણીઓની ભેગવાઈ છે, તે મર્જામાં રહીને તા. ૧લી એપ્રિલથી પંચાયતરાજ અમલમાં આવવાની બહેરાત ધઈ છે. કટોકટીની સ્થિતિમાં ખારાસબા કે લોકસભાની પેટા ચૂંટણીઓ કરવાની છૂટ આપી છે. આ સંજોગમાં પંચાયત રાજ્યની પક્ષ સીધી ચૂંટણીઓ મુલતવી રાખવામાં આવી હતી, તે નિર્ણય મધ્યમ સરકારે હવે બદલ્યો છે અને એપ્રિલથી પેટા ચૂંટણીઓ થયા

પછી અમલમાં આવે તેમ કેમિસ પક્ષ સિવાયના વિરોધ પક્ષોએ માગણી કરી હતી.
ભયસ્થાનો

આ ચૂંટણી મુદ્દો બાદ કરીએ તો પંચાયતરાજ્યનો ખરડો ઓક્ટોબર '૬૧માં વિધાનસભામાં ૨૦૦ થશે અને પસાર થયો ત્યારે સૌને ઉમળા દત્તો કે પંચાયત રાજ્યમાં ગુજરાત મોખરે રહેશે.

જો કે દરેક માનવતા સાક્ષી સામે કંઈ તે કંઈ ગેરલાભ પશુ-ભયુતિ ન હોય તો-મોખવના પડે છે તેમ આશ્રય ભયસ્થાન બતાવવામાં આવતું હતું કે મામલાની સમુપત્તિ-પણત-અરુપ્ય કેમને બહુમતી કેમ અન્યાય કરશે, સારા માણસો ચૂંટણીના તંત્રથી

પાના ન. ૬૫૨ ચાલુ

ઈસોમિન—ના પેટંટ હકો બીજા દેશોમાં વેચી નાખ્યા હતા.

અમેરિકામાં વિશિષ્ઠ એક મેરુરેસે આ હક્ક લીધા હતા પરંતુ ત્યાંના કોનન મુજબ 'ફૂડ એન્ડ ડ્રગ એમિનિસ્ટ્રેશન' પાસે તે હવા તપાસ માટે રજૂ કરતાં કેનેડાવાસી શ્રીમતિ ડો. ફ્રાન્સિસ કેસીએ એને વપરાશ-યોગ્ય ન ગણી રોકા રાખી.

પરંતુ, આ દરમ્યાન મેરુરેસ કંપનીએ પોતે જ દાખલોને 'ડી.સેમ્પલ' પહેલાથી દીધાં હતાં. ૩૬ રાજ્યો (સંયુક્ત અમેરિકન ફેડરેશન) માંના ૧૨૩૧ દાકતરો પાસે આનાં 'ફી સેમ્પલ' પહેલી ત્રણ દર્તા અને તેમણે દરદીએ ઉપર અખતરો કરવા આપી

દીધાં હતાં; અને કંપની ડો. કેસી ઉપર 'વપરાશ યોગ્ય સર્ટીફિકેટ' આપવા દગાણ કરી રહી હતી.

પરંતુ અમેરિકામાં જ પ્રભાવન, ત્યાંના અખતરોએ, અખતરો હવે. બધી દરદીએ બદલ આવતાં ભારે વાવટાળની જેમ લોકોને રોષ બચ્છી બેઠો.

પછી તો સેનેટર કેમ્પર અને સેનેટર હમ્ફ્રે (જે પોતે જ દાકતર છે)—જેનેએ કેમિસ પાસે તપાસ માગી. આ બધાને અતે એ હવા ઉપર પ્રતિગઢ મુકાયો.

ગ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ સુલ્કચુદ્ધક આપીને શ્રીમતિ ડો. કેસીનું અભિવાદન કર્યું.

(દીપિકા)

અગ્રગા રહેશે. એટલે ખટપટિયા લોકોના હાથમાં સત્તા જશે. સત્તા જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે અધિકારી ન હોય અને પ્રાપ્ત જનપૂત ન હોય તો તેવા અન્યાયના ભયરથી કાઢી નાખવા જેવાં પણ નથી. એ ભયરથી કાઢી લોકશાહીની મર્યાદાનાં છે અને તેનું નિવારણ તો પ્રજા ધણી જાય તેમ તેમ જ થઈ શકે. એ ધણવા માટે પણ લોકશાહી માગે' આદ્યા વિના બીજો કોઈ જાદુમંત્ર નથી.

આજ સુધી વહીવટનું જે જૂનું ચોક્કસ ચાલે છે તેમાં જો મોટા ફેરફાર થવો હોય અને પ્રજાને પોતાને વહીવટ કરવાની વધુમાં વધુ તક મળવી હોય તો તે પંચાયત રાજમાં મળવાની છે. એક વખત મત લઈને ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યો કે લોકસભાના સભ્યો પાંચ વરસ સુધી મતદારની સામુ વળેના નથી, અને પોતે જે પદો ભરે છે તે માટે એ મતદારને જવાબ આપવા બધા-પેલા નથી, તેને નહિ પંચાયત રાજમાં એ મતદારને સીધા જવાબદાર રહે છે

હિસાબ-કિતાબ

આજે પણ મામલોઆ પંચાયતો છે જ પરંતુ આજના બધારણમાં અને તેમાં ખાસતો ફેર છે. આજની મામલોઆવનને ચૂંટાયા પછી જવાબ આપવા મામલો પાસે જવું પડતું નથી. જગતે પંચાયતરાજમાં મામલો નેટલા મતદારો છે, તે જોઈ મામલોઆના સભ્યો છે. એ જેને થયે તે જ પંચાયતના સભ્યો બને, એ સભ્યો જ મામલો વહીવટ કરે, અને તે વહીવટ અને તેના હિસાબ-કિતાબ માટે વરસમાં ઓછામાં ઓછી એ મામલોઆ બોલાવીને તે મંજૂર કરાવે. પડે. વરસ પૂરે થઈ જાય તે પછી એ હિસાબની અંદર પાછલા વર્ષનું ખર્ચ મંજૂર કરાવવું પડે અને નવું બજેટ પાસ કરાવવું પડે બજેટમાં જે કામ મંજૂર ન થયેલું હોય અને અસાધારણ સંજોગો હોવા થઈને ખર્ચ કરવાની જરૂર જોઈ ન થઈ હોય તો તેનું ખર્ચ પચાવન કરી શકે નહિ

પંચાયતોનો હિસાબ સરકાર દ્વારા ઓડીટ થવાનો છે એટલે પંચાયત એક પક્ષ બનીને અને મામલોઆને દયાની એ ઝેરવહીવટ કરી શકે તેવી તક ઓછી છે.

પંચાયતનું કાર્યક્ષેત્ર

મામલોઆવત એટલે કેવળ રસ્તાઓની સાકુચરી રાખે, હીજામતી કરે કે 'વોટરર્સ' જેવાં પ્રાથમિક જરૂરિયાતનાં કામો કરે તેવું મર્યાદિત એનું કાર્યક્ષેત્ર નથી. મામલો સર્વાંગી વિકાસ નેટવર્ક એનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે.

એ કામો બધારણમાં ૧૦ જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્રમાં આવરી લેવામાં આવ્યાં છે.

(૧) સ્વાસ્થ્ય અને સફાઈ-તેમાં પાણી, રસ્તા, સ્વચ્છતા, જળરત્ન, મુતરડી, હીજામતી, માનકસ્યાણ, બાળકસ્યાણ અને કુકાનોનું ચરવાના દારા નિયમન વગેરે.

(૨) જલરે બાંધકામ-ધર્મશાળા બાંધવી, નિકાવતી, નદાવોવો ધાટો બાંધવા, નિકાવવા, બાજરો સ્થાપવા અને નિકાવવા, ખરીદ કેન્દ્રો બાંધવા વગેરે.

(૩) શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે-પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે તેનો ફેલાવો, તે પહેલાંના પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બાલમંદિર ચલાવવું, અખાડા, કીર્તનગો, આનંદ પ્રમોદના કેન્દ્રો, નાટ્યચમુકો, પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો, વિદ્યાર્થીઓને મદદ, શક્ય હોય તો શાળાનાં બાળકોને આદર ઉપદારની સમજ, પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના, નજામ ધીતો પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પછત વર્ગ રચિત સંધારણક ધારુસ્વત જુગાર, ખીજી અસરકારી બીજીઓની નાબૂદી અને સામાજિક અને નૈતિક શિક્ષણનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવો.

(૪) આત્મરક્ષણ મામલોઆ

(૫) ચામતું આયોજન

(૬) સામુદાયિક વિકાસ-અપગ-અર્થિકનને રાહત આપવા બાબત, કુદરતી આક્રમક સંકટમરોતોને મદદ, સદકારી પ્રતિનિધિ સંગઠન, કુટુંબ નિયોજનનો પ્રચાર, સામુદાયિક કામો અને યોગદારનાં કામો, વાજબી બાવની કુકાનો બોલાવી વગેરે.

(૭) ખેતીવાડી, જંનલ અને ગાયરના વિકાસ-સંરક્ષણ.

રાહુલજી | સાક્ષણિક મહાપંડિત

મહા પંડિત રાહુલ સંસ્કૃતપાત્રનનું ૭૦ વર્ષની વયે તા. ૧૪-૪-૬૩) દાનિંદિત્ર ખાતે અવસાન થયાનું જાણી કારણ અને વિદેશમાં વસના એમના અસંખ્ય પ્રશ્નસંગે કુઃખની કામણી યથા વિના નહિ રહે.

રાહુલજીનાં નામ સાથે જ બહુશ્રુત પદ્ધિતિ (દાનરો પુસ્તકોનું વાચન) બહુ કાળીત (૩૬ ભાષાઓનું યાન), વિપુલ લેખન (૧૬૦ ગ્રંથો) જોડાયેલા છે. એમણે લગભગ ૧૬૨૨થી લેખનનો આરંભ કર્યો અને ૧૯૪૪ સુધીમાં તે તેમની ખ્યાતિ વિદેશો વિભિન્ન સમુદાય સુધી—એશિયાના બૌદ્ધ ધર્મીઓ, સંસ્કૃત-પાલીના પંડિતો અને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનમાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલી આખી પેઢી સુધી પહોંચી ચર્ચા દતી.

રાહુલજીની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ કેવળ પદ્ધિતિને જ વરેલા ન હતા; એમના જીવનનું લક્ષ્ય ભારતવર્ષના પુનરુત્થાનનું હતું; અને એમના જીવનનો આનંદ પ્રવાસોનો હતો. એથી જ તે એમણે જે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો-ગ્રંથો લખ્યા તેમાં વિવેચા અને કૌટુંબીઓ સુમાર નથી અગત્ય, એવી બાબતો દીકાઓ પછી ચર્ચા છે કે એમના અનેક ગ્રંથોમાં હાકલત હોયો કીક કીક પ્રમાણમાં રહેતા હતા; અને એમના અનેક લખાણો ભાષા દષ્ટિએ અને કૌટુંબી દષ્ટિએ એકસરખા સુરેખ સુઝઠે બાધાવાળા નથી બની શક્યાં. રાહુલજી જેટલી ઝડપે વાંચતા હતા (વિવેચના સેકેડો પૃષ્ઠ) એટલી જ ઝડપે લખતા હતા એમ

કહેવામાં અનિશ્ચયોક્તિ જરૂર છે, પણ જિવનમાં બપેલાં ૬૦-૮૦ પૃષ્ઠ (૪ થી ૫ કુમો) લખવાનું તે. તેમને માટે લગ્નિવાદ સદગ જનનું હતું. ૧૯૨૨ જે વિષય દાહમાં લીધો તેના ઉપરનો ગ્રંથ તૈયાર કરી આપવાનો તેમનો આવેશ કાઈ ધપાહારી ન હતો, જીવન-સમસતની નિજાતો જ એ એક કામ હતો. એથી તે કદિય સપાવિ અને કદિય એમને બાકીની કામો નહિ અને જાગેવાર ચરી કરવા છતાં પરિવારજન જ રહ્યા.

રાહુલજીના જીવનમાં જનતા-અનાદિનના કલ્યાણની કાવનાતી સાથે જ સમાજવાદ અને સામ્યવાદના આદર્શો, જામનિનાં આગંબનાં વરસોથી જ, લોકોમાં જીતરી ગયા હતા. એથી જ તે તેઓ ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના અને વિજ્ઞાનસમાજના સક્રિય કાર્યકર બન્યા; એથી જ તે તેમનું એક પ્રમુખ આકર્ષણ રહિયા અને કમ્યુનિસ્ટ દેશો રહ્યા આમ છતાં, એમનાં બવહાર અને લખાણો, કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીને સર્વસાધારણ રીતે અનુસરતા હોવા છતાં, એના ચોક્કાથી ધણી વાર બહાર આદર્શો જતાં, અને પક્ષના નેતાઓની અજાણ્ય તથા કરકી નજર રાહુલજી સહી લેતા—અગર બેપરવા બની વધારે પડતા બંધનોને ખંજેરી નાખવા દિયત પછી કરી એમના (હિંદી ભાષા અંગ્રેજી પક્ષની નીતિ અને રાહુલજીના વિચારો વચ્ચે, પદ્ધિસ્થાનના જન્મના કારણરૂપ પાર્ટીની નીતિરિતિ અને એમના વિચાર-વર્તન વચ્ચે તથા ઈનર થટના-અસંગોએ એમણે પેતાનો જ રાહ

અપનાવ્યો હતો છતાં પણ જ તેમને જોડવા તૈયાર ન થયો એ પક્ષના હિતમાં જ હતું)

એકંદરે, રાહુલજીના મંથેણ હિંદીભાષી વિદ્યાળ સમૂહો માટે, વરસો લગી, સામ્યવાદી વિચારસરણીનું આકર્ષણ વધારનારા નીવડ્યા છે : ઉત્તર પ્રદેશમાંથી અને બિહાર-ખંડાગમથીયે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડનારાઓની એક મોટી વલુગર ઉપર રાહુલજીના લખાણોના સરકારેનું કામણ વરસો સુધી રહ્યું છે, એ હકીકત છે. કદાચ કોઈ બ્યક્તિનો, સુચરકર એકમક અને શ્રીપાદ કાંતે સિવાય, પાર્ટીસભ્યો આકર્ષવામાં આવડે મોટો ફળો નહિ હોય.

રશિયામાં જઈ લગે કરેલી અથવા પત્નીને કારત આપવા દેવાની ભાંતી સરકારે પરવાનગી ન આપી ત્યારે રાહુલજી, એમની પત્ની અને તેનાથી થયેલ પુત્રને ત્યાં જ રાખીને, કારત પાછા આવી રહેલા એમના સ્વભાવમાં જ એક બ્યક્ત અલગથી પરિભ્રમણ કરતી, એક અન્ય બાળસહજ નિર્દોષતા-નિર્ભયતા ભરી જરી પડી હતી, મહાપદ્મિન સાથેનો અલગજનોનો સ્નેહસમર્પક કોઈનીય આંખે ચઢે એવો હતો.

રાહુલજીએ પાછલી ઉંમરે ફરીથી લગ્ન-કર્મ પરંતુ તે પછીયે પોતાને માટે કે પાછળ રહી જનાર પત્નીને માટે વિશેષ આપણનો પ્રયત્ન કરી જવાની કોઈ કડવડ જ નહિ ! આટલા મોટા પંડિત હોવા છતાં, રાહુલજીના સપ્તર્ષી આવેલાં હજારો માનવી-નાના માનવીથી મોટી પંડિતો અને રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સહકારી-રાહુલજી સાથેની નીકટતા અને આત્મીયતા, મમે તેટલા કદાચ સ્વભાવમેદ બલદારમેદ અને વલમેદ જ્યાં એથી ને એવી તાણ અને પ્રસન્ન રહી સડી એ પેતિ જ રાહુલજીની કદાચ સૌથી વિશેષ અને આગવી લાક્ષણિકતા ગણાય

—લો. ગાંધી
[૧૭-૪-૬૩]

રાહુલજી :
ગઈ પેઢીના છેલ્લા મહાપંડિત

ભારે કારતના રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર અભરના સામ્યવાદી સુધ્ધિમાં શ્રી. કાંતે કે શ્રી. નાંજુદીપાદ કે

શ્રી એ. એ. અલમદતો 'ઉદય પલ્લ નડોતો' થયો ત્યારે સાર્વત્રિક દૃષ્ટિએ રશિયાની ચોટના નડીના પાણીના ખનાહો ગંગામાં લાવવાનો પ્રયાસ કરનાર અને હજી પાંચ દિવસ પહેલાં જ ૭૦મો જન્મદિન પસાર કરનાર મહાપદ્મિન રાહુલ સર્વજ્ઞાનનનો દેહ છેલ્લા રોટકે વર્ષથી કારમા રોગ સાથે સંપ્રાપ્ત થેથી રચી હતો તે અંતે ગયા ગવિતારે નાકામવાળ નીવડ્યો છે

રાહુલજીનું રાજકારણીય પાત્ર એ તો માત્ર એક અકસ્માત જ હતો. વિશેષ તો એમની પ્રતિભા હતી પડિત અને પરિસ્થાનક તરીકેની

ગુમાસ્તા તરીકે

ઉત્તર પ્રદેશના અઝમગઢથી સાતેક માર્કસ દૂર આવેલ પન્ડાહા ગામમાં જન્મેલ કેદારનાથ પંડિતે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને કલકત્તાની એક પેઢીમાં ગુમાસ્તા તરીકે તોફરીની સરઆત કરેલી સાળામાં અભ્યાસ કરતી વખતે એમને પાઠ્યપુસ્તકમાંની કવિતાનો એક શ્લોક મળ્યો—“સૈર કર દુનિયાઝી ગાદિલ જિન્દગાની ફિર કહાં, જિન્દગી મર ફૂલ રહી તો નૌજવાની ફિર કહાં ?”

આ શ્રિપ શ્લોક જુજ જ જાણે ન હોય એમ તેમણે નાની વયથી જ જન્મતપ્રવાસ એડવાનું શરૂ કરી દીધું. કારતવની પ્રતિશ્રાંતનું તેમણે ગંઢાણપૂર્વક નિરીક્ષણ ક્યું હતું એ તો ખરું જ. એ ઉપરાંત તેમણે નિમેટ, લકા, નેપાલ, મધ્યએશિયા, જાપાન યુરોપ, કોંગિયા વગેરે દેશોની પણ માત્ર મુસાફરી જ નહિ પરંતુ તે તે દેશોનું સાહિત્ય, સંસ્કાર અને લોકજીવનનો અભ્યાસ પણ તેમણે કર્યો હતો.

માત્ર આઠ વર્ષની ઉમરે તેમણે વારાણસીમાં સંસ્કૃત-કાવ્ય બ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. આમ તો ૧૩ વર્ષની ઉમરથી જ તેમણે કાવ્યો લખવા માંડેલાં—પોતાની કદવવાની કોઈ નાનકડી છત્રનસખીને ઉદ્દેશીને. ૧૯૧૫માં તેમણે આત્મસમાજનો અંગિકાર કર્યો અને એ સાથે તેમણે અરબી ભાષા, ઈસ્લામી રીતરિવાજો વગેરેના સિદ્ધાંતોનું ઘૂલનાભાષે ગાંધ પલ્લ મેળવેલું.

આપસમાંજુલું કાપી કરતાં કરતાં તેમને રાજ-
કારજનો રંગ લાગેલો. દક્ષિણ ભારતમાં પ્રચારપ્રવાસ
માટે તેઓ ગયેલા. ત્યાં તેમણે અસહકાર વિશે બાપુજી
આપેલું જેથી તેમને છ મહિનાની સજા થયેલી.
જેલવાસ દરમ્યાન જ તેમણે “વીસથી સદી” નામનું
પુસ્તક લખ્યું. ૧૯૨૩માં તેમને બે વર્ષની ફરીથી
સજા થયેલી. એ બે વર્ષ દરમ્યાન તેમણે વિવિધ
બાપુઓમાંથી “કેનાનકો આજ,” “વિશ્વની કે ગર્ભ
મે,” “અદ્ભુત મુદ્દ,” “સોનેકો હાથ” વગેરે ચર્ચાકલાણી
અતુવારિન નવલકથાઓ પ્રગટ કરેલી.

ત્રિપિટાકાચાર્યની પદવી

એ પછી તેઓ લોકમાં વિગલંકાર ફાલેજમાં
સંસ્કૃતના પ્રાખ્યાપક નિભાયા. ત્યાં રહીને તેમણે પાલી
ભાષાનું અભ્યસન કરીને ત્યાંની ‘ત્રિપિટાકાચાર્ય’ની
પદવી મેળવી.

“ત્રિપિટાકાચાર્યની પદવી મળતાં ૧૯૨૯માં તેઓ
તિબેટ ગયા. તિબેટની બુદ્ધિઓ તેમણે ખૂબેખૂબે ‘મુદ્દો
નાપ્યે’ તિબેટી ભાષા શીખ્યા અને તિબેટમાં પહેલા
પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્ર બૌદ્ધ સાહિત્યનો તથાતપર્યો
અભ્યાસ કર્યો અને ભારત પાછા ફર્યા, ત્યારે ૮૧
મુશ્કેલીઓ અને અનુકૂળ પ્રથે લાદીને તેને શકા
લઈ જવા માટે નીકળ્યા. પરંતુ સંજોગવશાત એ
પ્રથે - ભારતમાં જ રહ્યા. ‘પદ્મજા સમદાલપ’માં
પોતાના નામ ઉપર વિશાળ બોલીને તેમાં તિબેટના
ઐતિહાસિક ચિત્રો-ચૂકવામાં આવ્યાં. બાદોના સપળા
પ્રથે ‘પિદાર-ઓપરિસા સંયોધન સમિતિ’ને બેઠ
આપ્યાં. લોક પહેલેથી ૧૯૩૦માં તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ
અંગિકાર કર્યો અને રાહુલ સંક્રિયાધન નામ ધારણ કર્યું.

૩૦મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૫ના રોજ એમને જાણ
થઈ કે પિદાર સંસ્કાર તિબેટની યાત્રા ફરીથી કરવા
પોતા માટે છ દર્જા રૂપિયા મંજૂર કર્યા છે પરંતુ
એ દરમ્યાન તેમને રશિયાની સરકારનું પશ્ચ નિમંત્રણ
મળ્યું હતું એટલે તેઓ રશિયા ગયા.

રશિયામાં એક વિદ્યાલયની સચિવ કુમારી લોલા
કેન્ચ, અંગ્રેજ, રશિયન અને મેગિલ બાપા જાણુની હતી
તેની પાસે રહીને રાહુલજી રશિયન ભાષા શીખ્યા.

અહ્યાર્માં તેમણે કુમારી લોલાને સંસ્કૃત ભાષા શીખવાડી
એ અસપરસના ગુરુસ્થિત્ય સંબંધ આખરે પતિ-
પત્નીના સંબંધમાં પરિવૃત્તિઓ અને ૨૨ ડિસેમ્બર
૧૯૩૭ના રોજ ૪૪મા વર્ષે રાહુલજીને લોલા સાથે
લગ્ન કર્યા. લોલાથી તેમને એક પુત્ર થયો ‘જેનુ’ નામ
છગાર છે તે પોતાની માતા સાથે રશિયામાં જ રહે છે.

તેમણે ૧૯૩૫માં જાપાનના રસ્તે મોસ્કોની બીજી
વાર મુલાકાત લીધી અને ઇસન માર્ગે ભારત પાછા
ફર્યા. એ પછી તેમણે ત્રીજીવારની તિબેટ યાત્રા કરી
અને ત્યાંના ધર્મકર્તા, પથાર ગુપ્ત, ઠાનથી, નાચાજીન,
આસન, વસુધા, રતનાકર, ચાતિ વગેરે પ્રાચીન
લેખકોના છ જેટલા પ્રથે અદી સાથે લેતા આવ્યા.

૧૯૩૮માં તેઓ સામ્યવાદી પક્ષના સભ્ય બન્યા
અને પછી ૧૯૪૦માં ભારતીય કિસાન સભાના ઓ-
રિસ્થા ખાતેના પ્રમુખ થયા. એ પછી તેમને ‘દિંદો
સરક્ષણ ધારા નીચે પકડવામાં આવ્યા અને ૨૯ મહિનાની
જેલ થઈ. જેલમાં તેમણે સામ્યવાદી વિચારસરણીના
પ્રભાવ નીચે “ઈસન બ્લોર રિજર્વન” “વૈશાનિક
બૌદ્ધવાદ” “યેલ્મસે મચા” “સિદ્ધ સેનાપતિ”
“સામ્યવાદ લી કર્યો” “૧ વગેરે પ્રચારકરી મૌલિક પુસ્તકો
લખ્યાં.

૩૬ વાષા અને ૧૬૦ પ્રથે !

આ યોધાવી પ્રતિભાની ચમક પ્રથે ધોધની
જેમ સંદાય સાહિત્યસર્જન કરતી જ રહી. આ પ્રકાર
પંદિતે લગભગ ૧૬૦ જેટલા પુસ્તકો લખ્યા છે, જેમાં
૮ પ્રવાસ વર્ણનો છે, ૮ નવલકથા છે, બોમ્બુરી
ભાષામાં ૮ નાટકો છે, સિલોની અને તિબેટી ભાષાનાં
બ્યાકરણ છે, આત્મકથા છે, જીવનચરિત્રો છે અને
સંયોધનના પ્રથે છે તેમનું ભાષાગાન અદિતીક હતું.
તેમને લગભગ ૩૬ જેટલી ભાષા આવડતી હતી.

આ ઉપરાંત તેઓ દિંદો સાહિત્ય સમેશનના માજી
પ્રમુખ, લેનિનના યુનિવર્સિટીના ભારતીય સંસ્કૃતિના
પ્રાખ્યાપક, ફાલબો યુનિવર્સિટીના ભારતીય સંસ્કૃતિ
વિભાગના વડા અને આપણા બંધારણના દિંદો અતુવા-
કાર્યાના એક હાથ.

સમગ્ર દેશ વર્ષ પહેલાં તેમના ઉપર મળના પેલાધારના રામનો દુખનો થયો હતો અને એ પ્રકારે બાપાપડિતે પોતાની સ્મૃતિ સુધારી દીધી હતી નાનકડા આળસની જેમ તેઓ વારંવાર રડી પડતા હતા. પોતાના નિકટના સાથીને પણ તેઓ ઓળખી શકતા ન હતા.

સારવાર માટે મોરકોમાં

રાહુનજીની નિમારીના સમાચાર સાંભળી ભારતની દરેક બાપાનું સાહિત્યજગત ખળભળી ઊઠ્યું હતું રાહુનજીને કશકશની ઇચ્છનાલભા સખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમની સારવાર કરવા તેમનાં પત્ની કમલાદેવી પાસે ફરી કેડી પલ્લુ જાયી ન હતી. કમલાદેવીએ સાહિત્યકાર મદાપડિત પતિ માટે આર્થિક સહાયની ટહેલ નાખી. હિંદી પ્રેમી જનતાએ એ માટે ૧૨ હજાર રૂપિયાનું ભડોળ એકઠું કરી

આપ્યું. ઉપરાંત ૧૪૦૦ રૂ. સફળ ડા. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આપેલાથી, નેહરુએ ૨૦૦૦ રૂ. આપ્યા, ૫૦૦૦ રૂ. કાસ્તસરકારે આપ્યા અને ઉત્તર પ્રદેશની સરકારે ૩૦૦૦ રૂ. આપ્યા હતા.

અતે તેમને નિમારીના ઈલાજ માટે મોરકો લઈ જવામાં આવ્યા હતા થોડાક દિવસ પહેલાં જ તેઓ ત્યાંથી સ્વસ્થ થઈને પાછા ફર્યા હતા. આ વર્ષે ભારત સરકારે પદ્મશ્રીનું ઈલાજ આપીને તેમની કદર કરી હતી.

સાહિત્ય, રાજનીતિ ઇતિહાસ, ફક્ત, બોદધમં વગેરે વિષયો ઉપર અનેક બુદ્ધમુદ્રમયો ભારતી ભાષાને આપી જનાર આ મહામનિષીના જવાથી ભારતીય ભાષાની પડિત-ચંડગીની એક મદદરતી કેડી ખરી પડી છે

[સંદેશ : ૧૧-૪-૧૩]

૧ : ભારત-ચીન સંઘર્ષ : લવાઈ-મધ્યસ્થીની નિર્ણયકતા ? | ભા. ગાંધી

ગમે મહિને એ. આર્થ. સી. સી.ની બેઠક મળી ગઈ. તેમાં ચીની આફમણ એકે જે હરાવ થયા તેમાં—ચીનના આફમણને આફમે ■ મદિના પીલી ગયા પછી, અને કોસ એ દરખાસ્તો પછી તેણે સ્વીકારી નથી. છતાં—એણે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે ચીને ‘લવાઈ’નો સ્વીકાર કરવો. જોઈ એ, અલગત, સર્વ સાધારણ રીતે અધ્યક્ષ એકે લવાઈ—એટલે કે ન્યાયી તટસ્થ પંચ-દ્વારા નિકાલ લાવવાની પદ્ધતિ ઉપાગ પદ્ધતિ તરીકે સ્વીકારવાની આવી છે. જે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના અધ્યક્ષોમાં તો આવી પદ્ધતિ, દિક્ષ સંઘર્ષને ટાળવા માટે, ધણી જ મહત્વની લેખાય.

આમ છતાં જે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના કાઈપણ પ્રકારના અધ્યક્ષમાં થી આવું શક્ય છે ખરું? થી ન્યાયની દૃષ્ટિએ પછી હમેશા દિવાવલ ગણી કઠાય ખરું?—આવો સવાલ વિચારવો જરૂરી છે. સાથોસાથ ચીન સાથેના સંઘર્ષમાં ‘લવાઈ’ પદ્ધતિ કેટલે અંશે યોગ્ય છે? શક્ય છે? દિવાવલ છે?—સિદ્ધાંત અને અવહારની આ વાત પછી આપણે વિચારી લેવી જરૂરી છે.

એ. આર્થ. સી. એ તાજેતરમાં હરાવ કર્યો તે પૂર્વે પં. નહેરુએ અનેક વાર ચીનને ‘લવાઈ’ના સ્વીકાર કરવા, આંતરરાષ્ટ્રીય ‘હેમ’ બહાલત દ્વારા ઈ-સાફ મેળવવાની સૂચન કરેલાં જ છે. પરંતુ પં નહેરુએ પોતે જ આનાથી જુદી વાત પછી, કેટલીક વાર ખુબ જ દૃઢતા પૂર્વક, ઉચ્ચારી છે : કા ત ૧૯૫૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨મી તારીખે લોકસભામાં તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે—

“ચીને આપણા દેશના વિશાળ ભૂમિ-પ્રદેશ ઉપર દાવો કર્યો છે, તેવી માગણીની

બાબતમાં કોઈ પ્રકારનાં પંચ, મધ્યસ્થી અગર લવાઈ હોઈ શકે જ નહિ.”

આમ છતાં, ચીની આફમણ પછી પં. નહેરુએ અનેક વાર લવાઈની વાત ફરી ફરી લેખી છે. પં. નહેરુએ પંચ-લવાઈનો ઈ-કાર કર્યો સાચો અને સ્વીકાર કર્યો સાચો? ઈ-કાર માટેનું તેમનું કારણ નીચેના ખુલાસામાં જણાઈ આવે છે—

“આ સંઘર્ષ કાંઈ માત્ર સરહદી અવઢો નથી. સરહદનાં અમુક પ્રદેશ અંગે નાની સરખી છૂટછાટનો પછી નથી X X X આ સવાલ આંતરરાષ્ટ્રીય વર્તનનો છે, અને ‘બળિયાના બે ભાગ’ના સૂત્રને આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષમાં બેકામપણે ચાલવા દેવો કે કેમ તેનો છે.” (૨૬-૧૦-૬૨)

પરંતુ પં નહેરુએ ધણી વાર એણું પછી કહી નાખ્યું છે કે—

“પ્રમુખતઃ આ સરહદનો અધડો છે—ભલે પછી તે ગમે તેટલો મોટો હોય....”

*

અમતે લાગે ■ કે ચીની સંઘર્ષની બાબતમાં—એટલે કે તેના સ્વર્ણની બાબતમાં અને ચીની હેલુની બાબતમાં પં. નહેરુ હજી દ્વિવૃત્તિ ધરાવે છે. પરિણામે પ્રજાના માનસમાં દ્વિધા જન્મી છે. અને આપણે સંઘર્ષનું સ્વરૂપ સમજી નહિ શકીએ તો હિંમતથી વ્યૂહમાં પડવાનો ભય પણ રહેવાનો જ. ધડી બર માની લઈએ કે લવાઈનો ચુકાદો ચીનની વિરુદ્ધ આવ્યો. તો પછી એ ચુકાદાને ચીન માથે ચડાવશે

ખરું! ધીનની મૂળ સુરત સમજાનારા અને યોનના વિસ્તારવાદી સ્વભાવ અને સામ્યવાદી તેમને બાજુનારા જરૂર કહેશે કે 'યોન લવાદનો ચુકાદો માથે ચઢાવે એ શક્ય જ નથી' (યોને તો માત્ર ભારત સાથેની જ સીમા સંબંધી નહિ, રસિયા અને એશિયાના અનેક દેશો સાથેની સીમા સંબંધી હાવાઓ અને અણક સરે દીધા છે!) તો પછી—

* આંતરરાષ્ટ્રીય લવાદના સુધાદાનેય માથે ન ચઢાવનાર સામે કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તા છે ખરી કે જે તેને તે માટે ફરજ પાડી શકે!

નથી જ નથી. નાનકડા આદમોનિયાએ (જે પણ કમ્યુનિસ્ટ દેશ છે અને રસિયા સાથેના અણકમાં તે યોનનો ડેહાર દેશ છે) ક્ષિત્ર સાથેના તેના "કોકુ" એનસ" એથેના, ફિરિસામાં લવાદનો ઇન્કાર કરીને પોત પ્રકારી દીધું જ હતું

અને યોન આંતરરાષ્ટ્રીય લવાદના ચુકાદા પછી ૫ થયામ ઉપરનો—અકસાઈ યોન કાર્જનો હાલો છોડી દે એ કંઈ બનવાએ જ નથી કેમકે 'તિએટ, રસિયા અને આ વિસ્તારવાદી દુષ્ટિએ એ પ્રદેશ ઉપરનો કમળે યોને માટે અસાધારણ મહત્વનો છે

ત્યારે, ભારત માટે પોતાની જ સમામતી અને સંરક્ષણ ખાતર, શુ આ પ્રદેશનું મહત્વ નહિ એવું છે!

● જો ભારતની સમામતી અને સ્વાધીનતા માટે આ પ્રદેશ મહત્વનો હોય અને જો એ પ્રદેશ ઉપર જ, વાટાપાટ અને સમાધાનનો રસ્તો હોય છે, યોને આંકેમણ કહ્યું એ સત્ય હોય તો, તેવી પરિસ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ શું કયવે છે!

શ્રી એ. ઇ. નરાની તેમના 'આરોનિટ્રેશન એન્ડ એથેશન' લેખમાં જણાવે છે તે મુજબ, સ્વ. પ્રેક્ટિસર જે. એલ. ક્ષિએર્લી (આંતરરાષ્ટ્રીય લવાદ અને ન્યાય પદ્ધતિના નિષ્ણાત)ના મત અનુસાર : "દરેક દરેક પ્રકારનાં અણકના નિકાલમાં લવાદ ઉપયોગી હતું નથી, યદિ સંપત્તિ નથી." હકીકતે પણ અમારે પશ્ચિમી દેશોમાં લવાદ પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી તે સમયે (૨૦મી સદીના આરંભમાં) એ વાતની પણ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી કે અમારે કોઈ દેશોનાં અને મહત્વનાં દિવો,

સ્વાધીનતાનો સવાલ અને સંવર્ધન ધોરણના પ્રશ્નો સડોવાયેલા હોય ત્યારે તેમાં લવાદ ખપ લાગી શકશે નહિ.

પ્રો. ક્ષિએર્લીએ વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં એવું પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે—

કોઈ રાજ્યને પોતાની તત્કાલીન સ્થિતિથી અસતોષ હોય તો તેને બદલવા અંગેનો બીજા રાષ્ટ્ર સાથેનો અણકો લવાદી સવાલ બની ન શકે. ન્યાયપદ્ધતિ દ્વારા તેનો ઉકેલ ન થઈ શકે. એ સવાલનો ઉકેલ તો રાજદ્વારી પગલાં દ્વારા જ શક્ય બને. આ રાજદ્વારી પગલાંના કામ તરીકે વાટાપાટ, સમોધાનની દરખાસ્તો, કોઈ તોળ પચની મધ્યસ્થી વગેરે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થઈ શકે. પરંતુ તેમાં ય એક પહેલે અમારે રાષ્ટ્રનાં મહત્વનાં દિવો સડોવાયાં હોય ત્યારે તો તત્કલ્ય લવાદની ન્યાય પદ્ધતિ દ્વારા ઉકેલ શક્ય જ ન બને.

એક વિષ્ણાત નિષ્ણાતના શબ્દોમાં—

"એ દેશો વચ્ચેના મતભેદો શાંતિમય રીતે ઉકેલી ન શકાવાને કારણે ચુક થાય છે એવું લાગ્યે જ કહી શકાય. એનાં મૂળિયાં, અધ્યસ્થી અને લવાદની નિષ્ફળતા કરતા ઘણાં વધારે જિંડાં હોય છે."

યોન અને ભારતના સંઘર્ષનો, ઉપરના નિષ્ણાત-અભિપ્રાયોના પ્રકાશમાં, વિચાર કરીએ તો એવું તારતમ્ય નીકળ્યા વિના નહિ રહે કે—

* ભારત અને યોનનાં મહત્વનાં દિવો આ અણકમાં સડોવાયેલાં હોઈને, યોન માટે તો લવાખ અંગેનું વલણ સ્પષ્ટ જ છે. તો ભારત પણ જો એ પ્રદેશ ઉપરના યોની આક્રમણને (પં. નહેરુએ જ અચાક જણાવ્યા મુજબ) ભારતનાં માર્મિક દિવો ઉપરના પ્રહારરૂપ લેખતું હોય તો, પશ્ચિમી નિષ્ણાતોના સિદ્ધાન્ત અને અનુભવ અનુસાર, આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજ્ઞાથી અને રાજનીતિ અનુસાર—લવાદ અગર મધ્યસ્થી અગર તત્કલ્ય ન્યાયપદ્ધતિ દ્વારા ઉકેલ કરવાનો સવાલ લગભગ અરથાને હરે છે.

૨. ભારતીય યુદ્ધ સૈનિકોની સુક્તિ : યુનરાગમનનો આનંદ : વટાળવેડાનો લંચ !

—સો. ગાંધી

હેત્યા મદિનામાં ચીન-ભારત સંબંધોને મદરવના બનાવોમાં આમળ પડતા બનાવ એ છે :

(૧) તા ૨૭ એપ્રિલે પેકિંગથી પહેલા કરવામાં આવેલા સમત્તાર : ચીનના વિદેશખ્યાતાએ એવી જાહેરાત કરી હતી કે ગઈ સરદ તકવામાં યુદ્ધ દરમ્યાન ગિરફતાર કરવામાં આવેલા તમામ (૩૨૧૩) ભારતીય યુદ્ધ કેદીઓને છાંડી મુકવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો છે, અને તેનો અમલ તા. ૧૦ મીથી કરવામાં આવશે

આ જાહેરાત કરતી વખતે તેણે કહ્યું હતું કે—

“ચીન-ભારતના સહકારી પ્રત્યેક રાષ્ટ્રિય સજાધાને આમળ પચાવવાના હેતુથી, ભારત અને ચીનના સાઠથી અધિકારીઓના મિલનની સહ એકા વિના જ, ચીને ભારતના સૈનિકોને છાંડી મુકવાનો અને ભારત મોકલી આપવાનો નિર્ણય લીધો છે.”

અજબત, આ આખી જાહેરાત ભારે નાટકી રીતે અને ધામધૂમપૂર્વકે કરવામાં આવી હતી — અગાઉ, એકપક્ષી શબ્દવિરામ કરવા વખતે, ભારતનો સહ-સરજામ પાછો આપવાની વખતે, હેટા અને ફિલ્મ પાડી લઈને તથા રેડિયો ઉપર પૂરતી ઉઠાપોઠ કરીને, તેણે ભારતને અને દુનિયાના દેશોને આજ નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેનું જ યુનરાગર્વન આ વખતે દેખાડું હતું. આવા પ્રચારની મિલકત જ અસર નથી એમ તો ન કહી શકાય — બ્રિટનના મહાન ચિતક બટ્રોન્ડ રસેલ જેવા ઉપર સહવિરાગની જખરજરત અસર પડી હતી, તે હવે તો સુવિસ્તિત છે : એટલે સુધી કે રસેલે ચીનને તેના મહાન “સાતિકર્મ” માટે નિરદોષી, ભારતની “યુદ્ધપેરી” માટે કઠોર દીઠા કરી હતી. (જુઓ આ અંકમાંના લેખ પૃ ૩)

આમ છતાં, એક વાત ભારત પૂરતી તો રજા થઈ જતી — એક એ કે ચીન એક સાથે ઉપરાઉપરી અનેક પ્રકારના વિશેષાત્તમ દાવ નાખવામાં અને અજબવાતી આંખમાં ધૂળ નાખવામાં પાવરણ છે કદાચ આથી જ તો; આ સૈનિક-મુક્તિની જાહેરાતે નવી દિલ્લીમાં

કેટલો અશો આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું હતું છતાં, ભારતનાં વૃત્તપત્રો અને મોટા ભાગના રાજદારી વિચારકો તથા વલ્લભોમાં એવી ઝાંઝો અસર થવા પામી નથી.

પરંતુ એ વાત તરફ લક્ષ્ય યેચાય તે જરૂરી છે — એક તો—લગભગ ૭ મદિના સુધી આપણા હૃદયે સંનિકોને ચીનમાં રાખવામાં આવ્યા તે દરમ્યાન તેમનામાંના કેટલાક ઉપર શારીરિક ત્રાસ ગુળાવામાં આવ્યો હોય તો નકારી નહિ. આ ખીના-પાતળી આપણા સૈનિકોને મુખે આપણને જણવા બળશે. પરંતુ ત્રીજી વાત આનાથી મજબૂત છે—

કેટલા ઉપર માનસિક ત્રાસ ગુજરવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં કેટલે અંશે ચીનની સુરાદ બર આવી હતો ?

આ ‘માનસિક ત્રાસ’ને અલગત સામ્યવાદી ભાષામાં ‘માનસ-સુધારણા’ યા ‘શુદ્ધિ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. એનો અર્થ, અતે તો, એટલો જ કે તરેલ તરેલની તરકીબો અને જરૂર મુજબ વચલાઓ ગુજરીનેય, એમની પાસે એવી કમ્પ્યુસને લખાવી લેવી, રેડિયો ઉપરથી એવી જાહેરાતો કરાવવી અને રેકોર્ડ ઉતારી લેવી કે જેથી ચીનની રાજ્ય-પદ્ધતિ ઉભન અને એજાન જાહેર થાય અને તેની સરખામણીમાં દુનિયાની તમામ રાજ્ય-સમાજ પદ્ધતિઓ કુપિત ‘સાનિત’ થાય !

ચીનના હાથમાં પડલા અનેક વિદેશી નામરિકો તથા સૈનિકો ઉપર આજ પૂર્વે આવા અખતરાઓ ‘સજા રીતે’ કરવામાં આવ્યા છે—પ્રથમ વિદેશી પાદરીઓ ઉપર અને અમેરિકી વિમાનીઓ ઉપર થયેલા આવા અખતરાઓનાં સ્વરૂપો અને મોકાવનારાં પરિણામો પ્રગટ થયું થઈ ચૂકેલાં છે અને તેમાં એક માલમ પડતું છે કે—

જેઓ, આ રીતે, ‘માનસ-શુદ્ધિ’ કરવા તરત તેજાર નથી થયા તેમના ઉપર

પાસવાર દમન પણ શુભરાધા છે અને જેઓ વધુ અનુકૂળ જણાયા હોય તેમને રીઝી-રાજ કરીને ચીની જામીન તરીકેની કામગીરી સોંપીને તેમના મુજબ વતનમાં પાછા મોકલવામાં આવ્યા છે

● આપણા જે દબરો વીર સૈનિકો વતન પર આક્રમિત કિતરતાં, માર્યા હાથમાં લઈને ૧૦ થી ૧૫ દબર ફોટીની જોયાઈએ, અસાધારણ જીવશૈલી કંઠી અને અસહ્ય અગવડો તથા જેમણે વેળીને, વતનની રક્ષા કરવા, જેની શાન સાચવવા રોડી પહોંચ્યા હતા તેમાંના અનેક કદાદતને વરી ચૂક્યા છે; જાડીનામાંથી હજારો દુરમનને હાથ પકડાઈને અમિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ વતન પાછા આવી રહ્યા છે; આવા પ્રસંગે આપણા હર્ષ અને હિમંમતો પાર ન હોવો જોઈએ—સ્વાભાવિક રીતે આણું જ હોઈ શો—હોણું જોઈએ.

● આમ છતાં—એક જાણુ આપણે એમને બદલ અને હિમજાગેર અવધારવા અને એટલા આગ્રહ હોવા છતાં, બીજી જાણુ આપણા પોતાના જ ચિત્તમાં એક કાચકર વિચાર વીજળીની જેમ પસાર થઈ જાય છે— આ મધમાં કેટલા લોકોઈને આવ્યા હશે? આ બહાણ જેવી તેવી વસ્તુ નથી એ અણીએ તો આપણી ગમે તેટલી અનિચ્છા છતાં આવો સવાલ આપણા દિલમાં મોકાયા વિના રહેતો નથી.

આપણે આપણા પોતિકાંક્ષિ હિંસર સંક્રા કરતા થઈ જઈએ—અને ક્રોધ કરવા જ પડે એવી પરિસ્થિતિમાં ફેંકાઈ જઈએ—એ આપણા જમાનાની જેવી તેવી આધાતજનક બીના નથી સામ્યવાદની વિભૂતિએ આ ધરતી પર પ્રગટાવેલી અનેક અમા-નવીજાતમાંની આ એક આપણે માથે કિતરી આવી છે—લદાઈ ચૂકી છે !

છતાં, આપણે વીર સપૂતોને ‘ચૂટલ’ માની ન બેસીએ, અને અત્યુક પરિસ્થિતિમાં ‘કૂટલ’ બનેલાઓનેાથ, સાચી લોકશાહીના પાતાવરણમાં, કાયાકંઠપ કરાવી શકીશું એટલી શ્રદ્ધા ધરાવી શકીએ એટલી દક્ષતા આપણામાં

હોવી જ જોઈએ—અત્યારે તરીકેની આ આપણી એક કસોટી છે.

*

દુષ્ટ શાઓ-ચીનો એશિયાઈ પ્રવાસ :

એક દાંકરે અનેક પક્ષી

બીજી મદતની ધટના છે—

ચીની કમ્યુનિસ્ટ નેતા ટ્યુશાઓ ચી તેમના વિદેશ પ્રધાન માર્શલ ચેન ધીને તથા સંરક્ષણ ખાતાના નિષ્ણાતો અને વ્યાપાર-અર્થતંત્રના નિષ્ણાતો તથા પ્રચાર ખાતાના નિષ્ણાતો થઈ ૧૫૦ માનુષ્યોને કાઢી લઈને દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના પ્રવાસે કીધ્યા છે.

અહીં આપણે એ વાત યાદ કરી લઈએ કે આ પ્રવાસ એકવાના ટાણે જ તેમણે ભારતના સૈનિકોની મુક્તિને નિર્ણય જાહેર કરી દેતા આ વાત સ્પષ્ટ છે—ચીનને માટે આ બંને ધટના સકળાપેશો છે. ચીન એન કેન માટે—એશિયાઈ દેશોને રીઝી લઈને, દમ બીકાવીને, લાલચ આપીને, અને આંતરિક દગાણ કીધુ કરીને ૫ પોતાના વયસ નીચે લાવવા આગ્રહ છે.

બદ્ધે, એમ પણ કહી શકીએ કે ચીનને અમેરિકા-સિદ્ધાંતનો કહો પક્ષી નથી રાંધવાનેય રીઝવવાની એટલી ઝરજ નથી, જેટલી ચીવટ અને કુનેદથી, છનેબરી અને દીર્ઘ દષ્ટિથી તે એશિયાઈ દેશોને, આફ્રિકા અને સેટિન અમેરિકાના નવવિકસિત મા અસ્પષ્ટિકસિત દેશોને, છતી લેવા માટે છે.

દુષ્ટ શાઓ-ચીનો ઈન્ડોનેશિયાને પોતાનું ‘પહેલું’ નિશાન આનું છે અલદેશ અને કમોડિયા તેમનાં તે પક્ષીના તકાલ નિશાન છે

આ દેશોમાં જતવિત તે ખુમારી પૂરક એમ કહી શકયા હશે કે ચીન શાનિ માટે અને ક્રાંતિમય સમાધાન માટે આગ્રહ ન હોય તો તે ભારતના તમામ યુદ્ધ-કેદીઓને મુક્ત થુ કામ કરે !

આમ, દુષ્ટ શાઓ ચીને મન આ તક એશિયાઈ પ્રવાસ માટે અનુકૂળ નીવડશે એવી ધારણા-મજબૂતી

૨. ભારતીય યુદ્ધ સૈનિકોની સુક્તિ : પુનરાગમનનો આનંદ : વટાળવેહાનો ભય । —બો. ગાંધી

હેલ્થ મહિનામાં ચીન-ભારત સંબંધોને મહત્વના બનાવોમાં આગળ પડતા બનાવ એ ૮ :

(૧) તા ૨૭ એપ્રિલે પેકિંગથી વહેતા કરવામાં આવેલા સમાચાર : ચીનના વિદેશખાતાએ એવી જાહેરાત કરી હતી કે ગઈ ચરફ અઘામાં યુદ્ધ સ્ત્રમાન મિરફતાર કરવામાં આવેલા તમામ (૩૨૧૪) ભારતીય યુદ્ધ ફેદીઓને છાદી મુકવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો છે. અને તેનો અમલ તા ૧૦મીથી કરવામાં આવશે

આ જાહેરાત કરતી વખતે તેણે કહ્યું હતું કે—

“ચીન-ભારતના ટરફદી પ્રમના શાંતિમય સમાધાનને આગળ ધપાવવાના હેતુથી, ભારત અને ચીનના સરકારી અધિકારીઓના મિલનની રાહ એવા વિના જ, ચીને ભારતના સૈનિકોને છાદી મુકવાનો અને ભારત મોકલી આપવાનો નિર્ણય લીધો છે.”

અલખત, આ આખી જાહેરાત ભારે નાટકી રીતે અને ધામધૂમપૂર્વક કરવામાં આવી હતી — અમાલ, એકપક્ષી શબ્દવિરામ કરવા વખતે, ભારતનો સર-સરભમ પાછો આપવાની વખતે, ફેટા અને ફિલ્મ પાદી લઈને તથા રેડિયો ઉપર પૂરતી ઉઠાપોલ કરીને, તેણે ભારતને અને દુનિયાના દેશોને આજ્ઞા નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેવું જ પુનરાવર્તન આ વખતે ફેખાવું હતું. આવા પ્રચારની મિલકુલ જ અસર નથી એમ તો ન કહી શકાય — જિટનના મહાન ચિતક ખટ્ટાંડ રસેલ જેવા ઉપર સહવિરામની જખરજત અસર પડી હતી, તે હવે તો સુવિદિત છે : એટલે સુધી કે રસેલે ચીનને તેના મહાન ‘શાંતિભર્મ’ માટે મિરદાવી, ભારતની ‘યુદ્ધખેરી’ માટે કઠોર ટીકા કરી હતી. (જુઓ આ અંકમાંનો લેખ પ ૩)

આમ છતાં, એક વાત લાગત પૂરતી તો રપણ મઈ જની જોઈએ કે ચીન એક સાથે ઉપરાઉપરી અનેક પ્રકારના વિરોધાતમક દાવ નાખવામાં અને અજવવાની આંખમાં ધૂળ નાખવામાં પાવરકું છે. કલ્પ આથી જ તો; આ સૈનિક-સુક્તિની જાહેરાતે નવી દિલ્હીમાં

કેક અશે આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું હતું. છતાં, ભારતનાં વૃતપત્રો અને મોટા લાગના રાજદ્વારી વિચારકો તથા વલ્લભામાં એની ઝાઝી અસર થવા પાળી નથી

પરવું એ વાત તરફ લક્ષ યેચાય તે જરૂરી છે એક તો—લગલગ ૭ મહિના સુધી આપણા હજારો સૈનિકોને ચીનમાં રાખવામાં આવ્યા તે ફરમાન લેમનામાંના કેટલાક ઉપર શારીરિક ત્રાસ યુભાવામાં આવ્યો હોય તો નવાઈ નહિ આ ખીના—ખાતખી આપણા સૈનિકોને મુખે આપણને જાણના મળશે. પરવું ખીજ વાત આનાથી મળીર છે—

કેટલા ઉપર માનસિક ત્રાસ યુભવવામાં આવ્યો હતો અને તેમા કેટલે અશે ચીનની સુરાલ ધર આવી હતો ?

આ ‘માનસિક ત્રાસ’ને અલખત સામ્યવાદી ભાવામાં ‘માનસ-સુધારણા’ યા ‘શુદ્ધિ’ તરીકે યોગપાવવામાં આવે છે. એનો અર્થ, અતે તો, એટલો જ કે તરેલ તરેલની તરકામો અને જરૂર મુજબ ધતણાઓ મુજરીતેય, એમની પાસે એવી કળ્પમાને લખાવી લેવી, રેડિયો ઉપરથી એવી જાહેરાત કરાવવી અને રેકાં ઉતારી લેવી કે જ્યાં ચીનની રાજ્ય-પદતિ ઉભન અને એજાત જાહેર થાય અને તેની સરખામણીમાં દુનિયાની તથામ રાજ્ય-સમાજ પદતિઓ દુપિત ‘સાખિત’ થાય ।

ચીનના હાથમાં પડેલા અનેક વિદેશી નાગરિકો તથા સૈનિકો ઉપર આજ પૂર્વે આવા અખતરાઓ ‘સફળ રીતે’ કરવામાં આવ્યા છે—યુદ્ધ વિદેશી પાદરીઓ ઉપર અને અમેરિકા વિમાનીઓ ઉપર થયેલા આવા અખતરાઓનાં સ્વરૂપો અને મોકાવનારાં પરિણામો પ્રમટ પજી મઈ ચૂકેલાં છે અને તેમાં એલુ માલમ થયું છે કે—

જોએ, આ રીતે, ‘માનસ-શુદ્ધિ’ કરવા તરત તૈયાર નથી થયા તેમના ઉપર

પાસેવાર દમન પછી સુખરાષા છે અને જેઓ વધુ અનુકૂળ જણાયા હોય તેમને રીઝની-રાજ કરીને ચીની જાસુસ તરીકેની કામગીરી સોંપીને તેમના મૂળ વતનમાં પાછા મોકલવામાં આવ્યા છે.

● આપણા જે દબરો વીર સૈનિકો વતન પર આત્મ જીતરતાં, માર્યા હાથમાં લઈને ૧૦ થી ૧૫ દબર ફીટની જોયાઈએ, અસાધારણ શબ્દોથી અને અસહ્ય અગવડો તથા ભેખો વેઠીને, વતનની રક્ષા કરવા, જેની જ્ઞાન સાચવવા દોડી પહોંચ્યા હતા તેમાંના અનેક કદાદતને વરી ચૂક્યા છે; માર્કીનામાંથી હજારો દુરમનને હાથ પકડાઈને અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ વતન પાછા આવી રહ્યા છે; આવા પ્રસંગે આપણા હર્ષ અને ઉમંગનો પાર ન હોવો જોઈએ—સ્વાભાવિક રીતે આવું જ હોઈ શકે—હોવું જોઈએ.

● આમ છતાં—એક જાણુ આપણે એમને વહલ અને હિમખંડો અવકારવા અને જેટલા આગર હોવા છતાં, શીજી બાજુ આપણા પોતાના જ વિત્તમાં એક લખ કર વિચાર વીજળીની જેમ પસાર થઈ જાય છે—
'આ બધામાં કેટલા વણસાઈને આવ્યા હશે!
આ વણસા જેવી તેવી વસ્તુ નથી એ જાણીએ તો' આપણી મને તેટલી અનિશ્ચા છતાં આવો સવાલ આપણા દિલમાં મેંકાયા વિના રહેતો નથી.

આપણે આપણા પોતિકામાં કિપર કંઠા કરતા થઈ જઈએ—અને કંઠા કરવી જ પડે એવી પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થઈએ—એ આપણા જમાનાની જેવી તેવી આધાતજનક બીના નથી સામવાદની વિઠ્ઠલિએ આ ધગતી પર પ્રગટાવેલી અનેક અમા-નરીયાતમાંની આ એક આપણે માથે જીતરી આવી છે—હાઈ ચૂકી છે!

છતાં, આપણે વીર સપૂતોને 'ખૂટલ' માની ન બેસીએ, અને અમુક પરિસ્થિતિમાં 'ફૂટલ' બનેલાઓનોય, સાચી લોકશાહીના પાતાવરણમાં, કાયાકલ્પ કરાવી શકીશું એટલી શ્રદ્ધા ધરાવી શકીએ એટલી દક્ષતા આપણામાં

હોવી જ જોઈએ—પ્રજા તરીકેની આ આપણી એક કસોટી છે.

*

દલ્લ શાઓ-ચીના ઝરિયાઈ પ્રવાસ :

એક કાંકરે અનેક પક્ષી

બીજી ચદરવતી ધટના છે—

ચીની કમ્યુનિસ્ટ નેતા લ્યુશાઓ ચી તેમના વિદેશ પ્રવાસ માર્શલ ચેન ચીને તથા સંરક્ષણ ખાતાના નિષ્ણાતો અને વ્યાપાર-અર્થતંત્રના નિષ્ણાતો તથા પ્રચાર ખાતાના નિષ્ણાતો થઈ ૧૫૦ માણસનો કાફલો લઈને દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના પ્રવાસે જીપસ્યા છે.

અહીં આપણે એ વાત ચાહ કરી લઈએ કે આ પ્રવાસ ખેડવાના દાણે જ તેમણે ભારતના સૈનિકોની મુક્તિનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો આ વાત સ્પષ્ટ છે—ચોનને માટે આ બંને ધટનાઓ સકળાયેલો છે. ચીન એન કેન માર્જે—એશિયન દેશોને રીઝવી લઈને, હમ બીઝારીને, લાલચ આપીને, અને આંતરિક દગાણુ ઊભુ કરીને ૫ પોતાના વચસ નીચે લાવવા આગર છે.

બહે, એમ પછી કહી શકીએ કે ચીનને અમેરિકા-સિટવની કહો પક્ષી નથી રક્ષિયાતેય રીઝવવાંની એટલી ગરજ નથી, જેટલી ચીવટ અને કુનેદથી, ઇનેબરી અને હીર્ન દષ્ટિથી તે એશિયાઈ દેશોને, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના નવલિકસિન યા અપવલિકસિન દેશોને, છતી લેવા માગે છે.

લ્યુ શાઓ-ચીએ ઈન્ડોનેશિયાને પોતાનું પહેલું નિશાન માન્યુ છે. બ્રહ્મદેશ અને કમોડિયા તેમનાં તે પક્ષીનાં તરફલ નિશાન છે

આ દેશોમાં જતવિત તે ખુમારી પૂર્વક એમ કહી શક્યા હશે કે ચીન શાંતિ માટે અને શાંતિમય સમાધાન માટે આગર ન હોય તો તે ભારતના તમામ મુદ્દ-કેદીઓને મુક્ત શુ કામ કરે!

આમ, લ્યુ શાઓ ચીને મન આ તક એશિયાઈ પ્રવાસ માટે અનુકૂળ નીવડશે એવી ધાંધળા-મથુચી

ખરી-દર. તદુપરાંત, બીજી રીતે પણ આ પ્રવાસ માટે તક જોવી યર્ષ કરી—

* તાજેતરમાં ‘લાઓસ’માં નવેસરથી બંડ શરૂ થઈ ગયાં છે.

જે મલાયા અને ઈન્ડોનેશિયા વચ્ચેનું ધર્મલુ વધુ છે.

* દક્ષિણ વિએટનામમાં સરકારી દળો અને વિ-એટ-કાન્ગ દળો વચ્ચેનો સંગ્રામ નિર્ણાયક બનવા તરફ છે.

* ઇન્ડોનેશિયામાં નવી સરકારની ઉદ્ઘાટન નીતિ અખત્યાર થઈ ચૂકી છે.

બીજી રીતે વિચારતાં જ, ચીન માટે એશિયાઈ પ્રવાસની અવશ્યકતા પાછી થઈ ગયાં. એશિયાના એ મંદરના પાડોશી દેશોમાં—ઈન્ડોનેશિયા અને ઇન્ડોનેશિયામાં—રશિયાની અસર સારા પ્રમાણમાં વધી છે. બન્ને, ઈન્ડોનેશિયામાં તો ચીનની અસર ધોઈ નાખીને રશિયા આગળ વધી રહ્યું હોય એવું જણાય છે. ઈન્ડોનેશિયામાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કારે અસર ધરાવનારી અને સંખ્યા હિસાબે પણ ધણી મોટી છે, એટલું જ નહિ પણ તે ચીનતરફી રહી છે. આજ છતાં ઈન્ડોનેશિયાના રાજકારણમાં પ્રેસિ સુહાર્તોની સામે તેના બધા પેટા નિષ્ફળ-જેવા મયા છે. ઉદાહરણ, ધાર્મિકકર્તા છતાં ચીની નાજરિયા માટેના વિશિષ્ટ અધિકારો મેળવવાના પ્રયાસોમાં તેને હાર ખાવી પડી છે.

આ સ્થિતિમાં તે પ્રે. સુહાર્તોની રીઝતી લેવા આતુર હોય એ સમજાવ એવી વાત છે. પ્રે. સુહાર્તો ચીનની મુલાકાતે જઈ આવ્યા પછીની ક્યુ સાચો—

ચીની ‘આ મુલાકાત વધુ નક્કર પંચામેનો મજબૂતવાળો હોય એમ લાગે છે : પ. નહેરુએ બીજી બાન્ડ-ગ પસંદ મોલાવવા અને નામતલ દર્શાવી હોઈને, ભારતને અગત્ય પાડીને, ભારત વિનાના આફ્રો-એશિયાઈ દેશોની બીજી બાન્ડ-ગ પરિવહ મોલાવવાની વેતરણમાં પણ તે જણાય છે

સાથેસાથ, ઈન્ડોનેશિયાને બધી રીતે મદદરૂપ થવાની છતેબરી પણ વરતાય છે : જો કે, સંસ્થાઓના સાધનો માટે તો ઈન્ડોનેશિયા રશિયા ઉપર ધણો આધાર રાખતું હોઈ ચીનની મરજી તેને ઝોછી છે. પરંતુ આર્થિક ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે આજ સુધી ત્રિશેષ મદદ અમેરિકાની મળી આવી છે, તે ઝોછી થવાની શક્યતા નેતા, ચીન પાસેથી નાણાકીય મદદ મળે તો ઈન્ડોનેશિયા તે લેવા સમન થાય ‘ખરુ’.

એકંદર, હવે સાચો-ચીનો એશિયાઈ પ્રવાસ ‘એક-કાંકરે અનેક પક્ષી પાડવાની’ દક્ષ રાજનીતિનો એક મહત્વનો તજજ્ઞો ગણાવો જોઈએ.

અને એટલે જ મળે, ભારતે એશિયાના પડોશી રાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધોને વધુ સુદૃઢ પાયા પર મૂકવા માટે, વધુ ભ્રમત-ઉચ્ચ રજા વિના, હુટકે નથી. આ મિલિ ‘કંડી તટરવા’થી તો કાંસન ન જ યર્ષ શકે એ રજા છે. ચીનના વ્યાપક અને દૂરગામી—બીજા પણ પરિણામદાયી અવિચ્છાદી જટલે અરી ભારત પેટ સાવધ થઈને એની સામેના પ્રતિકારની નિર્ણાયક શક્તિ કાબરશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આ સિદ્ધિ શક્ય બનશે—તેટલા જ પ્રમાણમાં લોકશાહી એશિયાની ઇમારત સફર બનશે.

[૧૮-૪-૬૩]

[આપણા ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પોલિટિક્સના આશ્રયે પૂનામાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

આપણું સૈન્ય પ્રજાળ બને, અલગન તાલીમ તથા શસ્ત્રસજ્જતા ધરાવતું બને તે માટે આઝાદી પછીનાં પંચદશ વર્ષ દરમિયાન સક્રય હોય તે બધું કરવામાં આવ્યું હતું. સૈન્યની ત્રણેય શાખાઓમાં કાર્યદક્ષ, અનુભવી અને પૂરેપૂરી તાલીમ પામેલ અધિકારીઓ હતા. શિસ્ત, વફાદારી, ખડગસપ્ત, ચુસ્ત ફરજપાલન અને સહનરીક્ષતાના ગુણોનું સચયન પોતાના સેનિકામાં જરાગર રીતે કરવાને એમનો નિર્ધાર હતો. સાચી લોકશાહીમાં સશસ્ત્ર ફોજોને રાજકારણ સાથે કે રાજકીય પક્ષો સાથે કશી જ નિરુત્તરતા ન હોઈ શકે, એ સિદ્ધાંત સેનિકાએ તથા અફસરોએ ખરા દિલથી સ્વીકાર્યો હતો. એમના લોકોમાં એ સિદ્ધાંત એવો બળી ગયો છે કે, સૈન્યમાં પોતાની અસર સુસાડવાના તેમજ સૈન્યને રાજકારણને રવાડે ચઢાવવાના સામ્બાદીઓના પ્રયાસોને સરિયામ નિષ્ફળતા મળી છે. સૈનિકા અને અફસરોમાં જૂથબાણ ઊભી કરવા માટે સતત ખટપટો ચાલી, છતાં આપણી ફોજો આઠવી નિર્દોષ રહી શકી એ ચીન જેવો દુરમન આપણી સામે છે તે જોતાં આપણું સદ્ગમગ્ન બચાવું જોઈએ.

યુદ્ધવિરામને પગલે પગલે

ચીન મોટા પાયે ધસી આવ્યું તે પહેલાંજ સમય આ પ્રદેશને પહેલો તખ્તો, અને તે ખરેખર ત્રાટક્યું એ બીજો તખ્તો મળ્યો. જોઈએ હવે દુશ્મને એકપક્ષી મુદાવરામ કરીને ધીરેધીરે કરવા સાથે આપણે ત્રીજા અને કદાચ ચતુર્થા વધુ ચઢવવા તખ્તમાં પ્રવેશ્યા હોયે સવાલ એ છે કે, ચીન ફરીથી ત્રાટકે તો એને પહેલો વળવા આપણે કેવી તૈયારીઓ કરી છે? પ્રશ્ન એ જ હાથ અને ઉત્સાહ બતાવ્યા છે તે બાજની પરિસ્થિતિનું વર્ણન વધુ સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર છે પરંતુ એનો સાચો લાભ લેવાનું આપણે ચુક્યા હોયે, તે ઉત્સાહના પૂરને એજેન્સીના દીધું હોય એમ બચાવ

છે હવે ટાંઠા ન પડવાની અને કમ્બર કસવાનું ચાલુ રાખવાની દાકલો થાય છે, પરંતુ લોકો કયા નક્કર માર્ગે પોતાના પ્રવાસો વાળે કે મુદ્દપ્રાસમાં કેવા પ્રકારનો ફોજો આપે, તેનું નક્કર માર્ગદર્શન કયાપથી પણ અપણું હોય તેમ બચાવું નથી. ચીન ફરીથી ત્રાટકે તો તેના સામના માટે જે કરવાનું હોય તે એને પણ સરકાર પ્રમોને વિધાસમાં લેવી નથી, દેશની સશક્તતાને જોખમગ્ન વિના પણ ધણી માહિતી પ્રમોને આપી સકાય તેવી હોય. ■ એક, જેમાં જેમાં આપણી અસામાન્ય નજાઈ દેખાવા પામી છે, તે દૂર કરવા સરકાર જહેમત ઉઠાવી રહી હશે જ, અને આપણે ઉદ્દેશ ચીનને પાછું હાંકી કાઢવાનો છે એ જોતાં તે દિશામાં પણ થોડા નિયોજન યર્થજ રહ્યું હશે એમ માની લેવું રહ્યું.

મુલોપયોગી સામગ્રીમાં આપણી પરિસ્થિતિ ઓછી અસતોષકરી નથી. યુદ્ધના બચાવના દરદરથી સંભળાવા લાગ્યા ત્યારથી તે દાર્શનિકો અને શસ્ત્રો મારેનાં કારખાનામાં બિનશરકરી ચીનોનું ઉત્પાદન બંધ થયું જોઈતું હતું, તેને જાહેર ચીન ખરેખર ત્રાટક્યું તે થયી સુધી આપણાં દાર્શનિકો અને શસ્ત્રોનાં કારખાનામાં બિનશરકરી હાથોગનેા માસ બન્યે જતો હતો. નાનાં શસ્ત્રો અને તેના દાર્શનિકોનો જે સંદર. ગેરહાજરી લકાર્શના ખરા ટાણે વરતાર્શ તેના મોટથી તે પ્રમ દલ વચિત જ રહી છે. સામાન્ય રીતે દાર્શનિકોની ફેક્ટરીનું વધુમાં વધુ ઉત્પાદન પણ લકાર્શના માત્ર એક દિવસમાં સાફ થઈ જતું હોય છે એટલે જરાગર ચણુનોના ધોરણે, અનેક મદિનાઓની લકાર્શમાં પૂરતાં થઈ રહે એટલાં શસ્ત્રો અને દાર્શનિકોનો રોરક રાખવાનો નિયમ બધા દેશોમાં હોય છે.

લકાર્શ હુમલા સાથે રક્ષણ

ચીન સાથેના અગ્રમથથી લકાર્શ ફાટી નીકળે તો

ભારતના વિમાની દળોને તેમાં ઉપયોગ થઈ શકે તે દિશામાં કશું ખાસ વિચારણુ જણાતું નથી. અત્યાર સુધી જન્મે દેશોએ કેટલાંક કારણોસર વિમાની દળોને ઉપયોગ કર્યા નથી, જેમ ભારતે કેવળ પુરવઠા માટે વિમાનો વાપર્યા છે તેમ જોને પણ કહી શકાય.

પરંતુ ચીન જે ફરીથી કુમલો કરે તો પોતાનું દલાર્ધ દળ આપણી સામે ઝોકવામાં એ પાત્રીવાની કરશે એવું માની લેવાય તેમ નથી. ભારતે પોતાના વિમાની દળના વધુને વધુ ઉપયોગ માટે, તેમજ ચીનના હવાઈ કટકોને પહોંચી વળવા માટે, પોતાના વિમાની દળને વધુ ખર્ચવત્તર કરવાની જરૂર અત્યારે અપૂર્વ છે ચીન પાસે થતું મોટું વિમાનીદળ હોવાનું કહેવાય છે, જ્યારે તેના અસરકારક સાધનો ઘટી શકે એવું આપણી પાસે લગભગ ઠઈ નથી એમ કહી શકાય. એક દેરે એમ પણ કહી શકાય કે આપણાં મોટાં સરેશોને નવાજ દુરમનના આકરા દલાર્ધ કુમલા સામે ઘટી શકે તેમ નથી. પાકિસ્તાન સાથેના પર્ણાલુની સંઘર્ષતાની દૃષ્ટિએ દલાર્ધ કુમલાનો મજા આપણને જોડી ચિતા કેમ કરાવતો નહિ હોય એ સમજાતું નથી.

“એના” જવાબ કદાચ એવો આપી શકાય કે હવાઈ કુમલાનો જવાબ એવા જ વળતા કુમલાથી મળશે એવી દહેરાને લીધે જન્મે પણ દલાર્ધ કુમલો આશ્રય નહિ લે. પરંતુ એ માદ રાખવું જોઈએ કે દલાર્ધ કુમલાની દૃષ્ટિએ આપણા કર્તા ચીનની સ્થિતિ તુલા પ્રકારની છે એના ઔદ્યોગિક મથકો અને મોટાં નગરો પર આપણાં જોખમો કુમલો કરીને સલામત પાંછાં બાજેજ બાવા શકે એટલાં બધાં તે દૂર છે.

ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો અને મોટાં નગરોના રક્ષણ માટે ‘જો બની શકે તે પ્રમાણે અત્યારથી જ સેના આપણે મોટે કદાપણ બરેલું’ છે. એ આગતમાં નિશ્ચિત જન્વા પછી જ મોરચા પર આપણે પૂરી તાકાતથી લડી શકીશું. હવાઈ કુમલા સામેના રક્ષણનું કામ જે નક્કર રીતે ઉપારીએ તો આપણને સદાય કરવા પશ્ચિમના દેશો ખુશી હોવાનું કહેવાય છે. જો ખરેખર એવું હોય તો તેમની સાથે કેવા કેવા પ્રકારની ગોઠવણોમાં કિતરી

સહાય તે વિચારવું જાણ જરૂરી છે. એ દેશોની ઉદાર ઓફર સ્વીકારવામાં એવું તે શું યુગાવવાનું છે કે, આપણે આટલું દરુપતુપણ દેખાડી રહ્યા છીએ?

આ પછી જમિ પર પરદેશોનાં લશ્કરી યાજુની સ્થાપના કરવાનો પ્રશ્ન જ એમાં નથી. જે પ્રકારની ગોઠવણનો આપણને ઓફર છે તે જોતાં, માત્ર મુદ્દ ફાટી નીકળે ત્યારે જ સદાયક દેશોનાં વિમાની દળોએ અડીં આવી પહોંચવાનું રહેશે પરંતુ એ ઘટીએ તે દળો વધુમાં વધુ કાપથી આવી શકે, અને ઓછામાં ઓછા વિશ્વે કામે લાગી શકે, તેમ કરવા માટે ને એના કેટલાંક મદદરવાનું મુદ્દાઓ અંગે સદાયક દેશો સાથે સમજૂતી થવી જોઈએ.

આમંત્રણ વિમાની દળોને બહોં ક્યાં હવાઈ મથકો વપરાશ માટે સોંપવામાં આવશે? ભારતીય વિમાની દળ એમને કેટલી અને કેવા પ્રકારની સદાય આપી શકે તેમ છે? એ વિમાની દળોને રીપેર માટે તથા ચલુ સ્થિતિમાં રાખવા અંગેનો ખીજા કઈ સમસ્યા જરૂરી છે? આ પછે તે કટકે અંશે પૂરી પાડી શકીએ? કયા પ્રકારની હવાઈ મદદ વિશે વિચારાર્થ રહ્યું છે, અને જે તે અંગે અગાઉથી વિગતવાર સમજૂતી થય તે પછી વખત આવે સમયસર તે ઉપયોગમાં કઈ રીતે આવી શકે, એ વિષેની એ સમજૂતીમાંથી પરદેશોની હવાઈ મદદની વિરુદ્ધની સુમરાણ આપણે ત્યાં જોવી ઘટી છે, એમ માનું માનવું છે.

પ્રથમ તો આવી જરૂરસમજૂતી ધરાવતી હોય તે સમજા શકાય, પણ સરકાર પોતે કેમ ખચકાય છે તે અને સમજાતું નથી. દલાર્ધ કુમલા સામે રક્ષણની આપણને તાકીદની અને અત્યંત જરૂર છે એમ એક વખત સ્વીકાર કર્યા પછી, એ માટે જરૂરી પદાર્થો લેવામાં જ શાણપણ હોઈ શકે આપણી પાસે એટલો જોછો સમય છે કે, નાણાં અને ખીજા સાધનોની જવક હોય તો પણ પૂરતી સખ્યામાં વિમાનોની ખરીદીનું, અને તે માટે વધારાના પાવત્રો લેવાર કરવાનું, રાષ્ટ્ર બંધરચા સ્થાપવાનું વગેરે આપણથી દૂંધા બાજામાં બની શકે તેમ નથી. દલાર્ધ કુમલા સામે ઓછામાં

એણું રક્તગ પથ એ રીને આપણાથી જીવું થઈ શકે તેમ નથી

બીજું, આધુનિક સુદોમાં કેઈ પણ પાસે મોક્ષને વખતે વળતું આક્રમણ કરવાની તાકત હોય તે કીક, પરંતુ તેમ ન હોય, છતાં પોતે આક્રમક તો નજ્ જનવું, એવો આગ્રહ પકડીને બેસી રહે તો એ દેશ આક્રમણ અને પોટી રીને પોતાની જાનને જાનનું પૂરે છે દુશ્મનના પ્રદેશમાં જઈને કુટક મારવા માટે તો એટલે દૂર જઈને ભોગ્યમારો કરી સલામત પાછા આવી શકે એવા ભોગ્યમારો પૂરતો મોટો કાફલો નોઈએ. એ પ્રકારનાં ભોગ્યર વિમાનોની કિંમત ઘણી જ ભારે હોય છે અને તે જણ પૂરતી સંખ્યામાં હોય તો જ દુશ્મનને પહોંચી વળી શકાય

આ જોનાં ચીનની ખરાબરી કરી શકે એવું વિમાની જ એકલે હાથે આપણાથી જીવું કરી શકાય તેમ નથી એ દેખીતું છે. આ ઉપરાંત એ પણ જૂનું નોઈએ કે ભૌતિક દૃષ્ટિએ ચીન કર્નાં આપણું નિંધારણવું ઘણું વધારે છે. જો આપણે વાસ્તવિકતાની ધમી પર રહેવું હોય તો જેઓ મદદ કરવા તૈયાર છે તેમની મદદ થઈ દિશા વિના અપણે ભેટી નોઈએ

★

‘મિગ’ તો પ્રતી

જે શત્રુની જરૂર હોવા છતાં આપણે ખતાવી શકતા નથી, તે બીજે ક્યાંકથી મેળવવા માટે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા હશે જ. પણ કોઈ સુયોજન મારણે એ કામ થઈ રહ્યું છે એની રપટ છાપ જોઈતી નથી. કાપકા તરીકે રાંધવા પાસેથી કાઢેક ‘મીગ’ વિમાનો ખરીદવાની અને અદી તેવાં વધુ વિમાનો તૈયાર કરવાની ઘણી વાતો ચાલી છે. પ્રમાણમાં આટલો નાની સંખ્યામાં ‘મીગ’ વિમાનો ખરીદવાનો નિર્ણય કદાચ રાજકીય કારણોસર લેતાથો. હશે એટલાં વિમાનોમાંથી તો એક રહેવડેન પડે એવી શક્ય તેમ નથી. અઘરામાં પૂરે અત્યારે આપણું નાનકડું વિમાની જ એટલામાં એટલું ચાલીસ પ્રકારનાં વિમાનોની માવજતમાંથી જોડું નથી આવતું, તેને માટે ‘મીગ’ ના ઉમેરણી એક નવો

ભાર, નવો પ્રકાર જોશે. તટસ્થતાનો જે અર્થ આપણે અત્યાર સુધી કદાચ આપ્યા છોએ તેનાં કાયદો પરિણામો ક્યાંકના માટે આ દર્શન પૂરતું છે

હાલના સંમેલોમાં ‘મીગ’ વિમાનો ખતાવવાની ચોજના આમળ ધવાવવાનો નિર્ણય કામો લેવાયો. ફરી તે મને સમજતું નથી કાગળ કે આપણે જાને ‘મીગ’ ખતાવીએ તો પણ તેનાં બધાં નહિ તો મોટા ભાગનાં સાધનો તથા તેમાં ફીટ કરવાનાં શસ્ત્રો માટે તો રશિયા પર જ આધાર રાખવો પડશે વળી, એ વિમાનોની ફેરવો તથા એન્જિનોનું ઉત્પાદન અહીં શકે કરનાં ઘણાં સમય વીતી ગય તેમ છે મીગ અંગેની નીતિ પાછળનાં કારણો સરકારે જાહેર કર્યાં નોઈએ. એમ કરવામાં સલામતી જોખમવાતો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. પ્રજાને એણે માદિતી આપવામાં નેટલું જોખમ છે તેટલું વધારે ચાહિતી આપવામાં નથી

★

સ્વામ્ય સંપૂર્ણ અગાધ્ય અનિચ્છનીય

આજે સ્વતંત્ર દેશ તરીકે આપણી સમક્ષની સમસ્યાઓમાં કપરામાં કપરી સમસ્યા આપણાં શત્રુ દ્વારે આધુનિક શત્રુો વડે સત્જ કરવા અંગેની છે ત્રણ ચોજનાઓ છતાં દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ હજી પ્રગળા તળકાઓમાં છે. એક, જેમ જેમ ઔદ્યોગિકત્વ અગ્રવધશે તેમ તેમ સુદોષીઓ માલ આપણા દેશમાં ખતાવવાનું વધુ સરળ બનશે છતાં નજીકના કાલિષ્ઠમાં આપણે માટે સ્વામ્યની ખતી શકવાનો સંભવ એક છે. સહજાએ આ ક્ષેત્રમાં સ્વામ્યને આકર્ષે જરૂરી નથી અને આપણા કિંમતમાં પણ નથી. તેમજ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો હજી પણ વર્ષો સુધી એ એકલેવતે અંશે પણ સાકર થઈ શકે તેમ નથી.

★

પરદેશમાં ક્યાં શત્રુો જાને છે અને તેમાંથી ક્યાં આપણે વેચાતાં લઈ શકાએ તેમ છાએ તથા દેશમાં શત્રુોના ઉત્પાદન અંગે કવા સન્નેગો છે એની પાછાં ભૂમિકામાં શત્રુોની ખરીદી તેમજ પ્રાપ્તિનો અને સ્વદેશમાં તે તૈયાર કરવાનો પ્રશ્ન વિચારવો નોઈએ

આપણને જેનો અપ છે તેવાં ઘણાં અને મુઠ્ઠાં માથા
જાતે ડીઝાર્બન કરીને બનાવનારા દેશોને આપણને એ
માથ વેચવાની ઝાઝી પડી નથી, એ હકીકતનો સ્વીકાર
કરવો જોઈએ. એમની પાસે દબાવખંડ ઝોડાં
નોંધાયેલા પડ્યા છે. વધુમાં તેઓ પોતાની જરૂર પહેલી
સંતોષે એ સ્વાભાવિક છે એ પછી તેઓ પોતે જે
દેશોને તાકીદે સત્કાર કરવા ઇચ્છતા હોય તેમનો
નંબર આવે. ને એ પછી જ મિત્રાચારી ધરાવતા દેશો
વિશે વિચારવામાં આવે ત્યાં તદ્દરજતાની નીતિ લાજકારી
નીવડી સફતી નથી.

શત્રુની બાબતમાં ઠોઠપણુ દેહ સંપૂર્ણપણે
સ્વાધીન નથી. જુદે જુદે સમયે દરેક દેસ અમુક અમુક
પ્રકારનાં શત્રુઓમાં બીજા કરતાં આગળ હોય છે. અન્ય
દેશોની સાધીદારી સાધવાની નીતિ જરૂરે મેળવવાની
બાબતમાં હઠાપણુથી નીવડે છે.

આપણી વિદેશ નીતિ આ બાબતમાં મને તે હોય
છતાં, સહભાગી બિટન અને અમેરિકાનું વલણ યત્રો
તથા બીજાં કેપીટલ માથ, લશ્કરી સરંજામ અને
અમુક પ્રકારની “સેમી-એન્થ્રોપોલોજી” મીઠો આપણને
આપવા અંગે અતુલ્ય છે. પરંતુ આપણી મુશ્કેલી
પ્રમદ આપણામાં જ રહેલી છે. વારંવાર હકીકતોનો
સામનો કરવા આપણે તૈયાર નથી. જે દેહ પાસે સેંકડો
‘મીગ’ છે તેની સામે, એ મુઠ્ઠાં પ્રસન્ન આવે તો,
આપણાં ડાંચેક મીગ કશી વિસાતમાં ન રહે.

જે દેશો સામે સામંધતા

આજની પરિસ્થિતિમાં આપણા અંગે અન્ય-મિત્ર
એવા જે દેશો-ચીન તથા પાકિસ્તાન સાથેની સરહદોના
અચાલ માટેની ચેતના મહત્ત્વની જોઈએ.

જો પાકિસ્તાન સાથે કાશ્મીર અંગે કંઈક
સમજુતી થઈ શકે, અને તે પછી ચીન સામેના
આપણા અચાલ તદ્દરજ રહેવાનું એ મજૂર રાખે તો
આપણે સરસણ પ્રશ્ન મણે હળવે બની જશે પરંતુ
અત્યારે તો એ બન્ને દેશોનો આપણે સામનો કરવાનો
છે, એની ધારણા સ્વીકારીને જ આગળ વધવું રહ્યું.

આજની પરિસ્થિતિને પહેલી વળી શકે તેવી
બુદ્ધિરચના, તેનું લશ્કરી આયોજન, વિદેશી નિષ્ણાતોની

જે કંઈ સદાય મળે તે સર્થ ને કરવાનું આપણું સક્ષમ
હોવાની તજ પાંખોના સર્વોપરી સેનાપતિઓ પર સંપૂર્ણ-
પણે છોડી દઈ સકાય તેમ છે તેઓ બેઠક સેન્યને
અને વિમાની દળને વિકસાવવાની, તેની પુનરચના
કરવાની અને જુદી જુદી રીતે શસ્ત્રસજ્જ કરવાની
મામણી કરશે અને એ પ્રમાણેનાં શત્રો પશુ માગશે. ને
એમની મામણી પ્રમાણેનાં શત્રો અને સામનો તો સત્ત
સામગ્રીની બાબતમાં આપણે મિનઘરતે સદાય
સ્વીકારવા તૈયાર હોઈએ તો જ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

ચીનના આક્રમણને હકારીને આપણી ભૂમિ પરથી
તેનું આક્રમણ બાધી કરાવવાના નિર્ધારની પ્રતિતિ જે
બારે કરબાર ઉઠાવવાની તૈયારી આપણે દેખાડી છે
તેનાથી પશ્ચિમના દેશોને તરત જ ધર્ષ મઈ હશે
પરંતુ આપણે એટલું સમજવું જોઈએ કે ચીને તેટલો
મોટો આર્થિક બોજ આપણે ઉઠાવવા તત્પર હોઈએ
તો પણ, અત્યારે તેમજ નજીકના ભવિષ્યમાં ચીનને
એકલે હાથે પહેલી વળવાનું આપણે માટે સક્ય નથી.
તો પછી ચીન-પાકિસ્તાનની જોડીની તો વાત જ ક્યાં
રહી! પશ્ચિમની સત્તાઓ જે કંઈ મદદ આપવા માગતી
હોય તે કશા હિચકિયાદ વિના આપણે સ્વીકારવી
જોઈએ, કોથી ચીન અને પાકિસ્તાનને ખચર પડે કે
આક્રમણ અને મુઠ્ઠાં સામે પોતાનું માથું ઠામ
બનવાનું નથી તેઓ એ નિર્ણય પર આવે ત્યારપછી જ
તેમની સાથેની વાટાઘાટો વારંવાર અઠાથી અને
સમાનતાના ધારણે થઈ શકશે.

આંતરિક સલામતીના પ્રશ્ન

ચીન-પાકિસ્તાન સામે સક્ય ધર્મણની તૈયારી
કરવામાં આપણે એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે આજ
લશ્કરી નદિ પણ આંતરિક સલામતીના પ્રશ્નો પણ
આપણે માટે ઊંઘા ઘરો સત્ત્વવાદીઓની લાંબગેડીઓ
રીતોમાં રહેલા બેખમનો જે ગરામર પચાસ ઘરો તો
જ આપણે તેમનો અસરકારક સામનો કરી શકીએ.
પાકિસ્તાનની બાબતમાં આંતરિક સલામતીનો પ્રશ્ન જુદા
પ્રકારનો છે, અને એને દબ કરવા માટે જુદા માર્ગોની
જરૂર પડે તેમ છે.

(સંપૂર્ણ)

[સંદેશ તા. ૩૦-૪-૬૩]

[વિશ્વમાનવ : માર્ચ-એપ્રિલ '૬૩]

રશિયા : સ્તાલિન પછીનાં ૧૦ વર્ષ

ના મ રો પ સ્તાલિન !

* સ્તાલિનનું મૃત્યુ લેનિનની પાસે ફ્રેન્ડ કરીને કેમ-
લિનમાં શાબેશ ત્યાંથી-તેની કબરમાંથી-ખસોડવામાં આવ્યું છે.

* દ્વિતલરી યુદ્ધના આખરી વિજયી વળાંકના નાન્દી-
સમાન 'સ્તાલિનમૌડ-યુધ્ધ'નું નામ હવે 'વોલગા-યુધ્ધ'
પાડવામાં આવ્યું છે.

* સ્તાલિનમૌડ નગરીનું નામ જ બદલીને વોલગામૌડ
રાખવામાં આવ્યું છે.

* સ્તાલિનની કબર ઉપર, તેની ૧૦ મી મૃત્યુતિથિએ,
એકમાત્ર અઝાણના નાગરિકે ફૂલો મૂક્યાનું બન્યું છે-
(લેનિનની કબર ઉપર રોજ રોજ હજારો માનવીઓ દ્વારા
ફૂલોના ઢગલા ચઢે છે ને 'સ્તાલિનના નામરોષ' ની હુબેશ
પૂર્વે તેનીય કબર પર પુષ્પોના ઢગલા ચઢતા હતા જ.)

સ્તાલિન-પૂજના ખંડનની પ્રક્રિયા અગાઉના જમાનાથી
બરાબર ઊલટું ચિત્ર રજૂ કરે છે : અગાઉ તમામ વિજયો
માટેના યશ સ્તાલિનને શિરે ચઢતો હતો, હવે તમામ ટોપો
-અનિહોના ટાપસો સ્તાલિનને માથે ઠસવાય છે

૧૯૫૩માં સોવિયેત રશિયાના અને અંતે યુગ્માનિનનેય - દૂર ક્યાં
મીધાતા.એટલે સ્તાલિનનું અવમાન અને પશુનું તથા ગભરુસાનું
યક્ષ એને આજે ૧૦ વરસ પૂર્ણ થઈ એકજની તત્ત પોતાના હસ્તક લઈ
ગયા છે. સ્તાલિન પછી કુશોવે લીધું, જો કે તેણે ૧૯૫૬ માં જ,
(કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના તે વખતના યુષ્મ મંત્રીએ) આસ્તે આસ્તે પોતાના રસામાના કાંટા-જેરીઆ
મેલોતોવ, માલેન્કોવ, વેરોહિલોવ

અમલમાં, છેલ્લા ૧૭ વરસ ફરમાન,
ત્યાંની પ્રજા ઉપર કેવા બપ'કર
અત્યાચારો મુજબો હતા તેનું નગન
ચિત્ર રજૂ કરી, સ્તાલિનવાદી વ્યક્તિ
પૂર્ણ સાથે જોડાઈ જમાવી હતી
રશિયા અને જગતના સમસ્ત કમ્યુ-
નિસ્ટ અધિલન માટે તથા સામ્યવાદ
ના ટીકાકારો અને વિરોધીઓ માટે,
આ ધટના ભાર ઐતિહાસિક મહ-
ત્વની બની ગઈ હતી.

આજે ૧૦ વરસને અંતે કુશો-
વના એકજની અમલમાં, રશિયાની
વિદેશ નીતિને કારણે, આંતરરાષ્ટ્રીય
ક્ષેત્રે જે અનેક નવી ધટનાઓ બની
છે તે સુવિદિત છે. યુદ્ધવિરોધ, યુદ્ધ
ટાળવાના પ્રયાસ, સહઅસ્તિત્વના
પ્રયાસ, યુગોત્તરશાવીઆ સાથે યુનઃ
મૈત્રી સંબંધ, ભારત અને ખીન
આફ્રીકો-એશિયાઈ નુનન રાષ્ટ્રો
પ્રત્યે ફૂંછું વર્તન, ખુદ અમેરિકા
આથે ૫ ઝોરછ. પર્લ્લુની નીતિ,
અને એકંદરે—

યુદ્ધ-વિશ્વયુદ્ધ — અણુયુદ્ધની
આમમાં દુનિયાને અને પોતાની
જાતને હોખી દેવાની પામસ
નીતિને રથાને, અપ્પતતઃ સહ-
અસ્તિત્વ અને હરીફાઈ દારા,

જરૂરી લશ્કરી ધાકધમકી, હમ કલા, કાવતરાં અને તરેહ તરેહનાં દયાણુ દાન, તથા દરેક દેશની આંતરિક કમજોરીને પોતાના પક્ષે લાજવાથી રીતે ફેરવી લેવાના વ્યૂહ દારાકુશોવે કમ્યુનિસ્ટ વિશ્વયનો એક નવા જ, વધુ સમગ્ર અને વધુ ખર્ચા, રાહ અપનાવ્યો છે

ચીનના પાગલ આધિના વિરાટવાદી આક્રમક ગહની સરખામણીમાં રશિયાનો આ રાહ, સર્વ રીતે, દુનિયાના ભાવિ વિકાસનો દષ્ટિએ પણ, એક પ્રકારની ગહતરફ છે—એ વાત

લઘુ હમનુ વાતાવરણ અદરશ્ય :

નેસેફ રતાલિનના અવસાન બાદના આ એક દાયકા દરમ્યાન જે અનેક નાની મોટી ઘટનાઓ રશિયામાં બની છે તેમાં, સૌથી મહત્વની, બીજી મધી બીનાઓને ઊવરી લે એવા સ્વરૂપની ઠાઈ હોય તો તે એ છે કે આ દાયકા દરમ્યાન રતાલિનવાદી અત્યાચાર અને ભવ-દમનનું વાનાતણુ અદ્રશ્ય થયું છે. યુનિપોલીસની કારવાઈ ઓ પ્રમળા હૈનિક જીવનસાથી દૂર થઈ છે એટલે કે સર્વસાધારણ નાગરિકને બાસ્કે ૫ મને ત્યારે—રાતે મધરાતે ‘યુનિયનનાં પગલાં’ પડવાનો ભય-આધાર નાબુદ થયો છે

મોસ્કોમાં વસતા અમેરિકન પત્રકાર હેન્ડો ડાપિરો જણાવે છે તે મુજબ

“સોફા રાત ટ્રિવલ કમળના પોલીસના ભવ-માધી મુક્ત થયા છે; એને કારણે આખા દેશના વાનાવગ્નમાં જન્મેલા પક્ષે આઘો છે. સોવિયેત એય-મોન્મની કરેલો શોધ કરતાં ૫ આ ફેરફાર નૈતિક અને માનસિક રીતે વધુ મહત્વ ધરાવે છે”

આ ‘યોજાવનાર’ વિધાન જરાજર સમજવા માટે આપણે એ વાતનું સ્મરણ કરવું જરૂરી છે કે,

સમજીને સામ્યવાદના ટીકાકારો અને વિરોધીઓ પણ તેને આવકારી રહ્યા છે; અને ચીનની વિરૂદ્ધ રશિયાને ઉત્સાહિત કરી રહ્યાં છે, એ પણ ઇતિહાસની એક વિચિત્ર ઇતા મહત્વની ઘટના છે.

પરંતુ આપણે અહીં તો આ દસ વર્ષના માળા દરમ્યાન ખુદ રશિયાની અંદર કેવાં કેવાં પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે તે જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું, અલગત રશિયાનું રાજ્ય-તંત્ર સામ્યવાદી છે એટલે એમાં હજી પારાવાર ગુપ્તતા અને એકદંત્ય એકરાગી વ્યવહાર હોવાને કારણે તેના આંતરિક જીવનનો ધણો ભાગ

ભાગ તો હજી ગુપ્ત-અર્ધગુપ્ત, અચાત-અર્ધાચાત જ રહ્યો છે. ૭૧૧ દુનિયાના અનેક રાજદ્વારી નિબજાતો અને પત્રકારોએ જાત માહિતીના આધારે આજના રશિયા અંગે જે ગુલાબુદાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે અને અનુમાનો દોર્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંક આપણને જાણવા મળે છે. જે કે આપણે એને “નાની બારી માંથી ડોકીયું” એમ સમજીને જ ચાલવું રહ્યું

અહીં, અમેરિકી સાપ્તાહિક ન્યુઝીકીના મશહૂર યુરોપી સંવાદ-દાતા એલ્ડોન મિફીલ્ડના ‘હેરાલ્ડ’ ના આધારે, કેટલીક મહત્વની માહિતી રજૂ કરીએ છીએ

● સ્વચાલિત યુવાના, એ કલોખ આધારનાં

વરસોમાં રશિયાની શ્રમ-જાવણીઓમાં ૭૦ લાખથી ૧૧ (સરા) કરોડ જેટલા નાગરિકોને જોધી કેનામાં આવ્યા હતા ત્યાંસિને સામુદ્રિક ખેતરના અખત ત પાછળ પાછલ નીતે ૫૦ લાખ ખેડૂનોને મોનને આધીન કર્યા હતા, ત્યાંસિને ૧૯૬૦ થી ૩૬ દર મ્યાનનાં વરસોમાં લાઘ સેનામાંના મોટા વાગના સીનિયર અમલદારોની અને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની અધ્યક્ષ સમિતિ (૧૯૩૪)ના ૭૦ ટકા આગેવાન સભ્યોની કનલ કરી નાખી હતી એકદર ત્યાંસિને પોતાની એકદંત્ય સત્તાના આવેશમાં, હિંદસર કરતાંય વધારે, પોતાના પ્રખ્યાતોની કનલ કરી હતી

આ પાર્શ્વશ્રુતિ જાણનારને એ વાત સમજાવી શકેલ નહિ રહે કે કુશોવ અને તેના સાથીઓએ, રતાલિનના અગ્રુ બાદ એક વરસની અંદર જ, સર્વ પ્રથમ, યુક્ત પોલિસની સરચા વિખેરી નાખી, તેના સુખ્ય સત્તાધીશ બેરીઆને ફાંસી દઈ દીધી અને “શ્રમ જાવણીઓ” ધીમે ધીમે બંધ કરી દીધી

અચાહ બ્યાં “રાજદ્વારી યુનેયાર” (અસખન, રશિયામાં કહી “ગજદ્વારી યુનેયાર” હોવાનો જ સ્વીકાર થયો નથી. ત્યાં તો તમામ ‘કોમીનલ

ગુનેગારો જ' ગણ્યા છે) ની સખ્યા લાખોની ગણતી હતી ત્યાં તે હવે અમુક હજાર સુધી નીચી આવી ચર્કે છે.

પરંતુ એથી એવા બુલાવામાં પડવા જેવું નથી કે આપણે ત્યાં અને પશ્ચિમના દેશોમાં, જે અર્થમાં 'સ્વતંત્રતા' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેવી સ્વતંત્રતા કુદ્રોએ રશિયામાં લાખલ કરી દીધી છે.

આંશિક સ્વતંત્રતાનો પ્રવેશ

છતાં, મુખ્ય કહેરોમાં 'હાઇ-હા-લાઇ'ને સ્થાને કેટલેક અંશે જુદા વિચારો પ્રગટ થતા સંબંધવા મળે છે ખરા હવે રીકાના શબ્દો બોતતા, પહેલાંના જેવો, જીવંતો ભય પ્રવર્તતો નથી અમલો તો રતાસિનની એકમાત્ર ધ્વજા જ સર્વોચ્ચ નિર્ણાયક હતી. તેને સ્થાને નિર્ણય કરવામાં વધુ બક્ષિતો બાગ લેતી થઈ છે — કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો અભિપ્રાય તો લેવાય જ છે, ઉપરાંત, 'મધ્યમ વર્ગ' શુ ધારે હમ્મિ છે તે જણી લેવાતો પણ પ્રવાસ થાય છે અને નવી નીતિમાં ન માનનારને સ્વમજબવાનો અપેક્ષા પ્રવાસ પણ થતો જણાય છે. કદાચ અરનારા પ્રભાવનો પોતાના નાણાં કેવી રીતે વપરાય છે તે વિષે હવે વિચારતાં અને કદાચ કહેવાની કેટલીય કરતાં થતાં છે.

● વ્યક્તિગત રીતે નાનાકડા ફેરફારો પણ એકેકરે સોવિયેન સમાજનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે પસંદી રહેલ છે

સ્તાલિનના મરણ સમયે જ રશિયા મુખ્યત્વે 'અર્થ-સામતા' (સોશીલિઝમ) દેશ હતો અરધાથી વધુ પ્રાગ જર્મીન-બેની ઉપર યુગાર કરનારી હતી, અને ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં, અમલોના જમાના કરતાં ખુબ મોટો ભેદ ન હતો. આજે સોવિયેતની પ્રજાનું જુદુ ઝડપથી રાહોરીકરણ ચર્કી રહ્યું છે. ૨૫ લાખ જુવાન સંવિધનો દેશનિકલ લક્ષણો લઈ રહ્યા છે.

ધીમે ધીમે કરતાં, મેનેજરો, ચિકનિકસ, ટેકનિકિયનો, વિજ્ઞાનીઓનું મહત્ત્વ વધતું રહ્યું છે-કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં પણ તેમની સખ્યા વધી રહી છે, ૧૯૫૬ થી ૧૯૬૧ દરમિયાન આ પ્રમાણ ૪૧ ટકા વધ્યું છે; (શુદ્ધ

વિજ્ઞાનીઓનું ૧૪ ટકા) અને સૌથી મોટી વાન તો એ છે કે કુદ્રોએ આ બુદ્ધિજીવીઓનું સંબંધ છે; અને એમને પૂર્વ નિશ્ચિત રાજદારી સિદ્ધાન્તધરોના સકંજામંથી બહાર રહી વિજ્ઞાનની દિશામાં આગળ વધવાની તક આપવામાં આવે છે. (જે કે લેખકો અને કલાકારો સામે કુદ્રોએ તાજેતરમાં જેહાદ શરૂ કરી છે તે તો બેસડી ગયાનું જ સ્મરણ કરાવે છે) તથા સમવડો અને સાધનો પણ વિશેષ કાળજીપૂર્વક વધારી આપવામાં આવે છે

અવગત આ ક્ષેત્રનાં સંશોધન અને વિજ્ઞાન અંગેના આખરી નિર્ણયો બીજા ક્ષેત્રોના આખરી નિર્ણયોની જેમ, કુદ્રોએ અને તેની બરોસાપાત્ર જૂજ વ્યક્તિઓજા લે છે.

● પરંતુ સાચાંસાચ પશ્ચિમી નિષ્ણાતો કમલમ સર્વાનુમત એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે કુદ્રોએ અસ્થત લોકત્રિય નેના છે. યુગ - વૃદ્ધીમાં જ સહેલાઈથી તે સૌનાથી વધુા વિશેષ મન છતાં ગદા વિના ન રહે એટલો લોકત્રિય છે

સ્તાલિન પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં પડ્યો રહેતો હતો ત્યારે કુદ્રોએ સતત પ્રવાસ ખેડે છે-દેશની અંદર અને નહાર. બૂલો દેખાય ત્યાં અમલદારશાહી વિરુદ્ધ ખુદા ખુદા, લોકોની હાજરીમાં, ટીકા કરે છે. મૂવી એનો મુખ્ય રસનો અને મજૂરવનો વિષય છે. એને અને એ અનેક પ્રકારનાં સ્વયનો-સુધારા કરતો રહ્યો છે, અને કુદ્રોની અસિદ્ધ પ્રામ્યખાયા પણ પ્રામજનોને મળે છે.

● ચિટનનો રશિયન નિષ્ણાત લેખક એડવર્ડ ફ્રેન્કશો તો કહે છે કે પશ્ચિમના દેશોમાં જે અર્થમાં 'રાજદારી પુરુષ' શબ્દ વપરાય છે એ અર્થમાં કુદ્રોએ રશિયાનો સર્વ પ્રથમ રાજદારી પુરુષ છે

ફ્રેન્કશો અને બીજા અનેક નિષ્ણાતો માને છે કે મુજબા, ધરતીમાં મુગીયા નાખીને ઉગેલી એવી નહિ, છતાં 'ઉપરથી રચાતી' મર્યાદિત લોકશાહી પણ રશિયામાં પ્રથમવાર દેખાઈ રહી છે. વિરોધીઓને કાવતરાં કરવાની ફરજ પડે એવી

આગોડવાને બદલે રાજદારી પગલાં લેવાનો રસ્તો ખુલ્લો થાય તેવા તેના પ્રયાસો છે

કુશોવતી લોકપ્રિયતાનું એક બીજું કારણ એ છે કે, તેણે 'સો'ખડ અને 'કાલસા' (જંગલી કારખાનાં) ઉપર જ બધો ઝોક આપવાને બદલે, પ્રજાના જીવનની રોજીટી જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન તરફ વધુ ઘણું આધુ છે-અન્નજરૂર અથાન અને મોટા ઉઘોતો તરફ ઘણું ધ્યાન વિના આજે તો હજી-કપડાં, મોટાક, બીજી જરૂરિયાતો અને સમવડો તેમજ મોનરોબની દૃષ્ટિએ રક્ષિયા પશ્ચિમના આગળ પડના દેશોથી ઘણું જ પાછળ છે, તેમજ હવે તે પ્રગતિ કરી કરી રહ્યું છે, એ નિશ્ચિત છે

દર વરસે, માયાદીક, ખરેખરી વાપરી શકાય એવી, આનકમાં ૫ ટકાનો વધારો થયો છે આથી ૧૬૫૩ની સરખામણીમાં, સુતરાઉ કાપડની વપરાશ ૩૦ ટકા વધી છે; ગમે વરસે જ ૨૦ લાખ નવાં નિવાસસ્થાનો બંધાયાં..વાસણો, સાણ, જોડા અને બીજી જરૂરિયાતોની જામખીમાં વધારો થયો છે. મથાણમાં જતોય

સુધરી છે. અને સ્તાલિન-યુગની સરખામણીમાં ખાસ લક્ષ્ય ખેતે એવો સુધારો જોરાકના પૂરતો અને વહેતણી અનેનો છે જોરાકની કક્ષા, પ્રકાર, જાતમાં સુધારો થયો છે. એકંદરે અનાજનું ઉત્પાદન બે ગણું વધ્યું છે.

આમ છતાં સમુદાય ખેતરો ઉપરની અબજવરસા અને અધાધૂધમાં નહિ જેવો ફેર પડ્યો હોઈને હજી એ મોટી આડખીસીધે છે

બીજી બાજુ વધુ ધન્ય, વધુ વધુ નાણાં અને તાલીમગ્રહ કાર્યકરોની વધુ તાલ્ય રહે છે, આથી જ તો, યુદ્ધ દળે અને શસ્ત્ર ખર્ચ થતે એ માટે એના તનતોડ પ્રયાસો રહે છે. પરંતુ શત્રોની દરીદ્રાઈમાંથી છૂટવાનું એને અશક્ય લાગે છે. અને એથી તો બહુ ઝડપે ફેરફાર (ભૌતિક સમજ સેત્રે) થવાંની એની આસપાસ વધુ ઠંડી પડી જવાય છે અને તેથી ગમે તે રીતે અમેરિકા અને યુરોપ સાથે ઉંમર પ્રજાસાધી બંધી જવા તથા સહકાર સંઘવા એ તનતોડ પ્રયાસો કરી રહ્યો છે.

નવાં પ્રકાશનોનો મિતાક્ષરી પરિચય

મહારાજ સયાજીરાવ યુનિ. વડોદરા આચ્ય વિદ્યામંદિર

ઐતિહાસિક લેખકમંડુ

કર્તા : શાસ્ત્રદેવ વા. ગાંધી

રૂ. ૧૪ = ૦૦

આચ્ય વિદ્યામંદિરના નિવૃત્ત જૈન પંડિત શ્રી શાસ્ત્રદેવ વા. ગાંધીના સંશોધન લેખોનો આ સમ્રઢ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વ્યાપક પ્રકાશ પાડનારા જણાવ છે. તેમાં 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો', 'ગુજરાતનો પ્રાચીન-મન્નિ-વંશ', 'પ્રભાવક જ્યોતિર્વર જૈનાચાર્યો', 'આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર', 'ઈડનાયક સન્ન્યસ', 'સુધીક જૈન મહિષાએનાં સરભણો', 'આપણા પ્રાચીન ગાનઝાપારો', 'વડોદરાના ઐતિહાસિક હિલ્લેખો' વગેરે ચર્ચાક્રમ ૧૬ વિભાગોમાં તથા ૪ પરિચિટોમાં રજૂ કરવામાં આવેલી સામગ્રી અભ્યાસી-જોને ઉપયોગી થવા વિના નહિ રહે.

આ સમ્રઢનો પ્રથમ લેખ-નિમ-ખ ૧૯૨૭-૨૯માં 'જૈન' સામયિકમાં છપાઈ રહ્યો હતો ત્યારે જ જૈન સાક્ષર સદ્ગત શ્રી મેહનલાલ દત્તિયંક દેસાઈએ 'જૈન યુગ'માં તેનો ઉમળકાપૂર્વક સત્કાર કર્યો હતો, અને તેમાં તેમણે એક પશુ જણાવ્યું હતું કે, શ્રી મહારાજના મન અનુસાર, આ લેખ મુશ્કેલી કોઈએ સમજી શકતો નથી જરૂર પી. એચ. ડી. જેવી મોટી ટીકી મેળવે...

આવા, એક આખી પચીસીના સંશોધનના અર્કરૂપ, આ લેખકમંડુને અગ્રે આપહારીએ ઊંચે અપ્પિયા, ડોરેથર, અને કુંભારિયા કર્તા ૧ દનેવાલાલ વા. દને

રૂ. ૪ = ૨૫

ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સીમાકાનો ઇતિહાસ ગુજરાતના સાર્વજનિક વિકાસની અનેક કઠીઓ સાચવીને મેડો છે આ પ્રથમ આશુ-અંમાજના યાત્રાધામનો કેવળ મહિમા જ રજૂ કરવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ 'આશુ પર્વત, નાગ કે નાગર?' 'નવા લોકો અને ગુજરાત', 'અર્જુનું ઐતિહાસિક અવલોકન', 'આરાસુર કે આરાસણગર' અને 'આરાસુર કે આસણગર' જેવાં ઐતિહાસિક પ્રશ્નોથી આરંભ કરીને અનેક કઠીઓ જોડી આપવામાં પણ આવી છે. ગુજરાતના સાર્વજનિક ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા યોગ્યક મથોમાં આ એક મહત્વનો ઉમેરો છે

૬. રાજસ્થાન ત્રી માણિકરાવ ધાંવ્યા

જીવનચરિત્રાંતીક મહાઈ પ્રસંગ

કર્તા : રાજ્યજૂજી સૌ વલ્લભનાઈ આરિયાવલ્લ

(જાગ જ્ઞાનમાળા ૫. ૨૦૦)

રૂ. ૧ = ૦૦

ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનની અચરૂપ વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિને ગુપ્ત કેન્દ્ર બનાવીને આખી જીંદગી એમાં અર્પનાર શ્રી. માણિકરાવનું રથાન અનન્ય છે. આ નાનકડી પુસ્તિકામાં શ્રી માણિકરાવનાં મનિનીએ 'લાઈ' નાં કેટલાંક સંરેખણો રજૂ કર્યાં છે જે આનંદ-પ્રદ ઉપરાંત જોધપ્રદ અને માર્ગદર્શક પણ નીવડશે.

શ્રી. માણિકરાવની સમગ્ર પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવતું પુસ્તક મરાહીમાં છે કે નહિ તેની ખબર નથી; પરંતુ ગુજરાતીમાં તે અવસર પ્રવટ કરતું જોઈએ. મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં સાર્વજનિક સંયોગનું એ એક અમ્થુ નિદર્શક બની સકે...

ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ (ખંડ : ૧-૨)

[ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ : અમદાવાદ]

સંયોજકો (ખંડ-૧) અથો : પુરુષોત્તમ ના
મદ * રસેશ ચ. જમીનદાર (ખંડ-૨) અભિલેખો
(પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ઇત્યાદિ) : પ્રવીણચંદ્ર
ચી. પરીખ

રૂ. ૨ = ૦૦

આ સદર્શનના ૧લા ખંડમાં મહાભારત-
પુરાણો, જૈન આગમ અથો, સમૂહ-પ્રાકૃત અથો,
અરમી-દારસી અથો, અપભ્રંશ-ગૂઝના ગુજરાતી અથો,
ગુજરાતી અથો તથા દિંદી અને અંગ્રેજી અથોની સૂચી
આપવામાં આવી છે, ૨લા ખંડમાં ૪૪૯ જેટલા
અભિલેખોની સૂચી છે અભ્યાસીઓને માટે આ એક
મહત્વનું ઉપયોગી કાર્ય લેખારો.

ગુજરાતી સાહિત્ય સભા : અમદાવાદ

કાર્યવાહી : ૧૯૫૮

આ ક્રમમાં ડૉ. મહુસુદન હી પારેખે ૧૯૫૮ના
અંકરથ વાક્યમનુ કરેલ અવનૈકન (૫ ૧ થી ૧૨૩)
તથા સમીક્ષા માટે મળેલા અથોની ઘાટી, તથા અપે
રાજેન્દ્ર શાહ અને સુનીલાલ મહિવાએ રણછપરામ
સંવલ્લું ચંદ્રકની અર્પણ વિધિ પ્રસંગે (૧૯૫૬ અને
૧૯૫૭માં અનુક્રમે) આપેલા વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ
થયો છે.

*

આર. આર. શેઠની કું. સુખર્ષ-૨

કલા ભાવના

લે : રમણલાલ વ. દેસાઈ

રૂ. ૪=૫૦

૨૪ શ્રી. રમણલાલની પ્રતિભા બહુમુખી હતી-
તેઓ નવપ્રકારના હતા અને સિદ્ધ નવલિખાલેખક
હતા તેમના નાટકો અને કાવ્ય સમગ્ર ઉપરાંત સાહિત્ય-
વિવેચન અંગેના અથો, અને આગોળનિ, અપસરા
આદિ અભ્યાસક્રમો તથા આત્મકથા-છવન ધરતરના
અથો, પ્રવાસ અથો ઉપલબ્ધ છે. અહીં આપણને

સ્વર્ગસ્થ સાહ્યર્માં 'કલા' અંગેના લખણોનો સંગ્રહ
પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં નાનાં મોટાં કાર્ય ૬૪
લખાણોનો — સાહિત્ય, રચાપત્ર, નાટક, સંગીત, રસિયો,
આત્મવિષય અને સંશોધનને લાગતા વિષયોનો — સમા-
વેશ થાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ

લે : રમણલાલ વ. દેસાઈ

રૂ. ૧૦=૦૦

'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એ સ્વર્ગસ્થનો એક મહત્ત્વ
પ્રવાસ છે, મુજ ૧૯૫૪માં આ ક્રમની પ્રથમ આવૃત્તિ
માં સંસ્કૃતિવિદ્યાલય-વડોદરા તરફથી પ્રગટ થયેલી.
અને સર્વ સાધારણ નાગરિકોને, વિશેષ કરીને ઉચ્ચ
ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને, આ ક્રમ ઉપયોગી નીવડ્યો છે

લેખક ઐતિહાસિક ઘટનાઓને અનુસરવાને બદલે
ભારતીય વિચાર સંજ્ઞાનો વિકાસ બતાવી ભારતીય
કલા, સંદિત્ય, સમીતતા વિકસની ધારાઓનો પરિચય
આપ્યો છે અને અતે ભારતીય સંસ્કૃતિનો 'વિશેષ'
પ્રગટ કર્યો છે—અનોખાવા, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષય-
સંસ્કૃતિનો જ એક અંશ છે એવું વિધાન કરીને વિરાટ
સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો આદર્શ અને તેની શ્રદ્ધા — જે
લેખકન શ્રવનચરનો શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા હતી — રજૂ
કરી છે એક પંક્તિની છાંયી નહ, મત્રન દિનપ્ર
સ્થિતારકની રીતે, તેમણે આ ક્રમમાં જનપ્રત નાગરિકને
માટે ઘણું કામ બાધી આપ્યું છે

*

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથાઓ

દરિદ્રતાશયલુ (ભા ૧-૧)

દરેકના રૂ. ૫=૦૦

આ લાંબી નવલકથા વરસો અગાઉ પ્રગટ થઈ
ત્યારે ઘણી ખ્યાનિ પામી હતી આના અનુભવ પામ્યું,
તેમની ખીજ અનેક નવલકથાઓની જેમ, સાચી
ઘટનાની યેરણા છે આ ઘટનાના પાયા પર લેખકે
ગોટી ઈમારત રચી છે — જેમાં માત્ર પુનરનિર્માણની
અનેક ઘટનાઓ અને વિચારણાઓનો પણ સમાવેશ
થાય છે. એમાં દરિદ્રતાની સમસ્યાએ લેખકનું વિશેષ

ખ્યાન બેચુ છે. ગાંધીના આખા કાર્યક્રમ અંગેની લેખકની શ્રદ્ધા અને દૃષ્ટિ પણ આના મૂળમાં છે. લેખક એકંદરે આખા ગાંધીના યુગનિર્માણની અનેક સમસ્યાઓ ઊંડી છે. અને સંઘર્ષ નહિ પરંતુ વર્ત-સમન્વય ઉપર આધારિત સમાજવાદનો આદર્શ આમળ ધર્યો છે આરભનાં વર્ગસાથી લેખક કહેતા આગ્યા છે કે તેઓ કઈક કહેવા માગે છે — એ અર્થમાં તેઓ પ્રયાગ છે — રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના વિષયોની નવલકથાઓમાં તેમને વિશેષ રસ છે. આ દૃષ્ટિએ તેમની આ નવલકથા મહત્ત્વની મણાવી જોઈએ

વહેલી ગંગા

૬ ૪=૦૦

આ નવલકથા ૧૯૩૭માં પ્રથમ પ્રકટ થઈ હતી. આનું મૂળ વસ્તુ, તે જમાનામાં નવા વિચારો માટે પ્રેરક અનેકા લેખક અંગ્રેજી સિક્કેરની જે નાટ્યકૃતિઓ ઉપરથી લીધેલું છે. અને સમાજતાવાદી સદાકારી માનવકૃતની ભાવના આ નવલકથા દ્વારા રજૂ થઈ છે. આટલે વાંચે પ્રવૃત્ત થતી બીજી આટ્ટિ, એના વાંચો પ્રવહ અને એના વસ્તુના આદર્શોને કારણે, લોકપ્રિય બનશે જ

રામ કંદુણી

૬ ૫=૨૫

સામાજિક ન્યાયના એક સાચા કિસ્સાના એક નાનકડા તટ્ટને પેતાનો વિષય બનાવી લેખકે લખેલી નવલકથાની આ નવી આટ્ટિ છે. આ વાર્તામાં લેખકનો સામાજિક ન્યાય માટેનો આગ્રહ અને એની શ્રદ્ધા વર્તાય છે.

સારંગદેવ (ખંડ ૧ : ૨)

૬૬૬ ૬ ૫=૦૦

શ્રી શુભવંતરાય સામાજિક નવલકથાઓની જ્યેષ્ઠ, ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં, શુભવંતરાય આમણી રચના ધરાવે છે.

તેમની વાંચેલા મુગ-મયાવલિનું આ ૪થુ પુસ્તક છે ઇસિયા ગઢ

(શુભવંત મયાવલિ પુસ્તક)

૬ ૫=૦૦

ઈસ, શુભવંતરાય મીસા મંદાવના ઇતિહાસનો મહત્ત્વનો ગઢ રજો છે અદો વિજય અને પગજવની ગાથ ઓની વચમાં માણસાઈ અને જ્ઞાનદર્શની એક અમગ કંદાણી આવેખાઈ છે.

*

શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર ફૂત
જીણાનુષ્ઠ (ખંડ ૧-૨)

સેટ ૩ ૬=૦૦

નવી સામાજિક નવલકથા

કંઠપૂનળી (વાર્તા સમૃદ્ધ)

૨૦ નવી વાર્તાઓના સમૃદ્ધ

સુદર્શન

૩ ૪=૫૦

લેખકે લખેલા જીવનવહ્ની સેજોના આ સમૃદ્ધમાં— પવિત્રતાની કસેટી, ધાર્મિક સિદ્ધાંત, અનાગતિકતાનાં મુગ, સરકાર કોચનારૂ પર્વ, સામાજિક મેરા, ધનસચ્ચ, મનુષ્ય—ત્રિગુણાત્મક મર્તિ, ધનચવદાર, સમાજ સુધારે લક્ષ્મીનંદ, રત્નદમય પ્રસન્ન દંપત્ય, અનિત્યત્વ ધરતર, આરંભવિચાર, આત્મસુખ વગેરે ૩૫ નિખંધોનો સમાવેશ થયો જ

ઝોટ બાજે અગાઉ છપાયેલાં આ લખાણો જે— તે સામયિકના વાચકો માં અનિશ્ચય લોકપ્રિય અને જોષક નીવડ્યા છે, શ્રી પેટલીકરની આમાન્ય સુઝ અને સમજણ, માર્મિક દૃષ્ટિને કારણે, અનેક સામાજિક—સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ અંગે અનેકને માર્ગદર્શક પગ બની છે આ સમૃદ્ધ વિશાળ ધોગણે આવકાર પામશે એવી ખાતરી છે

અમૃતપાન

સારમ બારાટ

૩, ૩=૫૦

ખ્યાતનામ લેખકની ૧૭ જેટલી ટૂંકી નવલકથાઓનો નવો સમૃદ્ધ

* છેલ્લે અને છેલ્લે : મૃગવનમાં, પાતાળવેલમાં, ઘોર [સે : જીવરામ જોષી] યુદ્ધમાં હિમાનવ, ફાઈમાના મહેલમાં, સોનાના માનવી (દરેક આશરે પૃ. ૧૦૦)

વર્ષોથી નામના પામેલા અને પ્રિય જનોલા જાળ
સાદિયના આ લેખકની આ પુસ્તિકાઓ, તેમના
રસિયાઓને તો, એક જગત્ આકર્ષણ બન્યા વિના
નહિ રહે.

શ્રીકાંત ત્રિવેદી કૃત સાહસ કથાઓ :

હીરા માતીનો ટાપુ [રૂ. ૧ = ૭૫]

અજય અને વીરસેનની જોડીનાં સાહસોની
રસભરી કથાણી.

ચાંચિયાનો ભેટો [રૂ. ૨ = ૦૦]

સાગરના ખૂખાર ચાંચિયાઓ સામેના જંગની
સાહસકથા.

વનમાનવનું દેર [રૂ. ૨ = ૦૦]

દિમાલપના અજોયર પ્રદેશના વનમાનવોની
રસભરી કથા.

વાનરદેરા [રૂ. ૨ = ૨૫]

ગળા સ્ટેશન [રૂ. ૨ = ૦૦]

આફ્રિકાના જંગલોમાં અજય અને વીરસેનનાં
સાહસો.

સાત સાગરની સફર [રૂ. ૨ = ૦૦]

નાનકા કિશોરની સાગરી સફરની કથાણી

*

શ્રી યશપાલકૃત નવલકથાઓ :

અનુ-સુભદ્રા ગાંધી

દિવ્યા

[ઔદયગી નવલકથા]

રૂ. ૫ = ૫૦

અપ્રતિમ તેજસ્વી પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી
આ નવલકથા માત્ર હિંદીમાં જ નહિ, બારત્માં એક
નવલકથાઓમાં સ્થાન પામે એવી છે

અમિતા

[અશોકયુગી નવલકથા]

૫ = ૦૦

બારતના ઇતિહાસની એક ભવ્ય ઘટનાની આ
નવલકથામાં અમિતા અને અશોકના પાત્રોનું આલેખન

અને સંવિધાન નવલકથાકારની નિપુણતાની સાખ
પૂરે છે.

અતિથિ ખ્યાસ

[સામાજિક નવલકથા]

૭ = ૭૫

રાજકુટુંબી વાતાવરણ સાથે જોતપોત છતાં
માનવીય આવેજોને આલેખતી અતિથિ નાટ્યાત્મક
ઘટનાપૂર્ણ નવલકથા યશપાલની અતિ લોકપ્રિય
નવલકથાઓમાંની એક છે. પ્રકાશકે હિંદીના આ એક
ઉત્તમ રચના સાહિત્યકારની કૃતિઓ શિષ્ટ શુદ્ધ અનુવાદ
રૂપે ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આરંભ કર્યો છે તે
પ્રશંસનીય છે.

પારિખતકે (વાર્તા સંગ્રહ)

મુ. લે : વિ. જી. ખાડિર

અનુ : ગોપાળરાવ વિદ્યાસ

રૂ. ૪ = ૭૫

ગુજરાતમાં શરૂબાણ પછી બહોળા પ્રમાણમાં,
વર્ષો સુધી, ધર ધર વચ્ચેલા ધણેલા બારતીય લેખકોમાં
ખાડિરનું નામ સર્વાધ છે. ગુજરાતીમાં એમની કૃતિને
નવલકથાઓ તથા એકલા જ વાર્તાસંગ્રહ-રૂપકથાઓ
વર્ધ વૃદ્ધિ છે. આર. આર. સેઠની કૃ. તથા ગોપાળ-
રાવ વિદ્યાસને આ માટે મન્નકદ થતે છે.

મહાપ્રેતા

મુ. લે : ડૉ. કે. સુમતિ સેત્રમહે

અનુ : ગોપાળરાવ વિદ્યાસ

રૂ. ૬ = ૫૦

લેખિકાની આગલી નવલકથા 'વૃદ્ધ'ની જેમ, અહીં
પણ એ સમસ્યાનું આલેખન થયું છે. અતે તો આ
પણ માનવજીવનના ઉદાત્તકરણની જ નવલકથા છે
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ-૧૪

ગીતા અને કુરાન

મુળ લે : પ. સંદરલાલ

અનુ : ગોકુળભાઈ બંદ

રૂ. ૩ = ૦૦

૫. સુદલાલ ભારતના સમર્થ વિદ્વાન છે. 'ભારતને અંગ્રેજી રાજ્ય'ના એ અથવા દ્વાગ ગુજરાતીમાં થ તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. ૫. સુદલાલની અભ્યાસનિજાની વિશેષતા એ છે કે તેઓ ભારતની મંસ્ત્રિમાં ઓતપ્રોત બનેલા વિવિધ ધર્મો અને સંસ્કારિના સમન્વય દૃષ્ટિએ અવલોકે છે અને આલેખે છે; અને એ માટે ભારતના નવનિર્માણનું ઉત્ત્રેખન કરે છે.

'ગીતા' અને 'કુરાન' જેવા એ પાયાના ધાર્મિક તત્ત્વચિંતનના અધોતો સમન્વયભરે પરીચ્છ આજના અસહિષ્ણુતાના જમાનામાં અનેક રીતે આવકારદાયી છે. ગાંધી બાપુ

(કુસિયા જૈદીના 'ગાંધીનામા'નો અનુવાદ)

અનુ. જીનેશ દેસાઈ
નવજીવન પ્રકાશન મદિર-૧૪
રૂ. ૧ = ૫૦

બાળ ગોવિંદકુંબેરદાસની કું.-અમદાવાદ
વાગીધરીનાં કણ્ઠકૂસો
[સાહિત્યવિવેચનોના સંગ્રહ]
લે : દર્શક

લોક ભારતી અધ્યાપનાનાં મહત્વનાં આગ્રહાં કે પુસ્તકોનો પરિચય અને ગયા અને આપી ગયા છીએ આ ૪૫૦ પુસ્તક સવિશેષ રીતે ખ્યાન બેચે છે. શ્રી મનુભાઈ પંચોક્ષી (દર્શક) ગુજરાતમાં જોડલા સ્વરથ રચનાત્મક ચિંતક અને શિક્ષણકાર તરીકે જોડલા અધ્યાપી છે એટલા સાહિત્યકાર તરીકે નથી દર્શકો, તેમજ પોતે જ જણાવ્યા મુજબ, શિક્ષણ અને રચનાકારમાં પડવા હોવા છતાં તેમજ સાહિત્યને હાલના આનંદની વસ્તુ તરીકે, મનના અને આત્મીયતા પૂર્વક અપનાવેલ છે જ છે જુ. કાકાસાહેબ જેવા મધ્યયુગના આચાર્યનાં, આ અંધને ભ્રમતભાઈ આવકારભોલ પ્રાપ્ત થયા છે અને કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, આ લેખો અમ સ્વરૂપે પ્રગટ થવા પામ્યા ન હોય તો, એમની જેમ, શ્રી દર્શકના અનેક આદર વાચકો અનેક સુંદર અને પ્રોદ વિવેચનોથી વચિત જ રવા હોત.

આ અધ્યાપનો આરંભનો ખાસો લાગે લેખ 'મુદ્ધર્મી ક્રાંતિ' મદ્દામાનવ-સાહિત્યકાર તોલસોતપના મહાનઅથ 'વોર એન્ડ પીસ'ની આત્મસૃષ્ટિમાં અવગાદન કરાવે છે તો બીજા પશુ ઠીક ઠીક લાગ્યા, 'શ્રીરત્ની સાધના' અને 'ધરે બાદિરે' ઉપરના લેખો, ગુજરાતીમાં આ વિષયો ઉપર લખાયેલ અનેક લખાણોમાં, મૌલિક ચિંતનની કીડી લાત પાડનારાં છે. આ ઉપરના પશુ અધ્યાપી ગુજરાતની જ્યુ સમર્થ નવલકથાઓ — 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'ગુજરાતનો નાય' અને 'માનવીની ભવાઈ' અંગેનાં લખાણો તથા અન્યઅધ્યાપના ટૂંકા પરિચયો છે અતર્માં સાહિત્યકારની સાધના અને સમસ્યા અંગેનાં જોડલાક પાયાનાં ચિંતારો રજૂ એમાં થયા છે

શ્રી દર્શક શુદ્ધ સાહિત્યકારના ચોક્કી-ચોકામાં ન હોવાને કારણે, અને સાલિક ચિંતક હોવાને કારણે, આ અથ સાહિત્યના ઈતર વિવેચન અથો કરતાં નિગળો બન્યો છે એનું અર્પણ આપણુ ગણુ છે

મોતીની મધ્યા

મૂ. લે : રટાઈનમેક

અનુ. ગોપાલદાસ જી પટેલ

અ. પરિવાર પ્રકાશન સહકારી મં. લિ. અમદાવાદ-૧
રૂ. ૧-૫૦

રટાઈનમેકની આ વાતી ગુજરાતીમાં અવાઉ શ્રી. અપતિ દલાલે હોવારેલી છે : 'મોતી' ત્યાર બાદ પશુ બીજો એકાદ અનુવાદ હાથ ચડવાનું રમરણુ છે આ ત્રીજો સપ્રસિદ્ધ - અનુવાદ છે મેલિસકો દેશના વતની-ઓની આ લોકકથા અંગ્રેજીનાં ખ્યાતનામ નોબેલ ઈનામ-વિજેતા લેખકને જ શક્તિ ગુજરાતી લેખકોનેય જોડલી પ્રિયમની છે એ નોંધ પાત છે — ગુજરાતી વાચકોનેય એ બહોળા પ્રસાદમાં આકર્ષતી રહેશે, એવી આશા છે.

'પરિવાર પ્રકાશન' તરફથી બીજી અનેક પ્રકાશન ચેજનાઓનું વિચારણુ છે અને તે દરેકની પાછળ લોકશિક્ષણને પ્રખ્ખ હેતુ હોવાની આશા સાથે અને તેને આવકારીએ છીએ.

૩૦ જાનેવારી

શે ॥ મનભાર્ગવ પ્ર. દેસાઈ

રે ૧-૫૦

સાપ્તપિતાના નિર્વાણ અંગેની નોંધ અને
માંથી છ અંગેની કેટલીક વાતો અહીં પુસ્તકરૂપે
અનેક ચિત્રો સાથે, રજૂ કરવામાં આવી છે

અમદી વાદળી અને જીન્સ' બાળગીતો

મહીપનરામ જોષી

રે. ૦-૫૦

૨૫ વર્ષના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન અને એ
અનુભવના આધારે લખાયેલા બાળગીતોનો આ
નાનકડો મંત્રહ છે.

અમૃતા કથાવસિ (૧૨-૧૩-૧૪-૧૫)

શે : રમણલલ સોની

દરેકની કિં. ૦-૫૦

જાણીતા બાળ-સાહિત્યકારની બાળ-વાર્તાઓની
આ ચાર વધુ પુસ્તિકાઓ, આશ્રમના જેટલી જ
સર્વપ્રિય બનશે, એવી ખાતરી છે

રાજધિ

મૂ. શે : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

રે. ૪-૦૦

માતૃપ્રેમ, માનવપ્રેમ અને પ્રાણીપ્રેમ પ્રત્યે પ્રેમ-
બાવના પ્રબોધતી સુંદર બાલ-નવલકથા.

★

અર્ધસૂત્ર ને આંદરશૂં

શે : રાધેશ્યામ

રવાણી પ્રકાશન ગ્રુહ : અમદાવાદ

રે ૨ = ૦૦

છેલ્લા એકાદ વરસમાં જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં
જે કેટલાક નવલ-નવલ કવિઓ આશ્રમ તરીકે આવ્યા છે
તેમાં રાધેશ્યામ આશ્રમ પશ્ચિમ રથાન ધરાવે છે. તેમના
આ મંત્રહમાં ૪૦ કૃતિઓ છે અને બધી ૧૯૬૨-
૬૩ની જ (મોટાભાગે જ માસની જ) છે...પરંતુ

૬૨

એનું દળ જ નહિ, એની 'પ્રયોગશીલ-સિદ્ધિ' જોવા, આપણે તેમને ૧૯૬૨ના કવિ તરીકે મિલ્કાવીએ તો
વધારે પડતું નહિ લેખાય.

રે [એક અને બે]

૧૬, જીવેન્દ્ર પાર્ક, ટાંકર આશ્રમ સામે-અમદાવાદ-૭
દરેક ૦ = ૫૦

ગુજરાતીમાં છેલ્લાં બે ચાર વર્ષમાં કવિતા ક્ષેત્રે
જે નવા ઉપાસ-ઉછાળો આવ્યો છે - તે અનેકવિધ
નવનર અને નવનમ પ્રયોગો બાજુ ધમકા સાથે આરંભાર્થ
ગયા છે એનો સમકારો રે (અનિયતકાલિક) માં જોવા
મળે છે. કવિતા ક્ષેત્રના પ્રયોગવીરોને ઈશ્વર આપના
આવા પ્રવાસને અમારો આવકાર જ હોય...

સાદી

(મઝલ-પીન સંગ્રહ)

શે : નરુભાઈ એ. મહેતા 'અમાર'.

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ

રે ૨ = ૦૦

એટલે લાગે છેલ્લાં પાંચ-છાન વર્ષ દરમિયાન
લખાયેલી, આકરે ૭૫ જેટલી કવિતાઓ સાથે
'અમાર'નો પ્રથમ મંત્રહ ગ્રનથ થયો છે. આ
સંગ્રહને શ્રી. બક્ષરાજ સુહાની (અમિતેતા) તથા શ્રી
જયવંત ઠાકરનો 'આવકાર' પ્રાપ્ત થયો છે

કૃતજ :

શે : મહેમૂદ

પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં વસતા ગુજરાતી કવિની,
૧૯૪૪ થી ૪૮ વચ્ચે લખાયેલી ૨૭ કવિતાઓનો
આ મંત્રહ છે.

*

ગુજરાતી યુવક મંડળ (પો. બો ૩૪૧૭ સિંગાપોર)

૧૯૬૨-૬૩નો હેવાલ (૨જૂ કરનાર મિરિદ
ઠાકારી) તથા તેનું ૭મું વાર્ષિક 'જીવેન્દ્ર'.

આ દળદાર જીવેન્દ્રમાં સિંગાપોરના ગુજરાતી
યુવક મંડળનો ઇતિહાસ અપવામાં આવ્યો છે.
ઉપરાંત સિંગાપોર, મલયા, અને મધ્યમાં વસના

યુજ્જ્વાનીઓ વિષેની માહિતી પણ છે, તથા રચાનિક લેખોનાં સમાવેશ (કવિતા સહિત) નગર ચહે છે. વિદ્યા વિહાર

દર વરસે એક વિશેષાક પ્રગટ કરીને (મેટ ભાગે મળે વરસે ભારત પ્રવાસનો ?) આ મંચએ એક સારો શિસ્તો અપનાવ્યો છે અને આ આખો પ્રવાસ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના જ પુરુષાર્થને આભારી હોય છે—એ અભિનંદનીય છે

આ અકામાં શરીર-વિજ્ઞાન, ખેતી અને વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન : યુદ્ધ અને શાંતિ, ઉદ્યોગ, ભારતમાં વિજ્ઞાન, કુરુક્ષેત્ર અને વિજ્ઞાન જેવા વિવિધ વિષયો ઉપર સારી ખેતી માહિતી એકઠી કરીને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવી છે—જે આપણા અદ્ય શિક્ષિત યૌદ્ધો તથા વિદ્યાર્થી-દેશીયોને ધણી જ ઉપયોગી થશે. યુજ્જ્વાનીમાં ઉપલબ્ધ 'સદર્શ' મથો 'માના કેટલાંની એક બાદી' તેવાર કરવાનો પ્રવાસ (બાદી ધણી બધૂરી હોય એ સ્વભાવિક મણીએ) પણ પ્રશસ્ત છે

*

યુજ્જ્વાની બાળસાહિત્ય (પુસ્તક ૩ જુ)

(૧૯૬૧માં પ્રગટ થયેલાં બાળપુસ્તકોની યાદી)

૦ = ૫૦

યુજ્જ્વાત રાજ્ય અધ્યયન બાળસાહિત્ય સમિતિ—

અમદાવાદ

બાળસાહિત્યની વીજતવાર સૂચીના આ પ્રવાસને અમે આવકારીએ છીએ

વિદ્યાપીઠ (યુજ્જ્વાત વિદ્યાપીઠ : દ્વેષાસિક)

સંપાદક : રામલાલ પરીખ, કાશીનાથ દેસાઈ, વિદ્યુતનાથ કોઠારી, મોહનભાઈ પટેલ (તંત્રી)

યુજ્જ્વાત વિદ્યાપીઠ—અમદાવાદ

વાર્ષિક ૩૬ (પરિચય ક્રિ. ૧૦)

યુજ્જ્વાત વિદ્યાપીઠમાં ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં મંડોલનનાં કાર્યોને વેગ મળે તે હેતુથી આ દ્વેષાસિક મુખ્યત્વે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા આવા વિષયોમાં થતું સંશોધન કાર્ય અને તેનાં પરિણામોને પણ આ દ્વેષાસિકમાં રચાન આપવાનો પ્રયત્ન રહેશે—એવું પણ 'સૂચના'માં

બહુવચનમાં આવ્યું છે. વિશાળ મંડોલન હોતે વિદ્યા-પીઠ જેવી માતૃગર સરથા ધણું ફરી ચક્રો એવી પ્રશ્નોએ અમે આ પ્રવાસને સદર્શ અધિકારીએ છીએ

*

બાળકો અને માતાઓની સભાળ

(યુજ્જ્વાત સંપાદન મંડળ ખાસ-ખાસ પત્રિકા ન-૧)

લેખક અને સંપાદક

ડૉ નંદિની રમેશ સરેખા

અમદાવાદ

*

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ : મુખ્ય

મંડોલન રેખા યુ છે ? (૬૬)

એ જ. યુગ્મી

યુજ્જ્વાતી સાહિત્યમાં ડાહ્યિયું (૧૦૦)

સુનીલાલ મડિવા

હવા (૧૦૧)

વિજયગુપ્ત મોખ

કુટુંબની કથા (૧૦૨)

નીરા દેસાઈ

[દરેકના ૦-૫૦ નવા પૈસા]

LABOUR MOVEMENT IN INDIA and USA

(A Comparative Study)

By Sanat Mehta

(Baroda City Labour Conference,

Baroda-India Series) (1962)

યુજ્જ્વાતનાં વર્તમાન કામદાર અદિલનનાં એક અગ્રણી, કામદાર અદિલનનાં વધુ અભ્યાસ અર્થે અમેરિકા તથા અન્ય દેશોમાં યુરોપી દેશોનાં પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા છે. એમનાં આ પ્રવાસનાં પરિણામો ઉપરનો અભ્યાસ-પ્રબંધ તેવાર થયો છે. અમેરિકા ભારતનાં વિકાસ, કાર્યક્ષેત્રો તથા સમકાલિ વચ્ચે અસાધારણ ભેદ હોય એ સ્વભાવિક છે. આવા તદ્દન ભિન્નતાનાં બે સંપૂર્ણ કામદાર અદિલનનો સમાલોચનત્મક અભ્યાસ અરેખર મુશ્કેલ કાર્ય છે. લેખકે અભ્યાસ અને ચીવટપૂર્વક આની 'મુખ્ય રૂપરેખા' અર્થે રજૂ કરીને વધુ અભ્યાસની પૂર્વશ્રમિકા તેવાર કરી આપી છે. વધુમાં, વિશેષ નોંધપાત્ર એ

હરીકન છે કે અમેરિકા અને ભારત વચ્ચેના અનેક
દક્ષા બેઠા હતા અને દેશી લોકશાહીના આદર્શને
વરલા છે, અને રાષ્ટ્રીય આદર્શો પરત્વે આ પાપાનું
સામ્ય બહાર લાવવાનું લેખકે સ્વત્વકાર્ય કર્યું છે.
અને હવેથી કે લેખકનો આ અભ્યાસ-પ્રગ્રહ
સવેળા યુગરાતીમાં પણ પ્રકાશન પામે
MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT
OF GREAT POWERS

By : Nagesh Rao

Good Companions • BARODA Rs 8=50

આ અગ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાં બ્રિટન, અમેરિકા, રશિયા,
જર્મની અને જાપાન - આટલા દેશોના આધુનિક
આર્થિક વિકાસનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.
આ પુસ્તક મુખ્યત્વે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને તથા
શિક્ષા નાગરિકને પણ ઉપયોગી થાય એ રીતનું
માહિતીભરપૂર છે આ ગ્રંથની (૧૯૫૦ થી ૬૨
સુધીમાં) ૪ આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે આરંભના
પ્રકરણમાં ૧૬મી સદીના અંતથી તે અગ્રન વિકાસની
આછી રૂપરેખા, સર્વસાધારણ ભૂમિકાકેષે રચી કરીને
પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કર્યો છે.

BRITAIN (1968)

[AN OFFICIAL HANDBOOK]

Central Office of Information : London
Sh. 15

૬૨ વરસે છેલ્લા સુધારાવધાસ સાથે પ્રગટ થતો
આકલનપ્રધ બ્રિટન વિષેની મહત્વની માહિતી
જાણવા ઇચ્છનાર માટે અસાધારણ ઉપયોગી રહ્યો છે.
આ ગ્રંથમાં - 'ધ લેન્ડ એન્ડ ધ પીપલ', 'ગવર્નમેન્ટ',
'લેબ એન્ડ ઓર્ડર', 'ડિફેન્સ', 'સોશિયલ વેલ્ફેર',
'સ્થાનિક એન્ડ હાઉસિંગ', 'ધ એર્મી', 'ધ
નેશનલ ઇકોનોમી', 'ઇન્ડસ્ટ્રી', 'એગ્રીકલ્ચર',
ફિશરીઝ એન્ડ ફોરેસ્ટ્રી', 'ટ્રાન્સપોર્ટ એન્ડ
કોમ્યુનિકેશન્સ', 'ફિનાન્સ', 'ટ્રેડ એન્ડ પ્રોમોશન્સ',
'લેબર', 'સાફ્ટ એન્ડ ટેલિવિઝન બ્રોડકાસ્ટિંગ',
'ગ્રેસ', 'રેપોર્ટ', - આટલા વિષયોને આવરી લેવામાં
આવ્યા છે. ઉપરાંત જરૂરી નકશા, આકૃતિઓ, ફોટા
તથા પુસ્તક સંદર્ભ પણ આપવામાં આવેલ છે.

આવા અસાધારણ મહત્વના સંદર્ભગ્રંથને અને
આવકારીએ છીએ.

સોવિયેત પ્રકાશનો

PACE OF HISTORY
(ON WHOSE SIDE IS TIME ?)

By M Trsunts 0=20 n.P.

YOUTH OF THE WORLD

(Physical Education of Soviet Youth
to-day and to-morrow) 20 n.P.

ASSISTANCE and COOPERATION
for the good of PEACE

[Facts and figures] 20 n.P.

SOVIET UNION

(Friends of People fighting for
National Independence)

By E. Primakov 20 n.P.

PEACE

[The Aim of Soviet Foreign Policy]

By Mikhail Batarov 15 n.P.

A CONFLICT-FREE EUROPE ?

By V. Ignatov 25 n.P.

THIS CONCERNS US ALL

D Unmansky 20 n.P.

COMMUNISM BRINGS

HAPPINESS ON EARTH

By E ROSENAL 20 n.P.

વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય

પરિસ્થિતિ અને સોવિયેત નીતિ

(કૃષ્ણેનો લેખક : ૧૨-૧૨-૧૯૬૨) ૩૦ ન. પૈ.

સામ્યવાદી આંદોલનની માર્ક્સવાદી-લેનિનવાદી

એકતા માટે અને સમાજવાદી દેશી વચ્ચે

સંયુક્ત જાવના માટે

(પ્રાવલ : ૧૦-૨-૬૩) ૧૫ ન. પૈ.

જર્મનીના સમાજવાદી એકતા પક્ષના

દક્ષા અધિવેશન સમક્ષ કૃષ્ણે

કરેલું પ્રવચન (૧૧-૧-૬૩) ૩૦ ન. પૈ.

શક્તિ અને સમાજવાદના વિજય માટે

આપણે સામ્યવાદી આંદોલનની

એકતાને મજબૂત બનાવીએ

(પ્રાવલ : ૭-૨-૬૩) ૧૫ ન. પૈ.

*

સ્થાનિક સરકાર

લે : ડૉક્ટર કે.

બ્રિટિશ ઇન્ફોર્મેશન સર્વિસ : ન્યુ દિલ્હી

કાવ્ય સંગ્રહ

મુરખી :

જીતીન્દ્ર આચાર્ય

રૂ. ૧=૦૦

પ્રેમાનંદ

[મુર્ખી કાવ્ય કોષ્ટી પુ. ૩]

સપાદક : આલોચક

નગીનદાસ પારેખ

રૂ. ૨=૫૦

વાર્તા સંગ્રહ

વળતાં પાણી

સરોજની મહેતા

રૂ. ૪=૦૦

સમુપવસકથા

નમતો સરજ

ઓસામુ હાઝાર્ડ

અનુ : જયંત પારેખ

અનિરુદ્ધ બહામદ

[જપાની ક્રૅક કથાધરની નવસકથા

અને એક હિતામ નવસિકા]

રૂ. ૪=૦૦

ઊગતા સૂર્યની વિદાય

લિયોનાર્ડ આન્દ્રેયેવ * વાન-દર-પોસ્ટ

અનુ : કૃષ્ણનદન જોડહી * રસિક ૫૬૫

[બે ટૂંકી નવસકથા]

રૂ. ૪=૨૫

જીવન-ચટના

અંબલનાં કોતરોમાં માનવતાનું ઝરણું

સુભદ્રા ગાધી

[મધ્ય પ્રદેશના જામી વૃંદારાઓમાં

વિનોજાએ જગાડેલી માનવ જ્યોત :]

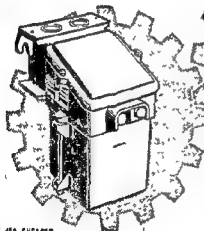
[રવિશંકર મહારાજે 'મહીના કોતરોમાં

જગાડેલી જ્યોત સાથે]

રૂ. ૧=૨૫

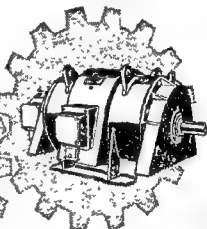
POWER

UNLIMITED

IV. 450 EVEREST

Power is the life-blood of industrial machines... a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi

Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

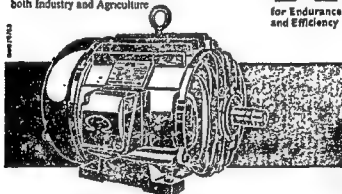
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47, Apollo Street, Fort, Bombay I. Phones - 253824-25

PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISES

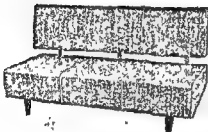
આપના ઘરની સજવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું -પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર!

લાકડાના કહે-રડીકાડ ફર્નિચરના વાતરના સૌથી મોટા લક્ષણોએ બનાવેલ ખીરાના 'કે' પ્લાન ફર્નિચરથી આપનું ઘર સુંબરે.

આ ફર્નિચરનાં નમો કોણ સંભાળપૂર્વક જેક કરીને ચોક્કસવાગા મળે છે કે તેના ખોલિયાની ચમક લેવીને તેની જ લગભગ રહે ॥ તથા કંકર માટે કોર્નર લીધા અને કાર્બનિય ટેબલના લગભગ છૂટા પાંદો મોડેલવામાં આવે છે અને પ્રાથમિક સુધી એકલ માટે પેલન્ટ કરાવેલી જાસ બ્યવસ્થા હોય છે જેથી નૂરત ખર્ચમાં ખોટી બચત થાય ॥

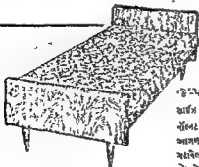
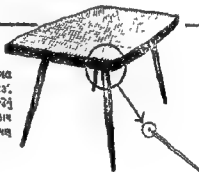
સચિત કંટ્રીંગ અને નિમ્નરા ભાવોની યાદી મદદ આપેલ લખો.

'કે' પ્લાન કોર્નર લીધાન ચાર્જ ન. ૪૧૦-૪' બેડમાં હોમ સ્પાસની યાદી બેચાડેલી હોય છે. બેડ અને પીઠ ખાસ પદ્ધતિ કરેલ પી વી. સી. જેવલ કલેક્શનની કવર કરેલી હોય છે.

'કે' પ્લાન કાર્બનિય ટેબલ ચાર્જ નં. ૪૨૭. ચાર્જ ૪' X ૩'. તથા બાજુના સ્પેસિયલ ટીટ બેડેનું હોય છે, પાયા છૂટા પાંદો લીધા છે ૧' X ૩' ચાર્જમાં પણ મળે છે.

'કે' પ્લાન ખર્ચ ન ચાર્જ નં. ૪૧૬ ચાર્જ ૬' X ૬'. પાંદોમાં સહિત નોંધનું નિર્ધારણથી મોડેલ કરેલો છે. આગળના પ્રયાગોએ લાગુ પાડેલી મદદિયા જેટલ કપલ બેસાડેલ હોય છે

જ્યાનંદ ખીરા એન્ડ કંપની પ્રાઇવટ લિમિટેડ

કેડ મોડિસ અને કોપા ખીરા લાવન, કો-કલન્ટ સિમ, મુમબઇ

સ્વાસ્થ્ય અને સ્ફુર્તિ

માટે

હેમો-ડ્રાક્ષો માટે!

હેમો-ડ્રાક્ષો માટે પાચનશક્તિ વધારનાર અને ભૂખને ઉત્તેજિત કરનાર એક શક્તિશાળી 'ટીનીક' છે. તમારો શારીરિક તથા માનસિક થાક દૂર કરે છે અને તમને તાજગીભરી તંદુરસ્તી બક્ષે છે. સત્ત્વશાળી પ્રજાવકો (વીટામીનો) અને પાનિઓથી ભરપૂર હેમો-ડ્રાક્ષો માટે લોહીના વધારો કરે છે અને જ્ઞાનતંતુઓને માટે પોષણકર્તા છે. વર્ષોથી મુખસિધ્ધ આ વિશ્વસનીય 'ટીનીક' તમને મુખર્તિમય સ્વાસ્થ્ય સંપાદન કરવામાં સહાય કરે છે.

A 60 67 A C M. 1975/1977

નવજીવન

નવીન ભારત
નવીન જાત

નવમી સુદ ૧૯૫૩

પોષણી, આદી,
મલમલ, ધાતી,
વાયલ, દોશિયા,
લોંગકોથ
દવીલ-ખમીસલું

૬૫૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
૬ લો લ
[ઉત્તરગુજરાત]

વિશ્વ — માનવ

માનવીયગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંખતુંદુઃમાસિક

મે-જૂન ૧૯૬૮

૫૧

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

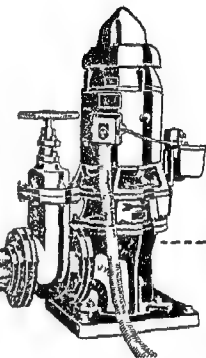
વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ છટકે રૂ. ૨

વિદ્યમાનવ : રામજી મહિર પાળ-સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા
(ફોન : ૪૬૫૦)

ઐથોગિક પ્રગતિનાં મૂલીક...

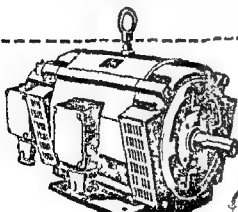
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઐથોગિક વપરાશના યત્રોમા ૫૫ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન ફોથી મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી યત્રો માટે 'જ્યોતિ' મહાનિ આશ્રુક રાખવાથી માનની જાત વિશે ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ માનની જોયી જાનનું પ્રમાણુપત્ર છે

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જારિયાતો માટે
ઘોરહોલ દરબાઈન ૫૫ નોન ક્રાંચ
હોરીઝોન્ટલ સ્પીલ કેર્સીંગ અને યુનિમિલ્ડ
સેન્ડ્રીફયુગલ ૫૫

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોસ પાવર સુધીની સ્પીડલ કેજ
અને સ્પીડીંગ મોટર

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ ને છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાકોની છૂટક કિંમત કદ મુજબ]
 સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સચાલક : દશરથ ગાંધી
 પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ * સમજીમ દિર પોળ. સરકારી ડાપખાના સામે-વડે દરા [ફોન ૪૯૫૦]
 મુદ્રક : જ્યોતિ દલાલ-વસત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘેનાભાઈની વાડી, ધોકટા રોડ, અમદાવાદ-૧.

પહેલું પાનું

શુદ્ધ અને શાંતિ [૧] જે કૃષ્ણમૂર્તિ

કવિતા

નવ કવિતા [૩] રધુવીર ચૌધરી, ભરત કક્કર, ' ગરૂર
ઈન્દ્રાવ ' (આદિલ મન્સુરી)

સહવિચાર

' શાંતિ આરાધન ' અને ' શાંતિના જસમે ' [૬] ભોગીલાલ ગાંધી

વાર્તા

નવી લગાઈ [૮] રવીન્દ્ર પાંડેય (જ્યોત પટેલ)

લેખો

સ વિભાગ માને ઉદ્યોગતા [૧૪] પ્રબોધ ચોક્કરી
મદારાષ્ટ્ર અને શુભરાતના સંત કવિઓ [૩૬] પ્રા. અમૃતલાલ યાદવ
સહિયારાં જામગે [૬૬] પ્રા રમેશ મ. જટ

હામખેચેન હેં

ફોરેમ (સુદિહીઓની સ્વાધીનતા) [૨૭] અનુ : સુભદ્રા ગાંધી

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહ

લા. ૬. ભારતીય સરકૃતિ વિષા મંદિર [૪૨] -

અહીંયાં ને ત્યાં

ભારત, દુનિયા અને અંગ્રેજી; બ્રિટન : ભોક્કલાદી [૪૩] જે. પી. ચાવુવેંદી; ઝેસ જી. વડે
રસમ

દશવિદેશ

સ્પાસિન અને સ્પાસિનવાદ અનિવાર્ય ? આફ્રિકા [૪૯] ભોગીલાલ ગાંધી
પરિવહન આફ્રિકા ચાર્ટર; રાષ્ટ્રસંઘનું ૧૧૧મું સભ્ય.

પરિચય

અમદાવાદના અંથ બહારો [૬૨] દલસુખભાઈ માલવણીઆ

કસોટીની વેળાએ

પેટા ચૂંટણીઓ : દિવાલ પરનો આલેખ [૭૫] ભોગીલાલ ગાંધી

સરદારનો સળંગાટ

સાહિત્યિક પ્રવાહ

' કવિસૌકં ' ચૌજિતે ૪ કાન્ધસંત્ર [૮૯] જે દીક્ષિત

[કલ્પ પાનું ૧૦૪]

તા ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલમાપનો
ઉપયોગ ફરજિયાત બન્યો છે.

રોજાંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે—

શેરને બદલે દિલોઆમમાં જ
મણને બદલે કપીન્ટલ
અને—

તોલાને બદલે મામમાં જ
આપની ખરીદી
તેમજ ભાવો કરવાનો
આગ્રહ રાખો.

- ૦ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન ખાસે રાખવાં એ સજન પાત્ર બને છે
- ૦ જૂનાં તોલવજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે

સરળતા અને સમાનતા માટે
મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

યુદ્ધ અને શાંતિ | જ. કૃષ્ણમુર્તિ

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે યુદ્ધના મૂળમાં સત્તા, પદ, પ્રતિષ્ઠા, અને સંપત્તિની કામના રહેલી છે; રાષ્ટ્રવાદનો રંગ, રાષ્ટ્રવજની પૂજા, સંગઠિત ધર્મ-સંપ્રદાયની વ્યાધિ તથા રૂઢિપૂજા—આ બધાં યુદ્ધનાં કારણ છે. જો વ્યક્તિશઃ તમે ઉપરના હેતુઓ માટે આકાંક્ષા અને આગ્રહ સેવતા હો તો તમારે રાજનીતિજ્ઞો—નેતાઓ ઉપર નિર્ભર રહેવું જરૂરી કરશે. પરંતુ તમે એ બધાથી દૂર રહી પોતાની જવાબદારીનું ભાન સેવતા થશો તો આ બધાં ભયાનક પરિણામો—યુદ્ધ અને તેનાં ભયંકર દુઃખોનો અંત શીઘ્ર આણી શકશો. પરંતુ આપણે ઉદાસીન છીએ, આપણાંમાંના અનેકને ત્રણ વાર લોજન મળે છે, આપણી પાસે કામ-વંધા છે; એકમાં ઓછા-વેત્તી સંપત્તિ પડેલી છે; અંતે આ બધાંમાં જેલું સ્તર ઊંચું એટલી વધુ સુરક્ષા, સ્થાયિતા અને ગાંતતા વાંછીએ છીએ; એટલા વધુ એકલા એકલા સામાજિક ખીડામાંથી છૂટી જવા માગીએ છીએ; અને પરિસ્થિતિ છે-તેવી ટકી રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી ને એવી ટકી રહે એ સંભવિત નથી. બધું જ ઊભાભિત થઈ રહ્યું છે આપણે એ હકીકતથી દૂર ભાગવા મથીએ છીએ કે, અંતે તો, આપણે જ યુદ્ધ માટે જવાબદાર છીએ તમે ને હું બંને ને શાંતિની વાતો કરીએ, મંત્રણાં અને ચર્ચા કરીએ, પરંતુ અંતરમાં તો સત્તાની આકાંક્ષા હોય જ છે આપણે પદ-પ્રતિષ્ઠાના લોભના દોષાં ક્રિયાશીલ બનતા હોઈએ છીએ. તો પછી આપણા જેવાને શાંતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

આપણે જો શાંતિ ઇચ્છતાં હોઈએ તો શાંતિથી રહેતાં આવડવું જોઈએ. એટલે ઘર્ષણ પેદા ન થાય એ રીતે રહેતા થવું જોઈએ. શાંતિ કંઈ પરિકલ્પના નથી. મને તો લાગે કે કે આદર્શ એ તો પડાયન છે; એમાં વસ્તુસ્થિતિથી ભાગી છૂટવાની વાત છે; આદર્શવાદ વાસ્તવ પરિસ્થિતિના સાક્ષાત્ પરામર્શથી આપણને દૂર રાખે છે. એથી જ તો આપણે વાસ્તવના સાચા-સ્વરૂપને ઓળખવું—સમજવું જરૂરી છે; વાસ્તવતાઈ રૂપાંતર કરવું જરૂરી છે.

*

જગતમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવા માટે, યુદ્ધોને રોકવા માટે વ્યક્તિના અંતરમાં શાંતિ થવી જરૂરી છે. આ આંતરિક શાંતિ વિના આર્થિક શાંતિ નિરર્થક છે. કેમકે લોભ, ઈર્ષ્યા, દુર્ભાવના અને સ્વામિત્વની ભાવનાએ — આ ભાવનાઓએ પેદા કરેલ આર્થિક, વિસંગતિએ લૂંટખે જન્મ આપે છે.

(અનુસંધાન પાન ૫ ઉપર)

સંકેત | ભરત હંકર

અમિનું અવસાન થાય,
પતંગિયા ઉત્સવ કીજવે
ચંદ્રનું તેજ વધે,
સમુદ્ર ગડિા બને.

મારી વાસનાઓ અપસિયાની જોમ

મારા દેહની માટી ચૂંચ્યા કરે

હું જાંબના પોસાણોમાં સવાઈ રહેવા

સમુદ્રના અજળપયા કિનારાઓ દૂદો વળુ.

મારી મયામભૂયી સૂર્યની અકળામણ વધી જશે,

એના ચહેરા પગની વિભાસણ

ને કેટલીક કાચીઓ ૩૫૮ જણાશે

અમિને સહજન કરવા,

મારા વેડફાતો જીવનરસ નિકસાવવા

સપ્ત કોઈકને સંકેત કરે છે.

સંકેતોએ મને તારા ધરની દિશા જાગવી છે

મૃત્યુને જીવતું કરીશ | ભરત હંકર

આ ગથી-નાકે સર્પાંતું ધર,

સામે મૃત્યુનો મહેલ,

પાસે સ્વપ્નાની બૂપટી,

ને મારા ધરમાં તું !

તારાં સિમ્તોથી સ્પર્શ કંઠો પડી જાય,

મૃત્યુ અપંગ બની જાય,

સ્વપ્નાને પાંખો ફૂટે,

ને મારા ધરની દિવાલો અરીસાઓથી મઠઈ જાય,

હીરાનાં કુમ્ભરો અન્મોન્મત્તે અઘાઈને સગીન બીણું કરે.

સગળતી સિમરેટના મોઢા જેવો સૂરજ

હવે સુઝાઈ જશે.

મૃત્યુ થીજ જશે,

પાતખરનાં પાન જેવાં સ્વપ્નો

પવનની એક જ ફૂંકે ઊડી જશે.

ત્યારે તારા રૂપની રજ રજ કરી

ચાંદ્રને હું મઠી દઈશ

ને મારા ધરમાંના અરીસાઓની કુન્નિયાનો

બાદશાહ બની જો ફરી પાછો મૃત્યુને જીવતું કરીશ.

ઉર્દૂ કાવ્ય ગુરુશ

‘અર’ ઉદ્ઘાસ | અનુ : ‘આદિલ’ મન્સૂરી

હજીનો ફેલાવો

રેયમની મૂર્તિની ચારેનાજી

નમે નજરોનો પ્રકાશ

તાપતા તોળેલું જાણું

જેને આ નવાળા પોતાની સાથે

ઉઘાડી લઈ જશે

વાતોના હલકા ફૂલ ફેંકના

સદાનંદાર હોઠોનો પુરખ

બધાવના યાંત્રણ ખલાઓ પરથી

મુસાફરીનો બાર ઉતારશે

અને

એ દશ્યના એક સ્વામિગિંદુની પાછળ

એના ફેલાવાની આફેટમાં

આંધળું, મૃત્યુ બહેરું લેશે

શરિરની કાચી દોચાસોથી

વારંવાર અથાણી

કેઈ રસ્તો ન પામશે.

રખડું રકતનું અત્તર

આજની નીરાલતો સમય ધરો.

સમયસર જમવાનું મળશે.

સમયસર સૂઈ જઈશ

સમયસર રૂપા કરીશ.

સાફ, નવ-વ્યવસ્થિત ધરમાં

દરેક જગ્યાએ

એની વ્યવસ્થા કામ કરતી દશે

ફૂલોનીમાં—

ગળીઓ પર એના હોઠ ખીલ્યા હશે

સરકી જતા વસ્ત્રોમાં

મારા રખડું રકતનું અત્તર

દેખાતું દશે.

મારા આત્માની છબી

કાચની ફેમોમાં સળસી

રમતખંડના પ્રત્યેક દરવાજા
અને ભોળ પર લટકાવવામાં
આવશે.
સવારે—

મારી, એની નમે લાચ
દરવાજાની બહાર મગજો.

★

લીલી હવા હવે નહીં ચાલે.

લીલી હવા હવે નદી ચાલે
લીલી હવા હવે મારી તમ થયેલી
કામનાના કેદખાનામાં બંદીવાન છે
લીલી હવા—
જેના કંપથી તારા અહમની ચાદર
તારા દિલના અમંકતા ચહેરાથી
શુષ્ક માટે ખસી જતી હતી
અને
ફેરાતી નગ્નનાના લોહાનમાં
દરેક મોહાવું મુખકું ધોવાઈ જતું હતું
હવે
કામનાના કેદખાનાનો દુ ખુદ
દરવાજા છુ—
લીલી હવા—
હવે તારા અહમની ચાદરને નહીં કપાશે
હવે
સ્વપનોના રક્તથી

એ ચાદર પર ફૂલ બનાવ્યા કર.
અને
લોહીમાં ખરડાવેલી આંખોમાં
રહી રહીને
અને જતાવ્યા કર.

★

પથારી પર રેશમનો ઢગ છે

પથારી પર રેશમનો ઢગ છે
(પથારી યુગેથી ખાલી હતી
યુગે હાથેથી ખાલી)
સરેશવાહક નજરો પ્રવાસમાં છે.
મયાપર લોહીની ચાદર
અને પમનીચે રેતીના ફૂલ છે
ચારે તરફ
અધિગા, મોડી તકાનો દિગ્ધો
હાજે હાજે સફાઈ રહી છે
અને
મારા હોઠો પર તકવું મુગન પથ
એક ડહુ જ છે.
જેને દું બપોરે દંડુ ત્યારે
ખાલી યુગે પર રેશમી સફું ધું
અને
ખાલી યુગેને પહેરીને
પ્રહરો સુધી આંસ વહાવી સફું ધું
★

(અનુસંધાન પાન ૧નું ચાલુ)

આપણે શાંતિની અર્થાઓ કરીશું, કાનૂનની યોજનાઓ બનાવીશું, નવા
સંધો ઊભા કરીશું, પરંતુ એથી શાંતિ પ્રાપ્ત થનાર નથી. કેમકે આપણે
આપણા પદ, અધિકાર, ધન-સમ્પત્તિનો ત્યાગ કરવા તથા આપણી મૂર્ખતાપૂર્ણ
જીવનપદ્ધતિનો ત્યાગ કરવા તૈયાર નથી. બીજાઓ ઉપર આધાર રાખવાથી શાંતિ
કદિ પ્રાપ્ત થનાર નથી. કોઈ નેતા, કોઈ સરકાર, કોઈ સેના, કોઈ રાષ્ટ્ર આપણને
શાંતિનું દાન કરી શકનાર નથી શાંતિ માટે આપણું આંતરિક રૂપાંતર અને
તેમાંથી પ્રગટેલ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. આંતરિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ કમંધી
વિલગ બનવાનો અથવા બાહ્યકર્મથી ભાગી છૂટવાનો નથી પરંતુ સત્યકર્મ
ત્યારે જ સંભવિત અને છે જ્યારે આપણું ચિંતન શુદ્ધ અને છે જ્યાં સુધી આત્મા
જમત ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચિંતન શક્ય નથી.

પગ ગોળાઓથી ચાળણી સથા ગળ્યા અને ડાળા ખખખાનું ગાંસ યોગ્યતા લગાડે ઉડાવી દીધું હતું અને તેમ છતાંપણ મોતની શુ જિંમર કે ગિલાસિસિદ્ધની પાસે ફરકવાનો પ્રયત્ન માત્ર પણ કરે! ચોરી નસોના વહાલપણમાં દારણે અને શુશ્રુષાએ તેને ફરી સાત્ત કરી દીધો. મેજર હકસન તેને શુદ્ધ વિલાખી દારુ પીતરાવતા અને કહેતા, ‘સુએદાર તમે જ-એક એલા માણસ છે, જેને દારુ પોતાનો છાક આપતા રે’

ત્યાર પાદ લગાઈ ખૂબ થઈ અને તે દિલ્હી પાછો ફર્યો એના લા રુકાઈ મપા હતા છતાં ૫ ચરીરમાં હજુ પીડા થવા કરતી હતી. લાંબા માગાની રમ્મ લઈ તે પોતાને વતન ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંની તાછ હવાએ મનમોહક માટીએ અને તેછલા તણકાએ એના ચરીરને ફરી સાજુ કહ્યું ઠાંસાની મૂર્તિ સમે દેલામરી રિસાલ-સિદ્ધ ફરોથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને રમરુટોને દેનીય આપવાની સત્તા મળી

પરમી ઓગ્રહ અને હબીસથી જન્યુઆરીની પરેડનું તો તે અનેરું આકર્ષણ હતો. વિશાળકાયમાં ઓ. જી. વર્ડે ડાટે સાથે ભ્વારે તે જવાનોની લાઈનમાં સૌથી અમરયાને કાક રીતે ચાલતા ત્યારે લોકો તાળીઓના ગમગાટથી એનું સ્વાગત કરતા.

રિસાલસિદ્ધ વિચારવા લાગ્યો, ‘પહેલાં અગ્રેજ કર્નલ આતા કરતા હતા—જવાનો, સામે શત્રુઓ છે, તેમને પકડવાના છે, તમારા હાથમાં જલ્દ છે—નીચે જઈને મહાનગીથી લડો’

રિસાલસિદ્ધનો આપ નાહરસિદ્ધ ૧૯૧૪ના શુદ્ધમાં જન્મી ગયો હતો વીંગના માટે તે એને અભ્યાસ હતો વિક્ટોરીયા કોસ તે કહેતો, ‘લશ્કરી જવાબને શુ એછાએ, રમુએન, હાથમાં નફક, દેર સેકમાં હાથગોળા અને પેટમાં નાખી હોલ એક શીટી દારુની! પછી કુરમન તો શુ, કુરમનનો આપ પણ સામનો નહીં કરી શકે’

અદાર વર્ષની વયે રિસાલસિદ્ધ પણ લશ્કરમાં જોડાઈ ગયો. શ્રીજ જનશુદ્ધમાં તેણે ભારતીય ફ્રેન્ચની વીરતાને કલક ન લગાડયું. પરંતુ હવાઈલ્ય અત્યે એને નિરરકાર હતો! બાન્નીય હોવાના કારણે તેણે સામસામી લગાઈ અને તે પણ પકડા ફેકોને લાગી વધુ મથની

હતી. વિમાનમાંથી ગોળા ફેંકવામાં આવે અને તીચેના સૈનિકો લથા વિના જ મરી જાય, એ કેટલું બેદુન!

જલ્દમાંતોએ નજરે પર મોગ્ન ફેંક્યા અને લશ્કરી સૈનિકોને તો શુ પણ વૃદ્ધો, બાળકો તથા બોચો સુધારે મારી નાખી, એ તે કંઈ લગાઈ છે! જવાન હોવાના કારણે તે જનને ભોખમમાં નાખતો હતો.—મરવું કાતો ચાલુ. એ એના લોકોમાં હતું—અને આ ગુણ તેણે વારસામાં સાર્વધો હતો, પરંતુ આજે તે બોડાયેસો હતો. વિચારી રહ્યો હતો, શા તે કંઈ દુકમ કહેવાય કે ‘જવાનો તમે કેગિ લગાઈ લડવા જઈ રહ્યા નથી.’ અને તેણે મનોમન જ કહ્યું હતું: “લડવા નહીં તો શું વેચાઓના નાચ ભેષા જઈ ગયા છીએ?” કિંગ્ડિયર સાહેબ પણ પૂરો પાતલ છે—કહેતો હતો, ‘તમે શાંતિના દન ખરીને જઈ રહ્યા છો, કેગિમાં તમારે શાંતિ રચાપવાની છે’

તેના સીધા-સાદા લશ્કરી મિત્રજને આ વાત સહેજ પણ ન મળી. બે લશ્કરી જવાન શાંતિ રચાપિન કરવા મડી પડે તો પછી લશ્કરી ઠાણ! શાંતિ કે તેનો અંદાજ જનવલે તે નેતાઓનું કામ છે. કેગિમાં શાંતિ નથી તો ત્યાં નહેરુ સાહેબે જવું ભેઈએ—નહેરુ સાહેબના મુખ પર જાણે એવું તે શું છે કે તે બાં જલ ત્યાં આપ-એક શાંતિ રચાઈ જાય છે આખરે દારીને તેણે જાણુયાં બેકેલ લેટ્ટેનન્ટ કરને પૂછ્યું, “દર સાંજ! શુ હવે લશ્કરી જવાનોએ પણ શાંતિ બજાવવી પડશે?”

જી સાહેબે દસને કહ્યું, “હા. સુએદાર.”
“ત્યારે તો, હજુર, પે લીસને ચોરી કરવાનું કહેવા જેવી જ વાત થઈ ને”

દરે રિસાલસિદ્ધના મનોભાવ પારખી લીધા. હસતાં હસતાં બેલ્યા, “સુએદાર, ગાંધીજીવાળી વાત ભૂવી ત્રણ કે શું?”

“હજુર, જાણુજવાળી વાત તો પાદ છે. તેઓ તો મહાત્મા હતા. ને તેથી રતો સાત સમુદર પાર રાજ્ય કરવાવાળા અગ્રેએ જાગી પૂછડીએ નાહા. પણ અમે તો લશ્કરી જવાનો છીએ! અને સાચી વત તે એ છે

કે જ્યારે મશીનનું દાઢમાં હોય છે ત્યારે એને ચલાવવા માટે દાઢ તથા પડ ચર્ચી જાય છે. કેંગિવાળા શું આપમેળે શક્તિ નહીં રાખી શકે ?”

દરે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ સુમેદારને એની વાત ગળે ન ચીતરી.

વિમાની ઉડવન આજુ હતું અને રિસાલસિદ વિચારી રહ્યો હતો, “સરકારે ટૂંકમ આપ્યો કે ‘રિસાલસિદ’ નદીમાં પૂર આવ્યું છે—સહેરનો બાગ જોખમ—અપ—માં છે; જવાનોને લઈ જાયો અને પૂરને અટકાવો.”—હાને, તેણે આગા ખાની લીધી, પોતાનાં બાકુઓના જનમાલની સલાળ રાખી સન્કારે કંચુ, ‘રિસાલસિદ’ રસ્તો બનાવી દે, “તેણે પાવડા, મોઢાળી લઈ રસ્તો તૈયાર કરી નાખ્યો. પછી કહેવામાં આવ્યું, ‘રિસાલસિદ, સહેરમાં તોફાન થયું છે,’ તેણે સહેરમાં પહેરા બર્થો. આ નહીં તો ઠીક છે, પોતાના દેશની સેવા છે. આ બધું કરવામાં તેને કઈ બાધ નથી, પણ તેના મનસ્વી મિત્રજને માટે આ બધું અમલક હતું તેનું તો માત્ર એક જ ક્ષત હતું—‘લશ્કરી જવાનનું મામ છે, લડવું, મરવું અને મરવું’ તે પોતાની ટુકડીના રંગરોને કહેતો, ‘એક વેળા અકબરે બીજામને પૂછ્યું—‘શાહી બળી કેમ? પાન સડ્યું કેમ?’ અને બીજાએ જવાબ આપ્યો; ‘હજૂર, ફેરવવામાં ન આવ્યું માટે.’ ખસ, આ પ્રમાણે જ લશ્કરી જવાનનું હોય છે. ખટ્ટક પર દાઢ નહીં ફેરવે, કવાવત નહીં કરે, તો સાથે કઈ રીતે? જ્યારે એની ટુકડી માખરે ન હોય તો અશ્રેય કેપ્ટન પી ટી કરાવતો, રાઈફસ પરેડ કરાવતો, નજવી મુન માટે ફીટીંગ પરેડ કરાવતો, ટારગટ ચર્ચિત્રની પ્રેક્ટીસ કરાવતો ને કહેતો, ‘ગોલ અને ચતુ ક્યારે કુમશેા કરે એનો કાઈ બોરેસા નહીં. જવાનો, હમેશાં તૈયાર રહો.”

સુમેદાર રિસાલસિદની અગાધાનના એ હતી કે લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થતા પહેલાં નહિ નહિ તો ય નીજી શુદ્ધ થાય તો સારું. કે જ્યો તેને ફરી એક વાર પોતાનું સાચું વીરત્વ ખતાવવાની તક સાંપડે. ગોખરે ઝંઝૂચુ સહેલું છે, પણ પૂર અટકાવવું, સડો બનાવવી, શક્તિ

જળવી રાખવી, એ વર્ષા જ અધરાં કામો છે માત્ર ખટ્ટક ચલાવવા સિવાયનાં તમામ કામ રિસાલસિદને માટે અધરાં છે

વિચારોનો પ્રવાહ આગળ વધવા લાગ્યો—કેંગિમાં ક્ષિરેડિયર સાહેબ કહી રવા હતા, “અદો નીશી લોકો રહે છે. તેઓ મોકશીંગ લડવામાં ખૂબ પાવરધા છે” તે હસી પડ્યો—કેંગિમાં બધા જ સાતઝો મોકસર હશે (અને) તેથી જ તો શક્તિ નથી પ્રવર્તી. તે લેફ્ટેનન્ટ દરને પૂછી એડો, “દર સા’ન કેંગિમાં બધા જ મોકસર છે?”

લેફ્ટેનન્ટ દરે કહ્યું, “અરે, છોડો એ વાત, સુમેદાર છે, અને જ એઈ લેગે—હમણાં તો સિતાર પીઓ.”

કાશ્મીરી બડાઈમાં દર સુમેદારમાંથી લેફ્ટેનન્ટ થઈ ગયો. કેંગિમાં એ લડવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. હેન તો ત્યાં પોતે પણ લેફ્ટેનન્ટ બની જાત.

પ્રશિક્ષામેયવીએ હાઈમિયક પર બપોરે અવાજ મચાવતું ઝેનચું એના જ આરટર અને તેની સાથે જ સુમેદાર રિસાલસિદ પણ હુ. એન ઓ. ના એક સાહેમે એ બંધતો સત્કાર કર્યો જવાનોને પીવા માટે અમામગમ હોફી મળી, ત્યાં રિસાલસિદે નીશી સેનના જવાનોને જોયા અને હસી પડ્યો. કાળા સર્પની જેમ ચીકબા—ચમકતા કાળા નીશી તેને ગમ્યા ખાસ કરીને જ્યારે તેઓ હસતા અથવા મનકન, ત્યારે તેમના સફેદ ગોતી જેવા દાંત વીજળીની જેમ ચમકવા લાગતા. એમના માથા પગના—પરછટ—વાંકડિયા વાળ જોતાં રિસાલસિદને નવાઈ લાગતી. તેણે તેના આ નવા મિત્રો સાથે હુસ્તબુનન કયું અને પગવારમાં જ તે નીશી જવાનોનો વ્હાલસોયો બની મયો.

ટુકડીઓ વિકસત કરવામાં આવી, લાકેડ સ્પીકરો પર વિભિલ પ્રકારનાં સચનેર અપાર્થ રહ્યાં હતાં. રિસાલસિદની ટુકડીના પચાસ જવાનો તૈયાર હતા. શેડીવારમાં તેઓ લશ્કરી જીપગાડીઓમાં બેસીને પોતપોતાનાં મુકરર રચાને પહેંચી જશે. જતાં પહેલાં ક્ષિરેડિયર સાહેમે રિસાલસિદ સાથે હસ્તબુનન કયું અને કહ્યું, “સુમેદાર રિસાલસિદ, આ વખતે આપણે

ગર્ભ છે. ભારતનાં મામોની સ્થિતિ પેલી ઊંચ જેવી થઈ ગઈ છે, જેમાંથી માખણ માખણ મચુરા મોકતો દેવાય છે !

સરવાળે દેશનો વિકાસ થયો છે, પણ મામડાં ગરીબ રહ્યાં છે આમ કેમ ? કાનણ કે મામડાંનો નખરના ઉઘોગોમાં હિસ્સો નથી, એમના પોતાના ઉઘોગો રહી શકતા નથી

સરવાળે ઉઘોગોના વિકાસ થયો છે, પણ મજૂરોમાં અસતોષ છે, અસલા છે, ગરીબો છે આમ કેમ ? કારણ કે મજૂરોના ઉઘોગની માલિકીમાં, નફામાં હિસ્સો નથી—સમાન ને પર્ચાસ હિસ્સો નથી.

સરવાળે ઉત્પાદન વધી રહ્યું છે, ઉત્પાદકો સુખી બન્યા છે, પણ માહકો સરખામણીમાં ગરીબ બન્યા છે. આમ કેમ ? કારણ માહકોના ઉઘોગમાં હિસ્સો નથી, જો કે માહકે વિના ઉઘોગની દરની જ નથી.

સરવાળે ખેતીનું ઉત્પાદન વધ્યું છે, પણ જમીનને નાના માલિકોની ગરીબી વધી છે આમ કેમ ? કારણ કે જમીની વહેંચણી અત્યંત અસમાન છે અને કાયદાથી કે જુદાનયીયે તેમાં ભરૂં પ્રમાણમાં ફરક પડ્યો નથી.

ગાંધીજી ગાંડીય અને કાલીના મહિમા

ખેતીને ઉઘોગની આવકથી પુર કરવા માટે, તેની પૂર્તિ કરવા માટે, ગાંધીજીએ ચરખાની, નાના આગોગોગોની વાલ મૂકી હતી. એમના સિદ્ધાંતો સ્વીકાર કરીને ખાદીપ્રામોદ્યોમ કમિશન બન્યું છે, તે સારું કામ કરે છે, પરંતુ ખેતી ને ઉઘોગ વચ્ચેની બબ્બરસત આઈ, જે દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, તેને પૂરવા માટે જોડાઈ એની શક્તિ છે તેટલો તેની યોજના છે કે ગાંધીપ્રદીપ અર્ધશયનાને ભારતે ફેંકી નથી દીધી, પણ તેનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર પણ નથી કર્યો સ્વીકાર તો કર્યો છે કાળપ્રવાહમાં આવેલા ઉઘોગીકરણનો. અને તેના રાજ્યના એક પવિત્ર જુગુપ્સામાં ગાંધીજીના ચરખાને પૂજનીય બનાવીને રાખ્યો છે. કાળવસ આ કાર્યમાં દંભ નથી—જેમ કે કૃષ્ણચત્રીઓને ન બચાવી સ્થાનારા અશુભમયે દંભ નહોતો. જાગ્યે એમ જાનવું પડશે કે અર્વાચીન ઉઘોગપુત્રની વિષમતાની સમસ્યાનો હોદ્દા

બારન—એક દેશને નાતે—ચરખા ને આમોદોમ દ્વારા કરવા નથી મથતું. સર્વોદયનો પણ સરવાળો એવો આગ્રહ કે સંકલ્પ નથી બચ્ચાતો કે અર્વાચીન ઉઘોગીકરણને સત્યાગ્રહ કરીને પણ રોકી દઈશું, પ્રમોદ્યોમ જ કરીશું ને સરકાર પાસે કરાવીશું. તેમાં આશ્ચર્ય પણ નથી. સર્વોદય પોતાના સ્વભાવથી જ અર્ધનામક નહોં બદલે સ્વનામક વિચાર રહ્યો છે ભારતે રાજકીય ઇતિહાસમાં જો ક્યું છે, તે જ સર્વોદય આર્થિક ઇતિહાસમાં કરશે એમ દેખાય છે. ભારતે અસમૃત આક્રમકોને દેશમંથી બહાર ન ક્યો, એમનો પરિષ્કાર કર્યો અને પોતાની સંસ્કૃતિનો એમની શક્તિ સાથે સમન્વય કર્યો સર્વોદય પણ ઉઘોગીકરણનો બહાર કરી શકવાને બદલે તેની શક્તિનો પોતાના મુલ્યોથી પરિષ્કાર કરશે, એવું બલિષ્ઠ દેખાય છે પ્રાચીન ને અર્વાચીનનો સમન્વય કરીને પણ તે પોતાના પ્રાચીન સરળ જીવનના ઉદારરણને જળવી રાખશે ગાંધીજીના આશ્રમ, ચરખો, ખાદી ને પાંત્ર, વગેરે પણ ભારતમાં કામ કરતાં જ રહેશે પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી બચ્ચાતો કે સર્વોદય ઉઘોગીકરણ અને તેની સમસ્યાઓ તરફથી મોં ફેરવી લેશે, કે વિરોધ નહોં કરે, કે કાર્ક મુદારો નહોં કરે. સર્વોદય અર્વાચીનની બાબતમાં અજો બધ કરીને પોતે જ ફવી રીતે જીવશે !

જમીની વિષય પરિસ્થિતિને કારણે તેલંગણામાં સામ્યવાદી બધ જોતો થયો ત્યારે વિનોબાને માટે મુખ બેઠા રહેવું અશક્ય બની ગયું કાં તો અદિસક પ્રક્રિયા સાંપડે છે, કાં પછી હિંસાને માન્યતા આપવી પડે છે જામદાનના રૂપમાં વિનોબાને તરત મરણ અને પ્રમદાનના રૂપમાં તે વિકસિત થયું જમીની માલિકીની સંસ્થાના નવસંસ્કરણનો તે વિષિ છે, અને તેનું બલિષ્ઠ આજની સ્થિતિ જાગ્યે ઉત્તમવશ જ છે. આજે પ્રમદાનનું આદોલન કર્ક બદ દેખાય છે, વિનોબા વિના આવતું હોય તેમ પણ નથી લાગતું. તેમાં મામ કાર્યકરોના પુરુષાર્થની જ ન્યૂનતા નથી, કાળોત્સે મહિમા છે.

“રામૈવ મર્તા ત ચ વિષયોગઃ”

વિનોબાએ કહ્યું હતું કે ધર્મવિચારને કળનગ (જાનાની માં) નો નવારે ચોથ થાય છે ત્યારે ધર્મચક્ર-અવર્તન થાય છે. ૧૯૫૧માં કૃષિ, અન્ન, બૃગ્-વૃષભ જાનાની તીવ્રતમ સમસ્યાઓ હતી, તેમાં ભૂદાનનો ધર્મવિચાર પ્રમટ્થો ને જોનજોતામાં મજા સરખું તેનું રૂપ પ્રકાશી ઝીકયું. ૧૯૫૭ સુધી એક રીતે તે કળના રથ ઉપર સવાર હતો અને ચેલવાલમાં તેના સિદ્ધાંતનું સાર્વભૌમત્વ સર્વસ્વીકૃત થયું આ માળામાં કળનગ યા પરિસ્થિતિનો અવાજ રંગ બદલો રચી હતો એક બાણ્ય કાવિ ને મુઠ્ઠ (કુલકડો)નો પ્રભ તીવ્ર બની રચી હતો બીજા બાણ્ય યુપચાપ ઉઘોમી-કરણ વધી રહ્યું હતું પ્રામદાન અદોલન નવનિર્માણની અવરથાએ આરીને અદાનર્દી જોઈ રહ્યું હતું, નગરોની જનતાની પશ્ચાત્ત મદદના અકાવમાં સરકારી અનુદાનનો સ્વીકાર તેમાં અભિપ્રેન આત-વિરોધો વજોરથી મથવાનો હુલાપ નડોતો. જનતાની સર્વસમતિની આકાંક્ષા શાંતસેનાના કાલક્રમના સહર્મમાં 'સર્વોદય-પાત્ર'નું રૂપ લઈને વિનોબાના મુખેથી સાકાશ ધર્મ

મૂળમ્બન પ્રભ ત્યારેયે ઉઘોમનો હતો. ચરખાને સર્વ કહીને મધોછએ તેના પર ખૂબ બાર મુકપો હતો. વિનોબાએ પણ છવનદાનના સહકર્મમાં 'ભૂદાન-મૂનક'ની સાથે 'પ્રામોદોમપ્રધાન' કહીને તથા બુધિને 'સીના' ને ઉઘોમને 'રામ'નું રૂપ આપીને ઉઘોમની પ્રાધાન્યતાને અંકિત કરી જ હતી. સીનાએ રામ પાસે વર માગ્યો હતો—'ત્વમેવ સર્વ જ ચ વિપ્રલોભ'—જન્મજન્માનંતર તમે જ પનિ મળો, અને તમારો વિશેષ મારે ન સહેવો પડે. કૃષિની ઉઘોમ પાસે આ જ આકાંક્ષા છે

હસિયુગનો ઉઘોગાવતાર

ઉઘોમ નવા યુગમાં, નવા વાહન પર ખેલી, નવું રૂપ લઈને આગ્યો છે. ૧૯૫૦માં વીજળીનો જેટલો વપરાશ હતો તેનાથી લગભગ ચારગણો વીજળીનો વપરાશ ૧૯૬૧માં થયો અને ૧૯૬૧ થી સવાને મણી વીજળી ૧૯૬૫-૬૬માં ઉત્પન્ન કરવાની યોજના છે. ડીઝન એન્જિન અને વીજળીની મોટરોની સક્તિ ૧૦ વર્ષમાં ૭૫થી ચર્ધ થયી છે, અને હજીયે દોઢી અને સાડાવણ

મણી થયતી છે. ઉઘોમમાં ઉત્પાદનનો index ૧૯૫૧માં ૧૦૦ માનીએ તો ૧૯૬૧માં ૧૮૧ ૫૦ પહોંચ્યો છે, નવારે ખેતીમાં ૧૩૯ ૫૨ પહોંચ્યો છે. ખાનગી તેમજ અહેર ઔદ્યોગિક કંપનીઓની મૂડી ૧૯૫૧માં ૯૭૫ કરોડ હતી, તે ૧૯૬૧માં ૧૮૭૯ કરોડ છે. તેમાં અહેર ક્ષેત્રની મૂડી ૧૯૫૧માં ૨૦૦ કરોડ હતી તે ૧૯૬૧માં ૮૦૦ કરોડની ચર્ધ છે વિદેશી મૂડી જે સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ વખતે ૧૯૪૮માં ૨૫૬ કરોડની હતી, તે ૧૯૫૬ સુધીમાં ૬૧૦ કરોડ સુધી વધી ચૂકી હતી. ૧૯૬૨માં આ ઉપરાંત ૪૮૨ કરોડની મૂડી કીખી કરવાની અનુમતિ આપવામાં આવી છે.

આવી રીતે ઉઘોમમાં હવે આશરે ૨૨૦૦ થી ૨૩૦૦ કરોડની મૂડી શેકર્ષ છે. ત્રીજી યોજનાના અંત સુધીમાં કુલ મૂડી ૨૬૦૦ કરોડ સુધી પહોંચવાની ધારણા છે, જેમાં ખાનગી ને અહેર ક્ષેત્ર લગભગ બરાબર હશે એક પાસે ૧૯૫૦-૫૧માં ૮૮૦ કરોડની ડિપોઝિટ રહેતી હતી, તે ૧૯૬૧-૬૨માં ૨૦૫૬ કરોડ ૫૨ પહોંચી ચર્ધ છે. પરિણામે ૧૯૫૧માં બંકો ઉઘોમને ૧૯૬ કરોડ ઉધાર દેતી હતી તે ૧૯૬૧માં ૬૮૬ કરોડ દેવા ચર્ધી હતી. ખાનગી કંપનીઓ સરેરાશ રૂ. ૧૦=૮૦ની ભરાયેલ ચાપણ (Paid-up capital) ૫૦ ૧૦૦ રૂપિયાની મૂડી જેટલો ધધો કરે છે, જેમાં રૂ. ૪૫ રિઝર્વ ફંડમાંથી અને રૂ. ૫૫ ઉધાર આવે છે ભગયેલ ચાપણ તથા રિઝર્વ ફંડ, એ બંનેનો સરવાલો કરીને જોઈએ તો, ૧૯૫૭માં એમને ૬.૫ ટકા નફો થયો હતો. તે ૧૯૬૧માં વધીને ૧૦.૮ ટકા થયો હતો, અર્થાત્ કેવળ ભરાયેલ ચાપણ (જે સરખાતમાં શેકવામાં આવી હતી) ૫૨ તો ૧૫ થી ૨૦ ટકા કરતાં વધુ આમાંથી એમણે ૧૯૫૧ થી ૫૫ સુધીમાં મૂળ એવર ૫૨ સરેરાશ ૮-૨% ડિવિડન્ડ વડેચ્યું હતું, નવારે ૧૯૬૦માં ૧૦-૯% વહેચ્યું હતું. એમનાં રીઝર્વ ફંડ પણ ખેતી અડીમણી વધી મળ્યાં છે, જેમાંથી સગકારની પરવાનગીથી જોતસ એવર રૂપે એવર-ફોલ્ડરને વડે-ચવામાં આવે છે.

રાજ્યશાસનનો વિસ્તાર

ઉઘોમના ક્ષેત્રનો આવક વિશાળ ને જટિલ વિઝાસ

યથેા છે તેા સરકારે પણ કરદે દ્વારા પોતાને
આર્થિક આકાર અને કાર્યો વિસ્તાર વધારે છે.
નીચેના કોષ્ટક પરથી તેના કષ્ટક અંદાજ આવશે—
કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોની આવક

(કેન્દ્ર રૂપિયામાં)

૧૯૫૦-૫૧ ૧૯૬૦-૬૧

આવકવેરા વગેરે

પ્રત્યક્ષ કરવેરામાંથી ૨૩૦-૪ ૩૯૯-૫

એકસાર્ધજ, કરદમ વગેરે

પરોક્ષ કરવેરામાંથી ૩૯૧-૧ ૯૧૮-૧

અન્ય આવક તથા ફંડ ૧૫૪-૫ ૪૦૮-૫

કુલ ૭૮૧-૦ ૧૭૭૬-૧

૧૯૬૩-૬૪નું કેન્દ્ર સરકારનું બજેટ જ
ઉપરાંત કેન્દ્ર તથા રાજ્યોના સંયુક્ત બજેટ કરતાં વધી
ગયું છે—૧. ૧૯૫૧-૬૩ કરોડની આવક કેન્દ્ર સરકારને
થશે. પરોક્ષ કરવેરા, જે સમસ્ત જનતાએ ભોગવવા
પડે છે, તેમાં આ ઉપરાંત ૧૫૦ કરોડનો વધારો થયો
છે અને પ્રત્યક્ષ કરવેરા, જે ખાસ કરીને પેસાદાર
પર પડતા હતા, તેમાં દબે નાની આવકવાળાઓએ
પણ દિરસો આપવો પડશે

સરવાળે જોઈએ તો સામાન્ય રીતે એમ કહી
શકાય કે, રાજ્યની આર્થિક સત્તા છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં
લગભગ ત્રણગણી થઈ છે, ઉદ્યોગની સત્તા પણ ત્રણગણી
થઈ છે. રાષ્ટ્રીય આવક વધી છે, પરંતુ ખેતી કરતાં
વેપાર-ઉદ્યોગવાળાઓની આવક અધિક વધી છે અને
ખેતીના ક્ષેત્રમાં પણ માલિકોની વધી છે, મજૂરોની
થઈ છે.

આવી રીતે રાષ્ટ્રીય આવકનું વિતરણ, મૂડી-
નિર્માણ તથા આર્થિક વિકાસની દિશા, ખેતી ને
ઉદ્યોગનો સંબંધ વગેરે દૃષ્ટિએ જોતાં જમીનની માફક
ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં સર્વોદયે પોતાની વાત ચૂકવી પડશે.

ગુજરાતની બાબતેયે

આ બાબતમાં ૧૯૫૭થી ગુજરાતમાં વિચારની
બળમળ કાર્યકર્તાઓમાં ચાલી રહી હતી. ૧૯૫૬માં

પ્રથમ ચીની આક્રમણ વખતે ગુજરાત સર્વોદય મંડળની
કારોવારીએ ઠરાવ કરીને એમ સૂચનું હતું કે વીજળી,
તેલ, કાંચસો વગેરે શક્તિસ્રોતોના ઉદ્યોગો પર મારના
માટેને સ્વાભાવિક રેલું જોઈએ ૧૯૫૯ના એપ્રિલમાં
ગુજરાતનું સર્વોદય સંમેલન થયું, તેના વક્તાઓમાં
'ઉદ્યોગદાન' સબ્જને રચના મળ્યું અને ત્યાર પછી
કાર્યકરોનો એક ઉદ્યોગદાન સિમિર પણ યથા તથા
વિવિધ શ્રેણીઓની પદ્ધતિઓમાં તે વિચારને લોકો
સમજાવવાનું કરીને, એમના શું પ્રત્યાજ્ઞાતો પડે છે તે
પણ કાર્યકરોએ જોયું આમમૂડી ઊભી કરવા અંગે,
મામોમાં પંચાયતી ઉદ્યોગ રચાવવા અંગે તથા તેલ,
વીજળી વગેરે મોટા ઉદ્યોગોમાં મામપંચાયતોને દિરસો
મળે તે અંગે, આમજનનાના પ્રત્યાજ્ઞાતો અનુકૂળ જ
હતા. વિનોબાની સક્રિય હામતિ, સમર્થન ને માર્મ-
દર્શનના અભાવમાં ગુજરાતનો એ બાક-વિચાર
સબ્જોમાં જ રહ્યો

લૂભિકાંતિ અને ઉદ્યોગકાંતિનો પ્રકારભેદ

ઉદ્યોગદાન યા સવિચાર સમાજવ્યવસ્થાને જવા-
બદાર બતાવવાનું એક વૈચારિક અને અર્થિક
આદિશન છે. તે જનતાનું આદિશન બની શકે એમ છે.
તેના દ્વારા જનતા સ્વયં સંસ્કૃતી અર્થતંત્રને કાપાકટક
કરી શકે એમ છે. અને એ વિચારને પ્રદર્શ કરીને સહકર્મી
મૂડીદાર ઉદ્યોગપતિ પણ પોતાના ઉદ્યોગમાં શ્રમિકો તથા
જનતાને ભાગીદાર બનાવી શકે એમ છે એમનો આવો
સહકર્મ એમને જનતાના 'વિશ્વાસપાત્ર' બનાવશે.
પોતાની કાર્યદક્ષતાથી તેઓ જનતાના વિશ્વાસપાત્ર
બને તેના બની શકશે

બૂંધની બાબતમાં માલિકીની વાત સરળ છે એક
માલિકની અમુક જમીન છે તે તેના અમુક બાજ
દાનમાં આપી શકે છે પરંતુ ઉદ્યોગમાં આ માલિકીની
વાત જટિલ છે. જોઈન્ટ સ્ટોક-હોલ્ડર હોય છે.
બાવદારિક સત્તા પણ એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓના
હાથમાં હોય છે. અને પાછો એક ઉદ્યોગનો બીજા
અનેક ઉદ્યોગો વધા અવસાયો સાથે અલગ ગાદ
સંબંધ હોય છે. ઔદ્યોગિક એકમમાં ખેતીના એકમ
જેટલી સરળતા ને સ્વતંત્રતા નથી. તેને કારણે તેમાં

ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કરવું હંમેશાં મુશ્કેલ બને છે. અનેક બંધિયોનો સહયોગે આ સમર્થિત થઈ શકે છે અને ખીજા સંબંધિત ઉદ્યોગધંધાના સમરન તત્ત્વો અનુકૂળ વલણ પેદા કરવું પડે છે.

એટલે વારંવાર ઉદ્યોગમાં ક્રાંતિ કરે કહે છે. એટલે જાહેર સમગ્ર વાતાવરણમાં પરિવર્તન કરીને લાવવી પડશે. જનતામાં અને મજૂરોમાં પોતાના અધિકાર, પોતાનું કર્તવ્ય અને પોતાના અભિક્ષમ બાળકમાં જાળવી લાવવી પડશે. પરિવર્તનમાં સરવાળે એમનું કલ્યાણ જ છે. એમની સ્વચ્છતા જીવનની લેવામાં નથી આવતી, સમાજની સાથે એમને અવિરોધ સ્થાપિત કરવામાં આવી રહ્યો છે, તે એમને સમજાવવું પડશે, અને પરિસ્થિતિની અનિવાર્યતા જાણવી પડશે, ધર્મવિચાર માનવાનો અનુભવ કરવા પડશે આવી રીતે કહેવા ને જાણવું એક વ્યવસ્થા જન-આદર્શના ઉદ્યોગ-ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ કરવા માટે ઉપાય પડશે.

પરિસ્થિતિ કાયદાથી ક્રાંતિ કરીને જ પડશે

પરંતુ જનના જાણ ન થઈ શકે તો એ પરિસ્થિતિનું કાયદું તો રહેશે જ તેથી ભારતમાં કોઈ પણ સરકાર હશે, તેણે કાયદા દ્વારા, ઇન્ફોર્સમેન્ટ દ્વારા નહીં દારા, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો દ્વારા, બેંકો, જીવનની માવજતના સમાજકરણો આ પચાસનીકરણ દ્વારા ભારતના આર્થિક જીવનવિકાસમાં જનતાને સવિભાગ દેવો—દેવકાવવો જ પડશે કાનૂની તરીકે નાણાપ્રધાને દમણ (૧૭ માર્ચ) લોકસભામાં બહેર કવું કે, ઉદ્યોગોના નિકાસને કારણે ને સમૃદ્ધિ દેશમાં પેદા થઈ રહી છે તેમાં સામાન્ય જનતાને ભાગ આપવાનો એક રસ્તો કોલો કરવાના મૂળભૂત વિચારથી ‘ઇન્ફોર્સમેન્ટ ટ્રસ્ટ’ની યોજના પર સરકાર વિચારણા કરી રહી છે આપણે તો તેમાં મધ્યસ્થતીના નાણાકીય વ્યવસ્થા

સેવર ખરીદી શકે, એટલી જ કલ્પના નાણાપ્રધાનની સામે છે. પરંતુ એવો જ સમય આવી શકે છે, જ્યારે ઇન્ફોર્સમેન્ટ દ્વારા અને નમ્ર પચાસનો જ જનતા માટે ઇન્ફોર્સમેન્ટ ટ્રસ્ટનું કાયદું ‘ગ્રામનિધિ’ની યોજનાઓ દ્વારા કરે અને એમના સંયોજીત રાષ્ટ્રીય પચાસનિધિ બને, જે દેશના બધા ખાનગી તેમ જ સરકારી ઉદ્યોગોમાં સેવર રાખી શકે. એમને રિસર્વ ફંડનો એક ભાગ મૂકીને અનુદાન રૂપે કાયદેસર દેવામાં આવે. એનસ સંચયનો એક ભાગ પણ કાયદેસર આપવામાં આવે—એવી કલ્પના પણ ભારતના નાણાપ્રધાનના આ વિચારમીઠામાંથી વિકસિત થઈ શકે છે અર્થાત્ સરકાર પર પરિસ્થિતિનું તથા વિચારનું કાયદું તો સવિભાગની દિશામાં હાથ કરે જ છે અને હજીયે કરશે. કાયદાથી તો ક્રાંતિ થઈ શકે અને હજીયે કરારી. કાયદાથી ને ક્રાંતિ થઈ શકે છે તેમાં પ્રતિક્રિયા પણ આવતી રહેશે.

વિચારક્રાંતિની અદિ-સકે શક્તિ

પરંતુ સર્વોક્ષ જે ભારતના શ્રમિકો, ગ્રામજનોમાં જાળવવું અને સવિભાગની આકાંક્ષાનું અદાકરન જવાબ છે તો ઉદ્યોગની તથા ખેતીની અસમાન આર્થિકમાં સવિભાગનું આદર્શક કાયદું પણ મતિથી, પણ માનવતાથી થશે અને તેનાથી અદિસા તથા લોકતત્ત્વની પુષ્ટિ થશે. સર્વોક્ષનું ‘ઉદ્યોગદાન’ આદર્શન એ સ્ફૂળ ન થયું તોયે, કાયદાની ક્રાંતિ માટે તેનાથી રાષ્ટ્રીય શ્રમિક તો નિર્મોલ્ય થશે જ, કાયદાની ક્રાંતિની પાછળ સર્વોક્ષની વિચારક્રાંતિનું બળ હશે તો તેમાં પણ અદિસાનો ગુરુ આવશે અને પ્રતિક્રિયાની કાયદાનું નિવારણ થશે.

હવે આવજ ઉપર ‘ઉદ્યોગદાન’ના મૂળ વિચાર, ધોષજીવન અને આદર્શતાત્મક સ્વયંતોના વિચાર કરીશું.

મોટા ઉદ્યોગોમાં ગ્રામ તથા શ્રમની ભાગીદારીના વિચાર

ભૂદાન અદિસન આર વર્ષ પહેલાં સરે સ્થુ ત્યારે આર્થિક, રાજકીય તે માનસિક દૃષ્ટિએ ભારતની સમસ્યાઓમાં શ્રમ અને જનની સમસ્યા મુખ્ય હતી.

જમાનાના તાકાદા સાથે ધર્મ-વિચારનો એક અનોખો વકીમાં સંયોગ થઈ ગયો અને ‘જ્ઞાન’ના રૂપમાં એક નવા ધર્મચક્રવર્તીનો આરંભ થયો તેમાં અક્રિય

એવું 'કરુણામુલક સામ્ય'નું તત્ત્વ જાણે જન તેને સાતત્યપૂર્વક ધુમાળી રહ્યું છે.

ઉદ્યોગપર્વ

જુદાન આદિસનનું મત છે : જુદાનમુલક આશો-
દ્યોગપ્રધાન અદિ રાજ કાળિ. અને સાથે જ વિતોજાએ
કૃષિને સીતા અને ઉદ્યોગને રામનું રૂપ આપીને
ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય દર્શાવ્યું છે.

હવે એ સમય આવી ગયો છે કે ઉદ્યોગના સમસ્ત
ક્ષેત્રમાં જુદાનનું ધર્મતત્ત્વ અર્થાત્ "કરુણામુલક સામ્ય"
લાગુ પાડવામાં આવે અને જનશક્તિ દ્વારા આર્થિક
સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાના આદિસનમાં એક જવનો આરભ
કરવામાં આવે.

કેશમાં ઉદ્યોગનું આર્થિક મહત્ત્વ આ વર્ષોમાં
ત્રણમળ્યું ધર્મ ગયું છે. એનું માનસિક તથા રાજકીય
મદદર પગ ખેતીની સંખ્યામણીમાં પણ વધી ગયું છે.
સાથે ખેતી અને ઉદ્યોગ વચ્ચેનું સમતોલપણ જનકલા
લાગ્યું છે. મરીમ કૃષિજન ઉદ્યોગજનની સરખામણીમાં
વધુ ને વધુ પાછળ પડી જવા લાગ્યો છે આગેયોગોથી
કૃષિજનને પૂરક આવક આપવાની યોજના શુભ લાગતા
અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન છતાં, આ ઉદ્યોગપ્રધાન કાલ
પ્રવાહ વચ્ચે અમુક દૃષ્ટી વધુ ચઢી નથી કરી શકતા.
ઉદ્યોગો સાથે ઉદ્યોગોના સદર્મમાં જ ફાટી લેવાની વારી
આવી છે. બાપુએ ચરખો ચલાવતાં ચલાવતાં મિસ-
મજૂરો તથા મોટા માલિકોની સમસ્યા પર જાન આપ્યું
હતું અને "ટૂસ્ટીશિપ" વગેરે ઉપાય વિચાર્યા હતા.
તેની જ રીતે જુદાન અને પ્રયોગોનું કાર્મ ચલાવતાં
ચલાવતાં મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા જે નવી વિજયના ભીમી
ધર્મ રહી છે તેના નવા ઉદ્દેશ આપણે શોધવો પડશે
શુદ્ધપર્વ

, બીની આક્રમણે સમસ્યાને વળી વધુ તીવ્ર જનાવી
મૂકી છે. વર્તમાન ઠંગના લગભર સંસ્કરણ મારે બારે
ઉદ્યોગીકરણને હજારે વધુ ઝડપી જનાવવામાં આવશે
ઉદ્યોગીકરણથી જીવી થતી સમસ્યા પણ વધશે ગ્રીનનું
આક્રમણ અતિ તો ક્રિસ્ત સામ્યનું આક્રમણ છે તે
જેટલું લગભર છે તેનાથી થે વધુ અર્થનૈતિક, રાજ-
નૈતિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આ આક્રમણને કારણે

નવા બજેટમાં કરવેરામાં જે વધારો થયો છે તેના
રાજનૈતિક, મનોવૈજ્ઞાનિક પરિણામો વિચારો. દેશમાં
વર્ગસંઘર્ષ, પક્ષસંઘર્ષ અને અસતોષ વધે તેમાં કાઈ
નવાઈ નથી. એ કે તેને રોકવાની અને બારની મુશ્કેલી
પદ્ધતિએ તેના ઉદ્દેશ લાવવાની આપણી પૂરી કોશિશ હશે.

આક્રમણે અર્થક્રાંતિઓ તથા નેનાઓની સામે
ખીરણ પ્રથા ઝીલો કરી દીધો છે : "વિકાસ કરીએ
કે સન્દેશ?" આક્રમણ પહેલાં પણ આવો જ એક
તીવ્ર અર્થનૈતિક પ્રશ્ન હતો : "વિકાસ કરીએ કે સમવિ-
તરણ કરીએ?" આક્રમણ પછી આ પ્રશ્ન વળી વધુ
પેચાડિ જાયો છે કરવેરા વધારવા સિવાય આરો
નથી. પૈસાદારો પર પડનારા પ્રત્યક્ષ કરવેરા વધે છે તો
લેઓ જન ચાહે છે : "પૌણ કરવેરા વધારો. પ્રત્યક્ષ
વધવાથી મૂકી-નિર્મળ અટકી જશે, ઔદ્યોગિક પ્રવિર્ત્તિમાં
ખાધા આવશે." પૌણ કરવેરા સામાન્ય જનતા ઉપર
પડે છે અને તે આ વર્ષોમાં ત્રણમળ્યો તો ધર્મ ચૂકવા
છે સરકાર અને કર આપનારાઓ વચ્ચેના કિંતવિરોધ
તો સહનો છે, હવે મૂકીદાર કરદાતા અને સામાન્ય
જનતાનો કિંતવિરોધ તીવ્ર જની રહ્યો છે. કરવેરા દ્વારા
સરકાર બધા કાલ કરે, સમાનતા લાવે એની કલ્પલગ્ન
પદ્ધતિને કારણે સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ વધી રહ્યું છે. અને
સાથે જ જનતાની નમસ્વતથે. અને આ વર્ષોમાં
કરબાર અર્થાત્ સરકારની આર્થિક સત્તા ત્રણમળી
ધર્મ ગઈ છે

આ સદર્મમાં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં જાનની વાતે
સંવિભાગની પ્રક્રિયાનું રિસ્તરણ સમયોચિત જ છે.

વિશ્વસંઘર્ષ

વિશ્વસદર્મ પણ સંવિભાગની આવરપકનાતી પુણિ
કરે છે સુપ્રમ રાજ્ય અમેરિકામાં ઉદ્યોગીકરણ ચરમ
સીમાએ પહોંચ્યું છે મગલજ સમૃદ્ધિ પેદા ધર્મ છે.
સાથે જ એકારી એજની પહેલા ન મરની આર્થિક
સમસ્યા જની ગઈ છે. ઉચ્ચકર્મ મજૂર પણ કરી
સંચારવાને આવવાનો પૂરો સલાવ છે. ત્યાં પણ એક-
રિતી તીવ્રપ્રથા છે સોએ સો ટકા રાષ્ટ્રીયકરણને
હવે મજૂરપક્ષ પણ અમુક બીજીકી નથી માની રહ્યો.
સંપત્તિવેરો, રાષ્ટ્રીય ચેન્દ્રન વગેરે સિદ્ધ ઉપાયો તે

શોધી રહ્યો છે. જર્મનીમાં મજૂરોએ હિટલરની કેન્દ્રીય સત્તાને અનુભવ કર્યો છે. ફરીથી સત્તાનું કોઈ પ્રકારનું અનિકન્ડ્રીકરણ એમને પસંદ નથી એટલે તેઓ રાષ્ટ્રીયકરણ નથી કરી શક્યા, પણ ઉદ્યોગોના સત્તાધનમાં શ્રમિકોની ભાગીદારી હવે છે.

કૃત્રિમરૂઢી જીવનધોરણ ઉદ્યોગજનના જોડાણ ગાળાં એ આપી ફિનિયામાં રાજ્યના હસ્તક્ષેપનો વિવેક બની ગયો છે. યુરોપના દેશો—ફ્રાંસ, જર્મની વગેરે, ઇંગ્લેન્ડ અને સામ્યવાદી રશિયા પણ અન-ગ્રાસ વગેરેના કાવોમાં 'સનસિડી' આપીને યા (રશિયામાં) વધુ કાવ આપીને કૃત્રિમરૂઢી જીવનધોરણને કૃત્રિમ ઉપાયોથી સમતોલ સાધી રહ્યા છે. રાજ્યના હસ્તક્ષેપ વગર, કૃષકોદ્યોગના સીરા જવાબદાર સંપત્તી બનેલા પદ્ધતિ સમતોલ રાખવાની વિદ્યા હાથ લાગવાની હજી બાકી જ છે.

તેવી જ રીતે સમાનતા અને સ્વનિર્ણયની ખાનગીય આકાંક્ષાઓ વચ્ચે રશિયા અને અમેરિકા દ્વારા ઠંડું યુદ્ધ ચાલુ છે. બંધુતાને રસ્તે, આ બેઠે આકાંક્ષાઓનો સમન્વય કરનારી તુલીય અર્થવ્યવસ્થાનો ઉદય થાય, એ આપણા યુગની આકાંક્ષા છે.

આ રીતે વિચારતાં સ્વાભાવિક જ 'સવિભાગ'નો વિચાર ચિત્તમાં સાકાર થાય છે.

સમર્થ શબ્દ

'સવિભાગ' શબ્દ ભગવાન છુદનો છે. દાનને માટે એમણે એનો પ્રયોગ કર્યો હતો. સકારાચર્યે 'દાન'ની વ્યાખ્યા કરતાં ફરીથી 'સવિભાગ' શબ્દ ખર્ચકરે આપેલો હતો. આ શબ્દમાં પ્રાચીનતાની સાથેસાથ અર્થશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્રીય દામતા પણ વિયુગ્મ છે. 'સ' થી સમ્યક્, (equitable), સુસરકું, અને સદ્યારી ભાવથી સાથીસાથ-એવી અર્થજાગ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. 'વિભાગ'થી વિશેષ ભાગ, હિસ્સો, ફેરવ આદિ અર્થો સૂચિત થાય છે. સરવાળે ઇવિમાગ શબ્દ equitable-Responsible-cultured co sharing-distribution એવો અર્થ આપી શકે છે. (વનોગાએ તેમ જ બપ્રકોશજીએ તેને પસંદ કર્યો છે.

એમ માનું છું ભૂમિ, ઉદ્યોગ, મૂડી વગેરે દરેક પ્રકારના ઉત્પાદનના સાધનોના સ્વામિત્વના અધિકાર વિતરણ અને દાનને માટે 'સવિભાગ' શબ્દ યાદી શકે છે. ભૂમિદાનની જેમ દુકાન કરીને વિતરણ કરવું હોય તો ઉદ્યોગના એકમને અખંડ સંખીને તેના સ્વામિત્વમાં સેવર આપવો હોય, આ બંને 'ખંડ' અને 'અખંડ' પ્રકારના દાનને માટે 'સવિભાગ' શબ્દ કામમાં યાદી શકે છે, પરંતુ ખાસ કરીને 'અખંડ' દાનને માટે દાતા દ્વારા આદાતાને સદમાગી બનાવવા માટે 'મંદિ ભાગ' શબ્દ ઉપયોગી થઈ શકશે.

મૂળ વિચાર

'કરુણાપૂર્વક સામ્ય' એ અહિંસક ક્રાંતિનો મત છે. તેમાંથી જ ઉદ્યોગમાં સવિભાગ યાને ઉદ્યોગદાનનો મૂળ વિચાર નિષ્પન્ન થાય છે.

ઉદ્યોગમાં વિષમતા એટલે વારતે આવી છે કે, તેમાં પરાવાયેલા માણસોના તેની આવકમાં સમાન હક આનવામાં આવ્યો નથી મકાનનું ભાડું આંખી દેવાય છે, કરજનું વ્યાજ આપી દેવાય છે, મજૂર અને પશુને અસ્વનમ વેતન આપી દેવાય છે અને મૂડી શેકનારા અને સાદક કરનારા બાકીના લાભ વહેંચી લે, છે. આદક, કે જેને કારણે ઉત્પાદનની બધી પ્રવૃત્તિ છે, તેનો તો કોઈ હિસ્સો જ નહીં. હા, એ ઉત્પાદકો વચ્ચે સ્પર્ધા થાય ત્યારે ખાસ જોડાણે સસ્તો મજૂરો એટલે તેનો લાભ.

આવી રીતે ઉદ્યોગમાં મેનશક્તિને કારણે જે નંબો લાભ થાય છે, તેની વહેંચણી વિષમ છે, કેમ કે ઉત્પાદનનાં માનિક સાધનોની બધી માલિકી મૂડીદારોની છે અને માલિક આદિકાંત્રી લાભને અધિકારી મનાવે છે સાથે જ માલિકોમાં જવાબદારી પણ છે—તુકદાનની, ફાનિપૂર્વિકા અને સક્ષમ સંચાલનની. મજૂર અને આદક સ્વામિત્વકીન છે એટલે માટે લાભ, ફાનિ અને જવાબદારી ત્રણેયથી વંચિત છે. સ્વામિત્વમાં શુભ અથવા અશુભ અવસ્થાના બદલાવ સમાજ સ્વામિત્વરહિત થઈ જવાથી અનાત્વભાવ (alienation) ના સામાજિક સાધનોને તે રામી બની જાય છે અનાત્વભાવ સમાજજીવનમાં મૂળને સપાટી મૂકે છે અને અસમ્યક સામાજિક જીવોને જન્મ

આપે છે તેથી મનુષ્યજાતનો પોતાના અર્થિક એકમના સ્વામિત્વમાં સમૃદ્ધ આમ હોય, એ સવિભાગનો પ્રથમ મૂળ વિચાર છે.

બીજો મૂળ વિચાર એ છે કે, નવો વિચાર નવો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્તિ આદ્યન અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી વ્યક્તિના અભિક્ષમને, એના સ્વાર્થ અને મૂલ્યવાન માનવાના છે. વ્યક્તિના અભિક્ષમથી પ્રાપ્ત થના લાભમાં સમાજને સદલાગી બનાવવાનો છે. તેથી વ્યક્તિનત અભિક્ષમથી અવિરુદ્ધ સવિભાગી રચના કરવાની છે. વ્યક્તિની અને સમાજની ભાગીદારી જોવી કરવાની છે.

ત્રીજો મૂળ વિચાર એ છે કે, અસમાન ઉત્પાદ-કતાવાળા ઉદ્યોગો વચ્ચે આને શત્રુતાપૂર્ણ સ્પર્ધા છે, જેને કારણે કૃષિ તથા નાના ઉદ્યોગોનું મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા નાણાં, લાભ, વગેરે તત્ત્વ મારફત શોષણ થાય છે, કૃષિઓને ગેરલાભ થાય છે, એમના સ્થળાંતરને લીધે સમાજમાં સમસ્યાઓ જોવા થાય છે તેથી ઉદ્યોગ અને કૃષિ (તથા નાના ને મામ ઉદ્યોગો) વચ્ચે વિશ્વાસી શ્રીત્તો અને ક્રમશઃ ભાગીદારીનો જવાબ-દાર સંબંધ કાયમ કરવાનો છે.

ઓદ્યોગિક ધોષણ

આ મૂળ વિચારોના આધાર પર અનેકવિધ ચોજનાઓ બનાવી શકાય એમ છે, પ્રયોગ કરી શકાય એમ છે અનુભવ અને વ્યવહારની આવશ્યકતા અનુસાર તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકાય છે, ચોજના અને પ્રયોગ વ્યક્તિમત સ્તર પર કરી શકાય છે, મામ અને રાષ્ટ્રના સ્તર પર પણ કરી શકાય અર્થાત મૂળ વિચાર સરખામણીમાં દુકાઈ અને અનિકારી છે. (તેની લાખમાં ફેરફાર સર્જી શકે છે, તત્ત્વમાં પ્રવલનામક સ્થિતિ છે.) પ્રયોગ ને કાર્યક્રમ પરિવર્તનથી છે, વિવાદારપક પણ છે.

તેથી આ લેખમાં મારા કાર્યક્રમાત્મક સૂચનો આપતાં પહેલાં જ મરી વિનંતી છે કે, સવિભાગના સિદ્ધાંત પર સહવિચાર કરીને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં સર્વો-દ્યની એક ધોષણા રાષ્ટ્રની વિચારણા માટે રજૂ કરવામાં આવે.

સર્વોદયનો આ સહવિચાર વિનોનાટની દાબરીમાં

કરવામાં આવે સર્વસંમત 'ધેત્રુ' પાછળ જુદાન-આમદાન અદિસનનું પુરવઠાળ અને સાતત્યવન હોવું અત્યંત આવશ્યક છે.

ઉદ્યોગ વિષયક મૂળ વિચારોની ધોષણમાં મજૂર, માલિક, જનતા, પંચાયતો, સદમરી મજૂરો, સરકાર, વગેરે માટે વચાસકાવ નકર વાતો હોવી પણ મરૂરી છે. આ અંગેનો વિચાર ને નિર્ણય પણ 'સવિભાગના સહવિચાર'માં કરવામાં આવે.

આવી ધેત્રુધારી સર્વોદયના તથા રાષ્ટ્રના ચિંતકો, નેતાઓ, પ્રયોગીયો અને કાર્યકર્તાઓને એક સર્વ-સામાન્ય આલના મળશે, દિશા મળશે અને એકાદ વર્ષમાં તે 'સવિભાગ'નો એક સુશ્લિષ્ટ, વૈજ્ઞાનિક અને પ્રેરક કાર્યક્રમ જન માહિસન માટે ઉપરિધન થશે, જેમાં અનેક લોકોનાં શુદ્ધિદાન અને અનુભવદાન મળશે... અને એમ પણ અને કે વેચામવધની જેવો બીજો કાર્ક અપૌરુષેય પ્રારભ પણ સર્જી જાય.

સહુની ભાગીદારીનું આદાસન

મારા આદાસનત્મક સૂચનો આ પ્રકારના વિદાસતર રાષ્ટ્રીય મનોવ્યવસ્તી સરખામણીમાં કાર્ક વિશેષ મહત્ત્વ નથી રાખતાં એમ કું માનું છું છતાંપિ ઉદ્દેશ માર-પાંચ વર્ષમાં વિવિધ સદ્યોમાં આનો વિચાર એકધારે ચાલતો જ રહો જ અને મુજરાતીમાં તે પ્રમદ ચિંતન જેવું જ ચાલુ છે તેથી અત્યંત સહેવામાં સુખ્ય સુખ્ય સૂચનો નીચે આપી રહી છું.

(૧) ભૂમિની માલિકીમાં ભૂમિહીન મજૂ-રોને માલિક ભાગીદાર બનાવે સુવનમાં ભૂમિનો અમુક દિસો આવે છે, આમાં સદલાગ આવે. ઉદ્દેશ : માલિક-મજૂરનો સંપર્ક સમાપ્ત થાય, ભૂમિના બનાધિક દુકા ન થાય, વ્યક્તિમત માલિકોનું સરવેયો સમાજમાં પરિવર્તન થાય, માલિકની શુદ્ધિ, મૂળી, અભિક્ષમ વગેરેનો વિષાલક ઉપયોગ થાય અને શ્રમની સાથે સયોગ થાય. મોટા બેનરોની મેનચરલાઈતો આ એક સાચો વિકલ્પ બની શકે એમ છે.

(૨) ગામ તથા જિલ્લા કક્ષાની મામ ધંચાયતો તથા નગર ધંચાયતો યથાસંભવ

મૂડી ઊભી કરીને પોતાના મધ્યમ ઉદ્યોગો ઊભા કરે અને તેમાં તજજ્ઞાના રૂપમાં નાના ને મધ્યમ વ્યક્તિગત સાહુસિકોને લાગીદાર તરીકે સામેલ કરે. પચાસત અને વ્યક્તિ વચ્ચેના આ સમયેલ મિશ્ર ઉદ્યોગ યશો, જેમાં વ્યક્તિના અસ્થિરતાને સમાજના અભિક્ષત તથા સમવિતરણીયતા સાથે સમન્વય યશો. તેનાથી મૂડીનિર્માણનો વેગ વધશે. મૂડીદાર અને રાજ્ય વચ્ચેના અવિભાસ ને ખેડતાઓ યદશે, અને પ્રાથમિકસ્તારના કૃષિજનને માટે ખેતી ઉપરના એક પૂરક સામાજિક આવકાનું સાધન ઊભું થશે, જેનાથી સામાજિક કલ્યાણનું કાર્ય વિકેન્દ્રિત રૂપમાં ચાલી શકશે તથા તુરત 'આમપૂજ' જેમી થશે.

(૩) 'આમપૂજ' જોમી કરવામાં સરકાર પણ ધણું કરી શકે. બચત યોજના, જીવનરીતો, રેટોલ પેપર, સિમેન્ટ, પોલાદ, કોસિન વગેરેના વિતરણ ધિનાદિ કાર્યોની એજન્સી પંચાયતોને યા પંચાયતોની સહકારી મંડળોને આપીને, તેનાં વેલણ કમિશન નિમેટ વગેરે આમપૂજ માટે આપી શકે. પ્રાથમિક ને સહકારી જનના રાજ્ય પણ કાયમી વખતે જ અમલમાં લેઈ કરીને, મળ્દરની મજૂરીમાંથી અને પ્રમાણદાર પ્રમાણદારના પ્રમાણમાંથી પૈસાફંડ લેખ કરીને, અમલન કરીને, વિદેશોનું સમાજીયરણ કરીને આમપૂજ જોમી કરી શકે છે. આ ઉપરાંત નાણામંત્રાન આ વર્ષે જે રાષ્ટ્રીય 'કે-વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ' બનાવી રહ્યા છે, તેથી રાખા રૂપે પણ પચાસતો આમપૂજ જોમી કરી શકે છે.

(૪) આમ સહયોગી : સહકારી મંડળોમાં બનાવે આખા ગામની પ્રત્યેક પુખ્ત વ્યક્તિનો ફેમર હોય ત્યારે જ તેને 'આમ સહયોગી' બાનવામાં આવે. આમ સહયોગી ઉપરાંત ઉત્પાદકોની અને સાહકોની આર્થિક સહકારી મંડળોમાં બની શકે છે, પરંતુ તેમને આમ સહયોગીનો દરજ્જો ન મળે. જિલ્લા સહયોગી વગેરે ઉપરના સંગઠનમાં આમ સહયોગીને જ રચાન મળે. ઉદ્દેશ : સહકારી મંડળી આખા સમાજની પ્રતિનિધિ અને, વર્ષ વિશેષ યા જૂથ વિશેષની નહીં, કે જેથી સમવિતરણનું તે સાચું માધ્યમ બની શકે.

(૫) રાજ્ય માલિકીના ઉદ્યોગ-વધામાં જિલ્લા પંચાયતોને સહ-સ્વામિત્વ આપવામાં આવે, સૌથી પહેલાં વીજળી, તેલ, કોલસો વગેરે શક્તિસ્રોતોના સ્વામિત્વમાં. ઉદ્દેશ : રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગમાં જનતાની આત્મીયતા વધે. કૃષિજનની આવકની પૂર્ણ થાય, રાજ્ય-મૂડીત્રાલના અનિષ્ટનું નિવારણ થાય, આર્થિક સત્તાનું લોકતાલિક વિન્દી-કરણ થાય અર્થાત્ આર્થિક પચાસત, જે રથપાલ કલિનસ્રોતો પર પ્રાથમિકસ્વામિત્વ સ્થપાવામાં બધા ઉદ્યોગો પર ગામેને અતિમ અકુશ પ્રાપ્ત થશે અને તેઓ ક્યારેય મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા પોતાનું શોષણ નહીં ધ્રુવા દે. ઉદ્યોગ ને ખેતી વચ્ચે સ્વયં-સહુતનનો આ એક સ્વાભાવિક ઉપાય બનશે.

(૬) વ્યક્તિગતકલ્પિતના મોટા ઉદ્યોગોમાં અભિકોને તથા પ્રાથમિકપંચાયતોને શોધર આપવા બેઈએ, પ્રત્યેક કારખાનામાં એક Labour-Trust યા 'અનિક નિવિ'ની રચના કરવામાં આવે. સરકારની આન્ટથી, અભિકોના બોનસથી, કંપનીના રિઝર્વ્ ફંડ પર 'લેવો' નાખીને, અથવા કંપનીના સ્ટેકહોલ્ડર 'પૂજદાન'થી આ અભિકોનિધિમાં મૂડી જોમી કરીને તેનાથી ઉત્પાદક કંપનીની 'લગતેલ કાપણ' (paid-up Capital)માં અભિકોના ટ્રસ્ટને શોધર આપવામાં આવે. ઉદ્યોગપતિએને સમજાવવામાં આવે કે, તેઓ સ્વેચ્છાએ પૂજદાન અને બોનસ-સેવર-દાન મજૂરોનાં ટ્રસ્ટોને આપીને એમને કંપનીમાં જવા નહાર સભ્ય બનાવે, જે ઉદ્યોગપતિ યા કંપની દરેક વર્ષે 'પૂજદાન' આપીને મજૂરને સહકારી બનાવવાનું સ્વીકારે, ને 'વિશ્વસ ઉદ્યોગપતિ' યા 'વિશ્વસ કંપની' તરીકે જાહેર કરવામાં આવે અને તેના ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતા વધારવામાં મજૂર પૂજા દિવસી લાગી જાય એવી જ રીતે કારખાના પોતાના પ્રદેશની પંચાયતોને-એ તે મોટાં હોય તો-પંચાયતોને પણ પોતાની મૂડીમાં સહકારી બનાવવાનું સ્વીકારે. સરકાર કાયદા દ્વારા આના પરિવર્તનનું સ્થાપન કરે તથા તેને પ્રોત્સાહન પણ આપે. ઉદ્દેશ એ રહે કે પાંચ વર્ષમાં દેશના બધા ઉદ્યોગોમાં મજૂરોનાં ટ્રસ્ટ અને પ્રાથમિક ને નગર પચાસતો સહકારી બને. એમના

બાગ કેટલા હોય, ક્યાં કાગજનાંમાં કઈ કઈ પચાવતોને બાગ મળે, તેની પદ્ધતિ કેવી હોય વગેરે વિગતો માલિક-મજૂરો અને પચાવતો વચ્ચેની વાટાઘાટ દ્વારા અથવા એમની વિનંતીથી સરકારે નીચેના પચાવતો નક્કી કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સર્વોદય પોતાનો વિચાર સમજાવવા માટે પોતાનાં સચનો મૂકતો ચાલ્યો જાય.

(૬) સરકાર પણ કસ્ટોરો ને બદલે શેષર લેવા શરૂ કરે. અને દરેક ઉદ્યોગના હિસાબ-કિતાબ સાંભળી લે. આવી રીતે મૂલીદાર, શ્રમિક, ગ્રાહક (પચાવતો), અને સરકાર-આગેમનું સમતોલ સદાશાંતિનું કેન્દ્રિત ઉદ્યોગમાં રચાઈ જાય, કે જેથી પ્રત્યક્ષ માનવીય-સામાજિક સ્તર પર જ એમની વચ્ચે પારસ્પરિક જવાબદારી સ્પષ્ટ કાયમ થઈ જાય.

ગાંધી શતાબ્દી વિદ્યાસી આંદોલનથી ઉજવવામાં આવે. ૧૯૬૯એ ગાંધી જ્ઞાપ્તિનું ૧૧૦ હશે બારતમાં નિશાંતના અધિકાર ઉપાવથી આર્થિક સ્વશાંત્યનું ગાંધી-સ્વપ્ન અર્થિતાર્થ કરીને ગાંધીજીની જનસંવર્ધનિક જાતી ઉજવવામાં આવે, અને તીસરું

આદ્ય કરવામાં આવે. 'ગાંધીજીએ 'રસદેશી'નું મહાન આંદોલન અથાત્મનું હતું. ઉદ્યોગપતિઓને 'વિદ્યાસી' (વિષરત) બનાવવાનું મહાન સત્યાગ્રહી આંદોલન તેની સ્મૃતિમાં ૧૯૬૮-૬૯માં ઉપાવવામાં આવે આ સામ્યનમ સત્યાગ્રહ હોય. જે ઉદ્યોગ 'વિદ્યાસી' ન જાને, તેના આંદોલન સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કરીને જનના નામ, વચ્ચિન રહીને તપસવા કરે, પ્રેમથી એમને સમજાવતી રહે વ્યક્તિગત સહાયકિતને એમ સમજાવવામાં આવે કે સર્વિમામી સમાજમાં એમને પોતાના સહાયક અશિક્ષક માટે આજ કળાં વધારે મોકા મળશે, એમની નવી યોજનામાં એમને સેંકડો પચાવતો મારફત શ્રમિક નિધિઓનું સમર્થન મળશે અને અમુક અંશે આર્થિક પ્રેરણા પણ અવરજ રહેશે. આખુલે ઉદ્યોગક્ષેત્ર એક રીતે એ એ સો ટકા વ્યક્તિગત અને સો એ સો ટકા સામાજિક જતી જશે ઉદ્દેશ એ રહેશે કે આ શ્રમિક પર નોકર તરીકે કેઈ નહીં મરે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કામી-દાર હશે યા સ્વેચ્છાએ સેવક બનેલ હશે. અસ્પૃ.

('શ્રમિપુત્ર' માંથી)

‘સેંકડો ફૂલો ખીલવા દો, વિચારધારાઓને પ્રગટવા દો’—આઓત્સે-તુંગ

હુ-ફેંગ | ગુજરાતીમાં ઉત્તરનાર : સુભદ્રા માંધી

ચીનમાં જ વસનાં લાખો કરોડો લોકો આજે જીવતા નથી કે એમના પોતાના દેશમાં, કેવળ પોતાનો સ્વર્ગત્ત આભિપ્રાય ધરાવવાના અપરાધસર આજે કેટલા લોકો કેદ ભોગવી રહ્યા છે એને વિશેના આકાશ કર્પાવ પ્રસિદ્ધ થતા નથી અવાર નવાર કમ્યુનિસ્ટ છાપડાઓમાં આવના અફેરાસો દ્વારા આવવા મળે છે કે કર્પાકે કેકે પ્રદેશમાં હજારો લોકો સમામાં ભેગા મળેલા ને એમણે અપરાધીની જાહેરમાં ઝાટકણી કાઢેલી.

ને આ ‘હજારો લોકોની સભાઓ’ મેળવવા પાછળ પણ ચીનની કમ્યુનિસ્ટ નેતાગીરીનો એક ખાસ ઉદ્દેશ રહેલો છે—એઓ એને ‘લોક શિક્ષણ’ વા તો ‘લોક-માનસનું પુનઃ પ્રકર’ કરવામાં ઉપયોગી એવું એક સાધન માને છે.

આમાં ૫ અસંખ્ય કિસ્સા એવા છે—જેના અફેરાલ જાહેરમાં કર્પાવ છપાતા નથી. કમ્યુનિસ્ટ ચીનમાં જોએને ‘જૂનવાણી વિચારના’ વા ‘જૂનવાણી રૂઢ મૂલિયાવાળા’ માનવામાં આવે છે, તેવા પાર વિનાના માણસો છે એમને કમ્યુનિસ્ટ સરકારના વિરોધીઓ તરીકે માની લઈ, એમના પર ક્રોધેક આરોપ મૂકી, કોર્ટમાં તે પૂરવાર કર્યા વિના જ, દેશના ઉછાણમાં આવેલ મામલાઓમાં દેખાડાયેલ કરી દેવામાં આવેલ છે. એમના કામધંધાના સ્થળેથી, ઘરોમાંથી એમને ખસેડતાં પહેલાં, સરકાર તરફથી એક ટૂંકી નોટિસ એમને મળી જાય છે કેકેવાર એમનાં કુટુંબને પણ એમની સાથે જ નિર્વાસનના સ્થળે ખસેડી દેવાય છે, તો કેકે કિસ્સાઓમાં ધરમણી એકલા સુખ્ય પુરોને જ નિર્વાસને મોકલી આવે છે

આવા નિર્વાસિતાને નદિ ખેડાયેલી એવી જમીનો પર મોકલી આપવામાં આવે છે. ત્યાં એવા લોકોની મહેનતથી જ નવી વસાહતો ઊભી કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે અપરાધી હરી, સજાઓ પામેલાઓના જે લોકો કિસ્સાઓ વિશે લોકો કંઈક જાણવા મળે છે, તે લોકો કાં તો કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ હતા વા તો પાર્ટીના હમદર્દી—સહાયકો હતા ‘પાર્ટીની નીતિ’ના સીધા પાટા પર ચાલવા કરવાને બદલે ‘આડ રસ્તે ઊતરી મૈયેશ’ લોકો જ આમાં સજાને પાત્ર કરેલાં જોવા મળે છે

ચીની અખબારો પર નજર નાખ્યા કરો તો, અવાર નવાર પાર્ટીની સત્તાવાર નીતિમાં આવ્યા કરતા પદ્ધતિ ને ફેરફારોને ચોક્કસપણે નોંધી સહાય છે સતત પલટાયા કરતી આર્થિક પરિસ્થિતિની સાથે આ ફેરફારોને ધજો સનધ છે, એજ પણ જોવા મળે

૧૯૫૭માં ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના વરીઢ નેતા આઓત્સે તુંગે એક લાખજુમાં જાહેર કંપુ’ કે, ‘હજારો ફૂલોને ખીલવા દો, હજારો વિચારધારાઓને એક સાથે વહેવા દો’—આ લાખજુ વખતે તેમણે સ્વી-કારેલું કે, સમાજવાદના ખ્યેવની મંજિરે પહોંચવા માટેના અનેક નોખા નોખા રસ્તાઓ દોઝ શકે છે ત્રાઓના આ લાખજુ પછી ચીનની રાજકીય સામાજિક આબોહવામાં પદ્ધતિ આવ્યો કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નીતિથી જુદી રીતે વિચારનારા લેખકો તેમજ ચિંતકો વિચારકોએ પોતાપોતાની રીતે લખવા, વિચારવા, ને જોલવાનું એકળા મને કરવા શાંયુ’.

વિશ્વમાનવ : મે-જુન ‘૬૩]

પરંતુ, આમજ્ઞા અનુભવ મુજબ, લોકોની એ મોટાંજાણે જાઓ વખત ટકો નહિ. એટલું જ નહિ, એ વચગાળાનો એકાએક એટલો જલદી અંત આવી પડ્યો કે, પાર્સીના સત્તાધારીઓની, પ્રજાનાં જીવન સાથેની, ઉદર જિવારી જેવી આ રમતથી સૌ ડાઘઈ મળ્યાં.

સાહિત્ય કંતુ હોતું જોઈએ, ન લેખકે શું ને શા માટે લખતું જોઈએ, તે વિષેના માઓસે ટુંચના ઉદ્ગારોએ ચીનના એક નામાકિત લેખક કુન્ગની આખી કારકીર્દીમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો, તે જાણવા જેવું છે.

કોઈને હજાય એમ લાગે કે, આ તો કમ્યુનિસ્ટ પાર્સીના કાર્યકર્તાઓના અંદરના અંદરના અણમૂની વાત છે, એમાં બહાની કુનિયાને શું લેવાદેવા? પરંતુ બહારની કુનિયાને આ વાત જોઈતી સાદી લાગે છે, તેટલી સાદી એ નથી આ આંતરિક-લામતા મન-ભેરોની પાઠન માણસના અનુભવાની સ્વાધીનતાને કમવડાવો પ્રવાસ થઈ રહ્યો છે-એ સ્વપ્ન સામે આંખ આડા કાન કરવા જતાં, બહારની કુનિયામાં વસતો, પોતાને ‘મનુ’ તરીકે ઓળખાવનાર વર્ષ પોતે જાણી જો જાણ પર એકેસ છે, તે જાણી પર જ કરવન ચલવવાનું કામ, અજાણતાં કરી રહેલ છે-એટલી વાત વહેંચી તકે એને સમજાઈ જતી જોઈએ અંતરાત્માની સ્વાધીનતાને નામે માણસે જે વસ્તુને મૂકપવાન ગણી, આજબીબીના ઇતિહાસમાં જે અનન્ય દુઃખ કટ સલા છે, અધામ મોજો ને જમિદાનો આપ્યા છે, એ મૂક્યો ન જ આજે ચીનની કમ્યુનિસ્ટ સત્તા કોસ કરી રહી છે. આજે આ મટના એના ધર-દેશ પૂતી મર્મકિંત લાગે છે-પણ લોકસાહીતી માફક કમ્યુનિઝમ પણ આજે એક અંતરસાદૃષ્ટ બળ બની પોતાનો રસ્તો કોરી રહ્યું છે. કુનિયા પર પોતાનો પગે જમાવવા યુદ્ધ ખેડો યજી છે, એ વાત કોઈની નજર બહાર ન રહી શકે એટલી ઉવાડી છે.

ચીની કમ્યુનિસ્ટ સત્તાના આ સ્વરૂપને સમજવા માટે આજે તો આપણે એના ધરમાં જતી રહેલા આવા કિસ્સાઓને જ આશ્રય લેવાનો છે. બધી જાણથી લોકમાનસને આંતરીને, એને અધિક ચોક્કસ વણ

આપીને, ચીનના અણીના વિચારકો ને લેખકો પર ‘લોકમત’નું કપાણુ લાપીને, એમને પોતાના વિચારો બદલવાની કેવી રીતે ફરજ પાડવામાં આવે છે તે જોઈએ.

કુન્ગ ચીનનો એક જાણીતો લેખક છે જે પોતે કમ્યુનિઝમના ગ્રંથી રમથેકો હતો. ને જોણે પોતાના જીવન અભિપ્રાય સમાજના સમા સામે લડી, નવો સમાજ સર્જવાનાં સ્વપ્નને તે સેવેલાં. ચીનના ક્રાંતિકારી પચાતનામ લેખક કુન્ગ-સુનનો પ્રશિધ્ધ હતો. ફેંગ સમજણો થયો ત્યારથી માઈસવાદી હતો. ૧૯૨૪માં વીસ વર્ષની ઉંમરે એ પેકિંગ યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચશિક્ષણ માટે લખણ થયો, એના બીજા જ વર્ષે એણે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો શાખા સમી કમ્યુનિસ્ટ યુથ લીગમાં પોતાનું નામ લખાવી દીધું. કુશલ ભણીથી વધી આવના યુગ વિચાર પ્રવાહોને એણે પણ પેકિંગના બીજા કુન્ગની વિદ્યાર્થીઓની સાથે ઝીલેલા. રશિયન કમ્યુનિઝમ એમાંનો જ એક પ્રવાહ. આ ઉપરાંત ધર્મ, કલા સાહિત્ય, વિદ્યાન ઇત્યાદી વિષે પશ્ચિમની કુનિયામાં બીજેથી આવના પ્રવાહોએ પણ એના પર સારું આકર્ષણ જમાવેલું.

કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાવા પછી તરત પોતાના પ્રાંતમાં ગાળા જઈ, એણે એક સામયિક પત્ર શરૂ કર્યું, પોતાના નવા વિચારોને ફેલાવવા માટે. પણ થોડા જ વખતમાં સાહિત્યનું શ્રેય છોડી એને પોતાના મામમાં જઈ, એનીવું કામ સંભાળવું પડ્યું. એના કંટાળની સ્થિતિ એકદર સારી કહેવાય એવી હતી પરંતુ એમનું ગામ ને જમીન જપાવ સાથેની લડાઈની રજૂશિમ જાતી મળ્યાં હતાં કંટાળેને દૂર આજવા થઈ અંજણે આવી રહ્યા હતાં એનાથી કેવળ ‘ધનું’ માણસ’ બની જીવી સહાય એમ હતું જ નહિ. એટલે મામમાં સ્વાં રજાં એણે કોમિયુંટીની રવાનિક પ્રચાર સમિતિમાં કામ કરવું શરૂ કર્યું એ વખતે ચીનના રાજકારણમાં જપાલ સામેની લડાઈને કાળે કોમિયુંટી-કમ્યુનિસ્ટોના સયુક્ત મેરવાનો ગણો ચાલતો હતો. એ દિરસોમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનાં પણ રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાથી રંગાયેલા જુવાનોનો તોડો ન હતો. સામાન્ય રીતે આર્થિક,

ઔદ્યોગિક રીતે પછાત એવા દેશોમાં જે પ્રકારનું કમ્યુનિઝમ જુરાનોમાં હોય છે, તે પ્રકારનું—રાષ્ટ્રની નમૃતિ તે ઉત્તરિ માટેની જ ખાનોને એમ જ પનાર કમ્યુનિઝમ દુ-ફેરે અપનાવેલ હતું. પોતે જમીનદારનું સત્તાન હોવા છતાં દુ-ફેરે મામડાની મરીમ પ્રાપ્તિ દખતાર કપડાના, શોપનાર જમીનદાર વર્ગ સામેની જોડાદને પોતાની એક ફરજ માની માથે ચડાવેલ હતી.

તે પછી થોડા વખતમાં એટલે ૧૯૨૭ના અરસામાં ક્રામિયેટ્ઝ કમ્યુનિસ્ટ વચ્ચેના ઓરસામાં જમરબસ્ત ફાટ પડી મઈ, 'કમ્યુનિસ્ટ' તરીકે જેના પર વહેમ પણ આવે, એવા લોકોને ચામિકાર્થ શેરે પકડવા મોકિયા, એમને વગે કરવા મોકિયા આ પરિસ્થિતિમાં દુ-ફેરે પોતાનો જીવ બચાવવો હોય તો નાસી જ જવું પડે એવી પરિસ્થિતિ આવીને લાગી રહી મઈ દુ-ફેરે જાપાન બામી ગયો. ત્યાંથી એ અચાર નવાર ચરદાર્ક ને નાનકિંગની સ્થાયી મારી જતો, ને નવા તર્ક તખ્તપુસ હોજી ચીનના સામયિકો ને અખખારોમાં કલમ ચડાવી, પોતાનો રાટમે રગવાનો પ્રવાસ કરતો રહ્યો.

જાપાનવાસ દરમિયાન તે 'રિસર્ચ સોસાયટી ઓફ આર્ટ' ને નામે ઉદ્ધામ લેખકોએ આવા મહત્તો રવાપી દીધાં હતાં. 'ધી ક્રિયેટીવ સોસાયટી' 'ધી સન મોસાયટી' ઇત્યાદિ. ચીનનાં આવા બધાં મડાએ એકજિન થયાં. 'સેફ્ટ વિગ રાઈટર્સ' એલાયન્સ' નામે, એક મહા-મહા અરિત્વમાં આવ્યું. છતાં દુ-ફેરે માટે જાપાન છોડી ચીન જઈ વસતું હજી સવામન નહોતું તેમ જાપાનમાં પણ પોમિસતી નમરવી બચીને રહેવું હવે શાય યંત્ર ન હતું ૧૯૩૩માં થોડો વખત એ જાપાનની જેમને મહેમાન પણ થઈ આવ્યો—એલમાંથી છટયા પછી એને સામું કે પાટેસમાં આ રિખિમાં પડયા રહેવા કરતાં ચીનની જમિ પર પાછા જવું એ હું નહિ. ને એ રાજદાર્ક પાછા ફર્યો.

૧૯૩૩ થી ૩૬ના માગમાં દુ-ફેરે પોતાના યુરુ, ચીની સાહિત્યસ્વામી હુ-સુન સાથે પત્ન્યવહાર કર્યો વખતો વખત એની મુલાકાત લેવા પણ એ બાવ્યશાળી બન્યો તે ૧૯૩૫ની સાલમાં એણે પોતાના નિમંધોને એક સચ્ચ પ્રગટ કર્યો એનું શિર્ષક હતું 'દુ-ફેરે કવેથ-સ એન કિટરેસ' (સાહિત્ય વિષેના સો સવાલો) દુ-ફેરની પોતાની આનંદતા પ્રમાણે આ જ એને એક સારા સાહિત્યકાર તરીકેની નામના અપાવનારી સમય હતો.

દુ-ફેરે પોતાની લેખક તરીકેની કારિગળાને ખીસતી માની ત્યારે એના સચી માર્કસવાદી લેખકોએ એ જ સમયમાં દુ-ફેરને 'મિનકાતિકારી' કહી વખોડવા માંડ્યો

૧૯૩૬માં ચીની સાહિત્ય સ્વામી હુ-સુનનું મૃત્યુ થયું, તે પછી ક્રામિયેટ્ઝની સરકારે 'સેફ્ટ વિગ રાઈટર્સ' એલાયન્સ' ને વિખેરી કાઢયું. ૧૯૩૭ના જુનઈ મહિનાની ૭મી તારીખે જાપાન સમે ફરી મુઠ ફાટી તીકળુ ને પડીનાં—યુદ્ધ માળાનાં વર્ષો દરમિયાન તે કોઈને જ માટે રાજકારણ કે સાહિત્યનું નામ લેવાની તક પણ રહી નહોતી, આ સમય દરમિયાન તો હાડયામને એવાં રાષ્ટ્રી જીવતા રહેવું, તે મૃત્યુના મુખમાં અપડાનાં બચવું કેમ, એની જ ચિંતા દુ-ફેરને કરવાની આવી

તે પડી, અતાનવાસનાં અંવારમાં કુમકી મારી મયેન દુ-ફેરને ફરી પાછું બહાર ડાક કાઢવાની તક મળીને છેક પર્લ હાર્બર પર જાપાનને કુચલો થયો ત્યારે તે પછી ચાંગ કાઈ શેરને, ફરી પાછી જાપાન સામે લડવા ક્રિડિસ તેમજ અમેરિકન મદદ મળવા લાગી

ચીનને કંઈક આશાનું કિન્જ દેખાયુ લોકોને જીવનમાં કયાંક રિચસનાં એવાજ વર્તાવા લાગ્યાં. કહેરના કુદિજીવીએ તેમજ લેખકોએ ફરી પાછી ખુરતક પ્રકાશન ને સામયિક હાપ્તિઓની અગ્યાનાં કરી. ૧૯૪૨માં દુ-ફેરે ક્રામિયેટ્ઝની રાજધાની ચુમકિંગમાં રહી રહ્યાં ફરી લેખનની અગ્યાત કરી એ જ વર્ષે ચીનની એક ખ્યાતનામ લેખિકા—ટિંગ-સિંગે પણ કમ્યુનિસ્ટ

નામના પોતાના કાગરમાંથી (જે એ દર્મિયાન પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ ચૂકું હતું) એણે ઉપાસા દાંક્યા. એની આ નવી પ્રતિભે કમ્યુનિસ્ટ છુદિજીઓની ફુનિયામાં બારે વિશેષી પ્રત્યાધાને બન્યા. છતાં હુ-સુનના સિમ્પ તરીકે કમ્યુનિસ્ટ સાહિત્યકારોની ફુનિયામાં હજી એનું માન હતું કેમિયગની સત્તા હેઠળના પ્રદેશમાંથી કમ્યુનિસ્ટોની સત્તા હેઠળના પ્રદેશમાં આવ્યા આવ્યા બદલ કમ્યુનિસ્ટ સત્તાવાળાઓએ પણ એને આવકાર્યો હતો અમલ રીતે, સિદ્ધ 'ઉદારમન વાદી' છુદિજીઓના છતાં છતાં જાણીએ તો એના આત્મમનને ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક વધારી લીધું હતું. એમના સાથ સહકારને કાણે જ તો, જ્યારે સામ-યિકાને મુખ્યમંત્રીમાં સહકારથી અવારનવારે પોતાનો મત પ્રગટ કરી શકતો હતો. ત્યારે પેકિંગમાં એને મારોની પરિસ્થિતિ આથી તદ્દન વિપરિત હતી. ત્યાંની સત્તાવાર પ્રકાશન સંસ્થાઓએ તો એનું કાર્ડ પણ પુસ્તક વેચવાનો સાફ ઈન્કાર સંભળાવી દીધો હતો. એટલું જ નહિ, એના સિમ્પ ને સાથી મિત્રો પર પણ સત્તા-ધારીઓનું કબજા આબ્જા કરતું હતું એટલે જ્યાં હજી સાહિત્ય પર કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો પૂરેપૂરો આક્રમક સ્થાપો નહોતો તેવા પ્રદેશમાં ગદી, ત્યાંના સ્થાનિક અખબારોમાં છતાં છતાં નાના નાના લખાણો લખીને એણે અક્ષરવાનું હતું પેકિંગમાં તો એની કનમ નિલકુલ માથું જાયડીને કંઈ કહી શકે એવી રિયલિટી નહોતી. આ કિસ્સોમાં પોતાના એક સિમ્પને લખ્યું 'મને લાગે છે કે આપણાથી જે કંઈ જતી શકે તે આપણે કરવાનું છે, ને તેમ કર્યા માથે આવી પડે તે ખરું સહેવાનું છે.'

૧૯૫૧ના અંત સુધી પરિસ્થિતિ આવી જ રહી. ૧૯૫૨ના નવેમ્બર માસમાં એંગેન માંએ પોલિ. કમ્સેટિવ કન્ફરન્સની બેઠકમાં એક લખણ કર્યું. તે માંએના એ લખણના મુદ્દાઓને આધારે ચીની સાહિત્ય-કલા-વર્ણના મદ્યમકક્ષની કાર્યવાહી સમિતિ એ (એલ આર્કના ફેડરેશન ઓફ લિટરરી એન્ડ આર્ટ સર્કલસ) 'રીઓહીજ કમ્પેઈન' અર્થાત્ 'પુન-પરતર-પ્રવેશ' નો આરંભ કરવાનું નક્કી કર્યું.

આ 'રીઓહીજ કમ્પેઈન' પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એક જ હતો, ને તે એ કે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના કાર્યક્રમને ટેકા આપવા માટે સમગ્ર ચીનના છુદિપનને સંગઠિત કરવું.

આ જગ્યાએ દ્વેષ ફેરિયન યુદ્ધનો, તેમજ સમગ્ર ચીનની ધરતીને સમદબ્બેલીના સંગઠન હેઠળ લાવી દેવાનો. કેમિયગ ને કમ્યુનિસ્ટ સત્તા વચ્ચે ચાલતા અંતર વિમુદ્ધનો હજી હમણાં જ અંત આવ્યો હતો. દેશમાં ઠેર ઠેર કુલકાળની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી. એવી હાલતમાં ફેરિયાના મુદ્દ મોરએ 'સ્વયંસેવક' સેનિટો પૂરા પાડવાનું કામ માથે આવી જીત્યું હતું.

માંએએ તેમજ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મુખ્ય સમિતિએ લેખકોને તેમજ કલાકારોને હાકલ કરી કે 'જાઓ એકત્રીમાં જઈને એમને સમજાવો કે અમેરિકન શાહીવાદ સામેની લડાઈમાં દેશભ્રમ ચીનાઓ નરીકે એમણે કેવા કેવા પ્રશ્નનાં કુખનો સામનો કરવાનો છે. કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના આ આદેશ મુજબ લેખકોને સંગઠિત થઈ છુદાં છુદાં સ્થાનોમાંકે લાગી જવાનો કુદમ આપવામાં આવ્યો. એટલું જ નહિ, પાર્ટીના કાર્યકર્તાઓને એવા આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે આ રીતે વિવિધ ક્ષેત્રે કામ લાગી ગયેલા લેખકો ઉપર પાર્ટીનો પૂરેપૂરો ખામો રહેવા જોઈએ, જ્યાં એ લોકો પણ ખીજ અમછી વર્ગોની ચારક કાચમાં ચિસ્ત ગળવતાં થીએ, ને એમ કરીને આજે પ્રાન્તે જેની જરૂર છે એવાં લખણોને સર્જનાત્મક સાહિત્યની ફુનિયા પેદા કરવા કઠિન પરિશ્રમ કરવા તત્પર બને.

કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની આ લાઈનદારી જાહેર થયા પછી તો ઠેર ઠેર ઝુનેમરોને લોપવાનો એક નંબો જ કાર્યક્રમ ચઈ ગયો. પાર્ટીના આજેવાન કાર્યકર્તાઓને સૂઝા પોતાના અગાઉના દીલોપોયા, ડ્યમચ વચ્ચે બદલ અફસોસ જાહેર કરવાની વેળ આવી.

પાર્ટીના કાર્યકર્તાઓની રીતસાનમાં વાંક જોનાર ને પોતાનાં લખણ દ્વારા લોકોને એ જનાડી, એને સુધારવાની કોશીસ કરનાર સ્ત્રી લેખિકા ટિમ-ચિંમતો વારો સૌથી પહેલો આગ્યો. એને પોતાના 'બુવ-ભરિયા વચણ' જાગત અહેરમાં કમ્યુનિસ્ટ કરતી પડી કે

'આજને તમકે આપણું મુખ્ય કામ તો એક જ છે- આપણે આપણા રાજકીય ને સૈદ્ધાંતિક પ્રકાસનોની મન સુધારવાની છે, ને એ લખાણો દ્વારા લોકોમાં ધડપકતાની ટ્રેસણા આપવાની છે.'

હુ-ફેમ તેમજ એના સિધ્ધ-મિત્ર-સાથીઓ-જે આજસુધી, સાહિત્ય પરના જડ કમ્યુનિસ્ટ અફેર સામે અવાજ ઉઠાવી રહ્યા હતા તેમને-ટિગ-સિંગ જેવી લેખિકાના આ અપમાન દ્વારા સમજની દેવામાં આવ્યું કે 'વેળાસર ન સમજ્યા તો તમારી પથ્થુ આ જ વડે ચલાવી છે.'

કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના નેતાઓએ ધાણું કે હુ-ફેમ પથ્થુ ટિગ-સિંગના પગકે ચાલી પોતાની બૂચે કબ્જા કરશે, ને પાર્ટીએ ફારી આપેલી લાઈન પર પગમાં મોડી ચક્રવાતું કબ્જા કરશે. હુ-ફેમ અને આગળ આવી આ પગદું ન હોય તો પથ્થુ પાર્ટીએ ને પોતાને રસ્તે છાવી શકે તે માટે, પાર્ટીએ હુ-ફેમ તેમજ એના સિધ્ધ-સાથીઓએ લખેલાં તમામ લખાણોની નકલો બધાં ત્યાંથી મેળવીને લેખી કરવા માંડી, જેથી વખત આવશે, હુ-ફેમ સામે, દાખલા ક્ષીલ સહિત, તેઓ આખો હસ્તાવેશ છાપીને બહાર પાડી શકે.

સાહિત્યનો દુનિયામાં હુ-સુનના ચાનીતા સિધ્ધ અને લેખક તરીકે હુ-ફેમનું રચન ધણું મદદરવાું હતું. કેટલાય સર્જક પ્રતિભાવાળા હોય તોયે લેખકો એની આસપાસ બિટળાયેલા રહેતા આ તમામની સ્થિતિ તેમજ પ્રતિભા પાર્ટીના ઉપલેખમાં આવ્યું નહોતું. તે માટે હુ-ફેમને ઝુકાવેલા એ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની દૃષ્ટિએ અત્યંત ભરૂરી હતું.

એમેરિકી, તરફ તરફનાં દેશોએ આવ્યા પછી, હુ-ફેમ પોતાની બૂચની કબ્જાન કરી, પરંતુ એથી પાર્ટીના સત્તાધીશોનું મન સતોષી થકાય નહિ એમને લાગ્યું કે, 'હુ ફેમે જે કહ્યું એમાં એણે તો પોતાના 'અલ્લર્વાદી' વિચારોને જ દેહસ્તોષ્યા છે... પોતાના વિચારો રજુ કરવું લખાણ તૈયાર કરવામાં એણે પૂરે જો મદિના લીધા... એટલું જ નહિ, કેટલા બધા મિત્રોએ એને મદદરૂપ થવાની ઇચ્છાથી એની આગળ પોતાના મત પ્રકટ કર્યા ને સલાહ સચનો.

આપ્યાં. એણે ધાણું હોત તો જરૂર આનાથી ધણે સતોષકારક 'રિપ્યુ' (આભરિરીક્ષણને અહેવાલ) એ તૈયાર કરી ચકાષો હોત. પરંતુ..'

હુ-ફેમ પરનો આ અંકેર દુમતો તે ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરનો વાત. હુ-ફેમે આભરિરીક્ષણને 'કહેવાનો' અહેવાલ રજુ કર્યો ને પાર્ટીના સત્તાધારીઓ એના પ્રત્યે વંકાયા તે પછી જ હુ-ફેમ પર ખરડમાં દુમતો કરવાનું નક્કી થયું. પથ્થુ અની નામકિન વ્યક્તિ સામે બહેરમાં દુમતો કરવા હોય તો પહેલાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મખરથ સમિતિની મંજૂર મેળવી લેવી જોઈએ ને એ મળી ગયા પછી વળી સફળ રીતે એ વ્યક્તિને નામકેર કઢી શકાય તે માટે પૂરી તૈયારીઓ જોઈએ.

હુ-ફેમને નામકેર કરવા માટે પાર્ટીએ પહેલો બાર કસબો એના જ સિધ્ધ મુ-તુ પાસે જોડે 'આશા' નામના માસિકમાં એની સાથે લખાણો લખેલાં મુ-તુએ અવે બા કેમ કર્યો, એની પાછળનાં કારણો સુ દર્શા, એની કેઠિને કરી જ જાય નથી- એનાં કારણોની તો કવરના જ કરી રહો. હુ-ફેમ તેમ જ એના સાથીઓએ લખેલાં લખાણો વિશે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના મુખપત્રોએ સત્તાવાર રીતે જે લખ્યું તે એ જ છે,

આ વર્ણના સભ્યોએ એમનાં સાહિત્ય તેમજ કલા વિષેના પ્રકાસનોમાં કવિશ્રી વારનચિંતાના વિચારને લખાણ નકારી દીધો છે. હકીકતે, આ લોકોની સાહિત્ય તેમજ કલા રિપબ્લિક વિચારસરણી એટલે મુડીવાદી વર્ગ અર્થાત્ 'સુઝવાઝી'ના વ્યક્તિવાદી વિચારો સાથે અકથ દાખવનારી વિચારસરણી સિવાય બીજી કંઈ નથી.'

પાર્ટીનો આ ફકો પ્રગટ થયા પછી હુ-ફેમને એક બીજો મિત્ર એવું બૂધ છોડી ચાલ્યો મયો. ને એણે પોતાની બૂચ કબ્જા કરી. તે પછી ફોલ જાણે આથી પથ્થુ હુ-ફેમ સામેની લડત એકદમ ચિમમાઈ મઈ કાં તો પાર્ટીને એમ થયું હોય કે પોતે જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું છે કાં તો કેરિયન પુદ પૂરે થઈ ગયા પછી પાર્ટીને કઈક નવી રીતે વિચારવાની જરૂર લાગી હોય. કે પછી હુ-ફેમને ભવિષ્યમાં જાળે કરવા માટે છટકું ગોળી રાખ્યું હોય.

આ દરમિયાન રાજધાની સ્થાપનાનું થયું થઈ ચૂક્યું હતું. મુસ્લમાન પૂર્વે વિસ્તાર પર તેમજ ઔદ્યોગિકતા પર કંઈક હુકમો પાળી કુદર્ષિ ન્હોતો હતો. કુ-દેગને થયું કે મારે મારા 'આદર્શવાદી' વિચારોના પ્રતિપાદન માટે ફરીથી પ્રયાસ કરવો જોઈએ ને ૧૯૫૪ના ઔદ્યોગિક એક્ટ પોતાના તમામ વિચારોને સ્પષ્ટ કરતું એક લાંબું લખાણ ખૂબ દાઢીપૂર્વક તૈયાર કર્યું ને પોતાના એ લાંબા નિબંધને, જુના વખતના ઉચ્ચકક્ષાના અધ્યાપનને બદલે એક મંડિર શીર્ષક હેઠળ, એવું રજૂ કર્યો. એના એ નિબંધનું શીર્ષક હતું : 'એક્સપ્લોરેટરી ડેટા પરટેઇનિંગ ટુ સર્ટન પ્રોપ્રિયેટરી ઓફ આઇડિયોલોજી' (વિચારસરણીને લગતા કેટલાક સવાલો અંગેની સમજૂતિ આપનાર હકીકતો) ૧૯૫૪ના જુલાઈ માસમાં પોતાનો આ નિબંધ એવું કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની અધ્યક્ષ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કર્યો

એના આ નિબંધનો તરફાલ તો કંઈ જવાળા મળ્યો જ નહિ. સોવિયેન રશિયામાં સ્તાલિનવાદના બરફને પીગળવાનો આ ગ્રાણી હતો. એને કંઈ માન લેવો જ નાખત હતો કશું જ નહીં થયું ન હતું. કુ-દેગને કહેવું હોય તે કહી લેવામાં કરી જ વાંધો ન હતો એ દિવસોમાં પાર્ટીના સલાહકારો તેમજ સુદૃઢતા વગરના લોકો જ્યાં ત્યાં, આ વિષે ખૂબ ચર્ચાઓ કરતા. કુ-દેગ પણ જ્યાં જતો ત્યાં, આ વિષે વાતો કરતો તક મળે જાહેરમાં બાપણો પણ કરતો. એક સભામાં તો એ લગભગ ત્રણ કલાક સુધી આ જ વિષય પર બોલેલો આ સભાને અતે એને લાગેલું કે, લોકોના મન પર એના બાપણની ખૂબ સારી અસર થઈ છે. પણ અહીં જ કુ-દેગે બારે બારે પાંચ ખાંધે એની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ તો સ્તાલિને દેડી આપેલી લાઈન પર જ ચાલવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો, કુ-દેગના મિત્રોએ એને એનગ્રો : એન્ગ હો, તારા પર વળી પાછો હુમલો આપવાનો છે...

ને ખરે જ, આ વખતે જે હુમલો આવ્યો તે મીઠો એના પર જ હતો, એના જુના મિત્રોએ એની

આગે છાંપામાં સામયિકોમાં લેખો લખવા શરૂ કર્યા. એના 'આદર્શવાદ (સમજેકરીડમ)' શામે, એની વિચારસરણીમાં સહેજ ખૂટીવાદી વર્ગના જૂનવાણી વલણ સામે ચોક્કસથી હુમલો કરે થયા. કુ-દેગને સમજાઈ ગયું કે પોતે ગણતંત્રીમાં ક્યાંક ખટું મોટી ભૂલ ખાધી છે. કંઈક અંશે આ 'હુમલાથી' ક્યાંક જાહેર એવું મન સાથે કંપુર થયું; 'હું આખી પરિસ્થિતિનું તત્વરમાત્રે પ્રયત્ન કરી રાખ્યો નહિ.' ને એની પાસે માનવામાં આવે તે પહેલાં તો એવું પોતાનો 'આદર્શનિરીક્ષણો અહેવાલ-૧' વિષય તૈયાર કરી લીધો ને આમાં એવું ખૂબ નીચું 'તોળી નાખ્યું.

એના કેટલાક મિત્રોએ એના પર ટીકા મૂકેલ તરત જાણવાની છાપને ખાળવાની ધણી ધણી કાશીપો કરી. એમાંના એક મિત્રે તો એને હિંમત બદલાતાં એટલે સુધી કહી નાખ્યું કે, 'જો, બાઈ, હું એવો કોઈ મિત્રો માણસ નથી, પણ મારે જ આમાં જુનું કંઈક છે. હું જીવતા છું ત્યાં સુધી તારી પર પથરાતા નિરાશવાદને ખાળવાની કાશીક કરતો રહીશ.. માણસે પોતાનું હૃદય બતાવવું જ જોઈએ...'

૧૯૬૫ કુ-દેગને આ બધી વસ્તુ કરી જ આધાર આપી ટાંકી નહિ તે વજી તો એના માન-શિષ્ય. શુનુ એ એક લાંબું ફક્તવાદ સંખાલુ બહાર પાડ્યું, તેનું શીર્ષક હતું : 'સર્ટન રેફરન્સ મટીરિયલ્સ ઓન ધી કુ-દેગ એન્ડી પાર્ટી' અર્થાત કુ-દેગના પાર્ટી વિરોધી જૂથને સમતી કેટલીક માહિતી-ને એમાં આટલાં વર્ષો દરમિયાન, ઝૂકે મિત્ર વચ્ચે ચાલેલો બધો પત્રવ્યવહાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો.

કુ-દેગને આપનિરીક્ષણો અહેવાલ પ્રકટ થયો, એજ છાપામાં એના શુનુ પર લખેલા ઉપરોક્ત પત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયા. તે પછી તો કુ-દેગે જેના જેના પર અત્રત પત્રો લખી પોતાનો મન પ્રકટ કર્યો હતો, તેજાના ધણી લોકોએ 'પોતાની ઈન્જાયા' પોતાના પર લખાવેલા કુ-દેગના પત્રો એજ છાપામાં પ્રકટ કરવા માટે મોકલી આપ્યા. આ ૧૯૫૫ના એની ૨૪મી તારીખની વાત

બીજે ૪ દિનસે બે ભુલું. ભુલું લેખક મંડળની એક સંપૂર્ણ એક મળી. ને એણે દુ-ફેંગના કિસ્સાની ૪ ચર્ચા હાથમાં લીધી, ચર્ચાને આ તે જ ને સરચાઓએ દુ-ફેંગને પોતાની કમિડીમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિર્ણય લીધો, ને સાથે સાથે એ જ ને સરચાઓના સભ્ય તરીકે પણ એનું નામ રજૂનાતલ બહેર ક્યું. એટલું જ નહિ એ એકે : 'સુપ્રિમ પીપરફ ટ્રેકપોરેટર' ને એવી ઘરાજ કરવાનો નિર્ણય લીધો કે, 'પ્રતિકાતકારી દુ-ફેંગના અપરાધોને ખાનમાં લઈ, એના પર ચાંપનાં જરૂરી પગલાં લે.'

અપાર સુધી જે લોકો દુ-ફેંગના મન સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા, ને જેઓ એના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા, એ તમામને આ એકે સખત ચેતવણી આપી દીધી : દુ-ફેંગનાં કરતુઓને ઉધાડાં પાડવામાં તમારો સાથ આપો, નહિ તો તમને પણ લેખકોના સંઘમાંથી બહાર કઢીશું.

ને આમ, જે લેખક એકવાર લેખક-સંઘમાંથી બહાર કઢાયો, તેણે તો લેખક તરીકેની પોતાની શરફોદીનો સંદર્ભ અંત આવી મણે, એમ જ સમજી લેવાનું કારણ લેખક આ સંઘ દાન જ પ્રકાશન કરી શકે છે; આ સંઘ તરફથી જ તેને બીજા લાભ મળે છે; એટલું જ નહિ, એના પ્રકાશનની રેવન્યુ (પુરસ્કાર) પણ આ સંઘ મારફત જ ચૂકવાની હોય છે.

દુ-ફેંગે એના એક સિબ્યને લખ્યું કે 'શોક કરીશ ના, મનની શાંતિને જાળવી રાખજે, જે કંઈ સહન કરવાનું આવે તે બધું જ શાંતિથી આપણે સહન કરી લેવાનું છે વળી. પાછા આપણે જન્મ પામ્ય, મરીશું—આપણાં, આઈએ 'આત્મ' આત્મે અધિકાર રહી મરેલા એના બાવિને મારું કરવો કાજે.'

મ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને હવે 'શાંતિ'નો અપ ન હતો. એણે તો જાળવીને કહી દીધું કે, દુ-ફેંગના તમામ સિબ્યો, સાથી મિત્રોએ એમના પર લખાવેલા દુ-ફેંગના પત્રો પાર્ટીને ચરણે ધરી દેવા. ને આ રીતે એના કરેલા બધા પત્રો, બધા પાછા, તીજ બધી તરીકે ડાખામાં ડાખાવા, ને સાથે સાથે દુ-ફેંગ તરફ સહા-

નુભૂતિ રાખવા બદલ અફસોસ બક્ષા કરતાં એમનાં લખાણો પણ ડાખવામાં આવ્યાં.

તે પછીના બે ૪ મહિનામાં ભુલાઈતી રસ્તી તારીએ, વરિષ્ઠ લોક-અધ્યક્ષના ટ્રેકપોરેટર નેશનલ પીપરફ કોમિસ સમક્ષ પોતાના ખાતાના કારકાજ અંગેના સામાન્ય અહેવાલ રજુ કર્યો એ અહેવાલમાં એક મહત્વની ઉલ્લેખ રૂપે એવી હકીકત બહેર કરવામાં આવી કે - 'દુ-ફેંગની ધરપકડ કરી અદાલતમાં એના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું.'

દુ-ફેંગની ધરપકડ અને સજા વિશેનો બહેરમાં થયેલો આ એક માત્ર ઉલ્લેખ! અગાઉ દુ-ફેંગની બદનામી કરતી વેળાએ બહેર ડાખાઓએ જાણી ઉઠાવેલું મથાવેલું, આ એનાથી તદ્દન ઊંધું જ.

દુ-ફેંગને લેખક સંઘમાંથી ને રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંથી કાઢી મૂક્યા પછી, એના પ્રત્યે 'આત્મરત્ન' રીતે બક્ષા થયેલ લોકોના પ્રવચનકોષ 'ના અહેવાલોથી ચીનનાં દૈનિક ડાખાં ઉત્તરમાં રહ્યાં હતાં.

ચીની પ્રબલો એક વર્ષ એવો ખાકી રહી ગયો નહોતો કે જેણે દુ-ફેંગને વળગાડવામાં પોતાનો સાથ ન આપે હેવ—કામદારો, જુદાં જુદાં, વિદ્યાર્થીઓ, ધરરખ્ય મુદિયોઓ, પાદરીઓ ને બૌદ સાધુઓ સુધી—સૌએ એકી અવાજે એને તુલ્યકાર્યો હતા ચીનના બૌદ-મંત્રણ વડાએ તો એટલે સુધી કહી નાખ્યું કે, 'આવા તમામ પ્રતિકાતકારીઓને આપણે હળાહળ નિષ સમાન ગણવા એઈએ. આપણી ધરતી પર જાગી નીકળે એવી કાંઈ સમાન ગણી આપણે વીણીવાણીને એમને સાફ કરી નાખવા એઈએ.'

વરિષ્ઠ લોક અધ્યક્ષના વડા ટ્રેકપોરેટરે તો દુ-ફેંગના કેસ પર એક સિંક્રેપોલિટમ (પરિસવાર) જોડ્યું હતું. પણ એ એના કેસની સુનાવણી થઈ મથા પછી જોડાયેલું કે તે પહેલાં, એ ખાખન કોઈ એકસ માહિતી મળતી નથી. અદાલતમાં દુ-ફેંગનો કેસ ચાલ્યો એ જાણત કચાંચ કરી જ માહિતી પ્રસિદ્ધ થવાનું બહુવા મળતું નથી આ ઉપરથી લાગે છે કે, કાં તો દુ-ફેંગ તરફથી થયેલ કોઈ પણ પ્રકારની બહેર કહુલાત રતીકારવામાં જ આવી નહિ હોય,

અથવા તો કુ-ફેંગે જાને એમ નક્કી થયું હતો કે, પાંતે કોઈ પણ જાનની કબજાત આપવા તૈયાર નથી

ખીજું અનુમાન વધારે સાબુત લાગે છે. કારણ, કુ-ફેંગેને રાષ્ટ્રનો દોષી કરાવી અપરાધી ગણી જેલમાં પૂરે આજે જ વરસ વીતી ગયા છે—છતાં હજી એનો કારાવાસ પૂરો થયો નથી. કુ-ફેંગ આજે પોતાના મનને મક્કમણે વળગી રહ્યો છે, એ એક દલીલ છે છતાં આ ધરીએ જો એ પોતાનો આમરો મત કોડી દઈ, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ આંકી આપેલ નીતિ પર ચાલવા તૈયાર થાય તો હુ-સુનના આ પરમિશનનો સાથ ચુમાવવા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી આજે પણ તૈયાર નહિ થાય.

કુ-ફેંગે વ્યક્તિના લક્ષણ આલમણ વિશે અનેક-વાર કહ્યું છે એને મન માણસની ખાનદાનીતું એ એક લક્ષણ છે—જે એના જીવનને સાધક બનાવનાર વસ્તુ છે. આ વસ્તુ એના પોતાના જીવન માટે જ એટલી જ સાચી છે, એના વિદ્યાર્થી જીવનના દિવસોથી માંડીને, કમ્યુનિસ્ટ રાજતંત્રની નજરે અપરાધી ઠરી કારાવાસમાં પડતાં સુધી, જાણે જ કોઈ રાત એની મળી દશે જ્યારે તે તે સમયની રાજસલાતી પોતિસને હાથે પકડાઈ જેલ જવાનો ભય એને ન સેવે. પડ્યો હોય, એના જીવનનો કેટલોય કાળ તો એણે એવો ગાળો છે કે જ્યારે એ ડાંગિયા અજનાં પણ એને સાર્સા હત્યા કેટલોક સમય તો એણે એવો ગાળો છે કે જ્યારે એની ચોમેર યુદ્ધની આગ વર્ષા વગસતી હતી ખુદ કુ-ફેંગના અનેક યોગી મિત્રોએ દુઃખમાં એને એના મનની ઉગ્રતા બામન કપડો આપ્યા કર્યો છે. યોગની બદાર કદાચ એને માટે કોઈના કિર્મી એવી સહાનુભૂતિના રણકો ન જાને કારણ કેટલાક લોકોને એનામાં નૈતિક દિમ્બતની ઉણપ વર્ણી દશે.

પરંતુ કુ-ફેંગેને એજાબવા માટે જે પરિસ્થિતિ ને દેશની જે આગેહવામાં એનું પડતર થયેલું છે, એને સમજવાની જરૂર છે. યોગની ભોક્સર કંનિ દરિયાના કુ-ફેંગનું વ્યક્તિત્વ પડાય હતું પશિમી સત્તાઓને હાથે થયેલ યોગના સ્વમાનભંગે એનું હૃદય ધચકાયેલું હતું પોતાના દેશમાં ઠેર ઠેર ખરીખી, ને સડો જેવા અભ્યાં હત્યા, શહેરોમાં ચુનાખોરોનો

દોર હતો દેશ આખો પહાત ને ક્યેડાયેલો ભયો. આખા સામાન્યનાં મૂળમાં કાઈક એવું સંકેત તરવ હતું, જેણે એના હૃદયને વૂજા ને તિરકારવાં કરી દીધું હતું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ એણે યોગી સાહિત્ય સ્વામી હુ-સુનનાં લખાણોનો પરિચય સાંપો હતો એને સત્યની શક્તિમાં પૂર્ણ થતા હતા હુ-સુનના સર્વિશ્વથી એણે ‘સત્ય-કિર્મી-સુદર્શ’ની દેવતાને મૂર્ત કરતા સમાજનું દિવા સ્વપ્ન જેવા માંડ્યું હતું.

સાહિત્ય, કલા તેમજ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જે પ્રકારનાં દર્શનિદુઓ પ્રવર્તતાં રહ્યાં છે, એક આત્મ લક્ષી (સમજેકરીવ) અને ખીજું વસ્તુલક્ષી (ઓખજે-કરીવ) આ બંને દર્શનિદુઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ એકલા માઈસવાદમાં જ નહિ, પરંતુ સર્વત્ર છે. અલગત યોગમાં આ સંઘર્ષ અત્યંત ગ્રામ સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલો જેવા મળે છે. લલિત સાહિત્ય, કલા તેમજ જીવનમાં આ જે પ્રકારનાં મુદ્દો વચ્ચેના આ સંઘર્ષો ઇતિહાસ કાવિ પ્રાણ ઉત્કેસવા મથતી દશે તે દિવસે હુ-સુન-તેમજ એના પરમ શિષ્ય કુ-ફેંગનું નામ એની નજર સમક્ષ ટરી આખા વિવા નહિ રહે. તે તે દિવસે કુ-ફેંગનાં જે લખાણો ને વજગરહારના ઉતારા આજે એના નામને દેશવાસ માટે ઉપયોગમાં આવી રહેલ છે, તે જ લખાણો વે વખતે એની સાચાં મુદ્દો માટેની કોઈ જાણી લખના પૂરાવારૂ જાની રહેશે.

કુ-ફેંગની ટીકાઓ

જે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નેનાગીરીને કુ-ફેંગની ટીકાઓ કહી ઝેર જેવી લાગે, ને જેણે કુ-ફેંગને અતિક્રાંતિકારી કાવત્રાખોર તરીકે બહેર કરાવી જેલના સળિયા પાછળ મોઢવી આપ્યો તે ‘મી ફેરેકન ઓફ લિટરરી એન્ડ આર્ટ સર્કલ્સ’ તથા ‘મી યુનિયન ઓફ રાઈટર્સ’ નામની બે સંસ્થાઓના સંયુક્ત આશર હેઠળ મળેલી એકઠમાં ‘કુ-ફેંગ એક લાઈવ બાયલ્ડ થુ’ હતું. તેમાં એને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની અધ્યક્ષ સચિતિત્ત પ્રચાર વિભાગના કેપ્ટન ડાયરેક્ટર ચાઉ-ચાંગની નીતિરીત ને કાર્યવહન પર સખત ટીકા કરી હતી.

કમ્યુનિસ્ટ દૈનિક 'પીપલ્સ ડેઇલી'ના સાહિત્ય વિભાગના ત્રી ગુઆન-ચાઈ-પો ની નીતિ રીતની પણ એણે તે બાપતુમાં સખત ઝાટકણી કાઢી હતી. તેણે કહ્યું હતું કે—

‘વર્ષો થયા આ લોકોએ કેટલાય સાચા કાનિઝરી લેખોને ગુંગળાવી માર્યાં છે સાહિત્યકારો ને લેખકોની સર્જનાત્મક કૃતિઓને માપવા માટેના એમના માપદંડ પણ તેટલા જ અણપડ છે’

આ ટીકા કરતાં પહેલાં એણે સાહિત્યક્ષેત્રે અમલમાં મૂકવા માટેના અમુક ચોક્કસ સૂત્રોના એક ખરડો તૈયાર કરીને પાટીની મખમલ સમિતિને મોકલી આપ્યો હતો. એમાં એણે કહેલું કે, સાહિત્યકારોના મજામમાં કમ્યુનિસ્ટ તરફથી જે પાંચ ડરા ભોંકવામાં આવ્યા છે, તે તત્કાલ દૂર કરવા જોઈએ એ ‘પાંચ ડરા’ એટલે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ લેખકોને માથે લાદેલી પાંચ અનિવાર્ય ધરતો—

૧. ‘કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીનો સ્વીકાર કરો
૨. કામદારો, ખેડૂતો ને સૈનિકોના જીવનમાં ‘અનિવાર્ય’ પ્રવેશ કરો.
૩. વિચારસરણીની શુદ્ધિ માટે ‘યુન’ વિશ્લેષ, યુન: ધનનરની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાઓ.
૪. પાર્ટીએ ઢાંચો આપેલા બીનામાં સમાવ એવું જ સર્જન લઈ જઢાર આવી શકો.
૫. પાર્ટીએ આપેલા વિષયના આધારે તમારી કૃતિ તૈયાર કરો.
- ૬-૭-૮ કહ્યું હતું કે—

આ ‘પાંચ ડરા’ દૂર કરી નીચેનાં સૂત્રોનો અમલ કરવો જોઈએ. કારણ પાર્ટીનાં મૂલ્યો કરતાં સાહિત્યનાં મૂલ્યો ડોઈએ અનેાખી જ વસ્ય છે માટે—

૧. ક. સાહિત્યિક પ્રગતિઓ પરની સ્થાનિક પાર્ટીની પક્ષ ઢીલી કરી નાખો

ખ. ફરજિયાત કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણી લાઢવાને બદલે લેખકોને મરજિયાત રીતે સ્વાધ્યાય કરવાની તક આપો.

ગ. લેખકના કાર્યમાં જે દખલગીરી ચાલી રહી છે, તેનો તત્કાલ અંત અણો.

ઘ. કમ્યુનિસ્ટ અધિકારીઓની સત્તા હેઠળ સાર્વજનિક સામયિકો પ્રગટ કરવામાં આવે છે તે પ્રધાનો અંત લાવી દો.

ઙ. સમર્થ વ્યક્તિઓના તરીપદ હેઠળ સાહિત્ય તેમજ કળા અંગેનાં સાત યા આઠ સામયિકો ફેશ-લરમાંથી પ્રગટ થતાં જઈએ. ને એમાં નિયમિત રીતે દસ બાર લેખકો-કળાકારો સતત બાગ લેતા હોવા જોઈએ

ચ. ત્રીની પાસે જે ડોઈ લખાણો આવે તે બાબત સ્વતંત્ર રીતે લે પોતોનો અભિપ્રાય બાંધી શકે, ને પાર્ટીની સર્જનાત્મક દખલગીરી વિના તેને ડ.પવા-ન ડાપવાનો નિર્ણય લઈ શકે, તેવું બનવું જોઈએ

છ. ડોઈ પણ સામયિક પત્રમાં લેખકોનો ગ્રીતો બાગ કમ્યુનિસ્ટ લેખકોનો હોઈ શકે. પરંતુ તંત્રોના કાગડાંજમાં એમની નિલકુલ દખલ ચાલવી જોઈએ નહિ.

જ. પોતાના સાહિત્યસર્જન માટે કપો પ્રોજેક્ટ પસંદ કરવો તે બાબત લેખક સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. એની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવે તે જ ક્ષય તે પસંદ કરી શકે એટલી એને છૂટ હોવી જોઈએ. ‘વિચાર ધનનર માટેનો અજવાલકમ ફરજિયાત નહિ, મરજિયાત જ હોવો જોઈએ.’

આ સૂત્રો મૂકવાની હુ-ફેઝે દિમત કરી, તેની સામે કુ-મો-એ (જે ચીની સરકારના સાર્વજનિક ખાતાના પ્રધાન છે) એ ઢમ રેલ પ્રગટ કર્યો : ‘આ હુ-ફેઝ પોતાની બહતને શુ ય માની બેઠો છે! પાર્ટી પાસેથી સાહિત્યક્ષેત્રની નેતાગીરી એને ગુટવી લેવી છે એટલું જ નહિ, આખા સમાજને એ પોતાના મનના તરફે પ્રમાણે ઘડવા માગે છે! છુટ્ટવા (પૂંછવાદી) વ્યક્તિવાદી વિચારસરણીએ એને કેટલી દહે પહેંચાડી દીધો !’

લુ-શાઓ-ચી (જે ચીનમાં માઓ-ત્સે તુંગ પછી બીજા નંબરનો નેતા ગણાય છે) એ ૧૯૫૪ના ચાર્ચમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મખમલ સમિતિના ડયા

પોલીસ સેશનની ૭મી બેઠકમાં દુ-ફેર જેવા વિચારો
ધગધગાં લેખકોને સાફ સાફ સંજ્ઞાઓ દીધું કે :

કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની અંદર, શ્રીમંત કેઈ ૨૨૧૪
સાર્વભૌમ તત્ત્વની હસ્તીને પાર્ટી હદોથી સાખી લઈ
ફરી નહિ અર્થાત કે, દુ-ફેરના મનાવ પછી
દશ પછી જો કેઈ એવા મૂર્ખ લોક હશે જે લેખક
થા કલાકાર સર્જકને ૨૨૧૪ બેઠકનાચાણુ ક્ષેત્ર હોવું
નોંધે એ એમ માનના દશે તો તેમને, આ સખ્તા
દારા સખન ચીમરી આપી દેવામાં આવે છે

★

દુ-ફેરના પાતાના રાખેામાં :

“ સૌથી પહેલી, આખાં કજાની જેમ ખૂંચે
એવી, જે વાત સામી આંખોને ઊભી રહે છે તે એ કે,
સાહિત્યનો જાણે કરી અપજ નથી અર્થાત તે પાછળથી
આ વસ્તુને જ્ઞાનથી ઠગવવા માટે જે ‘ પીચરી ’ નજી
કરવામાં આવે છે, તે સાહિત્યને નામશેષ કરી નાખવાનું
જ કરે છે... આ પરિસ્થિતિને દુ ક્ષેત્રકીમી પરિસ્થિતિ
હતું હતું.....ને દુ અર્થો જે વર્ગીકૃત કરવા માથુ હતું
તે કેવળ સાહિત્યની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે તેને ખાતર
જ...કૃપા કરીને સાહિત્યકારને જુદાજુદા આચારવાની
ફરજ ન પાડે, બલકે અર્થને જીવનના ફલકને મેલામાં
રમણવાનું ન કરે.

દુ-ફેરની પ્રતિકાનિવાદી વિચારસરણીના
કોનેસાઇકલ સર્વે,નો બીજો ઈન્સ્ટાલ
મેન્ટ - સિટરી એટ નં ૧૫

ઓગસ્ટ, ૧૯૫૫ પૃ- નં. ૧૦, ૧૧

“ સાહિત્ય અને કલા ક્ષેત્રના એક કસમી તરીકે
એ ગ્રાજામાં મારે કાને યાતનાઓ ને મુશ્કેલીઓનો
જે ફાળો આપ્યો તે તો દુ કોમળી જ ચૂંકેલા હતું
ને એ જ સ્વાભાવિક હતું પણ એ વખતે એવી પણ

★ ૧૯૩૭ની સ્થાપનામાં આંધ્ર યાંચ તેમજ એના સાચી
બીજ કમ્યુનિસ્ટ સાહિત્યકારોએ ‘ રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટેનું
સાહિત્ય ’ રચનાની હાલક કરી, તે વખતે જ દુ-ફેરનું
વલ્લભ.

કેટલીક વસ્તુઓ હતી, જેણે મને અત્યંત અસાધારણ
પરિસ્થિતિમાં મૂકી દીધો હતો. પહેલો વાન એ કે
એણે મારા સાહિત્યસર્જનને માટે અમુક ચોક્કસ
મર્યાદાઓ આંકી દીધી હતી ને આ મર્યાદાઓએ
મારી પાસેથી સર્જનનો તથા આનંદ ખૂટી દીધો
હતો. આમ છતાં મેં જે કઈ સર્જન ક્યું તેની સામે
પણ તરેહ તરેહના મનબેદો તો પ્રમટ થવા જ રહ્યા.

— ધેરાતી વાદળ ના સમયે દુ-ફેરે
લખેલાં સ્મરણોમાંથી

★

(પોતાના સ્થિતિ સુ-વુ ને મુનકિંગથી ૧૯૪૪ના
માર્ચની ૨૭મીએ લખેલા એક પત્રમાંથી)

“ જે તમ દિવસ પછી મારે મામવિસ્તારમાં
જેપડી જવું એમ હતું છે મને તે હોય તો પણ
આવના મર્યાદાની ૧૩મી સુધીમાં તો હું પામે આવો
તથા હોઈશ. આ ગાળા દરમિયાન મારે આકે મુદ્દાવાળો
એક લેખ પેદા કરવાનો હતો છતાં કેટલી બધી ટૂંકી
છે ને છતાં માફુ કાચ મારી જોકે કેવી ભરખર રમત
રમી રહ્યું છે, જો તો ! મને તેમ તો ય જુદું નિભાવી
લીધે જ છૂટકો છે એવું લાગે છે કે જાણે, વેપારી
થવુ હોય તો સફાઈ પડ્યા વિના તો તમારો છૂટકો
જ નહિ. ને પાછુ સોની માફક રમવામાં ય દીક્ષના રહેવાનું
તે તો ખરું જ ને અપજા લોડોના ટોળામાં રહીને,
ચેટિયુ રજવા માટે વળા તમારે એમની ‘ પ્રતિધીસ ’
પ્રવૃત્તિઓમાં કાચ લીધા વિના ય છૂટકો નહિ

અવજત, આ છેવટની તપાસમાં તો આ છેલ્લાં
કેટલાંક વર્ષો થયાં મેં મનું મારવાનું લાગ મૂકી જ
દીધું છે એવું કહ્યું જ ન કર્યા છતાં ય હું નોંધું છું
તો, સાહિત્ય ને કલા વર્ણોમાં મારી મજાનો ‘ પ્રતિ
ધીસ ’ તરીકે ચર્ચ રહી છે !

—સર્ટન રેન્ડન્સ મટિરિયલ ઓન

દુ-ફેર એન્ટીપાર્ટી કૃંપ

ઓર્કેસ્ટ્રા ૧૧મી

આપણે ભારતદેશ ખડ નેવડો વિદ્યાળ છે અને એમાં અનેક પ્રકારના માધ્યમો વસે છે. એમના પરસ્પર, ભોજન, રીતરિવાજ, ભાષા વગેરેમાં યુક્ત વૈવિધ્ય છે, છતાં એમની એકતા પ્રાચીનકાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિ વડે સંધાર્ષ છે અને પોષાર્ષ છે તેથી જ વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા ભોષાર્ષ છે, વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો ઈત્યાદિએ આપણી સારકારિક એકતા સર્જી છે અને કાર્યોત્તેજી લકા સુધી કે દારકાથી જન્મભાગ્યપુરી સુધી વસતા તમામ પ્રજા-જનોને ભારત પોતાનો દેશ લાગે છે આ ચારે દિશામાં ભારતનાં તીર્થસ્થાનો આવેલાં છે અને આ ચારેય દિશાનાં તીર્થધામોની માત્રા એ પુરાતન કાળથી પવિત્ર મનાતી આવી છે.

રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને ભાગવત એ સમગ્ર ભારતના ધર્મપ્રત્યો જન્યા છે અને એના દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન કાળથી જ આ વિદ્યાળ દેશની વિવિધ પ્રજાઓમાં એક જ હૃદયવાણી, એકજ જન્મભાગ્ય છે, સમસ્ત લોકહેવાને એકતાના ભાવે પોષ્ય છે.

આપણા દેશના સત-કવિઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિને સતત પોષણ આપ્યા ક્યું છે, એ એક ઐતિહાસિક હકીકત છે જ્યારે આપણે ત્યાં રાજનીય એકતા નહોતી, એક રાષ્ટ્રભાષા નહોતી, વાહનમ્વહારનાં સુલભ સાધનો નહોતાં, તેવે વખતે પણ સંસ્કૃતિક એકતા, જેને અઘન પરિભાષામાં—ઈસમાનલ ઈ-રીશિયન—ભાવના-ત્વા ઐક્ય કહીએ છીએ, તે જનની રાજવાલું અને પોષવાનું કામ ભારતના સંત-કવિઓએ ક્યું છે, તેની સાક્ષી ઈતિહાસ પૂરે છે. નરસિંહ, મીરાં, વ્યખો, ધીરો, ભોળો, ઈત્યાદિ સતોએ ગુજરાતીમાં, છાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, રામદાસ, દુધારામ વગેરેએ મરાઠીમાં, દુલસી, કમીર, દુરદાસ વગેરેએ હિન્દીમાં કે વિદ્યાપતિ, ચંડી-દાસ વગેરે બંગાળીમાં પદો, ભજનો કે ગીતો ગાઈ દોષ, પણ એ બધામાં જૂન પ્રવાહ તો વહી રહ્યો હતો

ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા તેમાં જુજવે રૂપે અવતરી રહ્યો હતો કે ભાસી રહ્યો હતો, એમ કહી શકાય. તેથી જ એ સતોની ખાલ વાણી બધે ગુજગતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી હોય પણ તેની હૃદયવાણી તો એક જ હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિના સક્રમ ભાવો જ તેમાં આલિંગકાર થતા હતા. એટલે જ આ સતો માત્ર પોતાના જ પ્રદેશમાં લોકપ્રિય નહોતા બન્યા, સમસ્ત ભારતના લોકહૃદયમાં તેમણે પ્રેમાદરભાગ્ય રચાન મેળવ્યું હતું.

માટે તો આજે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના અમર સત કવિઓના જ પરિચય કરાવવાનો છે પણ જે ભાવો આપણે મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતના સંત કવિઓમાં પ્રગટ થયેલા જોઈએ, તે જ ભાવો આપણા, રાષ્ટ્રના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ ગાયેલા સંભળીશું કારણ સ્પષ્ટ છે : આ બધા સંત-કવિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ધાવણ ધાવીને ઉછરેલા છે. વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાની વિચારધારાએ કે રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ અને ભાગવતના કથામૃતે આપણા બધા સંતકવિઓની પ્રતિભા પ્રેરી છે અને પોષી છે. એટલે જ સતકવિઓ તત્વનઃ સમગ્ર ભારતના છે એમ કહી શકાય.

બહિત ભાગ

આપણા દેશના સોહા, હોળો, હાવપો આરમો, વલંદાઓ, ફિરંગીઓ કે અંગ્રેજોએ આવીને પોતાનું રાજનીય વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું હતું તો પણ આપણા આનંદરિક સંસ્કૃતિ-જીવને પ્રભાવમાં બહુ જ ઓછી સહુખતા અનુભવી રહી હતી. પ્રજાજનોએ પોતાની યાત્રી આવતી સંસ્કૃતિનું સહેજસાજ સંભાળથી સંરક્ષણ ક્યું હતું, બહિતમાર્ગે અનિવાર્ય જન્યો હતો અને તેમાંથી સંત કવિઓ જન્મ્યા હતા. બહિતનો 'મહિમા', તેથી ગુજરાતના જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતના બધા બહિત-કવિઓએ ગાયેલા જોવા થયે છે.

મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતકવિ નામદેવે ગાયું છે :
“નામા મહાજે જ્યા નાહી દર્શિસે” તે જિત્યી

કેસવા પ્રેન ભણે " : જેણે હરિસેવા કરી નથી એવા માણસ અશ્વત મણુવો ભોધ્યો એમ નામદેવે કહ્યું. તેા એ જ સર આપણે આપણા નરસિંહ મહેતામાં સાંભળીએ છીએ.

કૃષ્ણ કીર્તન વિના, નર સહા સુતકી
વિમળ કાષે વપુ શુદ્ધ ન થાયે

હકિતનો એ મુખ હતો અને હકિત દારા જ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ શક્ય હતું, એટલે સતકર્મીઓએ હકિતનો મહિમા શુદ્ધ સ્વરે ગાયો છે. તેરમી સદીમાં થયેલા મહારાષ્ટ્રના નામદેવ અને પદ્મમી-સોળમી સદીમાં થયેલા નરસિંહ મહેતાના ઉદ્દેશોમાં જેનું સામ્ય એવામાં આવે છે. નામદેવ કહે છે :

ગાઉ નામું આનંદે કીર્તની, શુક્તિ શુક્તિ રોની નડા દેવા
નામા મહેલે દેવા માગ્યું એસી સેવા, ઘાવી છાકેશવા
જન્મે જન્મો.

નામદેવને શુક્તિ કે શુક્તિ કહ્યું નથી ભોધ્યું એ તો પરમેશ્વર પાસે માગે છે નાચીને ગાઈને કરી શકાય તેવી હકિતસેવા અને તે એક જન્મમાં નહોતી પણ જન્મેજન્મ ભણે આ જ ઉદ્દેશોને નરસિંહ મહેતાએ પોતાના પદમાં ગાયા હોવા તેમ નથી લાગતું ! નરસિંહ મહેતા કહે છે :

હરિના જન તો શુક્ત ન માગે, માગે જન્મેજન્મ
અવતાર રે

આપણો ધીરો અમન પણ મામ છે. -

શું થયું ને સંવતિ ધણી મળી, અભ્યાં મોટાં કરમાર,
નિશ્ચિત ધર્મને હરિ નવ જાળ્યા, ધિક પડ્યો અવનાર.
ટૂંકમાં કહીએ તો આ સર સમગ્ર ભારતના સંતકવિઓએ ગાયેલા એવામાં આવે છે.

માનવ એકથ

મધ્યકાલીન યુગમાં વર્ણશ્રમવિદિન ઉચ્ચનીચના તેમજ દૂત-અદૂતના ભેદો કમક હતા પણ સાતત્યનોએ એને અરણ્યોને માનવીના એકથને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આખાવે દેશમાં નાતમનના ભેદો બાધી રહ્યા હતા, તેને અવગણવાનું અને માનવીમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવાનું સમગ્ર દરેક સંતકવિએ ગાવું છે. મહારાષ્ટ્રના આદિ કવિ રાનેશ્વરે કહ્યું :

માધવી તપા હરું, કાં બાધા વિષ હોડની મારું
એમે નેણે-ચિડીકરું, તોય જેશે.

જેમ પાણી એમ વિચારતું નથી કે હું માનવી તરસ છીપાતું અને વાધને ઝેર બની મારી નાખું, તેમ આપણે પણ બાધાથી મુકોના ભેદ ન મણુવો ભોધ્યો, એમ રાનેશ્વરે કહે છે. આપણા નરસિંહ મહેતા એ જ વસ્તુને કેટલી સચોટતાથી કહે છે :

પદ્માપદી ત્યાં નહીં પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વસમાન
એટલું જ નહિ પણ અસ્પૃશ્યોને જુદા મણુનારને તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે :

હરિજનથી જે અંતર મણુશે
તેના ફાગડ ફાં કાલા રે

અમારો પણ તેની લાકડીએ કટાક્ષવાણીમાં હતો છે :

જોય આરા તે જોય ન ભણે, નીચ તે નોખે નીચ નિર્વાણ
જોયામાં રામ જમણો નથી કયો, અને નીચપિંડ કાલો
નથી કયો.

જરા ઉપ જાતીને પણ કહ્યું છે કે.

આસાકેટ અત્યજની ભણી બહાણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી

નાતમનના ભેદ એ દિનકુસંગાચ રચનામાં એવાં જાડા પેલી ચપા છે કે, એકપત્ની તાલિક દષ્ટિ નહીં કરી નેને જુદા કરાવવા સંતકવિઓને પ્રવ્રત થવું પડ્યું છે. સમર્થ ગમદાસે કહ્યું છે :

ઉચ ખલ્લ તે સન્વાસી, નીચ ખલ્લ તે પરિવાસી
અસા ભેદ તથાપાસી, મૂશી ચ નાદી.

ઉપયુક્ત અખાનો સર જ એમાં સહગાય છે એ કહેવાની જરૂર નથી :

પ્રાણુજૂત બાવના

તેવી જ રીતે ધર્મની ચક્ષુ બાવનાને ખાલે ક્રિયાકાંડ અને બાલોપચારિતને ખૂબ મદદર અપાતું એટલે સંતકવિઓએ વારંવાર ક્રિયાકાંડની નિરચકતા ગાઈ છે અને ધર્મની પ્રાણુજૂત બાવનાનો પુરસ્કાર કર્યો છે

નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું : -

શું થયું રનાનું, સેવા નો પૂંઝ થયો,
શું થયું પેર રહો દાન દીધે ?

શું થયું-ધરી જતા ભરમ લેવન ક્યેં,
શું થયું વાળ લોચન કીધે ?

એ છે પરપચ પેટ ભરવા તણા,
આભારમ પરિસ્થિતિ ન જોયો,
ભણે નરસેયો કે તત્વદર્શન વિના

રત્નચિન્તામણિ જન્મ જોયો.

નામદેવે પણ એ જ વસ્તુ કહ્યો છે :

ન હશે કગવે મર્યાદા ન હશે આલિંગ મનવામ
'એક સેવિલિયા પંકુરમ અનંત તીર્થે' થતીવ
અર્થ રપટ છે એકનાથ પણ એનો જ પ્રતિપાક કરે છે :

પંચાગ્નિ સાધન નહો, ધૂમપાન,

ચોમવામ તપન નહો કાંઠી

મુખે વાજવા વાજવા ટાળી મુખી નામધોવ,

પાતળી આ નાસ કંઈય કાંઠી

આ સંભિગના જ વાદ આવશે :-

રામ નામ શું તથા રે લામી,

સકલ તીરથ તેના તનમાં રે

બાલ કિષકાકાને દૂર કરી ધર્મની વિશુદ્ધ ભાવનાને
માત્ર એ જરૂરી હતું. માટે બધા સંતકવિઓમાં આપણે
આવો ખનિ સંભિગિએ ઊંઝે, એટલું જ નહિ પણ
ધર્મીયાર ધર્મચોષ કરવો જરૂરી હતો, બકતના
આચરબદ્ધકે લક્ષણો જાણી પણ જરૂરી હતાં. આ
શક્તિમાં "વૈષ્ણવ જન" નું પદ જન્મ્યું હતું. મહાત્મા
મધીને અત્યંત પ્રિય બનેલું આ બકત સંતનાં
લક્ષણ કેવી સંજ્ઞાપૂર્વક લખાયે છે :-

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીઠ પરાર્ધ ભણે રે
પરદુખે ઉપહાર કરે તેણે, મન અભિમાન ન આણે રે

આ જ વસ્તુને આજેના દુકારમાં પોતાના અમ-
રમાં ગાઈ છે :-

જે દા રંજલે આજશે, ત્યાસિ મળે એ આપણે

તો યિ સાધુ ઓગાખાવા દેવ તેમ મિ ભજાવા

મંદુ સખાક નકીન તેમ, સજ્જનાયે ચિન

જે ગાઈ તનેયોને કુંખી થયેલાવે પોતાનો ગણે

તેને જ સાધુ મણવો. દુઃકારમાં ભણે નરસિંહ મહેતાની
જ ભાવનાને પોતાની વાણીમાં મર્મ ન કરતા હોય
તેમ લાગે છે. સજ્જન એટલે બકતનું ચિત્ત નવનીત
જેવું કોમળ છે, એમ દુઃકારમાં વણવે છે અને અપો
બકતનું ચિત્ત દોરે છે તે વાદ આવે છે :-

નવનીત સરખું હૃદય કોમલ, કથું ન ભયે હેન,

આખ મહે અખન શાન્તિ દરિમકિન કરે' કોન

મૂળ ધર

પણ આ બધા સંતકવિઓની પાસેથી બકાઈ
હોય છે વેદ-ઉપનિષદની તાત્વિક વિચારસરણીમાંથી,
એટલે આ સતોની વાણીમાંથી ધર્મીયાર આ મૂળધર
સંભાળા જ છે અને અદેત ભાવનાનું નિરુપણ
સ્પષ્ટ રીતે થયું જ હોય છે.

વેદ તો એમ વહે, કુનિસ્મૃતિ શાખ રે

કનક કુંડળ વિરે ભેદ નાથે

ધાટ ધરિયા પછી નામ રૂપ જૂઠવા

અંતે તો હેમતુ હેમ હોયે

આમ નરસિંહ મહેતા કહે છે, તો એ જ વસ્તુને
ધીરો ભયન પોતાની રીતે વ્યક્ત કરી કહે છે :

વાવ, તળાવ, કૂપ, સરિતા, સિન્ધુ

ખાટ લોક એક પેખ

દુમમાં બીજ, બીજમાં દુમ-લતા,

સર તાણોવાણો એક દેખ

મૂર્તિ જેની સ્થાવર શક્તિ જાનાર પણ માય છે
અને કહે છે :-

શૂન્ય-કિષ્કરના રે ધાટની ઉપર

અમમ અમેશ્વર નામ પડ્યું રે...રામ રમકડું.

જાનેધરની મીનામાં તો આ ભાવ વારંવાર પ્રગટ
થાય છે જેમ અખાની અમેશ્વરીમાં થાય છે તેમ.

આમ, મહારાષ્ટ્ર-યુગરસના સંતકવિઓએ
આપણી સંસ્કૃતિ, ભાવનાની એકના પોતાની અમર-
વાણીમાં સિદ્ધ કરી છે જેમ ભારતના અન્ય પ્રદેશના
સંતકવિઓએ કર્યું છે તેમ, ભારતના લોક-હૃદયમાં
એકતા નિર્માણ કરવામાં આપણા સંતકવિઓનો દિરસો
ધણો મોટો અને મહત્વનો છે.

('આલકવાણી'ના સૌજન્યથી)

હિતાવદ્ છે. દા. ત. ઐતિહાસિક પૂર્વનિર્ણયવાદ (Historicism): એટલે કે અમુક વિકાસ અનિવાર્ય હોય છે તે રીયાળા પ્રયત્નમાં જે કાર્ય થતુઓ ઐતિહાસિક રીતે જતી તેમને અનિવાર્ય ગણીને, ન્યાયયુક્ત કરાવી જવાવ કરવો. બીજો સબ્દ 'આવશ્યકતા' (necessity) છે. આનો અનિશ્ચય મર્યાદિત અર્થ છે અમુક પરિસ્થિતિમાં જે હું અમુક બીજા કરવા ઇચ્છુ તો મારે તે માટે અમુક વર્તન કરવું આવશ્યક છે — એટલું જ. પરંતુ હું એ રિથિતિમાં કે જે અમુકને ખાસે તમુક જ કરવાનું થયે રાખું (એનો અર્થ કે રાખી શકું ન) તો અમુક વર્તન આવશ્યક ન થે રહે...

અસખત, અ.ની સામે કેટલાક એવી ફીલ કરે છે તે કરી શકે કે અમુકને જાહેર તમુક કરવાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શક્ય જ ન હોય તો શું? એટલે કે પસંદગી કરવાની તક જ ન હોય તો શું? આવો સવાલ ચોખ્ખો છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં એવા અનેક વળાંકો આવે છે જ્યારે, મોટા ભાગના સર્વસાધારણ માનવીઓને પરંપરાગત મર્જો જ સૂચતા હોવા છતાં, અને બીજી કાર્પ શક્યતા જ દેખાતી ન હોવા છતાં, મહાન વિશ્વતિમાં આખે નદિ ચઢેલા અને અસક્ય ભાગના કામિયા સયથે જ ને પ્રયોગ આદરીને ઇતિહાસની નવી સંકષ્ટતાઓ પ્રગટ કરીને, વિશ્વમાં શાન અને સત્યતા નવા સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ કરીને, ભાવિનો અસાધારણ નવો હિમાલય શક્ય બનાવી જાય છે.

● દૂકા—ઐતિહાસિક રીતે અસક્ય દેખાતા સંજોગોમાં નવી શક્યતા જમાડી જતી એ જ તો વિશ્વતિસક્ષ્મ છે.

આપણે આ રીતે મુદ્દા મન રાખીને રચિયાની સ્તાલિનમુખી ધટનાઓનું પ્રયત્ન કરવું જોઈએ દા. ત. ૧૯૨૫-૨૮ (લેનિનના અવસાન પછીના મહત્વના વળાંક-વર્ષો) દરમ્યાન સ્તાલિને જેવી પ્રધાન પઠાત રચિયાને પૂરવે એ સુવિકસિત ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બનાવવા જે માર્ગ લીધો તે માર્ગ—અને તે જ માર્ગ શું અનિવાર્ય હતો?

આના જવાબમાં પણ વિધાનો થઈ શકે. દા. ત. (૧) કમ્યુનિસ્ટો માટે સ્તાલિને લીધેલો જ માર્ગ અનિવાર્ય હતો; તેના મોટા ભાગના પરિણામો ઐતિહાસિક રીતે અનિવાર્ય હતાં. (આજે ૫ ૬૭ સ્તાલિનવાદી એલેક્ટ્રિકલ કમ્યુનિસ્ટો મોટા ભાગે આવું વિધાન સ્વીકારે છે) (૨) તત્વિત વિકાસનો કમ્યુનિસ્ટ માર્ગ સ.એ. હોવા છતાં સ્તાલિને લીધેલો અપાયારી અને ભક્તિ પૂજનો ગંદ અનિવાર્ય ન હતો, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ જરૂરી ન હતો (કુશોવ અને 'રિવિઝનિસ્ટ' ગણાતા કમ્યુનિસ્ટો મુખ્યતઃ આજું વિધાન સ્વીકારે છે)

● પરંતુ આ બંનેને એવો પ્રશ્ન પૂછી શકીએ કે પઠાત રચિયાના સર્વાંગે વિકાસ માટે કમ્યુનિઝમનો જ રાહ અનિવાર્ય શું કામ મઝાયા? આપાપનો સવાલ છોડી દઈને, કમ્યુનિઝમનો રાહઃ અનિવાર્ય જ હતો એવું શુદ્ધિ, ધરીને ચાલો તો પછી, અમારી દૃષ્ટિએ તો, 'ઓથોરિટારિય' અને 'રિવિઝનિસ્ટો' વચ્ચે બીજો મને તેટલો મોટો દેખાતો ને: રહે પરંતુ તે પાયાનો બેઠ તો નહિ જ હતી શકે આજે અપણે જોઈએ જ છીએ કે એના એ કમ્યુનિસ્ટો, ધરીમાં 'ઓથોરિટારિય' અને ધરીમાં 'રિવિઝનિસ્ટ' અપણા બંને વચ્ચેનું ઈદમ તુલીયમ ધૂધળું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે—જેમાં સિદ્ધાન્તો બાજુપર રહી જઈ, તકવાદી-સત્તાવાદી કાર્યકારણો જ પ્રચુરત ધગવના થઈ ગયા છે.

પઠાત રચિયાને ઔદ્યોગિક રીતે સુવિકસિત બનાવવાનું એ જ કઈ કમ્યુનિસ્ટોએ જ પહેલ વહેંચું રજૂ કર્યું હતું તેવું નથી. જારતા જમાનાના કોલિન્ટ વિદેએ પણ આ વાત ઉપર ખાર મૂક્યો હતો—૨૦મી સદી આગાદી અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાના વિકાસ માટે વર્તમાન-યુગો ઔદ્યોગિક વિકાસ તેલે આવશ્યક લેખ્યો હતો.

અને ત્યાર બાદ મેન્શેવિકોએ, પોતાની સત્તાના દૂકા માળા દરમ્યાન, જે સુધારા ઉપર ચે. લક્ષે કેન્દ્રિત થયું હતું—રેલવિઝનિસ્ટો 'ધામે ધીમે સુધારાનો કાર્યક્રમ જળણીતો છે. પરંતુ રચિયાની ક્રિતિના સિદ્ધી લેનિને એ માર્ગ કમળી દીધો અને કામદાર વર્ગની એટલે કે બોલશેવિક પાર્ટીની સરપ્રત્યક્ષ અને લોખંડી લશ્કરી

સ્થિતિના જોરે પબંત દેશને આધુનિક સુવિકસિત ઔદ્યોગિક દેશમાં પસરી નાખવાનો નિર્ણય આગળ ધર્યો. અવનવન, ત્યારે તો, લેનિનને એવી શ્રદ્ધા હતી કે 'સંપત્તિ ખેડૂનો' (કુલક) 'સિવાયના ખેત મજૂરો, ગરીબ અને અધ્યમ કિસાનો (જેમની જગી મહુમ્મી હતી)ની રહેવગ અને સમતિ સાથે ખેત-કાનિતે કાર્યક્રમ પાર પાડી શકશે.

આ રીતે જોઈએ—

● પછાત ખેતીપ્રધાન રશિયાને વર્તમાનયુગી ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બનાવાની નેમ કંઈ કમ્યુનિસ્ટોની જ નેમ હતી એવું નથી.

● લેનિનની સરકારી નીચે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ સરમુખત્યાર સત્તાના જોરે ખેતકાંતિનો જ કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો તે કમ્યુનિસ્ટ રાહ હતો જ.

સ્તાલિને, લેનિનની જેમ, 'બૂર્જવા સુધારાનો' રાહ ફેરાવી ઈ ખેતકાંતિનો કમ્યુનિસ્ટ રાહ અપનાવ્યો હતો. આ રીતે વિચારતાં સ્તાલિન સામે, પાર્ટીરચનિએ બે સલાહ જોમા કરી દીધા હતા :

(૧) રશિયાનો ઝડપી આર્થિક-ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવો (૨) એને પાર પાડવા માટે સામ્યવાદી સરમુખત્યાર રાજ્ય-સત્તા ટકાવી રાખવી.

આવી ઐતિહાસિક ભૂમિકા સાથે સ્તાલિને બીક ઝડપું ત્યારે તેણે બીજીપ બનેકે માન્યતાઓ મુદ્દિત મણી રવીકારી લીધેલો હતો. દા.ત. 'કાનિની રક્ષા ને રાષ્ટ્રની રક્ષા એકરૂપ હતા; 'એવી કાનિ' 'ઔદ્યોગિક વિકાસ' ની સાથે જ 'કમ્યુનિસ્ટ સત્તા' સંકળાયેલ હતી. બીજી માન્યતા એણે એ પણ મુદ્દિત મણી લીધી હતી કે 'રશિયન કાનિ' 'ખડાગની કુનિયાના આક્રમણના ભય નીચે જ છૂટી રહી છે; ત્રીજી એવી માન્યતા પણ રવીકારી લીધી હતી કે રશિયા જેવા સુખ્યઃ કિસાન અને જમુક રીતે, વિશ્વસ્ય રીતે, વિકાસ પામેલા મુદ્દિજીવોની ભવ્ય પ્રજાલોચાળા દેશ માટે કઠોર સરમુખ પારદાહી અનિવાર્ય છે. આવી કરીતે ય, 'પ્રેવિડારિયટ' (સહેરી કામદાર વર્ગ)નો ઝડપી ખટ-કમ્પક વિસ્તાર કરવો કાનિના હિતમાં છે.

વધમાં સ્તાલિને એવી જ માન્યતા મુદ્દિત કરી

લીધેલો કે જેમ જેમ સમાજવાદની પ્રગતિ થતી જાય, ઝડપી વિકાસ થયો જાય તેમ તેમ, ખડારનાં અને અંદરના ફરમતો વધુ જોર કરવાના. માટે કરીતે, છેક સામ્યવાદની સર્વસત્તા સપૂર્ણ સલામત બની જાય ત્યાં સુધી તો, લગભગ સંપૂર્ણ સરમુખત્યારી અનિવાર્ય જ રહેવાની.

ઉપર ઉલ્લેખી તેવી, સ્તાલિનની મુદ્દિત માન્યતાઓના પ્રકાશમાં સ્તાલિનનાં કર્યો અનિવાર્ય કાંતિ-કર્તવ્યો જ દેખાય તેમાં નવાઈ નથી, સ્તાલિનવાદી આ મૂળમુળ મુદ્દિત માન્યતાઓનો એક વાર રવીકાર કરી લેનાર માટે સ્તાલિનપૂર્ણતો યુગ પણ અનિવાર્ય જ નહિ, આગકાર્ય પણ મણાય !

બીજી બાજુ, આપણે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે કે ૧૯૧૯ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં વરસોમાં બોલ્શેવિક્સએ યુરોપકરમાં કાંતિ પાકી ગયાની શ્રદ્ધા રાખી જે પરિણામોની અપેક્ષા સેવી હતી તે ૧૯૨૬-૧૯૨૭ સુધીમાં વિશ્વ પૂરતાર ઘર્ષ હતી—તેનાં કારણોમાં જીત્યાં વિના ય આ પરિણામ તો સૌની આંખે દેખાય એવું ૨૫૯ હતું; એટલે કે 'વિશ્વકાંતિ'ની છપી રેળાઈ ઈ દોષાંતે ય એકદેશની (રશિયાની) કાંતિને પોતાના જ બળ ૫૭ (૬) સદર અને સલામત રાખવાનો સલાહ આગળ તરી આવ્યો હતો. અને યુરોપમાં મળેલી શિકરતોના પ્રત્યાધાતો રશિયાની અંદરનાં પરિવર્તો ઉપર પણ પડવાનો ભય ઉપરિચિત થતાં આંતરિક 'ભય' પણ થયો મોટો દેખાતો થયો હતો. ધરતી અંદરનાં નિનકમ્યુનિસ્ટ પક્ષો અને જૂથો તથા અધ્યમ વર્ગ અને કિસાનો જેવા 'ઘણપચૂ' વર્ગો અને 'સુખી કિસાન' (કુલક) જેવા દગાખોર વર્ગો—સૌનો ભય કેળા ફાટી રહેલો દેખાયો ! (બીજી રીતે કહીએ તો, નહિ જેવી જૂન સખ્યાવાળા 'સહેરી કામદાર વર્ગ' ને નામે સર્વ-સત્તા ધરાવનાર કમ્યુનિસ્ટ સરમુખત્યારીએ પોતે જ આ ભય વધારી મૂક્યો હતો.)

૨.

૧૯૨૭ સુધીમાં જે ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો તે, કાંતિ પછીનાં, તરતનાં મુદ્દ અને આંતરવિગ્દનો

વરસોતી સરખામણીમાં, ધણે જ આસાદથી હતો. પરંતુ આમળ એવું તે મુજબ હવે ખેત-સમસ્યા આમળ ધસી આવી હતી. ક્રાંતિએ ૨ કરોડ ૫૦ લાખ જમીન વિહોણાં કુટુંબોને જમીન આપી હતી; પરંતુ આમાંના મોટા કાચનાની મુશ્કેલી જ ધણી અર્થાતિ હતી. સહેરો-નગરોની પ્રજાની જરૂરીઆતોને તથા ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય એવા જગી નિકાસને પહોંચી વળવાનું તેને માટે શક્ય ન હતું. વધુમાં, ખેડૂતા ચોક્કસ વધારે પડતી શકે તો, (અમાલની મરીમી અને જુખમરાને કારણે) થોડીક વધુ પેદાસ પોતાના ઉપયોગ માટે રાખવાની વ્યવસ્થા ખરી આ સંજોગમાં તથા વિદેશથી 'હોન' મેળવવાની શક્યતાઓ પણ ઝોળી હોવાને કારણે, પરિસ્થિતિ સરિરોધક હોઈ જતી !

દરેક દેશને માટે ઔદ્યોગિક વિકાસને સારું 'પ્રાથમિક મૂકી સંચય' (Primitive accumulation) ની સમસ્યા અતિ હોઈ હોય જ છે સમાજવાદી રશિયા માટેય, ઉપરની પરિસ્થિતિમાં, સમસ્યા વધુ હોઈ જતી જ હતી

૧૯૨૫ થી ૧૯૨૮ દરમિયાન આ ચર્ચાઓ, પક્ષની અંદર પણ, અત્યંત ઉમ્મ જતી હતી. શુખરિનની મધ્યમમાણી પાંખે એવું વલણ લીધું હતું કે—

‘કાચખાની ધીમી ગતિએ ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવો શક્ય છે—મનિના આધાર આ દેશની કિસાન પ્રજાની તૈયારી ઉપર જ રહેશે. એકંદરે ઉત્પાદનનો એક પ્રજાને ઉપયોગી બનાવવો, કાચ વગેરે ઉપર રહેશે. એકંદરે, X X આ રાહને ‘ખેડૂતા ખાતે ચહેતો કમ્યુનિઝમ’ સમાજવાદી ‘રાહ’ એવું નામ આપી બદનામ કરવામાં આવ્યો.

‘નોંધવું’ એવી વાત એ છે કે આરંભનાં આ વરસોમાં સ્તાલિન પણ આ મધ્યમપથી નીનિતો જ ટેકાર હતો.

શુખરિનના આ મધ્યમપથી સામે અનેક પ્રકારના વિરોધો થયા. (૧) વિનીન પાંખનું કહેવું એવું હતું કે

ખેડૂતાને તો જ લાભ થાય તો ‘સંપત્તિ ખેડૂતા’ (કુલક) કે જેમની પાસે ખાસ જમીન વેચણ-માલનો પુનઃવહે હોય છે તેમને વધુ-ઉત્પાદન અને વધુ વિકાસની સમવહે આપવામાં આવે.

કાન્દાલીએ (‘પાલ્કાથી’ ‘દહાલપટ્ટી’ નો બેંચ બનેલ) તો એટલી દહે સ્પષ્ટ કરી નાખ્યું કે (૧૯૨૭) — એ તમે પ્રાથમિક સંચયનો દર વધારવા ઈચ્છતા હો તો પ્રાથમિકતાના સમળ અને સંપત્તિ તરતી (કુલક) ને નિર્મળાનું શોષણ કરવાનો અવસર આપવો જ રહ્યો...’ (એટલે કે સંપત્તિ ખેડૂતા નમળા સ્થિતિના કિષાનોને અને જમીન વિહોણા ખેતમજૂરોને મજૂરીએ રાખી શકે એવો અધિકાર આપવો જોઈ છે).

પરંતુ, ચૂસ્ત કમ્યુનિઝમ માટે આવી ‘કન્દિલી’ વિચારણા કરવી જ અશક્ય હતી; અને વધુમાં ‘રાજકીય’ સલા પણ પોતાના હાથમાંથી સરદી જવાનો ભય લાગ્યો.

(૨) શુખરિનનો બીજો વિરોધ કરનાર ઉદામોનું એવું માનવું હતું કે અતિ ઝડપે ઔદ્યોગીકરણ નહિ થાય તો દેશ આંતરિક અને બાહ્ય આક્રમણ સામે ટકી જ નહિ શકે. આથી કેવળ ઝડપનો જ સવાલ નથી, શાસ્ત્રોની સહિત વધારે એવા ‘ભારે’ ઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસની જરૂર છે. આ પાંખમાં એવું માનનારા વર્ગ પણ ચોટી ‘હતો’ કે કાનિફારી નૈનિક બળ દહાવવું હોય તો ‘ધીમે ધીમે સુંધારોનો સાર’ જેવું અજખામણું ‘હીતું’ સત્ર કામ મહિ આવે. તથા ૧૯૨૭ સુધીમાં રાજ્યસભા એક એવી કક્ષાએ આવી મૂકી હતી કે હવે એને જોશીતા ઉદામ સત્ર દારા આમળ વધુ વામાં નહિ આવે તો, મનિના નિયમ અનુસાર, તે પીટે હક કરશે! એટલે કે—

‘ઝડપી વારે ઉદ્યોગો અને ‘યુદ્ધનો ભય’ બંને સત્રો રાજકીય જરૂરિયાત બંની ગયાં હતાં.

જે પક્ષે આવો ‘ઝોક’ લેવો હોય તો વિનીન પાંખને ટેકણે પાડવી જ રહે; ઉપરાંત શુખરિનના મધ્યમપથી સામે વ ઝીકી લેતા રહે—‘કિસાનોને સાથે લેવાનું’ સત્ર પડતું મૂકવું પડે; સમરખેતી

હાર કિસાને ઉપર રાજ્યસત્તાની પકડ મળ્યું. ફરી લેવી રહે, જેથી શુ પકડવું, ક્યા બાવે કેટલું વેચવું એ મહત્વના નિર્ણયો, સ્વર્ણ, ખેડૂનું અથવા તેમના સ્વર્ણ મંડળોનું અસ્તિત્વ જ રહેવા ન પારે તો, આપોઆપ રાજ્યસત્તા હસ્તે ચાલ્યા જાય, અને રાજ્યને અનુકૂળ નિર્ણયો ઉત્પાદકો ઉપર સંકેતોથી લાદી શકાય.

આ પંખતે સ્તાલિને, સમવચનિ, અધ્યયન હોદી ઉદામ ૧૫ પક્ષયો—કદાચ આર્થિક ઝડપી વિકાસની દૃષ્ટિએ, અથવા અને પોતાની રાજદારી સત્તાની પકડ માટે, એને આ પગલું જરૂરી લાગ્યું હશે. પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ થતી જરૂરી છે કે,—

આ સમયે (૧૯૨૬) પક્ષની બહુમતિ ઉદામ પંખતી તરફદાર હતી એટલે સ્તાલિને અને તે હેતુથી આ પગલું લીધું હોય પરંતુ ઉદામ નીનિતો નિર્ણય એને અગત્ય નહિ, પક્ષનો જ ગણવેશો જોઈએ. જો કે, પાછળથી, સ્તાલિને જ પોતાના આ રોકેદારોને એક પક્ષી એક નેસન બૂટ કરી દતા.

૩

સામુદ્રિક ખેતીની નીતિનું પરિણામ સ્પષ્ટ હતું. મારે ઉલોગોના પ્રાકૃત્યવાળા ઝડપી ઉત્તોગીકરણને પ્રતાપે જીવનધારણ નીચું ગયા વિના રહ્યું નહિ એટલે જનરલ સાધનો વધુ તોજા બનાવ્યા વિના છટકો ન રહ્યો, પોલિસની સત્તાઓ ધણી વધારવી પડી, રાજ્ય-સત્તા એટલા પ્રમાણમાં વધુ અગમ્યભણી ગતી.

● હકીકતે, સામુદ્રિક ખેતીનો સ્વીકાર સ્વેચ્છા-પૂર્વકને ન હોવાને કારણે, પ્રમતી ઈચ્છા અને સરકારી આકાંક્ષા વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું; અને વચ્ચેનું પર્ણજીવ વધુ.

જ્યાં રાજ્ય તરફથી અતિ ઝડપી ઉલોગી-કરણની નેમ રાખવામાં આવે, અને જ્યાં પ્રાથ-મિક મૂઠી-સંચય માટે ખેડૂતો ઉપર જ આધાર રાખવાનો હોય; પરિણામે, જ્યાં રાજ્યે પ્રગતને માથે

ઉંપરથી, ત્યાગ લાદવાની પરિસ્થિતિ પેદા થાય, અને જ્યાં પ્રમતી નાનીસો અચતનો મેગાસન્યની અકળક મોટી જરૂરિયાત સાથે ખાદ્ય એમ જ લા હોય, અને ક્યાંક મુખ્યસમૃદ્ધિની સરકારી યોજ-નાઓ અને વચનો સાથે વર્તમાન તંગદશામાં જ ઉમેરો કરીને વધુ કુરમાની કરવાનાં તેનાં મુત્રને આગમગ તરફથી આવકાર મળવાની શક્યતા નહિત્વ હોય—એવા કોઈ પણ દેશમાં સોવિયેત રશિયામાં બન્યું એવું જ ઘણે ભરી બનવાનું!!

અગ્રગત, રશિયામાં ધણી દરે ધણી વિશાળ પાયા ઉપર રાજ્ય અગમ્યભણું બન્યું તેમાં, આ કિસાને હકામક હોવા ઉપરાંત, કિસાનેની સ પતિ ઉપર તરત આરીને તેમને સામુદાયિક ખેતીમાં ધસી જવાનો હકામક ખાસ બવાબદાર હતો.

આને કારણે, અંદે તો, મુખ્ય હેતુ જ નિષ્કળ નીવડ્યો ઉત્પાદન જ પડ્યું; અને એના કારણે વળી દમન વધ્યું; અને રાજ્ય તથા પ્રમત વચ્ચેનો 'સધર્વ' વધુ ઉગ્ર બ-યો. આ સ્થિતિમાં પ્રમતના વિકાસ સમુદાયને તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ધસી આણવાનું, અને સમાજના સમસ્ત સાર્થિક-આર્થિક માળખાને મનસ્વી ધાટ આપવાનું 'ક્રાંતિ કર્તવ્ય' કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને માથે આવી પડ્યું. સ્વાસાવિક, રીને જ, આણુ દર્શન પાર પાડ્યા માટે પક્ષ પોતે તદ્દનસાર એકદમ્બુ દમનખોર સાધન અને તે પ્રકારનું સ્વસ્થપતિર અનિવાર્ય બન્યું.

"ઉપરથી ક્રાંતિ લાદવાના" આ નવા કાર્યક્રમે તેનું રક્ષુ રક્ષુ લોકશાહી સ્વરૂપ, ખતમ કરી નાખ્યું. ક્રાંતિના વિકલ્પને નામે નાનકડી સત્તા ડેળીને, અને અંતે, એક બકિત્તું વર્ચસ મનમું; પક્ષની અંદર ચર્ચા વિવાદની વફાદારી અને કિસ્તે જરૂરી બન્યાં; બહુ, જેવી કિસ્ત અને કડિયા જ પાર્ટી-સભ્યનું એક લક્ષણ ગણાયું મિત્રનન નિષ્ફૂટા બર્બો કિસ્તના પાલનમાં, જ ક્રાંતિ પ્રયત્ની વફાદારીનું મૂલ્ય અંકાયું; અને સ્તાલિન એવું એક પ્રતીક, ગણાયો—ક્રાંતિ અને બકિત્તીની પૂજા એતપ્રાન ગતી મથા.

આમ, પક્ષે અને સ્તાલિને પરાંદ કરેલા માર્ગ, અનિવાર્ય રીતે, વ્યક્તિપૂજના અથવા અમાનવીય યુગને માટે જવાબદાર હોતો.

અને બન્યું પણ સો એ સો ટકા એમ જ ન બીજું વિસ્ફુલ્લ શ્રોત્રીય ત્યારે તાજો બધી રીતે મળી ગયો હોય એવું સૌને લાગ્યું. સ્તાલિન વિના, સ્તાલિન પૂજા વિના, અને સ્તાલિનની નિષ્ફૂર નીનિ વિના રશિયા માટે ફાસીવાદી નફાંમાંથી બહાર નીકળવાનું અસંકલ્પ જ બન્યું હોત—

એવું 'પૂરવાર' થયેલું 'અનાયુ'! ક્યાં, રશિયાની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદી દુષક્રોધ અનિવાર્ય હોવાનું આધારસ્ત્ર લેવાયું...

૪

તો શું સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદ અનિવાર્ય હતા? આપણે આગળ જે જોઈ ગયા તે તો, બહુબલુ તો, રશિયામાં કેવી પરિસ્થિતિ હતી, ઔદ્યોગિક પક્ષે કઈ નીતિ બહુમતિથી અપનાવ કરી અને તેના logical કાર્યકારણ-સંજ્ઞાનું કેવું અનિવાર્ય પરિણામ આવ્યું તેનું આલેખન જોઈ ગયા આથી કઈ સ્તાલિને એ સ્થિતિમાં જે કાંઈ કહ્યું તે વ્યાજબી કરવું નથી. હેપર જોયો તો, બહુ બહુ તો, સ્તાલિનયુગી ધરનાનો ખુલાસો છે, એનું વ્યાજબીપણું નથી. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે સવાલ તો એ છે કે, આમુક પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલ નેતા, જે બન્યું તે સિવાય બીજું કશું જ શક્ય ન હતું એમ કહી, છટકી શકે ખરો? છુપારિને જે અધ્યયનમાં સ્થળો દોતો તે અમરમાં મુકાયો હોત તો પરિણામ કેવુંકે આવ્યું હોત? અથવા, ખુદ લેનિનને એવી શક્તિ હતી કે કિસાનેની રેવોલ્યુ પૂર્વકથી સંગતિ સાથે ખેત-કાનિ પારે પાડી શકાશે અને ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ સાધી શકાશે...આથી, પાછળથી સામુહિક ખેતીના પ્રયોગોમાં નિષ્ફૂરતા 'અનિવાર્ય' જોતાં અને પાકીની અંદરની લોકશાહીનું ગળું પોતાને હાથે લૂંટી નાખવાની ધડી આવી પડતાં હતાય લેનિન પોતે અટકી ગયો થ હોત!

સ્તાલિનનો જૂનો સાથી એન્ડ્રોનિકોવે આમલતા કરીને પોતાને પ્રાણ છોડાવ્યા હતા—! અતે તો, માણસ શું કરીને શું સાધે છે એ સવાલ જ પાવાનો બની બધ છે.

અલંબત, ઉપરની કલ્પનાઓ બાજુ પર રાખી, હાલ તરત તો આપણે એક મુખ્ય સવાલ જ વિચારીએ સ્તાલિને જે માર્ગ લીધો અને જે રીતે, જે દંદે તેણે એને વિકસાવ્યો તેમાં પરિસ્થિતિની ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા ઉપરાંત સ્તાલિનની પોતાની વ્યક્તિમત જવાબદારી કેટલી? કેવા પ્રકારની? ૧૯૨૮-૨૯નાં વરસોથી સ્તાલિને મોટે ભાગે પક્ષને પકડે મૂકી, પોતાના નાનકડાં ભક્ત-જૂથને જોડે જે પ્રકારના નિષ્ણે સેવા માંગ્યા, અને ૧૯૩૬ થી તો, પોતાની જ એકલકી અમલ જોડે આખા દેશને માથે લાદી દીધી, એનાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટોતો વિચાર કર્યા વિના સ્તાલિનની પોતાની વ્યક્તિમત જવાબદારીનો અંદાજ કાઢવો શક્ય નથી. આ વાત ૧૫૫ બવસ્થિત રીતે સમજવી હોય તો આપણે એ પ્રકારે તેની વિચારણા કરવી જોઈ શે (૧) આ વરસો દરમ્યાન સ્તાલિને પોતે જે રાજનૈતિક નિષ્ણે લીધા તે નિષ્ણેયોનાં અનિવાર્ય પરિણામો કયાં? એટલે કે તેણે આ નિષ્ણેયો એકઠાં રીતે ન લીધા હોત તો એનાં આનુષંગિક, પરિણામો અનિવાર્ય ન બન્યા હોત. (૨) આ વરસો દરમ્યાન, નીતિ-નિષ્ણેયો સાથે કેટલા સંબંધ નહિ ધરાવનારાં કેટલાંક કેટલાં સ્તાલિને પોતે આચર્યાં કે આમરાખ્યાં—એ ખીળ પ્રકારનું અનિષ્ટ—જેમાં એની સીધી ખુદશી જવાબદારી રહેલી મળ્યા.

એક રીતે તો બને પરસ્પર સંબંધિત છે આમ છતાં, શક્ય હોય એટલાં જુદાં પાડી સમજવાં જરૂરી છે પહેલી કક્ષાનાં અનિષ્ટોમાં પરિસ્થિતિજન્ય નીનિ, અને એ નીતિ-જન્ય પરિણામો એવાં કાર્યકારણ સંબંધ હોઈ, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને સ્તાલિનની નીનિ વચ્ચેના સંબંધ પૃથક્ કરી જોયો જરૂરી બને છે. છા-ત એક વ્યર સીકારી લઈએ કે રશિયાની પગલ દલા દર કરવા ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ જરૂરી હતું, તો ૫૫, સ્તાલિને જે માર્ગ અપનાવ કર્યો, જે વિચારો

મુદિત અણીને તે આલેખે (આગળ ઉપર જોઈ ચૂકા તે મુદાઓ) તે બધું કેટલે અણેયોજ હતું? અમુક નીતિ સર્વસાધારણ રીતે સાચી છે એવું સ્વીકાર્યા પછી ય એના પ્રયોગની અનિરેકતાભરી, અનિશ અમાનનીય લક્ષણોવાળી, રીતરસમે જુદી પાડવી જરૂરી છે જ (દિલ્લેરની જ્યુવિરોધી રાજકીય નીતિના સ્વીકાર કરનાર માટે ય, એ નીતિ પાર ઉતારવા સરૂ અમાનુષી મેનની બહીઓમાં લાખો-કરોડો નિર્દોષ બાળવયસ્કોને હોમી/દેનારા દત્તારા આઈકેમેનેને માથે, જવાબદારી માત્ર રાજકીય નીતિ પૂરતી જ રહી જતી નથી—એ તેા દરે સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત મળુયો છે)

● આ દૃષ્ટિએ, સ્તાલિનની સામુદ્રિક ખેતીની નીતિ વિષે અને સ્તાલિનનાં તેને અંજના કર્યો વિષે થોડાક વધુ વિચાર કરીએ:

કહેરોના કેટલાક અમલદારોને ગ્રામી વિષે, કિશાનો અંગે માહિતી ન હોય અને અનિ ઉત્પાદકમાં આવીને તેઓ કેટલેક અંશે અનિરેક કરી બેસે એ વાત પણ સંમત સ્વીકારીને આપણે જાતી કરીએ... પરંતુ, સ્ત સિને પોને ઝાંખી સામુદીકરણના આગ્રહમાં કુલોને (સપન શ્રીમત ખેતીને) સાઈબેરીઆ અથવા એવા રથળે કેશનિકાલ ક્યાં અને ખેડૂતોના કમળનાં બધાં ટોચનું જળગજનીયી સામુદીકરણ કરવાના કુક્રમે આખા તેનું સુઃ કુલોનું નિહંન કરવાના કુક્રમેના અર્થ— જે કાઈ ખેડૂતો સામુદીકરણને વિરોધ કરે કે તત્કાલ પૂરતો ઉદાસીન રહે અથવા પાછળથી વિરોધ કરશે એવા ભય કેખાય તે બધાનું નિહંન એ વાળ પણ રપટ છે અને ઉત્પાદન વધારવા અંગે ખીજી પૂરતી પૂર્વ-તૈયારીઓ વિના જ કુલોનું નિહંન કરવાનો અર્થ ખેતી ઉત્પાદનમાં જ કોઠકડી—એ દહીકન પણ સ્તાલિનની સમજ જવાર હોઈ ન શકે. એકંદર ખેતનીતિ સ્વીકાર્યા પછીય, આવા બેક્ટમ પગલાં કઈ અનિવાર્ય ન હતાં વળી આ બેક્ટમ કુલોનું અનિ ભય કર પરિણામ ૧૯૨૯ થી તેા ખાસ કેખાવા' માંડુ હતું—દબરે ખેડૂતોએ પોતાનાં ટોર સામુદ્રિક ખેતરોને સોંપી દેવા ક્યાં પોતાને હાથે તેમની કાલ કરી નાખવાને આવેલ

અમટ ક્યો અને લાખો પરુઓની કાલ કરી ય નાખી! છતાં, સ્તાલિનની આંખ ન ઉપડી એને માટે તેા સ્તાલિન પોતે જ જવાબદાર કરે ને? એક પૂરા દાયકા પછી, છેક ૧૯૩૮માં, થોડાં અને ખીજી પરુ (ગાય-મળદ વગેરે) અને કુકરની સંખ્યા અધીરો ઝોડી રહી ગઈ અને થેડાંની સંખ્યા ત્રીજા ભાગની હતી એવુ બજુ યુત્પાદે, જગત ટોર રાખવાની છૂટછાટો અપાઈ—એ દહીકત પોને જ આખા દાયકા દરમ્યાનની સ્તાલિનની જડઅ અને બેદાકીનું પૂરું સ્થન કરે છે. આનું પરિણામ કેવળ કીમતી પરુધન ગુમખાનું જ ન હતુ. એક બાજુ મામ અળ અને ખીજી બાજુ રાજકીય નયા પક્ષના નેતાઓની વચ્ચે જે ભય કર વિદેષ જાગ્યો એ અધિકતર વિનાશક વિષયકોના વાદક બન્યો

● ટોરના અગાવે ખેતી રઝળી, ભયંકર કુકાળ પ્રત્યે, અને સરકારે કહેગમાં અનાજ મસકી લઈ જઈ આયવાસીઓને હાથરોની સંખ્યામાં બૂબે મરવા દીધાં. આથી ગ્રામવિસ્તારમાં અસતોય વધુ બધાયક અને ઉમ બન્યો. એને કામી દેવા સરકારે વધુ કડક રાજદંડ ઉગામ્યો અને એના પાંચો મધ્યમરૂ અને જુદિયતોઓમાંથી કોડે તે પહેલાં 'અસખ્ય કાવતરો'ના કાલથી કાઢી કોડી ભેલ, દમન, કાલ, કીસી, કેશનિકાલ અને અત્યાચારો દારા નિકાલ આપ્યો।

હકીકતે, ગલત નીતિના બેક્ટમ અમલ આ અખા વિષયકના મૂળમાં જવાબદાર હતો.

આવુ જ બન્યું—ઉઘોમ શ્વેત.

સામુદ્રિક ખેતીના પરિણામ રૂપ કુકાળનાં વરસોમાં, ઉત્પાદક-ખેડૂતના ગ્રીમાંથી અનાજ ઊંચો સછને, મોટા ગામનું નિકાસરૂપે વિદેશ મોકલ્યું પરંતુ એ અગાવત કયેલી યંત્ર-સમગ્રી ખીજી પૂર્વ તૈયારીઓ વિના અને તાલિયનદ કાયદાનેના અગાવે પડી રહી, કાટ ખાતી રહી! ખીજી બાજુ, ખાનગી કારખાનાં બધાં કરાવી દઈને હાથે કરી ખેડારી ઊભી કરી દીધી હતી.

પરિણામ ? આમવિસ્તારતા જેવું જ આપ્તું ઉત્પાદન કથળ્યું; ઇવનપોરણ લક્ષ્યરૂપે અને પ્રજા તથા સત્તા વચ્ચે નિરૂપ અને ધર્મજી વર્ધા આપી શુભચરો અને પોલિસતંત્ર દસ્તકને દમનદોર વધેા અને એના અત્યાચારોએ પ્રજાને કોણે 'કુશન' બનાવી.

રાહરોમાંય હુથિ કરી વિષયક સમજું. અને એમાંથી જામેલા અસંતોષને ઠારી દેવા નવી તરફીએ પાછુ અજમાવી.

સ્તાલિને પોતાના દેશની આંતરિક પરિસ્થિતિ અંગે યોદ્ધા બકાશભર્મા હેવાસેા પ્રગટ કર્યા બોળે હથે, પોતાની પ્રજાને બીજા દેશોની પ્રગતિથી અત્ત રાખી રહેને રહિયન, પ્રજાને એ દેશોની સાચી રિથિતિના ખ્યાલ આવે અને ધરમ મજૂની કમખખતીને અસંતોષ વધુ ઉગ્ર બને એ બચે, રેડિયો, છાપાં, પ્રવાસ અને પુસ્તકો આદિ ઉપરના પ્રતિનિધિ મૂક્યા અને મૂઠીવાદી દેશો રેડિયો ઉપર તૂટી પડ્યા ટાપી રહ્યા છે, રશિયાને માથે સત્તત કટોકટી ઝડૂમે છે—એવા બધ નીચે પ્રજાને સત્તત જાણે જાણે રાખીને, પ્રજાએ વધુ ને વધુ ભોમ અપવાની અને સત્તત સોઝસાઠીને મોટે ફૂલો મારવાની, મમે તે પ્રકારનાં અત્યાચારોને રાખૂની આંતરિક બાજુ રક્ષાને નામે બાળખી ઠેરવવાની, તરફીજ સ્તાલિને કંડે કહેજે પાર પાડી.

૪

સ્તાલિનની જવાબદારીઓ આટલેથી પતતી નથી. દેશપર વિશ્વાળ અને વિરાટ અત્યાચારનું સાર્વત્રિક રુજ છોટાકાની અણમ્ય ગુનાક્રિત કાચકાઈ માટે સ્તાલિનના જેટલું સીધું જવાબદાર બીજુ કોઈ ન હતું.

સામુદ્રિક યોતીની હઠનીનિનાં અમલ દરમ્યાનના અનિશ્ચ અત્યાચારો તથા લાંબા વરસો સુધી પડ્યાથી સમૂહો ના સમૂહોની, એકધારો 'નિકાન'ની કારવાઈ માટે સ્તાલિન સુખ્યતઃ જવાબદાર ગણાયેલ છે જ. આવી કારવાઈઓને ન્યાયી ગુનાવે વેગી કોઈ જાલ પરિસ્થિતિ હતી નહિ. એને માટે સૌથી વધુ કારણુજ કઈ હોય તે તે સ્તાલિનની એકદંથુ સત્તાશુખ્ત તથા નીકટના

સાથીઓ ઉપરનોય અવિશ્વાસ. આ બને, અચાહિના અનેક સત્તાખોર મધિતાઓની જેમ, સ્તાલિનના અંગે અપભ્રંશો જ ગણાય. ૧૯૩૪માં ચુટારેતી પટીની મખરય સમિતિનાનાં લગભગ બધાનું આરોપિ નિકંદન કરનાર સ્તાલિન પોતાના ડેકદારો અને વિરોધીઓ—એવા ભેદ જ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો એમ ન હોત તે આટલી હદે જઝી જમ્મ બનવાની જાર ન હતી એ કે આપું સચવવા માટે જ ટેટકોરનું કાલજ કાઢવામાં આવ્યું હતું—૧૯૩૮ સુધીમાં, જેઓ શિકાર બન્યા તેમાં સ્તાલિનનાં અધારિત પોલિસના વાઝો વધુ હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ય જે અત્યાચારી સત્તા રાયુ તે—વોગ્રનેસેન્કીનું મૃત્યુ, લેનિનગ્રાની ધટના, જ્યુલિયનીઓની કતલ, કાકતરોનું કાવતું—ખૂબી રીતે અસ્થાને હતું. સ્તાલિને આ અને આવા અનેક કિસ્સામાં બને-પડે ઠેરવધૂી કરેલી નુક પછી કુનિયાની પલટાયેલી પરિસ્થિતિ અને આંતરિક રિથતિનો વિચાર કરતાં એ પાત રપટ છે કે—

આ યુદ્ધોત્તર અત્યાચારના સત્ર પાછળ 'અમુક રાજકીય નીતિનાં અમલ માટે જરૂરી' એવું બહાનું ય શોધ્યું જડે એમ નથી એટલે કે વિરોધ થા કાવતરાં યા અસંતોષને ઠારી દેવાના કાણુરૂપ અત્યાચાર ન હતો; અત્યાચારના પરિણામરૂપ અસંતોષ વધેા હતો.

વળી—

૧૯૪૫માં એટ્ટોની અવસા એવી નક્કર હકીકત સ્વીકારવાને જ છત્કાર ! કુદસ્ત ઉપર વિજય મેળવવાની—રણને નંદનવનમાં ફેરી નાખવાની કામ્ય યોજનાઓની ઘેલછા, તથા આલેશાન ઉમારતો હીમાં કરવાની કૃત—સ્તાલિનનાં આખરી વરસે માં એના વ્યક્તિગત માનસને જ પડધો પાડે છે.

● હરકરી ક્ષેત્ર — જર્મને દફસાની સમજતાં અને એની તૈયારી કરવાને સ્તાલિનનો છત્કાર અસાધારણ ધૂની માનસને જ અને ટૂંકી દૃષ્ટિને પડધો પાડે છે. તે જ રીતે, એ સોવિયેત ફોજ અમલદારોની કતલ, ૧૯૪૧ની હિટલરી આગતને આમંત્રવા માટે, કારણુરૂપ ગણાવી જોઈએ—હિટલરી હક્સાની કચકા

સમજીને, તેની પૂર્વ તથારીરૂપે, દશાધારાથી બચવાના પરિચારૂપે એ કલ્પ ન હતી.

આ ઉપરાંત, ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ — અને પોતાનું જ નામ — અમર કરી જવાની લોલુપતા પણ એના રોગિષ્ઠ-વિકૃત માનસને જ પ્રગટ કરે છે : જાતે રસકલ્પને પોતાના જ પ્રયુષ્મણે કમિટી નીમીને પાર્શ્વેના ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાનો એનો અજબરો અને તે હારા દેવી આરામ ચોરવ સ્થાપી જવાના પ્રયાસો હારવારૂપે પણ ગણાય.

વળી, પરિસ્થિતિની વ્યસ્તતા પ્રત્યેના તેનો ઇરાદા-પૂર્વકનો બકાશખોર અધારો તેનું રક્ષુ સર્જુ ચોરવ પણ ખનન કરે છે : ૧૯૩૫માં જ્યારે 'રોડી'ની કિમ્બ (ખારોની સરખામણીમાં, સોરિયેતના ઇતિહાસમાં) અનિશ્ચય જીતી મઈ હતી ત્યારે, તેણે જાહેર રીતે કહ્યું હતું : "હેલાં બે ત્રણ વરસથી તો હવે અમારે ત્યાં નામે ગરીબ રહેવા પામ્યું નથી." તેજ રીતે ૧૯૪૭માં, તેણે કહી નાખ્યું હતું : "ખેડેકામાં હવે મોઈ રંક અછતવાળાં નિવાસસ્થાનો નથી."

★

એકદર એમ કહી શકાય કે ૧૯૩૪ પહેલાંના સ્તાલિનના, વહેવાર-વર્તનને પાર્ટીની નીતિ રીતિ સાથે સંકળી શકાય એમ છે. પરંતુ તે પછી તો એવું બંધુ અનુસંધાન રહ્યું નથી ૧૯૩૪ પછીના તેનું બધું જ આપખુદ એકદમ્યુ વૈયક્તિક વર્તન બ્યાપક બન્યું હતું. આ પછી જ એ સર્વસત્તાધીશ બન્યો હતો. ને આ વરસોમાં જ, સ્તાલિન-પૂર્ણની બોજબાજા વધી હતી. અન્યત્ર, ૧૯૩૪ પહેલાંના અને પછીના સમય વચ્ચે કશું અનુસંધાન નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે જોકે ૧૯૩૪માં સ્તાલિનને સર્વસત્તાધીશ બનાવે એવો બાજ પરિસ્થિતિ હતી જ. પરંતુ ત્યારે—

ક્રાંતિનાં લોકશાહી મૂલ્યોની નિષ્ઠા એ

બગી રાકી હોત, એના સાથીઓમાં એવી દેઈ દેઈની પકવતા હોત તો ત્યારે જ, સ્તાલિન કદાચ સ્તાલિન બનતો અટકી ગયો હોત, અથવા

૧૯૩૪ પછીનાં વરસો દરમ્યાન, જો ક્રાંતિની માનવીય નિષ્ઠા બગી ઊડી હોત, એના સાથી-ઓમાં એવી કોઈ બંધોર નૈતિકતા હોત તો, કાલે સ્તાલિન નેસ્તનાખુદ ન થયો હોત અને આ બંધોરો જ ખનન થઈ ગયા હોત એમ માની લઈએ તો ય, એ બંધોર નૈતિક પ્રતિ-કરે માંધાતા બની ચૂકેલા સ્તાલિનનો પાયો તો હુલમચાવી નાખ્યો હોત અને સ્તાલિનવાદ અનિવાર્ય ન જ બન્યો હોત—એ પણ શક્ય છે.

અતે તો, ૧૯૧૭ની ક્રાંતિના અને ૧૯૪૧-૪૫ ના વિજયના ઐતિહાસિક ચોરવતુ ૧૯૪૫, રશિયાની પ્રજા મોટે અને જનનના નવનિર્માણ માટે, એક જ હોઈ શકે : રશિયામાં સમર્થન-અર્થતંત્ર સમાજવાદનું લેગલ ધરાવે છે કે નહિ એ મુખ્ય વાત નથી. એ કેટલે અંશે લોકશાહી છે તે કેટલે અંશે માનવીય છે એ જ અનિશ્ચય કહેતી છે સ્તાલિન ૧૨૦-૨૫ વર્ષ સુધી જર્મનતાનું સત્ર ચલાવી શક્યો અને એના સાથીઓ એક ના બીજા નામે એને વશ વર્તા, ૨૦ કોટી પ્રજા પોતાની જ સરકારિતા અને ક્રાંતિકારી સક્રિયતા પ્રતિષ્ઠા કરે, એવી સકલતા જ નામશેષ બની ગઈ બાવા સમાજને, બાવા તરને, મોટે તેનું રૂપાણું નામ આપવાથી તે ભે-છે-તે મટી જતાં નથી; અને સ્તાલિન અનિવાર્ય ન હોવા છતાં તે અનિવાર્ય બન્યો ને ગજો એ જ માનવીય ઇતિહાસની એક પ્રખર કુ-શુતા છે *

[૨૨-૫-૬૪]

એકેક ગેવના લેખના આધારે મુખ્ય માહિતી.

સંસ્થાએ 'શાંતિના નમસ્કાર'ની આખી પ્રગતિ પ્રત્યે નક્કર પ્રગટ કરીને પોતાની અનુભવે તેનાથી અળખી કરી દીધી છે. એટલું જ નહિ પણ, જેના અંતે કાર્યકર્તાઓ 'શાંતિના નમસ્કાર' હોવાનું જણાય છે તે સંસ્થાના, એટલે કે 'કમિટી ઓફ હેડેડ'ના (શાંતિ-સમિતિના) દેશીય કાર્યકર્તાઓએ પણ પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો છે. તથા શાંતિ અધિવસન પ્રત્યે અતિશય સહાનુભૂતિ ધરાવનાર પત્રકાર મિ. જેમ્સ કેમેરોને "ખુદા આવા મિત્રોથી ખ્યાલો" એવું ય પોત્રાંતરી નાખ્યું છે. રૂઢીચી રેસિડેન્સ અત્યંત માર્મિક દીક્ષ કરી છે કે

જે આંદોલન કરોડો સાચા શાંતિચાહક નાગરિકોના હૃદયને પડેલા પાડનારુ—શુદ્ધ શાંતિ ચાહનારુ—અનુભવે એકલું હતું તે જ, આજે તો, શંકાસ્પદ હેતુવાળા નીચલી કક્ષાના અંતે લોકોના હૃદયમાં સાધન બની રહ્યું છે!"

અને પછી બારે આઠરા સંબંધમાં તે લખે છે—
અભુશાઓ સામેના આંદોલનની આડશમાં જનમુક્તિ અને કામગીરી આંગણે આજે ઊંચું છે."

'પ્રાર્થના' આ ધટનાને લોકસાહીને આટલે અવગણ્ય રેખાના સાવચેતીના સંબંધે ઉચ્ચાર્યા છે કે—

"જે માર્ગે વ્યવસ્થિત રાજનૈત્ર્ય અને કાનૂની શક્તિને ઉનારી પાડવાના સાધનરૂપ બને છે, તે હિંસા અને લોકશાહી વિરોધી 'કલ્પાસિકલ' માર્ગે બની ગયા વિના રહે નહિ"

★

અમારી દૃષ્ટિએ, ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂની ભંગ અને અદિસક સત્યાગ્રહ અંગેના સિદ્ધાંતો, નિવેશો

અને શિસ્ત અંગે જે ઝીણવટ પૂર્વક, વારંવાર, અસી-ચન 'કહ્યું' છે એના પ્રકાશમાં શાંતિ આંદોલનો અને તેની આડશમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનું આસોચન કરવું જરૂરી છે. હકીકતે બ્રિટનના આ અધિવસના મૂળમાં ગાંધીજીનું નામ સંકળાયેલું હતું છેક ૧૯૫૨માં સર્વ પ્રથમ "આપરેશન ગાંધી" નામની સંસ્થાએ જ આનો પાયો નાખ્યો હતો. ત્યારનાર, 'કમિટી ઓફ હેડેડ' (શાંતિ સમિતિ)એ તેના આધારે જ પોતાનો કાર્યક્રમ ધડપો હતો—તેમાં બેઠી હાતાળ (કામદારોને દરિયાશરે હોડા મૂકવાની અપીલ) તથા વિમાની અને અન્ય અલ્પદાન કેન્દ્રો ઉપર સવિનય કાનૂન ભંગ જેવા કાર્યક્રમોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આરંભની વિષ્ણાત આંદોલનમારફની પદ્ધતિઓની મૂળ યોજના જ ગાંધીવાદી શાંતિ કૃત્યની, રસમ સાથે સંકળાયેલી હતી.

આમ છતાં પાછળથી બિરનનું શાંતિ આંદોલન ગાંધી-પ્રભુવાદીથી દૂર ધસાઈ ગયું છે.

આથી ?

બ્રિટનમાં છેલ્લાં છ વરસ દરમિયાન CNDએ એક સાથે બે વાર સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો જણાય છે—

(૧) નાગરિકના અંતરાત્માનો પડખો પાડવો;

(૨) રાજકીય કળાણના સાધનતરીકે કૂચ-સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ કરવો.

ધોમે ધોમે કરતાં પહેલેા હેતુ પાછળ ફેરવેલો બીજો વધુ આગળ આવ્યો હોય એવું જણાય છે. પરિણામે, સાચા શાંતિવાદીઓએ ભગી બેવાનો સમય આવી ગયો છે.

[૧૩-૫-૬૩]

આફ્રિકી પરિષદ : | એકતાનો અનોખો તલસાટ

આફ્રિકામાં એકતાનો જોડલો તલસાટ છે તેટલો જાણે જ બીજા કોઈ ખંડમાં છે. આફ્રિકાની સરખામણીમાં એશિયા રાજકીય ક્ષેત્રે આમળ વધેલું છે પણ એકતાના તલસાટની આગતમાં તે આફ્રિકાથી ઘણું પાછળ રહી ગયું છે. આ પરિષદની પાછળ કામ કરી રહેલા પરિષદો છે, આફ્રિકી એકતાની કાવના, આફ્રિકાના આગવા વ્યક્તિત્વની માન્યતા, આફ્રિકાના જુનકાળનું મોરબ અને વિશ્વના પ્રમો પર સંયુક્ત આફ્રિકી નીતિ ધાવાની ઈચ્છા.

નવન આફ્રિકીવાદ માટે આ સદીની સરખાતથી ધુરોપમાં પરિવર્તે મળવાનો આરંભ થયેલો છે. આમાંની પહેલી પરિષદ પેરિસમાં એ વખતે મળેલી જ્યારે વર્સેલસ શાંતિ પરિષદનું કામકાજ આલી રહ્યું હતું. આ પરિષદે એક કાવનામાં સિત્તે એક નેશનને એવો અનુદાન કર્યો હતો કે, આફ્રિકાવાસીઓના રક્ષણ માટે તેણે એક કાયમી સરકાર સ્થાપી જોઈ એ તેણે એવી પણ મામણી કરી હતી કે 'આફ્રિકાવાસીઓની સમતિ મુજબ આફ્રિકા પર શાસન ચાલવું જોઈએ.'

૧૯૩૭ માં લંડનમાં એક 'ઇન્ટરનેશનલ આફ્રિકા સર્વિસ બ્યુરો'ની રચના કરેલ ૧૯૪૫ ના માચ મહિનામાં માન્ચેસ્ટર ખાતે મળેલી એક પરિષદ પણ ઉદ્દેશ્યનીય છે. આ પરિષદમાં ડૉ. એન કુમા, જેને ક્રેન્સ્ટાટ અને નાઈજીરિયાના વડા આક્રોટીસાએ હાજરી આપેલી. આ પરિષદે પશ્ચિમ આફ્રિકાની રાજકીય એકતાને અવરોધે તેવાં પગલાં લેવા માટે તથા ફિઝિકલ વિભાગો અને પ્રાદેશિક સરકારો સ્થાપા માટે સરચાનવાદી સત્તાઓને વખોડી કાઢેલી.

પ્રથમ પરિષદ

ત્યારબાદ, આફ્રિકાના આઝાદ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પરિષદ ધાનાના પાટનગર આક્રો ખાતે ૧૯૫૮ ના એપ્રિલ

માસમાં મળેલી દક્ષિણ આફ્રિકાને આ પરિષદમાં હાજરી આપવા માટે નિમત્રણ અપાયેલું પણ અન્ય જવાબદાર સત્તાઓને આ રીતે આમત્રણ ન અપાય તો તેમાં હાજર રહેવાનો તેણે ઈન્કાર કર્યો.

આ પરિષદે આફ્રિકી રાજ્યોને એવો અનુદાન કર્યો હતો કે, વિદેશનીતિના દૃષ્ટિકોણમાં, એકતાનું દૃષ્ટિગંધુ રાખવું કે જેથી અન્ય શાંતિચાહક દેશોના સહકારથી શાંતિના હેતુ માટે આફ્રિકી વ્યક્તિત્વ પણ તેના કામ ચાલવી શકે.

ઓછામાં ઓછા બે વર્ષે એક વખત મળવાનો પણ આ પરિષદે નિર્ણય લીધેલો; પણ ત્યાર બાદ ધાનાની નીતિએ વચકા આધા. ૧૯૫૮ ના નવેમ્બર મહિનામાં આફ્રિકી એકતા માટે અધીરા અનેલા ધાનાએ પ્રાદેશિક સઘની રચના કરી, જેનાથી કશો હેતુ સર્થો નહીં તેણે તેજ મહિનામાં ઝીની સાથે જોડાયું હતું. આવી જ હવા ગીજે પણ અવર્નતી હતી. પશ્ચિમ આફ્રિકાની ફ્રેન્ચ વસાહતોએ પણ ૧૯૫૯ માં એક સઘ સ્થાપાનો નિર્ણય કર્યો.

બીજી પરિષદ

૧૯૬૦ ના જુન માસમાં ઓડિસ અખાખા ખાતે આફ્રિકી રાજ્યોની બીજી પરિષદ મળી. આ વખતે મુજ આઠ રાજ્યોમાં કેમેરૂન, ઝીની, નાઈજીરિયા અને સોમાલિયાનાં નવાં આઝાદ થયેલાં રાજ્યો પણ ભળેલાં.

આ પરિષદમાં મતબેદની મુજ રોપાવાં ધાનાંએ એવી જાહેરાત કરી કે ધાના, ઝીની અને માલીના સચિન સઘવાચનત્રમાં બીજું કોઈ પણ આફ્રિકી રાજ્ય જોડાઈ શકે છે. નાઈજીરિયાએ આનો તરત જ વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે, "અમને એવ ધાગે છે કે દાહને તત્કલે આફ્રિકા રાજ્યોનો એક સઘ સ્થાપાનો વિચાર કરવાનો છે. આનો કઈક કાયમી કાયદો થાય તે દરિએ

અમને એમ લાગે છે કે, આવી પ્રયાસ વધારે પડતા ક્રાંતિકારી અને મહત્વકાંક્ષી લાગશે."

ધાનાના પ્રમુખનો આકસ્તરો ઉદ્દેશ્ય કરતાં નાઈ-છરિયાના પ્રતિનિધિએ જણાવ્યું કે, જો કોઈ વ્યક્તિ આફ્રિકાને પોતાનું દેશવર્ણી આપવાનું કામ તેનું છે તેમ માની એસવાની શરૂ કરતી હોય, તો જ્ઞાન આફ્રિકીવાદનો સમય હેઠળ આપો જશે એકતાની તક યુગાવી

૧૯૬૨ ના જન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે મોન્રોવિયા જૂથના રાજ્યો લાજોસ ખાતે ફરી મળ્યાં. આ વખતે કાસા-ખાન્કા જૂથનાં રાજ્યો હાજરી આપે તેવી સહેજ સકચતા હતી. પણ આ રાજ્યોના વિદેશ પ્રધાનોએ એવી બહેરાત કરી કે, અફ્રિકીવાને આ પરિષદમાં હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ અપાતું નથી માટે તે સોફા લાજોસ પરિષદમાં હાજરી નહીં આપે. આ રીતે એકતાની તક યુગાવાઈ.

આમ છતાં આ બંને જુથો સરઘાનવાદ અને અણુ-પ્રમેયગના પૂર્ણ વિરોધી છે બન્ને કટંગાની અસ-ગતાના વિરોધી છે. મોરેશીયના અને કાસાખુજુની સર-કારની સ્વીકૃતિના પ્રત્યે બંને વચ્ચે મતભેદ પડ્યા હતા તે પ્રત્યે હવે તે અસ્તિત્વમાં પણ નથી મોરેશીયના અને અરોલાની સરકાર પ્રત્યે ધાનાએ નમતું જોખ્યું છે.

આફ્રિકી ચાર્ટર

આફ્રિકાના નવા આઝાદ થયેલાં ૩૨ રાજ્યોના રાષ્ટ્રપ્રમુખો, અને રાષ્ટ્રપ્રમુખો ન હોય ત્યાં રાજ્યોની પરિવેદ એવિસ અખાબામાં મે ના ઉદ્ઘા સંપાદમાં પૂરી થઈ. એ ૩૨ રાજ્યોમાં ૨૪ કોસ લોકો વસે છે. આફ્રિકામાં ૬૭ સાત કોસ લોકો પર ૬૭ રેખન પોટકુ-પ્રસ વગેરે શાહીવાદી દેશોનું આધિ-પત્ય છે. ૬. આફ્રિકા, ૬. રોડેસિયા એ બે દેશોમાં મોરારોની સહુમતીએ

પોતાના બળના નેરે આફ્રિકન બહુમતીને ગુલામ બનાવી છે.

આફ્રિકામાં ભ્યારે આટલા બધા આઝાદ દેશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે ત્યારે એમનામાં જૂથન થી થાય તે સવાલાવિક છે. એમાં નરમ (મોનરાવિયન) અને મરમ (કાસા-ખાન્કા) એમ બે જૂથો અનુક્રમે પ્રિવાના અને ધાનાની આગેવાની નીચે અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યાં છે.

લુથમાં પણ લુથ

તિમેટ અને ધીનની સ્વીકૃતિ જેવા સંખ્યાબંધ પ્રત્યે ૩૨ મોન્રોવિયા જુથમાં પણ કોમ-મોનરો છે. આમ છતાં આ મતભેદ મિટાવી શકાય તેવા છે અને એક જીગની શુભેચ્છા હોય તો એકતા હાસલ કરી અશક્ય નથી. બંને જુથના ચાર્ટરમાં પણ રાજકીય, આર્થિક અને સારકારિક સમિતિઓ તથા સંયુક્ત સર્વેચ્છ મંડળ રચવાની જોગવાઈ છે. પ્રમુખ એન કુમાએ બે મુદ્દોની ધારાસભા ઘડવાની દરખાસ્ત પણ મૂકી છે પણ મોટા ભાગનાં આફ્રિકી રાજ્યોને તે વધુ પડતી મહત્વકાંક્ષી લાગી છે. અફ્રિકીવા અને ઇન્જિની પીટા તાકાત સંદિત આરબ લીમ જેવી પદ્ધતિ પણ કરે છે. ભ્યારે ઇથોપિયાનું ધ્યન અમેરિકી રાજ્યોની સંસ્થા જેવી એક સંસ્થા રચવાનું છે.

આ રીતે આફ્રિકાનાં ૩૨ રાજ્યોના વડાની પરિવેદ મળી ત્યારે આફ્રિકા બે જુથમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું આ બંને જુથ છે કાસાખાન્કા અને મોન્રોવિયા પણ આ બંને જુથો વચ્ચે પાયાના મતભેદ છે, તેમ માનવું શક્ય કરેલું છે. તેમનાં વલણમાં જ માત્ર તફાવત છે પણ નેમ તો એક જ છે અને તે છે આફ્રિકી એકતાની

એકિસખનાના પરિવેદ આ જૂથમાંથી પછીને તમકો ■ એમાં બે જૂથને એકર કરીને આખા આઝાદ આફ્રિકાનું રાજકીય અને આર્થિક સંયોજન સાધવાનો આદેશ સેવવામાં આવ્યો છે નવા આઝાદ થયેલાં દેશોએ પાલમિન્ટરી લોકશાહી, સરમુખત્યાર-શાહી કે એક જ પદની પ્રાથમિક લોકશાહી નવા રાજ્યોએ સ્વીકારવી તે પ્રસન્ને સર્વ દેશોની અંતરિક્ષ બાબત મળીને કોઈ એ છે નથી.

એકમ થવા માટે એડિસ-અબાબા પરિવહ સમક્ષ બે મુખ્ય યોજનાઓ રજુ કરવામાં આવી હતી. ધાનાના પ્રમુખ ડૉ. એન-કુમારે તમામ રાજ્યોના સાર્વ-ભૌમિક પર કાપ મૂકીને આફ્રિકાના ફેડરેશનની યોજના, ઉપલા અને નીચલા ધારાગ્રહ સાથેની, રજૂ કરી હતી પણ થોઈ જ રાજ્યને આ દરખાસ્ત પસંદ પડી નથી. ઇજીપ્તના પ્રેસી નાસરે આફ્રિકન રાજ્યોના, બહુ સખત નહિ એવા, ન્યૂયની 'હોમ એન્ડ આફ્રિકન રોડ'ની યોજના મૂકી જે કેટલાક રાજ્યોને મળી.

'હુદો પિયન કોમન માર્કેટ'ની યોજના મૂકી પણ એ અત્યારે ધણી કમજબની હોવાથી બાબુએ મુકવામાં આવી છે

ધણા ફોહનને અને પરિવેદની રેના દેશો માટે સાંધે મળીને કામ કરવાનો કરાવ કર્યો છે—

(૧) આફ્રિકન રાજ્યોમાં

ઐક્યની ભાવના વધારવી (૨) એ રાજ્યોની પ્રળઓના જીવનધારણા બીજે લાવવાના પ્રયાસો સમન્વિત કરવા (૩) સૌ રાજ્યોએ એકમીનના સાર્વભૌમસ્વત્વ અને પ્રારંભિક અખડિતતાનું રક્ષણ કરવું (૪) આફ્રિકા ખડગાંધી સંસ્થાનવાદ અને તેનાં તમામ સ્વરૂપો નાબૂદ કરવાં (૫) યુનેાના બધારણુ અનુસારના માનવીના અધિકારોની વિશ્વ જાહેરાતની સ્વીકાર કરવો અને આતર-રાષ્ટ્રીય સહકારની ભાવના વધારવી ઉપરના હેતુઓ માટે આ ૩૨ રાજ્યોનું કાયમી સમેતન અસ્તિત્વમાં આવે તેને નીચેની કાયમી સમિતિઓમાં વહેલી નીખવામાં આવશે.

(૧) આર્થિક સામાજિક સહકાર સમિતિ (૨) કેળવણી સંસ્કૃતિક બાબતોની સમિતિ (૩) તાદુસ્તરી, જાહેર સ્વચ્છતા અને સારીરિક પોષણ અંગેની સમિતિ (૪) સરક્ષણ સમિતિ (૫) વિજ્ઞાન તથા ટેકનિકલ રિસર્ચની સમિતિ.

આ સમિતિઓ વિવિધ દેશોના પ્રધાનોની બનશે. તેમના કામકાજ માટે દરેક દેશે ફાંદો આપવો પડશે અને મુખ્ય વહીવટકર્તા તરીકે એક મહામંત્રીની નિમણૂક કરવામાં આવશે

આ સંગઠનમાં જોડાયેલા રાજ્યોની પરિવર્દ (એસેમ્બલી) વર્ષમાં એક વખત મળશે.

એના હાથ નીચે વિદેશ પ્રધાનોની બનેલી કારોબારી સમિતિ હશે, જે વર્ષમાં બેભાષામાં બેઠકો બે વખત મળશે, અને રાજ્યોના વડાઓની એસેમ્બલને જવાબદાર રહેશે

સંગઠનમાં જોડાનારા દરેક દેશે જીભ સભ્ય દેશો સાથેના પ્રમાણ શાંતિપૂર્વક પતાવવાના સોમંદ સેવા પડશે

૧૯૨૫૨ ઝંઝાંની પતાવટ માટે અધ્યક્ષી, સમાધાન અને લવાઈ માટે એક પક્ષ નીમવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રસંઘનું ૧૧૧મું સભ્ય

૧૯૧૧માં આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, હજુ છેક તથા અઘવાડિયે, કુવૈત સંઘનું રાષ્ટ્રસંઘનું ૧૧૧મું સભ્ય યઈ થકયુ છે. કુવૈત સ્વતંત્ર થયા પછી, ઈરાકના કાસમે તેના પર દાવો કર્યો અને રાષ્ટ્રસંઘમાં પ્રવેશવાની તેની અરજી રદિયાએ 'વીટા' વાપરીને જોડાવી દીધી આરબ લીગ તારકાસિક પરિસ્થિતિ પારખી ગયું અને તેના સભ્યોએ કુવૈતને સીક્રિટ આપી ઈરાક તરફથી કુવૈત પર આક્રમણ થાય તો તેને ખાળવા માટે આરબ લીગનાં દંધો કુવૈ-

તના સીમાડા પર જોહવાઈ મર્વા. કુવૈતનું લશ્કર આરબ દેશોમાં નાનામાં નાનું છે અને તેના લવાઈદળમાં માત્ર ૭ બેટ વિમાનો છે

અરબી સમુદ્રને વાવળ્ય કઠિ આવેણું કુવૈત એક શેષ-સભ્ય છે. તેનો વિસ્તાર ૫,૮૦૦ ચોરસ માઈલનો છે, જેનો વિજ્ઞાન લાગ રજુમદેશનો બનેલો

[પાન ૭૪માં ઉપર]

અમદાવાદના ગ્રંથ ભંડારો | દસમુખભાઈ માલવણિયા

શ્રી રતનભણિયારવે અમદાવાદના ઇતિહાસ વિષે ખુદામંદક પુસ્તક લખ્યું છે. પણ દસ્તખિખત ભંડારો વિષેની કોઈ ખાસ માહિતી તેમાં આપવામાં આવી નથી. પ્રાચીનિક હિંદોએ જોઈએ તો તેમના ઇતિહાસમાંથી એ જાણવા મળે છે કે અમદાવાદની નજીકમાં આવેલ શાહઆલમના રસુનાગાદને મરાઠાઓએ જ્યારે લૂંટણ ત્યારે ત્યાંનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય પણ લૂંટણ હતું. આ ઘટના ઈ સ ૧૭૩૩ની છે. આથી કહી શકાય કે તે વખતે ત્યાં અનેક દસ્તખતો હશે, વળી એ પણ જાણવા મળે છે કે ૧૮૭૦માં આપારણ લાયબ્રેરી સ્થપાઈ તેમાં પણ સંસ્કૃત, ફારસી આદિના દસ્તખિખત મળ્યા હતા.

અમદાવાદમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ ચાલતી તે વિષે શ્રી રતનભણિયારવે માહિતી આપી છે. ઈ સ ૧૮૫૧માં નગરશેઠની સંસ્કૃત પાઠશાળા ચાલતી હતી. વસત વિદ્યાસની રચના અમદાવાદમાં થઈ છે, અને તે પણ વિક્રમ સવત ૧૫૦૮માં શુભારમધાન આ મંથની રચનામાં તેના કનાંમે અનેક દસ્તખિખત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથોની સહાય લીધી જ હશે એવું અભિમાન આપણે સદજ કરી શકીએ.

સાંસ્કૃતિક વૈભવ

અનેક સૈદ્ધાંત સુધી પાટાજરની જાહેરાતો જોયા પછી પાટણ અસ્તાયસે પહેચિયું અને ઈ ૧૪૧૦માં અમદાવાદ પરચુ. અમદાવાદની અનેક મરજીદોમાં પાટણના પરચરો વપરાયા અને અમદાવાદની શૈક્ષણિક જગ્યાઓ યથો તેમ તેનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ પણ

પાટણને આભારી છે. વિવિધ વિષયોના વારસાને સાચવતી હજારો દસ્તખતો પાટણથી અમદાવાદમાં કપે કરી આવી અને અમદાવાદના દસ્તખિખત ભંડારોનું મદામુલુ ધન ખની રઈ. જે પ્રતે લાવી શકાય તેમ ન હતું તેમની નકલો કરાવીને લાવવામાં આવી, અને એ રીતે વિદ્યાને વારસો પણ પાટણથી અમદાવાદમાં જીતી આવ્યો. પણ આ ઘટનાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ હજી લખાયો નથી.

અમદાવાદમાં જૈન સંઘોના કે વ્યક્તિગત માલિકીના અનેક દસ્તખત ભંડારો છે અને તે કોણે કયારે કઈ કયાં એનો કોઈ સુરક્ષિત ઇતિહાસ નથી. પણ સર્વ-જનિક રીતે દસ્તખત ભંડારના નિર્માણના-કાર્યમાં ઈ. સ. ૧૮૪૬માં અમદાવાદના સમજળ ઘઉંને આવનાર સર ફાર્ગસને જાહૂમુદ્દય ફાળો છે એ સંકેતો વિનાથી વાત છે. ફાર્ગસ સાહેબને ઇતિહાસ લખવો હતો. તે બંગેની માહિતી મેળવવા માટે તેમણે જે અનેક પ્રયત્નો કર્યા તેમાં દસ્તખતોનાં સંગ્રહ અને સંરક્ષણને પણ એક હતો. તેમના આ કાર્યમાં તેમને કનીષ્ઠ દલપતરામ જે સહકાર આપ્યો તે નજીવો નથી કનીષ્ઠ સરકારી નોકરી છોડીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નોકરી સ્વીકારી તેમાં પણ એ ફાર્ગસ સાહેબને દિરસો હતો. કનીષ્ઠ પોતાની વ્યક્તિગત દસ્તખતોને સંગ્રહ સોસાયટીને આપી દીધો અને સોસાયટીમાં રહે રહે જે સંગ્રહ કર્યો તે આજે ગુજરાત વિદ્યા-સભામાં કનીષ્ઠ દલપતરામ દસ્તખિખત, પુસ્તક-સંગ્રહને નામે જોળખાય છે.

નામકરણનો ઇતિહાસ

તે સંપ્રદાયના નામકરણનો પણ એક ઇતિહાસ છે. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ જેઓએ એ સોસાયટીના મંત્રીપદે ૧૯૧૦થી હતા તેમણે અમદાવાદમાં યુજરીમાંથી એક સંસ્થા શરૂ કરી. તેમણે હસ્તપ્રત સંગ્રહ બનાવે સોસાયટીને ૧૯૨૪માં બેટ આપ્યો. ત્યારે તેમણે એ સંસ્થાને યુજરી કે કવીથર સોસાયટીની જ બહુમુદ્દવ સેવા કરી છે તેની સ્થિતિ અળવવા માટે સોસાયટીના હસ્તપ્રત સંગ્રહને “કવીથર સ્વયંસેવા હસ્તપ્રત સંગ્રહ” એવું નામ આપ્યું.

સમયના પરિવર્તન સાથે “યુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી”નું નામ “યુજરાત વિદ્યાસભા” થયું અને “કવીથર સ્વયંસેવા હસ્તપ્રત સંગ્રહ”ના નામે એ બહાર આવે વિદ્યાસભામાં સુસ્થિત છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં શ્રી. હીરાલાલ પારેખે એ બહારનું સ્થાપન પ્રકાશિત કર્યું છે. રચનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ સમયમાં ૧૯૧૨ વિક્રમ સંવતમાં વિજયભાઈ રમેશ મોતમ રાસની પ્રત એ સૌથી જૂની રચના છે. આ પ્રથમ હસ્તપ્રત વિ. સં. ૧૭૨૬માં લખાયેલી, વિ. સં. ૧૭૬૩માં રચાયેલ ભોળા ભટ્ટનું “અદ્વૈત આખ્યાન” રચનાની દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહમાં અંતિમ આવે છે. પણ તેમાં હસ્તપ્રત લખ્યાની સવત નથી. એકદરે એમ કહી શકાય કે આ બહારમાં ૧૬મી શતાબ્દી પહેલાં નકલ કરાએલી કોઈ હસ્તપ્રત નથી.

શ્રી. પારેખે યુજરીમાં નિમગ્નિત રીતે જઈને, તેમાં ૧૦૦થી પણ વધારે હસ્તપ્રતોનો ઉમેરો કર્યો હતો. ત્યારે એ સંગ્રહમાં લગભગ ૩૦૦૦ હસ્તપ્રતો છે. આ સંગ્રહમાં સુખ્યરૂપે યુજરાતી પ્રથમી જ હસ્તપ્રતો છે. પણ કોઈ કોઈ સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષાની છે સંશોધકો માટે આશીર્વાદરૂપ.

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત આદિ લોકભોજ્ય સંસ્કૃત પ્રથમે આધારે તથા ક્ષિપ્ર સંસ્કૃતના કાદંબરી જેવા કથામંથરો અને પંચાખ્યાન જેવી લોક વાર્તાઓને આધારે, જૂની યુજરાતીમાં જે અનેક પ્રકારે રસભરપૂર સાહિત્યનું નિર્માણ — આખ્યાન, કથા, વાર્તા, સંવાદ, માહાત્મ્ય, ઉપદેશ, અરણ્ય-ચરણી, રાસ આદિ કાવ્યના

વિવિધ રૂપો અને વિવિધ છંદો અને ગીતોમાં થયું છે, તેના પ્રતિનિધિ સંગ્રહ જેવો, આ હસ્તપ્રત બહાર છે એમાં શકે નથી.

આ સંગ્રહની “રત્ન પરીક્ષા અને” રત્ન પરીક્ષા સમુચ્ચય” જેવી હસ્તપ્રતો વૈદ્ય નિકે રચનાઓના નમૂના રૂપે છે, તે “યોગસાર” જેવા વૈદ્યના મંથરો તથા યોગસાર જેવા યોગવિદ્યાના મંથરો પણ આમાં કનવિત જેવા મળે છે. “કોટક દિગ્વલક” એ યુજરાતના કોટકિયા મહાદેવનું રતોત્ર અને “કાવ્યકલ્પના” જેવો અવકાર શાસ્ત્રનો મંથર, જે સાત સંસ્કૃત મંથરો આ વિષેના છે તે પૈકી ખ્યાન, જેણે તેના છે. ગણીગાંઠી દિન્દી પ્રતોમાં વૃક્ષસંક્રિત રામચરિત માનસ વિદ્યારીસારાર્ષ, શકુ કપાળની વાણી અને કવીટનાં પદો મહર્ષવના મળ્યાં.

યુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યના સંપાદનની સામગ્રીથી ભરપૂર આ બહારને સંશોધનો માટે આશીર્વાદરૂપ ગણાવી શકાય.

...યુજરાત વિદ્યાસભામાં આધારાવનો લાખજેરીમાંથી ફારસી અને સંસ્કૃતની હસ્તપ્રતો પણ બેટરૂપ મળ્યાં છે. અને શ્રી આનંદશ કરતો સંસ્કૃત હસ્તપ્રત સંગ્રહ પણ પણ મળ્યો છે. વળી શ્રી જયસંકર (મુંદરી) તથા ધર્માચારીવાદીનો સંગ્રહ પણ વિદ્યસભાના બહારને સમૃદ્ધ કરે છે. ત્યારે આમાં લગભગ ૧૦૦૦ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો એક સંકલ્પ મળે છે અને ફારસી અરબી આદિની ૨૦૦૦ હસ્તપ્રતો છે.

પાટણની સામગ્રી

આમ છતાં આપણે સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બહાર જેવા હોય તો તે જૈન સંધોના હસ્તપ્રતોના બહાર તરફ જ નજર દોઢાવવી જોઈએ. અમદાવાદમાં જૈનોએ આ પ્રદેશ ક્યારથી શરૂ કરી એનો કોઈ ચોક્કસ ઇતિહાસ તો નથી મળતો; પણ યુજરાતમાં જેમ જેમ પાટણનું મહત્ત્વ વધતું ગયું અને અમદાવાદનું વધતું ગયું તેમ તેમ પાટણની હસ્તપ્રતોની સામગ્રી જૈન ગુણિદો અને આચાર્યો અમદાવાદમાં લાવવા લાગ્યાં આ ઉપરાંત સ્વનત્ર રીતે પણ

રાજસ્થાનમાંથી, બ્યાર્થી પ્રતો મળી સકી ત્યાંથી, હસ્તપ્રતો લાવવામાં આવી અને જે પ્રતો મળી શકે તેમ ન હતી તેની નકલો કરાવીને પણ, અમદાવાદનાં હસ્તપ્રત લઘારોને સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યાં મળી તો જૈન સાધુઓની વિદ્યારસિકતાએ જ આ લઘારોનું નિર્માણ ક્યું હતું.

દેશીવાડાની પોળમાં આવેલ ડેલાના જૈન ઉપા-
શ્રયનો હસ્તપ્રત લઘાર અનેક રીતે મદત્વનો છે. તેમાં સમગ્ર ભારતીય વિદ્યાનાં શાસ્ત્રોની નકલો એકત્ર કરવામાં આવી છે. "જૈન લઘાર" એવું નામ તો, તેની સામિતી જૈનોની છે એટલું જ સ્પષ્ટ છે, પણ જે સામયી છે તેમાં જૈન-જૈનેતરનો કાંઈ પણ ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી, સર્વવિદ્યાના ઉત્તમ પ્રયોનો સમૃદ્ધ કરવો એ એકમાત્ર દષ્ટિ તેના સમૃદ્ધ પાછળ રહી છે અને લગભગ ૧૭૦૦૦ હસ્તપ્રતો તેમાં છે અનેક હસ્તપ્રતો, વિક્રમના ૧૫ માં સતતની અને પછીની એવી પણ છે જેને, ચિત્રોપદે સુશોભિત કરવામાં આવી છે. આવી પ્રતોમાં, કલ્પસૂત્રની સચિત્રપ્રતો મળે છે. લખાણની દષ્ટિએ, વિ ૧૪ માં પ્રેતકથી માંડીને ૧૬ માં સદી સુધીની કાળગણમાં લખાયેલી નકલો તેમાં મળી શકે છે. વળી, લગભગ અઢી ફૂટ લાંબા તાડપત્રની પણ જે પ્રતો છે એનો સમગ્ર ૧૪ માં સદીનો મણી શકાય.

ત્રિપુટી મહારાજનાના મુનિશી દર્શનવિજયજી નાનવિજયજીએ પોતાના વિદ્યાર દરમિયાન જે હસ્ત-
પ્રતો એકત્ર કરી તેનો સમૃદ્ધ તેમજ, જૈન-પ્રાચ્ય-
વિદ્યા-મંદિરમાં (જૈન સોસાયટીમાં) આપી દીધો છે. આ લઘારમાં કુલ ૧૭૪૫ પ્રતો છે. પણ ત્રિપુટી મહારાજને ઇનિદાસની વિશેષ રુચિ હોવાથી, તેમજ અનેક તાંત્રપત્રો અને બાદશાહી ફરમાનો એકત્ર કરવામાં સારો શ્રમ લીધો છે તે, આ સંમદની વિશેષતા મણી સકાય.

વિવિધ વૈવિધ્ય

આ સંમદમાં પણ, તાડપત્રની અનેક હસ્તપ્રતો છે અને વળી કાનડા લિપિમાં લખાયેલા પ્રતો, પણ

સંમદિત છે એ વિશેષતા. ગુજરાતની વિદ્યારસિકતાને પુરાવો આપી જાય છે. આમાં, સંગ્રામિણીના ચિત્રો-
વાળા પ્રત બહુ ધીમળી છે. ઉપરાંત વસ્ત્ર ઉપર પણ લખાણનો નમુનો મળી આવે છે અનેક સચિત્રપ્રતો આ લઘારમાં બહુમુદ્દ છે અને દેશીવાડાની પોળના લઘારની જેમ વિવિધ વૈવિધ્ય પણ એમાં સચવાયું છે.

દેવચાના પાડામાં જૈનઉપાશ્રયમાં પણ "શ્રી વિમલજી કાચ સંમદ" નામનો હસ્તપ્રત લઘાર છે. એ લઘારમાં ઉત્તરાર્ધપત્રની અને કલ્પસૂત્રની, વિક્રમની ૫૬૨મી સત્તમ્બદીના પૂર્વાર્ધની જે પ્રતો છે એ અદ્ભુત છે. કલ્પસૂત્રની પ્રતના સુશોભનોમાં નાદવનો મુદ્રાએને અસ્તિ કરવામાં આવી છે અને સંગીત સાહિત્ય તાન આદિને પણ ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે વિશેષતા એ છે કે પ્રતેક ચિત્રને સદા આપવામાં આવી છે. આથી તેના અભ્યાસીને તે ચિત્ર ઓળખી કાઢવામાં મદદ મળે છે. સંભવ છે કે સમગ્ર-ભારત વર્ષમાં આ પ્રકરની આ એક જ પ્રત હોયઃ આ પ્રતનાં ચિત્રોને દમણી જ, થી સારાકાંઈ નવાજે સંગીત નાદજ સપાવલિના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ઉપનિષદથી આંદી જૂની ગુજરાતી

આ સિવાય નાના મોટા બીજા પણ જૈન હસ્ત-
પ્રત લઘારો અમદાવાદમાં છે પણ આવા છટો છટારાં લઘારોને એકત્ર કરવાની પોળના લાલભાઈ દમપત્રમાં. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે ધડી કાઢી છે તેમાં કાંઈ પણ લઘાર ભેટ અથર સુસ્થા અર્થે સ્વીકારવામાં આવે છે અને કિમતી હસ્તપ્રતોની નવી ખરીદી પણ કરવામાં આવે છે (આ અંકમાં 'સંસ્કૃતિક પ્રવાહ')

આ વિદ્યામંદિરમાં સૌ પ્રથમ મુનિરાજ માં મુદ્દવ-
વિજયજીએ પોતાનો હસ્તપ્રત લઘાર સચાને ઈ. ૧૯૫૭માં ભેટ આપી દીધો છે. આમાં ૬૦૦૧ હસ્ત-
પ્રતો છે. મુનિરાજશ્રીએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કન્નડ અને રાજસ્થાનમાંથી વિદ્યાર કરમ્યાન એકત્ર કરેલી અને તેમના પૂ. શુર પાસેથી મળેલી અનેક બહુમુદ્દ પ્રતો આ લઘારમાં છે. તેમાં વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, રમ્ય,

પુરાણથી મોડીને છેક જૂની યુગ્મરાત્રી સુધીની અનેક વિષયોની દસ્તખતો છે. વળી અનેક પ્રતો સચિત્ર પણ છે અને તેમાં વિક્રમની ૧૪ થી સહીના પ્રારંભથી મોડીને વીસમી સદીમાં નકલ કરાયેલી દસ્તખતો ■ અનેક પ્રતો એવી ■ જેમાં લખાયેલ અંચ દહી સુધી છપાયા પણ નથી. ભારત સરકાર તરફથી આ બાકાત સુચિપત્ર છાપાય છે

આ ઉપરાંત એ જ વિશાખ દિરને થી દેવધરિ દસ્ત-લિખિત બહાર ભેટ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં ૮૧૫ દસ્તખતો છે આમાં મુખ્યત્વે જૈન આગમો અને ઔપચારિક આદિ અથો ઉપરાંત વૈદિક જેવા વિષયોની દસ્તખતોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વળી થી કોનિસુની દસ્તખત બહાર જે ભેટ મળ્યો છે તેની પ્રત સંખ્યા ૧૦૬૬ છે. આમાં જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત બન્યના પણ અંચો મળે છે.

શ્રી ખેડા જૈન સંપ્રદાયે બહાર પણ વિશાખ દિરને ભેટ આપવામાં આવ્યો છે. જેમાં વિદેશ અથોની ૧૫૬ દસ્તખતો છે. શેઠ આચાર્યશ્રી કલ્યાણશ્રી તરફથી સુચ્યા માટે મળેલ બહારમાં ૪૭૪ પ્રત છે તેમાં કાપડ ઉપર લખેલ ખતપત્ર પણ છે. આ ઉપરાંત વિશાખ દિરને જે વિક્રિષ્ટ ભેટ મળી છે. આ ઉપરાંત વિશાખ દિરને જે વિક્રિષ્ટ ભેટ મળી છે તે છે શ્રી. નગરશેઠના દસ્ત લિખિત બહારની. તેમાં અતિમદસ્તખતી, મોટે ભાગે ૧૪-૧૫મી સદીમાં લખાયેલ, ૨૧૪૪ દસ્તખતો છે. આ બહારની વિશેષતા તેમાં રહેલા ભારતીય સમગ્ર જ્ઞાનોની પ્રાચીન દસ્તખતોની છે વળી નવા તથા જૂના અનેક પ્રથો. આ સમગ્રમાં છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેના સંગ્રહ કરનારામાં ઉપાધ્યાય યશો વિજય જેવાનો હાથ હશે તેમજે સ્વયં જૈન દર્શનના અનેક અંચો નવી સૈલીમાં લખ્યા હતા.

ઉપાધ્યાય વિનય વિજયશ્રીએ સ્વયં પોતે સુધારેલ "લોક પ્રકાશન"ની એક હસ્તપ્રત મળી આવી છે.

સચિત્ર પ્રતો

આમાં ટેટલીક પ્રતો સચિત્ર મળી આવે છે. આ બહારમાં ટેટલીક ઐનિદાસિક મહત્વના કાગળો પણ છે તેમાં એક પત્રમાં શેઠ શ્રી. પ્રેમાભાઈ, હેમાભાઈ એ પોતે તે વખતના નામકિન સંસ્કૃત વિદ્વાન ભાઉદાશને "અનર્થસાધવ", "મિથાનુસાસન", "વિક્રમ ચરિત" વગેરે દસ્તખતો તા. ૨૦-૯-૧૮૭૨ના રોજ કહી આપેલી તેની નોંધ બાઉદાશના દસ્તખતમાં છે તેમાંની ધણી ખરી પ્રતો પાછી નથી આવી તેમ તે કાગળ ઉપરથી જણાય છે વળી શેઠ પ્રેમાભાઈનો પ્રસાર તે વખતના અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપર કેવો હતો તે દર્શાવેલ દર્શવતા પણ ટેટલીક પ્રતો એ બહારમાં સુલિલ છે.

નગરશેઠના બહાર જેટલો જ મહત્વનો બીજો બહાર ઉગમજોઈ જૈન ધર્મસાળાનો છે. આમાં કુલ ૧૭૭૯ પ્રતો છે જેમાં ફરેક તાગપત્રની પણ છે અધ્યાપક ડોક્ટર કિવરામ પાનાવટી પણ પોતાનો દસ્ત લિખિત સમગ્ર જ્ઞાનો ૫૧૫ પ્રતો હતી તે વિશાખ દિરને ભેટ આપી દીધો છે. આમાં અનેક દસ્તખતો ઉપરાંત જૂની યુગ્મરાત્રીની પણ અનેક દસ્તખતો છે આ ઉપરાંત સુનિરાજ શ્રી બાલચંદ્રશ્રી, સુનિરાજ શ્રી મલ્લ વગેરે તથા શેઠ પનાભાઈ ઉમાભાઈ તરફથી નાના દસ્તખત સમગ્રો ભેટ મળ્યા છે. શ્રી શાનિઆગાના ઉપાધ્યપના એ બહારો જેની દસ્તખત સંખ્યા ૧૩૭૧ છે તે પણ ભેટ મળ્યા છે. સુનિ શ્રી શુદ્ધિચંદ્રશ્રી તરફથી ૬૭૯ દસ્તખતોનો બહાર પણ ભેટ મળ્યો છે

(આશરવાણીના સોજન્યથી)

આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણનું નવું વલણ

સહિયારાં બળરો | રમેશ મ. ભટ્ટ

૧. યુરોપનું સહિયારું બળર

આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણમાં વીસમી સદીનો જીટો દસઠો કેટલાક નવાં વલણોના પ્રારંભ માટે ચાહમાર રહેશે એ વલણોઃ ઓ આર્થિક સયુક્તિ માટે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના પારસ્પરિક સમઠનો, સંયોજનો અને સંકલનો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તરફ ઓશિયારાં સામ-ન્યવાદે, સંરચાનવાદે વિજય લીધી. નૂતન અને યુક્ત ઓશિયાનો ઉદય થયો. ત્યારનાં આબે આફ્રિકાખંડનો વારો. ત્યાં સ્વાધીનતાનો પવન ફુકાયો. આજે આફ્રિકાનો મોટો ભાગ સ્વાધીનતાને વર્ષો છે. હા, આફ્રિકાને આ સંઝામમાં વધુ સોંપી જરૂર રહેતું પડ્યું. સત્તો અવશ્ય સંજ્ઞા પડ્યાં છતાં દુનિયાભરમાંથી ઓમણીસમી સદીનો આર્થિક રીતે શેષશ્વેષાર સંરચાનવાદ હુમલો થયો. સંરચાનવાદી યુરોપીય પ્રમુખો સમક્ષ વિવિધ પ્રકારે જીત્યા થયા. પ્રથમ તો યુદ્ધમાં યજ્ઞીતારાજમાંથી પોતાનું આર્થિક, યુનિર્મિતી કાર્ય અને બીજું સંરચાનના આર્થિક ટેકા વિના ચલાવી લેવું. ઓકાસાયે એ વિકલ પ્રકારે તેમની સમક્ષ ખડા થયા. વળી જે જાતની મોટા પાયા પરની ઉત્પાદન પદ્ધતિ તેમણે વિકસાવી હતી તેનું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે તે યુરોપના નાનાનાના ઓના જેવા દેશોમાં સમાર્પકે તેની ન હતી. તે ઉત્પાદન પદ્ધતિના લાભાવકરિતે વિનિયોગ કરવો હોય તો મોટા બળરો (સુપર માર્કેટ્સ) આવશ્યક હતાં. જ્યાર સુધી સંરચાનને તેમણે તેમણે જે રાષ્ટ્રીય અહ કારને પેાપે હતો, વકરાયેો હતો તે હવે સકય ન હતું એકબીજાની સાથે આર્થિક દરીદ્રાઈ અને તેમાંથી પરિણતી

મહાવિનાશકારી યુદ્ધો પણ તેમને ખપતા ન હતાં. એ યુદ્ધમાં તેમણે પૂરા વિનાશ અને પાલમ લીધેલાં હતાં. એટલે યુરોપના સંયુદ્ધ છતાં હવે તારાજ દેશો માટે પોતાની સમૃદ્ધિ યુનિર્મિતી કાર્ય માટે અને તેને સ્થિર અને સ્થિર રાખવા પર મૂકવાની મોટી આર્થિક આવશ્યકતા જોવા મળી હતી.

આ દિશામાં, આર્થિક-એકાગ્રતાની દિશામાં, યુરોપર યુનિર્મિતી માટે જે કેટલાક પ્રયાસો થયા મોટા ટેકા આપ્યા. યુદ્ધની તારાજી બ્રેસ બ્રેસિલિયે યુરોપના નવસર્જન માટે જે કાર્યક્રમો યજ્ઞ્યા, જે સકાય આપી તેમાં સમઝ યુરોપીય સહકાર અપેક્ષિત રખાયો હતો. યુરોપમાં યુરોપીયન રીકવરી પ્રેક્ટિસ (ઈ.આર. પી) માર્શલ એક્ટ, સામવાદી આકમણ સામે 'નાટો' અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર તરફી યજ્ઞ યજ્ઞ રીલીફ એન્ડ રીહેબીલીટેશન એડમિનીસ્ટ્રેશન (યુ.એન. આર. આર. એ.) જેવી સમઝ પશ્ચિમ યુરોપને આવરી લેતી કેટલીક સંરચાઓ અને તેના અસ્તિત્વમાં આખાં જેમાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સહકાર અનિવાર્ય બન્યાં હતાં.

આ ઉપરાંત યુરોપીયન પેમેન્ટ યુનિયન (વિદેશી ચલણ અંગિનું), યુરોપીય સ્ટીલ એન્ડ કોલ ડોમિનિયની અને ઓરેન્ટાઈ એશન ઓફ યુરોપીયન ઇકોનોમિક કો-એપરેશન જેવી રાષ્ટ્રપરી સંરચાઓએ પણ સકયતાપૂર્વક કાર્ય કરેલું હતું.

વળી યુરોપીય પ્રમુખોને સૌથી મોટો એવો એક સર્વસામાન્ય ભણ પણ હતો તેઓ સામવાદી રીતે

તથા તેના ખાદીઆ દેશોના આક્રમણ કે ધૂમણખોરીથી બીના દના; તેનો સામનો કરવા માંગના દના

આવી કળુંપે જીનિકા તૈયાર હોઈને સૌ પ્રથમ તો દીર્ઘસૂત્રી મંત્રજાઓ આદિ ૧૫૫૭માં યુરોપનાં ૭ દેશો - ફ્રાન્સ જર્મની, હિટાલી, હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ - એ રોમ ખાતે કસર કરીને યુરોપીય કોંગ્રસ ખાડેટલી અથવા સુદિવસાં બાજરની રચના કરી આ સુદિવાસાં બાજરને અનિમિત્ત હિંદસ તો આ ૭ દેશોનું સંપૂર્ણ આર્થિક શાસન કરીને યુરોપમાં રહિયા સામે છતાં અમેરિકાથી રવનત્ર, રવાયત એવો ત્રીજો નિષ્કસતા જોઈ કરવાનું છે.

આ સુદિવાસુ બાજર એક રવાયત એકમ કે સમાજ

૨. સહિયારા બાજરના લાભ

યુરોપના સહિયારા બાજરની રચનાથી ૭ દેશોનું ઝડપ-બેર આર્થિક પુનર્નિર્માણ થયું એટલું જ નહીં તેમના અર્થતંત્રે ઝડપભેર પ્રગતિ કરી, તેમના અર્થિક વિકાસને ૧૨ ઝડપભેર જોયો. આથી ને નિશ્ચિત બાજરોમાં તેમણે મૂલ્ય તરીકે મદદરતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. સહિયારા બાજરથી વચ્ચેનાં સાબોને સંસેવમાં નીચે મુજબ વળુંવી શકાય

૧. જોતો પૂરેપૂરો વિનિયોગ, મોટા પાયાનું ઉત્પાદન, નિર્ણાયક, અલગન દુનની ગ્રાહ્યોગોની જોતરણ અને હરીફારના પુનર્જીવનને સર્ધને ઉત્પાદનખર્ચ અને વેચાણ કિંમતમાં ઘટાડો થયો છે. વળી સભ્ય-દેશો વચ્ચેની અસપરસની જગતની કિંવાલો દૂર થવાથી પણ કિંમત નીચે આવી છે. આથી માલકોની સંખ્યા વધી છે, તેમની ખરીદશક્તિ રૂઢિ પામી છે. પરિણામે વપરાશ, માંગ અને શોકાણમાં વધારો થવા પાડ્યો છે. બાંહે ઘટવાથી સોહોના ખરા પગારો વધ્યા છે (શરણ કે નાણાંની ખરીદ શક્તિ વધી છે.) પરિણામે પ્રાપ્ત જીવનધોરણ જીંચુ આવ્યું છે.
૨. કોટેલના ઉત્પાદકો વચ્ચે હરીફારનું તત્તવ વધવાથી તેમની કાર્યક્ષમતામાં વધારો થયો છે.
૩. ઉત્પાદન પ્રતિષ્ઠામાં રાષ્ટ્રીય રચનનિર્ધારને ધોરણ નહીં, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે

તરીકે અત્યારે કાર્ય કરી રહ્યું છે. તેના વડીવટને માટે તમામ દેશોની પાલિમેન્ટમાંથી પસંદ કરાએલા ૧૪૨ સભ્યોની એક વડીવટીસભા રચવામાં આવી છે. વળી ૭મે દેશોના પ્રધાનમંડળમાંથી એક એક પ્રધાન સર્ધને આ સમાજ માટે એક પ્રધાનમંડળ-પણ રચ્યું છે આ ઉપરાંત રોજનરોજનું કામકાજ સંભાળવા માટે ત્રણ અધ્યક્ષાઓનું એક કમિશન પણ રચવામાં આવ્યું છે. સભ્યોની ફરીઆદોના નિકાસ માટે અદાલતી બંધ વસ્થા પણ કરાર છે. આમ છતાં આ સહિયારા બાજરમાં ૭મે દેશોની સર્વાનુમતિથી જ કામકાજ થાય છે અને પ્રત્યેક દેશને વીટોનો 'ના-હક' નો અધિકાર પણ અપાએલો છે, જે દ્વારા તે કોઈપણ નિર્ણયને અમલી નવતો શકી શકે છે.

વધુ ને વધુ ખાત્રામાં વિશેષીકરણ શક્ય બન્યું છે અને તેથી તેના વધુ લાભ ઉઠાવી શકાય છે.

૪. રાષ્ટ્રીય શીમાઓની સહકાર દૂર થવાથી ઈતિહાસ (આંદોલન) બંધારી તેમજ ઔદ્યોગિક પેદીઓ રચાવી શકાય છે. મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનના લાભ સળીશકાય છે. બારે અને મૂકીરૂપ માસસામાન પેલ કરવા માટે વિવિધ દેશોના ઉદ્યોગોનાં જોડાણો કે સહકારો દ્વારા લાભ મેળવી શકાય છે.

૫. આંતરપ્રાદેશિક બંધાર મૂકી, શ્રમ અને ઉત્પાદન પદ્ધતિઓની હેરફેરીમાં, અતિશીલતામાં, વધારો થયો છે. અને આર્થિક વિકાસ માટેની સંયુક્ત શોજનાઓ અમલી નવાવવાનું શક્ય બન્યું છે.

૬. પ્રદેશ-પ્રદેશ વચ્ચેના જીવનધોરણની, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસની શોજનારીની ક્ષાંતી, માથાદીક આવકની અને વસવાટ તેમજ સામાજિક સવાનિ અથવા અસમાનતાઓ અસરકારક રીતે દૂર કરવાનું શક્ય બન્યું છે.

૭. પડોશી દેશ વચ્ચેના ઉચ્ચેરાટ કે તંબદિની ઝોલાં મળ્યાં છે. વધુ રાજકીય સંવાદિતા રચાયેલ છે. રાજકીય એકીકરણની અરથતાઓ વધી છે. પરિ-

આમે રાષ્ટ્રીય સીમાઓમાં ફેરફાર કરવાથી યનારી સારી નરસી અસરો ટાળવાનું સકચ બન્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સમ્પ્રદેશોની વિશ્વ-પરિભ્રમણ અને વધતી જતી દુરીકાઈની અસરોને પહેંચી વળવાની અને સેદો કરવાની શક્તિ વધી છે. અર્થ વિકસિત દેશોને આર્થિક વિકાસ માટે સગવડો અને વ્યાપારમાં વધુ પસંદગીકારી આવજત આપવાનું સકચ બન્યું છે. આયમિક પેદાશોના બજારને વિકસાવવામાં મધુક્ત પગલાં લેવાનું સકચ બન્યું છે.

આમ, પશ્ચિમ યુરોપના 'આંતરિક' દેશોએ

સહિયારા બજારની નદી-આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે નિર્માણ કરીને પોતાની સમગ્ર ઊલા ઘસેલા આર્થિક પ્રતો હેલવાનો એક ભારે હિંમતભર્યો, મૌલિક અને દુરમતી અસર પહેંચાડનારો પ્રયાગ કર્યો છે અને તેઓ સફળતાને પહોં વર્ષો છે. યુરોપીય બજારની આ સફળતાથી પ્રેરકને જ શ્રેષ્ઠિતને પહોં તેમાં જોડાવા અને લાંબી, ખર્ચા નિષ્ફળ એવી મંત્રણાઓ ચલાવી હતી. સિટન આ પ્રવેશ માટે કેમનવેલ્થને ત્યામવા પહોં તૈયાર થઈ હતું અત્યારે તો સિટન તેની બહાર રહ્યું છે. તેથી એ વારાધારો અને તેના પરિસ્થિતિની ચર્ચા અહીં અરથાને નીવડે છે.

૩. સહિયારાં બજારોના અન્ય પ્રયત્નો

ફ્રાન્સ-જર્મનીની આગેવાની હેઠળના સહિયારા બજારની સફળતાથી પ્રેરકને આર્થિક સંગઠનો રચવાના અન્ય પ્રયાસો પણ થયા છે.

સૌ પ્રથમ તો યુરોપના આ 'આંતર-૭'ની સામે 'બાહરી-સાત'નું એક સંગઠન રચાયું છે જે યુરોપી-અન ફીડેક્ટિવ એસોસિએશન તરીકે ઓળખાય છે. તેના સભ્યો છે, સિટન, નોર્વે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, આસ્ટ્રીઆ, સ્વીટઝરલેન્ડ અને પોર્ટુગાલ. સંઘેપમાં આ સંગઠન 'ઈ. એફ. ટી. એ.' તરીકે ઓળખાય છે. ફીનલેન્ડ તેનું સહકારી સભ્ય છે. આ સંગઠનનો ઉદ્દેશ પણ સમ્પ્રદેશ વચ્ચેના વ્યાપારને વધુ મુક્ત બનાવવાનો છે. તાજેતરમાં બપારે ઇનીવા ખાતે 'મેટ' (બનસ એમ મેન્ટ ઓન ટ્રેડિંગ એન્ડ ટેરીફ)ની પ્રધાનકક્ષાની બેઠક મળી તેની પૂર્વતૈયારી કરવા માટે આ સંગઠનની બેઠક નિરૂપનામાં મળી હતી. અને તેણે યુરોપીય સહિયારા બજારના આંતરમુખ વલણની સામે પ્રમુખ કેનેડીના વિશ્વગ્યાપારના સચનને દેશ આપવાનું ડેરખું હતું.

આ ઉપરાંત પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી દેશોએ સામ્ય વાદી રશિયાની આગેવાની હેઠળ 'કોમિકોન' નામના આર્થિક સંગઠનની શરૂઆત કરી છે આ વિસ્તારમાં રશિયા, એસ્ટોનિયા, લાત્વિયા અને લિથુઆનિયા અને પોલેન્ડ, ઓલોનિક રીતે

આગળ વધેલા દેશ છે. આ સિવાયના દેશો આર્થિક રીતે ધાછળ છે પરંતુ આ બધા દેશોને સાંકળનારી ગાંઠ છે સામ્યવાદી વિચારસરણી આ બધા જ દેશોમાં સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી છે, અને દેશનું સમગ્ર આર્થિક જીવન સરકારની ઈચ્છા અને આદેશ મુજબ જ ચાલે છે. આર્થિક સત્તાનું બારે કેન્દ્રીકરણ ત્યાં છે; પરિણામે ત્યાંના અર્થતંત્રનું સંયોજન કે સંગઠન કરવું પ્રમાણમાં આસાન છે. એમ કહેવાય છે કે આ વિસ્તારમાંનું આંતરરાષ્ટ્રીય આયોજનનું પ્રમાણ 'કેપિટલિઝમ' વધી રહ્યું છે તેમજ આ વિસ્તારમાં રશિયા, સાયેન-અયોજન અને અવલગન અવિચ્છેદ નો તેટલો કદાએ પ્રતી રહ્યું છે.

આવુ જ એક આર્થિક સંગઠન રચવાની હિમાયત તાજેતરમાં બપાન પણ કરી રહ્યું છે ઓરમેનીએબન ફેર પેલિક્સિક કેએઆપેસન (ઓપેક) એમાં પેલિક્સિકને કિનારે આવેલા બે રાંચ દેશોનું સભ્યપદ સ્વયં છે તે દેશો છે અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ન્યુઝીલેન્ડ અને બપાન. આ સંગઠનની હવેના બપાનની પોતાની મારે બિનસરકારી આર્થિક સરચાઓએ કરી છે અને તેને ખરડાનો આકાર પણ આપેલો છે.

ઓપેકના ખરડામાં એવુ સચવવામાં આવ્યું છે કે

આ પંચ-દેશોના સામાન્ય પ્રજાઓની ચર્ચામાં અવારનવાર સરકારી ધોરણે પરિપટ્ટો યોજાતી અને કાયમી સચિવાલય અને સંશોધન કેન્દ્ર નિભાવવાં. આ પરિપટ્ટમાં અગ્નિ-એશિયાના દેશોને નિરીક્ષક તરીકે આમંત્રવામાં આવે

જાપાન-સુચિત આ સમઠનની વરતી યુરોપના સહિયારા બજાર કરતાં ૧૦૮ ગણી છે અને રાષ્ટ્રીય આવક તો વળી ૩૫ ગણી છે વળી આ પાંચ વિસ્તાર તેના કરતાં વધુ પોલાદ, સિમેન્ટ, મોટરગાડીઓ, સુનર અને અન્ય વીજો પેદા કરે છે.

૧૯૧૧ની સાલમાં યુરોપિયનમાર્કેટ દેશો વચ્ચેના વ્યાપાર ૧૨ અબજ ડોલર હતો. જ્યારે આ પાંચ દેશ વચ્ચેના ૧૬ અબજ ડોલર વળી આ પાંચ દેશોનું પરસ્પર અવલંબન પણ ઘણું મોટું છે

જો કે આ 'ઓપેક' તો હજુ સ્થપના તબક્કામાં છે. એ તો જ્યારે નક્કર સ્વરૂપ લેવારે ખડું! આજ પ્રમાણે લેટીનઅમેરિકન કોમન મારકેટ પણ

રચાઈ છે જો કે આ સંગઠન હજુ તેની પ્રારંભિક અવસ્થામાં છે.

આ ઉપરાંત આફ્રિકાના દેશોએ 'આફ્રિકન કોમન મારકેટ' રચવાનું નક્કી કર્યું છે તથા એશિયન કોમન મારકેટનું સ્થપન પણ થયું અને તે અત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય તેજસ્વ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ચર્ચા ચિચારણા તેમજ વિવાદના તપક્રમાં છે

આ બધા આર્થિક મંત્રીઓ પૈકી આફ્રિકાનું સહિયારું બજાર આપણે માટે વધુ રસદાયક અને ઉપયોગી છે, એવું કાળજીએ છે કે આફ્રિકાના બધા દેશો એશિયાના દેશો જેવા જ અણુવિકસિત છે. યુરોપ અમેરિકાના ધનિક દેશોને તો સહિયારું બજાર ઉપકારક નીવડે છે પરંતુ અર્થપરિકસિત દેશોને તે ટેલે અશો લાભદાયક નીવડી શકે છે તે વિવાદસ્પદ છે. આમ છતાં આફ્રિકાના 'કાસાબ્રાન્સા સત્તાઓ' એએઆલુ સહિયારું બજાર રચવાનો નિર્ણય કર્યો તેની વિગતો આપણે નીચે વપાસીશું

૪. આફ્રિકન કોમન મારકેટ

આફ્રિકાની કાસાબ્રાન્સા સત્તાઓએ તાજેતરમાં યુરોપની જેમ આફ્રિકાનું સહિયારું બજાર રચવાનો નિર્ણય કર્યો છે એમાં જોડાનારા ૭ દેશો છે—ઈજિપ્ત (જો ઈરાક અને સીરીયા ઈજિપ્તની સાથે જોડાઈ જાય તો તે સહિતનું), માના, આલ્જીરિયા, મોરોક્કો, ઝીની અને માલી.

આ ૭ દેશોએ તેમના સહિયારા બજારના પ્રારંભના પ્રથમ વર્ષે અસપષ્ટતાના માલસામાનની જગત ૫૨ ૨૫ ટકા કાપ મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને પછીના ચાર વર્ષમાં તેઓ તત્કાલાવાર તમામ જગત દૂર કરવા માંગે છે. તેમણે આફ્રિકન કોમન મારકેટ કાઉન્સિલ નામની કાયમી સંસ્થા રચવાની પણ સહમતિ સાધી છે. તે કાઉન્સિલમાં પ્રત્યેક દેશને એક પ્રતિનિધિ રહેશે અને તેને સલાહકારો મદદ કરશે કાઉન્સિલમાં પ્રત્યેક સભ્યને એક મન હશે અને બધા નિર્ણયો સર્વાનુમતે કરવામાં

આવશે. કાઉન્સિલનું વડું મથક કાસાબ્રાન્સા રહેશે વળી કાઉન્સિલનું કાર્યપત્ર 'સભ્ય સંઘ-રાષ્ટ્રો સાથે ચર્ચા વિચારણા કર્યા સિવાય નિનકર્ષ રાષ્ટ્ર સાથે કાર્ક વ્યાપારી કગર નહીં કરે.

આ દેશોનો મુખ્ય વ્યાપાર તો યુરોપ સાથે અને ખાસ કરીને સહિયારા બજારના દેશો સાથે છે પરંતુ યુરોપ પર વધુ પડતો આધાર રાખવામાં નવળા પડી જવાની બીકે તેઓ આલું બજાર રચી રહ્યા છે.

મોટા ભાગના આ દેશોની અર્થવ્યવસ્થા વિકાસના એકસરખા તત્ક્રમાંક નથી. તે દરેકની પરિસ્થિતિ અને આવસ્થકતાઓ જિમ મિલ છે તેઓ સૌમાં સર્વ સામાન્ય વાત એક જ છે કે પ્રત્યેક સભ્ય આપોજિત રીતે પ્રજાનું જીવનધોરણ જીંડું આજીવંત માંગે છે.

ઈજિપ્ત ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને પોતાનું ૭૦ ટકા ફૂડીઆઈન્યુ માન રૂની નિકાસમાંથી કમાય છે.

દેશના ૮૦ ટકા ઉદ્યોગો સરકારના હાથમાં છે. તે આયાતમાં મુદ્રીરૂપ માલ સામાનને અમલત્ત આપે છે અને અમેરિકા પાસેથી સૌથી વધારે માલ ખરીદે છે.

ઈરાક દુનિયાનું ૮૦ ટકા ખજૂર પૂરું પાડે છે. અને ખજૂર અને ખનીજ તેજ એ બે તેની મુખ્ય નિકાસ છે. દેશ મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન છે. તેને ૪૦ ટકા જેટલો માલસામાન ઇંગ્લેંડ પૂરો પાડે છે સીરીઆ પણ ખેતીપ્રધાન દેશ જ છે.

ચાના પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ખેતીમાંની ૭૦ ટકા વસ્તી અનાજ પકવે છે, ૨૦ ટકા વસ્તી કાંકો પકવે છે અને ૬ ટકા ખીજ પાકો. બધારે ખાણો, લક્ષ્મકામ અને પર્યટ દેશવામાં પુખ્ત વસ્તીના ૪ ટકા શિક્ષણે છે. દુનિયાના વપરાશના ત્રીજા ભાગનો કાંકો એકલું ધાના જ પૂરું પાડે છે અને કાંકો એ તેનું મુખ્ય હુડીઆમણ કમાવાનું સાધન. એના ખર્ચ જ તે ૪૦ ટકા જેટલો માલ ઇંગ્લેંડમાંથી જ ખરીદે છે.

અફઘાનીઆ પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને તે ઘઉં, જવ, ઝાટ પકવે છે તેનું વ્યાપારનું પાસ હાથેમાં પ્રતિકૂળ રહેતું આવ્યું છે. તે ૪૪ ટકા માલસામાન ફ્રાન્સ પાસેથી ખરીદે છે.

મોરોક્કો ૫ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તે પચવર્ષી યોજના હેઠળ ખેતીને વિકાસ સાધી રહ્યો છે. તેના વ્યાપાર મુખ્યત્વે ફ્રેંચ લોકોના હાથમાં છે અને તેની ૬૦ ટકા આયાત એકલા ફ્રાન્સમાંથી આવે છે.

ગ્રીની ૧૯૫૨ માં પ્રગલ્ભતા મળી, એને ત્યાં દુનિયાની સૌથી મોટી યોજનાઈની ખાણ પડેલી

છે લોખંડ અને હીરાના ઘરો, પણ સારી એવી માતામાં ૧૯૬૦ થી પ્રતિવર્ષ ૮ ટકા રા. આ વધરવાના ઉદ્દેશથી તેણે ત્રિવર્ષિક યોજના શરૂ કરી. મોનોએ રક્ષિયા, એક્સલોવાચીઆ, પૂર્વજર્મની છ સાથે લાંબાગાળાના વ્યાપારી કરારો કરેલા છે.

ભાલી પણ ખેતીપ્રધાન છે. ખનીજ ઘરો પણ અર્થાદિત છે. તેમાં કેટલાક કાપડ, સિમેન્ટ, તેલ અને ચોખ્ખા ઇસ્પાના કરવાના છે. ભાલી પ્રતિવર્ષ પાંચ ટકાના દરે રાષ્ટ્રીય આવક વધારવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે.

આ જથ્થા દેશોની અ.યાત-નિકાસ પરથી નોંધ જામરી કે તેમની નિકાસને મુખ્ય આધાર યુરોપ-અમેરિકાના સમૃદ્ધ દેશો છે અને તેમની વચ્ચે અત્યંત સંયોજના જેવી ચીજો ધણી જ થોડી છે. તેમની વચ્ચેના વ્યાપાર પણ અત્યારે તો નહિવત્ છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં યાએ વધે તેમ પણ નથી, તેમને જાણે જ ઉદ્યોગીકરણ કરવા માટે જરૂરી હુડીઆમણ, પાતાની ખેતીની પ્રાથમિક પદાર્થોની નિકાસ કરીને, કમાવું પડે છે. અફઘાનીઆ પાસે આફ્રિકાને વેચવા જેવું કશું જ નથી. ધાનાને તો કઈમતનું ફ કામ આવે એમ છે ન તો કઈમતને ધાનાનો કાંકો, વળી મોરોક્કો યુરોપીય જાબરમાં સદકારી સ્વયંપદ ધરાવે છે.

આ સંજોગમાં આ દેશો પાતાની અંતરપરસ્પરી જાકાતની દીવાલ ધટાડીને શો લાભ મેળવશે એ શંકા ઉપજાવનારી વસ્તુ છે. આજ છતાં આ નિર્ણય પાછળ ભાવિ પ્રયાસોનું એક સકુન જરૂર છે.

હવે આપણે એશિયન કોમન મારકેટને વિચાર કરીશું.

૫. એશિયન કોમન મારકેટ : શક્યતાઓ

સમગ્ર એશિયા એ તો એટલો મોટો અને વૈવિધ્યમય વિસ્તાર છે કે તેનું એક જ સહિયારું જાબર સમવાનું સગલમ અશક્ય છે. આપણે જોઈએ કે જાબાન જેવો એશિયાઈ દેશ પણ ત્રિ-એશિયાઈ દેશો સાથે સંયોજન કરવા ઉઘન છે તેનું હિન તેમ કરવામાં જ સમાવિષ્ટ છે. આપણે ધોરતને કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રીને વિચાર

રજા કરીએ તો દક્ષિણ એશિયામાં ભારત, પર્મા, સિમોન, પાકિસ્તાન અને મલયેશિયાનાં અનેમાં પાંચ દેશોના સહિયારા જાબરની શક્યતાઓ કેટલાક અભ્યાસીઓ જુએ છે. આ જથ્થા દેશો શૂરકામમાં કોમનવેલ્થના સભ્યો હતા એટલે તેમની વચ્ચે તટ-કર (ટરીફ) ની જાબામાં પસંદગી દર્શાવવાની નીતિ પંચ અમલમાં છે.

જ. આ દેશની અર્થવ્યવસ્થા 'પૂરક નહીં પરંતુ સ્પર્ધાત્મક છે એ સાચું, પરંતુ સહિયારા જનજનો હેતુ પૂરકતાનો મેળ એસાણાનો નથી પરંતુ જે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પ્રચલિત હોય તેમાં વૃદ્ધિ કરવાનો છે. એ દેશના અર્થતંત્રની પૂરકતા એ જ માત્ર વ્યાપારવિદ્યની પૂરતી શક્ત નથી. કારણ કે જેમ જેમ અર્થતંત્રનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આવી પૂરકતા જરૂરી જાય છે અને તેનો ઉપયોગ આંતર રાષ્ટ્રીય સહકાર વધારવામાં કરી શકાય.

જળી અર્થતંત્રો પરસ્પર સ્પર્ધાત્મક હોય તે કઈ તુલ્યાનકારક બાબત નથી. એનાથી તો ઊંચટી એક-બીજીની કાર્યક્ષમતા વધારી શકાય છે. પુરોષીય જનજનો પોતાના અને કાલસાના ઉદ્યોગમાં સ્પર્ધાએ જ ઉત્તમ પરિણામે આપ્યાં ફાળાં અને તેઓ પોતાના કાર્યને વધુ, સારા ઉપયોગમાં મૂકી શક્યાં હતાં. એશિયામાં પણ એવું જ શક્ય છે.

'આમ હતાં સુધિત એશિયાઈ જનજનો પૂરકતા ઓછી નથી જા. ત. ભારત એશિયાની બાબતમાં સ્વાવલંબી થવાનું છેાડી, જર્મી પાસેથી લાંબા માળાના કારો કરી તે વ્યાપાર કરી શકે. અને જર્મી પેદા ન કરી શકે તેવા આતરની, પોતે મોટાપાખા પર ઉત્પાદન શરૂ કરી શકે, નિકાસ કરી શકે.

પાકિસ્તાન અને ભારત કાપડ અને શણ ઉદ્યોગમાં ય, આવો સહકાર સાધી, નિકાસરૂઢિનો સહિયારો પ્રયાસ કરી શકે પાકિસ્તાનનું શણ અને રે ભારત વાપરી શકે. જળી ભારતનાં દેશદાઈલ મશીનરી, રેજો જેવા ઉદ્યોગો પાકિસ્તાનને પોતાનો ઉદ્યોગ વિકાસવાળાં સહાયક થઈ શકે પાકિસ્તાન ભારતની વધારની ખાંડ પણ ખરીદી શકે.

ભારત, સિન્થેટિક રંગર બનાવવાનું બધે રાખી મસાલાનું રંગર ખરીદવાની ખાતી આપી શકે અને જદલામાં તેને ખાંડ, સિમેન્ટ જેવી ઈતર વીએ પૂરી પાડી શકે.

જળી જર્મી, ગ્રજથેશિયા અને સિલોન એ ગ્રજેનાં આંતરિ જનજનો ખૂબ જ મર્યાદિત છે. જે તેમને ભારત જેવડું મોટું જનજ મળે તો તે અનેક ઉદ્યોગો વિકાસની શકે ભારત-પાકિસ્તાનમાંથી મૂકી પણ ત્યાં જઈ શકે

આ બધા દેશોનો સર્વસામાન્ય પ્રશ્ન છે હુડીઆ-અણની તળી મૂકીય માલસામાન વ્યાપાર કરવાનું હુડીઆમણ તેઓ પૂરતા પ્રમાણમાં કમાઈ શકતા નથી. આથી તેઓ વ્યાપાર થનારી બીજો દેશમાં જ પેદા કરવાનો કાર્યક્રમ અમલી બનાવી રહ્યા છે, જે રાષ્ટ્રીયને જદલે પ્રારંભિક ધેરણે સકલન થાય તો તેઓ વ્યા કાર્ય વધુ સારી રીતે કરી શકે. સહિયારા જનજનો વ્યાપારની અવેશ પેદા કરવાના અને નિકાસરૂઢિના કાર્યને વધુ ટેકા મળી શકે

આ વિસ્તારના દેશોનો એકબીજા સાથેનો વ્યાપાર અત્યારે જલુ મર્યાદિત અને છુટાછવાયો છે આ વિસ્તારનો પ્રયેક દેશ સુધિત એશિયાઈ જનજનો દેશોમાંથી કુલ વ્યાપારની, નીચે આપ્યા પ્રમાણેની, ટકાવારો વ્યાપાર અને નિકાસ કરે છે.

નિકાસ : જર્મી ૧૫, સિલોન ૨૨, ભારત ૬૦૪, અલાયા ૩૦૮, પાકિસ્તાન ૮૦૩.
વ્યાપાર : જર્મી ૪૬૦૮, સિલોન ૩૦૫, ભારત ૮૦૨, અલાયા ૩૦૪, પાકિસ્તાન ૮૦૫.

અત્યારે ઘણો અલ્પ થયતો પાસ્પરિક વ્યાપાર, સહિયારું જનજ રચાય તો, મોટા પ્રમાણમાં વધે તેમ છે એમાં શકાને સ્થાન નથી. અને આખું જૂથ સહિયારા પ્રયાસથી નિકાસ પણ વધારી શકે તેમ છે.

એશિયાઈ જનજનો દેશો જે પોતાના રાષ્ટ્રીય અહમ અને રાષ્ટ્રીય આત્મનિર્ભરતાના ખ્યાલને જાગૃત પર, શકે અને સહકાર દારા આર્થિક આયોજન અને ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધે તો તેમાં તેમના વિકાસની મોટી શક્યતાઓ રહેલી છે.

૬. એશિયાઈ બજારના અંતરાયો

એશિયાઈ સહિયારા બજાર રચવાનો પ્રશ્ન એકથી વધુ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ચર્ચાયેલો છે. યુનાનું અર્થિક-એશિયા માટેનું આર્થિક-સંઘન 'ઈકોફે', એશિયન ઇકોનોમિક કોર્ડિનેશન અને ઇન્ટરનેશનલ એગ્રીમેન્ટ ઓફ કોમર્સના 'ઈકોફે-વિસ્તાર'ની બેઠકોમાં આ પ્રશ્ન વિસ્તૃતપણે ચર્ચાઈએલો છે. આ ઉપરાંત અર્થ-શાસ્ત્રીઓ અને રાજપુરુષોએ પણ આ પ્રશ્ન અવારનવાર ચર્ચા કરી છે. આ વિસ્તારની કેટલીક આર્થિક-વ્યાપારી સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્નોને અગ્રણ્ય પણ કર્યો છે. પરંતુ આ અર્થપ્રવલોને અંતે એવું તારણ નીકળ્યું છે કે સહિયારા બજાર રચવાની જરૂરિયાત હજી વધેલી છે એશિયામાં નથી. એશિયાના પાંચેય દેશો એકબીજાને મુશ્કેલી ઊભી કર્યા કરે છે એટલું જ નહીં તેમની વચ્ચે ખેલવાનો વ્યવહાર પણ હોતો નથી. વ્યાપારી પ્રયત્નો દલ કરવાની સર્વસામાન્ય ઈચ્છા પણ અહીં પ્રવર્તતી નથી. એશિયાઈ બજાર રચવાના અંતરાયો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

૧. એશિયાઈ દેશોમાં કોઈ પ્રથમ તો રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા અંગેની મોટી વિભિન્નતા પ્રવર્તે છે. ભાતમાં લોકશાહી છે, ખર્ષમાં લોકરૂઠું સરમુખ-ત્યારણ હીં જ્યારે ચીનમાં સામ્યવાદી તત્વાશાહી છે. જાપાનમાં ખાનગી સાહસ સર્વોપરી છે. ભારતમાં મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થા છે, જ્યારે ચીનમાં ઉત્પાદનના તમામ સાધનોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયેલું છે. ચીન સામ્યવાદી જૂથમાં છે. પાકિસ્તાન પશ્ચિમી જૂથમાં અને કાસ્ત-ખર્ષમાં તટસ્થતાવાદી છે. આમ વિચારસરણીની વિભિન્નતા એ આર્થિક સંયોજન માટેના મોટા અત્તર છે.

યુરોપીય બજારના છ દેશોમાં આ વ્યાખ્યાનમાં પૂરેપૂરું સામંજસ્ય છે અને સામ્યવાદનો ભ્રમ તેમને એક થવાને પ્રેરે છે, જ્યારે એશિયાઈ દેશોને ચોતાના સાર્વજનિક-સ્વાધીનતાના વિનાશનો કોઈ સર્વસામાન્ય ભ્રમ ન દેખાતો હોઈ તેમને જન કોઈ અનિવાર્યતા ઊભી થઈ નથી.

૨. યુરોપમાં તો બે બે વિશ્વયુદ્ધોને અંતે રાષ્ટ્રીય

સીમાઓમાં ખૂબ મોટા ફેરફાર થયા હતા. તેમજ યુદ્ધમાં જે તારાજ થઈ તેને લઈને પુનર્નિર્માણ માટે અસ-પરસ સહકાર કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું. જ્યારે એશિયામાં આવા કોઈ મોટા સરદંદી ફેરફાર થયા નથી અને પુનર્નિર્માણની કોઈ મોટી આવશ્યકતા પણ જણાઈ નથી. વળી યુરોપમાં સહિયારા બજારની યુરો-માર્ગો એવી જે કેટલીક આર્થિક સંસ્થાઓ રચાઈ હતી તેવી કોઈ જરૂરિયાત પૂરી પાડનારી સંસ્થા એશિયામાં અસ્તિત્વમાં નથી - કોલોનિયલ, ઇકોફે, આફ્રો-એશિયન કોલોનિયલ જેવી સંસ્થાઓ છે. પરંતુ તેઓ કદ-જતાથી કામ કરી શકી નથી.

૩. યુરોપીય બજારના છ દેશોમાં કૌશલિક નીકળતાં હતી, તેમની વચ્ચે સહિયારી હોદ્દો હતો અને તેમના સંયોજનથી રચાતા એવા આર્થિક એકમનું નિર્માણ થયું છે. જ્યારે એશિયામાં તેવું નથી. અહીં તો અનેક વિભાજી દેશો છે. આના જવાબમાં એશિયાઈ બજારના પુરસ્કૃતિઓ અહીં પાંચ-એકમો રચવાનું સ્થળ છે.

(ક) ભારત, પાકિસ્તાન, નેપાલ, અફઘાનીસ્તાન, ઈરાન, ઈરાક, સિરિયા.

(ખ) જાપાન, ફિલિપીન્સીઆ, હોન્ગકોંગ, હોન્ગકોંગ.

(ગ) મલાયા, સિંગાપોર, ઇન્ડોનેશિયા, સારાવાક, થુવાઈ, ઉત્તર બોર્નીઓ.

(ઙ) ખર્ષ, લાઈથેન, કમોડોઆ, લાઓસ, ફિલિપ-વાયેટનામ અને ફિલીપાઈન્સ.

(ચ) ચીન, ગ્રોજાહીઆ, ઉત્તર કોરીઆ અને ઉત્તર વાયેટનામ.

આવા પ્રાદેશિક જૂથોનું સ્થાપન તો ઉત્તમ છે. પરંતુ તેમાં સમાવિષ્ટ દેશો એકબીજા સાથે વ્યવહાર કરવા કેટલે અંશે તૈયાર થશે અને સંયોજન કેટલે અંશે આલોચે એ વિવાદાર્થક પ્રશ્ન છે. કારણ કે તેમના વિ-કાસના તબક્કામાં અને રાજકીય વિચારધારામાં મોટો ભેદભેદ પ્રવર્તે છે.

૪ એશિયાઈ દેશોએ તાજેતરમાં જ ભારે સગ્રામ પાદ આઝાદી મેળવી છે. એટલે રાષ્ટ્રીય સાર્વભૌમત્વ તેમજ સ્વાધીનતાની આગતમાં તેઓ વધારે પડતા સમાન, બળુત, અદઃકરી અને ધર્મ્યાણુ હોય તે સ્વાભાવિક છે. સહિષ્ણુ જાનર રચાય તો તો તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય એરી સંરેષાના કુદ્દમો-આદેશો અને મુશ્કાલોને માન આપવું પડે એશિયાઈ દેશો અપારે રાષ્ટ્રીયતાના જે ઉદ્વચ્છર્માં છે, ગર્વમાં ■ તે જોનાં સાર્વભૌમત્વનું સમાધાન કરવા તૈયાર નહોં થાય

૫. કેટલાંક આર્થિક પરિસ્થિતિ પશુ આવા સ-હિષ્ણુ જાનરની આડે આવે તેમ છે. યુરોપના દેશો સંયોજન વખતે આર્થિક વિકાસના જે તગકે સજ-ભાજે હતા તે તગકામાં જાપાન સિવાય એશિયાનો એક પશુ દેશ નથી. તેઓ બધા જ અસ્પષ્ટિકસિન અને મરીન છે. જે તેમનું સંયોજન થાય તો તો મરીનાઈ, ખેરાજગારી જ જોમાં થાય અને આંતર-દેશીય સંરેષા રચાય તેને માથે ભારે જવાજગારી લદાય.

બીજું આ બધા દેશો ખેનપેદાશો વિદેશ સદાવે છે. ઉદ્યોગીકરણ કરવા માટે મૂકીરૂપ માલસામાન મગાવવાને લઈને તેમજ દેશમાંના આંતરિક વપરાશમાં થતા વધારાને, લઈને, હુદીઆમણની તંગી અનુભવે છે આ સંજોગમાં તેઓ આપાત-નિકાસના નિષ્ત્રલ્લો કે કાઢા પદનિજો દૂર કરવામાં સંમત થાય એવું

ભાજે માની સકાય. જાનર ખુદમાં કરવાથી તેમના ધરઆમણના ઉલોગોને મળતું રક્ષણ દૂર થાય અને જાનરમાં જે રાષ્ટ્રીય ઇનિસારની સ્થિતિ હોય તે પશુ હા થાય. આમ, તેમનાં આર્થિક દિનો પશુ થવાય.

આ ઉપરાંત તટ-કર હાગ તેઓ વિકાસ માટેનાં જે સાધનો જોમાં કરતા હોય તે મળવાના બધ થાય. હુદીઆમણની તંગી અને બુતકાજમાં લીધેલી લોન પાછી વાળવાના પ્રશ્નો પશુ જોવા રહે. દેશની અંદર જ રાજગારીની તકો વિકસાવવાનું અને મુદઉલોગો વિકાસાવવાનું મુરકેન બને અને ભાવની સપાટી સિધર રાખવામાં પશુ મુરકેતી જીબી થાય.

આ પરિસ્થિતિ જોનાં એશિયાઈ દેશો વચ્ચે આર્થિક સહકાર થાય અને સહિષ્ણુ જાનર રચાય એવી સકથ-તાઓ ધણી જોાઈ દેખાય છે. વળી, અધ્યાન-પાક, પાક-શાસ્ત્ર, ભારત-ચીન, મલાયા-ઈન્ડોનેશિયા ઈ. દેશોના રાજકીય સંબંધો કેવા છે તે પશુ આપણે જારી રીને જાણીએ છીએ આ સંજોગમાં એશિયાઈ જાનર એ ધણો અપરિપકવ પથાલ મણાય, અવાસિક વિચાર કહેવાય તો તે અપમાનજનક ન લેખાતું જોઈએ. એશિયાના દેશો અપારે તો આર્થિક અને બપારી સદકાર માટે, યુરોપની જેમ, નાનીટી સરમાત કરે તે જ વર્તમાન માટે અને ભવિષ્યને માટે લાભ-કારક મણાશે

૭. અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રો કયે માર્ગે ?

મૂડીવાદ અને પરિણામગત સંસ્થાનવાદના અંત પછી પશુ સમૂહ રાષ્ટ્રો પોતાની સમૃદ્ધિ લકાવી રાખશે એવું વધણ જોવાતું મળે છે. એમને માટે તો આવી આંતરમુખ જૂથપંધી લાભકારક થઈ શકે તેમ છે જ. પ્રથમ છે અલ્પવિકસિત દેશોનો તેઓની સ્વાધીનતા નવી જ હોઈ-તેઓ તેનું જાતન કરવામાં અનિસમ્મત છે. તેઓ આવી જૂથપંધી કરે તો તેમને તે લાભકારક થાય તેમ જણાતું નથી.

ત્રીજું, રશિયાના સામ્યવાદે નવો સંસ્થાનવાદ શરૂ કરેલો છે. પૂર્વયુરોપના દેશો તેમાં રસાએલા છે. રશિયાની કુશોવની આજેવાની હેડગની નીતિ આવા નવા દેશો સાથે બપારર અને આર્થિક સંબંધો વધારી, વિચારસરણીની વચ્ચળપ્રાપ્તિ શરૂ કરવા માંત્રે છે. મૂડીવાદી સંસ્થાનવાદમાંથી માંડમાંડ મુત્રા યએલા દેશો સામ્યવાદી સંસ્થાનવાદમાં આસ્તે આસ્તે હોમાઈ જાય એવી પૂરી સકથતાઓ જીબી થયેલી છે રશિયા

પોતાની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને નાકાતને બંધે આવે
પ્રવાસ કરે તો તે નવાઈ બનેલું નહીં હોય અને
નવસ્વાધીન દેશોમાં, વિદ્યાસાક્ષી દેશોમાં આ જ વધુ
કામગીર, વધુ સફળ અને વધુ ઉપકારક રહેતો છે.

નવસ્વાધીન દેશોને આ મર્તામાં યશ્તા બચાવવા
અમેરિકા વધુ મુક્ત વિશ્વઆપારની હિમાયત કરી રહ્યું
છે. તે આવાં સદિયારાં બળરે આંતરજુબને બદલે
બહિષ્કૃત ધાય તેવા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. વિશ્વના સમૃદ્ધ
અને મુક્ત દેશો પોતાની સમૃદ્ધિ, મૂલીન દેશો સાથે
કેટલી અંશે અને કેટલા પ્રમાણમાં વહેચવા તૈયાર થાય
છે તેના પર ભવિષ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિકાસરણના વલણનો
અને વિશ્વાળ માનવજાતિની સુખસમૃદ્ધિને આધાર
રહેશે. અત્યારે તો તમામ અપવિદ્યોક્ષિત દેશો સમૃદ્ધિ
પામવા માટેના માર્ગ વિશે ચૂંચવણમાં છે, દિધામાં છે.
તેઓ નવો માર્ગ શોધી રહ્યા છે.

સંદર્ભ

ઇકોનોમિક્સ વીકલી : એપ્રિલ, ૨૭, ૧૯૬૨ :
એચ. ટી. પાર્સ : 'વાશિંગ્ટન
એન એશિયન કોમન માર્કેટ.'
: એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૬૩ વીલી
નોટ્સ : 'આફ્રિકન કોમનમાર્કેટ'

ઇકોનોમિક્સ રીવ્યુ : મે ૧૫, ૧૯૬૩ : ડૉ. અર
એસ. નિગમ : 'રેસનરેબ એફ
એન એશિયન કોમન માર્કેટ.'

ઇકોનોમિક્સ ટાઈમ્સ : મે ૧૦, ૧૯૬૩
મે ૨૮, ૧૯૬૩ : રીકર્ડ
બ્યુરો : 'પ્રોસ્પેક્ટસ ફોર ટ્રેડિંગ
વીથ આફ્રિકન કોમન માર્કેટ'

પ્રભુદ જીવન : એપ્રિલ ૧, ૬૨ : મનુષ્યો મહેતા :
'મજાદારી બળર'

જુલિઅન : મે, ૧૯૬૩ : રમેશ મ. બક્ષ : 'રાષ્ટ્રીય
સીમાઓની સંક્રમણ'

(બહુમંધાન પાન ૬૧૭ માં)

છે. ૧૯૫૭ની વડતીમજુતરી મુજબ ત્યાંની વરતી ૨,૦૬,
૧૭૭ની હતી અત્યારે તે વધીને ૩,૨૧,૬૨૧ થયાનો
અંદાજ છે જેમાં ૧૩,૦૦૦ ભારતીયો અને ૩,૪૪૦
યુરોપવાસી અને અમેરિકનોનો સમાવેશ થાય છે.

કુવૈતની ધગીના પેટાળમાં મુજબ તેલ સંપત્તિ
ભરી છે અને તેણે કુવૈતને જગતનું તવગરમાં તવગર
રાત્ન બનાવ્યું છે; અને ત્યાંની માથાદીઠ આવક વધુમાં
વધુ છે. ૧૯૪૬માં તેલ સરોવરનું કામ આરંભાયું
અને ૧૯૫૨માં તે ૩ કરોડ ૭૦ લાખ ટને પહોંચ્યું;
૧૯૫૬માં આ ઉત્પાદન ૬ કરોડ ટન પર પહોંચ્યું
અને ૧૯૬૧માં તેનું ઉત્પાદન ૮૨,૪૮,૨૨૨ લોગ ટન
ટન થયાનો અંદાજ છે. ચીના અજ અહેમદી તેલ
રીફાઈનરી રોજ તેલના ૧,૬૦,૦૦૦ બેરેલનું મુદ્દિ-
કરણ કરે છે. કુલ ઉત્પાદનના લગભગ ૮૩ ટકાની
બિટન અને અમેરિકા ખાતોનિકાસ થાય છે.

પેટ્રોલ ઉત્પાદનનું આ કામ એક બિટીશ અને-
રિકન કોર્પોરેશન કરે છે. ૧૯૫૧ના એક કરાર મુજબ
તેની અર્ધી આવક રોષને અંગત રીતે મળે છે. કુવૈતની
વાર્ષિક આવક ૧૬ કરોડ દિનાર એટલે કે ૬૪૦ કરોડ
રૂપિયા જેટલી થવા લાયક છે અને તેના ૮૦ ટકા તેલ
ઉત્પાદનમાંથી મળે છે. આ આવકમાંથી રાત્ન સામા-
નિક સેવાઓ પાછળ જગી રકમ ખર્ચે છે. રાત્નની
સહાય હારા આવતી ત્યાંની ૧૬૦ યાળાઓમાં કુલ
૪૫૧૫૭ વિદ્યાર્થીઓ છે જેમાં ૧૭,૪૬૫ વિદ્યા-
ર્થીઓને સમાવેશ થાય છે. લમુદના પાણીને મુદ્દ
કરવાનું અનોઝ કારણાનું પણ કુવૈતમાં આવે છે.

૧૯૫૦થી કુવૈત પર રોષ અબુદુલા અલ સાદમ
(જન્મ : ૧૮૭૫) સાસન કરે છે. તેમના
પૂર્વજે છેક ૧૭૫૬થી કુવૈત પર સાસન કરતા
આગ્યા છે. [સપાકિત]

પેટા ચૂંટણીઓનાં પરિણામો : દિવાલ પરનો આલેખ

સ્વનંત્ર કારતો આજનો મનાઈ અનેક કાંગ્રેસોએ ચાલુ પરિ-
ગિનિયા અકાપેસો છે; ને છતાં
બીજો કપાં પૂરી અખા પ્રગટ કરી
નિર્ણય લઈ શકતો નથી; ને છતાં,
કાગ આંધે પેતાનો મિત્રનજ નક્કર
રીને પ્રગટ કરવા ઈનેભર છે, ને
ચૂંટણી વખતે એનો ઉપયોગ કરી
લેવાનું એ હોડાનો પજુ નથી...

આજ કોડી કોડી મનાઈને વિશે
અમારો કંઈ કહેવું શક્ય નથી

અમારો સાર્વનિક ચૂંટણીઓએ
અનેકવાર અનેક આશ્ચર્યો પ્રગટ કર્યા
જે છે; અને આશ્ચર્યની એની ૧૫મી-
માં હજી તો ધણી વધુ અનુભવ
રતો પડેલા છે.

આવી રિયનિશાં કામચલા
ચૂંટણી-નિષ્ણાતો હજી ખાઈ
નખ તે નવાઈની વાન રહી નથી;
તે જ રીને પરિણામો અપવા પંચીય
અમુક મનાઈને કારણે જ અમુક
ઉમેદવારનો વિનય-પરાજય થયો

એવું પાકે પાયે કહેવું થ કુદર અનુ-
હ-મનાઈના અસખ્ય અસંતોષો,
ખવાઈનાં crosscurrentsમાંથી
કયા કયા પ્રવાહે નિર્ણાયક ફાળો
કાઢ્યો એવું કહેવાની કૃષ્ણતા વધારે
પડતી છે

આમ છતાં, કાલ્ય એટલી સમ-
ગ્રતા પૂર્વકના અવલોકન પછી
વલણે અને પ્રવાહો પ્રાપ્તે જરૂર
અચૂલી નિર્દેશ ધણ થાય

અહીં આજો મનાઈને હેતુ છે
-એટલું સ્પષ્ટ કરવું પડતું લેખારી.

અમરેલી

કુલ મનાઈ : ૪,૨૯,૦૧૦

કુલ મનાઈ : ૨,૩૮,૪૪૩

આચાર્ય કૃપાલાલ : ૧,૯૮,૫૨૬

દારિજ મહમદ ઈસાદિન : ૭૮,૨૭૯

ઈતર :

પાંચ અગ્રિયન ઉમેદવારો તથા

એક રિપબ્લિકન ઉમેદવારના ધર્ષ

ઈતર કુલ મના : ૨૧૮૫૬

શ થયેલા : ૯૫૮૮

*

કેરળાવાડ

કુલ મનાઈ : ૪,૭૭,૦૯૯

કુલ મનાઈ : ૧,૯૧,૮૧૧

ડો. રામમનોહર લોહીઆ : ૧,૦૭,૮૧૬

ડો. બી. વી. કેશર : ૫૯,૨૨૮

ઈતર :

પ્રમ સમાજવાદી (ગોહ) : ૧૬,૪૯૫

અગ્રિયન ઉમેદવાર (ચેડી) ૫,૪૨૨

*

લોનપુર

કુલ મનાઈ :

કુલ મનાઈ : ૨,૦૮,૦૭૨

રાજકેવ (કેમિસ) ૧,૨૭,૫૫૦

દીન દલાલ : (જનસમ) ૬૮,૩૫૩

ઈતર (અગ્રિયન ઉમેદવાર) : ૫૧૧૮

૨૬ થયેલા મના : ૭૦૫૧

રાજકોટ

કુલ મનાઈ : ૩,૬૩,૨૭૯

કુલ મનાઈ : ૧,૧૨,૮૮૬

શ્રી. મસાણી : ૮૩,૩૬૫

શ્રી. જોશી : ૬૬,૨૧૪

ઈતર :

અગ્રિયન ઉમેદવાર : ૩૪૨૫

૧૬ થયેલા મના : ૬૮૮૨

*

ભાવનગર

કુલ મનાઈ : ૬૬,૮૪૦

કુલ મનાઈ : ૩૯,૬૯૬

શ્રી. બળવંતરાય : ૨૭,૭૫૩

શ્રી. સનત મહેતા : ૯૬૪૧

ઈતર (અગ્રિયન) : ૩૦૪

૨૬ થયેલા મના : ૧૯૬૪

*

કેંગ્રેસનું પૃથક્કરણ

મેના પ્રેક્ષા અઠવાડિયામાં પાલારિ-ટની ચૂંટણી-ઓમાં ઉત્તર પ્રદેશના અમરોહા વિભાગમાં આચાર્ય કૃપાલાનીએ કેંગ્રેસના વરિષ્ઠ નેતા અને કેન્દ્રના વિદ્યુત સિંગ્રાઈના પ્રધાન હાર્દિઅ મદમદ ધર્માદિમને ૫૦,૦૦૦ મતે, તથા ઉત્તર પ્રદેશના ફરખાબાદ વિભાગમાં સમાજવાદી નેતા ડૉ. રામમનોહર લોહીઆએ કેંગ્રેસના માજી પ્રધાન ડૉ. ખી. વી. કેસકરને ૪૭,૫૦૦ મતે, તથા રાજકોટ વિભાગમાં સ્વતંત્ર પક્ષના મુખ્ય મંત્રી શ્રી. મસાણીએ ત્યાંના અમરૂષી કેંગ્રેસનેતા શ્રી. બેઠાલાલ જોષીને ૧૪૦૦૦ મતે હાર આપી છે.

આ ઘટનાઓ બાલ રીતે નાની હોવા છતાં, અમરૂષી હજિએ, કારતના બાવિના એક મહત્વના વળાંકની એવાણીરૂપ છે.

કેંગ્રેસને મળેલા આ પરાજયો તથા વિરોધીઓને મળેલા આ વિજયોના કારણો એકે બનને પક્ષો આવેલની ભૂમિકા પરથી 'ઉપર' જઈ શક્યા નથી; ત્યારે સ્વસ્થ છુદ્ધિપુરસ્કરના પૃથક્કરણ દ્વારા, લોકસાહીના બાવિ દ્વં વિઠાસની હજિએ, અમરૂષી ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર હાઈ જવાના જામત જવાબદાર પ્રયાસની તત્કાલ અપેક્ષા રાખવી વધારે પડતી છે.

એમમાં, આજે જ્યારે, સર્વસત્તાવાદી મીન આપણું અગ્ર (સદ્વાચ) ગળાને બેઠું છે અને એની વિસ્તારવાદી નેમ નજરમાં રાખી નવા પેંતરા ચાહવી રહ્યું છે, અને ન્યારે, કારત માટે લોકસાહી રાષ્ટ્રીય એકતા જરમ અને સત્વર સર્વપક્ષી કાર્યક્રમ જની જવો જોઈએ ત્યારે જ, આપણા દેશના પીઠ પક્ષો અને નેતાઓ એટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઈ ન શકે—એ એની તેની ચિંતાનો વિષય નથી.

કેંગ્રેસની આત્મવૃદ્ધિ

કેંગ્રેસની વરિષ્ઠ નેતામીરીની કરુણતા એ છે કે આ પરિણામોથી તે અર્કગાઈ બેઠી હશે, યુરસે થઈ હશે, કે કે અશે મુંઝવણ પણ અનુભવતી હશે, પરંતુ સંસ્થા અને રાજસત્તા તરીકે બેઠું આત્મમંથન

કરવાની ધરી આવી લાગી છે—દિવાલ પર અક્ષર લખાઈ ચૂક્યા છે—એવો આપાત તેને લાગે છે. એવું દેખાતું નથી; ત્યાં આત્મવૃદ્ધિના પેનમાંથી કારે યુરથાર્ય કરી બહાર આવવાના સંકેતની તો વાગત રી.

કેન્દ્રીસ એ હકીકતો આગળ ધરી નિર્ભર રહે છે કે—

કેન્દ્રની લોકસભા અને રાજ્યોની વિધાન-સભામાં કેંગ્રેસની પકડને આંચ આવે એવું કશું જ બન્યું નથી. હા ત,

૧. કેન્દ્રની લોકસભામાં કેંગ્રેસ સભ્યોની ૭૦% બહુમતિ છે એમાં આંચ આવે એવું કશું જ બન્યું નથી

૨. ગુજા એમિલ-મે માં એકંદર ૪૦ જેટલી પેટા ચૂંટણીઓ થઈ આમાં લોકસભાની ૭ અને વિધાન-સભાઓની ૩૩. આ ચૂંટણીઓમાં કેંગ્રેસે લોકસભાની ૩ અને વિધાનસભાની ૨૧ બેઠો હાથ કરી છે, અને થલે રથલે, સારી એવી બહુમતિથી.

† આખા દેશમાં થયેલી તાજેતરની પેટાચૂંટણીઓ તરફ નજર કરવી મહત્વની છે—

પશ્ચિમ બંગાળ : પંચે બેઠો કેંગ્રેસે ૭ મતે કરી-૧૯૬૨ કરતા વધુ સારા મંત્રી.

મહારાષ્ટ્ર : અવાજુની કરાહમાં બેઠોમાં ૨૨૦૦૦ મતે કેંગ્રેસ જ છતી મંથ.

ઓરિસા : કેંગ્રેસમાં આંતરિક વિખવાદો છતાં કેંગ્રેસે સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવારને સીધા સામન્યમાં ૧૨૦૦૦ મતથી હાર આપી.

બિહાર : અહીં પૂણું કેંગ્રેસના આંતરિક વિખવાદો પારાવાર હોવા છતાં મુન્શીરપુરની બેઠો ૬૦૦૦ વધુ મતથી સમાજવાદી હરીફને હરાવીને કેંગ્રેસે જ મેળવી.

આન્ધ્ર : બાલદેવમાં સ્વતંત્ર પક્ષને માત્ર ૨૦૦૦ મતથી હરાવી કેંગ્રેસ વિજયી નીવડી—(કુલ ૩૬,૦૦૦ મતદાન)

અર્ધ પ્રદેશ : સવરપુર ખાતે જનસંધને બારે પરાજય આપી કેંગ્રેસ ઉમેદવાર વિજયી નીવડ્યો.

AN

ENGLISH-GUJARATI GLOSSARY

OF

SCIENTIFIC TERMS

IN NAGARI SCRIPT

COMPILED BY

P. G. SHAH M. A., D. Sc.

L. A. S. (retired)

કેંગ્રેસનું પૃથક્કરણ

મેના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પાઠશિલ્પી ચૂટણી-ઓમાં ઉત્તર પ્રદેશના અમરેશ્વર વિભાગમાં આમાં કૃપાલાનીએ કેંગ્રેસના વરિષ્ઠ નેતા અને કેન્દ્રના વિદ્યુત સિંચાઈના પ્રધાન હાર્દિક મદમદ છાયાદિમને ૫૦,૦૦૦ મતે, તથા ઉત્તર પ્રદેશના કૃષ્ણાગ્રહ વિભાગમાં સમાજવાદી નેતા ડૉ. રામમનોહર લોહીઆએ કેંગ્રેસના માજી પ્રધાન ડૉ. પી. વી. કેસકરને ૫૭,૫૦૦ મતે, તથા રાજકોટ વિભાગમાં સ્વતંત્ર પક્ષના સુખ્ય મંત્રી ઈ. મહાણીએ ત્યાંના અમરથી કેંગ્રેસનેના થી, જોડાલાલ જોષીને ૧૪૦૦૦ મતે હાર આપી છે.

આ પટનાઓ બાબત રીતે નાની હોવા છતાં, અમરદી દિલ્હી, ભારતના ભાવિના એક મહત્વના વળાંકની એંધાણીરૂપ છે.

કેંગ્રેસને મજેલા આ પરાજયો તથા વિશેષીઓને મજેલા આ વિજયોનાં કારણો અંગે બંને પક્ષો આવેશની ભૂમિકા પરથી 'ઉપર' જઈ શક્યા નથી; ત્યારે સ્વસ્થ છાદિપુરસરના પૃથક્કરણ દ્વારા, લોકદાવીના ભાવિ દૃઢ વિકાસની દિલ્હી, મળતે હવેત્તર ભૂમિકા પર હર્ષ જવાબના જામન જવાબદાર પ્રવાસની તત્કાલ અપેક્ષા રાખતી વધારે પડતી છે.

એમાં, આજે જ્યારે, સર્વસત્તાવાદી ચીન આપણું અંજ (લદાખ) ગળાને ખેંચે છે અને એની વિસ્તારવાદી

ચેતના ગોઠવી રહ્યું છે, અને હી રાષ્ટ્રીય એકતા પરમ અને બની જ્વો જોઈએ ત્યારે જાના પીઠે પક્ષો અને નેતાઓ એટલી ઠાંકે જઈ ન શકે—એ એવી તેથી ચિંતાનો નથી.

આત્મતુષ્ટિ

કેંગ્રેસની વરિષ્ઠ નેતાશ્રીની કટુલ્લતા એ છે કે આ પરિણામોથી તે અઠગાઈ જોઈ હશે, યુરસે થઈ હશે, કેંક અંશે મંત્રવચ્ચ પચ્ચ અનુભવતી હશે, પરંતુ સંસ્થા અને રાજસત્તા તરીકે જોડું આત્મમંથન

કરવાની થકી આવી શકી છે—દિવાલ પર અમરેશ્વર લખાઈ ચૂક્યા છે—એવો આપાત તેને લાગ્યો હોય એવું દેખાતું નથી; ત્યાં આત્મતુષ્ટિના ધેનમાંથી વારે પુરુષાર્થ કરી બહાર આવવાના સંકેપની તો વાતજ રી?

કેંગ્રેસ એ હકીકતો આમળ થરી નિરાંત સેવે છે કે—

કેન્દ્રની લોકસભા અને રાજ્યોની વિધાન-સભામાં કેંગ્રેસની પકડને આંચ આંચે એવું કશું જ બન્યું નથી. હા ત,

૧. કેન્દ્રની લોકસભામાં કેંગ્રેસ સભ્યોની ૭૦% બહુમતિ છે એમાં આંચ આંચે એવું કશું જ બન્યું નથી.

૨. ગયા એપ્રિલ-મે માં એકંદર ૪૦ જેટલી પેટા ચૂટણીઓ થઈ છે. આમાં લોકસભાની ૭ અને વિધાન-સભાઓની ૩૩. આ ચૂટણીઓમાં કેંગ્રેસે લોકસભાની ૩ અને વિધાનસભાની ૨૧ બેઠકો હાથ કરી છે, અને થશે સ્થળે, સારી એવી બહુમતિથી.

† આખા દેશમાં ચૂંટણી તાલેતરની પેટાચૂટણીઓ તરફ નજર કરવી મહત્વની છે—

પશ્ચિમ બંગાળ : પચિ બેઠકો કેંગ્રેસે હાથે કરી—૧૯૬૨ કરતાં વધુ સારા મતથી.

મહારાષ્ટ્ર : અવાજની કરાઈમાંની બેઠકમાં ૨૨૦૦૦ મતે કેંગ્રેસ જ જીતી ગઈ.

એરિસા : કેંગ્રેસમાં આંતરિક વિખવાદો છતાં—કેંગ્રેસે સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવારને સીધા સામનામાં ૧૨૦૦૦ મતથી હાર આપી.

મિહાર : અહીં પણ કેંગ્રેસના આંતરિક વિખવાદો પારાત્વર હોવા છતાં મુઝફ્ફરપુરની બેઠક ૬૦૦૦ વધુ મતથી સમાજવાદી દરોહને હરાવીને કેંગ્રેસે જ મેળવી.

અમરેશ્વર : બાલદેવમાં સ્વતંત્ર પક્ષને માત્ર ૨૦૦૦ મતથી હરાવી કેંગ્રેસ વિજયી નીવડી—(કુલ ૩૬૦૦૦નું મતદાન)

મધ્ય પ્રદેશ : રાજપુર ખાતે જનસંઘને બારે પરાજય આપી કેંગ્રેસ ઉમેદવાર વિજયી નીવડ્યો.

(એ વાત પણ સાચી છે કે—૧૯૬૨ની સાંવૈનિક ચૂંટણીમાં કેન્ડેસને આ ૪૦ મેડેકાગાથી કુલ ૨૧ મેડેકા જ મળી હતી આ પેટાચૂંટણીઓમાં કુલ ૨૪.)

૩. ૧૯૬૨ વખતે આ ચૂંટણીઓમાં કેન્ડેસને જેટલા ટકા મત મળેલા તેના કરતાં આ વખતની પેટા ચૂંટણીઓમાં (ફરમાખાદ અને રાજકોટ બાદ કરતાં) તેને વધુ ટકા મત મળ્યા છે

એટલે કે, સંખ્યાદૃષ્ટિએ—મેડેકા અને મતની બાબતમાં—કેન્ડેસે ૧૯૬૨ની સાંવૈનિક ચૂંટણીઓ કરતાં સાચું પરિણામ મેળાવ્યું છે.

૪ પ્રતિધાની મણાવાય છે તેવી મેડેકામાં હાર્દિશ સાહેબ, ડો. કેસકર અને શ્રી જોહાલાલ જોષીને હાર મળી છે, તો ખીલે બાજુ ભાવનગર 'વિભાગમાં, શ્રી. બળવંતરાય મહેતાએ યુગ્મરાતના પ્ર. સ. પક્ષના બાહોશ નેતા બને વક્તા શ્રી સગત મહેતાને ૧૮૦૦૦મતે હાર આપી છે; જોનપુરમાં પણ, જોનપુર જનસંધાને ગઢ મણાતો હોવા છતાં તથા ૧૯૬૨ની સાંવૈનિક ચૂંટણી વખતે જનસંધાને વિજય પ્રાપ્ત થયો હોવા છતાં, આ વખતે કેન્ડેસે જનસંધાને ૫૯૦૦૦ વધુ મતે સત્કરમ પરાજય આપ્યો છે.

દેંકમાં, કેન્ડેસી નેતાઓની દૃષ્ટિએ—

● ૧૯૬૨ની સાંવૈનિક ચૂંટણી પછીની થતનાઓ અને તેને અંગેની કેન્ડેસની નીતિરીતિ તથા તેના રાજ્યકારભારના દોષોને કારણે દેશની રાજકારણી આંબોદવામાં ખાસ કંઈ ફેરફાર થયો છે અને એવું પ્રતિનિધિ આ ચૂંટણીઓમાં પાડ્યું છે—એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી.

તો પછી, કેન્ડેસની નેતાગીરીની દૃષ્ટિએ પરાજયનાં કારણો શાં છે? પરાજયનાં કારણો

કેન્ડેસના વરિષ્ઠ નેતાઓ, રચાનિક નેતાઓ તથા કેન્ડેસ તરફી વર્તમાન પંચોએ કેન્ડેસના પરાજય અંગે આજ સુધીમાં જે જુદાં જુદાં કારણો જણાવ્યા છે તે જ, અમારી દૃષ્ટિએ તો, પૂરતાં મળીર છે—

અમરોહા-ફરમાખાદના પરાજયનાં કારણો—

(૧) અમરોહા મનાદાર વિભાગ કેન્ડેસની વિરુદ્ધમાં હતો

(૨) પ્રો. કરજુને બંદેલે છેલ્લી થીએ હાર્દિશ સાહેબને એકા રાખ્યા એ મળીર વ્યૂહરત્નકે જૂલ હતી આને કારણે સમયસર પૂરતી તૈયારીઓ થઈ ન શકી.

(૩) પક્ષમંજિત કરતાં બંધિતગત વક્રદારી તથા જૂથ, કોમ, ધર્મ અનુસારની વફાદારી કારણરૂપ હતી

(૪) વિરોધીઓએ છીછત કામવાદનો લાભ લીધો હતો†

પરંતુ પત્રકારો અને નિરીક્ષકો તરફથી જે પ્રાદિતીઓ બહાર આવી છે તે કેન્ડેસના પરાજય અંગે ધણો વધુ પ્રકાશ પાડે છે:

૧. કેન્ડેસનો આંતરિક કલહ મુખ્ય કારણરૂપ હતો†

૨. સુરદાખાદના ૫૦૦ જેટલા આર. એસ. એસ જુવાનો કેન્ડેસ ચૂંટણી તનમાં લાખસ ધર્ષ જર્ષ અમરોહાના ચૂંટણી મથકમાં ફનાખોર રમત રમ્યા હતા.

† આવાથે કૃપાલાનીને જીતાડવા જનસંધે કમર કરી હતી એ દૃષ્ટિએ હિંદુ કામવાદનો આવાથે લાભ લીધો† મતદાન જોતાં એવું પણ રૂપરૂ જણાય છે કે ઓડી સંખ્યામાં ખુદ મુસ્લિમોએ પણ હાર્દિશ સાહેબ વિરુદ્ધ જર્ષ કૃપાલાનીજીને મત આપ્યાં હતા. આ દૃષ્ટિએ મુસ્લિમ કામવાદનો ય તેમણે લાભ લીધો! કે પછી સામસાઓ છેદ જોડી મણા! વળી, કેન્ડેસે સ્થાની પસંદગી જતી કરીછેલ્લી થીએ હાર્દિશ સાહેબની પસંદગી કરી તેની પાછળ ૩૮% મુસ્લિમ મતદારોનો લાભ લેવાની કોખી મળવી ખરી જ. અમાર માટે ય કેન્ડેસે બદારથી મુશ્કાળોને આમંત્રી મરજીદોમાં સલામો જરી હતી

† અમરોહામાં કેન્ડેસની બંને પાખોએ હાર્દિશ સાહેબનો સ્વીકાર કર્યા પછી, બંને ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. ગુપ્તાએ એમને ઊભા કરેલા હોવા છતાં ખુદ ગુપ્તા પોતે જ હાર્દિશ સાહેબને જીતાડવા પૂરતા મળીર ન હતા—એવું મેનનજૂથ માને છે! (વેટિનિટ : ચિત્ર)

૩. બંને સ્થળે (અમરોહા અને ફરૂખા-બાદ) કોંગ્રેસી ચૂંટણી તંત્રમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવનારાઓમાંના અનેક, અદર ખાનેશી, કૃપાલાનીજીને મદદ કરતા હતા.

૪. બંને સ્થળે કોંગ્રેસના અગ્રણીઓ દ્વારા સાચા હેવાલો 'ઉપર' સુધી પહોંચ્યા ન હતા.

૫. કોંગ્રેસી છાવણી કાર્યકર્તાઓની ઉચ્ચ-નીચ શ્રેણીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. ડા. કેસકર એક હુકમ છેડે, તેમની હાથ નીચેના પોતાની હાથ નીચેતાને પસાર કરે, અને ત્રીજે ઘોંઘાળે....! 'નીચે' સુધી ભાગ્યે જ કશું સમયસર પહોંચતું હતું!

૬ ફરૂખાબાદમાં સમાજવાદી કાર્યકરોએ અમ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખ્યો હતો; ત્યારે કોંગ્રેસ છાવણીઓમાં ઉદાઉપણાને દેખાતો હતો—કાર્ગીની ક્ષતિ માથાથી પૂરવાનો પ્રયાસ હતો.

—પ્રદેસ કોંગ્રેસના મહારથીઓ 'લકઝરી કાર'માં ફરી સકાવ એવા માગેમાં જ રૂખા હતા; અને મામડે ફરવા મલા હોય તો જ 'બોમ્બન સમાર ભ' માટે પોત્રાજી બાળના અમરોહા આવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહેતા.

● ત્યારે કૃપાલાનીજીના ચૂંટણી સેરોડો મુખ્યતઃ ગાંધી આશ્રમના તેમના સાથીઓ હતા, અને ખુદ કૃપાલાનીજી પોતે પ્રત્યેક ગામે પદયાત્રા કરવા રખડવા હતા—સાંકાઈ અને જમના ઉદાદરચૂરૂપ બની પ્રત્યેકો પ્રેમભવ છતી લેતા હતા.

રજકોટ

રાજકોટ તો કોંગ્રેસી મઠ હતો અમરોહા અને ફરૂખાબાદમાં ૧૯૬૨માં ૩૦ થી ૩૩% મતથી જ કોંગ્રેસ છતી હતી ત્યારે, રાજકોટમાં થી દેશ ૧૯૫૧માં ૬૧%, ૧૯૫૭માં ૭૧% અને ૧૯૬૨માં ૫૫% મત મેળવી, દરીફને ૪૧૦૦૦ મતે હરાવીને, વિજયો બન્યા હતા.

એટલે કે

રાજકોટમાં કોંગ્રેસ બીજા તમામ વિરોધીઓના એકઠા મતો કરતાં જ ઘણા વધુ મત મેળવીને વિજયી

બનતી આવી હતી જાણે આ કોંગ્રેસી મઠ તૂટ્યો શ્રી. મસાણીના પ્રહારે—શ્રી મસાણી ૫૩% મત મેળવી, ૧૪૦૦૦ મતની હાર આપને છતી ગયા!

—કોંગ્રેસે પોતાના આ પરાજયનું કારણ રાજ્ય મહારાજા—મહારાણીઓએ સ્વતંત્ર પક્ષને ટેકો આપ્યો એમાં બોધ્યું.

—કેટલાક પત્રકારોએ શ્રી મસાણીની સંગઠન શક્તિ અને ચૂંટણી—કાર્યોલિયતને કારણે પગલાં ગણાવી.

પરંતુ શ્રી. મહાવીર ત્યાગી જેવા ભૌતિકશાના કોંગ્રેસીસભ્ય એક પચાસ આજળ વધી એટલું સ્વીકારે છે—

કોંગ્રેસનો પરાજય કોંગ્રેસની નીતિઓ સામેના ચુકાદો નથી, પરંતુ એ નીતિના ખામીભર્યા અમલ સામેના ચુકાદો છે.

૧રાજ્ય કોંગ્રેસની સંસ્થાકીય ખામીઓને આભારી નથી; પ્રધાનો અને વહીવટી તંત્રની ખામીઓને આભારી છે

વધુમાં—તેઓ એ વાત પણ સ્વીકારે છે કે કોંગ્રેસનો આંતરિક સડો, આકરા કરવેરા, ભાવ વધારા અને સુવર્ણનીતિ પણ કેકે અંશે કારણરૂપ બન્યાં હશે. તો—

પંજાબ વિધાન સભાના માણ સ્પીકર યુરુશાળસિંહે પરાજયનું કારણ કોંગ્રેસ રાજ્યમાં વ્યાપક બનેલ ભટ્ટાચાર, સંગઠના વચેરેને ગણાવેલ છે.

૫૨૮—

'શુભશત સમયોદય' જેવા કોંગ્રેસતરફી વર્તમાન પત્રે સ્વયં પત્રકારતાના પ્રણાલીને ઢાળે તે રીતે વધુ સ્પષ્ટ પૃથક્કરણી દિગત કરી છે—

“(કોંગ્રેસની) ભાગ્ય શક્તિને ભડે રાજકોટમાં બેઠીને સ્વતંત્ર પક્ષના મદામતો વિજયી બન્યા છે, જ્યારે કોંગ્રેસી માટે ઓછા આસાતની વાત નથી જ...જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિને લાગે વળે છે ત્યાં સુધી શુભશતમાં પણ જનતા કોંગ્રેસથી વિમુખ બનતી ચાલી છે, એવી પ્રતીતિ રાજકોટ ચૂંટણીએ કરાવી છે

“રાજકોટ સમસ્ત દેશમાં જે વસણ ફર્માવાઈ રહ્યું છે તેની પૂર્તિ કરી છે...રાજકોટ અમરોદા અને ફરખાબાદની ત્રણે બેઠકોએ સરકારની નીતિ અંગિના પ્રજામનુ પ્રતિબંધ જ પાડ્યું છે...પ્રજાને અનેક કારણોસર સરકારી નીતિ પ્રતિ અણુગ્રેષ્ઠ છે તેથી જ્યાં જ્યાં એના પ્રશ્નો પર સંસદની ચૂટણી લગાય છે ત્યાં એ અપ્રકટ થયાં વચર રહેતી નથી.

“સરકારની કરવેરાની નીતિ કે સુવર્ણનીતિ પ્રજામાં આદરવાય નથી. એટલા માટે નહિ કે તે વ્યાજબી નથી, પરંતુ તેની યોગ્યતા હજી સમજાઈ નથી. સરકાર મને તેના અર્થ કરતી હોય, કરકસર નામ પૂરતી થયું ના થતી હોય, વહીવટમાં પારાવાર વિલંબ અને સયોજનના અમાવની યુગ્મો પડતી હોય ત્યારે માત્ર સંરક્ષણના નામ હેઠળ આકર કરવેરા માટે લોખામાં હોશ ન રહે એ સ્વાભાવિક છે.

(૨૭ સ ૧-૫-૬૩)

અસખત અહીં રજૂ થયેલાં કાંલો અનેકાનેક કારણોમાંનાં કેટલાંક છે, અને મુખ્ય કહી શકાય તેવાં મ કેટલાંકનો સ્વીકાર થયો હજી બાકી ૫ હશે તેમ, આટલાં કારણો આશય આપવા અને ઊંડા આતમચંદનને પ્રેરવા પૂરતાં ગણાય. પરંતુ—

● કો-ગ્રેસની કડુણા એ નથી કે તેનો આ બેઠકોમાં પરાજય થયો છે, કડુણા એ છે કે જોડા આતમચંદન અને અન્વેષણની શરજ જ હજી તેને વરતાઈ નથી.

અથવા તે પોતાની નીતિ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું નવેમરથી પુષ્કરણ કરવા ઇચ્છતીયું હશે, તેમ એવી સક્તિ અને રૂર્તિ કદાચ તે યુવાથી બેઠી છે.

આવું ન હોત તો, કોગ્રેસ નજીવી દેખાતી હતી ચંબીર દરગામી પરિણામોની આગહી કરનારી ધટનાઓ તરફ ઠંડું કંઠેજી રાખી ન શકત; ને આ પરિણામોથી તેની સત્તા ઉપરની પકડમાં કશી જ તત્કાલિ આંચ આવવાની નથી એવી તિરાંત સેવવાનું શક્ય ન બનત.

† તાજેતરમાં શ્રી મોરારજીભાઈએ અને શ્રી નાઠાએ વધુ સચિંતા પ્રગટ કરી છે તે જોતા—

વિજેતાઓનું પૃથક્કરણ

વિજેતા વિરોધ પક્ષો પોતાના વિજયનાં કયાં કારણો આગળ ધરે છે? અને વિજયનું એમનું અર્થાંકન કેવું છે?

વિરોધ પક્ષોએ તેમના ચૂટણી પ્રચાર દરમ્યાન મોટે ભાગે ગ્રેસિસની નીતિ—રીત સામે કોઈ સમાન્તર નીતિ—રીત ઉપર ભાર આપવા કરતાં કોગ્રેસની, દુર્દા જુદાં કારણે, છતાં એક દર વ્યાપક રીતે, અળખામણી બનેલી કેટલીક રીતિ—નિતિઓ ઉપર પ્રહાર ઝીંક્યા છે. ઉપરાંત કેટલાંક સ્થાનિક અસતોષે ઉપર વિરોધ લક્ષ આપ્યું છે.

આચાર્ય કૃપાલાનીએ સૌથી વધુ પ્રહાર ઝીંક્યો હતો ૫ નહેરુની ચાંતી નીતિ ઉપર—ભારતની સંરક્ષણ શિથિલતા ઉપર. આ ઉપરાંત, જમીન મહેસલમાં પડેલા ૨૫% સરમજન; કેરેસીન, ખંડ, તથા ખેતર જરિયાતની ચીજવસ્તુઓમાં આવેથી નવી મોંઘવારી અને અછત; તથા સડેલા વહીવટી તંબને કારણે લાકડાકારોને હાથ ચાલી ચૂકેલી કિસાનોની જમીન—વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. ઉપરાંત આચાર્યના ૫. નહેરુ ઉપરના સીધા આપખા સળ માર્યું જ હતું.

ડો. લોહીઆએ એમના ચૂટણી પ્રચાર દરમ્યાન ૫. નહેરુ સામે વધુ ઉમ જની અંગત પ્રહારો કર્યાં હતાં, અને ‘અગ્રિજને હકાવો’નું સૂત્ર માર્યું હતું. તથા નાના ખાતેદારોને મહેસલ-સુક્તિ આપવા અને જીવન જરિયાતની ચીજોના કાવો ઉપર નિયંત્રણ મૂકવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

શ્રી અસાધુરિએ પોતાનો મેરઘો વધુ કાબેલિયનથી સળ્યો હતો. એમની સંજઠન સક્તિ અને ચૂટણીના અનુભવો ઉપરાંત એમનો રાજકીય પ્રચાર પણ વધુ મુદ્દાસરનો હતો. મુખ્યત્વે, ગમનની વધતી જતી ઈન્દિરાધારી, તેના પશ્ચિમપૂર્વ પ્રાંતની હાડમારી, તેના પશ્ચિમપૂર્વ વહીવટી તંત્રનો સડો; સરક્ષણની નિષ્ફળતા, ‘ઈમરજન્સી’ને નામે લોકશાહી ઉપર પ્રહાર અને આકર કરવેશ; તટસ્થતાને નામે મિત્ર-શત્રુને ઓળ-

૩. બને સ્થળે (અમરેલી અને કુરુખા-
ખાલ) કેંગ્રેસી ચૂંટણી તંત્રમાં મહત્વનું સ્થાન
ધરાવનારાઓમાંના અનેક, અદર ખાતેથી,
કૃપાલાનીછને મદદ કરતા હતા.

૪. બને સ્થળે કેંગ્રેસના અગ્રવરિયન હતું,
સાચા હેવાલો 'ઉપર' સુધી પહોંચના ન હતા.

૫. કેંગ્રેસી છાવણી કાર્યકર્તાઓની
ઉપચ-નીચ શ્રેણીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી.
ડો. ટેસકર એક હુકમ છોડે, તેમની હાથ
નીચેના પોતાની હાથ નીચેનાને પસાર કરે,
બંને ત્રીજે ઓધાને....! 'નીચે' સુધી ભાગ્યે
જ કશું સમયસર પહોંચતું હતું!

૬. ફરૂખાખાલમાં સમાજવાદી કાર્યકરોએ ત્રમ
ઉપર મુખ્ય આધાર રાખ્યો હતો; ત્યારે કેંગ્રેસ
છાવણીઓમાં ઉઝાડેપણાનો દેખાવ હતો—કાર્મીનો કલિ
માણુથી પૂરવાનો પ્રયાસ હતો.

—પ્રદેશ કેંગ્રેસના મહારથીઓ 'લકઝરી કાર'માં
ફરી સકાય એવા મામેમાં જ રૂમાં હતા; અને મામકે
ફરવા ચલા હોય તો ય 'ભોજન સમારભ' માટે
પેટ્રોલ ખાળના અમરોહા આવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહેતા.

૭. ત્યારે કૃપાલાનીછના ચૂંટણી ચેરોડા મુખ્યતઃ
માધી આશ્રયના તેમના સાથીઓ હતા; અને ખુદ
કૃપાલાનીછ પોતે પ્રત્યેક ગામે પદયાત્રા કરના રખડયા
હતા—સાદાર્થ અને શ્રમના ઉદાહરણરૂપ બની
પ્રાપ્તો પ્રેમવાન છતી લેના હતા.

રાજકોટ

રાજકોટ તો કેંગ્રેસી ગઢ હતો. અમરોહા અને
ફરૂખાખાલમાં ૧૯૬૨માં ૩૦ ા ૩૩% મતથી જ
કેંગ્રેસ છતી હતી ત્યારે, રાજકોટમાં શ્રી. ટેમર
૧૯૫૧માં ૬૧%, ૧૯૫૭માં ૭૧% અને ૧૯૬૨માં
૫૫% મત મેળવી, હરીફને ૪૧૦૦૦ મતે હરાવીને,
વિજયી બન્યા હતા.

એટલે કે

રાજકોટમાં કેંગ્રેસ બીજા તમામ વિરોધીઓના
એકઠા મતો કરતાં ય મધ્ય વધુ મત મેળવીને વિજયી

બનતી આવી હતી આવો આ કેંગ્રેસી ગઢ તૂટ્યો
શ્રી. મસાણીના પ્રહારે—શ્રી. મસાણી ૫૩% મત મેળવી,
૧૪૦૦૦ મતની હાર આપને છતી ચલા!

—કેંગ્રેસે પોતાના આ પરાજયનું કારણ
સાબ મહારાજા-મહારાણીઓએ સ્વતંત્ર પક્ષને
ટેકો આપ્યો એમાં બેધુ,

—કેટલાક પત્રકારોએ શ્રી મસાણીની સંગઠન કલિત
અને ચૂંટણી-કાર્યસિદ્ધતને કારણરૂપ ગણાવી

પરંતુ શ્રી મહાનીર ત્યાગી જેવા લોકસભાના
કેંગ્રેસીસભ્ય એક જમણું આગળ વધી એટલું સીકારે
છે કે—

કેંગ્રેસનો પરાજય કેંગ્રેસની નીતિઓ સામેનો
ચુકાદો નથી, પરંતુ એ નીતિના ખામીશર્મા અમલ
સામેનો ચુકાદો છે.

પરાજય કેંગ્રેસની સંસ્થાકીય ખામીઓને
આભારી નથી; પ્રધાનો અને વહીવટી તંત્રની
ખામીઓને આભારી છે.

વધુમાં—તેઓ એ વાત પણ સીકારે છે કે
કેંગ્રેસનો આંતરિક સડો, આકરા કરવેશ, ભાવ વધારા
અને સુવર્ણનીતિ પણ કેક અરી કારણરૂપ બન્યા હશે.

તો—

પંખમ વિધાન સભાના ચાલુ સ્પીકર યુરુવાળસિંહે
પરાજયનું કારણ કેંગ્રેસ રાજ્યમાં વ્યાપક બનેલ ભટ્ટા-
ચાર, સર્ગાવાદ વગેરેને ગણાવેલ છે.

પરંતુ—

'ગુજરાત સમાચાર' જેવા કેંગ્રેસતરફી વર્તમાન
પત્રે સ્વસ્થ પત્રકારિતાની પ્રણાલીને યાજે તે રીતે વધુ
૨૫૯ જ્યઞ્ઞસ્તુતી ક્ષિત કરી છે—

“(કેંગ્રેસની) ભામક ગદાનો ભડો રાજકોટમાં
બેઠોને સ્વતંત્ર પક્ષના મદાયત્રી વિચારી બન્યા છે, એ
કેંગ્રેસી માટે એછા આસ્વાતની વાત તથી જ...ભમાં સુધી
રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિને લાગે વગણે છે ત્યાં સુધી
ગુજરાતમાં જણ જનતા કેંગ્રેસથી વિમુખ બનતી ચાલી
છે, એની પ્રતીતિ રાજકોટ ચૂંટણીએ કરાવી છે.

“સરકારે સમગ્ર દેશમાં જે વજન કર્ણાધારી રાજ્યો છે તેની પૂર્તિ કરી છે...સરકારે અમરોહા અને ફરિયાદની તથા બેંગલોર સરકારની નીતિ અંગેના પ્રશ્નનું પ્રતિબંધ બંધ પાડ્યું છે...પ્રશ્નને અનેક કારણોસર સરકારી નીતિ પ્રતિ અણુઓ છે તેથી જ નહીં એના પ્રશ્નો પર એકાદની ચૂંટણી લડાય છે ત્યાં એ બંધના કાર્ય વગર રહેતી નથી.

“સરકારની કરવેરાની નીતિ કે સુવર્ણનીતિ પ્રશ્નમાં આદરવાનું નથી. એટલા માટે નહિ કે તે બ્યારાબી નથી, પરંતુ તેની યોગ્યતા હજી સમજાઈ નથી. કારણકે એ તેના અર્થ કરતી હોય, કરકાર નામ પૂરતી પણ ના થતી હોય, વહીવટમાં પારાવાર વિદ્યુત્ત અને સંયોજનના અભાવની જુઓ પડતી હોય ત્યારે માત્ર સરકારના નામ હોજી આદર કરવેરા માટે લોકોમાં હોજી ન રહે એ સ્વાભાવિક છે.

(યુ. સ ૧-૫-૬૩)

અસબત અહીં રજૂ થયેલા કારણો અનેકનેક કારણોમાંના કેટલાક છે, અને મુખ્ય કહી શકાય તેવા ૫ કેટલાકનો સ્વીકાર થયો હજી બાકી ૫ હશે તેમ, આટલા કારણો, આધાર આપવા અને હોજી આતમકથનને પ્રેરવા પૂરતાં નહીં. પરંતુ—

● કો-ગ્રેસની કુલ્યા એ નથી કે તેનો આ એકોમાં પરાજય થયો છે; કુલ્યા એ છે કે એક આતમકથન અને અન્યેયની ગરજ બંને હજી તેને વરતાઈ નથી.

અથવા તે પોતાની નીતિ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું નવેસરથી પૃથક્કરણ કરવા ધ્યેયની સાથે હશે, તેમ એવી શક્તિ અને રૂઝીની કદાચ તે શ્રાવણ બેઠી છે.

આવું ન હોત તો, કો-ગ્રેસ નહીં દેખાતી જ્યાં મંજૂર દરમ્યાન પરિણામોની આપણી કરનારી પદનાએ તરફ હંકું કરેલું રાષ્ટ્ર ન શકે; ને આ પરિણામોથી તેની સત્તા ઉપરની પકડમાં કશી જ તકોલ અંચ અવવાની નથી એવી નિરાશ સેવવાનું શક્ય ન બનતું.

† તાજેતરમાં શ્રી. મોસાદજીભાઈએ અને શ્રી. નંદાજીએ વધુ સચિત્તા પ્રગટ કરી છે તે જોતા—

વિજેતાઓનું પૃથક્કરણ

વિજેતા વિશેષ પક્ષો પોતાના વિજયના કાર્યો માંજો આપણ ક્ષેત્ર છે? અને વિજયનું એમનું અસ્થાન કેવું છે?

વિશેષ પક્ષોએ તેમના ચૂંટણી પ્રચાર દરમ્યાન મોટે ભાગે કો-ગ્રેસની નીતિ-રીતિ સામે કોઈ સમાન્તર નીતિ-રીતિ ઉપર ભાર આપવા કરતાં કો-ગ્રેસની, જુદા જુદા કારણો, છતાં એક દર વ્યાપક રીતે, અજબામણી બનેલી કેટલીક રીતિ-નાનિઓ ઉપર પ્રદાર ઝીંક્યા છે. ઉપરાંત કેટલાક રચનિક અસતોષો ઉપર વિશેષ ભાર આપ્યો છે.

આચાર્ય કૃપાલાનીએ સૌથી વધુ પ્રહાર ઝીંક્યો હતો ૪ નહેરુની ચીની નીતિ ઉપર—ભારતની સમગ્ર સિધ્ધિતા ઉપર. આ ઉપરાંત, જમીન મહેસુલમાં પડેલા ૨૫% સરચાર્જ; કેરોસીન, ખંડ, તથા ઈતર જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓમાં આવેલી નવી મેલિયારી અને અજબ; તથા સરેલા વહીવટી તંત્રને કારણે રાષ્ટ્રકારોને હાથ ચાલી મરેલી કિસાનોની જમીન—વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર પણ ખ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું. ઉપરાંત આચાર્યના ૫. નહેરુ ઉપરના સીધા ચાળખા સતત ચાલુ જ હતા.

ડૉ. લોહીઆએ એમના ચૂંટણી પ્રચાર દરમ્યાન ૫. નહેરુ સામે વધુ ઉમ જની અંગત પ્રદારો કર્યા હતા; અને “અગ્રેજને દંડાવે”નું સૂત્ર ગાળવું હતું હતું; તથા નાના ખાતેદારોને મહેસુલ-મુક્તિ આપવા અને જીવન જરૂરિયાતની ચીજોના કારો ઉપર નિયંત્રણ મૂકવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

શ્રી મસાદજીએ પોતાનો મેરવો વધુ કાનેસિધતથી સભ્યો હતો. એમની સંજ્ઞન શક્તિ અને ચૂંટણીના અનુભવો ઉપરાંત એમનો રાજકીય પ્રચાર પણ વધુ મુદ્દાસરનો હતો. મુખ્યત્વે, ગાંધીની વધતી જતી ઈન્કારદારી, તેના પશ્ચિમપક્ષ પ્રશ્નની હાડમારી, તેના પરિણામપર વહીવટી તંત્રનો સરેસર સરકારી નિયંત્રણ, “ધમજી-સી” ને નામે લોકશાહી ઉપર પ્રહાર અને અકાર કરવેરા; તદ્દરમ્યાને નામે મિત્ર-ચતુરે એજ—

ખવાનો ઈન્કાર; તથા સમાજવાદને નામે રાજ્યો અને ગણસીયાઓ, ધનિકો અને સુખી ખેડૂતો - સૌની સાદસદ્વૃત્તિ અને સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ...વગેરે

● એકંદર વિરોધ પક્ષોએ, આ ત્રણે સ્થળે, નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર કોન્ગ્રેસ ઉપર પ્રહાર કર્યો હતો.

૧. સરકારની વિરોધનીતિ અને ઝીન સામેની સંસ્પર્શ નીતિ.

૨. વધતા જતા આકરા કરવેરા, વધતા જતા ભાવ.

૩. વધતું જતું સેાકસાહી સડેલ વહીવટી તંત્ર.

૪. સરકારની કમ્પ્યુનિટી.

આમ, વિરોધપક્ષોએ કોઈ એકધારી, કોન્ગ્રેસની સામે સમાન્તર નીતિ રજૂ કરી હતી એવું નથી. કોન્ગ્રેસની સર્વસાધારણ નીતિની દીકા કરી રચાનિક પ્રશ્નો ઉપર આન આપેલું હતું એમ જણાય છે

*

વિરોધ પક્ષોનું પૃથક્કરણ આલુ સાફ છે: કોન્ગ્રેસનો પરાજય કોન્ગ્રેસની આર્થિક-રાજકીય નીતિ અને તેના અમલને આભારી અને વિરોધ પક્ષોનો વિજય કોન્ગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટ સિવાયના તમામ પક્ષોની એકતાને આભારી છે

વિરોધ પક્ષોનું મૂલ્યાંકન પણ સ્પષ્ટ છે: ઝીની આક્રમણ પછી પ્રખરો કોન્ગ્રેસ નીતિ-રીતિમાં વિશ્વાસ બ્રહ્મી ગયો છે: પ્રજાએ આ પેટા ચૂંટણીઓ દ્વારા કોન્ગ્રેસને નકારો આપી દીધો છે. નહેરુએ રાજીનામું આપી દઈ, પાલમિન્ટ બરખાસ્ત કરીને, નવેસરથી ચૂંટણીઓ કરવી જોઈએ—એમ યશો તો કોન્ગ્રેસ પરાજય પામ્યા વિના નહિ રહે

શ્રી. રામજી અને મસાણીએ ભવિષ્ય પણ આપી દીધું છે: ૧૯૬૭ની ચૂંટણી (ચંજરાલ પૂર્વી કે રાષ્ટ્રવત્સર્ગ?) આ વાત પુરવાર કર્યા વિના રહે

† આમ છતાં, તેમણે જ વળી જાતિ સાવધાની ભર્યા નિધાન પણ કર્યો જણાય છે—

“રાજકોટની ચૂંટણીને સુકદો કોન્ગ્રેસ માટે નકારો નથી; પરંતુ કોન્ગ્રેસ તેની નીતિ ન બદલે તો તેમને માટે નકારો છે. કોન્ગ્રેસ માટે આ એવતણી છે.”

(યુ. સ. ૭-૬-૬૩)

પ્રજસમાજવાદી પક્ષે તેના તાજેતરના ભોપાલ-અધિવેશનમાં ‘નહેરુ છૂટા થાવ’નો અવાજ ઉઠાવ્યો છે. અને લોકસભાની બેઠકો ઉપર રજૂ કરનાર છે

● ડોક્ટર લોકોઆએ ‘અવિશ્વાસ’નો ઉપવેશ કરવાનું જણાય છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આ પેટા ચૂંટણીનાં પરિણામોએ વિરોધ પક્ષોને એક નવો જ મિત્રજા પાડ્યો છે.

પરંતુ અમને લાગે છે કે—

● કોન્ગ્રેસ પોતાના પરાજયોનું સમતોષ પૃથક્કરણ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે, તો વિરોધ પક્ષો તેમાં સફળ થયા છે એમ નહિ કહી શકાય.

● વિરોધ પક્ષોના આ વિજયો પાછળ કોન્ગ્રેસની નીતિ-રીતિ સામેના પ્રખરો સર્વસાધારણ રાજ-ધૂધવાદ અને કાલજરૂર લેખી સકાય; પરંતુ વિરોધ પક્ષોની સમાન્તર નીતિના વિજય તરીકે એને નહિ કદાવી શકાય.

સર્વસાધારણ રીતે, કોન્ગ્રેસની સામે કમ્યુનિસ્ટ સિવાયના છતર રાજકીય પક્ષોનો ‘સંયુક્ત મેમ્બરો’ થવાથી લાભ થયો છતાં, એનું ય વધારે પડતું ઐક્ય-સ્વરૂપ બેવામાં ભૂલ થાય છે.

—આ ચૂંટણીઓ દરમિયાન, માત્ર આચાર્ય કૃપાલાની અને શ્રી. મસાણીના ચૂંટણી જગમાં જ તમામ રાજકીય પક્ષો (કમ્યુનિસ્ટ સિવાયના) -સંયુક્ત થયા હતા.

—ફરૂખાબાદમાં તો, પ્ર. સ. પક્ષે ડો. લોકોઆને પકડે બેઠા રહેવાને બદલે પોતાનો ઉમેદવાર સામે બેઠો કરીને વિરોધ પક્ષી એકતાનો પાયો જ રહેવા દીધો ન હતો.

૩

ચૂંટણીના આટાપાટા

ચૂંટણીનાં પરિણામો ઉપર વધુ પ્રકાર પાઠનારા થોડાક વધુ વિચિત્ર-પૂજાઓ તરફ પણ દૃષ્ટિ કરી લઈએ

રાજકોટ અને ભાવનગર :

કોટકડીના સામનામાં સાધારણ રીતે એવું બનાવ કે, ન્યાય વિરોધ પક્ષનું કાર્ય અને સંગઠન વધુ હોય ત્યાં તેનો વિજય થયો હોયો જોઈએ; ત્યારે રાજકોટ અને ભાવનગરે જુદું જ રેખાકોટ છે !

● વિરોધ પક્ષની આવી કામગીરીને કારણે આવેલી રાજકોટથી જામતિનો વિચાર કરોએ તો તે રાજકોટ કરતાં ભાવનગરમાં (પ્ર. સ. પક્ષના સત્તા કાર્યને કીધે) સવિરોધ હતી; હજી મર્દ સાર્વજનિક ચૂંટણીએ જ લોકસભા અને વિધાન સભા માટે પ્ર. સ પક્ષને ચૂંટીને ચમત્કાર (શ્રી. બળવતરાયને દરોવી) કરી બતાવ્યો; હવે અને રાજકોટ તો હમેશાં કેમિસનો મદ મળાયા છે. આ વચગાળામાં તે તે સ્થળે એવું તે શું બની ગયું કે આ વખતે પરિણામ રાજકોટમાં કેમિસના પરાજયમાં અને ભાવનગરમાં પ્ર. સ.ના એક મુખ્ય સ્થળના પરાજયમાં—અને તે ય જેવો તેવો પરાજય નહિ—આવે. કેટલાક ક્ષણે કેરે છે ભાવનગરમાં શ્રી. સતત મહેતા ‘બહાર’ના હતા તો રાજકોટમાં તેનાથી ‘અનેક ગણા બહાર’ના શ્રી મસાણી દત્તા (શ્રી. મહેતા તો મૂળે ભાવનગરના; અને ત્યાં તેમણે વરસો લગી કામગીરી પણ કરેલી).

ફરખાબાદમાં ડૉ. લોહીઆનો વિજય વધુ સ્પષ્ટ છે :

૧૯૬૨ની ચૂંટણી વખતે પ્ર. સ. પક્ષના ભરત-ચિહ્ન શોહા અને લોહીઆ-પક્ષના ચિવજીંકર સિંધ વચ્ચે સામનો થયો હતો; તેમાં પ્ર. સ. ઉમેદવારને ૬૫૦૦૦ અને લોહીઆ-પક્ષી ઉમેદવારને ૨૧૦૦૦ જ મત મળ્યા હતા આ ઉપરથી એમ જણાય ■ કે—

● અગાઉ પ્ર. સ. પક્ષને મત આપનારા હજારો મતદારોએ ડૉ. લોહીઆને છતાપણમાં મોટા ફાળો આપ્યો હતો—

આ વિના ડૉ. લોહીઆ ડૉ. કેસકર અને પ્રજા-સાળવવાડી ઉમેદવાર બંનેને ધણા જ મોં મળી પરાજય આપી રાક્યા જ ન હોત

અમરેદાહ અને શાજકેડાના વિજયોમાં બીજો પણ એક મુદ્દો ઉમેરાયો જણાય છે—

પ્રજના મોટા સમઢના મનમાં એવી લામણી પ્રવર્તતી રહી ■ કે વિરોધ પક્ષના ય રાજકોટરી વરિષ્ઠ નેતાઓને તો કો-પ્રેસે પોતે જ લોકસભાની હિતમાં, કથી જ સન વિના, રાકય હોય ત્યાં સુધી સર્વોત્તમ લોકસભામાં જગા કરી આપવી જોઈએ. એમનાં રચાન રાષ્ટ્રીય સર્વેન્ચ સભામાં સલામત હોવા જોઈએ.

ત્યારે બન્યું જલદ જ ! પાલોગેન્ટના ચાલુ સભ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના પ્રધાન હાફિઝ સાહેબને કૃપા-લાનીછ સામે અને પાલોગેન્ટના ખીન ચાલુ સભ્ય શ્રી. જોડાલાલ જોશીને શ્રી. મસાણી સામે ઊભા કરવામાં આવ્યા—હાફિઝ સાહેબ અને જોશી હારે તો ય એમને નહાવા નીચોવવાનું કશું નહિ ! એમની આગળી બેઠકો તો સમામત જ રહે ! અને છતે તો ! એક જગાનું રાજનામું આપણ પડે; ને વળી તે જગાની નવી ચૂંટણી કરવી પડે !

આપી ‘ચંછના ફૂતરા’ જેવી મનોદશાથી યુરસે ચર્મિને ય, આ બેઠકમાં તો, કેમિસને ધપ્પડ મારી પોતાનો વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા અનેક મનારો ઉઠેરાયા હોય તો ય નવાઈ નથી.

એથી જ તો—હાફિઝ દાર્યા કે તરત જ એમણે પ્રધાનપદથી રાજનામું આપી દેવાની મંત્રિ જોશીરથી ચારેગણથી બીડી જ બીડી * (ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. ગુલાએ તો આરકથી જ ભાષણમાં વારંવાર કહ્યું હતું કે હાફિઝ હારી જશે તો તેણે પ્રધાનપદથી છૂટ ચર્મ જશે—પરંતુ દાર્યા પછી શ્રી. ગુલાએ ખુલાસો કરવા માંડ્યો કે એ તો એમની એવા અમત કમળ હતી...વગેરે)

૪

પ્રજનો તંદુરસ્ત મિનજ

આ પેટા ચૂંટણીઓના વિજય-પરાજયો જેમ કાઈ વિરોધ મેરજાની નિશ્ચિત સમાવેર વિધાયક નીતિનું

* આ છપાઈ રહેલ છે ત્યારે સમાચાર આવે છે કે ય. નહેરુએ હાફિઝ તથા શ્રી. માલવિયાનાં રાજનામાં સીકારી લીધાં છે. મેનન પછી લોકસભા બેઠાનાં સફળ દયાણનું આ બીજું નેધપાત પરિણામ છે

પરિણામ નથી, તે જ રીતે, તે કેવળ અકસ્માતે અથવા મતદારોના દુષ્કાંડોનું ય પરિણામ નથી ચૂંટણીનાં પરિણામો પાછળ કામ કરી જનારા અનેક, વિવિધ, એક બીજાથી વિરોધી અને વિચિત્ર, પાસાઓ આપણે નોંધી ગયા એમાંના અમુકે અમુક રથને અમુક મતદારોને વિરોધપક્ષે પકેટવા હુમે; પરંતુ, આ બધાની પાછળ સંઘર્ષ વધી રહેલો અવાહ, રાતે નહિ એટલો દિવસે અને દિવસે નહિ એટલો રાતે, વધુ ને વધુ નિર્ણાયક બની રહ્યો છે એ વિચારાવું ન બેઈએ-

(અ) ત્યાં પ્રજાને કેબ્રિસની નીતિ એકંદર સાચી લાગી હશે ત્યાં ય તેના અમલમાં નોકરશાહી સત્તામણી, અને ડાહ્યે ને પગથે છે નીચેથી પ્રધાનો સુધીની કક્ષાએ ભાંચ-રૂચન તથા લાજબશાહીની વધતી જતી બંદીને કારણે પ્રજાના ધૂધવાતોને પાશ ખાસો જાયો ચઢ્યો છે,

(આ) પ્રજાને અપાતા સાદાર્થ કચ્છસરના ઉપરેશો અને સરકારી કક્ષાએ ચાલતી કાઠાકોમીરી, દમ્પઓ, દુબ્ધ અને પ્રતિજ્ઞાના-અર્થોએ જોઈ જોઈને પ્રજા નેતાઓ પ્રત્યેનું માન-સન્માન ગુમાવી બેડી છે.

(ઈ) કેબ્રિસ સંસ્થાના તળિયેથી છેક ટોચ સુધી અદોષઅંદરનાં જૂથો વચ્ચેની સત્તાની અને સ્વાર્થની કાઠમારી તથા તેના પ્રપંચોથી પ્રજામાં નેતાઓની સ્વચ્છાઈ વિશેનો અવિશ્વાસ વધી રહ્યો છે.

(ઉ) રાષ્ટ્રીય એકતાને વેરેલી કેબ્રિસ પોતે જ કોમ, ન્યાત-જાત, ધર્મ-પથ અને પ્રદેશ તથા ભાષાના બંધોડા કોલા કરે છે, ઉત્તેજે છે એવા અનુભવમાંથી કમડી નફરત વધી રહી છે

છેલ્લાં પંદર વરસ દરમિયાન, કોઈ પણ રાજકીય નીતિ કરતાં પ્રજાને વધુ રેમ્પે ચઢાવનારાં પરિણામોમાં સતત હામમારી, સનાયણી, સડો, આંતરિક કાઠમારી અને સંકુચિત સ્વાર્થપરાયણતાનો ફાળો વિશેષ દરો. આમ છતાં નવાસવા લોકશાહી રાષ્ટ્રની પ્રજાની લાચારી પણ ટવીક! કે-બ્રિસને રથાને, પં. નહેરુને રથાને, બીજા કોઈ પણ અને નેતાને સત્તા રથાને બેસાડી દઈ નિરાંત સેવવાની શક્યતા નહિ-વિરોધ પક્ષોની ય એટલી સંગીનતા નહિ, પરિપક્વતા નહિ!

● અલખત, આ પેટા ચૂંટણીએ ઠાગ સત્તાની ફેર-ખદશીનો સવાલ જિતો જ થયો ન હતો. પ્રજાના એવા કોઈ પુરુષાર્થ માટે અવકાશ જ ન હતો. અને કદાચ હોત તો ય પ્રજા આવેશમાં આવી સત્તાખદશીનું સાદસ આ વખતે કરી બેસતે અથવા ટૂંકા ભવિષ્યમાં કરી બેસશે, એવું માનવાની મૃદુતા અમે નથી કરી શકતા.

પરંતુ એક વાત નક્કી છે-

● પ્રજા રૂંધામણભરી રાજકારણી આશોદવામાં તાઝગી અને રફૂતિ ઝંખતી હતી. એટલે, પેટા ચૂંટણીઓમાં સત્તાની ફેરખદશીનો સવાલ કાસે ન હોય તોય, હવા-ખદશીનો સવાલ તો જરૂર હતો જ હતો. પં. નહેરુની આમે ઝીંક લઈ શકે એવા થોડાક યુનિટ આવા ફરેશ માનવીઓને-અમલખ ૧૦૦ ટકની કેસ-કાક્ષિથી ઝગદળતા, ભુલિવશન, ગમત અને નીડર નેતાઓને-મદક, એકબીજાથી સાવ કિલ રાજનીતિમાં માનનારા અને સાવ કિલ યોપડી ધરાવનારા બાહોશ નેતાઓને (એકથી બકિતમત કમગેરી અને વિચિત્રતા જણવા છતાં અને એકથી રાજકીય નીતિ સાથે સમતિ ન હોય વેલ.)-લોકસભામાં ચૂંટી ચોકશીને મતદારોએ અજમ લોકશાહી તંદુરસ્તી અને સિમજા દાખવ્યા છે.

↑ પ્રજાએ એમને ચાહો કરીને હરખમેરે ચૂંટ્યા છે-કદાચ આની પાછળ ગુજરાતનું રાજકારણ સુખ જવાબદાર હોય. ગુજરાતમાં મઈ સાર્વજનિક ચૂંટણી વખતથી ગુજરાતની કેબ્રિસમાં જે બે તડ પડી ગયાં અને કદર બની ઝમઝમ-સંસ્થાકીય જૂથ (ગુજરાત કેબ્રિસમાં વર્ચસ ધરાવનાર શ્રી. મોરારજીભાઈ, શ્રી બળવંતરાય તથા કાકરભાઈનું જૂથ) જે રીતે ચૂંટણીમાં ફેઈ મયુ તે કદાચ દૂર કરવાનો સંસ્થા જૂથનો પ્રયાસ ખરો જ

પરંતુ પ્રજાના દિલમાં શ્રી બળવંતરાયનું સ્થાન સ્વચ્છ અને કુશળ સિદ્ધાંતનિષ્ઠ અને પ્રજાભિમુખ પકવ નેતા તરિક્કું ખડું જ ખડું. એમની ચૂંટણી દરમિયાનની ગમેગામની જલ્લાવાઓ અને એમનાં રવરથ (ગુજરાતમાં શ્રી. બળવંતરાયની ચૂંટણી પણ પ્રજાની પરિપાવવાનું જ ચિહ્ન છે. ભાષણોએ મતદારોને

વિરોધ પક્ષોના ફાળો.

પ્રમના આ નવા મિશન અને ખર્ચની પાછળ વિરોધ પક્ષોના નેતાઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે, એ વાતનો પણ સ્વીકાર થયો રહ્યો.

● ભારતની ખીનજોડાણની નીતિની ઓરો આત્મી રહ્યા તરફ નીતિને પડકારવામાં, અને મેનનને રાજનામું આપવું જ પડે તે હદે પ. નહેરુ પર દબાણ લાવવામાં—

● ચીનમાં કમ્યુનિસ્ટ સત્તા સ્થપાઈ (૧૯૪૯), સિંગેટ પર તીર તકાયું (૧૯૫૧); ભારતમાં ચીની મુશ્કેલીઓનો આરંભ (૧૯૫૪ થી) થયો ત્યારથી રાષ્ટ્ર અને સત્તાપક્ષને સામંતો કરવામાં, ૧૯૫૬ થી એને દબાવવામાં અને ૧૯૬૨ એક્ટોબરના ચીની જમી આક્રમણ પછી ભારતના સંવેદનશીલ સુધાન બદલાવવામાં—

● આપાર ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના બહાવેલા અને સરકારી વર્તુળોની તેની સાથેની ધાણમેલની ઘટનાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં, તેનાં સ્વરૂપો ખુલ્લા પાડવામાં, અને અને પ્રધાન માંત્રીશ્રી જેવાને ય રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં—

વિરોધ પક્ષોએ હેઠલાં ચોક્કસ વરસો દરમિયાન અસાધારણ કામગીરી ખાતરી છે.

ખુદ પ. નહેરુને ધણી બધી બાબતો બળે, અંતે, લોકશાહી બળેને વફ થવું પડ્યું છે—તે જેની તેની સિદ્ધિ નથી

૫

પેટા ચૂંટણીના વિજય પરાજયના કારણો અને અને હાલથી આપણી સામે નવી શક્યતાઓનું કેવું ચિત્ર કેવું ખૂંટી કરે છે?

છત્તીસગઢ રાજ્યો આજે જ હશે. (આચાર્ય કૃપાલાનીની પદ્મરાવતો, સાદાર્થ અને અખાઓની સરળતાએ, અમરોદામાં જે કામ બળ્યો તેવો જ.)

અને ભાવનગરના સુવર્ણ અંનના દિવસોમાં કેમિસ તરફ બહાર નિવેદન ક્યું. ગરાસીઆ અને રાજપૂત ઉપરાંત ખીન અસાધ્ય મતદારો ઉપર એની અસર પણ ખરી જ.

આજ પૂર્વેની ત્રણે સાર્વત્રિક ચૂંટણીઓમાં કેમિસ અનેક સ્થળે એકબી બહુમતિ (૫૦% થી વધુ) લઈને વિજય મેળવ્યા હતા. પરંતુ ત્યારેય ધણે બધે સ્થળે અને એકદર આખા દેશમાં સરેરાશ પરિણામો એનાં ૪૦ થી ૪૫ ટકા મતે વિજયી બની હતી

આ પેટા ચૂંટણીઓના પરિણામો એવું સ્પષ્ટ છે કે—

કેમિસની સામે સંયુક્ત મોરચો સચાચ ત્યા ત્યાં તેના પરાજયની નિશ્ચિતતા ધણી વધી છે.

—રાજકોટ અને અમરોદા આનાં સ્પષ્ટ દર્શાવ છે. પરંતુ વિરોધ પક્ષોની વચ્ચે એકતા શક્ય છે ખરી? શાના આધારે? કયા ધોરણે? અને એ વાત સ્વીકારીએ છીએ કે આ આ પેટા ચૂંટણીઓના પ્રસંગે બન્યું તે રીતે, અને અવારનવાર કેટલાક કાર્યક્રમો અનુસાર, કેમિસ વિરોધી સર્વપક્ષી (કર્ચાક કર્ચાક કમ્યુનિસ્ટો અને રામવાદીઓ સહિતનો ય) મોરચો સમજે, પરંતુ આપણે જેને વિરોધ પક્ષોની સમાજવાદી એકતા કહીએ એવું કશું શક્ય દેખાતું નથી. એટલું જ નહિ પણ સર્વસાધારણ રીતે આપણે જેને લોકશાહી એકતા કહીએ એવું કશું જ શક્ય દેખાય ખરું?

*

અરે હજી ચૂંટણીના પાયા કમી જાય તે પૂર્વે જ, વિરોધપક્ષોની એકતાનો કાંડો ફૂટી ગયો છે!

આચાર્ય કૃપાલાની : એકતાની ભૂમિકા

આચાર્ય કૃપાલાનીએ લખતીશ મળેલી સમાજવાદી એકતા પરિવર્તના તપ્તા પરથી છ—સુદાનો કામ ચલાવે કાર્યક્રમ, વધુ વિચારણા માટે, રજૂ કર્યો હતો— પ્રથમ સમાજવાદી, દોઢોઆ સમાજવાદી તથા સ્વતંત્ર રહીની વિચારણા માટે

૧. સ્વતંત્ર અને કાયેસ વહીવટી તત્ત્વ.
૨. પારકિસ્ટાન સાથે સુમેળ, જેથી અસરકારક સંયુક્ત સરકારની યોજના શક્ય બને.
૩. ભારતની તસુએ તસુ બુમિ પાછી મેળવવા સુધી ચીન સામે સંપૂર્ણ પ્રતિકાર,

૪. સામાજિક ન્યાયની રચાણા : 'સમાજવાદ' કબજો ઉપયોગ ન કરવો કેમકે સૌ લોકજાહી પડેા એને માટે તૈયાર ન થાય; ઉપરાંત સમાજવાદની ટેલવાક રૂપે લોકજાહી વિશેષી, આક્રમક અને પ્રતાપાત્મી, પૂરવાર થયા છે

૫. આજ પૂર્વે જે બાધારો અને ઉચ્છેદાત્મક રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ ચૂક્યું છે, તે બધા ખાનગી ઉદ્યોગ-ધંધાઓ ખાનગી ધંધાઓ જેટલા કાર્યકુશળ અને લાભદાયી પૂરવાર થઈ રચાયેા ન અને ત્યાં લગી, નવા ઉદ્યોગ-ધંધાનું રાષ્ટ્રીયકરણ નહિ.

૬. ખાનગી ઉદ્યોગ ધંધામાં અસરકારક નિયંત્રણ આપાથી ક્યેા સુદો એવા છે જે ઉપરના ત્રણે વિરોધ પક્ષોને માન્ય ન થાય! પહેલા ૧-૪ સુદાઓ વિશે તો તેમની વચ્ચે કોઈ જ અતરાય નથી. ૫ અને ૬ કારો સ્વતંત્રપક્ષ, પ્ર. સ. પક્ષ અને લોહીઆ-પક્ષ વચ્ચેનું અતર દૂર કાઢવાનો પ્રયાસ થયેા છે.

આમ છતાં, એ કુખ્યાદ દહીકત છે કે એમની વચ્ચે કશે મેળ ખાય એવા ચિહ્નો નથી. (એથી જાણી, સત્રા અને સુદાઓ તરીકે કેમિસ પૂરી સમતિ દર્શાવી શકે એમ છે!)

લોહીઆ-પક્ષ : 'તકવાહી મેળો.'

સમાજવાદી પક્ષના પ્રમુખ રાજનારાયણે આ આખી "એકતા પરિષદ"ને જ "તકવાહીઓનો મેળો" કહી ધુતકારી કાઢી છે. એટલું જ નહિ, ડો. લોહીઆએ સુદા એવું સૂચવ્યું છે કે "અમે છતાં", 'સ્વાતંત્ર્ય તોડો' અને 'મોંઘવારી ખતમ કરો' અદિલનર્મ—આ ત્રણમાંના જે કોઈ અદિલનર્મ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ તેમને સાથ આપશે તેને તેઓ આવકારશે; એજ રીતે તેમણે જનસંઘ સાથે ય સહકાર કરવા દિવેખની ખતાવી છે. (હકીકતે સૌ વિરોધ પક્ષોએ જનસંઘનો સહકાર છેલ્લી ચૂંટણીઓ દરમ્યાન લીધા જ છે.)

ડો. લોહીઆએ કૃપાલાનીના છ-સુદાળા કાર્યક્રમનો ઈન્કાર કરતાં કહ્યું છે : "જે કોઈ કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીયકરણને યંભાવે છે તે કદિ ન તો લાભાત્મક લાભિ સરણ શકશે ન તો પ્રગ્નને ઉલ્લટ કરી ચકશે, x x x

બ્રજાચાર અને સડા અંગેના સર્વસાધારણ બૃમવરોડા અર્થદીન છે "

ડો. લોહીઆના જણાવ્યા મુજબ—હવામાં ત્રણ મૂલ્યો થઈ રહ્યા છે : (૧) વિરોધ પક્ષો એાત્રોત થઈ જાય (૨) જેમણે કરે (૩) અસુક સંયુક્ત કાર્યક્રમો કરે. ડો. લોહીઆના મતે, પહેલું મૂલ્ય "સિદ્ધાન્તવાદીઓ" વચ્ચે જ શક્ય અને બીજું : "વિશાળ દર્શન અને હિમન વાળાઓ" વચ્ચે જોડાણ શક્ય બને; ત્રીજું મૂલ્ય જ વ્યવહારુ બની શકે એવું છે.

લોહીઆ પક્ષના બીજા નેતા શ્રી લિમયેના મત મુજબ, પ્ર. સ. પક્ષ અને પેતાનો સમાજવાદી પક્ષ એાત્રોત થઈ શકે તો ઉત્તમ પરિણામ નીપજે; પરંતુ પ્ર. સ. પક્ષ અને કૃપાલાનીના 'સંયુક્ત મંદારાધૂ' પ્રકારના નક્કી કાર્યક્રમ ઉપર રચાયેલા 'જેાણ'ની તરફદારી કરે છે—ને શ્રી. લિમયેને માન્ય નથી; આથી તેઓ પણ અતે ત્રીજે જ ઉપાય સંધવે છે—કાર્યક્રમો અનુસાર એકતનો

ક જારે કુખ્યાદ વાત એ છે કે ડો. લોહીઆ જેટલો કેમિસનો અને અત્રત રીતે પં. નહેરુનો તિરસ્કાર કરે છે, લગભગ એવે જ તિરસ્કાર પ્ર. સ. પક્ષનો અને તેના નેતા શ્રી. અરોલ મહેતાનો કરે છે. બીજા બાજુ, તેઓ કમ્યુનિસ્ટ અને કેમવાદ સાથે સક્રિય રીતે હાથ મિલાવવા ઉત્સુક છે†

અવસમાજવાદી : 'એકલો જાને'

પ્રમ્મ સમાજવાદી પક્ષે તેની ભોખાળની પરિવદમાં (જૂન ૫ થી ૮) "એલેલો બને 'નું સ્વ લલકારું' છે.

એક જાણુ ચીની—મુઢા ઉપર 'નહેરુને છૂટા થઈ જવા'ની હાલ કરી છે. બીજા બાજુ તેણે સ્વતંત્ર પક્ષ અને જનસંઘ—બંનેની સામે અસહકાર પોકાર્યો

† જોનપુરમાં ડો. લોહીઆએ જનસંઘ પક્ષના અધિકૃત ઉમેદવારને કેમિસ સામે બ્રજાડના શક્ય તેટલો સાથ સહકાર આપેા હોયો. શ્રી. લિમયેના કહેવા મુજબ મોટા જાગના સમાજવાદી પક્ષના સમયેને આ પગલું પર્સદ પડ્યું ન હતું

છે : ને કાર્ક પણ સમાજવાદનો વિરોધી હોય એની આબડહેટ જાહેર કરી છે. એના મતે, આતુ જોડાણ મીની પ્રતિકાર માટેની જન-પ્રેરણાને ખતમ કરશે.

આ રીતે, પ્ર. સ. પક્ષ કેંગ્રેસ અને 'પ્રત્યાષાતી પક્ષો' વચ્ચેનો વિસ્ફય પૂરો પાડવાની નેમ ધરાવે છે પરંતુ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે પ્ર. સ. પક્ષના એક પ્રસ્થાપક અને આધારસ્થંભ શ્રી અરોંગ મહેતાએ, તેના નવા કાર્યક્રમની સાથે સંપૂર્ણ સમર્થન હોવાને કારણે નેતાપદનો ત્યાગ કર્યો છે—પ્રમુખપદથી અને રાષ્ટ્રીય મહાસમિતિમાંથી ન તેઓ છૂટા થયા છે (વર્તમાનપત્રો એવું સચવી જાય છે કે પ. નહેરુ એમને કેન્દ્ર સરકારમાં પ્રધાનપદે ઝાંપી પાડી લે.)

સ્વતંત્ર પક્ષ : 'સ્વતંત્ર' સહભૂતિ'

સ્વતંત્ર પક્ષના એક પીઠ નેતા શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીએ આચાર્ય કૃપાલાનીના એકલા-પ્રવાસને આવકાર આપ્યો છે; તો પક્ષના મહામંત્રી શ્રી. મસાણી જણાવે છે કે "આ કાર્યક્રમના બધા મુદ્દા પર સૌ સહમત થાય એ ધણુ જ મુશ્કેલ છે. આથી અવિધિસર અને સ્વયંભૂ રીતે અધિક સમાનભૂમિકા પર સૌ સહમત થાય એ વધુ આવકારદાયક છે."

૬

ચિત્ર : ધેરુ* અને ચિંતાજનક

ચિત્ર જોડાણ રપટ જની રજુ છે એટલું જ ધેરુ અને ચિંતાજનક જની રજુ છે.

મીને એની જાળ પાથરી છે. આપણાં અમને એણે બીંસમાં મીધા છે અને કેવળ કમ્યુનિસ્ટો માટે જ શક્ય એટલી કામેસિયત અને ધીટતાથી તે માત્ર કારતતે નહિ આખા એશિયાને જીતમાં લેવાના દિવિજ્ઞથી ઉન્માદમાં પેતરા સજી રહ્યું છે; ત્યારે ભારતનું આંતરિક રાજકીય ચિત્ર કેવુક છે?

● લોકશાહી અને 'સૌને સમાન તક' તથા 'સામાજિક ન્યાય'ના આદર્શોના કેંગ્રેસ, પ્ર. સ., લોકીઆ-સમાજવાદી પક્ષ અને સ્વતંત્ર પક્ષ સુધી સ્વીકાર કરે છે, અને આચાર્ય કૃપાલાનીએ ૧૯૪૮ કરેલા ૭૭૦ સુદ્ધા સૈદ્ધાન્તિક રીતે ખીજા વિરોધ પક્ષો કરતા કેંગ્રેસને

વધુ સ્વીકૃતિ મળ્યાય એવા છે. આમ છતાં, પરિસ્થિતિ એટલી હદે વણસી છે કે કેંગ્રેસ સાથે સહકાર કરીને આ હેતુઓ પાર પાડવાનું શક્ય જ દેખાતું નથી! બદલે ઈતર તમામ પક્ષોએ જુદા જુદા કાર્યક્રમો ઉપર કેંગ્રેસ સાથે લડત આપવાની જાહેરાતો કરી દીધી છે!

અને દેસને મજબૂત કરવાના મિષ્ટે કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ કોંગ્રેસના ટેકામાં રહી "કેંગ્રેસ હાથી પર કમ્યુનિસ્ટ મહાવત"ની મુરાર જર આણવા આગળ ધપે છે *

● આમ, સૌ કેંગ્રેસ-વિરોધી મોરચે એક હોવા છતાં, લોકશાહી વિરોધ પક્ષો ન અંદર અંદર મુદ્દે ચઢવા છે, અને બહુ બહુ તો, અવારનવાર કામચલાઉ કાર્યક્રમ ઉપર એકતા કરવાથી વિશેષ કરી શક્યના દેખાતી નથી

● સમાજવાદ અને લોકશાહીના કંઠર દિમખતી ડો. લોહીઆ કેંગ્રેસ અને પ્ર. સ. પક્ષ જેવા લોકશાહી સમાજવાદ તરફી પક્ષો કરતાં કમ્યુનિસ્ટ અને કોમવાદી ઉપર વધુ આધાર રાખતા દેખાય છે!

આ સંચયે છે કે ભારતને માટે અસાધારણ મંજીર વિચારણાનો સમય પાછો મર્યા છે

આમારી દૃષ્ટિએ ભારત માટે એ જ વિકલ્પો છે—

● આ દેસનાં તમામ લોકશાહી બળો એકત્ર થઈ મીની સર્વસત્તાવાદી વિસ્તારવાદને ચિકરત આપશે!

કે

● કેંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટ વધુ નજીક આરશે અને ગાંધીના તમામ લોકશાહી બળો આ બને સાથે મોરચો મીડશે!

પહેલો વિકલ્પ આ દેસ માટે આદર્શીર્વાદ હશે, બીજો રાષ્ટ્ર રથ

આને કોંગ્રેસ જે વણજી દેખાડી રહી છે અને વિરોધ પક્ષો ઝળેને ચઢી ને રીતે 'સડતોદારા' એનો સામનો કરવા મેદાને પડ્યા છે એ નેના આશીર્વાદ માટે

* જો કે એકેય કેંગ્રેસને ડાખી બાજુથી ઝંઝેડી નાખવા લડતોના કાર્યક્રમોની તૈયારી કરવા માંડી છે.

આચાર્ય વરતાવી નથી; દેશ આખો ખીણ બણી ધસી રહ્યો દેખાય છે. સત્તા-પક્ષની આત્મહુણિ વિરોધ પક્ષોને અંધગિયા કરવા ધકેરી રહેવ છે. અને વિરોધ પક્ષો કેવળ કોંગ્રેસ-વિરોધમાં બધો જીકસ જોતા વધુ ને વધુ આધિભાગ્ય કરવામાં જ ઈતિ સિદ્ધિ લેવો એવા ચિહ્નો અપટ છે.

આજની સ્થિતિમાં કેવળ કોંગ્રેસ, ગ્રામસમાજવાદ, લોહીઆ-સમાજવાદ કે સ્વતંત્ર પક્ષ એકલ પડે આ દેશનું રક્ષણ કરી સકનાર નથી—નવ વિધાનની તો વાન જ રીડી !

*

કોંગ્રેસ, પ્ર. સ. પક્ષ અને લોહીઆ-પક્ષે સિદ્ધાન્તમાં સમાજવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે—અને સ્વતંત્ર પક્ષે ૫ પશ્ચિમ જર્મનીના સમાજવાદમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી છે અને દુનિયા બરમાં સમાજવાદના અર્થો જુદા જુદા અર્થ રજા છે. છતાં, પરપરાત સ્વરૂપના 'સામ્યવાદી સમાજવાદ' કે 'નામી રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ'માં આમાંના કોઈ પક્ષની શ્રદ્ધા નથી.

હકીકતે આને લેખકનું મહત્વ નથી. આ બધા પક્ષો કોંગ્રેસમાંથી જ છૂટા પડેલા છે; અને હવે કેવળ કોંગ્રેસમાં સૌ સમાર્થ જમ એવું સંકષ્પ ન હોય તેવી શુ 'સામાજિક ન્યાય અને સૌને સમાન તક'ના આધાર પર, લોકશાહી સમાજ-રચનાના આદર્શ

નું કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, જનસંઘ, પ્ર. સ. પક્ષ, લોહીઆ સમાજવાદી પક્ષ—આ પક્ષોએ મોંઘવારી, કરવેરા, ફરજિયાત બચત વગેરે મુદ્દા ઉપર અને સ્વતંત્ર પક્ષ તથા દાનિક કમરમે બાપાનીતિ સામે (અને લોહીઆ પક્ષે આનાથી જલદી રીતે બાપા નીતિ સામે જ.) લડતનાં કુંડુબી બળની દીધા છે—જેનું પરિણામ કોંગ્રેસને હાંધી કોઈ એક પક્ષ યા સંપૂર્ણ પક્ષો સત્તામાં આવવાને જલ્દે (આવી એકતાના અભાવે, અને કોંગ્રેસની 'પકડ' હજી કાયમ હોવા છતાં તે એકલપક્ષ વ્યાપક અધાપૂર્ણીને ખાળી શકે એટલી સમજ ન હોવાને કારણે) ધણા મોટા પાયે પર આંતરિક વિમદની આગ ફાટી નીકળવાનો જ મહત્વ વધુ દેખાય છે.

ઉપર, રાષ્ટ્રીય ગૃહજીની પ્રતિષ્ઠા ઉપર રાષ્ટ્રીય ચોરસો અસંકલ્પ છે. જ બંદે આજે આવી રાષ્ટ્રીય એકતા જ સર્વોત્ક્રમણી એવ હોઈ શકે.

● અલગત, આજે આવી રાષ્ટ્રીય એકતા સાધી શકે એવો યુગપુરુષ ગાંધી આપણી વચ્ચે નથી પરંતુ ૫. નહેરુ, રાધાકૃષ્ણન, રાજગળ, જયપ્રકાશ, કૃપાલાનીય, લોહીઆ અને ગરોહ, મસાણી જેવા ધુરધરાધાર રાષ્ટ્રીય લોકશાહી એકતા અસંકલ્પ નથી જે સર્વસત્તાવાદના આક્રમણથી બચતનું રક્ષણ કરી શકે અને ભારતને લોકશાહી સમાનતાવાદી સદ્દર પથે આગળ બઢાવી શકે.

સૂનો અને પક્ષોના લેખકો વિના, કટોકટીના આ કાળમાં, રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમના આધાર પર આવેલા રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ અપરાધક ન જ બનવો જોઈએ.

તમામ પક્ષો પોતાની કમજોરી સમજીને અને ખીજ પક્ષોની સક્તિને મિલકવીને જ આવેલા પંથ સફળ બનાવી શકે આપણે સૌએ એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે—

● આજનાં આપણાં રાષ્ટ્રીય વ્યાપક બનિશો માટે સત્તાધારી પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસની મુખ્ય જવાબદારી રહેલી હોવા છતાં બીજા રાજકીય પક્ષો આજનાં અનેક બનિશો—રાષ્ટ્રીય નિઃશક્તિતાનાં કારણો—ની જવાબદારીથી છટકી જઈ શકે એમ નથી.

● સૌએ પોતાની જાતને એ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય એકતાના સપ્થ લીધા છતાં આજે ભારતમાં ક્યા પક્ષે કોમ—ભાત-ગમ, પ્રદેશ, ધર્મ અને બાકા સુદ્ધાના જામલાઓનો ઉપયોગ પોતાના પક્ષીય હિતો માટે અને ચૂંટણી પ્રસંગે તથા ઈતર કાર્યોમાં કોમવાદ, રાજવાડવાદ અને પૂંછવાદનો લાભ નથી લીધો ?— રાજદારી રાજનૈતિક ધોરણોની આચાર સદિનાને ઉદ નથી દીધો ?

આજની પરિસ્થિતિ અને રાષ્ટ્રીય કટોકટીમાં કોંગ્રેસનો વિરોધ પોતે જ કઈ પ્રત્યાપાતીપલું નથી. કોંગ્રેસે સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ દરમ્યાન સર્જેલા આદર્શો અને પ્રણાલીઓને આગળ ધપાવવા આવેલા વિરોધ

ઐતિહાસિક પણ છે. પરંતુ Responsible oppositionમાંથી Effective opposition પ્રગટશે તો જ રાષ્ટ્રીય હિતની રક્ષા અને કેવળ quantitative વિરોધમાંથી quantitative પરિણામ મેળવવાનો મોહ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ જ નેતાગણ.

કેશિસ પણ એ રખે ભૂલે કે—

● પ્રાણી સદનરીક્ષતા છેક વૃદ્ધાની હદે આવી નથી એમ સમજી નેઓ એને ખેલે જ રાખે છે તેઓ ભૂમી તથા જીવ કો હેતરપંડા સિખરની સપાટી ઉપર તેઓ માસી રહેલા છે, હજી તો લાંબી સપાટી દેખાતી હોય અને નેશર્માં આવી દોટ મૂકી હોય ત્યાં, ક્યારે એની અનિમ ધાર આવી મર્ધ એની ખગરે ધ ન પડે તે સર્વનાશ વહોરી એમે એના જેવુ આ છે. ઇતિહાસે અનેકવાર સ્થાપિત સત્તાધારીઓને એનઆ છે. પરિસ્થિતિનું પ્રયક્ષરણ કરતાં, બાહ્ય રીતે સુહિગ્ન રીતે, નિરાંતે બીજા પાંચ-પંદર વર્ષ નીકળી જવાની મણત્રીય ધર્મ કોઢે અને છતાં જોત જોતામાં નાનું શું અને મિન-મહત્વનું એકાદ નિશ્ચિત-માત્ર એકાએક ક્રાંતિકારી પ્રસ્ફોટ સળગાવી મૂકે, અને પરિસ્થિતિનું સુહિગ્ન પ્રયક્ષરણ હેતરપંડા પૂરવાર થાય પછી જ — હાથમાંથી દોર સરકી ગયા પછી જ—સાચા રહસ્યની સમજ પડે !

સરહદનો સળવળાટ

હિંમતવાન તળેટીમાં વસત ઋતુ સરે ધર્મ અને બરફ ઓગળાજી ચીને પોતાની પ્રાપ્તિ ચરે કરી દીધી છે. લકાખને મેરચે છેક લાખબની દરોળથી માંડી અમિ ખુણે સ્પાન્ડર સ્ત્રોતર સુધીની ચીની લશ્કરી હરોળો નવી સ્થાપી મજબૂત કરવામાં આવી અને સ્પાન્ડર મેરચે તો હળવી ટેન્કો પણ ખડી કરી દેવામાં આવી હોવાના અને પીછેહઠની દરોળથી આગળ વધવાના અવેલાસો મળે છે. બીજી તરફ નેકા વિસ્તારમાં પણ મેક્રોહન હરોળ પાસે અને નેપાળની પશ્ચિમ ઉત્તર સરહદ પાસે તિબેટમાં ખૂબ મોટી સ-ખ્યામાં લશ્કરની જગાવટ કવચમાં આવી કહેવાય છે. વળી તિબેટમાં સરહદ નજીક સ્થાપાયેલા જાંઘી વિમાન

ભારતનો ઇન્દિરાસ કેવાં બાવિ રહસ્યોથી ભરેલો હતો એની ખગર કોઈને નથી—પરંતુ પ. નહેરુ માટે ય આત્મવૃત્તિ કે આત્મવૃત્તિનો સમય વહી ગયો છે એટલું તો નિશ્ચિત છે.

અને એ હજીએ આજે નાનાં દેખાતાં પેટા-ચૂંચીનાં પરિણામો, આજે સ્પષ્ટરૂપે વાંચી ન શકીએ એ રીતે, દિવાલ પર લખાઈ ગયા હોય તો નવાઈ નથી

આ “writing on the wall” કેવળ કેમ-સને માટે છે એમ નથી. ‘દિવાલ પરનો આલેખ’ આખા દેશને માટે મબીર ચેતવણી રૂપ છે.

કેવળ રાષ્ટ્રીય એકતા જ રાષ્ટ્રને આમાંથી બચાવી મકશે. ચીની આક્રમણે એ એના એકા-એક સર્જી દીધી. હજી ચીની આક્રમણ પાછું ઠકાવણું નથી અને હજી ભારત એના વધુ વ્યાપક આતર-બાહ્ય આક્રમણના ભય નીચે જ છે ત્યારે તો, સપૂર્ણ લોકશાહી રાષ્ટ્રીય એકતા જ આપણું કવચ બની શકે.

[૧૫-૧-૬૭]

મથકોમાંના એક પરથી જોડેલું ચીની વિમાન ચંદીમક અંગાલ વિસ્તાર ઉપર નિરીક્ષણ કરી ગયું અને એક વિમાને તો પંખનમાં અંદર સુધી જઈ આવવા પ્ર-યાસ કર્યો હતો. વધેલી પ્રાપ્તિ ઉનાળાની અનુકૂળતાનો લાભ લઈ દરોળો ફરી મજબૂત કરી લેવા માટે જ છે, ધમકી ચાલુ રાખવા માટે છે કે નવા આક્રમણની પૂર્વતૈયારી છે એ વિશે નિશ્ચિત અનુમાન ધર્મ ચરે તેમ નથી સરહદ ફરી સળવળી ગઈ છે એ ચોક્કસ. ચીનનું આક્રમણ અત્યારે મહિના બે મહિનામાં આવી પડે તો ભારત સરહદ પર ટકર ઝીલી શકે તેમ છે ? ભારતના લશ્કરી નિષ્ણાનો અને રાજકીય નેતાઓ માને છે તેટલો તાત્કાલિક ચીની આક્રમણનો

વિશ્વમાનવ : મે-જુન '૬૭]

કચ અમેરિકન નિબંધોમાં માનતા નથી ટી ટી કે સાથે અમેરિકાને થયેલી વાતોના પરિણામ વિશે પ્રચલિત થયેલા અહેવાલોમાં રજૂઆત ફેર છે. અમેરિકા તાર્કિક વ્યાક્રમણો બચ નેતૃ નથી એટલે લાંબા ગાળાની મદદરે ૩૦ પર્વતીય ડિવિઝને તાલીમ આપી શકેલ કરવાના છે, ગિમાની ફળ મળવાનું કરવા માટે માલવાદક ૨૪ વિમાનો આપવાના છે અને ભારતમાં શસ્ત્ર સંરંભ ઉત્પાદનમાં સહકાર આપવાના છે. આટલું પહેલાં નકો થયું હતું તેથી મી. મેકના-મારા કે પ્રે કેનેડી કે હું નકાર વચનો આપવા આગળ વધ્યા નથી ભારતની જરૂરિયાત શા મધમાં તેમની ખાતરી કરાવી શકાઈ એમ કહેવાય છે, પણ ૧૫૦ કોડ ડોલરનાં શસ્ત્રો આપવા અમેરિકા તૈયાર હોય એમ ૨૫૯૫લે કહેવાયું નથી બીનશ્રમી મદદનું વચન અપાયું હોય એ બનવા નોમ છે 'જરૂર પડતાં બંધી મદદ કરશું' એમ કહેવાથી ડોલરમાં કેટલી મદદ અપાશે એ રિષે છલ કચરી હોવાનું કહેવાય નહિ શુભેચ્છા અવગત છે જ અને ડી. ટી. ટી કે પાસેથી અવરિયન

વિષયો અને પ્રતીતિજનક દલીલો સાંભળીને એમણે પોતાના આનંદિક પૂર્વમુદ્દો કે આમહોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પણ કદાચ જોઈ હોય, પણ આટલામાં આપણને બધું મળી ગયું 'અને હવે ચીના જખ મારે છે' એવા સંતોષમાં રહેવાય નહિ. જો ખરેખર ચીની વ્યાક્રમણ ચોક્કસ અહવાલોમાં આવી પડે તો આપણા સામનાની તૈયારી કેટલી છે એ મદદરતો પ્રશ્ન છે, અને એ આપણી કસોટી છે. અમેરિકા અને બ્રિટન તેમજ રાષ્ટ્રસમુદના દેશો સાથે મળીને જે સહાય કરવાના છે એથી વિશેષ હજી કંઈ ચોક્કસ વચન નથી મળ્યું જૂનમાં રાષ્ટ્રપતિ જય ત્યારે કંઈ જાહેરાત થાય તો ઘાય, બાકી ભારતે પોતાની તૈયારી તો ખરાબ રાખવી જ જોઈશે. સાવધાન રહીને સરહદો પર ખરાબર નજર રાખવી પડશે. હવે પીછેહઠ કરવી જ ન પડે એ રીતે બહુ ગાઢવાયેલો રહે અને ભારતની મૂંઝવાની તમન્ના દુનિયાને દેખાય તો મદદ આવ્યા વિના રહેવાની નથી

(સંદેશ ૨૧-૫-૬૩)

‘કવિલોક’ ચોજિત કાવ્યસર

[૧, ૨, ૩, જુન : અંધેરી]

મથે વર્ષે અમદાવાદની ગુપ્ત કાવ્યસભાએ ‘કાવ્યસર’ યોજના પછી એ રીતે વર્ષમાં એક વાર કવિઓ મળે તે ચર્ચાવિચારણા કરે એ દેવળી મુળકેની ‘કવિલોક’ સંસ્થાએ મહત્વ પહેલી, બીજી, ત્રીજી જુને અંધેરી ખાતે એકકાવ્યસર યોજાયું હતું, જેમાં મુગ્ધાવસરના જૂના અને નવા, સંપ્રદાયો તથા નવોદિત કવિઓએ પ્રાદી સંખ્યામાં ભાગ લઈ વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા કરી હતી એ પ્રસંગે કાવ્યસરના કાર્યકર્મો પણ ધ્યાનમાં લેતા આ કાવ્યસરનો અહેવાલ મુગ્ધાવસર (મુગ્ધ)ના ‘અક્ષરની આરાધના’ મંથા ઉર્જિત કર્યો છે

અપેક્ષા પ્રમાણે ઘણી સારી સંખ્યામાં કવિઓએ ભાગ લીધો હતો મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજકોટ કક્ષેત્રના જેવા દૂરના સ્થળેથી પણ કવિઓ આવ્યા હતા શ્રી ઉમાસકર, સુન્દરમ, શ્રી નિરંજનભાઈ, શ્રી બાલમુકુન્દ, શ્રી સુરેન્દ્ર મેઠાઈ તથા શ્રી માલ્વિકા, આ બધા કવિઓની ઉપસ્થિતિ તરત્તરની દૃષ્ટિએ કંઈક વધી હોત.

કાવ્યસરમાં ‘અદ્યતન કવિતામાં અક્ષરકાન્તા વિનિયોગની ભૂમિકા’, ‘કાવ્ય વિવેચનની સમસ્યાઓ’, ‘અલ્પાક્ષર રચનાઓ’, અને ‘શુદ્ધ કવિતાની વિકાસના’ આ વિષયોની ચર્ચા થઈ. ચર્ચાનું ધોરણ કંઈકે જી સુન્દરે હતું. હરિવલ્લભ ભાગાણી, રઘુવીર ચૌધરી, જયનંત પાંડક, ભૈરવીન્દ્ર દવે, પ્રો મનસુખલાલ ઝવેરી તથા વિનોદ અધ્વર્યુની ચર્ચા મદદરે વિવરણે અનુલક્ષીને રહી હતી

અદ્યતન કવિતામાં અક્ષરકારના

વિનિયોગની ભૂમિકા

કાવ્યસરના પ્રથમ દિવસે ‘અદ્યતન કવિતામાં અક્ષરકારના વિનિયોગની ભૂમિકા’ એ વિષે ચર્ચા થઈ.

ચર્ચાના આરંભ કરતાં શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ અર્ચમીન કવિતાના નવા પ્રસંગનો નિર્દેશ કરીને કહ્યું

વિશ્વપ્રાપ્ત : મેન્ડુન ‘૬૩’]

હવે કે નવા કવિઓ સાધારણ રીતે પદ્યરચના કરતા નથી તેમની કવિતામાં ચમત્ક્રિયાનું એવું કંઈક તરત છે જે આપણને ચમત્કારી મુકે છે અને આપણું લક્ષ્ય કેન્દ્ર કરે છે સંપ્રદાય અર્થસામર્થ્યની મર્યાદામાંથી અત્યંત ઉત્પત્તિ થાય છે અને અક્ષરકાન્તા કવિઓ અર્થને સમૃદ્ધ કરવાનું છે એમ કહીને શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ જણાવ્યું કે અત્યારની કવિતામાં અનંકારો ધણી ખરું અનપેક્ષિત અણુધાર્યા અને દ્વંદ્વલેખ છે, એનાથી કવિનું માનસચિત્ર રચણ નથી થતું. અત્યારની કવિતામાં કવિશક્તિ જે અનુભવોનું સાદચર્ય વર્ણવે છે અને અક્ષરકારમાં કુર્બાની અનુભવાય છે નવાં પ્રતીક યોજના હોવા છતાં ક્યારેક જૂનાં પ્રતીક પણ આવ્યા વિના રહેતાં નથી. આજની કવિતામાં અપ્રસ્તુતમાંથી પ્રસ્તુતની વ્યવસ્થા થતી મુશ્કેલ નથી પરંતુ તેણે ધણી વાર તે આવાહનકારી નીવડે છે અક્ષરકાર સંપ્રદાય, વર્ગકૃત સંપ્રદાય, વ્યવસ્થા સંપ્રદાય અને એ સંપ્રદાય, એ વિરોધાનનો આપાર છે પણ એમાં જીવનની વાસ્તવિક અનુભૂતિનો પડાવ નથી જોડતો અને કાદવનિક અનુભૂતિનો પડાવ મંત્રાગાય છે ત્યારે નવી કવિતાની મર્યાદા પણ વરતાય છે. આજનો કવિ ‘ઓરકેપેરીટી’નું સાત્ર વાપરવા તૈયાર છે પરંતુ તેમાં તેને અપેક્ષિત સફળતા મળતી નથી.

mytear" આ લોકરક્ષાની પકિત જુઓ અને સુંદરમ-
ની પકિત "તને મે પ્રખર સદાસતી તદસથી." આવી પરિત તો જીવીપગ્ગરતો એક મુગ્ધિય પણ
પોતાના ભાવની અગ્નિવ્યક્તિ અર્થે ઉચ્ચારી શકે કવિ
પોતાના પરીવામાં વાચકને પૂરી દે તે યોગ્ય નથી.
કવિ કિશકર થાય તેવી તે કવિ મરી જતો નથી. પણ
એણે જીવનદર્શનમાં મોહિતના જાગૃતતાનું ધણું અપદુ
કે ચિંતન પણ કવિતાની કાચો ધાતુ છે.

કવિ અનાસક્તિ કેળવે

પ્રો. સુરેશ વધુમાં કહ્યું હતું કે આજની કવિ-
તામાં કવિ બધું કુત્સિત જ જુએ છે, રમણીયતાની
અને સૌન્દર્યની ભાવિત ભૂમિ છે એમ કહેવાનો અર્થ
નથી. રમણીયતા એ "એસેથેટિક કોન્ટેમ્પ્લેશન" છે
કવિ વાસ્તવિકતાની કાચી સામગ્રી કે ચિંતનની કચી
ધાતુને પોતાની એનાની સાથે સંપર્ક કરે છે. તેમાંથી
રસનિષ્પત્તિ થાય છે પણ એમ કરતાં એણે પોતાની
જાનને પાછી ખેંચી લેતી થતે અર્થાત એણે અનાસક્તિ
કેળવવાની છે. કવિતાનું રક્તત્રણ ઘટકો છે અને જો
પ્રકૃતિના પાયા પર પણ આકાશ જેવી વ્યાપકતા
ધરાવતું ઘટકો ટકી શકે છે. કવિતા રચના પછી
કવિ સામાન્ય વાચક જેવો જ બની રહે છે, એણે
બનવું જોઈએ એ અનાસક્તિ નહીં રાખે અને પોતાની
અકૃતતાનું અનુચિત અકમલ કરશે તો કવિતા કવિના
નહીં બને. કાવ્યનું સાત્ત્વ કવિ Objective બની રહે
તો જ સધાશે. કવિતાના વિષય માટે કશું જ દુરુચ
નથી. કોઈ પણ વસ્તુ કવિતાનો વિષય બની શકે,
તજુખતું પણ કાવ્યની ઇમારતને ટેકવી શકે છે

કાળ એ જ સાથે વિવેચક

પ્રો. મનસુખજીભાઈ ઝવેરીએ કહ્યું : કવિતાનું
મૂલ્યાંકન કવિતાની રીતે જ થવું જોઈએ કવિતાનું
સાચું વિવેચન કાળ જ કરી શકે છે. સમકાલીન
સાહિત્યનું વિવેચન તદ્દાવ્ય પૂરતું પ્રાગ્નિકર અને અને
કાળ જતાં તે મોડું નીચડે એમ પણ બને એટલે
સમકાલીન કાવ્ય સાહિત્યથી રુચિનિર્માણ થાય તે ઈષ્ટ
નથી. વાચક પોતાને સબંધ કાલાતીત કૃતિઓ સાથે

જ આધિવે જોઈએ શુદ્ધ કાવ્યતત્ત્વને કાણે ટકી
રહેતી કૃતિઓથી જ રુચિ ધાડી જોઈએ.

કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાની વાત કરતાં સીધી મેટ્રી
સમસ્યા કાવ્ય પોતે જ નીવડે છે. કાવ્યની વિવેચના
ક્રમમાં એમાં ચિરંજીવી સૌન્દર્યના અંશો ખરેખર કેટલા
છે, એમાં શુદ્ધ કવિતા કેટલી છે, એ ખરેખર કવિતા
છે કે માયાદરૂપ સુવર્ણધૂળ છે તે પૂર્ણપણે ચકાસ્યા
વિના કેવળ મુગ્ધ બની જઈને કાવ્ય ઉત્તમ દક્ષો
નાખતુ એવો કશો અર્થ નથી

પ્રો. ચંદ્રકાન્ત મહેતાએ કહ્યું હતું : કાવ્યસાહિત્યના
વિવેચનમાં પૂર્વગ્રંથરૂપિતા હોવી જોઈએ, તે બધું એકાદી
જણાય છે પરિણામે કવિતાનું શુદ્ધ પ્રામાણિક અને
મૂલ્યાંકનમાં અદા જમાવતું વિવેચન મળતું નથી.
વિષયકર્મ જેવા વિવેચક પણ ખગરદાર અને સદિતની
કવિતાને ઉત્તમ કહે ત્યારે પ્રશ્ન ધાય છે કે આ વિવેચક
પાસે કવિતાનાં સાચાં મૂલ્યો છે ખરા? કવિ અને
વિવેચક વચ્ચે થોડીક તાલમેલ થતાં અહોરૂપ અહો-
ખનિ જેવી રીતિનું ઉદ્ભવે છે પ્રો. ચંદ્રકાન્ત શુદ્ધે
કહ્યું : આને કાવ્યવિવેચનની મોટામાં મેટ્રી સમસ્યા
હોય તો તે પ્રેરેકશે છે. તેમણે વિવેચનને અવસાય
કરી મૂક્યું છે

શ્રી લામશાહર રાવળે કહ્યું : મને વિવેચન
પ્રતિ ઈષ્ટ લાગતી નથી કવિતાની સાથે સીધા સબંધ
કવિને છે. કવિ પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરે છે અને
એની સાથે સંબંધાયેલું વિષય પ્રગટ કરે છે કવિ અતરંગ
છે. એ જો કશું બોલી શકતો નથી તો વિવેચક જો
તદરથ છે તે શું કહી શકે?

પૂરતા અવ્યાસની ખામી

શ્રી વિનોદ અધ્યક્ષેએ કહ્યું હતું : આજે
કવિતાનો ચલો જોઈએ તેવો અવ્યાસ એકાદ થાય છે.
પરિણામે કવિતાની, શુદ્ધ કવિતાની, રચણ વિકાસના
પ્રગટ થતી નથી એટલે કવિતાના જે સિદ્ધાન્તોનો
વિવેચનમાં વિનિયોગ થયો જોઈએ તે યતો નથી.
આજની કવિતામાં જે ટેકનિક છે તે ટેકનિકને પૂર્વ-
ગ્રંથો મુકર રીતે જોવામાં આવે તે જરૂરનું છે એ

ટેકનિક તે કવિતાની વિજ્ઞાનનામાં થતા ફેરફારનું સ્વયન છે એ સાચું છે કે અર્થાત્મીન કવિના પ્રજા પામે પહેલોથી શકતી નથી. પણ શા માટે નથી પહેલવેલી તે વિવેચકે તપાસવું જોઈએ.

કવિતાનું મૂલ્ય

- અર્થાત્મી કવિપદ્ધતિ કર્તા શ્રી. ગુનાવલસ આકરે કહ્યું છે કવિતાનું મૂલ્ય સેમા મળે છે એ જ્ઞાનદ આપે છે, રસારવાદ કરાવે છે એ બધું તો ખરું પણ એ જ્ઞાનદ અને રસારવાદ પાછળ તરવરે શુદ્ધ કાવ્યત્વ રહ્યું છે નવસંસ્થા કે વાતાવરણ વિચાર કરીએ છીએ પણ કાવ્યની વિવેચના પ્રતિનિધા ધોળે નથી થઈ શકતી. નવસંસ્થા અને વર્તમાન વિવેચન અને કવિતાનું વિવેચન બનેમાં પદ્ધતિએ જ નથી પણ તરવરે છે કાવ્ય, નવસંસ્થાને આકાર જુદો છે, કવિતાને આકાર જુદો છે. પણ આજ આકારબેદ નથી બનેના પ્રેમ બળ જુદા છે બનેમાં જો કવ્ય વપરાય છે તે પણ જુદા છે. આજની કવિતામાં કવિ વાસ્તવ-વિજ્ઞાને બળે છે. પણ તેમાં કલાની દૃષ્ટિએ વસ્તુ-વિજ્ઞાન વિશીનીકજ્ઞ થવું જોઈએ તે થતું નથી વાસ્તવિકતાનું વિશીનીકજ્ઞ થાય અને છતાં Reality રહે એ શી રીતે બને એ કાવ્યવિવેચનની થોડી સમસ્યા છે

★

અર્થાત્મક કવિતા

બીજો દિવસે બપોરે અર્થાત્મી વિષય દત્તે "અર્થાત્મક કવિતા." એ અર્થાત્મ સમાલન પ્રા મન-સુખલાલ ગ્રંથેરોએ કહ્યું હતું આ અર્થાત્મ. દરિવલ્લભ આવાળી અને શ્રી મુનિશ ચૌધરીની રચના અને સાર્થક વિચારજાણી તરવસમૂહ બની હતી.

શ્રી આવાળીએ પેતાને તૈવાળ નિવધ વાંચેા હતો. તેમણે હાંદસ અને અર્થાત્મક વચ્ચેના અર્થભેદ રચના કરીને કહ્યું હતું કે : "વાળીના જુદા જુદા રચણોનું હૃદય એ જ એકમાત્ર ભેદ તરત નથી. અમુક વર્ણએકમેની નિષ્ઠા એકવર્ણીથી થયેલુ માપ તે હૃદ. આવા માપમાં દાલેલી વાળી તે હાંદસ વાળી એવા માપ વિનાની વાળી તે અર્થાત્મક વાળી. પણ

બધી અર્થાત્મક વાળી એક જ કોટિની નથી. અર્થાત્મક વાળીની ભિન્નભિન્ન કોટિઓનું ભેદક તત્ત્વ તે લય છે. હૃદમાં પણ હૃદયે તે 'લય' જ અનુસ્યત છે 'લય' શબ્દ મૂળે તો સંગીતની પરિભાષામાંથી લીધેલો છે અને તાલ કે મૂળી ગતિના વેગનો તે વાચક છે એ રીતે 'લય' અર્થે શબ્દ 'ટેમ્પો'નો સમાનાર્થ છે. અને આવાર્તન એ લયનું પાયાનું તત્ત્વ છે અમુક એકમેની આનુપૂર્ણતા બનેલા ધટકોનું આવાર્તન તે લય. આવાર્તનનો એક ધર્મ આકાંક્ષા જન્માવવાનો છે ગુણગતિમાં થોડાક લઘુગુણો આવાર્તન સંભળી તેના લયનો સરસ પડ્યો એટલે તેનું આગમ પઠન સંભળનારના ચિત્તમાં લઘુ પછી ગુણની આકાંક્ષા જોઈ શકાતી જ હૃદયનામાં આવાર્તન નિયમિત, દૃઢ અને સુરપટ હોય છે

હાંદસ અને અર્થાત્મક વચ્ચે ભેદ

લયના વિષયમાં અર્થાત્મક અને હાંદસ-ચનાઓ વચ્ચે ફેર એ છે કે હૃદય ચનાઓમાં વર્ણગત લય નિયમિત હોય છે. અર્થાત્મક ચનાઓમાં તે નિયમિત નથી હોતો તેમાંથી સાકાંક્ષા આવાર્તનની કશી સુરેખ જાત નથી જોડાતી. પણ તેને અર્થ એવો નથી કે અર્થાત્મક ચનાઓમાં કાંઈ લય જ ન હોય. વર્ણગત લય એ પ્રમુખ પ્રકાર અને અત્યંત સમર્થ પ્રકાર છે એ સાચું પણ વર્ણ સિવાયના અન્ય તરવેના બનેલા એકમે કે ધટકોના આવાર્તનથી પણ હાંદસ તેમજ અર્થાત્મક ચનાઓમાં લય સંપાદો હોય છે

કવિ હૃદ, અસહાર વચ્ચેને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેતો હોય છે. શબ્દ ને અર્થના લય, તથા અન્ય ચનાવિદ્યેના રચય કાવ્યનિરોધક રહીને પણ મુદર ને આસ્વાદ્ય છે જ, પણ તેમની ખરી સાર્થકતા અને તેમની અમરૂતિ કે વૈચિત્ર્યનું સ્વયં સ્વરૂપ આવસ વેદને સાકાર કરવામાં જ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્મક કવિતા હૃદનો લય જતો કરે છે તેથી તે આત્મ ગદ્ય રૂપ જ બની જાય છે એવું નથી. ખીજા સદ્ધમ લયોનો સાથ ઉપયોગ કરતા ગદ્ય વિશેષને પણ પણ કવિ અનેક વિશિષ્ટ શક્યતાઓવાળા એક સાધન

તરીકે કામમાં બર્ષ સુધે ચરત એટલી કે સદમ લયોની તેને અસિલતા હોવી બોધીએ
કવિ છંદને જતો કેમ કરે છે ?

આની સાથેસાથ પ્રશ્ન એ જોડે છે કે છંદ બેવા દદ લયવાળો, સકુચતા, મદમતા ન વૈવધ્યનુ અષ્ટ સામ્ય ધગવતા સાધનને અર્થદસ કાવ્યકાર જાતું જા માટે કરે છે ? કમુ વિશિષ્ટ પ્રયોજન સાધવા તે આવી કોર અગવડ રેવેન્ડાએ વંદવા તૈયાર થાય છે ?

આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના નવન વસણ પૂરતી જ પ્રવૃત્તિ રહીને આની વિચારણા કરીએ. છંદના ઉપયોગની વાત કરીએ તો એક પણ અક્ષરને આડોઅવળો અસકવા ન દે એવું અને યંત્રીતાર પદ્ધતિઓવાળું અક્ષરમણ્ડલોત્તો પોતાની ચોક્કસ કમેકમે તદ્દત્ત મથુ છે. યાનિ આન ચરણ તદ્દત્ત, ધથેન્ડ નમ નાવના ને પ્રવાહિત પૂરી પાડ્યા પરંપરિત રૂપો પ્રચારમાં આવ્યાં, નિવમિત લખતો વહેમ જ અગતી ગાખતો અવગત છંદ પ્રયોજવા લાગ્યો અને છેવટે એ વિકાસ છંદોમુદા રચના સુધી પહોંચ્યો.

કાંવા, અક્ષર વગેરે અન્ય સાધનો કે ધટક તરવેના વિનિયોગના પશ્ચ ધથેન્ડ આતુ ઉતારોતાર પરિવર્તન ઉત્કટ રૂપે પ્રતીત થાય છે અને અભિ- વ્યક્તિના સાધન અને અભિવ્યક્તિની રીતિ જદલાતા મ્યા છે, જદલાઈ રહ્યા છે, મત મદ હુક પડ્યાથી આપણી આતરઆલ પરિરિથિત અજૂતપૂર્વ ઝડાઝડ અનુભવી રહ્યા છે સંતાપ્તી જૂના મુદ્દા, આન્યતાઓ ને આચાર્યો ઇતિવિચિત ધર્મ લાગે છે. માનવીનું બ્રહ્મ વિશ્વ, તેના મિત્રના ઊડા રતાર, રુન્-પુરુષ સખધના, કોદુનિક સખધના અને સામાજિક સખધના સદર્માં વ્યક્ત થતું માનવીનું રવરૂપ -આ સોને લગતી અનેક ક્રિતિકારી વિચારણાઓ અને અનુભવોએ લાયકું પ્રમુદ મથાવી દીધું છે, આને પરિણામે આપણું સમગ્ર વૈચારિક તત્ત અને લાવતત તેના દદ અને રપાપી આલંબનો ગુમાવતું મથ છે, આપણા આચાર-વિચાર મોટેના આધારસ્તભો તરતા કે કમમમતા વરના છે. અર્વાચીન ચત્રચંદી નમર- સરૂતિની વિકટતા, લીસ ને ગૂરળામણો, વ્યક્તિનું

એકાગ્રિયણ, આનરિકતા ને વિશંખતા, તથા પરંપરા ને આધુનિક વિચારસ્પર્શોની અમકામણથી ઊપજેલા માનસિક સધર્મો, વિરોધો ને અસમધારણતા - આ બધાને ઝગ્ગે જિવાતા જીવનના પોત અને જાત અત્યત ઝડપથી પથટતાં મથ છે. સવેદનરીક માનસ આનો આધાત વિરોધ ઉત્કટતાથી ઝોવે. આગળની લાવનારમી, આદર્શવાદી દષ્ટિને આધુનિક વ્યક્તિની ચેનનાના રુકુમ્બોતે અને તેના રવરૂપમાં રહેથી તેજસ-અધારની અકળ મેગવણીને પરખવા મથતી વાગતવ દષ્ટિને માટે પશ્ચ જગા કરી આપવાની રહી જ. કલારરૂપે આવી સવેદના પ્રકટ થવા મથે ત્યારે તેને પુરોગામી વિચારવસણો ને લાવવસણોના સરકારને સાદચરવાળાં અભિવ્યક્ત સાધનો હમેશાં કોપક્ષમ ન લાગે ને પરિણામે જુદાં કે પરિવર્તિત આકાર, પ્રકાર, વાણી ને ચરને તે ચેળે એ સમજ અકાય છે અને આ વચ્ચે કેવળ કવિતામાં જ નહિ, પણ વધતું ઓણ અને વહેલું મોણું સાહિત્ય ને કલાનાં સર્ રવરૂપોમાં વ્યક્ત થાય તેમાં કેટલું આશ્ચર્ય નથી. અર્થદસ કવિતા માત્ર છંદના ઉપયોગ પૂરતી જ નહીં, પણ તેની પદાવલિ, અવકાર યોજના વગેરેમાં દૂકમાં અભિવ્યક્તિની આખી રીતિમાં પૂર્વ પરંપરાથી કટાવા કેમ મથે છે તે આ દષ્ટિએ જ સમજ સકાય.

કાન્યલેખે સિદ્ધિ કેટલી ?

આ વચ્ચે વ્યક્ત કરવી અત્યારની રચનાઓની સમમપણે કાવ્ય લેખે કેટલી સફળતા કે સિદ્ધિ માની સકાય ?

અર્થદસ રચનાઓમાં (તેમ જ કેટલીક આધુનિક પરંપરિત રચનાઓમાં) એક તરફ છે લામવ અને તેના પરિણામરૂપ અર્થ કે લાવતું ધટપણું, અભિ- વ્યક્તિની પ્રગલ્ભતા ને અત્યમતા, તથા વાસ્તવિક લાવજીવનો સંરપસ છે, તો સામી તરફ જ ગદાણ પ્રસ્તાર, વૈદ્ય, વિદ્યાનાનો મોદ અને એક અખડ પદાર્થને જદલે ખડ ખડપ વિવિચિત પ્રતીતિ. તેમની વાણી ને અલકારની છટાઓમાં ઝોગસ અને તાજગી છે (એકે આ છટાઓ કીક કીક અરી લટથ બનવા માંડી છે) ને અધિયોત આધાત આપી તે

દારા નિગમવજ્ર ને તીર્થનામ રૂપમાં અર્થાર્થ 'ભાવ'નુશ્ચિન નિષ્પન્ન કરવાનું કાર્ય હોય છે સાથે અનેક વાર તેને આસ્વાદ પ્રધાનપણે માત્ર બૌદ્ધિક રતનને જ રૂપરૂપે શકે છે. પ્રદેશિકની દુર્ભાગ્યતા તેનું સામ્ય જનવા જાય છે અને 'છંદના' દૃઢ લયનો ત્યાગ એક પ્રકારની અર્થિચંતામાં પરિણમે છે અર્થનું નિર્દેશાન સાધવા જતાં તેનો નિરસ્કાર જ પશ્ચિમે તો તે અવસ્થા વિદ્યાર્થક નીવડે. અભિવ્યક્તિના સાધનોની અનંતવિધ શક્યતાઓ ને સફળતાઓ દરનગન કરવા સ્થાન મળે તો કવિ જ તે તે ભાવ્ય વેદનને તેની બધી સકુલ અને તાંત્રિકશક્તિ ધ્યાયકારીઓ સાથે આનિષ્કૃત કરી રહે તે ભેગ મનાનુશ્ચિન ન જ બને તેમ તેને પૂર્વમદ કે અભિનિવેશને કારણે આભારીયોનો ભોગ થવું પણ ન જ પરવડે.

આપણી અર્ચાદસ રચનાઓ એક નવીન દિશાના આવિષ્કારોનો સકેત છે એ સાચું છે તેમ એ પણ સાચું છે કે તેનાં ભવ્યતાનોથી સાવધાન રહ્યા વિના નહીં ચાલે."

છંદનાં અર્થનોનો ઇતિહાસ

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પોતાનો અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ વર્ણવતા કવિના માટે જાન્યવર્ય હોવાનું જણાવીને કહ્યું હતું : "આજની અર્ચાદસ રચનાઓમાં છંદનાં ગદ્યાં બધોનો છંદાર દેખાય છે કવિ પોતાની રચના વાંચે છે ત્યારે એક દાળમાં એ વંચી કાઢે છે પણ એ દાળ એના સ્વરનો હોય છે, કવિતાનો અંતર્લય રૂપક તથા ધરો જાણે કે કવિને લખતી પદી નથી. એણે અહીં એક સામ્ય ભોગે હશે જાદુ પર પ્રભુત્વ ન હોય તો સમર્પનપ્રક્રિયા વખતે બધોનો કાક પડે તો નીચે અલગવું હોઈ જટલાક શબ્દો ને રચે પદી રહે છે અને પોતાનો અર્થ જ્વલત કરવા માટે જીભ શબ્દને મોઢે છે ત્યાં કવિને ઉદ્વિગ્ન અર્થને અન્યથા થાય છે બીજા બાજુ નિયંત્રણશક્તિ મળતા ભોમસ સંબોધનાં ભેગ શબ્દો ઘૂસી આવે છે. કવિતાનો સ્વર કિલિલ થઈ જાય છે. વેગઈ જાય છે. સખન રહેતો નથી. આજના પક્ષા અર્ચાદસકવિની રચનાઓ આ નિયમને અનુસરે છે. અભિવ્યક્તિનો સમગ્ર દેગવવાનું કાર્ય સમકાલીનો સ્વીકારવા જેવું છે

તેમણે વધુમાં કહ્યું હતું : અર્ચાદસ રચનાઓની અન્ય વિશેષતાઓમાં ભાવચિત્રોની અનિશ્ચયતાએ ખાન ખેંચ્યું છે 'ઇમેજ'નું ઉત્પાદન આટલા મોટા પાયા પર પહોંચી ન હતું. ચિત્રો નવીન હોય છે, એમના રંગોમાં વૈવિધ્ય હોય છે. પનુ વિષયમાં એકવિધતા જણાય છે. મોટે ભાગે અનર્થનતા જુદા જુદા પોઝ હોય છે કદાચ કહેવામાં આ લોકો માનવા નથી, રચવામાં આવે છે, તેઓ ઉપરથી અન્યસક-વાચાળ લાગતા આ કવિઓમાં વિચારોનું સમીન સંજ્ઞાનું નથી. સમીન વાંદળાં દેખાય છે એમનાં મન કંપનાઓ લાલવવાનો અખાડો બની ગયાં જ અને જો સૌંદર્યની આરાધનામાં આ કવિઓ સફળ ન બન્યા છે તે શ્રવણની યાદ અપાવતા સમર્થ નથી

દૃષ્ટિ વિના કવિતાનો પ્રયત્ન

આ કવિઓ પોતાના અર્ચાદસ ભેગ કલ્પન અસ્તિત્વને, અલગ અલગ કાણુકો પર જોવા રહીને, દૃષ્ટિ વિના ભેગા પ્રયત્ન કરે છે બધા જ અર્ચાદસ અર્ચાદસની વાત કરે છે. ઊભાભિત્તિની વાત તો આપણે ત્યાં વહેલી થઈ ચર્ચા કર્યું છે દૃષ્ટિએ આ કવિઓમાં નહું શું કે કુલિસ જમનનું નિરૂપણ કેટલાક શબ્દોને કવિનામાં પ્રવેશવાની પરવાનગી આ કવિઓ આપી ખરાયેલાં શબ્દ, અસ્થિવિજગત એ, મિત્રાગ, કીડા, તીવ્ર દુર્ગંધ, કાગા કાટા, સરકાર, વખત, નયુંસકતા, ઉરકા વગેરે શબ્દોને આ કવિઓ લાડ લડાવે છે. ઇશ્વર અને સૂર્યના પ્રલિપ્ત પ્રતીકાર્થનો વિપર્યય પોતાના આ કવિઓને જોખ છે.

ક્ષુદ્ર પદ્ધતિને કાવ્યના આધારરૂપે સ્વીકારવાનું ત્રીકોના કવિઓએ શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં ક્ષુદ્રતા તરફ સદ્વિચ્છિન્નતા બાંધ હતો. અહીં આલેખાતું કુલિસ જમન દૃષ્ટિની કુલિસ અને દૃષ્ટિઓનું પ્રતિનિધિ છે. કવિનામાં જુદા પ્રતીકો અને નવાં નવાં નિમ્નુઓ. અનુસૂચી સમર્પન એ પણ આજના કવિનું પ્રદાન છે માનવજાતિની જીવન દેખાતી પ્રસારતા કેટલાક અનુસૂચી પૂજાઓમાં સંસ્કાર બધા ગહેર ભેગાઓમાં વિશ્રામ કરવાની એમની ખેડિકર રીતસાન મોદક હોય છે અહીં પ્રજ્ઞા એટલે રચન શરીર સબધ અને વિષયક એટલે અનુભવ જાતીય દૃષ્ટિઓ, પ્રતીક રચનાના સદ્ધાર

બની શકે એટલા નાવીન્ય સાથે આવે છે કેાઈ વાર મુજ સમ્મદ પ્રયોગો નીકળતાપૂર્વક વપરાય છે ત્યાં “અવગતઃ પામેા ધર્મઃ” એ સિવાય ખીનું ક્લેષ દેખાતું નથી આ અઝાદસ રચાયોમાથી નીપજતી નવીનતા ફક્ત વૈચિત્ર્યરસિને પોતે છે કે તે આધુનિકતાનો પર્યાય બની શકે તેમ છે? પોતાના જમનાને આ કવિઓ સમજે છે? યુગચેતનાનાં સ્પદન ઝીલવામાં સ્વતંત્રોત્તર કવિઓમાં ઉમાશકર પછી પ્રિયકાન્ત ઠીક સકળ થતા લાગે છે. આ અઝાદસકાવોમાં યુગભ્રમ પ્રબળ દેવનું સાગર્ય નથી અથવા એમણે કવિતાને સ્મૃતિના સદર્જથી નિષ્ક્રી પાડી છે પોતાના યુગની વાસ્તવિકતાથી વાકેફ થયા વિના આધુનિકતાનો તામ નહોં મળે

શ્રી રઘુચરિ શ્રી જોશીની અઝાદસ રચનાઓમાં અનિબક્ત થતા તેમના વ્યક્તિત્વના સ્વર્ણ-નિર્જળ અશીની કઈક ઝીણુરથી વાન ક્યાં પછી કહ્યું હતું કે ‘સુરેશ જોશીની કવિતા અસ્પષ્ટ નથી. એમના ભાવબગન પર અહમ્મનું આધિપત્ય છે. જુકત્તર વિશ્વ સાથે એમના અહમ્મનું વિશ્વથન સધાવું નથી તેઓ ‘મેગર પોએટ’ની ક્ષમતા હુછ બતાવી શક્યા નથી.

નહું પ્રસ્થાન

શ્રી. મન્નન્દ શાહે કહ્યું કે અઝાદસ રચના એ એક નવું પ્રસ્થાન છે કવિને લાગે કે પોતાનું કથવિત્ત્વ અઝાદસ રચનામાં કીતરી શકે એમ નથી ત્યારે તેને નવા છઠ્ઠો, નવી અનિમગીની રીતિ વગેરે નિષ્કલ્પવર્તે પડે છે. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે વનવેલી જેવા આવર્તનશીલ છંદની શક્તિ વિજાની હતી. એની શક્ત્યતોએ તેઓ સમગ્રતા હતા ઉમાશકર અને બાલમુકુંદની કવિતા પણ નવી છતાં અને નવી ચાત લઈને આવી છે અઝાદસ રચના એ કેાઈ વોદાની મજાની કિંવા નથી. અઝાદસ રચનામાં વાર્તાની અનિ-મમિત ગતિનું પણ લાવવું હોય છે છંદની મર્યાદામાંથી છૂટીને, અપૂર્વ લાવવું પ્રમટાવવા માટે અઝાદસ રચનાઓ આવી અને પ્રતિભાસ પણ કવિ તેવું લાવવું અઝાદસ રચનામાં પ્રમટાવી શકે છે. અઝાદસ રચના એ કવિતા પ્રાયેની નિજાની એક પરીચુતિ છે.

શ્રી યુક્તમ મોહમ્મદ શેખે જણાવ્યું હતું : કવિ તરીકેના મારા અનુભવ પાંચી ટું કહું છું કે મારી કદનાતુ આયોજન હું છદ્દમાં કદનાને અરુમર્થ છું. એને જુદી જ રીતે પ્રયોજ્યા વખર ચાલે એમ નથી એમ પ્રતીત થતાં હું અઝાદસ રચના કરવા પ્રયત્ન થઈ છું. કવિને છદ્દ અવગતો નથી માટે એ અઝાદસ રચના કરે એવું માનવાની જરૂર નથી.

લયને નવેસરથી શોધવાનું રહસ્ય

પ્રો. સુરેશ જોશીએ કહ્યું હતું : અઝાદસ રચના એ લયને નવેસરથી શોધવાનું સાહસ છે, કવિ કેટલીક વાર છંદને બાણી બોધેને પડે એ મૂં છે એ જે કઈક શોધવા માગે છે તે કારણે પરપગમાં સમગ્ર એ જતી કરે છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં રચન ન હતું, રચન સિદ્ધ થયું ન હતું. આજે કવિતામાં પણ રચન સિદ્ધ થયું નથી જળની તરલતા અર્થ છે. જળમાંથી રચનાની સંકોચિત થતાં નવો જ લય શોધાય છે. એ એક મંત્રીર પ્રક્રિયા છે. કવિને મન વિષયનું ઝાઝું મહત્વ નથી. કવિ લયના સંકેતને વિસ્તારે છે. કાલિદાસ શાકુન્તલના પહેલાં અકમાં ભ્રમર લાવે છે. એ ભ્રમર શકુન્તલાને પળવે છે. પણ એનો એટલો જ ધટિતાર્થ છે? એ ભ્રમર કુબ્જતની ભ્રમરસિતુ પણ પ્રતીક છે. અઝાદસ રચના એ પદ્યમાં અકનો શકુન્તલા જેવી છે

પ્રો. જયન્ત પાડકે કહ્યું હતું કવિ પાસે તેનો ‘ઈનાર ઈન્સર,’ અહારી શ્રેષ્ઠરસિત છે જે લય નક્કો કરે છે. લય મળેનાં પણ હોય છે. અને જેમ અપનેનાં લય છે તેમ સવેદનતા પણ લય છે. આ લયને આધારે આધાર આગળ જવાય છે અઝાદસ રચનાઓમાં અર્થના લયને પદ્યવાનો પ્રયાસ કરીએ તો આ સારો કવિ છે કે નહીં તે નક્કો થઈ શકે નિશ્ચિન બંધના સમયપૂર્વક વાત કરી શકાય તો તેથી કવિતાની શોધા વધે છે છંદમાં પણ સ્વતંત્ર થઈ શકે છે. અઝાદસ રચનાઓથી અનિષ્ટ થવાનું એમ માનવાની જરૂર નથી. હકીકતમાં આ બધી મયામણે છે જે સિદ્ધ નથી થયું તે અંગે સારકે ઘષ્ટએ તે ખરાખર નથી. સાવધાન રહોએ તે ખરાખર છે. પણ બીજુ થવાની જરૂર નથી. અઝાદસ રચના એ કવિતાને માટે નવી

દિશા મયવે છે ને ફાવો જ્યાં તો કવિનાને માટે એક મોટું કામ થયું મળ્યો

શ્રી ગુણપદાસ ધોડેરે કહ્યું હતું : રી-દનામની કવિતા મોટા ભાગના વાચકો આમળ અપ્રેક્ષકરણ પામીને આવી છે એવી જોડી સિદ્ધિ અર્જાસ રચનામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહીં તે જ એમાં છે રસિકતા ને અધેનમાં બ્યક્ત યર્ષ થકે છે તેને વિશેષ પ્રમાણમાં બ્યક્ત કરવા માટે કવિને કંઈ પણ કરવાની જરૂર છે અને ખરી વાત તો એ છે કે જે જાણી શકે સમજતો હોય એ જ જાહેરે તોડી શકે છે

અર્થાત્ ઉપસદાર કરતાં પ્રે. મનસુખદાસ જવે-રીએ કહ્યું હતું કે : કવિ પહેલે કમોરી એક જ છે. એને જો જાહેરો અંતર અલગવાના લાગે, પોતાના બાવસવેદનને ઉત્કટ રીતે, ક્ષાત્તમ્ભ રીતે બ્યક્ત કરવામાં અરોધક જણાય તો એ જરૂર જાહેરે તોડી શકે છે. પોતાને અનિવાર્ય લાગે તે એ જરૂર કરી શકે છે. મદત્ત જાહેર અર્જાસ કરતાં જે ઉચ્ચ કવિતાની સિદ્ધિ છે.

★

ત્રીજો દિવસે સવારે "શુદ્ધ કવિતાની વિભાવના"ના વિષય પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી ચર્ચાનું સંચાલન પ્રે. મુરેશ બેળીએ કહ્યું હતું અને એમાં શ્રી નિઝિમ એઝિઝિયલ, શ્રી ગુણપદાસ ધોડેરે, શ્રી અ-દ્રાન્ત શુક્લ, પ્રે. મુરેશ દલાલે બ્રમ લીધો હતો.

... શ્રી એઝિઝિયલે વિષયને પૂર્ણપણે વફાદાર બંધીને પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં કહ્યું હતું કે સમજનામક સાહિત્યના લખાણને કોઈ ચોક્કસ માર્ગ નથી હોતો નિર્મયક વિસ્તારની પ્રાદ્યાપ્તિ કરીને રચનાને બને એટલી લાંબવપૂર્ણ બનાવીએ એ પણ કવિકર્મનો વિશેષ છે અને આ કર્મ દ્વારા શુદ્ધ કવિતા આકાર લે છે.

શ્રી ગુણપદાસ ધોડેરે કહ્યું હતું કે : કવિના સ્વતંત્ર અને સ્વયંપ્રેમ પદાર્થ છે. એમાં કશી બેજસેજ યાદે નહીં 'ટેકનિકલ એક્સેસ-સ' થી ગમે તેટલું સિદ્ધ કરે તો પણ કવિતામાં સબ્દની ચર્ચા કે ત્રિસંજ્ઞા તો રહેવાની જ. માત્ર ટેકનિકલ એક્સે-

સેન્સથી કવિતા ન થઈ શકે શુદ્ધ કવિતાની સૌંદર્યથી આપણા હૃદયને અનુભૂત કરે છે

કવિ શ્રી હસનસનો નિમિષ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તેમણે પોતાના નિમિષમાં બેઠાં બેઠાં કહ્યું કે : 'મનુષ્ય વિવેચન એ જ ખરી રમેન્દ્રમની ગિફ્ટનરી છે પ્રે. ઠાકોરે પહેલી વાર નરી કવિતાનો આગ્રહ સમજન-વિવેચન દ્વારા કર્યો તેમણે એક રીતે કવિતાની શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો. તો બીજી રીતે કવિતાને કાઢ શિસ્તની દીક્ષા પણ આપી અને એ દીક્ષા પ્રદર્શિત વચ્ચે ગાંધીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદની વિચારણાના સ્તર તો સ્તર પણ નિમિષાત્મક વલણે આપણી ગાંધીયુગની કવિતામાં આખા વચર ન જ રહ્યા. શ્રી હમાશકરે આપણી ગાંધીયુગની કવિતા-પ્રગતિને વિષય પરત્વે ગાંધીજીને અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે પ્રે. ઠાકોરને અનુસરતી મળાવી છે એટલું જ નહિ, એમણે એ બંનેને જીવનમાં અને કવનમાં સાક્ષર કરવામાં પણ કલા જ છે. છેક યર્ષ કાલ સુધી ત્રીશીના ગાંધી-પ્રભાવિત કવિઓ સુધી વાક-પરાયણતાની કાવ્યપ્રગતિ પર બીસ રહી છે. એટલે જ આજનો નવો વિવેચક નાનાભાલ સમેત પણ કવિઓનું પુનઃમૂલ્યાંકન માગે છે, એટલે જ તો તે આપણા જગદગ્ર સમુદાયને જે પુષ્કળ વ્યકાવેનો મેદ આપ્યો છે તે ઉતારી તેની તનુકટિ આદરિઓની આગળી કરતો થયો છે. આજે લાંબી કૃતિને વહેમથી જોવામાં આવે છે અને છેક નાનકડી મોનેટ ગીત જેવી કૃતિઓમાં પણ અપ્રેક્ષકરણ પામીને ઝટ પકડી પાડવામાં આવે છે. આમ શુદ્ધ કવિતાક્ષી સમજન અને વિવેચન અનુગાંધીયુગમાં ખાસ કરીને વિકસતું દેખાય છે. આ ચોથો મુગ એ જ કાવ્યના શુદ્ધીરણની ચોથી ચાપણી છે કવિના પ્રવાસનો આ ચોથો વર્ગાક ખરેખર વિશિષ્ટ છે. આજનો કવિ કાં તો મર્ષ કાલની અતિવાદ-પરાયણતાના પ્રત્યાધારો અને આજની દેવળ નિર્માન્ત વાદવિચીન મનોભૂમિમાં કેવળ કવિતા-ક્લાના શુદ્ધવાદ ઉપર આધારે ઊભો છે. આ નિર્માન્તિ, અનાચ્યા, હતાશાની સાથે એક પશ્ચાત્ત પછી નીપજ આવ્યું તે એ કે વિષ્ણુપ્રસાદ,

ઉમાશંકર, સુરેશ ભેંચી તથા નિર્મલ જોવાની બધી વિવેચનાએ આશ્ચર્ય કારક પણ લેવાસમાં પડાવું. ગાંધીયુગની કવિતાને પણ તીવ્ર ધ્રુવોથી ફરી સંધી જોઈ અને વાદ્યગત કવિતામાં વિસદ્ભરતા પણ જોઈ. સમાજની અસિદ્ધિઓને રથને સૌંદર્યવતીને રાખ્યાત્રિયે કરવામાં આવ્યો. “વારતરની કવિતા નહો, પણ કરિતાનું વારતર જોઈએ” એવી માગણી થતા લાગે કવિતા-કલા કોઈ વાંદની દારી કે કે હિપ્પરિતી પ્રતિ નથી. એ એક સ્વતંત્ર અનન્ય પરત સૃષ્ટિ છે એક આગવું અસ્તિત્વ છે એવું ગોરવ પણ કરવામાં આવ્યું. છેક ૧૯૪૦માં શ્રી ઉમાશંકરે આ શુદ્ધ કવિતાનો સત્તાવાર પુરસ્કાર કર્યો. “નારી બહારની” પ્રતાપના એ શુદ્ધ કવિતાની “મેનાચારી” જેવી બની છે. મખટ કૃત કાવ્યનાં ઓછું તમામ પ્રયોજનોને નવી વિવેચનાએ રદ કર્યાં છે ને અરમ પરમ સ્વચ્છપ્રયોજન મૌનિજનને જ કવિતાના એકમાત્ર હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. દવેની કવિતા કાકાર અને માંધીજી બંનેના આગ્રહથી જીવંતી ગઈ છે ને એ રીતે એ મેદાની પણ મઠી ગઈ છે ખાનગી યર્મ ગઈ છે એ માઈસની ગરી કોઈકની બની ગઈ છે. આ શુદ્ધ કવિતાના આગ્રહે શુદ્ધ અગ્રેય પ્રવહી પડતો પણ આગ્રહ છોડી દીધો છે. શાબ્દશક્તિને નવેસર હસવામાં આવ્યો છે. રસાત્મક વાક્યનાં તમામ વાસ્તવ્યોની આવગત વેધી છે, કાવ્યમાં હસાની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહિ એમ મનાયું. વર્મવિન્યાસ, સ્પન્દવિન્યાસ, વર્ણવિન્યાસ, વર્ણોત્ત્ત્વ, ખનિશ્લેષ, આ બધાની કાળજી વધી છે; ખનિયી ખનિ સુધી પહોંચવાનો ઉપક્રમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સ્પન્દશક્તિને આશ તળે હિપ્પર કરીને

ધડવામાં આવે છે ને અનુગાંધી-યુગની કવિતા પ્રતિષ્ઠાને એક મહત્વનું લક્ષણ લેખનું જોઈએ. લાંબા વસ્તુપ્રધાન કાવ્યો મટતાં મર્યા છે; શુદ્ધ કવિતા લાંબી હોઈ શકે નહીં એવી માન્યતા સાથે ફરી આપણે રમણુભાઈની વ્યાખ્યા ઉપર આવીને જિગા રહ્યાં જો. આપણે જેને શુદ્ધ કવિતા કહીએ છીએ એને જ લગભગ રમણુભાઈ “રામજ્વાનિ કાવ્ય” કહેતા હતા. અત્યેક્ષ, ઊર્મિપ્રાધાન્ય, લાઘવ, સ્વાતુક્ય સ્થિતિ આ બધાં સમાન ધર્મક તરનો બંનેમાં છે. રમણુભાઈની વ્યાખ્યાવિવેચના પછી જે મર્યાદાઓ વાર્તાઈ તેથી આનંદકર, કાકાર, રામનારાયણ અને વિષ્ણુપ્રકાશે તેને વિઠ્ઠલાઈ સંપૂર્ણ કરી, તેમણે જીવન જોવા પરિભ્રમણાળી જહઝ પ્રતિષ્ઠે, સમસ્ત ચેતનાના સમવાધી અર્થરૂપે આત્માની કલારૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરી છે.”

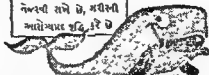
તે દિવસે જ્યારેની એકદો વિષય હતો “અવતન કવિતાની ઈમારત” પરંતુ તેને બદલે “ક્ષિતિજ”માં પ્રકટ થયેલી આર કવિતાનો રસાસ્વાદ કરાવતો હતો અને તે પછી કાવ્યસભ્યની પૂણ્ણકૃતિ થઈ હતી.

આ કાવ્યસભ્ય સફળ નીવડ્યું કે નિષ્ફળ એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. તેના ઉત્તરરૂપે એટલું કહી શકાય કે ધણી ખરા વડતાઓએ ત્યાં ને ત્યાં વિષય પરત્વે જે સત્ય અને ત્યાર્થોમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો પરત્વે જે કહેવા જેવું લાગ્યું તે કહેવાને જ બદલે નિર્ણયિત વિષયનાં વિષય વિગત પાસાંને અનુસરીને અવ્યાસના અર્થરૂપે દૂકમાં સુદ્ધસર પોતાનું વસ્તવ્ય જૂઠું કપડું હોત તો સમગ્ર અર્થમાં અવસ્થા આવી હોત અને તે સંપૂર્ણ બની હોત અને તો સત્ય અપેક્ષા મુજબ ધણી સારી રીતે સફળ નીવડ્યું છે એમ સસતેષ કહી શકાય.

અમૂલ દુધાહારનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

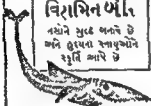
વિટામિન એ

તથા યુવાવયસ્ક અને આજીવનકાલીન સમયે છે, મરીમી આલેખ્યક શુદ્ધ કરે છે

વિટામિન બી૧

નશોને મુલક બનાવે છે અને હૃદયના સ્વાસ્થ્યને સુધારે છે

વિટામિન બી૨

સ્વાસ્થ્યમય જોડા મારે બંધી છે

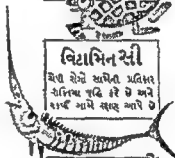
વિટામિન બી૩

સ્વાસ્થ્યને વિશાલ મેળવી આપે છે

વિટામિન સી

ચેપી રોગો સામેની પ્રતિકારક શક્તિ બુદ્ધિ કરે છે અને રક્તમાં આપે સ્થાન આપે છે

વિટામિન ડી

કુદરતી અને નીચેની રાત્રી મારેની ખાતરી છે અને કિડનીમાં સ્થાન આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

ખાંસ, કાંસ, તથા રોગો કરે છે અને નશો મુલક અને સ્વાસ્થ્ય સુધારે છે

અમૂલ દુધાહારમાં આ સાત વિટામિનો સાથે જોડા અમૂલના પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચર્મી, લોહ, ફોસ્ફોરસ અને કોલેસ્ટરોલ છે. અમૂલમાં જેજ ખાધ વાતો છે અને જેથી આજીવન માત્રાએ તે પસંદ કરે છે આજીવ બાલક મારે તે જાતે મુલકવાળા છે।

આજીવના બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો અમૂલ દુધાહારમાં છે

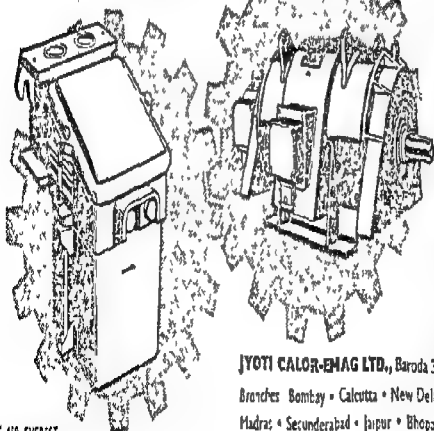

અમૂલ દુધાહાર

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

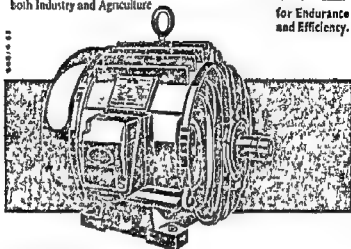
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47 Apollo Street, Fort, Bombay 1. Phone: 253824-25

THE PARAYEN ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

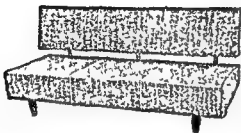
આપના ઘરની સજવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું 'કે' પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર!

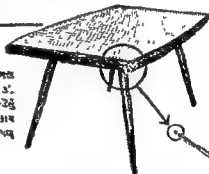
લાકડાના રવેન્ડાઈઝ્ડ ફર્નિચરના જાતના ઓળખી શકાય તેવા જાણીતા ખીરાનું 'કે' પ્લાન ફર્નિચરની આપનું ઘર સજવટ.

આ ફર્નિચરના નવો એવા સંજ્ઞાપૂર્વક હવે કઠીને મોલવવામાં આવે છે તેના પોલિશથી સમગ્ર ભેતીને તેની જ જળવાઈ રહે છે. તથા કસ્ટમર માટે કોર્નર ટીચર અને ડ્રાઈનિંગ ટેબલના કાચો છૂટા થઈને મોલવવામાં આવે છે અને જાણીતા રફથી બેસવા માટે પેલેડ કાચેથી ખાસ બંધવણ દોષ છે એવી નૂતના અર્થમાં મોટી જલ્દત વાપર છે.

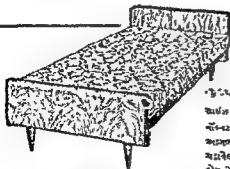
સચિત્ર ફેક્ટરીમાં અને નિર્માણ ઘરોની ચાલી માટે આવે જ લખો.

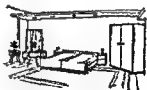
'કે' પ્લાન કોર્નર ટીચર ચાઈલ્ડ નં ૪૬૦-૬' બેઠામાં હોમ રજમની માફ બેસાડેલી હોય છે બેઠા અને પીડ ખાસ ખસેડેલ પી વી સી. રેલર કલેક્ટરની કવર કરેલી હોય છે.

'કે' પ્લાન ડ્રાઈનિંગ ટેબલ કાઈલ્ડ નં ૪૨૩ ડ્રાઈલ ૪' X ૩'. અગ્રણ્ય બા લેમિનેટેડ સ્ટીલ બેઝેનું હોય છે, જાણીતા છૂટા થઈને લાકડા છે. ૬' X ૩' ફૂટ ચાઈલ્ડના ખજાજી છે.

'કે' પ્લાન પર્લેસ કાઈલ્ડ નં ૪૪૪ કાઈલ્ડ ૩' X ૬' ફૂટ પર્લેસ કાઈલ્ડ નોન-સ્ટ્રીક્ટિવ પોલેડ કરેલો છે અગ્રણ્ય બા લેમિનેટેડ સ્ટીલ બેઝેનું ચાઈલ્ડના પેલેડ કાચે બેસાડેલા હોય છે.

કયાનંદ ખીરા ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

૬૦૨ આર્ટિસ્ટ અને કોમ્પોઝ ખીરા બચત, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦

સ્વાસ્થ્ય અને રક્તિ

માટે

હેમો-ડ્રાક્સો માલ્ટ!

હેમો-ડ્રાક્સો માલ્ટ પાચનશક્તિ વધારનાર અને ભૂખને ઉત્તેજિત કરનાર એક શક્તિશાળી 'ટોનીક' છે. તમારો શારીરિક તથા માનસિક થાક દૂર કરે છે અને તમને તાજગીભરી વૃદ્ધિ પામે છે. સ્વચ્છાળી પ્રજીવકો (વીટામીનો) અને ખનીજોથી ભરપૂર હેમો-ડ્રાક્સો માલ્ટ લોહીનો વધારો કરે છે અને જ્ઞાનતાંતુઓને માટે પોષણકર્તા છે. વર્ષોથી સુપ્રસિધ્ધ આ વિશ્વસનીય 'ટોનીક' તમને રક્તિમય સ્વાસ્થ્ય સંપાદન કરવામાં સહાય કરે છે.

न व ल व न

नवीन भारत
नवीन भारत

नवतर कुंडर ६१५६

चोपलीन, आडी,
भलमल, धोती,
वायल, दोरिया,
लोंगकलोथ
टवील-अभीसनुं

६१५६

नवलवन मिल्स लि.,
६ बो ल
[उत्तरगुजरात]

વિશ્વ — માનવ

માનવોય ગૌરવ તી પુનઃમિતિ આ મંજતુ દુષ્કાલે

કી. દેવજી

લુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૬૩

પર

● સંપાદક : ભોમીલાલ ગાંધી

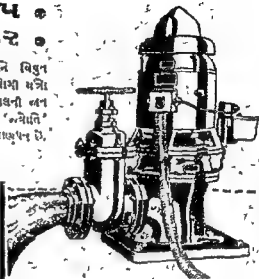
● વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છૂટક રૂ. ૨

વિશ્વમાનવ : રામજી મંદિર ધોળ-સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા
(ફોન : ૪૬૫૦)

ઔદ્યોગિક પ્રગતિનાં મતીક.

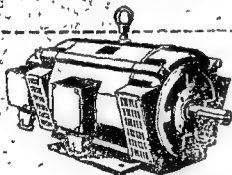
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઔદ્યોગિક વ્યવસાયના યત્રામાં જેમ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોયો મોખરે છે ત્યાં અત્યંત વપરાશી મશીન મટે 'જ્યોતિ' મશિન. આમરૂં શાખવાથી માલની જાન વિષે ચોક્કસપણે કરવાની જરૂર રહેલી નથી. 'જ્યોતિ' નામજર માં જી લેયો જાનરૂં પ્રમાણપત્ર છે.

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જારિયાતો અને મોરકોલ ટરબાઈન પંપ, નોન-ડ્રોઈંગ, હોરીઝન્ટલ સ્પીડ-રેઈઝિંગ અને 'યુનિવર્સલ' સેન્ડ્રીફુગલ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ-પાવર સુધીની સ્ક્રીસલ ફેન્સ અને સ્પીડમીંગ મોટર...

'Quality is our creed.'

એજન્ટ -

વડોદરા-સુરત જિલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લહેરીપુરા ન્યુ રોડ-વડોદરા

જ્યોતિ લિમિટેડ

વડોદરા-૩.

विश्वमानव [द्वैभासिक]

[वार्षिक रु. ६-०० शि. १८ रु. छूटक्यालु अंक रु. २ रु. विशेषाङ्कीनी छूटक किंमत कंठ मुजब]
 संपादक : भोगीदास गांधी * सहायक : सुलद्रा गांधी * संचालक : दशरथ गांधी
 प्रकाशक : भोगीदास गांधी, विश्वमानव : रामछमद्वि पौण : सरकारी छापखाना सामे-वडाहा [इति ४६५०]
 मुद्रक : जयति हसाव-वसत प्रिन्टिंग प्रेस, देवावसाहिनी वाडी, धोर्कटा रोड, अमदावाद-१.

सद्विवार

हामराज-पौजना [३] भोगीदास गांधी

कविता

नव्य कविता [७] राजेन्द्र दाह, स्वप्नरथ, छिन्नस

वाता

वादी [६] नट डेमसन (जसीदास हसाव)

लेख

सरकार विधीन संस्कृतिना नव्य पाया [१०] राजगोपादायारी

मानव मेनानु तत्त्व (विद्यान) [१३] आनंद आग्नी

सत्यजित रे अने तेनी हिस्से [१६] जसीदास हसाव

रंगद्वेष : भूमिका अने भावि [१९] अर्पकदास वट्ट

प्रेम्याभिदु - अनुभव अने विधि (साहित्य) [२७] अनिरुद्ध पल्लवट्ट

हसापीनु छननहसन [२९] रमेश भेटाई

साहित्य प्रवाह

प्रमत्तनी वाचिवाणी स्वाधीनता [३५] (एवरमोन रिग्यु)

'छद्म' अने 'अन्या' विरो (पत्रवार्ता) [३६] राधिराम शर्मा

परिचय

स्व. निरुपमदास मल्लिक (भट्टीपदा) [३८] डा. उपराज भट्टेता

हंसेनी अमेरिकन (ग्रंथ परिचय) [४१] हुनिभाई साह

मास माधव : रंगभूमिना कथा सापक (व्यक्ति) [४३] पीतामर पटेव

होमनवेस हन्स्टीटपुट (सखा परिचय) [४७] कपिशराय भट्टेता

जमन अनरात्मानु अंकपाडिके [४९] वाडीदास उमरी

सांस्कृतिक प्रवाह

हमसा कवमनो यिनसगुह [५१] रविशंकर गवण

गुजरातनु सिद्धपुन [५३] —

गोस्वामी प्रदर्शन [५४] —

हराविदेश

रशिवा योन संघर्ष [५५] भोगीदास गांधी

अजततजगधीना करार [८१] "

हंसेपीनी वेणाये

आकाशेन आक्रमण पछी १० महिने [८४] भोगीदास गांधी

(राजकीय अवलोकन)

नव्य वाचन

नवा-प्रकाशने [८६] —

अहंदां न त्यां

अनतपेयिआं दुक्याट (छिन) [८४]

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલમાપનો
ઉપયોગ ફરજિયાત બન્યા છે.

રોજાંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે—
ફોને બદલે ફિયોગ્રામમાં જ
બધું બદલે ફોન-ટા
બને—
તોલને બદલે ગ્રામમાં જ
બાપની ખરીદી
લેમ્બ/લાવો કરવાનો
બાબદ રાખો.

૦ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન માસે રાખવાં એ સમજને પાત્ર બને છે.

૦ જૂનાં તોલવજન વાંપનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે

સરળતા અને સમાનતા માટે
મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો

[માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત]

કામરાજ યોજના : | ભાગીલાલ ગાંધી

‘ પ્રથમ પક્ષ, પછી પદ ’ એ તો ખરું; ‘પણ પ્રથમ રાષ્ટ્ર પછી પક્ષ’નું શું ?

૧ : કોંગ્રેસનો કાયાકલ્પ ?

શોધક સમય પહેલાં કોંગ્રેસની એ આઈ સી સી બેઠકમાં મંદાસના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી કામરાજની દર ‘આરત પ. નહેરુને એટલી મધી અદ્યુત અને અપૂર્વ લાગી હતી કે તેમણે એને પધાવતાં ઉચ્ચાણું હતું: “ કામરાજની યોજના અનન્ય છે બીજા કોઈ દેશમાં, બીજા કોઈ પક્ષ આણુ સ્વતંત્ર નહિ વિચારી શકે. એ જ વાત બતાવે છે કે કોંગ્રેસનું રાજકારણ વિચિત્ર છે.”

૫. નહેરુ જેના ઉપર આટલા મુખ્ય મથા હતા એ શ્રી કામરાજની આ યોજનાનું સ્વરૂપ: પહેલાં પક્ષ, પછી પદ (સત્કારથાન) /

દરખાસ્તથી ઉત્સાહ

અને તે અનુસાર ૫: નહેરુએ નિર્ણય લઈ લીધા: કેન્દ્ર સરકારના ૩ પ્રધાનો અને રાજ્ય સરકારોના ૭ મુખ્ય પ્રધાનો છૂટા મઈ પક્ષની સેવામાં લાગી જશે !

* એક રીતે એ. આઈ. સી સી માં આને અંગે દેરાવ થતા ત્યારથી પ્રજામાં સર્વસાધારણ રીતે પદલાયની આ દરખાસ્ત વિશે ઉત્સાહ ફેલાયો છે

* તે, અચંપ્ય સાયકલ કોંગ્રેસી કાર્યકરો અને સેવકોના ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસના સામાજિક અને આશાનો સંચાર પણ થયો છે.

સર્વ સાધારણ રીતે જ કોઈ અલિપ્ત એકવાર કિચ્છ કણાએ સત્તામાં આવ્યા પછી રાજ્યપુરાણી અને ઉત્સાહથી સોહસેવાના ધ્યેયને પ્યારનાં સાધી પોતાના ઉચ્ચ-પદનો ત્યાગ કરે તે તે અરેખ્ય પ્રકરણ જ લેખાવ.

આ રીતે, કામરાજ-યોજનાને અંતે તેના તાત્કાલિક અમલને પ્રજાના વિવિધ સમૂહો અને વર્ગો તરફથી આવકાર મળે એ સ્વાભાવિક ॥

પરંતુ, દેશ સાથે સવાસ શો છે ? આજની કસોટીની વેળાએ રાષ્ટ્રીય પ્રાણુપ્રમતે દલ કરવામાં આ વદના કેવી રીતે ઉપયોગી થવાની છે ? આ હિતિએ વિચારતાં જ કોઈ ફલશ્રુતિ સાંપડે એટલે અરે જ એનું સાચું મૂલ્ય જણાયો.

પદત્યાગનો હેતુ

મુલ્યભાષ માટે આપણે એ વાત જાણવી રહી કે

૧. પદ ત્યાગનો હેતુ શો છે ?

૨. પદત્યાગ પછીનો એ ત્યાગીએનો કાર્યક્રમ શો છે ?

૩. પદત્યાગના પરિણામે આજની ગૃહીય અનિષ્ટો ક્ષતિઓ અને નિર્જનતાઓ કેટલે અંશે દૂર થવાનો સંભવ છે ?

પદત્યાગનો હેતુ ૨૫૯ છે : કોંગ્રેસને તેનાં હાલનાં અનિષ્ટોમાંથી બહાર કાઢવાનો. આ અનિષ્ટો મુખ્યતઃ કયાં છે ?

* કોંગ્રેસમાં જામેલી તરેહ તરેહના સંકુચિત સ્વાર્થોની જૂથમધી

* કોંગ્રેસમાંના સંરેયાળુ અને વહીવટીજૂથ વચ્ચે સત્તાનો વિગ્રહ

* આંતરિક ચૂટણીએ છત્તા માટેય ભોગસ સળેઓની નોંધણી તથા ઝેરીતિઓ.

* પોતાપોતાનાં સ્થાનેનો ઉપયોગ પોતાનાં અંગત-હિતે માટે કરનારાની મોટી સંખ્યા.

‘હે, મા ! તારા ઘરમાં આજે હું પરદેશી ।
આસાધકાળની છાયા,
શેત્તુ છટી કાં સહ, માયા !
નિકટ દૂરના માડી આપા
હાજિ કેમ પરાયા ?—હે, મા !

મંદિરમાં બજતી જે આસર
ના પડપાતી ઉરને પાદર;

હિનપાં શોકધનોના ચાદર,
સ્વપ્ન ઝોઢી આ મુલ્ય આદર.—હે, મા !
નિરમ્બિની તિમિગને બેઠી
સગમી ઉઠી સ્મૃતિ તારક ડેરી,
અસહ્ય આ જીવનની મેકી,
કેમ જુકુ બડમૂળ ઉગેડી ?—હે મા !
૨-૬-૬૩ (અપ્પ માડવી)

પંચાંગના પ્રેસમાં | ઉશનંદ્ય

આ દુનળા હાથ, પહેલ દેવથી
બ્રહ્મા સમાધી ક્ષમતાથી ઝાઝવે
આ વિશ્વનું આવતું વર્ષ...
(રે આ રહ્યું જે વીતી, એહના દિનો,
ધડી-પલોન્સો કરી જેમ તેમ
પ્રુદાડ્યું, તે તો મન માન જાણે)
નિધિ તણી મોઢવી જે જુદી જુદી
હવા મહોં ચપ્પી કરે ઉડાઉડ
(રે, આ ઉડાઉડ મહી બધી આણ.
ખરી જતાં પત્ર-વસત મમરે-
વૈશાખની વ્યાધી—અર્ધ હેઠીઓ
દમાઈ છે ચેપરવેતની નીચે !
તે કાણ જાણે વળી કવી વીતશે ?)
જ્યોતિષીની ચીવટથી ફરે ફરે.
ભાગ્યેજ કાઈ રહી જાય બૂલ,
ચંપી જતા એ કાણ હાથ, અતરે
ચંપી જતી એ કાણ ધડકોના ચે,
એકાદી ચે બૂલ વિધિની યુગ, હા—
એકાદું ચે આયુષ્ય કેડું—
આ દીધું તે નીરસ આયુષ્યનું
એકાદું હો વર્ષ, અરે, ધડી-પલ...
લોપાય એની બૂલથી...વળી કચો
કચો મચે ચક્ર સમાન ચંચળ,

ચપ્પી ચતી કોણ ધીમે ધીમે રહે.
ચપ્પી વિશે એક તિલિની કેટલી
કપ્પા કરે નકલ ! હૈયું ચ કંપી જોડે.
પંચાંગનાં નિધિ ફરે, પાણ આપખામાં
સર્વ તિલિ એકની એક—એક બ
વૈવિધ્યહીન—રસહીન—ખનાવહીન...
ચપ્પી સમાન
ચપ્પી ચતી કોણ ધીમે ધીમે રહે
ને આંગળાં ધડીક ચંપી જતાં વિચારમાં
જે વાર એક નિધિ ! (રવિવાર બેઠો !)
નિધિ તણુ પત્ર બાકેડું ફાટતાં
બલ જેવડો દી—જુગ જેવી રાત્રિ
હા—વીતશે કેા કર ફાડનારની.
તે કપાક કાઈ કર કોલમાં કદી
પત્ર ચૂંટી નાખી અગાઉથી બીજા
ફાડાનું, ફાડી, ટુકડા કરી કીણા
ખારી થકી વાયુ વિશે વિખેરી કે
રે તોય આયુષ્યથી અણુચતી
કણે ચ ના લુપ્ત કરી સકાય
જડાઈ જે નિશ્ચય ભાગ્યમાદી તે.

—ને દુનળા હાથ, પહેલ દેવથી
ચોજ રહ્યા આવતું વર્ષ વિશ્વનું
બ્રહ્મા સમાધી ક્ષમતાથી વત્રવત્ર
ચપ્પી ચતી કોણ ધીમે ધીમે રહે.

વીંદી

મૂ. લે.-નટ હેમસન
(અનુ : બંસીલાલ દલાલ)

એક સમયે એક સમારંભમાં મેં એક યુવાન સ્ત્રીને
દેખાડામરી રીતે પ્રેમમાં જોઈ તેની આંખોમાં નેવડી
જુગલ અને એવડી ચમક હતી અને તે પોતાની લાગણીઓને
દૂધાવતા નિઃકુલ અક્ષરો હતી તે કોને ચાહતી હતી ?
બારી નજીક મેનેમા, યુનિફોર્મમાં સજા અને સિંહ જેવા
અવાજનાળા વજમાનના યુવાન સફેદરૂપ યુવને જોઈ /
તેની આંખો યુવાન પુરુષની કેવી ઉગ્રપૂી કરી રહી હતી
અને તે કેટલા બધા અસ્થાન ચિત્તે યુગ્મમાં જોડી હતી.

“કેવું અસ્થુન આ દરખાસ છે !” આને જવાબે
ગમે થરે જતાં દર્શા તે સમયે મેં નિર્દોષ કથો, કારણ
કે હું તેને સારી રીતે ઓળખતો હતો. “તને આ
સાંજે મળ આવી કે નહિ ?”

અને તેની હઝાની અપેક્ષાએ મેં મારી આજ્ઞામાંની
વીંદી કાઢી નાંખી.

“હું જાણે છે,” મેં તેને કહ્યું, “તે આપેલી
આ વીંદી મારી આજ્ઞા માટે ઘણી નાની અને સખત
થઈ ગઈ છે !”

તેણે પોતાનો હાથ આજ્ઞા ધર્યો.

“મહેરવાની કરી અને તે સેવા દો. હું તેને મોટી
કરાવી દઈશ.”

અને મેં એને વીંદી આપી.

એક મદિના પછી હું એને ફરીથી મળ્યો. હું તેને
વીંદી જામનમાં પૂજવા માંડતો હતો, પરંતુ બીજી
વિચાર આપના પૂજાનો નિર્ધાર ક્યો નહિ હતો કાંઈ
ઉનાવળ નથી. મેં મારી જાનને કહ્યું, તેને દજુ વધારે
સમય લેતા દો. એક મદિનો તો ખૂબ જ દૂર છે.

પછી તે સ્ત્રીનીચે રસ્તા પર જોયું

“અરે હા,—વીંદી,” તે બોલી. “આ વીંદી
કમનસીબ છે, અને બીક છે, કે—મેં કોઈ જગ્યાએ
બુઝથી મૂકી છે, ને ખોઈ નાંખી છે.”

અને તે મારા પ્રત્યુત્તર માટે સહ જોવા લાગી.

“તમે મારાપર ગુસ્સે થયા છો !” તેણે અસ્વ-
સ્થપણે મને પૂછ્યું.

“ના,” મેં જવાબ આપ્યો.

અને જોઈ તેને જવાબે ખાતર પડી કે હું તેના
પર ગુસ્સે થયો નથી ત્યારે તે કેટલો બધો નિમિત્ત
થઈને ચાલી ગઈ.

એક આપુ વર્ષ પસાર થઈ ગયું, હું ફરીથી મારા
સુપરિચિત જૂનાં સ્થળો ફરતો હતો અને એક સાંજે
મારા જાણીતા માર્ગ પર ઘટાર મારી રહ્યો હતો ત્યારે
મેં તેને મારા તરફ આજ્ઞા જોઈ તેની આંખોમાં
ત્રણ ગણી જુગલ અને ત્રણ ગણી ચમક હતી, પરંતુ
તેનું મોઢું મોઢું અને પીછું પડી ગયું હતું.

“આ તમારી વીંદી ...—તમારા વિચારની
વીંદી,” મને ફરીથી જ બોલાવનાં તેણે કહ્યું. “મહારા
બદલા, અને તે પાછી મળી ગઈ છે અને મેં તેને
મોટી કરાવી છે હવે તે તમને કદાચ સખત લાગશે નહિ.”

તે એકાપી સ્ત્રીને અને તેના પીગા પડી મથેલા
મોઢાને હું જોવા લાગ્યો. અને મેં તે વીંદી તરફ જોયું.

“હાકા !” ખૂબ નીચે વળાને નખન કરતાં કહ્યું.
“આ વીંદી ચોક્કસ કમનસીબ છે. હવે તે નિઃકુલ
મોટી થઈ ગઈ છે.”

સરકાર-વિહીન સંસ્કૃતિના ત્રણ પાયા :

કુલ-ધર્મ, જાતિ-ધર્મ, રાષ્ટ્ર-ધર્મ

સામાજિકશાસ્ત્રી

[ભારતીય વિધાનસભાને આમથે અપાયેલ વ્યાખ્યાન શ્રેણીમાંથી]

પોતાનું વ્યક્તિગત સુખ સાધવું એ સ્વાર્થ છે. પણ મોટે ભાગે એની ઠાઠ ટીકા કરતું નથી પોતાના પરિવારને સહાય કરવી એને, જે લોકો પરિવારની બહાર નીકળી ગયા છે તેઓ, સમાજવાદ મળે છે, જે લોકો પોતાની જાતિની બહાર ચોંટ્યા ગયા છે તેઓ પોતાના સમાજને (જાતિ-જાતિ) સહાય કરવાને કોમવાદ કહે છે; અને પોતાની જાતિના કે બહારના તમામ પ્રકારના પ્રારંભિક ઘટકોને સમાવી લેનાર રાષ્ટ્રાનિક સમાજને સહાય કરી એને પ્રકૃતિવાદ અથવા પ્રાંતવાદ એવું ઘુમ્મટકારભર્યું નામ આપવામાં આવે છે.

આપણી જવાબદારીના ક્ષેત્રમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી, તે દરેક વસ્તુને આપણે અજમાનિત નામે ઓળખતા થઈ જઈએ છીએ. ખરી રીતે તો આપણે એ ભેદને સુખ અનુભવનું ભેદને કે આમાં તો સ્વિશેષ જરૂર વર્તુળનો સમાવેશ થાય છે તથા વિકેન્દ્રિત સમાજવાદના સ્વરૂપે તે અસરકારક કાર્યક્ષમ બની જાય છે. આપણે એ વાતનો ખ્યાલ કરવામાં નિષ્ફળ જઈએ છીએ કે એ દરેક ભક્તિ તેવા સુખના દિવસોમાં તેના પોતાના સર્વાર્થિત વર્તુળ પૂર્ણતીવ જવાબદારી અનુભવે તો, આખા રાષ્ટ્રને આ સ્વૈચ્છિક પદ-નિએ સંતોષકારક રીતે આત્મી લઈ શકાય. આ પછી જે કાર્ય આ મર્યાદાની બહાર જાય તે ખરેખર પૂરવા પૂરતું ન, યોગ્યમિહિ, રાજ્યને માટે સહી જવા પામે.

દરેક સમાજમાં ભાગ્યશાળી અને સાધનસંપન્ન માણસ હોય છે અને એ સૌને જો પ્રૌત્સાહિત કરવામાં

આવે તો તેઓ, મર્યાદિત વર્તુળ પૂરતા તો નિસ્વાર્થિત બનતા તૈયાર થાય. આમની પ્રજા કલ્યાણગ્રામ્યને જેટલી સ્વેચ્છાએ કરવેગ કરે છે, એના કરતાં વધુ સ્વેચ્છાએ તેઓ આ ફરજ બજાવે જ.

જ્યાં સામાજિક ઉત્તરાણનું બળ કામ કરતું હોય, જ્યાં વર્તુળ નાનું હોવાને કારણે આત્મીયતા અહજ જની જાય ત્યાં એ જળ વધુ અસરકારક બને છે જ્યાં આપણે વધુ વિશાળ પ્રદેશને સમાવવા વર્તુળને આપક બનાવીએ છીએ ત્યાં તેની સ્વીકૃતિનું બળ અને બળદાર બનેલી શક્યતા ઓછી થઈ જાય છે. આથી કરીને સચાલ એ છે કે સમગ્ર સામાજિક ઘટક માટે પ્રજાવિકાનો વધુમાં વધુ શ્રેષ્ઠ લાભ કેવી રીતે લેવો? આપણે સમગ્ર સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી બંધિત ઉપર લાદીશું કે પછી એ ફરજતી બધી નાનાં વર્તુળોમાં ખરેખર રહેલું છે, તેને સમગ્ર સમાજને માટે ઉપયોગી બનાવવાની દહે વિકસાવીશું?

આ પરિવાર-વિસ્તરણને ભારતની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા તરીકે ભેરવશું; આપણે એમાં જોરવ લેવા જેવું કે જે ભેદ સહીએ ફાળામે, પશ્ચિમી વ્યક્તિવાદ અને કહેવાતી સુધારાની વિજ્ઞાન કીત્યાલના પરિણામે એ લાક્ષણિકતા થયે અંતે ફરજ બની છે ૧૯મી સદીમાં હિંદુ-સંસ્કૃત પરિવાર સામે તથા ભારતીય સરકાર દ્વારા ઉપેક્ષા પામનાર સંસ્કૃત કુટુંબ ઉપર આધાર રાખનાર વિશાળસંખ્યક આશ્રિતોની પ્રથા

સામે જીવજી મુદ્દ જીવજીમાં આપણું હતું આ મુદ્દ પ્રમુખને નામે જીવજી હતું. આને પશ્ચિમને એ દિશામાં જે વિકેન્દ્રિત સમીક્ષાવાદ પ્રવર્તે છે, અને નામ પાડવા વિના જે જે કલ્યાણ રાજ્ય બની ગયેલ દેશો તે ધણે અમે અદ્યક્ષ થઈએ છીએ.

આપણે કાલ્ય દેશ પ્રકાશ જોઈ રહીએ અને આપણે મત બદલીને આપણી આસપાસના માનવીને સદાવર્ણ બનવાના કહેવાતા પ્રત્યાષાથી યુક્તોને પુનઃ જીવન કરીએ-આ રસને જ આપણે દેવાની દૃષ્ટિમાં રાજ્યપત્ર કરી રહીશું અને કલ્યાણ રાજ્યને પારાવાર હાથપાંચીમાંથી ઉગારી લઈ રહીશું.

આપણી પાસે કેટલું જરૂર હતું અને છે આપણે એની જે કદર કરવી જોઈએ તે કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. આપણી પાસે જે છે એને માટે આપણે નથી આભારવશ, કે નથી સુખી. પરંતુ આપણે તે બીજી કે વસ્તુ જે આપણી પાસે નથી તેને માટે કુખી છીએ. આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ પોતાના સિવાયના બીજાઓ-જેઓ કેટલું ને કેટલું રીતે એના સબધમાં આવેલા છે, તેમને માટે વિચારે છે પોતાના અહમ્મને પરિમિત બનાવી પોતાના સુખસમવશતા તેમને સદાકામી બનાવે છે, પરંતુ આપણને તેનો આનંદ નથી આપણે એની સાથે એ વાતનો કષ્ટો કરીએ છીએ કે જેઓ એની સાથે ભોળાના સંબંધથી સંકળાયેલાં નથી, એમને એ સહકામી કેમ બનાવતો નથી. આપણે ચલિતશાસ્ત્ર પણ જુદી જાતને એટલું જ વાદ કરી રહ્યા નથી કે જે એમ કરવામાં આવે, ન્યાયી રીતે અને અવરિધાન રીતે તો, એ સદાકામ કેમ નહોતો બની ભય.

આપણે જોઈએ છીએ કે એક માણસ એની સુખસ પતિ અને તક-સમવર્ડો પોતાના જ નિ-સમજામાં અપવા નગરમાં અગર જીવનમાં વહેંચીને ભોળાં છે. આપણે એ માટે એને ધન્યવાદ આપતા નથી આપણે એ વાત માટે કષ્ટો આપીએ છીએ કે તેના વિચારો અને તેની મમતા, તેના મોટા પરિવાર અગર બનિ-વર્ણનો અગર જીવદાથી બહાર, કેમ બાપકે જન્યાં નથી. આપણી નીકટતાના તથા જોષિઓના પ્રાપ્તક નિયમોને પણ વિસરી જઈએ છીએ. આપણી પાસે

જે છે એનાથી નાખુશ થઈએ છીએ અને તેને જોવાનો પણ ઈન્કાર કરીએ છીએ, અને આપણી પાસે જે નથી એને વિશે કલ્યાણ ધોળા કરીએ છીએ, તથા એવું માનીએ છીએ કે આ પ્રકારની કડુતા આપણને સદાવર્ણ થશે

૨

અમારું પ્રમદ કરેલા મારા વિચારોનું રમજી કરાવું કે સંસ્કાર એ સંપૂર્ણ રીતે નહીં તોય, મુખ્યતઃ સ્વનિમદ છે; અને તેની કામ અમુક પ્રકારના રાજ્ય અને સિલ્સ લદાય છે, તેની સાથેસાથ તે સર્વ સમાજોમાં અવરથા ભગવે છે હવે એક પત્રનું આમગ વધીને એ વાત સમજાવું કે-મનિદાને વારવાર એ વાન દર્શાવી છે કે, ભારત એની શાન્તિ-પ્રમાણું કેટલું નક્કી છે.

મનિદાસમાં એક અસરકારક સરકાર અને ત્રીજી વચ્ચે સમવના લાંબા ગાળાએ પડ્યા હોય તેઓ થતાઓ, સંખ્યા દૃષ્ટિએ અને લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ, ભારતમાં સૌથી વધુ દશે. એવા અનેક સમયખંડો આવી ગયા છે, જે દર્શાવવા લોકોને માટે અસરકારક સત્તા અભારનારી કેન્દ્રીય સરકાર કે પ્રાદેશિક સરકાર અસ્તિત્વમાં જ ન હોય. આ બધા સમયખંડોને આપણે સરકારવિહીન સ્થિતિ કહી રહીએ.

જે આપણા સંસ્કાર, સંયુક્ત-પરિવાર અને જાનિની રાનિમકી સિલ્સ ન હોત તો, આ સ્થિતિ પાર કરી જવાનું અશક્ય જ બન્યું હોત. આ જાન્યાર કેવળ સુઅવરથા અજવાઈ રહી હતી એટલું જ નથી, પરંતુ વ્યાપાર અને કલાઓ-લલિન કલાઓ, તથા જીવન માટે અતિ આવશ્યક એવી કારીગરોની કલાઓ સુધી ખીચી હતી. એમાં સારકારની ગેરહાજરીથી કશો જ મોટો ફેર પડ્યો નહીં. ગાંધી ઉપર કેટલુંક રાજ છે એટલું જ ફરજો બળવરા માટે પૂરતું હતું. કેટલીક વાર તો એવી જ જરૂરીયાત રહી ન હતી.

તત્વચિંતન તરફ દુર્લભ સેવાનું ન હતું શાન્તિ-જાનિની સિલ્સ નીચે જોડે આરોગ્ય સારા પ્રમાણમાં અજવાઈ રહ્યું; કારણ જન જોયે થતા દના અને તેમનું

પાલન થતું હતું તથા ખીજા દેશોમાં એસ અધાધૂધીના સમયખંડે દરમ્યાન જે ગિતસલામતી પ્રવર્તતી હતી એટલી દહે અહીં ખનતું ન હતું. જીવન, મિલ્કન, કરારો અને પોતાની માલિકીની સીઝવસ્તુઓ અંગેની સલામતી ઉપર આધાર રાખે છે

જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં આપણે ત્યાં, એસિટન-મતાનુસાર, કાનૂન જેવું કંઈ રહેવા પામ્યું ન હતું ત્યારે તે બધે રથણે, આ અધુ બ્યવસ્થિત જળચર્ધ રહ્યું હતું સરકાર હોય કે ન હોય, ધર્મોના સંસ્થાઓ આપણે જ હતી અને બજારો તથા બ્યાપારો જ્યાં ને તેવાં કામ કરતાં હતાં. કોઈ રાજકર્તા નથી બજાર તો બ્યવસ્થા બજારવા સરકાર નથી એટલા કાણે કંઈ લોકો કાટકતી ટોળી જેવી સ્થિતિમાં હાફનાં ફર્કમાં રજાનાં ન હતાં. ધણા લોકો સમય સુધી અને વારવાર સરકારની એરદાજરી છતાં સમાજરૂપી નોકા નાચ ન પામી, કેમકે તેને પરિવાર અને માતિનાં સુરક્ષાંને પ્રાપ્ત કર્યાં. રાષ્ટ્ર ડિમનિશ ન બન્યું; બદલે જાનિ, સંયુક્ત જાનિ, સયુક્ત પરિવાર તથા રાષ્ટ્રના ધર્મને કારણે અખંડ રહેવા પામ્યું. દરેક કસાએ એલુ ફેક હતું જે પ્રજાને સારાં આચરણ માટે એકત્રિત રાખી રાકતું—એ હતાં કુલ-ધર્મ, જાતિ ધર્મ, અને જાસરત ધર્મ. સરકાર જીવનને કેવળ પૂણીતા બદલે ન હતો; પરંતુ જાસરત તો અધાધૂધીના અનેક લાંબા સમયખંડે દરમ્યાન પોતાનાં રથાન હોડી બાગી મથેલા રાજાઓ અને અમલદારોની ય ફરજ બનાવનાર હતા.

સરકાર આ રીતે સરકારનું કામ બજાવતો હતો એવું પૂરવાર કરવા માટે કોઈ લેખી દસ્તાવેજો નથી, પરંતુ સરકારના સ્વભાવનું જ એ લક્ષણ છે કે એવી દખીકતો અણુનોધી જ રહે છે. ધર્મ એટલે કે સ્વ-નિમ્મલ અતિ સહજ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો હતો, અર્થાત્ પરિવાર-સરકાર અને જાનિ સરકાર પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત અંશ રૂપે જ, સરકાર તરીકે, કામ કરતાં હતાં. પરિવાર અને જાતિ બને સુનિશ્ચિત દખીકતો હતી, અને સરકારનાં રયુમ કાનૂનો, બ્યકિતજીવનનું સંચાલન કરે છે તે હરેય આ બંને, કયા ધૈર્યાદ વિના પોતાનાં કામ કરતાં રહ્યાં અને સમત બ્યવસ્થિત

રાષ્ટ્રોપજીવન બજારી રાખી સક્યાં. આપણું સરીર કંઈ નોંધપત્રક રાખતું નથી. અથવા તો લેખી આચાર સંહિતા પણ હોતી નથી; તે કામ કયેં જમણે અને પોતાના અસ્થિત્યને તથા તેના કાનૂનોને મુક રીતે જ પૂરવાર કરે છે.

આપણા પરિવાર અને જાતિ-સંસ્કારો આતું જ ક્યું છે; અને તેમણે જે નિમ્મલો રાખ્યા તે બધા પોલોસ બજાર નોકરદારી ઉદ્ધાપોદ વિના જ કામ કરતા રહ્યા. એટલે જો એમની સિદ્ધિઓના કોઈ ફરજાવેજો ન જમણા હોય તો, આપણે એ શોધી કાઢવા જોઈએ અને એનિદાસિક-કરવના સક્તિના જોરે એમનું અનુકીલન કણુ જોઈએ

હું નથી માનતો કે હુનિયાના કોઈ પણ દેશની પ્રજાના જીવનમાં, આટલા વિશાળ ધોરણે અને અસરકારક રીતે તથા સરકાર વિહિન-સંસ્કૃતિના આટલા લાંબા સમયખંડે દરમ્યાન, કયાંય સંસ્કારે સમાજને વહીવટ કયોં હોય.

હું કંઈ પદનિશ્ચરના ઈતિહાસવિદની તાલીમ પામેલો માણસ નથી, કે જેથી આવા વિવક અંગે કીધવટી અને વિચરે ખુલાસા કરી શકું. તથા તેમાં સડોવાયેલા તમામ મુદ્દાઓને પૂરતા પ્રમાણમાં બહાર બાણી સહજાત રજુ કરી શકું.

વર્તમાન બજાએ, જાસરતીય બજાએ જાસરતીય જીવન પદનિતે ધકારી અનેક વસ્તુઓનું રૂપાંતર કયું છે આવા આક્રમણ છતાં કેટલીક વસ્તુઓ હજી જીવંત છે અને આપણી જીવનપદનિતિનાં કોડાં પડ કાયમ છે; એટલું જ નહીં પણ નવજીવન પામી સકયત જની પાંચરી જોડે એમ છે

એવો સવાલ જોડે ય ખરો કે પરિવારની પુરાણી પદનિતિ અને સમાજની સિલ્ક જે આગાઉ સરકાર દ્વારા કામ કરતી હતી, તેની બજાએ હવે મોટે કાળે રાજ્યની શિસ્ત કામ કરે છે. જની શકે છે, આપણી પચ્ચે આ વિપવના વૈચારિક મતોની જાગવોમાં તથા તેના પાસતવગી

[અનુસંધાન પાન ૧૮ મા ઉપર]

માનવ ચેતનાનું તત્ત્વ | આન્દ્રે એમી, : (એમ. એસસી.-જીવનવિજ્ઞાન)

ખેતરમાં લાજીતા પાકમાં કે પશુઓમાંથી નિષ્કર્ષતા જીવ દ્રવ્યોમાં સહિના સર્વ સાવચળ જીવોમાં તેજશ્રુત આપણા માનવીઓમાં જીવન જ્ઞાને આભારી હોય છે ? જીવજીવોની પ્રકૃતિને

જીવજીવ જોડે સજીવ પ્રકૃતિની નાનકડી ઈટ-એક લઘુ એકમ. એ એકમ દેહમાં દૃઢ પશુ હોય અથવા ખીળાં અનેક એકમો સાથે જોડાઈ તેના અવધવો પશુ બનેલા હોય. આ જીવજીવો જોડે જીવન તત્ત્વ અટપટા રાસાયણિક દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરવા કારખાનું જ જોઈ લે છે. એમાં પ્રોટીન બને, ચરબી તથા ચરબીયુક્ત પદાર્થો બને, ન્યુક્લીક એસિડો, પ્રજીવકો તથા અતિ અટપટા કાર્બોહાઈડ્રેટસ પશુ બને. ઉપરાંત તેમાં ખાસ પ્રકારનાં ક્ષારદ્રવ્યો પશુ તૈયાર થાય છે.

જીવન જોડે આપમેળે વિદ્યાર્થે જતી રાસાયણિક પ્રક્રિયા પ્રોટોપ્લાઝમ-જીવનતત્ત્વનું એ ખાસ લક્ષણ હોય છે જ્યાં જીવન હોય છે ત્યાં પેશજી, આસો-અભાસ, ઉત્સર્ગ, વસર્ગ, વિકાસ તેજશ્રુ દેહનત્રી ઉત્તેજના-એ બધી નૈસર્ગિક ક્રિયાઓ મેળુલ હોય છે. જીવજીવો તેમજ એ કેવોના બનેલા અટપટા અવધ વોમાં પશુ એ લક્ષણો રચાયણિકપણે જ રહેલા હોય છે વળી સાદા અણુઓના યુગ્મખાઓ રચવાનું કાર્ય પશુ કેવોમાં થતું હોય છે. કેવો વચ્ચે આવેલાં પ્રોટીન તત્ત્વો, ચરબીઓ તથા કાર્બોહાઈડ્રેટો આવા યુગ્મખાં તૈયાર કરે છે.

શક્તિ કયાંથી આવે છે ?

જીવન જોડે કાર્ય. એ કાર્ય કરવા શક્તિ તે જોઈ એ જ. શક્તિનું વદન કેણુ કરે છે ? ઈલેક્ટ્રોન્સ અણુઓના સમૂહોને સીવવાનું કામ તેઓ કરે છે જીવન ક્રિયાત્રી ખૂબી તે જીવો : માનવીએ જે શક્તિ વીજળીક શક્તિ વિશેનું જ્ઞાન લઈ લેખણું જ રોડીયું છે. અદ્ય તેજ શક્તિનો ઉપયોગ, જીવન પ્રકૃતિ, તે અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી જોડે કે માર અજાણ વર્ષોથી કરતી આવી છે.

રાસાયણિક ક્રિયા કરવાની શક્તિ ધરાવતા ઈલેક્ટ્રોન્સને "યુક્ત" ઈલેક્ટ્રોન્સ કહેવાય છે એ કયાંથી આવે છે ? સજીવ પ્રકૃતિ પાસે તે માટેનાં એ સાધનો છે પાણી તથા કાર્બોહાઈડ્રેટસમાંથી ઊડવાઓ એ બને સાધનો ઉપયોગમાં લે છે. પરંતુ પાણીએ એકલા કાર્બોહાઈડ્રેટમાંથી "યુક્ત" ઈલેક્ટ્રોન્સ મેળવે છે

સહિનાં સર્વ જીવોનું મંડાણ વનસ્પતિ પર હોય છે કારણ. તે જીવ હોય છે. પ્રકાશની શક્તિનો ઉપયોગ કરી, પાણી, ધર્મ, નાસોયેલ્કાર્બો, નાસ, અનિલ દ્રવ્યોમાંથી પોતા માટે જરૂરી સેન્દ્રિય દ્રવ્યો-ઝોરગેનિક-અનાવે છે જીવનના સર્વ ઊંડો અતિ વર્ષ વસ્તીના માથાંદાં ૧૫૦ ટન જેટલાં સેન્દ્રિય દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરે છે.

અટપટા સજીવ પરમાણુઓ રચવામાં સ્વર્નાં કિરણોની શક્તિ ખુદ પોતે કઈ કામગીરી ભજવતી નથી. ઊડામાં રહેલા દરિયાળા તત્ત્વ કસોરીફીલના પરમાણુઓને

તે ફક્ત ઉત્તેજિત કરે છે. એ રીતે હિંદીન કાયેલા પરમાણુઓ રસાયણિક ક્રિયા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. એ હાય વડે જલ્દી યીરી નાખતા હોય તેમ તેઓ જળના પરમાણુનું વિભાજન કરે છે. જેમાંથી પ્રાણવાયુ તથા હાઈડ્રોજનના આણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણવાયુ દવામાં મળી જાય છે જ્યારે હાઈડ્રોજન નવા પરમાણુઓ બનાવવાના કામે લાગી જાય છે. પરંતુ એ પહેલાં હાઈડ્રોજનના આણુનું ઇલેક્ટ્રોન તથા પ્રોટોનમાં વિભાજન થાય છે. આ પછી “મુક્ત” ઇલેક્ટ્રોન પ્રોટોનને કાર્બનાયોક્સાઈડના પરમાણુ સાથે સાંકળી દે છે. આ રીતે હાઈડ્રોજન ઇલેક્ટ્રોનનાં વિલક્ષણ સાદસોનું મળાચરણ થાય છે. કોપોમાં થતી સ્પર્શી સર્જનક્રિયા હાઈડ્રોજનના ઇલેક્ટ્રોનની આ પ્રવૃત્તિ સાથે અવિચ્છેદ્ય રીતે જાળાયેલી હોય છે.

ઇલેક્ટ્રોનનું વહન કરનારા કુખ્ય તત્વ કાર્બો-હાયડ્રેટના પરમાણુઓ હોય છે. શરીરમાં ચક્રા તથા એવા બીજા કાર્બોહાયડ્રેટનું પ્રમાણ કમતી હોય છે ત્યારે ચરબી, પ્રોટીન તથા અન્ય સત્તાવધિક સંયોજનોમાં કોપો સાક્ષિત પ્રાપ્ત કરે છે. એ. ટી. પી.

વનસ્પતિનો આહાર કરવાથી માનવીએ તેમજ પ્રાણીએ પોતાના કંઠના ખંધારણ માટે જરૂરી દ્રવ્યો તો પ્રાપ્ત કરે જ છે પરંતુ અવિષ્મક વાપરવા માટેની કક્ષિતતા પશુ તે સચેય કરી લે છે. અને એક અદ્ભુત આખત પ્રત્યે ખાન જેમનું જરૂરી છે. સેન્ટ્રિપ સંયોજના એટલે કે એર્ગેનિક કમ્પાઉન્ડમાં રહેલી કક્ષિત પોતે તો ખૂબ એટલે કે એતનશક્તિ અવરચમાર્જિ હોય છે. એડેનોસિટ્રીફોરફ્ટ નામના ફાસ્ફો-સ્થુકત સંયોજન-કે જેને દૂધમાં એ. ટી. પી. કહેવામાં આવે છે-એનાં પરમાણુઓને આપલ આપલમાં ‘નેડતા’ ‘લેવોમાં’ આવેલા ઇલેક્ટ્રોન-સમ અટપટા પરમાણુઓ રચવાની કક્ષિત ધરાવે છે. આ એ. ટી. પી. તત્વ મોજુદ ન હોય તો આપણી આંખો પર પ્રકાશની કદી અસર થાય નહીં. કાન કણું સાંભળે નહીં, મગજના સંવેદનશીલ ચાન્સલ્સમાં કોપો પર ન અસર થાય કંઈ દુઃખની કે ન તેને કંઈ કંઈ લાગે

જા દાખાનું જ્ઞાન થાય. એ. ટી. પી. ન હોય તો આંખિયાના દેહમાંથી ઝળકારા થાય નહીં અને રનાયુનો કાઈપણ ભાગ ન દાવે કે ગાવે. મૃત્યુ બાદ દેહ અકક થઈ જાય છે. કમ્પ્યુ કે રનાયુઓમાંથી એ. ટી. પી. નીકળી શકું હોય છે. એ રનાયુઓમાં એ. ટી. પી. ફરી પુરવામાં આવે તો તેઓ વળી પાછા રિમ-રિમવાપક બની જાય છે. એ. ટી. પી. નું આ રહસ્ય અકાદમિકેયન જ્ઞાતીમીર એસેમ્બલ્ટ તથા મોરી-તસ દુગ્ધીયોવાએ ૩૦૪૮ ક્યુ. સ્નુ. રનાયુ-સ્નુ. પ્રોટીનના એક લાનજ્ઞાને તેઓએ એકાદ ક્ષીણ ચક્રિત ધરાવતા લે સ્થુક દાવણમાં એક કીવર પર ગોઠવેલા તોતણા પર એ. ટી. પી. નું એક ટીપુ નાખનાં તે મોઝાયો દતો.

એ. ટી. પી.ના પરમાણુઓ સુરંગ જેવા હોય છે. એમાં અણુકક્ષિતનો જગર સંચય થયેલો હેમ છે. રસાયણિક તેમજ પદાર્થ પૈદાનિક પ્રક્રિયાના પરિણામે આપણા કેપમાં રહેલી એ “સરગ” કૃત્વ મડિ છે. દાખલા તરીકે, રનાયુઓ કે જે પ્રોટીન તત્વના ખોલા હોય છે, તેમાં એ પ્રોટીનની અક્ષર હેઠળ રહેલ થાય છે મગજમાંથી રનાયુઓના કોપોમાં “કાઠા” નિર્પાળવે છે. આંખમાં પંજુ આવી જ ક્રિયાઓ થાય છે તેના સંવેદનશીલ કોપો પર પ્રકાશના “કણો” જેને ફોટોન્સ કહેવાય છે, તેની અક્ષર પેડતાં ધમકા સાથે ક્રિયા થાય છે. આ પ્રક્રિયા થતાં એ. ટી. પી.ના કક્ષિત વપરાતાં એ કક્ષિત ક્ષીણ થાય જ અને એવા ક્ષીણ થયેલા કચરને એ. ટી. પી. કહે છે. એ. ટી. પી. તત્વો એકધારી રીતે પેલા થતાં જાય છે. તેમજ તેના અન્ય પશુ જનત થતા હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સુષુપ્ત ચક્રિતનું જનન ચક્રિત-પ્રાકૃતિક એનર્જી-માં રૂપાંતર થાય છે. આ રીતે જીવનની ક્રિયા પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે.

પ્રત્યેક કોષ વીજબીજીક કારખાનું

પ્રત્યેક કોષ વીજબીજીક કારખાના જેવો હોય છે. એમાં મોટાકા-ડ્રીવલ એ. ટી. પી. તૈયાર થાય છે. એ. ટી. પી.ના ઉત્પાદનને આસેન્જવાસ સાથે માટ સંગ્રહ હોય છે. જીવિજ્ઞાન પરિણામમાં કહીએ તો, આસેન્જવાસ

એક બનતી "દહન" ક્રિયા-ક્રમગતિ-હોય છે. એના લીધે પ્રાચીન ધર્મ શરીરની પેશીઓમાં દાખલ થઈ તેમાંના કાર્બોહાઇડ્રેટ્સ સાથે સંસાદયિત રીતે સંયોજનમાં આવે છે. આવા સંયોજનના પરિણામે નિપજતી શક્તિ એ. ટી. પી.ના પરમાણુઓમાં સંપાદિત રહે છે આ એ. ટી. પી. તત્વ શાનું બનેલું હોય છે. શર્કરા, પ્રાણુવાયુ, ફોસ્ફેટ, મેગ્નેશિયમ અને એડેનોસાઈન-ડી-ફોસ્ફેટ-એ. ટી. પી. એટલા તાલે એકત્ર થાય ત્યારે એ. ટી. પી.નું એક પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે એ. ટી. પી.માં ફોસ્ફેટ ઊભરાઈ એ. ટી. પી.માં જીવનને પેશવું રોકેલક ૬૦૫-નેપેલા થાય છે.

પ્રાચીનો તેમજ વનસ્પતિની પેશીઓને ક્લેમ-ફાઈલ્સ વડે નિહાળવામાં આવે તો તેમાં સજીવજીવિ આકૃતિઓ શાસન પડે છે. એને મીટોકોન્ડ્રીયા કહેવામાં આવે છે. તેઓ શક્તિનું નિર્માણ કરે છે. તેમની બાહ્ય દિવાલ તથા અંદરના આનાંઓ રચતા પદાર્થો ચરબી જેવા પદાર્થના બનેલા હોય છે અને તેઓની ફરતા પ્રોટીનના સ્તરો આવેલા હોય છે.

પ્રત્યેક મીટોકોન્ડ્રીઓનું આકાર ૪૦ હમ્મર એકમોના બનેલો હોય છે. એ પ્રત્યેક એકમને ચક્ષુશક્તિના માટેનું એકમ કહેવાય છે. એક એકમનું વજન અંદાજે વીસ સામ્ય અણુઓ બનેલું હોય છે. શરીરરચનાના આ એકમો વિધિવિધ પ્રકારના પ્રોટીન, ચરબી જેવા પદાર્થો તથા પદ્ધતિના પરમાણુઓના બનેલા હોય છે. દરેક એકમમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહ રહેલા હોય છે. કેટલાક સમૂહ ઇલેક્ટ્રોનનું વહન કરનાર નળીની ગરજ સારે છે. બીજા બીજા સમૂહ તેને ઇલેક્ટ્રોન સ્વીકારી પાડવાનું કામ કરે છે. ચોક્કસ સમૂહ એવા પશુ છે જે ઇલેક્ટ્રોનના પ્રવાહ તથા એ. ટી. પી. વચ્ચેના જોડાણને નિપજનમાં રાખે છે. ચરબી જેવા પદાર્થો પ્રોટીનના બે થયેને જોડાતા "સીએ-ટ" તરીકે કામ કરે છે એટલે ઇલેક્ટ્રોન કઈ જાડેબળે થવા વચર પ્રોટીનના પરમાણુઓના બનેલા આ "વાયર" દ્વારા વહેતા રહે છે.

સંયોજન અને શક્તિતા

મીટોકોન્ડ્રીઓની કામગીરી તાલમજ રીતે ચાલે

છે. શરીરમાંની શર્કરાનું દહન થવું અને તેમાંથી એ. ટી. પી.નું નિર્માણ થવાનું કામ અમુક વખતે જોરદાર ચાલવું હોય છે તો અમુક વખતે એ ક્રિયા ધીમી પડે છે વિવિધ શક્તિ પરિણામમાં જેને "રીસ" કહેવાય છે. કહે છે એ સિદ્ધાંત અનુસાર આ તાલમજ ક્રિયા ધીમી હોય છે. આના લીધે કોળેને આવશ્યક એ. ટી. પી. પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. એ. ટી. પી. વિવિધ પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે મીટોકોન્ડ્રીયા સક્રિય હોય છે. આ દરમિયાન તેઓ પેટાસ્તરોને બેઝ કરે છે. સેલિયેન વૈજ્ઞાનિક સોલોમન નૈક્સએ આકાશી આનંદશબ્દીય ડેન્સર-વિશદી ક્રિયાશક્તિ અણુનું હતું તેમ, ડેન્સિટી ક્રિયામાં મીટોકોન્ડ્રીયાની કામગીરી વિદ્યુત્ત્વ થયેલી હોય છે. બીજા સેલિયેન વૈજ્ઞાનિક નાથાન રાયબીને સાબિત કર્યું હતું કે, ડેન્સિટી ક્રિયામાં મીટોકોન્ડ્રીયા ધરાવેલા હોય છે અને ક્રિયામાં ચક્ષુશક્તિ સ્તરની રીતે ચાલે તે માટે જે પ્રોટીનના આવા જવાબદાર હોય છે, તેની પ્રતિ જોડી થઈ થઈ હોય છે.

આમ, કોળેના જીવનમાં ક્રિયા "સુગ" એ. ટી. પી.નું નિર્માણ તથા ચક્ષુશક્તિ-એકત્રીય સાથે અવિચ્છિન્ન રીતે સંક્રમણેલી હોય છે. એટલે આ સંક્રમણ તો મરણ નિષ્ણે છે, બધિપાર આરમાં આપણે યાકી જઈએ છીએ. અને આપણે જાણે કામ કરીએ છીએ, આનંદ કરીએ છીએ, ત્યારે શર્કરાનું દહન તથા આપણી પેશીઓમાં એ. ટી. પી. બનવાની ક્રિયા જોરમાં ચાલે છે. પરંતુ જ્યારે આપણે દુન્યાઈ અનુભવીએ છીએ, ગર્વનીન થઈ જઈએ છીએ ત્યારે, તેમજ આપણે ભ્રમ અનુભવીએ છીએ ત્યારે, દહન તથા શ્વેતની આ ક્રિયાઓ હલવ અને મંચળના કાર્ક ક્રિયામાં આસ્તે આસ્તે ચાલતી હોય છે. રનાપુઓ યાકી જાય છે ત્યારે પશુ આ ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે ચાલતી હોય છે. એ. ટી. પી.ના પરમાણુઓ જોડી સંખ્યામાં બનતા માટે એટલે કોળે જઈ રીત થતા જાય છે. આમ જીવોની કાર્યશક્તિના મૂલ્ય રહેશે તે જ અભાસ કરવાથી માનવજીવન દીવ બનાવવામાં આપણે સફળ થઈ શકીશું

સત્યજીત રે અને એની ફિલ્મો | બંસીલાલ દલાલ

‘સત્યજીત રે ફિલ્મો’ને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાલિ પ્રાપ્ત કરનાર ભારતીય ફિલ્મસર્જક છે ફ્રાન્સ અને જર્મનીના આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ પ્રદર્શનમાં રેની ફિલ્મો. ઈનામને પાત્ર કરી છે. રે ફિલ્મને ધધાદારી નફાઓર ફિલ્મ-નિર્માતાઓની માફક કેવળ ખેતારજનનું માધ્યમ માનતો નથી, પરંતુ અલિપ્તજિતનું માધ્યમ માને છે તેની ફિલ્મો ભૌતિક તેમજ કલાત્મક આનંદ આપે છે. જેમાં કવિ કવિતાનું સર્જન કરે, સિદ્ધિ સિદ્ધિનું સર્જન કરે, ચિત્રકાર ચિત્રનું સર્જન કરે તેમ રે પણ ફિલ્મનું સર્જન કરે છે તે માને છે કે ફિલ્મનું સર્જન કરી વખતે નિર્માતા પોતાની સર્જનાત્મક અભીપ્સાને સતોષે છે, ફિલ્મની કલાને વિકસાવવામાં રેનો ફાળો નાનાથો નથી રેનું રચાન રિચના મહાનનિર્માતાઓ સિન્ડ્રેસ એન્ડરસન, સિડની મેલ્સ અને ઇમમાર બર્મિન્ગ જેવા પ્રભુલિકાકાંજક નિર્માતાઓની સાથે છે. ઇમમાર બર્મિન્ગે રેની ફિલ્મોમાં “સત્ય અને સોદ્ધ”નાં દર્શન કર્યાં છે. અને અન્ય યુરોપીય નિર્માતાઓ રેના ‘Image’-આવકરૂપનાના ઉત્સાહી વિચારોમાં બન્યા છે. રેની ફિલ્મો એ રેવેરી પડા પરની ધમકતી, હસ્ય ભિમ્ભિધાન કવિતા છે. આ કવિતાની સ્વરૂપે એણે અવસ્ય એના સાંતિનિકેતનના અભ્યાસકાલ ફરમાન પ્રાપ્ત કરી હોવી જોઈએ.

રે સાહિત્ય અને ફિલ્મ વચ્ચે થોડો તફાવત જુએ છે. રે રંગ ‘કોઈ’ નવસાધા કે ટૂંકી વાતને ફિલ્મીકરણ માટે પસંદ કરે છે, પરંતુ એની ફિલ્મો જોતાં કેટલાક રીકાર્ડોને એમ જ લાગ્યું છે કે મૂળ કૃતિઓની એણે દિશા કરી છે. ને મૂળ ‘કથાને કહે છે પરંતુ ચાંપોની મદદ વડે નહિ. Images-આવકરૂપનેની મદદ વડે કહે છે. તેના મત પ્રમાણે બધા જ નિર્માતાઓએ આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ - જો તેઓ સિનેમાને સાહિત્યથી,

હસ્ય આવકરૂપને સાહિત્ય આવકરૂપની મુખ્ય કરવા માંગતા હોય ત્યાં સુધી આલોચકો અને સિનેમા રસિકો રેનાં આવકરૂપનો ન સમજે ત્યાં સુધી તેઓ રેને તેના સાચા સર્જકના રૂપમાં સમજી શકે એમ નથી. રે ફિલ્મીકરણ માટે પસંદ કરેલી વાતોમાં પોતાનું વલણ—Auteur ૧૯૪૬ કરે છે. એની વસ્તુની આવજત દબેશ કલાત્મક રહી છે.

રે રિશી નેધિયાન વસ્તુ એ છે કે તે પોતાના પ્રયોગ કાંઈમાં સત્વર અનન્ય સૌરભ પ્રાપ્ત કરે છે. તે દંમેલા વસ્તુના મૂળની સમજ પહોંચી જાય છે અને એટલે જ તે વસ્તુના મૂળને સમજે છે અને તેનું આયોજન કરે છે. તદ્વન સાદા અર્થમાં જો કહીએ તો ફિલ્મની ટેકનોલોજી કેટલાક સાંકેતીય નિયમો પકડ્યા પછી રે પોતાની લાગણીઓનું આવકરૂપનેમાં રૂપાંતર કરે છે કે જેથી એમ લાગે કે મુખે અભિતવ ધરાવતા નથી. ફિલ્મ-રસીકોને જરૂરી પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે. રિક્યરને ચટ કરવા (ઉતારવા) માટે ભરે ફિલ્મ-રસીક લેવા, પરંતુ તેના ચાંપોનું સફાયાપૂરક હસ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતર ન થાય તો બહેતર છે કે એવી ફિલ્મ-રસીકોનું અભિતવ જ ન હોય.

કેટલાક લોકો પહેલાં એવી ફિલ્મો કરતા કે સત્યજીત રેની સિનેમાની સમજ (Cinematic Sense) કેવળ દુઃખ અને દુઃખી પીડિત લોકોના નિષ્ફળ દારા જ ચિકિત્સિત થતી, જાણે એ ફિલ્મોના અવગમમાં રેએ ‘કાચનઅંધા’ ફિલ્મમાં સિલિન, સુધરેલા લોકોનાં પાત્રોની આસપાસ એક કથા ગૂંચી છે કે જેની પશ્ચાત્ત રમ્ય અને આકર્ષક દારિલિગ છે. એ ફિલ્મ ઈસ્ટમેન કલરમાં છે બીજી એક રીકા સત્યજીત રેની ફિલ્મો રિશી યર્ષ છે અને એ પણ પ્રત્યુત્તર માગે છે. રે કલો જ મંદ છે અને એનાં

દસો પછીવાર એલું સૂચને છે કે જાણે એનો કેમેરાએન કેમેરાની ચાંપ દનારીને વેકેશન પર કેમ ન નીકળ્યા હોય ! એના ટીકાકારો ઉપહાસ કરતા કહે છે કે રે એવા પ્રકારનો ફિલ્મસર્જક છે કે જેને એક માણસને સિગરેટ સળગાવતો બનાવવા માટે ૩૦૦ ફીટ લાંબી ફિલ્મ પડી નેઈએ ! ત્યારે ૩૦૦ ફીટની અદર 'અભિજન' ફિલ્મના કેટલાક દરશોમાં રે ધવળ પડાને એવા તો કાચેવેળથી પ્રકાશિત કરી ચૂકે છે કે પ્રેક્ષક એકદમ અશ્વિન થઈ જાય છે

સત્યજીત રેને આપણે આધુનિક, પ્રયોગશીલ કવિતામાં વળગતા નવાં પ્રતીકા અને ભાવદર્શનો પોતાની ફિલ્મોમાં પ્રયોજતો જોખએ છીએ દિદી ફિલ્મોમાં વપરાતાં પ્રતીકા ઘસાઈને ગિલકુશ જૂનાં થઈ ગયાં છે રે પ્રશ્નચિન્નજ્ઞ ફિલ્મસર્જક હોવાથી આવાં ચીંધાયાણુ પ્રતીકા કે પ્રતીકાત્મક પ્રદર્શનમાં નિશ્ચુલ માનતો નથી 'તીન કન્યા' નામની ટાંગેરની ત્રણ વાર્તાઓ પરથી ઉભારેલી ફિલ્મમાં રે ફિલ્મની એક વાર્તામાં ઘરેલી ખિસકોળીને પ્રતીક તરીકે યોજે છે. આ ખિસકોળી સાથે નાનપણથી જ ખેતવી વાનાંની ચંચલ રજલાવની નામિકા લગ્નજીવનના અભિર્ભાવે બાન થતાં એ ખિસકોળીને યુરસમાં મારી નાંખે છે. અહીં ખિસકોળીનું મૃત્યુ એની પહેલાંના ચંચલ સ્વભાવના પરિવર્તનનું પ્રતીક અને છે 'અપુર સસાર'માં અપુની સારથી એની મૃતપુત્રીના નાના બાળકને લીધેલા નાખતી હોય છે. એ સમયે એને ધુમ્રોતુ રમજી ધાય છે તરત જ ઉઠાટ લાગણી અનુભવતાં તે રહી પડે છે તેની ધસમસની લામણીનું પ્રતીક ઊછળવા સમુદ્રનાં મોઝાં બને છે અને પછી એ રૂદન સમાર્પ કરી પડનાં કિનારાને આઝતાં મોઝાં પ્રતીક બને છે. આ ફિલ્મના એક અન્ય દરશમાં અપુની ગરીબાઈનાં નગન દર્શન કરાવતી એકરડીમાં તરનની પરજોરન પત્ની સાથે રહેતો અપુ સસારે એના પહેલાં જોડો ગયેલી પત્નીના બાજુના એકસિકા તથા રહી ગયેલી પિનને ધારીને જૂએ છે ત્યારે એ પિન તેમના હાથે જીવનના સુખના પ્રતીક તરીકે યોજાયેલી હોય છે. 'જલસાધર' નામના રેના પિંકરમાં રેએ સમગ્ર ચિત્રને પ્રતીકાત્મક

બનાવ્યું છે. પણ પ્રતીકાનો અનિશ્ચય ઉપયોગ પિંકરને દુર્ભોધ બનાવે છે અને વાર્તાત્વને ગિલકુશ એ ખમમાં મૂકે છે. આમ અનિશ્ચય પ્રતીકાના પ્રદર્શન માટે રેની ટીકા પણ કરવામાં આવી છે.

'કાંચનજવા' ફિલ્મમાં સિનેમાની પોતાની ભાષાને 'Camera-Style'ના સફળ શીખચિહ્નરૂપે રેએ વિકસાવી છે. આ ફિલ્મનું વસ્તુ વર્તમાન સધર્મમય યુગનું તથા એમાં થતાં પરિવર્તન મુશોનું છે જૂના અને નવા જમાના વચ્ચેના સધર્મ એમની લગભગ બધી જ ફિલ્મમાં એક મા બીજી રીતે આલેખાયો છે 'દેવી' ફિલ્મે પુણજ ચર્ચા જમાવી હતી રેએ એની Unconventionalism—અપ્રચુલિકામતને 'દેવી'માં વિસ્તૃત કરી છે. આ ફિલ્મ રેની એક મહાન, જલજંત સિદ્ધિ છે. મૂળકથાના સરવને રેએ આ ફિલ્મમાં જળવી રાખ્યું છે. આ કથા એમ કહે છે કે Fanaticism—ધાર્મિક અધશ્રદ્ધા અને અનુન સર્જનને બદલે સંદાર પેદા કરે છે. સૌથી પ્રથમવાર યુરોપના અને ભારતીય પ્રાંતોના ફિલ્મ-નિર્માતાઓ અને ફિલ્મ પ્રેક્ષકો જોશે કે રૂપેરી પડાપર શી રીતે માનસશાસ્ત્રીય સધર્મને કાબજાત્મક રીતે રજૂ કરી શકાય. 'દેવી' ફિલ્મ સળમ અને વિખાજિત વ્યક્તિત્વના અજવાસને માનવીની અધશ્રદ્ધા અને એની સામેના જળવા વચ્ચેના જળવાન સધર્મમાં રૂપાંતર કરે છે. 'અભિજન' ફિલ્મમાં આલેખાયાં છે યુનાઈટિ અને લાસય તથા સફેદ યુવાનેનું Trafficking અને અશીલુની ફાણેચેરી જેવા કાળાં કાળાં.

'દેવી' ફિલ્મમાં રેએ માનવીને એની સૌથી નખળી પથોમાં પકડ્યો છે અને ઝીણવટમરી નીચતો અને કલ્પ માટેની જલદુલરી આપી વડે સાનવીય 'મુખર્તા'ની કરણીતિકાને ચોંકાવે એવા 'અભિજન'ના નવા સ્વરૂપનાં ઉદ્ધા દરશમાં ફાંટાં છે. આ મહાન કૃતિ રેએ પોતે નજી અનુભવમાંથી શીખેલા ફિલ્મનિર્માણના માડો તથા કેમેરા, અવાજ અને સંગીતનો સ્વરૂપીય (Functional) ઉપયોગ જલવેળના ધણા નિર્માતાઓને શીખવેરી.

વિન્ડસે એન્ડરસન અને સિડની મેક્સ નામના

યુરોપીય નિર્માતાઓને લાગ્યું છે કે સત્વજીવ રેનું ફિલ્મ-જગતમાં પ્રાગટ્ય એ પ્રસંગ હમણાંના નજીકના વર્ષોના સીનેમાનો સૌથી અતિમહત્વનો વિકાસ છે. એની 'પથેર પાંચાલી' ફિલ્મને દુનિયાની સનાતન કાળ માટેની એક દસ ફિલ્મોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

રેની કેટલીક ફિલ્મો જોવાથી વર્ણુન તમક વાસ્તવિકતા અને કથાત્મક વાસ્તવિકતાની સૌથી સુદર સમજ પડે છે. ફિલ્મો દેશકાષીન વાસ્તવનું ચિત્ર અથવા એના કેટલાક પાસા અને એ પાસાની ટીકાનું ચિત્ર 'સા માટે' એમ કલા વગર આપે છે, તે ફિલ્મોને પ્રથમ કક્ષામાં મૂકી શકાય છે. ફિલ્મો પિક્ચરથી પર જઈ 'સા માટે' ની શૈલીમાં નીકળે અને આપણને હકીકત અને પ્રસંગ વચ્ચેના મદનસ બધું સમજાવે છે, તેમને બીજી કક્ષામાં મૂકી શકાય વર્ણુનાત્મક વાસ્તવિકતાનો અર્થ એ કે બામ લીધા વિના નિરીક્ષણ કરવું અને કથાત્મક વાસ્તવિકતાનો અર્થ બામ લેવું તે છે. આ બે પ્રકારનાં વલણો રેની કઈ ફિલ્મમાં વધારે મોટી શકાય એ જાણત વિવાદાસ્પદ છે, તથાપિ 'અચરાજિતો' અને 'અપુર-સસાર' અને 'તીનકન્યા' માં બામ લેવાની જ્ઞાત વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે અને જ કારણે આ ફિલ્મોમાં આપણે 'drama' — નાટકનાં તત્ત્વો વિશેષ

પ્રમાણમાં જોઈએ છીએ. 'અચરાજિતો' માં તો કેવળ વાતાવરણનું જ નિરૂપણ હોય એમ લાગે છે.

અતમાં સત્વજીવ રે ધધાદારી ફિલ્મ નિર્માતાઓ કરતાં જિયકુલ જુદા પડે છે. રે કલાત્મક ચિદ્ધિમાં માને છે; ધધાદારી સાફલ્યમાં માનતા નથી. વિવેચનની દૃષ્ટિએ રેને પ્રણાલિકાનું ફિલ્મસર્જન કહી શકાય. સત્વજીવ રેની ફિલ્મોની અસર હેઠળ બધાની ફિલ્મ-જગતમાં એક અભિનય ફિલ્મ નિર્માતાઓનું મોટું દરી વર્ધુ છે. આ નવા પ્રભાવવાહી નિર્માતાઓ રેની માફક જ કલાની પદ્ધતિમાં તથા તેની માવજતમાં તથા સિનેમા પરવેના તેમના વલણમાં એ પ્રણાલિકાનું હોય છે. આવી ફિલ્મોને off-beat એટલે કે બીજામાં ફિલ્મોથી મુક્ત લેખકમાં આવે છે. આવી ફિલ્મોમાં જીવનનું વાસ્તવ દેખાય છે. હિંદી ફિલ્મોમાં કમલે ને પગલે જેવા મળતો શુ મારનો અચરિત અને સસ્તી ઈફેક્ટમાંજ તથા ગીતો અને સંગીતનું સવિશેષ પ્રમાણ આ ફિલ્મોમાં જોવા મળતાં નથી. પાત્રોનો અભિનય પણ સંયમયુક્ત અને સ્વાભાવિક હોય છે. રે પોતાનાં પાત્રો પાસે વાસ્તવિક અભિનય દર્શાવવામાં સહાન દિગ્દર્શક તરીકે પણ દેખાય છે. રે કુશળ નિર્માતા, દિગ્દર્શક, પટકથાકાર, અભિનેતા તરીકે ફિલ્મજગતની બહુમુખી પ્રતિભા છે.

[અનુસંધાન પાન ૧૨માંનું ચાલુ]

અવલોકન બાબતમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. હેટલાકને મને, સમાજની જોડાઈ રાજ્ય નિયંત્રણના કેર્મપણ સ્વરૂપ દ્વારા લદાયેલી જોડાઈ કરતાં, વધુ ખરાબ છે. બીજા હેટલાક આથી જોડાઈ પણ માનતા હોઈ શકે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આના જવાબનો આધાર એ વાત ઉપર છે કે કેવા પ્રકારના લોકોનું રાજ્ય બનેલું છે. સંસ્કાર દ્વારા નિયંત્રણની તરફેણમાં હંમેશા એક દલીલ તો રહેલી જ છે અને તે એ કે આવી નિયંત્રણનો અમલ એવા લોકોના હાથે થતો હોય

છે કે જેમાં, રાજ્યના નોકરશાહો કાંઈ પણ જાણી શકે તેના કરતાં, આપણે વિશે તેમને ધણું વધારે અને વધુ નીકટતાથી જાણવા હોય છે. આવા લોકો જ જરૂર મુજબ ભેદ પાડવાનું અને અત્યાદે કરવાનું કરી શકે. ન્યાયાધીશ દ્વારા નિયંત્રિત એવી કારોબારી સત્તાની શિસ્ત કરતાં આમાં વધુ શિસ્ત હોવા ઉપરાંત લગચિકતા ધણી બધી રહેતી હોય છે. આ વિષયની વધુ વિચારણા આપણને ચાલુ રાજકરણ ઉપર લઈ જાય; આપણે એ પ્રશ્નજનોની વિચારસરણી અને મગજશક્તિ ઉપર ઊંડી દ્રષ્ટિએ...

માનવ સમાજ પોતાની તરફી શોધવો શોધવો મયામણ કરતો રહે છે ત્યારે તે યુસાફરીમાં હમેશાં તેને ધર્મજૂના સીમાચિહ્નોનો મોટો ધાવ જ છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનું આવું એક ધર્મજૂનું સીમા-ચિહ્ન (જેનો મોટો સમજાવ વિષયના દરેક ખાતરી પ્રાપ્તને અને ખાસ કરીને યુરોપીય દેશોને—એટલે કે જોરી આમદીની વર્તવાળા પ્રદેશોને—થયો છે) તે છે કાળા લોકો એટલે કે હાસીઓ કે નિમો નામ ઝોળખાતી પ્રાણ સાથેના ધર્મજૂ અંગેનો.

આમ તો, અગાધ કુસ્તરખાનાં સત્ત્વે શોધવાની પ્રક્રિયામાં એટલે કે માનવોનો દાદર ચલાવનાં આ જાનિએ ધણીવાર અસ્પષ્ટ અને અલ્પધર્મી ઉત્કળાટ અને હાંફ અનુભવવાની હકીકત ઇતિહાસ નોંધી જાય છે; અને એટલે જ એમ કહેવાય છે કે આ દાદરના દરેક પચલે માણસને કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ધર્મજૂનો સામનો થો કર્યો જ પડે છે પરંતુ, અને તો, તે ધર્મજૂ જગદારી જ હોય છે. આ ધર્મજૂની માણસ જાનની ઉપરને પગથીએ જવાની ચક્તિ અને જલિ વધે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ, નવી રિચરતા પણ આવે છે—જે કે, માનવવારસાતુ જાણુ દરેક પગથિયે મોઢું અને મોઢું કાં ધારણુ કરે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આફ્રિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, અમેરિકા તથા દૂર પૂર્વમાં વસતી કાળી હાસી પ્રજા-ઓની ઉત્થાન-શક્તિતુ આપણને જે દર્શન થયું છે તેની પાછળ સચકત ઐતિહાસિક ભૂમિકા પથરપેથી છે.

માનવસરજૂનિનાં દર્શન કર્યા પછી, તેના મધુર સ્વાદ ચાખ્યા પછી, અને તેની પ્રખતિના દરેક ક્ષેત્રે તેને મદદરૂપ થાય તેમ લાગ્યા પછી, એ ચચચ જુદિ-માન, ખદાદૂર અને સચકત પ્રજાને માનવસરજૂનિના સરોવરમાંથી પાણી પી લગ્ગ, ઊંખાવનાં કેમ કરી, કર્યા સુધી, રોઢી, રાકાવ? એટલું, જ નહીં પરંતુ તેમની મદતવાફાસાને પેલની, તેને ચોગ્ગ પ્રોત્સાહન આપતુ

તે વિષયની વધારે સમૃદ્ધ પ્રજાઓના લાભમાં પણ હનું; એટલું જ નહીં, જાતુ તેમના ખુદ અસ્તિત્વ માટે પણ ભરેરી હતું આ પ્રકારના ઐતિહાસિક સંજોગો મયા વિશ્વયુદ્ધ પછી જિલ્લા થયા, જિલ્લા થતા ગયા, જિલ્લા થતા ભય છે. આ સંજોગોમાં કાળી પ્રજાનુ આ “ઉરુવન” કુખ્યાખ ન બને તે ઇચ્છતુ અને તે માટેની સક્રિયતા દાખવવી તે ઐતિહાસિક રીતે આવશ્યક હતું.

૨

ઐતિહાસિક ભૂમિકા તપાસીએ—ઉપરનાં વિધા-નોની અગત્ય સમજીએ.

સત્તરમી સદીના ઇતિહાસના કોઈ મદ્દાપોતમાં યુરોપમાં આપણને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનાં દર્શન થયાં.

પ્રવર્તતી સામાજિક વ્યવસ્થામાં આ બનાવે પશ્ચર પડવા જેવી અસર ઉપજાવી જેને આપણે સાધાખુ જાણમાં અકરમાન કહીએ તેવા સાયોજિક અકરમાલોએ આમથિ મુદીપતિઓનો એક વર્ગ જીલ્લો કર્યો. ત્યારમાર આ વર્ગે પૈસાને જેરે રાખ્યું, ધર્મ ઉપર પણ સહેલાઈથી વચરવ જમાગ્યું.

આ સંજોગોએ અમુક દેશો અને પ્રાપ્તને સપદ્દ, જાનાવી અને પરિણામે એ દેશો અને પ્રાપ્તને, જેને આપણે સમ્માનવાદ કહીએ છીએ, જેને આપણે સહોવાદ કહીએ છીએ તેને, સભ્યો, સાયોજિક રીતે રાખ્યો એવાં હતાં જેમાં જોરી પ્રજા વસતી હતી. પોતાની સરજૂતિ, પોતાનાં સાધનો અને સાથે સાથે વિજ્ઞાને આપેલી - પૂરી પાડેલી સુસજ્જતઓથી જરા મદદમાં આવેલી આ પ્રજાઓનો દોટ, મુખ્યત્વે આફ્રિકાનાં ગાદાં, અલ્પજેરવાં અને વિકરાજ જગલોં તરફ વળી. કોઈકે દક્ષિણ આફ્રિકા કે અમેરિકાના નવા વસવાટને જેરવી ચકે એવા પ્રદેશો ઉપર મીટ માંડી—જૂના જમાનામાં આપ પ્રજાએ મધ્ય એશિયામાંથી જેવી દોટ મુદી હતી તેમ. અજાણત વર્ગો સુધી આ પ્રદેશને.

ખેડી માલેતુખર થવા ઉપરાંત આ ગોરી પ્રખ્યાતના સર્ગમાં આવતાં તે તે દેશની કાળી પ્રખ્યાતમાં એક નવી જ દષ્ટિ પેદા થઈ : ગોરી પ્રખ્યાત રહેણી કરણીના સરકાર, વિચારના સરકાર, તેમની ઉગવણીના સંસ્કાર તેમના સામાજિક સંસ્કાર વિચારના સંસ્કારનો થોડો રસ આ પ્રખ્યાતમાં આપ્યો અને તેથી તેઓની દષ્ટિ પણ ખદબાઈ, આ હતો શાહીવાદી, સરચાનવાદી ચૂલણીતિ અને સરકાર-સંસ્કારનો જમાનો.

ઐતિહાસિક કાન્તિએ જીબી કરેલી મૂંડીનો આ પ્રાપ છે, એમ કાલ્ માફે પ્રતિપાદિત કર્યું. ચૂલણ ખેડીનો જોત અનેથી પ્રખ્યાત આકાશમાં જાણી—સ્વાભાવિક રીતે જાણે જ, અને ૧૮મી સદી પછીના સમાજમાં આ વિચારસરણીએ વારે વિચારમથનો સૂચ્યાં. પોતાની આ સમાધાનનાં વિદ્યાનની જમિકા ઉપર મૂકી; વિચારને એક વિશાળ ફિલ્મફી આપી. પતિણાએ ખાસ કરીને કાળા માનનીઓના દેશની પ્રજામાં એક પ્રકારનો વિચાર વિદ્યોત પેદા થયો. શાહીવાદવિરોધી મૂંડીવાદવિરોધી, શોષણવિરોધી ગદુજન છુમરાણ ચારે બાણુ જીબી થઈ ઇતિહાસની એક બીજી સંવિશ્રિક ધટનાએ માંકસના આ વિચારને જમિકા આપી અર્ધ ગોરા અર્ધ કાળા પ્રજાજનોવાળા રશિયામાં તેણે રાખ્યું સત્તા કમળે કરી.

માણસને માણસની શોષણખેડીથી ઊડાવવાની તેની છુમરાણ અને શક્તિ વેગ પકડે તેવા સ્વાભાવિક સંજોગો હતા. દરેકને રાજી રાજી આપવાની રાજ્યની અને સસાળની ફરજ છે અને તે ન મળે તો જેની પાને છે તેની પાસેથી છીનવીને રાજ્યને મેળવી લેવાતો તેને દુષ્ટ છે—એ ધોષણાએ લગભગ દરેક દેશોમાં પકડ જમાની. માનવીના દેહાર વિષેના મુગજૂર રીતે જોડા ખાલોને લીધે, મનુષ્ય જીવનનાં કેટલાંક મહામુદ્યોને તેણે કુશાભ્યાં. પરિણામે આ ફિલ્મફીની વિરુદ્ધ એજ સામાજિક આદર્શો સાથેની બીજી સામાજિક વ્યવસ્થાએ વિચારાઈ અને રિયર થઈ. આ સાથેજ જેની વિચારસરણીમાં માણસનું માણસ તરીકેનું કાર્મિક મુદ્દ નહો 'તેવો'એક ફાસીવાદી વિચાર પણ મુરોષમાં જન્મ પામ્યો. એક રીતે સામ્યવાદના અપાયાત તરીકે, અને

સાથે સાથે 'લિનરલ' મૂંડીએ દર્શાવેલા 'પ્રમાદે' તથા ફાસીવાદનો ચોખ ચાખનો કદાંક કરવાને લીધે તથા ખીન્ન અનેક રાજકીય-સામાજિક કારણોને લીધે આ જનની સમૂદાયે બીજાણુ રૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ અનિવાર્ય બન્યું; અને તે ધર્મણે બીજું 'વિશ્વમુદ્ધ સમુદય'. આ મુદ્ધને અતે ફાસીવાદનો તો નાશ થયો પણ સામ્યવાદ, સરચાનવાદ, મૂંડીવાદ અને ખીન્ન સામાજિક વિચારો પણ નવા જ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા.

આ મુદ્દનું રૂપ એટલું બધુંકર હતું કે ફાસીવાદને જોતો કાળી તથામ પ્રખ્યાતના સક્રિય સાથ વિના હુરાવેલો મુરોષ હતો. આથી જ તેને અતે કાળા-ગોરાના બેદ જ્ઞાતરા હળવા થયેલા દેખાયા. અને કાળીપ્રખ્યાતને અપૂર્વ મિલજ પ્રકટ થયો.

આર દેશોથી છડે થયેલી 'મુનો' સરખામાં અપારે ૧૦૬ સ્વતંત્ર દેશો મેસે છે, એ ખતાર છે કે, "કોક્કા-લેનાઈડેશન"ની મતિ અને તેનો પ્રકાર કેટલો સ્વાભાવિક અને અવલોકનિક હતો. અને રીધે દષ્ટિથી અગાડીયાં જોવાય તેવો પણ હતો.

સરચાનોની પ્રજા આજે થઈ તે સાથે જ ને દેશોએ કાળી પ્રખ્યાત પ્રદેશ ઉપર પોતાનો વસતંદ રિયર કરેલો ત્યાં આ તાજી હતી ફેલ્ડ.

બહી, એક ખીન્ને પ્રચલ પણ જેવો જરૂરી છે. લગભગ વીસેક વર્ષના ગાળામાં ક્રાંતિકારી સામ્યવાદના દેહાર તરફ સુકમ નજર નીખનાં દેખાવા લાગ્યું, કે વ્યવહારના આ વાદે કાર્મિક બુદ્ધિ સ્વપરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ લાગા ગાળા દરમ્યાન, 'છુમને ડીસેન્સી' ઉપર જે દુમત્તા થયા, રશિયામાં ભક્તિતત્વને જે વણુકો લાગ્યો, જે હત્યાકાંડો રચાયા, જે 'કોન્સ-ટ્રેશન' કેમ્પો સર્જાઈ, જે 'બચાગાસ' દેખાયા, એથી ખુદ આકેસના સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધિ થયેલી 'વરતાઈ' વૈજ્ઞાનિક સમસ્ત્યાઓની મદદથી માણુમ અને માણુસાંતનુ

● મુદ્દમ થા. એમ. એન. રાધ જેવા એક સંસ્થા સામાજિક ફિલ્મફી જેને "કોક્કાલેનાઈડેશન" કહીએ તેવી વિચારસરણી અને આચારની આગાહી છે. ૧૯૨૬માં કરેલી હતી.

જે સ્વરૂપ માકસને દેખાયેલું તે પર જડસુ તકવારી વિચારોનું કુમ્ભસ ચઢેલું દેખાયું તેમાં પણ ખાસ કરીને, માણસની આખી ને આખી દષ્ટિને મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા 'કન્ડીશન' કરવાની તેની રીતથી ચાણુ સાઈન્સના કેટલાંક મહામુલ્યોનો ખસ ચળેલો દેખાયો. આથી કુનિવાનો અમુક વર્ષ ચોક્કસ કોઈયો અને સામ્પ્રવાદને જન્મ આપનારી વિશ્વચક્રીને જ પડકારી તેનાં પરિણામોને સ્વીકારતી નવીજ જીવનદષ્ટિ વિશે લોકો વિચારતા થયા.

જરામર આજ બુમિકા ઉપર યુનાઈટેડ નેશન્સની સંસ્થાનું સર્જન થયું. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સરવા 'ચાર્ટર ઓફ હુમન રાઈટ્સ' (માનવ અધિકારો) ના દસ્તાવેજ પરજ રિયર ધર્ષ શકે તેનું કુનિવાના પ્રતિ-શીલ વિચારોને લગ્યું.

લોકશાહી અને સરમુખત્યારશાહીની અવધાનમુખા લોકશાહી ત્યારે જ સમૃદ્ધ અને રિયર ધાય ભવારે તે સમજ પૂર્વકની હોય, ફક્ત વિચારોમાં જ દડ થવાને બદલે તે કાર્યશીલ યાજ ત્યારે જ તે મૂળ પકડે એવો ખતી કોઈયો

એકાદ દર્જનથી આ સમજાએ

આખી સમજ ૧૦૦ વર્ષ મહેસાં યુવામી-નાણુડીનાં સૂત્રો લગભગ આખા વિશ્વમાં માળ્યાં. અને અમેરિકામાં પ્રિમરિન્ટ સિંકનની આજેવાની નીચે એનાં કુંકુબી મગધ્યાં. યુવામીની મુકિતના સરળ વિચારમાંથી માનવીના દહોની મૂળખૂતી આમળી તરફ માણસના વિચારો કેમ વળ્યા તે પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે. તે વખતેનાં યુવામ પોતાના શૈક્ષણીક તરફ વીધે મોટે ભેદે જાણે રૂઝવણીમાં રીતે પોતાની બધેન-મુકિત માગતા હોય તેવો દેખાતો દેખે. શૈક્ષણિક વળે પોતે કોઈકે ઉપકાર કરતો હોય, પોતાના યુવામ તરફ કોઈકે દયા કરતો હોય તેમ વર્તવા માગતો દેખાતો દેખે. પોતાના અગ્રિન-પશુવત્ ગણવાનો તેને જ્યે ધંધરી દુઢક, હોય તે રીતે યુવામી-નાણુડીનાં ખેલને તે જોતા દેખાતો. તેમાં માણસને કે માણસાઈને સમજનારી કોઈ દષ્ટિ ન હતી, એટલું જ નહીં પણ મુકિત માગતા યુવામોમાં પણ કોઈ દુઢક સ્થાપિત.

કરવાની કે કોઈ મિનમરૂરી, જમવી, અકુદરતી અન્યાયને દૂર કરાવવાના તમના નહોતી દેખાતી. ૧૦૦ વર્ષ પછી બને પહે દષ્ટિ બદલાઈ છે. ચોક્કસ સમય પૂર્વેના સંસ્થાનવાદીઓની દષ્ટિ પણ મૂળખૂતી રીતે બદલાઈ પડેલાં તે, તે યુવાના રાજકીય-સામજિક પ્રવાહોથી 'કન્ડીશન' થયેલી હતી જીજી બાણુ, કાળી પ્રમણે પણ હવે નિગધાર રહેવાને બદલે પોતાના દહો માટે 'આકથક' વચ્ચળ ખતાવવું શરૂ કર્યું. મનુષ્ય તરીકે જીવવાનો તેમનો મૂળખૂત દુઢક છે અને તે દુઢકને કમાવી રાખવાને કોઈને દુઢક નથી; એમ કરવા જે પ્રવૃત્ત કરી તે નવી દવાના વટોળમાં ફેલાઈ જશે-એવું વાતવરણ પણ સર્જાયુ આ પ્રમાણે આખી રાજકીય-સામાજિક આબોહવાએ જ આ સો વર્ષોમાં પડેલાં આધી.

હા, આ દવા ફક્તારી લોકશાહી અને સરમુખ-ત્યારશાહી વચ્ચે મૂળખૂત ધર્ષણ હતું—આ બને વિચારો વચ્ચે એક વાતની હરીફાઈ, જાણે આન-રાષ્ટ્રીય સેત્રે, યર્ષ રહી ન હોય. મોટા માનવ સમુદાયોને યુદ્ધમાં રાખી તેમના ઉપર માતમર થવાનાં વિચાર મુઢ્યે દેશવટો લીધા. સામાજિક અન્યાય કે આર્થિક અસમાનતા વધુ વખત શક્ય નથી, પોતાના સિત્તામાં તે ટકાવી રાખવા ચોખ્ખ નથી એમ ખુદ મૂઢીવાદી વર્ષને પણ સમજાયું બધી એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે કે વૈજ્ઞાનિક રીતે અને સજીવરસુમાં આગળ વધતા લોકશાહી દેશોને આખી જઈ સામ્યવાદી રચિયા એ શેત્રે પશિખી દેશો સાથે હરીફાઈ કરી ગયું ન હોત તો કદાચ આ વિચાર-પ્રક્રિયાની ગતિ મદ હોત આ પ્રક્રિયા પાછળ આ કાળી પ્રમણે લોકશાહીની તરફેણમાં જીતી લેવાનો વિચાર એ મુખ્ય બુમિકા ઉપર હવે બને સામ્યવાદ જો બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે વૈજ્ઞાનિક શેત્રે નયજો રજો હોત તો કદાચ પેલી પ્રમણે જીતી લેતી તરફ દગતા લોકશાહી દેશોનાં વિચારો અને સમજનો કદાચ સામ્યવાદના નાથ તરફ વધારે દગતા દેખાતા હોત. આ એક શક્ય વિચાર તરીકે રણુ કહે-ધું—નહીં કે એક નિશિત અભિપ્રાય તરીકે; કારણ કે તે અસાધ્ય કાજરૂ ફારીવાદી સમાજ પ્રતિક તરફ.

વળેલું વિષયનું જ્ઞાન રહેવાઈથી વાળી શકાય તેમ ન હોય

● આ રીતે, અન્યાય દૂર કરવાની દયાભરી દૃષ્ટિનું સ્થાન 'મેન-ટુ-મેન'ના ધો-એ વિચારાત્મી દૃષ્ટિએ લીધું આથી જ સરથોતોની સ્વતંત્રતા અને તથા પ્રજાઓના ગાનવહુકો પ્રસ્થાપિત કરવા માટેનું વાતાવરણ મધ્ય સો વર્ષના આઠામાં વધુ સ્પષ્ટ અને સરળ બન્યું

ગેરી અને કાળી પ્રજા વચ્ચેના સળ ધોના પ્રકારને પણ આપણે જોવો જોઈ શી સરથોતોની કાળી પ્રજા તરફ વસાહતી ગેરચોના વર્તવ પ્રત્યે, અને જે ગેરી પ્રજાઓએ કાળી પ્રજાની વસાહતોને પોતાનો દેશ બનાવ્યો હતો ત્યાંની ગેરી પ્રજાઓના ત્યાંની જ કાળી પ્રજાઓ સાથેના વર્તવ અંગે, દુનિયાના પ્રજામતમાં ફરક દેખાયો છે. ડા. ત. અદ્વૈતિયામાં કે ધાન્યમાં, યુ.એ.ફ. કેનિયા કે હાવાનીકાર્માંની કાળી પ્રજા પ્રત્યે આંતરરાષ્ટ્રીય સહાનુભૂતિ ઊભી થતી આવજુને દેખાઈ છે. તેમને માટે સક્રિય મદદ આવતી પણ દેખાઈ છે. ન્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકા જેવા દેશોમાં ત્યાંની જ કાળી પ્રજા પ્રત્યેના ગેરા લોકોના વર્તનથી જુદાગ પ્રકારની સહાનુભૂતિ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઊભી થયેલી અણખુને દેખાય છે તેનું કારણ એ જાણાય છે કે, પ્રથમ પ્રજા તરફ રાજકીય દૃષ્ટિ રાખતી સરથોતો ન્યારે બીજો પ્રજા ખરી ગેરી રીતે ખસી સામાજિક પ્રશ્ન બની રહે છે, બીજો પ્રજા આંતરિક કે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન બને છે. ન્યારે પહેલો પ્રજા સરથોતનાદમથી તે પ્રજાને ઊઠાવવાનો બની રહે છે; અને તે રીતે તે તરફ આંતરરાષ્ટ્રીય સહાનુભૂતિ અને મદદ સહજ છે

● આપણે જાણીએ અણખુનું છે કે બ્રિટિશ યુર-રીમાંથી રાજકીય સ્વતંત્રતા ગેળવત્રાની લગત પ્રત્યે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજામતના આપણને જેટલો સાથ અને સહારો મળેલો તેટલી કહાનુભૂતિ આપણને. આપણા દેશમાં દુનિયાતોની સામાજિક સુચિત પરવેના પ્રશ્નો અંગે મજાતી નયક-મળી પણ શકે નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકામાં હસબીઓની સામાજિક દશા અને આગતમાં દરિયાઓની અને આફ્રિકાઓની સામાજિક દશા, વચ્ચે કોવે સામ્ય છે. એ જોવું સહેલું છે. ,

● જેટલે દસબીજો પ્રત્યેનો પ્રજા એક ક્ષેત્રે રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ન્યારે બીજે ક્ષેત્રે તે સામાજિક પ્રજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; અને જેટલે જ આપ સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ પ્રત્યે ધીરજ, વિવેક અને સહાયબુની જરૂર છે તે પ્રત્યે મનુષી વાતાવરણ પેસ કહી શકાય છે. ભારતને તેના અણખર છે ૩૦-૩૦ વર્ષના સખત સ્વતંત્રમક કાય પછી પણ ભારતમાં દરિયાના તથા આફ્રિકાની સામાન્ય દશાના બનાવવાના પ્રયત્નો કેટલા સફળ થયા છે, એ નિષ્પક્ષ રીતે તપાસવાની જરૂર છે, જેથી અમેરિકાના પ્રતિષ્ઠિત વિચારકોના પોતાની કાળી પ્રજાને સમકક્ષ જતાવવાના પ્રયત્નોની કહાનુભૂતિ અને સુરક્ષાઓ તરફ આપણી દૃષ્ટિ સ્વરૂપ કરી શકીએ

અજાત સામ્યવાદ તેના તરફ અર્થ ઉત્સાહી મળવા જરી દૃષ્ટિ ખતાવે અને તેના પ્રચારાત્મક ઉપયોગ કરે એ તેના બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ખોટા જ છે

● આપણને અણખર છે જેટલે આપણે સમજીએ છીએ કે ચાનવીના ચૂલચૂર દક્ષીના ધોળે પણ સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ ખગમયો હોય છે.

રશિયના પેસ ખ્યાતનામ લેખક અને સમાજ શાસ્ત્રી ડૉ. સુખર મીરકાલે કહ્યું છે કે સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ ફરી સીધી લાંબીમાં થતી નથી, પૂર્વમહેથી તે વારંવારી હોય છે અને તે દૂર થતાં સમય લાગે જ છે

યુગપના રેસા યુગમાં તથા યુગ ખિટનમાં બને તે પછી યુગપમાં 'સરેજ' અનેના તથા સિદ્ધિમ અંગેના સધારાઓ, તથા યુગપમાં યુગ વિદ્યાનની કામે ધર્મના ધમઓ તરફથી જે લખ કર વિરોધો રજુ થયેલા, વિદ્યાનીઓ ઉપર જે રીતે માંઝના ધોવાયેલા એ, હજુ તાજે ઈતિહાસ છે

આ ઉપરાંત સામાજિક સધારા અંગેની વિચાર-સરણીમાં જુદાવત્ર (રેશનલ) ને ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કરીન છે, તે તો ઈતિહાસના અનેક દૃષ્ટિતા ફરી ફરી કરી જાય છે સામાજિક પ્રશ્નોના જુદા પૂર્વકતા ઉપયોગમાં આજુસતી ઊભીઓ અને સથાપિત જાવનાઓ ઉદેગ-

પૂર્ણ આમ બળવે છે એ પણ ઇતિહાસ ફરી ફરી સમજાવે છે.

૩

સામાજિક પ્રશ્નો અંગેની આ ઐતિહાસિક ભૂમિકા તે માટે પણ ઐતિહાસિક બળા કામ કરી ચર્ચા હોઈ પ્રારંભિક સંવર્તનના જેટલો જ એ પ્રશ્ન પણ ઐતિહાસિક રીતે અનિવાર્ય બની રહ્યો છે આ બળાને નહીં સમજવાથી, અમર કોઈ પૂર્વગ્રહથી, અમર કોઈ 'સ્થાપિત હિત' ના રક્ષણ માટે આ પ્રશ્નોના ઉકેલના માર્ગમાં હાડકું નાખવા જે કોઈ પ્રેમથી તેઓ આ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં રહેલી 'અનિવાર્યતા' ને લીધે કામવાળા તો નહીં જ બને, પરંતુ તેઓ એવા કનિષ્ઠ પ્રકારનું સામાજિક ધર્મણ દેવાય છે એ કહી જરી જે આપણી સંસ્કૃતિની કૃત્યને ધડીકાર થઈ શકે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના 'એપરચેડ'વાદીઓ (અંધ-કેન્ડર મહેતોઓ) આફ્રિકાની-આના મુર્ચનર ભયોજ્ય વોલેસ અને ઇતિહાસના પ્રવાહોથી અજાણ તેવા તેના અનુયાયીઓ આફ્રિકાના ગોરા વસાહતવાદીઓ, અરબ અને પાકિસ્તાનના મુસ્લિમો, જાતનના આચારવાદીઓ અને અદ્યતન શુદ્ધતાવાદીઓ આર્થિક વના એકલા વાસ હોવાનો હાલો કરતા ફાસી-વાદીઓ આ પ્રવાહો નહિ આજબી હો તો તેમને બળ-જમરથી ધસી મધા વિના નહિ રહે.

આથી જ તો, ગઈ કાલ સુધી આજુ કાપડા-ઓની મર્યાદામાં રહી, તેને આંચ આપવા વમર કેવળ કડક અમલ દારા અને ફોને હ દારા તેઓ જે મદાન સામાજિક પરિવર્તન (કાળા-ધોળા વચ્ચેની સામાજિક અસમાનતાના અંતની દ્રષ્ટિ) માટે મથતા રહ્યા હતા, તે કેનેડીને પેતાને જ હવે નવા કાનુન દારા અંતિમ આધાર આપવાની જરૂરિયાત વસ્તાર્થ છે

કેનેડી સાચી જ રીતે આ કટોકટીને નૈતિક કટોકટી કહી રહ્યા છે. તે કેનેડીની પ્રજાના 'આત્મા'નો આ સવાલ બની રહ્યો છે.

એક જ પ્રકારના દેખાતા હોવા છતાં અમેરિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના આ સવાલોમાં પણ પ્રકાર બેદ છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યાંના હુમલાઓ ઉપરાંત

આખો પ્રશ્ન ગોરા તથા કાળા નગરીઓ ઉપરાંત બીજા એકિવાના રોજના ધર્મવર્ણ વસાહતવાદીઓ વચ્ચેના બની રહ્યો છે જ્યારે અમેરિકામાં તે પ્રશ્ન શુદ્ધ રીતે આંતરિક સામાજિક પ્રશ્ન છે. પણ દક્ષિણ અમેરિકાના ગોરા જતાવે છે તેવા નર્મો રોમેન અમેરિકાનો શાસક વર્ગ જતાવતો નથી તમામ રીતે આ પ્રશ્ને એક પ્રગતિવાદીની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને આ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જરૂરી તેટલો તમામ કાયદાકીય સદાય આપવા ત્યાંના શાસક વર્ગની તૈયારી છે.

આજાજામોદો જ કિરસો આપણે વિચારીએ અમેરિકાના હુમલોએ કેટલા અને કેવા પ્રકારના રાજકીય-સામાજિક હકકો અત્યારે ભોગવે છે તે પ્રશ્ન પ્રેસિડેન્ટ કેનેડીનાજ શબ્દો ઉપરથી તારીએ: આમ તો, અમેરિકામાં હુમલોઓની વસ્તી આખી વસ્તીના દસ ટકા બાજબ છે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે તે હકીકત છે. તેમની સરેરાશ આવક ગોરા નાગરીકોની ૩૦ ટકા હતી તે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં વધીને ૫૮ ટકા થઈ છે. શિક્ષણ અને કાર્યધર્મો મેળવવા અંગેની પણ તેમની સ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારાઓ થઈ રહ્યા છે. છતાં આ કુમ જે અતિધીસતા બનાવી રહ્યો છે તે જોઈ આ પ્રગતિ કુખાલુ રીતે ધીમી છે—મેહલ કહેવાના અને અત્યાચારની હરે ધીમી છે. આ અંતર જલ્દી નહીં પુરાય તો જે પરિણામ આવે તે જમતની સરકાર કૃષ્ણમાં મોટો અવરોધ બીસો કરે તેમ છે. કેનેડીના શબ્દોમાં :

“અત્યારે અમેરિકાના એક હુમલો બાળકને, તે જ્યાં જન્મ્યું હોય ત્યાંના ગોરા બાળક કરતાં, હાઈસ્કુલ કેળવણી મેળવવા માટે ૫૦ ટકા જેટલી તક છે, કોલેજ કેળવણી મેળવવાની તક ૩ છે, ધંધાદારી થવાની તક પણ ૩ છે; કેઈ પણ બ્યવસાય વિના નોકરી ધંધા વિના રખડવાની તેની તક ગોરા બાળક કરતાં બે ગણી છે; વાર્ષિક ૧૦,૦૦૦ની આવક મેળવવાની તક ૧ છે; તેનો આવરદા ગોરા

બાળક કરતાં ૭ વર્ષ દૂર છે અને જિંદગી દરમિયાન તે ગોરા બાળક કરતાં અડધી કમાણી કરી શકે તેવા સંભવો છે.”

દુનિયાના ખીજ દેશોમાં, ખાસ કરીને આપણા દેશની દરિયા કિનારો અને આદિવાસી વસ્તીની સ્થિતિ કરતાં આ ચિત્ર જરૂર પડેલું છે; પરંતુ બૂલાવાની જરૂર નથી કે અમેરિકાને માટે અત્યારે વિશ્વકોષે વ્યક્તિ રવાતગ્ય અને વ્યક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રે જે સાગ જાળવવાનું નિર્માણ થયેલું છે તે જોઈને, આ ચિત્ર તાર્કિક ફેરફાર માગે છે.

૪

આવા સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ત્રણ માર્ગો વિચારવા છે. હાઈપલુ માણસને સમાજમાં અન્યાય થતો હોય તો તે દૂર થવા માટે કાયદામાં દરેક જોગવાઈ હોય છે તેવું ન્યાય-સમાનતાનું જૂનું સૂત્ર છે. એટલે પ્રથમ રસ્તો કાયદાના સૂત્રને કોર્ટ મારફતે પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે. બીજો રસ્તો છે-પ્રજામત કળવણનો અને ત્રીજો રસ્તો છે સર્વોત્તમ-ગલ્લે આતર વિચારના ભાગ રૂપે, અત્યારે અજાણવા છે તેવો. એક કુ-ડી રેટ (coup-de-etat)નો એટલે કે પીળી વેગે સત્તા કબજે કરવાનો રાહ પછુ છે. ઉલ્લા રસ્તામાં રિયારના કર્તા બળનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને રસ્તાઓને કવરે તો પ્રજામત આગળ નાખવું જ પડે છે. એવા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પ્રજામત કળવણનો ઉલ્લા માર્ગ હોવા છતાં, તેને કાયદાની જોગવાઈઓનો સદાચો મળે તો, કામ વધુ સરળ થાય.

• ઉપરિચિત થતો સામાજિક પ્રશ્ન ન્યારે મુક્ત પ્રશ્ન હોય (દાખલા તરીકે દારૂ પી, દરિયા કિનારો વગેરે) ત્યારે પ્રજામત વધુ ઉપયોગી અને છે, પરંતુ આપણા મુજરાતમાં ઉચ્ચ કળવણીમાં માધ્યમનો પ્રશ્ન જે રીતે ઉપરિચિત થયો છે તે રીતે જોવા થતા સામાજિક પ્રશ્ન અંગે પ્રજામત વિરૂદ્ધ હોય તો પણ કાયદો કાયદાથી મેળવી જાય છે. કારણ આ પ્રશ્ન મુક્ત પ્રશ્ન નથી. તેમાં સરકારો, રીપોર્ટિંગ, રીપોર્ટિંગો આનંદ રાખવા વગેરે પ્રશ્નો સંડોવાયેલા હોય છે.

હજારોઓનો પ્રશ્ન જોવા થતા જ, અન્યાય સામે, જરૂરી જણાશે તો, નવા કાયદાઓ પણ બાકી; અને જે કાયદાઓથી અમલદારોને, જરૂરી તેવી તમામ રીતે આ અન્યાય સામે અસરકારક મદદ આપી શકાય તે રીતે, સુસજ્જ બનાવાયે, એવી ખાતરી હજારોઓને થી કોનેડીએ આપી છે. અમેરિકાની મુખ્ય કોર્ટનો પણ આજરો લેવાયો છે.

મઈ સાલ જ મેરડીય નામના એક વિદ્યાર્થીને, તે માત્ર હજારી હોવાથી જ તેને, મુનિવર્સિટીમાં દાખલ નહીં કરવામાં આવેલો. ટુર્ન જ તે પ્રશ્ન અંગે મુખ્ય કોર્ટમાં ધા નાખવામાં આવેલો અને મુખ્ય કોર્ટે ૨૫૮ મુકાદા આપેલો. આ રીતે હજારોઓને દાખલ થતા અટકાવવું તે એકાનુવી કૃત્ય છે અને અમેરિકાના, બધારણમાં થતાં દરેક શહેરોને આપવામાં આવેલા મુજબન હજારો વિરૂદ્ધ છે-એક ૧૯૫૪નું આ ફેરફાર છે.

આ પછી ડૉ. માર્ટીન લુથર કિંગની આગેવાની હેઠળ હજારોઓએ અન્યાય સામે અધિકાર પ્રતિકારનું નવું કમ ચાલવું. તેમણે જાહેર ભાષાઓ ઉપર સત્યાગ્રહો કરી કરી ધરપકડો વહેરી લીધી આ સામે ફરી પાછી મુખ્ય કોર્ટમાં ધા નાખવામાં આવી અને નામદાર કોર્ટ તરફથી સાદેશ કેરોલીનાના ગ્રેન વિલે મામલા આ કેસમાં ચીફ જસ્ટીસ વોલરે ફરી જાહેર ક્યુ” કે જાહેર ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે તથા તેમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે આવો અધિકાર પ્રતિકાર કરવાનો દરેકને અધિકાર છે અને તે માટેનાં જ્ઞાન્ત અધિકારમાં ગાંધીસરકારને હાથલ કરવાનો અધિકાર નથી અજાણ, કેટલાક લોકો એવી પશુ દરિયાદ કરે છે કે મુખ્ય કોર્ટ, સાથે સાથે ખાનગી મિલકતના માસિકો, તેમના હજારી માલિકોને માલ ન આપે તો તે પણ એકાનુવી છે એમ કાવવું જોઈતું હતું ખાનગી મિલકત અંગેની અમેરિકન બધારણની જોગવાઈઓ તથા તે અંગેની તેમની માન્યતાઓને લીધે ઉપર પ્રમાણે હજારોઓની તરફેણમાં મુખ્ય કોર્ટ પોતાનો મત આપત તે વિશે મને સંકા છે.

આ-પછીના તાબેલરનો પ્રસંગ દર્શાવના એક રાજ્ય જરૂરીકાયદાના આલેખિયા નામના પરગણામાં બન્યો.

ત્યાંની એક મુવતી વિવિધન મેલોન તથા એક કુવક જેમ્સ હુડે ત્યાંની મુનિસીપીટીમાં પ્રવેશ માંગે. આ પ્રવેશને અટકાવવા માટે તે ગભરવા ગવર્નર ન્યોર્થ વેલેસ કડીગદ થયા. અને આ વિધાર્થીઓને પ્રવેશ પામના અટકાવવા પોતે અંચત રીતે હાજર રહી ઝંખૂમે તેવું જાહેર કયું. 'પ્રે. કેનેડીએ પણ સખત વક્ષણ અપત્યાર કયું'. ગવર્નર વેલેસને તેમની ધમકી સુખ્ય વર્તતા અટકાવવા કેનેડીએ પોતાના માર્શલ્સ મોકલ્યા અને આમથી કદાચ આમલો બચકે તો તેને કાણુમાં લેવા ફેરસ કરકરની એક ઢુકડી પણ રવાના કરી.

છેલ્લી ધડીએ ગવર્નર વેલેસ સમજ્યા અને મામલો થાલે પડ્યો અને જાલે હજારી વિધાર્થીઓ વિદ્યાપીઠમાં બથુના રહે થયા. આ જ અરસામાં 'નેશનલ એસોસીએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ કલર' પીપલ ના ૩૭ વર્ષના ફીફ સેક્રેટરી મેડગર એવલનું કાર્ડ જોગામે રીવાલવથી ખૂન કયું; ઉરેસાલ વધેલો; પરંતુ માર્ટિન લિંગની અસરકારક નેતાશ્રીએ દેશને સજાવિત હવાકાકમાંથી બચાવ્યો.

અત્યારે પાછો મામલો જ્ઞાન્ત થયો છે અમામામાં પણ ગોરા કાળાઓની શહેરી સમિતિ નીમાઈ છે; અને હજારીઓની માગણીઓ મદદખરો સ્વીકારાઈ છે.

છેક પ્રે. સિકનની શુભાશી-મુક્તિની સત્તથી અમે રીકાનાં રાજ્યોમાં આ અંગે બે વિભાગ પડેલા છે ઉત્તર તરફનાં રાજ્યો 'સેક્રેજેશન'—કાળાઓના અલા-મદાપણમાં માનનાં નથી. દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં જેમાં ખુદ વેશિયનનો સમાવેશ થાય છે તેઓ હજારીઓને કોઈપણ હક્ક આપવાની વિરુદ્ધ છે.

આ સહન દરમિયાન ઝાપડામાં આવેલાં કેટલાંક ચિત્રો જોનાં આપણે અંતઃક્રમ અબલાળાં જોઈ છે. હજારીઓને લાલો મારવી, તેના ઉપર પાણીની બેરદાર સેકયો મારવી, તેમને પકડી ખેંચવા વગેરે દડીકતો બની છે. હજારીઓ પણ ગ્રિમજમાં છે. મોટાં મોટાં સરપસો તેઓ કોટે છે, પોતાના હક્ક માટે અદિસક પ્રતિહાર આપી રહ્યા છે; એકદર હજીવ પરિસ્થિતિ સ્ટેટક કવી ચકાપ તેવી છે.

'ક્રીશ્ચાનીટી'ના નામે, 'જીમન ડીસન્ડરી'ના નામે દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગોરાઓને સમજાવવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે હમણાં જ પ્રે. કેનેડીના કાર્ડ જેઓ અમે-રિકાના એટર્ની જનરલ છે તેમને, દક્ષિણના રાજ્યોના ગવર્નરોને આ અંગે મુદ્દ વલણ અપનાવવાનું સમ-જાવવા મોકલેલા, પરંતુ પોતાના આ કાર્યમાં તેમને પૂરી સફળતા મળી શકતી નથી.

દક્ષિણવાસીઓની આ અંગેની 'ટેકનિક' પણ સમજાવવા જેવી છે. હજારીઓ વિરુદ્ધ ત્યાં જે 'ધિકારોને આતક' જોલો કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં જે ટેકનિકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમાં અને દ્વિતકરે અનાથે છે જ્યુ લોકો વિરુદ્ધ, આ સૈકાની ત્રીસીમાં, જે આપક નિરકાર જોલો કરેલો, તે વચ્ચે થતું સામ્ય છે.

એટલી જનરલ કેનેડી ન્યારે મોન્ટ્રોમરી અક્ષામાં આવેલા આલેમેનિયા રોટ હાકિસમાં ગયેલા ત્યારે ત્યાંના મોસલો કેનેડી, કેરટ્ટો અને કુશોરવિરોધી પોકારો કરી લોકોને ઉશ્કેરી રહ્યા હતા. કેનેડી, કેરટ્ટો તથા કુશોરને એક ધાત્રે પડેલી તેમનો નિરકાર ફેલાવવામાં અધિગાપતું જ હતું. હજારીઓ સામેના આ ઉશ્કેગટમાં તેઓ લોકોની સામ્યવાદ વિરોધી લાચણીઓને જ ઉશ્કેરતા હતા.

હૂંકમાં 'સેક્રેજેશન' તરફી આ લોકો આ સવાલ હજારીઓને માનવહક્કો આપવા અંગેનો છે તેવું જરાપણ દેખાવા દેતા નથી; કારણ તેઓ સમજે છે કે લોકોના મન ઉપર એ છાપ જરા સરખી પણ જાલી થતાં તેમના આખા વિરોધમાંનો સામ્યવાદવિરોધી તણખો ખુઝાઈ જશે અને તેમના વિરોધના મૂળનો નાશ થતાં આખા વિરોધને મળતો અળનો ટેકો ખેંચાઈ જશે.

આ ઉપરથી એ જોઈ શકાય છે કે આખા વિરોધને જુઝણાં અને ગેરરસ્તે દોરનારી હપકતો ઉપર સ્થિર કરવામાં આવ્યો છે આ ચળવળના આ દક્ષિણવાસીઓ આ ટેકનિકમાં નાજીઓએ સફળ રીતે અપનાવેલી પેલો અળીતી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિ-

નીતિઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે, એક તિરસ્કારના સ્વરૂપ સાથે બીજા વિષયનું સહન કરવામાં આવે તો આ બીજો વિષય પણ તિરસ્કારને જોડે એવા 'આમ પ્રત્યના મનસ'નો આ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એક વખત 'માસ માર્કેટ' (આમ પ્રત્યના મનસ) તિરસ્કારને માર્ગે વાળવામાં સફળ થયે છે પછી તેને આ ઝાળમાંથી છોડાવવું ખુબ મુશ્કેલ બને છે. આવારે અમેરિકામાં 'માસ માર્કેટ' સામ્યવાદ વિરોધી જન્મ્યું છે. નિવૃત્ત રીઅર એડમીસ્ટ્રેશન. ઇ. કોમેલિન અને તેમના રમૂદો અનુયાયીઓ તેમની વિરૂદ્ધી આખી સિખર સમયગળને સામ્યવાદ સાથે જોળી રહે છે. અતે લોકો સામ્યવાદ સાથે દબાવીએને પણ નિરસ્કારતા થઈ જાય છે. મિટી સંજો, બેન બર્ગેરી દલીલો, મોટા જુકાઓ અને દલોકતોનો ખોટો ઉપયોગ કરી, લોકમાનસને આ અગાઉ તિરસ્કારના રચીકાર માટે અર્થ તૈયાર કરવામાં આવેલું હોય છે લોકોને એમ પણ મનાવવામાં આવે છે કે આ તમામ દિલચાલ પોતાના દેશપ્રેમને છેલ્લે દેવાની છે. આ રીતે, 'સેપ્રેમેશન'ની આખી ચળવળમાં જે ધુણપાત દરિ છે તેનાથી લોકોને સચેત થવા દેવાતા નથી. આખા રાષ્ટ્રને આ રીતે ધુણપાત દરિ સાથે સારી રીતે આ લોકો દબાવીએ વિરૂદ્ધ પ્રજાને ઉજેરી રહ્યા છે.

પરંતુ હોશિયારી પૂર્વક લોકોને ખરી દલીલોથી વાકેફગાર કરવામાં આવે તો દક્ષિની પ્રજાને પણ દેમોસ્ટીનીની આ યુગમાંથી છોડાવી સકોશી જ, એવી આશા અરથાને નથી

અલગત, ખુદ દરિયુવાસીઓ જ તિરસ્કારના આ મોજાનો સામનો કરી લેતા નેમ તોડશે નહીં તો, આખા દેશ માટે એક મંબીર કટોકટી સર્જાય તેમ છે.

★

ચેતનનાં નવાં પ્રકાશનો

સાહિત્યક પ્રતિભાઓ

મૂ. લેખક : મેકિસમ ગોક્કી

અનુવાદ : સુલકા ગાંધી

કિલો તોલસોળ, મદ્રાસ તોલસોળ, એન

એમોવ, હોરોનો-કે આદિ સમર્થ સાહિત્ય રવામીઓના સાહિત્યમાંથી પ્રમુખી સંવેદનાપૂર્ણ તરરીશ

રૂ ૧-૦૦

કુતુહુરસ

લે : રામપ્રસાદ ષાસ્ટ્રી

જનવીર રત્નસાસ્ત્રના અકાશ અભ્યાસીઓ

મ. સ. મુનિવરસિટીના નાટ્યસંગીત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો

રૂ ૨-૨૫

ગૂળર કાવ્યસ્રણી

અધિકૃત સાહિત્યકારો અભ્યાસીઓ દ્વારા સંપાદિત હાઈસ્કૂલોના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસ-વાણીઓને માર્ગ-દર્શક ગ્રંથસ્રણી :

મૂળ કાવ્ય-કૃતિમાંથી સંકલન

તથા કવિની કૃતિઓની આલોચના

[કવિ પ્રસ્તુત આસરે પૂ. ૧૨૮ કિં રૂ. ૨-૫૦]

(૧) કવિસ્રણ

સપાદક-આલોચક : મોનોવાલ સાંકેસરા

[પ્રાપ્તિવા મક્તિ-વડોદરા નિયામક]

(૨) રામગળ

સપાદક-આલોચક : રમુખિત પટેલ 'અનામી'

[મ. સ. મુનિવરસિટી-ગુજરાતીના રીડર]

(૩) પ્રેમાનંદ

સપાદક-આલોચક : નમીનહાસ પટેલ

[હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ-ગુજરાતીના પ્રોફેસર]

ધામિન્દુ. પ્રેરણામિન્દુ-એ સર્જકે વ્યવહાર જીવનમાં અનુભવેલ અનુભવ કે અનુભવો, જિમ્મિ કે જિમ્મિઓ પોતાનું મૂળ રૂપ છોડી દે છે. કવિનો વ્યવહાર જીવનનો અનુભવ અને કાવ્યાનુભવ એ બંને આ રીતે જુદા જુદા અનુભવો બની રહે છે અને એટલે જ ‘કવિએ પોતે અનુભવેલો ભાવ એ કાવ્ય દ્વારા ભાવકમાં સંક્રાન્ત કરે છે’ એવાં આપણા વિવેચનમાં જ્યાં ને ત્યાં નબરે પડતાં વિધાનો સાથે સમત થઈ શકાય તેમ નથી. કાવ્યાનુભવ એ કાંઈ કવિના વ્યવહારિક અનુભવનો દસ્તાવેજ નથી. અને એટલા માટે અવગમન કે સંકેધ-શૂન્યો પ્રજા જુદી દૃષ્ટિની વિચારણા માગી લે છે.

આમાંથી ક્ષિતિ એ થાય છે કે જીવનમાં અનુભવ-વાશેલ ભાવ, વિચાર, જિમ્મિ લાગણી સર્વ સાધારણીકાવન પામેતિ અને પછી નવો જ વિશેષ ધારણ કરીને નવા જ પિપ્પરૂપે કાવ્યમાં પરિણમે છે. મૂળનાં લઘુ, વિચાર, જિમ્મિ વગેરેનું કાવ્યપ્રક્રિયા દરમ્યાન વિરોધાન થાય છે. એટલે અનુભવ અને જિમ્મિનો પ્રેરણામિન્દુ તરિક્કોના જુદા જ સંદર્ભમાં વિચાર કરવાનો રહે છે.

પ્રેરણાની ક્ષણને કવિજીવનમાં કે જુલુ અંધારે નોતરશે એ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. અંધારે તે વર્ષોનાં વર્ષો એની પ્રતીક્ષામાં માળવા પડતા હોય છે પોતાનું કવિજીવન ક્ષિપ્ત કરવા માટેની એ સમયની કવિની આત્મવેદના તો ડાઈ સમયમાં જ જાણી શકે. રિક્કોના જીવનમાં કસ વર્ષોનાં એવો સૂઝો વેરાન પડે પથરાયેલો જોવા મળે છે શ્રી. હરિશ્ચન્દ્ર લહે રિક્કોને સંબોધીને કહ્યું છે કે—

“અને ત્યારે તારું ઉરજાણ સમુદ્ર તુજ વચ્ચા દહો કેવી જાણું— મુજ હંદનની એ જ કથની ઉનાં આંસુ અંતરત્તલ ઝીલગો. અંતરસ એ સમાવે તે જાણે ધરતી અથવા કે કવિ-હૃદ.”

અને એ ઉરજાણ પછી ડાઈકે જુદા જ લયે આપ-ગ્રેણે ગાતું, રિક્કોના જીવનમાં જન્મ્યું તેમ, ફરીથી વહેતું થઈ પશુ જાય. કાવ્યરચના કવિને દુઃકાંવે અને આ રીતે એની ધીરજની કસોટી પણ કરે જીવનમાં જનતા ડાઈ અનુભવ પેલી ધન્ય ક્ષણને નોતરી આવે, એવું મોટેભાગે તો બનતું હોય છે. અને આ અનુભવ અંધારે એવો તો નજીવો હોય કે વ્યવહારજીવનમાં એવું લાગ્યું જ કઈ મૂલ્ય અંકાય. કસાકૂતિમાં પણ એવું પગલું

પડેલું જોવા ન મળે. પેલી ક્ષણ જમાડાને એ તો દર ખસા જાય. પણ એણે આકસ્મિક રીતે જમાડેલી— જન્માવેલો નહિ, જમાડેલો ભાવ કાવ્યનિર્માણમાં અદ્ય અમલ-નો ભાગ લાગવી જતો હોય છે. શ્રી. હમાશંકર જેવીએ પોતાના સર્જક તરિક્કોના અનુભવની વાત કરતાં કહ્યું છે કે “સાગરમતીમાં ચપેલા અનુભવનું કાવ્ય પોતે તો ન રચાય પણ કાવ્યસર્જનના એક નવાધરૂપ એ અનુભવ બની રહ્યો.” એટલે કે અનુભવે પોતે જમાડેલા ભાવને નવાનવા સ્વરૂપે કાવ્યરૂપે વહેતો રાખવા નવાણ પૂરું પાડ્યું.

આમ, ડાઈ એક આકસ્મિક અનુભવ જીવનમાં આવીને સર્જકના અનુભૂતસમૂહ ચિત્રમાં સુખમતા પ્રેરી જાય છે. કહો કે એના નિસ્તરંગ—સ્થાયી રહેલા ભાવસરોવરમાં તરંગ—જિમ્મિ જમાડી જાય છે. આ જિમ્મિ કે વીચિ ડાઈ પણ સ્વરૂપી અને બળતી હોઈ શકે. એના સ્વરૂપનો અને બળનો આધાર સર્જક ચિત્રના સરોવરનાં જોડાણ પર, એની વિશાળતા પર તેમ જ સુખમતા પ્રેરનાર અનુભવની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. કૌચ યુગસમર્થો એવું વીધાવું અને અન્યનું આકેદ કરવું—આ પ્રસંગના અનુભવે વશીકરિના નિસ્તરંગ સ્થાયી રહેલા શોકના ભાવને સુખ કરીને વહેવાડાવ્યો—એને મનિ આપી. આ મનિ શાન્તવતતા તરફની ગતિ હોય છે. એટલે એ શોક શ્લેષકવને તો પામ્યો પણ ત્યાં એ આટલો નહીં. રામાયણ જેવા નિર્મયાર્થ સમયમાં વિસ્તરતા મહાકાવ્યને જન્માવીને જ એ જ થયો, જપ્યો નહિ, અલગજંપ બનીને એ દહણે એ મહાકાવ્યમાં જીવી રહ્યો છે અને જીવ્યા કરશે.

આકસ્મિક અનુભવ પોતે બળવાન હોય પણ સર્જકચિત્રનાં જોડાણ વિશાળતા અને ભાવસમૂહિકે એમાં હોય તો અનુભવે પ્રેરેલી જિમ્મિનાં ઉછાળ અને સમૂહિકે એમાં જ હોવાનાં અને પરિણામે કૃતિ ચિત્રજીવ નીવડવાની નહિ. એટલે અનુભૂતિ-સમૂહિકે અને જિમ્મિતત જ દરિદ્ર હોય તો મળે તેવો પ્રેરક આકસ્મિક અનુભવ પણ રૂ કરી શકવાનો? એટલે આપણે એમ કહીએ કે નિસ્તરંગ સમૂહ ભાવદયાનું શયલ રૂપ જિમ્મિ અને એ જિમ્મિને જમાડનાર અનુભવ સર્જનના પારના પ્રેરણામિન્દુરૂપ હોય છે

* આશાચવાણીના સૌજન્યથી

કલાપીનું જીવનદર્શન | રમેશ બેઠાઈ

'અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય કવિ કલાપી છે,' એ સાક્ષર શ્રી નવલરામનું વિધાન તો આજે કવિવર નાનાલાલ, મેવાણી વગેરે-એ ખોટું પાડ્યું છે, તે સાથે કલાપીને પ્રથમ પકિતના કવિ તરીકે ઓળખવાની કોઈ દિશત કરવું નથી તે પણ નિર્વિવાદ છે. વિનમ્રતાસહ કલાપીએ સ્વીકાર્યું છે, કાન્તે કહ્યું છે અને પાઠકસાહેબે કહ્યું છે કે 'કલાપીનાં કાવ્યોમાં કલા નથી, પણ ખોલાવ સાચો છે,' તેમાં પૂર્વપદમાં જરાક અતિશયોક્તિ છે તેમ કહીએ તો પણ કલાપીની કવિતા ધારી પ્રગતિ સાધી સૂચી નથી તે સહા વિનાની વાત છે. તેનું 'કથન કોઈ' ખાસ મહત્તાએ પહોંચી શકતું નથી; 'એ શ્રી સુન્દરમે કહેલા વિધાનના કારણ તરીકે એમ કહી શકાય કે 'સાહિત્ય મણાવા માટે લખાણોમાં કલા, કોમિં અને વિચારની પરિપક્વતા જોઈએ' તે કવિમાં નથી; કારણ તેમના જીવનના કારણ પ્રસંગો; સંસ્કારી, દ્વિધક્ષર હૃદયનું મનોમયન અને મૃત્યુની કૂતરા; તે છતાં કલાપીની કૃતિઓનું મૂલ્ય વધી જવાનું નથી જ. પાઠક સાહેબે 'કલાપીનાં કાવ્યો અને તેના જીવનનો સહજતાથી અભ્યાસ થવાની જરૂર છે' એ વિધાન કર્યું તે સાથે કવિ કલાપીનો અને પ્રજાથી કલાપીનો અભ્યાસ ગુજરાતના સાહિત્ય રસિકોએ સારી રીતે કર્યો છે, પરન્તુ કલાપીની કવિવરકક્ષિત સાથે તેમના એજ કાવ્યોમાં વિલસતી ચિંતન કશ્ચિદાઓમાં કોપસી આવતું કવિનું જીવનદર્શન-એટલે જોડે અભ્યાસ થવો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી; સુન્દરમ સાચી રીતે જ કહે છે કે 'કલાપીના પ્રજાપુરુષ પર જેટલું ખાન અપાડ્યું છે તેટલું આ ચિંતન સમૃદ્ધિપર અપાડ્યું નથી.' અલગત નવલગમ, પાઠક, સુન્દરમ, અર્નાતરાવ, યુગી વગેરેએ અહીં તદ્દા તેનો અગ્રિમિર્દેશ તો કર્યો જ છે.

કલાપીનાં ધણી કાવ્યોમાં જીવન, પ્રજા, વિષમતા, વેદાન્ત, ત્યાગ, ભક્તિ વગેરેનાં ભાવો પ્રગટ કરતી અનેક વિચાર કશ્ચિદાઓ મળી આવે છે. પ્રકૃતિ વચ્ચે રમતાં,

ક્યાકાઓ આલેખતાં, શુભારાનુભવ કે વિવેચન સદન કરતાં, મગસો ચાતાં કવિએ વારંવાર જીવન વિશેના પેતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે અને આ વિચારોના લેખનમાં કવિની નિખાલસતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો અદિતીયજ છે, 'જોયું અને અનુભયું તેવું અને તેજ કહ્યું' એ વિધાન કલાપીને સૌથી વધુ લાગ્યું પડે છે એમ લાગે છે કે કાવ્યોની માફક આ વૈવિધ્યકરી ચિંતન કશ્ચિદાઓ કવિના અનુભવ, સંવેદન, મનોમયન કલ્પાદિનાં જ હૃદયોષ્ઠ છે. કલાપીના જીવનને અને કવનને સમજવા માટે આ વિચારો અને દ્વિધ-સૂરીકરી આત્મલક્ષી ચિંતનરેખાઓનો તથ્યપરી અભ્યાસ જરૂરી છે.

સાહિત્ય એ માત્ર જીવનનું પ્રતિનિધ્ય નથી પણ કવિહૃદયે જોયેલ નવીન ચિત્રણ છે, આનો અર્થ એમ થાય કે કવિહૃદયના સંસ્કાર, ભાવના, વિચાર કંપના કલ્પાદિની સમૃદ્ધિપર જીવનના અનુભવો, પ્રસંગો દર્શનો કલ્પાદિ અથગાય, શુદ્ધ બને, વ્યવરિચન બને, અને નવીન સ્વરૂપે કાવ્યઅકિતને પામે, કવિના ચિંતનને પણ આ વિધાન સર્વાંશે લાગ્યું પડે. તેમાં, સમપ્રણયે અત્મલક્ષી, અથવા, સ્પષ્ટતાને ખાતર કહીએ તો, પર-લક્ષી જનવાની જેને તકજ મળી નથી તેવા કલાપીને આ વિધાન સમ્પ્રદાય લાગ્યું પડે છે. આ દૃષ્ટિએ કવિ-જીવનનાં સર્વ પાસાંને નદી તો પણ તેમના કવન પર જોડી અસર કરનાર પાસાંઓનો અભ્યાસ તો જરૂરી છે જ. આ દૃષ્ટિએ કલાપીના જીવનદર્શનનો વિચાર કરતાં વ્યક્તિત્વનાં મુખ્ય પાસાં અને તેમના કવિ, વિચારક અને દ્વિધક્ષર જીવન પર અસર કરનાર જીવનના પ્રસંગોનો સક્ષિપ્ત અભ્યાસ જરૂરી જતી રહે છે.

સામાન્ય રીતે નાના રાજવોમાં એ જમાનામાં અપ્રાપ્ત, એટલે સરકારિતા, ત્યાગરક્તિ, વિનમ્રતા અને વેદાન્ત ચૈશ્વવાળાથી કલાપીમાં જોવામાં આવે છે. નાનામાં નાના રાજ્યની સત્તા માટે પણ જ્યાં વધુમાં વધુ ખટખટ થઈ શકે એવી રાજની સત્તા માટે તેમને

કિશોરાવરથીજ અણ્ણમો હોતો, એ અણ્ણમો કલા-
પીએ પત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે, અને કવિની ત્યાગ અને
વિરગ્યની વાતો તેમના પ્રારબ્ધનાં કાવ્યોમાં પ્રગટ
યાય છે કલાપીમાં નાનપણથી જ પ્યાન ખેંચતી બીજી
વિદ્યક્ષણતા છે તેમની છપ્પરમાંની અદ્વય શ્રદ્ધા અને
ભક્તિ. આપણે તેમને યોગપ્રદ આત્મા, સદ્ગુરુ કે
વૈરાગી કવિ બહુદરિ તરીકે ઓળખવાની જરૂર નથી.
છતાં એક વસ્તુ તો યોગ્ય છે કે આ ચારેય ઘટ્ટ
તરનો કરિમાં નાનપણથી જ ભેદા મળે છે. ત્રીજી
મહત્તરની વિદ્યક્ષણતા ■ કવિની વિદ્યાળ હૃદયની પ્રજ્વ
યભાવના, ક્રોધ, ઉપમાભર્યા હૃદયે નાનામાં નાના
ગરીમમાં ગરીમ, ક્ષીણમાં ક્ષીણ છવ કે પ્રાપ્તિ તત્ત્વને
પ્રીતિપૂર્વક પોતાનું કરવાની ભાવના પણ તેમનામાં
નાનપણથી જ દેખાય છે અને પ્રારબ્ધનાં તેમનાં
કાવ્યોમાં પ્રગટ થાય છે 'આ પોતું દિલું સુખ સુખન
સુખન છે' એ દિલની ક્રોધતા કવિવર્ણમાં જરૂરીજ
મળી આવે. છતાં સુત્રિયની કર્તવ્યભિન્ન કલાપીમાં
નાનપણથી જ દેખાય છે. 'આપ મને રાજ્યકાપ'માં
પ્રજ્ઞા થવા કહો છો, હું ચર્મક, પણ એ વેશ હું
બળદી શકીશ નહિ' એમ કહેવા છતાં જનતા પ્રયેની
પ્રીતિ, સેવાદત્તિ અને કર્તવ્ય પરાયણતાથી કવિ રાજવી
તરીકેની પોતાની હરજો બજાવે છે, પ્રજ્ઞા દેખા છતે
છે. આ બધામાં પડ્યા અને જોયો જોયા કિલ્લેનું,
સંસ્કારવિદ્યા અને સાહિત્યભાસપ્રદાન બળે છે;
કલાપીના સંસ્કારો, જીવન વિવેક વિચારો અને
વૃત્તિઓ દૃઢ બનેલાં છે. કાશ્મીરના પ્રતાપ કલાપીમાં
રહેલ કવિને જાગૃત કરે છે અને એ કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં
રમાં પ્રયેની જાડી પ્રીતિ અને શોકના પ્રયેનું વાતસ્ય
રનેલ અને ઉપાસક માધુર્યના રંગ પૂરે છે.

આ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા અને ભક્તિભર્યાં કવિએ
ક્યા સંજોગમાં શીતનને પ્રિયતમા બનાવી તે કથા
તો બળ્લીતી જ છે. આપણે તો તેમાં એક જ
દંડીકતવું દર્શન કરવાનું કે એ પ્રીતિનાં બંધન બળેછ
લાગ્યા ત્યારે કલાપીએ, અન્ય રાજવી ન અનુભવત
એવા હૃદયમંથન અને વેદના અનુભવમાં, તેમાં તેમની
ઉપયુક્ત મંદકરિતા અને ઉદાત્ત-નીનિભાવના જ દેખાય

છે. કલાપીએ બનાવેલે આવાનાથી પ્રેરણાને પસંદ
છે. એ પહેલાંનાં, સૌથી મોટા કાવ્યકોસ આપનાગ એ
વર્ણના મનોમંથનોમાં કવિએ ઉપયુક્ત સર્વ લક્ષણો
સાથે પોતાની પ્રીતિ ભાવનાને દૃઢમૂલ બનાવી છે એ
કુળો અને એ પછીના સદસ્યારમાં પણ કવિની શેષવ-
ની ભાવનાઓ આંખી પડી નથી, વધુ રસદ બની છે
તે નિઃસંશય દંડીકત છે.

ઉપયુક્ત વ્યક્તિત્વની છાયામાં હવે આપણે
કવિનું જીવનદર્શન તપાસીએ.

કવિ કલાપીને શેતવ કવિ કહેવાની અનંતરોમ
રાવણ ના પાડે છે. છતાં નિરાશાનું તત્ત્વ કવિમાં દેર
દેર દેખાય છે. કવિએ વિલાપ ધણા કર્યા છે તે તો
એકલસ. પોતે યૌવનમાં પહેલાં પત્નિ મૃતે ત્યારે કવિ
નિરાશાનો સર વ્યક્ત કરે છે, તે કેટલેક અંશે અનંતા
કાવ્યોમાં પણ સમાગાય છે. કવિના ક્રોધો હૃદયને
જુડી આડાઓ દઢાડે છે. સમસ્ત જગતમાં કવિને
એકલો માનવ જુડી પીલાય છે. કવિ કહે છે, 'માનવ
કશે! એના ચિન્તા આ સુખી જગતમાં કા હુ. પી ૧'
નાનપણથી જ કવિ રનેલકમ, અનુરમાન, પરિતાપ,
યુવ વગેરે વિષયો પર કાવ્યો લખે છે, અને યુવની
છાયા પોતાના પર પડાયેલી જુએ છે. ત્રેણીસમાં વર્ષે
કવિને યુવની છાયા ઘેરી થતી લાગે છે. અને યૌવનીસ
વર્ષ વીત્યા તેને કવિ જીવનદાનિ તરીકે ઓળખાવે
છે. આ નિરાશાનું કારણ યુ છે? કારણ એ જ કે
કવિનો આદર્શ માનવ વિશેનો એ પદાલ છે તે
જીવનમાં ક્યાંય સાચો પ્રતીત થતો નથી. કવિ પોતે
અને જગતનાં સૌ અનિયાનવ અને, સાચા ઇશ્વરના
બંધા અને, ભવિષ્ય વિશે શ્રદ્ધા રાખતા અને, ઇશ્વરના
સાચા દાસ અને, માનવ જાનવને ન પીરે, માનવ
અનિતુષ્ટિ પાછળ ન દોરે, સતોષી અને તેમ વાંચે
છે. માનવ વિશેની પોતાની આ કંપનાકસેટી સામે
પોતે કે જગતની કાંઈ માનવ જોતો રહી શકતો
નથી. જગદમાં જાણે વિષમતા, અસતોષ, સ્વાર્થ,
'જનપ્રિયમનુ' જેવર્તન, વૈરાગ્યનો અભાવ વગેરે
દેખાય છે. 'એકને દિલ આપ્યું તે બીજા કોનું નહિ
બને' એ ભાવ સર્વત્ર અનંતો નથી; અને પોતાના

આદર્શ અને માનવ વચ્ચેના આ જોડમાં સુવાન, ત્યાગી, વેગી કવિને ખીચી કાઢી સમાધાન મળ્યું નથી. સમાધાન મેગવવાની તદ્દરથના તેણે દજા કેળવી નથી. અને કદાચ પોતાના જીવનની જ નિરાશને કાગળે કવિ માનવ વિશે ભેર નિઃશ્વાસ કરી પડે છે, અને કહે છે કે- 'ફકોરી હાલ મારો છે.' એમ તો, 'કુસુમમાળા'ના કવિએ પણ કયા પ્રકૃતિની જોડમાં નિઃસ્વાર્થ, નિર્મલ નિઃનીમ પ્રેમ અને પવિત્રતા નથી જોવા! માનવમાં એવી આત્મીની એમણે પણ કયા ફરિયાદ નથી કરી! જા નરસિંહરાવનાં પ્રોદી અને સ્વરથના, આદાવાદ અને તદ્દરથના, વિચાર અને ફિલસૂફીની પકવના કલાપીને પ્રાપ્ત થય, શોધેક પણ કેળવાય ત્યાં જ કવિનું મન પ્રેમના શેગ મનોમયપોતાના અધારે ફૂલી ગયું અને તેમાંથી નહાર આવી કાર્ષિક સ્વરથ જન્મ્યું ત્યાં જ મૃત્યુએ કવિની જીવનશીલા પૂરી કરી દીધી. કલાપીની જીવનદષ્ટિ દજા ઝાંખી હતી, અન્યવસ્થિત હતી, રપદ આઠાર ભેની હતી. ત્યાં જ તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.

માનવ માટેની કવિની કલ્પના અતિ ઉચ્ચ છે તેમ જીવન વિશેની કલ્પના પણ એવી જ ઉચ્ચ છે. પ્રકૃતિની નિર્દોષતા અને પવિત્રતા, સરળતા અને સુરતા માનવજીવનમાં નથી. આ જગતમાં તો માનવ માનવને પીડે છે, 'અર્હા આ જો દરિન જનપ્રાન મલવે જન જોરે!' એમાં કલાપી ધેરી વેદના અનુભવે છે અને કહે છે કે 'વિચારી વિચારી મમ દિલ જને ભરમ સગમી.' તેમની દષ્ટિએ તો, 'જનોની ભાષામાં જનવિવરો મધ પ્રસથે, ન જાહે છે પૂરો કરી પણ મળ્યો માર્હવ જયો.' માનવજીવનમાં તો 'શોખની આંખે રહે ને શેવરાવની.' જીવનની કૃષ્ટતા કવિ યુગે આ શબ્દો મૂકે છે: 'તમારે માટે કે હલમ કમજું જે કરી રહે, જોરે! તેને ચીરો!' માનવજીવનની મર્યાદાઓ સામે પણ કવિ ફરિયાદ કરે છે કે-

'દૂધી દટિ જનહરવની અજબ અડોલ જોવી,
ને તેથી આ સુપક સરજી દીમળી કાધરાણી.'

માનવના જીવનમાં જહા ચિરકાલ વસતી, નથી તેના પણ કવિને અસતોષ છે.

'રે રે! જહાગત અર્હ પછી કાઈ કાળે ન આવે,
લાગ્યા પાને વિસરી શક્યા કાઈ સામર્થ્ય ના છે!'

આ જગ્યાને કારણે કવિને ત્યાંમરૂતિ પણ કદી આવે છે. 'હું મરું છું, હું મરું છું, ત્યાં આવશે કાઈ નહીં!' કવિ જીવનના કટકો માળી તેવી ભરમ ચરી રોળી અવધૂન અર્હ જવાની પણ વાંચતા કરે છે. માનવ જીવન પ્રત્યેના આ અસતોષમાં અસ્થિતગત જીવનની મર્યાદાઓ, અસ્પર્શ વગેરેની વાત પણ આવી જાય છે જીવન પ્રત્યેના આ અસતોષ તેમના પ્રારંભના કાળેમાં દેખાય છે, અને ઉછર્યા વર્ષના કાળેઓમાં પણ દેખાય છે, ૧૮૮૨માં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે કવિ કહે છે કે- 'મૃત્યુ આ કિંદમીનું નર: હવે જહાંગીર મેપરવા' અને ૨૬ વર્ષની વયે પણ કવિ કહે છે કે- 'વિજાલ શવાદરે જણું છું! ફરે વળી મરુની મુજ સામરી' પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના ઘણાં ખર્ચ કાળે કવિએ શોભના સાથેના લમ પહેલાંનાં બે વર્ષમંડળમાં છે. અને ત્યાર બાદ 'કાળેઓની સંખ્યા એકા એક પડી મઈ છે તેના કારણમાં પાકક સહય કહે છે તેમ 'કવિઓમાં વિપ્રલબ યંત્રાર જેટલો કલ્પનોત્તેજ અને કાવ્યપ્રેરક છે તેટલો સંભોમ સમાર નથી' એ વિમાનમાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ જ કે કલાપીએ શોભના સાથેના લમથી પ્રારંભમાં એક પ્રકારનો આનંદ, અદિતિય સતોષ અનુભવ્યો છે, તે પછી ફરી પાછી જન્મજાત ત્યાગરૂતિ, સરકારપ્રાપ્ત ઉપદ્રામાંની મદા અને ભક્તિ તેમના પર કાણ મેળવે છે અને મનોમંથને મટે છે. પરંતુ એ જીવનપ્રવૃત્તિનાં કુર્ભાગ કે એ મનોમંથનો કવિ-હૃદયમાં માર્હા સંવેદનો જગાડે અને વિશેષ પરિપક્વ જીવનદર્શનમાં કવિ પચલા માટે ત્યાં જ તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. નજી ચાર વર્ષ સમાન્ય શ્વરથ તરીકે રહેવાનો કવિનો નિઃશ્વ પણ ચાર પાપો હોત તો જીવનપ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રોદ, પરિપક્વ, ચિત્તાત્મક, મનોહર કૃતિઓ મળી હોત આનો પુરવો તો એ દર્શકતામાં જ મળે છે કે, પ્રયુષસિંદ પછીનાં બે વર્ષની કૃતિઓમાં વિશેષ ત્યાગરૂતિ, વેરાગ, ઉદારસીનતા વગેરે દેખાય છે: 'ગદા' દળ્ય રણ વધ વધુ શુદ્ધ, યાદું એમ કહેતા કવિ શોભના

સાથેના લગ્ન પછી પણ ફરિયાદ કરે છે કે-‘મર ખતા તાહીરથી, સનમ સદા તું દુઃ’ અને હજી કવિ કહે છે કે ‘પેદા થયો છું દુઃખના ટુંકે સનમ.’ કલાપીના ઉદ્ધવાના મનોમંથનો માટે જેમ તેમની સંસ્કારિતા તથા ત્યાગ અને વૈરાગ્યવૃત્તિ જવાબદાર છે તેમ લગ્ન પછી સંતોષ નથી તેમાં પણ તેજ વૃત્તિઓ કામ કરે છે; અને સુન્દરમ કહે છે તેમ કવિનાં ઓછાં કાવ્યોમાં વિશેષ પ્રોડી એવા મળે છે, ‘આસ કરીને શોભના સાથેના લગ્ન પછીના મળામાં એનું પ્રગટેલું કાવ્ય એ મહાનતાનો યોડો ઇત્યાદિ સાથેના રમણ આપે છે.’

આમ, કલાપીમાં વિશેષતા એ જોવાની છે કે જનમગ્ન અને વિકસિત સંસ્કારો અને સદૃશિઓ સહી જ કવિને માનવ અને તેના જીવનથી અસંતોષ થયો છે એમ લાગે જ છે કે કમરઘાં એ સદૃશિઓ કવિહૃદયમાં વિશેષ દૃઢભૂલ થતી જાય છે, ઉચ્ચરમાંની તેમની આરાધના વધતી જ જાય છે. માનવના જીવનમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, સરળતા અને સુદરતા હોય તો જ માનવી અનિ-માનવ બને, તેનું જીવન સ્વર્ગીય સમીપથી ભર્યું-ભર્યું બને, એવું સમીત કે જે તેમણે પ્રકૃતિમાં સાંજળ્યું છે, વારંવાર સંજાળ્યું છે અને તેથી જ તે માનવ-જીવનનાં વેદના, દુઃખ ઈલાદિ પ્રકૃતિમાં દેખાતાં કવિ વિશેષ ઇળી જોડે છે, દુઃખી થાય છે.

પ્રકૃતિ સુંદર છે, સરળ છે, પવિત્ર છે, પ્રેમમય છે. એની વચ્ચે માનવ દુઃખી છે, નરત છે. તેના જીવનમાં વેદના અને આગજ જોવા મળે છે પોતાની એજ સ્થિતિ છે. કવિ પીડાય છે, ફરિયાદ કરે છે, કારણ, હજી તે પ્રવાન છે, સાથે પ્રેમી અને કવિ છે માનવને આ પ્રકૃતિની વચ્ચે મુકી કવિ મૂકવે છે. કવિનાં આત્મકથા જેવાં કાવ્યો વચ્ચે પણ દેર દેર તેમના જીવન અને માનવ વિશેષતા વિચારો પ્રગટે છે. આખા વિશ્વની વિશાળ રચના વચ્ચે પોતાનું અને માનવનું, માનવજીવનનું શું રચાન છે તેનો કવિએ સારો એવો વિચાર કર્યો છે: ‘દરેક દ્રવ્યિક કે પ્રાસંગિક ઘટનાને, વિચારને કે ભાવનાને વિશ્વના સર્વાત્મન કમર-કર્ણાક જોડવાના, તેનું રચાન સમજવા કલાપી હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે.’ રાજગાદી છોડી,

પોતે નિર્ણય કર્યો હતો તેમ આ એકાંતપ્રિય કવિ કોઈ રમણીય રચાને ચિંતનમગ્ન બની રહ્યા હોત તો મર તેમનું જીવનચિંતન વિશેષ સ્વસ્થ અને તેથી પરિપક્વ બનત.

એમના આ જીવનચિંતનમાં તેમની પ્રભુવભાવના મદદનો વાગ્ય લાગવે છે, કવિનો રાગ ત્યાગપ્રકૃતિ હોય અને ત્યાગ જીવનસંસ્કર બનવા વાંચીતો હતો કવિને પોતાને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો નથી પણ તેમણે જીવનમાં ખરેખર તો રાગ અને ત્યાગ, એ એનો સમન્વય કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના વ્યક્તિમત જીવનના પ્રસંગો અને મંથનો સાથે આ ભાવનાને વધુમાં વધુ સંબંધ છે. વળી એ નવીન આકર્ષણના પરિણામે કવિએ જે વેદના અનુભવી છે, તે, આ જે જોયું તે પ્રમાણે, કવિના વ્યક્તિમત સંસ્કારો, વિચારો અને વૃત્તિઓને કારણે જ-રચા પ્રયોગ અનેરા આકર્ષણ પછીજ-શોભનાને પ્રિયતા જનાવવાની વૃત્તિ જન્મી છે. વળી એક સમયે શોભના પ્રત્યે તેમને વહીવટનું વાતસલ્ય કોવરણું હતું. પોતાના વિચારો અને નીતિશાવનાને કારણે શોભના સાથે લગ્ન તો કર્યું જ નોઈએ એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. અસ્પર્શકારી કે અસરકારી કોઈ અન્ય રાજનીતિ કદાચ આ ત્રણમાંની એકપણ વૃત્તિ ન અનુભવી હોત અને જરાપણ દુઃખી થવા વિના પોતાની ધારી પ્રિયતા સાથેનો સંદ્યાર તે કરી રહ્યા. પરંતુ, જીવનની પવિત્રતા, નીતિ, માનવના ઈલાદિ જાગૃત કવિનાં ઓક્કસ ખ્યાલો હતા. તેથીજ તો કલાપીએ શોભના પ્રત્યે પ્રિયતામાંનો ભાવ અનુભવનાં, તેને દૂર કરતાં, પાછી મેળવનાં અને મેળખ્યા પછીયે વેદના અનુભવી, નુદન થયું, પથાપાપ કર્યો-કવિએ સ્વપીકનમાં જ સૂખ માન્યું અને સાથે પોતાના વ્યક્તિત્વનું અનેરું મોત્વ પ્રગટ થયું. કવિને સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ નહોતો, પરંતુ પ્રિયતામાંના પ્રેમદાશા કવિ પ્રયુતો પ્રેમ શોધી રહ્યા હતા એમ પણ લાગે છે.

આ પ્રસંગમાં અને સાથે પ્રગટ કરેલા વિચારોમાં વ્યક્તિમત પ્રભુવભાવના મળતી નથી એ અફ. ઇત્યાદિ વખતોવખત કવિને જે વિચારો આવ્યા છે તેમાં તેમનું હૃદય, પ્રેમની સાચી પરિભાષા શોધી રહ્યું છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી; અને એ રીતે એ વિચારો,

ગુજરાતની અણુમોહ સંપત્તિ તો છેજ, ઘણા કવિઓની કવિ તરિક્કીની સિદ્ધિ કલાપી કરતાં ઉચ્ચ છે છતાં એમના જેવું કંઈક અબ્ધવચિત ચિંતન પણ નસિદ્ધાવ, નાનાવાણ, ઉમાચંદર અને સુન્દરમ્ને બાદ કરતાં બહુ ઓછા કવિઓમાં એવા મળે છે.

પ્રેમ એ માનવજીવનનું રહેણું અનેરૂ આકર્ષણ છે. અદ્યજીવના 'પ્રેમમાં બસ છે, બહુ' (અને સંસ્કારિતા, શિક્ષણ અને રિચાયોની દૃષ્ટિએ તો શોભના પણ પેલા ભારતના દાણ જેવો અદ્ય જીવજ દલીલે.) પ્રેમીનાં અમુક વર્ણનવાં દિલ્લેલ માળે છે પ્રીતિનું કારણ પ્રીતિજ છે અને તે પ્રેમીની સર્વલક્ષી છે આખરે તો કંઈકના પ્રેમને જ ઉચ્ચતમ પ્રેમ માનતા કવિ કહે છે કે પ્રેમીના દિલની કુખ્યભાવના એકે જ હોવી જોઈએ કે-એકને દિલ આપું તે બીજા કેમું નહિ બને' પ્રેમીજન પોતાના પ્રિયપાત્રના 'કેવો જોઈ શકે નહીં' એનો પ્રિયતમ આટલ જીવે છે; તેને સર્વસ્વ આપી, તેના આનદમાં આનદ માને છે, પ્રેમીને 'એતાં ફરી જન્મ કંઈ નવીન બાસે.'

આ બધાં સ્ત્રોત કલાપીના જીવનમાં સફળ થયાં હોત, માનવ જીવનમાં તે સફળ થતાં કારણાં હોત તો એના પર કવિ વિચાર અને ગ્લાનિનો અનુભવ ન કરત, અને પ્રેમીના જીવનની બીજી આશુનો કવિને પરિચય ન થાત; તે આપણને ન કરાવત, હજીજ તો એ છે કે આદર્શ માનવના આદર્શ જીવનમાં ત્યામ અને વૈરાગ્ય સાથે ઉપયુક્ત દક્ષાના પ્રેમનો સમન્વય કવિનું સ્વપ્ન છે. જીવનમાં, માનવમાં એ સ્વપ્ન કવિને દેખાતું નથી, પોતાના જીવનના એ સ્વપ્ન સમ્મેલો સિદ્ધ થવા દેતા નથી. કવિ આઘાત અનુભવે છે. અનેક કાળોમાં તેઓ પ્રેમની શીમામાં ફરે છે, પ્રેમીના હૃદયના આઘાત આપણને દાખવે છે. એ શીમામાં મુખ્ય સર એટલો જ છે કે જન્મ સાચા પ્રેમીને હસે છે. પીડે છે, તાપે છે, નિરાશ કરે છે આદર્શ પ્રેમ વિશેની કવિની કંપનાં આવી છે-

"ભૂમી, દેવો પ્રેમ : બહુ ઘટ્ટ થતાં જીવ નિકળે, વધે તો આનંદ, કમી-કમી જ્યાં શોકથી મરે। દેવે, નીચેલાયે હૃદયરસ મીઠો છલકતો, પરન્તુ બહેળો તે દિવસસરો ના ખૂટી જતો."

જ્યારે જન્મમાં પ્રેમની રિપ્તિ કવિને આવી દેખાય છે-
 "રહે પ્રીતિ નેત્રે, નહિ જ હૃદયે પ્રેમ વસતો।
 ઉડે સ્થાને સ્થાને, હૃદય રિથર ના કાઠિલ સમુ'।
 અરે! આવી મેનો જન્મપર દિલે ભાટકતી।
 પણ દેવો ચીરી હૃદયરુધિરે રાસ રમતી।"
 કવિને એમ પણ લાગે છે કે-

"કુનિયામાં નથી પ્રીતિ, હતી કંઈ તે મર્ષ ઉદી;
 રહી છે સ્વાર્થની વાતો, મથો તે તો મથો નાતો."
 કવિ ફરિયાદ કરે છે કે-
 "અરે! સૌન્દર્યોનાં હૃદય નવ સૌન્દર્ય ધરતાં,
 અને સૌન્દર્યોને સરણ પડનારાં કુખી થતાં."
 કવિ એમ પણ માનવા લાગે છે કે-
 "પ્રીતિ અને મરણ અથવા કુરતા કે નિરાશા :
 એથી બીજી જગત ઉપર હૃદય તે દલાણુ ફેલી।"
 અને આગિપાને સમોધર્તા કવિ એમ પણ કહે છે કે-
 "આ પ્રેમ સસારી તથો ઘુજ તેજ જેવો છે નહો,
 એ અધુને શું ઝેરનાં જિન્દુ બધાં વિધિએ નથી?"

સાચા હૃદયના પ્રેમીને જીવનમાં પીડાજ બેઠારવાની હોય છે, વિષયના ઘૂટાજ પીવાના હોય છે એ ભાવ સ્વાનુભવે કવિ બ્યક્ત કરે છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે કવિ પ્રેમને સરતામાં સિદ્ધ કરવા માગે છે. પ્રેમ ખાતર અભિજ્ઞાનની વૃત્તિ કવિમાં છે જ. કવિ કહે જ છે કે-

"લઈ લે મુઠ્ઠા આમોદ તો, ઘુને ઉઝરડો છો થતો
 ભોંકાય તો ભોંકાય છો, એ મામલાથી શું ડરે?"
 કવિ જાણે છે અને સ્વીકારે છે કે-

"વિષમ છે કંઈ પ્રીતિનાં વિકટ છે રનેદ રસતા
 ત્યાં." કવિ જાણે જ છે કે-

"ઝિંદગી છે રણનો રસ્તો શુષ્ક અને જલહીન તરેલો."
 અને એ માર્ગ પર જ્યાં કુખ વેડવા, વેડના સહન કરવા, થા ઝીલવા કવિ તત્પર છે. માત્ર તેનો ખદલો વચ્ચે છે, ન સળતાં વિશેષ કુખ અનુભવે છે.

- છતાં એ જોવા-જેવું છે કે કવિની પ્રીતિ શોભના પૂરતી અર્થસિત છે ત્યાં સુધી કવિ વધારે પડતાં નિરાશા,

અવરથતા, વેદના વગેરે અનુભવે છે, આસુ પાડે છે. શોકના સાથેના લગ્ન બાદ એ પ્રીતિ ઈશ્વર પ્રત્યેની પ્રીતિના ચોક્કસ માર્ગે વળે છે. અને કવિ જાણે નવા વિશ્વાસ મેળવે છે, સ્વસ્થ બને છે, આશાવાદી બને છે શોકના મળી તે પછી કવિનું 'હૃત્યુક હૃદય કહે છે કે-

"હવે જોવા ચાલ્યું જિગર મુજ સમ્પ્રાપ્ત હસિને,
તહીં તેના કેઈ પ્રતિકૃતિ કરો સો રસ પૂરે ?"

પોતાને ચહેલી ઈશ્વરના પ્રેમની મસ્તી દિવદારને ચઢતી નથી એવી ફરિયાદ કરી કવિ 'સાકીને ઠપકો' આપે છે, પરંતુ પોતે તો પોતાના પ્રેમમાં આગળ વધે જ જાય છે. કવિ સાચીજ રીતે કહે છે કે 'પેદા થયો છું દુહવા તૂને સનમ' નાનપણથી જ હૃદયના પ્રેમ અને વેદના સહિત સફીવાદી કવિ ઈશ્વરને જ શોધવા નીકળ્યા

જ શોકના હૃદયસણી બની છે છતાં કવિ તો દેવી સનમને શોધે છે અને કહે છે કે-

"તું આવતાં ચરશે જિગર મદારે" કરે,
બતાં મગર શું શું કરી ચાકું? સનમ !"
વળા કવિ સનમને વિશ્વાસ આપે છે કે-

"તકવીફની પરવા ન પીવા આવતાં,
હાથે મગર તું પાય છે યા ના ? સનમ !"
અને કવિ એવો પણ અનુભવ કરે છે કે-

"જ્યાં જ્યાં નજર મારી કરે ચાલી ભરી ત્યાં આપની."
અને આપણા મારે બેઠેલી વાન એ છે કે કવિની આ પ્રેમભાષના એમના સફીવાદી ચિંતનને વ્યવસ્થિત બનાવે, સ્પષ્ટ આકાર આપે, ફનાફીદાયમાથી એ ચિંતન ફનાફીદાયક બને તે પહેલાં મૃત્યુએ આ મુવાન વિચારક, જીવનદર્શક અને તત્ત્વચિંતકને ઉપાડી લીધો.

અહીંયાં ને ત્યાં

ઈગાનનું આખું અર્થકારણ યુરીયતમાં મુકર્ષ ગયું હતું. ન્યાયના સોદા થતા, ન્યાય ખરીદાતો ને વેચાતો, કરવેરાના અધિકારો પણ ખરીદાતા, સરકારી નોકરીઓની હરાજી બેલાતી જેના ડાન્ડાકટો અપાતા, અને ફરિયાત લશ્કરી નોકરીમાંથી રૂખના બેરે જીલ્લાગારીઓ મળી જતી શાહ મદમદ દેસા પહેલવીએ આ દુષણો દૂર કરવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા પણ પુરાનાના અભાવે કોરટમાં શુનેગારો નિર્દોષ કરી છૂટી જતા.

દસ મહિના પહેલાં અસહાય આલમ મુખ્ય વઝીર બ-યો, તેણે રૂથતેયારીને બડમૂતમાંથી ઉપાડી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. લોકો હાથના દગા કે આ બનસો કેમ કરીને પણ આલમે શાહની પાસેથી છૂટી લગામ મેળવી લીધી, પછી ઈરાનના બેચામાં બેચા ચરખાંથી અને સરકારી આગેવાનોમાંથી જ એણે શુનેગારોને વીણીને તેમની સામે મરુખૂત કેસો તૈયાર કર્યાં એણે પહેલું જ નિશાન તાકશું જનરલ મદમદ અલિ ખાનજી ઉપર તે ઈરાની લશ્કરના તોપખાનાનો વડો હતો તેણે તહેરાનમાં ત્રણ ધર બધાબધા હતાં ફાન્સમાં ચાર ધર લીધાં હતાં, એની પાસે પાંચ મેટરોશ હતી. યુરોપની ઝેકાર્માં એક લાખ ડોલરની રકમ એના નામે હતી અને એનાથી બધી રકમ એના હાથમાં રાકડ હતી. સરકારી ડાન્ડાકટોમાંથી લાંચ-લગમ લેવા માટેના આરોપ સર લશ્કરી અદાલત સમક્ષ એનો કેસ ચાલ્યો અને પાંચ વરસની સજા થઈ.

ગમે અઠવાડિયે આલમના આ રૂથતેયારી આદિલને પૂર જોસ પકડ્યું. તહેરાનની લશ્કરી અદાલતે જનરલ અબ્દુલ્લા હેલાયતને એ વરસની જેલની સજા ફટકારી લીધી. આ જનરલ હેલાયત એટલે ઈરાનનો પ્રથમ રક્ષક જનરલ, એક વખતનો શાહનો નીકટનો સલાહકાર-મિલિટરી કાઉન્સિલ ડાન્ડાકટોના નામે પૈસા ખર્ચે જવાતો એના પર આરોપ હતો એણે અપીલ કરવા રમ્મ માગી, પણ 'હજી તો તારા પર બીજા આરોપ બાકી છે,' કહી તેની અપીલ કાઢી નાખવામાં આવી. આમ શાહે રૂથનમે તેમાં ફેરફાર ફેલાવી દીધો છે.

(Time ૨૪-૫-૬૩)

આ નિવેદન અમેરિકાના આશરે ૨૦૦ જેટલા સુવિખ્યાત સાહિત્યકારો, કલાકારો અને સર્જકોની સહી સાથે પ્રગટ થયેલું છે—

અમે નીચે સહી કરનારાઓ ન્યાયમૂર્તિ સેમ્યુઅલ બી. ઈપ્સ્ટીને શિકાગોના ‘ટ્રોપિક ઓફ ડેન્સર’ કેસમાં જે ઐતિહાસિક યુકાદો આપ્યો છે અને તે દ્વારા પ્રભાવે શું વાંચતું તે બાબતમાં પ્રજાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી છે તેને હતાપૂર્વક વધારીએ છીએ ન્યાયમૂર્તિ ઈપ્સ્ટીને જણાવ્યું છે કે “પ્રજાની વાંચવાની સ્વાધીનતા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે તો, સુકત રીતે રિયાયો પ્રગટ કરવાના તેના વિશેષ હક્કનો કસોટી અર્થ રહેશે નથી.” આમ કહીને ન્યાયમૂર્તિએ પોસિસને હાથે સહિયના લેખન-વ્યવસ્થા ઉપર ચાલતી કાતરને આખો સવાલ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી દીધો છે જેટલા યોગ્ય મહિના દરમિયાન, પોલિસોએ, કેટલાક સુધુઅનિ જૂથના કનાણને વશ થઈને, પોતાના સકુચિત સાહિત્ય-રસોને પ્રજાના અનેક સમૂહો ઉપર ટોળી બેસાડેલ છે

અમે ન્યાયમૂર્તિ ઈપ્સ્ટીનની સાથે એ વાતમાં સંમત છીએ કે સ્વતંત્ર પ્રભાવે શું વાંચતું એ બાબતમાં પોલિસો કે ન્યાયમૂર્તિ અસાહ્યોને મનરમી રીતનાએ કાલવાનો અધિકાર હોવો ન જોઈએ.

આ કેસમાં સવાલ એ નથી કે ‘ટ્રોપિક ઓફ ડેન્સર’ અમેરિકા સાહિત્યની એક શ્રેષ્ઠકૃતિ છે કે નહિ, બલકે સવાલ તો એ છે કે તેના લેખક હેન્રી મિલર જેવા

સૌંદર્યલક્ષી નિષ્કાલાન કલાકારને અમેરિકાના બધારણે જણેલા સરસાણોના લાભ મળવો જોઈએ કે નહિ.

જેઓ આ કેસમાં લોકશાહી પરંપરાને વરેલા છે અને કલાવિષયક તથા સાહિત્યિક અભિપ્રાયોના મહત્વના ક્ષેત્રે અચલદારી કાનરના ઉપયોગને તિરસ્કારે છે તેવા દરેક નામ રકને માટે આ સવાલ તત્કાલ અને ગંભીર ચિંતાને વિષય છે અમારે માટે તો, આ વિષય ખુબ જ વિશેષ લાગણીનો છે જ.

પુરતક ઉપરના પ્રતિબંધ સામેના ન્યાયમૂર્તિ ઈપ્સ્ટીનના યુકાદાએ ‘સુકતા પ્રભાવે સુકતા રીતે શું વાંચતું ને શું ન વાંચતું’ તેના નિર્ણય અંગેના પ્રજાના પોતાના અધિકારને પુનરુત્થાપિત કર્યો છે. ઉપરાંત આપણે કેશ જે સલાહના ઉપર ઊભો છે તેનું રક્ષણ કરવા બાબત આપણુ સૌને તે સ્પષ્ટ ચેતવણી આપે છે.

જેઓ સાહિત્ય અને કલાના ક્ષેત્રે પોલિસના પ્રતિબંધનો વિરોધ કરવામાં આવે છે તે બધાને અમે, ન્યાયમૂર્તિ ઈપ્સ્ટીનના સાચામાં, પોતપોતાના સમાજમાં પોતાનો અવાજ ઊભો કરવા અને આપણી અત્યંત ક્ષેત્રી સ્વાધીનતાઓને કરી નાખનારા તમામ પ્રયાસોને શિકરન આપવા આમદેશથી અરજ યુનિયનને છીએ.

(એવરમીન રિબ્યુન, નં. ૨૫)

પ્રિય અં,

ડિસેમ્બર ૧૯૬૨ના ‘સસ્ક્રિપ્શન’માં (બે કાવ્ય-સંમંદો ઉપર) શ્રી રઘુવીર ઔધરીનું દિલ્હી વિવેચન સેલીની છાંટવાણું સખાણુ જોઈ, ‘પ્રત્યયા’ના વાચનથી જેટલા પ્રભુદ પાકેલા અકળાયા હશે તેના કરતાં કંઈક વધારે અકળાશે (નો કે, આનું કહેવામાં ‘પ્રત્યયા’ને પૂરતો ન્યાય ના થાય.)

એક ખ્યાલમાં રઘુવીર અભિનંદનના નિઃસંક અધિકારી છે અને તે એ કે ભવિષ્યસમકાલીન કવિતાનું સમ ખાવા પૂરતુ યે વિવેચન જેવા નથી મળતું એ સંજોગોમાં તેમણે પોતાના જોખમે જે હિંમત દેખાડી છે તે જ ને/ધિયાત ગણુશી પ્રથમ એ સ્પષ્ટ કરતું બહારી બને છે કે સાતે વર્ષ પ્રલેહાના કવિતાના વલણે અને કવિતાએ “પ્રયોગોમાંથી પાર જીતરીને પરંપરા સહ” દીધાનું સાષ્ટ ઔધરી લખે છે તેની સાથે જેટલો ‘ઉદ્ધાર’ને સંબંધ છે તેટલો ‘પ્રત્યયા’ને નથી. આનો અર્થ એમ નહિ કે ‘ઉદ્ધાર’ પ્રયોગોમાંથી પાર જીતરીને સિદ્ધિરૂપ છે અને ‘પ્રત્યયા’ કેવળ પ્રયોગદસામાં જ છે. (તાત્પર્ય એ કે જે પરંપરાની અગ્રોદવાથી ‘ઉદ્ધાર’ ની, કવિતા પરિપુષ્ટ મથેલી માફીએ તેનાથી ‘પ્રત્યયા’ જુદા સુકત છે એટલે કે જાતેના સર નિરાળા હોઈ એ સુજ્વાલી સહિત્યનું તો સદ્ગામ્ય છે.) અને પ્રત્યેક કવિતા ખુદ કવિ માટે પશુ એક નવનવો-ગેષણથી પ્રયોગ (“wholly a new start”) હોય એ વિધાન સ્વીકારીએ તો ‘પ્રયોગોમાંથી પાર જીતરી’ ગવાના આસીર્વાદનો ઝાઝો અર્થ સરતો નથી.

પ્રસ્તુત લખાણમાં જુદા કવિતા કરતાં “કવિના સરકારો” “કવિની સસ્ક્રિપ્તિયા” “કવિની શ્રદ્ધા” કવિ કહું “વલણ” ધરાવે છે તે — જુદા સ્ત્રીલાયાનું દબે-દર્શાવી વિવેચન અનુભવ મોહાવે છે. ‘પ્રત્યયા’ વાચતાં લેખક ઉપર પ્રથમ હાપ ચાલી પડી કે કવિના સરકારો

વિશે તે લખે છે, “પ્રાચીન સંદર્ભોના કવિએ ખૂબ અને નવીન ઉપયોગ કર્યો છે. આ નાવીન્યમાં કેટલું કાવ્ય પરીવાયુ છે તે જોતાં એના કવિની આ સસ્ક્રિપ્તિયામાં માટે માન થાય છે.” સાચો કવિતાસિદ્ધિ નાવીન્યમાં કેટલું કાવ્ય પરીવાયુ છે તેના કરતાં કાવ્યમાં એ સંદર્ભ સામગ્રી એકરસ થઈ, નાવીન્ય કેટલું પરીવાયુ છે તેની સદ્ગ અપેક્ષા રાખે. છતાં નાવીન્યમાં યે કાવ્ય કેટલું (ને કેવું નહિ ?) પરીવાયુ છે તેનો વાચકને એ વિધાન સિવાય કોઈ સદ્ગત આલેખ નથી મળતો એટલે શુ સમગ્રમ ? વળી કવિની કવિતા કરતા તેની “સસ્ક્રિપ્તિયાના માટે માન” થવનું તો, “નાવીન્યમાં કેટલું કાવ્ય પરીવાયુ છે” તે જોવાના સળેય સિવાય પશુ સંશય છે પછી લખે છે : “પ્રતીક અને કાવ્યપ્રતીક શૈભ્યતાની રીતરસમ સંભવ છે કે પરાશિન લાગે છતાં આ જમીનને સ્વીકારી રહેવામાં મુક્ત સદ્ગ રહેવું — એ સમિત્ત હકીકત વિચિત્ર લાગે છે.” આ વિધાન જ વિચિત્ર છે. કારણ કે ઉપર્યુક્ત “સમિત્ત હકીકત” ના પ્રથમ વિધાનમાં લેખક કહે છે : “સંભવ છે કે પરાશિન લાગે” ત્યારે એમાં પોતાની સંમતિ અલ્પતમ છે અથવા નથી જ. પછી પોતે કહે છે કે, “છતાં આ જમીનને સ્વીકારી રહેવામાં મુક્ત સદ્ગ રહેવું — તો મછી એ સમિત્ત હકીકતને વિચિત્ર કહેવાનો શો અર્થ ? લેખકના મનમાં સુરેશ જોષીના કવિ હોવાપણા વિશે નથી પૂરતી સ્પષ્ટતા, તેમ નથી તેમની પાસે સુરેશ જોષી કવિનથી જાએમ સ્પષ્ટ કહેવાની સળ કારણે. — “કદાચ તેથી ‘પ્રત્યયા’ ના રણકારના પંડા એવા સંભળાય છે કે સુરેશ જોષી કવિ નથી” એમ રણકારના પદમાં પોતાના કાવ્યને જોગવીને સાચીને અલ્પવપૂર્વક કહે છે “પશુ એમ માનવાનું મન થતું નથી.” કથનની સદ્ગતતાનું એક ખીલુ ઉદાહરણ આ રણ : “તેથી સકુલ મનોવેગોને વ્યક્ત કરનાર આ કવિ પાકેને ‘વાદ’ કહેવા નહિ

પ્રેર' એટ ક્યા છે એ જોશોથી આપવા સૌંદર્ય સહાયક અને એવું સપાટ સૌંદર્ય (I) આ કવિએ આપ્યું નથી" એવા ગુણનુસાર માપને આ "પ્રત્યયા"ની તીર વેધક નથી, અહતોટા સ્પર્શ કરીને ખસી જવા ઇચ્છનારા છે" એ વિધાન બોલીને ગળી જવા ભરખરનું લાગે છે લેખકે પોતે, એક વાક્ય પૂર્વે જ કવિની નિશ્ચિપ્તતા દર્શાવના કહ્યું છે કે તે સંકુચ મનોવેશને વ્યક્ત કરનારા છે — તો પછી 'પ્રત્યયા' ની તીર વેધક ક્યાથી હોવ? કે પછી વિલક્ષણતા અને અર્થતા એકી સાથે દર્શાવવાના અભરખામાં આવું થયું હશે?

લેખકે 'પ્રત્યયા'ની એક પણ કવિના લઈ અંજા બહિનમાં આકારનિર્મિત દ્વારા અનુભૂતિના પરિમાણને વિસ્તારી આપવામાં કવિ કેટલે અંશે સફળ થયા છે અથવા ભાવસહનો પ્રયોજવામાં ક્યાં ક્યાં નિષ્ફળ મયા છે, એ બધું દર્શાવવાને બદલે કાવ્યોનું મહદંશે Paraphrasing કરી મૂક્યું છે એક ઠેકાણે એમણે કહ્યું છે કે ભાવપ્રતીકો સંકુચ છે અર્થો મારે કહેવું એટલે કે 'પ્રત્યયા'માં સમગ્ર કલ્પનો (Images) દ્વારા કવિની અનુભૂતિને કલ્પકર્મ અભિગમિત મળી હોય એવી રચનાઓમાં "શબ્દ રાતે" અને "હું સાંભળું છું" એ બે રચનાઓ અને એકદરે સફળ લાગી છે. "શબ્દ રાતે" રચના અત્યંત સહેજે કમળતી લાગે. રચનાના આરંભમાં મિત ઉપર નિવિધિ ભાવપ્રતીકોની સમગ્ર ઊપ ક્રીલતા હોઈએ છીએ એવામાં—

૧ 'પછી મારી જ ઊભાની પછીનેથી
યાલી આવે ઠી, મૂળી વણગાર...'
અને—

મહેરા મૂસેલા સર્વના, ના વણુનિઃકિઆર
કેવળ કણસના મૌનનો આછોતરો સિલકાર
પ્રક્રિયો વાંચીને De-personalizationનો ભાવ અનુભવાય છે "હું સાંભળું છું" એ રચના "શબ્દ રાતે" કરતાં કઈક વિશેષ પરિણામ લાવે છે. પસંદી મચેલી માયાના ચિમખામલા આંચળ" વાંચતીવેલ રોધમાં કૃષ્ણ દેવી કપીલાના અંજલિમાંથી નીકળતી હતો અને અખાસથી અંકુર થયા વિના સહેતો નથી 'મૂળી ચૂંક્યા બહાણના ઉદાહરણ લંચર તણે જતજતમાં

નિઃધોસ" જેવી પદ્ધિઓ આપણને બંધીને જાણે કે રાંના—આંસેરની સંદિમાં મૂળી દે છે

એ સ્વાભાવિક છે કે આ કવિતામાં સ્પર્શ, અધકાર, ધ્રુવ, વાવ, અસ્થિપિંજર, વેરવા વગેરે પ્રતીકો (symbols) અને વર્ચસ્વ કે વેધવ્ય જેવા વિષયો (Themes) રૂપાન્તરે આવના રહે, એ શક્ય પણ છે. એમાંથી કાવ્યો આલ વેળા કરી સમ્યુ સોનું વિવેકથી પારખી કાઢવાનું કામ ભાવકો અને ભાવકામિસાર વિવેચકનું અનુરુ ઊનાં કરવા જેવું સહિયારુ કામ છે.

લેખકે કહ્યું છે કે ભાવપ્રતીકો સંકુચ છે. એ સમગ્ર અર્થ "પ્રતીકો મોટે ભાગે ખડિન-તરેલાં (Broken)" કેવી રીતે હોઈ કાવ્યોના નામ આપ્યાં છે તો તેમણે Broken symbol નામના પ્રકરની ચર્ચા કરી જરૂરી હતી. લેખકે કહે છે : "આ કવિતા અતિપ્રકર સુરુચિવાળા પાકોને ન સમજાય, ન મમે તે શક્ય છે અને સ્થમ્બ પણ છે" હું એમ કહીશ કે અનિપકર સુરુચિવાળા પાકોને કવિતા, થોડીકે સમજવા વગર, ન મમે એ અશક્ય છે અને અક્ષમ્બ પણ છે. એસિયેટે કહ્યું છે "...that genuine poetry can communicate before it is understood." આધુનિક વિવેચક વિશિષ્ટ યોગ દિ-ગ્રાલ પણ રીચાર્ડ્સના મતને, ભાવસંકલ્પના સવાલના સદર્શમાં આમ જ કરતાં કહે છે : "Some modern poetry... is truly private, failing in communication, but failure in that is commonly the fault of the reader, not of poet." 'unliterary readers' મોટે તો બધું જ શક્ય છે, બધું જ સ્થમ્બ પણ છે. જિનસાહિત્યિક વાચક વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાના ભેદમાં તો લેખકે આપો રવાડે નહિ ચડ્યા હોય? એવી આશંકા કોઈ પ્રમટ કરે તો નાં નહિ (પણ એ અનિ અક્ષમ્બ નથી.) "નવીનતાનો નિરતર આમહ" હોવા છતાં કવિતાસિદ્ધિ શક્ય બને અને "કવિતાના આરંભનો પ્રશ્ન જોમો કરી શકે" એ મદદના ઉભય તો તાજગીની વિશાળી કેમ ન મનાવ? વળી, કવિનું સનિર્વચન જીવન-રચન વ્યક્ત કરવામાં જ પોતાવેલું છે એટલે તેમણે કાવ્યના સાધારણ નામ ઉપરજોની

ચિંતા કરી નથી? એમ થવા પાછળ કોઈ વિશિષ્ટ પરિણામો સિદ્ધ ન થતાં હોય તો સુરેષ ભોંયની કવિતાની જ એ ક્યારેક કેમ નહિ? છદોમાં નિહોંટુક છટ સમ (ડિસેમ્બર '૬૨ ના "કુમાર" ની ટ્યુકડી મોંઘના લખનાર પોતાનો પ્રકાપ તેમને રોએ એ રીતે વ્યક્ત કર્યો જ છે.), ૨૧૨૭૬ રવૈગિદાર કરવા કરતાં તો Prose-poem કે Poetic prose તરફ વળવું હશે નહિ?

"અવગમનનો પ્રશ્ન" નામનો નથી તેથી 'ઉદ્ગમ'ની કવિતામાં લેખકની કલમ અત્યુપવેશ કરવામાં એક દરે સફળ નીવડેલી લાગેલી પણ તેમના આખાં લખાણમાં નહિન રાવળની કલમ લયસર, છદ ઉપરનું પ્રયત્ન અને કવિતામાં dramatisation કરવાની તેમની શક્તિનો (અને મર્યાદાનો) ઉલ્લેખ જ ના થયો! 'કામ', 'એ માસામાં', 'હદી જશે' વગેરે કાવ્યોમાં પ્રગટ થયેલ મુખ્યતા અને વિરમવ નહિન રાવળને એક કવિતાસંપન્ન ખાલકવિ થવાની જે યુગલ્ય અને મજા પ્રગટ કરે છે, તે તરફ પણ અત્યુત્તીર્ણ થવો જોઈતા હશે. ખાજી લેખકે 'ઉદ્ગમ' ની કવિતાને સ્વભાવે અને સ્વાદે કેવી તે નજીવામાંથી તો છાંડી નથી કવિને કે કવિતા-શક્તિને કવિતાસિદ્ધિ સિવાય અન્ય ક્યાં "સ્વાદુ પ્રયોજન" (I) હશે?

'કવિનું મૃત્યુ' ઉપર 'વસંતવર્ષા'માં છે તે કૃતિની અસર સામિત કરવા કરતાં એ એમાંથી કાવ્યની કદા-એ કઈ કૃતિ પહેલે છે તે કેખાડવાનું જ વિશેષ અગત્યનું નહોતું? 'કુ' માનું 'હું' કે નયનની કવિતા એક કાવ્ય, થોડીક પંક્તિમાં સાદીસાદી રીતે વ્યક્ત કરવામાં, સફળ નીવડે, એ જ્યાં ઉદાહરણની કલમ કવિહાસની વ્યાપકતાને જોડામાં લેવા મંથ છે, તેમાં નવ પંક્તિઓ અંગતી કરીને જ ઉત્તરાર્ધ 'કુ' કાવ્યરૂપે માણી શકે છું. વિવેચકનું ખરું કામ એક જ વિષય ઉપર અનેક સ્વનાઓ

હોય તેના વિશિષ્ટ "અંતર્ગત રહસ્ય" પારખીને "જડ પ્રયત્નનુમિતસ વાયકાની" જ્ઞાતિ, મિત્રો કાવ્યકામનો વિવેક કરવામાં છે Source તપાસવામાં તો 'વસંતવર્ષા' ના કરિએ જ જે સમતોલ અભિપ્રાય હચ્ચાર્યો છે તે (સુરેશ દલાલે તો કાવ્ય) માદ રાખવા જેવો છે. "કહેવનું એટલું જ છે કે જ્યારે બીજા કોઈ કવિમાં આપણા જેવી વાત મળી રહે છે ત્યારે આપણને પેલી 'મદાન પુરો સરખી રીતે વિચાર કરે છે,' એ મતઘડીની અમેજ કહેવન તરત થઈ આવે છે, જો એ વાત આપણા સિવાય બીજા કોઈની હોય તો એવક આપણે યોદી કીધાના: "જેવું? આખાં યોદી કરી લાગ્યો છો!" "અનિ" ના પંક્તિ-૨ મા નિરજન કમતે 'રાજેન્દ્રના "યોમદીપ્તિ વિરોધ" સોનેટના સર્ગમાં, યોદીરના 'A une Passante' નો અમેજ અનુવાદ 'A passer by' પ્રવૃત્ત કર્યાં થયાં જ કહ્યું હતું કે "એક જ વિષય પરના અને કવિના ઐતિહાસિક મિત્રાને કારણે સ્વત્ર રિક્તતા આ બે સોનેટ છે."

અતમાં કોઈ સ્ફુટીર નહિન રાવળ વિશે કહે છે: "આ કવિ કોઈ કરતાં વિચાર તરફ વધુ ઝુકેમ છે" તે કલમ સચુ હતો પણ કવિતામાં વિચાર કે કોઈનું જેટલું મદદ હોય તેના કરતાં સાહિત્યવિવેચકને વિચાર કરતાં કોઈને મળેલા આકાર સાથે વિશેષ નિરમત છે. આવી સાહિત્યિક નિરમત (Literary Concern) અને આ લેખમાં અવગમન લાગી અને તેને 'સંસ્કૃતિ'માં વાંચીને નિરાશા અનુભવી છે. 'યુક્ત કવિતા', 'મધુર પ્રતીક' અને 'અભિરામ અભિધા' જેવા સુખદાયકો આપણી વિવેચનપરિભાષાના આ દાહદવાસ થયા છે તેના એક નમૂનારૂપ રહેશે.

સિ.

રાધેશ્યામ રામ

[ધરતીવશ]

રસાયણ-વિજ્ઞાની-ઉદ્યોગપતિ

ત્રિભુવનદાસ ગર્જર | ડૉ. જીવરાજ મહેતા

[જન્મ : ૩-૮-૧૮૯૩ અવસાન : ૧૧-૭-૧૯૧૦]

ઝોગણુસમી સદીના છેલ્લા દસકામાં ટેકનોલોજી, વિજ્ઞાન, માતૃભાષા વગેરેનો નાદ લઈને શુભરાતના-કહો કે ભારતના-સિતિએ એક નવચુવાનનો ઉદય થયેલો- પ્રાધ્યાપક અને તેજસ્વી રસાયણશાસ્ત્રી ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગર્જર. શુભરાતના સંસ્કારક્ષેત્રે એમની પટેલી અમીટ છાપની સ્મૃતિને ભાગવવા કે ઝોગર ૧૯૬૩ના દિવસે તેમની જન્મશતાબ્દી ઉજવાઈ. એ ઉપરાંત શુભરાતમાં શક્ય-હોય ત્યાં જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં ટેકનિકલ વિષયમાં એક “ચેર” સ્થાપવા ઔદ્યોગિક કે રસાયણશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં અનુસ્નાતક કક્ષાની સચોદન શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા, વગેરે માટે સ્મારકભંડોળ એકઠું કરવાનું કારવાયુ છે.

આજે તો વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ સ્વીકૃત વસ્તુ બની ગઈ છે અને અમર્યાદિત અણુશક્તિ અને સીમાન્નહિત અવકાશનો મુખ મારુ થયો છે. આ ક્ષેત્રની ભૌતિક વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રની સિદ્ધિઓથી દુનિયાની કાપાલકદ ધર્ષ મળી છે. એટલે મઈ સદીના અંત સુધીમાં ખાસ કરીને ભારતમાં માનવ પ્રયાસના આ ક્ષેત્રમાં કેવી પરિસ્થિતિ હતી એની કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. યુરોપમાં ૧૯મી સદીની આખરમાં જ્યારે વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો જુરસો જમવા મળ્યો હતો અને તત્વગત, ધર્મ, વિનયન સાખાની વિદ્યોત્સાહ અને વિશ્વદર્શન કારત્તોના ક્ષેત્રમાં દરજ્જાળ ભરાઈ રહી હતી ત્યારે, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને જ્ઞાન સંપાદનના, તો આ બહુજ શોધ ધનવાન માણસો હકલાર, બની ચકાના.

એ જમાનામાં પણ સુરના એક સુનાર કુટુંબનો સુપુત્ર આમાં અપવાદરૂપ બની રહ્યો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રગતિ સાધનાર અને ભારતના યુવાનોમાં વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનો રસ જમાવનાર શ્રી. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગર્જરનો સવાર કે ધનનો મોટો વારસો મળ્યો ન હતો. પણ તેઓ આપણે જ આમળ વધ્યા હતા.

સાળામાં તેમણે મશિન અને ભૌતિક વિજ્ઞાન પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષિત થઈ ગયા હતા. દરેક વર્ષમાં તેઓ એક ગુણવત્તા મેળવતા અને તેથી શિક્ષકમણમાં તેઓ ગ્રિપ થઈ પડવા લાગ્યા. ધણીવાર શિક્ષકો તેમને વર્ષમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓને દાખલા સમજાવવાનું કહેતા અને કેટલીક વાર તો શિક્ષકોને અધરા લાગતા દાખલા પણ તેઓ સહેલાઈથી ચણી, કાઢતા, તેઓ જ્યારે મેટ્રીકના વર્ષમાં

હના ત્યારે તેમને એક જગલી વાંદરો કરક્યો હતો. આમથી તેમને વિદ્યાનમાં વધુ રસ જાગ્યો, કારણકે તમીની સારવાર લેતાં લેતાં, તેઓ આ વિષયથી અંજબા અને ઔતિક વિદ્યાનની કારકિર્દી લેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

સને ૧૮૮૦માં તેઓ એફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયા અને ત્યાં પશુ તેઓ હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે પકાઈ ગયા. તેમણે કોલેજની વિધવિધ શાખાઓની ડેવલપ્મન્ટ પ્રાપ્ત કરી, તેઓ વિનયન અને વિદ્યાન અને શાખાઓના સ્નાતક બન્યા અને કાયદાનો પશુ અભ્યાસ કર્યો તથા રસાયણશાસ્ત્રમાં અનુસ્નાતક પદવી મેળવી. તેમને ઈંગ્લેન્ડની વિવેચના અભ્યાસમાં રસ પડ્યો તથા તે માટે મશિનનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો. આ સમયમાં તેઓ એફિન્સ્ટન કોલેજના સિનિયર ફેલો હતા તથા વિાતિક વિદ્યાન અને રસાયણશાસ્ત્ર શીખવતા.

હાલકાવનની સ્થાપના

શ્રી મજબર ભેખધારી પ્રાધ્યાપક બેબા હતા અને પૈસા કમાવાને માટે નહીં પરંતુ જનતાની સેવા કરવાની કાવનાથી તેઓ પેતાને મનમમતા વિશેના અભ્યાસમાં રત રહેતા. સને ૧૮૮૭માં સિધમાં મશિન અને કૌશલિક વિદ્યાનના પ્રાધ્યાપક તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ હતી પરંતુ તેમણે તેના સ્વીકાર ન કર્યો અને તેને બદલે ઝોલા પચમ્થી વડોદરાની કોલેજમાં જોડાયા. આ કોલેજમાં તેમણે રાસાયણિક પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરી. આ પ્રયોગશાળા અત્યારે ભારતની બધી કોલેજોની રાસાયણિક પ્રયોગશાળાઓમાં બ્રેજ સાધનસમજ મણાય છે.

તેઓ વડોદરા કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન તેમણે એ વખતના વડોદરા રાજ્યમાં અપાતા ટેકનિકલ શિક્ષણની પદ્ધતિની એવી મુન્દરચના કરી હતી કે જેથી ટેકનિકલ શિક્ષણના સ્ત્રેષમાં હાથલ થતા પહેલાં વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે. વડોદરાના મહારાજ રવ. શ્રી સપાજીરાવ ગાયકવાડે શ્રી મજબરમાં રહેલી મહાન સક્તિઓનાં લક્ષણો પ્રાપ્ત્યાં અને તેમને વડોદરામાં પોસ્ટટેકનિકની સ્થાપનાનું કાર્ય સુષરત કર્યું. કલાભવનના નામથી અજ્ઞાતી બનેલી આ પોસ્ટટેકનિકમાં રસાયણશાસ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ આવતા.

સને ૧૯૦૩-૧૯૦૪માં તેમણે વડોદરામાં મહાનમાંથી આર્કાહોલ બનાવવા માટે એક નાનું યતનકર્તું કારખાનું સ્થપાવ્યું. આજે તો હવે તે એક વિશાળ કારખાનું બની ગયું છે અને એલેક્ટ્રિકલ કેમિકલ વર્કસના નામથી જોળખાતા આ કારખાનામાં સારા રસાયણો, ઔષધિઓ, એન્ટી-ગાયોટિક દવાઓ વગેરે બની રહ્યાં છે ત્રે મજબર આ રીતે પશ્ચિમ ભારતમાં આધુનિક રસાયણિક ઉદ્યોગના જનક બન્યા હતા.

વડોદરા કોલેજને મુખર્ષિ ગયા અને ત્યાં વિશ્વજન કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા, આ વખતે મુખર્ષિમાં તરફી (પેઇ) ના ઉપદવથી હાંદાકાર મળ્યો હતો. મજબર પેતાની ટેકનેકમિકલ પ્રયોગશાળામાં આ રાત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને આયોડીન-ટર-કલોર હાલો ઉપાય શોધ્યો. ફુનિમામાં બ્યારે સફૂદા ઔષધિઓ અને એન્ટીમાયોટિકસ શોધવામાં ન હતાં, ત્યારે એ જમાનામાં આ લયકર રાત્રનો જ્ઞાનને કરવામાં સફૂળ થનારા સૌથી પહેલા મજબર હતા. પશુ આદ્યું જ બસ ન હતું. એમણે એક પછી એક સિદ્ધિઓ મેળવતાં માંડી ૧૮૯૭માં મુખર્ષિમાં ાણી વિકરોદિમાના બાવસા પરથી “કીપ ન બૂ સાય” તેવા કળા કાય કાઢવાના કાર્યમાં દેશવિદેશના નામાંકિત વિદ્વાનીઓ ભ્રમી નિષ્કૂળ ગયા હતા તથા શ્રી મજબર સફૂળ થયા આ બન વધી તેમનાં તે વખતે ખૂબ જ પ્રહસા થઈ હતી અને બધાનું ખાન તેમના પ્રત્યે એવાયું હતું.

શ્રી મજબરની બીજી સિદ્ધિ મોનાના મુખ રંમ અને તેનાં તેજ જાળવીને તેને કુદ કરવાની શોધથી પ્રક્રિયા અંગેની છે. આત્મસાધક દ્વારા શિક્ષણ

શ્રી મજબરની માનવતા હતી કે માતૃભાષા દ્વારા જ ટેકનિકલ જ્ઞાન ફેલાવો સકાય તેમ છે. આ હેતુ નજર સમક્ષ રાખીને તેમણે મુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી બંગાળી, ઉપરાંત ફારસી ભાષાઓમાં ટેકનિકલ સબજેનો એક વિશાળ પારિભાષિક સબ્હકોષ તૈયાર કરવા માંડ્યો પશુ તે સંપૂર્ણ કરી સકયા નહિ આ ક્રયની દરતપ્રત દહ જય મુનિવર્સિટીના અધ્યાલયમાં જળવાઈ રહી છે

[અનુસધાન પાન ૪૬મા ઉપર]

અચખાનો પાર નથી !

બહાણા હોસર ખગખગખગ કરનાં વર્ષો જ અચ છે, ચાળણી જેવા થઈ ગયેલા ઠોસમાથી પાણી ટપકી નાચ તેમ આફતમાં કાઈ એવા એકપાર્શ્વ અને કદી નહિ શમનારાં પૂર ઉમટતાં રહે છે ! કે અમેરિકાના અલગલગ હોસર દુનિયાના એકએક દેશને નબાવવા માટે એમના તરફ જ તણાતા જ રહે છે ! અને અમેરિકન નાગરિક મ.ટ એ વાતના અચખાનો પાર નથી કે આટઆટલું હર્ષને પશુ એકો તો પોતાના એ દેવા-દારોના ખતા જ દુનિયાને મોઢે ખાવા પડે છે. “અમેરિકા કેમ આપડું નથી ?” “આપે છે તો મદદાતલ્લા કેમ ?” “આપનાંય અમેરિકા હાથ ચોંટે છે ?” “આપી બાપીને આટલું જોખું અને અપૂરું કેમ ?” આવી ગાંઠોથી અમેરિકા બહારનું જની જામ છે.

દુનિયાનો અમેરિકા માટેનો જામ એ પશુ જોડા નથી. અમેરિકાનું કુળ તો સ્વતંત્રતાની બળગળની ખુમારીનું રહ્યું છે. ધરમધરમને નામે જે દંડાજ પંકજી અને સોળમી સદીમાં યુરોપમાં ફાટી નીકળ્યું હતું તેની સામે આત્માના વડે ચડીને તો અમેરિકાના પૂર્વજો—Pilgrim Fathers—નહાણો બરી બરીને યુરોપને જીહાર કરીને અમેરિકામાં જીત્યા હતા અને અમેરિકા વસાવ્યું હતું. પરંતુ, માલમિલકત અને વતનને પશુ મુક્તિની ખુમારી ખાતર ઠેકરે મારનાર અમેરિકન ગ્રન્થ, એફિયા-આફ્રિકાની દશા જોઈને આમ હાથ જોડીને બેસી કેમ રહી શકતું હતો ? “પારકા પંચાત” નહિ પસદ કરનારી, ખીજની આચારોમાં ન જીતરવા મળનારી—Isolationism—ની નીતિ આપીને ૧૯૪૦ સુધી અમેરિકા પોતાની જ સમૃદ્ધિની મોજખા મસ્ત રેવી રીતે રહી શક્યું હતો ?

પરંતુ ખીજ લગાઈ બાદ અમેરિકા આંતરરાષ્ટ્રીય ચોક્કમાં બાંખોડિયાબેર આલતું તો થયું દુનિયાના કામ-

કાજમાં, બહેવારમાં ને તારે-નરસે સમે સૌની છામે જીથું રહેતું થયું. આ પછી ઝડપથી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં બેઠે જતા અમેરિકને દુનિયામાં વડીલાઈ કરવાનું મનના લાગ્યું. દુનિયાના એકએક દેશની ઝોઝીરતી ચરીવાઈને અમેરિકાની ચિપુલ સામગ્રી પોતાને ત્યાં જોલાથી મઈ અમેરિકામાં જીતનારો કાઈ યોને હોય કે દિલ્લો યીજ સરદારજી હોય, જમીન હોય કે તીખો આધરીય હોય, પરંતુ તબ્બ જ મદિનામાં એ નવા અમલકને નવાનકાર ટકોરાજી હરવો ફરવો અમેરિકન જનારી દેવાનું જાદુ એકલું અમેરિકન જ કરી બતાવે.

આમ છતાંય મહિનું નાવું દુનિયાના એકએક દેશમાં ફરડું મૂક્યે જતો અમેરિકન આટલો કથોડો અ જે કેમ જતી જતો હતો—ઠારિયા, ચિએટનામ, ઈરાક, ઈરાન, ટર્કી ચારેકારે દુધમાં સાકરની જેમ બળ્યાં જવાને બદલે કાચી કઠીના લેટને પાણીની જેમ અલગ અને બેરવાસ કેમ રહી જતો હતો ?

આતો જવાબ એના એફિંગજીવાળા દુનિયા આપે લેના કરતાં અમેરિકને પોને જ તે ખેળી લે તેમાં સૌની વધારે સોલા હતી. એટલે અમેરિકન એસથી બાધી મારીઓ તરીકે દુનિયા ખુંદી વળેનો વિશિષ્યમ લેડર અને મુજબ બર્ડાઈની લુગલ નેડીએ જવાબ બેચી કાઢ્યો : કંદગો અમેરિકન !

અમેરિકન કાડીથી અમેરિકન કલમેજ દોરેલું આ ચિત્ર છે કંદગો અમેરિકન. એમાં ઉછીની માળાગાળી કે પારકાના હાથે લાડવાલું નથી થયું અમેરિકન બહેવારમાં જે બાંધ અને ખોડ પડેલી હોય તેનું ઉરેરાટ કે ચિંકાર વચરતું કેવળ વારનચિક ચિત્ર જ એમાં ઉપચાવવામાં આવ્યું છે.

કુચલી-કાંડ નથી

“કંદગો અમેરિકન એ કાઈ કુચલી-કાંડ નથી. અમેરિકનોએજ સુવાણે ચીનરેલું, દુનિયાની સેવાની

સફરે નીકળેલા અમેરિકનનું "ગ્રમ્પટ" અપાન એમાં છે. ખીખા વિશ્વયુદ્ધ પછી બારે લીસમાં આવી પડેલી દુનિયાને બેઠી કરવા સહ્યુદ્ધિથી નીકળેલા અમેરિકન રમતાગમની રાખકહાણી એમાં છે. એનાં પાત્રો નાના મોટા અમેરિકન મુત્સદ્દોએ છે તખ્તો અમેરિકાનાં એશિયામાંનાં એશ્યી ખાનગી અને દેશદેશની વિદેશ કચેરીઓ છે. અમેરિકાને કે અમેરિકાને બૂઝા મીતસ્વાનો લગ્નલેશ ઈસદો નથી. પરંતુ દુનિયા આખીને પચાસે હાથમાં ઝાલવા નીકળેલા અમેરિકામાં થર આમ્લેનાં સત્તા પરના પક્ષ ચૂટણીમાં પક્ષની સેવાની મોજી તરીકે કેટલાયે ઉરંગ-ઉડાંતની જીતી મેકરીએ બસતી કરે છે એમાં એલ-થીપદ પણ એવું એક છે, એ સત્ત્વ ધટના થર વેધક કટાક્ષ છે.

અર્ષઝનહોવારના રાજ્યે પણ આવા એક કુડકાળા મુરાવનારને પક્ષે સીસોન ખાતે એશ્યીની પક્ષની આપવા દરાખ્યું; એ મુદ્દરને સેનેટની વિદેશ સમિતિ પાસે પરી-ક્ષામાં જવું પડ્યું અને સમયોએ પોતે જે દેશમાં એશ્યી તરીકે જવા માગે છે, (સિસોન) તેના વડા પ્રધાનનું નામ જણો હા તેમ પૂછ્યું ત્યારે, બંકારનામકનું નામ બજાનાં પેલાની જામના સોચા વળી ગયા હતા અને એની માલહારી બાધી રજાની પક્ષી હતી.

પરંતુ અમેરિકાના હલુપ ચાકુ એવા વાવેતરમાંથી જે રમતાગમ પ્રપટ છે, અને ધણીવાર તેમાંથી જે "બાધા મંડળ" દેખાવા લાગે છે, તેના કચડેહાર સ્વાદ લેહર અને ખડકે બેગા ઘર્ષને આપ્યો છે.

કહાણીની શરૂઆત

સાચનું દિવન પૂરીને કહાણીની શરૂઆતમાં આવી છે તેના "ક-દ-આ અમેરિકન"માં અમેરિકન એશ્યી લુખી સીઅર્સ ઉર્ડે લાડે બોલાવાતો 'લાઈ લુખી' એના માયાનો રચિયન એનથી કૃષીદ જીન, અર્ધી દશી અને અર્ધી પરદેશી તેની શ્રીમતિ રૂપ જોડાતી

કારકિર્દીમાં ધુમાડા મારીને પડેલી ગેરી મેકોન્ટેશ, એશિયાના જાણેડામાં તુકમો સત્તવાઈ ગયેલો મીલીટરી એટર્ની કર્નલ હીલેનડેઈલ અને અમેરિકાની પાલમિન્ટ વતી જવાય લેવા નીકળેલા "સેનેટર, સર"ની લારે રસભરપૂર સવારી "ક-દ-આ અમેરિકન"માં નીકળે છે અને જળમાં ફુગડામાં ભરી રહેલા જળચરોની સ્વાભ વિજ્ઞાથી જ એ ગર્ધા પાત્રો પોતાપોતાનું દુકું જીવન આ કયામાં જીવી અડ છે. કાપર ફીનીઅન અને "સીકસ-કૂટ સ્વામી"નાં પાત્રો દુનિયાને ચકાવામાં રાખતી મુત્સદી-મુદિનાં અનિવાર્ય પાત્રો છે વિદ્યવકની એાળખ

આખરે એશ્યી એટલે શું ? એશ્યીનું કામકાજ શું ? એનો ઘાઝીય ઉતાર છે : રામપના 'વડાનો' એ વિદ્યવ છે. એનો ધધો ? ન્યા મોઢો ત્યાં ખડું છુપાવીને કામ કાઢી લેવાનો. એશ્યી "Lies abroad" પરદેશમાં પડ્યો પાથર્યો જ રહે અને દુનિયાનાં 'હકે રાજે, જુકું બોલ્યે રાજે, એમ બેરડા' અર્થ અમ્રેજ બાવાએ એશ્યીને આપ્યો છે. એની દીકમાં 'ખાણી પીણી જનરાં હોય છે. એ બાણીની ઝનક તો "ક-દ-આ અમેરિકન"માં પૂરતી આવતાં રહી ગઈ છે.

હિંદને દુનિયા આખી સાથે એશ્યીએ હારા વહેવાર છે. હિંદને "ક-દ-આ દિલી" પણ કલાય "ક-દ-આ અમેરિકન" જેવો જ દરો એક એશ્યીએ ઔપચારિક પરિભાષામાં પોતાને નામદાર (યાર એસે-સેન્સી) કહેવાડવાના હક્ક તો જોરે પોતાની ધર્મપત્નીને પણ નામદાર (હર એસેસેન્સી) કહેવાડવાના આમલ કરતો કુકમ તો કાઢ્યો હતો

"ક-દ-આ અમેરિકન"ને અમેરિકન જનતાએ હેતિ હેતિ અપનાવી લીધેલ છે, એક અરીસા તરીકે, દુનિયાનાં વિદેશખાતોએ પર જે વેનરાં આવી પડ્યાં છે, તેને બહાદુરીથી પહોંચી વળવા નીકળેલા સનપુ-સ્પોની આ રામકહાણીમાંથી મળખનો આનંદ પ્રગોષ થતો રહે છે ['સદેશ'માંથી]

મરાઠી રંગભૂમિના આજન્મ કલાકાર શ્રી બાલ-ગાંધર્વનો સન્માન સમારંભ અમદાવાદમાં વસનાં મરાઠી લાઈમલાઈટને દાઉદ હોલમાં મધ્યે આઠવાણે યોજાયેલો હતો. તે પ્રસંગે શ્રી બાલગાંધર્વનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું અને ચેલો પણ અર્પણ કરવામાં આવી હતી. આ સન્માન સમારંભ સ્થાનિક રંગભૂમિની સંસ્થાઓ, કલા સંસ્થાઓ અને સરકાર સંસ્થાઓના સમુદાય ઉપક્રમે યોજાયેલો હોવા તો આજન્મ કલાકારનું ઉચિત ગૌરવ યાત સમારજના યોજકોએ આપ્યું આયોજન કેમ નહિ કહ્યું હોય! કલા અને સાહિત્યને પ્રાદેશિક સક્રિય વર્તુલોમાંથી હવે બહાર કાઢવા ભેટમાંથી બાલગાંધર્વ એકલા મહારાષ્ટ્રના જ નહિ, ભારતના કલાકાર છે. ગુજરાત તેમનું સન્માન જીમગાંધી કરેલ.

બાલગાંધર્વ અને સુંદરી

શ્રી બાલગાંધર્વે તેમના પ્રવચનમાં શ્રી. જયશંકર સુંદરીનો બે ત્રણ વાર ઉલ્લેખ કર્યો આ બંને કલાકારોએ જો ભૂમિકામાં કામચૂં હતું ત્યારે નાટ્ય રસિકોમાં પણ ચર્ચા ચલી, ‘જો ભૂમિકામાં કામ ચઢે! ગાંધર્વ કે સુંદરી!’

કોઈ કહેતા અભિનયમાં સુંદરી ચઢે અને ચંગીતમાં ગાંધર્વ ચઢે એના ઉલ્લેખ કરી, અહીંની સભામાં શ્રી. ગાંધર્વે કહ્યું: -

‘જયશંકરભાઈ ધણા કુશળ કલાકાર હતા. તેમની પાસેથી મને ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે એ જેટલા અભિનયમાં કુશળ હતા એટલા જ મંગીનમાં પણ નિપુણ હતા’

એક મુલાકાતમાં શ્રી. બાલગાંધર્વે શ્રી. જયશંકર સુંદરીને પોતાના યુરુ તરિકે પણ જોળખાવ્યા હતા. સદામાં એ આજે એ બંને નિહા કલાકારો આપણી વચ્ચે છે જયશંકરભાઈને નિમગ્ન મળ્યું હોત અને હાજર રહ્યા હોત તો પ્રેક્ષકોને એ બંને પ્રથમ કલાના કલાકારો એ સાથે જોવા મળત.

બાલગાંધર્વની ઉમર આજે તો પચોતેર ઉપર પહોંચી ચક્ર છે છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી કમર નીચેનાં બાગ પક્ષવાતનાં ભોગ જન્યો છે. એથી હલનચલન મુરેંચ બન્યું છે. છતાં કંઈ, ઉત્સાહ અને સ્મૃતિ પર વાઈકપની યાયા એમણે પડતા દીધી નથી. આ સન્માન સમારજમાં તેમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા એમાં પણ એક સાચા કલાકારના સૌજન્ય અને વિનમ્રતાનું જ ઉદાત્તદર્શન થયું પ્રેક્ષકોએ જ મને જીવે ગમ્યો છે. તેમણે અને જોખલે જોખલે પ્રેમનાં પુષ્પો અર્પ્યાં છે. રંગભૂમિને જીવાડનાર પણ પ્રેક્ષકો છે. એમને માટે તેમણે ‘અનલતા’ જેવા પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો યુરુજનો અને માનવના સરકારને પણ પાઠ કર્યો, એ બધામાં ઝાંચુ રીકારનો નિર્મળ રણકો સભાગર્ભ રહ્યો.

‘તેમણે ચાર ગીત-મજન ગાયાં. પ્રથમ ગીત ગાતાં શ્વાસ ફાટાતો હોય, ગાતાં તકલીફ પડતી હોય એવું લાગ્યું પણ કંમનુસાર ત્રીજા ચોથા માને તો મગ્ન ખૂટી ગયું. શ્રોતાઓ પણ મુગ્ધ બની રહ્યા.

બાલગાંધર્વની ભૂમિકાઓ

ત્યારે તો બાલ ગાંધર્વની બેલખાલા હતી. એમનું નામ પડતા જ થીએટર ઇલક્ટ્રીક રહેલું. તેમની ભૂમિકાઓ જેવા પ્રેક્ષકો ફરી ફરી આવતા, એથી તો મરાઠીનું ‘એક ચ પ્યાલા’ના હાજર કરતાં જે વધારે જેવ થયા હશે. બાલગાંધર્વ માનાપમાન, સ્વયંવર, દ્રોપદી, સૌમદ, એક ચ પ્યાલા, ચૈત્રવક્ષસેશ, રૂક્મણિ-હરણ વગેરે નાટકોમાં નાયિકાની ભૂમિકા કરતા. ‘તે માના પણ ખૂબ સાડું’ ક્યારેક તો એક બે પંક્તિઓ આરોહ અવરોહમાં ગાતાં પંદર વીસ મિનિટ નીકળી જતી. મરાઠી પ્રેક્ષકો મંગીતના વારે રસિયા ત્યારે બાલગાંધર્વનો અભિનય જોવો અને તેમનાં ત્રીતો સંભળવાં એ લહાવો મળતો. આજે પ્રથમ કલાના ફિલ્મ અદાકારોનું જેવું આકર્ષણ અને ચમકાટ છે, એવું જ આકર્ષણ બાલ-ગાંધર્વનું હતું.

તેમનું અસલી નામ તો છે નારાયણરાવ. પણ તે
જ્યારે બાલવયમાં હતા ત્યારે નાટકમાં જાળ ભૂમિકા
ભજવતા ગાય પણ સુદર, દેખાવ પણ મોહક અને
આકર્ષક. જ્યો ગાંધર્વનો બાલુકો ધત્તી પર લીટરી
આવ્યો હોય એકવાર તિલક મહારાજ નાટક જોવા ગયા
હતા. આ બાળકની ભૂમિકાથી ધણા જ પ્રભાવિત થયા
અને મોહી બીટ્યા: 'આ હોકરો ગાંધર્વલોકમાંથી આવ્યો
છે શું આ બાલ ગાંધર્વની ઝોળખાણ તો કરાવો...'

અને બસ, ત્યારથી નારાયણરાવ 'બાલગાંધર્વ'
બની ગયા. બાળવય વિતાવી, જર સુવાનોમાં નાવિકાની
ભૂમિકા ભજવવા માંડ્યા, છતાં પ્રેક્ષકોના તો 'બાલ-
ગાંધર્વ' જ બની રહ્યા. આને ધરપણમાં પણ તે
'બાલગાંધર્વ' જ છે પાછળથી તેમને રાજદ સતો મિત્રાચ
મળેલો. પણ પ્રેક્ષકોના હોદે ચડેલો તિલક મહારાજનો
ખિતાબ નામ સાથે જોડાઈ ગયો.

બાલગાંધર્વની મઠણી વડોદરામાં વાંકાનેર ચિયેટરમાં
નાટકો ભજવતી. ત્યારે શ્રી બાપુલાલભાઈ નાયકની
મુખર્જી ગુજરાતી નાટક મઠણી મેરખી ચિયેટરમાં નાટકો
રજૂ કરતી. ત્યારે મુખર્જી ગુજરાતીમાં જમણ કરભાઈ
પણ કામ કરતા. બાલગાંધર્વનું નાટક વહેલું પૂરે થયું
હોય તો એ મેરખી ચિયેટરમાં આવે જમણ કરભાઈની
ભૂમિકા ભૂમે...તેમને 'સુદરી'ને અભિનય ખૂબ ગમતો.
એ કહેતા: અભિનયની બાજુમાં સુદરી ખાસથી અને
ધણી શીખવાનું મળે છે

પ્રાણસુખ નાયક અને બાલગાંધર્વ

ત્યારે મુખર્જી ગુજરાતીમાં પ્રાણસુખ નાયક પણ
'મુખ સખી' તરિકે કામ કરતા એ પણ ગાય સાકું
અને નિગનો છટાથી સૌ સખીઓમાં ભુલી ટરી આવે.
એકવાર બાલગાંધર્વ મેરખી ચિયેટરમાં નાટક જોવા
આવ્યા ત્યારે પ્રાણસુખ નાયક મરજો મરણે મરજામાં
આપી આવે. સાખી તેમને મરણવાવાની હતી.
એ સુરીલા કહે સાખી ગાય અને પ્રેક્ષકો વચ્ચે
આપ્યા કે. આવી નાનો ભૂમિકામાં તો અભિનયની
બોણ કવી તક સંપડે! છતાં પેલા કલા પારખુ કલા-
ધરે નાટક પૂરે યતાં 'ઓનરેમ'માં જઈ મઠણીના
માલિક શ્રી. બાપુલાલભાઈને કહ્યું:

'નાયકો આ હોકરો અને આવેલું હું અને બીજો
ગાંધર્વ બનાવીશ બોલ હોકરો...તારે મારી મઠણીમાં
આવડું છે ને?'

ને પ્રાણસુખ નાયક તેવાર થયા બાપુલાલભાઈને
પણ રબ આપી પણ આ બાપે ના પાડી. 'એટલે દૂર,
અમલયા મુલકમાં ક્યાં જવું?' અને વાત પડી બીજી
પણ પ્રાણસુખ નાયક સાથે બાલગાંધર્વનો મીઠો સમ્બંધ
બધાયો પ્રાણસુખ નાયક તેમના નાટકો જોવા જતા.
એ વીતી ગયેલા જમાનાની, આજથી ત્રીસ પાંચસ
વર્ષના રંજભૂમિના મુલર્જીકળની વાત કરતાં પ્રાણસુખ
નાયકે કહ્યું:

'બાલગાંધર્વની મઠણી ત્યારે તો પૂર્ણ કમળે
ખીલેલી હતી એ લોકો સાચા અલંકારો વાપરતા.
જસોથી પાંચસોની સાચી જરી ભગતની સાડીઓ
પહેરાવી. પૌરાણિક નાટકોમાં આવતા કુપ્તો, નાટક-
બધ, કુંડળ, જનોઈ, મુગટ, મદા...બધાં સોનાચાકીનાં
રહેતાં. લોકોમાં પણ વાતો થતી કે બાલગાંધર્વ તો અસલી
અલંકારો પહેરે છે...એનુંથે વિશિષ્ટ આકર્ષણ રહેતું.

ત્યારે નાટકની આપ્તી ને આખી ચોપડી છપાતી.
ઓપેરાશુકમાં નાટક, ચીતો અને ફેટા છપાતા. સચા
ફેટા રૂપિયે એ ચોપડીઓ વેચાતી. આ કારણે મરાઠી
રંજભૂમિના નાટકો છપાઈ ગયાં અને સમઢાયાં પણ ખરં.

આપણે ત્યાં પણ મુખ્ય ગુજરાતી, મેરખી સુબોધ,
દેશી નાટક સમાજ...નાટકો છપાતા પણ સૌરાષ્ટ્ર
કે બીજે લોકો એ નાટકો ભજવતા અને કોપી રાઈટિંગો
બગ થયો. આથી આપણાં નાટકો છપાતા બધે થયાં.
કેવળ ચીતોજ છપાય છે.

ત્યારે આજની ફિરમ એક્ટ્રેસના ફોટાની પેટે જુદા
જુદા પોઝના બાલગાંધર્વના ફોટા છપાતા અને વેચાતા.
આજ નાટકે પણ એ ફોટા વેચાતા. એવી મોહની આ
કલાકારની હતી!

અને ભાગાળમાં સરી જઈ, જાગૃ વાંકાનેર ચિયેટરમાં
મેઠા હોય તેમ મનનો આપે એ દ્રશ્ય જોતા હોય
એવી લાગુકતાથી શ્રી પ્રાણસુખ નાયક દલી રહ્યો હતો:
'આત્યારે અને એક દ્રશ્ય યાદ આવે છે બાલ-
ગાંધર્વની મઠણી વાસ્તવિક વાતાવરણ સદૃશ શક્તી, ટ્રીક

સીન પણ સારા કરતો. એમનું 'મૃત્યુચક્રિટ' નાટક લખવાનું હતું. ખાલગધિર્વ વસતસેનાની ભૂમિકા કરતા તે ધરતી બહાર નીકળી તેના પ્રીતમ ચારુદત્તને મળવા જાય છે. રાત અધારી છે વીજળી ચાલ છે-ને અરમર અરમર વરસાદ વરસવા મઠિ છે. વસતસેના કોળમ છે, ભોળમતી જાય છે અને મીત માતી જાય છે. એ મીત વીસેક મિનિટ ચાલે છે. પણ ત્યાં સુધી વરસાદ વરસે જાય છે વચ્ચે વીજળી પણ ઝગડો જાય છે.

ત્યારે પ્રેક્ષકો બૂમી જતા કે તેઓ નાટકધરમાં બેઠા છે. સાચો વરસાદ વીસ મિનિટ સુધી રહેજ પર વરસી રહેવો. વરસાદમાં કોળવેથી રૂપસુંદરી વસતસેનાની શાદી શરીર પર ઝોંટી જતી. ત્યારે એની એકદત્તા, ચૌવનની ચારુતા અને રૂપસુંદરીની લવલવજા...એવાં તો ખીસી શિકતા કે પ્રેક્ષકો વારી જતા. આ દરમિયાન એવા ફરી ફરી ખેચાણ આવતા.

અને અને પણ ત્યારે તો એમજ લાગેલું કે તખ્તા પર નવધોવના ભીળઈ રહી છે અચાસે ન આવે કે એ ભૂમિકા પુરમ બજાવે છે

આલુંજ કામચુ ત્યારે જ્યદાંકર સુંદરોનું પણ હતું. પ્રેક્ષકોને એ મોહિની સ્વરૂપે જ દેખાતા.

રંગકેવતાના સાધક

આ કલાકારોને મન રંગભૂમિ કેવળ બ્યવસાય નહોતો તેમને મન એ રંગરંગની સાધના હતી. 'મેકઅપ' કરતાં પહેલાં કલાકારો રંગકેવતાનું ખ્યાન ધરતા, પ્રત્યેના કરજ, પછી 'મેકઅપ' કરતા, 'મેકઅપ' કરતાં કરતાં ભૂમિકાનો ખ્યાલ કરે જાય, નાટકની દુનિયામાં ખેલાઈ જાય. 'મુઝ'માં આવી જાય. ત્યારે ખાલગધિર્વ તૈયાર થતાં એથી જુલુ કલાક લેતા.

યાદગાર પ્રસંગો

શ્રી. ખાલગધિર્વ 'મધિવ' નાટક મંડળી' ચલાવતા હતા. એ રજા કલાકાર છુર તેમજ તેમના દિસાગનીસ પર આધાર વિશ્વાસ મૂકે. એણે લાખખોનો ગોટાળો કર્યો. શ્રી. મધિવને ખમર પડી, પણ પછું મોડું મર્ધ મધું હતું. તેમજ પેલા દિસાગનીસને ગોલાળો 'જા' લાખઈ આજથી તારુ મારું લેજોનું પડું મધું' રહી છૂટા કર્યો કેસ પણ ન કર્યો. મધિવ નાટક મંડળી માટે આ બારે મોટી ખોટ હતી. પણ ચું કરે?

પણ એ સમય દરમિયાન એ ભૂમિકાનો ખ્યાલ કર્યો કરતા. પરિણામે એમના અભિનય સજીવ બની રહેતા આજે નવી રંગભૂમિને જો જરૂર હોય તો રંગકેવતાની ભક્તિની અને કલાની સાધનાની એ વગર ભૂમિકામાં પ્રજા પુરાતો નથી.

ખાલગધિર્વને મહારાષ્ટ્ર સરકાર જુલુ હજારનું પ્રથમન આપે છે. લોકો પણ આ રીતે સામે પગલે ગોલાળી સન્માને જી મરાઠી પ્રેક્ષકોની આ હરદાની લક્ષ્મી લેવા જેવી છે

ધરતીવડાનું બહુમાન કરે!

ગુજરાતી રંગભૂમિએ સારા અદાકારો આપ્યા છે. આપણા ગુજરાતી કલાકારોએ વિદી અને ઉડુંમાં નાટકો લખી નવો ઇતિહાસ સર્જ્યો. એમાંના થોડાક તો ઠોઠક ખૂલે, વજ્રપ્રીછવા જેવી દાલનમાં આર્થિક સંકટમચ્છ અનુભવના છાવે છે તેમાંના એક મા. જનિ તાળેતરમાં જ મયા. ખીજ પણ સિતેર વડાવો મયેલાઓમાં સર્વશ્રી જયસકર સુંદરી, મુળજી ખુશાલ, પ્રસાદકર રમણી, રમેશીબલ સુર સુરજમલ, કાકિલાવાડી કળુર આપણી વચ્ચે છે. એમના જન્મનામાં આ કલાકારોએ ગુજરાતનું લોકરંગન ક્યું હતું અને રંગભૂમિનું ગૌરવ વધાયું હતું ગુજરાત તેમનું સન્માન ન કરે!

અમને એમ લાગે છે કે નાટ્ય અકાદમીએ વહેલી તકે આ અદાકારોને નોનર્સ, તેમના જમાનાની હચુકી ભૂમિકાઓ રજૂ કરાવી જલિર બહુમાન કરવું જોઈએ. આવની-કોલેલી પેલી આપણને નડુણા કહી નોંદે તે માટે પણ આ ધરતીવડો જુલુવ 'મે' પહેલાં ગુજરાતે તેમનું ગૌરવલડું બહુમાન કરવું જોઈએ.

પણ શ્રી ગાંધિજીના સાદકો અને ગુણીજન પ્રેક્ષકોને આની ખબર પડી. લોકોએ જ્યોત્સના રૂપિયાની ખોટ પૂરી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ, ફરેક નાટક વખતે 'હાઉસફુલ' કરી દે. આડે દિવસે પણ થીએટર ભરાઈ જાય. લોકોએ આ રીતે એકજ વર્ષમાં લાખ રૂપિયાની ખોટ ભરપાઈ કરી આપેલી.

શ્રી. ગાંધિજીની મંડળી એકવાર નાગપુર ગઈ હતી નાટક માણુ યજ્ઞ બાલગાંધિજી જી ભૂમિકામાં મોત માર્ક રહ્યાં, ત્યાં વિરોધી મંડળીના બાણોથી માણુસોએ જુએ મારી રોજ પર ખાસકાં ફેંક્યાં અને ગોડાગેરો ચલાવી દીધા.

બાલગાંધિજી અંદર જઈ, સાલ જોડી બહાર આવો પ્રેક્ષકોને જાત રહેવા અપીલ કરી. જેમને નાટક ન જોવું હોય તેમને ટિકિટના પૈસા પરત કરવાની પણ જાહેરાત કરી. થોડીવાર ચાલિ છતાં પણ પાછાં એની એજ 'બધ કરો...બધ કરો...'ની જામે રાડે ચાઈ. રોજ પર છડાં ફેંક્યાં...અને બાલગાંધિજી નાટક બધ કર્યું અને જાહેરાત પણ કરી: 'નાટક બધ કરવામાં આવે છે સૌને ટિકિટનાં પૈસા પણ પરત કરવામાં આવશે અને હવે પછી બાલગાંધિજી જીવન પર્વત અદાં પગ નહિ મૂકે.'

જ્યારે સુસ નાગરિકોએ આ જાણ્યું ત્યારે જારે કુખ યજ્ઞ. તેઓ બાલગાંધિજીને મળ્યા નાટકો રજૂ કરવાની વિનંતી કરી. નાગપુર પર કાળી દીલી લાગે એવું ન કરવા અ.મહુભરી આજીજી કરી સાબરમતી ઉંડે તેઓ આજ સુધી કદી નાગપુર નથી ગયા.

(અનુસંધાન પાન ૪૦નું ચક્ષુ)

શ્રી. કેળવણી

શ્રી. ગજજર જી કેળવણી પ્રત્યે પણ જાગૃત હતા અને તેમની બહેનની દેખરેખ હેઠળ ૧૯૦૮માં સુરતમાં તેમણે એક સરઘા રચાવી. ૧૯૧૨માં મુંબઈમાં પણ આ સરઘાની શાખા બેઠકી. આજે તે સરઘા 'વનિતા વિદ્યામ' ના નામે સૌને પરિચિત છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કાર્ગ સાથે પણ તેઓ સંકળાયેલા હતા અને વિદ્યાન તેમજ ટેકનિકલ વિષયોનું શિક્ષણ ફેલાવવામાં તેમણે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમની ખાસે કારણે એવો પ્રમલ્લભ્ય હતો અને તેમણે પોતાનો તમામ પુસ્તકસંગ્રહ મુંબઈના ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સને અર્પણ કર્યો છે. શ્રી. ગજજરનો મિત્રવર્ગ બહેનો હતો અને નાનાબાલ કવિ, ચિત્રનલાલ સેતલવાડ, મંજુભાઈ નસુભાઈ, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, એન. જી. ચંદાવરકર, સી. વામ ચિંતામણી અને સર વિલિયમ રામસેના તેમાં સમાવેશ થાય છે.

શ્રી. ગજજરના જીવનનો મંત્ર હતો: "બીજને માટે જીવો." બીજને માટે કંઈ કરી નાખવાની તેમને જીલી ધગચ હતી. એ કહેવા કે "હું હમેશાં અજ્ઞાત છું અને મારે કંઈ સારું કાવું કરવું છે. બીજને સુખી કરવામાં

હું ગૌરવ અનુભવું છું" એમને લક્ષ્યની દરજા હતી પણ એથી એ બીજને સુખી કરી કલતા હોવાથી જ એમને સન એવું મહત્ત્વ હતું. એમણે કહેલું કે નાણુને તો હું આવકારું છું કારણ કે બીજને સુખી કરવાના મારા પ્રયત્નો તે મને સહાયક બને છે.

શ્રી. ગજજરનું ૧૯૨૦માં જુલાઈની ૧૧મી તારીખે અવસાન થયું ત્યારે તેમણે "બીજને માટે જીવો" એ પ્રયેશ હસ્તિય કર્યું હતું. એમની પાછળ એમને ખૂબ પૂજ્ય ભાવથી યાદ કરતા અનેકોને એ મુડી ગયા.

ત્રિભુવનદાસ ગજજર વૈષ્ણવસુધાર તાતિના હતા. તેમના કુટુંબનું આસલ નિવાસસ્થાન અમદાવાદમાં હતું આજે પણ ત્યાં ધનાઢુતારની પોળમાં 'ગજજરના ચોક-કા' નામે એક જગ્યા જોળખાય છે. પછીથી એ કુટુંબ એ ત્રણ પેઢીથી સુરત જઈ વસેલું ત્રિભુવનદાસના પિતા, કલ્યાણભાઈ ભાણુભાઈ, ગજજરના કાકા આત્મરાય ગજજર નિષ્ણત શિષ્યશાસ્ત્રી હતા. અને સુખારી કામતો ધધો કરતા. મુંબઈનાં મહાનોમાં એમણે અનેક વિક્રિષ્ટ પદ્ધતિઓ ફાળવ કરી હતી. પંડાદરાના 'લક્ષ્મી-વિલાસ' ગદ્યેચની રચનામાં ગજજર કુટુંબે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો.

કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ | કપિલરાય મહેતા

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામીની ધૂસરી વેઠતા દેશો આજે આઝાદ અને સ્વિઝનના સમોર્વડિયા બન્યા છે એ સુખદ પરિવાર 'કોમનવેલ્થ' ના સ્વરૂપે પરસ્પર નવા સંબંધો વિકસાવી રહ્યો છે. આપણા રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને બ્રિટને જે ઉમળકાયા પોતાને આજણે નોતર્યા છે તેમાં કોમનવેલ્થની કૌતુકિક ભાવનાનું જ પ્રતિબિંબ છે. લંડનમાં કોમનવેલ્થની એકનાથી ઝાંખી કરાવતા કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટનો આજી પરિચય આપવામાં આવ્યો છે :

“આજના રાષ્ટ્રસમૂહ અને બૂનઠાળના સામ્રાજ્યો વચ્ચે કશું સામ્ય નથી. એ તફાવત નવોજન વિચાર, નવીજ ભાવના છે અને માનવહક્કની ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાઓ મિત્રતા, વફાદારી, સ્વાતંત્ર્ય અને સંતિ આટેની ઈચ્છા - એ ભાવનાઓ પર એનું મંડાણ થયેલું છે.”

“રાષ્ટ્રોની સમાન ભાગીદારીના એ નવા વિચારને દુઃખદ ભાસા છપ્પનના દરેક દિવસે હૃદયપૂર્વક મારું હૃદય સમર્પણ કરીય, 'એવા સખ્દો મિત્રતાનાં રાષ્ટ્રો એમિત્રામેથે દસ વર્ષ પહેલાં ઉત્પાદી દના ૧૯૬૩માં એ દિવસ પહેલાં જ રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણનને સત્કારતા એમણે બ્રિટન અને ભારત વચ્ચેની મુલાકાતી મિત્રતાઓ છતાં કેળવણીના સંબંધો રાષ્ટ્રસમૂહની નવી ભાવનાનું ચિહ્ન રૂપ છે એમ કહ્યું.”

રાષ્ટ્રો એમિત્રામેથે એ સખ્દો કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં ઉત્પાદી દના લંડનના મુખ્યસિદ્ધ દાર્દિ પાર્કના પશ્ચિમ છેડાનો ભાગ કેન્સિંગ્ટન મહેલના પાકે તરીકે મળાય છે એ કેન્સિંગ્ટન મહેલનું સ્થળ, પ્રિન્સ આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ અને આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ હોલનું સ્થળ જ્યાં છે એ મુખ્ય સરતનું નામ કેન્સિંગ્ટન હાર્બરિટી પડેલું છે. લંડનમાં બંધાયેલું પણ આખા રાષ્ટ્રસમૂહના

બધા દેશોના રોકડ વસ્તુઓના ફાગાથી રચાયેલું આ નવું કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ એ કેન્સિંગ્ટન હાર્બરિટીનું એક આભુષણ છે એટલું જ નહિ પણ એની પ્રવૃત્તિઓની દ્રષ્ટિએ એ આખા રાષ્ટ્રસમૂહની કીમતી સેવા કરી રહ્યું છે.

બેનમૂન સુંદર મકાન

મદરાણી નિકેટોરીઆના સમયમાં સમ્રાજ્ય વધતું જતું હતું ત્યારે ૧૮૯૩માં ઈમ્પીરીઅલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ૧૯૦૨ ના સાતમા એડવર્ડના સમયમાં બ્રિટિશ સરકાર હસ્તક એનો વહીવટ લેવાયો. તે છેક ૧૯૫૩ સુધી એ પ્રમાણે રહ્યો. પણ ત્યાં સુધીમાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ ચૂકી હતી, તેથી 'ઈમ્પીરીઅલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ' કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ બન્યું અને એની પ્રવૃત્તિની આખી તસીર જ બદલાઈ ગઈ. અત્યારનું કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ તેના નવા બેનમૂન સુંદર મકાનમાં ફક્ત આઠ સદિનાથી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે છતાં એ ખૂબ જ મહત્વનું બન્યું છે.

ઈમ્પીરીઅલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ બ્રિટનનાં સંસ્થાનો સાથેના વેપાર પર વિશેષ ધ્યાન આપતું, તેથી એ વેપાર ખાતા હસ્તક હતું. કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ તો રાષ્ટ્રકુટુંબના જોડાં-જોડાં રાખ્યો વચ્ચે આભીપતા કેળવે એ માટે પ્રખ્યાત પરિચય ઉપરાંત સંસ્કૃતિક, કલાવિષયક, કેળવણી વિષયક અભ્યાસ અને પરસ્પર બાદના-પ્રદાનની મુખ્યત્વે કાળજી રાખે છે. વળી બ્રિટનમાં દબારે અંગ્રેજ બાવક અને યુવાનોને માટે શૈક્ષણિક વર્ગો, બાખ્યાનો, પ્રદર્શનો વગેરેની વ્યવસ્થા પણ આ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ તરફથી થતી આવી છે. નવા વ્યાખ્યાનમાં આ બંધી પ્રવૃત્તિઓ પેણી વિસ્તારવામાં આવી છે.

કેન્સિટીવ હાર્ફરટ્ટીટ પર આવેલું કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યુટ આ બેનમૂન મકાન જ પહેલું ખાન ખેતો તેવું છે. વિશાળ જમીન પર, આસપાસનાં જિના રેલોના કુરતી વાતાવરણ વચ્ચે જે જિયા થાંભલાવાળો તણુ કોનો કમી હોય અને ઝૂંલણ છાપરુ (પેરામેથોઈક ૩૨) હેય એવું આ મકાન કોન્ક્રીટના એ પ્રયંડ ટેકા હોય તેવા ત્રીસા તાણીયા ઉપર કોબેલું છે. રયાપત્તની દિશાએ એ વિશિષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ ૧૮૭૪-૧૮૭૬ કૂટના વિશાળ મકાનમાં અહીં ઝૂંલણ છાપરુ જ યુગ્ય છે. ખીન્દુ બીધકામ તો અંદર તણુ માળ જેવી ફરતી ગ્રેસેરીએલું છે તેજ છે. ગ્રેસેરીએ ખાસ ટેકા વિના જ હોય એવો ભાસ થાય છે. દાદરા પણ ખૂન પ્રજાખૂન ડાનાં નાજુક લાગે તેવા અને ત્રણેય માળેનું છાપરુ એક જ એવી ખૂમીદાર રચના છે, જમ્મે ગોળાકૃતિ થિયેટર હોય અને વચમાં રંઝમંચ હોય એવી એની રચના છે. ખૂમ મોટું મકાન, ૨૨ દેશના ઔદ્યોગિક, રાજકીય, આર્થિક પરિચય અને પ્રજા, પહેરવેશ, ધરો અને ખાસ પ્રયોગોનો ખ્યાલ આપનાં કાયમી પ્રદર્શનો એની અંદર છે; સિનેમા થિયેટર, મોટો અજમાસ ખંક, લાયસેરી વગેરે થયું છે, ડાનાં રસ્તા પરથી આ ઈન્સ્ટીટ્યુટ નાજુકડું અને સુશીમિત લાગે છે

હોજ અંખને કવળો

યુગ્ય રસ્તા પર કન્સાઈડની દીવાલ બાધી નથી અંદર જવાનાં પ્રથમમાં, કામી તરફ અને જમણી તરફ મોટા જમ્મનો લાગવાળો રસ્તો. એટલું સખીને જાણળના આખા કામમાં લાગો હોજ જનાઓ છે! રસ્તા પરથી કાર્ડ અંદર ધસી ન જાય તે માટેનો આ બીનો અનંદાય! એ હોજ ૧૪૦ ફૂટ લાંબો અને ૪૦ ફૂટ પહોળો હતો. પણ હોજની જમણી બાજુએ એક કાચો સગમ એટલો બાધીયો છે અને તેના ઉપર ૧૬ સફેદ ખજદડો લીધા હરેલા છે. એ ખજદડો ઉપર સિટન, ઓરટેલિયા, કેનેડા, ભારત, ન્યૂઝિલેન્ડ, ફ્રાન્સ, પાકિસ્તાન, નાઈજીરીયા વગેરે રાષ્ટ્રસભા દેશોના ખજો સલામના કપી સંજના ડા સુધી ફરકતા રહે છે. પણ હવે એ સોજ ખજદડો ઓછા પડે છે! એટલા બધા દેશો સ્વતંત્ર થઈને રાષ્ટ્રસભામાં

એડલા છે, જેથી દેશોના રાષ્ટ્રખજોનો વાગફરતી વારો આવે એવું કવળું પડે જ

હું એમિલની રમી તારીને કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટીટ્યુટ એવા મથો ત્યારે ભારતનો રાષ્ટ્રધજ ત્યાં ફરકનો નહિ જોવાથી એ પૃથ્વું ફળું કે એ ખજ કમ નથી! ત્યારે તેના બાહિરી અભિકારી થિ. એ એમની ખોલી કાપ્યા કે " તમે ભારતના તત્રીએ આવ્યા છો ત્યારે ભારતનો જ ખજ, એ કે વારા પ્રમાણે નહિ હોય, તો પણ એ કમનસીખ છે " તણુ કલાક પછી અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે ભારતનો રાષ્ટ્રધજ પ્રાંથમાં ખજદડ ૩૨ ફરકવા જોવા મળ્યો હતો.

આ ખજચોક અને વિશાળ હોજ એ રસ્તા પરનું પ્રથમ આકર્ષણ છે. ૮૦ ફૂટ પહોળો રસ્તો અને ૨૦-૨૨ ફૂટના ફૂટપાથો મળી ૧૦૦ ફૂટથી વધારે પહોળા રસ્તા પરનું આ પ્રથમ ક્ષય નજરને ખેંચી રસ્તાથી દીકે દૂર બધેલા મકાન તરફ દોરી જાય છે. અનંકવિધ પ્રવૃત્તિ

ઈન્સ્ટીટ્યુટના મકાનમાં કાયમી પ્રદર્શન તમામ રાષ્ટ્રસભા દેશોના રિભાજો સાથેનું છે. ઈન્સ્ટીટ્યુટના 'પ્રદર્શન તણુ' સિવાય એના એક ભાગમાંથી કામચ થઈ સકાય એવી પડજોની એક થાંભલા નીચેના માલે " આર્ટ ગ્રેસેરી " છે. આ આર્ટ ગ્રેસેરીમાંજ રાષ્ટ્રપતિ રામાજીજીને કેનેડાએન કસામિએનું પ્રદર્શન યુદ્ધનું ચરણું છે સાથી જાણુતી થાંભલા " જહાંગીર કમ " છે અને નીચે-વેરેટોરો છે. જાણુમાં બ્યવાયાપક કામીતપનું એ માળવાણુ મકાન છે

ઈન્સ્ટીટ્યુટની યુગ્ય પ્રતિજ્ઞા આટલી છે.

- (૧) કાયમી રાષ્ટ્રસભા પ્રદર્શન
- (૨) રાષ્ટ્રસભા દેશોની દસ્તાવેજ દિશો બતાવતી
- (૩) કલાપ્રદર્શનો રાષ્ટ્રવાર ગોઠવનાં
- (૪) કેળવણી ત્રિપક પ્રદર્શનો યોજનાં,
- (૫) કાયમી પ્રદર્શનમાં અભ્યાસવર્ગો
- (૬) શાળા-સલાહ સેવા
- (૭) ફરતી પ્રદર્શનો યોજનાં
- (૮) પ્રદર્શનો (યુગ્યત્વે શિક્ષણ માટેના)

[અનુસંધાન ચાલુ થાનું ૫૦મું]

કેટલા યોદ્ધા વરસથી અને દર અઠવાડિકે 'ન્યૂ રેટ્સમેન' ની રાહ જોવાની ટેવ પડી છે એવો તે આ બ્રિટિશ સામયિકનો શો ભાગ છે કે જે દાઢમાં આવે કે તરત ખીજી કામ એક બાજુ ચૂકીને એના લેખો ઉપર નજર નાખવાનું મન થાય છે.

આ અઠવાડિકનું આરંભ એટલા માટે થાય છે કે કુનિયાના ડોહ પણ ભાગની નિડર, સરકારી અને સમાનતાપ્રેમી વ્યક્તિનો આ તરંગાત્માનો અવાજ એ મોકળા અને વ્યક્ત કરે છે. આ અવાજ વ્યક્ત કરવાની રીત પણ સરકારી અને સાહિત્યિક છે.

હમણાં ન્યૂ રેટ્સમેને એની કારકીર્દીનાં પચાસ વર્ષ પૂર્ણ કર્યા ત્યારે અંતરગમ્યથી ઐતિહાસિક વર્ણનોએ તેના પ્રત્યે અસાધારણ ઉત્સાહી કૃતતા વ્યક્ત કરી બ્રિટનના રિલિયસ વકાસ્થાન હેરિફોર્ડ પ્રેક્ટિસન, અમેરિકાના પ્રમુખ ફેનેડી, જાણીતા લેખક ડૉ. એમ ફ્રેડરિક્સ, ફ્રાંસના રાજકીય આગેવાન મેનિસ-ફ્રાંસ, ટર્કિશાનના પ્રમુખ નાસરે, જર્મની-ક રસેલ અને જવાહરલાલ નહેરુએ આ સામયિકની વિશાળક મૂલ્યાંકનકારી સ્તુતિ કરી તેથી આનંદ થયો.

શ્રી નહેરુનો આ સામયિક સાથેનો સંપર્ક એના પહેલાં જ થયો છે. અ્યારે બ્રિટનમાં ભારતીય આઝાદીની વડીલાન કમ્તાં સોફા મહાતા હતા, ત્યારે આ સામયિકે અદ્ય જુરસાધી આપણી આઝાદીની દિશાવત કરી રાખી હતી. ન્યૂ રેટ્સમેનની એક સિદ્ધિ એ છે કે ભારતની આઝાદી એવા અનેક પ્રશ્નોને દાઢમાં લઈને પ્રગમ્યતને એણે બદલ્યા છે. આથી જ એને બ્રિટનના વગદાર અગિયારવું અઠવાડિક કહેવામાં આવે છે.

૧૯૩૩માં બ્રિટનના અગેવાન ફ્રેનિયન સચાજ-વાદીઓ એક અઠવાડિકની સ્થાપના કરવા માટે એકા મળ્યા. આ ચર્ચામાં બર્નાડ્સ શો, સિડની અને મિલેટ્રિસ વેમે આગળ પડેલાં ભાગ લીધે, આ વિચારકોએ એટલું નક્કી કર્યું હતું કે રાજકીય અને સામાજિક સમસ્યાઓની વૈજ્ઞાનિક ઢબે આલોચના કરે એનું એક સ્વતંત્ર અઠવાડિક શરૂ કરી દેવું અને આ અઠવાડિક ક્રેઈ. પછી વાનિત

ન અને તેની પણ સ્થાપકોની નેમ હતી. આ પત્રના પહેલા તરી કિલ્કડું ચાપી દેતા

૧૯૩૩માં કિંગ્સલી માર્ટિન આ પત્રના તરી થયા અને ૧૯૬૧ માં નિવૃત્ત થયા. અ્યારે એના તરી જહોન ફ્રીમેન છે. કિંગ્સલી માર્ટિનના તરીપદ નીચે ન્યૂ રેટ્સમેને અત્યારનું વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. એમણે અ્યારે તરીપદ દાઢમાં લીધું ત્યારે ન્યૂ રેટ્સમેનના ૧૪,૦૦૦ આઢકો હતા. અત્યારે એના ૯૦,૦૦૦ આઢકો છે અને દર વરસે આઢક સંખ્યા વધતી જાય છે.

કિંગ્સલી માર્ટિને એમણે તરીપદ સંભાળ્યું તે દિવસોનો એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે. જર્નાલ શો આ પત્રના સ્થાપક હતા એટલે એના તરીલેખો અ્યાર-ન્યાર તે લખતા.

શોની પ્રણલિકા લારકી, ટોની, કેસ, કનિન, કોમ-મેન, એ. જે. પી ટેપલર અને પ્રિસ્ટલેએ ભારે વિદ્વા-પૂર્વક જાણી અને મજબૂત કરી ૧૯૩૩માં બ્રિટનની મજૂર સરકારો નામોસીમથી પરાજય થયો એ પછી મજૂર પક્ષ પ્રત્યે બ્રિટનની પ્રગમે વાળવા માટે ન્યૂ રેટ્સમેનમાં જુલિયસી લેખકોએ જે હાથો આપ્યો છે તે ઐતિહાસિક છે.

ન્યૂ રેટ્સમેનની લાગવગ એટલા માટે સર્વવ્યાપી છે કે એનો અંતરાત્મા આડે પહોર જાગતો હોય છે. આથી સત્તા પર જોડા મજૂર પક્ષના આગેવાન શ્રી એટકીને એ હુમેલા મિનજવાનદાર લાગતું, પણ આ છટા કોરની ચર્ચાના પ્રતાપે મજૂર પક્ષનો આત્મા જીવતો રહ્યો અને પક્ષની અંદર પણ લોકકાલોની પ્રણલિકા કરમાઈ નહિ. એ વ્યક્તિગત જીવનમાં જરૂરની માણસો નીન, ન્યાય, વ્યવસ્થા અને સમજદારીના ધોરણે સંબંધો જાળવવા જોઈએ એવો આત્મક રાખે તો જાહેર જીવનમાં આ જ ધોરણ સામટીને અપનાવવા જોઈએ? આ પ્રશ્ન ન્યૂ રેટ્સમેનનું પ્રેરક બળ છે.

કેનામાં આફ્રિકો સામે બ્રિટિશ સરકાર અત્યાચાર કરતી હોય, બ્રિટનમાં જાન ચામડીના રંગને કારણે

વેર ઈન્ડીયનો પર હુલમ થતો હોય કે ભારતશાહી ઇસિનના રાખનુ સિટનમાં દોંગી અને હમદયાબહુ સાંનિય થતુ હોય ત્યારે, ન્યૂ રેટસમેન રતબ્ધ થઈ જઈ એ તેટલા હિઝાટથી પોનાને વિરોધ નોધાવશે છે.

કોઈ હાથમાં ઝાલતાં હરે એવા પ્રશ્નોને કોમળકાબેર બાધમાં ન લે તો એ ન્યૂ રેટસમેન નહીં મોતની સમ, જાતીય વિદૂતિ અને વૃદ્ધોની આર્થિક સનામની વિશે ન્યૂ રેટસમેને હુમેશાં નીડર અને માનવતાવાદી વધણ લીધુ છે.

ન્યૂ રેટસમેનની વિષયોનિ માટેની ભાવના એટલી પ્રખળ છે કે તે ક્યારેક ચીનરી ચટે તેનુ સામ્યવાદ-તરફી વધણ બતાવે છે સામ્યવાદની ટીકા કરવામાં એ કોઈથી ઝોણુ ઝીનરે તેમ નથી પણ અમેરિકા પ્રત્યેના એના પૂર્વગ્રહે એના તટસ્થ વ્યક્તિત્વને ધણીવાર ઝાંખુ પાડ્યુ છે. આ પૂર્વગ્રહને કારણે કોરિયા પરના સામ્યવાદી આક્રમણને આ સામયિક કોરિયાનો આંતરવિગ્રહ કહો દેતો.

પણ ન્યૂ રેટસમેનની મગ્ન એ છે કે પોનાના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ ન્યુ જ તે બારે કોમળકાથી છાપે છે.

એના તંત્રીએ યુસ્તકંઠબધુ હોય તેનુ આડું અવલોકન ન્યૂ રેટસમેનમાં જ આવે.

યુસ્તકોનાં અવલોકનો ન્યૂ રેટસમેનની એક બળ વિદ્વિ છે બાનાં રાયક, બાયા ચર્ચારપદ અને અર્વા વિદ્વાતમાં અવલોકનો બહુ થોડી જગ્યાએ જોવા મળે છે. બધીતા વિવેક ની. એસ. પ્રિયેટ ન્યૂ રેટસમેનના સાહિત્ય વિશ્લેષના સપાદક છે. ન્યૂ રેટસમેનના વિરોધી એ એમ કહેતા હોય છે કે અમે તો પાછગતો સાદિત્ય-વિશ્લેષ વાંચવા માટે જ આ આડવાડિક પરીદોએ છીએ.

ન્યૂ રેટસમેન વિશે આ એટલા માટે લખ્યું છે કે તે અનુકંપાકોષ લોકશાહી સમાજનું પ્રતીક છે. સરકારમાં, ધર્મસ્થાનેમાં, ઉદ્યોગમાં, કે રાજકીય પ્રેક્ષામાં જે સત્તા પર બેઠા હોય તેમની વીટી મનોહસા અને ફંસ સામે મુક્ત ચર્ચા દ્વારા વિરોધ ન થાય તો લોકશાહી લગિ વખત ન ટકે. સિટનની લોકશાહી દુનિયામાં વખતવાય છે એના કારણે ધણી છે. તેમાંનું એક કારણ ન્યૂ રેટસમેન જેવા થોડાં સામયિકો પણ છે. (ચંદિય)

[અનુસંધાન પાન ૪૮નું માણુ]

(૬) ફિરો અને સ્કાઈડે મક્ત દેખાડવા લોન આપવાની યોજના.

(૧૦) નિશાળોમાં નખના બનાવવા માટે વેપારીમાલની સેમ્પમાં નિશાળોમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા.

(૧૧) વ્યાખ્યાનો મોકલવા

(૧૨) નિશાળો, ટ્રેનિંગ કોલેજો અને શિક્ષકો માટે પરિપોઝીટો વ્યાખ્યાન, ચર્ચા, નિમંત્રણો દ્વારા જાનપ્રસાર.

(૧૩) ખીજી સરચાઓ સાથે સહકાર કરી અભ્યાસ-કમી યોજના કરવી

(૧૪) સ્થળ પર બેસીને વાંચવા માટેનું યુસ્તકાલય.

(૧૫) રાષ્ટ્રસમુદના દેગોના વિવાર્ધોએ માટેની કલમ. સાહિયારો મિલકત

આટલી પ્રતિષ્ઠા માટે બ્રિટિશ સરકાર મન્ટ આપે છે અને બધા જ રાષ્ટ્રસમુદ દેગો પણ માન્ટ આપે છે. આનું સચલન બ્રિટિશ સરકારના કેગવણી આતા હસ્તક છે કેમકે મુખ્યત્વે સિટનની રહેલ-કોલેજોના હુમરા વિવાર્ધોએના સિણ્ણ અને રાષ્ટ્ર કુટુંબના પરિચય માટે આ સંસ્થા છે, પણ એનો પરીવટ સ્વાયત્ત જીવનનીના મંડળમાં બધા રાષ્ટ્ર સમુદ દેગોના હાઈકોમીશનરો છે અને કાયમી કમ્પેક્ટર નિ. કેનેય એટલી આ જર્નાલ કાઉન્સિલ ને જ

જવાબદાર રહે છે રાષ્ટ્રસમુદના દેશો અને કેટલીક ઓટી વેપારી કંપનીઓએ આના મહાન બન સાધન-ફંડમાં મળીને રૂ. ૨૭-૨૮ લાખ જેટલી રકમ ૧૯૬૨ માં આપી હતી. જર્મન બ્રિટિશ સરકારે આપી છે. એનો વાર્ષિક ખર્ચ લગભગ ૧૮ લાખ રૂપિયા છે.

મહાનમાં પ્રવેશનાં પહેલો જ વિશાળ પ્રવેશ ખંડ આવે છે. તેમાં જમતનો વિશાળ નકશો છે. જેમાં રાષ્ટ્રસમુદના સભ્યોનો નિર્દેશ વાનટાથી કર્યો હોય છે, અને “આ આપણું રાષ્ટ્રસમુદ” એવાં નામનું એક સંયુક્ત પ્રદર્શન પણ ત્યાંજ શરૂ થાય છે. આ પછી અંદર પ્રવેશતાં ત્રણ ખાંગ - એ એમેરીકોના - માળવાળો વિશાળ અને વિસિદ્ધ “પ્રદર્શન તણુ” છે.

પ્રદર્શન વ્યવસ્થા

છે નીચેના મળે વિશાળ વિશાળો પાડી સિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ભારત, પાકિસ્તાન અને સિલોનના કાયમી પ્રદર્શનો છે ભારતના પ્રદર્શનમાં પૂ. અધીજનું નાનું બાવડું મૂકેલું છે, પણ રાજવાડાની સમાધિ, સેવકાયા કુટિર કે સાગરમતીનું હાથકુંજ નથી. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપતાં તીર્થો, લોકો, પહેરવેશ, લઘીઓ, બંદરો, બંધો વગેરેનાં ફોટો, મિત્રો, રંગીન ચિત્રો, મોડેલો વગેરે સારું છે.

કાંગડા કલાનો ચિત્રસમૂહ | રવિશંકર રાવળ

[ગુજરાત રાજ્યને અર્પણ થવાના પ્રસંગે]

આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં, જોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં સિદ્ધારે નીકળેલા એક અગ્રણ્ય અકસ્માત અજ્ઞાતા ચિત્રસભર ગુફામંડપોની શોધ કરી ત્યારથી ભારતની વિદ્યારે પડેલી કલાવશ્તીની સમૃદ્ધિની પ્રતિષ્ઠિતિ થઈ; અને ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામી, બાન્નિની નિવેદિના, મિ. ઈ. બી. દેવેલ અને પછી શ્રી અરવીન્દનાથ કાકર આદિ ભારતીય કલાવિદોના સગવડ ઉદ્દેશ્ય અને પુરસ્કારથી આ દેશમાં તેમજ પાદેશમાં તેની પ્રતિષ્ઠા મુન પ્રસ્થાપિત થઈ.

અજ્ઞાતની ચિત્રકળાના અનુભવાનમાં જ આવ્યો, બાહ્યોને સીનાલવાસ આદિના કલામંડપોનાં ચિત્રોની ચૌરસમાં રચાઈ, અને પછી તેની પરપરાએ જોતરી આવેલી રાજ્યમાંની ગુજરાતી તથા અજાગની પાલ ચિત્રશૈલીની, તેમજ મુખલોના આગમન સાથે ઈરાની ચિત્રશૈલીના સર્પાઈ પ્રકટેની મુખલ શૈલીનાં ચિત્રોની ગુજવવા મહત્તા અને કવિતાનું ચૌરસ આપણને સમજાવું મળ્યું. અને પોતાનો આવો સમૃદ્ધ કલાવાસો આજ સુધી ઉપેક્ષિત રાખવા માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. આ દરમિયાન પુરોપ-અમેરિકાના મોકરે કલા અર્મજો આવણે ત્યાં અજ્ઞાનના પદ પાછળ રેલાં પડેલાં અજ્ઞાપ્ય કલાકારોને એકેન પ્રકારે પોતાનાં ચિત્રાલયોને સમૃદ્ધ કર્યા. એથી જતા હતા એ વિદ્યાર્થી જોઈ કલાવશ્તીનાં ઝાંઝરોને રજુકાર મોકેમોકે પણ આવણે કાતે પડ્યો, અને જો કોઈ રજાકલા મોઢા અવશોને દાવ લાગ્યા તે ગંદર ચિત્રાલયોએ, રાજ્યકલાલયોએ, કલામર્મજોએ તેમજ કલાશોખી શ્રીમતોએ એકઠા કરી મંધરી લેવા માંડ્યા.

મુનર્ષના એવા કલાપારખુ સન્નતોમાં સ્વ. સર

કાવસજી જહાંગીર, શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ ભાવજી, શેઠ કરમચી કામજી, શ્રી બી. એન. ટ્રેઝરીવાલા, શ્રી જયમોહનદાસ મોદી આદિનાં નામ જણીનાં છે. એ પૈનીના સ્વ શ્રીમાન જયમોદદાસ મોદીના મુલ્યવાન ચિત્રસમૃદ્ધમાં કાંગડા કલામનાં એકસો નવ ચિત્રોનો આ સમૃદ્ધ છે.

આ કાંગડા કલામ દિમાયસ પ્રેક્ષના ૨૦૦ માર્ચ-લના વિગ્તારમાં મુલ્ય સમપમા વિશ્વિન ધર્મ હતી આટલા પ્રદેશમાં આવેલી ડટ જેટલા રાજ્યોના દરમા-રના પોરણે ચિત્રકારોને આશ્રય મળતો હતો. ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ દર્શકત છે કે સહેનજાદ અકમરે પોતાના દરવાજામાં શેઠ ઈરાની કલાકારો અને ભારતના વિવિધ પ્રતોના ચિત્રકારોને આશ્રય આપી મુનપસેનીનું સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું, અને તે રીતે જહાંગીર તથા શાહજહાં સુધી ચિત્રશૈલીની આ મહાન પરપરા તેના સામંત રાજ્યોમાં પણ આદર મેળવી શકી હતી. પરંતુ જોર મજેનના સમયમાં કદર મુરિસમ આદર્શો પ્રમણે સજીવ આકૃતિઓના ચિત્રો કે સિદ્ધપનો રાજ્ય તરફથી નિષેધ થયો ત્યારે સારા હિંદુ ચિત્રકારોએ હિંદુ સામંતો કે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં આશ્રય શોધ્યો. દિમાયસ પ્રેક્ષ નજીક હોવાથી લખ્યા ચિત્રકાર જૂથ સદા રીતે તે તરફ મગડા પણ ત્યાં મગા પછી તેમનાં ચિત્રોના વિષયો અને આદર્શોમાં મોઢે ફેરેર થયો, જેને પરિણામે આ પ્રદેશની ચિત્રકળામાં એક અભિનવ રંગત અને કલ્પનાવિહારનું આદાલન લહેરાયું.

આ હિંદુ રાજ્યોમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા લોકરથ કથાઓ, વાતઓ, ખીતો અને ધર્મકથાઓ માટે નવો ઉમંગ અને આમદ પ્રકટ થયાં. તેની અસર નીચે ચિત્રકારોને પણ અવનવાં ચિત્રવસ્તુ અને નવા ઉન્મેશો

આવેશવાની તકો ઊભી થઈ જે મુલક દરખાસ્તો નહોતી.

ચિત્રો દ્વારા કેવળ ચિત્રવસ્તુની વારતવિક્ષા જોવા કરતાં પ્રખરે તેના કાવ્યમય વાતાવરણની આનંદસપ્તિ તોફાની પ્રાપ્ત કરી, અને કલાકારોએ પણ ચિત્રોનાં રૂપવિધાનમાં દૃશ્ય ભગતની વારતવિક્ષા આકૃષ્ટિઓને ઉપેક્ષિતે અનેક અનોદમ પ્રતીક્ષાથી ચિત્રની સમવટ વધારી દીધી. દાખલા તરીકે પ્રેમનું પરિવળ જાતાવવા ધેરી કમુગલ ચિત્રશૃંગિ તેમજ બતાવવા; કાળી મેઘધી ધનધૈર રાત્રિ બનાવી રવાના; રંગે ચન્દ્ર બતાવવા; એટલું જ નહિ, કાદ-પાન, જગલ, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ બધાને કવિતાના રૂપક બનાવી રેતા.

ભારતીય ચિત્રકળાનું મુખ્ય લક્ષણ રેખા અને રંગની વિવિધ લીલા કરી બતાવવામાં ગણાવું. પણ પંજમ તરફના દિશાચલ પ્રદેશોમાં આ ખુબીઓનો જે ત્રિતાર થયો છે તેવો ભારતના અન્ય પ્રાંતોમાં થયો નથી રંગકારી સસારલીલાનો અજમ રસાગ્રવાહ આપવામાં આ કામગીરી શૈલીએ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી છે ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રથે અને વૈભવ્ય ભક્તિકાવ્યો તેમજ રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ગીતા વગેરે ઉપરાંત નાયિકાઓ, બારમાસીઓ, ઋતુ વસ્ત્રોનો, રામભગાઓ તેમજ હીર-રાંગ, મીરાં સાહેબ, ચોદિની-મંદીનાલ જેવી લોકકથાઓનાં એ કલાકારોએ જનતા માટે પ્રત્યક્ સ્વપ્ના બનાવ્યાં છે.

મધ્યયુગમાં ધર્મનાં નવાં સ્વરૂપોમાં જે અભિનવ વિકાસ અને જાણીત આપ્યા તેના જુવાળામાં આ કળાને પરિપાક અને પેલણ મળ્યાં. વિખ્યાત કલામર્મી આનંદ કુમારસ્વામીનું યોગ્ય નિદાન છે કે આ ચિત્રકળા તટલાલીન દિલ્લુ ઇવનનું મથાવત્ પ્રતિબિંબ છે. જ્યેષ્ઠકેના મતે તે ઇવન અને કલાને એક તરુએ જાળિતારી સુતરું રેખા છે, એ રેખા ધીર-અંબીર છે, આત્મવિશ્વાસ-સભર છે વિશ્વનાં સૌંદર્યસ્વરૂપોમાં નારીના પ્રતિ આશ્રયપ્રદીત છતાં સંયમપ્રજ્વળ આવી કોઈ રેખા આકર્ષિક મિલિ ન હોઈ શકે. તેમજ તે એક જ મહાવિશ્વનિતો પ્રકાશ પથળ ન હોઈ શકે, તે સમય સંસ્કૃતિની જ નીપજ હોઈ શકે.

આ ચિત્રકળાનો સર્વમાલી ઈતિહાસ હજુ સુધી મળ્યો નથી. ચિત્રો પર ચિત્રકારોનાં નામો પણ કવચિત્ મળે છે. કોઈ વાર તેની પાછળ લોકલિપિમાં લખેલાં દોહાજીવા કે શ્લોકો અને આમનું નામ મળે છે. તે પરથી ઘણાનાં મૂળ તેહરી મહાવાલનાં ગામો હશે એવું અનુમાન થાય છે. ઈ. ૧૬૦૫નાં ધરતીકંપમાં આ ગદવાલ પ્રાંત જે મહાવિનાય પામ્યો તેમાં ઘણા ચિત્રકારો અને તેમના વજનો પણ નાશ પામ્યા હશે પરંતુ કેટલાક ચિદ્વાનોનાં સંશોધનથી મલૂમ પડ્યું છે કે ઈ. ૧૮૨૦માં કાંગડામાં રાજ સસારચંદના દરબારમાં ઘણા કુશળ ચિત્રકારો હતા તેમાં પ્રમુખ ચિત્રકાર તરીકે મોલારામનું નામ મળ્યું છે. તેને રાજ સાથે સીધી સંપર્ક હતો તે ચોતે કાળે રચતો અને તેના પરિવારની વંશાવલી પણ મળી છે તે ઉપરાંત બીજા રથળામાં મોલારામનાં રૂપાંતરવાળી શૈલીના ચિત્રો મળ્યાં છે, જે શૈલીઓ આજે તે તે ગામોનાં નામથી જાણખાતી થઈ છે—જેવી કે કાંચડા, મુલેર, જમ્મુ, જલોલી વગેરે.

ચિત્રોમાં રચાતો પ્રમાણે વિવષ, વરસ, પાંચો, દરેયો અને શીર્ષમાં ફરક પડે છે; પણ સર્વ ઉપર એક જ સંસ્કૃતિ અને સંકલ્પની છાપ રપડે છે, તેથી સર્વને આવરી લેતું ‘પહાડી શૈલી’ નામ તેને આપવામાં આવે છે. મોટે ભાગે ચિત્રો કલાકારનાં નામ વિનાનાં હોય છે, તેમજ એક જ ચિત્રની અનેક દૃશ્ય નંકલો પણ પ્રાપ્ત થાય છે; છતાં કોઈમાં તેની રેખા કે રંગ અથવા આલેખનનાં મુલ્યમાં ભાગ્યે જ ફરક માણ્ય પડે છે.

આ ચિત્રોની કાળિં દલે આખા જગતમાં ફેલાઈ મઈ છે. દરેક ચિત્રનું સમયપથ્થે દર્શન કરતાં તેમાંથી કૃતિ થતા બાવના પ્રકારમાં એક અનેરો થકાર થા સવેદન આપણા મનપર રચાન જમાવે છે. તેના ભાવો, કંપનો અને રૂપવિધાનની અલ્પતા સાથે તેની સુકુચાર રેખાવલી અને સમયમથી પ્રાપ્ત થતી આનંદ-સપ્તિ માટે તે ચિત્રો મેગવવાને દુનિયાંકારમાં રૂપમાં જગી છે જ્યે જ્યે આ ચિત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમજ તેને મહામુલ્યે ખજાનો માને છે.

કાંગડા શૈલી મુલક અને રાજપૂત ચિત્રશૈલીના પરિપાકનું એક પારિજાત છે. તેમાં રાજપૂત કવિતાની [અનુસંધાન પાન ૫૪]

મોરકોમાંનું ભારતીય પ્રદર્શન

મોરકો ઉપર જમત ભરતી નબર મંડાયેલી વિશ્વના બે વિશાળ સામ્રવાદી દેશો રશિયા અને ચીન વચ્ચે પડેલી વૈચારિક મતભેદની તક સમિત્વા બંને દેશોના પ્રતિનિધિઓ ત્યાં એકજ મળ્યા હતા બીજા બાજુ રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન જેવી મહાસત્તાઓના અણુખેડોથી ત સેલું જમત રાહતનો આશ પેચી શકે એ માટે અમેરિકા, બ્રિટન અને રશિયાના ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રતિનિધિઓ અણુપ્રવેશમંધી કરવા માટે મોરકોમાં આ દેકેલે જ મળી રહ્યા હતા.

તો ત્રીજા બાજુથી ભારત અને રશિયા વચ્ચેના વ્યાપારિક સંબંધો વધુ વિકસાવવા માટે એક ભારતીય પ્રદર્શન પણ ત્યાં યોજાયેલું હતું પેલી રાજદ્વારી મતબુઓ અત્યંત ગુપ્ત વાતાવરણમાં ચાલતી રહી પરંતુ આ ભારતીય પ્રદર્શન નિહાળવા માટેનાં દાર સૌને માટે ખુલ્લા હતા.

૧૦ લાખ વસ્તુઓ

લગભગ એક મહિના સુધી ખુલ્લુ રહેનાર આ પ્રદર્શન રશિયાના વ્યાપ્રધાન શ્રી ખુસ્યોવના દાયે ખુલ્લુ મુકાધું અત્યારે સુધીમાં ભારતે પરદેશોમાં અનેક પ્રદર્શનો યોજ્યાં છે. પરંતુ મોરકોમાંનું આ પ્રદર્શન સૌથી મોટું પ્રદર્શન હતું ભારતની સાર્વકારિક પ્રતિષ્ઠા, પેતીવાદી ક્ષેત્રે તેમજ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ભારતે મેળવેલી સિદ્ધિઓનું પ્રદર્શનમાં આકેર ફર્જન દર્શાવવામાં આવેલું આ પ્રદર્શન ભારત સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ, ખાનગી ઉદ્યોગો અને બહેર કાષ્ટકર્તાઓના સમુક્ત પરિશ્રમનું ફળ હતું. બહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોના લગભગ ૮૫૦ જેટલા ઉદ્યોગોની—ખુદથી માંડીને રેલવેનાં એન્જનો સુધીની—૧૦ લાખ જેટલી વસ્તુઓ આ પ્રદર્શનમાં આકર્ષક દબે મોડવવામાં આવેલી હતી.

એમાં એક બાજુએ ભારતનાં ચિલ ઉદ્યોગની અનેક ભતનાં કાપડની વાનગીઓ તો બીજા બાજુ ભારતના દાયશાળ અને ગદ ઉદ્યોગોની વાનગીઓ

છે તો ત્રીજા બાજુ બીનની વાનગીઓ છે, આમ બહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોના કલાપૂર્ણ મડપેએ ભારતના પ્રદર્શનની ભાતમાં જોર વધારો કર્યો છે.

પ્રદર્શનમાં વધુ આકર્ષણનું કેન્દ્ર હોય તો તે ભારતના કૃષિકેત્રનો મડપ. રશિયાના બમરમાં અત્યાર સુધી ભારતની તમાકુ કાલુ અને બીજા મેવા તથા મરીમસાલાની ધખી માંગ રહી છે એ દષ્ટિથી આ સધર્ગા ઉત્પાદનો અને તેને લગતાં સાધનોને પ્રદર્શનમાં મહોળા પાયા ઉપર રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

સાર્વકુલિક ક્ષેત્રે પણ

પ્રદર્શનમાં ભારતના સાર્વકુલિક અને સાર્વકારિક ક્ષેત્રને પણ ઉવેખવામાં હોતું આવ્યું પ્રદર્શનના મુખ્ય પ્રવેશદાર પાસે જ ખાસ મોગલ દબમાં બનાવાયેલા ફેજર્માં કુવારાઓ મોડવવામાં આવેલા છે, સદેશ પનારદ-રમથી બનાવાયેલ પૂરા કદના બે બે દાયીઓ પ્રવેશ-દારની નબદીક જ બીમા કરવામાં આવ્યા હતા, અને દરથી જોનારની આંખમાં તરત વસી જાય એવા આઠ અશોકસ્ત લો એની પાસે જ ખડા કરવામાં આવ્યા હતા આ સ્તભોની વચ્ચે એક સોનેરી સિંહ પણ મોડવવામાં આવેલો આ આખું દરબ ફર્જના મન ઉપર ભારતના મોરવની અને ભારતના વિકાસની અમીટ છાપ મુકી એવું હતું જાય છે. અંદર દાખલ થયા પછી પણ નબર નાખે ત્યાં જોનારને નરી ભારતીયતાનાં જ દર્શન થતાં

પ્રદર્શનના ઇમ્બ ઉપર મદારમાં માર્ચીશની મૂર્તિ રાખવામાં આવી હતી, અને એની પાછળ શ્રી. નહેરૂ તથા શ્રી. ખુસ્યોવ સિમત સાથે હસ્તધ્વન કરી રહ્યા છે, એવું વિશાળ ચિત્ર મુકવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનની ચિલકુલ મથાળે નામીદિવિધિમાં “ભારત” અને રશિયન સિધિમાં “યુનિયા” એવા બુદ્ધતકાય અક્રોશ લાકડામાં કોતરીને મુકવામાં આવ્યા હતા

ખજુરાહો અને મદુરા

અંદર દાખલ થતાં જ દર્શકને ખજુરાહો અને

સામ્યવાદ જે 'મોનોલેથિક' ઇમારતના ભેર પર ઊભો છે, અને દલિતપતિત દુનિયાને જે 'અવતારી-ઉદ્ધારક-પયગંબરી' (Messianic) આભામાં આંજવાની શક્તિ ઉપર તે મુસ્તાક છે, અને જે, 'મિશનરી' ધગશ અને 'ફ્રીજ શિસ્ત'ના આવેશમાં અનેક આંતરિક સંઘર્ષોની હુયાતીને જ મૂળથી ડાંલવા શક્તિમાન થયો રહ્યો છે, અને જે અતિ જટિલ 'ડાયલેક્ટિકલ મટિરિયાલિઝમ'ના તત્ત્વજ્ઞાનના રસાયણમાં ગમે તેવા જાગેલા સંઘર્ષોને ઓગાળી દીધાનો દાવો કરતો આવ્યો છે, એજ 'મોનોલેથિક' ઇમારત, એજ 'ડાયલેક્ટિકલ' સિદ્ધાન્તસૂત્રો, ઝનૂની ધગશ તથા લોખંડી શિસ્ત આંતરિક વિસંવાદ બની એને પોતાને જ માથે આખરી મૃત્યુધંટ બલ્લવવાનું સાધન બની શકે એમ છે - એ રહસ્યની, આટલે વરસે, અણુધારી રીતે, રશિયા અને ચીનનો સંઘર્ષ આગાહી કરી રહેલ છે.

મુકત વિશ્વને માટે આ ઘટના અસાધારણ દુરગામી પરિણામહાયી નીવડે એવી શક્યતા વધુ સ્પષ્ટ બની રહી છે. આ સંઘર્ષ કેવળ એક દેશનો બીજા દેશ સામેનો નથી, કેવળ એક સત્તાજૂથનો બીજા સત્તાજૂથ સામેનો નથી. આજે તમામ દેશોની અંદરના સામ્યવાદી પક્ષમાં બે (રશિયાર્થ-ચીની) સામસામા મોરચા મંડાયા છે, અને દરેક દેશમાં એમનો વિશ્વ દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ કાતિલ બની રહ્યો છે. બદલે સામ્યવાદીઓ માટે 'બ્રુક્લા દુરમન' કરતાં 'અંદરનો વિરોધી' વધુ ખતરનાક છે, અને એને નામશેષ કરવામાં તેઓ દુરમત સામેનાં બધાં જ સાધનો અને ઈલાજો, વધુ કુનેહપૂર્વક અને કુટિલ રીતે, વાપરવામાં પોતાના આખરી ધ્યેયની જ સાધનાનો સંતોષ લઈ રહ્યા છે !

કેમ જાણે, સદા કાળ માટે સરબમેદી મનાતી 'મોનોલેથિક' - એકશીલાવાળી અખંડ, અને સનાતન સત્યના ઇન્જરાવાળી ઇમારતમા જ, કેવળ રશિયાર્થ-ચીની એવાં બે જ નહિ, અનેક આકારો અને સત્યો, સળવળી રહ્યાં છે - અલબત્ત, એ દરેક અંતે તો, વળી પાછી પોતાના જ ઇન્જરાવાળી નવી મોનોલેથિક ઇમારત રચવાના જ જ્રમમાં આવેશમય આંતરવિશ્વ જોલી રહ્યા છે.

આજે નિશ્ચિત પરિણામની આગાહી શક્ય નથી, થોડાં પલ્લુ નથી. બીજાં પરિણામ ગમે ત્યારે ગમે તે આવે, પણ એટલું તો નિશ્ચિતિ જ છે કે હવે પછી સામ્યવાદ માટે જૂનોપુરાણો દેહ ટકાવી રાખવો શક્ય જ નથી. સામ્યવાદના પોતાના આંતરવિરોધો હવે એટલા બધા જાગ્યા છે અને જાણવિરોધો એટલા પરિપક્વ બન્યા છે કે, એકે રીતે, પુરાણ અખંડ કલેવર ટકી શકે એમ છે જ નહિ.

આવી આ અસાધારણ પરિણામવાળી ઘટનાની આલોચના, તેનાં વિવિધ પાસાંઓની પર્યેષણા આજને તબક્કે અતિ મહત્વની છે.

૧. ચીની ક્રાંતિનો કપરો કાળ [૧૯૨૩ થી ૧૯૫૨]

રશિયા અને ચીન વચ્ચેના સંઘર્ષ આજના સ્વરૂપે બહારિયત રીતે, ૧૯૫૭ થી શરૂ થયેલા પરંતુ એનાં મૂળિયાં અનેક વરસ પુરાણાં છે. ૧૯૧૭માં આ ધરતી પર કેવળ રશિયામાં જ સામ્યવાદે નવેત્સવો જન્મ ધારણ કર્યો હતો, અને તે ૧૯૪૦નાં વરસોમાં તે પોતાની હસ્તી ટકાવી રાખવાની લાંબામાં લંબા પ્રકારે મથી રહ્યો હતો.

ત્યારે રશિયાના ખેડોશી અને એશિયાના એક મહાકાય પુરાતન રાષ્ટ્રમાં, ૧૯૨૨ માં, સામ્યવાદી પક્ષ જન્મ ધારણ કરી 'રાષ્ટ્રવાદ'ની આશયમાં પોતાના મૂળિયાં ઊડાં નાખી રહ્યો હતો. રશિયાની સામ્યવાદી સત્તાએ આરંભમાં એને ઉત્તેજન આપવામાં પોતાનું હિત જોયું અને એ પશ્ચીમી નેતાગીરી અને નીતિરીતિને પોતાની રીતે પાટ આપવાનું હોશિ હોશ કર્યું. 'અરુ' પરંતુ ચીનની આંતરિક પરિસ્થિતિ જટિલ હતી. ત્યાં સુન્યાત-સેનની રાષ્ટ્રીય સરકાર કમજોર હતી. અને સામ્યવાદી પક્ષ પણ પા પા-પગથી માડતો હતો. રશિયાએ બારે કુનેહપૂર્વક નળને સહાય કરી, સામ્યવાદી પક્ષને સહાય કરવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રવાદી સરકાર કોમિન્ટર્ન તથા તેની સરકારને શિસ્તગદ સૈન્ય શક્તિથી તૈયાર કરવામાં સહાય કરી. ૧૯૨૩માં બંને સરકારો વચ્ચે કોનિકારી ગૌત્રી બેઠાણુ થયું પરંતુ એ અપ્રત્યક્ષ નીવડ્યું. સુન્યાત-સેનનું અવસાન થયા બાદ, ચાંગ કાઈ-સેકના અમલ દરમ્યાન ૧૯૨૭માં 'રાષ્ટ્રવાદ' અને 'સામ્યવાદ' વચ્ચે અનિવાર્ય સંઘર્ષ આવી ઊભો રહ્યો. રશિયન સહાયકોએ પાછા જતું પડ્યું. ખીણ ગાણુ રશિયામાં પણ ૧૯૨૪ માં લેનિનનું અવસાન થયા બાદ સ્તાલિનના હાથમાં વિષસામ્યવાદનાં સૂત્રો આવ્યાં.

માઓનિંગ વનવાસ

૧૯૨૭ પછી ચીનના સામ્યવાદી પક્ષને અપાર મુશ્કેલીઓ અને ખાનાખરાણીમાંથી જસાર થવાના દિવસો આવ્યા. એમ જણાય છે કે, આ અતિ કપરાં વરસો દરમ્યાન રશિયાની ભાએ જ કરી સહાય કે દોરવણી ચીની સામ્યવાદને પ્રાસ થઈ હશે કદાચ ગણિયા પોતે જ

પોતાની આંતરિક સમસ્યાઓમાં ફળી ગયું હતું (સ્તાલિન-ટ્રોટ્સ્કી સંઘર્ષ) ત્યારે અતિ ઉમ્ર બન્યો હતો, અને ખેતી-નીતિ વચ્ચે બારે વિસવાદો જન્મ્યા હતા)

ચીનના સામ્યવાદી પક્ષમાં જ નીતિ-રીતિના બાગવાડ થયા હતા ૨૦ લાખ ખેડોતોની 'ગેગિકા સેના,' અડી કરનાર માઓ ત્સીન-તુંગે પાટોની નેતાગીરીમાંથી છૂટા થઈ 'વનવાસ' સ્વીકાર્યો હતો (૧૯૨૭), અને તેનું સ્થાન પૂરવા 'રશિયા ટ્રેઈન્ડ' શિષ્ય શાઓ-ચી અને માઓ એન-લાઈ આવળ આવી રહ્યા હતા. માઓ પોતાના 'વનવાસ' દરમ્યાન પૂર્વ અને દક્ષિણ ચીનના પ્રદેશોમાં, સ્વતંત્ર સૈન્યવિન-લાલ સંસ્કાર સ્થાપીને પોતાની લોકાંત જમાવી રહ્યો હતો; ત્યારે, સામ્યવાદી પક્ષ શિ-સાન, યુ-ચી-સુ-પૈ ન્યા વામમંડળી અંધ સાહસખોર નીતિનો મોગ બની ઊન્નભિન્ન બની ગયો હતો. પક્ષ, ટ્રેડ યુનિન, યુવક દળો, વગેરે સંગઠનોનું સત્તાનાશ વળી ગયું હતું. અને બચેલા અનેક નેતાઓ માઓના મુરશિન લાલ પ્રદેશમાં સંરક્ષણ મેળવવા ભાગી નીકળ્યા હતા! પરંતુ આ સ્વતંત્ર લાલ પ્રદેશો પણ હવે મુશ્કિલ ન રહ્યા; અને માઓએ ત્રણ લાખ ગેરિકા સૈનિકો સાથે ૮૦૦૦ માઈલની મહાકૂચ ઉત્તર તરફ આરબી. ત્યાં જપાનીઓના હુલ્લા શરૂ થઈ ગયા હતા અને ચાંગ કાઈ-સેકે પીછેહઠ કરવા માંડી હતી.

આમ, આઠ વરસના 'વનવાસ' બાદ, ૧૯૩૫ માં માઓને હાથ સામ્યવાદી પક્ષનું સુકાન પાછું આવ્યું, અને તેનાજ નેતૃત્વ નીચે ૧૯૪૯માં ચીની સામ્યવાદી પક્ષે સત્તા કબજે કરી.

૧૯૨૬ થી ૧૯૪૯ દરમ્યાનનાં ૨૩ વર્ષના આ અત્યંત કસોટી અને કટોકટીના લાંબા ગાળા દરમ્યાન આપણે બોર્ષ શકીએ છીએ કે, રશિયાની ભાએ જ કરી સહાય ચીનને મળી છે બલકે ઇતિહાસ તો એનું સૂચવે છે કે,-

૧૯૧૬-૨૭ દરમ્યાન સ્તાલિને રાષ્ટ્રવાદી યાંગ-

રાષ્ટ્રીય વિકાસની રૂઢામણને ટાળવાની અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વસોધી બંનેથી તળ આલોહવા દૂર કરવાની આવશ્યકતા જિલ્લી અર્થ ગર્થ હતી — એ વાત કુશ્યોવને તે દિવસોમાં સમજ્ય અર્થ હતી એટલી સ્પષ્ટ જીજ્ઞાસોને નહિ વસ્તાઈ હોય; એટલે જ તેો ત્યારે કુશ્યોવે સારા પ્રમાણમાં જોણ્યો ખેડીને ય ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસમાં રશિયાના ૨૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ અને દુનિયાભરના સામ્યવાદી પક્ષોના નેતાઓ સમક્ષ સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદનાં કરતૂતો અને પરિણામો ઉપર જે પ્રકારે વીંચ્યા તેથી, જેઓ તમામ પરિસ્થિતિથી પૂરેપૂરા વાકેફ ન હતા તેમણે ભારે અથંગો અનુભવ્યો, અને જેઓ ઠીક ઠીક વાકેફ હતા એમણે ય કુશ્યોવના ઉછાછળા લાગે તેવા પ્રકારે સાલજી આઘાત અનુભવ્યો.

પરંતુ, દુનિયાના લોકશાહી વિકાસની દૃષ્ટિએ આ ઘટના અસાધારણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વની અને દૂરગામી પરિણામો લાવનારી હતી.

હવે પછી કોઈ એક સામ્યવાદી સત્તાની, દુનિયાના સામ્યવાદી આંદોલન ઉપરની, ઇબ્રાહીમી ચક્ર અશક્ય બનાવી મૂકે અને આગળ જતાં સામ્યવાદી સંગઠનો બહુકેન્દ્રી (Polycentric) બને, અતે તે લોકશાહી વલણને પોષાક અને એવી આ ઘટના હતી. આ સંભાવનાથી અનેક દેસોના સામ્યવાદી પક્ષો ફેફડી ઊઠ્યા ય ખરા, પરંતુ ત્યારે રશિયાની ‘વહીલશાહી’ નીચે ગુંજળાઈ રહેલી પૂર્વ — યુરોપી સામ્યવાદી સત્તાઓને, આ ઘટનામાં ‘ગર્ભિત આશીર્વાદ’ દેખાયો હશે એવું તે પછીના તરતના બનાવો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથોસાથ, આ એક ઘટના રશિયા અને ચીન વચ્ચેના સંબંધમાંય એક નવોજ વળાંક લાવનારું નિમિત્ત બની ગઈ. એ પછી ચીને રશિયાની ઇબ્રાહીમી આગેવાનીને મહાત કરીને દુનિયાના સામ્યવાદી આંદોલનની સરદારી હાંસલ કરવા, પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ અને સામ્યવાદી સિદ્ધાન્ત સૂત્રોની દૃષ્ટિએ, ભારે કૂનેહ અને પ્રધાઈપૂર્વક, જે પેંતરા ગોઠવ્યા અને કારવાઈ એા કરી, જે અસાધારણ અપખતાલરી રાષ્ટ્રીય-આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજનીતિ અખત્યાર કરી અને અતે આવેશમાં આવી આખી દુનિયાને માથે સર્વનાશ ઉતારનારી ‘શુદ્ધ ક્રાંતિ’ની રણ-ખજરી બબલી તે જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે.

૨: કુશ્યોવ-યુગનો આતશ [૧૯૫૩-૧૯૬૨]

સલુકાઈલયાં સંબધો

ચીનમાં સામ્યવાદી સત્તા સ્થાપન થવા પછીનાં આરંભનાં પાંચેક વર્ષ દરમ્યાન તો, વિદેશી અખાસી પ્રવાસીઓનીય આંખે એક વાત અડચા વિના સ્વી ન હતી કે :—

ચીની પોતાની પ્રજા સમક્ષ જીવન અને અવ-હાર તથા વિકાસની બાબતોમાં રશિયાઈ મોડેલ જોરો કરી દીધો હતો. રશિયાઈ પ્રગતિનાં પ્રદર્શનો અને રશિયાઈ સિદ્ધિની પ્રજા સાથેો શુખ્ધ વક્ષણ બની મચું હતું રશિયાઈ ટેકનિકિયો અને અધનો એનાં શુખ્ધ વાદકો હતો

ગ્રંથિયાર્થ સાહિત્ય-પુરતકો અને સામર્થ્યોએ જીવન તમામ વિદેશી સાહિત્યને દાસેથી દીધું હતું.

* વધુમાં, એસ. ચંદ્રશેખર ફન 'કમ્યુનિસ્ટ ચાર્જના ૬-૩' જણાવે છે-

'હોટોમાં 'મેનુ (બોબનવાદી) અને ઘિયેટરોમાં જાહેરાતો, રેલવે સ્ટેશનો વિમાની મથકો ઉપરનાં સૂચનો તથા પ્રવાસીઓને માટેની માહિતીઓ સુદાં ચીની અને રશિયન બંને ભાષામાં જોવામાં આવવાની હતી. x x હારખાનામાં 'સોવિયેન-નિષ્ણાનોની નિસ્વાર્થ સેવાઓ'ની વાતો થતી; ચીનમાં સુકડેનથી કેન્ટોન સુધી રશિયન નૃત્ય, રશિયન સાહિત્ય, રશિયન શિક્ષણનું આક્રમણ વરતાતું હતું.'

ગ્રંથિયાર્થે પણ પોતાના તરફથી ચીનની વિશિષ્ટ કૃતિ અને "નિસક્ષ્ય સિદ્ધિઓ"ની બાગેજાર પ્રસસા કરવા માંડી હતી, અને ૧૯૫૪ના જાકોટાનમાં ૫૨૦ હરેક રૂબલની લેન આપીને, તથા વસ્ત્રામયી, ટેકનિ-શિયનો અને ઇતર સહાય દારા, ખીક યાત્રી હતી. સોવિયેતે લશ્કરી નિષ્ણાનો અને સાધનો આપવામાં પણ તત્પરતા દાખવી હતી.

એ વિષે શકા નથી કે આરંભના આ વરસો દરમ્યાન ચીની સેનાને અને ચીની ઉદ્યોગોને આધુનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ગ્રંથિયાર્થ સહાયને પ્રતાપે.

(અલમત ચીનની જર્જિવાનની દૃષ્ટિએ જોતાં, એકદર આ સહાયની રકમ તથા પ્રમાણ કંઈ અસાધરણ મોટાં થ ન હતાં.) વળી ગ્રંથિયાર્થે ૧૯૫૦માં ચીનમાં સ્થાપેલી જોર્જન્ટ રોકેટ કંપનીઓ (આર્થિક વર્ચક્ષતા સાધન રૂપ) બંધ કરવા તથા પોર્ટ આર્થરનું રિયાર્થ મથક ૧૯૫૫ના મે સુધીમાં પાણુ સુપ્રત કરી દેવાય સ્વીકાર્યું હતું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સૈન્ય નીતિ

ખીજ રીતે, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના સ્તેચ, ચીની નીતિ ૧૯૫૪થી ૧૯૫૬ દરમ્યાન ઠીક ઠીક સૌમ્ય હતી.

૧૯૫૪ : 'શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ'નો એશિયામાં

ખાસ વિસ્તાર કરેલ (પ્રતિબાદોની સ્થાપના સામેની નીતિ.)

૧૯૫૪-૫૬ : ફેમાંસા પાણું મેગવવા બંને, અને ખીજ આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષોના ઉકેલ પરત્વે, મુખ્ય એક વાટાઘાટો ઉપર રાખી પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને અસર મજબૂત બનાવવા; આ માટે "એશિયન કોન્ફરન્સ," "બાન્કુગ મન્દિર"નો સાધનો તરફ ઉપયોગ કરવા.

આ બધા છતાં આ વરસો દરમ્યાન જ અટકાવ ન હતો જાગૃતિ એવું નથી.

ગ્રંથિયાર્થે જપાન સાથેના સંબંધો પુનઃ સ્થાપવા સ્વનત્ર રીતે પ્રયાસ કર્યો જેમાં ચીનનાં હિતોનો વિચાર ન કરવામાં આવ્યો. (૧૯૫૪ સપ્ટેમ્બર તથા ૧૯૫૫)

૧૯૫૫ના અંતમાં કુશ્વેવ અને છુલાગિને ભારત, યલ્લદેશ અને અધ્યાનિસ્તાનમાં પ્રવાસ ખેડ્યો, અને આ બધા અદ્યક્ષિન ગ્રંથોને સહાયની આસા આપી; કાશિમગના કિસ્સામાં પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ ભારતને ટેકો આપ્યો. ચીનને આ બધામાં એવું લાગ્યું કે એશિયામાંની ચીનની અસર સામે ગ્રંથિયાર્થ પોતાની અસર વધારવા મથે છે.

અને ગ્રંથિયાર્થે જુઓસ્લાવીયા સાથે સંબંધ સુધારી ગ્લ્યુ હતું ત્યારે યુગોસ્લાવીયા સાથે ચીન દોસ્તી બાંધી રહ્યું હતું - ગ્રંથિયાર્થ સામે પોતાની અસર વધારવા (૧૯૫૫ નવેમ્બર)

બનેલી રમત ચાલુ હતી

આઝોનું માથું ફરવા માંડ્યું

"૧૯૫૬થી ચીનનું માથું ફરવા માંડ્યું હતું. ચીન મહાન સત્તા છે, આખી દુનિયાની પરિસ્થિતિ ઉપર અસર કરવા તે સક્તિમાન છે," અને "૧૯૩૫ પછી આઝોની નીતિ કદી ખોટી પડી નથી," તથા "માનવજાતના ઇતિહાસમાં ચીનના જેવું અત્યંત લોકશાહી, અત્યંત કાર્યકુશળ અને અત્યંત સમર્થિત મળતર કદી હતું નહિ." (૮મો પાર્ટી કોંગ્રેસ, ૧૯૫૬ સપ્ટેમ્બર) એવા દાવાઓ થઈ ચુક્યા હતા એશિયા અને આફ્રિકામાં ચીનની અસર જામવા માંડી હતી એવું દવે એમને સરચાનવાદીઓ સામે કોશકરવાની તક પણ જણાતી હતી.

ત્યાં વળી રશિયાની ૨૦મી કોમિસર્ગા સ્નાયિન-પૂર્ણ
પર પ્રદાર થયા; તેના પરિણામ રૂપે જાણે પોલીસમાં
અને હોજરીમાં બળવાઓ જાણે મુશ્કેલીમાં જોને
હમરોડી બળવાખોરો માટે પ્રમદ કરી પાછાથી, હાજરદાર
જવાનો બચવડાતા, હોજરીને દમથી નાબૂદમાં રશિયાને
ટેકા આપ્યો. અને આઓએના-સાથ પોલીસ તથા હોજરી-
ના પ્રવાસે પહોંચી થ ગયો. ત્યાં જોણે રશિયાઈ
'વડીલસાથી' ની ટીકા કરી; અને આ બડાજે રી પાછળ
સુએસનાવાનો દાય હોવાનું જણાતાં તેની ટીકા કરી
(ત્યારે રશિયાએ પણ આજ કારણે યુગોરલોચીઆની
આવી ટીકા કરી હતી) આ પ્રવાસને અંતે, ચીનને
રશિયાની પકડ નીચેના પૂર્વપ્રેરેથી સામ્યવાદી દેશોમાં
પ્રત્યેસાદ કરવાની સોનેરી તક મળી ગઈ ચરમાં
તેણે મમ્મરથી તરીકે અને હાથીના વરમોમાં રશિયાની
સામે પોતાની અસર લેખી કરવા પ્રયાસો કર્યા થ બગ
અવળો-સવળો બેવડો બહુ !

૧૯૫૬ એસતાં જ ચીનનો મિજાજ ઓર હજા
ધાતુ કરી રહ્યો હતો. ધર આંગળે "પ્રચલ સિદ્ધિ"
(Big leap) નો રાલો શરૂ થયો હતો, અને આઓને
ભારત, બ્રહ્મદેવ, પાકિસ્તાન, હોંગકોંગ, નેપાલ, સિંગાપોર,
આફઘાનિસ્તાનના પ્રવાસોને અંતે, એકિષામાં પોતાની
ભાગવત દહાડાં કરી આઓનો સતોષ હતો

એટલે જ હાલ્ય બધું અનુભવી સમજીને, ધર આંગળે
'હજાર નીતી' નો અખતરાય ચરૂ કર્યો : "સેક્ટોર
સુમનો બલે ખીસો, સેક્ટોર વિખાસો બલે વહેલ"

પરંતુ બે મહિનામાં ખીસોલા સુમનોને કાંટા લેખી
કુદી નાબૂદમાં આવ્યાં હતાં !

આંદે ૧૯૫૭નાં નવેમ્બરમાં વિજ્ઞાની યાજ્ઞિકોની
સામ્યવાદી સલાઓની 'શરિષ્ઠ યજ્ઞ' ત્યારે માઓએ
માથું ઝુમાવી દીધું હતું :

૧૯૫૭ ઓગસ્ટમાં રશિયાએ અણુસત્રો (ICBM)
નો અંખતરો સિદ્ધિ કર્યો હતો; અને ઓક્ટોબર - નવે-
મ્બરમાં 'રંધુતનિક' હાથી વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે અણુસત્ર સિદ્ધિ
હાંસલ કરી હતી. માઓએ જાહેર કરી દીધું કે હવે મૂલીવાદ
અને 'સામ્યવાદ' વચ્ચેની તુલા સામ્યવાદને પક્ષે નિશ્ચિત
રીતે નમી ગઈ છે. શાંતિમય સહ અસ્તિત્વની ચરજ

અને ફરજ દુરમોને માથે ઈ.સામ્યવાદ માટે શાંતિનોદીઓ
સામે તેમના દેશની અંદરની પ્રજાની હલોટ હિમારવાનો
મેકા આવી મેલો છે - તક થશે તે બુડા અને આપણા !
The East wind is now prevailing over
the west wind !

ત્યારે કુશોરનો નીતિ કમલ : તાકાત મેળવીને
સામ્યવાદી પૂર્વક આજગ વધતી હતી. છતાં પરિવર્તના
મોનિટરિંગમાં, એકદર રશિયાઈ નીનિતો વિજય હોવા
છતાં, ચીની હયાબુનો એમાં સારો એવો પડાયો પડાયો.

‘કોંત્રિકારી અધિરાઈ’

૧૯૫૮ સરખાં થતાં તે ચીનની કોનિકારી અધિરાઈ-
દેખાવા લાગી લેખનેાનખા આંતરવિમ્બદની કોટકરી-
નાગી ત્યારે ચીને યા હોલ કરી પડેલું વજ્રજાંજાળું.
પરંતુ રશિયા એમાં સડોવાયુ ધનું દુશ્મોવે કહી નાખ્યું.
"Any fool can start a war; the problem
is how to stop it" અને તેણે સમાધાન માટેની
અધ્યક્ષીમાં ચીનને જાહેરે ચારતનું નામ મૂક્યું !

પરંતુ, લેખનેાનખા લાકો જરાના ધીમે પડે ત્યાં
તે ચીને પોતાના દરતકનું પત્રકું બરી દીધું. 'ફોર્મોસા
ટાપુ હજી આંધ્ર કાઈ રોકેને લાલે દેનો અને અમેરિકાની
ફોર્મ ત્યાં પડી પાધરી હતી. 'છતાં પાછુના જા'ટાપુ
કવીમેલ હિપર બેમમમોરો કરીને જોણે વાતાવરણ તમ
કરી દીધું !

આની પાછળ પોતાના દેસમાં કોટકટીનું વાતાવરણ
લેખું કરી ઉતાવળે, સદકારી મડળીઓમાંથી
કમ્યુનો ખડાં કરવાની દાનન હતી વળી કમ્યુનો
દાર રશિયા કરતાં થ પહેલા સામ્યવાદની કક્ષાએ
પહોંચી જવાનો મનોરથ હતો.

જે કે, આ વરસ દરમ્યાન જ કુશોવે ચીનનો
પ્રવાસ બેઠ્યો (જુલૈઃ) અને ચીને એને 'કોંગ
આવકાર' આપેલ છતાં કુશોવે નવી આર્થિક સહાયની
(૪૪ ઔદ્યોગિક મથકો આપી આપવાની) કબુલાત આપી
અખર ધૂંધવાદ

૧૯૫૯ના આરબો (ફેબ્રુઆરી) રશિયાની ૨૧મી
પાર્ટી કોમિસ મળી આ અપાઉ જ ચીનનો 'કમ્યુનો
દારો સામ્યવાદનો દૂકો સ્વેલો' જોઈ કોઈ દેસો અને

જનિ, ધીરો, પ્રાણવાર્ધા જ્વાલી હતી. આ ક્રેડિસમાં એમને આધ્યાસન (અને ચીમકોય) આપવામાં આવ્યાં. “જાણ, સામ્યવાદી રંગો, લગભગ એક જ સમયે સામ્યવાદી રક્ષાએ પ્રવેશ કર્યો.”...

આ પછી તરત (માર્ચમાં) નિમેટમાં જડ થયું. દક્ષિણમાં ભારત, આખરે અને ચીનના ધૂધરાટનો પાર ન રહ્યો. ત્યારે રશિયાએ ભારતને ટેકા આપતું વલણ દર્શાવ્યું. એટલું જ નહીં, ભારતને મદદ આપવી ચાલુ રાખી. ચીનનો રોષ ફરી નીકળ્યો : એણે નહેરુ, નાસર - સોને ક્રોડ્યા. અને ભારતની સરદાર ઉપર યોને પ્રથમ વાર ગોળીબાર કરી વાતાવરણ વળી તંત્ર બનાવ્યું. રશિયાને મિનસામ્યવાદી ભાસ સાથેના તેના સંબંધમાંથી પાછા પાળાઈને આ મુરખો હજે; પણ તેમ નિષ્ફળ ગયો.

કુશોવ એને રતે અગ્રણ વધ્યો. સપ્ટેમ્બરમાં તે અમેરિકાની સુલાકાતે ઝીપાયો - શિખર પરિવહની તૈયારી રીડે. યુનોમાં એણે કાપણ કરતાં કહી પણ નાખ્યું કે : “આઈઝન-હોવરે આંતરરાષ્ટ્રીય તત્ત્વ સ્થિતિ ટાળવાની જરૂરિયાત સ્વીકારી છે...”

“શુદ્ધ ક્રાંતિકારી” ચીન માટે આ વેલુ અસલ હતી. કુશોવ અમેરિકાથી ચીનના બીજા વારના પ્રવાસે પોતાઓ ત્યારે તેને “નીકારાનો આવકાર” મળ્યો અને વિદાય વેળાએ બંને પક્ષના સદિવાસ નિવેદનને બદલે અમગ અલગ નિવેદનો નીકળ્યા.

“સિદ્ધાન્ત સ્થર્થોના આવેશ

૧૯૬૦ એપ્રિલમાં લેનિનની ૬૦ થી અર્ધશતિયિના નિમિત્તેના લાઘવ લઈ ચીનો સામ્યવાદી પરિણેએ “શુદ્ધ ક્રાંતિવાદ” ઉપર સિદ્ધાન્ત સ્થર્થ (“ધૂલું છંદો લેનિનવાદ”) શરૂ કરી દીધી. શાહીયાદીઓ સાથેના સહઅસ્તિત્વને નિરરક્ષારી નાખ્યો, અને—કુશોવ પૂર્વપશ્ચિમની શિખર પરિવહમાં ચીનની હાજરી વિના જ લાગ લે તે પૂર્વે તેા કમારેણ મયાની દીધી. દરમ્યાન અમેરિકાના ધૂર-વિમાનની રશિયા-ચીની ધૂસળ-ખોરીએ બળનામાં પ્રદેશ ઘેસુ હતું; અને અતે, આઈઝન-હોવરે માફી ન માગી એવું કારણ આપી “શિખર પરિવહ તોડીને કુશોવ પાકો કર્યો.”

તત્કાલાએ એ દીઠી-હિઠાવી :

“૧૯૪૬ લોકોએ રે-આઈઝન-હોવરને ચાલત-ચાલક માનવી તરીકે પ્રક્ટર્યો હતો...” અને આઠિ યુનોની બનરવ એસેમ્બલીમાં કુશોવે ઉચ્ચારેલાં વચનો : “નિયંત્રકોફરસ્કુ થતાં પશ્ચિમ એ નાણાં પછાત રંગોના લાભમાં વાપર્યો” — એવીય દરિયા-હિઠાવી

જૂન (૧૯૬૦) માં રમાઈવાની સામ્યવાદી પરિવહનો. આ આઠિ, ચીનના એક પ્રધાને (માર્કસ પેર) ચીનમાં ચાલી રહેલી પ્રક્રિતિ અને વિચારણાને હેવાલ કુશોવને જહેવાલનો હતો; તેને માટે તેને ચીની સરકારે પ્રધાનપદેથી કાઢી મુક્યો હતો. આ સુધા પર આ પંચિવદમાં ધર્મલુ વધી ગયું

આ પછી પહેલી જ વાર રશિયાએ “પ્રાવદા”માં ચીનોનીનિતો બવાળ આપવાનું શરૂ કર્યું; અને ૧૯૬૦ના ઓગષ્ટમાં તેણે પોતાના નિષ્ણુતોને ચીનમાંથી પાછા બોલાવી લઈ ચીનને ભારે મુશ્કેલીમાં નાખી દીધું...

૧૯૬૦ ના અંતમાં (નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં) વિશ્વના ૮૧ સામ્યવાદી પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની પ્રથમ પરિષદ મોસ્કોમાં ભળી — એક મહિનાથી વધુ સમયની વાટાઘાટોને અતે જ નિવેદન પ્રકટ થયું. તેમાં રશિયાની નીતિનો સ્વીકાર વધુ સ્પષ્ટ હતો અને, ચીને, એની હમેશની ટેવ મુજબ, નિવેદનનો સ્વીકાર કરી લીધા બાદ, તાત્કાલિકી અનુકૂળ-આઈઝન શરૂ કરી દીધું!

આવસરના અંતમાં જ રશિયા-આલ્બેનિયા વચ્ચેનું ધર્મલુ અનિશ્ચય ઉઘડ બની ગયું હતું; ચીને ખુશ્તેખુશ્તા આલ્બેનિયાનો પક્ષ લઈ, એની હારા રશિયા ઉપર પ્રદારો ઘોઘવાનું શરૂ કરી દીધું.

આ વરસ દરમ્યાન રશિયાની રાજી નીતિ વિશેના ચીનનો અસનેષ વધ્યો. હોવાનું છતાંય છે.

‘વેરઝરેનો રાહ

૧૯૬૧ : રશિયાએ આલ્બેનિયાને મદદ આપવી શરૂ કરી હતી; અને ચીનને પણ હડે પ્રાણીએ. મારવા માંડ્યું હતું. રશિયાનું નાક કાપવાની તક ચીન શુ કામ મુમાંવે એણે “રશિયાઈ જૂથના આલ્બેનિયાની, આલ્બે વરસે, કંગાળ દશા તરફ આજગી ચીધી;

અને બીજા બાજુ પોતે એને ૧૧ (સત્તા અધિવાર ક્ષેત્ર) રૂબાની લેાન આપી ।

આદ્યેનિયાએ તો, પ્રસન્ને અપ્રસન્નેય, કુશોવતું નામ દઈ સામ્યવાદી શબ્દકોષના દલકામાં દલકા શબ્દોથી તેને નવાનમે હતો; બાગેડુ(Renegade) દગાબોર, દુરમન વગેરે.

(આ ખર્ચા વરમે દરમ્યાન હજી ચીન અને રશિયા તો એક બીજાનું સીધું નામ લીધા વિના હળવે લાખો શબ્દોનાં મુઠ્ઠા ખેલી રહ્યા હતા.)

૧૯૬૧ ના અત્તમાં (ઓક્ટોબર) રશિયામાં ૨૨મી પાર્ટી કોંગ્રેસ થઈ કુશોવે બારે મુશ્કતા પૂર્વક સ્તાલિનનો મૃતદેહ લેનિન પાસેની કબ્રસ્તાથી ખસેડ્યો, અને ઘરની અંદરના સ્તાલિનવાદીઓ, આદ્યેનિયા તથા ચીન પ્રજા ઉપર તીવ્ર તાકના સામે ચાલ્યાં બારે દિવસથી સ્તાલિનની કબ્ર પર જઈ અજબ અર્પા; અને મોસ્કો છોડી ચાલ્યાં ગયાં.

હવેવાય છે કે ૧૯૬૧ ના અત્તમાં ચીનમાં દુકાળ પડ્યો, પણ સોવિયેને મદદ મોકલી નહીં ।

૧૯૬૨ માં કમ્યુનિસ્ટ કોલેક્ટીવે આખા વિશ્વને જાણાવ્યું હતું કે કુશોવે અને કોડીએ અસાધારણ કૃતેદ અને સજીવતાથી પોતપોતાના હાથ પાછા ખેંચી લીધા; દુનિયા આખીની દુવાના અધિકારી બન્યા. રાજ્યએ તો અંતેને સ્થિતિ-રિ-તોષિક આપવાની યત્ન કરી ત્યારે એને કુશોવેને ગાયે દાહ પાડી: 'પહેલા મિસાઈલ મોકલીને જૂન કરી; બીજી વાર કાયર બની મિસાઈલ પાછા ખેંચી લઈને જૂલ ભેવ-કાવી!' અને ચીને આતંકવાદીય સામ્યવાદી પરિપક્વને મોજાઈ સાચી લીટિ-નિર્મિતિ તરફ કરી ફેલા દગાબોર કરવા માંડ્યું; તથા રશિયાને ચર્ચા કરવા ચીન આવવા આમ ત્રણ આપ્યું.

હવે કુશોવે મારે ચેતી તથા વિના છટકા ન હતો. એણે ય, કમ્યુનિસ્ટ લક્ષ્યો સાંત થતાં, પોતાની પક્ષમાંના સૌ સામ્યવાદી પક્ષો અને સત્તાઓને ખોખા-

રીને બોલવા સૂચન આપી દીધું; અને ભેતભેતમાં તો, હંગેરી, નર્મોરીયા, એકારતોવાદીઓ, ઇટલીની પાર્ટી પરિપક્વે મળી તેમાં ચીની પ્રતિનિધિઓની ગમે તેટલી વહે થવા છતાં, એમણે તો ધરખમ રીતે 'સુધારવાદીઓ, ટ્રેડયુનિયમીઓ, દગાબોરો' સામે બેઠાં બગાવે રાખી.

પયગંબરી પડકાર

૧૯૬૩ ના આરંભમાં જ પૂર્વ જર્મનીની પાર્ટી પરિપક્વમાં (અને અગાઉ ઇટલીની પરિપક્વમાં) ચીન પર બારે રોષ વરસાવવામાં આવ્યો. સામેથી ચીનએ 'કમ્યુનિસ્ટ યેનિફરેટ' ના શબ્દોની યાદ આપે એવા પયગંબરી પડકાર કર્યો: ' તમે ડરો છો સત્પથી કંતિ-ક્રોધોનું જૂન તપને ડગવી રહ્યું છે, સાચા માર્ક્સવાદી લેનિનવાદનું જૂન આખી દુનિયાને હેનતાવી રહ્યું છે. તમને ય આજ અત્યંત કડી રહ્યું છે.....'

આ પછી, તો સામસામા આક્ષેપોનો પાર નથી રહ્યો ૧૯૬૩ ના જુલાઈમાં ચીન-રશિયાના પ્રતિનિધિઓ મોસ્કોમાં બેઠા થયા (પ્રથમ પક્ષિના આગેવાનો ગયા ન હતા, એ જ આ પરિપક્વ એજેન્ટો તેમનું વલણ દાખવે છે.) ત્યાં કેટલાક ચીનએએ રશિયા ઉપરના ચીનના આક્ષેપ-ભાષનાં ચોપાનિયાં પૂરતે આમ રશિયામાં વહેવા-પહેવામાં (આ અગાઉ જૂન ૧૪ મીના ચીનના પત્રે બારે ચક્રચાર જમાવી જ હતી) રશિયાએ એ વડે અત્યંત એને દેવસરો દીધા; ત્યારે ચીને તેમનું બહુમાન કરી આવકામાં !

● આમરતા આ બાબા રશિયા અને પશ્ચિમી મહાસત્તાઓ (અમેરિકા, બ્રિટન) વચ્ચે આજુઅખતર હાથ મર્મોદિત પ્રતિમધ મૂકતો કારર ધવો પામ્યો છે; આખી ગળજવળતે એને રુકા રમતાં તરીકે સાચી દિકાના ઐતિહાસિક વર્ણક તરીકે, વધાવ્યો છે. ત્યારે ચીનના 'શુદ્ધ ક્રાંતિકારીઓ'એ અનિ રોષમાં આની એની સામે ય બાંધ્યું આવળું છે, આ કારને 'તરકટે' પોતે સ્વતંત્ર રીતે સાચી શાંતિ તરીકે જાણખાવી પરિપક્વ બોલવાવાનું એવાન પક્ષ કમ્યુ છે ।

તા. ૬ : રશિયાએ ચીનના આ વલણનો જડખતોડ જમાવ આપતાં જણાવ્યું છે, ચીનની ઈચ્છા શાંતિ મરેની છે જ નહિ; એને દાહવા મારે જ તેણે લાંબોચોલા વાતો થઈ કરી છે. x x આ રીતે ચીની નેતાઓ યાહીશની જૂથની ચલતમાં બેસી તથા છે. x x ચીનનું આ વલણ હતાયત અને રાજ્યકે બે જમાવદારીનું લક્ષણ છે. (સોવિયેત સરકારનું વિવેદન એપ્રિલ '૬૪)

૩ : મહાવિવાદનાં વિલક્ષણ-પાસાં

૧૯૬૦થી ચીન-રશિયા વચ્ચે ‘સૈદ્ધાન્તિક મહા-વિવાદ’ આરંભાઈ એવો હતો. આ મહાવિવાદના મૂળમાં નીચેનાં ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓ સંડોવાયેલા છે—

૧ : એ દેશોમાં સામ્યવાદી રાજ્યસત્તા સ્થાપાઈ ચૂકી છે તેવા દેશોએ સામ્યવાદની કક્ષાએ (એટલે કે ખાનગી માલિકી જેવું કંઈ ન રહેવા પામે, અને “સૌ પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરે અને જરૂર મુજબ ભોંતવે,” અને “રાજ્યસત્તાનું સ્થાન સામાજિક વ્યવસ્થાતંત્ર છે”—એવી કક્ષાએ) કેવી રીતે પહોંચવું? સમાજવાદમાંથી સામ્યવાદનો પરિવર્તન કાળના મુજબ આધાર રથનો કયા ?

૨ : બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એ અસ્પષ્ટચિત્ત દેશોને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવા ઝોશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં સામ્યવાદી રાજ્યસત્તા સ્થાપવા સમુદ્ધે કેવી નીતિ અપનાવે કરવી?

૩ : સામ્યવાદના “કદર કુરમન” પશ્ચિમના મૂડીવાદી શાહીવાદી ગળયોને (ખાસ કરીને મુખ્ય કુરમન અમેરિકાને) શી રીતે પસંદગી આપવો? અને વિશ્વજન્ય સામ્યવાદનો વિસ્તાર કરીને ‘શાશ્વત ક્ષાંતિ’ની સ્થાપના માટે કેવો વ્યૂહ અપનાવવો ?

વિવાદના આ ત્રણ મુદ્દાઓ પોતે જ, સૌથી પ્રથમ તો, એક બાજુ મૂળભૂત રીતે સ્પષ્ટ કરે છે કે—

● રશિયા અને ચીન અને જગતભરમાં સામ્યવાદની સ્થાપનાની આજતરમાં સંપૂર્ણ એકમત છે.

બંને વચ્ચે વિવાદ હોય, વિખવાદ હોય તો તે તેના વ્યૂહાત્મક પેટારા પરત્વે છે.

પરંતુ આ વ્યૂહાત્મક લેદ અને તે મુજબ હદેએ જ માર્ગિક રીતે અક્ષર કરનારા છે એવું બંને પક્ષો માને છે.

વિષયભાવ : સુધાર્થ-ઓગસ્ટ '૬૩]

આપણે આ સૈદ્ધાન્તિક મળતા મહાવિવાદનાં પાસાં તપાસીએ—

સામ્યવાદી કક્ષાનેાં ફેરફાર રસ્તો ?

૧ : પહેલા મુદ્દા અંગે ચીન ધર-આગળે એક પ્રયોગ ૧૯૫૮માં કરી ગયો હતો. ચીનની સહકારી મંડળીઓ અને સહકારી ખેતરોને ‘કમ્યુન’ ફેરમા ફેરવી નાખવાનો એ અખતરો હતો. આ પ્રયોગ પાછળનો મુળ હેતુ તો આર્થિક હતો. ચીનની આર્થિક આર્થિક નમજાઈને દૂર કરી ઝાપી ઓછોગિક વિકાસ માટે કમ્યુનો ઊભા કરવા જરૂરી મનાયા હતાં. કમ્યુનમાં જીવનસારા દરેક ચાનચીને યોગીય કલાકની સિસ્ટ નીચે રાખી શકાય, શક્ય તેટલા ઓછામાં ઓછા ખર્ચે (પચાર આપવાને બદલે ખાવાપીના ને રહેવાની સમગ્ર આપીને) વધુમાં વધુ થમ કરવી શકાય, (સવારે પાંચ વાગે થંડ વાગે ને બધા સાથે ભીડી, સાથે પરવારી, સાથે કામે ત્રાય) અને સમય કે ગ્રામ જરા પણ નડામાં બધ નહિ તેવી આ વ્યવસ્થા હતી. કમ્યુનમાં ફોજ તાલીમ ફરકને આપવાની હતી; અને ફોજની જમ દરેક પાતપોતાની જરાકોના રહેવાનું હતું અને ચલતુઓ સિસ્ટનલ રીતે કામે જવાનું હતું. બાળકો માટે સમગ્ર પાલકા-મુકો, કિન્દર ગાર્ડનો હતા, અને બોજન માટે સમૂહ-રોડો.

● આવી આ જોશ જેવી કમ્યુન પદ્ધતિને ચીની સિદ્ધાન્તવ હોએએ સામ્યવાદની ત્વરિત સ્થાપનાને સદર કીમિયો મળ્યાએ હતો; અને રશિયા કરતાં ચીન સામ્યવાદી કક્ષાએ વહેલું—જગતમાં સૌથી પહેલું—પહેલથી એવો દાવોય કર્યો હતો.

રશિયાએ આવો પ્રયોગ પોતાની ક્ષતિના આરંભનાં વરસોમાં નાના થાપા પર કરી લીધો હતો, અને એને અત્યવહાર સમજીને ઊંડી દોષો હતો. સિદ્ધાન્ત દૃષ્ટિએ તેમણે એવું પ્રતિપાલિત ક્યું હતું કે કોઈપણ

સમાજવાદી દેશનો આર્થિક વિકાસ અધિક હવ્ય કક્ષાએ પહોંચે તે પહેલાં દરેક માણસ “ શક્તિ અનુસાર કામ કરે અને જરૂરત પ્રમાણે ભોગવે ” એ સિદ્ધાન્તનો અમલ શક્ય જ નથી. નીચલી કક્ષાની આર્થિક સ્થિતિમાં એવો પ્રયોગ સામ્યવાદની ‘સમાનતાવાદી’ ભાવનાની વિકૃતિ જ છે — હાંસી ખરાબ છે. સામ્યવાદી પક્ષના હાથમાં રાજ્યપસંતા આગ્રહ પછી કમચ (gradual) વિકાસનો રાહ અપનાવવો જઈએ; અને એક પછી બીજી જરૂરિયાત (દા. ત. અનાજ, કપડાં, વગેરે) ના ક્ષેત્રે, પાણી હવાની જેમ, સુકત વિતરણની વ્યવસ્થા કરતા કરતાં આગળ વધવું જઈએ.

પરંતુ માણસોએ અર્થ પછાત આર્થિક સ્થિતિમાં, પોતાના દેશની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને નામે, હળવે કમ્યુનો કાલાં કરી દઈ ‘સામ્યવાદી કક્ષા’માં પ્રવેશવાનો દાવો કર્યો અને જ્યારે રસિયાએ તથા યુગોસ્લાવીયાએ અને ખીજા અનેક કમ્યુનિસ્ટ પક્ષોએ આ પગલાને અપોષ્ય માન્યુ ત્યારે, માણસો આપું ફરી ગયું: “પશ્ચિમના ‘કહેવાતા’ માકસવાદીઓ પૂર્વેને શુ સમજે! અરે, રસિયાને પોતાને જ આટલે વસ્તેય દજી સમાજવાદી કક્ષામાંથી સામ્યવાદી કક્ષાએ પહોંચવાનો કોઈ સામાજિક પાથો લાખ્યો નથી...” કહી દીકાકારોને ઘુઝકારી કાઢ્યા; અને પાછળથી, ‘કમ્યુન’ પદ્ધતિમાં ઉગાવણ થઈ છે એવું સમજણુ ત્યારેય, ના છૂટકે મતિ ધીમી કરી નાખવા છતાં દાવો એનો એ ચાલુ રાખ્યો તો રાખ્યો; પણ એને કેવળ ચીન માટે જ નહિ, એશિયાર્ફ રાહ તરીકે આગળ કયો સાથોસાથ એવીય દીકા કરી કે—

● સામ્યવાદી કક્ષાની સિદ્ધિમાં શિથિલતા ડાખવવી એટલે, “કુરબોનો, અમલ અને તક આપો, નેમ્તે, યજીજીત, થવા દઈને, મૂળ ક્ષેત્રને જ ખતમ કરવું!

આમ, કમ્યુન-પદ્ધતિનો સવાલ ચીને પોતાના આંતરિક વિકાસ પૂરતા સીમિત રહેવા ન હોતાં તેને વિચક્ષિતો સવાલ જનાની દઈ, એશિયાર્ફ રાહ તરીકે અંતપૂર્વક આગળ કયો.

સંઘર્ષ દેખાય છે તેવો નાનો નજીવો : અને કેવળ રાષ્ટ્રીય ન રહ્યો—આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વનો, અને પક્ષ માટે, ખતી ગયો!

૫. પછાત-દેશોમાં ક્રાંતિ

૨ : સઘર્ષનો બીજો સૈદ્ધાન્તિક મુદ્દો આંતર-રાષ્ટ્રીય મહત્વનો હતો જ.

ચીનની સમજ મુજબ દુનિયા બે યાવથીમાં વહેંચાયેલી છે — સામ્યવાદ તરફ અને સામ્યવાદ વિરોધી. એટલે નહેરુ, નાસર જેવા નેતાઓ જ્યારે તટસ્થતાની અગ્ર ભિનજૂથ-નીતિની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાની પશ્ચિમ-તરફી સિદ્ધતને છુપાવવા જ આપું કહેના હોય છે. એમના ઉપર કારોસો રાખીને એકે પક્ષ કરી ન શકાય” માટે સામ્યવાદી સત્તાઓએ તથા ઈતર સમજ સામ્યવાદી પક્ષોએ ત્યાંના ક્રાંતિકારીઓને આંતરિક વિમુક્તના માર્ગે સમજ બનાવવા યામ તેટલું બધું કરી છૂટવું જોઈએ

ચીનના મતે એશિયા, આફ્રિકા અને સેન્ટ્રલ અમેરિકાના દેશોમાં પરિસ્થિતિ પાકી ગઈ છે; એ દેશોમાં અધ્યુચક રીતે તમામ સ્વરૂપોની હડતોના મેરચાઓ મહાધ જવા જોઈએ (ચીને પોતાના પડોશી અને ઈતર એશિયાર્ફ દેશોમાં, દ. કારીયા, દ. વિયેતનામ, ઈન્ડોચીના, લાઓસ, થાઈલેન્ડ, ઈન્ડોનેશિયા, મલાયામાં સીધી રીતે, અને અફઘેનિયા, કમ્યુન તથા કેન્ડા વગેરેમાં આડતરી રીતે યામ એટલો આ દિશાને પુરુ-પાર્થ કરી જતાઓય છે!)

રશિયાના મતે દુનિયામાં જે નવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે તેમાં અનેક દેશોમાં લોકશાહી માર્ગે સમાજવાદની સ્થાપના શક્ય છે. વળી તે દેશોમાંની રાષ્ટ્રીય નેતાઓની મુજબ રીતે શાહીવાદ વિરોધી છે, અને તેની સાથે સંયુક્ત મેરચો રચી તે તે દેશના સામ્યવાદી પક્ષે રાષ્ટ્રીય અધિહસનમાં મેરચે આવવાની નીતિ અપમાર્ગાં એકજે

વિચિત્રસામ્યવાદ અને પશ્ચિમી શાહીવાદ

૩ : ઉપરના ‘આંતરિક ક્રાંતિ’ના બીજા મુદ્દાની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતો અને વિચિત્રસામ્યવાદની સ્થાપના માટેનો પ્રાથમિક તો પશ્ચિમના મૂડીવાદી શાહીવાદી દેશોને મદાત કરવાનો છે.

ચીનની દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી આ ધરતી પર મૂડીવાદ જીવતો છે ત્યાં સુધી સામ્યવાદ

ઉપર આક્રમણનો ભય છે જ છે - એટલે કે વિશ્વયુદ્ધનો ભય પ્રથમ ॥

રશિયાની સામ્યતા જુદી છે: એક તો, સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ વચ્ચેનું પહોળું સામ્યવાદની તરફેણમાં એટલું નમ્યું છે કે શુદ્ધ વિના તે પશ્ચિમને શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની ફરજ પાડી શકે એમ છે; અને સામ્યવાદી દેશો શાંતિમય દરોહાર્થ દ્વારા પોતાનું પ્રયુક્ત સાબિત કરી દુનિયાને સામ્યવાદને પથે દોરી જઈ શકે એમ છે. ઉપરાંત જો પહેલું અણુશાસ્ત્રોના અંતર ભકાર ભરેલાં હોઈ યુદ્ધનો માર્ગ સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ બંનેના વિનાશનો જની તથા વિના રહેનાર નથી. માટે કોઈપણ ધર્મ અંતરિમંદ્ર કે જે ફાટી નીકળે, અથવા તો બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના શુદ્ધ કે ફાટી નીકળે તે કોઈનાય દિનમાં નથી, સામ્યવાદના દિનમાં નથી જ નથી.

રશિયા અને ચીન વચ્ચેના આ મુશ્કેલ દૃષ્ટિબેગની તીવ્રતામાં કોતરીએ. ચોથી પ્રથમ તો રશિયા અને ચીન બંને જે વાતમાં સમત છે તે આ છે કે-

● રશિયાએ ૧૯૫૭ ના ઓગસ્ટમાં “અણુસોમન્યો” અખતરો સિદ્ધ કર્યો અને ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં રચુન નિકે દ્વારા અપૂર્વ અવકાશી સિદ્ધિથી દુનિયાને ચક્રિત કરી દીધી. એ પછી નવો ફોજ, વિજ્ઞાની તથા ઉત્પાદન-સેત્રની શક્યતાઓ અપરંપાર વધી ગઈ છે. દુનિયાના સામ્યવાદી અને મૂડીવાદી દેશોની વચ્ચેની સુધારા અપરંપરત ફેર પડી ગયો છે.

... પરંતુ આ ઝના, કુશોવનો દાવો એવો ન હતો કે હવે સામ્યવાદની તાકાત મૂડીવાદની તાકાતથી ધણી આગળ વધી ગઈ છે હવે એને (માઓના શબ્દોમાં) ‘પેપર ટાઈગર’ (કાગળનો વાઘ) માનીને ચપટીમાં યોગી નાખી શકાય એવી રિયલિ આવી ચૂકી છે; અથવા એકલા અમેરિકા કરતાં રશિયા વધુ તાકાતવાન જની ગયું છે, એવું ય કુશોવ માનતો નથી. કુશોવના મતે એવી રિયલિ, જે શુદ્ધ ફાટી ન નીકળે તો, શાંતિમય દરોહાર્થ દ્વારા ૧૯૭૦માં આવશે. આથી કુશોવ એક જ વાત પર ભાર મૂકી રહ્યો છે કે-

● હવે પહેલાંનું પહોળું પલટાઈ ગયું છે સામ્યવાદ પહેલાં કરતાં વધારે શકિતશાળી અને શાહીવાદ પહેલાં

કરતાં વધારે નિર્બળ બન્યો છે. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને નીતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થવો જરૂરી છે. આ નવી પરિસ્થિતિમાં સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનું સહઅસ્તિત્વ કેવળ શક્ય છે એટલું જ નહિ, વધુ રિયર (stable) સ્વરૂપનું સહઅસ્તિત્વ શક્ય છે.

● ત્યારે, માઓ (રશિયાની બેઠે સિદ્ધિઓ - અણુ શસ્ત્રો તથા રચુનિક ઉપરાંત પોતાના દેશમાં કમ્યુન-રથાપનાની સિદ્ધિને નવેમ્બર ૧૯૫૭) લગભગ એવા અભિપ્રાય ઉપર પહોંચી ગયો છે કે “મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ વચ્ચેનું ‘બેચે-સ’ એટલી દહે બદલાઈ ગયું છે, સામ્યવાદની મૂડીવાદ ઉપરની સરસાઈ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે હવે સામ્યવાદે આખરી વિજયનો રાહ ખેડવો જ જોઈએ—તમે તે જોખો!”

‘લેનિનવાદ’ના ઓડે વાદ-વફાદારીની હરીફાઈ!

કોઈપણ વિચાર ત્યારે ‘વાદ’ બની જાય છે ત્યારે તેના પ્રયોગનાં વચનો અને લખાણોના અર્થો પોતાની રીતે અનુકૂળ કરીને દાંકવામાં આવે છે. તેમાંય સામ્યવાદના સાત્ત્વે ૧૦૦ ટકા ક્ષતિરહિત માનવારા સામ્યવાદીઓ માટે તો એ લખાણોમાંથી સિદ્ધિથી પોતાને અનુકૂળ ઉતારા દાંકવા એજ પાંદિત્યનું અને ફેનેલનું લક્ષણ ગણાય છે!

રશિયા-ચીન વચ્ચેના આ સૈદ્ધાંતિક સઘર્ષમાં ‘ય, માઈસના વિચારોને પોતાની રીતે રશિયામાં સફળ પ્રયોગ કરી જતાવનાર લેનિનનાં વચનો ભરપૂરે દાંકવામાં આવ્યા છે. બંને પક્ષે લાખો શબ્દોની સાહમારી થઈ ચૂકી છે અને બંને પક્ષે એવું પૂરવાર કરવા મથે ॥ કે શુદ્ધ ક્રાંતિકારી અને ક્રાંતિવિદ્યાની લેનિનનાં વચનો અને લખાણોના તેઓ જ વફાદાર અનુયાયીઓ છે. આ રીતે જેઓ વધુ વફાદાર ચાકુંસવાદી લેનિનવાદી (અગાઉ રનાસિનવાદનું નામ અચૂક રીતે જોડાયેલું હતું તે હવે પલટાઈ થયું છે) કરે, તેમનું રથાન આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી સગઠનમાં જોડ્યું થયે; અને તેમનું પ્રયુક્ત વધુ રહે એવી પણ ગણતરી થઈ રહી છે.

● આવા આ લેનિનવાદના આધારે બંને પક્ષો એટલું તો સ્વીકારે છે કે, “શાંતિનાં મળેનાં વિકાસને પ્રતાપે શુદ્ધ રોકાવું હવે શક્ય અને ખરું.”

૦ પરંતુ રશિયા આગળ વધી એક કંઠે છે કે વિશ્વમાં સમાજવાદનો સંપૂર્ણ વિજય થાય તે પૂર્વે, દુનિયાના અમુક ભાગોમાં મૂડીવાદ છૂટતો હોય ત્યારે, માનવ સમાજના જીવનમાંથી મુદ્દને દેખવેલો દેવો શક્ય છે (૨૧મી કોમિસ)

ચીનની માન્યતા :

ચીનને આ વિધાન માન્ય નથી. એની સમજ સુજન્ય, આ વિધાનનો અર્થ એવો થઈ જાય છે કે મૂડીવાદના જીવતા છતાં દુનિવમાંથી મુદ્દને ગંભીર ભય અદ્રશ્ય થયો છે...

ચીનના મતે, આજુ માનવું એટલે જ શાહીવાદના શ્વસાવમાં પરિવર્તન થયું છે, એવા ભ્રમમાં ફસાવું (ચીનના મતે) કુશોવ આજુ આગીને જતો, અમેરિકાના સત્તાધારી વર્તુળને 'શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ'ના સંદર્ભિત પર સાયોમકામ લાવવાના ભ્રમમાં કંઈતેના દ્રોહ કરી રહ્યો છે.

જો કે, ચીનના મતે, શાહીવાદ નજીબ પડી ગયો હોઈને તે સામ્યવાદી ગુપ્ત હાથ લેલો કરે એવી શક્યતા ઓછી છે, પરંતુ શાહીવાદીઓ પોતાના સંરચનાવાદમાંથી મુક્ત થવા મથનારાઓ ઉપર મુક્ત આદર્શો વિના નહિ જ રહે; અને આવે વખતે જોયો એવું મનતા હશે કે વધુ જોર કરવા જતાં વિષમુદ્દ કદી નીકળશે, તેઓ એ ભયે, આ સ્વાતંત્ર્યની લડતને ગદ્દ કરતાં ખચકદો જ.

ચીનના અલ્પ આશંકા

ચીનના મતે રશિયાએ ત્રણ જણો કરી છે. (૧) અલ્પ મુદ્દને ભય આગળ ધરવામાં આંતરિક કષ્ટો છે. આથી શાહીવાદ સામેના પ્રતિકારની વૃત્તિ ઢીલી પડી, જાય છે; અમર તો અતિસાવચેન નીતિ અખત્યાર થાય છે; (૨) "શાહીવાદના અડેખાંચો" શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની નીતિ સ્વીકારશે એવી 'અમુક મત માન્યતા'ને કારણે શાહીવાદ સામે તકેદારી રાખવામાં શિથિલતા આવ્યા વિના નહિ રહે (૩) મુદ્દના લાગને કારણે, મુદ્દ ટાળવાના હેતુથી રાજદ્વારી કૂતરૂંપૂર્વકની વાટાપાટો ઉપર વધુ પડતો આધાર રાખવાનું વલણ 'કોનિકારી આદિવાસી'ને તથા 'મુક્તિપુદ્ધો'ને નરમ પાડી દીધા વિના

નહિ રહે. વાસ્તવમાં તો સંસ્થાનિક મુક્તિના પુદ્ધો શાહીવાદીઓને મુદ્દની હિંમત કરતા રોકો રાંધે એમ છે।

દૂંકમાં ચીનના મતે—

* શાહીવાદી રાજકર્તા સાથે મળવામાં કશું ખોટું નથી પણ એના શાંતિમય ઇરાદાને પોતે માને છે એવું કહેવું ખોટું છે

* 'સંપૂર્ણ અને સાર્વત્રિક સમજાવટીની' દેખાસ્ત રજૂ કરવી બરાબર છે; પણ પોતાના અમુક મીઝોને એમ કહેવું કે 'એવી કોઈ અરેખરી શક્યતા રહેલી છે, જે અસંભવ છે

* 'શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ'ના સૂત્રો પ્રચાર કરવો એ ઠીક છે, પણ અલ્પચિંતાના રાષ્ટ્રવાદીઓને પ્રેરણા સાથે રાજતદ્દુખીનું સમાધાન કરી લેવાનું કહેવું અસંભવ છે.

* 'શાંતિ'નું આદાન શાહીવાદ સામેની કાંતિકારી લગના હથિયાર રજૂ બરાબર છે, પણ 'શાંતિ' રાજદ્વારનું દોઈ ન રહે. એમાં તો મૂળ લગતુ હથિયાર જ બૂકું બનવાનો સંભવ છે.

રશિયાનો જવાબ

આના જવાબમાં રશિયા એવું પ્રતિપાલિત કરે છે કે—

મુદ્દ લેનિનેય શાહીવાદી હાથગીમાં બે પ્રકારનાં ગૂંચ લેવાયું આપ્યું છે. એક 'કદા દોષલક્ષણવાળું' અને બીજું 'શાંતિમય સહઅસ્તિત્વને' ટેકા આપનારા રાજદ્વારીઓનું. વળી લેનિને એવું ય ભવિષ્ય આપ્યું હતું કે, "અવિષ્યમાં રાષ્ટ્રોની ટેકનિકમાં પરિવર્તન થતાં મુદ્દ અસંભવ અને ય ખરું!" અને કુશોવ માદ આપે છે કે લેનિનનાં સિદ્ધાંત બે પ્રકારનાં મુદ્દની યાત કરે છે.

(૧) મૂડીવાદી દેશોના આંતરિક વિરોધોને કારણે તેમની વચ્ચેનું મુદ્દ.

(૨) મૂડીવાદી દેશો અને સામ્યવાદી દેશો વચ્ચેનું મુદ્દ. કુશોવ એમ માને છે કે આજની પરિસ્થિતિમાં મૂડીવાદી દેશો વચ્ચે કોઈ ગંભીર મુદ્દ થવાની શક્યતા નથી (જો કે ચીન પણ આજુ માને છે); અને કુશોવ એમ માને છે કે સામ્યવાદી અને મૂડીવાદી દેશો વચ્ચે મુદ્દ થવાનાં ત્રણ ચિહ્નો ઓછા છે (સ્તાલિને

૧૯૫૨ માં આવું બાબેલુ: 'શ્રીવાદીઓ વચ્ચેના
યુદ્ધ ક્રમાં સામ્યવાદી અને શ્રીવાદી દેશો વચ્ચેનું યુદ્ધ
ઓછું શક્ય જણાય છે)

● કુશોવ શ્રીવાદને મુદ્દે અર્થાં શેકવાની, તેને
Contain કરવાની શક્યતામાં ય માને છે (જેમ પશ્ચિમ
સામ્યવાદને કોષ્ટકમાં મર્યાદિત રાખવાની-Contain કર-
વાની નીતિમાં માને છે); અને "સમાધાન 'નું વાતાવરણ
ચાલુ રહે તો, પશ્ચિમી સત્તાઓની ઉચ્ચતા અને અધઃપતન
કરવાની વૃત્તિ આપોઆપ ઓછી થાય; અને અસ્થિવિકસિત
રહેતો જતાં સર્ધ શકાય; અને તે દરમિયાન સામ્યવાદી
તંત્રોનું આંતરિક આર્થિક-કૌશલ પણ સમૃદ્ધિ કરી
શકાય; અને તો અંતે, શાંતિપ્રેમ હરીફાઈને માર્ગે
સાહિત્યને મદદત કરી શકાય

આથી કુશોવ એવી માન્યતા ઉપર આવે છે કે
"યુદ્ધ અનિવાર્ય" રીતે અનિવાર્ય નથી." એટલે કે,
શ્રીવાદ મોટાં યુદ્ધો કર્યા વિના રહી શકે છે, એ એમ
ન થે છે, પણ કરી શકે ખરો...

ચીનનું આર્થિકયુ

તો ચીન આખરી પાટલે પહોંચી એવીજ દલીલ
કરી નાખે છે કે-

● હવે ભારે પશ્ચિનને બીજામાં લેવાની રિયર્ત માફી
મર્ષ છે, ત્યારે એમ કરતા જતાં યુદ્ધ ફાટી નીકળશે
એવો ભય બ્યર્થ છે. પ્રથમ તો શાંતિવાદ એવી દિગંત
જ નહિ છે; અને ફરશે તો તેમાં પશ્ચિમ જ હારમી-
બૂન ધર્ષ જશે, સામ્યવાદ એવી મમમમાંથી વિજયી
બની ઉઠશે થશે! (આયુધ્યુદ્ધ પછીય ચીનની અસહી
વસ્તી તો બધી મર્ષ દેશે જ; પહેલા અને બીજા
વિશ્વયુદ્ધ પછી સામ્યવાદ પછુ ને વધુ વિસ્તર્યો; હવે
ત્રીજા યુદ્ધ પછી એ સર્વત્ર વિસ્તર્યો જશે!)

એ કે આ ઉંચડાં એવું માની લેતુ યોડુ કરશે
કે-ચીન મને ત્યારે મને ત્યાં આર્થિકયુ કરી વિશ્વ-
યુદ્ધમાં જંપલાવી દેવા માગે છે, કોઈ દેશ એવું ન
જ કરે એ સમજાય એવી વક્ત છે. એનો નીતિ ભા-
ત્યાં શક્ય હોય ત્યાં બધે, લડતો અને આંતરવિમરો
દ્વારા ક્રાંતિકારી ક્રમોને પોતે અઘાવવાની છે. જતાં

યુદ્ધવ્યૂહની દૃષ્ટિએ જરૂર મુજબ થતી જતુ, પીછે હઠ
કરવી, વળી પાછો હલ્યો ઓઘાવવો એમ લાંનાં માળાની
ઝેરિલા પદ્ધતિ માટે જરૂરી ધીરમનો સ્વીકાર પછુ' તે
કરે જ છે. આવાં મર્યાદિત યુદ્ધોમાંથી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી જ
નીકળે તો તેને તેનો ભણ પછુ નથી.

★

કુશોવના આટાપાટા

પોતાના વિચારો વારંવાર પ્રદર્શિત કર્યાં છતાં,
રખેને પોતે 'સુધાસ્વાદી' (Reformist) અને
'પુનર્વિચારવાદી' (Revisionist) ગણાઈ જાય
એ ભય કુશોવે અનેકવાર 'ક્રાંતિકારી મત્રો' ઉચ્ચા-
સ્વામાં અને 'ક્રાંતિકારી' દેખાવ કરવામાં પાછીપાની
કરી નથી. પોતેયે વર્ગ-વિચ્છેદનો અઘમ અગ્રસર છે
એવી છાપ ઝાખી ન પડે તો માટે એવું થે હિચ્ચાલુ' છે
કે "ક્રાંતિમય સહઅસ્તિત્વ સર્વોચ્ચ પ્રકારનો વર્ગ-સંઘર્ષ
છે." (પાછળથી 'સર્વોચ્ચ' સબ્બને રથાને 'એક'
શ્રી દર્ષને મૂળ વાતને ઓળી પાડી નાખી છે!)

તે જ રીતે સાંસ્થાનિક પ્રજાની લડતોને દોષી પાડવાના
આલોપ સામે તે એવું ય સ્વચ્ચતાં ખચકાતો નથી કે
પોતે આંતરવિમરો અને સાંસ્થાનિક ખડોનો વિશેષી
નથી જહિ પૂરા તરફાર છે.

પરંતુ એજ વખતે તે, રાષ્ટ્રો વચ્ચેનાં
યુદ્ધો અને આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો ટાળવા માટે
ખાસ સાવચેત રહેવાનો આદેશ આપે જ છે.

● અને પછી કીમેથી એવી વાત પછુ કહી નાખે
છે કે સરચાનોની ક્રાંતિકારી લડતને ક્યારી નાખવા
શાહીવાદીઓ યુદ્ધનો આશરો લે ત્યારે, આથી મુક્તિ-
યુદ્ધ જાગી ઊઠે ખરું... અને ત્યારે તેને માફ કરવાની
સામ્યવાદી ડાળણીનો ફરજ પછુ ખરી... પરંતુ હમેશાં
લશ્કરી મંદ એવું નથી; વચ્ચે પડીને યુદ્ધ શેકવા
માટે ય જહોમ જાણવતી રહે છે!

આ જ રીતે બ્લદર-પાર્ટનમાં પણ કુશોવ ઓછી
ઉત્સાહી નથી કરતો.

* એક બાજુ ઇનિવામાં નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદમાં
રશિયાના પ્રતિનિધિઓ 'વોક આઉટ' કરે છે:

ટેજિની બાબતમાં તથામ પશ્ચિમી દેશોને બેદરબર સાથેના કાવનરામી બચેલા કહી બાકે છે. અમેરિકા બે કમ્પા ઉપર આક્રમણ કરશે તો રશિયા આવુંશરોણી સામનો કર્યા વિના નહિ રહે એવી ધમકી ય આપે છે છતાં એ જ દિવસોમાં (૧૯૫૭) ઓરફીઆમાંના પ્રવાસ દરમ્યાન કુશ્ચોને ફરી ફરીને આવુંબુદનાં બચ કર પરિણામોથી સાબર રહેવાનો જ ઉપદેશ આપતા એટલી દહ સુધી કહી નાખ્યું હતું કે-“ સર્વનાથી મુક ટાળવા માટે રચાનિક મુકો પણ ટાળવામાં જ કદાપણ છે- કેમકે રચાનિક મુકો પણ આજના જમાનામાં ફલાઈ બચ એવા પૂરો સબબ છે.”

બ્યવહારમાં એકે એ જ નીતિ અમલી બનાવી છે છુનિવાની વાટાઘાટો તૂટી જવા ન દોષી; કમ્પા અમેરી ધમકીને ય પાછી જાવરી લીધી (એને એક પ્રતીક-દર્શાત ક્ષેત્રે મણાવીને) અને ટેજિઆંબ પોતાનો નીતિને તર્કશુદ્ધ અમલ ન કરીને સમય મળવ્યો તથા પુનોનો બહાર અને બીજા રાષ્ટ્રોની નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિણામો સાબરવાની ધમકીને રચાને બીજા જ જરખારત કરતાં અચકાયો નહિ.....!

● આમ કુશ્ચોને, આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન પરસ્પર વિરોધાત્મક દેખાય એવાં વિધાનો કર્યા હોવા છતાં, અને નાદકીય ટમે (જે એને માટે સહજ છે) રણ-અબરોનો અણઅણાટ કર્યા છતાં બ્યવહારમાં એણે મુકને ટાળવાનો, આંતરવિષયને ટાળવાનો, અને બંને સુદક્ષા શાંતિમય વાટાઘાટનાં શહે સમાધાનો કરી લઈને પોતાનો દામ ઉપર રાખવાની પૂરેપૂરી ઉત્સાહી દાખવી છે. કમ્પાની ધટના (૧૯૬૨) પ્રસંગેનું કુશ્ચોનું ખોટલકતું વર્તન પણ અંતે તો મુક ટાળવાની એની દહ નીતિનું જ ઉદાહરણ છે.

આઝોનાં સોંસરાં તીર?
ચીનનું વલણ પ્રમાણમાં, ૧૯૫૮ પછી, એકધારું રહ્યું છે. ૧૯૫૭ ના નવેમ્બરમાં મેક્સિકોમાં મળેલી સામ્ય-વાદી ગન્યસત્તાઓની પરિષદમાં, અને બાદ, ૧૯૬૦ના નવેમ્બરમાં મળેલી ફુનિયાના ૮૧ સામ્યવાદી પક્ષોની પરિષદમાં અને બધાં બધાં સામ્યવાદી પક્ષોની ટેજિસ મળા અને પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહ્યા ત્યાં જો જ ચીનના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના અભિપ્રાયો ઉમ રીતે

પ્રગટ કર્યા છે; અને ૧૯૫૭ તથા ૧૯૬૦ના ખરડાઓમાં પોતાના વિચારોનો પડઘો પાડવામાં અંદાત સફળતા પલ્લુ લેમણે મેળવી છે. અને આ બંને દસ્તાવેજો ઉપર પોતાના દસ્તાખ્ખ તેમણે પાડી આપ્યા છતાં, બ્યવહારમાં અને પ્રચારમાં એમણે કર્યામ નમતું જોખ્યું નથી- બલકે પોતાની ઉમ નીતિને ઉલટી તેમણે વધુ ઉમ બનાવી છે. (દા.ત. ૧૯૫૭માં ચીને, મેક્સિકો-પરિષદમાં “કેટલાક દેશોમાં સમાજવાદની પ્રાપ્તિ માટે શાંતિમય અને કાનૂની પાઠાંગેન્ટરી રાહ લેઈ શકે”- એવા વિધાનને નબાવી લીધું હતું; તે પાછળથી સર્વેધા છાડી દઈને તેણે ખુશ્કી રીતે અને હર, સ્વરે નોંદેર ક્યું કે “મુક્તિ અને કનિતો સર્વસાધારણ રાંદ અને ‘કલાસિકલ માર્ગ’ દિસા (આંતર વિગ્રહ) મણાવો નેઈએ, દિંસક પ્રતિકાર વિના કોઈ મૂલીવાદી સત્તા રાહખુશ્કીથી સતતો ત્યામ કરે એ શક્ય નથી...”)

● ચીને આ બધાં સમય લેનિનનાં લખાણોને ફરી ફરી દોહસવા કર્યા છે, આથી કદાચ મળે આવેલા કુશ્ચો “લેનિનના કેટલાક વિચારો જૂનવાણી થઈ ગયા છે-પરિસ્થિતિ ઘણી બધી બદલાઈ ગઈ છે,” એવુંય કહી નાખી મદાવિવાદના મૂળ સૂત્રોનાં પાયા ઉપર જ યા કરી નાખ્યો છે.

કુશ્ચોસાવિધાની ચીમકી
આહો એ હોમરું ઠોક થશે કે આ મહાવિવાદમાં કુશ્ચોસાવિધાના નેતા એકધારું કાંઈલીએ “સામાજવાદ અને મુક” મંથ દારા લણે જ વેધક પ્રકાશ પાડયો છે એકદરે કુશ્ચોના મનનું કાંઈલી સમર્થન કરે છે પરંતુ એક બાજુ ચીનને મુકવાદી દ્રોહદરીવાદી કહી બાકે છે; બીજા બાજુ કુશ્ચોના ય ટેમ્પકા વખરડાં, અને ચીનથી દનાઈને ૧૯૫૭ તથા ૧૯૬૦ ના ખરડાઓમાં જે હચુપ્ચુ વણાય જારી રાખવામાં આવ્યું છે તેનીય ટીકા કરે છ અને ૨૫૯ જખોમાં એતવે છે કે જો બંને દરીક જૂથો (પશ્ચિમ તથા સામ્ય-વાદ) વચ્ચે સહઅસ્તિત્વ અંગે માત્ર ઔપચારિક વાતોને રચાને સાચા દિશ્વો આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર રચાપવામાં નહિ આવે તો તપરે અનપરે, સામ્ય-વાદીઓ અને સાહીવાદીઓ મુક પેટાવવાના કારણરૂપ બની જાય તો નવાઈ નહિ.

૪ : પૃથક્કરણ અને ભાવિ શક્યતાઓ

આગળના ત્રણે 'ખડોમાં આપણે રક્ષિયા-ચીન વચ્ચેના સંઘર્ષનો ઇતિહાસ આણેખી મથા આ ઇતિહાસ શું સૂચવે છે? આ સંઘર્ષનું સ્વરૂપ અને તેની મંજીરતા વિષે આપણી સામે કેવું ચિત્ર ખડુ થાય છે? આ સંઘર્ષનાં પરિણામો અને ભાવિ વિષે આપણે કેવું અનુમાન કરી શકીએ એમ છીએ?

૧ : સંઘર્ષનું સ્વરૂપ

(૧) (ક) સ્તાલિને ચીનની કમિનાં વસોમાં ચીની સામ્યવાદીઓને સ્વતંત્ર રીતે અને મક્કમ રીતે મદદ કરવાને બદલે, તેમની ઠેકઠી કરી હતી; તેમના કમિનાં કોપેસા કરી હતી: "ચીની સામ્યવાદીઓ વાસ્તવમાં સામ્યવાદીઓ જ નથી" - એટલી દહે કહી નાખી તેમને ભયંકર રીતે અપમાનિત કર્યા હતા.

(ખ) બીજી વિધિબુદ્ધ પૂરું થયા બાદ, સ્તાલિને રક્ષિયાનાં દિતોજી લક્ષમાં રાખી, અંગ્રેશા, ફ્રિટન, જર્મન વગેરે રેશા સાથે કારો કર્યા હતા - જેમાં ચીનનાં રાષ્ટ્રીય અને એશિયાઈ દિતો લક્ષમાં હતા.

(ગ) ચીનમાં સામ્યવાદની સત્તા સ્થપાયા બાદ પણ તેણે રક્ષિયાઈ દિતોને જ મુખ્ય નજરમાં રાખી અતિ મર્યાદિત આર્થિક-ફોજ મદદ કરી હતી.

(દ) કુશોવ-સત્તામાં આમ્યા બાદ સ્તાલિનયુગનો કામ થોવાઈ જાય અને રક્ષિયા-ચીન વચ્ચે સત્તાઈ કર્યા સુધી સ્થપાય એવા પ્રયાસો જાને પરો જાણ્યા; પરંતુ ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૦ દરમ્યાન અનેક નવાં ધર્મો જાણ્યા અને ૧૯૬૧ પછી તો કોઈ રૂપરૂપ કાઠણ કરવા લાગ્યા; અને ૧૯૬૩ માં જાણે કોટાકટીએ પહેલી મથા - સામસામો દુરમનીના દાવ દેખાયા.

ચીનની દૃષ્ટિએ કુશોવના ગુનાઓ અને પાચોનો પાર નથી. એનાં આણેપોનો સાર આણે નીકળે છે -

કુશોવના ગુનાઓ

સૌંધી પ્રથમ તો રક્ષિયાએ પોતાના સાથી અને

દુનિયાની બીજી એક વિરાટ સામ્યવાદી સત્તા સાથેનો બવલાર, સ્વાર્થ અને દેવમથ રાખ્યો છે.

(ક) રાષ્ટ્રકીય દિનની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, ચીનનાં અંત સમાન ફોર્મોસા (તાઈવાન) ટાપુમાં થાંચ કાઈ શેક, અમેરિકી સંજોની છત્રછાવામાં સુરક્ષિત પડેલો છે. ચીનની અખડિતતા સાથેનું આ 'લાંછન' ચીન 'કાઈ પછુ બોજે' દૂર કરવા અધીરુ છે ત્યારે, રક્ષિયા એમાં મદદ કરવા તૈયાર નથી.

(ખ) ૧૯૫૬માં નિયોટના બંધ પછી, અને દલાઈ લામા ભાગત ભાગી જાવ્યા પછી, 'ચીનને' મન ભારત ખજર લઇને બેઠેલો દુશ્મન દેખાય છે એમ તો, ૧૯૫૪ થી ભારત સાથે સરહદોનો કમકે જાણે હતા 'તે ૧૯૬૨માં સામસામાં સૈન્યો બુદ્ધમાં આખડયાં હતાં. છતાં, રક્ષિયાએ ભારતને આર્થિક રીતે અને સંજોની મદદ કરવાની નીતિ (મિત્ર વર્માનો આપોતે તથા સંજોની કારખાનાં નાખવાની વાંટાપાટો કરીને) પકડી રાખી છે. એટલું જ નહિ પણ 'સામ્યવાદી' નિરાદર માણે અને સામ્યવાદના પિુ નહેરુ'ને એક પાટલે બેસાડી બેને સમાધાન કરવા સલાહ આપી છે; વધારામાં, મથા એક્ટોનરમાં ચીને જ સરકરી ઓકે-મણ આરબુ છે એવું ખાનીને, આડકતરી રીતે તેને કપકા આપવાની ય ધુલ્લા કરી છે.

(ગ) આર્થિક રીતે વિચારતાં રક્ષિયાનો ચીન સાથેનો વંધાર કુલ ચીની વેપારના ૬૫ થી ૭૫% જેટલો વિપુલ હતો, તેમાં રક્ષિયાએ ૬૫ ટકા પટાડો કરી નાખ્યો છે; અને ચીનમાં આજના ૪૦% વહી મઈ છે. (અતમત, આવા પટાડા માટે ચીને જ પહેલ કરી હોવાનો સમ્માનો સામે આણે છે.)

(ઘ) રક્ષિયાએ પોતાના ૧૩૦૦ જેટલા નિષ્ણાતો તથા સલાહકારોને ચીનમાંથી પાછા બેલાવી લીધા છે; અને નવી મદદ બધ કરી દોધી છે. આથી ચીનની અસંખ્ય યોજનાઓ અપવંચે રૂઝળી મથે છે, આથી

કેવળ આર્થિક ક્ષેત્રે જ નહિ, સંસ્કૃતિ બાબતમાં પણ ચીનને શિર ધણે મંભીર ફટકો પડ્યો છે.

(ચ) ચીનમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે રશિયાએ મદદ ન કરી; એજ વરસોમાં નહેરુ-નામ્સરને મદદ કરવા તે તત્પર રહ્યું હતું.

(છ) સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બોના, ચીનની ચારે તરફ અને તાઈવાનને કારણે તો છાતી પર 'દુશ્મન' એટલા હોવા છતાં રશિયાએ ચીનને આણેમોમ્મ આપવા ઈન્કાર કર્યો છે, અને ચીન એ સ્વતંત્ર સંકળ ન સાથ એવું દર્શાવ્યું છે.

(જ) રશિયાએ દુનિયાના સામ્યવાદી પક્ષોને પોતાના સાધન બનાવ્યા છે; તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી વર્તમાન પર 'પ્રોલેટાર્સ ઓફ પીસ એન્ડ સોશિયલિઝમ'નો ઉપયોગ પણ રશિયાએ ચીન સામેના જુદા આક્ષેપો અને નિંદા માટે કર્યો છે. (અલગત ચીને સામેથી દુનિયાના સામ્યવાદી પક્ષોના એધિવેશનોમાં જાતે હાજર રહી, તથા અને પ્રવાસો કરી પરિવરો પાઠવી, પોતાને ત્યાં તે-તે દેશોના નેતાઓને આમનો શક્ય એટલા કોવાદાવા કર્યા છે) વળા રશિયાએ દુનિયાના સામ્યવાદમાંથી ચીનને દ્રષ્ટિએ તોડી નાખવા ૬૦૦ ખોસ નાસુસો પાઠવ્યા છે (ચીને એની સાથે ૧૮૦૦ મોર્દર્શ છે !

બીજી આક્ષેપ : રશિયાએ આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી સંબંધોને પોતાના હિત અને સ્વાર્થ આગળ કુશળતા છે, અને જળ જળદીથી વડિસદાદી સંબંધો દઢાવી રાખ્યા છે.

(ક) આલ્બેનિયાને તેણે પાકધમકીઓ આપી, આલ્બેનિયાને બલુસારની મદદો ખર્ચ કરી હઈ એના દેશની અંદર અંગ્રાણ પાડવા આપી પગાડ્યા છે. (સામેથી ચીને આલ્બેનિયાને પોતાનો દાસ્યો બનાવી રશિયા સામેના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે)

(ખ) હાંગેરી અને પોલાંડમાં અસતોષો જાગ્યા, ખડો થયો; તથા રમાનિયા અને જર્મોનિયાને 'કમ્યુનિસ્ટ આર્થિક જૂથ'માં અસતોષ બણાયો ત્યારે કુશોવે આ દેશોની અંદરની સત્તાની ફેરવદહી કરવા આપણુદ પગલાં લીધાં છે. (સામેથી ચીને 'રશિયાર્થ' જૂથના જથ્દા દેશોની

અંદરના વિખવાદોને લાભ લેવા તનતોડ પ્રયાસો કર્યા છે-અધ્યક્ષી બનીને અને આર્થિક મદદ દારાપ.)

ત્રીજી આક્ષેપ : રશિયા આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી દગાખોરો અને દુશ્મનો સાથે ઊર્ડા પાણીમાં બોતલું છે.

(ક) ટિંકાએ સામ્યવાદના બની દુશ્મન પશ્ચિમી યુદ્ધવાદી શાહીવાદ સાથે દોરતી કરીને વિષ સામ્યવાદને દગો દીધો છે; ત્યારે કુશોવે એની જ સાથે ફરી 'ત્રેત્રી સંબંધો' રચાયા છે અને તેની નીતિ અનુસરવા માંડી છે.

(ખ) એશિયા, આફ્રિકા, અને લેટિન અમેરિકાનાં સમુદાયમાં રશિયાએ શાહીવાદી હિંતો શરમે તથા સ્થાનિક પિટુઓ સામે ત્યાંના સામ્યવાદીઓ અને ક્રાંતિકારીઓને શસ્ત્રોથી સહાય કરવાને બદલે તેમને ઠંડા પાડવાની, નખાણ રાખવાની અને અને ક્રાંતિને દમારૂપ નીતિ અજલવાર કરી છે (હા. ત. કાઝિ, અફઝેશિયા). ક્યુબામાં તો ખરી મહાનયોતના વેળાએ કાશરતા દાખવી છે.

(ગ) રશિયાએ જમતના શાહીવાદના અમલો અમેરિકા સાથે સહઅસ્તિત્વ, શાંતિ અને આર્થિક હરીકાર્થ તથા પરસ્પર સહાયના ધોરણે Detente (દોરતી-હિંતવશી)નો સબધ બાંધવાના પ્રવાસો અને કરારો કરીને દુનિયા આખીને, શાંતિના નામે દોહાખમાં ઉતારી છે.

ચોથા આક્ષેપ :

(ક) સ્લાવિનના દોષને ધણું મોટું રૂપ આપીને તથા તેના શુભો અને પ્રગતને શોષ બનાવી હઈને તથા સ્લાવિન સામેની બેદાલને એકામ રૂપ આપીને કુશોવે દુનિયાના સામ્યવાદના પાયા પર આઘાત કર્યો છે.

(ખ) કુશોવે પોતાનાં જથ્દાં યુનાદિન ક્યુબા ઉપર હકનિયોડો કરવા માટે ૮૯૧ પુરોને "The Fundamentals of Marxism-Leninism" નામનો મહાગ્રંથ રચાવ્યો છે ! તેમાં સાચા ક્રાંતિકારી સિદ્ધાન્તને સુધાવાદી સ્વરૂપ આપીને, નિર્માર્ય બનાવી હઈને સૈદ્ધાન્તિક બ્રહ્મા કરી છે.

કુશોવનું પતન

આ આક્ષેપો જ્યાં તેવા નથી; અને આંતર રશિયાના સાચા યુનાઓ માનનારાઓને મન કરીશ જમજગત રહ્યો નથી-

(૧) માઓના મહાદુર "૧૪-જૂન"ના પત્રે મચન કરી દીધું જ છે કે સોવિયેત પક્ષ "સાહીવાદીનો મહાદુર" બની ગયો છે.

(૨) માઓની દૃષ્ટિએ સોવિયેતનો આર્થિક-ઔદ્યોગિક વિકાસ પણ- 'યુગવાદિક્ષણ' (પૂજ્યાર્થી) છે "ડિજનરેશન" (પતન) છે! રશિયાની મજૂરી તેણે 'HAVES'માં કરી છે.

(૩) માઓના વર્તુળમાં તો કુશોવનો ઉલ્લેખ "That bald headed ass" એવા અપમાનિત અર્થમાં થઈ રહ્યાનું જણાય છે.

(૪) આશ્ચર્યનીયના સામ્યવાદી પક્ષે કુશોવ માટે 'ફાગોર,' 'કુરમન,' 'ડરપોક' વગેરે અપદો ખુલ્લ-ખુલ્લા રીધા પ્રહારરૂપે વાપર્યા છે. (ચીને રશિયા અને કુશોવ સામેના આરોપો, એમનું નામ લીધા વિના, એમને જ નંધ એસે એ રીતે, ક્યાં છે.)

(૫) સિલેનની માઓ-મક્ત કાષ્ટકર્તા શ્રીમાત યુલુવર્ધને "કુશોવવાદ" નામના પ્રથમ એવું પૂરવાર કરવા પ્રયાસ કર્યો છે કે કુશોવ સાહીવાદીઓને કાચ વેચાઈ ગયેલા છે; એણે પોતાની સફરતા તથા સલામતી માટે ક્રાંતિને મિરવે ચૂકી છે.

‘પુરુષ-અકેષી’ પડકાર!

ચીનના પ્રકાપનો પાર નથી. કુશોવને આજના અને બહારનાં બધાં દારા ઉખાડી ફેંકી દેવા પાશ્વર ફેંકીય દોષી છે—

“કોઈ પણ સામ્યવાદી પક્ષમાં એક અઘણી જૂથ બિન-ક્રાંતિકારી નીતિ અપભ્રંશર કરે અને જો પક્ષને સુધારવાની સ્વરૂપ આપી દે, તો પક્ષની અંદરના અને બહારનાં જૂથો એને ખમેડી દઈ પ્રગતને ક્રાંતિને માર્ગે દોરી લઈ જશે.”

(મહાદુર ‘૧૪-જૂન’નો પત્ર)

અ પડકાર પાછળ રહેલી ફજા વિષે તો વિષ્ણુ માઓ-ચીએ આગળથી કહી નાખ્યું હતું—

“સાચી લડાયક ક્રાંતિકારી ફરજ વર્ત-માન સુધારવાદીઓ (રિવિઝનિસ્ટ્સ)ના

પડકારને પાછો ઠેલવાની નહિ, પણ એનો બુકો બોલાવવાની છે.”

(ઉત્તર વિગેટનામમાં હેનોની ખાતેની સેન્ટ્રલ પાર્ટી સ્કૂલમાં બોલતાં)

માઓનું માનવદ્રોહી અંતિમ વલણ

દુનિયાની દૃષ્ટિએ, રશિયાના ચીન સામેના યુનાઓમાં કેટલા દુનિયાના દિત-અદિતમાં છે એ સવાલ વિચારવાનો રહેશે; પણ ચીને આ દુનિયા પર સામ્યવાદી સ્વર્ગ ઉતારવાનો જ કોશિસો, જરૂર પડતાં વિશ્વયુદ્ધનોય, બતાવ્યો છે એ પછી કશી કોઈની સહાનુભૂતિ એને માટે સકય જ નથી.

કદાચ, માઓ એની મજૂરીમાં જૂસ કરતો હશે એમ માનીને કુશોવે એને ઘાત પણ આપ્યું છે કે—

“એટમ બોમ્બ શાહીવાદી અને શમ-જીવીઓ એવો લેહ કરતો નથી; અણુ-સુદ્ધમા દર-એક ‘શાહીવાદી ઇન્ટરકાર’ના માત દીઠ લાખે કામદારોએ મરી ખપવાનું થશે!...એ શોષકો અને શોષિત બેઉ જૂની દુનિયાના ખડેરામાં ફટાઈ જવાના કોય તો અદ્ભુત વિશ્વનું સર્જન કોણ કરશે?”

પણ માઓની મજૂરી કુશોવ યુ સમજે એની મજૂરી તો એવી છે કે—

● પરિણામ આવી આવીને શું આવવાનું છે? દુનિયાની અરશીપાણી વસ્તી બલેને ખલાસ થઈ જતી....ચીન તો જરૂર અરધાથી વધુ ખચી જવાનું છે. પછી વેરાન દુનિયામાં આજના કરતાં હજાર ગણી ઊંચી મંસ્ફૂતિનું સર્જન કરવા અમે ખેડાજ છીએ!

માઓનું આનું અંતિમ અમાનુષ્યો માનવદ્રોહી વલણ બોલા પછી તેનું આ એક જ મહાપાપ દુનિયા માટે અશ્વમ્બ બની ગયું છે અને કુશોવ તો માઓને પૂર્ણ ઝોળખે જ. એટલે એ કહી નાખે છે—

(૩૧) પરિણામે રસિયા અને ચીનની બે જુદી જુદી 'સામ્યવાદી આંતરરાષ્ટ્રીય' સંસ્થાઓ ઊભી થવાનો અદામ અપશક્ય નથી

અંતે, સામ્યવાદે પોતે ઊભી કરેલી એક મહા શ્રમણા (Great myth) નો અંત આવશે કે વિશ્વ-સામ્યવાદ એક-દંડી, એક છત્રી, નિશ્ચિત 'મોનોલિથિક' ઘાટવાળો જ હોઈ શકે.

ઈતિહાસે કોઈનો આવો અપરિવર્તનશીલતાનો દાવો માન્ય રાખ્યો નથી. દરિયાં જોઈ નથી-

● સામ્યવાદી ક્રાંતિના હેતુથી આકર્ષે '૧લી આંતર-રાષ્ટ્રીય સંરેયાની રથાપના' કરી હતી. સમય જતાં, થયે એવું એ રહેવા છતાં એમાં જ નીતિ-રીતિ અને વ્યૂહ અંગે વિખવાદો જાણ્યા. "૧લી આંતરરાષ્ટ્રીય" કરનારો ગઈ લાંબે વરસે સમાજવાદના થયે સાથે, જુદા વ્યૂહવાળી, "૨જી આંતરરાષ્ટ્રીય" સંસ્થા રથપાર્ષ: તે 'મવાળ' સમાજવાદી જણાતા લેનિને પોતે એમાં વિખવાદો ઊભા કર્યાં, અને આક્રમણ વિચારોને વફાદાર મોરચો સમજ્યો, ખુદ લેનિનના આ અદિલનમાં જ છેક ૧૯૦૩ થી ખોલેલો છેક અને મેન્શેવિકો-વચ્ચે ભાગલા પડ્યા; તે દિ સધાયા નહિ ૧૯૧૭માં રશિયાઈ ક્રાંતિ સફળ થયા બાદ લેનિને "૩જી આંતર-રાષ્ટ્રીય"ની વ્યવસ્થા રથાપના કરી પરંતુ એનીય અંદર જ, રસિયાઈ ક્રાંતિના એક મુખ્ય સેનાની ટ્રોટ્સ્કીએ ખળવો પોઠાવ્યો; અને એ રસિયા ખહાર બાકી જઈ "૪થી આંતરરાષ્ટ્રીય"ની રથાપના કરીને જ મર્યો.

● સ્તાલિને બીજા વિશ્વ - યુદ્ધ દરમ્યાન '૩જી કમ્યુનિસ્ટ કોન્ફરન્સ' (ક્રામિનન)ને વિખેરી નાખી, એના પાછળ ભલે ફાસીવાદ સામેનો, યુરીવાદી સત્તાઓ સામેનો, સંયુક્ત મોરચો જગતી ગંજાવાનો હેતુ હોય, પરંતુ એ પછી એ ને એ રસ્તે 'એકછત્રી' આંતરરાષ્ટ્રીય બાંધવાનું સ્તાલિન જેવા માટેય, અશક્ય બની ગયું- બાદ 'વોરસો-ક્રાસ' મુજબના ૧૪ દેશોની, પોતાની સીધી સરખામતવાળાની મંડળી બાંધીને તેણે સતોષ માન્યો. પરંતુ - એમાં ટીટો (યુગેસ્લાવિયા) ચાલુ વચ્ચે જાય તે પહેલે સિમતથી ખહાર ખસી ગયે.

અને સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ એણે પોતાનાં તથા હંગેરીમાંના અસતોષમાં જામગરી ચાંપી, એ કે એ અને યુગેસ્લાવિયાના પંજે પળી રસિયાઈ વ્યવસ્થા ખસી જાય તે પહેલે જ કુલોવે એમને દબાવી પોતાં લપેટી લીધાં.

આ દરિયાં ભલે આજની પરિસ્થિતિને પૂરેપૂરાં બંધનેસતા ન હોય, પણ સામ્યવાદ અખણિત નથી રહી શક્યો એ વાત તો પૂરવાર કરે જ.

આવિશકયતાઓ!

રસિયા અને ચીન વચ્ચેના આજના મંજીર સ્વરૂપના વિખવાદનું બાવિ આજે નિશ્ચિત રીતે લાંબી શકાય એવું નથી. છતાં, ભાવિ શક્યતાઓની 'વાત વિચારતાં, એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે આજ પૂર્વે અને હવે કદાચ રસિયા અને ચીનની 'દાનત' એક બીજાને બાંધીને કોઈમાં લઈ, દબાવીને, અંતે પોતાનાં વ્યૂહ-માર્ગે લાવવાની દરોશ ખરી.

પરંતુ આજ સુધીમાં જે પ્રકારે તેમનાં વ્યૂહ સામસામી દિશામાં ફેરવે ગયા છે, અને જે પ્રકારે રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય હિત-સંબંધો ધપવે ચડ્યાં છે, તે જોતાં ભલે તત્કાલ અને દરોશ ખુલ્લી રીતે જણ પડી ન જાય તોય, કુનિયામાં બીજી કોઈ તેમને ફરજિયાત પાસે લાવનારી અસપારણુ ધટના બની ન જાય તો, તેમના મોરચા જુદા રહેવાના, વિરોધી દિશામાં ગતિ કરતા અધિકાંશિક અંતરે ધસડાઈ જવાના, એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે જ છે. એ વાત સૂમ્બી ન જોઈએ કે આ પ્રકારના સંઘર્ષને

પોતિકું ગતિતંત્ર હોય છે જે ઈચ્છા અનિચ્છાએ આલુધાયા-વલુધાંચિયાં પરિણામે સુધી સંઘર્ષકોને ઘસડી ફેંકી દે છે.

વળી, ડોનલ્ડ ટ્રમ્પનીઆ (અમેરિકા સરકારમાં ૧૯૫૧ થી ૫૬ સુધી કમ્યુનિસ્ટ ખસેડાં અંગેનો નિષ્ણાત) જણાવે છે એ સાચું જ છે કે-

● સર્વસત્તાવાદી દેશોમાં, જ્યાં જે ક્રાંતિશાળી નેતાઓની ધૂન ઉપર લોકો આધાર રહેલો હોય છે ત્યાં, irrationalityનું તત્ત્વ કાઢી નાખી ન શકાય.

જો કે, ફ્રાન્સ બોઈનને, છે ૧૯૫૨માં, એવું
અવિધ્ય આપ્યું હતું કે—

હવે દુનિયામાં રશિયા અને ચીન બે
સામ્યવાદી મહાસત્તાઓ અસ્તિત્વમાં આવ-
તાં બંને વચ્ચેનો સંઘર્ષ અનિવાર્ય બનશે,
કેમકે સર્વસત્તાવાદી તંત્રોનો સ્વભાવ જ
'સમગ્ર કાળ' મેળવાનો હોય છે; એથી તેમાં
સમાનતા તો હોઈ જ નહિ શકે.

*

—જો કે, નવા ઉગ્રપથીટ્રેડરનીવાદનું મથક ચીન બને

—જો કે, નવા રશિયાર્થિટિવાદી સુધારવાનું મથક
રશિયા બને! અને તેના અમેરિકા (પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો) સાથે
નવા સળધો વિકસે!

પરંતુ એ જો બને તે; સામ્યવાદી વટનાઓ અને સિદ્ધા-
ન્તોના નિષ્ણાત દ્વય સેટોન-વેટસન સામવાદીનો અને
જી.ડી.સમજીનો—એવડો સૂ. ઉચ્ચારે છે તે મહારતના છે—

તાંબ કલમ (તા. ૧૩-૬-૬૩)

● રશિયા-ચીનની સરકારે વચ્ચેની સાકમારીએ ત્વાની પ્રભાવ સામસમા દેવની આગ પેઠાવી છે પેરિસ
૪ થી ના સમાચાર મુજબ રશિયામાંના ચીની એલચી મટગના અથક ઉપર રશિયન વિદ્યાર્થીઓએ ઉશ્કેરણીભર્યા
દેખાવે કર્યા હતા, અને સૂચીકર્યામાં હતા કે—“અમારે યુદ્ધ એઈવ નથી, ચીનનોને સરખ છે—તેઓ યુદ્ધ માગે છે.”

હાલના તા. ૧૬ થી ના સમાચાર મુજબ—છેલ્લા કેટલાક અઢિનાઓથી (વિવેકમાંની પ્રભાતી જેમ
સિન્થિયાબની કલાક પ્રભાતે ચીની હાલ (બહુમતિ ભવિ)ના આધિપત્ય સામે બળશે પોઠારત સિન્થિયામાં
સુરકેલી બોરી થઈ હતી x x તાબેવામાં લગભગ ૬૦,૦૦૦ કાકેએ ભૂખ અને સવામહૂમી કારણે રશિયાના
કલાકસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યા છે. (આખા સિન્થિયાબની વસ્તી ૧૦ લાખની છે તેમાં ઉચ્ચક, કાનિચ, હઈપુર,
વધા કલાક (આ બધી મુસ્લિમ ભવિઓ રશિયામાં મોટા પ્રમાણમાં છે) ભવિઓની સખ્યા જ આશરે ૫૦
લાખની છે) આ પ્રભાતે ૧૯૬૨ મા ચીન સામે બંદ પોઠાઈું હઈ, તે ફરી પછું ભવ્યું છે. રશિયા-ચીન
વચ્ચેના વેપાર એછા થવાને કારણે અછતનું આ પરિણામ બનાવ છે.

રશિયા અને ચીન વચ્ચે ત્વા પ્રદેશની સરહદો અમેય ઝવડો બાધુ જ જ કારવધી બધી ભૂમિ-
વિસ્તારવાળો આ પ્રદેશ ખનિજ દ્રવ્યોથી સમૃદ્ધ છે—બનેના રાષ્ટ્રીયકલિતોનો સંઘર્ષ અહીં થયે બની રહ્યો છે

● ચીને રશિયામાં વધા ઉઠારસેવાઓ આ વગેરે સામ્યવાદી દેશોમાં પોતાને સુસપચાર વધારતાં આ
દેશોમાંના ચીની રાજદૂતોઓમાંથી કેટલાકને “ પાછા ભવ ”નું ફરમાન આપી દીધું છે

ખીજ પાછા અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચેના સળધો વડુ નીકેટ આવતા દેખાય છે . સૌથી મોટી
બના એ છે કે આસ્માતથી જ આટલુંયુદ્ધ ફાટી ન નીકળે તે માટે, રશિયામાં કુશોવના જ અને અમેરિકામાંની
કનેડોની એલિસ સાથે સીધી “ હોમ લાઇન ” (ટેલિફોન) દ્વારા સાંકળવામાં આવેલ છે. આથી કોઈ પણ ભૂલને
ભય નહતાં બને બહુ કોઈ કલા અવશ્ય અને વિલબ વિના પસપર સઘર્ષ સાધી સમશે.

● ચીન અને ભારત વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવાની બાબતમાં અમેરિકા અને રશિયા ભેગા થઈને પ્રયાસ
કરે એવી સૂચના પણ થઈ રહી છે (વોશિંગ્ટન તા. ૧૧)

નિષણ્ણતાનાં અનુમાન

હુગ સેરાન-વેડસન

(એન્કાઉન્ટર : "The Great Schism")

“એવી પશુ દલીલ યદ્યપિ એમ છે કે-ચીનમાં માઓ અને લિયુ શાઓ-ચીની નેતાઓની અનુભૂત અને તે કરતાં તેા, ચીન-સારવ સુધર્મમાં સારવજીવે, ચીન વિશેષ ગુમાવી દે, ચીનમાં આર્થિક અપ્રાપ્તિ થાય, અને ચીનના મુખ્ય પ્રદેશના અમુક ભાગમાં આજ કાર્થી-રોના પગલે નબી એટલી હદે પ્રોત્સાહન મળે છે, ચીન-સોવિયેત સંધર્મનું સમાધાન થાય, ફરી મૈત્રી સ્થાપ્ય અને ચીનને મળતી સોવિયેતની મહદમાં પ્રાપ્ત વધારો થાય એવું બનવા મળે ચીનની નેતાઓનીમાંથી ધરખમ હઠાલપટ્ટી થવી જરૂરી છે. જો કે, ચીનની નેતાઓનીમાંથી આવી હઠાલ-પટ્ટી થયા પછી ધ, આપણને શંકા રહે છે કે, સોવિયેત સરકાર ચીનને મદદ કરવા ખાસ ઉત્સાહ પ્રગટશે કે કેમ. સોવિયેત સરકારને એવું પણ લાગે કે ચીનમાં કોઈ પ્રજા સરકાર આવશે તો ય તે સોવિયેતની જ પાન, સારવ અને ફિલિયુ-પર્વ એશિયામાંની નીતિને નાસીપાસ કરશે એવા ભ્રમ રહેવાના જ; એજ રીતે સોવિયેત-અમેરિકા સંબંધો જાણે, ન સાખી શકાય એવા અને અલગ જોખમકારક રવાઓ હાથે, ચીન આદે આખા વિના નહિ રહે, એવું પણ એને (શરિયાને) લાગે તેા નવાઈ નહિ. વળી એને એવુંજ ચોક્કસ લાગે કે સોવિયેતની પ્રતિ મોટાનું જીવનધોરણ એવું લાગે વાંની માત્ર કરી રહી હોય ત્યારે, કોઈ પણ ચીની સરકારની આર્થિક મદદની માત્ર સોવિયેત સરકાર પૂરી કરી શકે તે કરતાં વધી જ વધારે હોવાની...”

● એ. ડોઆલ્ડ બાર્નેટ (કેલ-બીઆ યુનિવર્સિટી - ઇસ્ટએશિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ)

વિગાદનેા મૂળ હેતુ ખીનને દેશાવીને ડરાવીને પોતાના પક્ષે ખેંચી લાવવા, પરંતુ કદાચ હવે મથા કિસે-અનરથી એ મર્ચાંઈ બોગાડાઈ ગઈ છે-કુલોવ ચીનની ફરિયે સર્વથા નમશેા લાગે છે; અને છતાં એને ખદલી શકાય એવું રહ્યું નથી! આ કિટાયા ખીન અને પગલાની સાકષતા હુ માનું છું; પણ સાથે સાથ જ ને વચ્ચે આખેા ખતમ થાય એવીય સાકષતા સ્વીકારુ છું.

આ આંતરિક અગરો કમ્યુનિસ્ટ બ્રાવ્સ્કીને કમલેર કરી રહ્યો છે.. ચીન શરિયા કપર વધુ ‘લડાચક’ થયા દેશાણુ લાગે તે આપણા હિતમાં નથી.. આપણે વધુ સડીતમાં વિના હેલકિ-ચારીથી વર્તવું રહ્યું...

● એલેક્ઝાન્ડર હાલિલોન (કેલ-બીઆ યુનિવર્સિટી - શરિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ)

સોવિયેતની નીતિ બદલાવવામાં ચીન નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. હવે સોવિયેતમાંની નેતાઓને બદલાવવાની કાલવ હોઈ શકે... શરિયામાં ચીનની ‘નીતિ’ સ્વીકારનારાઓ પણ ચીન-વિરોધી રહેવાના (શરિયામાં ચીનનો એકધારો સળગ નીતિની અસર હવે તેાજ તેએ કુલોવને વળગી રહેવાના). ચીનમાં, સંબંધો દરજ વધુ ખરાબ થાય કે તરી બચ’તોય, બદલાય એવી સાકષતા નથી-

● રાબર્ટ એ. ફકાચાપિનેા (કેલેરોનિયા યુનિવર્સિટી)

સર્વાંબો આંદરાજીવાદની શેમાન્ટિક કલ્પના સાથે રાષ્ટ્રવાદી હિતોનેા આ વિનય’ છે.. રાષ્ટ્રીય ‘પર એવા, કોઈ સમકાને હજી તેમના આંતરિક બજબજારનેા ક્રીમિયા લાપેા નથી, હવે ચીન શરિયાની અંદર અને બંને યુનિયાના લમામ રોશમાં પોતાની અસર મરેા જલેમત કરશે. xxx એએા ક્રીમ માને છે કે આપણે આ સંધર્મને બંધીરપણે લેવા ન જોઈએ એમની સાથે હું સહમત નથી.. આપણે આપણી નીતિ પ્રજા જ લંકીપણે વિચારવી જોઈએ.. ચીનને આતર-રાષ્ટ્રીય કાનૂનમાં લાવવાની આપણી આશિક સમસ્યા છે, અને એ રીતે થમ ક અથવા ઉરેરાટમાં એ ઘટાકો ફરી એએા એવી ત્રીલ વિલુલ્લની સલાવના’ ઘટાડવા બનવ કવડ જોઈએ.

● લુન્સ જે. પ્રાવેલથાઉ (શિકાગો યુનિવર્સિટી)

શરિયા અને ચીન વચ્ચે અતિ-મુલ્યુત અને મહેરી ફાટ પડી છે. એએા ‘સુતપાકો’ અથવા ‘મીમાંસ-વાદી’ રવા છે તેમને જ આ મદ-વાથી આશ્ચર્ય થઈ શકે... આદર્શ અને સિદ્ધાન્તોનાજીવે રાખીને એક મહાલક્ષ્યાએા સિત હિતોના પલે જઈ રહી છે. શરિયા અને ચીન બિલકુલ જુડી આર્થિક વિભાસની કલાએ છે; અને ચીન એમ કહેવામાં બિલકુલ સાડુ છે કે એમને અલુલુલ્લની ફરી

પડી નથી. x x ચીનના હેતુઓ યાવિ-
મય માટે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી-
દા. ત. ફેમોસા. એટલે એટલે યુદ્ધનો
વિચાર કરેલો ન રહ્યો. x x રશિયા
'યુનિયન' પર સારવારના આધારે
તેવેથી વિજય સ્થાપવા માંગે છે.

આપણાં આર્થિક હિતો સલામત
રાખીને આપણે (પશ્ચિમ) કુલોવની
પશ્ચિમ સાથે સમન્વિત સ્થાપવાની
જખનને પ્રતીતિ લેવા બેઠીએ,
અને આપણે બને તેટલા આગળ
જઈએ... આપણે રશિયાનાં
મધ્ય યુગેપનાં હિતો સ્પષ્ટ 'નેસે
હી' - સ્વીકારીને લાલચે; કે પછી ખીટ
કાઢી (એટલે કે ચીન) યુદ્ધ દ્વારા જે
સ્થિતિમાં ઊલટપાલટ કરી ત્યાં જેવી
સમ્પત્તિ 'યુદ્ધી રાખીએ! આપણી
સરકાર (અમેરિકા) ના આંતરિક વિખ-
વારો અને નર્જની તથા કૌશલ્ય એવા
સાધ્યોના વિખવારોને કારણે આપણા
હોય બધાએ જાણે છે ..

● માર્ક આનકેસ (હાર્વર્ડ યુનિ-
વર્સિટી : પૂર્વ એસિયાઈ સ્ટડીસન
કેન્દ્ર)

ચીનનું એક માનવું છે કે
'સહઅસ્તિત્વ' થી ઈર્ષ પશ્ચિમને

દેનાથી શાસ્ત્રાત્મક નથી; પણ સંપૂર્ણ
યુક્તિ સમગ્રો અને એવા બીજા
આરોગ્યને ટેકો આપીને જ જે
હંમેશા પાર પડી શકે. x x જે
રશિયાના ચીનને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન
કરે (મૂળા, બર્લિન અગે) તે
ચીન હારત ઉપરના બીજા હંદસાને
વિચાર માંડી વાળે, નહિ તે જ
માર્ક્સવાદમાં અજાણ્ય કરે. જાસ્ત
એ રશિયા ચીન જીત્યાં એક યાગી-
રૂપ પરિણમી છે.

*

● બેન્જમિન ડી. વેસ્ટ :

બવહાડુ દિગ્ગે વિચારતાં સામ-
વાદ વિશાલિત્વ નહીં બધા જ છે.
આમની 'માફ' 'વાદ'ને પણ પેતાનું
મતિવન હોય છે-તે અનુસાર,
પ્રત્યેક નવા આવેલ વધુ ને વધુ
કારકો જ સજમાવશે.

મુખ્ય સંદર્ભ સાહિત્ય

1. The Sino-Soviet Conflict
-Donald S. Zagoria
(1963)
2. The Sino-Soviet Dispute
(Documented and An-
alysed by Hudson,

Lowenthal and Mac-
Farquhar (1962)

3. Polycentrism
-Ed. by Walter Laqu-
eur and Leopold
Labedz (1962)
4. Communist China and
Asia (Chapter XII)
(1960)
-A. Doak Barnett
5. Communist China's
Foreign Policy (1960)
(Chapters IV, V, VI)
-R. G. Boyd.
6. Socialism and War
(1960) (A survey of
Chinese Criticism of
the Policy of
Co-existence)
-Edvard Kardelj
7. China Quarterly
(1960-1963)
8. Survey (1960-63)
9. Link (1959-63)
10. News Weekly (1963)
11. Encounter (1963)

[આ લેખમાળા 'સરક' દૈનિકમાં તા ૫-૮-૬૩ થી ૫-૬-૬૩ વચ્ચે પ્રગટ થયેલી]

એને અંમે પરજા કરવાનું - જ્યુડીશિયલ ટ્રીબ્યુનલ વગેરે નીમવાનું - પાર્લામેન્ટ જ કરી શકે... (સિટિંગમાં આવે જ શિસ્તો જણાય છે)

પાર્લામેન્ટરી લોકસભા પ્રજાલિકાના અગ્રણીઓ માટે એ સવાલ પડ્યો જ્યારે અમે કે પ નહેરુ વગ્ર-પ્રધાન તરીકે ચાલુ મ્હોતે પોતાના તમામ સાથીદાર કન્ગ્રેસવાનોનાં તથા રાજ્ય પ્રધાનોનાં રાજીનામા પોતાના હાથમાં લઈને, એના અંતિમ નિર્ણય (પાર્લામેન્ટ કે રાજ્યવિધાન સભાઓથી ઉપરવટ લઈને) લઈ શકે ખરા ? અવિશ્વાસની દરખાસ્તનું રહસ્ય

જ્યારે ભારતના તમામ વિરોધપક્ષોએ સરકાર સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત મૂકી અને સામ્યવાદી પક્ષ સિવાયના સૌએ આચાર્ય કૃપાલાનીની દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો, ત્યારે, આટલી વાત તો સૂચિત ધર્મ મૂર્તિજણાય કે સત્તા પક્ષ ૪૫ ટકા બહુમતીથી સત્તાવટ થયો હોઈને, જ્યારે તેની સામે તમામ વિરોધ પક્ષોએ (કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે પશ્ચ પોતાનો ગુરુઃ અવિશ્વાસનો ઠરાવ રજૂ કરેલો) અવિશ્વાસનો ઠરાવ મૂક્યો, ત્યારે તો ૫૫ ટકા બહુ-મતીનો એ મન ગણાય (અને મતદાન વખતે કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે આચાર્ય કૃપાલાનીના ઠરાવને ટેકો ન આપ્યો ને કેમિસ્ટ પક્ષને ય ટેકો ન આપ્યો ને તટસ્થ રહ્યા, એ દલીલત પશ્ચ સચિન ગણાવી જોઈએ)

અલખત, આપણા ચાલુ બંધારણની મર્યાદાના પ્રકાશમાં આટલા કારણે સત્તા પક્ષે રાજીનામું આપવું જ પડે એવું કાંઈ અધન નથી. જ્યાં સુધી સમ્રાજ્ય પ્રતિનિધિત્વની અતિ જટિલ મતપદ્ધતિ અથવા એના જેવી ખીજ સરળ સમ્રાજ્ય પ્રતિનિધિત્વ સંવર્ધન જેવી પદ્ધતિ અખત્યાર ન થાય ત્યાં સુધી, સત્તાપક્ષ ખીજ પક્ષો વચ્ચે, જોવા મળે સાથેની 'બહુમતી'ના ભેરે, ટકી રહે - એ બંધારણીય રીતે-યોગ્ય જ ગણાશે; પરંતુ જ્યારે આપણે 'પ્રથમ રાષ્ટ્ર, પછી પક્ષ'ના અજબૂન સિદ્ધાંતને વળગી રહેવા વંધવા ઉત્સુક હોઈએ તો -

* ૪૫ ટકા વાળા સત્તા પક્ષે ૫૫ ટકા વાળા ખીજ પક્ષોમાંથી સમ્રાજ્ય નહીં તોય, 'સહકર્તાત્વની જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર એવા વિરોધપક્ષના નેતા-ઓને સત્તામાં બહુમતીદાર બનાવવા એ એકે કર્તવ્ય લેખાનું જોઈએ.

આજે જ્યારે ઝીની આક્રમણ પછી દેશની કટોકટી ગંભીર સ્વરૂપની બની છે ત્યારે તો આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય સરકાર અનિવાર્ય ગણાવી જોઈએ. પરંતુ શ્રી કામ-ગજની યોજના અજળી કટોકટીને પક્ષ પૂરતી જ સમજતે, રાષ્ટ્રીય સરકાર માટેનાં પુરુષાર્થને કન્કારનારી નીવડશે એમ જ આજે તો જણાય છે.

[તા. ૨૫-૮-૬૩]

રુચિ

તાત્રી : સુનીલાલ મડિયા

ફરેક અંકમાં શ્રી "દર્શક"ની ચાલુ નવલકથા, નવીન પ્રયોગલક્ષી વાર્તાઓ, શ્રી કમલીકૃત 'મુખ્ય ડાયરી', કલાવિષયક લેખો, વિવેચના, હુળવી નિબંધિકાઓ, અંશાવલોકનો વગેરે વગેરે. ઉપસંત સુંદર અને સમૃદ્ધ દિવાળી અંક

આજે જ તમારું લવાજમ મોકલી, આહક બનો

રુચિ પ્રકાશન : ચન્દ્રસેક, વિદ્યારનેશ રોડ, મલબાર દિવ, મુંબઈ-૬

સૈન્દર્ભલક્ષી સાહિત્યિક માસિક

* : લવાજમ : *

વાર્ષિક દેશમાં ૬૨ રૂપિયા
વિદેશમાં : સવાસેર રૂપિયા
અથવા શિલિંગ ૨૦
લવાજમનું વર્ષ :
અનુસારીથી ડિસેમ્બર
સુધી ગણાય છે.

આશુશસ્ત્ર-અખતરા મર્યાદિત કરાર : 'ધાર અંધકારમાં પ્રકાશનો લસરકો!'

મઈ તા પમીએ મોરકોમાં અમેરિકા, રશિયા અને બ્રિટનના પ્રતિનિધિઓએ અખતરા-મધીના મર્યાદિત કરારે ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યાં.

ધાર અંધકારનાં વરસો

૧૮ વર્ષ પૂર્વે અમેરિકાની પ્રથમ અણુમોઝ વર્ષા એશિયાના એક નાનકડા દેશ જાપાન પર થઈ ત્યારથી આ ધરતી પર જન્મીને ઊછરના, ઊછરીને મોટા થતા એક-એક ઈન્સાને એનો એક એક દિવસ હાઈડ્રોજન બોમ્બના ભય નીચે વીતાવ્યો છે. તેમાં જન્મવના એ મધિયાતા દેશો-અમેરિકા અને રશિયા બંને પાસે આખી દુનિયાનો નાશ કરવાની શક્તિ એકઠી થઈ મઈ ત્યાર પછીથી તે કાએજ ઠોઈ માનવ સમુદાયના સમગ્ર નાશકર વિશે નિર્મિત રહી શક્યું હતી. પંદર પંદર વર્ષો થયાં એક પછી એક વધુ ને વધુ મોટી સંખ્યામાં અને રાક્ષસી કદમાં અખતરાઓ થવા રચ્યા અને 'દુનિયાકરના વિદ્યાનીઓએ એનાં ભયકર કુબરિણુઓથી, એક સાથે કહેડો માનવીનો વિનાશ થવા ઉપરાંત પેઢીઓ સુધી પ્રજાનાં હાકામાં કન્સર, લોહીમાં લુકેમીયા અને ફેફસામાં ઝેર વ્યાપી જવાનાં અને કહેડો વિદ્યુત બાળકો જન્મવાનાં કુબરિણુઓથી-જન્મના નામરિકાને જન્મકાર કર્યાં છતાં બંને પ્રસે, આત્મરક્ષાના નામે એક પછી એક ચઢોમાતા અખતરા-ઓની દારમણ ચઢાવે રાખી-જને પ્રસે થઈ ૪૬૧ સુધી અખતરાનો આક્રોધ પહોંચી ગયો.

ધારઅંધકાર

પંદર વર્ષ દરમ્યાન લોંબડી પકડાની જેઠ બાતુની પ્રજા સોવિયેત સામ્યવાદ અને પશ્ચિમી લોકશાહી વચ્ચેના શીત-યુદ્ધથી પીડાતી રહી!

● છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન તે બંને જાવ-શીઓના નિબ્જાનોએ સેકડો દિવસો સુધી મંત્રણાઓ કરી બનેલી નિઃશસ્ત્રીકરણની સમિતિના નિષિદ્ધારોએ, છેલ્લા એક વર્ષ દરમ્યાન તે દર અકડવાડિયે તણ-તણ વાર મળી, ૧૫૦ રાતના ઉત્તમરા વેડી, ૩૦-૪૦ લાખ સજ્જોનો કુશાકો કર્યો.....બંને છતાં કેમ જાણે નયો અંધકારજ અંધકાર ધેરાયેસો હતો!

પ્રકાશનો લસરકો

આપ.છનાં સુખદ વિચિત્ર મુયોગો પણ જોવા મળે છે. એક તો ચોડાજ દિવસ પહેલાં અમેરિકાની જીઓલોજીકલ સર્વે નામની સરચાએ એવું જાહેર કર્યું કે આ ૪૬૧ અખતરાઓને પ્રતાપે અણુમાનુ એટલું બહુ ઝેર અવલંકશમાં વ્યાપી મર્યું છે કે એની અસમર્થથી કોણ કેટલું સચામત રહ્યું હતો એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે..બંને કેનેડાના એક ઠેકાકરે એવો દાવો કર્યો કે અખતરાની વિપવર્ષા અને વિદ્યુત બાળકોના જન્મ વચ્ચેનો કાલ કરણ સંબંધ, સંશોધનને અર્થે બંનેક આકાશો દારા, રચાપિત થઈ શક્યો છે આ અલે-વાસ પ્રમદ થયા તે અકડવાડિયે મોરકોમાં અણુઅખતરા મધીના મર્યાદિત કરાર થયા પામ્યા છે.

બીજી પણ અમતની અને ખ્યાન યેંચે એવી ખીના એ છે કે,

● આ કરારના મહિનામાં જ બંને જાવશીઓમાં એક વાનની પ્રીતિ થવા પામી હતી કે, આટઆટલી સંદારક શક્તિ વધાર્યા પછીય બંને પ્રસે રિયતિ એવી આવીને ઊભી છે કે, એકે ય પક્ષ આકસ્મિક હુલ્લાનો ભોગ ન મળી શકે એવું રહ્યું નથી જો કે હાલની આ કાલની તુલા ઊંધી વળી ભય એવા વિદાસ ગારે તે પ્રજાનો ત્યાગ જ હતા ન્યુટન બોમ્બ, એન્ટી

નીચાર્થક પદ્ધતિ, અવકાશી પ્લેટફોર્મ, કુચ્છકે મરીન વોરે...પરંતુ આ બધી 'ફીલ્ડ' ચેલેન્જના સાથે 'ફુલ-ટેસ્ટ' અનિવાર્ય મણુપ. હવે આ નવા કરારથી અવકાશી અખતરા પર પ્રતિબંધ મુકાર્યા, એવા ટેસ્ટની શક્યતા રહી નથી!

આમ અકસ્માત ભયની સમતુલા આવી જણાતી હતી ત્યાં જ કરારો કામિયાબ નીવડયા છે એ ઘણું સૂચક છે.
આપી જ તે કદાચ—

કરાર થયાને બોજે દિવસે દુનિયાને એની વધામણી આપતાં કુટેરીએ કહ્યું: "મર્ડ કાલે ધેર અધકારમાં એકાએક પ્રકાશનો લસરકા થયો" સ્વાભાવિક રીતે જ, અણુઓમનના પ્રથમ શીકાર બનનાર અપાનના હીરાશીમાના મેવરે "નવયુગના આરબને આનંદથી વધારી લીધો," અને જ. નહેરુએ "વિશ્વના ઇનિહાસનો વર્ગીક" કહી આનંદ પ્રગટ કર્યો. કુચ્છોએ તો મોરકેની પરિષદ પૂરી થઈ ત્યારે જ આ કરારને "માનવીની છુદ્દિના વિનય તરીકે ગિરદાવ્યો હતો અને સિદ્ધાન્ટના વકાસપાન મેકમિલનનું ગુણ પાશ્ચિમનદ્યાં વધાઈ ખાવા જતાં જીર્ણિથી કારાઈ આપ્યું હતું...

અણુજન કરાર અભ્યતર અપ્રક્રિય છે :

—આ કરાર નિ રાષ્ટ્રીકરણનો એટલે કે સ્વતંત્ર વિસ્તરનનો નથી.

—આ કરાર કુદ નાણુહીનો નથી;

—આ કરાર અણુ ઘટોનું ઉત્પાદન બંધ કરવાનો નથી;

—આ કરાર સંપૂર્ણ અખતરાજીવીનાય નથી

* આ કરાર આકાશમાર્ગના, અંતરિક્ષમાર્ગના અને પાણુદ્વીપી અંદરના અખતરાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મુકે છે તો અનુગર્જનો અખતરાઓ ઉપર નહીં.

* આ અખતરાઓ એવી છટકાપારીય છે કે બે કાંઈ દેશને એમ લાગે કે તેના સર્વોપરી હિતો એજમા નાચ એની અસાધારણ શંકતાઓ જતી મર્દ છે તો તેને આ કરારમાંથી નીકળી જવાનો અધિકાર પણ છે

* વળી, આ કરારમાં એથી મોટી અણુસત્તા ફાસન્દી સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી અને એને નહકના

ભવિષ્યમાં અણુસત્તા બનનાની સુચના આપી દીધી છે. અને તે આવા કોઈ કરારને સ્વીકારે એ આજે તો લગભગ અશક્ય જ છે—એણે તો આ કરાર સામે બારે બાંધ્યુખાણ શરૂ પણ કરી દીધી છે!

કરારની વિશિષ્ટ સિદ્ધિ

પરંતુ આ કરાર અપ્રાકૃતિના જેવા એકપક્ષી સૈવિષ્ણિક અખતરા બધીના નથી. આ કરાર પછી મનરની રીને એ ત્યારે અખતરા શરૂ કરવાની છૂટ પણ રહેતી નથી. એ અર્થમાં આ કરાર ચોક્કસ પ્રકારની ગંભીર કાનૂની જવાબદારીવાળો છે.

અને આ કરારથી એક સિદ્ધિ તો નિશ્ચિત છે કે તેણે માધાતા પક્ષો વચ્ચે જે અશક્ય જ લાગતું હતું તે અંશતઃ શક્ય બનાવ્યું છે. એ રીતે તંબ મનોદશામાં છવતી દુનિયાને એક જખર-જસ્ત રાહત આપી છે.

આ કરારનું અંવરિષ્ઠ પાલન થાય તો ખીણ એક અસાધારણ શંકતાની સિદ્ધિ એ હાસિલ થશે કે—

આજ સુધીના અખતરાઓને કારણે, જે દેશો અણુસત્તાની હોડમાં જીતેલા નથી અને જેઓ શીનુદ્ધી દૂર રહેવા માગે છે, તે અને ઇતર તમામ બહારના તટસ્થ દેશોની નિર્ણય પ્રાપ્તિ કે જે વિવરજીવોની શક્તિ જીવરવાને કારણે કુશળતા તેનાં ભોમ બનતી હતી, એ નરાતાર અન્યાયી બળજબરીમાંથી દુનિયા બની જવા પામશે (જુઓ અખતરાની છૂટ રહી છે, પરંતુ નિખુલાતો એમ માને છે કે સાધારણ સંતિવાળા જીર્ણના અખતરાઓથી વિવરજીવોનો મોટા પ્રમાણમાં વિસ્તાર થતો નથી હોતો.)

● વળી આ કરારમાં સ્વીકારનારા દેશો માથે એવો પ્રતિબંધ પણ છે કે હાલ જેઓ અણુસત્તા ધરાવતા નથી તેવા દેશો નવી અણુસત્તા બનવા માગે તો તેમને પ્રથમ ન કરવી અણુસત્તાઓનો વિસ્તાર કરી એ તેના હાથમાં આ સર્વસહારક સ્વતંત્ર આપીને, પ્રચ્છાએ કે અકસ્માતથી અણુસત્તા થવાની વધતી જતી જાતિને આ કરારથી ઠીક ઠીક દૂર કરાઈ છે.

આ કાર્યમાં ગમે તે દેશ સરતો સ્વીકારીને દાખલ થઈ શકે એવી પણ ભ્રમવાર્ધક છે
પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે નવો સંબંધ !

વધુમાં ખાસ તો અમારી દૃષ્ટિએ અસાધારણ મહત્વની વાત એ છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં નારો અને વેસ્ટો કનારાવાળા દેશો વચ્ચે નિત્યજાગૃત્વના કાર્ય માટે વારાધારો શરૂ થઈ શકશે ! (અલગત પૂર્વ જર્મનીની સહી એના ઉપર લેવા જતા પશ્ચિમી દેશોએ એને માન્યતા આપવી પડે) એટલે વચલા માર્ગ તરિક્કે એવું શક્ય અને કે-નારો અને વેસ્ટો-દેશો ઉપરના હેતુવાળા સ્વતંત્ર નિવેદનો એક સાથે પ્રગટ કરે)

કુશોવે પણ આવી હજીબા અને શક્યતા પ્રગટ કરી છે, એ જોતાં અને મોસ્કોમાં વિશ્લેષણના અનુભવ પરથી એવું દેખાય છે કે કુશોવ પશ્ચિમ સાથે સમાધાન કરી લેવા અને કાનિયમ સદાચરિત્વની નીતિ ઉપર મક્કમ છે-એને માટે ચીન અને તેના સામગ્રીતો સાથે તે 'આનંદિક સમર્પ' એવી લેવાય કૃતનિશ્ચયી છે-અસખત, આ માર્ગ ખલેજ જ ભ્રમગ્રાથી ભરેલો છે; એમ છતાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ રહી છે કે પશ્ચિમી દેશો જોતે જ કુશોવની આ નીતિને વધારા રહ્યા છે.

જો કે, કેનેડીયે એના દેશમાં વિરોધ સહીને, એમથી વિરુદ્ધ બની મહાર આપવાનું બાકી જ છે.

સૌથી પ્રથમ વાત તો, એ છે કે-અમેરીકાના અધિકારી મુજબ આવા કોઈ પણ કાર્ય માટે ત્યાંથી સેનેટની ૨/૩ બહુમતીની સંમતિ મેળવવી જરૂરી છે.

કારણ યદ્યપિ પ્રજા આવી સંમતિ લેવા જતાં કુશોવમાં કુશલ જવાબુ થાશે (પ્રેસીડન્ટ ડુસ્કોવિચના સમયમાં આવી ઘટના બની હતી) અસખત, કેનેડીયે જરૂરી બહુમતી મળી જશે એવી આશા અસધારની નથી; ખુદ નિષ્ઠ પ્રમુખ આઈઝનહૉવર તથા

મિલીટરી મુખ અને સેનેટમાં અમણી સ્થાન ધરાવનારા મેટાકામના કેનેડીના આ પગલાને આવકારે છે. છતાં, એ બહુજુ જરૂરી છે કે એટલે જોખનના પાના વિતાવી ડો. ટેલરે કહી નાખ્યું છે કે " આ કાર્ય તેના હાલના સ્વરૂપમાં અમેરિકા માટે ઉત્તમ છે કે કેમ એ વિશે અને સહા છે. " અને આંતરિંગોના નામચીન સિનેટ જોઈ ગોઠવવાટ તથા કશિષ્ઠ કારોહીનનાં રદોઅ કરાવના અને નેચારકાના કાલે કવીસ વગેરે વિશે ધતો વટાણ લીધો કરવા દેશીક કરી પણ છે.

કુશોવ-કેનેડીની કસોટી

જો કે કુશોવને માટે ચીનનો અને કેનેડીને માટે ફ્રાન્સનો વિરોધ કેમ દૂર કરવો એ એક સૌથી વધુ કપરી સમસ્યા બહુથી રહી. કુશોવે ચીન સાથે અધિક લેવાનો માર્ગ લીધો જ છે-એનાં પરિણામથી એ સ.વંધ રહેશે. કેનેડી માટે ય ફ્રાન્સ અને ય જર્મનીને વહેતું-મુશ્કવાનું સહેલું નથી; એવી એની અજની નીતિય નથી. એ દૃષ્ટિએ એના સરતો વધુ ગુંચાવણેથી પણ મજાવ. પરંતુ કેનેડીએ આ કાર્યને જે અસાધ્ય રણ પીરખી આકાર આપ્યો છે ને જે અસાધારણ ગુણીતાથી અજવાળ્યો છે, એ જોતાં એવી આશા વધારે ધારી નથી કે તે ફ્રાન્સ અને ય જર્મનીને છતીને જ રહેશે. કુશોવ અને કેનેડી બંને બંધુ છે કે, આ કાર્યનું તરુનું એટલે અધિક સર્વનાશના આવે ધકેલાવું. હેતુ આરી વરસમાં લાગેલ, બકીન અને કમુખાના કિસ્સામાં આ સમજદારીને લીધે જ બંનેએ દિમતલયાં અને છતાં કેનેડ લખાં પમલાં ભરીને કુનિયાના સર્વનાશને પાછો ધકેલ્યો છે... ..

સાજોપાલાચારી ખડુ કંઠે છે કે આ વરસના નોએલ શાંતિ પારિતોષિક માટે જે કોઈ એક સરખાકાત ધરાવતા સેલ્ય તો તે કુશોવ અને કેનેડી જ છે.

પ્રતિકાર પુસ્તિકા-મુગ્ધ

* ચીની સારવચાહ

નગીનદાસ સમવી

* આફમલુખોર ચીન

એ જ નરાણી

[દરેક = ૫૦]

માન-કૌસલ્ય પ્રકાશન એળી

આપણા પાસેથી બહુજો (૧૫)

પ્રો. વિરોહ દાવર

૦૦૪૦ ન થી.

ઑક્ટોબર આક્રમણ પછી ૧૦મા મહિને | એક અવલોકન

ગઈ તા. ૧૫મી એપ્રિલે ડાક્ટર મુકામે મળેલા "૪૨મી બિરાદરી" સચેવન સમક્ષ આમાના ઘાટા લાગના મુદ્દાઓ સેબી નોંધના આશરે ચર્ચા કરી હતા.

—ભાગીદાર ગાંધી

આ ઉદ્દેશ ૫૫વાડીઓ દરમ્યાન, ચીને વળી પાછી આપણી સરહદો ઉપર જ ગી સેના ખસેડવાના, કંઈક વીગતે, સમાચાર આવવા લાગ્યા છે. એમ તો, એપ્રિલથી જ તેણે જમીન અને દ્વાર્ધ ધૂસણુખોરી ચર કરી દોષી હતી એકદમ, તિબેટમાંની ૧૬ ડિવિઝનમાંથી ૧૩ ડિવિઝનો (આશર ૧ લાખ ૩૦ હજાર સૈનિકો) લડાખ, નેકા તથા મધ્યવિભાગ અને નેપાલ-સરહદો પર જોડવાઈ ગયાનું ય મનાય છે. વાતાવરણ વળી પાછું 'ગભીર હલ્લાની પૂર્વ તૈયારીનું' દેખાવા લાગ્યું છે.

આપણા તરફથી તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયેલી ખાતમી મુજબ તો, ગઈ તા. ૫મી (ઓગસ્ટ) ને કિને જ પાકિસ્તાન અને ચીને ભારત પર એ-ચીપ્પો હલ્લો કરવાનું કાવતરું કરેલું જ હતું! આ કાવતરું ડાઈ પછુ કારણે અમલમાં નથી આવ્યું; પરંતુ પં. નહેરુએ, આ દરમ્યાન, અને આ પછીય, નવા હલ્લાની સૂચનાથી પ્રગ્ને સાબલી કરવા માંડી જ છે.

એ પ્રકારનાં અનુમાનો આમળ આવી રહ્યાં છે—

(૧) ભારત ગયા ઓક્ટોબર પહેલાં હવું તેના કરતાં ય વધુ વિનિષ્કળ બન્યું છે; ચીન દ્વારા અવિશ્વમાં મોટા હલ્લો કરે એવું જણાય છે.

(૨) ભારત ચીની હિલચાલ વિશે વધારે પડતી હુલાસો કરે છે. કદાચ ભારત, પોતે, જેને પોતાના અધિકારનાં ગણે છે અને ચીને જે ખાલી કરેલા છે તે પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવાનો મનસ્વો સેવતું હોય એવું જણાય છે.

આ બંને સંકેતોએનો આપણે સ્વસ્થતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. જો કે, આરંભમાં જ મારે અભિપ્રાય આપી દઉં તો,

(૧) પહેલી માન્યતા ધરાવનારાઓ સાથે હું એ બાબતમાં સહમત છું કે ગયા ઓક્ટોબર પહેલાં આપણે જે સ્થિતિમાં હતા તેના કરતાં આંતરિક રીતે વધારે સારી સ્થિતિમાં તો નથી જ. હાત.

(૨) આપણી કરવેરાની નીતિ, સ્વચ્છંનીતિ, ફરજપાત બચતની નીતિ,—કરેકેના શુભઅવશુભાં કોતર્યા વિના પણ એટલું ચોક્કસ કરી શકાય કે આ બધી આર્થિક નીતિઓનો અતિશય સ્થર અને ત્રાસ પ્રમ્ન અનુભવી રહી છે.

(૩) ઓક્ટોબર પહેલાંની આપણી રાષ્ટ્રીય વિનિષ્કળતા સારી (પ્રેર, લાખા, ન્યાતબત, પક્ષ, અને પદ્યર્થને કારણે) જે ઉત્કળાટ હતો અને રાષ્ટ્રીય એકામતાભાટે જે નેસર્ગિક ધમસ હતી તે બાજે ચોક્કસ ગયા છે—જણે એ સ્થિતિ આપણને ડોહ પડી ગઈ છે!

જો કે એમ પણ કહી શકાય કે, ગયા ઓક્ટોબરનું આક્રમણ થતાં જ પ્રમ્નમાં જે સ્વચ્છં છુટાળો આવ્યો હતો તેનું આપણે કેંઈ વધારે પડતું રૂપ નોવા લલચાયા હતા નહિ તો, નવેમ્બરના ચીને એક પક્ષી શસ્ત્રવિરામ બાહેર કરતાં જ, દેશ ફરી આટલો શાંત બની ન ગયો હોત; કારણ આપણે ૧૨૦૦૦ (કે ૧૪૦૦૦) ચો. મા. નો પ્રદેશ તો હજી ચીની એડી નીચે ચંપાયેલો છે—એ હકીકત જ આપણી જાગૃતિની બહાર, આંતરિક સહેલાઈથી, કેંઈક બધી ચકી ન હોત.

જરૂર આપણે કહી શકીએ કે આને માટે મુખ્ય જવાબદાર સત્તા પક્ષ છે — પં. નહેરુ પોતે છે; અને વિરોધ પક્ષોએ પાલિમેન્ટની અંદર હેટલા ૮-૧૦ મિલિનામાં જે ઉપાડો લીધા છે તે ભેદ, તથા હેટલી ચૂંટણીઓ પછી, એક બાજુ એવી ડાપ પડે છે કે, હવે વિરોધ પક્ષ માફક રહેવા કે અમ ખર્ચ જવા તૈયાર નથી. આ ધણું શુભ ચિહ્ન છે; પરંતુ ખીજી ત્રાજુથી જોઈ વિરોધ પક્ષો એક ધર્ષિને કાંઈ નિશ્ચિત કાર્યક્રમ ઉપર સદિવારી—જવાબદારી પર રાજ્યપૂરા ઉપાડી લેવા પણ તૈયાર નથી।

(મ) ચીનનું આક્રમણ ધનાં સામ્યવાદી પક્ષ આ દેશમાંથી ઊપડી જવાની વાત તો દૂર ગઈ પરંતુ તે એકધવાયો પણ પડી ગયો નથી— જસિદારી તો એ વાતની છે કે એ નહેરુની પૂઠળ અને ચેનનના સાથમાં પોતાને મિનમોડાણી પ્રતિષ્ઠિત—ઉદામ દેશબંધત' તરીકે પોતાની નાવ ઢંકારી રહ્યો છે।

આમ, રાજકીય દૃષ્ટિએ 'આપણે ગયા ઝોકોટોપર કરતાં સારી રિયનિર્મા નથી' એવું મોટા ભાગનાઓનું અનુમાન સાચું છે.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ; આપણે આપણા દેશમાં મોટા પાયે પર નવાં કારખાનાં નાખી સ્વયંભોપાદન કરી શકીએ તે માટે હજુ ધણો કાંચો સમય ગાઢ જોવાની જ રહે છે; અને નવાં ચીની આક્રમણોના સફળ સામનો કરવા જેટલું સ્વસ્થગતતા આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ, એવા વારંવારના ફાવ્યોનો સમૂહ અર્થ સમજવા પણ મને તો મુશ્કેલ જણાય છે.

રશિયાઈ સહાય માટેની આપણી હોંસ જેવી ને તેવી રશિયાએ ટાપી રાખી છે; અને રશિયા ગયેલી સુધસિનમ-ટીમ 'સફળ વાટાઘાટો'ના સચાચારે પાકળી આપણી અધાને વળ આપી રહેલ છે, એનોય સાચો અંદાજ કાઢવો જતાં આપણી ભાત ઉપર આપણને હસવા જેવું કાંચે તો નવાઈ નહિ.

અમેરિકા સાથેના આપણાં બંધનદાર કંઈક વધુ રિયર સ્વરૂપ ધોરણ-કરશે એવી ધારણા વચ્ચે-વચ્ચે

વિધમાનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૩.]

બધાઈ હતી. પરંતુ ચીનના વ્યૂહ વિશેની પં. નહેરુની સમજણ અને અમેરિકાની સમજણ વચ્ચે, તથા પાકિસ્તાનને સાથે લઈને જ આ ઉપખંડની સુરક્ષા યર્થ સૂચે એવા અભિપ્રાય અને, બંને વચ્ચે ખાસ મત-ભેદો છે. ઉપરાંત પણ બારતની મિનમોડાણ નીતિનાં અનેક ધૂષણાં સ્વરૂપો લગભગનાં ગુચ્છનારાં અને મુશ્કેલનારાં રહ્યાં છે. આજ સુધી 'એર અમેરિકા', 'એર આમેરિકા' અથવા 'એર સિસ્ટ' ના ખ્યાલોને ધરમ્મથી ધુકારનાર બારતે, તાજેતરમાં, આપણને દનાણુ પૂર્વક 'એન્ટિ એર એક્સસાઈઝીટ'નો કસાર ક્યો છે —એના સ્વરૂપ વિષે અને એમાંથી ઉપરિચય યનાર ભાવિ સમસ્યાઓ વિષે— બારતની મિન મોડાણ નીતિ અને તેની સ્વતંત્રતાના સદર્શના આશકશ્યા ભજે છે, †

† 'એર એક્સસાઈઝીટ' કસાર મુજબ અમેરિકા (અથવા પશ્ચિમી દેશો) આપણા દેશમાં જટિલ મણાની રાક્ષર-ઈમારત ખડી કરી આપશે, આની પાછળનો હેતુ એ છે કે બારત પર મોટા પાયે પર હુમલો આક્રમણ થાય ત્યારે આ ચોજના સંરક્ષણમાં ધણી જ ઉપકારક બનશે. આપણા નિષ્ણાતોને આ પદ્ધતિની તાલીમ આપવામાં આવશે પરંતુ બારે હુમલો આક્રમણ વખતે સુપરસોનિક વિમાનોની ટુકડીવાળી અતિ જટિલ સ્વરૂપની, સરસણ પદ્ધતિ (ઈમ્પસ્ટ) ભેદશે, એ વિષે આ કસારમાં કંઈ જ નથી. બારતે આવા વિમાનો માગ્યા છતાં અમેરિકા-દશજુ બારતને એની જરૂર નથી કહી-ટાંચે છે. પરંતુ જયારે જરૂર પડશે ત્યારે એકલી રાક્ષર-ઈમારતથી ચાલવાનું નથી એવ સ્પષ્ટ છે; સુપરસોનિકની તાલીમ અને તૈયારી પહેલાંથી આપણી પાસે નહિ હોય તો તે વખતે પશ્ચિમને દરતક એવી બ્બવરયા રહેવાની! બીજું કાંઈ નહિ તોય, એક રીતે યા ખીજી રીતે, સાધી રીતે યા આક્રમક રીતે, 'બારત-પશ્ચિમ લશ્કરી જોડાણ' ચલાવું જ-એના ધરખમ વિરોધ, પોતાની મિનમોડાણ નીતિના કારણે, આજ લગી બારતે ક્યો છે! એટલે N J N (ટા-એ ઈ) વચેરના મતે બારત પોતે જ પોતાના સિધ્ધાન્તજનો રાહ તૈયાર કરી રહ્યું છે-અને તે ખાસ કાંઈ ખચ, ચીની આક્રમણો કાય નથી ત્યારે એક વાર રાક્ષર-ઈમારત તૈયાર થઈ જાય-પછી

આપણી આવી રાજકીય અને કૌશલક્ષતને કારણે જ કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે ચીન માટે આક્રમણ કરવા ફરી અનુકૂળ તક આવી જશે છે...

● ઉપરનું મિત્ર સાચું હોવા છતાં, ચીન તરફાલ કે નહીંના ભવિષ્યમાં, ખીણ કેઈ મળીર વ્યાકરિમકના જીમી ન ચાપે તે, દલેશ કરે તેવી સલાવના મને દેખાતી નથી, એમ હું ત્યાગજ દલો જ ચણે છું. એનાં કારણ સમજવા આરુ આપણે એ વિચારનું જોઈએ કે—ચીને મયા આઠોજરમાં દલેશ કર્યો ત્યારે તેના હેતુઓ શા હતા? તેની મજ્જીઓ કેવી હતી?

● એ હેતુઓ અને મજ્જીઓના સંદર્ભમાં કે નવી પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં ચીનને તરફાલ નવા ત્યાકમજ્જીની મજ્જર ખરી?

ચીનના મૂલમૂલ હેતુ ત્રણે વાગ કરતાં એ વાત રપટ સોપી જોઈએ કે—

● ભયાં સુધી ચીન આપણું પકોશી છે (એટલે કે સત્તાશય માટે), અને ભયાં સુધી ચીનમાં સામ્યવાદી સત્તા છે અને તેમણે મજ્જીનું પથરું છે (મહાં લાંબા સમય સુધી એમાં ફેર પડે એવું દેખાતું નથી). ત્યાં સુધી ભારતને માથે, અને એકંદરે એશિયા આખાને માથે; અપરંપાર એપ્રમો અમૂલ્ય રહેવાનાં જ.

● સાથે સાથ ચીનનાં એકેએક—તાત્કાલિક અને લાંબા માળાનાં હિતો અને પેંતરાઓ વચ્ચે પૂર્વ-યોગિત સુમિત્રતા હોવાની જ.

આ એ વાત કપરેય નજર ખઠાર ન બધ એટલું ખ્યાનમાં રાખ્યા પછી, અને એને માટેની લાંબા માળાની તૈયારીઓ કરવાનું રવીદાલ પંજી, આપણે અપણા સમજ વ્યૂહનાં આયોજન માટે ચીનની તાત્કાલિક નેમ

અમેરિકા નહિં તો બીજી જમે ત્યાંથી—રશિયાથી? —સુપરસોનિક મેળવવાની લગતની મજ્જીનો હોરો? પણ રશિયા માટે શું એ રાકવ જાનવાનું છે? અને અમેરિકાની રાડાર-રશ્મિભર સાથે રશિયાઈ કે બીજા કોઈના સુપર-સોનિકનો મેગ ખાઈ ચકશે? અને અંતે એવ આપણી કપી મૂવંતેવારી વિનાનું અને વ્યાખણ કામૂ વિનાનું હિતી લખનું લરઠરી નોગલું તો જાનવાનું જ ને? :

અને તેના વચચાળાના વિવિધ પેંતરાઓનો કોટશે વધુ રપટ ખ્યાલ લઈ શકીએ એટલે જ અમે આપણા વ્યૂહ આપણા પોતાના initiative વાળા હોઈ રહે-સદર ગણી શકીએ

આ દૃષ્ટિએ રિચારતાં, ચીનના આઠોજર આક્રમણ પાછળ તાત્કાલિક અને વચચાળાના હેતુઓ તથા મજ્જીઓનો અંદાજ જોઈ લઈએ. આ અને અનેક અનુમાનો મનાં રહ્યાં છે—નેમા મોટે શામે એક મા ખીણ રીતે જે સમયિન કૃષ્ણમાં છે તે આ છે—

(૧) ચીને પોતાની સરદો સદર કરવાં હાલુ જતામાં આવનાં વેંત જે અનેક દિશામાં પગલાં ભર્યાં તેમાં આપણા માટે મહત્વનું તિમેટ અંગેનું પગલાં અને તેના જ અનુસંધાનમાં લક્ષ્યમને વીંધેલો અને સિંદિવા-અ-નિમેટને એડતો ૧૦૦ માઈલનો માર્ગ, અને એના જ અનુસંધાનમાં લક્ષ્યમના ૧૨૦૦૦ ચો. મા. ઉપર ચીનનો કબજો.

(૨) તિમેટનું જડ અને દવાઈ લામાના ભારત-આક્રમણ પછી, ઉપરના જ અનુસંધાનમાં, નહેરુ શાકીમાદના પિંટું તરીકે—યમકાકા-રોક-ના રાકે જઈ, અમેરિકાની મહા લઈ ચીનને માથે નવી આફત ઉતારે એ પહેલાં, એને કારીને મજ અવકાવવાનો હેતુ.

(૩) ભારતની સરદો ઉપર ધારી કપે અને ધારી મજ્જીએ પકારે કરીને, ભારતને કાંઈ-કાંઈ જનાવીને, તેનું ઔગવ ખડિત કરીને, આખા એશિયામાં ને કુનિયામાં પોતાનું ક્ષાત તેજ પ્રગટ કરીને, ભારતને ચીનની શરતે સમાધાન કરવા નમ્યાવવાની મજ્જીને તે એ કે ભારત ચીનને લક્ષ્ય સોપી કે, ને ચીન નેકાં એનેનાં કપેડા ખીંડી વાળે? (‘નેકાં રાખે, લક્ષ્ય આપે.’)

(૪) એશિયામાં ભારત એકમાત્ર મુખ્ય અને વિરાટ દેશ છે. લોકસાદી પદ્ધતિએ સમાજવાદ રચાવવાની એની મુરાદ સફળ થાય તો, એશિયા-આફ્રિકા અને ઈતર નવોદિત રાષ્ટ્રો ‘ભારતનો રાક’ અપનાવે! ચીને વર્ચસ્વ જમાવવું હોય તો તેણે ભારતનો રાક ખેર એ પડે, એની પ્રવતિ કેધામ અને અંતે ભારત પોતે જ ચીનના રાક તરફ-પસાઈ આવે, એની રિથિત જીમી કરવી જોઈએ

ઉધાર પશ્ચુ જ નથી પડે એવો સંભવ છે. એથી જ
તે એના નીતિ—

● જાઓનો ખણખણાટ ચાલુ રાખી, વાતાવરણ તમ રાખી, કશું ચા મેના પાવા દઈ, એની પરિસ્થિતિ જીવી કરતી કે નેથી—

(ક) હાલબો કે બીજી-ત્રીજી સંધરધોની ડખલ ટાળીને યીન કારતને યીનને અનુકૂળ સમાધાન પર બસરી લાવે. પરંતુ, આપબો હાઈ વિધાયક બુદ્ધ ખરો કે ?

* ताजोतरमा ४, नपा आकामजुनी सकयला प.
नहेरेने होमार्छ त्यारे थ, आभले बीनले विरोध-पत्रो
अने : क्षियाने निवेदन-पत्रो पठाइया ।

જી. બી. બાલી કરેલા અપરાધો પ્રતિબંધિત
આપણે પુનરુત્થાન કરવાની નીતિ અપનાવવા કરવા
દરેક સુધી લેવા નથી જ શક્ય.

૪. ચીન તો આપણી વિશાળ ધત્તી ચાપીને બેઠું
 જ છે. અને જો લાંબો સમય એ એના જ કબજામાં ચાલુ
 રહે તો પાકિસ્તાને ક્યાવેલ પ્રદેશ જલુ જ પરિશુક સમજ-
 વાનું ? જતે દિવસે એ જમીન એને જમી મળી ગયેલાની ?
 તો, 'નવી ગિફ્ટી નવે દાવ' ની રમત વ્યાગળ
 ચલાવવાની સગવડ આપણે જ એને હાથે કરી આપી
 મહારી કે બીજું કંઈ ?

(ખ) ભારત બહારથી સાત અડધ પડે ને આંદ-
:થી છે ખખડી હોં ત્યારે વધુ જોરદાર અને વધુ
નિર્ણાયક આક્રોશ કરવું

૭ થોડીક નવી પ્રદનાઓ પણ પૂરતી સચિત છે- પાકિસ્તાનની ભારત કુશમની અને ચીની મેચી વધુ માફ પૂરી છે; પાકિસ્તાન-ચીન વચ્ચે વિમાની બંધવાદ પણ કાઢે થનાર છે, સિટિન ચીન સાથેના વેપારી

परिचय-पुस्तिका प्रवृत्ति : भूगोल

* આપણી જેડો (૧૦૫)

કમ્પ્લેટ મહિત્કર

* આપને આપું છે

દિનકર મહાત્મે (૧૦૬)

* ચરખી કેમ ઘટાડશો ! (૧૦૭)

મહેરબાન બમગરા

* જગતનાં ઉત્તમ પુસ્તકો (૧૦૮)

सन्निवृत्त नाडकभूषि

[୧୩୫ ୪୦ - ୧. ୬]

પહેવાર વધારી રહેલ છે ! હિટનનું કારિગર વલણ એવું ને એવું છે; અંગેરિકામાં ટ્રેડીની ઉપરવટ જઈ લાગત-મદદમાં મોટા કાપ મુકાપો છે અને બેકારો યોગના અંગે વ્યાપ્ત્યને લટકાવ્યા ગયા.

● બીજા બાજુ આપણું આંતરિક ચિત્ર એથી
 ય વધુ ખતરનાક બન્યું છે—કષ્ટાયાર અને ગુપ્ત દિતો
 તથા સકુચિત રત્નાર્થ અને સત્તાપોરીના કળયલમાં દેસ
 એટલે જાડો જાતરી રલો છે કે આમ ને આમ લાંબો
 સમય પીની જમ્ય તો, આપણે કંઈકજીએ તો ય, એમાંથી
 જહાર આરવાનું મહામુશ્કેલ બની ગયા વિના નહિ રહે

એકંદર આપણું ભાગ્ય ઘણું કહોળાયેલું છે;
અને ઘણી વધુ ઝડપે અંધારું છવાતું જાય છે.

★

આમ બતાવે, હજી લોકજિહ્વાની રીતે બધું ન બોલે
બેની એકથે વિચિત્ર લક્ષ્મી વાતો પૂરતી મંબીરતા પૂર્વક
વિચાર કરવા, રજૂ કરે છું—

● ભારત જો આમથી હેમખેમ પાર કીતરી ગયું
તો એમાં નહેરુનો : ફાળો, ઉદારક પહે (ઉપધારક બળ
તરીકે), બાંધની રીતે અને રાજદ્વારી નીનિનો રીતે,
ઈતિહાસમાં કેવો સંચારો ?

—નહેરુની કાર્યપદ્ધતિ બોલે યુદ્ધ રાજવાની નીતિનું અપૂર્ણ, વૈધિક પરિચોના સદર્શમાં ઐતિહાસિક મથાપ એવું નહિ હોય ?

—નહેરુ ને મિત્રશ્રેણી નીતિનું (એના બનેલ
આંતરિક વિરોધો છતાં) અર્પણ, વૈશ્વિક ઇતિહાસિક
પરિસ્થિતિના સદર્શી, (રશિયા-ચીન સંપર્કમાં
કેવલ જનીને જાનેને એક થતા રોકવાના નિમિત્તરૂપે)
ઐતિહાસિક મુજાબ એવું નહિ હોય ? ૨૫-૮-૬૩

નવચરન પ્રકારાન મંદિર-અમદાવાદ-૧૪

* સુવર્ણોદ્ધન

with

સુદધન : શ્રી આર. રાવ

१=४९ न. १

०३४० न. ५
१. अमेरिका-सं. ३०३

* महुराभङ्गना भात

નિરજનામહેન ક્ષમાર્થે

સુનિયાર અને સુખ્યવદારના મેગમની કાંઈ કરાવના,

નવા પ્રગટતા સાહિત્યનો મિતાકારી પરિચય

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ-૧૪

આમસ્વરાજ

મહાત્મા ગાંધી

સંકલન : દરિયાદા બાસ

રૂ. ૨=૦૦

ગાંધીજીએ લખેલા આમસ્વરાજ અંગ્રેજી લેખો, આજે આપણા દેશ ભારે પંચાયત સત્તાનો વિરાટ પ્રયોગ આરંભ્યો છે ત્યારે, ગાંધીજીનું આમ સ્વરાજનું બ્યાપક જીવનદર્શન સમજાવવામાં, તેજ તાત્વિક દૃષ્ટિએ જ નહિ, બ્યવહારુ સમસ્યાઓની ચાવીઓ શોધવામાં, અતિશય ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે. સદ્ભાવે આ પુસ્તકને કારતવ્યના આયોજનસભ્ય અને ગાંધી વિચારક શ્રીમતારાવજીનો આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયો છે; અને સકલ લોકોમાં પશુ અખ્યાતી નિબંધ જોડેને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ધણી ઉમેશ કર્યો છે.

મારા સ્વનંતુ ભારત

ગાંધીજી :

સંકલન : આર. કે. પ્રજુ

ઉપોદ્ધાપન : ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

રૂ. ૨=૫૦

ગાંધીજીની કવનનાના ભારત અને ગાંધીજીના બદલ લખાણોમાંથી ચોક્કસ પાસાનાં લખાણો પસંદ કરી, એક સાથે રજૂ કરવાનું કામ મધ્યે અથડે છે—સંકલનકારે અહીં એ સાદસ ખેડ્યું છે.

મૂળ અંગ્રેજીમાં આ ગ્રંથ સ્વાતંત્ર્ય દિને—૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને રોજ પ્રગટ થયો હતો. ૧૯૪૯માં તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવા સમયે, દેશની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ અનુસાર, પ્રથમ આવૃત્તિમાં ફેરફાર કર્યા હતા. આ પુસ્તક આ બીજી આવૃત્તિના અનુવાદ છે. X X સંપાદકનો હેતુ વાચકના હાથમાં એક નાનું પણ અધિકૃત પુસ્તક મૂકવાનો રહ્યો છે—જે કેવળ

ગાંધી વિચારનો અભ્યાસ કરનારને જ નહીં પણ દેશ સેવાનું કામ કરતા સ્વનામક કામકર્તાઓને પણ ઉપયોગી થાય

શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદના શબ્દોમાં : “આ પુસ્તક વાચકની આગળ એ ચૂંચળ સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ રાજ્યવરદા, અને સામાજિક જીવન સ્થાપીને, સંવિધાન ચારફત તેમ જ આ વિશ્વાળ દેશ કેઈ પણ જાતના બાલ બધન કે બ્યારિક અવરોધ વગર કામ કરવાને માટે જે માનવશ્રદ્ધી હજી કાવરી તેનો ઉપયોગી કરીને, સ્વતંત્રતા દારા આપણે એ સિદ્ધાંતો પાર પાડવામાં ફેરી રીતે ઉપયોગી થઈ શકીએ, તે બતાવે છે”

કુચીએ કે આ આશા આ પુસ્તક ધણે અશે પૂરી કરશે

વાકમય વિમર્શ

ગમપ્રસાદ બક્ષી

એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. સિ

મિ-સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

રૂ. ૭=૫૦ (૫ ૪૩૦)

જીવરાતના મરવાયાકિયા સાહિત્ય-મીમાંસકોમાં શ્રી. રામભાઈનું સ્થાન અનન્ય છે. પં. સુખસાહજીએ કહ્યું છે તેમ, “તેઓ પોતાના વિષય પર બહુશ્રુત જ નહિ પણ કોઈ સમજણ ધરાવનાર દાર્શનિક છે...”

શ્રી રામભાઈએ ૧૯૪૭ થી ૧૯૬૧ દરમ્યાન લખેલા કાવ્યતત્ત્વ, રસ અને અનંકાર, તથા નાટ્યશાસ્ત્ર, અને ઈતર સાહિત્યિક વિવેચન અંગ્રેજી ૪૪ લેખોનો આ સંગ્રહ કર્યાની વિદ્વા અને દૃષ્ટિની વિશ્વદતાનો આપનો બની રહ્યો છે. આ ગ્રંથ ગ્રુખત્વે સાહિત્યક્ષેત્રે ભારતીય રસ અને સૌદર્ય-મીમાંસાના મુળમાં અવગાહન કરવા મથના સૌને માટે અચૂક અનિવાર્ય બની રહેશે.

વિશ્વમાનવ : સુશાઈ-ઓગસ્ટ '૬૩]

આર, આર. શેઠની કુ. મુખર્જી-૨

દેનખસેરા (ખંડ ૧-૨)

સારંગ બારોટ

રૂ. ૧૦=૫૦

ગુજરાતના લોકપ્રિય નવલકથાકારની આ નવી
(બારમી) નવલકથા છે.

નગરી શોભાવતી

- ગુણવત્તાય આચાર્ય

રૂ. ૫=૦૦

શ્રી. ગુણવત્તાય આચાર્યે ગુજરાત ઇનિદાસ અંગે
શરૂ કરેલી નવલકથાશ્રેણીનો આ બીજો મજુકો છે.

યયાતિ (ખંડ ૧ : ૨)

વિ.સ. ખાંડેકર

અનુ. ગોપાળગજ વિદ્યાસ

મરાઠી સાહિત્યના નવલકથા-ધરધરની આ નવલ-
કથાને ભારતની બધી ભાષાઓમાં અનુદ કરવાનો
નિર્ણય સાહિત્ય અકાદમીએ લીધો છે. લેખકે પોતા
અનુભવ છે કે—'આ નવલકથા ચવાતિની કામકમા
છે, દેવવાતીની સરેકારકથા છે, સર્વિશની પ્રેમકથા છે,
અને કથાની અક્ષિત્રાયા છે, એ ગણગણ સમજીને વાચકો
વાંચશે તો હું રાજી થઈશ."

મુગનયની (ખંડ ૧-૨)

વૃન્દાવનલાલ વર્મા

અનુ : મુનિજીવિ પી શાહ

રૂ. ૬=૦૦

હિંદીના આત્મનામ લેખકની આ અતિ લોકપ્રિય
બનેલી ઐતિહાસિક નવલકથા છે.

વળકે વસવાટ

૧. સોરા ઇન્ડિસ વિદ્યાર

અનુ : નટવરલાલ માળવી

રૂ. ૨=૦૦

કિશોરોને સાદસની પ્રેરણા આપે એવી આ પ્રવાસ-
કથા છે. વધુમાં તેમાં અનેક વિનો પક્ષ આપવામાં
આવ્યા છે અને ૨૫૦ પૃ. હતાં કિશન વણી ઝોટી છે.

મિયાં કુસકી (દરેકની રૂ. ૨=૦૦)

લે : જીવરામ જોષી

* મિયાં કુસકી અને કાચળો

* મિયાં કુસકી : સારીનો રંગ

* મિયાં કુસકી : આપુનું રૂપનું

* મિયાં કુસકી : કુન્જોતીનો ફાળકો

* મિયાં કુસકી : ભૂતિયો કાચળ

* મિયાં કુસકી : ચોરનો કુલો

નગર અંધાવલી (દરેકની રૂ. ૦=૫૦ * પુ. ૧૬ના

લે : ધીરજલાલ મનનર ૨ ૨=૦૦)

* રિંદી * કમકલા * મદાસ * અમદાવાદ *

શીનગર * લખનો * જયપુર * બેંગલોર * દેરા-

વાદ * પટના * ભોપાલ * ત્રિવેન્દ્રમ * ભુવનેશ્વર *

ચદીગઢ * સિલોંગ.

જય જય ધરતી

રણજીત

પ્રો. એવિન્દભાઈ પટેલ

"અક્ષરની આરાધના દ્વારા દેશભક્તિનો ગુંગાર"

અહીં એક કવિની વ્યાધીમાં રજૂ થયો છે.

રવાણી પ્રકાશન ગૃહ-અમદાવાદ-૧

* ફ્રેડરિક એંગલસ ૦=૧૫

* હાલોઆઈ નવરોજી ૦=૭૫

* વર્લ્ડથોર્સ ૦=૭૫

લે : ધનવત્ જોશી

અખાસી પ્રકૃતિના અને રાષ્ટ્રના સરેકારી ઉપાનમાં
૨૨૨ લેખારા એક લેખકની કલમે, ઉલ્લા આરેક વર્ષના
દ્રશ માળામાં વિશ્વના સતો, સમાજ વિધાયકો અને
ચિંતકોના જીવન ચરિત્રોની આસરે ૫૦ જેટલી
પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે—આમાં ભારત અને
ગુજરાતનું વિવિધક્ષેત્ર ધનર કરનારાઓને વિશેષ સ્થાન
છે એ આનંદની વાત છે શ્રી. એ.કા.એ દૃષ્ટિ અને
ગહેમતપૂર્વક એકધારી એકીનું સર્જન કરીને એક અતિ
સ્વલ્પ કાલે કયું છે.

પરિચય પ્રસ્તુતિ : મુંબઈ-૧

* પ્રાપ્તિદિન : ડો. નરુચાર્જી જે. શાહ

* તામિલ સાહિત્યમાં ડેક્કિયુ :

કા ના. સુચકવ્યય

રેકની કિં. રૂ. ૦=૫૦

ઉગમ : જયંતીલાલ ત્રિવેદી

રૂ. ૧=૦૦

ઉત્તર ૧૫૬૨ વર્ષના માળામાં જાણેલી કૃતિઓમાંથી ૪૦ નોટલી પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ અહીં એકત્રિત થઈ છે.

અર્થના : (ભાષાન્તર તથા ભૌતિક કાવ્યો)

સે : તનમુખલાલ જી. ત્રિવેદી

ભાવનગર

રૂ. ૧=૦૦

૧૬૩૧થી કાવ્યો સખનાર એક કવિનાલેખક આટલે વાંચે પાતાનો નાનાડો સમઠ લઈ રજૂ થયા છે—
શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્યાના એ ભાલ સાથે.

પરિચય-પ્રકાશન : મુંબઈ-૧

પ્રતિકાર પ્રસ્તુતિ :

(૧) આ છે ચીન :

રામુ પડિન

૦=૫૦

(૨) નેકા

હેમ બુદુઆ

૦=૫૦

*

શ્રિદ્રિશ કન્કરેશન સર્વિશ

શ્રિદાનવું આશુ' હર્ષિન (ગુજરાતી, મરાઠી આદિ)

શ્રિદાનમાં મુદ્રક પ્રવૃત્તિઓ

(ગુજરાતી, મરાઠી આદિ)

સ્થાનિક સરકાર (ગુજરાતી, મરાઠી આદિ)

*

રાખકથા : લેખક : ડો. દરિલકલમ ભાષાણી

સ્થાન પ્રકાશન મુંબઈ-૩ કિ. ૩=૫૦

ડો. ભાષાણી ભાષાશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી છે.

'વાચનાપાર'માં સંપ્રદિન થયેલા એમના લેખો અને વ્યાખ્યાનો, એમના ઊંડા અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે-છે.

'કુમાર' માસિકમાં દર માસે 'કવ્વલેલા' રજૂ

વિધમાન : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૩]

કરતા શ્રી ભાષાણીના લખાણો સમૃદ્ધ, કથા'માં રજૂ થયાં છે.

અસ્તુત પુસ્તકમાં લેખકે અત્યંત રસિદં રીતે કવ્વલેની લીલા રજૂ કરી છે. 'કવ્વલેની કાયાપલટ', 'કવ્વલેની તોડમરોડ', 'કવ્વલેની ટોળાવધી', 'કવ્વલેની સંજિ', 'કવ્વલે સાથે ખેડ' ૬૦ વ્યવરિચન વિભાગો દ્વારા લેખકે કેટલા જલા કવ્વલેનો આપણને પરિચય કરાવે છે, તેનો ખ્યાલ તો પુસ્તકની પાઠજી રજૂ થયેલી કવ્વલેના પરથી જ આવે. અને આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે, 'કવ્વલે કથા'માં લેખકે ભાવકનો રસ જગૃત કરે તે રીતે વિષયની રજૂઆત કરી છે. વાણીનું સ્વરૂપ, જાધારણ વગેરે વિશે, વ્યાકરણની પરીક્ષા આપણની હોય, તેવા પ્રશ્ન જાદ કરતાં, ભાગે જ આપણે નોંધ લેવાની જિજ્ઞાસા સેવીએ છીએ. પણ એ દિશામાં આપણી દષ્ટિ સહેજ ખૂટે, તો ભૌતિક આનંદ, વિનોદ ને જ્ઞાન પણ મળે, એવુ ભાષામાં થયું હોય છે.

અસ્તુત પુસ્તક ઉપર કલા પ્રમાણે વાચકની દષ્ટિ ખોલીને ભૌતિક આનંદ, વિનોદ ને જ્ઞાન આપવામાં સદાચર્ય થઈ શકે એવુ જન્યું છે.

આ પ્રકારના પુસ્તકો આપણી ભાષામાં ઝાઝા પ્રવૃદ્ધ થતાં નથી. એવે સમયે આ પુસ્તકના પ્રકાશકે પણ અભિનંદનીય ચલાવા જોઈએ.

- સાહિત્ય અકાદમી-નવી દિલ્હી

સંસ્કૃત-પ્રતિભા (અર્થ વાર્ષિક)

(SAMSKRIT PRATIBHA)

સ : ડો. રાધવન

તૃતીય ઉત્તેષ : દ્વિતીય ઉત્તેષ

ઑક્ટોબર ૧૯૬૧

વાર્ષિક રૂ. ૪=૦૦

Indian Literature (અર્થ વાર્ષિક)

Vol V Number 2

1962

વાર્ષિક રૂ. ૪=૦૦ (જટકે રૂ. ૨=૦૦)

ભારતની સર્વ ભાષાઓના સાહિત્યનો અભ્યાસ-પૂર્ણ પરિચય કરાવતી અર્ધવાર્ષિક પત્રિકા (૪. ૧૨૮)

આર આર રોહની કું મુંબઈ

જય પરાજય (નવલકથા)

કથિત પેટમીકર

૩. ૭=૫૦

સ્વનાંતરિતા (નવલકથા)

મૂલેખક: ગ. એ. માલખોલકર

અનુદ્ધાત્રેયજીવિદ્યાસ

૩. ૫=૫૦

રમણલાલ વા. દેસાઈ

વ્યક્તિત્વ અને વાદ-મય

[અ. ૧=૭]

ડો. હસમુખ દોશી

૩. ૧૨=૦૦

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પીએચ. ડી. ના અભ્યાસક્રમ માટે આ મહાનિબંધ તૈયાર થયેલો છે

શ્રી રમણલાલે સાહિત્યનાં સમગ્ર તમામ સ્વરૂપો (નવલકથા, નવલિકા, નાટક, કવિતા, નિબંધ, છંદન, પ્રવાસ, સંશોધન-ચિંતન) અબ્જમાવી આશરે ૮૦ જેટલા પ્રકારો રચના કરી છે. એ કૃતિઓ જોતાં, તથા આજ પૂર્વે શ્રી. રમણલાલના આટલા વિપુલ સાહિત્યનું વિવેચન પ્રમાણમાં ઘણું જાણુ સખાચેક્ષ હોઈને આ મહાનિબંધ લેખકને કોરે મોટી જવાબદારી અણુલ. અને તેમણે એક આદર્શ સિંધ તરીકે અભ્યસન કરી, અને તેટલાં પાસાંમાં ખેડ્યાં છે—રમણલાલના સમયનું હિંદ અને ગુજરાતની રિયલિટી સૂચ કરી, તેમને ઘડનારાં પ્રેરક બળોની આલોચન કરી, તેમના બહુસ્વરૂપી સાહિત્ય તથા ચિંતનનું અવલોકન કરી, શ્રી રમણલાલની એમના અનુગામીઓ પરની અસર, તથા અંતે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રમણલાલનાં રચાણ અને વિવેચન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે આ ગ્રંથ શ્રી. રમણલાલ જેવી બહુવિધ પ્રતિભાવાન બંધીના અભ્યાસ માટે આવકાર-દાયી બનશે.

ગુજરાતે ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય-અમદાવાદ
રોમિયો—જુલિયેટ

[ગાંધીનું પ્રજ્ઞાની અમર ગાથા]

(એક સર્જનાત્મક રસદર્શન)

શ્રી બાલચંદ્ર પરીખ

પુરોવચન: ડૉ. રમણલાલ વાલિક

૩. ૭=૦૦

આપણે ત્યાં વિદેશી કલાસિકલ ઉપર ‘આખ’ લખવાના જૂજ પ્રવાસોમાં આ ખ્યાન ખેંચે તેવો પ્રયાસ છે. રોકસપીસરનાં નાટકો ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં તે પ્રશ્નોની ખાણ પડી છે; અને હરવરસે એમાં અમૂલ્ય વધારો થતો રહે છે. પરંતુ સમગ્ર ૪૫૦ પૃષ્ઠ જેવડું મોટું પુસ્તક ગુજરાતીમાં સાદર કરીને શ્રી બાલચંદ્રે અનેક યુનિવર્સિટી-વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો તથા સાહિત્યરસિક નામરેકોને રોકસપીસર પ્રતિભાનો પરિચય કરાવના જે ધરખમ પુરુષાર્થ ખેડ્યો છે તે ખૂબજ સ્તુત્ય છે.

કેસર ચંદન

શ્રી. રમણ પટેલ

ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટક અકાદમી યોજિત દ્વિતીય નાટ્યલેખન સ્પર્ધામાં દ્વિતીય પારિતોષિક વિજેતા નાટક

૩. ૨=૦૦

ખિચારો મુંબઈમાં

[રૂપાંતરિત અનુવાદિત વાર્તાઓ]

ગુજાબાદાસ જોશી

૩. ૪=૦૦

ગુજરાતના બહુશીતા વાર્તાલેખક શ્રી. જોશીની કલમે દુનિયાના કેટલાક ખ્યાતનામ નવલિકા-સર્જકોની રહે જેટલી કલાકૃતિઓ, અનુવાદિત બની કે રૂપાંતરિત બની, રજૂ થઈ છે. અને તેની સાથે ‘પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા’ નામનો પરિચય નિબંધ પણ સામેલ છે.

વિદેશી વર્તાઓનો અતિ વહફ ફાલ, વિષયો અને
ટેકનિક, કલાસ્વાદો અને સૈલીઓથી, મહેકતો છે—
તેમાંથી કેટલીક સુંદર પ્રસાદી અહીં ઉતારી છે તે
મૂળની કૃતિઓ તરફ અભિમુખ કરવા પેશી એવી અપેક્ષા
સાથે આવકારીએ છીએ—જો કે આ કૃતિ લોકપ્રિય
નીવડી જ છે તે તેના આ પુનરુદ્ધવ્ય પરથી જણાય છે

ગુરુદાસ (નવમકથા)

મે. નરસિંહ સેનગુપ્તા

અનુ. રમણલાલ સોની

આજ પૂર્વે, આ લેખકની આશરે દસેક નવમક-
થાઓ મી. રમણલાલે જાત્રાળીમાંથી ગુજરાતીમાં
ઉતારીને જાત્રાળીના એક વિખ્યાત લેખકને 'ગુજરાતના
એક પ્રિય જાત્રાળી લેખક' તરીકે સ્થાપિત કર્યા છે. આ
નવમકથા લેખકની આત્મિક કલ્પની નવમકથાઓમાંની
એક ઉત્તમ કૃતિ તરીકે ખ્યાલિત પામેલી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર : મ. સ. કુનિવરસીટી-વડોદરા
દેસાસ (મરાઠી વર્ણન)

સ્વામી પ્રભુવર્ધન

ર. ૧૦૦૦

એક જાદુ યુગ પરિગ્રાહકે હમણાં બે દાયકામાં
ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વગુણ પ્રસસસાદિત્ય
આપ્યું છે—તેમાં 'જનક' (૧૯૪૨), 'અમલુ'
(૧૯૪૮), 'ઉત્તરાયમ' (૧૯૫૧), બીજી આશિ
૧૯૫૮), 'ચાલો જારી કરો' (૧૯૫૪),
અને 'દશિજુ કેશવ દર્જન' (૧૯૪૭)—
અમારું પ્રગટ થઈ ચૂકેલા મળે છે. એક રીતે
સ્વ. રાઘવ સાહિત્યવનની જેમ, આમી પ્રભુવ-
ર્ધન પણ સર્વ પ્રથમ સાચા પ્રવાસી-
પરિવ્રજક સાહિત્યકર્તા છે. સાથે સાથે તેઓ
પોતાની વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળી રસમ અને લોક-
દંતીથી અનેક જાણે, પદનાઓ અને કાવ્યોને
જલકારીને વાચકને પોતાની સાથે મરાસે હોવાનો
શોભમિ પણ કરાવી શકે છે.

આમળના તેમના મંથાની જેમ આ મંથ
આવકાર ખાતે છે.

યશોમંત્રીકૃત

મંથાસ્થાન વાલાવમોઘ

[માપ ૧ : પ્રથમ તજ]

સંપાદક :

મોળીકાલ જ. સંદિસરા

સોમાનાઈ ધૂ. પારેશ

ગુજરાતી વિભાગ

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા

ર. ૧૮-૧૦

દ્વાન્સેલેશન દરેક : અલીઆખાડા

સંસ્કૃત

(કવિવર સ્વી-દ્રનાય દ્વાનેરની

૨૪ નિમિષકાઓ)

અનુ. : સુરેશ હ. જાંવી

પ્રાપ્તિસ્થાન

દ્વાન્સેલેશન દરેક

માંથી રમૂતિ : બાવનગર-૧

ર. ૧૦૦૦

સ્વી-દ્રનાયની જાદુમુખી પ્રતિભામાંની એક પ્રતિભા
એકના ચલના અનુપમ સૌંદર્યમાં રહેલી છે
અહીં રજૂ કરેલા તેમના નિમિષમાં મલના
સૌંદર્યની અસ્ખલિત સર્જનાત્મકતાનો અસાધ-
રણ ઉન્મેષ પ્રવલ્લ સાય છે. ગુજરાતીમાં મૂળેના
આદ્યસાદ જેવો ને તેવો માણવા મળે છે,
એ અનુવાદની સિદ્ધિ પણ ને ધપાત છે.

અનંદ પ્રકાશન-અમદાવાદ

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

[સ્વપ્ન અને સમસ્થાઓ]

વસ્તી

લે : હાકર મિત્રી

[૧૦૫૫]

ગુજરાત યુનિ. એ નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમને
જણનાં સાખી 'ભારતીય અર્થ' રચનાના વિવિધ
પાઠ્યો અંગેની અભ્યસી-માહિતીપૂર્ણ પુસ્તિ-
કાઓ પ્રગટ કરવાના આ પ્રવાસને અમે આવ-
કારીએ છીએ

આ પુસ્તિકામાં ભારતની એક પાયાતી મહત્તર
અભ્યાસની જાણપટ થઈ છે એ સમયસરની પણ છે.

સંસારીજ્ઞાને સુખસિદ્ધિથી સંતોષ નથી
 સંમૃદ્ધિનાં પ્રદર્શનની છે તૃષ્ણા
 —વહુથીને 'લે' તો તો સૌ શણગારાય.

—કવિ ન્હાનાલાલ

[શ્રી. દશરથ ગાંધી-મુખરના સૌજન્યથી]

સાહિત્ય

કાવ્ય સંગ્રહ

વાર્તા સંગ્રહ

કાવ્યનવલકથા

કવન-સંદર્ભ

સાહિત્યવિવેચન

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ : ચેકિસમ ગેઠી

અનુ : સુભદ્રા ગાંધી

લિપી તોલ્લોય, માદમ તોલ્લોય, એન્ટન એથોવ,
કેરાલેન્ડો આદિ સમર્થ સાહિત્ય સ્વામીઓના સાહિત્યમાથી
પ્રમટેલી સંવેદનાપૂર્ણ તરતીયે રૂ. ૬૦૦

સુરખી :

જલીન્દ્ર આચાર્ય

રૂ. ૧૦૦૦

પ્રેમાનંદ

[યુજન કાવ્ય કોશી પુ. ૩]

સપાદક : આલોચક

નગીનદાસ પારેખ

રૂ. ૨૦૫૦

વળતાં પાણી

સરોજિની મહેતા

રૂ. ૪૦૦૦

નમતો સુરજ

ઓસાસુ હાઝાર્ક

અનુ : જયત પારેખ

અનિરુદ્ધ બલભટ્ટ

[જપાની કૃષિ કલાપરની નવલકથા

અને એક હિતય નવલિકા]

રૂ. ૪૦૦

ઊગતા સૂર્યની વિદાય

લિથોનાઈ આન્દ્રેથેવ * વાન દર-પેરેટ

અનુ : કુલ્લુવન જેટલી * સચિત પડખા

[એ ટૂંકી નવલકથા]

રૂ. ૩૨૫

શ્વંભલનાં કેતરોમાં માનવતાનું ઝરણું

સુભદ્રા ગાંધી

[મધ્ય પ્રદેશના બાગી લૂંટારાઓમાં

વિનોબાએ જમાડેલી માનવ જ્યોત :]

[સચિત્તર મહારાજે 'મરીના કેતરોમાં

જમાડેલી જ્યોત' સાથે]

રૂ. ૧૨૨૫

કરુણુરસ :

રામપ્રસાદ બક્ષી

ભારતીય રમજાનના પવિત્રનો પ્રથમ વધુ

આધ્યાત્મિક

રૂ. ૨૨૨૫

વિશ્વમાનવના વિશેષાંકો તથા લેખમાળાઓ

[વિશ્વમાનવના પ્રાદેશીય વાર્ષિક લઘુજનમાં અગાઉ ઉપલબ્ધ થયેલ સાહિત્ય]

હવે અંત સ્વરૂપે

સર્વોદય વિજ્ઞાન

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

સર્વોદયના વિવિધ પાસાઓ, માહિતીઓ અને દૃષ્ટિઓ

૨૭૦ કરતાં એકમાત્ર અંક પૃ ૩૩૬

શ. ૩=૫૦

માનવ અને પરમાણુ

સંપાદકો : ડૉ. મધુકર શાહ-સુલકા ગાંધી

પરમાણુ શક્તિ, ગ્રાહનો સર્જનાત્મક મરિમા,

વિનાશક અભિગ્રાહ, વિશ્વયુદ્ધો અને વિશ્વશાંતિની

સમસ્યાનું આનંદન કરતો અભ્યાસ અંક

પૃ. ૪૬૦ શ. ૫=૧૦

નહેરુ : અણુયુગનો સમન્વયક

લે: લોગીલાલ ગાંધી

સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો સંયોજક : ભારતીય સમાજ

વાદી નીતિનો સર્જક : લોકશાસિનો પ્રેરક : પચ્ચીસનો

પ્રણેતા : અને ગાંધી-નહેરુ સમન્વયના પ્રકરણો દ્વારા

નહેરુના સમસ્ત વિકાસ અને ચિંતનનો અભ્યાસી

અંક પૃ ૨૦૦ શ. ૩=૦૦

નવી શૈલીની નવલિકાઓ

શ્રી સુરેશ ભેલીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે

નવીન શૈલીની પ્રતિભાશાળી વિદેશી પદ્ય વાર્તાઓનો

સંપૂર્ણ પૃ ૨૬૦ શ. ૩=૧૦

નમતો સુરજ

ઓસામુ દાગોઈ

અનુ : જ્યોત પારેખ * અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

જાપાની શૈક્ષણિક કલાધરની નવલકથા અને નવલિકા

પૃ ૨૫૦ શ. ૪=૦૦

ભીમતા સુરજની વિદાય

લિયોનાર્ડ આન્ડ્રેયેવ * વાન દર-પોસ્ટ

અનુ : કૃષ્ણવદન જેટલી ૦ રસિક પંડિત

બે દૃષ્ટી નવલકથા શ. ૩=૨૫

રાષ્ટ્રીય એકામતા

લે : લોગીલાલ ગાંધી

આપણા દેશની અતિ મંદીર સમસ્યા ઉપર રાજ-

કારણ, અર્થકારણ, ભાષા, શિક્ષણ, સરકાર અને

ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ અભ્યાસી નિરૂપણ પૃ ૮૪

શ. ૧=૦૦

ગુજરાત દર્શન

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

[ગુજરાતનો સર્વાંગી અંક]

ગુજરાતના ખ્યાતનામ નિષ્ણાતોનો હક્કને ભરત,

ગુજરાત અને ગુજરાતી, ઇતિહાસ, વહાણવૃદ્ધ,

સંસ્કૃતિ આદિવાસી, પુરાવસ્તુ, ક્ષિપ્ર-સ્થાપત્ય, સંગીત,

કલા, ભાષા-સાહિત્ય, નાટ્ય-રંગમંચ, વૈદક, વેપાર

-વાણિજ્ય, વિદ્યાન, અર્થ-વિકાસ, ગ્રામ-અર્થતંત્ર,

તથા સત્યાગ્રહ આદિશક્તિ અને નવમતિનો અરુ-

હોદ્ય વચ્ચે લેખો-પરિચિત્રો, ફોટા ચિત્રો સાથે પૃ ૬૪૬

શ. ૬=૦૦

સ્વીન્ડર હર્ફન

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

સ્વીન્ડર-પરિચય, સ્વીન્ડર-ચિંતન, અને સ્વીન્ડર-

સર્જન (મધ તથા પલ) ત્રણ ખંડમાં

-સ્વીન્ડરનાયની સર્વાંગી પ્રતિભાનો પરિચય

આપણા અભ્યાસલેખો તથા સ્વીન્ડરના ૪ મહ

નિર્ણયો . ૨૨ ગાંતો : ૩૦ કાળો : ૪ શિશુ-

કથાઓ : ૧૫ શિશુ કાળો

[સ્વીન્ડરની ચિત્રકલાના નમૂના ફોટાઓ સાથે]

પૃ. ૫૪૦ શ. ૮=૦૦

કરોપિણાનું ભણું

ચંદ્રવદન ચી. મહેતા

૭૧ પોલ સાર્જ કૃત નાટકનું રૂપાંતર શ. ૧=૦૦

લાલ કરેણ

અનુ : ચન્દ્રકાન્તા ક. ભટ્ટ

આધુનિક જીવનની યાત્રિક મનરોહીપ સંસ્કૃતિનું

કોર આલેખન કરતું

સ્વીન્ડરનાયનું એક ઉત્કૃષ્ટ નાટક

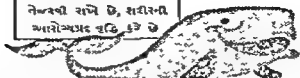
[શ્રી સુરજના આયુષ સાથે] શ. ૨=૦૦

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રાઇવેટ લિ. વડોદરા

અમૂલ દુધાહારનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

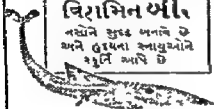
વિટામિન એ

તથા ખુલાશ અને આંખો
નેબરથી રાખે છે, સારીર-તી
આરોગ્યપદ વધે છે છે

વિટામિન બી૧

નશ્વને સુદૃઢ બનાવે છે
અને હૃદયના આયુષ્યોને
સુધી આપે છે

વિટામિન બી૨

સ્વાસ્થ્યમય શૃંગ માટે
જારી છે

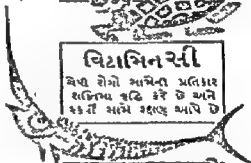
વિટામિન બી૩

સ્નાયુઓને વિશ્રામ મેળવી
આપે છે

વિટામિન સી

વેધી રોગો અમોની પ્રતિકાર
શક્તિમય વધે છે અને
કકરી માંમે મજબૂત આપે છે

વિટામિન ડી

પુષ્ટ હાડકાં અને નીરો તી રાત્ર
ખાંડની ખાનગી છે અને
ગંધ માંમે સુખ આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

પાચનશક્તિમય વધારો કરે છે
અને નસા સુદૃઢ અને તથા
તદુપર રાખે છે

અમૂલ દુધાહારમાં આ સાત વિટામિનો સાથે યોગ્ય સમતુલ્યમાં
પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચર્મી, લોહ, ફોસ્ફોરસ અને ફોસ્ફોરસ છે
અમૂલમાં કૌંઠ ખાવ તત્ત્વો છે અને એથી આજની માતાઓ
તે પસંદ કરે છે આપના બાળક માટે તે અતિ મૂલ્યવાન છે!

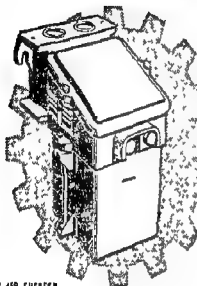
આપના બાળકને જરૂરી માત્રા વિટામિનો અમૂલ દુધાહારમાં છે

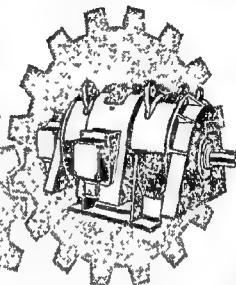
POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements

JY 459 EVEREST

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

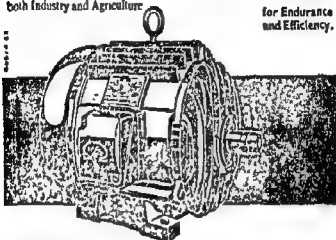
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47 Apollo Street, Fort, Bombay 1 Phones 253824-25

SHRI K. PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

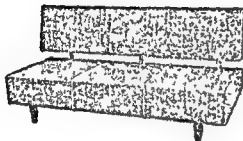
આપના ઘરની સત્તવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું -ખ્વાન લાકડાનું ફર્નિચર!

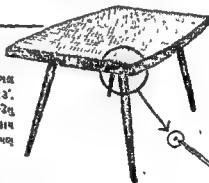
લાકડાના રેન્ડરોઈઝડ ફર્નિચરના બાવળના સૌથી મોટા ઉત્પાદકોએ બનાવેલ ખીરાના 'કે' -ખ્વાન ફર્નિચરની આપનું ઘર સંભરો.

આ ફર્નિચરના નવો એવા સંભાળપૂર્વક પેડ કરીને મોડકાવામાં આવે છે કે તેના પોલિશની વચ્ચે એવીને તેની જ જગ્યાએ રહે છે. વધુ કરકસર માટે કૌર્નર દીવાન અને કાઉર્નિંગ ટેબલના લાંબો છૂટા ખાખે મોડકાવામાં આવે છે અને પાયાઓ મૂકી એકવા માટે પેન્ટ કરાવેલી ખાસ ભવરવા હોય છે તેથી નૂરના ખર્ચમાં મોટી બચત થાય છે.

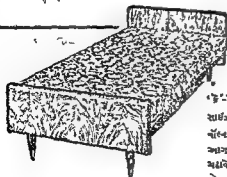
સક્રિય કૌટુંબ અને નિદ્રાસ જાગૃતી માટે આજે જ લખો

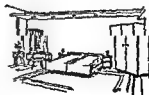
'કે' -ખ્વાન કૌર્નર દીવાન
સ્ટાઈલ નં ૪૧૦-૪' લાંબામાં
દોઢ રબરની માટી બેસાડેલી
હોય છે એક અને પીઠ ખાસ
પચક કરેલ પી વી.સી. લેપર
કાંચથી કવર કરેલી હોય છે.

'કે' -ખ્વાન કાઉર્નિંગ ટેબલ
સ્ટાઈલ નં. ૪૨૩. સાઈઝ ૪'x૩'.
મધાળા પર સંમિતરેક થીક બેઠેલ
હોય છે, ખાસ છૂટા પાટી રાખાય
છે ૬'x૩' સાઈઝના પલ્લ
મળે છે.

'કે' -ખ્વાન પસવ સ્ટાઈલ નં. ૪૫૧
સાઈઝ ૩'x૬' ૩/૪'. ખાટિયાં સહિત
પોલ્ટ વિનિચરથી એક કરેલો છે.
આગળના પાયાઓને ટાંચાનુપાણી
મદાવેલા મેટલ -કપ્સ બેસાડેલા
હોય છે.

જ્યાનંદ ખીરા ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવટ લિમિટેડ

ફેડ રજિસ્ટર્ડ અને હોટેલ ખીરા ભવન, સેન્ટરલ ડિવ, મુંબઈ-૮

સ્વાસ્થ્ય અને સ્ફુર્તિ

માટે

હેમો-પ્રાક્ષો માલ્ડ!

હેમો-પ્રાક્ષો ખાસ બનાવેલ
વધારનાર અને ઊંચાને ઉચ્ચસ્તિત્વ
કરનાર એક શક્તિશાળી ટોનીક
છે તમારી શારીરિક તથા માનસિક
થાક દૂર કરે છે અને તમને
તાજગીભરી વંદુરસ્તી બદે છે.

સત્વશાળી પ્રજાતિકો (વીટામીનો)
અને ખનીજોથી ભરપૂર
હેમો-પ્રાક્ષો માલ્ડ લેહીનો વધારો
કરે છે અને શાન્તતાંતુઓને માટે
પોષણકર્તા છે. વર્ષોથી સુખસિદ્ધિ
આ વિશ્વસનીય ટોનીક તમને
સ્ફુર્તિમય સ્વાસ્થ્ય સંપાદન
કરવામાં સહાય કરે છે.

AG-47 AGU, 870317

નવજીવન

નવીન ભારત
નવીન ભાત

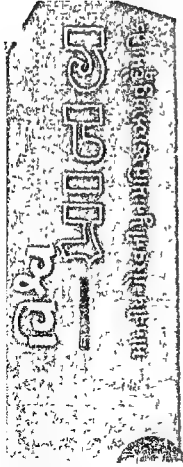
નવતર સુદર ૬૧૫૬

ચોપલીન, જાદી,
મલમલ, ધોતી,
વામલ, દોરિયા,
લોગિકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

૬૧૫૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
૬ લો લ
[ઉત્તરગુજરાત]

અમદાવાદ રાજ્યના આશિય-વિશેષાંક

પૃ.૩

સાદરભાગ - આદિભાગ ૧૯૬૩

નં. ૫૪૬૨ : બોમ્બેસ્ટેશન માર્ગ

વિશ્વસાનસ દામગીરિયો પો.ક. - બેટાદસ (કે.ન. ૮૭૫૦)

૩. ૪

નવલયન

નવીન કારત
નવીન ભાવ

નવતર ચુકર કાપડ

ધોપલીન, માટી,
મલમલ, ધોતી,
વાઘલ, દોરિયા,
લોંગકલોથ
ટવીલ-અમીસનું

કાપડ

નવલયન મિલ્સ લિ.,
કલોલ
[ઉત્તરગુજરાત]

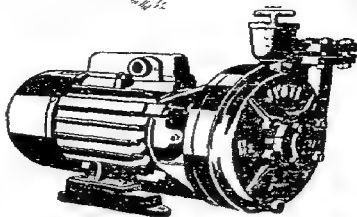
आद्यतन-रचित-साहित्य-विशेषां

पु. ३

आ. १०००० - आ. १०००० १६६३

आ. १०००० - आ. १०००० १६६३

आ. १०००० - आ. १०००० १६६३

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy in money, in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity Up to 58,000 G P H
Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED
BARGDA 3

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮૬ છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨-૬૬ વિશેષાંકોની છૂટક કિંમત ૬૬ મુજબ]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સચ.વક : દેશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ : રામજીમદિર પોળ : સરકારી છાપખાના સામેન્વડેદરા [ફોન ૪૬૫૦]

મુદ્રક : જ્યોતિ દલાલ નસીર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘેવાલાઈની વારી, ધોકાટા રોડ, અમદાવાદ-૧.

લેખો :

શ્રોવયુગની સાહિત્યિક સમસ્યા [૩] ભોગીલાલ ગાંધી

સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો [૬]- ભોગીલાલ ગાંધી

વાર્તા - - -

માનિયોનાનું ઘર [૩૩]- એલેક્ઝાંદર સોલ્ઝેનિત્સિન
(અનુ : રમણલાલ પોંકક)

જન્મગ્નિ [૬૪]- દિયોર ડેરી
(અનુ : સરલા જગમોહન)

આદમ અને ઈવ [૭૧] મુરી કાગાકોવ
(અનુ : અનિરુદ્ધ પાત્રજી)

એક વાર્તાની વાર્તા [૬૧] બ્લાઝિમિર પોદ્કોલોવ
(અનુ : સુભદ્રા ગાંધી)

નિબંધ

સામ્યવાદી ચર્ચા અને સાહિત્ય [૬૭] સંકલન-સંપાદન

રસાલિનયુગનો આધાર [૧૦૧] " "

કુશોવયુગી એકાર [૧૦૭] " "

અનંપાની મંદિર [૧૦૮] " "

પદ્ય [૧૨૧] " "

કવિતા

પાનખર, કાગીત પાસે [૩૨] વોલ્ગેન્સેન્કો

(અનુ : રતિલાલ દવે; પરિસ્પર્શ સમી)

[૩૨ A] યુગેની લવોકુસેવ (અનુ : રતિલાલ દવે)

બારણે ટોચાર; ભરચક લતાઓમાં; બાગી ચાર [૩૨ B] એવગુસેન્કો (અનુ : જયલ પોંકક * ભો ગાંધી)

સાલિનના વારસદારો [૧૩૨] એવગુસેન્કો (અનુ : ભોગીલાલ ગાંધી)

ઉપસંહ

કવિ એવગુસેન્કોનું આત્મચરિત્ર

અનુ : સુભદ્રા ગાંધી [૫, ૧ થી ૫૨]

[કુલ પાન ૨૦૪]

નિવેદન

★ આ એક પ્રવાસ જ છે આ પ્રવાસ પરિવ્રજ - આસ્વાદ પૂરતો જ છે. એથી અધિક તમ ખાદ્યનું મળી, થાણી મેળા જતા, મર્યાદા સ્વીકારી પરી છે-જાતીય ધાર્ત કર્તા છે થાણું વધી મર્યાદા છે !

★ આ સપાદન હજુ વધુ સારું થઈ ચાલ્યું હોત. એવર-જેન્સનું આસ્વાદનાત આપી સહયા ચાહે અને હજુ આનંદ છે; તેટલી જ રંગ રંગી થયો છે - સોલોએનિસનની રા-એ-ટેક્ટોરપના અનુભવોની આસ્વાદનાત નવાયા One Day in the life of Denis-ovitch આપી શકાય જો તો પછી સતેષ થાત (હવે પછી લાંબી રાત્રી ભોજનની ન પડે એવી સહયતા સાથે, સમાયવાત,)

★ આ આ 'અવસન રુખી કાલિય વિરમ' છે અને છતાં એક અતિ મુદ્ર હોજિયન થતાં આથી સમાર્થ જઈ યાત્રી છે એવો આનંદ છે. અન્ય સામવાદી દેશોનું થાણું બહુ કાલિય અને તેવી સમાયવાતો એક નવો વધુ વિરમોટ માત્ર છે

તે વિરમોટ આ વિરમોટને સમજ કરવામાં શોભા આપો છે તે અનુવાદક મિત્રો, ઉપરાંત થી જન તિમાઈ દસાવેતો, દુઃખથી કુ - અપ તિમાઈએ જ તો હોજિયન પાતો ચોષી હતી અને આસ્વાદો સોદા અને એમના જ પ્રસે ધારી આવે પાર ઉતરી આપો છે વધુમાં, શ્રે. સોમલએ (વહેરા કુનિ રાજનીતિ-સાધા) એવર-જેન્સનું આસ્વાદનાત સુચરિતે તે એવળી આપ્યા બદલ તેમના ખૂબ જ આભારી છીએ.

દુષોન પુત્રનું રસિયા આને અનેક રીતે, અને એમ રીતે, વિશ્વ આપા. ધ્યાન એમી રહ્યું છે...અનેક દિકાએથી એવું અવલોકન-પ્રાપ્ત-અવલોકન, નવેમ-થી, કલ્પની આસ્વાદનાત એવી મર્મ છે સ્વીકારેલ સહાય અને પ્રબળ મનોભાવો - મર્યાદાનો સર્વે અપભ્રંશ થતો હોય તર સધી આવી - એવી રીતે યં વાળીએ ! - સંપાદક

ONE DAY IN THE LIFE OF IVAN DENISOVICH

BY Alexander Solzhenitsyn

The Master piece on Life in a
Stalinist Labour-camp which
Shook Russia and Shocked the World

Rs 2=40

KRUSHEV'S RUSSIA

(Revised Edition)

By : Edward Crankshaw

Rs. 2=40

અનિરુદ્ધ

એતન પ્રકાશન, ગુલ ધા. લિ. વડોદરા

કુશ્મીવ-યુગની સાહિત્યિક સમસ્યા

—સોગીલાક ગાંધી

૧૯૫૧ના ફેબ્રુઆરીમાં, ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ સમયે, સ્તાલિનનું અને સ્તાલિનવાદી યુરનું જે ચિત્ર કુશ્મીવ રજૂ કર્યું હતું, એટલી બીજી એસ્ટેટસી જીયોર્ગા દોષ (અને એ જીયુર્ગા જ તો આને કોનો વિસવાસ જતી ભેડી છે) પણ, એટલી વાત તો નહીં છે કે એણે એક મુર્તિજાળક, મહાકાવ્ય હાથ ધર્યું હતું.

આ ૮-૯ વર્ષ દરમ્યાનના કોના ત્રણ દેશના વિરોધાભાસે છતાં, અવારનવાર કોજ આવેશમાં આવીને, લેનિન પાસે સતેષા સ્તાલિનનાં શબ્દો સુસોલિયમમાંથી દ્વાવી બીજી રફ-નાવી દર્જને-અધુરું-રહેણું કાર્ય નાટકી રીતે આગળ ધપવાનો હોવાનું એણે દર્શાવી રાખ્યો છે.

‘જેવું ધર્મનું રેવું’ સામ્યવાદનું છે. મુર્તિપૂજના ખંડન પણ આસ્તિકવાદની છંપાત સાથે સમાવી નથી; સામ્યવાદની છંપાતમાં રહી ફરી ન સધાય એવી તરાડ પાડવાનું એનિક્સાસિક કાર્ય કુશ્મીવના હાથે ધર્મ થયેલું છે. પરિશ્રામ ૧ કુશ્મીવે ધારણા અને યોગ્યતા જ આવે એવું માનવાનું, કંઈક કારણ નથી — છતિકાસ એ રીતે કોઈનો હામી નથી. કુશ્મીવ પ્રતિકાષાનો કમ સમજતો નથી એમ પણ ધારણુ યોગ્ય નથી એ બેટકો નાંટકી છે એટલે જ ખુશી પણ છે.

એથી જ, એક જ આસે, અનેક વિરોધાભાસી વિધાનો રજા જ સંસીભ વિના, હન્યારી કો છે.

‘આને સૌ કોઈ સમજ રીતે બોઈ કદ છે કે કુશ્મીવે હોટલું તીર બમરેમની નેમ કોને જ નિશાન જનાની વારંવાર ધસી આવ્યું છે — હજેરી, પોલકાં, આલોનિર્ધા, તથા યીની પેન-ગોગો’ અને બીજી અનેક સમસ્યાઓ, જગતના કમ્યુનિસ્ટ એકઠી સિદ્ધાન્ત સરતે અને

એકબી સંબંધને પ્રેરવિષેની વિચારમાં હામેકો મારી દીધો છે. કોય : હન્યોલે ‘ખાક’ સાથે આજણા મારે મ કુશ્મીવ નિમિત્ત બની જાય તો, નવાઈ નથી.

બહારની વાત અને બીજી વાત જવા મ્હાંએ; પણ જ્યાં કહો જ્યાં વસતાં ન હોતા એવા અભ્યંતરમાં શાંત અને નિરુદ્ધરી દેખતા-ખુલેથી પહાર જીયો છે. સમ્રાટ-સાહિત્યકારો-સુવિહારીઓની કસમો અને પીછીઓએ અશુધાર્થો આપાત છતાંયે છે.

પરંતુ ખુબીની વાત તો એ છે કે જ્યારે કોમેરે તરાકો પડી છે તે પરની આંદર આગ સહારાઈ રહી છે ત્યારે, રજા જ મર્યાદા વિના, સ્તાલિને જ ન કર્યો હોય એવે હાથે કરતાં કુશ્મીવ અંધકોનો નર્સી !

“ સોવિયેત સમાજ સોવિયેતમાંની તમામ પ્રભુઓની અને વિભાગોની — કામદાર, કિસાન અને સુવિહારીઓની — એકઠી (યોતેલિયિક) એકતા સિદ્ધ કરી લીધી છે. અમારી આ એકઠી એકતાનો જમ કરનાર કોમ્પેનિય અમારી પાર્ટી સહી નહિ હે. ”

તોલ્કા જેની વાત એ છે કે બીજી કપાય નહિ પણ યોતાના દેશનાં સાહિત્યકારો, સારસ્વતો, સમ્રાટની સમાર્થ જ, એકપાસે ‘એકઠી સિદ્ધિ’ની અને ‘સમ્રાટ’ની બહેંગાત કરવી પડે એ હાં કોનો યોતાનો આંતરિક-વિશ્વાસ જમી મરો છે !

પરંતુ એમ કરીને કુશ્મીવ સિદ્ધ થુ કરવા માગે છે ૧ કેવળ બેશામ, શવાળો આજળ ધરવા માનથી — ગરદેર કરી દેવા માનથી તો કોઈ હુવે કપાવાનું નથી; અને ધમકાઓથી કોઈ કરી જવાનું છે કે કેમ એ વાત ખાબુ પર રાખીએ તોય, કુશ્મીવ એવી ધમકાઓનો દેવો-દેવેશો અમલ કરી શકવાનો છે કે હવે સ્તાલિનના વિરોધે પાછા વળવાના નથી, હવે સ્તાલિન હન્યો થઈ શકે એમ નથી — ને હવે, સ્તાલિનનું શ્રુત પણ, કુશ્મીવની નહિ, (કમકે ‘બજે’ કુશ્મીવ ‘યુદ્ધ’ સ્તાલિનવાદી બની ચક્રવાતો નથી !) સ્તાલિનના-

સાચા નારસાહેબની મદદે મારા મેસેલિયમમાં આંદા મારી રહ્યું છે !
 આંદા સ્તાલિનનું રસમ, સ્તાલિનવાદનો અર્થ એ હશે કે મેં
 અસત્યને સખૂં પહેલું દોહડું રાખ્યું. પણ કુચેવે તો આંદાનાર પોતાના બ
 હાથે એ વારનિશનાં પોંચે ઉખાડી નાંખ્યાં, અરજી પરજીવ - જીવું
 તેવું ન, સત્ય નહેર કરવાની વાત હી લીધી છે. તુસી પ્રમખ પણ એ
 તાનવું ફેળ ચાખી લીધું છે, હવે પ્રજા પણ આમ અને ઈવતે એના
 પરિણામોથી બચવાં શકે એમ નથી.

પરજીવ, શૈલીક સ્વતંત્રતા, અમરિત સ્વતંત્રતા ! એક વાર એ શૈલીક
 અને અમરિત ની સમજ, પરી મયા પછી એનો સ્વાભાવ બ મુગા-
 નોનો બની ગયો છે !

તેવું ન બન્યું હોય હોરેલી ખાણ રમી રહ્યો છે - સ્તાલિનને હરાવવામાં,
 નેટલી વચક એવું કરી છે ને સ્મિયોરી રાખી છે, એટલી એ પોતાની
 બ હાર પહોરી રહ્યો છે !

સ્તાલિનના બચનમાં સાચાવાદી સંગેનું ને જાણું કરું તે એવે
 હાથે હી પુણ્ય પાડી દીધું છે નાસ્તિકના મોઢાનાં પર્ચસો આસ્તિકને
 છતી-સમવાનાં નથી ને નાસ્તિકને રીઅવું ચાલવાનાં નથી, એથી બ તો
 સ્તાલિનનાં મુદ્દામાં ને તાકાત હતી તે કુચેવના સિદ્ધાન્ત-સંગેનાં
 ફક્ત બની કુચેવની બ ઠેકડી કરતી દેખાય છે ! કુચેવનું અર્થ
 સામ પણ પોતા અસત્યની બ ગરજ સારે એવી રીધતિ સરખાઈ છે !

કુચેવ ખરેખર ધૈર્યેશ છે, પણ હારેલા નથી, એણે ને રાક્ષસ
 અગામી છે, એના અણ લસચો-એને પોતાને બલે સમજાવના હોય,
 સપા ન હોય; પણ એણે નહેર કરેલું સ્તાલિનનું અગામી અગામી
 એના રસ માટે અને કુનિયા માટે આજી બીજું નથી, અરજા બચાડવા
 રાક્ષસને ફરી ઉપાડી દેવાની બીજી કુચેવ પાસે રહી નથી. એવી
 એવરે-એનાં કનિયા સ્તાલિનના વાસ્તવતા ની ઉલ્લી પડિતો
 રોવે.

ધારેલી છત્રી પ્રખતે ટહેલ્યા પછી, ફરી ઘેનમાં કુખાડી, રવાની તમાન-
 એની પાસે છે નહિ. આંકીબુ ખચકાતી ગણું દેવાની ચકચના ચો-
 ઢાઈ, રૂબિયી પાસે હોય બેઠું છે - સ્તાલિન પાસે હતી ને એણે પુઠાલ
 એ કીનિયે, આરબી અત લચી, અબચાવેલો હતો; પરંતુ એ કેટલો
 નોખમર છે એ નોખ નહેર કર્યા પછી, એમ પ્રમ હપર એનો
 અખતાર કર્યા પહેલાં, કઈ નહિ તો એના નોખમેનો વિચાર તો
 કુચેવ હી બ લેશે. કેટલા નોખમે ? કેના નોખમે ? પોતાના બ
 હિન-કેવેચોના નોખમે તો નહિ બ નહિ ને !

બી નાજુયા ઉપાધી. એની ફરી ચોથા કુચેવને એક બ
 રસો, દેખાય છે ; સ્થિતિ હચાવવા બંધરી છે, કેમકે એ એક બ કાખમાં
 સાચાવાદી સત્તાધીશને નોલવાનો અધિકાર અને ધર્મ છે. વર્તન
 ચનકેવે તે કરવાની બંધર અને ફરજ છે કમરે ગરજ મુજબ વર્તવું
 પરિસ્થિતિ અનુસાર પેતરા નલકવું એ સ્તાલિનવાદી મહેસિટિસલ
 રહાય છે. (અને આ બાખતમાં કુચેવે સ્તાલિન બાકિત છેડી નથી).

કુચેવ જલુ હોરિયારીથી આ બંને કામ કરી રહ્યો છે. (એ કે
 એમ કહેવાથી મત્ર એનું તાલવાદી બચકાતુ રીક્ષ અભિપ્રેય છે એવું
 નથી) એ એની ધારેલી ધરી પર de-stalinization થી re-
 stalinization (સ્તાલિનવાદ પુરાવાથી સ્તાલિનવાદ ક્રિયામાં) ફરી
 મુખી સ્વેચ્છિકાર કરતો રહે છે.

હા, આ વિકાર સ્વેચ્છ છે, પણ 'તરંગી' નથી; 'ખત્તી'
 દેખાય છે એવો અવધ સ્તાનોવ' નથી; ધણી બધી આંતરિક-આલ
 પેરિયીસીએને લેખમાં લખે છે કે - એટલે કે તેમ નક્કી છે;
 અને બહુ અંકુરો બંધો નહિ તો સંગબાવવાનો છે બં.

તે સમય અને સાધિયના કોચમ કુચેવની રમત ખપી છે.
 સ્તાલિનવાદી સિદ્ધાન્ત-પ્રતો કાયમ છે : ૧૦ વર્ષનો અટક,

માની, દાલને તળકે, ચાલી રહ્યા છે એની સાથે કુઝોવનો કશો મળા-
ખાતો નથી !

● કુઝોવ ગજકર્તા છે; એ એની રાજકારણી જરૂરો જરૂર જાણે
છે—સમજે છે. પણ સાહિત્યકારની જરૂરિયાતોથી એ ખરેખર અનવિરા-
દોય એમાં મ નવાઈ નથી. કુઝોવનું શિક્ષણ, ઉછેર, સરકારનું માળખું
એણે છે કે સર્જકની સંવેદના સાથે કશો મેળ ન ખાતો એ સમજ છે
એટલે જ તે, એણે સાહિત્ય-કલાના 'કોર્સ' સાંકડું
બંધકોડી વણવું રાખ્યું છે : જે હું તથી સમજતો તે બધું
એખમકારક છે... માટે એજાક્ટેકટ કલા, અને ફોર્મલિસ્ટ
કલા એખમકારક, અતીતિક, અદ્યત્ત છે !

કુઝોવ શી રીતે સમજી શકે કે સાહિત્યકારો સર્જકો માટે
સ્તાલિનયુગની સંવેદના તેમના ચોતાના સમય અસ્તિત્વનો ભાગ બની શક
છે ? એ વંસો દરમ્યાન—

● લોકોના લોકવાયો અતેક સાથી લેખકો આત્મહત્યા કરી છૂટ્યા
હતા; સ્તાલિનની ધમ-ઝાલણીમાં જુદે મોતે મૃત્યુ આ દેતા; અતેક 'અદ્યત્ત'
બન્યા હતા અને કેવળ તકેનો જ વિષય રહ્યા હતા—કોઈ વિદેશ ભાગી
છૂટ્યા હતા; પણ મોટા ભાગના નામકર્તા બની ચૂક્યા હતા !

● એમાંના અતેક અત્યંત સ્વાભિમાનીઓએ એમની કલમ પર
લોકોની આંખનાં પડ દાખવી દઈ, કાચે કરી, ચોટી-ચોટીની કુચકોટી
સુધાં એખમમાં નાખી દીધી હતી

● અતેક ચોરવંતોએજ સત્તાપક્ષી સેન્સર સુચવેલા ગણે.
કલમને આંધારમાં બોળા, ઢિંકી ચાલેએ સ્તાલિનને ઇંટ આંતેખતો કરવા
પડેલા...આત્મ દીક્ષમ લખી-લખી કરી લખતો પડેલો...

● કુઝોવ કો રીતે સમજી શકે કે આ બધી માતાઓ, સિદ્ધિઓ બને
સરસો રુસો સર્જકના અસ્તિત્વ સાથે એકાગ્રિત બની ચોરી અનુભૂતિએ
હતી ?... એથી જ તેા સ્તાલિનનું મેળ થતાં જ, કુઝોવ હજી ધામ

● સાહિત્ય પાટી—સાહિત્ય જ, હોઈ શકે. એનો હેતુ સામવાના
આદર્શો અને પ્રયામોનો પ્રચાર કરવાનો જ હોઈ શકે. એનું પરિણામ
પ્રગતે સમન્વય અને તેને પુરુષાર્થ માટે ઝેરે એજ હોઈ શકે.

● આનું સાહિત્ય પાટીની રાહજીરીમાં જ વિશ્વસી શકે. અને તેનું
સ્વરૂપ 'સચાજવાદી વાસ્તવશ્વ' જ હોઈ શકે

● તે જ રીતે; બીજું જિવાન્ત્સવ, તે કરી કરી રહે છે :
"સાહિત્યના Formની બાબતમાં વિદેશી—નિન લેનિનવાદી

વિચારસરણી ધૂમી ન જની એણે. કમી—
એક વાર વૈચારિક-સૈદ્ધાન્તિક ક્ષેત્ર 'વિદેશી' (બને અર્થમાં :
પશ્ચિમી-પરદેશી, લીઅન-વિદેશી) તેમ ધૂમી અર્થમાં એનું પરિણામ
શુ બાવે તે વિશે પોતે પૂરતો સ્પષ્ટ છે (૮-૩-૧૯૬૩) ?

પ્રથમ તો, "સચાજવાદી કલાના ક્ષેત્રે જે ક્રાંતિકારી લાભો
દાસવ કર્યા છે તેના પર ફટકો પડ્યો..."
બને "સંપર્કનું લોનિક" જ, એવું છે કે બાગે જ વાત ત્યાં
બાવીને અટકે..."

એટલે કે...આ વૈચારિકક્ષેત્રે સમર્પિત અંતેલી તાકાત સમર્પે
ક્રાંતિકારી ક્ષેત્રના લાભો સાથે મેળાને પાયા નહિ રહે,

એથી જ તો—
"વૈચારિક ક્ષેત્રે નિમ્ન સ્તર અસ્તિત્વ એ માત્ર સવાલ લેનિનવાદ
સામે શરણોદ છે : કામદાર-કિસાનોનાં ભય પરત્વેની કમાઓરી છે"
"એનરેટકશનિઝમ બને ફોર્માલિઝમ શ્રીલાદી વિચારધારાનાં જ વાદનો
છે, માટે ત્યાંના પ્રો."

● મોડન પ્રોગ્રામવાદીએને ઉદેશી એમલ કહી નાખે છે : "અમે
તમાગ ઉપર ચુક જાએ છીએ" (ચિત્ર-પ્રદર્શનમાં)
પરંતુ અતે તો, સંકેતો અમલ ચારિત્ર્યકારો દ્વારા જ કરાવવાનો
છે, એ જ તો એની ઉપાધિ છે ! અને સાહિત્યકારો જ અનુભૂતિને સાચી

કરે અને માને એ પહેલું જ, 'ગ્રોઅર રાઈટિંગ' નાં ચાર-દશક
 નાં ઉપરાઉપરી 'ધર્મી આચાર્ય' અને 'આ એક કામદામાં તો
 કુચોત્તમની બાતી બેસાડી દે એવા ધર્મમાં યાદી ચૂક્યા !

બનવાએ છે કે કુચોત્તમ આરંભથી આ હં ઘણું અને જ બીજાને
 તો નહિ આંખે દોષ. કુચોત્તમી ચાલની અપાર ચક્ષુતા,
 વિદ્યુત્તતા આ ધર્મચાત્રની આંખે આવે છે - (લીખે : આ
 અર્થ -) : સૌવિધેય સાહિત્યના પ્રવાહો 'ખંડ ર એ

કે કોઈ બાજુ, કુચોત્તમ, ચોતે જ 'પ્રાવણ' એવા ધર્મી પત્રને 'નવો
 કામદા'ના અવાજ બહાર લાવવા ઉદ્યોગે આવે છે; તો
 બીજા બાજુ એકદરેકરની 'શો' (નવલકથા) ને 'શૌર
 કૃત્યત્તમ'ની યોગ્ય કાટે છે. એક બાજુ, પ્રવિરણ
 વિચારોને સ્થાપે છે, બીજા બાજુ નવાઈતોના હામ
 વારોત્તમી એવાને સ્થાપણથી જાણે છે કે
 (બીજી પાછા, પાછળથી, એને હામૂલ સ્થાને - 'નોનિ-
 મિ' આ સ્થાને છે) એક બાજુ દુનવી અને મુજબની
 પાનામાં જાણે બીજી દાખાલ સમ કરી દે છે, તો બીજી,
 સત્તાની લખામ નિર્ધાર રીતે ચોતાના હામમાં સાબુલ
 નવાઈતોના કામદાનીતિને અગ્રેષ્ઠ બની બેસે છે! એક બાજુ
 'નવલકથા' એક કોચીન, એક પ્રચોડા સામે
 વાંચારી આવે છે; લેખક પાસે ધારી મંચા છે, 'ટો.
 'કિવાચી' (નવલકથા) માટે પાવનનીકની પાસાવાર નવલ
 કથા છે; એની કિલ્લમાં કોલ્લને બનાવેલી, કેના કોલ્લ લેખ-
 કોની કથા છે, અને એ પછી કેમ નહીં પાવનનાને તો નહિ,
 (એક બીજી રીતનામાં એક આઈમી નં હતો) પણ કુચોત્તમ
 દેખાઈતો નોનિલ પ્રાઈકની આખી ને આખી રમખ (એ
 કોને લેવા રીતી ન હતી), સાચી વિચારોમાંથી બહિષ્ક
 આપી દે છે. અને એવાય અમરે વળાણ છે કે એ જ નવલ-
 કથાને બનાવે વધુ તેવું છે બીજી વચીને બંધારીઆમાં બીજી સરખામ
 અને વળત પાછો. નવલકથા તેમ જ બીજી કામદામાં કોચીન ઉપાવન, અવલકથા.

એના કંઈ અને માન્ય એ પરિવાર જ, ફોબર સમિટી, નિષ્પાદક સમિતી, ઉપરાષ્ટ્રપતી, ધારી આગમન અને આ એક કાવદામાં તો કુચીબંદનીય જાતી બેસાડી દે એવા ઘડામાં થઈ ચૂક્યા.

બનવાનું એ કે કુચીબંદને આરંભથી આ ઉદામ અને સહીસતીયો તાલ નહિ આવે. દોષ કુચીબંદની આવડી અપાર અવગણ, વિદ્યુત્સત્તા આ ધારણાની ચાલી ખાલ છે - (બીજી) : આ કુચીબંદની આરંભ - સોનિવેલ સાહિત્યના પ્રયત્નો ખંડ ર છે)

કેમકે આરંભ પોતે જ પ્રાણસ લેવા જાઈ પડે - નથી

બીજા બાજુ એકદેનકુચીબંદની 'શે' (નવલકથા) ને અંભી

ઉપાત બંધાવી રાખે કાઠ છે. એક બાજુ, પ્રતિષ્ઠા

વિભાજીને સમી રે છે. બીજા ગાંઠ નવોલિતાના કામી

વારંભની લેખકોને અપારપરથી કાલ થવા ર છે

(વળી પાછો, પાછળથી, એકે કદમુલ સ્થાને - નોલિ-

મિર' માં સમાયે છે) એક બાજુ કુચીબંદ અને કુચીબંદની

પાનામાં અમલ બની કદામીલ સમી ર છે, તો બીજી

સત્તાની લગામ નિશ્ચિત રીતે પોતાના કામમાં સમલ

બંધાતા ઉદાસીનિતી બંધેસ બની બેસે છે) એક બાજુ

'નોલિ' આમ બેડ કુચીબંદ (નવલકથા) જેવા પ્રયત્નો સામે

તકાલી આવે છે. કુચીબંદને આરંભ થવા ર છે, 'નોલિ'

વિભાજી' (નવલકથા) માટે પાસવોલાની પાસવાર ર બેડ

રે છે, એવી પ્રિયતામાં જિલ્લાને બતાવવી કુચીબંદને એક

કોમી રે છે અને એ પછી કેમ ભણે પાસવોલાને તો નહિ,

(કેમકે એ રીકાવામ એવા બતાવી ન હતો) પણ દિવાલ

દેખાડવા 'નોલિ' આઈડીની આખી ને આખી રામ (એ

એકે લેવા દીધી ન હતી), સમકાલીનિતીમાંથી જાણિય

આખી ર છે. અને એટલે પાસવી બતાવે છે કે એ નવલ-

કથાને બતાવી બેસી તેડે લખી લખીને બંધીઆમાં બંધી સામના

અને વખત પાસવી બંધ તેમ તેમ બંધી કાપકૂચ કરી ઉપાવવા અપવાલ.

કથા, જ્યાં લગ દેશીય રાજી, સિસામાંથી ઉપાઈ રાજી -

બાજુ. સાહિત્યકારોની એકા અને પરિણામ 'સમાજવાની

વાસ્તવવાનના મન કુટિર છે, તે બીજા બાજુ. સમાજવાની

વાસ્તવવાનના નામે નાખીલ થયેલા યોગીનાર બંધારે રાજી

વાત પરિણામની હતી નાચે છે કે - "સમાજવાની વાસ્તવવા

થી ચીન છે એ જ ના બંધુની નથી" - ભારે, કુચીબંદે

કહેલ એ સહી છે છે. ૧૯૫૬ પછી તો, કેમ ભણી, નોલિ-

મિતીની આધારપત્ર ને બંધીના, લોપિતવા, અને લાપતાલ

(૧) એકે લઈ, તેમને ખાસી ઉપાડી લેવા ર છે; એક

પરિણામ - સાહિત્ય કૈને ને રાજીની પદ્ધતિનો અમલ નહિ

કાપકૂચ લેખક સ પના વડા દિવિનને કોઈ ભંડેર કાવે છે;

અંદર અંદર - કિલ લિંગ સાહિત્યપ્રવાહો અને વિખ-

વતી માટે સંભાને વચમાં ન પાડવા અને માદોમણે પતાવી

લેવાનું (ભારે ને રાજીનાં બળ વધી રજુ છે ભારે) - સુમ

વહેર ચૂકે છે. અને લોકોને, કદમુલ સ્થાને, સ્થાનિક લેખક

સે યોગ્ય કુમ મતાગની અવપદ્ધતિ (રજિયા માટે બંધી

નથી) ના ભંડેર કાવેલારીમાં ને રાજીને કુદાસ ર છે,

સ પાસ મ હોમનામ પ્રવેશવા ર છે; એવડેને એવા

'વંદેશી' અંતિને પોતાના ન ભંધાઈની સાથેની રાસતીનો લાસ

પમ ખાડવા ર છે; તેની સ્વાલિનના વાસકાર' લેવી, અંતિ

કાઈ ન સ પાસ બાપવાની રિમલ કાવે નથી ભારે, પોતે

ન પાસી પૂર 'પ્રાણસ' માં એકે ઉપાડે છે; કૈને-કૈને

કેવની નવલકથા (One day in life of Denisovitch)

પમ, કાપકૂચ લેવા કાઈ બાપવા તેવા થક નથી ભારે,

કુચીબંદે ભંડેર ને તેવી બાપવાની રજાઓ આવે છે;

અલગ, આ બંને કિસામી એવા દેડ સ્વાલિનવાદી

છે. કાપ નથી કૈને લગાવવાને જ હતો, એ ચ ૨૫૫ છે;

અને સ્વાલિનવાદીઓને તેજ બંધેરે કૈને કૈને ભંધાવી મ ર

છે. બીજા બાજુ, ને રાજીમાં અમલ પાડવાની નહિ સવલ

એક કમળું પાછળનું પ્રયાગ એણે ગ્રામ્યની દીક્ર નથી.

★

પરવૃત્ત કૃત્રીવતી ખરેખરી સિરાવેદના દર થઈ નથી. એ તો પરિસ્થિતિના પાશમાં જ પડેલી છે -

સૌથી પહેલી વેદના તો 'પશિમી અક્ષર' અંગેની છે તે માને છે કે -

● પશ્ચિમી મોર્ચથી રુસી નવગુનાનો - નવોદિન લેખો - સ્વર્ણ જરૂર છે. ફેર્માસિઅમ, એન્ડ્રેસનિઅમ અને એવા સિકાન્તો તેઓ પરદેશથી લઈ આવે છે (એને ખબર હોવી જ નહીં) એ કે રશિયામાં જ ક્રિસ્ટિયન અને ઇનિયા આરંભકાળમાં આવા એક એ નહિ ખાર પ્રવાસો વચ્ચે રીતે વિકસી રહ્યા હતા. ત્યાંથી અમ્મનિ અને ક્રે; ત્યાંની ટેલરીક વાદવાદ પણ રહે છે તે ધરતી ફરિયાદો બહાર ફરી આવે છે. આવી કલ્પર દીક્ષા ગ્રાહ્ય પછી જ કૃત્રીય કહે છે શું.

- ત્યાંના નવા વિચારો પ્રવેશ એવી, પ્રચલિત છતાં અનેક, છટકાદો ચાલુ રાખે છે - યુરતો, સાયબિરિયા, પ્રવાસો, પરિવહન અને નગરનાં વિચારો પ્રવેશો. ૫. અમેરિકન રેડિયો, જનમ કરવાને બદલે, કોલરો છૂટા થઈ છે. અને પરદેશ બહુ આવેલાની એકસી દીક્ષા ફરીને જ એમને સહતર પૂરી રાખવાની બુદ્ધ કદાચ એ નહિ કરે.

(ધરના તેજસ્વી હોરાઓને પરદેશ પાકવાને તો એ રશિયાની આગ્રહ વધારી રહ્યો છે - ભરેલો ઘેર પાછા ફર્યા પછી પરદર નવા સ્પર્ધોથી તેમને ધીબી નાખે.)

ખરી વાત તો એ છે કે -

● એ પોતે જ ખીખર લેવાએ પશિમ સાથેનો નવો સ્પર્ધાત્મકો સંપદ (detente) ત્યાંથી - વિસ્તરી રહ્યો છે - આર્થિક, જ્યોત્સિક, વૈજ્ઞાનિક, સાંસ્કૃતિક, રેડિયો અને અન્યપ્રત્યેકો તથા અવકાશો છૂંક.

અમરનારે રાખે છે, કોઈના કાંઈકે-વિભરથી-અમર માર્ગોએ આગે છે, માથા ફેરવેને બાંહે છે, મથાપમ એકલાની પાસે માર્ગોએ ને જાવે છે અને 'આઈડિયોલોજી'ની શુદ્ધિના કંઈકે આવી, ખાસ 'આઈડિયોલોજી કમિસન' નીચે છે. x x x પાતાનો કોલેજીયો (૧૯૬૩) એવા દરોહોને હાથે સાદિત્તે નવી કોલેજી નેચે છે, એ પછી, પોતે ખાસ ફરી બોલું સંકલ્પ લે છે.

અર્ને 'ગ્રાવડા' ના નવોદેખ દારા રપટ ફરી નાખે છે કે -

પુલ્કિલનીઓની હરફે હરફે પગલે કોપી કરવાની હોય નહિ; કેમ લખવું, કેમ ચીતરવું, કેમ લખવું; ગાવું - એ બંધી વિગત સાથે અમને નિરખત નથી. (એ-૧૯૬૩)

પરંતુ આ તમામ વસ્તો જરૂરના એના કુશળ, માણે, ધમકાઓ, અને વખત આવે લડતરું લોજિક ('આ હાઈ કામચલાઉ ક્રીએક (કમ્પોઝિશન) નથી, આ તો એકધારી લાન (રફાઈ) છે) ચાલુ રહે છે. 'માનવના વિગત અર્થમાં સૌની હાજરીમાં મોડર્ન વિગતો-આમલોને સંબોધીને ફરી નાખે છે : આને તમારી સામે શુદ્ધ ભરે ફરીએ છીએ. અને ફરમને પંથે થયેલા દીકરાનું ખૂન કમીતો આદર્શ (નવલકથામાં) દર્શાવે આપી) શાદ કરાવ્યા વિનાય તે રહેતો નથી.

આમ -

૧૯૫૩ થી ૧૯૬૩. જ્યાં વરસ લગતાર આટાપટ્ટા બેસવાને બદલે, કૃત્રીયે કદાચ માર્ગ કમીતો સંતોષ પણ લીધો હશે એક વાત રપટ છે કે ૧૯૫૬માં પોતાને સર્વસર્વ પદે નિર્ધિષ્ટ બનેલો માન્ય પછી એણે જે છેડાના અનિમગ્નતાઓને અજમા રાખી, સિપરલો-સોલરોને જામળ આપી, પોતાને હતાક લગામ રહે એ પ્રકારની ને સમજા બની ફરી ફરી એમાંથી કૃત્રીય પાકે વાળ્યો નથી. 'જે કમર્સ આમળ,

લેવા કરે. અને આને કોઈપણ જ, 'ફોર-સાઈટિંગ' નાં પાટકકંઠ સંજ્ઞાના ઉપરથી કરી થઈ આવ્યાં. અને આ એક કાચમાં તો કુસંગોળનોય બાવી બેસાડી દે એવા ધંધામાં ચર્ચ ચૂક્યા !

અવગતિય છે કે કુસંગોળને આરંભથી આ જ ઠાણે અને જ બહિરાંગે તોય નહિ આંગળી ફેરવ કુસંગોળી ચાલતી અપારજ ચલતા, વિરૂદ્ધતા આ માણુઓની એક ખામ છે - (લીવેતે : આ અર્થમાં) - 'સોનિયેલ સાલિયના પ્રવાહો' ખૂબ રહે છે)

કે કોઈ બાજુ, કુસંગોળ, પોતે જ 'પ્રવહા' એવા પાટીં પત્તને 'નવો' થવાની આવાજ બહાર લાવવા ઉપરોડે આવે છે; તો બીજી બાજુ એકદેશકરની 'શો' (નવકથા) ને અંબીર ઉપરથી બાણી ડોળા મંટે છે. એક બાજુ, પ્રતિયોગ વિચારકોને સૂણી મટે છે, બીજી બાજુ નવોદિતોના હાથો લાગેલોળી નેપાણેને સખાકાખેરી ભૂષ યજ્ઞા દે છે (બળી પાછા, પાછાબળી, એને ફરતૂલ રવાને - 'નોવિ-કિર' મા રવાણે છે) એક બાજુ હાથેરી અને મૂળાની ધરનામાં જલક બની દડાબાલ સાર કરી દે છે, તો બળી, સંતાની લગ્નમ નિશ્ચિત રીતે પોતાના લાગમાં સાબલ બહોળા ઉદારનીતિના અચેસ બની બેસે છે ! એ બાજુ 'નોલ વામ લેલ કોલેમ', (નવકથા) નેપા પ્રયોગો સાથે તકાલી આવે છે; બેખા પાસે મહી અગલે છે; 'ડે, કિલાંગો' (નવકથા) માટે ખાસ્તનાકની ખાસવાર રત્નક મટે છે, કોની પ્રિયલમ બોમરે બનાવડી ડાના ફેલ્લ જેલ-ભેમી કરે છે અને કો પાછી કેમ બળી ખાસ્તનાકને તો નહિ, (કમરે એ રીકાવામ કોલા બાઈની ન હતો) પણ ફનિયારે દેખાડવા નોલેલ પ્રાઈઝની આખી ન હતો) પણ ફનિયારે કોને લેવા દીધી ન હતી), 'સાકમી વિભેરીમાસી વલિસ આખી દે છે. અને એવેલ મચરો વળાડલે છે કે જે જ નવલ-કા નેવું મનમાં વચ્ચે તેવું જ બળી લખીને બાઈનીમામાં કરી સાખાઈ અને વળત પાછો બળ તોય તેમ જવરી બાજુય કરીને બાજુવા આપવાલ.

કથા, જ્યાં તમા ફેરફાર ચાલે, સરિવાર્ધાંય બપાઈ મકે ! એક બાજુ, સાલિયકરોની બેઠોડા અને પશ્ચિમના 'સમાજવાદી' વાસ્તવવાદના અંગ્રજ છુટાલે છે, ને બીજી બાજુ, સમાજવાદી વાસ્તવવાદના નામે નાચાંકિત વહેલા યોલોબિયન અગરે સાચી વાત પારદેશમાં કરી નાખે છે - "સમાજવાદી વાસ્તવવાદની સી યીલ છે એ કો જ નહોતો નથી" - ત્યારે, કુસંગોળ દે કહેલે એ સહી લે છે રહસ્ય પળી તો, કુમ બળે, નવો-દિતોની અસાધ્ય તેલજ્વાલી, ડોલપ્રિયતા, અને હાથકાટાય (૧) ભોઈ લઈ, તેમને ખાસી ઉપરોડે દે છે; એખક પશ્ચિમના - 'સાલિય' ફેરે નેપાકાઈ પહોંતિને અમલ નહિ કરવાનું બેખક સંકલ વડા ફેરિનને મોટે ભંદેર કરાવે છે, અંકર બંદના - (કિત કિત સાલિયકરવાડો અંગેના વિખ-વાદો માટે સમારને વચખ ન પાડવા અને માહોસાદે પતાવી લેવાનું) ન્યારે નવોદિતો, બળ વધી રહ્યું છે ત્યારે) સુખ વહેલ મટે છે, અને હાઈકે, કાલેક રપળી, સ્થાનિક બેખક સ યોજા કાલ અવધાનની ચતખતિ (રશિયા માટે થઈ ગયી)ના ભેરે કાસિયાદીમાં નવોદિતોને ચુકામ દે છે, સ પાલક મ રોજીમાય પ્રલેસના દે છે; બિયટોરોડો જેવાં 'લેવાની' કવિને પોતાના જ ન્યાયની સાથેની ફાલ્સીય લાલ ખણ ખાડવા દે છે ! તેની 'સ્તાલિનના વાસ્તવા' જેવી મલિયા કોઈ જ સંપાદ બંધવાની કિખત મરતો નથી ત્યારે, પોતે જ પાઈપન 'પ્રલેસ'માં એને બપાલે છે, કોન્સિયોસ કંપની-સ્વકથા (One day in life of Denisovitch) પણ, બાજુય વિના કોઈ બપાસ લેવાય થલ નથી ત્યારે, કુસંગોળને જેવી ને તેવી બંધવાની પરાવત્રી આવે છે ! બલખત, આ - બંને કિસ્સામાં એને ફેલ્લ 'સ્તાલિનવાદી'ના ઉપર નવો ફેરફાર 'લગાવવા'ને જ દતો, એ અ સ્પષ્ટ છે; અને સ્તાલિનવાદીએને દીધે 'નરેખરો' ફેરફાર બંધાવી મ દે છે. બીજી બાજુ, નવોદિતોમાં લાલવા પોરવાની નીતિ, સવલ,

એક કમલ પાછળનું પ્રભાસ એવું ગુમાવી દીધું નથી.

★

પરવૃત્તિઓની ખરેખરી સિરાવેલતા દૂર થઈ નથી એ તો પરિસ્થિતિના પ્રાધર્મ્ય જ પડેલી છે.

સૌથી પડેલી વેતના તો 'પશિમી અક્ષર' અંગેના છે. તે માને છે કે—

● પશ્ચિમી સંપ્રદાયે રુસી નવજુવાનો—નવોદિત લેખકો—અન્યથા જમડે છે. ફોર્મલિઝમ, એન્ડ્રેકનિઝમ અને એવા સિકાનો તેઓ પરદેશી લઈ આવે છે (એને ખાસ દેવી જ નહિ) એ કે રુસિયામાં જ કલિપેવે અને ફાનિવા આરકાજામાં આવા એક બે નહિ ખાર પ્રવાહો વચ્ચે રીતે વિકસી રવા દેના. ત્યાંથી અંગતિ આવે છે; ત્યાંની ટેટલીક વાલવાલ પણ કહે છે ને ધરની ફરિયાદો બહાર કરી આવે છે. આવી હબર દીકા આગળ પછી થ ફેરવોલ કહે છે થા !

—ત્યાંના નવા વિચારો પ્રવેશે એવી, અસંતિ છતાં એક, છટછટો ચાલુ રાખે છે—પુસ્તકો, સામયિકો, પ્રવાસો, પરિષદો અને નમમતા મિત્રોના પ્રવર્તનો થ. અપેક્ષિત રહેવો, ભ્રમ કરવાને બદલે, જીલ્લો છૂટા થઈ જાય છે. અને પરદેશ જઈ આવેલાની એકાદી રીકા કરીને થ એમને સહતર પૂરી રાખવાની ભૂમ કદાચ એ નહિ કરે.

(ધરના તેજસ્વી હીરાઓને પરદેશ પાકવો તો એ રશિયાની આખરે વધારી રહ્યો છે—બહેને ઘેર પાછા ફર્યા પછી પથ્થર જેવા શબ્દોથી તેમને પી ખી નાખ્યા.)

ખરી વાત તો એ છે કે—

● એ પોતે જ બીજાં ક્ષેત્રોએ પશ્ચિમ સાથેના નવા સહુઅભિશે સમય (detachment) પામી—વિસ્તારી રહ્યો છે—આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, વૈજ્ઞાનિક, સાંશ્લેષનિક, શૈક્ષણિક અને અલ્પપ્રયોગ તથા અવકાશો છંદુ.

અભાવે રાખે છે. એમાંના સોસેટો-લિનસેટો-મધ્યમ માર્ગોને આપે છે, ચાલુ, ફેલેને લાડે છે, સ્વાધાપ્ય એકલાની પાસે માર્ગોમાં મે આવે છે અને 'આઈડિયોલોજી'ની ચાલિને ઉપરેસ 'અંગી', ખાસ 'આઈડિયોલોજી' કમિશન નીચે છે. $x \times x$ પોતાની ગરદાજીમાં (૧૯૬૭) એવા દરેકને 'દારે સાલિસે'ને નવી કોમ્પી નહિ છે, એ પછી, પોતે ખાળે ફરી લાંબું સંકેલો લે છે.

અને 'પ્રોવદા' ના તંત્રોત્તેજ દ્વારા ૧૯૫૯ કરી નાખે છે કે—

સુલિલ્યોગીઓની દરેક દરેક પગલે ચોક્કી કરવાની હોય નહિ, કેમ લાખલુ, કેમ ચીતરલુ, કેમ ભજવલુ, ગાલુ—એ બધી વિગત સાથે અમને નિરજાત નથી. (એ-૧૯૬૭)

પરવૃત્તિ આ તમામ વસ્તી દરમ્યાન એના કુકામ, ગાળો, ધમકાઓ, અને વખત આવ્યે લોકતંત્ર લેન્ડિંગ ('આ કઈ કામચલાઉ કુમેસ (કમ્યુનિઝમ) નથી, આ તો એકધારી લાત (સ્વગલ) છે) ચાલુ રહે છે 'માતેજ'ના ચિત્ર પ્રદર્શનમાં સૌની હાજરીમાં ચોક્કસ વિચારો—કમાકારોને સંબોધીને કરી નાખે છે : અને તમારી સામે યુદ્ધ જાહેર કરીએ છીએ ! અને કુમનને પંચે મથેલા દીકરાનું ખૂન કરાવો આઈસ (નવલકથાચાર્યનું દક્ષત આપી) યાદ કરાવ્યા વિનાય તે રહેતો નથી.

આમ—

૧૯૫૩ થી ૧૯૬૩ ! દસ વરસ લગભર આઠાપાઠા એવાને અંતે, કુન્ડોલે કદાચ ધાર્મ્ય કરાવો સંતોષ પણ લીધો દશે એક વાત ૧૯૫૯ છે કે ૧૯૫૯માં પોતાને સર્વસર્વા પટે નિશ્ચિત બનેલો ચાના પછી એણે બે છેડાના અનિવાર્યોને અળગા રાખી, લિનસેટો-ગોસ્ટોને આમળ આપી, પોતાને હંતક લગામ રહે એ પ્રકારની જે સમગ્રતા ઊભી કરી હતી. એમાંથી કુન્ડોલ પાઠો વાળ્યો નથી, 'બે કચર્લા આચળ,

યોનોની દિશામાં મ., આ ગ્રંથ. પણ સાહિત્યિક અને વૈચારિક યોગ્યતા, સર્ગન અને ચિત્તન દેખી, આગ્રહાદેટ દેખાતી છે શી રીતે ?

શુ ઓવરો એ વાન નદિ સ્થળાઈ મઈ હોય કે કોઈ 'યુદ્ધ' માઈસંવેદા - લેનિનવાદો વિચારધારા હવે - સી નથી ? એવું કહે શકાય જ નથી ! સત્તાતરી માગ્યોએ એવો દાવો કર્યો છે ત્યારે કુઓવે ચેતે જ નકામી મરેમા યુગની નવી પરિસ્થિતિની વાત સંભળાવી દઈ એને પ્રુલેતે પાડ્યાની ફિશ્મારી બતાવી છે.

★

પરમ, કુઓવેન ભાગ 'આધિષ્ઠા દહી' રમી રહ્યો છે એમ માનવુ આશયો છે તે એક નવી દેશની ને નવા પ્રકારની રાજધાની બની રહી રહ્યો છે.

● કુઓવેન સ્તાલિનના સાધનો વાપરતો નથી, સ્તાલિને કારીરિક દયન અને અત્યાચારીનું સૂત્ર વ્યાખ્યાનું કદું કુતપથો અને હત્યાસત્યા દારા કહેલ લાવવા તે મર્યો હતો. કુઓવે એ સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવાનો આગ્રહ સેમ્યો છે. એણે સ્તાલિનના બરસ Apparatchiksને બદલે માઈસવાદી વાન અને ટેકાનકની તાલિમ સધિલા, હિન્યાના પ્રવાહોથી પરિચિત Acağıngs દારા પોતાને કંઈ કહેલ લાવવાનો માગ અંતરવાર કર્યો છે.

● સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોરસાદો નહિ, 'લિનસ' સાહિત્યકારોની તાકાતથી નવી સમતુલા બળવા મરે છે.

એથી તો એ સાહિત્યકારોની ઉપરાઉપરી સભાઓ પરિતો બરે છે; કાવ્યો-શીખામણી-સમગ્રવટથી માંડી ધમકીઓ, અને ભાગલા પાડવાની ક્રિયાઓ અજમરે છે; અને આરીઓ મરાવી, એસને સુધારવા માટે, સ્તાલિનની કો-સેન્ટ્રેલન કે પર્મા નહિ, જેતરા અને કારખાનામાં ગ્રમજીવિઓ સાથે કુચવાંતો રાહ ચીધે છે !

● એને એ વાતની પણ ખાતો મઈ મઈ છે કે, લિનસ-નોરસેટ માટ આપવા માટે 'નોકર્ન' નનનું પણ જરૂરી છે.

... એકલે કે પશ્ચિમ સાથેનો નવો સહકારીનો સંબંધ ... વર્ગ-ગત (વર્ગ-ગત) વધારવો જરૂરી છે. એટલે એ ... સોયવુ પડે તેના દામ ચૂકવવા મ, છેતરે, તે તેમણે જમ્યામ છે !

આમ, પોતાની સમગ્ર નીનિના એક ભાગ તરફ 'વૈગારિક મુહિની સમસ્થાને, તેણે બલવહારુ દરિએ ન દાગી શકાય તેવી માની સમીતે જ મન વાળ્યું હશે !

પરંતુ ને દેહલીક આતમા તે પોતાના મનને વાળી શકતો નથી એ છે એની અંગત ઇચ્છા સરળેલા સવાસો.

૨ : સ્તાલિનયુગમાં સ્તાલિનના પોતાના સામિતોમાં ઓવેન હતો કે કેમ ?-મિત્રિયા એદરનુજો જરૂરેમ આ વ્યકત્યાર તેને માટે અંગત કહેલ પ્રકાર સમાન છે. માટે તો એદરનુજર્મને તે કાઈ રીતે માફ કરી શકતો નથી !

૨ : આજના ગુલામોએ વળી Fathers and Sons - એ પેઢીના સુધર્ની વચ્ચાર જમ્યાવી છે, તે પ તેને લગભગ અંગત અને પોતાની આખી પેઢીને મથી કલકેશ મારે છે; એથી તે એના પુરસ્કર્ષિઓને માફ કરવા તૈયાર નથી !

૩ : ગરના સ્ત્રિયામાં અને સ્તાલિનના રસિયામાં મહી - દેવ હતા. તેઓ કુપાયેમ ઇન્કારણી દિતો માટે કરવામાં આવતો હતો - આટલી વાત તે સ્વીકારી લે તો મ, અગ્રમટ રીતે મ ને એવો મધારો મઈ રહ્યો છે કે કુઓવેના પોતાના વ્યાધ કહ્યું હમણું લંબો (પોતાની મદના દરખાન) ખમરાયેલા છે - તો તેને એ અંગત આરોપ સમજી સહી લેવા તૈયાર નથી

દેશમાં, આટલી વાતમાં તમે મંત્રા રહો તો હું તમારા સંપત્તિ-આધિકારોની બાતમાં માથું મારવાનો નથી - આવી કૈંક વેરસુધારી કુઓવે પડશે છે !

... [અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૧૮૪]

સાવિચેત સાહિત્યના પ્રવાહો

—સોનીલાલ ગાંધી

૧ : ભૂમિકા

કાલિનો આરંભકાળ

[૧૯૧૬-૧૯૨૮]

આખી ૧૬ ની સદી સરખાન રહિયા યુરોપિન, ઓગોસ, લરોચેનોન, ટુર્નેમ, તેમસોય, તોમસોન અને રોસ્ટોયેસ્કી, આદિ અસાધારણ સાહિત્યિક પ્રતિભાઓથી વિષ્ણુ આકર્ષણ કરી રહ્યું ન હતું.

આ પરંપરાના અનુસંધાનમાં, રશિયાત્ બોરોજીવિક કાલિનાં આરંભ દાળેલ, રશિયાની ધરતી પર હુમ્મ રક્ષાના કવિ-સાહિત્યકારોની એક આખી વજુદાર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી—એકિસમ ગોર્કી, એલેક્સી તોલ્સ્ટોય, માર્કેલ શોલોખોવ, ઈલિયા એફ્રેનશુર્મ જેવાઓ કાલિને અનુકૂળ યથા અને સોલિયેન કાલિત્વાર્થ મજદૂર બન્યા, તે હવાન સુનિન, વિશેનિકે આન્ડ્રેય, કુપ્રિન વગેરે સોનિનની સત્તા-પ્રાપ્તિને કાલિ તરીકે સ્વીકારવા ન તૈયાર ન થયા અને સ્વેનગ્રોએ દેસવટો લીધા. તેા વળી એલેક્ઝાન્ડર બ્લોક, સર્ગી યેમેનિન તથા આન્ડ્રેઈ બેલી જેવાઓએ ઓક્ટોબર કાલિને આપદાત્મિક ઝીમગાળોર આવધારી ખરી, પરંતુ એમની શ્વદાને સતોષી દશવી શકે એવું કશું માનવીય મધ્ય-પરિવર્તન અનુસન્ધ્ય નહિ ભારે, એમની હુમ્મસા અને એમના આધાતોના પાર રહ્યો નહિ.

આ ત્રણમાં સૌથી પ્રથમ આધાન પામ્યો કવિ બ્લોક ૧૯૧૮માં કાલિને સ્પર્શનું પ્રથમ મદાન કાવ્ય 'Tupelov' (કંજુ માથે સફેદ મુકુટ ધાવ્યુ કરીને રેડ માર્કસની કૃચ દોરી ત્લો દેખ-એરી બાવનો, વળું કાવ્ય), લખનાર કવિ ગણ વર્ષમાં ન : કાલિના સંગીતથી

તોપાક પોધારી ગયો અને ૧૯૨૧માં એ મરણ પામ્યો. તેા, ૧૯૧૭માં Transfiguration તેા લખનારો, આપ્તાત્મિક પરિવર્તનની શ્રદ્ધા પ્રાનારો, રશિયન કિસાનના યુનરૂબનની આરથા ધારણ કરનારો, અને ઉધર કરતાં માનવીમાં અધિક આરથા સેવનારો કવિ યેમેનિન ૧૯૨૫માં આમલતા કરી કદ્યો ! આન્ડ્રેઈ બોરીસે પશુ એરીજ આપ્તાત્મિક, ભાવનાના આવેશમાં ૧૯૧૯માં 'Christ is Risen' લખી, ઈશુના વધતે અને સ્વર્ગીય રાજ્ય અપવર્તવાની શ્રદ્ધાની જેમ, કાલિની ચાલનાઓને અને રાષ્ટ્રના યુનરૂબનની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી. પરંતુ તે સંજવાનાં બળ સમી એને બચાડી.

ઓક્ટોબરશુએ સ્થુગ કાલિને ય આવધારી, ચાલિક-તાત્ત્વિક પરિવર્તનને ય ઝીમગાળોર અપનાવ્યું. પહેલે, કાલિનેના સોનિનને અને સામ્યવાદી કાર્કેમને ય ચોતાની કલિવાના વિવેચે બનાવ્યા. કુદર ઝીમકાબોથી મીડી કરતી સંગ્રાહ્યારી લિવાઓ લખી, નાદશ લખ્યા, લગભગ પોરદશે લખ્યા, ચીતવાં : સલાઓ ચલવી અને Left Front of Waters (LFF) ઊભો કરી Futurism દારા કાલિની સેવા કરવાની પૂર્માં પામલ જેવો હુમ્મય; એ પામલણે અને એને ય, ૧૯૩૨માં, આમલતાનું દાર ખોલી આપ્યું !

કાલિએ બીબ અનેક 'બોર્ન', 'સિન્ગોલિટર' કવિઓ, અને 'એસ્ટેથેનિસ્ટ' નામલેખોને તેના પૂર્માં ખેંચી લીધા હતા. એમની એ કાલિ-લાવનાને પ્રમદ કરતાં અનેક પ્રગતિજીયો શરૂ થઈ ગયા હતા. એક્ટોબર-નુમોનો આપણી એવરખાખ હતો, જેને પાછળથી દાર કરવામાં આવ્યો હતો !

કાર્કે ગદ્યાબદ્ધતા વર્મંદી, તુકાખાબ પ્રખલિતોષી, આદર્સ રહિન, સ્વાર્થાં ગદિયાઓની આ દલાણી નથી. રશિયન સાહિત્યની એક પ્રખાલીને ડવવનું સમસ્ત સમર્પી જનારા વિરલ્ સમ્ક-કવિઓનો આ દર્શક છે.

અને એમનાથી ય કોર કદાવળી છે—પોસ્ટરનાકની એની પ્રતિભાને

‘And Quiet Flow the Don’ માં ક્રિતિએ થેદા કરેલા હળ પ્રકારના મનોભાવો—સામંવાદના મૂળભૂત વર્ગ-વિચલના સરને બૂલો બળને, ક્રાંતિકારીઓના તરંગી ખ્યાલો, છુલિછવિઓના દિલની ઘેર આક્રમકો, આત્મપ્રબળે યોદ્ધા પડતી અસાધારણ યાતનાઓ વગેરે હકીકતોનું વધારા કર્યું ન. (આજે ક્રાંતિના ૪૫ વર્ષ બાદ એહું આદિએનું યુનાહિત ગણાય !) ...

સર્વસત્તાવાદનો સપાટો

[૧૯૨૮ થી ૧૯૩૪]

સાહિત્યકારની અત્યારમાની સ્થાપિત સ્વાધીનતાનો આ કુચ ૧૯૨૮ માં પૂરો થયો. આ હાયકા દરમ્યાન છુલિછવિઓની સ્વતંત્રતાને એટલા ચારે સદો લેવામાં આવી હતી કે સાચા શુદ્ધ ક્રાંતિકારી કામદાર-સાહિત્યકારોની જગ્યાત કંઈ તૈયાર થઈ ન હતી. —ચોત્તરીનું વલણ આ સમયનું સ્વર્ણન કરે છે. એના ચાલોમાં આ બધા સાચા ક્રાંતિકારી ન હતા, આ તો ‘સાથી-પ્રવાસીઓ’ (Fellow-Travelers) હતા —એમનો ઉપયોગ પૂરો થયે અને ત્યારે એમને પડતા મૂકી શાય ખાં,

૧૯૨૯થી એ મધ્ય લેવાયો પક્ષ ખરો. આજ સુધીમાં સાહિત્ય અંતે કિશકમનું લેવું, તે ખાતાના પ્રધાન છુતાચારકોને હસ્તક હતું— એ લેખક વિચારક હતા; એ કુચના સરકારી આત્મચોખાનો એક હતો. આથી જ કદાચ, ‘સાથી-પ્રવાસી’ જેમણેના સંખ (એક રશિયન કુનિયન ઓફ સર્વિસ) અને પ્રેલેટારિયન (શ્રેષ્ઠી કામદાર) લેખક સમ * (RAPP) વગેરે દીકરીક મેળ રલો હતો. ૧૯૨૯માં, તે ખાતમ થયો—લેખન સ્વતંત્ર્યની પ્રથમિક કક્ષાતોય અંત આવી ગયો. ૨૪ વર્ષનો આધારપાછો પથરોઈ થયો.

૧૯૨૯, ૨૪ વર્ષનો આધારપાછો પથરોઈ થયો.
૧૯૨૯, ૨૪ વર્ષનો આધારપાછો પથરોઈ થયો.
૧૯૨૯, ૨૪ વર્ષનો આધારપાછો પથરોઈ થયો.

આમંધ ક્રાંતિકારીઓના આ પ્રથમ યુગથીજ થયો હતો, અને છેક ૧૯૫૮માં ડે. ક્રિવાચો નવલકથા વિરસમાં પ્રગટ થતાં તેના ઉપર, અને તેની ક્રીતિ-નાવિકા આદરશા ઉપર ભયંકર તહોમતો ઊતરતાં, અંતિમ આધારમાં તે સ્વયં પામ્યો હતો. આ એકજ ઉચ્ચ કક્ષાનો કવિસમૂહ હતો જે ક્રિતિથી કેવળ આ અર્થે જતાં જત્યો હતો—અસમય, ક્રાંતિનાં અંગેક પાસંઓથી એ અત્યંત પ્રભાવિત થયો હોવા છતાં, તેને જોહાટોજર ક્રાંતિનાં અનેક લક્ષણોની ઓખી આરભથી થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૨૮માં ‘Without Love’ વાર્તામાં એનાં બોજ પડેલાં છે, પાછળથી તે ડે. ક્રિવાચોમાં વધુ વિકસિત સ્વરૂપે નેવા મળે છે.

● પરંતુ આ સ્વળે આન ખેચવાયોજ્ય હજીકત તો એ છે કે ક્રાંતિનાં આરંભના આ હાયકા દરમ્યાન, એટલે કે આરંભની અસાધારણ નોખમબરી કટોકટીના વરસોમાં, જે-કે-કે ક્રિવિ-કલાકારે જે-કે-કે અપભ્રંશ્યુ તે ભરભર્યુ મુકત રીતે પ્રગટ કરવામાં તેને ભાગ્યે જ થી ખાધા બધાઈ હતી. અસમય, એ વરસોમાં સાહિત્યિક સે-સરશીપ, (GLAVILT) ન હતી એટલે નથી પરંતુ એનો ઉપયોગ ક્રાંતિનો સીધો વિરોધ કરનાંક લખાણો પૂરતોજ સ્થાપિત હતો. ક્રાંતિમાં ફરજીયાત અથા ધારણ કરવાની શરત અનિવાર્યતા ન હતી; ખુદશા ક્રાંતિવિરોધી પ્રચાર સાથેજ નિયંત્રણ હતું.

એ કુચનું સોવિયેત મળ-સાહિત્ય (નવલકથા-વર્તા સહિત) આનાં નોધવાનું હતું છે: ક્રાંતિ, અંતરવિશ્વ, NEP—આ દરેક ધટના વિરે લેખકને જે વારંવારતા બધાઈ તે પ્રગટ કરવામાં હતી દરેકત ન હતી. શા. ત. ઈકાઝા ખાબેકની વાંચીઓ (The Journey—એ કે તે છે ૧૯૩૨માં લખાઈ હતી) વિશિષ્ટ દિશોતોનની The Badgers (૧૯૨૫) માં ઇલોથેવિક ધાકાઓ સાથેની એટલેની એકાદીનું ચિત્ર, અને The Think. (૧૯૨૭) માં એક આદરવાની કમચુનિરંતરી, જે આદર-વિશ્વમાં મૂકી પીડિતો. જેનાં NEP, સંભવની ફનીચાં અર્થવર્ણિયોઓના

રક્ષિતાનાં સમસ્ત જ્ઞાન ઉપરથી આ અધાર પછેથી હતો. સ્તાથિત પાર્શ્વની અંદરના પોતાના શબ્દદારી વિરોધીઓને ચિંતેસત આપી સર્વ સર્વ પર પોતાનો બંદને કોયિલિન કરી ભોધ કરતા અને હવે લોકમથિતનો, સાધીદાયેની સંમતિનો, લેખો અને ચુલિલિયોનો સમતિની ન હતી, જગત સ્ત્રી ન હતી ઉપરથી કાનિ લાલ્યાની આક્રમક તકોન એલે અન્યાયની શરૂ કરી કિસાગો. ઉપર સાચુકિલેની લાલ્યામાં આપી; અને લેખો-કસાગો ઉપર સમજાવાંતી વસ્તવવાદો વધુ દોહાયો. દૂધમાં સર્વન 'ગ્રોસેનાલિસે' (શેડેરી કામદાર) વચની સાચુખતારીનું સાચુ સ્વરૂપ પ્રદર્શન થયું—દોહાક વસેમાં તો, એ એક વર્તેની નહિ, એક પક્ષની નહિ, એક જલેતીય નહિ, એક બંધિની યાક અને સર્વસત, પ્રાચી જન્મેલી બંધિનપૂજના ફેલોઈ એકું.

હવે નવી 'ટેકનીક' અન્યાયવાદ પ્રતિ 'ગ્રોસેનાલિસે લેખાસંધ' ના તેનાઓ એવરમાન અને ફલસેવને, આજ સુધી તેઓ ઉદ્યોગને દખાવીને કામ કરતા હતા, મવાળો તરફ કિલિલ હતા, એવો ઉપદો આપી ચાલી ચલાવીને, એ જ સધના સવાધારી બનાવી મખમલમાં લેખો સાથે યોગ્યે બંધિના આગળ કસો

એ વાન રપણ છે કે આ વસેમાં કાનિની અંધશ્રદ્ધાએ જન્મવાયુ આંધળું, ધર્મજડત બાપક હતું અને જીકું ધર કરી એક હતું. વિજયી બનેલી કાનિને પ્રકાશ અને ક્ષમા દ્યાઓદોષી (કામદાર સ્વાયના વર્ષમાં જન્મેલા હોવાને કાગળે જ આજે નહિ તો કાસે કાનિનો લેખ કરવાની ચકચના વાળા મખમલમાં દ્યાઓદોષી) બચાવવી હોય તો તમામ સેને કોર સરખખતારી વિના છટકો જ નથી, એટલે કે કાનિની રક્ષા અને સફળતા વાલિનારા સૌને માટે કાનિકાસી પાટી, 'ગ્રોસેનાલિસે-કમુનિસ્ટ પાટી'ની આંકનિષ્ઠ વધારી જ એકમાત્ર ધર્મ છે, એમાં અશ્વલ સેવનાર, કમુનિસ્ટ-રેનારને નક્કાવો લેલમર્મન જોખમ છે—એવું એવ લાગનાઓને ગળું હતી. એક હતું.

એલ-નંદિયન યુનિયન આંદ રાઈલ્સ (અનિચ રકિલન લેખક

મક્કના) આ રેસમન 'ગ્રોસેનાલિસે' અને 'તેના લેનિનમક સાખાના એરેમન' આગાંતિને ઉપર સર્વ પ્રકારે તૈયારી હોનારમાં આજે એમનાં ઉપર એવા અંકોસેના કરેલાંમાં અંબ્યા કે આ બંને લેખકોએ એવ રીતે પોતાનાં લખાણો પરેસમાં છપાવવાની કોશિષે કરી હતી.

આ વસેમાં લખાયેલા સેકેડે-નલકકયાઓ, કસોચક ગયા પછી, ગ્રેલી-પુર વખતે 'ટેન્કલ' કરવામાં આવી હતી. ઉલોતેલ, બંનેલે, જેવા લેખકોની કિતિઓ છપાની બધ થઈ હતી; અને શોલોખોવ જેવા ઉપર પણ સારી યો પ્રકોસ થયા હતા.

રીકીની 'સફલ' (પ્રાફલ) માં સેકેડે લેખકોના નામ-સિદ્ધાન ખતમ થઈ ગયા, એમનાં હાલ-ટેકણાં વિશેષ કાનિને કરી આંકિતી મંજે નહિ એ રીતે દેનાવાઈ ગયા; એમની હસ્તપ્રતોને નાશ કરવામાં આબો; અને એમના છપાયેલા પ્રકે બધ કપાટામાં પુરાઈ ગયા.

સાચીબંધી જેવા કાનિલિસે ઉપર પણ RAPPમાં એકાવાં સાડુ દખાજ આપ્યું; અને એ માધ્યકરેલ કાનિલે દખાજને વધ બની આમંત્રણ સ્વીકારતું પડ્યું.

પરંપ, એ ત્રણ વર્ષમાં ગ્રોલોતારિયત લેખક સધ (RAPP) અંચે તો ફેલિયાગ કરવાની રિયનિ કબી થઈ. ગ્રોલોતારી અકરવાળા આ સધનું સ્થાન, ગ્રોસેના સામેના ગંબીર તકોમ્મતનામાના પ્રકાશમાં, કિલકુ એખમી જખાડુ દશે. સ્તાથિતે પ્રોકિતારિયત સધને વિજેરી નાખવાતો કુલમ કરવાની સાથે જ, બવલારુ દક્ષનાને પ્રાધાન્ય આપી, નામીયા માફ સવાહીઓને સ્થાને બુલ્કન-તકવાહીઓને મદત આપ્યું, તથા આંધ રંદિયન યુનિયન એક સોવિયેત રાઈલ્સને તથા બીજા લેખા-જુલોને વિજેરી નાખીને વળી એક નવી સંસ્થા 'ધ યુનિયન એફ સોવિયેત રાઈલ્સ' કબી કરી.

૧૯૪૦ની આ સાલમાં જ ગ્રોસેનાલિસે પાર્શ્વે સાલિય-કસા પરતેની નીતિ બદલે કરી દોષી.

તે તીલ્લુ વર્ગ-ચુદની સલ્લેમાં 'હેઈ' પળુ પ્રગરની
 'લિથરલ' વૃત્તિ, સૌર્યની લાભા પ્રત્યેનો અનુ-
 ર' રાગ દુરમનને-સીધી મહંદર પ' લેખાશે ।

મહોન, અસત્યનો યુગ

કયા વધારે કાનનેની જરૂર ન હતી જ્યાંક વિરોધી વલ્લુ
 રેખાકે કે લેખક જ્યેસેયો સહ જ'યો સમજો, સોવિયેતની સિઝુદિટી
 પેલિસને (CHEKA, કે OGPU) ગાટે આ વલ્લુ જાણવાનું
 અપરું ન હતું, જાણુક પાર્ટી-લેખક સખેસો સિંયુ પ્રગટ યાચ ને તેમાં
 જેખને માટે 'યુરૂવા અસિવાહી' કે 'સમાજવાદી વાસ્તવાદનો વિરોધી'
 એવી ટીકા આવે એટલું જ જાણ હતું. ધણે કાગે તે પહેલેથી જ
 'એનિટ-ગ્રેપ' તરફથી ખબર મળી જતી; અને એ સિંયુ છપાય તે
 વખતે તે લેખક કોઈક જોવામાં અગર અનેકમાંની એક 'અમજાવણી' માં
 ધોવાઈ મૂકે લેવાને ।

નાલેકોનો ય ડોઈ પાર છે । એનહલ જુલ્મો કરનાર ગ્રામ પેલિકસતંત્ર
 'ઝોગુ' ને 'ઝોડર એફ લેનિનો' નાંદિ-ખિનામ આપવાની
 સિદ્ધાંસ લેખકોના આ સધ તરફથી જ સોવિયેત સરકારને કરામાં
 આવી હતી (૫-૧૧-૧૯૩૦) । ડોર દટાલુ તો એ છે કે આ
 વિદેશસર્માં આગળ પહી સહી કરનારા અનેક લેખકો, આ પછીના
 'જે કામદા' દરમ્યાન, નામગેખ જની ગયા હતા ।

આ બધ કોઈ કહાડની આગ ન હતો યદયો એલું પણ નથી.
 એ લેખક સંધનાં આગેવાન' ફરિયેવ અને સિનેદિ-રહોજી વિરોધ
 નોધાવ્યો ય હતો :

'લેખકને દર મહેને ને પંચલે ફાસિટ અગર વર્ગ-દુરમન
 તરફની છાપ-આરી ઉતારી પાડવો, અને તે રીતે તેને
 સોવિયેત સાહિત્યમાંથી તકિજન કરતો-અને મોટે ભાગે ખીજી
 ડાક ચાદીમાં એની 'કહેલ્લી' કરી લેવો એ ચોખ નથી...'

અને ઈકાક બાળેલે આ દિવસો દરમ્યાન પ્રતિકરતો કીમિયો ચાંબો
 હતા : 'મૌનની વીરતા'—અંમાં અસહકારનો કીમિયો ।

આમ, ૧૯૩૪ સુધીમાં તો સાહિત્ય ક્ષેત્ર પણ સતાની સપૂર્ણ
 પકડમાં આવી ચૂકું એ પછી જ સોવિયેત લેખક સવની પ્રથમ ઇન્-ગ્રેસ
 નોવાવવામાં આવી એ હકીકત જ ટેટલી સ્પષ્ટ છે ।

આ પહેલી પરિષદ વખતે જ સ્તાલિને લેખકોને 'માનવ-
 આત્મના એકનિયત' કરા હતા. આ એકનિયતોનું કામ માનવીનાં
 મન સમાજવાદી સત્તાને બલુદગ્ર બનાવવાનું ।

કાર્લ માર્ક (મવાળ પાખતો તેના : યુદિલ્લવી સપાલક-નિયાતક)
 રમટ મરું હતું કે, જે શાળાસ આમપ્રામ (એટલે કે એની એકમાત્ર
 પ્રતિનિધિ રમુ. પાટી) મરી વિરુદ્ધમાં મત ધરાવે છે એને એ વાત
 સીખવાડવી પડશે કે એ કાર્લ એનો બ્યક્તિગત અધિકારપ નથી હોતો,

એ બાજુ, પાર્ટીની સેટૂલ કમિટીના હાથ નીચેના 'મમ્સર એડ-
 સપન્સ સેક્રેટર' ને માથે સંસ્કર-સાહિત્ય-સંશોધન ક્ષેત્રની બંધાબંધી, બ્રીજ
 બાજુ, સમારતી 'એનિટ-ગ્રેપ' નો સીધો ખાજુ, (જે કે, સરમરી મંદિરી પાર્ટીની
 સેટૂલ કમિટીની જ આત્મકાં લેવાની.) xx લેખક સધ (W. U) અને
 સાહિત્ય-૬૨ (LITFOND) એ જેને તમાકો દેશનાં તમાપ વતપત્રો,
 સામયિકો, પુસ્તકોનું સંપાદન કરી કે આગલડી રીતે લેખક'વને' લાલે,
 સપાલેલી નીજલુ-ફેખાલી તે રે, અજ પાર્ટી સીધી કમલધીય કરે.
 આ સધનાં સરલોનાં જ લખાણે, સંપાલક મંદની મંદી પછી, પ્રગટ
 થઈ શકે. આ સધને હસત એક સાહિત્ય-૬૨ (LITFOND) હોય છે.
 સામયિકો અને પ્રાચીણ લેખકને જે સધ આરે તેના ૨૦ ટકા સંપત્તે.
 મળે; ઉપરાંત, દેશમાં સરકાર તરફથી ઉપરાવાતા 'મતારબન વગ' ના
 જે ટકા તેને મળે (તેની પેલાની પ્રવૃત્તિ, તે ૪૨-માફ ખરી જ), આ
 ફંડમાંથી 'સમાર-સહલો', 'સેનેરાસિયક, નિરસિયતો, રેસ્ટોરાં, અને ઇતર
 પ્રવૃત્તિઓ માટે લેખકને આવેલું મહં અપચ હોત (લાગે સમય માગી
 લે તેવી લેખક-પ્રવૃત્તિ કમનાને અગાડવી વ) આર, એટલે કે W U અને
 LITFOND લેખકની ભૌતિક કમલોદી જની વર્ષા હતો ।

પણ એ તો પ્રોત્સાહનના દુશ્મન બૂઝવા (પુંડવારી) જાતો
જા અગિયારમ હોય છે.

આ પરિપત્તિ રાસલિનના સાહિત્ય-સંસ્કાર-દલા સેવના પ્રતિનિધિ
અંદોલને 'સમાજવાદી વારસવાદ'ના યોગદાનથી સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો.

આ યુગ સિદ્ધાન્ત ઓર્થોડોક્સ રહેલો; અંદોલનના સિદ્ધાન્તમાં એની
પૂરી વિનુ હોવા નહોતે પણ છે સ્થાલિનનો-લેટ એડેશન હતો કે
સાહિત્યે તેના-રાજકારણી સિદ્ધાન્ત અને કાર્યક્રમો, તથા અગત્ય
મહેત્વોનું સાધન બની રહેલું. ડાઈ પછુ કલા-સર્જન માટે આ
ધુરોહ હતું. તેમાં જ એકમધ્ય સ્થાની રચન સ્થનારા સ્થાલિનવા
પદ્ધતા પેતરાઓ સાથે સાહિત્ય-કલાએ કદમ નિશાળવાનું અકલ્પ
જ હતું. આ વિશ્વનાદ અંદોલન રચિત 'સમાજવાદી વારસવાદ'
ના સ્વર્ણમંડળ રહેશે હોવા આ સુવર્ણ રપણ નિશ્ચિત બ્યાબધ જ
અશક્ય હતું; કેવળ તકવાદી રીતે તેના અર્થો સુનત ફેરવતા રહ્યા,
સત્તાના-સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પરિણામે ન
તો આદિવર્ણી 'પ્રચિદ્ધ વારસવાદ' જન્મ્યો, ન તો ગોર્કી-પ્રખ્યાતિ
'વાર્સીપુર્ણ' અને રમણી વારસવાદ' પ્રગટ્યો. બરો સાહિત્ય અને
સર્જનના નાશિયાસ જ રથવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ, પ્રદ
રશ્મિન સાહિત્યના સુવિકસિત પદ પ્રગટાતર ફક્ત યથુ; રાસલિનકી
નવાનું સાહિત્ય રાસલિન અધીને તરછાડવામાં આવ્યું, અને નવા
પ્રયોગો 'દોર્ગાકિર્જન'ને નામે 'વર્ગવાર્ષને દાકષ્ટ થયા... તમા
સામાજિક ધ્યેયના ક્ષીસ તરફ સદા બ્રજત રહેનાર સમગ્ર 'આલોચક
વાસ્તવવાદ' (Critical realism) ને બદલે, તમા પારિચયનું
'જેવું-છે-તેવું' વ્યવેચન કરનાર હોનીવાદ (Naturalism) ને રચાને,
સામવાદી સ્વર્ણ 'ટેલુ-લેવું' જોઈએ તેને 'આલે-છ' તરીકે સ્વીકારીને,

જે આ ઉપરના આપ્ય પછી સદી ઉપર જ થોડાક સગવડો સાહીવાદ
કાવતાઓ લીકેને આરોપ સૂચયા હોય; અને ૧૦ વર્ષની સમ થઈ હતી
એના સાધિયને ફાંલોતી !!

રહેઠાણના લગાડોને પ્રગટ કરનારો છેતરાશળો-અસલબાબી-આબાસી
વાસ્તવવાદ પ્રગટ્યો! પરિણામે, સ્થાલિન અને પાર્ટીની પ્રશસા કરનારો,
ઓકવારી ઉપરહાલી ચા કાર્યવિત્તે વારસવાદી છબીઓવાળા, માનવીના
અંતરને દોહી દેનારો, અને બાલ્યવિકાસની વાદ-વાદ કરનારો
સાહિત્ય-પ્રયોગોના રાધેકા ફાટ્યો - જેમાં રશ્મિન સાહિત્યની સહીઓની યોગ
પર પેરા સર્વથા બુસાઈ ગઈ! વાલ અને પુસ્તામત, બદનામી અને પ્રતિક
વચ્ચેની પક્ષકારીની હાથમાં પ્રયોગ પળ વીતાવનારા સાહિત્યકારો વચ્ચેની
આંતરિક નિશા અને ઓકવાનો તટ અદશ્ય થયો; એક બીજા માટેનાં કા
અને વહેમ, સત્તાનાં સાધન બનીને, જોખમરૂપ બની ગયાં!

આ કાંઈ કેવળ સાહિત્યક્ષેત્રનું જ ચિત્ર નથી. આ વરસોમાં જ
સામુદિક જેલીના પ્રયોગો કરવાના, સ્થાલિનની પોતાની ચલતી મુઠમ
ચે, કચબા ૧ લાખ જેટલો ('કચબોરા') ને ખતમ કરી નાખવામાં
આવ્યા હતા; કાઈ મામ એવું નાટી નહિ હોય જેમાંથી કોંકડો જેટલોને
ફાટવાત 'શ્રમ-છાવણી'ઓમાં દસકી જવામાં આવ્યા હોય. આખલિસારો
અનાથ રખતમાં બાળકોથી ઉભારતાં થયાં, અને સામુદિક ખેતરો
છૂપી પોલિસોયા! આ બૂખા-સામલોત શ્રમવાસીઓને જોઈ અરેરાટી
અગ્રભવનારા રચુનિરદેશો વ 'અરો' અણી જુદાના યોગ બનાવાયા હતા -
'શ્રમવર્ગ'ની આજેવાની લેવા સમુદાયનેરોમાં ગયેલા કહેરી જુવતોના
હર્ષ કવતાં હર્ષ ને પોતાને દાશે નવાં યુનાદિત ફૂલો કરતાં ખચકાતા
હતા ત્યારે, છપી પોલિસો અને પાર્ટી આજેવાનો તેમને દુશ્મન બાહેર
કરી અભાચારોની આગમાં ધકેલી દેના હતા.

● બારે ફાંલેલી વાત છે કે આવા આ જમનામાં લખાણેલી કોંકડો
નવલકથાઓમાં આપેલાયેલું ચિત્ર શ્રામવિસ્તારની આ સત્યપદનાને સર્વથા
દેખનારું હતું! કાં તો નાની નિષ્ક્રિયાનાં યોદા બહુત કુકર્તા, કાં તો
કલ્પિત નિષ્ક્રિયાનાં ફાળા વજૂત થતાં અથવા તો, અત્યે, નિષ્ક્રિયાઓ
માટે અંદરના અને બહારના દયાઓરોને આગ્રમ ધરવામાં આવતા હતા!

સરોવરનીનું દૃઢ શતી થ પાર ન હતો : સેરીઓમાં ગામડેથી ભાગી
 આવીને નિવાસીઓનાં ગાળીમાં અને કારખાનાઓમાં રહેવાનું હતું. જોયું
 પોલિસો દારો ફરજીયાત લોકો કલાકો સુધી કામ, કોઈ જા વેતન,
 કમનમીની સરવેરી સમયોચિત અપાયું નહીં. નહીં
 પરંતુ નવલિંગ-પાટકો-નવલકથાઓમાં-એથી કીલડી જ કાત
 કીલડી ! અને કમ-ખંડુ કરાવતા સાર લેખકની દુશ્મીઓને જવાબદારી
 સુધતા થતી. કારકંડા અનુસાર કામગીરી પૂરી કરવાની રહેતી. જો કે,
 જેવમાં પૂરેલા અસર તો લેખનકેતે મુગા બની ગયેલા લેખકો આવી
 નરી કાસલ-આલેખનની જવાબદારીમાંથી બચી ગયા; અને કેટલાક અતિ
 દુશળ બોલકા લેખકોએ આ મહત્ત્વ અસરને એની રીતે-આલેખકુ કે
 કોણુ અસર બનતે !, એકદમ આ સમયની નવલકથાઓ પાઠ્યોનીતરી
 'આકર્ષક' અને 'વેનચુર' નેવી બની ગઈ હતી.

સમય અને સાનકીપત્તના આવા અસ્તરણમાં નિબંધવાન
 સાહિત્યકારોને માટે શ્વાસ લેવો પણ સુરેક્ષ બન્યો ! પારતનાક,
 બાબેલ, સેકુલિનાનાં દરતો-સુરપ્ત છે. અસાધ્યો આકરો લેવા કરતાં
 એમણે લગભગ લખવાનું જ (પ્રકાશિત થાય તેવું) બંધ કર્યું ન તો બીજા
 કેટલાકાં અનુવાદી અને માળસાહિત્ય તથા અન્ય સારોધનમાં પોતાનું
 રક્ષણ શોધી લીધું. સિંગેનોવ જેવા દોરનોએઅંગીના શિલ્પે સર્જન-સાધનાને
 રૂપ આપી; ઉકુડીયા વિના રસિયાર્ષધરતીની મહોબત અને આપ્યાતિક
 સેરીના તાનમાં સ્વર્ગ લેખનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. સિંગેનોવને માટે
 રસિયના અનન્ત ભાગમાં જોરોળગમ આજ કોઈ થઈના હતી અને
 એણે કાર પૂર્ણથી રસિયોની સરેક્ષ (ભાવનાત્મક રીતે) પહોંચાડેલા
 ચાલુ રાખ્યો. હાક ૧૯૧૩માં રત્તાલિના અલ્લખ પૂર્વે તેની Russian
 Forest નવલકથા પ્રગટ થઈ - તેમાંજ તેણે તેની પ્રતીયોગનાની પૂર્ણ
 કામ એવું સંચિત કરી દીધું છે કે, રસિયાનું ભાગ પાટો-પચારેક
 દશકે છે તેવું ને તેણે સમજી રાખ્યું. સીકિંગેને કાપરકાલું નથી, એના-કેવલ
 વધુ બદલાવ અને ગહન છે.
 નો પ્રક્રિયા એકદમજોરે આ સરેક્ષ દરમ્યાન સાહિત્યિક કરતાં સંજન-

ધારણી-દરિને પ્રલા-અ અપૂર્વ-ફાસિવાદનાં કામ સામે સામ્યવાદી તંત્રને
 એકદમ અનિર્ણયપૂર્ણને તે-આલેખક અને એકે-અનુદાન થઈને પોતાનો
 આર્થ-કંડો-લોધા તો ફરેલો, કોઈન જેવો પોતાની સંસ્કૃતકરિને
 યામ, એટલી અજાણતા-ધારણા સાહિત્યના અમણી ન્હા. કોઈએ
 અતે કૃતિતાને બાર અસલ બનતાં છે. ૧૯૧૬માં આત્મકથા
 કરી ! શોભાયેલે લગ પોતાનું નિરાણું સ્થાન સાચવી રિયર કરી લીધું :
 'And Quiet Flows the Don' પણ અનેક વર્ષો ચુપકાદી સેવી
 અસર ! સમાજવાદી વાસ્તવવાદની મહુ ઉકારોક કમા વિના તેણે, તેની
 વિષમતાનિના કોઈ રહીને, લખ્યા રહ્યું.

યુદ્ધ પોતેજ રાહત !
 [૧૯૧૪ થી ૧૯૨૫]

૧૯૧૪માં રિલ્કરેટો રલિય ૫૨ હતો. યુધો પાસરનાકે 'ડો,
 કિરાનો'માં લખ્યું છે તેમ, યુદ્ધ પોતેજ નતો ઉપાર બની ગયું ! અસલ
 આત્મવાદી પાતનાઓમાંથી કેમ બહો યુદ્ધે પ્રખતે અતિ અપાવી હોય
 એવો અનુભવ થયો ! લેખકોએ ધ રસિયાની પ્રતિધી પ્રેરાઈ, કેમ કેઅધી
 હવન નેજાંલરી દેલતે પ્રથમ ઉમમશમેર વધાવો લીધો, જુલિયા
 તેમજાનની '૧૯૨૧' હતો પણ આ વાતની સાખ પૂરે છે : ફરી એક
 વાર માલુને મળ્યુસ થતા ! બોટા મહોર વિનાના જોડાં ભેવા મળ્યાં
 (યુદ્ધ વખતની કેમેરિકાન છતાં) પારસ વિધાસ પ્રગટયા ! અને
 લેખકોએ યુદ્ધ દરમ્યાનની વીરતા અને માલુસાઈની પ્રતિ-કાઓ લખ્યાં,
 નવલિંગ-નવલકથાઓમાં છવનતી નવી ઓબોદવાની નવી વાસ્તવતા
 આપીને. અલગત, એમાં પણ, દેવાદાળ નવલિંગ-નવલકથાઓ
 સ્તાલિન અને પાર્ટીની ભક્તિની તથા દુરપ્રયોના અલંચારોનો અને નરી
 'નિવઅપતદ' કાતનની ફૂલિઓ - તો મહો મોટા છે. છતાં અધિકાંશ્ય ગણી
 સમય તેની કેટલીક ફૂલિઓ પણ છે : સિંગેનોવની Days and Nights,
 Russian People, 'કોઈ' અનંત Front, વલિસી ક્રોસમાનની
 The People Immortal, ફહેલેલેલે, Young Guard (૧૯૦૫થી

સંપત્તિના, વિનાની પ્રગની). વર્ધિતાની Men with Clear Conscience તથા સ્કૅન, સિયોનોવાનાં ઊર્મિ ધાળ્યે.

પરંતુ વિગેષ નીપજાત એ છે કે આગળના તબક્કામાં લગભગ મૂંઝા રહેલાંઓએ પછે યુદ્ધનાં વર્તાવંતરણમાં નવી નિરાશી અને નવી સ્વોધીનતાનો અનુભવ કર્યો રહ્યાનો અર્થ વિખ્યાત કદાચ નવચિંતકાર એરેષ્ટા 'Before' Sunrise' માં યુદ્ધ પૂર્વેનાં, બદલે ૧૯૨૬ સંધીનાં, રમણચિંત્રો દ્વારા પોતાની બાંધિત સ્થિતિ આલેખે છે; અને હવે પાસ્તરનાથ તથા રવિવિત્તી આખા આખમ્મોતોવાનાં બખાણો ફરીયા પ્રકાશિત થવા માંડે છે.

અધાનોવ યુગ

[૧૯૪૬-૧૯૫૨]

યુદ્ધ પૂરું થતાં જ, કુલ્લગાળાની આશીર્વાતા, અને નિરાશરી સ્થાનિત્વ-અધાનોવ માટે ભોખમી ફરી - રહેતે એ ઝોકના ઝોખની સાથેના કાવતરાં રૂપે વિદ્યોક્તિની ક્રિતિ બની બેસે!

'ભાગ્યવા પાડીને રાજ કરવાની' જૂનીપુરાણી તકનીક વળી અમરમાં આવી; પાસ્તરનાથ, એરેષ્ટા અને આખમ્મોતોવાને સોવિચેત પ્રખરે દતાશ્યામાં કબલનાર, સોવિચેત કુવાનોને બગાડનાર, આરબમણી, સ્વેદવિહારી લેખકો તરીકે બદનામીમાં ઝાંખ્યા; આવી કૃતિઓ છાપનાર અખખાર 'લિનિયાદ' બધે ફરી દેવામાં આવ્યું; તે બાદ પાર્ટીની સપ્ત દેખરેખ નીચે મુજબ. આલેક્ષ. ઓદ કલિન્ત્રી તિયોનોવને રોક્ષા ગણી સોવિચેત લેખક સુમનાં મંત્રી ચેરફી ખેલેડવામાં આવ્યો, તેની બપ્પાએ અંદલી કોલેચેવને ધાવવામાં આવ્યો અને યુદ્ધપૂર્વેની યુગળાંભવને મંડી બધે એવો. આરબ્ય પાતનાનો યુગ કદે ચાલે ચલે. ૧૯૨૬ થી ૧૯૫૨ ની અધાનોવ-યુગમાં સોવિચેત અને કદા વેરાન અને વાચન બની ગયો!

● મેદાનોવનું અવસાન, ૧૯૨૬માં થયું; પાંચ એવે યુગ ૧૯૫૨ સુધી આરથો.

● આ યુગના અવતારોનું સર્વોચ્ચ કારકું અસહ્ય છે (કુશોવે પોતે થોડું કે તે કહ્યું છે), સાહિત્ય ક્ષેત્રની હમતની રૂપરેખા પછી અઘાતકર છે. આ યુગમાં હાર થયેલા અને ૧૯૫૬ પછીના 'કિત્તી'નાં મુશ્કેલી ભરેલાં મસજીદનાર કદાચ નવાબનામાં આવી, તેમાંના થોડાંક નામોં છે: કિસેલન, રોમ્લેતોવ, ત્રેતિયાકોવ; તે કેદસાક પાંચ દસ અને પંદર સત્તર વસે કાન્સેનસ્ટ્રેકન કેમ્પમાંથી છુટતા પાછા આવ્યા છે- નિરોધ, નહેર થઈને! પરંતુ હજાર બાબેલ કેમ્પમાં જ મર્યા પિસનાને ગણાએ હાર કરશે નાટકપ્રકાર આરકાદિન, કોરોલ્કોનાસી, કિલેયોલેવ, મેચેરોફ, રાફાલ્સ્કી અને નાથાલી સાલ્ક-કપારે કેમ ખતમ થયાં આપણે ભણતા નથી. એન રીતે કદા સુધી સાહિત્યવિવેચકો, - એરખાતિ યોવ, ન્યુસિનોવ, લેસેતેવ વિષે, અને તાદાસોવ-શાફ્તેતોવ, કોલ્કમ્પ મેદેકરતામ, તથા રશિયન સાહિત્યનો ક્રિતિકાકાર મર્યા, અને આપણા સુધી પહેલેથી-ટન કમા-કમેટક, એન મ વોલગા, ડ્રો ચેસ્કોક સિદક રચકિંગસનો લેખક-પી રેમ્મોનોવ વિષે ફરી જ માહિતી લેખકલંક નથી! યુદ્ધના અને બીજા શંકાકીયતાના અસહ્ય લેખકો અને તેમાં જુદા-લેખકોની કત્તેસી વિષે કલપના કવી મુરેશ નથી-સ્તાલિનની ન્યૂ-ફેરી નીતિની ભણ 'થવા બાદ.

● આ અસહ્યમાં, અંતમહત્વા ફરી છવનતો અર્થે આખનારાઓમાં ને બહુ થોડાક અજે માહિતી મળી શકે છે તે છે. સોલોમોવ, બ્વાદિરિર પિપાસ્ત, માલિના ત્સેતાયેવા, કુઝનિકોત્સેવ

● આ અસહ્યમાં મૂર્ખ બની ગયેલા - વરસે સુધી ચુક-પ્રતિહારે વળેલા - પાસ્તરનાથ, આખમ્મોતોવા, એરેષ્ટા, સેવપિલ્કના, યુરી કોલિસા, એન. એલ્બાન, સેકુલિના વગેરે

આવા આ ગળખનાર અંદાલોવ યુગના ત્રણ હેતુઓ હતા:

(૧) કુલિસાના 'નિગદ્યમુનિસ્ટ' દેશોથી રશિયાને કબજે વિખૂટું પાડી દેવું; અને ને કાલિ રશિયામાં હોવા, કે હોવાં હવે તે બે છે-ગણિન, -કોની પ્રથમ કદાવતી:

સંધિકાળની રસ્મી-ખીચ

[૧૯૫૫-૫૬]

૧૯૫૫-૫૬ ના બે વર્ષ 'સંધિકાળ' ના હતા.

૧૯૫૫નું વર્ષ બને પહેલે અસ્વચ્છતા અને અનિશ્ચિતામાં ભળ્યું.
 થીલું - ખુલ્લા સામસામા પ્રદારોથી બને પણ દૂર રહ્યા.

૧૯૫૬ના વ્યારંભમાં (ફેબ્રુઆરી) કમ્યુ. પાર્ટીની ૨૦ મી કોન્ગ્રેસ મળી, તેમાં કુશોવે સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદ સામેની ખુલ્લી નેકાદ આરંભતાં 'ગ્રુમ' ભાષણ કર્યું !

ક્રોચની આ નેકાદે, સ્વાભાવિક રીતે જ, 'નવો હયાડને ઘણો મોડો સંધિયારો આપ્યો'—કેમ જણે રૂપાઈ રહેશે પ્રવાહ ધીધરે પડી પડશે ! કેવળ સંઘનામાંજ નહિ, આમે'નિમાં, દગેરી, લેનિનિયમ, ઝેકા-સ્લોવાકિયા—સ્વતંત્ર રમુનિરદ કલિંગો, આજ પૂર્વેના વિકૃત સ્વત્વ સામે, જોહાડ પોદામતતા આગળ આગમ્ય. સોવિયેત કલિવિત્રી માર્ગરિટ ઝેકા-મરુટ Trupit (મમ્મ) પ્રગટ થયું (યાસિક : 'ઝોકોટોનર'), અને ઝોરમ્ય બજેલ્સ્કયુ Thot ગુલાન પ્રગટ થયું, 'નોવિ મિર'માં નવા ઉપાડના પ્રતિ-નિધિ કલિ લેખકોતો સમૃદ્ધ (બીજે ભાગ 'મિલરરી મેસરો' ને નામે) પ્રગટ થયો અને દુહિન્તેલેવની નવલકથા Not by bread alone—કેણે તો ભારે ચાગવીજ કરી મૂકી !

પરવું ધોધ ટૂંકી પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો દગેરીમાં (૧૯૫૬ ઝોકોટોનરમાં) બળવો ફાટી નીકળ્યો. કુશોવે પોતે જ ભાડડા ઊઠેવો—

• ૧૯૫૬ પાર્ટી કોંગ્રેસ ૧૯૫૨માં મળી હતી-
 તે આ ભાષણ હજી સુધી રહિયામાં ઉપયુક્ત. નજીકના કુશોવનો અપ્રગટ અનુસંધાતી દુનિયાવામાં, અનેક અજબારીમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું. કુશોવની આ એક નિલકણ ટેકનિક બની ચઈ જણાય છે. હવે પછીનાં એમાં કેટલાક મહાનવનાં લાગણો પોતાને ત્યાં જ ઇસ્ટાર્પોલેક નહિ ઇંપાણેલાં રાખ્યાં છે—અને ભવિષ્ય કોળ, આખાં કે સામગ્રે જે નિરોધી ખેતીમાં પ્રગટ થાય એવી બચવસ્યા પણ બેવામાં આવે છે.

આ 'નવાં હયાડ'નાં સંપાણેભર્તાં કેટલોકાં આંગે કેટલાક વિચારકોએ બીજા જ રીતે ખ્યાન બેસ્યું છે. 'દા. વ. રેભેઈ' સુકના નાટક Winged સાહિત્યમાં ' Zvabatorov'ની પદ્ધતિ તરીકે એવખારે છે. એટલે કે—કેટલીક બાબતમાં પ્રવેશને અટકાવ એવી રીતે ચૂકી રહેવા કે ખુલ્લા દમન વિગત વિરોધ ટૂંકી પડે અને સભ્યસભાની પાડ કાણચ રહે. Zvabatorov જાણનાનીના પોલિસ અવલકાર હતો, એણે ઉપલા સતાધારીઓની સમ-વિયો મર્યાદા સમજીને ઊભાં કર્યાં, અને આ સમજીને હાથ આધિક કુધારાની લડતોની પણ દેવવણી કરી. અને તેમ કરીને મમદારોને રાજગીચ લાડતણી દૂર સંખવાને હેતુ અથવા સફળ પણ થયો હતો.

પરવું ૧૯૫૪માં 'પરકે ઝોરમ્યોમોથી યીજવાની કિયા' પણ શરૂ થઈ મર્જ જણાય છે. યાસિના નિરાલેખની Battle on the Way પ્રગટ થઈ. તેમાં સ્તાલિનની રમસાનખાત્રાનું ભયંકર વર્ણન છે. આનો હેતુ પણ 'વિચ્છન્ની જેમ સોવિયેત વાચકોને નવા હયાડથી બેધાર્જ જતા રોકવાનો ગણાયે છે.

એ અને તે હો. પરવું આ વરસ દરમ્યાન જ એલ્દેનલુચરની નવલ-કથા (યો) ઉપર સિમેનોવે પ્રકાર શરૂ કરી દીધો હતો; અને 'સુસ્કાર વિકાસના પ્રધાન-ખાતાના નિવેદનમાં પોમોનલ્તેલવા લેખ તથા ઝોરિનના નાટક (ધ ગેટ)ની આટકણી પ્રગટ થઈ હતી. ઉપરાંત, નવા હયાડની તરફેણ કરનારા તંત્રીઓ—ત્યાહોવ્સ્કી (ગોલમિર) તથા પાન-દેયોવ (માસિકર 'ઝોકોટોનર') ઉપર સુકોવે બહારમાં નિંદા કરી તેમને સ્ખાંતકષ્ટ કર્યાં હતાં.

આ પછી, ૧૯૫૪ના અંતમાં સોવિયેત લેખક સંપત્તી બીજી પરિષદ મળી અને તેમાં એલ્દેનલુચર, યાસિન તથા બેન્ગમિન કાવેરિને બીજી સાવચેતી માર્યા, છતાં સપ્ટ રીતે, સાહિત્ય એકેડેમી પાર્ટીનું વક્ષણ નહીં વિલેકયુકત બનાવવા સુચન કરતાં, બ્યાખાનો કર્યાં. આ પરિષદમાં કદર સ્તાલિનવાદી-ફોરેસેવની જગ્યાએ સુકોવેને લેખક સંઘનો સત્કાર બનાવવામાં આવ્યો. આ સુકોવે તે પારસનાએ રબાકનાર કદર કુશોવવાદી !.

• પહેલી પરિષદ ૧૯૫૩માં થઈ હતી.

હાજરીની રસિમન વચ્ચે સ્વ નીચેની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામેના આ નળવાનું નેતૃત્વ કરનારા હતા ત્યાંના સાહિત્યકારો-આખાપોઝ અને શૂનિ-વરસીડીના વિવાદોથી; તેમની પૂઠે હતા સુદાયેસતાના સહેરી કાગદારો : પ્રદ પ્રેતોત્થિયોતો ! કુશોર ભડકે એવી જ ઘટના હતી : હાજરીમાં લાવ-સેનાએ હત્યાકાંડ દારા ખડ દહાની દાંધ ખડે પછુ એના છાંટા રક્ષિયાર્માં કોડે તેા ! (પોલાંડમાં ખમકલું ધઈ ખડું હતું જ) રક્ષિયાર્માં ય અચ તોય ફૂપી પેટોલની ટોફી ખસાજલ હતી - કવિ લેખકોની કલમે દીવાલચીનું અને મસાલોનું કામ કરવા પૂરતી ગમ્યુય ! તેમણે વળી મોરડેના લેખકોએ તેા સુદાયેસતાન Petterfiss Carclenની નેમ સ્વતંત્ર (સોવિયેત લેખક સઘની સ્વતંત્ર) સ્વાયત લેખક મંડળ રચવાનો પ્રવાસ કર્યો હતો !

કુશોવે સરેળા ભરી ગયો સાહિત્યની મસાલો છુટાવી દેવી જ રહી ! કુશોવે લેખકોની બેઠક એવાની સૌને ધમધમાવી નાખ્યા, અને સાહિત્ય-કારોને પાર્ટીને વક્ષાદાર રહેવાની તોફારી આપી;

‘કુશોવે પોતે જ ફુદિન્સેવ ઉપર થા કર્યો. ’ નોટ નામ યોગ એસાન ’ નવલકથા દારા સોવિયેત છત્રનની નકારાત્મક બાજુઓ વર્ણવવામાં કુલ આનંદ લેનાર આફતખજ તરીકે એને નવજગ્યો.

એકવાર કુશોવનું વક્ષજ સમઘર્ષ યસુ પછી તેા સત્તાધારી-સાહિત્ય-વર્ગેના માટે દરવાજો કાપી ગયો, એમણે સારો એવો મોરદાર દરદો ‘રિલિઝિનિઝમ’ (સુધારવાદ) સામે કરે કરી દીધો ! (સાહિત્ય-વાદીઓ કુશોવના વિચારો અને વર્તોતોને ‘સુધારવાદ’ કહીને જ વગેવતા હતા એ વાત સામે કુશોવે આ તખકક આખ આપા શન કર્યો !)

-ફુદિન્સેવ પાસે ‘આતમ-ડીકા’ કરાવી (૧૯૫૭ ચાચ))

-ગાઈના નિઝોલેયની ‘ક્રગાતોવિસ્ટ’ નવલકથા : Battle on the Way પ્રત ધઈ (૧૯૫૭ મે-જુન), એમાં રચલ કરવામાં આવ્યું હતું કે અને ખીભની નેમ નિંશબેર નથી...ચાતાના દેહ ઉપરના અરસ-રો અને સુધારવા હિંજીએ ઊભે...છર્તા આ નવલકથા ઉપર પછુ

આપાઉના નેચો જ ‘સોવિયેતની બદનામી નો આરોપ યોગદાવાની હિ મન-સત્તાધારી વર્ગેના કરી શક્યા !

૧૯૫૭ના ગ્રેમાં લેખક સંઘની કારોબારીની બેઠકે ‘નવો ઉધાડ’ ના લેખકોને ચારી ચાગવા અને પથાતાપ પ્રગટ કરવા દુરસાન થયું -આજ પૂર્વે આવી હિ ચત એમને માટે અચકચ હતી,

આગ્રેટ એલિયરે આતમ-ડીકા કરતાં કમુલ થયું કે ‘સોવિયેત રક્ષિયાર્માં પ્રલેક ફૂલિ-કાચ’ રાજકીય જ દુષ્ય છે; અને તે અધુકરીતે પાર્ટીનીતિ અનુસાર, પાર્ટીફિરતને વક્ષ રહીને જ સન્માનપૂર્વક અદા કરી શકાય...જા મેં ફેટલીક વાર રાજકીયને સ્થાને નૈતિક-સો દર્શકલી વિચારધારાને સ્થાન આપ્યું છે...

મિટરડી ત્રકેટ આગળ વધી (૧૯૫૭ જુલાઈ હમી) નવા ઉધાડના લેખકો અને ન્તાલિનવાદી તરીકે બરતરફ કરવામાં આવેલા માલોન્કેવ, મોલોતોવ, કામનોલિય વગેરે વચ્ચે સંબંધ હોવાનો મમરો ચૂકી કાપકર આફતની ધમકીય આપી દીધી.

અને અખાલ ‘વિટરડી મોરકા’ ને નામે ને બે સંઘેઠો પ્રગટ થયેલા તેણે ‘યુવલોનો મનર્મ ઝેર રેડવાનું કાચ’ થયું છે જ એવો પયુ મંકીર આરોપ ઉમેરવામાં આવ્યો અને લેખકો ઉપર ‘વહિવદી’ પત્રમાં લેવાવાનાં સચનાઓ પથુ થવા લાગ્યાં.

● સોવિયેતમાં ‘વહિવદી’ પત્રમાં નો અર્થ લેખન-પ્રકાશન બધ, એટલે કે શેછ-રેડી બધે; ઉપરાંત, પાર્ટી એટલે કે રાજ્ય એટલે કે દેશના દુરમત તરીકે ને સખ કરવી હોય તે ધઈ કકે !

આમ છર્તા, નવા ઉધાડના લેખકો સાવ દનાઈ ગયા ન હતા. અને સત્તાધારી સાહિત્યકારોએ મને તેટલી વિમત એવી કરી ધાકા કરવા યોગદા હોય તો જ, આ કરું સ્વાયી નથી એવું ભવનારો, સોવિયેત લેખક સંઘનો મુખ્ય મંત્રી એલેક્સી મોરોવ, ફજ ને સાહિત્ય

● યુવલોનો મોરકા ઉપર પથુ આરો જ આલેપ યોગદારી હોતા !

પ્રગટ થઈ હતું તેનાર્થ, સૂચ્ય હોત જ અને પોતે અલ્લેહા હવે દેવાના હતા, આ દિવસોમાં વા-નિહ-સા-દિવસકાર ચણાઈ જવાના ભવશી કઈ પણ નહીં કાળતા ખચકાતે હતા।

નવોદિતોનો ઉપાડો ? સમાધાનનો મુર !

[૧૯૫૮-૬૧]

દરેકરીના અમલો ચાલે પડી એ એ સોલિયેસ્ટ 'રુમનિય' ઉડાવતો ફિનિયાને દગ કરી ઠાપી--આવી રવાનાવિર રીસે જ કુલોવનો આર્મિઆસ્ટો પાસે કોચો ચઢ્યો, એટલે મેચેટોવ, સફેવ ત્રેસે નવ-સ્તાલિનલોકિતા ઉપયોગ ન કરવાનું ચોક્કસ ગણ્યું. (આજ સુધી કોચનો ઉપયોગ કરી લેવામાં સ્તાલિનવાદ-અંજલ કુલોવને વધે નહોતો આવ્યો !)

૧૯૫૮ના આરંભમાં મેચેટોવને 'લિટરરી એક્ટ'ના તનોપહેલો હતાવવામાં આવ્યો, તેનું સ્થાન સિમોનોવે આપવામાં આવ્યું - (આ સિમોનોવે તે 'નવો ઉપાડ'ની નવકથા The Great Fortress નો લેખક, આ નવકથામાં લિટરરી આક્રમણના આરંભમાં જે ફોલ્ડો હોનારા થઈ તેનું વર્ણન - કયા વાસ્તવિક વિના - આપવામાં આવ્યું છે.) મેચેટોવની નવકથા The Yershov Brothers ૧૯૫૮ના ઉનાળામાં પ્રગટ થઈ એમાં સ્તાલિનવિરોધી કુલોવની અને ૨૦મી પ્રેક્ષિકાની નીતિનીય ટીકા કરવામાં આવી હતી આ નવકથાને ફિલ્મીકેવની નવકથા (નોટ બાક એક્સેલોન)ના જવાબરૂપે લેખવામાં આવી; જ્યાં એણે લેખકના વાસ્તવતા ઉપર વાસ્તવિક લગાડવાના-રંગરોમાન કરવાનાં હક્કોને બચાવ કર્યો હતો, પરંતુ એણે તો, એના પીરનાયકના મુખે જે દબારા ઉચ્ચાર્યા હતા તે પૂરતા સચક હતા :

" હું મરી જાઉં અને સામ્રાજ્યનો ઘડવૈયા રણવું પૂરું પણ હું મારો જીવનનું જ ધન્ય કરી શકતો નથી... ૬૭

અમે અક્રિયતા જીવનાના સુખની સમસ્યા ઉકેલી નથી શક્યા."

૧૯૫૮ની જ આ સાલમાં સૌથી મોટી ઘટના તે પાસ્તરનાકની નવકથા 'ડો. કિમોગો'નું પરદેશમાં પ્રકાશન (એને 'નોલેલ કિમોગ' આપવાનું બંદરે થયું અને કુલોવે પાસ્તરનાકને એનો સવીકાર કરવાની મનાઈ દરમ્યાન પછીની જગત જાગી ઉઠાપોહથી સૌ પડિચિત છે.) જ આ આખી ઘટનામાં ખલનાયક તરીકેનો ભાગ જાળવનાર તે સુરોડોવ એણે પાસ્તરનાકને લેખક સ્વભાવથી બરિહૂન કર્યો, અને ડો. કિમોગોની જેમ તેના લેખકનું ભવિષ્ય પણ બંધ કર-આટાનમાં જ પૂરું થવાનું છે એવી ધમકી આપી. સાથેસાથ પિલનાકને કિસ્સો પણ યાદ કરાવ્યો કે એને ટોની વર્તા પરદેશ છપાઈ દેવાના કારણે રંગાવામાં આવ્યો હતો, અને પાછળથી મેળાએ કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

વિશેષ નોંધપાત્ર ઘટના એ પણ ખરી કે--

હવે, નાદરૂપેખક, નવકથાકાર અને સ્તાલિન કિનામ લિંગના તથા સ્તાલિની સાલિયકાર ટ્રાન્સલન્ટિન સિમોનોવ ઉપર બહાની બેઠી. ૧૯૫૪માં 'નોલિ-સિર' પત્રના તંત્રી પહેલી બજાઓર ત્વાર-ટોલરકીને હાલના પછીની જગાએ સિમોનોવને કાવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ આ અકાચે ૧૯૫૭-૫૮ દરમ્યાન 'પાર્ટી-કાવના તો બંધ કર દોલ કર્યો હતો--' નવો ઉપાડ ના લેખકને તેણે કરપદે છોડ્યા હતા ! આથી તેવી પાસે 'આર્મ-ડીસ' કરાવી, તેને તંત્રીપદથી હટાવી દઈ ઉએકિસ્તાનમાં નિર્વાસિત બનાવવામાં આવ્યો !

૧૯૫૮માં, આગ્ર, નવો ઉપાડ અને સતાવાદી સાલિયકારો વચ્ચે અગ્રાહ ચાલતો હતો તે ગણામાં (એપ્રિલમાં) શોલોખોવે ચોતાના એકિસ્લોવાકીઆના પ્રવાસ દરમ્યાન 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ શી સીજ

† ડોલ્ગોવીમાં આ નવકથાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ તથા નવકથા અને લેખકના પત્રિકાવેત્તે ગ્રંથ 'ઉદ્ધવસ્ત આકાશ' (સોવિયેટ ઓર્બ) નોતન પ્રકાશન થઈ-૧૯૬૬

છે, એની મતે 'ખપર નથી' કહી સ્થળાવસ્થા ઉત્સાહીનું એક વધુ દર્શન ૧૦૮ કમું' હતું.

તો ખીલ બાળ, જૂનાભેગી બંડગીર તંત્રી ત્વારોચ્છએ 'મરા દીકારાને' કહિતા લખી, તથા સોવિયેતના અદ્યતન યુવાન બહુ જવાયેલા યુવાન કવિ-એવલુશિ-દેશની કવિતાઓ છાપી નવી જ મિશનર ચોંચી હતો. ૧૯૫૮ના અંતમાં અને ૧૯૫૯ના આરંભમાં દેશકરંના પ્રજાસત્તાકોના લેખક સંઘોની પરિષદો યોજાયા હાથી. તેમાં સવાધારી સાહિત્ય-કારોએ 'સુધારાવાદ' 'રિવિઝનિઝમ' સામે રોસી રોસીને ઝેર રચ્યું; એ રીતે ઝેર ઊંચુ કરીને અખિસ રહિયન લેખક સંઘમાં તેનો પાકો પાણવાનો તેમનો અનોરથ હતો.

પરંતુ આ દરમ્યાન, 'પ્રતિજિન' (સરકારી, સત્તાપક્ષી) અખ-બારો-સામગિયાની સખ્યા એકદમ ઘટવા લાગી હતી; ખીલ બાળુ 'નવો ઉષાડના નવોદિતાનાં (એવલુશિ-દેશ, લોકનેશન-દેશની સરકારીમાં) લખાણો પાછનારાં 'તોલિ-ગિર' જેવાં કહે તે જાસે આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

આ વાતાવરણમાં ૧૯૫૯ના એની ૧૮મીએ અખિસ સોવિયેત લેખક સંઘની ત્રીજી કોન્ફરન્સ થઈ (ખીલ ૧૯૫૪માં મળેલી) કમોલે વળા એવી પેલ્લી-કળા અજમાવી. જે 'રિવિઝનિઝમ' ભૂલ સ્વીકારી દેશે, તેમને કથી આંચ નહિ આવે એવું કહી તેમની વચ્ચે બામસા પાડવાં દેહિયાર કરી. ખીલ બાળુ સોવિયેત મુખ્ય મંત્રી પુરેયાં દહાવી નવસકમકાર કોન્ફરન્સનું ફેરિનને નીમવામાં આવ્યો ફેરિને એની નીતિ બંદેર હરી કે સાહિત્યમાં નોકરવાહી પદતિ અર્પણવાર ફરવામાં નહિ આવે.

એકંદર આ પરિવર્તમાં કમોલે સંસ્થાપનનો સર સખ્યો હતો : એણે લેખકોને એમનાં અમ્મ બદરઅંદર પતાવી લેવા અને સરકાર પાસેં રોડી ન આવવા કિખામણ આપી. 'અલજાત', 'સરકારે એટલે કે કમ્યુ-પ્લે નિમેલા સરકારી સાહિત્યકારોનાં' દાર્પમાં બધી સલા હોના પછી આવી કિખામણનો કશો બંધાર નથી એમ જ્વાંએ; પરંતુ એકંદર એના બામણ પછી 'નવો ઉષાડ' ને માથે અમ્મતો જલદિ લાય અને તાત્કાલિક આંદત હરી મહેલાં બજામાં. સોલભાજના વિલેકધેની દરિએ, કમોલે.

જૂનવાણી જુવને સીધુ ઉત્તેજન ન આપોને તેમનાં બચકાતાં પરકાતિ-બોડંગોત્તં બનાવી ચકચક; અને 'તમે તમારુ ધર સંકાળો' નો અર્કિત અર્થ વ્યવેદારમાં જો થયે કે, સુશ્વિના શિકાર ખેતોના ત્વારોચ્છશી અને પાનકેરવેને સંધના બોડ' ઉપર લેવામાં આવ્યા.

આ પરિવરને અને, આટઆટલાં પાણી વહી ગયાં પછીય, 'લેખકોએ સત્તવર્ષીયેજનનાના પ્રચારક બનવું બેઠકાં', એવો દશવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો ! અને એના મુખ્ય મંત્રીના લેવામાં 'સમાજ-વાદી વાસ્તવવાદની સૈદ્ધાન્તિક સમસ્યાનો વીગતે ઉદ્ધ શોધી કાઢવાનું ઐતિહાસિક કર્તવ્ય આટલે વરસે થાદ કરવામાં આવ્યું !

૧૯૫૯માં જ ૨૧મી પાર્લી કોન્ફરન્સ મળી. ૨૦મી કોન્ફરન્સમાં સ્તાલિનવાદ સામેની નેહાદેવો અદરભ કમ્માં પછી કમોલે પછાં બેખમ ખેડનાં હતાં - પરંતુ ચાસેન્કાવ, મોસોતોવ (જૂના સ્તાલિનવાદી) જૂથને અણસ પાડી દેવામાં, હજેરોતો (અને પોલા-ડતો) મામલો દવાની દેવામાં એને ઝગહગતી ફેલેલ મળી હતી. ૧૯૫૯ સુધીમાં તે એકમાત્ર સોવિયેત સખ્યનો ઈનરધાર-ફિસ્તો બની ચૂક્યો હતો !

૧૯૬૦-૬૧ નાં વરસે બધી રીતે ઉઘમી રહ્યાં. બને બાજુથી રસ્સીખીચ ચાલુ રહી એક બાજુ કોમોતોવ વળી 'ઓક્ટોબર' ના તત્રી પેરે, પાનકેરવના રથાને, પાકો આરંધ થયો; અને કેમ બજે વળી નવ-સ્તાલિનવાદીઓનું બેર બમ્મટ હોય એમ કોમોતોવે 'નવો-ઉષાડ'નાં મુખ્યમંત્રી 'તોલિ-ગિર' ઉપર ક્રોર ધા ક્યો : 'પેલુ ફરસિયું જે કમ્યુવાદ' (નિહિલિસ્ટિક) વિષ આપણા સુદિહવીઓમાં ફેલાવી રહ્યું છે...' તો એના મિત્ર આર્ખિપોલે એ પત્રમાં જ કહિયા એકંદરનું ઉપર, ફેટો લખાવી, 'લિદેરી કેઝેટ' નેમ અપટમાં લીધું... અને તમે તે કારણે હોય પરંતુ 'લિદેરી કેઝેટ' નાં તંત્રીઓની સિમનોવને દહાવીને તેના સ્થાને તેના સહસ પોકડને ચલાવવામાં આવ્યો.

આ રીતે સંતોવાદી સાહિત્યકારો પોતાનું હાંસી જોલું સિદ્ધાસન

पाहू स्थिर करता आहे धनपणामागारी रखा दता. परंतु त्याने नव-
वोढिया कथयणाने धर्त टमार्डने भुजा गती-जेसी रखा न दता.

गिर्वयना वायरा ?

[१६६२]

१६६२. इस्मान तो रस्सीपांचते स्वाने गळजाद कर घेयो हकी
समय. आग्राडिता वसोनी दंगेवेली रगतते रवाने, हवे, धमकन पुढवी
रीते सामसामा मोरमा भंडाया दता. सचापारी साद्वियनी मुणपयो दता
'कोटोच' ('युग देवा'), 'बिहारी छिन' (पणवाडिक) आने नवेदितोना
दता 'नोविमिर' (सासिक), युतोल्स (सासिक), बिहारी जेडत (पणवाडिक),
अग्नितिशोमून नैर हूडे ने धुलके वधी रड्डु हटु-आ मुणपयेनेनी मोदी
जशी सण्यामा नावो जपपती दती. आने जेना कवियोने प्रण आरे
आपुवता आने जसगडा नैर, न्या त्या, आवाकाली याई दती. रेस्टोव,
हमजा, 'रोड' आने सकायुहो तथा मोटा भेसानोनी सभाजोभा)

उपरांत, हवे तो, देण-सधनी अर निश्चित रीते नवेदितो तरड
दणनासजोनी सण्याय वधी रडी होय जिवु य रेभापु हटु मोरमा तो
पडेवेलान् अजोरोडु रेन्ट रड्डु ज हटु. त्यांना देणजोवळ नुजे
समडा (बिहारी मोरमा) प्रयत ह्या दता; आने साद्वियन मुणपय
'नोविमिर'दु स्यावत मोट आजे तेभना दस्तक न रड्डु हटु.

आ वपते आरे वात तो जे जनी गडि मोरमा देणक सधनी
कारोणारीनी यूटपू (मुणय भत्री पवरी संभति आनुवार नीधतो
होय जे; जता, कारोणारीनी यूटपू मोटाकाजे सवणे करता होय जे) नवी
न पदवित्ति-ग्रम गतदलनी प्रथाजे कवामा आनी; आने तेभा दनवे-
रितो अथवा तेभना पसराजे चूटाई आल्या. जे नूतनवाळीजो यूटपूभा
जोडी भया; आने तथ तो, पुनर यूटपू आटे टेंडार सुवां गेल्या न
होई, दोर्य न्ज करी नदि कावा ।

जेहू, न नदि पल त्यांना युवक सधना मुणपय 'युगेल्स'ना तनी
भणामां जेवतुशे-आ आने आहिसजोनीय युताभा ।

चण 'रोड' बिहारी, जेनसारकितोपीआता १६६० प्रयत-
घेयो. तेभा नवेदिताने भजेवा स्वानयी नूतनवाळी हेमताई गय.

त्या वणी, जेवतुशे-आनी 'स्ताखिनना वारसदाशे' नामनी कविता
'छापाई' (जोफोल्नर २२-२) आने तेय आवदा-कस्य. पधना मुणपयमां ।
आ कवितागतिा जर्जित छंदेवण धर्त रंविधनो माटे जानी न रको ;
स्ताखिनना आणना वारसदाशे, आने तेभय कुशेवना हरीइ गणना
मेजजोव छपर जेभा केडार अदार दता जेअ हिवसे आण कविनी क्य
नामनी वील कविना छापाईहती. वातावरणमा पुरवणपथीजो माटे सारी
जेरी अकराशकनी हवा व्यापी अई.

हवे तो जेअ पळी जेअ नवा देणडा नवेा विक्रम कर करता
जकार आवावा बाया. तेभा जेसेजकारे सोरजेनिस्तिनी आनसथात्मक
नववडया (धटना-इया) 'One day in the life of Ivan Den-
isovich' 'नोविमिर'भा (नवेअरमा) प्रयत धर्त जे नववडया स्ताखिन-
मुणनी 'मे-से-ट्रेखन रेअपनी जपकरता प्रथमवार प्रयत करनारी दती.
आण सुधी संपूर्णरीते हवाची सणवामा आवेली स्ताखिमुरी नावडी
यातनाडुं आठोपन सखियानी अर पुढल पुढवा प्रयत थडु जेतो.
अर्ध थडुजो जेवो हरी य वधिा डे कुशेव स्ताखिन-कुसुडनमां हळ
वधारे केडार जनवनी तैपरीजो हरी रको छे ।-स्ताखिनमुणना अथा-
याशेमां साधन पतेखाजोनी जनन-यास आने तोहरीध'भा सदाभत नथी
हे थु । हरी आखाजो सताधरी वटु'जोभां हेडाद पेरा हरी दधि.

ता १६०० नवेअर अर धयेवी पाह्नी सोट्रेय कर्मिदोनी
जेहूमां आर्थिक आने राजकीय क्षेतेना पवीवटी तत्रभथी रखासका
स्ताखिनना वारसदाशेनी हंमजावडी करवानी वात पळु रपष्ट थई
भाई, याडु सेटूळ कर्मिदोभा, नवेअरनी रजकीजे, कुशेवे गाडे
कुशेव जेवतुशे-आनी 'स्ताखिनना वारसदाशे' कविता तथा सेहजे-
निस्तिनी 'मे-से-ट्रेखन' हेमपवणी नववडया-प्रयत करवानी संभति देवो
'रोतेल' व्यापी हती. जेहू न नदि पळ, जे नववडयाभां हेडवाडे

કાપડ પરનાં સ્વચ્છ ત્વાર કુશોર્ષે પોતે જ "No one had the right to alter the author's version" કહીને રહેશે આવી દીધા. અને દહે તેા ચિત્રકારો-શિષ્યોએ પણ લેખકોને ગરે પન્ના હતા. એમની જોડનકૃતિઓએ નોંધાત કવિઓની કવિતાઓ કરતાં ય વધુ લાય સતાધારીઓમાં પેલા કરી દીધા હોત. કવિતામાં તેા સુદૃઢ દના, એતો નેવો તેવો ય અથ-મર્જિત અર્થ-પણ છેક ગુડ રહી ન શકે, પણ આ તેા રેખા અને રંગોની, કેવળ આધારની, સ્પષ્ટિય સંદેહ હતી. આ તેા અરેયો પર 'ગોડન' આર્ટ-પ્રક્રિયા કુરોષી કરવાનું-રહિયા પરનું સ્વસ્થ આકર્ષણ હતું, એમ સમજને સતાધારીઓ સચિત જન્મ્યા હતા અને અહીં પણ ચોરસના ચિત્રકારોએ જ આગેવાની લીધી હતી.

એ જ વિવરે, બેઠકમાં, કલામાં 'ફોર્મલિસ્ટ' પ્રજાલી સામે અવાજ ઊઠ્યો. આર્થિક સુધારાની સાથે, સખતવર્ષો યોજનાની સાથે જ, સાહિત્ય અને કલાતો એળ ખાવો ભેઈએ, એ પાપાતો સિદ્ધાન્ત વળી નેરમ્પી રહ્યો; અને સેન્ટ્રલ કમિટીને ખાસ વૈચારિક-સાહિત્યિક-કલાનાં લેખ સીધા મદદ કરવા સારૂ તિયોનિદ પ્રતિચેવના નેતૃત્વમાં 'આકાડેમી-લોજિકલ કમિશન' નીમવામાં આવ્યું.

કુશોર્ષની બેઠાડી સ્ક્રિનો પાર ન હતો. એક બાજુથી સલા-સલા સ્તાલિનવાદીઓની છાતી ઊભી ભમ એવી એવલુએશનોની કવિતા અને સોમકેનિસ્ટનનો નવકથા પોતે જ પ્રમટ કરાવે છે.

આ બન્ને દિલ્હિ યજ્ઞ વખતથી લખાઈને પકી રહેલ હતી, પરંતુ કાપવાની કાઈ પક્ષ દિલ્લ સ્ટલ ન હતું, ત્યારે કુશોર્ષે પોતે પાર્ટિયન 'પ્રાવદ'ને જાણપર અનુમતિ આપી, એટલે જ નહિ, નવકથાની ખરેખર ચોટાદાર (સ્તાલિનનાં પાર્ટીથી કુલની ચોટાદાર) ધાર રખેને છુટી બને એવી તકાલી રાખી, લેખકના અધિકારસે સિદ્ધાન્ત આગળ ધર્યો.

ભયના ભયુકાર !

૧૯૬૨નો અંત આવતાં તેા નવોદિતોના નવતર ઉવાડની બધી ધારણોએ અને મળીઓને બીધી યવો કરનારું સ્વચ્છ થઈ ગયું.

કુશોર્ષની આ બધી બેઠાડી સ્ક્રિનનાં ભણકારો-નવોદિતો સાથે બની થયા પરંતુ ગરારાઇને યજ્ઞ ન બની ભત્તી એમણે દાણો ફાપવી ભેવા અખતો ક્યો : નવેમ્બરની ૨૫મીએ, ૧૯૫૧ કલાના ગ્રહસભા બેઠકિતિના રુડિયોમાં, અર્થ-ખાનગી રીતે અખતું ચિત્ર-શિલ્પની નવી કલાના નમુનાઓનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું બનીને ભાંડેર જનનાને માટે એ પ્રદર્શન રાખ્યું, બનીને, બહુ ઉપાપેઠ ધાય તે પહેલાં, કલાકારમાં એ બધ કરી દેવામાં આવ્યું.

એ વિવસ રાહ ભેઈ...કઈ અણધાર્યું નથી બન્યું એ ભેઈને, નવેમ્બરનો ૧૬મીએ એમણે ચોરસોની 'પુતોસ્ટ હોટેલ'માં બીજું એવુ પ્રદર્શન ભગવાની પેરવી કરી. પણ એ પરંતુ યુગધું.

બીજી બાજુ, ડિસેમ્બરની ૧૬મીએ જનવાણીઓએ ભતે માતેક એકેરીમાં "૩૦ વર્ષની ચોરસોની ચિત્ર-શિલ્પ કલા" નામનું ૩૦૦ પ્રેન્સ અને ચિત્ર-કૃતિઓ સાથેનું સોડ પ્રદર્શન ભણું. એમાં બધી કરીને તેમણે 'સોડન' આર્ટની (એકિતિન-રુદ્ધકની) દૃષ્ટિકા ખાસ જુદા ખડામાં પ્રાપ્તી.

અને સર્વસર્વ કુશોર્ષે એકાએક પધરામણી કરી-સાથે એનો બધો બાદશો કલાતો કારણો હાજર હતો જ. એણે અમાઢિ પણ નવી ચોડનું કલા તરફનો અવલમ્બો ('પરેથ પ્રવાસ દરમ્યાન રે') પ્રમટ કરેલો પરંતુ અવારનવાર કિતોળ અપનાર પણ એ જ હતો. આને એણે રુદ્ધક ધારણ કયું. એનાં આવેશ-વચનોનો સાર હતા :

આ દેવધા નમનાં લોગને માટે એ કોષે કોષે ખર્ચવા રહેકાર તૈયાર નથી...એણે આર્પા વિતો રમ્બે પ્રવા દીધા હશે, એના પધારમાંથી સત્કારે ખરેખરી (એટલે કે વિવધારને આપેલી)

પાછું રિયર કરતા બારે ધમપાછા ચારી રહ્યા હતા. 'પરંતુ ત્યારે નવ-
શેઠિયા કસબ્યાને કાઈ દગાઈને ચૂંચા બની બેસી સ્થલ ન હતા.

વિજયના વાયરા ?

[૧૯૬૨]

૧૯૬૨ દરમ્યાન તો રસમીખીંચતે સ્થાને ચલગ્રાહ કર ચૂકે હશે. સમ્રાટ, આપકાકિયા વગેરેની હાથેલી રમતને રચાને, હવે, લગભગ પુલ્લી રીતે સામસામા મોરખા અડખા હતા. સત્યાધારી સાહિત્યનાં મુખપત્રો હતા 'કોરોએનર' ('ચંગ નેવા'), 'લિટરરી ઝિન' (પબ્લિકાઈઝ) અને નેવોલિનાં હતાં 'નોલિમિર' (માસિક), ફુલોલ્ક (માસિક), લિટરરી એક્ટ (પબ્લિકાઈઝ), પ્રમીશીયોનું ભેર ફેફડે તે બૂલક વધી રહ્યું હતું—આ મુખપત્રોની મોટી જગી સંખ્યામાં નકશો ઊપડતો હતો. અને એના કવિઓને પ્રખ બારે આપડતા અને ઊમળાએ બે, ન્યા ત્યાં, આપધારતી થઈ હતી. રેસોર્સ, કલ્પો, રોડર્સ, અને સત્યાધારી તથા મોટાં મેદાનોની સહાઓમાં)

ઉપરાંત, હવે તો, લેખક-સઘની બધાર નિશ્ચિત રીતે નવોલિતા તરફ લગનારાઓની સંખ્યાય વધી રહી હોય એવું જ દેખાતું હતું મોરકા તો ૧૯૬૨થીજ બંડખોરોતરું દેખ રહ્યું જ હતું. ત્યાંના લેખકોએજ બળે સમકો (સિટરી મોરકો) પ્રગટ કર્યા હતા, અને સાહિત્યિક મુખપત્ર 'નોલિમિર'નું સચાલન મોટે ભાગે તેમના હસ્તક જ રહ્યું હતું.

આ વખતે બારે વાત તો એ બની ગઈ કે મોરકા લેખક સઘની કોરોએનરી ચૂટણી (મુખ્ય મતી રજની સંમતિ બહુસાર નીચાંતો હોય છે) જતાં, કોરોએનરીની ચૂટણી મોટાભાગે સચળે કસા હેં ય છે) નવી જ પદ્ધતિએ—યુગ મતાદાનની પ્રથાએ કરવામાં આવી; અને તેમાં દનવો-વિતા બુલકા તેમના પસંદગી ચૂટાઈ આવ્યાં. એ જૂનવાણીઓ ચૂટણીમાં જોડા થયાં; અને ત્રણ તો, યુનર ચૂટણી આટે રોડદાર સુધી ચલ્યા ન હોઈ, ફોર્મ જ કરી નહિ કાઢ્યાં !

એટલે જ નહિ પણ ત્યાંના યુવક સઘના મુખપત્ર 'યુલોલ્ક'ના તંત્રી ચંચળમાં એવલુએનરી અને આફિસઓનોય ચૂટાયાં !

વળી 'મોટા' લિટરરી. એનસાઈલોપીડીઆનો ૧૯૦ અંગ પ્રગટ થયો તેમાં નવોલિતાને બેભાવ રચનાથી જૂનવાણી હેમતાઈ ચલા.

ત્યાં વળી, એવલુએનરીની 'સ્તાલિનના વારસદારો' નામની કવિતા છપાઈ (ઓક્ટોબર ૨૨-) અને તેજ પ્રાવદા—કરચુ, પક્ષનાં મુખપત્રમાં ! આ કવિતામાંથી અર્થિત ઉલ્લેખ કાઢી રમિયોનો માટે છાનો ન રહ્યો : સ્તાલિનના આજના વારસદારો, અને તેમાંય કુલોવના હરીફ ગણતા કોલકોલ ઉપર એમાં કદાર પ્રકાર હતો. એજ ફિલ્સી આજ કવિની 'કમ્પ' નામની ખીંછ મેવિવા છપાઈ હતી. વાતાવરણમાં પુરજીપચીઓ માટે ચારી એવી મજાસાચણી હવા બાપી થઈ

હવે તો એક પછી એક નવા લેખકો નવા વિક્રમ સર કરતા બહાર આવવા લાગ્યા. તેમાં એલેક્ઝાંદર સોલ્ઝેનિસિનની આલસકથાસમક નવકથા (૫૮૫-૨૫) ' One day in the life of Ivan Den- isovich 'નોલિમિર'માં (નવેમ્બરમાં) પ્રગટ થઈ એ નવકથા સ્થાપિત-યુગની 'કો-સેન્ટેક્શન ડેમ્પની' ભષ્યકરતા પ્રથમવાર પ્રગટ કરનારી હતી. આજ સુધી સંપૂર્ણરીતે કમાતી રાખવામાં આવેલી સ્તાલિનયુગી નાકાની યાતનાનું આલેખન રશિયાની બહાર ખુલ્લ મુલકા પ્રગટ થયું એનો અર્થ મધ્યએ એવો કરી ય લેખિકા કે કુલોવ સ્તાલિન-કુલકેલનમાં હજી વધારે કદાર બનવાની તેમનીઓ કરી રહી છે !—સ્તાલિનયુગના અલ્પ-ચારોમાં સાધન બતેલાઓનાં બનન-ચાલ અને નોકરીય'માં સલામત નથી કે શી ! ફેરી આકાશએ સત્યાધારી વર્ણનોમાં ફેફડાં પેદા કરી દોધાં.

તા ૧૯૫૦ નવેમ્બરે સર ધમેલી પાર્ટીની સેંટલ કમિટીની બેઠકમાં આધિક અને રાજકીય ક્ષેત્રેના વહીવટી તત્ત્વચાલી સ્થાસલા સ્તાલિનના વારસદારોની હુમલાપટ્ટી કરવાની વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ.

બાદ, ચક્રુ સેંટલ કમિટીમાં, નવેમ્બરની ૨૩મીએ, કુલોવે બંદેર 'ક્યુ' કે એવલુએનરીની 'સ્તાલિનના વારસદાર' કવિતા તથા સેંટલ-નિશ્ચિનની કો-સેન્ટેક્શન કેમ્પણી નવકથા પ્રગટ કરવાની સંમતિ તેણે ચેતેલ આપી હતી... ! એટલે જ નહિ, પણ, એ નવકથામાં કેટલાક

માપન કરવાનું સ્વયંજ નાર કુશોરે પોતે જ "No one had the right to alter the author's version" કહી રહ્યો આવી દીધો. અને હવે તો ચિત્રકારો-ચિત્રીઓ પણ લેખકોને રસ લેવા દતા... એમની 'એડીટીંગ'ને નિયંત્રિત કરી દીધો હોય. કવિતામાં તો કરતી થ વધુ જન સત્તાધારીઓમાં પેદા કરી દીધો હોય. કવિતામાં તો સુખે દના, એટલે જોવા લેવા થ અર્થ-નિર્મિત અર્થ-પણ છેક ગુદ સ્ત્રી ન કહે, પણ આ તો રેખા અને રંગોની, રંગ આકારની, સહિત્ય સંદેહ હતી ! આ તો અર્થથી પર 'મોડર્ન' આર્ટ-પ્રતિભા યુગથી કાઢાવું-રક્ષિતા પરનું કદર આકર્ષક કર્તુ. એમ સમજાવે સત્તાધારીઓ સચિન બન્યા હતા અને આદી પણ ચોરોના ચિત્રકારોએ જ આજે-વાની લીધી હતી !

એ જ દિવસે, એકાદા, કલામાં 'ફોર્મલિસ્ટ' પ્રજાલી સામે અવાજ ઊઠ્યો. આર્થિક સુખશાની સાથે, સત્તવર્ગો ચોખ્ખાની સાથે જ, સાહિત્ય અને કળાનો મેળ ખાવો જોઈએ, એ પાયાનો સિદ્ધાન્ત વળી એમણે રહ્યો; અને મેટ્રિક હમિદીને ખાસ વૈષ્યાદિ-સાદિત્વિક-કલાના ક્ષેત્રે સ્ત્રીની મદદ કરવા સુરે વિશિષ્ટ ઇસિએના નેતૃત્વમાં 'અઇડિયો-લોન્ગિકલ હમિદન' નીમવામાં આવ્યું !

કુશોરની એકાદી ચિત્રિતો પાર ન હતો ! એક ખાનુશી રહા-સલા સ્થાનિવાસીઓની છાતી બેસી જાય એવી એવલુએન્સની કવિતા અને સોએનિસિનની નવલકથા પોતે જ પ્રગટ કરાવે છે !

આ બંને દૃષ્ટિકોણ વખતથી બખાઈને પદા સ્થલ હતી, પરંતુ અપવાદની શોધ પણ દિશ્વર કાંઈ ન હતી. ત્યારે કુશોર પોતે પાર્થિવ 'પ્રાચીન' ન જ ભવ્ય અદ્યતન આવી, એટલે જ નહિ, નવલકથાની ખરેખર આકર્ષક (સાલિનના પાદપત્રી કવનની ચોટાદાર) ધાર રખેત્રે પડી બને એવી વહેવારી રાખી, લેખકના અધિકારને સિદ્ધિત અનુભવ ધરાવે !

ભયની ભયુકાર !

૧૯૬૬નો અત આવતાં તો નવોલિસના નંદર કુવાની બધી ધારણાઓ અને મળતીઓને બંધી ચતી કરનારુ સાર કદ ધઈ ગયું !

કુશોરની આ બંધી એકાદી ચિત્રિતના ભયુકારો-નવોલિસ સાખા બની ગયા. પરંતુ ચક્રાકારને મંત્રા ન બની જતાં એમણે દાખો દલાવી ભોવા અખરો થયો : નવેખરની રૂપરંગો, નવી કલાના રૂપરંગો, એકાદી ચિત્રિતના રૂપરંગોમાં, અર્થ-ખાનગરી રીતે અમનું ચિત્ર-ચિત્રની નવી કલાના નમનાઓનું પ્રદર્શન એકાદી ચિત્રિતને જાહેર બનવાને માટે એ પ્રદર્શન ન રાખ્યું. જાણીને, બહુ કુપાયેલ થાય તે પહેલાં, કલાકર્તા એ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું.

એ દિવસ રાત્ર જોઈ ..કર્ષ અલ્પધાનું નથી બન્યું એ જોઈને, નવેખરની ૧૯મીએ એમણે ચોરોની 'યુતોસ્ત હોટલમાં બીજું' એણે પ્રદર્શન ભગવાની પેરની કરી પણ એ પડતું મુશ્કેલ...

બીજી બાજુ, રિસેખરની ૧૯મીએ જનવાણીઓએ જાતે માત્ર એકેરીમાં "૩૦ વર્ષની ચોરોની ચિત્ર-ચિત્ર કલા" નામનું ૩૦૦ ક્રન્ડાસ અને ચિત્ર-પ્રતિજ્ઞા સાથેનું મોડું પ્રદર્શન બન્યું. એમાં ભણી કરીને તેમણે 'મોડર્ન' આર્ટની (એકાદી-ચોરોની) દૃષ્ટિમાં ખાસ જુદા ખડેમાં રાખ્યા.

અને સર્વસર્વ કુશોરે એકાદી પદારાણી કરી-સાથે એને બંધો બાદથી કલાઓ કારસો હોજર હોતા જ. એણે અપ્રકૃત પણ નવી મોડર્ન કલા તરફનો અલ્પગમો ('પરંતુ પ્રવાસ દરમ્યાન થે) પ્રગટ કરેલા પરંતુ અવારનવાર કોતરના આપનાર પક્ષ એ જ હતો ! આજે એણે રૂપરંગ ધારણ કર્યું. એનાં અવેશ-વચોતોનાં સાર હોતા :

આ દેવલકા વચના કપેડાને માટે એક કોષેક ખજૂરો 'સાક્ષર તૈવાર નથી...એણે આવી વિગતો રખે કરવા લીધાં હશે. એનાં પગમાંથી સરકારે ખરેખરી (એટલે કે ચિત્રકારને આપેલી)

શુદ્ધિની જોડાંને જાન આપ્યો, તંત્રી લેખો અને નિવેચન લેખોના દગલો થયો. એમાં ઉપરાઉપરી એવી બહાસણ યદ્ય હૃન્ન

● તમામ પ્રકારના કલાકારો, લેખકો, સંગીતકારો, ફિલ્મ અને રેડિયોમિના કલાકારો-કારીગરો સૌના તોખા સંગઠનો વિખરી નોખી સોનું સદિવારુ એક સંગઠન કરવું.

વળી, પાછલી પાટલી પર ફેરવેલા તોફારશદ-સાહિત્યકારો આગલી હરણખા, આલ્મઃ કટલાક તો જૂની પદ્યોએ પાછા ચુટાયા

પરંતુ, આખું ફેર થવાનો અદાજ આવી ગયો હશે...એની સાથેના મજૂરીનક પત્રવાંતી પેરવી પણ યદ્ય તથા જુદા જુદાએ તથા જુદી જુદી વિરોધબ્જાઓ પાટીની સેટુલકમિટીને પાઠવી, 'એનરેટેક્ટ' ચિત્રકારોએ જાણ્યું કે 'સમાજવાદી કલા' અને તેઓ તેમના ચાર્જ ફેરેલી રહ્યા છે; એમાં પ્રાયોગિક સશોધનો વિના પ્રગતિ જ અશકય બની બન્ય.

તો, ૧૭ કલાકારો અને વિદ્વાનીઓએ કુશોનને સહિત પત્ર પાઠવ્યોઃ

“કલાના ક્ષેત્રે, જાળના યુગની કાવનાથી વિશુદ્ધ વિરોધી પદતિ-ઓના ઉપયોગ કરવાનો જ એક આલ્મો છે તેને પક્ષે થકાવી દેવો જોઈએ.” આ પત્રમાં સહી કરનારઓમાં એ તો નોમિસ-પારિતોષિક વિરુદ્ધ વિદ્વાનોએ-ધરિર તામ્મ અને નિકલાઈ સેમજોનોવ હતા; ઉપરાંત લેખકોમાં સિમોનોવ, એડરેનનશુર, યુજેનશુર, કાલેશિન તથા કિમ્પો કોનેનકોવ અને ફોરેસર્ક, તથા વિશ્વવિખ્યાત સંગીતકાર શોસ્તાકોવિચ અને ફિલ્મનિર્માતા આર્થુર ક્લેરમ્બ વગેરે હતા.

ચીજ જુદે તેના પત્રમાં આગળ વધીને કલાના ક્ષેત્રે તમામ વલ્લોર્નું સાંનિધ્ય સહઅસ્તિત્વ હોવું જોઈએ એવા સિદ્ધાંત કરી હતી. (પાછળથી જણાયા મુજબ આ પત્રમાં સોવિયેત લેખક સંધના ચોછ સનાધિક અને પારસ્તનાકના પોલક સુરોવે સુદા, પહેલાં તો, સહી કરી પાછળથી પાછી ખેંચી લીધી હતી; અને કદાચ એ પછી તે પત્ર જ પાછો ખેંચી લેવાયો હતો.)

૧૫મ માર્ચે દેવામાં આવેલોજ આવા વિરોધની વાવ તોંપ હતી રાખી...આવા વિરોધની અમને જરૂર નથી. ન્યા મુખી લેખકોના અમને ટેકા છે ત્યાં મુખી કલાકારો જમાવી નીતિ અમલમાં રહેશે. આનાં વિરોધો તમ થાય એનો અર્થ જ એ કે અને અમારી ફેલ જાણવર જાળવતી નથી—અને ચાટે “સસાતિવિભાજના પ્રધાન અને વિચાર-સાહિત્ય-કલા...અનેના ખાસકરિજાબની નવાજવતી વણસરી ...આ વિત્તકારો તો સમાન્ય માન્યતા છે કે તિવ્ર વાસ્તવવાળા ? તમામમાંથી જેને અમારે ત્યાં અમારી ચિસ્તવા ના છાપું હોય તે પહેલુ ભડું હોય એમની ચાટી આપો, પહેલાંથી મુજબ ફિન-થામાં ચોલાલી કંઈ...તમારે ખોટ અટકી મળું” ઊભરુ બલિય નથી...અહીં ને લક્ષ્યનેલ વિશે છે એ તો સોલકિયેવ-વિદ્યોલી, અતેલિય છે. તમારી પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં તમે લાપાઈ ન રહો ત્યાં લમી તમને જમકલા લાકાક લાદવા ચોલવશું” (તમે તો ફૂલામાં મળથી અને બાળકોએ અપીને હાથ વડે કેનાસ પર લપેડા કરી હોય એવું ચિતરે છે ! બન્ય તમે બધાક પહેલે નમક પડોયી બનવ. આ તો ચરેક અને ખજારો મટીની કળા છે !

... છતાં, કોલાક લેખકે આવા વિરોધ ખરીદીને કનેજન આપે છે ! રમક આપણે ત્યાં કોમને (લેખકોને) લોકે પુસ્તક મળતો હોય છે... એ માલકાર હોય છે ને આમ વેદકી નાખવા વેસા પડ્યા છે ! કોલ આ વોલિયુલિન ! (નવી ચિત્રકળો અગણી) તમામ ત્વેચ માલુસ રિશમનું કામ જ ફેવી રીતે કરી શકે ? કિવાને ફિનવસીટીમાંથી ચિત્રણના થકાચાથી કહી મુકા લેવો. (કલાકાર સુલેભરડીને કહેવાને) તમે દોની છા... આ તમારું બાલન-નૈખાન ! તમે સમાજના ચીર છે... પેરોપલ્લી છે... અમારે અમારું સમાજ એ રીતે કોલકવે પડશે કે તેમાં કોલ કપણી છે ને કોલુ બિનઉપયોગી એ રુશક થઈ બન્ય ... તમે તો વિમત કૌતીલિય આકરી છા, તમને ૧૦ વારસતી સબ થઈ રહો... તમે બંને મગજ મુમાલી છે ને હવે અમને એ સ્તરે લઈ બન્યા મળી છે !

શુદ્ધિથી, અતો વમાતા પર કુલ બંધેર કરીએ છએ ! આ પછી, એક બ્યકિના પુત્રી આવાપે નવા તમકકાની નવૈયારિક

આ પદના તરફ ભખાન થઈ સ્થાય એવું ન હતું એટલે કિંગ્ડમની ૧૭મીએ ૪૦૦ લેખોની (પાર્ટો નેતાઓ સાથેની) એક કોમિન-લિસથર્ષ ઝોલવર્થ આવી કુધેવડું અર્જેન્ટીનાપણુ અપ્રમદ જ છે પરંતુ યુદ્ધ બાખાન દગું-અર્જેન્ટીનોલિસથર્ષ વધા ધલિએનું ૧૦ ક્લાકના કાપચુર્ષાં એલે પલે બુધું વાએબુનું :

-કયા લામક હેલી બોઈએ.

-એવા કમ્બુ. પાર્ટોનાં કારના અને જુરસો પ્રમદ થર્ષા બોઈએ.

-અગ્નિવત યાનવીય સ્વભાવનું દલિનિકુ અપના-વવાનો એને અધિકાર નથી.

-કયાકારે માનવતાવાદના 'અચનું' રૂપમાં આનંદ નંએ પ્રલેવો બોઈએ x

પરંતુ, તોલવા નેવી વાત તો એ હતી કે, લેખોના અગ્નિવન પ્રિયારાઓ યોધી કાઢી બોલો ન બાંધી; ઊંચડુ અનેકની દાનત મુખ હોવાની થ વાત સીકારી; તો વળી એવું થ કહી નાખ્યું કે આજ કાલ તો પાર્ટોની સાથે વીરપ્રાપ્તે રહેવામાં 'ફેશન બમ' લેખાવ છે; અને ચાલુ વાતવચ્છથી અગ્રતા પડવાનો તથા પ્રમાણાતી અને રિથતિચૂલત મહાર્થ બવાનોબમ છે. વધુમાં એલે એવું થ કહ્યું કે કેટલાક લેખો તો એવી માથ કહે છે કે-

'બધી સેન્સરશીપ રદ કરવી, પ્રકરનો માટેના ચિત્રો બધુરી પાસે રજૂ કરવાની બદર નથી, પુસ્તકો અને નિર્ણય લેવા માટે ખાસ સંપાદકની બદર નથી. સોતે સર્જન લેતે સ્વેચ્છિકારી સ્વનંતતા હોવી બોઈએ.'

અને ફરી ફરીને એલે પશ્ચિમની અસરની બદલના સામે યોક્તા રહવાનું ચાલુ રાખ્યું : આપણો કનાઈનિઓની પરલેખા થની વાલુવ દ પાર્ટોને માટે જ અનંતાર ખને છે; અર્જીના નેગેરિનો પરની અદર ચોતાની રિથતિ દદ કલ્પા માટે એનો લાગ લેવાનું શીખી ગયા કે!

કદાચ આ એકકર્ષા જ પહેલીવાર રશિયાની ચદ્દી-નોતિ અંએ ચર્ચા-નીકા પણુ મહં અને કુઓવે લેલો બયાવ કરવા કંકા ચાલે; પણુ અતે, એવલુશે-એ એની આ વિષમ ઉપરની કલિતા ('બાખી-માર') અંએ બાધિછાડ કરવાનો સ્વીકાર કલે

પરંતુ આટલું બસ ન હતું.

કલિએવે તા. ૨૪ પ્રીએ ૧૪૦ લેખોને કમ્બુ-પાર્ટોનો સેટ્રલ કલિટી સમક વળી એપા ક્યાં ત્યાં એલે એવલુશે-એ, આકસિઓ-નોવ અને નિઝરોસનીની પીક યામદી (આકસિઓનોવે પણુ મણા મદિનાનો સમખવદ પછી તેનો 'Ticket to the Stars' વાતાની રિથિમ-કયામાં અમુક સંધારા કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું.)

અને એપલે દછ કલે આકસોસ, કલે પધાનાપ, કલે બાધિછાડ સ્વીકારી ન ફરી તેમની (ચિત્રકર આન્ટોનોવ, તથા યુવાન રેધાવી સંગી-તકાર એકુદ્રાવા) કાઠણી કાઢી.

આ એકક ચાલુ હતી ત્યારે (તા. ૨૫મી) જૂનવાણી વિવેચક બારુમ્લિને લિલરની એડેટમાં અગ્રપુન-લેખ કાખી નવખતવાદ બધ કરવા દાક્ષ કરી હતી; એ પછી તા ૨૭ પ્રીએ લિલરની ગેલેલના મુખ્ય સપાક પ્રોલેવાયોવની દક્ષપટ્ટી ફરીને તેની જગ્યાએ એલેકઝાન્દર આગ્રોલ્કરીની નિમજૂર કરવામાં આવી...આ વિવેચક બીજા પડેના એક સંપાદકોનો પણુ દક્ષપટ્ટી થઈ હતી.

આમ જનાં દછ પલ્લું (ફેક બરો સેટ્રલ કલિટીમાં) મોડરેટ-કુદારથવાલીએને પલે જ લેવાનું મનાય છે.

-૧૯૯૭માં કાખાવેલી અને વારવાર પ્રમાસો કરવા છતાં દછ નાંક છાપી સમયેવી મુરી કક્ષોકોપની વાર્તા An Easy Life પ્રાવદામાં પ્રસિદ્ધ થઈ (ડિસ'૨૮).

-એનેક અધિકારીઓએ પણુ નવા પ્રવાહ પ્રત્યે સહનુભૂતિ પ્રમદ કરી : લેનિનકામ સમિતિના સભ્યોએ ન્નારિમિર સેથાવનું 'લેનિન સાથેનું' ચિત્ર : જુનું થર્ષા ચર્ચામાં બામ ન લેવાનું ઉચિત માલું.

૧૯૬૬માં ગ્રેસના વચ્ચે સેવિયેલ લેખક સધના વડા કોન્સ્ટાન્ટિન ફેલિપે ગ્રેસમાં જ્યાંથી કે સાહિત્યને ગજાપ્રાપ્ત થી સુકત રાખવું નોંધેલું. ક્ષમાના શેષ છે એ કક્ષાનો અભિમતવાદ શ્વ દિલ્લમાં છે પણ નહિ છતાં એ એની સામે ન્હોતક કરવામાં આવશે તો કલ્પ જ રૂઢવા લાગશે. અને પરિણામે રોષ અંદર છુપાઈને બેસી રહેશે.

એ દિવસ બાક, ૬મી ૧૯૬૨માં જ લેનિન-પાર્ટીનાથ વિજેતા કોર્મિસ્ટ લુહાવરોનો ગજન રાજલાથી પત્ર 'પ્રાજ્ઞા'માં છપાયો—તેમાં સુવર્ણ સાહિત્યકારોની ઓં કરીને પ્રશંસા હતી.

“...મૈત્ર્યુચારીતો, આખો સહિનો લેખકો માટે હશે (ખાસ ઉદાહરણ વિવર્ણી) અને કલાકારો માટે અરમ (ખાસ દીકાઓ) પસાર થયો; પરંતુ લેખકો કાંઈ કનાકાશેલો બુધો-આર લકન કરવા હેવા તેવાર ન હતો—એટલે બે, ચાર, કેટક જોમના પર પણ પાયા જ પરવું બીજા બાજુ કહિં-ચિંત્યકારો, મોટે ભાગે વાંચકોમતો આ મહિતો હતો.”

...ફ્રેન્ચ ચિત્રકર્તા ફરેનાન્ડ લેવર (કમ્યુનિસ્ટ એન્ડર-કલાનિર્દેશી) ૩૦.૭.૧૯૬૨માં પ્રદર્શન : ૩ મહિના ચાલ્યું—કવિઓનાં, સુકાપૂરાં, ઉપેક્ષા સુકાપરા થરે થઈ અથા... છતાં એકાંકિયતે સાંભળવા ૧૦,૦૦૦ની સેદની જમી, —એવરોશીય તથા બીજા લેખકો વિદ્યતા પ્રવાસે જાણી થકવા પરવું કોપડવા પહેલાં એવરોશીયે ‘ખાખી યાર’ કવિતામાં ને લાઈઓ ઉમેરીતે, સંખ્યાન કમું હતું તે પછીની માનસિક વંચયા પ્રગટ કરી ન કવિયેલિતિયામાં ‘મારી વિચારસરણી’માં (૮-૧-૬૩)

...વિચારવા ઉપર સતાની ખાદ-નજર વધતી—એકમિ એમમાંથી ભનવી-ચિત્રકલાની તરફદારી—કરનારા પિત્તાર આખ્યા (અખખારોમાં થત રહે)...

—ચિત્રકારો પોતે સાહિત્યકારો નેટલા વાચાળ ન હતા; તેજ રીતે તેમની જોમ પ્રતિબાન, અધેસોસ, માફી-પાજ્ઞાતાપથી પણ દર હતા : બહુબહુ તો, અપાકિના સાહિત્ય-કારોની જોમ, આ ચિત્રકારો (ચીમરીતે મહારીઆમાં રાખી ચકતા હતા, અને મગધ બદલાયે પ્રગટ કરવાની ઉમેદ સેવતા હતા).

—ચિત્રકાર વાઝોનેસોલે, બેલારીતે, ફુઓલે જોમની દીકા કરેલી (ખગેમ-પ્રદર્શન થખતે) તે સાથી ચિત્રકારોનો બચાવ કરેલો લેખ લખ્યો (‘પ્રાજ્ઞા’માં છપાયો તા. ૧૪ જાન્યુ) અને માલિક, પિકાસો, અને લેવરને મહાન કલાકારો તરીકે પ્રશંસા, તથા રનાલિનયુગમાં ને જમાન, વારનિક (વાસતવવા ઉપર લખેલ) અને બાલ્સકિતતા વિસ્તર્ણ હતા તેની સામેતા કુદરતી પ્રત્યાયાત તરફિ-આ નવા આદિલતે ઝોળખાવ્યું.

(પ્રાજ્ઞાએ આ નિવેદન જાખ્ય એજ બતાવે છે કે સપાધારીઓની રીયતિ કંચી હતી).

પરવું વળી જાન્યુ. આ ત (તા. ૨૦) પહેલાં જ ન્હોતકો—અમેરિકા થયેલા કવિ, નોરોલોવની પ્રવાસતેલક ઉપર તરી ચાલી ન લેખક વિસ્તાર ને રલિયામાં, બુધે કાગડા, કાળાનું ત્વલક કાલ્ય કમું હતું તેની સામે રીમાં થઈ, અને આ વધણને પશ્ચિમભરશે, પશ્ચિમથી અંખરેલાઈ ચાંચીને નેકાક ઉમારવામાં આવી.

ખોનો જવાબ એવરોશીય અને ગ્રિયાલોવની કમરે પ્રતિ-કામ-રો પ્રગટ થયો : (ગ્રિયાલોવનો કવિતામાં ‘રાષ્ટ્રપ્રીતિ’ મુખ્ય હતી. ‘અંતરરશ્ટ્રીયા’ના દાવા સાથે સરખાવતાં આ લક્ષણ ખાન કોર છે) જ ત્યાં તો, એદરેનબુર્કના ‘સરવલો’ નોલકિલિયમાં બેં છપાયા થરે થયાં હતાં; તેનાં ઉપર-દીકાઓનાં તીજાં વડાં પચાળાં કમરે એદરેનબુર્કે જોયાં એવું વચન કમું, હતું કે સ્તાલિનનાં આધ્યાયાદી, ફુલોથી પોતે

અને પછા બધા નજાર હતા—ફોલેવર ગણે ખરાબ; છતાં, એ સીનીને બેસી, રહેવા, આપી એના, ઉપર તાતા તીર વરસા, ચર્ચાઓ, ચાલી, અને ફોલેવર પંથ સોમી રીતે એનાં ભાગ લીધા વિના ન રહ્યો—ચોતાના બચાવમાં; તથા એદરેનજીન' ને નજીતો હતો તે પ્રજા રહ્યો તો એ કાપર' હોવા' નોંધિએ; અર્થમાં તો, અને સ્તાલિનનું સરલજીન અર્થ હોવું નોંધિએ; અર્થમાં એ સ્તાલિનનાંદી હોવા નોંધિએ; તો પછી, એનાં અંજ નેવરશી વિચાર કરવા નોંધિએ. —એવા મંડ પછી ગણના, ક્રિસ્ટિનનાં અને 'નોનિગર' અને 'યુનોસ્ટ'ના સંપર્કમાં ત્યારે રહ્યો અને 'બોરિસ' પોલેશોલ ઉપર ટીકા કરી—મુલો એ પોતે કે 'નોનિગર' એ પાલિનની Volodkov's Wedding (વાતી) જાપનામાં આવીને પોતા વાતમાં કમિના ૨૬ વર્ષ માટે, રેલિયર્સ પ્રોમીસનું અમલદારી પછાંત દશાઈ વર્ષ નહીં અને 'યુનોસ્ટ' એ વોલોસેન્સકીનાં પ્રતી ઉપરની શોભો ઊપા દતાં.

અલગના, બંનેમાંથી એકેએ અંજોસ પ્રગટ ન કર્યો અને પ્રાંતિવે રિતેના મર્યા રહ્યો.

ફેલ્ડમારીના મહિનો બંને જાવળી વચ્ચેની 'સધિ' તો અજાયો છે, એ મહિનામાં, યેરનિહોલ અને નેકસોલ ઉપર તૈયાર કરેલ અંજો પનાયું છપાયા વિના રહ્યું.

માર્ચમાં વળી પ્રમતિયાસિએ અંજો ફેચ આરંભી : તેમણે પ્રજોએ ખાતર અસુક સપાદિત સ્વન પ્રતાના અધિકારની વાત કરી; અને ચોતાની રીતે વિચારતાં દક્ષ આગળ મણી, કેટલાકે તો આગળ વળી સામયવાદના આદર્શ' અંગે જ મતભેદ વ્યક્ત કરવાની સહા દિયત કરી.

પરંતુ પાર્લીએ ઢીની દોર જ ચાલુ રાખી—લાંબી દોર (પત્રત્ર) દાયથી કાપવાના હેતુથી જ તો.

દેશનાં, કાલ્પવાચન, ચિત્ર પ્રદર્શનોના વાચકો વધ્યો; ન્યમ ટીકા વધી તેમ એટલા પ્રચાર વધ્યો. આથી આગળથી સ્વિતિવસ્ત્રોએ સોમ્યા દમનનીય મંત્ર ઉઠાવી.

માર્ચના આરંભના આ દિવસોમાં લેખક-કલાકારોની એક ઓલાવવાની વાત, હતી. એટલે વોતાવરણે ધોરણે, ક્ષેત્ર : વોલોસેન્સકી અને એડરેન-કે—એક અંગણી મુલાકાતિઓ ઉપર આશુભ તુડી પડવાના લખકારા હતા. અને 'માર્ચ'ની ૭મી એ (૧૯૬૩) ૬૦૦ લેખકો—કલાકારોની એક કેમિટીમાં બોલાવવામાં આવી. આ સમયે એવતુરેન્કો પારિસમાં પ્રવાસે હોતાં, ત્યાંથી તેને વોલોસેન્સકી પાછો બોલાવવામાં આગ્યો. —સુખ્ય વક્તા 'આઈગિયોલોજીકલ' વડો દરિયોવે હતા. એણે જણાવ્યું કે માર્ચ સિસ્ટેમમાં મળેલી એક પ્રજો, પાર્લીની રિતે 'ચોગ્મ' સંકાર મળ્યો નથી; કેટલાકે કાકાશીમ, કેટલાકે મોન અને કેટલાકે વિશાધી તુલિ રાખી છે. આ એકમાં સુખ્ય નિશાન પડે, સાહિત્યકાર એદરેનજીને જનાવવામાં આગ્યો. બાંની પાછળ પછુ મુખ્ય ૬૫ એકજ હતા—એનાં સમયજીમાં તોયે કે મોટા ભાગના તેતાઓ સ્તાલિનના અભ્યાસારથી નવજીત હતાં.

એદરેનજીને વોતાવરણે અંજા બંનતાં મળેમુલો સર્ખાં છોડી ચાલ્યો ચર્ચો (રહિયાર્સ) આ પ્રયત્ન પછુ કારે ડુનાહિન અજોયો.)

પરંતુ આ એકમાં એક બીજી, હવે પછી મુણી મહત્વની બની જનાર, ચર્ચા નીકળી પડી. 'Gate of lich', ફિશ ઉપ્સદા એ છઠ્ઠાઈ ઢીની : આગલી પેઢી અને આ પેઢી (Fathers and Sons) - જુવાનોની પેઢીના દિશમાં આગલી પેઢી અગેતા કારોભાર કબ હતો—એ પેઢીઓના મોટા કારવાઓએ સ્તાલિનના અભ્યાસારે આગળ મોન બળજબી હતી !

ફોલેવર ચિરસ્તા અનુસાર આલો કાર્લ સમયમાં જ અસ્તિત્વ મરાવતી નથી એવું કહી નાખ્યું. જ્યુસમાં ઉમેર્યું કે આ તો ખસીતી વત હો. (આ પછી સ્વિય દશાઈ જવાને બદલે ચર્ચા વધી હતી; અને એક લેખકે જુવાનોને જવાળ આપતી નવકાક્યાનું શિર્ષક જ Fathers and Sons રાખ્યું.)

આ એકમાં ફોલેવર નિદેશ કરી આવેલા 'યુનોસ્ટ'ના સંપાદક શટે-

એવના (ખાસ તેમ અમેરિકાના નિવેદનો અંગે), તથા યુરોપ જઈ આવેલા પેરેલોન્કો સામે (ત્યાં તેણે અગ્રેજી છાપ જેવી કર્મ માટે) અને નેક્રોસોલ (સ્તાલિન મનામ રિલેવા નવલકથાકાર) તથા ફ્રાન્સ પ્રાંસ દરમ્યાન વિરોધમાં અને ખાદ 'નેચિનિર'માં પ્રગટ કરેલા વિરોધો માટે ટીકા કરી કે એટ ઍફ હિલિય' (જે પેટીના સર્વપત્રી) ફિંગના વખાણ કરવા માટે તેને હપેરા આપ્યો, અને પશ્ચિમ તથા ક્યા સંબંધના વિચારોમાં તિરાક પુલક રાખવાની તેની શિક્ષારહને ચ બરિ હોવપુક્ત અગ્રણી

આકર્ષણ, એણે વહીવટની ભેખ એવલુશન-શેને એવી શીખાવણુ આપીને સતોમ લીધી કે 'વિદેશી વિરોધીઓના રક્ષ અને નિવારણ આગળ એકી જગુ સાડુ નથી ..' ખટખટા (પૂછવાહીઓ) ખી પ્રશ્ન આ પામવતી દુનિયા સાવધેન રહેજુ સાડુ છે, પરંતુ આ કવિએ પારિસ્થાનના એક પત્રમાં લેખનાથા રૂપે આત્મકથા પ્રગટ કરી હતી તેને વિને આ એકમાં મીન સેનુડુ ! એકદર, બીજાની સરખામણીમાં એને જાદુ ડાણો ચણાવ્યો, આમ, રશિયાની ખચ નિ વિરોધમાં પહેલાંનાર 'એવનો' ભેવા આ કવિને છંદેલા કરતાં છુપી લેવાની તાકીન વધારે સારી અણી *

પરંતુ આકાશથી સ્થિતિ યુરોપને સતોમ થાય એમ ન હતું આથી લેનિનનાંના છુટીછુટીઓની એક જોવાલામાં આવી અને સૌથી પ્રથમ તેમ, લેનિનના કામેડી લિએરના ૧૧ વર્ષના ડિરેક્ટર નિકોલાઈ બ્રાહ્મિસોવની ટીકા ભવાના સ્થાનિક જુવાન ખાદી સંકેદરૂપિ કરવાનો પૂરતા કરી (નો કે ત્યાં આ સિરસો જ હતો) । એણે લાગેલા રેટલાક નાટકમાં એ સ્થાનનું લખેલું હતું The Dragon-તેમાં એણે સર હતો કે સર્વસાધારણ રીતે, પ્રથમ પોતે જ સર્વનું ન ખેરે તેમ, એક અભિનય જાય છે તે તેની જગ્યાએ બીજો આવતો હોય છે ।

* કુશીલતા જમાઈ એલેકસી આદલેકો એવલુશન-શેને વિચર હતો; અગ્રણી ' કોન્સેગોરસમા-પ્રાવધ', પત્રને લૂંટી, અને ખાદ રોજનસવાના મુખપત્ર 'ઈલેવલોખાનિ, તેની અસર હતી

વળી આ એકમાં સિરસતા મુજબ એ ચાર જગ્યાએ રવ-ટીક,એવો કરી તેમાં સૌથી નોંધવાન એવલુશન-શેને થોનાની અ તાકશ્યા અંગે કરેલી ટીકા હતી

અને વળી કોન્સેગોરસમા-પ્રાવધમાં (માર્ચ ૧૭) યુદના કુદૂબી યાગકથા, કસના Le monde પત્રને પ્રતિનિધિ માઈકલ તાંતુ, પશ્ચિમી સમયગોનો મુખ્ય આધાર હોઈ, તેને પારિસ જોલાવી લેવા દનાણુ કરે થયુ, એજ દિવસે ' પ્રાવધા'માં ખમર આવ્યા કે જે દિવસ મોરડો લેખક સવના પ્રમુખ રટેપન રિચપાલોવ (અ-રાજકણી -કવિ)ને ખસેડવામાં આવ્યો હતો

આ પછી કલાકારેલીની જોડો સફ થઈ, એની એ સિરસતા મુજબની કારવાઈ ચાલી

ત્યાં વળી, સોવિયેત લેખક સંખના જોડની એક યળા : અહીં ' જુદના અને જણીના ' કવિ-વિવેચકોએ ફરીમાદ કરી કે ' નવા અને નકશા - લેખકોનાં યુસ્તોની બારે મોટી સંખ્યામાં આવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે-અધારી નાની આવૃત્તિમાં જ ! ' xx પ્રુક્ષી બેકકમાં અને પાછ-જથી નવાઓના આગ્રહી એવલુશન-શે અને લેનિનસેન-કોને ધમકોઓ પછુ અપ ટે,

બીછ ખાજુ, આ ' જુદના અને જણીના 'એને ઉશ્કરી મરે એવા જુદના બની ' લેખકોનો સિદ્ધેયર 'એ એક પ્રયોત્તરી પ્રગટ કરી હતી, તેના જવાબને સાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો તે મુજબ, રશિયાના લેખક-રશ્ચિયા ઉપર સૌથી વધુ અસર, પાસ્ટરનાકને ખાદ કરતાં, રશિયાઈ એલોએવ કે તિએનોલની નહિ, પણ વિદેશી લેમિન-જે, સેલિન-અર, લેનિન જોલ અને રેસાકની વધારે હોવાનું જણાય

વળી પાછો, લેખક સમયથી હમ વિખવાદના વિષય બનેલા યુદ જાકાર આવ્યા, લેનિનસેન-શીએ પોલેડના ' પેલિનિકા ' સામોદિશને યુલાકાત આપી હતી; તેમાં તેણે ' એ પેટી ધાળી 'વાત ચર્ચા હતી-અને ૧૯૩૦-૩૧ નું વર્સોમાં ચણેલી, કાલકપટી' (પર્લસ મેરી, જવાબન-

હારીતા ત્રિપથ પછુ હાલકોચી ! આથી યસ્સે થયું • ગિરિહરી કહેતા
જુનપૂર્વ સંપાદક રિન્નિશાલે તેની ખબર લાઈ નાખી.

પરંતુ અગિયંદવામાં સૌથી જોરદાર ચમત્ત પાયા તે 'કેવલંદુરેન્દોની
આત્મકીર્તિના કોશ' એણે રજૂ કર્યું હતું : 'ન-સુધારી કાંઈક તેવી જૂન 'ત્રે
કરી છે; ' હુ-ચુનોતોનાર અનુભવ પૂરું' આખી નિરંદીયીતા પાકું
પામ્યો છું;...વચેરે.

આથી કિચતી પેદીના અનેક દુઃખાનિના-નાસજ-ચુરસે-થયા. હતીઃ
થયા હતંસ થયા હતા કેમ જાણે એમની-વીર નાયકની ચુનિ અકિત
અની હતી ! કેદલાઈ વળી કોને દબો, ખેલાઈ, કાતિ પાછળ પડેલા
અને હેને વટાવી ખાનાશય કહો.

આ વાતાવરણનો લોભ લેતા રિથિનિવૃત્તો અધીરા હતા પ્રાવણ્યે
લખ્યું : એવરશે-ગોએ કચ્છું નિવેદન પૂરું ન હતું...એની બહેનાં મળ
સમજવી-સ્વીકારવા સુધી તે સમય નહીં...અને એહરેનજુમ, નેકાસોલ,
સોફિઝનિસ્તિનનાં લખાણો છાપવા બાબત મોવિ-મિરના તંત્રી ત્વાર-
દેખતી પાસે માફો મંજૂરત્તી હતી જાણી જ હતી-તેની ફરી જોરદાર
ખંત છપડી !

એમિલિના આરંભમાં રંધિયન રિપબ્લિકના લેખના આંની
એવરશે-ગોને એકું મળી. સુનોવનના તંત્રીમ હળચાંથી ખાત્તક કરવા અને
કેપલ લેપર્મીયા, કારી મેન્ડા મળતો આવી.

એમાં વળી હતું, એની આત્મકથા પરરેશમાં પ્રગટ થઈ હતી તે
કિસ્સો પણ જોર હાલકોચી કરી રહ્યો હોતા. એવરશે-ગો પહેલ નંબરનું
નિકાન બંધેલાં મહેતે રીતે કોને સરોવરને ખનમ કરવા બચરિયત
એએનાજલ કાવતરું રજાઈ રહ્યું હતું.

મોરેન્નો અંત અને એમિલિના આરંભ સુધીમાં
તે આ લીવલોન એવો જોગો ચલ્લો-કે સર્વધાર્મિકોનિય
કો કોમ્પેક્સિયર ચાલ્યા જવાનાં લાય હતો.

ત્યાં કુઓવે જઈવમની લાકડી ફેરવી અને જીભડો દખાઈ ગયો !
કુઓવને તકાલ વચ્ચે પાવાની ફરજ પાડનારાં જે બજો કહેવાય છે :

એકે તો એણે જણાય છે કે કુઓવે મોરેન્ની રંગી એપ્રિલની
રંગ મી સુધી રંગ છાપ હતો; તે બંઓએ કોઝોલોવ, સુરડોલવ, મિમોમન,
એમનેવ અને કોરિમિનને હસ્તક દેવા રહ્યો હતો. મોરેન્ના અંતમાં
આનિરક કોઝીકનીની આધાર બેઠી હતી અને કે કુઓવના વારસદાર રજૂતા
કોઝોલોવ જ અંજીને કહક ચાલતું હોય ! (એપ્રિલ પંખી) પછુ એપ્રિલ-
પંખી એ કોઝોલોવ હાલતી મિમારીથી પડકારેલા-જેલાઈ હતી પડી કે
કે પછી કુઓવે પાંજાં બાવી જોલાઈ હતી ચાડી કઈ પેતાના દાઘમાં
લંબામ લઈ લીધી ?

મીજું એ પછુ કાજુ બંધાય છે કે કુઓવે હાલો દનાવી નેવા
નિરદી કમ્યુનિસ્ટ પત્રના પ્રતિનિધિઓને બેકાલોને નવાકિતા સામેનું
આકેપનાકું જતાચુ; એમાંવે તેને કાઈના રકા મળ્યો નહિ-કેકડી-
અદનામી થવા જવું લાગ્યું..

આમ, એણે બીજું સરેશી લીધું.

તેમ પીઠ પ્રતિનિધિએ કહ્યું : આ તો અંજીનોવ-કુઓવે થઈ આવે તેવો
વાદ છે, તો કીલોના પ્રતિનિધિએ બહુ રીમત્તક દેવાલ કોઈકી આપ્યો;
મોરના પ્રતિનિધિએ એવરશે-ગોના બચાવ કહ્યો; કેમ પ્રતિનિધિ પેતે મોઝા
રહ્યો. પરંતુ, કાન્સની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના નેતા જોરેક અને અલજી કલિ-
જેન્સ આપ્યો વચેરે તો, એવરશે-ગોનું આરંભવાપોડ પારિસમાં છપાઈ
છેડ ત્યારે જ તેનાં લખાણ રહેલાં ! કોઝાકે એ જ મોરેન કાજુસરે એવર-
શે-ગો ઉપર પહોંચાં કરવામાં આવે તો કેમ નેતાઓની ને બંઓમાં 'જીક-
નવાલ' કુઓવને આ પેલેલ કોમ ન હોઈ; વળી કોઝાકોવાકીઆનો 'પ્રતિ-
નિધિએ તો પેલોના વસ્ત્રપરધાન એઅનરતલ કોપવાની મંજૂરી મેલોતી !
કોઝાક-કાચોતે વાગ્ય રીતે-આવું કોઈ પછલ અનુકૂળ ન હોઈ-એમાં 'યો-
લિવિમ' મને જ તો એઅરેસેસ્ટર અને એપ્રિલોનોવની સુલાકાવ છાપી
હતી, છાપાઈ, કુઓવને કમ્યુનિસ્ટ નેતા તોફાનવાદીએ પછુ સાદિત્ત-કેવાની
બાબતમાં કુઓવની સાથે જીક જ નહોતી રહ્યું; હોઈ (અનેકેવ એ અમરેન્નો)

અને રમ, ઉપથી પાત્રા કરતાં, રૂઝની અંતિમે, બીજે કયાંય નહિ તે બીજાં જે કામદારીની સલામતી વિશેષી વલણ ધરાવનારાઓ સમે રમની પદ્ધતિ રચાને સમજાવે અને નૈતિક દબાવણી પુરવડાં ઉપયોગ કરવો હિંસા-બંધ રૂઝનો (જો એકસતીઓમાં ફક્તોત્ત આરંભથી ચોક્કસ દેવો : સ્તાલિનની ચારીરિક : દમનનીતિ કરતાં બીજાં પ્રકારનાં દબાવણી નીતિમાં તેનેજ વિશાસ રૂઝ-દેવો.)

અને બીજાં પુરવડાં જોઈ જુ ફિલ્મમાં પંદરો

સાથે જે રેડી અપેલરે, પ્રાવધા માં ત્વારોજીની યુ પી આઈ સાથેની મુસાફત હપાર્ક, તેમાં સેટ્ટુ, ઇમિટી, અને ફોફોરે, મનની ઉદારતા, મિટ્ટે, અમિતકંઈ, આપવામાં આવ્યા.

નજ ન તરત જ નોવિલિરેના સપાઠ મંડળ ૧૯૬૩ની ચોખ્ખા બનુસાર તેમસેવ, આફલિએનોવ મજેરેના, લખાણો ભેખમાં તેમ છાપવાની બંધેશનું કરી.

પુદ પ્રાવધાની તંત્રી લેખમાં (૧૯ મે) પથ રૂપ કરવામાં આવ્યું કે

પુદિ છાવીઓના દરેકે દરેક પગલાંની ચોટી કરવાની જરૂર નથી—એમણે દરેક પુસ્તક કેમ લખવું, દરેક નાટક કેમ, બજાવવું, દરેક ફિલ્મ કેમ બનાવવી, દરેક સંગીતની રચના કેમ કરવી —ઝોની વીળતોમાં જવાની જરૂર નથી... પાર્લે સર્જનાત્મક કૃતિઓનું સુખ્ય ધ્યેય રબૂ કરીને કલા અને સાહિત્યના મુરખરેને સર્જનાત્મક નિર્ણયતા અને સ્વાતંત્ર્યનું ચોક્કસન આપે છે.

—કેચાં ટમી ચાંચનું ભાષણ : રૂઝાં જેવો મહિતો ।

પરમ રહેતો કાઈ એમ, માંની જોડે કે દરે લેખક-સ્વામીજીનો પાંડીના બંધનથી મુક્તિ મળ્યાં અંધ હતી, સર્જનની સ્વાધીનતાને પુરવડો મળ્યા અર્થ, હતો. ના, કે ના, ફોફોરના ઉપરના, અપદે, (મુક કે કાઠી રી) હજી પૂર-સુઝવા નથી ત્યાં તોત્રેવોલિતોર્મના એ પ્રેશ લેખકને (અમ દાસ) સુધારની ની સ્થાલિનવાદી રચન નહિ બ)

લોકીઅનટી બ્રાદ સંપદે સેવ્યાનોનું મંડળ છી મુરુચો હતાં જોઈ અંતિમે વતે સાંભેરીયાના એક બાલકમાંથી પ્રાવધામાં અને વેંજાનેસે-સુકીને વેંજાઈ-નિરુતી એક ફેરફારમાં ભેરણે જવા રવાના કરી રવામાં આપ્યા હતાં.

પછી, એમની ગેરહાજરીમાં, ૧૭૦ લેખોની બેઠકમાં નરમ-રમમ ફેરફાર થયો.

એના આ દિવસો દરમ્યાન રશિયામાં વિન-પેટરોન્સ્કી-મલ્કસીનોજ ૩૨૨ નાકલો હતો, તે વિલેસમાં ધારણા તો એવી હતી કે એની જોડે વળી આમ પેટારવો ટ્રાસિક થશે પરમ ફોફોવે અસેગિક અને લિહનના રશિયોને જોડે રૂઝો મારવાને (રશિયામાં ન સકળાય તેવું પમકું કરવાને) ખતલે એવો જ નિર્ણય લીધો (બીનની ૧૩૫ મુખ્યપર રજીકવામાં આવ્યો ।)

જૂંમની ૧૮મીએ પાર્લેની સેટ્ટુલ મમિટીની બેઠક ઇર્જી ને વાંતવિરણ અરણ્ય તો હતું જ. ત્યારે ફોફોવે મેકસેવ (નસાથાકાર) તે ઉદ્ધરી કમ વેળે ઉપચાય : ફેરમનને પેસે ચોર્સો જતાર રીમરનું પોતાને ફોફો ખરે કરનાર તારાંસ બુદ્ધિના (ગેઝાલનો નાયક) નું દરેક આપી બંધ કરે સર્વે ઉપચાય : સંધર્નું લોન્કિક બંધુ જે નું ફોફોને નિવારણ કરવું કાણે હતું તેના મતે, તેમસેવના નિવારણ પુરુષોત્તરી હતો પિલ્લી, જન-દોષિણા બનાવે એક વિષયની ભાવના પૂછળી અંદોલો સતિવાદ દેવો... બેરે... (આમ છતાં કહેવાય છે કે ત્યાં ૮ માર્ચની સરખામણીમાં આ

• નળી સિંચાઈ પ્રભાણે ભેટે વળાડયા (નેમસોવ અને પ્રિદમ નિર્મોલો રોમનેનો), નજીને ચયાઆ—ફેરિન, સોલોબોવ અને ત્વારોસ્કોને (પહેલા એ જુલા અને જુલિયાર્થી : સીમે પ્રોદ પ્રતિવધી...) તે જ રીતે થકીમાં સ્થાવરની બાજુ હચારી 'તો' થકીમાં જતા લેવાની — રીજવવાની ।

• કુશોવતુ યેવાકીયુકું : સોને સુવિદિતું હતું. દમન કરીને કચક સોજંવવા જતા ખીખ અશ્વધર્મો પલિઓએ જન-ચવાનો ભવ દતો; અને હવે એને અંતુલવે પછે સમખર્ષિ ચુકું હતું કે લેખકા-સર્જક ઉપર વિવેચનો દ્વારા વર્ષે દશની રોખવાની નીતિ બોલી છે .. કમ્પે વિવેચક એટ ભાગે ફેરાનિયક નહિ પછે જૂથ-રહિએ વિચારતા હોય છે .. નિવસર્થો ગોરેલુ ફેલું...

આ નવી ગોઠવણીનું ૨૫ નજી અહવાડિયામાં જ (ઓગસ્ટ ૧૦) અહેરે યુક : તે સુખ સુખનો પ્રાથમનો આરે એક નવી કમિટીની સ્થાપના કરી, તેના વડા જરિથિ, હેક વીસો દરવાનની સાદિલ-પ્રક-કોનેની સુખ સુરેયા GLAYLITના વડા પાવેક રોમોનોવને નવા પ્રધાન તરીકેનું સ્થાન આપીને નીમવામાં આવ્યો. (૧૯૨૨ની પુનરા-રૂચિ) એ જ રીતે રસબિતી રોલવણી અંતે એક નવું 'કોઠ' નીમવામાં આવ્યું.

• વળી ઓરો લેખક સંધના (એટલે કે અખિય રસિયાના ૨૫% = ૧૩૦૦ નેટલી સુખ સંધના ધરાવનાર, અને નવા પંથના રાજગર બનેલા સંધના) નવા રોજેન તરીકે ઓકાવેની નીમણું કરી; તથા પાર્ટીના ૨૨૯ કોન્ડોલ કમિટીને સંદુર કોષા 'કમિયન જોન પમિલક રિસેન્સની નીમણું કરી' અખિય-રસિયા લેખક સમુદાયની મંડળ નાંડુ બનાવ્યું. અને તેના અહેર-વામાં 'રૂચિનિરદ' તથા 'રૂચિનિરદ' બને સામે તકવાર ઉઠામવામાં આવી.

પરંતુ સોપી વધુ ખ્યાન એવે એવી હકોકત એ હતી કે વિદેશના વૈચારિક આક્રમણ પછી કુશોવ રસિયાના લેખકા-કલાકારોને વારંવાર સામદા રહેવાના હુકમો છોડતા હતા, એ જ પમિયની સાથેના સંબંધો

ચાલુ રાખવાની — બહુ વધારવાની દિશામાં જ પંગડું ભેળું ઓર્ગેરેટના આરંભમાં (તા. ૫ થી ૮) 'ગોડન' નોલેલ' ઉપર ચર્ચા કરવા દોર્યુનિડી ઓફ કુચેપી અને રાઈટર્સ (COMES) તરફથી અંતરરાષ્ટ્રીય લેખકોની પરિષદ યોજાવવામાં આવી. તેમાં રસિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે શેલોબોવ, સુકોવ, ફેરિનનો સાથેયાંય એહેરન-સુગર્, આરોનોવ અને ત્વારોસ્કો દેના — એ એક નોંધપાત્ર શ્રીના સમજની ભક્તિ, અને તેમાં ફ્રાન્સના 'નવી' રોલ સાર્વ, સિમોને દ'ઓરોઈ, ચિટનના વિલિયમ ગોલ્ડિંગ, 'એન્સ વિર્સન, ઈલીનો વિર્સાઓની, પિઓવેતે વજેરે દતા. લગભગ બધાંએ જ કુશોવની ચાદિલ-કલા પ્રત્યેની નીતિ સામે નાપસંદગી બતાવી. ચર્ચા કરવાનું ફેરિને પુસ્ત, જોયુસ, કોરકાની નિંદા કરી; તો એહેરન-સુગર્ આ લેખકોની ચંદાનતા બતાવતે ફીલ્સ ફેર્યો કે આ લેખકોના મૂળ લખાણો યંત્રો વિના અહીંના કેટલાક વડાઓએ અભિપ્રાયો આપ્યા છે, એવું સ્પષ્ટ થાય છે. (ક્યાલ ફેરિન ઉપર જ હતો !) પરંતુ મદાન લેખક વર્ગોનાં વાંઘ વડેલી ભંઈ, વિચાર-વાદના સક્રિય વહોગિયા 'કોસાલી ફેલ' સંમત યાત્રીના અધેનોનાં સર્જક બની ભય છે.

તો આરોનોવે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે સવાલ એ નથી કે વાસ્તવવાદી કે ગોડન-વાદી નવલકથા લખવી. સવાલ એ છે કે સારી નવલકથા લખવી.

1995

ॐ कृषिस्तु

પાનખરે આંદો વાંકનસરફી

મતકોની રાજિનામીના દરમિયાન ૧૯૪૭-૪૮ ના સરકારી
ઉઘાડોળા, માર્ગો પર હમ્મે હમ્મે

ઉઘાનોના, માર્ગો પર એમણે હમને

સરી જતા ચાઈકનેના રોગની ઝલમલ...

ઉદ્દેશા સંપ્રદાયના * અગ્ર પુરુષ તપસ્વિન્યા ..

समादि, तेभर्ना, छुगितो प्रति-क्षन भववा नमस्ते:

विद्यमान-वचने, कहेवा तसे अज्या,

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਹਰਿਮਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਹਰਿਮਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਹਰਿਮਤ ਕੌਰ

ਸ੍ਰੀ ਹਵਾਲਾ ਧਰਮਾ ਨ ਘੋਰ ਕੀ ਸੇ ਕ,

સાજના વાળીનાં ફળાં અને

प्राप्तना पदरव सभजनाना नया हाता...

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अंनं मांशं दुग्धमांशं भां सुतांशं वदन्ति ॥२॥

ਮਾਨਵ-ਆਮ੍ਰਿਤ ਭਾਗ ਬਰਾ ਲਾ ਗ ਫੁਲਾਹ
ਪਾਣੀ ! ਅ

101

ਮਾਨਕਿਅੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚੀਂ ਤਾਂ

भेतरोर्न पानप्र निमंत्रण...

મુદ્રાબેનો, બંધન

• विनिधा

● ● ● निध्या

ਰੇ ਫੜ ਜਾਈ ਤੇ

શીત વાયુમાં થયેયરતી તેના ચિત્તમાં કંપ જામશે

ਦੇਸ਼ ਖਾਸ

ଆମେରିକାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ହେଉଥିବା

અને પેની રમવિદ કપિલ-ભાથને ક્રવાં વલ્લ અનર છે...

ધાન્યની સચ્ચતા જાતો

પ્રખ્યાતોની ૫૧-૫૨મલીયા રામકર્ણ યત્રા

ને જાણાં કેને ચલતા અરણ્યેમાં,

પ્રશોની, બપોલોમ, ત્રાયરોમ, બરોમ

“உலகம் முழுவதும்”

30

பின்னர் அமை

[illegible]

children joining in, who tell me

नामने नामने गणेश गेष्टवान हो मूळ अस

अं निमोर्ध्वम् ।

६. तेनें आसिंगन धर्मि

—અતે:જો ભધાના અર્થની અમર મંત્રેય રાખા છે—

તે બહાર, ધીંજી ગયેલા માનવથી.

प्रेतस्य पर 'अद्वयमिन्द्रियम देवतास्य'

એ એ આકળાઈ મરતી પર

કાનિ, જુનિ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર.

ਭੋਮਾਇ-ਪਾ ਰੋਏ ਆਤਮਾ ਦੇ-ਮਾਤਮਾ

1990

● ३२॥१॥१॥१॥

अनु : रत्नलाल द्वे

જદનાં શીતો યોખતી કાકીમા પાસે તું રહે છે
તે હાથ છે તે તેને પુછ્યોનાં વઢો પડેસવાની કહેવ છે,

વરતી રાજગુણી !

અમે રેવું રેવું બાડોએ છીએ એતે,
દુનખાં અમે રોસતો છીએ - અથલ મુવની નેમ.

રેવેદરમાં હાથ જોડયા નેની લેન્ચા

અને મધપૂરાઓની વાલ તોમાંથી મળે છે...

સુમદાલમાં હરિદર છે ।

ત્મા તો લોકદંડ કારણ તે સોમકાંના પાંચા છે.....

આતને રપજીતો ન તું બાળપણનાં

સંભારજોનું યુગ્મન કરવા લાગી ગય છે

- ન્યાં અમો, છાજ અતે મધપૂરા

પ્રતિમા યા અગલે છે -

તારાં મધુ-રંગીં બુદ્ધાં તો ને.....

દુ

બરફ અતે પંચિમ પૂર્વેને વરજે, રહિવામાં,

રહેં પું.

જનન : રાધેશ્યામ રાખાં

પ્રત્યેક રહે સ્ટેકને ફરિયાદોથી રોય છે

ને તમે આગળી એની કરો

તો, એ તમોને દોષા વિના છુટકો નહિ,

એને થઈ

ને સાચતીએ

આવી ન મ' ફરિયાદોથી રાખી સે, તો એકું નહિ

રહે, તો પછી

લોકને સૌ દરેલી કાલનાં સ્તિ મુચામુચા સીજવાનું ના રહે:

રધે કરવાં રહે

તે હિરે યુગ્મનમ અન્નાય આ

આવશે લેતે - સાવખાનીનાં ભરી રમ, તે પછી બીનાં બહોનાં -

બહેર જમનાં યોરમાં,

વિખનીં આદલને - સૌ આવશે,

હા, અને એ છે ખબર

૧

મર્દ સાતવા, બાજના ધુળિયા પર મૂકી પોસી

પેતી

આકર કસ્ટી બી, ફરિયાદની પોયા મદી

અર્ધી લીટીમાં થા નાખશે, તે પછી

આપણે રેવો અચલો પામયું.

અનુ : મતિલાલ રવે

“કાણું ?”

“જો તો હું, છુદાપો
આન્યો તને ગળવા.”

“હમણાં નહીં

કે કામમાં છું.

“આવેલો પંછીપીંખાં મનમાં”

“અરે હીરા, ભારે

પણ બહુતો ની

આંધાર પાછળે જે કોણાં છું વાદ બોલો.”

પરંતુ “જાણવાનું” મેં ૫૫

દેખી બિલકો મોઢિયે

તેણી કોઈ છંદુ પેટમાં પકડાવ્યું

ને

મેં બારણું ચોર્યું :

અરે, ત્યાં કોઈ નહોતું !

માન્યું :

“કો દોસ્તોનું આંડીખળું પળવવાનું મને

કે પંછીપી બૂલમાં મેં નામ પેહું ચાલ્યું !

જો છુદાપો તો નહોતો

બેલાવડું સાણપણ વધનું

સાંક બેલાવડું નાંજોતું પાતળું

નિઃપાશ મળીને

મધું :

અરે :

અરે : નહોતો મેં ૨૪૭

પાટનગરના અસ્યક લક્ષ્યાઓમાં દેહેલું

વસતેની કલત્વ કરતાં પાણીની ધાર ધાર

હિવાય રવેર વિચારે

અસ્યક ચોવનતોરમાં

દોડતાં એકો જઈ દોડતાં દોડતાં

અસ્યક અંદાવાવતી ઠીકું મધ્યા

દોડે મારા જ પગલાં પૂરે

મેં કદી પકડવાં શક્ય ની

એકું દિલ્લે બની

જેવાનું તરતાં નદીમાં ભવાં

આ વિધાનો અંત

મેં મારો કવિતા.....

સંકલ્પે યુલ્લે અંદાવા દીધાં સંપર્ક

કે પર્ણે બોનાં પ્રસોલનોથી

રોખો યુલ્લે સાવ અગળ્યું !

અરે : નહોતો મેં ૨૪૭

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

અરે : જયન્ત પાકેક

† હિરવરે રહિયા ઉપનત આક્રમણ કરવાનું આ રસે, સ્તાલિનની
કલ્પ કાલ્કીએ માં વસતા ૬૦-૭૦ વર્ષના યુદ્ધોગીની કલ્પ કરી હતી... એના
વરદેવ કહીને રહિયામાં અસ્યક જમાનાથી સ્તાલિન-કુલોવયુલ સુધી ને
મહાવીરેય ગાથ રહો છે તેવું મેં અહીં જમાવે છે.

† અણે અરપટ આંધેણી મરો !

આમિ યાર + ! અવસરોન્ધે

કોઈ સ્મારક નથી અહીં બાળિ ધાર,

સીધાં ચાંદણવાળો દેહારાલ પ્રદેશ.

દું જરાબીન પૂરું

આને મારી તથ અમરન મહદી જાનિની કુખર ભેટલી છે

મને મારી મળ આ કાલે મદદી વરનાથ છે :

જલે મિત્રની શુધિ પર દું ભટ્ટી રહ્યો છું.

મને દેખ પર ચરાગ્યો છે - દું મનુને ભેટી રહ્યો છું.

જાણ આજે પીલાની નિશાનીઓ રેલ પર લઈ ફરું છું.

મને ફેફસોનાં વ નિચાર આવે છે - બજે દું જા ફેફસ છું.

આ મારા ન્યાયાધિક્ષા અને આશાપીઆ બધા જ સિવિલિનોર છે.

સગિયા પાછળ વિભુજા પાડી મને ઘેરી લીધા છે

- ચારે ભાજુથી.

મારા પર ધૂકે છે, જુદા વેળ ખેંચે છે.

પ્રમદસની બો-પદ્મિઓવાળી ગીતો નાખની કામરીઓ

નાજુકડી છત્રીઓ મારા મોં પર ધોધે છે.

હું બેતોરોમનો જુવાન ખજુ છું

મારા જઘન પરથી ટપકતું લોટી ભારી પર પડાઈ જાય છે.

જલજળી અને ભારતી એક સરખી ભાજુબસી

ભરેલ - પીડાના વંશિ તોફાને ચરવા છે

મારામાં તાકાત નથી,

હું એમની ભાતોએ તરખર ખાતો મારું જુ,

ને બધાં પ્રાર્થનાઓ કરું છું -

એમને સંભાળવાની મ ચરવા નથી.

એ તો મરાઠા' રહે છે :

કાલકામાં મિલ જુને અનંતામાં સંકટાતો ભગવાની રમઃ એકિબી

એવાને બચાવ રહેલ.

જ મૂલ : પીચી-મર્મનાં દંભાપેલ નિરોધી એક ટાળો : ફરમતો - બાળક

બાળકો સાથે.

'શ્રી માણે આ ગેનાગેને તે જવાબો નહિયા !'

- અરે, અનાજનો ફુકાનવાર જે મારી માને પીર છે.

હું અને આજા ફંદડ રૂપે ભેડું છું

- વસંતની ફેવગ સમા પાંદડાં ફરમા.

હું પ્રેમપ્રથમ છું, મને કુલ્લેની બરફ નથી.

મને એક મ ન બેગના છે

એક રોમને જોવા ફરવાની

કુદર આપણે કેદડ અમર જોઈએ છીએ

ને મુંબોએ છીએ

પુરુષ અને આમાર

આપણાથી છીનવાઈ ગયા છે.

જાન, અંધારી કાદલીમાં મ, કેટલેટમાં -

આંધિરીએ છીએ પરસ્પર માર્ફવાતમાં.

પેલાઓ આવી રવા છે !

ના - ખીંવાની બરફ નથી

આ તો વસંતનો ફરફ-જેર છે

- આપણી બધી આવી રજો છે એ.

આવ મારી પાસે, આવ

બસી મને તારા એક આપ.

એ રોજો ભાજુમાં દોળી રવા છે.

મને એ - દીકરી ચર્ચના !

ક દિવસના અનાજનો અનાજ રાગના અર્થમાં મૂળ પ્રતિષ્ઠા
કર્તા પાકાઈને માર મનાર ૧૪-૧૫ વર્ષની જન્મ

અગ્નિ - માર' પર
જંગલી વાસ હલોઈ રહ્યું છે
દયો નોંધાવિશો સમા ભરની આગલી દરી ગ્વા છે
- ખેં જા' એક મેર ફેન સસ છે.
કું મારી ટોપી ઉતારું કું.
જાણે મારા વાળ પાશી રલાનું અનુભવું છું.
અને કું -

હજારો દટાએલાં શબો ઉપર -
મુંગી વેદનાના ફેન સગો છું;
અહીં ફલ પામેલો પ્રત્યેક છક છું કું.
પ્રત્યેક રક્ષાઈ પ્રત્યેક બાળ છું કું

હે મારા દુસરી દોષ !
કું તમને જોળણ છું
- તમે તો સ્વભાવે આતસરપ્રીય છો.
જૂંડા બટ હાથો તમારા સ્વચ્છ નામને ખરો લગાડે છે.
કું મારા વતનની ભવાઈ બાણું છું
પ્રેતું બપંદર ! એ યહદી - દેવોગ્નિ
પોતાને હરે પેર જોળખાવે છે -
+ ' રૂસી - પ્રભ - સમાજ ' નો નામે !

' સોસાયટી ગ્રેડ પ રિવિયુ પીપલ્સ ' : આ નામની સંસ્થાએ, આજવા
જમાનામાં, યહદી-દેવની આગ રસિલામાં ફેલાવી હતી.

[અનુ : ભોળીભાલ માધી
* વિશ્વસાસ્પદાતુ અર્થસાબીય ગીત : ' હન્ડરેશનક. '

મારી નસોમાં યહદી રક્ત વહેતું નથી
છતાં પ્રત્યેક યહદી-દેવોતો શપ-વિકાર
- કેમ જાણે કું યહદી જ દોષ :-
મારા પર ઊતરી રહ્યો છે !

જોથી જ તો,
કું રૂસી છું

અનુ : રચણલાલ પાઠક

એ વાત બન્યાને ખાસા છ સદિના વીતી ચ્યા છતાં, આજે પણ, મોરારથી ૧૮૪ કિલોમીટર ઉપર આવેથી એ જગ્યાએ દુરેતો ધોળી પડી જતી. ઉનારુઓ બારીઓ બહાર ડોકતા, અથવા તો, બીંને બાર-બોર્માં આવી બીબા રહેતાઃ લાઈનનું કોર્ડ સમારકામ ચાલી રહ્યું હતું કે શું કે ચાડી ચોરી તો નહિ થાય ને ?

ના, ખરું જ બરાબર હતું. કે સિમ્મિ ઝોળંઆ પછી ચાડીઓ વળી પાછી ઝડપ પકડતી અને ઉતારુઓ ઠંડા છાંવે પોતપોતાની જગ્યાએ બંધને પાછા બેસી જતા.

ફક્ત એટલન ફ્રાઈવેરા જ જણાતા કે એમ શા મટે થઈ—ફક્ત એટલન ફ્રાઈવેરા અને એક કું.

× × ×

૧૯૪૭ના ઉનાળામાં, મરમ અને ધૂનિલા રજીને બેઠીને સંધ્યા પાછા રહિયા પહેંની જગ્યાના એક માત્ર હેટથી, હું ઝપબેર મુશ્કારી કરી રહી હતો. કપાંબ કોર્ડ બારી રાહ નહોતું નોંટ. દસ દસ વર્ષથી છુમ્માઈ મચેલી હું એક નાન્વીક વસ્ત્ર હતો મારે તો ફક્ત રજૂની ભય કાં મરમીથી બચીને, મધ્ય પ્રદેશમાં, જ મચેની માતી હરિયાળી બીંમમાં પહેંની જઈ હતું. હું તો રહિયાના ફર ફરના કોર્ડ કાંત, એકાંત પ્રદેશમાં મારી મનને કુપાકી દેવા દેડી છલો... જો હજીપ એવું રચણ કર્યાં. નવું હોય તો.

એક વર્ષ પહેલાં મને ઉચાલની આ જાગુના ભાગમાં ચાલતા બાંધકામમાં જંબૂરીનું કામ મેળવવાનું સુધમાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ચકડું હોત. પણ મેં દોઢા મને ઉલિમ્પીકિયન જેવી સારી જગ્યા આપવા તૈયાર નહોતા.

વળી મને ક્ષિપ્રક થવાનો નાહ લાગ્યો હતો. મારા મિત્રોએ મને સલાહ આપી કે કાંચુ વસ્ત્ર ત્યાં સંધીતો આંટા ખાઈને પૈસા બગાડવાનો કશો જ અર્થ નથી.

મરદં મેં પ્રયાસો કરી જ રાખ્યા હું ન-પ્રાંતના રેળવણી ખાતામાં મચો અને ત્યાં જઈને કર્મચારી નિભામ વિષે પૂછપરછ કરી. એ નિભામના કર્મચારીઓને સામાન-મન વપરાતા કાળા ચામડાના પડાન-વાળા ફર્યાબને બદલે કાચની પારદર્શક તાકતિયા પાછળ ભેંટકા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. હું જતા ચલારતા ચલારતા બારી ઉપર મચો ને નમસ્કાર કરીને બેસ્યો, “તમારા ખાતામાં, એવા કોર્ડ રચજો, જ્યાં દુરેતો જ ન દેડાડી હોય એવા કોર્ડ ફરના રચજો, મશિનક્રિયાની જગ્યા ખાડી હોય તો કૂપા કરીને કહો. મારે કોર્ડ એવા જ પ્રદેશમાં જઈને વસવું છે.”

એ લોકો મારી પાસેનાં તમામ પ્રમાણપત્રો, અધ્યપત્રિકામ પૂર્ણ-વિરામ સહિત, તપાસી મચા; આ ઝોરકામથી તો ઝોરકામાં દોડવા લાગ્યાં ટેલિફોન બગાડતી ચ્યા. (એમને માટે પણ મારી વાત ખરેખર વિચિત્ર હતી; કાંચુ કે લોકો હમેશાં ચોટાં કહેરાની—વધુ ચોટાં અને વધુ રૂપાળાં કરેરાની—જ ચામણી કરતા હતા.) અને ભેલ્લું લો આશ્ચર્ય ! એ લોકોએ મારે માટે એવું એક રચણ શોધી પણ કાઢ્યું—વાઈસીસે પોલ્સે એ રચણના તામના હુન્નારે જ જણી કે મારા હૈયામાં આનંદની લાગણી જન્મતી.

વાઈસીસે પોલ્સે—જેવું નામ તેવું જ રચણ પણ હતું એ કુંમરાળ પ્રદેશમાં આવેલું હતું ચોપાસ નાની નાની ખીજો અને નાની નાની ટેકરીઓ નજરે પડતી હતી અને ચારે તરફ કોર્ડ નિહાતી જેમ ગીચ જગતથી એ વીડળાવલું હતું એક બધે આંડે સંદર જળાસપ પગ રચાયું હતું. જ્યાં નિદ્રાથી છુટી જવાનું અને મરવાનું મન થાય એવી એ જગ્યા હતી. નહાકની ઝાંડીમાં એક ઝાડના થડ ઉપર જઈને હું બસ બેસી જ રહ્યો અને થકું કે ચોબ્દોળ નારતો કરવાની કે ખાવા-પીવાની પંચાત ન હોય ને બસ આમ જ બેસી રહેવાનું હોય તો

હેવું સારું ? ચાલતી ચાદ કાઢિતમ, છાપડાં સાથે ધસતી જહાની કાળીઓતો મમરંધનિ જ ફક્ત સંભળતો હોમ, કપાંધી રેગિનો કીધાટ ન આવતો હોમ... મલ્કે આખુ લિખ જ પરમ જાનિમા પોટો મરું હોય !

વાઈરોલે પોલેમેઈ રાઈ બરિયાગખાડું નહોતું. ખાવાની કશી જ વસ્તુ વેચાતી મળતી નહીં. ગામમાની આખીવ વસતી ખાજુના શહેરમાંથી કેમળમાં બરી કરતી પોતાને જોઈતી ખાવાપીવાની વીળે માથે ઉપાડી લાવી, પોતાનું કામ ચલાવતી હતી.

હું ત્યાંના હમંચારી વિકાસમાં મગો અને એક નાનકડી બારીમાં ડોકું નાખી વિનવતી ભાઈ બચાવે જોરો. પહેલાં તો એ કોઠો મરી સાથે જાણે કે વાત કરવા જ તૈયાર નહોતા. પરંતુ કૌડી વાર પછે તેમણે એક ઝોરામાંથી બીજામાં બાંધા મારવા લાગ્યા, ટેમિંગનો ખખ-કાવવા લાગ્યા, કાગળિયાં કરવા લાગ્યા અને છેવટે મારી નીચણુંક ઉપર "તોફેપ્રિફત" નો સિકો તેમણે અને મારી બાબે.

"તોફેપ્રિફત !" મરુમન લાખામાં કાળેનાં બાવં નેકકાં બનાવી સકાય એવું ટુંગેતવ તો નિચયો હતો પણ નહોતો જાણ્યો.

તોફેપ્રિફત સ્ટેશનના બૂખત લાકડાના જૂનાપુરાળા કામચલાકિ બાંધાને માથે એક કાક જેતવણી લગેલી નજરે પડતી હતી : 'ફત કુતારૂ-ખડામી જ દેતમાં ચલું', અને એની સાથે એક વધારાની ધયના પણ જડી લેવામાં આવી હતી. "કિટીની બજર નથી." કિટીની બારી બાગળ કાઈકે કરૂળ સુખ ફરે ન બૂસાય એમ આ લાકડો પણ ટોલતી કાઢવા હતો : 'અહીં કિટી મળતી જ નથી.' આ બધાં લખાણોનો ખરો અર્થ તો કુ પાછળથી જ સમજાયો. તોફેપ્રિફત ખાતે જવું સહેલું હતું, પરંતુ એ જોડીને ચાલી નીકળવું એટલું સહેલું નહોતું.

અહીં પણ ચાઈ, ગીચ જમડી દતા અને કાન્તિ પછી પણ થોડો વખત એ દરમિયાન દતા. પરંતુ એ પછી કાલસો જોદાનોરોએ તમા નજીકના સમક. પેલેરોના કિસાનોએ એ કાપા નાંખ્યાં હતાં.

અહીંના પ્રમુખ સાહેબે ફેટવાય એકર ઉપર ફેલાયેલાં કુમારની લાકડાંનાં ગાંડ પખ કપાવી નાખ્યાં હતાં અને સાથે કોવો નોકો ભઈને એડેસા પ્રાંતમાં લેવી નાખ્યાં હતાં.

કાલસોના ખાસાએ વચ્ચે કામદારોની બેઠમ વસાદત વસી રહી હતી. એમાં ત્રીસો સ્ટ્રમાન ભીમ થયેલા એકકાળિયા છાપડાં અને ૧૯૫૦ પછી બાંધવામાં આવેલા કાલસોના દરવાજાનાં અને કામ જાહેરો છમવાળા નાનાં નાનાં મકાનો પણ હતાં. પરંતુ આ મકાન નોની અંદરના લાગત્રા તો છત સુધી પહોંચતી હોય એવી એક પશુ દીવાલ બંધિલી નહોતી, એટલે કે ખરેખર ચાર દીવાલોવાળો ઝોરોડો લાડે મળવાની તો અહીં કાઈ આશા જ નહોતી.

વસાદતને સાથે કારખાનાના જુગામાંથી નીકળતો કુમારો તોળાઈ રહેતો. નાના માપની રેલ્વે લાઈન ઉપર નાનાં નાનાં એક્ટોને કુમારો જોડતા આમતેમ દોડતાં કારખાનાના કુમારોને વધુ ધેરા બતાવનાં, કાન ફાડી નાંચે એવી બહોલો વગાડતાં અને મદી. કાળી કાલસોનાં ચોસલાં કે મહા પેચી ભતાં. ટું સહેલાઈથી કપી સકાયો કે સાને કાપતે દરવાજે લાઈડરપીકર લીવાદ મથાવી ચડતું દશી, શેરીઓમાં દાહડવા રખતા હશે અને લેલા-લેડા એકબીજા સાથે છટીઓ ઉછાળતા હશે.

રક્ષિયાના કાઈ કાંત પૂણે જઈને વસવાડ મારું, સ્વખ મને આવી જપાએ પેચી લાખું !... એ કરતાં તો હું ભ્યાં રહેતો હતો તમ, તમે વચ્ચે જોલેલા ચાર મુકામાં જ, હજી રહ્યો હોત તો વધુ સારું. એમ મને લાગ્યું; ત્યાં રાત્રે તો પવનની તાજી-છીતળ સહેરા આવતી અને માથે આકાશનો-તારા મદયો મુખ્યદ દેખાવા કરતો.

સ્ટેશનના બંકડા ઉપર મને જિંવ આવી નહીં અને સવાર થવા આવતાં જ હું વસાકેતમાં બીજું ચક્કર લગાવવા નીકળી પડ્યો. આ વખતે મને ત્રેક નાનાકડું હાલ જોવું જોવા મળ્યું; ત્યાં વહેલી સવારે એક જ સ્ત્રી જોતી જોતી, દુધ-પેચી રહી હતી. તે દુધથી એક માટલી લીધી અને ત્યાં-તે ત્યાં જ પીવા માંડી.

એની વાત કરવાની દગળી મને આશ્ચર્ય થયું. સામાન્ય અવાજે બોલવાને બદલે એ દયામય બહેનશી વાતચીત કરતી હતી. એના કાઠીને આ પ્રદેશમાં આવતાં કુ જે ભાષા સંભળવા કંપી રહ્યો હતો એ ભાષામાં એ વાતચીત કરી રહી હતી.

“પીએ, બચવાન તમારા ઉપર અંદરનાની રાખે! તમે અબળપણા લાગે છે, ખરું ને?”

“તમે કંપીયા આવો છો?” એ જવા રાહત અનુભવનાં પૂરવું અને એની વાતમાંથી મને જાણવા મળ્યું કે કોલસી કામકાસોની વસાહત સિવાય પણ અન્યત્ર મજૂરી વસ્તી હતી. રહેલો લાઈનને છેડે એક ટેકરી હતી અને એ ટેકરી ઉપર તાંદોનોવો નામનું એક ગામકું હતું. જમનાઓથી એ ત્યાં વસેલું હતું અને એક જમનાનામાં આ “રખકું” માલખારી કામનો બાઈનું કુટુંબ એક મોટા ઘરમાં રહેલું હતું અને ચારે તરફ ગીચ જંગલ હતો. એથી આગળ પણ વિશાળ ગ્રામ પ્રદેશ વિસ્તરેલો હતો અને એમાં આસોત્તો, એવિન્તો, રપુરની, શેવર્તની, શેસ્તીમીરોવો અને એક રેલવે લાઈનથી દૂર ને દૂર, જંગલમાં લીડે ને લીડે, હરોવરોને કહે, ગામમાં ને ગામમાં જ દેશખલાં પડ્યાં હતાં.

ગામકાંડાનાં નામ સંભળતાં અને સીતલ લહેરોના રપકું જેવો આનંદ થયો. સંકલિતાના ગ્રામ-નમ્રદેશના અસ્તિત્વની જાણ કે એ મને ખાતરી આપી રહ્યાં હતાં. મેં એ બાઈને વિનવતી કરી કે હાલ પૂરું થયા પછી એણે મને તાંદોનોવો લઈ જવો અને રહેવા માટે ત્યાં કોઈ ઘર શોધી આવવું.

લાકુન તરીકે કુ લાલકારક બાંધેલું હતો એમ લાગ્યું, કમળ જે ભાગ ઉપરનાં કાળા તરફથી ચારા ગામના-આવિહને સિંચાળાને માટે એક ખટારા નેહી કોલસી પણ આવવાનું કહ્યું હતું. પેલી એવું દયામયું સ્ત્રિત આ વાતથી સ્તિભાગ્યું અને કમળ જની ગયું; કમળ કે એમને પોતાને જ રહેવાને કોઈ સ્વતંત્ર ઓરડી નહોતી. એ અને એના પતિ ઉપરનાં, એની ધરડી માટે પણ એ લોકોએ સાચે રાખવી પડતી.

આશી એ બાઈ મને એક પછી એક એમ એનાં બે સબધીઓને ઘેર લઈ ગઈ જતેમાંથી એકેય ઘરમાં અલગ ઓરડી મળી શકે તેમ નહોતું. મને ધર નહુ પડતી વસતિવાળાં અને શોર-મોરવાળાં હતાં.

કુર્તા ફરતાં અને એક બંધ બાંધેલા નાળા પાસે આવી પહેંચ્યાં. એમાં કાઠું પાણી નહોતું અને એના ઉપર એક નાનકડો પૂલ બાંધેલો હતો. આ રચણ અઘી મને સોંધી વધારે રસણીય લાગ્યું : એમજનનાં જેમણે વહેલો કાંઈ ઉપર ચૂંટી રહ્યાં હતાં એક બાજુ કપીક વધુ હળવું એવું એક મકાન ઊંચું હતું; તમાવડીમાં બતક તરી રહ્યાં હતાં, કોઈ કોઈ બતક કહે ચઢી આવી, પાણી ખંખેરવા પોતાની બાંતને ધુણવી રહ્યાં હતાં.

“તો દહે, આજે ચાંચિયોનાં મળા નોંધકો,” ચારાથી હુંવે કપીક કંઠજવા લાગેલી ચારી ભોમિલજા બેઠી. “વાધા ફક્ત એટલો જ છે કે એવું ધર તમને નોંધક એ તેટલું સ્વચ્છ અને ફાંફળું નહીં લાગે. એ બધું સારી રીતે રાખી શકવી નથી, એની તમિયન સારી નથી રહેતી.”

ચાંચિયોનાનું ધર નજીકમાં જ હતું કંઠી પછીત તરફ ચાર બારીઓ પડતી હતી. બંને બાજુનાં છાંપેલાં લાકડાનાં નળિયાંથી છાંચેલાં હતાં ઉપરની એક નાનકડી બારી જૂની રસિયન પદ્ધતિએ શલ્યગરેલી હતી. પરવું નળિયાં સડી જવા આવ્યાં હતાં. ઘરનાં પાટિયાંના છાંચાં અને એક જમનાનાં સુસૈમિત, વિશાળ બારણાં જૂનાં ધવાથી કાળા પડી જવા આવ્યાં હતાં. અને દરવાજા ઉપરના નાનકડાં છાંપરામાં કાણું પડી ગયાં હતાં.

દરવાજામાં જવાની નાનકડી બારી બંધ હતી. પરવું ચારી સાથેલાંર એ ખખડાવવાને બદલે નીચેથી હાથ નાખી આંગળો ફેરવી ઉઘાડી નાખી. ફક્ત ટોર ન પેલી જાંબ એટલા ખાતર જ એ બંધ રાખવામાં આવી હતી અંદરનો વાડો ખુલ્લો હતો, પરવું મકાન નિરાળ હતું. મુખ્ય બારણાં પ્રવેશતાં જ કોઈ ધમધમવા ચઢવાનાં આવતાં, ત્યાંથી

એક ઈર્ષ વખતના વિશાળ ઝોરકામાં પ્રવેશાતું, જે છેક છાપરા સુધી પહોંચી જ હતો. ડાબી બાજુનો દાદર ઉપરના ઝોરકામાં લઈ જતો. એ ઝોરકા તદ્દન અશ્વજ નેચેલ જ હતો, પણ એમાં બંનેઈ નહોતી. વળી બીજી એક સીડી નીચે ઓંચરામાં જવા માટે પણ હતી જયણી તરફ મકાનનો સુખ્ય ભાગ હતો, જેની ઉપર ચેક્કી તે નીચે ગોપપુર હવે મકાન ધણુ પુરાણું હતું અને એનું બાંધકામ ચળવળન હતું. થૂળ તો શેઈ સોદા કેટું જ માટે જ ધાવેલા એ મકાનમાં આજે તો ફેલ એક સાંઠ વર્ષની એકલવાઈ વૃક્ષ જ રહેતી હતી.

ભયારે હું એની ઝોરકીમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે એ બાર્ડ મનુરેશ માટે મહામુશ્વવાન એવા દુર્ગમ, મેમાં, ફોરેના લુઆં ઝોરકીને રક્ષિતન દળની બંનેઈ ઉપર સુર રહી હતી.

આખામ મકાનમાં કારામાં સારા એવા બારીઓવાળા રિકાશ ખંડમાં, બારીઓ નજીક પાટલીઓ અને ટિપાઈઓ ઉપર, રખતના છોડનાં સંખ્યાબંધ ફૂલં જોડવી ચૂરવામાં આવ્યાં હતાં મુક છતાં છત્તત સાયીસોની નેમ્ર આ છોડવા પેલી એકલવાઈ બારીની એકલવાને દળની બતાવી દેતા હતા. આ છોડવા ફેવેતેમ ફામ્યામ્તવા દતા અને ઉપર તરફથી આવતા નજીવા પ્રકાશને પણ એ છાઈ દેતા હતા. અંગેનીના ભૂચળા પાછળ અર્ધી દકાઇને સુ-ની એ મકાન માલિકશ્ચ રજા સલા પ્રકાશમાં પીળા-ફોળી અને માદલા દેખાઈ એની કુખિયારી આળિા નેતેલ લાગણુ હતું કે લાખી અદ્યોને કારણે એ બારીના સરીરામાં જવાય કશિત રહી નોતોતી.

અને એની સાથે વાત કરવા માંડી, ત્યારે પણ એ બારીવો એવિશિષ્ટ વખરની પધારીમાં માથુ ઢાળીને બાગ્યા તરફ એ રાખી પડી પડી જ વાત કરતી હતી. અંન હું જોલો લોલો એનું નિરીક્ષણ કર્યાં કરતો હતો. ભાડુન મલ્યા બલન એણે ક્યો જ આનંદ બતાવ કર્યો નહીં. ચોતાને લાગુ પડેલી બલકર નિખારીની જ ફિયાદ કરતી રહીઃ “હમણું જ મને રોમનો કુખેલો જાતી થયો. ફર અદિને આલો હુંમેલો

આવતો નથી. પણ ભયારે આવે છે ત્યારે એ ત્રણ દિવસ ચાલે છે. અને એથી હું લોભી થઈ જઈશ નહીં ભારી પાસે જગ્યા બંદર છે. તમે ઈન્ક્રા તો આહો સહી કોષ્ટા છો.”

અને પછી તે બીજાં અનેક દેકાણું બતાવવા લાગી, ભયાં રહેવાથી હું વધારે સખશનિ અને હાફ પામી ચકુ. એ રથલો ભેઈ આવવાંતો એણે અને આમદ પણ ક્યો પરવુ હું તો બરાબર સમજી ગયો હતો કે મારા નસીબમાં આ અધઃસ્તિયા કરમાં જ રહેવાનું લખાયલું હતુંઃ ત્યાં પોતાની ભત્ત ભાગ્યે જ નેમાં ભેઈ કકાય એવો એક અંબિા ચરીસો હતો અને દીવાલને શેલાવવા માટે એક એક ફેમસ આપીને ખાસ ખરીદીમાં જે ભાતલાતની ચિત્રામણવાળાં ચોરદેશ ચોંદારેલાં હતાં, (એકમાં પુસ્તકોની ભરેલોત હતી, ભયારે બીજામાં પાકની લાલુણી વિષેની હસવાએ હતી)

માનિયોના વાલિયેબાએ ફરી વાર આમદ કરીને મને આમમાં થકર લગાવવા ધરેલો અને છતાં બીજી વાર પણ ભયારે હું એને ત્યાં જ પાડેા આવતીને જોલો ત્યારે એણે મને કાઢવાંતો પ્રયાસ માણુ જ રાખ્યો, “બુલ્યો, મને કશું જ આવડતું નથી, હું રાંધી શકતી નથી. આપણેને ફવી રીતે ફાવશે એ મને જરાય સમજાતું નથી...” પરવુ આ વખતે એ લેવતી લોભી વાત કરતી હતી અને મને એમ પણ લાગુ કે મને પાલો ફરેલો ભેઈને એની આંખોમાં આનંદની આછી ચમક પણ આવી ચલેલી. આમતરી વચ્ચે કાલા બાબતમાં તેમજ ઢાળા તરફથી પૂરી પાડવામાં આવનારી ફેલસી બાબતમાં સમજૂતી થઈ ગઈ.

x

x

x

x

x

x

x

x

પોથીમાં એના કામના દિવસો મોધી આપવામાં આવના અને શરૂરી ઉધાર રાખવામાં આવતી.

અને એમ હું માનિયોના સાથે રહેવા લાગ્યો. અને ઝોરામ વરગે ડોર્ષ પાટિયન નખાવ્યુ નહીં. તે આ છુ અને અંગેદી વરગે પુણ્યમાં પોતાની પચારી કરતી; બમારે એ એક બારી પાસે આદો નિતરે લ'ખાવ્યો. બીજા બારી પાસેથી માનિયોનાને પ્રિમ એવા રૂપરના કોરવા પણ એ જગા પુણ્યમાં ખસેડી નાખ્યા અને ત્યાં એક નાનકડું દેખાડે કોરવાવાની બન્યા કરી. આ ચામડામાં વીજળીના દીવા દતા. વાંસી દરમ્યાન ચાલુદીથી અહીં વીજળીની લાઈને લાવવામાં આવી હતી. અખખાદોમાં "હીલીય (સેનિન)ના નાનકડા દીવા"ની કારે પ્રજ્ઞામાં આવતી, પરંતુ ટિસાનો તો આંખો શરીરને "હારના દેવતા"ની જ વાતો કર્યા કરતા.

આમડામાં વસતા ટેટલાક યુખિયા લોડા દહાય માનિયોનાના ધરને ધર જ નહોતા ચણતા, પરંતુ એણે જ અખને તો એ કસદ તોજળ વિધાન દરમ્યાન જરાજર નહય આપ્યુ. દહય હાખડું વસાદનાં પાણી લેકો કાઢવું હતું અને હમ લીમ જેના પગનો પણ અંગેદીની હાંદને સંપૂર્ણ નાકાનિયાળ બનાવી દઈ કહતા નહીં. અલખત, સવારમાં ખાસ કરીને બમારે પુલ્કરી ખાજુએમાં પવન પૂંકાવા લાગતો ત્યારે જતા હંડી લાગતી ખરી.

ખ x x

માનિયોના અને મારા સિવાય આ ધરમાં એક નિલાડી, કેલાક ઉંદર અને ટેટલાક વાંદા પણ રહેતા હતા. નિલાડી પણ ધરડી અને લમડી હતી. માનિયોનાએ એને કેવળ દયાની મારી ધરમાં અવવા દીધી હતી અને એ રહી પડી હતી. એ ચાર પત્રે ચાલતી તો ખરી, પરંતુ મારે લમડાની એને એક પત્ર કાગિલો દતો અને એને સાચવવા એ ભારે કેલકિય કરતી. એ બમારે અંગેદો ઉત્તરી ફૂંકો લગાવતી ત્યારે બીજા નિલાડીઓની જેમ હળવા નિસ્વી પત્રે જમીન ઉપર

નહોતી પડતી, પરંતુ ત્રણ પત્ર એક સાથે પહાડાનો ભારે અવાજ કરતી. એ અવાજ એવો તો કાપકર હતો કે ભાં મુધી હું એનાથી દેવાશે ન હોતો ત્યાં મુધી એ થતાં જ હું ચોક્કો ઊઠતો. આદોલે અવાજ થવાનું કારણ દહાય એ હુંતુ કે એ નિલાડી ચોથા પત્રને બચાવવા પોતાના ત્રણે પત્ર સાથે જમીન ઉપર પહાડતી.

ધરમાં ઉંદર દતા એવું કારણ એ તો નહોતું જ કે નિલાડી એમને પકડી ચમતી નહોતી. તક મળતાં એ પણ વીજળીની અંધે એમના ઉપર ચાલતો અને મોમાં એકાદને પકડીને જ પાછી વળતી. પરંતુ ઉંદરને મુશ્કિલ સંતાઈ રહેવા માટે માનિયોનાની દીવાસોમાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી. જૂના સખના નિસોમાં કોર્ષ કે દીવાશે ઉપર લોલા રત્ન, કોત-છીપાવાં પુલ્ક કોટાડનાં હતાં અને તે પણ એકાદ ધર નેટલાં નહીં, પૂરા પંચ ધર મુધી. પૂંકાના ધર એકબીજાની સાથે તો જરાજર વળગી રવા દતા, પરંતુ દીવાલ ઉપરથી એમડોને થોડા જોયા થઈ ચવા દતા. પંખિયાંએ લાકડાની દીવાલ અને પૂંકાનાં પડ વચ્ચે પડી સેલો જવામાં ઉદોએ પોતાના દર બનાવ્યાં હતાં. એમાં તેણે લહેરથી મદલવા કરતા અને કરી કરી તો ઉંદર છત મુધી દોડના ચડી બતા. નિલાડી એમની આ દોડાદોડને ચુસ્તકારી આંખે નેઈ રહેતી, પરંતુ એ નિમારી એમને પકડી શકતી નહીં.

ક્યારેક તો નિલાડી વંદાને પણ ખાઈ ભતી, પરંતુ એથી એ માંદી પડી નતી વાંદાએ ફળ એક જ વસ્તુની અર્પાદા જળવના અને તે એ કે અંગેદી અને સ્તોડાના ભાખને એમડાના સારમાં સાચા ભાગથી જુદા પાડતા પટિયનને તેણે કદીમ એળગતા નહીં. એટલે અમારા રહેવાના ભાગમાં તેણે કદીલ ફરકતા નહીં; પરંતુ રાત્રે રસોડું વાંદાથી ખમ્પદી રહેવું. બંદરોય એ હુંગરે પાણી પીવા સ્તોડામાં નતો અને જતી કરતો તો આખામ ફરક, રસોડુંમું એડું દેગલ અને દીવાલે પણ એ કાળાં કુચડાના ધરના ધરથી ખદ પદની માલમ પડતી. ધણી વાર હું વાંદા મારવા માટે ચાલ્યાની પ્રયોજ સાળાપરથી એરડેસ પાસર લાઈ

આવતો અને ઠાઈ ખાવાની ચીજનાં લેળવીને જીભન ઉપર પાકરી દેતો. થોડા દિવસ વાંદાનો માસ ઝોછો દેખાતો. પરંતુ માનિયોનાને હંમેશાં ડર રહ્યા કરતો કે કદાચ બિલાડી એ એરી બેરાક ખાઈ જશે તો મરી જશે એટલે મારે વળી એર પાશવાનુ બંધ કરું પડતું અને દરમ્યાન નવા વાંદ ખવડાવે જવા

રાત્રે જ્યારે માનિયોના બર કાપ્યા પડી જતી અને હું મારા ટેબલ ઉપર કામ કરતો ત્યારે દર દર ધૂપના ઠાઈ સમુદના ધુપવાદ જેવા વાંદાના એકધારા સરસમટમાં પૂઠા પાછળ પ્રસન્નપાત્ર થતી ઉંદોની ટોડાટોડીને બવાન પશુ ફૂની જતો પરંતુ એનાથી પશુ હું ટેવાઈ ગયો હતો, કારણ કે એમાં કશું જ બોડું નહોતું, કશું જ અનિષ્ટ નહોતું. એ સરસવાદ તો એમના જીવનનો પુરાવો હતો.

એ જ રીતે હું પુસ્તકોની બેસેલાના પોરતની કટંગી શોભાથી ટેવાઈ ગયો હતો. દીવાલ ઉપર રજૂ રજૂ એ બેલી-ચંપી, પાનદેશવ અને ખીખ અનેક લેખકોનાં પુસ્તકો, એક પશુ સહ એકાદ વગર, મને ટેવાયા કમળ અને હું એવા કરતો. આમ, માનિયોનાના ધરની પ્રવેશ વસ્તુથી હું ટેવાઈ ગયો.

x x

માનિયોના સવારે ચાર-પાંચ વાગ્યે ઊઠતો એની દીવાલ ઉપર ધડિયળ સતારીય વર્ષ પહેલાં ઠાઈ દુધનમાંથી ખરીદેલું. એ દેએલા આમળ દોડતું, પશુ માનિયોનાને એની દિશ નકેતો; કારણ કે એ બંધ તો નહોતું જ પડી જતું અને સવારમાં કપાદેય એને થોડી તો નહોતું જ પાડતું. ઊંઘીને એ સોડાના પડા પાછળની બતી કરતી અને જરાય બવાન ન યાવ એની સંપૂર્ણ કાળજી રાખીને યાનિય અને ખાન-પૂરક બર્મા કામ કરતી : તે એકેથી સમગ્રવર્તી બકરી ટોડવા જતી; (એની પાસે ટોડેશમાં, વજણી સિમીઝી અને તંદી-ચેકેદ ફેંચાડીવાળી આ એક માત્ર બકરી જ હતી. જે પાછી બકરી લાવતી અને તપ્પુ બુદ્ધ વર્ણ વાસણમાં એ ઉઘાળતી : એક એને પોતાએ માટે, બીજી

માટે માટે ને ચીનું બકરીને માટે. એ પછી નીચે બંદારિયામાંથી જતામ કાઢી લાવતી; જેથી નાનામાં નાના બકરી માટે. એની સફેદ મોટા એવા પોતાને માટે અને મોટા ઇંડા જેવા માટે માટે, એમ જુદા પડાઈ. એનાથી મોટા બટાસ એના વાડામાં પાકતા જ નહીં; કારણ કે એનો વાડો રેતાળ હતો, યુદ્ધ પછી એમાં કપાદેય ખાતર નાખવામાં આવતું જ નહીં; અને એમાં કશું વખત બટાસને બટાસ જ લાગ્યા કરવામાં આવતા; જેથી મોટા હાનર બટાસ પાકવાને ઠાઈ સકાર જ રળો નહોતો

એમાં આ સવારના કામકામ અને કાગળે જ લોવા મળતાં. હું મોડો સંદે; સિંચાણનો તકેશ દીક થતો અથા પછી જ ઊઠતો. થોડી આગલ મારતો અને પછી એટલા માળજા ને ઘેટાના ચામડાની બદાર મારું કાઢતો. આ બે ઝોડશ, પચમ કદાએને પક્ષવાનુ જઈન અને નીચે પાસ બેરેલા ટાટની ઝોદી, રાત્રે જ્યારે ઉતરતો ફડો પવન અમારી જનનિત મારીએને અખડાભા કરતો ત્યારે પશુ, અને સારી દેરે આપી રહેતાં ઝાઝા પછી, રમેલાના પડા પાછળ સાવચેતીપૂર્ક ચાલતા માનિયોનાના કામકામનો આહો ખાનિ મારે મને પડતો ને ધીમેથી અને ખાસ તિયારપૂર્ક હું જ એને સંલોધોને બેસતો :

“તુ મોનિય માનિયોના લામરેભના” અને દર વખતે જવામમાં મને પડા પાછળથી એ જ માવાનુ ચાલે સાંજવા મળતા.. બોલાતાં એકતાં એનો સ્મેદાળ બવાન ગળાગણ થઈ જતો - કાઠીમા. પરીકયાઓ કહેતાં પછી વાર જેવો એમિસ અમાન કાઢે છે તેવો :

“આપને પશુ...તુ મોનિય”

અને થોડી વાર પછી પાકો એનો એવો જ અવાજ સંજાગતો; “તમારો નાસ્તો તેવાર થઈ રયો છે.” નાસ્તામાં યું છે તે એ કદી બદલે કરતી નહીં, પરંતુ એ કદાથી લેવું સહેલું હતું : બટાકાનું સુપ લેવું કે પછી જવની રાખ (એ વર્ષે ટોરોચિદામાં બીનું ઠાઈ અનાજન મળતું જ નહીં અને જવ માટે પશુ તમારે કમવું પડતું; કારણ કે

એ જ સસ્તામાં સસ્તો હતો અને લોક કુશરોને ખતમાળવા માટે કાલે કાળા ભરી ખરીદી જતા). અને એમાં ધણીવાર મીઠું જ ન હોય, તો કચોરક એ સહેજ દાઝેલી પણ હોય. એ આરા પેદા ને તાળને ચોટી અને પેદામાં જળતરા જગાડતી.

પરંતુ એમાં માનિયોનાનો દેશ ન હોતો, તોફાનિદંતમાં આત્મણુ મળતું જ નહીં. માંચીનીની જળજ્વલ તબી હતી; ફક્ત મિત્રતેલ નોઈ એ તેલડું મળતું; અને તપાસ કરતાં અને એ પણ જગ્યાએ કે રસિયન હમની અંચેરી રસોઈ માટે સરવલ જારેલી નહોતી : રસોઈ કરનાર વાસલો ઉપર નજર રાખી કાઢતું નથી અને એથી ચારે બાજુથી એને બસાર ચરમી અને એમ બની કાઢતું નથી. અને લાડું કે ઉકે પાણી-યુગથી અમરા પૂરેને બાવી જાડીઓ વાપરતા આખા હરોઃ કારણ કે એક વાર તમે એને વહેલી સવારે સળસાવો પછી આખો સિલસ એના ઉપર ખાવાનું પકાવી કાઢો, પાણી ઉકળી કાઢો, રાજ અરમ કરી કાઢો. અને રાત્રે જાંબ દરમ્યાન પણ એમાંથી હાંકે એળવી યાદ.

× × ×

મને ને કાઈ પીસ્તવામાં આવતું તે બધું જ હું કસાય કસવાદ વગર ખાઈ દેતો. એમાં કાઈક ન ખાવા નેહું-વાળ, કાલસીનો કુકેડો કે વાંદાનો પપ બાવી જાય તો કાલસી એને હું એક જાણુ કાદી નાખતો. મને કદીય માનિયોનાનો વાંક કાઢવાનું મન થતું નહીં. અને એણે બને જ મને ચેતરણી કર્યા નહોતી આખી :

‘જુઓ, મને કદુ જ આવડતું નથી, હું રાંધી કાઢતી નથી આપણને કેવી રીતે કુખરો એ મને જરાય સમજાતું નથી.....’

“આભાર !” હું અતઃકરણપૂર્વક કહેતો.

“હા માટે ! ને કાઈ તમનું પોતાનું જ છે એને માટે ! એ જગ્યાં દેતી અને પોતાના પ્રેમાળ મલકાદ બહે મને ચૂપ કરી દેતી.

અને પછી એની આખી ભૂરી-આંખોમાં નિખાલસ બાવ સાથે એ મને પૂછતી, “અને હવે તારે માટે હું છું રણી !”

‘હવે એટલે કે વાળુ માટે, કાંચ કે હું એરમા ઉપર ફોઈ’ એમ એ જ વાર જમતો. અને આવારે હું સચના પણ શું મનાવવાની આપી કહું : એણે એ જ બાકાડિયું સપ સિવાય બીજું મળતું જ છું હવે તે !

અને એ બધું એ સંધકારી લીધું હતું, કાંચ કે હવે બિઠીનો અર્થ જોઈનામાં નહીં કોયવાનું એ યાખી લીધું હતું. મારે મન માનિયોનાના જોળ મહેરા ઉપરના પુર્યાના સિમલની કિંમત અનેકમણી હતી. હું કેમકા ખરીદવા નેટકા પેસા ભેરા કરી કાચો ત્યારે પણ એ સિમલની તસવીર અડધી લેવાના મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ જ ગયા હતા. કેમકાની કડી આંખ એના તરફ મકામલી નેતા જ માનિયોનાના ચોના બાવ એકાએક તમ ચાઈ જતા અથવા તો વધુ પડના મબીર જની જતા. એક જ વાર જ્યારે એ બારી બહાર મહોલકામાં નેતી કચીક વાત ઉપર મલકી રહી હતી ત્યારે હું એની એવી તસવીર અડધી કાચો હતો.

એ કિથાળામાં માનિયોનાની ચિંતાનો કાઈ પાર નહોતો. એના પેડાકીઓ એને પેન્કન ગેળવવાનો પ્રયાસ કરવાનું સમજતી રહ્યાં હતાં. આ કુનિયામાં એ તદ્દન એકલી જ રહી હતી અને જ્યારે એ મબીર માંકીમાં પડકાવા લાગી ત્યારે એને સમુદયેતરમાંથી પણ બરતરફ કરવામાં આવતી હતી. એને અન્યાય ઉપર અન્યાય થયા જ ક્યોં દેતો. એ મીઠી હતી, પરંતુ એને કાચ માટે અક્ષમ મણવામાં બાવી નહોતી. એણે પત્નીસ વર્ષ સુધી સમુદયેતરમાં મજૂરી કરી હતી, પરંતુ એ સમુદયેતર હતું, કારણાનું નહોતું અને એથી એને પેન્કનનો અધિકાર નહોતો. હવે કમત તે પોતાના મૃત પ્રતિને નામે, પોતાનું ભરણ પોષણ કરનાર ગુમાબા બાલક, પેન્કન આગી કાકે અને કદાચ ગેળવી કાકે. પરંતુ એના પતિનું અવસાન મુકના પ્રાંભ વખતે થયું હતું. એ વાતને, આજે, બાર બાર વર્ષ પીટી ગયાં હતાં. આજે હવે, એના

પતિએ દેશમાં વર્ષ નોડરી કરી હતી અને કેટલું કમાતો-હતો એ બધી વીગતો, ભૂટે મુઠે સચેપથી સેળવવાનું સહેલું નહોતું. અને બધી જ વિવિધાંથી પસાર થવાનું તો વળી કેટલેકલું શરૂકેલ અને માથાકુટિય કામ હતું! એનો ખર્ચ અદિતે, મનોના કે, તજ્જસો રૂબક હયાતો હતો, આંત્રે એ એકબી જ છવતી હતી, અને એને ચાદ કરનાર કેઈ જ નહોતું, એનો જન્મ અમુક સાકમાં થયો હતો—આ બધી જ વાતનાં પ્રમાણપત્ર આપનારા મોર્ષિએ પછીએ બહુ સેળવતે પેન્શન કચેરીએ જવાનું. એમાં કશી ભૂત ન હોય એ ચકાસવા માટે પાછાં બધાં જ કામગીર્મી આમળ સોંકાયા. ત્યાંથી એ અનુર થઈ ને આવે એ પછી જ તને પેન્શનના અધિકારી છે કે નહીં એ તને જાણી રહ્યો.

વળી પેન્શન કચેરી તાલમેળોથી વીમ કિલોમીટર પૂર્વમાં હતી, હજુમાં સમિતિની કચેરી રસ્ કિલોમીટર પશ્ચિમે હતી અને કારખાના-વિસ્તાર સમિતિની કચેરીએ જવા માટે ઉત્તર બાજુ એક હસાર ચાલવું પડે તેવું હતું. આથી પરિસ્થિતિ એાર વધુ કુશલ બની ગઈ. આશરો ખરાબર સખાયા ન હોય—કર્પક શીકુ રહો અણુ હોય કે અક્ષરને માથે લીટી કવવાની નહી હોય—આવી કસો આરે એ લોકોએ નિચારીને એ મદિના સુધી એક કચેરીમાંથી બીજી કચેરીમાં શેલાવ્યા કરી. દરેક વખતે જવા-આવવામાં આખો દિવસ નીકળી જતો. એ હજુમાં સમિતિની કચેરીએ પહોંચતી તો જવાબ મળતો કે “આજે મંત્રી રમ ઉપર છે હજુમાં સમિતિઓના મંત્રીઓને આજકાલ બહાર વધારે જવું પડે છે, માટે કાલે આવજો!” બોલે દિવસે વળી મંત્રી હાજર હોય છે તો એનો રખરડે પ જડતો નથી. એટલે વળી ત્રીજે દિવસે આવવાનો કુશમ સાધ. છે ત્રીજે દિવસે પણ વળી એણે વીલે મેએ પાછી ફરવું પડે છે, કારણ કે એના બધાં જ કામગીર્મી એક સાથે ટકેલાં હતાં ને, એમાં કોઈક બાકિયા રાખીને ખેડા કામળ ઉપર સહી કરી દીધી હતી.

“એ લોકો અને અદીથી તલો થકા જ, ખવવાઆ, કરે છે,

કુખાતિય! ” અર્થથી ન આંદાસેતો અને એ ચારી આમળ ફરિયાદ કરતી :
“ હું હવે આનાથી વાજ આવી ગઈ છું ”

x x x

પરતુ ચોડા વખતમાં જ એ પુત. આનંદમાં આવી ગઈ. અને ચાલ્યું કે પુણ્ય નહી ચકવનું ચોક્કસ સાધન તેણે અવસય શોધી કાઢ્યું છે. તે કામ કરવા ઘાગી હતી એ પાચડો લખિત બટાકા ચોદવા જતી અથવા તો-જરૂરમાં ક્રાચળો ચારીતે કાલસી શોધવા નીકળી પડતી. અથવા તો ટોપલો લઈને જવલમાં દૂર દૂર એર લેવા કરવા ઉપડી જતી કચેરીઓનાં ટેબલોને બદલે આમ છોડવામાં આમળ ધૂંવવાનું એને ચમત્તું અને જ્યારે કારે મોલો ઉપાડીતે પાછી ફરતાં એના ખમ્મા કુખતા ત્યારે પણ માત્રિયોના પુશમિખજ જ દેખાતો; એના સહજ એવા મીઠા રિમતે તે ચકકવા કરતી અને દુનિયા સામે એની કોઈ ફરિયાદ હોય એમ જણાવું નહીં.

“મે એક સરસ શોધ કરી છે, કંઈનાનિય, કાલસી રખાંથી લઈ આવવી એ મે શોધી કાઢ્યું છે. બહુ સરસ જમા છે!”

“પરતુ અને મહેલી કાલસી જ બસ થઈ જશે, માત્રિયોના! એક આખો ખટારો લારીતે તો ચણ છે”

“હદ...તમારી કાલસી! અરે, એનાથી બેગલી તો થાં, ચાસણી હોય ત્યારે કદાચ પૂતની થાય. કાકડતો ક્ષિપાળો મેસે છે અને બારીએ ખટખટાવતો પવન ઘૂમી આવે છે ત્યારે અગ્રેહી તમે ગમે તેટલી બેસેથી સળગાવોને, પણ એ વધારે બેસેથી બધો અરમી બહાર જ ફેંકવા કરવાનો. મારે વર્ષે અમે કાલસીના દગલે કાગલા ભેમા ક્યાં હતાં અત્યાર સુધીમાં હું તજી વાર તો લઈ આવી છું. પરતુ હવે એ લોકો અમને પકડી પાડવા ફરે છે. આમમાંથી એક બાકીને તો એ લોકો પકડી પણ ગયા છે”

પરિસ્થિતિ આ પ્રવાલે; હતી : ક્ષિપાળાનો બચાનક કાકડતો હતોના અણસાર દવામાં કચારતો થ ચતવા લાગ્યો હતો. ચારે તરફ—

જન્મલ દહીં, છતાં કશીય જળતણુ મળવાની શક્યતા નહોતી નહોતી કોલસાની ખાણોમાંથી પોદનામરજોના અવાજ સંભળાતા હતા, પરંતુ એ કોલસા આમજનને તેવવામાં આવતી નહોતી, સાહેબદોશને અને સાહેબોનાં સમસાંધીઓને એ ચક્રિત વહેંચવામાં આવતી કિલ્લિયા, દાકનર અને કામદારોને એક એક ખટારો પૂરી પડવામાં આવતી. તામ્બોવોના રહેવાસીઓના એ કોલસા ઉપર કોણ જ અનિશ્ચય નહોતો અને એ વિશે ઘણી પૂછપૂછ કરવાનો પથ તેમને અનિશ્ચય નહોતો. સમજાવેલો વડો ગામમાં ફરવા નીકળેલા અને લોશને યગતો, એ સુચનાઓ આવતો અથવા તો વાતચીત કરવા કોણ રહેતો એ લોશની સાથે ખીજ ગમે તે માનમાં વાત કરવા તૈયાર હોતો — ફક્ત એક જળતણુ વિશે નહીં, એ વાતથી એ કંટાળી ગયો હતો.

આથી જૂના જમાનામાં જેમ એ લોશ જમીનદારના લાકડાં ચોરી લાવતા તેમ આને દુરંદરમાંથી કોલસો ઉઠાવી લાવતા. આ કામ માટે પંચ-દસ બીઓ ભેગી બળાને નીકળી પડતી, જેવી ગરમી એકાએક લાગે, દિવસ કરવાન જ તેઓ નીકળતી, ઉનાળા દરમ્યાન પોદી શહેની કોલસાં યક્રવા માટે એના ઠેકેઠેએ લગતા કરી ગયે વામાં જાવના કોલસાંની ખાખમાં એ સારું છે કે એને પોદી કાઢીને તરત ખઠાર લઈ જઈ કઠાતી નથી કારણ જેમની ભય ત્યાં મુશી, અને એ રતા ખરામ હોય તો જરૂર પડવા માટે ત્યાં મુશી, એ સુકાતી ચીતાર પેદી જ હોય છે. એ વખતે જ નામકો આવે આવતો એ ઉઠાવી જતી બીતાં હોય તો છ છ અને જો સુકાં હોય તો જા. “દસ ચોસકા તેઓ એક એક કાથળામાં બરી લાવતી, કાથળાનું વજન લગભગ એ પૂર (એક પૂર=૩૬ સલ) નેટલું થઈ અને ઘણી વાર તો એ ત્રણ ત્રણ કિલોગ્રામ નેટલે દૂર સુધી ઉપાડી જવા પડતા. પરંતુ આટલી કોલસાં તો એક દિવસની અંતિમાં ભેળવી અને સિંચાળાના તો પૂરા પાસે દિવસ કાઢવા પડતા રાશિવન દનની લાકડીઓ સવારથી જ અને ‘ડચ’ બહીઓ સાંત્ર સળગાવવામાં આવતી.

“જોળ જોળ વાતો કરવાનો શો આર્થ છે ?” માનિયોના કાઈ અલસ વ્યક્તિને મંત્રીયીને બોલતી સંભળાતી : “લોશ મળતા નથી, તો જે વસ્તુ નથી એવી પાછળ નિષાસા નાખ્યા કરવાથી શો લાભ ? મારી પીઠ ફુપતી ક્યારેય ચડતી નથી સિંચાળામાં સ્તેજ બાડીઓ ખેતરી પડે છે, ને ઉનાળામાં પીઠ ઉપર કાથળા ઉપાડી લાવવા પડે ઉધિરના કસમ ખાઈને સાચુ જ કહું છું હો !”

ઓઝો દિવસમાં એક કરતા વધુ વાર કોલસો ઉઠાવી લાવવા જતી નસીમવતા દિવસોએ તો માનિયોના છ છ કાથળા ઉઠાવી લાવતી. એણે મારી કોલસોને દયદો બદલી દેખાય એ રીતે કુચો હતો, જ્યારે જોરથી કોલસો એ પાછળના રસ્તાની હેઠળ સતાવી દેતી અને રાત્રે એના ઉપર બચ્ચુર પાટિયું ફાંપી દેતી

“જે એ લેનારોને પ્રદેશ ન આવે તો એમની બિંદીમાંથી તેઓ એને શોધી કાઢવાના નથી.” કપાળ ઉપરથી પસીને લૂકતી માનિયોના સલાતા અક્ષતાં બોલતી.

કોલસા પોદી કાઢવા માટેનું દુરંદર થું કરી લાકવાનું હતું અને બચ્ચુરમાં પ્રત્યેક ખાણ દીઠ એક એક ચોરિયાત તો રાખી શકે તેમ નહોતા. અને લાચુ ક એ લોશને એમના હેવાલોમાં ઉત્પાદનના મોટા મોટા આકાશમાં બતાવવા પડતા. અને ઘણી આટલીને ભૂમિ ધઈ ગયે, આટલી વરસારમાં ધોવાઈ ચક્ર એવી એવી ટુકડાની બતાવવી પડતી ધણી વાર તેઓ ચોરિયાતે ચોરી દેતા અને ગામમાં પાછી ફરતી ઓઝોને પકડવાનો પ્રયાસ કરતા. પરંતુ સ્ત્રીઓ કાથળા ફેલાવી ફેલાવીને લાગી ફરતી. અથવા તો કાઈ ફરિયાદ કરતુ ને એમથી ધોલકની ઝડપીઓ લેવામાં આવતી તેઓ જોરાયલી કોલસો અંચ કાચગિયાં કરતા અને અવાલતમા કામ ચલાવવાની ધમકીઓ આપતા. એથી થોડા દિવસ પાસેઓને આ ધધી અંધ પડે, પરંતુ કિમીઓ બેસતાં જ, પાસેઓ પ્રધારતે સ્તેજ ચાડીએ ખેતરી નીકળી પડવા વચર રહી શકતી નહીં.

આનિયોનામાં-ચોરા વધુ રસ લેતાં હું બોઈ કાઢ્યો કે રસોઈ કરવા કે પર સંભાળવા ઉપરાંત કોણે શેખરનાં બીજાં પશુ ધર્મી કામ કરનાં હોનાં-એ ચોનાનું દરેક કામ અને એને એનો યોગ્ય સમય મનમાં નક્કી કરી રાખતો અને સવારે જ્યારે જ્યારે એનો ત્યારે આખા શિવસંગ કોણે શુ મું કરવાનું છે એનો એને જાતનર ખ્યાલ રહેતો કેલસી અને ખાણેમા દેશદેશો પોદી કાઢેલા હૂંકાં ઉપાડી લાવવા ઉપરાંત, શિયાળા માટે સોર આથી આથીને ચોરી ચોરી બરણીઓ ભરી રાખવા ઉપરાંત, (જ્યારે જ્યારે એ જોઈ તે ચને ખાવા આપતી ત્યારે ત્યારે દંકર કરતી, "ક્રિનાતિય, જરા તમારા દાંતને કસત આપો!"), ખટાકાં બોકવા ને પેન્કન માટે આટઆટલા આદા ખાવા ઉપરાંત, કોણે ચોતાની ચડી-સોદે બહારી માટે કપાકરી ધાસ પશુ શોધી લાવવું પડતું.

"તમે શાય કેમ નથી રાખતાં, આનિયોના !" રસોડાના પકાઈની બારી આગળ, એનાં ગંદાં કપડાં પહેરીને જાહેલી આનિયોના આરા દેખ સારે નજર મળી, મને પરિચિત સખખવા ચડી જતી :

"જારે, ક્રિનાતિય, બહારીલુ દૂધ અને પૂરવું થઈ રહે છે જો હું ગાય રાણુ તો એ શોખ જ વખતમાં મને તે માસ આખા કરને ખાઈ જાય. રેખને લાઈન ઉપરનું ધાસ કાપવાની મનાઈ છે, કારણ કે એ રેખવેડું છે! જંગલનું ધાસ પશુ ન કપાય, કારણ કે એ જંગલખાતાનું છે; સમુદ્રખેતરમાંથી પશુ એ મને ન મળે, કારણ કે એના સ્થળ તરીકે એ લોકો અને ગણતા નથી, અને જે લોકો સભ્યો છે એમને પશુ કિયલો જેસી ભય ને જરૂર પડવા અડિ ત્યાં સુધી એમાં કામ કરવું પડે છે. અને ત્યાં સુધીમાં તો ધાસ જમડી ભય છે એવા ધાસને મું કરવાનું જ જૂના જમાનામાં તો લોકો બારકીનાગામા, જૂન-ગુલાઈ દરમિયાન જ્યારે ધાસ મીડું અને સમાર હોય ત્યારે જ, પસીનો પાડતાં કામ કરતા અને ધાસ સફરોને નીજી બતાવો મરના...."

આંતો અર્થ એટલો જ કે એક નાનાકડી મુઠાલ બહારી માટે ધાસ મેળવતાં પશુ આનિયોના વાજ આવી જતો. વહેલી સવારે તે દાંતરડું ને કાણેલા લઈને નીકળી પાતી અને જે ને સ્થળેએ ધાસ હોવાનું એની જાણમાં હવ તે બધાં સ્થળેએ-ખેતરોને શેડે શેડે, સડકોની આગુત્તાનું અને કાલકીની ખાણે વચ્ચેના ટેકરાઓ ઉપર એ લાટકતી જ્યારે એનો કાલેલા બારે લોકા ધાસથી ચિત્તાર મરાઈ જતો ત્યારે તે માંડ માંડ એને ઉપાડતી ઘેર પાળી ફરતી ને વાકામાં સંકળવા નાખતી એક કાલેલા ધાસમાંથી એક બારા બેટકું તીરણુ તેજાર થતું.

એના સમુદ્રખેતર ઉપર નવેક વડો નિમાયો હતો, જે શોખ વખત 'હેલાં જ સહેરમાંથી આબો' હતો. કોણે આલતામાં પહેલું કામ એ કહ્યું કે જે લોકો કામ કરવા અમકા હતા એમની વાડીઓની જમીનનો વિસ્તાર કરી નાખ્યો. આનિયોનાની રોજા જમીનમાંથી પશુ ફક્ત ૧૫ યુઠા જ રહી-વાડતી પેલી મેર ૧૦ યુઠા પડતર પડી રહી હતી છતાં જ પરવું જ્યારે એમને ત્યાં કિસાનોની તંગી પડી, અને જીએ કામ કરવાના એમના કનકારમાં મકકમ જ રહી ત્યારે સમુદ્રખેતરના વડાની પત્ની આનિયોનાને મળવા આવી. એ પશુ સહેરની રહેવાસી હતી અને જલુ મળ્યું મળતી ખાઈ હતી. એના ટૂંકા, કાળા, આંધરકાંટને લીધે તથા ધમકોભરી હાંફેને કારણે એનો દેખાવ થોડો-કાંઈ લશ્કરી બ્વક્તિ જેવો લાગતો. 'ગડુ ચોર્નિ'નું !-જેવા કક્કા ઓપચારિક નિધિ વચર જ એ કરમાં પ્રવેશી ગઈ અને આનિયોના સાથે કક્ક નબરે તારી રહી. આનિયોના ચકારાઈ ગઈ.

"તો હવે, નિસદર વાસિલેબના, " એરતા વાની પત્ની શન્દો જોખી બેખીને જોવા લાગી. " તમારે સમુદ્રખેતરને મદદ કરવી જ પાશે તમારે આલતી કાલથી આવવું જ પડશે."

આનિયોનાનો કસ્યલિયલો ચહેરો આઘા વિમતથી સહેજ વધુ કસ્યલિયલો બન્યો-એ કામના બદલામાં એ શોખ કમું મહેનતાણુ

આપી સહ તેમ નહોતા એ વાત કહેતા વાપની પત્નીને થતી મુંઝવણ જાણે કે એ કાળી ચર્ચ હોય તેમ “કલે...પણ...” માત્રિયોનાં જોવા-
લીન આવના જવાણુ આપો, “મારી તજિગત જરાય સારી નથી રહેતી
અને આમ તો હવે હું તમારા કામથી બંધાયેલી પણ નથી...” પણ,
પછી પોતાની શ્વ સંધારી લેવા ઉતાવળે કહી નાખ્યું, “મારે કયે
વખત આવવાનું !”

“અને તમારો પાવડો લેતાં આવજો !” વાપની પત્નીએ કોને
સંભળા આપી અને પછી એ ચાલી અર્ધ એ ચાલતી હતી ત્યારે કોનું
કંક કંક રહેલું ફરકાવું અવાજ કરતું હતું.

“વિચાર કરો !” બ્યારણું બંધ કર્યા પછી માત્રિયોના જમડી,
“પાવડો પણ તમારો પોતાનો લાવજો ! જેમમાં કોમની પાસે પાવડા
નથી તે પૂરેપૂરીય નથી. અને મારી પાસે મારા પાવડાને દાંચો બેસાડી
આપનાર કોઈ મણુસ નથી !”

અને પછી સંજ્ઞા એ આ વાત ઉપર સ્વગત જમડાતી જ રહી :

“દલીલ કરવાનો શો અર્થ, છંદનાનિય ? મારે કામ કળા જનું જ
નોંધે, વધી ફક્ત એ છે કે ત્યાં કામ જ એ રીતે ચાલે છે કે કેવળ
વખત જમડાવા જવાનું છે ત્યાં બધા કામ કળા આવે છે કે થરે પાઈ
વળવા એ જ સમજવું નથી. ત્યાં આવતી પાઈઓ પોતપોતાના પાવડા
ટેકનીને બસ ઊભી જ રહે છે અને ત્યાર પાછાનું કારખાનાનું બૂમણું
વાગવાની વાદ જોવા કરે છે. અથવા તો કોણ કેટલું કમાયું થા તો
કોણ કામ કરવા આણું છે તે કોણ નથી આનું કોની ચર્ચા કર્યા કરે
છે. નેતે હું કામ કહું છું એ જિને તો ત્યાં કોઈ એક હંદેય કાદવ
નથી. ફક્ત ‘અહીં, શેડી જ વારમાં જમવાનો વખત થશે—’ મુ
અંખાડી ચર્ચ પણ ગરુડ—’ એવી વાતો જ બસ...”

વળતી સવારે તે પોતાનો પાવડો લઈને કામ ઉપર ગયેલી અર્ધ.

પણ કોને કોણું સમજાવેલું કામ નહોતું. કોઈ દરનો સગો

કે કોઈ પડોશી સંજ્ઞાના આ રી ચલેતા અને કહેતા, “કલે જરા
અમારા કામમાં હાથ દેવા આવજો, માત્રિયોના ! આપણે બટાકા કાઢ-
વાનું પતાવી દેવું છે.”

માત્રિયોના ના પાડી ચાલતી નહીં, એ પોતાનું કામ મુલતવી
રાખતી ને પડોશીને ચદદ કરવા દોડી જતી. કામ કરીને તે
પાછી ફરતી ત્યારે છર્પાના લેસ ચામ અણસારા વખર તે બોલતી,
“ઝોહ, છંદનાનિય, કોની વાડીના બટાકાનું છ તમે નેકું હોય તો !”
એ જોઈ કાદવમાં થ એક જમડી ચળ હતી, મને સોચેલું કામ છે.
પૂરું કર્યા વખર રહી ચાલી જ નહીં; જમડાવાના સમ એ પૂરું કયું
ત્યારે જ રું છોડવું.”

આમ, માત્રિયોનાની સદા વખત મારમાં ભાગ્યે જ કોઈ વાડી
જોવાતી, તાલ્તોયોની મહિલાઓએ કોની જરાયર શોષ કરી હતી કે
એક બાઈ માટે પોતાની કોમકોની વાડી કાઢાણી લઈને બોલતી એ
વધારે મુશ્કેલ કામ હતું, અને એમાં વખત પણ વધારે લાગતો; બ્યારે
છ બાઈએ ચળીને હલે જોતાય તો એમને મારે વાડીમાં સોડી
નાખવો પ્રમાણમાં ઘણી વધારે સહેલી હતી. આથી લોકો તરફથી માત્રિ-
યોનાને કહેણ આપ્યા જ કરતાં

“અજા, તો તમે કોને (માત્રિયોનાને) મજૂરી આપો છો ?”
કુ ઘણી વાર પૂછતો

“એ મજૂરી તો લે જ નહીં તે ! કોને માટે અમારે ખાસ પ્રયાસ
કરવો પડે; એ બોલે ક્યાંક જોતી હોય ત્યારે એના ખિરસામાં સરકાવી
રહી પડે”

માત્રિયોનાના નસીબમાં ગીચું પણ એક ત્રાસદાયક કામ આપ્યા
કરવું અને તે એવાળિયાને ખવાવવાનો એવો વારો આવતો, એક
એવાળિયો કાનર, છતાં બહેરો-મુઝો હતો; બ્યારે બીજા એવા લાજ
ટપકતાં મો વડે સતત બીડી ફૂંકવા જ કરતો, ને કે દર દોઢ મહિને
માત્રિયોનાને વારો આવતો, પરંતુ એ વખતે કોને સારો એવો બચ

કરવો પડેતા. એ જન્મશય્યા પોશ્ય માછલી ખરીદી લીધી અને માખણનો પથ્ર ઇટલી ઉપયોગ કરતી—જે તીલે એ પોતે કદીય ખાતી નહોતી. ગોવાળિયાને ખવાડવા બાળતાં એકબીજાને ટપી જવાની ચાકાચરસોખા ગામની સ્ત્રીઓએ આવેલે ચાલ પાડી દીધી હતો.

“દરેકજો અને ગોવાળિયાથી તો આપણે દબેલા એતાજ રહેલું નોંધ્યું, ” માનિયોના ચોખવટ કરતી, “જે એમને કંઈક વધિય પડી જાય તો એ લોકો અજાણ ગામમાં તમારી નિંદા કરતા ફરવતા ”

“અને જ્યાંથી સુરેશીભરી નિર્દેશીયાં અવારનવાર માંદગીના ગંબીર કુસંકાઓ પથ્ર ખાવી જ નતા. જેમણે રિવસ માનિયોના લેલી ચર્ચ ચકતી નહીં, અગેરી આગળ લાંબી ચર્ચને પડી રહેતો. એ ફરિયાદ કરતી નહીં, ભણસતી નહીં અને હાલતીયાલતી પથ્ર લાગે જ. એવા ફિવેસોએ માનિયોનાની ખાસ બહેનપણી અને બાળસખી માથા મકરીની સંભાળ રાખતી અને અગેરી પેટાની આપતો માનિયોના પોતે કમુ જ પાનીપીતી નહીં, કમું મગતી પણ નહીં તાજનોવોમાં વસાહતવા દવાનાની સ્ત્રી-દાકતરને બોલાવવો એ નવાઈની વાત કહેવાય અને તેમ લોકોને કુશળી કરવાનો વિષય મને એવો. ” એ પોતાની બંદને કુ શાઈ અમોર સમજા બોલી છે ! ” આજ છતાં એમનાર માનિયોના માટે દાકતરને બોલાવવામાં આવી સ્ત્રી-દાકતર પુકાંથી બાતો પચુ ખરી, પણ પછી એ માનિયોનાને હતો ફરતો “યાવ ત્યારે જાતે દવા આને આલવાઈ” કહીને માલી મઈ માનિયોના કરતેફરતો મતા અનિચ્છાએ ત્યાં મઈ પણ ખરી, એનું કદીર તપાસવામાં આબુ તો એ બધાં કાળજીમાં હરશ્વની હોરિટલ ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યા. ખસ એ ચર્ચ તો થયું, પછી એ વિશે કમુ જ સલામતુ નહીં એને મારે અમુક અરો માનિયોના પોતે જ જવામદાર હતી

પરંતુ કામ એની રાહ બેઠું અંદકી પચુ, એટલે, થોડા જ રિવસમાં પાછો માનિયોના કોઠીને કામે વળગી જતી સંજ્ઞાતમાં ધીમે ધીમે તે પછી પહેલાની જેમ અડપણ એ કામ દવા બંદી પડતી

“તે મને જવાબીમાં નોંધ નહોતી, ઇમાતિય, હું મને તેલો બારે કાચળો ઉપાડી ચકતી. ખંચ પૂડ તો મારે મન કોઈ વિકાસમાં નહી. મારા સક્કરા કહેતા, ‘માનિયોના, તુ કેચારેક પીડ લાગશે’ માહું બેડવામાં ચઢક કરતા હું ક્યારેય મારા બેઠને બોલાવતી નહોતી અમારો થોડો લશ્કરી હતો, જેનો તે બેડો ભોરાવ ”

“લશ્કરી થોડો એટલે ? ”

“લશ્કરમાં એ લોકો અમારા થોડા હાઈ જતા તે ખદસમાં અમને બીજા દવાયલા કે કોવા આપી જતા. આ થોડો દવાયલો હતો, પરંતુ ધર્મી કરતાં યહો ભોરાવ નીકળેથી તો એક વાર તો એ સ્ત્રીને માડી સાથે સંધિ લગાવ બધી જ ભાગ્યો હતો મરદો તો એને લોકોને વડેતો ભેઈ બાતી ફરવા, પરંતુ જે સમામ પછી લીધા બને એને થોભાવો મરા સોગમ, સાલુ કહું હું, હો અને લોકો એને પેટ કરીને એટ ખવાડતા અમારા માંમમાં લોકો થોડાને બારાવર ખવાડે પીવાડે થોડાને જે પેટ કરીને એટ મળે તે તો પછી મને તેલવા બારનેય એ ન મળુકારે હો”

પરંતુ માનિયોના રહીતી તો બીકણ જ. એને આગની બીક લાગતી, લીજળ પડવાની બીક લાગતી અને કાઈક કારણસર એને દેવની પણ બીક લાગતી.

મારે મેરેસતી જવાનું થયું ત્યારે ગાડી નેચારેલકાથી બાંધી, ખાપ ર, થોડા ડોળા મદતી ને પાટા ધમધમવાતી મને તો બહુ કે તાવ જ હતો આગ્યો મારા પથ્ર ધૂળવા લાગ્યા. ભગવાનના સમ, સાલુ જ કહું હું હો ! ” પોતાની જ વાતથી આશ્ચર્ય પામતી હોય તેમ માનિયોના ખલા ચલાવતી.

“એનું કાણું કોં કોણું ભેઈ એ, માનિયોના, કે લોકોને દિલ્હી જ આપવામાં નથી આવતી.”

“દિલ્હિ બારીની તો વાત જ ના પૂછ્યો, બાઈ સાંખ ! એ લોકો અમને ફરટકલાસની દિલ્હિ વળાવવામાં માગતાં હતા અને ગાડી

ઉપવાસની તો લેવાંતી હતી ‘અને દોઢદોઢ કરતાં ઠાકવળી કરતાં; ‘મહેસાણાની ફરીને અમને દિલિટ આપો.’” અરજી તો ડબ્બાનાં ડાપરાં ઉપર ગઈ ચા પહોંચીને અમારા હાથમાં એક પુલ્કા બાસ્કેટ-વાળો ડબ્બો આવી ગયો અને અમે ટિફ્ટ વગર જ અંદર ધૂસી ચર્ચા અંદર જઈને નેચું તો ડબ્બાના ડબ્બા બસ આવી જ—તમે પાટલી ઉપર નિંતિ સુઈ સેકાં એટલા. એ નિર્દય પાલિકા, મૂળા અમને દિલિટ જમ નહોતાં આપતા એ જ અને તો સમજવું નથી...”

આમ છતાં, દિવાળી બેસતાં સુધીમાં માનિયોનાની સ્થિતિ અમાઠીના કરતાં ધણી સુધરી ચક્રી હતી. આખરે એ લોકોએ એનું કોશી ડબ્બાનું પેન્શન પચ્ચ મજુર કર્યું હતું. આ ઉપરાંત એને રાણા તકડી અને મારી પાસેથી સો એક રૂબાસ નેરલ્સ મળવા લાગ્યું હતું. ટેકલાક પેરોશીઓન જોની કંઈ પચ્ચ કરવા લાગ્યા હતા.

“દમ, હવે માનિયોના અમર રહેવાની! એથી વધારે પૈસા ને એને મળે તો આ ઉમરે એનું શું કરવું એનીમ બિચારીને સમજ ના પડે!”

માનિયોનાએ પોતાને માટે કિનના નવા નોડા કરાવ્યા હતા. એક નંદુ બલ્કિન પચ્ચ ખરીદી લાવી હતી. એની કતક દીકરી કોતરો વર, જે ચોક્કસીમાં એક જન-ફાર્લસ હતો એણે એને રલ્લે કામદારો માટેનો એક જૂનો કપડો આપ્યો હતો. એમાંથી માનિયોનાએ પોતાને માટે એક કોવરોટ પચ્ચ કરાવ્યો હતો. ગામડાના પુલ્કિના દરદરે એ કોલના કાપ નીચે મારીવાળું અમર મૂકી આપ્યું હતું. એથી માનિયોનાએ એની સાક વર્ષની બિંગ્લીમાં કપારેય નહોતો પહેર્યો એવો અદ્યત્ત કોવર કોટ એ ખરી રહ્યો હતો.

રિયાળાની અપવચમાં માનિયોનાએ પોતાની ઉત્કર્ષિના માટે ખસો ફરસ બચારીને પૈસા કાઢના અમર વચ્ચે સોવી લોધા અને એથી એ ખુન ખુસ થઈ.

“હવે મારી ચિંતા કઈક મટી, કંઈનાલિય!”

હિસેબર પૂરો થયો, જન-ધુઆરી પચ્ચ પૂરો થવા આવ્યો. એ બે સહિતા માનિયોનાને મોંઘીની કુમલો નહોતો આવ્યો. હવે તે સંજના અવારનવાર માસાને ત્યાં બેસવા જતો. તેઓ જ તે યરજનુખીનાં બી ચાવતાં વાતો કર્યા કરતા. એ મારા કામકામને ધ્યાનમાં લઈને સંજના પોતાને ત્યાં મહેમાનોને કડી વ બોલાવતી નહોતી એક દિવસ, એપ્રિલીના તહેવારના દિવસે કું જ્યારે કાનાએયો ઘેર આવ્યો ત્યારે માનિયોનાને ત્યાં જમણ ચાવડું હતું. એવી ત્રણ બહેનો જમવા આવી હતી એમનું મને એજળખાજ કાવલામાં આવ્યું. બધી બહેનોમાં માનિયોના સૌથી મોટી હતી. એની બીજી બહેનો એને “નાન-નાન” કે “નાની” કહેતી. હતી આત્મર સુધી અમારા ધરમાં એની બહેનો લાગે જ કરજી હતી—કદાચ એમના મનમાં એવો ડર હતો કે માનિયોના “કોઈ મારી બેસે તો!”

મરદ એક અશુભ જનાવે માનિયોનાના એ દિવસના ઉત્સવની મજા મારી નાખી. પાંચ વરડું (વરડું = ૩૫૦૦ ફટ) ઉપર આવેલા દુલ્હામાં તે ‘પલિંગ જન-મ’ના વિધિ માટે ગઈ. બીજાના લોહાએ નેરે એનો લોરો પચ્ચ તેણે મૂક્યો. વિધિ પૂરો થતાં જ બધી સ્ત્રીઓ પોત-પોતાના લોરો પાછા લેવા ધણધણી કરવા લાગી માનિયોનાની આજળ તો ઘણી બધી બાઈઓ હતી. હવે માનિયોના પહેલી તો ખરી, પચ્ચ ત્યારે કોતો લોરો ત્યાં નહોતો. બીજે કોઈ લોરો પચ્ચ ત્યાં રહી ગયો નહોતો. બધે કે સેતાન ઉઘાડી મરો લોચ તેમ આજો ને આજો લોરો જ ગૂમ થઈ ગયો હતો.

માનિયોના બધી બાઈઓને પૂછી વળી, “છારીઓ, તમારામાંથી કોઈએ એ જૂલથી બીજાનો લોરો તો નથી ઉપાડી લીધો ને?”

કોઈનીય પાસે એ નહોતો. ત્યાં થોડા છોરાઓ ફરતા હતા અને ધણી વાર તેઓ આવી તોફાન કરતા હતા. માનિયોના ઉઘાસ ચિતે થઈ પાછી ફરી.

એમ તો ન જ કહી શકાય કે માનિયોના અદ્યત્ત આસ્તિક બ્યમિત

હતી. ફેમા એ એક વ્યાસન ખાઈ હતી અને એને વધુમાં વધુ શ્રદ્ધા હોય તો મન્ય વહેંચેમાં જ હતી. સેન્ટ જોહનના અપવાસને દિવસે વાડીમાં ન જવાય, નહિ તો બીજા વર્ષે રમુ જ ન પાડે. વટાવિયો આવે તો જનજીવે કે ક્યાંક કોઈએ જોઈ દેખી જાય તો સગવડ કે કોઈ મહેમાન બારણાં વગેરે તમારો પત્ર આવી જાય તો સગવડ કે કોઈ મહેમાન આવશે. ફેમા એ એક વખત દરમ્યાન ક્યારેય મેં એને પ્રાર્થના કરતી કે કોસની નિશાની સૂંઘ કરતી જોઈ નહોતી પરંતુ કોઈ પણ કામ કરે કર્યાં તે “કારવાન જાહેર” એમ અચૂક જોતી અને ફેમાના જવા નીકળતો ત્યારે પણ “કારવાન તમારું” સ્વચ્છ કરે “એમ કહેવાનું ક્યારેય ન ચૂકતી. કદાચ તે પ્રાર્થના કરતી પણ હોય, પણ તે મૂંઝી મૂંઝી, કદાચ એને સદાય યતો હોય એ કારણે અથવા તે મને દરેક ન થાય એટલા માટે દિવસો ઉપર રૂઝિયા પડી રહેતી. સામાન્ય કિસ્સોમાં એ અમારામાં જ રહેતી, પરંતુ કોઈ મોટા નહેવારના જનસભુ વખતે કે કોઈ ધાર્મિક રિવસની સવારે માનિયોના એમની આગળ નાન-કરો દોરો હતી.

એના અભરમાં એના લગ્નની બિલાડી કરતાં જ ઓછાં પાપ હતાં બિલાડી તો ઉદરેય મારતી.

હવે જ્યારે એનું જીવન વધુ સગવડથી વીતી રહ્યું હતું ત્યારે માનિયોના વધુ ધ્યાનપૂર્વક મારે રહેલો સંભળવા માંડી હતી. અલગત, એ એક રહેલો વસાબો હતો માનિયોના એને ‘પીકર’ (૨૫૦૨) કહેતી.

રહેલો ઉપર જ્યારે કોઈ નહુ જ ન સોધાવાની જાહેરાત થતી ત્યારે માનિયોના સંસારમાં જાણતી સંભળતી : “જ્યારે તે ત્યારે કઈ નહુ, જસ નહુ ને નહુ જ. આજના લોકોને જસ જૂની વસ્તુ ગમતી જ નથી. તે પછી એ જાણતી આપણે નાપીયુ ક્યાં.”

નિમાન દારા નિયારણની વાવણી હત્યા અંગેનો એક કાનૂનીય રહેલો ઉપર આવતો હતો. એકેડી ઉપર પછી પછી માનિયોના એ સંભળી

રહી હતી. ભાણી એ માથું ધુણવતી બોલી કહી, “વાહ રે વાહ, લાઈ-સાઈ, મને તો લાગે છે કે એ લોકો ભોમશી એકેને તો સાવ નાપુદ જ કરી નાખશે—કાં તો સિમળાને કે કાં તો ઉનાળાને.”

એક વાર રહેલો ઉપર ચાલીવાળીનાં રાજિયન લોકોનો વાગી રહ્યાં હતાં માનિયોના મણી વાર સુધી એ સંભળતી કહી રહી, પછી જાનપૂર્વક-પોતાનો મત ઉત્તરાર્જી બોલી : ‘નિયમ’ જ્યારે કોઈએ એને એમાં આ મોટો નથી જ.”

“તમે એમ ન કહી કહો, માનિયોના... એક વાર કાનિયો બસ-જર સંભળો.”

કોઈ વધુ વાર એ સંભળતી રહી અને વળા બોલી કહી, “જોડી વાત. આ અમારા લોકોને દાળ જ નથી ને ! એને અવાજ પણ એ જનારો કાઢે છે.”

વળી એક વાર એણે પાછો બોલમોટોનો કાર્નકમ સંભળ્યો. એ વખતે રહેલો ઉપર જિનકાનાં મોટા વાગી રહ્યા હતાં સામા દાળમાં અવાજમાં આવા જ એક લોકોના-મોટા સંભળ્યા પછી, માનિયોના એક એક એનું સ્તોત્રમું કપડું અચળની સંસારમાંથી ખસાર દોડી આવ્યો. એનો મહેરો લાલ મધ જોયો હતો અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં હતાં.

“આ મોટો જગજર અમારા જવાં છે.” એ જાળમને કારો જોડી.

આમ માનિયોના એને ફેમા એકેની જાણી રેવાઈ ગયાં અને એકેની-જાણી અસ્તિત્વ અને જિવુ હતું તેનું સ્વીકારી લીધું એ કદીય મારે નિયે અંતમાં મોટો પૂજો અને પરજાન કરતી નહીં. એનામાં ઓ-સદજ કુદવ હતું જ નહીં કે પછી એ જાણ સમજદાર હતી એ તો કોણ જાણે, પરંતુ એક વાર પણ એણે મને પૂછ્યું નહીં કે હું પસંદગી હતો કે કુંવારો. તાલતોયોની પછી જ ઓઝો એને મારે નિયે પૂછ્યા કરતી. એ ફેમા એટલો જ જવાન આપતી : “તમારે જાણવું છે...તો તમે જ એને પૂછો.

મહાશ્વ કરતો. ઘેર કરવા આપેલું લેસન કરી લાવતો નહીં. પરંતુ સૌથી ખરાબમાં ખરાબ વાલ તો એ હતી કે એને દર વર્ષે ઉપલા ક્લાસમાં ચંદ્રેશ દેશમાં આવતો, કારણ કે અમારો જિલ્લો અને પરવત્ત તો આખોય પ્રાંત, અને આજુ પાજુના પ્રાંતો, પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓની ઊંચી સંખ્યા માટે વિખ્યાત હતા. આથી અમારી શાળાએ પણ એનું પરિક્ષામંત્રિયું રાખવાનો પ્રસાસ કરવો જ પડતો. અન્તોરશ્વ પણ અન્ત-ખર સમજી ગયો હતો કે માસ્તરો ભલે ને મને તેટલા એને ચકારાવે, આખરે તો એને ઉપસા વર્ષમાં ચંદ્રેશ જ રેવાના છે એટલે પોતાને કશું જ શીખવાની જરૂર નહોતી, એ અમારી ચેનલ્ફને હમી કહતો. આમાં વર્ષમાં ભણતો હતો છતાં એને દશાંક પર્થવિન સહી આવડતી નહોતી કે એક થા ખીમ પ્રકારના ત્રિશણને ઓળખી શકતો નહીં. આ વર્ષના પહેલાં જે સમ દરખાન એ પાસ થવાની ક્લાસી ખરાબર નીચે જ રહ્યો હતો અને ત્રીખમાં પણ એની એ જ રિયનિ આશુ રહેવાની હતી.

પરંતુ જ્યારે, આન્તોરશ્વના પિતા કરતાં હાદા જેવા જ વંશુ દેખાતા આ અર્ધ અધ સંજ્ઞન નમ જનીને મારી પડે આખા છે ત્યારે મારે એમને કેવી રીતે કહેવું કે વર્ષેથી શળા એમને આ બાજતમાં છેતરાતી રહી છે, પરંતુ હું એમને છેતરી શકું એમ નથી, કારણ કે મારે આખા વર્ષનું કાવિ બનાવડું નથી, મને જૂદા કે મોડાલિયા બનવું નથી, મારા કામ કે મારા ધધાને બંદી લમાડવો નથી.

ધણી વાર કપી હું એમને ધીરજ પૂર્વક સમજાવતો : કો કે એમને હોદ્દો સાથ જ રોકે હતો. એ વર્ષ તેમજ શાળામાં જુદાણ જ દાંકરે રાખતો. એનું રહસ્ય વારંવાર તમારે તપાસના રહેવું જોઈએ અને આપણે બંનેએ એના તરફ ખૂબ જ કસકાઈ ગાજવી ભેંસીએ.

“તમને ઠીક લાગે એટલા કડક થાજો, મારતર,” એમણે પોતાની સંમતિ આપતાં કહ્યું, “હું પણ એને હવે ■ અંકનારિયે કટકારું છું.” અને મારા હાથ ભારે છે.”

વતો કરતાં કરતાં મને માદ આખું કે માત્રિયોનાએ એક વાર મને આન્તોરશ્વ બાજતમાં ભલામણ કરી હતી, પરંતુ એ વખતે એ તેણે શું કહ્યો થાય એ મેં પૂછવું નહોતું અને એની ભલામણ પ્રજાણે કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી હતી અત્યારે માત્રિયોના રસો-કાના બાંધ્યામાં મૂકા અરબદાર જેમ કોમી હતો જ્યારે કુદરેઈ મિત્રો-ગોત્રિય (પેલા સંજ્ઞન) આ બાજતમાં કેમ થાય છે એની તપાસ કરવા ફરી પાછા મને બળશે એમ કહીને વિદાય થયા એ પછી મેં માત્રિ-યોનાને પૂછ્યું, “આન્તોરશ્વ તમારો શું કહ્યો થાય એ હું સમજી શકીશ, માત્રિયોના !”

‘મારા જેટલો દીકરો થાય,” દૂધે જ જવાબ આપીને માત્રિયોના બકરી રોકવા ચાલ્યો મદ.

વિચાર કરતાં મને જાન થયું કે આ કાળા વાળવાળો મજબૂત મનનો વૃદ્ધ પુરુષ માત્રિયોના ગૂંમ ચોરેલા પનિનો વ્યાર્ધ હતો.

એ આખીય લાંબી સર્જન એમ જ પસાર થઈ ગઈ, પણ માત્રિ-યોનાએ આ બાજતમાં એક સજ્જ પણ પછી ઉચ્ચાર્યો નહો. પરંતુ એણે રાત્રે, જ્યારે એ વૃદ્ધ બાજતમાં વિચારવાનું મઠી વાળને હું મારે કામે એકી ગયો હતો અને એને કોરકામાં વધાના સરસાદ અને દીવાલ ઉપરના ધરિણની જોગવાઈ દરેક સિવાય સ પૂર્ણ ક્ષતિ મત્તી રહી હતી ત્યારે, માત્રિયોના એના અધારિયા ખૂણામાંથી એક-એક બોલી કહી, “તમને ખતર છે, કુઠનાતિય, એક વાર હું એમની સાથે લગભગ પરજવા સુધી આવી ગઈ હતો.”

માત્રિયોનાનું અસ્તિત્વ જ હું તો જુદી ગયો હતો. એવું અસ્તિત્વ સ્વપ્નતો કહેા અવાજ ક્યારનોતર સંજ્ઞાતો અધ થઈ ગયો હતો—ત્યાં એકાએક, ભણે દહમ એ વૃદ્ધ એને પરજવાની ઠેકણ કરી રહ્યા હોય એવો એનો અસ્તર અવાજ અંધારામાંથી ધસી આવ્યો. ‘હું સમજી ગયો કે આખીય સંજ્ઞ માત્રિયોનાએ ફક્ત આ વિચારમાં જ ગાળા દરી.”

એની ચીંપેદાલ પચારીમાંથી એ જાળી થઈ અને બહુ ચોતના સળેની પાછળ પાછળ ચાલી આવતી હોય એમ ધીમે ધીમે મારી પાડે. આવી કું પુરકોમાં પાછળ ફરી ત્રણ અને ચે, ચાત્રીનાને બુદ્ધા જ સ્વરૂપમાં પહેલી વાર બાંધ.

રમરના દોડવાનું જગલ ધરાવતા અમારા જોરડામાં જતની ન્તી નહોતી. તેમજ દેવ મારી મોટ-શુદ્ધ કરતે પ્રકાશનું વર્ણન દેકતા. કું જોના ઉપરથી આંખ ખસેડીને બમારે જોરડાના નાકોના બાસમાં નબર ફેરવતા ત્યારે જોરડા જાંખા લાલ રંગનો, અર્ધ-અધારિયે બહુલો. સદાના દિક્ષા એવા માનિયોનાના માલ ઉપર એવી જ લાવી ફરી વળી હોય એવું મને દેખાયું.

“ચેદિમની પહેલાં એ મારા પ્રેમમાં પડેલા...એ એમના મોટા ભાઈ થાય....ત્યારે મારી ઉપર જોરડામાં અને ફોરેની તેરીસ હતી... આ જ ધરમાં એ લોકો રહેતા. એમનું પોતાનું જ આ ધર, એમના નાપાએ બંધાવેલું.”

આપોઆપ જ મારી નબર જોરડામાં ફરી વળી જાંખા લીલા પૂર્ણ ચોંટાડેલી, ઉરોએ સમતુર મેદાન ખનાવી મુકેલી, સડતી દીવાલ વાળા આ ભરી પુરાણ, પૂજિયા મકાનની જગાએ, તાલ જ પોલીસ કરેલાં કંપારતી લાકડાની, તાજ જ રંગનાળા હિમારત જોએ જોઈ અને પાર્કિંગના માર્ગની મજેદાર ખુલ્લો પથ અનુભવી

“એમ જ પછી શું થયું ?”

“એ ઉનાળામાં અને સાથે ઉપવનમાં ફરવા જતાં,” એ મન અવાળે બોલી, “અત્યારે બન્ના ધોડાને તમેલો છે ત્યાં ત્યારે સુદર ઉપવન હતું એ લોકોએ એ માધી નાખ્યું...કું” એને પંજુવાની ના હતી, હિમાલિય, ત્યાં જન્મી સાથે લડાઈ ફાટી નીકળા એ લોકો ફોરેને લક્ષરમાં પકડી ગયા.”

એના શબ્દો સંકળતાં જ, મારી નબર સમક્ષ ૧૯૧૪નો નીલા, પીળા અને સ્વેતરંગી મેલોથી મથમપનો જુવાઈ મહિનો તરી આવ્યો.

હજી તેા આશાજ્ઞા સ્થાન, પ્રસન્ન હતું, છૂટાછવાયા વાદળો તરી રહ્યા હતાં અને લોકો પસીનો ચાડતા લાજણી પતાવી રહ્યા હતાં; ત્યારે ખરે, દાતરું મુશીને ચાલતા જેવા દમ્બા વાળવાળા ‘હરકમલસ’ને અતે નાજુમાં બારો ઉપાડીને ચાલતી મુલાખી ચહેરાનાળો એક છોહરીને બતાવે કું કહવાનામાં જોઈ થયો અને ખુદના આકાશ-હેળા બેઠાં જીવોની રમકટ ભમતી પથ સંભાળી—એવાં ગીતો આને યંત્રોથી ધમધમતાં પેતરોમાં તેા ડોઈ જ માલ લકતું નથી.

“એ લડાઈમાં ગયો અને અહીં જ યાઈ ગયો. ત્રણ વર્ષ કું” એની રાહ જોઈ તે મેસી રહી છતાં એ છુટતો હોવાના પથ કયા વાવડ ચલ્યા નહીં...”

ચાત્રીયોવાનો જુના જર્જરિત સ્કાફમાં બંધાયેલો જાળ ચહેરો મારી સામે મંડાઈ રહ્યો હતો. મારા ટેબલ-સે પના આજા પ્રકાશમાં જોવા એને જોતાં, યતે લાગ્યું કે એના ચહેરા ઉપરની યાકરી, બેડાળા હરથલોગો અદભૂત થઈ રહી છે અને ડાહ્યા લાજનક નિર્ણય કરવાની પણ આવી પડતાં લાજલીત બનેલી એક સુદર ધ્રુવતી એ બની રહી છે.

હા.....કું બધું જ નરાખર જોઈ યકતો હતો..... જ્યો પાન ખેરવતાં હતાં, ખરફ પડતાં ને પીખળતાં હતાં, લોકો ખેડતાં, વાવણી કરતાં ને લણતાં ફરી પાનખર આવતી ને ખરફ પડતાં ત્યાં ક્રાંતિ આવવી પડો. વળા બીજી ક્રાંતિ થઈ અને આખીય દુનિયા જીધીચતી થઈ ગઈ.

“એ લોકોની ચા મરજી પામી અને ચેદિમ અને પ્રેમ કરવા લાગ્યો. એ કહેલો કું અમારા ઘરમાં આવવા મંજૂરી હતી ને, તેા આવ્યા એ મારા કરતાં એક ત્વેં નાનો હતો. અમારામાં એક કહેવત છે : ચોમાસા જીવતાં પરજો તે સમજુ છોહરી, ને બર ઉનાળે પરજો તે મુખ્ય ! એ લોકોના ઘરમાં કાચ કરનાર માણસોની જોડ હતી. મારે પરજો

જવું પડ્યું... 'સેન્ટ પીટર્સ' હિને અમારા લગ્ન કિર્મી અને હિપા-
ગર્મ સેન્ટ નિમિશ્વાસ દિનની આસ્પર્શ એ એટલે કે ફાદર્ફ પાછા
આત્મા તેઓ હંગેરીમાં કેદ પકડાયા હતા."

માનિયોનાએ આંખો ઘૂંટી.

ફાદર્ફ જ બોલ્યો નહીં.

એ બારણા તરફ ફરી—અલ્લે મારણમાં ફાદર્ફ એવું હોય તેમ
—અને બેલી, આ બારણામાં એ આવી બેઠા ફાદર્ફ હાથેટ વીસ પાડી
ભરી. અને એમનાં ચહેલાં ભેટી પડવાનું મન થયું.....પણ ફાદર્ફ એ ન
હરી થઈ એ બોલ્યા, "ને એ સજો લાઈ નહોત તે મે તમને મનેને
ફાદર્ફથી આટલી નાખ્યું હોત."

ફાદર્ફ બેલી માનિયોનાની હતાશાએ અને કાચે મારી નબર
સમક્ષ આપું ચિત ખડું ફરી ઠીક : એ બારણા આગળ અધારમાં
બેઠો છે...ને માનિયોના સાથે એણે ફાદર્ફે બેઠાનો છે ..

પણ થોડી વારમાં માનિયોના સ્વસ્થ થઈ ગઈ. અને એક પુરુ-
શને ટેક વાંટી વળી, દોતલ અવાજે પોતાનો વાત એણે આગળ ચલાવી :
" અરે પ્રભુ ! પ્રભુ પ્રભુ ! એ બિચારો મારો પ્રેમો ! મારમાં ધણીય
છાકરિયા હતી, પણ એ પછાવા તૈવાર નહોતો કંઈક છુ. 'ફુ' તો
તારી જ નામધારી, બીજા માનિયોનાને શોધતો ફરીય અને એણે એ જ
મળું. બિચોગાથી માનિયોના નામની જ એક છાકરીને પરણી આબો.
એ લોકોએ પોતાનું મકાન પણ બધાવ્યું અને આજે ય એમાં જ રહે
છે. તમારી નિશાણે જતાં એ લોકોનું ઘર રસ્તામાં આવે છે "

એમ વાત હતી ફાદર્ફ અને સમગ્ર પુરુષ બીજા માનિયોનાને તો
મેં પછી વાર જોઈ હતી. મને એ ગ્રામી નહોતી. આ માનિયોનાને
મળવા તે ધણી વાર આવવી અને પોતાના પતિ વિરુદ્ધ ફિરિયાદ કર્યા
હતી : 'એ મારે છે. એ ફાદર્ફ છે. એ મારી પાસે મારી નાખે એણે
મકાનવેરુ' રસલે છે.' એ રડવા બેસી જતી ને રડવા જ રહતી. એના
અવાજમાં એક પ્રકારની ભયજનક ફફટા હતી. ફાદર્ફ એ જોની

માનિયોનાને પાંદો અને આટલો બધો ફાદર્ફ હતો એ જાણ પછી
આ માનિયોનાએ આંખોસ કરવાનું કહ્યું કારણ એણે નથી, એમ
મને લાગ્યું.

"એણે તો મને એટલેય વાર મારી નથી." થોડુંક જિવે વાત
કર્તા માનિયોના કહેતી, 'મને તે માણસ સાથે એ કપાલેય મારા-
મારી ફરી બેસતો, પણ મને તો એક વાર પણ નથી મારી...અલગત
એક વાર એણે બનેલું .. મારી નજીક સાથે મારે મગડો થયો અને
એણે મારા કપાળમાં ચમકો માર્યો. ફુ ટેબલ ઉપરથી ફૂટીને જોની યઈ
મઈ અને રાડ પાડી ઉઠી : 'ભિખારી, તમારા જ ગળામાં એ બરાસ
ભય ! તમે ચૂસકાઈ મરો ! ' અને સીધી જંગલ તરફ જાપડી ગઈ.
ત્યાર પછી એક વાર એણે મને હાથ અપાડ્યો નથી."

ફાદર્ફને પણ આ માનિયોના ગુમાવવા બદલ આંધોસો કરવા જેવું
ખાસ રહ્યું નહોતું. પેલી માનિયોનાને એ જ બાળકો થયા હતા. (અમારો
આન્તેરકા એમનિ જ એક, સૌથી નાનો, આખલો.) અને એ બધા
જ કુળ્યા હતા. જ્યારે આ માનિયોના અને થોડુંકમાં બધા જ બાળકો
કશીય માંની વચર મરણ પામ્યા હતા, એક પણ પુરા તબીબનાય
કુળ્યું નહોતું.

'એક દીકરી એવીના જન્મ ત્યાર જન્મી હતી, પરંતુ એને
નવમ્મી ત્યાં તો એ મરણ પામી ... 'સેન્ટ પીટર્સ' હિને અમારા લગ્ન
થયા હતા અને મારા છઠ્ઠા બાળક એલેક્ઝાન્ડરને પણ એ જ દિવસે બસે
દેનાબો."

આખાપ મામને લાગ્યું કે માનિયોનાને જરૂર ફાદર્ફના સાપ
લાગ્યો હતો.

અને પુરુષ માનિયોના ફાદર્ફ પણ એણે જ માનતી. એ વારપૂર્વક
પોતાનું ચાલુ કુલ્યતને કહેતી : " મને ખરેખર સાપ લાગ્યો હતો. લોકો
મને એક સાખી પાત્રે લઈ ગયા, જે સાપ દર ફરી આવતી. એ મારી

સાથે ખાંસી ખાતી, ચંચળ કણ્ઠની બેસી રહી ને કહેવા લાગી, 'હજાર્જી જ સાપ દોશા રૂપે દેહેડો મારી તારામાંથી નીકળીને નાસશે.' પંજુ કહ્યું નીકળ્યું નહીં..."

x

x

x

અને પાલ્લીના પ્રવાહની જેમ વર્ષો વતી ચાલ્યા.... ૧૯૪૧માં સપ્તાવાળાએ ચેકિમને હોદ્દામાં પકડી રખા. એ વખતે તેઓ કાશ્મીરે ન લઈ ગયા, કારણ કે એની આંખો ખૂબ જ નજીબી પડી ચર્ષ હતી. અને કોટા ભાઈનું પહેલાં સુદમાં જેવું થયું તેવું જ નાના કાર્કમું બીબન માં થયું. એ અદસ્ય થઈ ગયો, એનો કાઈ પતો મળતો ન હોતો વધારામાં એ કદી પાકોમ ફેરો નહીં. એક વખતનું ભયું ભાઈનું ઘર વેરાન થઈ ગયું, જૂનું ઘર સઘવા લાગ્યું ને કદી કદી ફુલિયામાં સાવ જ એકઠી પડી ગયેલી માત્રિયોના છુદી થઈ ગઈ

આપી એણે બીજી માત્રિયોના પાસે, ઠોર માર ખાતી માત્રિયોના પાસે, એનું એક બાળક હાથ લેવાની માગણી કરી. (એની નસોમાં ફોરેઈનું સોહો હતું એટલા માટે દશેર) અને નાનામાં નાની દીકરી કીરાને હાથ લીધી

દસ વર્ષ સુધી એણે એ બાળકને, પોતાનાં મરણ પામેલાં માળખોની યાદમાં, પોતાની જ માનીને, પોતાના ધરમાં ઉઠેરી પછી, હું અહીં આંખો એના થોડા જ વખત પહેલાં, એણે કીરાને એરુસ્તીના એક કુવ ને એક ન-કુલિર સાથે પરજાનીને વળતી દીધી હતી આ અવરથાએ માત્રિયોનાને ને કાઈની મદદ મળતી હોય તો એ ફક્ત એક આ લોક તરફથી આવતી નહતી અને અમુક એકાદસ પ્રકારની મદદ માન હતી : કપારેક કપારેક થોડી ખાંડ કે કપારેક એ લોકાએ કુકર કાપ્યું હોય તો એનું થોડું માંસ.

x

x

x

કાપમી માત્રિયો પિરાની અને મયુ હને ઝાંડું દાર નથી એવા અનુભવ કરતી માત્રિયોનાએ પોતાની ચિંતકત્તું વીલ કરી રાખ્યું હતું :

ઉપરથી એરડો એણે કીરાને આપ્યો હતો. એ એરડો બાકીના મકાન સાથે માન એક પાટિયાના મગધી જ નોડાપલો હતો, બાકી બીજી રીતે તદ્દન અલગ અને ત્ર્યંત્ર હતો. બાકીના આખા મકાન વિશે એણે દેહ કશે નિર્ભય કંઈ ન હોતો. એની ત્રણ બહેનોની એના ઉપર નજર હતી.

એ સંતે માત્રિયોનાએ મારી આગળ દિલ બોલીને બંધી વાત કરી. અને દહેસા બને છે તેમ, એણે પોતાની બિદગીનો અદસ્ય પ્રવાહ મારી આગળ એક વાર બંધત કરી દીધો, પછી તો એ સતત વહેતો જ રહ્યો

કીમ એરુસ્તીથી બચી હતી. છુદો ફોરેઈ ખૂબ જ ફિકરમાં હતો. એરુસ્તીમાં જનીતો પોટ મેળવવા અને એનો કમલે ભળવો રાખવા એ લોકાએ એના ઉપર મકાન જેવું તો જીલું કર્યું જ પડે. પરંતુ કલાલ લાકડું તો મળતું જ નહોતું, પછી એ લોકા એ બાધી શુના વડે માત્રિયોનાના મકાનનો ઉપરો એરડો એ માટે બરાબર કામ લાગે એવો હતો કીરા પોતે કે એનો પતિ એરુસ્તીમાં પોટ મેળવા જેટલા આપર નહોતાં એટલો આપર અને આશરો છુદો ફોરેઈ થઈ ગયો હતો.

તે વારંવાર માત્રિયોના પાસે આવવા લાગ્યો અને કાપડો બતાવીને દયાથી કરવા લાગ્યો કે માત્રિયોનાએ મયુ પહેતાં જ, દસખાં ને દસખાં જ, વેચે એરડો કીરાને સોપી દેવા બેઠેલો ત્યારે ફોરેઈનું શુદ્ધ જ સ્વરૂપ ભવા મળ્યું. અમ્મદાર એ એક જ ધકકે મગી પડે એવો લાકડોને ટેકે માંડ માંડ ચાલતો ડોસો નહોતો રહ્યો. પીકના કુખાવાને લીધે સહેજ વોશો ચાલતો હોવા છતાં એનું કાંડું તો હજી ફરાવર જ હતું અને સાદ ઉપરની ઉમર છતાં, એના વાળ પણ જવાન માણસ જેવા જ ધાડા અને કાળા હતા; ઉપરાંત અત્યારે એ ગરમ મિલબજનો અને હઠામથી પંજુ દેખાવા લાગ્યો.

એ રાતથી માત્રિયોનાની જીંધ જીડી ગઈ હતી. આ બાબતમાં નિર્ભય કપાનું એને માટે સુરેક હતું. ઉપરનો ખાલી પડી રહેતો એરડો કીરાને વીલમાં આપી દીધેલો જ હતો. પરંતુ ચાલીસ યાલોસ

વર્ષથી જે, છાપરા હેઠળ તે રહેતી આતી હતી એ 'છાપર' તોડી નાખવામાં આવે એ વિચાર જ એને મારે અત્યંત પીડાતી થઈ પડ્યો. આરે, મારા જેવા એક ચામુચી બાફતને એ લોહા આ ચરુનું છાપર તોડી નાખીને પાટિયાં ને વળીએ ઉપાડી જાય એ વિચાર દુઃખદાર સાચો, તો આત્રિયોનાને તો એમાં એની સમસ્ત બિંદીઓ અંત જ દેખાય એમાં શી નવાઈ!

આમ છતાં ને લોહા આ હાથમ્હ પડ્યોને બેઠા હતા તેઓ તો બરાબર ભજીતા હતા કે આત્રિયોના ચરુ પહેલાં જ એનું ધર એ લોકને તોડી લઈ જવા દેશે.

✱ ✱ ✱

અને એમ દેસુઆરી મકિનાની એક કપારે ફાઈલ એના દીકરાઓ ને જમામકા સાથે પંચ કુદાડી લઈને આત્રી પહોંચ્યો કુદાડીઓના ધા સંભળાવા લાગ્યા અને એમી કદાતાં પાટિયાં કડકકડી બોલાવવા લાગ્યા. ફાઈલની આંખો ઉતાલેળે ચમકતી હતી એની પાંક સદેજ વગેલી રહેતી, છતાં પાટિયાંના કમસા ઉપર તે કડપભેર ચઢકીતર દરતો હતો ને સાંધોએને ફેરંદાને ધૂસખારામાં પાડતો જતો. વર્ષો પહેલાં, ભારે એ કિશોર હતો ત્યારે, એણે ને એના નિતાએ અળાતે આ ઉપેલો એરડો, એ સોયા એરડો હોવાથી ખાસ, એને મારે જ, એની પત્ની સાથે રહેવા માટે, જમાવ્યો હતો અને આજે એ પેત ને હાથ ફેર રીતે એને ઊત્તરિનિજીલ કરી રહ્યો હતો અને બીજા મેઈના વઢામ્યાં બહાર દસથી બવા માટે એનાં પાટિયાં ફાટ્યાં છૂટ્યાં પાડી રહ્યો હતો!

દીવાલનાં તથા છતનાં પાટિયાં તોડી મટીને તેમણે ઉપરના એરડાને અને સાથે સાથે એની નીચેના ભડકિયાને પણ નેસ્ત નાબુદ કરી નાખ્યાં. આત્રી નીચે ગાછી વડી ચેલેલો એક એરડો અને બીજો ને થોડા ભાગ ઉપાડો થઈ મથે એને એ લોકેએ પાતાળ પાટિયાંની દીવાલ બંધી આપી, દીવાલમાં રહો મથેલી ફરોની એમણે, કચી પરાવા કરી નહો. દેખીતું જ હતું કે એ લોહા કાઈ જાંબનારા નહોતા, લાંબ-

નાચ હતા. અને વધુમાં એમ ચાનતા હતા કે આ ધરમાં રહેવા માટે આત્રિયોના હવે કાઈ કાંઈ જીવવાની નથી.

ભારે પુરુષો ચમકન તોડવાના કામમાં પડ્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓ કરાળ ભ્રમર કરી રહી હતી, કદરુ છે લેલુદા તો ખુબ જ મોથિા અળેલો હતો. કદા મોરડો-વિતતરમથી એક પૂર ખાંડ લાઈ આવી હતી અને આત્રિયોના મધરાતે એ ખાંડ અને થોડી બાટલીઓ છાનીમાની કરાળ બતાવનારને ત્યાં આપી આવી હતી.

જુધા સાંકડા બહાર કાઢીને દરવાજા સામે ખડકવામાં આવ્યા અને જમાઈ એંછન-ફાઈલર એ ભરવા માટે ટ્રેકર લેવા એરુસ્તી મથે.

પરંતુ એ જ દિવસે બરફનું મોડું તોફાન આત્રી પડ્યું. આત્રિયોના આવા તોફાનને "કાળમુળો રાક્ષસ" કહેતી. પૂરા એ દિવસ અને જે ગત આ તોફાન વીંઝાયા કહ્યું, મરજ્યા કહ્યું; રસ્તાઓ ઉપર બરફના મોટા ધર ભંભી થયા લોકોએ ખાંડ દરતા સાકે કર્યા ને એકે એ ખટારા સાંક પસાર થયા ત્યાં તો વાતાવરણ ક્રોધાએક ગરમ થયું ને એક જ દિવસમાં ચારેકાર બરફ પીગળવા લાગ્યો. હવામાં લેબ-વાળું ધુમ્મસ તરવા માગ્યું ને બરફને વીંધતાં કરણાં કસકસ કરતાં વહેવા લાગ્યાં. રસ્તાઓ ઉપર ઘૂંટણ સુધી ધૂપી જવાય એટલે મોટા જાડવ ભળી પડ્યો.

✱ ✱ ✱

તોડી પાડવામાં આવેલા ઉપસા એરડાનો ભંધાર ભરવા ટ્રેકર ઉપર એ અઢવાડિયાં પછી આત્રી રાક્યું. એ બધા વખત આત્રિયોનાં જાવરી બ્યારી ફરતી ફરતી હતી. એને અરવરય થવાનું એક ખાસ કારણ તો એ હતું કે એની ત્રણે બહેનો આવીને એની સાથે અમી મઈ, ઉપેલો એરડો અમ અત્યવશી સોંપી દેવા બહલ એને મરખ કરી મઠા અને હવે બિંદીઓમાં તેજા એની સાથે બેલવાની નથી એમ કહીને નાલી મઈ લગભગ એ જ અરસામાં એની લંમડી બિલાડી ક્યાંક બાળી

અર્થ ને પછી પાછી દેખાઈ ન્ નહોં. આ બધી બીનાઓ એક પછી એક ડ્રોપ્લેર બની અર્થ અને માનિયોનાના હેમાને એક વધુ આધાર આપી અર્થ

ઉપર ચડી હંડી પડના લાગી ને કાલ્પિયા રસ્તા સુધાવા લાગ્યા. પછી તાડો પશુ નીકળ્યો ને લોશ આનંદમાં જાવી ગયા આગલી રાત્રે માનિયોનાને એક મનમગ્ધ સ્વપ્ન આવી અર્થ હતું. સ્વપ્નમાં એણે સંકલ્પ્યું કે જૂના પ્રકારની હાથસાળ ઉપર કામ કરતી ડાઈ બંકિનો કું-દેરો હોવા માગતો હતો. (કામના બે અંપડામાં હજી હાથસાળ ચાલતી હતી. લોશ એના ઉપર બરહટ ધાળવા વર્ણતા હતી) માનિયોના સહાય પૂર્વક હતી અને બોલી, “એક બે દિવસ ચોળી ભાંગે, કંઠનાતિય, ઉપના ઝોરાનો કાટમાળ ખસેડાઈ ગયા પછી, હું મારી યાળ ગે હવીક મારી પાસે એક છે એ તો તમે બલ્કો છે. હું એ યાળ ચલાવતી હોઉં એવો ફોટો પછી તમે પાડી લેજો, ભગવાનના કામ.”

જૂની હબના વાતાવરણમાં ફોટો પડાવવાનો વિચાર એને દેખાતી રીતે ન્ પૂન્ય ગમી ગયો. ક્ષિપ્રજાળે ચક્રવર્ણો અર્ધ ધરની હવે નાની બની ચૂકેલી એસરીની ખારી ઉપર આછો લાલ પ્રકાશ ફેરવતો હતો અને એ પ્રકાશ પરાવર્તિત થઈને માનિયોનાના ચહેરાને ઉગ્રા આપી રહ્યો હતો. ન્ લોશિનો અતારાખા વિદ્યુલ હોય છે એમના ચહેરા પર પ્રકાશ ન્ રહે છે

સાળાઓના નમતે પહોરે પાછા ફર્યો ત્યારે કાઝ આગળ કઈક ધમાલ ચાલતી લાગી. ટ્રેક્ટર વડે ખેંચાતી એક વિદ્યાળ રસેજ માડી ઉંધારતી લાકડાથી વિકાર ખાદ્યાઈ ચૂરી હતી અને હજી ઘણાં લાકડાં બરવાનાં બાકી -લી ગયાં હતાં છુદ્ધ ફોટોના કુડખીઓ તથા એમણે મકામમાં બેલાવેલા માલસેએ અળાને બીજી એક દેથી રસેજ માડી પેલો ગાંડોતી પાછળ બાધવા મોકી હતો. એ લોશ માંડાની નેમ, સારા પેલા મળવાની કાગતના હોમ કે પછી બદલામાં સરસ મિજાગની મળવાની હોમ ત્યારે, નેવાં ઉછરાટથી લોશ કામ કરવા લાગે છે એ રીતે

કામ કરી રહ્યા હતા એ લોશ એક બીજાને રાડો પાડતા હતા ને કામ-સોમે દલીલ બાજી કરતા હતા.

બંને ગાડીઓને એક સાથે બાધીને ખેંચી બન્ની કે જુદી જુદી એ બાળતમાં એમની વચ્ચે ચતોદ્ધ બીજો ઘર્ષ ગયો હતો. ફાઈર નો એક દાકોશ (ને લગેડો હતો) તે અને એછાન-ફાઈર બનાઈ એવી દલીલ કરના હતા કે બંને ગાડીઓ એક સાથે નહોં ખેંચી બવાસ; કારણ ટ્રેક્ટર એટલો બેજ ખેંચી શકે નહોં. બનાર, ગોળખટોળ ચહે-રાવાળો, કશવર ટ્રેક્ટર-ફાઈર બાર આકાશવિમાસ વાળો હતો. એ એના કઈયે અવાજે કહી રહ્યો હતો કે હું ફાઈર છું, હું ન્ ખડું ભણ્યું. હું બંને ગાડીઓ સાથે ખેંચી લઈ જઈશ એનો ઉદ્ધાર રસ્તે સમજતો હતો. એક તો સમજૂતી પ્રમાણે, એછાન-ફાઈર એની સાથે બધા લાકડાં ખસેડવાનું ભાડું ન્ કરાવ્યું હતું; ફેગ ડીક કરાવ્યું નહોતું. અને બીજું, એક રાતમાં પચીસ કિલોમીટરના બે આંદા કરવાના અને પાકું મુગ રથને પહેંચી બનાવું એને માટે અસંભવિત હતું. સવારમાં તો એણે ટ્રેક્ટર પાછું ચેરબના પહોંચાડી દેવાનું હતું, કારણ કે જા કામ માટે એ ત્યાંથી ચોરી છૂપીથી આ ટ્રેક્ટર કાઢી લાવેશો હતો.

છુદ્ધ ફોટો પશુ એ ન્ દિવસે કાટમાળ ખસેડી સેવાય એ માટે અર્ધશિશ્યો લામતો હતો એણે બાર પૂર્વક આયું દલાવ્યું ને એના દીકરાઓ કબૂલ થઈ ગયા. આમળની મળખૂન રસેજ માડી પાછળ એ લોશને ઉતાવળે તૈયાર કરેલી પેલી દેથી મારી બાધી દીધી.

આ બધા આણસો વચ્ચે માનિયોના પશુ ગાભરી ગાભરી ફોડા-ફોડા કરતી હતી અને ગાડીમાં લારકુ ચડાવવા લામતી હતી. એકાએક માડું ખ્યાન અર્થ કે એણે મારુ જઈને પહેલું હતું અને પાટિયાને ચોટલા કાલવા એની બાધી એકી કરી નાખી હતો. અને એ ન અર્થ અને એ એને એ હતું પશુ ખડું. જર્જરી ન સાથે માર્ગ સંસ્મરણો સ્કે-ળાયલાં હતાં. માર્ગ કુંખના દિવસોમાં એણે અને મરમી આપી હતી. આ પહેલી જ વાર હું માનિયોના ઉપર ગુસ્સે ગયો.

ચાત્રિયોના અકારાર્થ અર્થ : “ જો કમનાન, ભગવાન, ” એ બોલી
છી, “ મારું મન જ કામ નથી કર્યું. ” એ ઉતાવળમાં જ એ પહેરી
લીધું. ”- અને વિચાર સરખાવે ન આવ્યો કે એ તમારું હશે. હું દિલ્લેરી
હું, ઈંગનાતિય !”

અને એ કાઠી નાખીને એણે યાવના લટકાનો દીધું.
લાકડાં ખસારી ચૂક્યાં. એ કાચે લાગેલા બધા ચાણસો અમરમટ
કેતા મારા ટેવના આગળથી પસાર થયા અને રસોડાના પડા પાછળ
અદૃશ્ય થઈ ગયા. ચોડી વારમાં અને આસનેા ધીરે ખડખડ અને
વચમાં વચમાં બાટલીનો ત્રણકાર સંકળવા લાગ્યો. પછી પેલા લોહાના
અવાજને પછે ચોટા ને ચોટા થતા થયા ને વધુ ને વધુ અર્ધ વચરી
ખાડી સંકળવા લાગી. એમાં ચોટામાં ચોટા લગાડ ટ્રેક્ટર-ફાવર
લાગતો હતો કરાખની વાસ મારા કુધી બીડી આવી. પરંતુ પીચનો આ
- કાર્મકમ લાગી આસો નહીં બંધાડું થવા આવ્યું હતું એટલે બધાને
ઉતાવળ હતી. બધા છટા પડવા લાગ્યા. સૌથી પહેલો ટ્રેક્ટર ફાવર
બહાર આવ્યો એ ધુસ અને ઉશ્કારણેલા લાગતો હતો. એ છન-ફૂ-
વર જમાઈ, ફાઈવે ને લગડો દીઠો અને એના એક લગાડે ટ્રેક્ટર
સાથે ચેરુસ્ટી બંધાના હતા. ફાઈવે ફાઈવે પાડી પાડીને, એને દીઠીક
બાખતમાં સીધો કરવા ધસતો હોય તેમ, લાકડો ટેકતો ઉતાવળે ચાલી
વધી હતો. લગડો દીઠો સીમેટ સળસળવા મારા ટેવના પાસે ચોળ્યો
અને એકાએક જ અને કહેવા લાગ્યો કે ચાત્રિયોના કાકા મારે એના
દિલમાં ધૂન જ રતેલ હતો ચોડા વખત પહેલાં એ પરચો હતો ને એને
ત્યાં ઉમર્યા દીઠો અવતરો હતો. ત્યાં કાઈએ એના નમ્રમી ધુસ
પાડી ને એ વાલ્યો ગયો. બહારથી ટ્રેક્ટર બેઠવાની ધરેસડી સંકળાઈ.
બધા ચાલ્યા ગયા પછી, ચાત્રિયોના સ્તેશચાર્યા બહાર નીકળી
આવી. એ મારું કુણાવતી ચિત્તાકારી નવને પેલા લોહાને બતા બેઈ
રહી. એણે પેતાણું બર્ફાન-પહેલું હતું ને માથે રમકાઈ નાખી હતો.

બાણુ! બહાર જતાં જતાં એ અને ઉદ્દેશીને બોલી : “ શા મારે એ લોહા
એ ટ્રેક્ટર ભાડે ના કરી લાગ્યા? કમનાન નાલો !”

એ પછુ બંધાની પાછળ પાછળ બહાર ચાલી ગઈ.

કરાખની મહેલિલ, સામસદ અને આવનગવન બધું પતી ગંતા,
વેસન બની ગયેલું થર કપાસેવ નહેલું એટલું જાત અખારે લાગતું હતું.
બાણુની ધુન જ ઉધારવાસ થયેલી એટલે અંદર ઠંડી પછુ ધૂન જ
ભરાઈ ગયેલી. એ મારું બર્ફાન ચડાવી લીધું ને તોરો તપાસવા બેઠી
ગયો. દર દર ટ્રેક્ટરનો અવાજ વિદ્યોન થઈ રહ્યો હતો.

એક કલાક થયો, બે કલાક થયા, ત્રીજી કલાક પછુ પસાર થઈ
ગયો એમ છતાંય ચાત્રિયોના ઘેર પાછી ફરી નહીં. જો કે ત્યાં કુધી
અને નવાઈ લાગી નહીં. કમરુ કે ટ્રેક્ટરને વિદાય લાખ્યા પછી એ એની
નહેનણી માથાને ત્યાં જ બેસવા અર્ધ કશો એમ એ માની લીધું.

ત્રીજી એક કલાક પસાર થઈ ગયો. વળી એક કલાક ગયો. અધ-
કાર અને સાથે સાથે ગાંઠ શાંતિ ચાખાડ ઉપર ઊતરી આવી. આજે
આઠઠી બધી સાંતિ કેવલ હતી એ મને સસમયું નહીં. પાછળથી અને
ખબર પડી કે અમારા ઘરથી આઠઠીએક વરસે અને અંતરે આવેલી ફેલને
લાઈન ઉપર ય તે એ સંતે એક પછુ ચાડી પસાર થઈ નહેતી. મારા
રડિયો ઉપર પછુ કાર્મકમ પડમતો નહેતો અને લાગ્યું કે ઉદ્દેશ-
નું તોર્શન આજે શેબના કરતાં વધુ વધી ગયું છે. પૂર્ણ પાછળ એમનો
દોષદોષ વધી અર્ધ હતી અને કાતરવાનો તથા ચું ચુનો અવાજ પછુ
વધી પાસો હતો. આજે નાલો કે તેમાં અમલિ કપાસેવ નહેતા એટલા
હિંમતના જ નથી ગયા હતા.

હું એક લીંપ કાઠીને બમ્બો ગયો ત્યારે શતનો એક વાગ્યો હતો.
ચાત્રિયોના હુલ્લ થેર પાછી ફરી નહેતી.

એકાએક ચોડા ચાણસો ચોટ ચોટથી બોલતા હોય એવો અવાજ
મારે અને પાસો એ લોહાનું હતો તથા દર હતો, પરંતુ કાણુ નાલો
કેમ મો એમ જ લાગ્યું કે એ લોહા મારે ત્યાં જ આવતા હતા.

અને ખરેખર, થોડી જ વારમાં દરવાજો ફાટી એ ભેરમાં અડખાડાઓ, અમરપથા માથુસના સમાવાદી અવાજો અને દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો હું આઠ અંધારમાં દારમાં ટાવ્યું હાથને બહાર નીકળ્યો, આજુ ય આમ બરડો થતાં પડ્યું હતું. કોઈ પછુ, ભારીમાં પ્રકાશ દેખાતો નહોતો, બંદરે પછુ ત્યાં અંધવાદિયાથી પીપ્રણવા ઘાંચો હતો એટલે પરાવર્તિત પ્રકાશ પછુ વસતો નહોતો. મેં દરવાજો ખોલીને એ લોશને અંદર આવવા દીધા, ડસા ચઢાવેલા ચાર માથુસો ધરના ભારથી તરફ આગળ વળ્યા. થોડા ડગલા પહેરેલા ને રડો પાડતા માથુસો રોત્રે મુસાઘાતે આવે એ ખૂબ જ વિતાળનક પરિસ્થિતિ સર્જાય.

અને ભયે અભવાણમાં આવ્યા ભારે મેં ભેંચુ કે એમાં જે માથુસોએ રહેવે મુનિર્મં ચઢાવ્યો હતો. એ એમાંથી ને મોટો ધામતો હતો એ માથુસ ભડો હતો અને એનો ચહેરો ટ્રોટર-ટર્ફવરને ખૂબ જ મળતો આવતો હતો. એણે પૂછ્યું, “આ ધરતી માલિકશુ બાઈ ક્યા છે?”

“મને ખબર નથી.”

“આ જ ધરતી સ્ત્રીન આડીએ ભોરેકું ટ્રોટર ચડ્યું ને?”

“હાજી.”

“એ લોશને નીકળતાં પહેલાં દારૂ પીધા હતા?”

ટેમલ દેવના ક્રીયા પ્રકારમાં, એ ચારે બજા ડોળા ધુમાવતા, ચારે તરફ આંખથી ભોંતે જણાતા હતા અને ખાતરીપૂર્વક લાગ્યું કે એ લોશને મેં તો કાઢીને પકડવો હતો અથવા તો પકડવા નીકળ્યા હતા.

“પછી કાઢી બન્યું?”

“આમારા સપાવતો જવાબ આપો!”

“પછી...”

“એ લોશ નીકળ્યા ભારે પીધેલ હતા?”

“એ લોશને ધરમાં જ પીધા હતા?”

કાઢીને ખૂન ચેડું હતું કે એ લોશ કામગીરી સાથે રસ્તામાં જ જ ક્યાંક અટકી પડ્યા હતા?—આ કમવાળાં માથુસોએ મને મંડવી નાખ્યો હતો. એક વાત એકસ હતી, માનિયોનાની એકમથકે દારૂ માળવા માટે ધરપકડ થઈ શકે.

હું એમને રસોડામાં પ્રવેશતા અટકાવવા માટે, પાછો હાંપીને બારણામાં લોશ રહી ગયો પછી એ હશે, “હું સોનકંડપૂર્વક કહું છું કે મેં કંઈ જ ભેંચું નથી.” (ખરેખર, મેં કશું જ ભેંચું નહોતું, ફક્ત સળિયું જ હતું.) એ એ લોશને સમજાવવાનો એક આખરી મજાબ એવો પ્રવાસ કરી ભેંચો. એમનું મેં ધરતી પરિસ્થિતિ તરફ આવે દારૂ : પુસ્તકો અને તોલણો ઉપર ચાંતિથી પ્રકાશ ઢાળી રહેલો ટેમલ-સેપ, એક ખુણામાં અકસાઈને બરાઈ બેઠા હોય એવા સંખ્યા-બધ રખના છોડવા, વેરામીની હોય એવી પથારી—અહીં ક્યાંય રંગબેરંગી મિજબસની સજવતા કે નિસાની દેખાતી નહોતી.

એ લોશને ભંતે પછુ ભેંચીલું હતું કે આ ઝોરડામાં મિજબસ જમી હોય એમ લાગતું નથી, અને એવી તેઓ વિધાયા હતા. એ લોશને વિધાય થયા. ભર્તા ભર્તા તેઓ અંદર અંદર વાત કરતા સંભળાયા : આ રમજો દારૂની મિજબસ જમી નથી લાગતી, છતાં જમી હની એમ જતાવતું જ વધારે સારું થઈ પડ્યો. એ લોશને વિધાય આપતાં આપતાં, મું જમી મચુ હતું એ ભણવોતો મેં પ્રવાસ કર્યો ભારે વળી છેક દરવાજો ખોળમર્તા, એ લોશને એક ઘૂરતો હોય તેમ જોયો, ‘એ જમ્યા જ કપાઈ ચૂક્યા છે. એમના હુકામ પૂરા જરૂર એમ નથી.’

“એ તો હવે ઠીક, પરંતુ રાતના નવ વાગ્યાની એકસરેસ પાંદા ઉપરથી ઊંચલી પર્તા ચાંડ બચી ગઈ. પછુ એમ જમી મચું હોત તો મંબીર દોનાસત થાત.” એમ જોવીને તેઓ ‘કપાઈને ચાલતાં થયા.’

ઉપરાંતે હોયો બોલો ભાવતો હતો, “જો એ મારો સગો ભાઈ ન હોત તો મેં તમને જાનેતે જાટશે નાખ્યાં હોત.”

આ વંશથી ખુબમાં ચકી રાખવામાં આવેલી પ્રાચીન તથાવસની નેમ આવીસ ચાલોસ વર્ષ થયામાં ભગઈ રહી ને છેવટે ધાર્યો પા કરીને જઈ ગઈ.

■ × ×

સવારે અગવાળુ થતાં ગામની સ્ત્રીઓ કોસિય ઉપર મઈ અને માત્રિયોનાના દેવના નવાસલા અસેળોને એક હાથચાડીમાં નાળી, ઉપર એક મઠી ફેરવેળો ઝોડાડી, મામમાં સર્પ અથવા એના દેહને નવાસવા માટે તેમણે કોથળો ખસેડી લીધો. આખુ સરીર ફૂંચે ચાઈ ચુ સડ. પમ બિલકુલ નહોતો, ડાળો હાથ ખસુ નહોતો, કુદા અર્ધો દેહ અને જાનણે હાથ જેવોતેજો દેખાતો હતો. એક સ્ત્રી ભોલો, “હથેરે એનો જમણે હાથ જ ખચાવી લીધો છે. સ્વર્ગમાં એ પ્રાર્થના કરી સકશે.”

પછી રમરના હોડવાએના બાપાખ બચાને ધરની બદાર ખસેડી દેવામાં આવ્યા...આ હોડવાએ માત્રિયોનાને બાન ત વહાના દત્તા. એક વાર કુમાર નેલુ લાગતાં રાતમાં એ જમી કીડી હતી, ત્યારે આમથી ધરને બચાવવા દેવાને બચે, એ આ હોડવાએ ચૂરવાઈ ન ભય માટે એમને ખસેડવા લામી ગઈ હતી સ્ત્રીઓએ ફરસ વાળીને સાફ કરી માત્રિયોનાના કાંપા અરીસાને એ લોહાએ એક ચેલા, જુના લાકડખુટના કુવાલ વડે ઢાંકી દીધા. ચેલા રંજરેગી પોસ્ટર તેમણે કુનારી લીધી, મારુ દેખલ એક ખાલુ ખસેડી નાખ્યું. મૂર્તિમાં નીચે, દિપાઈએ ઉપર તેમણે એક ખરખચી, સાદીસીધી ચખપેટી ગાંધી.

એ ચખપેટીમાં માત્રિયોના સૂતી હતી. એના રોળાખલા, નિહાંવ દેહને સ્વચ ચાદર વડે ઢાંધી દેવામાં આવ્યો હતો. એમું ચ શું એક ધીળા દેવાલ વડે બાંધી દેવામાં આવ્યું હતું. એના ચડેન ઉપર કશી જ ઈન્ન ધાઈ નહોતી. એ ચાન્ત હતો, મૃત નહિ, કુવંત લાગતો હતો.

મામજનો ઉલ્લી સલામ ચાટે બાળી પહેલ્યા. સ્ત્રીઓ મનરેદનાં

દર્શનાર્થે પોતાનાં નાનાં નાનાં માળોને પણ લઈ આવી. એમણે જો દાઈ રહી પડતી તો બધી જ સ્ત્રીઓ — જેઓ કેવળ સામાન્ય કુટુંબની મારી આવેલી તેઓ પણ — જાહેર સર પુગવટી દોષ તેમ ખાંચા કે દીવાકને આવેડોને જાણી જોણી અચૂક રડવા લાગી જતી. માણસો ટાપીએ ઉતારીને રિયર, ચાંન કીલા લુન.

માત્રિયોનાના મુડુજની સ્ત્રીઓ એ રડવા કુટવાનો વિધિ કરવાનો હતો. મે જોયું કે સદીઓથી ચલતો આવતો આ રડવાનો વિધિ હજી કલેજે, મજનરી પૂર્વક, પતાવવામાં આવતો હતો વધુ કુમની સગી એવી સ્ત્રીઓ અખપેટી પાસે બઈને થોડી વાર બેસી રહેતી અને એના ઉપર ચકી ધીમા અપાળે રૂડન હતી. જેઓ પોતાને મરનાવની વધુ નજીકની સગી હોવાનું માનતી તેઓ એક બાંચામાંથી જ રડવાનું શરૂ કરી દેતી અને અખપેટી પાસે બઈને સંનાગના ચહેરા ઉપર ચકી જોર જોરથી રડવા લાગતી. દરેક સ્ત્રી પોતપોતાના મરસિયો પણ બતાવી લેતી, જેમાં તે પોતાના વિચારો ને લાચણી બ્યક્ત કરતી

મને સમજ્યું કે સનાર માટેના વિધાય માત્ર વિલાપ જ નહોતો, એમાં એક પ્રકારનું રાજકારણ હતું. માત્રિયોનાની મજે બહેનો ધસી આવી; એમણે આખા ધરમાં ફરી વળી ધરનો કુખને લઈ લીધે, બકરી ને અમેઠી સભાળ લીધી, પેડીને તાણુ મારી દીધું, ઠાટના અસ્તરમાં સોવેલા, માત્રિયોનાએ પોતાની ઉતારકિયા માટે રાખી ચોક્કા ખસેડેલા કાઠી લીધા, અને અવસાં ભલા દરેકના કાનમાં દોલ વચકી વચકોને તેઓ જહેર કરતો સ્ત્રી કે ખરી નજીકની સગી તો તેઓ જા રહેવાય. તેઓએ ચખપેટી પાસે બઈને આ પ્રમાણે રૂડન કર્યું: “ઓ નાની, નાની! ઝો નાનનાન! આ ફુનિયામાં તું એકસી જ અમારી હતી. તું સુખ સનિયાં છતી ચકા હોત, કુવતો જ હતો. અમે હમેશાં તારા પ્રત્યે પ્રેમભયા રાખતાં દત્તી અને રહેવાનાં દત્તી. તારા ઉપલે આરોગ્ય જ તારે માટે એતરફ નીવડશે. એ અપશુંકનિયાળ આરકાએ જ તારું-

મોત આવ્યું! અરે, કા મારે તેં એ તોડવા દીધા ? હા મારે અમારી વાત ધ્યાનમાં લીધી નહીં ?”

આ પ્રમાણે માત્રિયોનાની નહેતોની શોશન માત્રિયોનાના પતિના કંટુંક સામે તહેજનનામા ખરાબર હતી : એ લોકોએ એની પામે કોપણે ઝોરેડા તોડાવવો નહેતો જોઈતો. (એ સિવાય એમાં એક ચકિત સ્વન પણ હતું: તમે ઉપતો ઝોરેડા પકારી ગયા, કસો! ખરું કોને તમને આખા પરનો કબજો તો નહીં જ લેવા રહ્યો.)

માત્રિયોનાના પતિના કંટુંકીજનો, એની નજીક, થોડુંક અને કહેતી બહેનો તથા અનેક કમોડીઓ આ પ્રાણે બેઠી રહી હતી: “એ કુખિયરી માંડી, કુખિયરી માંડી! તમે તવારી જાનની ખરાબર સંભાળ કેમ ન રાખી? હવે લોડા અમારો વાક માટે—ચોક્કસ તમે તો અમારાં વડાંમાં માત્રિયોના હતો, પણ વાંક તો તમારો જ ગણાવે! કોમ! આપડો ઉપતો ઝોરેડા શું કરે? અરે સમ, જ્યાં મોત તમારી રાહ જોડેતો એકુ લડુ ત્યાં તમે ગયાં જ છું! કામ! ત્યાં જવાનું તમને કોઈએ કહ્યું નહોતું” અરે જાણના, આ તે કેવું મોત! અરે, તમે અમારું કેમ સાંજવડું નહીં ?” (આ પ્રમાણે વિલાપ દશ તેમજે બીજને એવો જવાબ સવળાગ્યો કે એના યત્ન મારે એને દોષિત નથી અને પર તો એને પાછળથી જોઈ લઈશું.)

પરંતુ “બીજ” માત્રિયોના, જેને કોઈએ તેમણે કહ્યું નામ ખાતર પરણી લાગ્યો હતો એ, બસી જેવા પહેળા અદેરાવણી માત્રિયોના-શખપેરી પામે જઈ, કંટુંકના રાજકારણી માર્ગેથી ફાટીને, એના સાદા સીધા સ્વભાવ મુજબ જુદી જ રીતે તિલાપ કરતી, રસકાં જરાવા ભારી : “એ, મારી વડાંની બહેન, હવે તું મારી સાથે ગુરે નહિ ગાય, જેલ ને યોગે અરેરે, આપણે કેવું વાતો કરનાં, ભાંજ હતાં, કું” અને વાં! કું” મરીય, કુખિયરી સ્ત્રી જુ. અને સાદ કરાવું તારી વડાંની મા પાસે પહેંગી થઈ! કપાલેક મારે ખાતર જરૂર આવશે! ઝોડો...દો... દો...”

ઝોડો...દો...દો...ની દરેક ચોક, એના પ્રાણ જાણે નીકળી જતા હોય એટલો, વેદનાભરી લાગતી. એનું ઘરીર વજ ખાઈ રહ્યું હતું. ને અજાણેએ જ્યારે જોલો એ બસકર રીતે ટીપકાં કરી રહી હતી—જ્યારે એનું રુદન ઔપચારિક માત્રા વડાંની જવું લાગ્યું ત્યારે, એનો વિજય સ્ત્રીકારતો હોય તેમ, બીજી ઓઝો એને સખખરાવા લાગી, “હવે જલ્લ કરે, જલ્લ રચુ! ચાલો, ધેર માલો!”

માત્રિયોના થોડી પાછી હતી, પરંતુ તરત પાછો અજ પામે થોડી જઈને વધુ જોડેથી કીનાઈ જરૂરી રહી પડી એટલે પછી એક ખૂણા માંથી એક અંતિ વડ બાઈ આગળ આવી એણે માત્રિયોનાના ખજા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું: “આ કુખિયારાં બે વાન વજાકેથી જ રહે છે, આપણે કેવી રીતે જનમ્યાં ને કેવી રીતે મરવાનાં એ કોઈ કદાચ જાણી શકતું નથી.”

એ સાંજજને માત્રિયોના તરત ચૂપ રહી ગઈ. એકાદમ સંપૂર્ણ શાંતિ અવતો” રહી.

પરંતુ થોડી વાર પછી, બંધીબ બાઈઓમાં સૌથી વડ, અને માત્રિયોનાની કોઈ પણ રીતે સમીયતી દોષ એવો નહિ જામતો વેલો વડ હતી, જાતે જ રડવા લાગી, “ઓ મારી કુખિયારો, મંદી માત્રિયોના! ઓ કુખિયારી વાસિરેબના! તમે કપરમાં પેદાની જોડો એ કેલકો કુદખની વાન છે!”

ઓપચારિક રૂદન નહિ જનવારી એક બાંધિત પણ ત્યાં હતી અને એ હતી માત્રિયોનાનો કાલ પુત્રો હોવા, જે એરુદનીથી આવી હતી અને જેને મારે જા કુપનેતો ઝોરેડા તોડી પાડવામાં આવેલો હતો અને કાલમાળ લઈ જવામાં આવતો હતો, એ સૌથી રીતે અમારા જનમાનાની દબે રહતી હતી—અમારાં જનમાનાનાં માણસોને પણ રડવાના પ્રસંગે પૂરના પ્રમાણમાં અજ રહે છે, એના વાળ ભજજવાક રીતે અસતમસ્ત થઈ ગયા હતાં એની આંખો લાલ અને મુઠેલી હતી કાલકાની કંડીમાં જા, એના આંખોને રસાઈ કરી પાવો હતો અને

કુકર પણ રાખતી નહીં; કારણ કે કોઈ મા બીભ્રા પાળતાં અને મરતાં નહીં. અને એ ચુ.ખી વચર પૈસે પણ કરી આપતો." (એ વખતે માનિયોના એમ કહેતી ખેડવાની જરૂર છે અને હુંજ ખેડવામાં ચંદક કરવા માણસો મળી સરવાળાં નથી.)

માનિયોનાની નજર એ વાત પણ કળુષ કરતી કે 'એ રોમણ કાલની અને સરળ હતી,' પણ એથી એ એની દવા ખાતી અને એને વખાણતી.

એની નજરની આ વિરોધી ટીકાઓ સાંભળ્યા પછી જ મારી નબર સમક્ષ માનિયોનાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થકુ. હું એની સાથે રવાા છતાં જો કદીય નહોતો સમજી શક્યો તે હવે સમજ્યો.

હા, ગામમાં દરેક ઘેર કુકર હતા, પણ માનિયોના એ પાળતી નહીં. કેવળ પોરાક સિવાય એની કદી જ ખાંચ નથી હોતી એવું કુકર પાળતું એથી સહેલું કામ આ કુનિયામાં ખીનું કસુ હોઈ શકે! વિવસમાં ત્રણ વાર તમે એની શૂખ સતોવો, એને જિવાડો ને પછી એનું તળું કાપી નાખો, અને તમને જોઈએ તેટલું સાંધ મળી ભાવે!

પણ માનિયોના એ નહોતી કરતી....

વૌજવરવ વસાવવાની પણ તે પરવા કરતી નહીં.... વરતુઓ ખરીદવાની ને પછી એની પ્રાણીય વધુ જળવણી કરવાની માયાકૃત્યા એ કદી પડતી નહીં.

સુદર વસ્તો પહેરવાનો શોખ એને લાગ્યો નહોતો—અદકરત અને અજુમરતી વરતુઓને સુદર જતાવવાતાં વસ્તો!

એની પતિ પણ એને સાચી રીતે સમજ્યો નહોતો અને એ પણ એને છોડી ગયો. પોતાનાં છ બાળકો એણે યુગલ્યાં હતી, પણ માયાળુ સલાવ છોડ્યો નહોતો. એની જાહેરો અને નજરો માટે પણ એ અજાણી હતી, વચર પૈસે બીજાનું કામ કરવું: હાસ્યાસ્પદ પ્રાણી હતી એણે

મરતાં સુધી ટોર્ષ મિશ્રકત જમા કરી નહોતી. એની પાસે હતી: ફક્ત એક ચંકુ—સફેદ બાકડું, એક લંગડો બિલાડી ને થોડાં રમરનાં છોડવા....

અરે બધાં જ એના માઠ પરિચયમાં રવાાં હતાં અને છતાં એ વાત કદીય સમજી શક્યાં નહોતાં કે માનિયોના એક એવી પુણ્યશાળી સ્ત્રી હતી, જેના વચર, પૈલી કહેવત મુજબ, કોઈ ગામકું ધરતી ઉપર કદી રહે નહીં.

—કોઈ સહેર પણ નહીં.

—અને આપણો આખો દેશય નહીં.

સકતી નહોતી. એ કુકર પણ રાખતી નહોતી; કારણ કે એક શા બીજા કારણસર કુકરો પાળતાં અને કસતાં નહોતી. અને એ મૃત્યુની વચર પૈસે બીજાનાં કામ પણ કરી આપતી." (એ વખતે માનિયોના એક કહેતી કે એની વાડી ખેડવાની જગ્યા છે અને હજી, ખેડવામાં અટક કરવા પૂરતાં સાધનો મળી શકવાનાં નથી.)

માનિયોનાની નજીક એ વાત પણ કબુલ કરતી કે 'એ પ્રેમાળ હાથની અને સરળ હતી,' પણ એથી એ એની દયા ખાતી અને એને વખોડતી.

એની નજીકની આ વિશાળી ટીકાઓ સાંભળ્યા પછી જ મારી નબર સમક્ષ માનિયોનાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. હું એની સાથે રહ્યા છતાં જો કદીય નહોતો સમજી શક્યો તે હવે સમજ્યો.

હા, થામમાં ફેક ધેર કુકર હુડ, પણ માનિયોના એ પાળતી નહીં. કેવળ ધોરાક સિવાય એની કરી જ મૌન નથી હોતી એવું કુકર પાળવું એથી સહેલું કામ આ કુનિયામાં બીજું કશું હોઈ શકે? વિવશમાં ત્રણ વાર તમે એની જૂન સતોષો, એને બિવાડો ને પછી એનું તળું કાપી નાખો, અને તમને જોઈ એ તેટલું સાસ મળી ભય! પણ માનિયોના એ નહોતી કરતી....

મીઠવનવડ વસાવવાની પણ તે ધરવા કરતી નહીં... વસ્તુઓ ખરીદવાની તે પછી એની પ્રાણધીય વધુ બળવણી કરવાની આધારૂટમાં એ કદી પડતી નહીં.

સુદર વજો પહેરવાનો શાખ એને લાગ્યો નહોતો—અદક્ષત અને અજુગમનો વસ્તુએને સુદર બનાવનારાં વજો!

એનો પતિ પણ એને સાચી રીતે સમજ્યો નહોતો અને એ પણ એને હોડી સ્ત્રી, પોતાનાં જ બાળકો એણે યુવાવ્ધાં હતાં, પણ આવાળું સ્વભાવ હોય એ નહોતો. એની પહેતો અને નજીક આટલું એ અનુભવી હતી, વચર પૈસે બીજાનું કામ કરવું હોવાસરખ પ્રાણી હતી એણે

મસ્તાં સધી કોઈ સિલકત જમા કરી નહોતી. એની પાસે હતાં : ફકત એક મકુ-સફેદ બકડું, એક લંગડો બિલાડી ને થોડાં સ્વરનાં છોડવા....

અરે બધાં જ એના ગાદ પરિચયમાં રહ્યા હતાં અને છતાં એ વાત કદીય સમજી શક્યાં નહોતાં કે માનિયોના એક એવી પુરુષશાળી સ્ત્રી હતી, જેના વચર, પેલી કહેવત મુજબ, કોઈ ગામકું ધરતી ઉપર દડો સેકે નહીં.

—કોઈ ચહેરે પણ નહીં.

—અને આપણો આજો દેશીય નહીં.

અનુ. : સરલા જગજોહન

એ વહ પનિ-પત્ની જગીયાના સાંકા જાકા પર ભેડા હતો. પાનખરોટો ચૂપે તેના પર અખરોટના ઘસની થોડોક ડાળખીઓની અને તેમાંથી ખરતાં પાંદડાંની છાસ પાડી રહ્યો હતો. પસાના એ જગી-આમાં નિહાકુલ શાન્તિ હતી. એક પેળું પાંદડું ખુપું. વહા રાખેલી રંગેનાં ઝોંજાંની નેડ ચૂકી સ્ત્રી હતી; અને બાજુમાં ઢોરેલાં ઝોંજો પતિ, સોયાના ચકચકરે ને એને જાગ્રોત ન રાખ્યો હેમ તો, કદાચ જોધી જ રહેા હોત.

“ટિલાર ડોસો મરણ પામ્યો છે,” કાંધે નિહાચેશ સ્વરે કહ્યું. સવારમાં સમાચાર આપવાનો ઝોંજો ધરિદો તો હતો; પણ દિવસ દર-આન એ વાત ઝેના મનમાંથી નીકળી ગઈ હતી.

“યુ કહું ?” વહાએ પૂછ્યું એ બહેનર સાંભળી સકતી નહોતી.

“ટિલાર ડોસો મરી ગયો,” વહ કહી પાર વધારે ચોટથી કહ્યું.

“શું થયું હતું ઝેને ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“આપકત ક્યો,” વહ ઉત્તર આપ્યો.

વહાએ ગુંથવાનું ચાડ્યું મપ્યું

“આમ તો દીક હતો,” એ ભૂલી.

“મારા કરતાં એ એ વર્ષે જ મોટો હતો,” કાંધે કહ્યું.

* થીક રવસાના એ વહ પત્ને - ફિલિપ અને નોલિસને વિખરે પુરામાંથી બચાવી લીધા હતાં. એમની મૂંપળને મંદિરમાં સઘડી નાખી એમને ત્યાં પુરોહિત તરીકે સ્થાપી એક વહાન પશુ આપ્યું હતું (ને જ્યાં વર્ષો પછી ફરજી) કે એક બીબનું મરુડું વેલું ન પરે તે રીતે બને એક સઘડી જ મરણ પામી. એમના મરુડ પછી વિખરે એમને થીક વહ અને - લીધાના વહામાં પછડી નાખ્યા હતાં બને એ બે મરણો કરતાં એકરકમાં ગુંથાઈ જતી હતી.

“ તમો તપા સ્ત્રી હતો,” સ્ત્રી ભોલી.

તમો તપી રહ્યો હતો વહ વિચારમય ભેડા હતો થોડો વારે ભોલ્યો : “ઝેને દાઝનું બચન હતું.”

“શું ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું. “સરપુ” કેમ જોલતા નથી ?”

“કું કહેતાં હતો કે આપું” એ પેન્-કન ઝેલો નંદો દરવામાં વાપરી નાખ્યું” સ્ત્રીના કાન તરફ મોહ કરીને કાંધે કાટિ પાડી કહ્યું : “કાંઈ આપું” એ પેન્-કન ઝેલો ખર્યાં નાખ્યું” અખરોટના વહ પર્થી બીજુ એક કાંઈક પાંદડું ખરી પડ્યું” કાંધે કાંધે ચકરાઈ એ પાંદડું નહિ આપ્યું, તેને કાંધે થોડો વાર તો ભેળા કયું. “આખ-તો તમો કેવો સરસ, હાં આપે તેવો છે !”

કું તો ફરવા જઈ” છું.” કાંધે જોલા થતાં કહ્યું.

“આન સખને કરીક ન લાગી જાય. ફેસલ લઈ આવું ?”

“ના, નથી જાનિતો,” વહાએ કહ્યું.

તમો કેવોક લાગતો હતો તે ભેળા વહ લાય લાંબાવી ચેચાતો. પાછલો બાય આગળથી કહી ભેળે. “પણ તો એ કું લઈ જ આવું છું. ઝોઝોખરમાં તમને કાંઈ કાગેસો નહિ. ચરદી લાગતાં વાર ન લાગે.”

વહ લટાર મારીને ધેર પાછો ફર્યો ત્યારે જાલસજ સાંજ થવા આવી હતી. વાળાં ધેરાઈ ગયાં હતાં. ઝોવરોટની અંદર મિલેમાસ ડોઝીના કુલના કુલખાની વચ્ચે છુપાવીને પત્નીને માટે જનમહિનની એટ તરીકે એ દિશરિષ - એકાંક (સાંભળવાનું યંત્ર) લઈ આવ્યો હતો. એ એટ ખરીદી સકાય તે ખાતર એક આપું” ત્યાં ઝેલો સિમેન્ટ જતી કરી હતી. પરંતુ હવે, પરચાળમાં કાપલ થતાં ઝેના મનમાં કાંઈ સળગણી આવી એટથી ચોતે ઝેને કામચાલી તો નહિ ફેર ? એ બહેનર સાંભળી સકતી નહોતી એ વાત તે ચેનાના મનમાં કમળ કરવાની નહોતી. અને તો એ, કનુ ગઈ કાલે જ સાવ જ નહાકમાં બહાર ફરી ત્યારે કાંઈ ખાતરું દેખતું હતું એમ થાટી, ખાસચા તરફ ભેળાને ઝેલો કહ્યું હતું : “આવો !”

વહે સ્ત્રીગામી બનીને કહ્યું : “હું આવી ગયો છું ક્યારે જાણીશું ?”
 “કેટલી બધી વાર લગાડી તમે!” વદાએ કહ્યું.

“ફરવાની બધુ સમય આવી,” વહે કહ્યું.

“જમવામાં આવે તોનું માંસ છે.”

વહે એક લખાકે લોલાએ. “કેટલાય વખતથી તોનું માંસ ખાવા મળ્યું નથી.”

“જન-મરિચકની બેક લાવોને અને ઉપાધી કરાવના નહિ. પાછા.”
 વદા બોલી, “પૈસા હું બધા જ બચી” બેઠી છું અને પેન્શન તો હજુ એક આઠવાણમાં સુધી આવવાનું નથી.”

“એ તો આપણે એમ તેમ ગણાવ્યે જઈશું,” વહે કહ્યું.

“આ માંસ હું રાંધી લઉં ત્યાં સુધી તમે જરા ટેબલ ગોઠવી લો”
 બીએ સૂચના આપી.

પાંદાર વરસાદ પડતો હતો અને તેનાં ટીપાં ખારીના કાચ પર ભેરથી એકધારા પડી રવાં હતાં. વહે આજના વિકિલ પ્રસન્ને માદ કરી બહાર પરસાળમાં ટેબલ ગોઠવી નાખ્યું ખારીઓના કાચ પર વરસાદ પડવામાં રહ્યો હતો. પર્વત વરસાદના એ ટપટપ ઉપરાંત કઈક દરથી આવતો થોડી થોડી વારે બધ થઈ પાછો સર થતો. એક બીને ગમતમાં પણ સતાર્થ રહ્યો હતો. ખારીની નજીક જઈને વહે કાન મોડવા પવન એટલે ભેરથી કાપ રહ્યો હતો કે અખરોટના વૃક્ષની ડાળીઓ ભેસભેર હાલી જાતી હતી તેથી અવાજ અદર પણ સંભળાતો હતો ત્યાં તો એકાએક સામેના ધરોમાં પ્રકાશનાં ચોક્કાં દેખાતાં બધ થઈ ગયાં. વહે એકદમ પડેલી નીચે જેવી લીધી અને હોલમાં જઈને ખારણે તાણુ ખારી દીધી અત્યાર સુધી કુલ્લસ આ પરા સુધી પહોંચ્યું નહોતું — તે હવે અહીં પણ આવી ગયું લાગતું હતું. દરે તો મચીનમનો મહાપડાટ પણ સંભળી સમતો હતો. વહે સ્ત્રીગામી થયે ત્યાંથી લચણ સાથે રવાનું રહેલા માંસની, મોંમાં પાણી આવતી ભય તેવી, બધ આવતી

હતી અને તેના ખડખડ અવાજમાં બહારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો. વહેને થયું કે હજુ એણે એને દિવસીય-એકલ નહોતું આપ્યું તે સારું જ ક્યું હોય.

“યું કરો છો ?” બીએ પૂછ્યું. “ખારણું ક્યાં બંધ કરો ?”

“વરસાદ અપડાઈ રહ્યો છે.”

“તો યુ થઈ ગયું ?” બીએ પૂછ્યું

“સરવાટા કરતો પવન વામ છે,” વધે ઉત્તર આંખો “અંદર પાણીની વાછંટ આવશે તો આપણે જ પાછું છોડ્યું પડશે.”

“અમથા મજરાઓ છે,” કી બોલી, “મને તો કંઈ પવન કંઈતો સંભળાતો નથી.”

પાસેથી જ મોળાંઓ છૂટવાતો અવાજ આવ્યો. થોડા સમયેકલા ધડાકા હતા; પણ એટ બાજે તો મચીન-મનના એક પછી એક અપડાઅધ થના ધડાકા જ વધારે સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. વહે વળી આમલા ખારણા પાસે ગયે પરસાળમાંથી પસાર થતાં થતાં મિચેકાસ ડેઝીનાં ફૂલોતો ગુચ્છ અને વિધવીય-એકલ એણે તકિવા નીચે સતારી દીધાં કુલ્લસ હવે ધરની લગોલગ આવી ગયું હતું. સરલાએ સ્ત્રીગામી ખારણ ને ખારી જમીયા પર પડતાં હતાં વહે પરસાળમાં પાછો આવ્યો અને ટેબલ સાથે ફરીને ટેબલદોથ, અમથા, કાંટા, પ્લેટ વગેરે દેખાં મરી સ્ત્રીગામી લઈ ગયો.

“યુ કરો છો આ ?” બીએ પૂછ્યું. “અહીં રમોડામાં યુ કામ ?”

“મને એમ કે”

ઓ વહેની સાથે આવીને બેઠો. “મારા મહેરનાન, આવે મારો જન-મરિચક છે અને મારા જન-મરિચકે આપણે પરસાળમાં જમીએ બીએ તે બહી ગયા છો યુ ?” બીએ કહ્યું અને ફરી. અને એનો ચહેરો સરમથી લાલ થઈ ગયો

વહેના ચહેરા પર પણ રંધ આવતી ગયો: “હું તો બહો જ ગયો. કેમ બહી ગયો તે જ સમજવું નથી.”

હજુ એને દેખાવ્યો થે નથી," શ્રદ્ધે કહ્યું. "એને હાથ જવા હજુ એ લોહા આવ્યા નથી."

ફેરી વાળના જમ્યા નીચેથી આ વખતે ઝીતી સામે જોતાં વહા દસી નહિ "અદો" નહિ ત્રહી શકે એ," એ બોલી. ને પૂછ્યું: "જાવમાં કયા જગમ થયેલો છે?"

"મને ખબર નથી," શ્રદ્ધે કહ્યું.

"સોફા પર એ લોહીના ડાખા કરી ચૂકે," સ્ત્રી બોલી: "અદો નહિ રહેવા હજુ હું એને."

"અડો" તારાથી નહિ રહી શકાય, બેટા," હોલમાં પણ હાંબાવી પુરથી પર બોલેલા હવાતને વહાએ કહ્યું. હજુ એ એક હાથ ઝુડા પર ડાબી રહ્યો હતો. "મારા તણુ દીકરા સુદમાં આમાં ગયા છે એ મેં તને જણાવી દહું. બે મેસએ ગયા હતા અને ત્રોળને એરોન્ડોસ્વાળા-આએ ચોળાએ દીધા હતા. બહુ મહં ગયુ મારે માટે. હવે અમને રહેવા દે...જતો રહે, બેટા તારા પર ઇસે નથી થતી હું પણ જતો રહો! આ ધરમાં બે મશલાને માટે જ જગ્યા છે."

યુવાન ત્યાં ત્યાં બેઠો રહ્યો.

"મેં શું કહ્યું તે તને સભાણું નહિ!" સ્ત્રીએ પૂછ્યું: "અમારી પાસે જગ્યા નથી. મારા વર તને પરોસોને ત્યાં લઈ જશે..."

પંદર મિનિટ રહીને વહા પાકો આવ્યો. ભારે વહા મેબ્બં ગુંથતી ટેબલ પાસે બેઠેલી હતી. બે મોટી તવીઆ ધીમા ગેસ-રેડન પર ખાવાનું પેરેલું હતું. વહે ઠાલ કીતારીં અને હોલમાં હેન્ડર પર અસલી દારેનો બાટલો લઈને એ રસોડામાં આવ્યો, અને બાટલો ટેબલની વચ્ચેયમ મૂક્યો.

"આ બાબુ આવ્યો તે તમારા કપડાં પર એણે ડાખા પાડ્યા લાગે છે."

"કપડાં?" પૂછતાં શ્રદ્ધે પોતાનાં કપડાં પર નજર કરી "આ બાબુ આવ્યો," સ્ત્રીએ કહ્યું. "તમારા કોલર અને ખમીસ પર સુદાં લોહીના ડાખા પડેલા છે."

વહના કોલર અને ખમીસ પર જ નહિ પણ ઝીતી દ્રઢી ઘોળા મૂક પર અને મોના એક ખૂલે પણ લોહી દેખાતું હતું.

"અરે, તમને તો નાકમાંથી લોહી નીકળે છે," સ્ત્રી બોલી: "કપડાં આવો. તમને સુવાડી દઈ"

"કહં જરૂર નથી," શ્રદ્ધે કહ્યું, "પુરથી પર બેઠા બેઠા જ હું મધુ પાછળ રાખીશ" પણ પરસાળ સુધી પહોંચતાં જ અચાનક એના પગ લથપથ સ્ત્રીને લાગ્યું કે એના જીવા દેહને રોડા વ્યાપી એ પહંચ સુધી નહિ લઈ જઈ શકે એટલે ઝડપે ઝડપે બાજુમાં થઈને એ એના સોફા પર લઈ મૂક અને વહના ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢી એના નાક નેચે દાખ્યો અને એ સપાટ સૂઈ શકે તે સારું હળવેકથી એના માથા નીચેથી તમિરો કાઢી લીધા. મિએથાસ હેઝીનાં ફૂલ અને હિમરી મ-એઇડ બેથ પર આવા પડવાં વહાએ તે લઈને સોફાની સામેના ટેબલ પર મૂકી દીધાં. સારે તસીએ લોહી વહેલું અટકાવવા વહા પાસે ખાનામાં શેફરફ રે હતું. રોકતી પાછળ એણે ભીનું પોટું મૂક્યું અને એના બૂદ કાઢીને જૂનો ચોક્કીવાલો કામોલ પણ પર લાંબી દીધો. પણ વહના નાકમાંથી લોહી એવું તો ધસી આવતું હતું કે સ્ત્રીએ એનાં નસકોરાંમાં મૂક્યું રે તો જતા વારમાં લોહીથી તરભેળ થઈ ગયું. આઝા લીલા રંગનાં સોફા પણ લોહીથી ખરસાઇ ગયો. પાટો જાંચે કરી વહાએ બારી બોલી. ફરી પાછાં વહે મશીન-ગનમાંથી ધડાધડ સાંજલ્યા.

"જાતી બંધ કરી દે," એ બોલ્યો.

સ્ત્રીએ જતો જધ. ફરી દીધી.

"ખુલ્લા પવનથી જતા ઠીક લાગે છે!" એણે પૂછ્યું.

"હા," શ્રદ્ધે કહ્યું: "તને મળ્યું!"

“હા,” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

“તપાસી જોવું ?”

“હજુ તપાસી નેહું” નથી.” સ્ત્રીએ કહ્યું. “પણ હમણાં તમે કઈ બેસો નહિ તો સારું.”

“ચુરસે ન ધઈક, શેઠ,” વૃદ્ધ બોલ્યો: “કપડું છુ કે વું” તેનો ખરાબર ઉપયોગ કરે.”

આમે ય મને ખરાબર તો સંભળાય જ છે,” સ્ત્રીએ કહ્યું. “આટલા પૈસા ખર્ચાના તે જ કેવી અપેક્ષાની વાત !”

‘ગોળીએ છુ છે તે તને એકળાય છે ?’

“હા, સંભળાય છે. પણ હમણાં તમે કઈ બોલો નહિ,” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“અધોરામાં તને વધારે સંભળાય છે, ખરું ?” કૃષિ પૂછ્યું.

“હા,” વૃદ્ધાએ જવાબ દીધો. “હજુ મેં લોલી નીકળે છે ?”

“કાણુ જલ્દી,” કૃષિ કહ્યું. “કદાચ બધે ય થઈ ગયું હોય.”

હવે તો ધરમાં બીજુ મેં પણ નોંધ્યું, અને બોના ચોભાંથી કઈ વળવું નહોતું, વૃદ્ધના નાકમાંથી લોલી તો ધસી જ આવતુ હતું. પોતે ડોક્ટરને જોવાવળા બહાર જઈ રહી છે તેવો વૃદ્ધને ખ્યાલ આવે નહિ એટલા માટે કબાટમાંથી એણે કોન્ટ્રાક્ટ પણ લીધો નહિ.

“કર્પાં જાય છે, શેઠ ?” સ્ત્રીએ ખારણું ખૂંટતાં વીજળીના પ્રકાશની પીળી લાખીએસ આકૃતિ રૂમમાં ધસી આવતી જોયને કૃષિ પૂછ્યું.

“હમણાં જ પાળી આવુ છું,” સ્ત્રીએ કહ્યું. “ખનતાં સુધી સ્ત્રીએમાં મોટીની આસપાસમાં કર્પાંક શેઠ કે પહેલુ છે.”

જરૂર વાર તો સ્ત્રીએના ખુદલા બાજુમાં એ આવળ સંભળવા લાગી રહી. વૃદ્ધ માટે એણે સેવેલા પ્રેમભાવે એને એની ત્રણજીભિત

મુનઃ બહો દીધી હતી. નહકમાં જ આડેપડા છટતી ગોળીએનું ધડાન-મુખ થવુ હતું. અને એ ધડાકાએની વચ્ચેના સમયને વ્યતીત કર્ય કરતો મદ ધ્યાન કરી રેતો હતો. આરે રૂમાલ બાંધતે એ સ્ત્રી જાણીયાની વચ્ચેથી દોડી ગઈ અને મોલનારના બગીચામાં થઈને બહાર રસ્તા પર નીકળી ગઈ; રસ્તાની નતીએના ચૂરે ચૂરા થઈ ગયા હતા અને રસ્તા પર અધકાર બાપેલો હતો. પણ નીચે છંટા છડાડતાં બાંધે ચિમાં એનાં સ્વચ્છ કળાં કપડાંને મદ કરી દેતાં હતાં. બધાં જ ધરેના પડદા નીચે જેચાઈ ગયા હતા અને જતીએ છુકાઈ ગઈ હતી. સાત એકસ દોઢસ ગોળી છૂટ્યાં કે કોઈક વાર એક સામટા ધડાકા થતાં માનવીનું અતિલ્લ છડું થવુ હતું. એ અધકારમાં વૃદ્ધ દોડતી ગઈ; પણ એના હોઠ તો ભમધી મૂલ રવા હતા. ગોળીએ છટતી હતી તે કરતાં આ અધકાર વિશેષ ભયંકર હતો. કારણ કે ગોળી છટવા પછી યુ આવે તેનું એ અધકારમાં પ્રતીક રહેલું હતું.

દોઢત્ત દોડતાં વૃદ્ધ વચ્ચે વચ્ચે જોડે આકાશમાં જોઈ લેતી હતી. ત્યાં પણ એકધારો દુદારેલો અધકાર જ બાપેલો હતો. પોરડાની દિશામાં પણ હંમેશાં લાલ ઉભસ આવે દેખાતો નહોતો. વૃદ્ધાએ પ્રાર્થના પણ કરી નહિ—એ તો કેવળ ભમ ધામી મૂલ હતી. પછીના રસ્તા પર પણ અધારું જ હતું. એની આંખો હવે અધોરાથી દેવાઈ ગઈ હતી અને કર્પાં જાણી જાણી હતી અને કર્પાંક પહેલુ હતું તે એ પારખી શકતી હતી. અને ને વસ્ત્રો દેખાતી હતી તે તેની આંખની-દીનતાને લીધે વધારે નિહાસથી લાગતી હતી. એ રસ્તાની સામી બાજુએ દોડી ગઈ ત્યાં એ વસ્ત્રોમાં પ્રમાણમાં જોણી હતી હજુ એ પેટકાક પડે નહોતી. એ અધકારની પાછળ જો મોઈ માનવીની હતી ન હોય તો કદાચ એ સુણેથી ચડ્યુ પામી શકે કદ તો એને માનવીનો લાગતો હતો.

ડોક્ટરના ફેસેટ પર પહેલિયા એણે કાલં માર્યાના સ્કેવરના છેક છેડા સુધી જતો એક સંકેત રસ્તો વડાવવાનો હતો. અકસ્માત જ નાક પાગતાં નવો મેલો એક જતો હતો પૂણે હજુ મેં બળી રહી હતી. એ

નતીથી ચે આગળ એક નેવડ તલેલી, આપતિ આછા અબવાળામાંથી વરસાદમાં ચમકારો કરતી દોડી ગઈ. રસ્તા પરથી એ રકવેમાં અધાર જ દેખાતો હતો, અને ત્યારે બાજુ સન સન કરતી ઝોળીઓ ફરતે જતી હતી. ડોહટનું ધર એ સરવેરની પાછળ હતું.

મરીન-મનની નતીએ પૂછ્યા પરના એક ખડોકની બારી પર અર્ધ-ઝોળાકારે પ્રકાશ દે કહે એ ઝોળીઓ જલને વીંધી ગઈ. ડોહટના ધરથી થોડાં ડગલાં દૂર હતી ત્યાં જ એ ફસાઈ પડી. એનો ચહેરો આશ્ચર્ય ભર્યો જોયો શકે નહીં. એણે આંખો બંધ કરી નહિ, અને કોઈ પીંડ થતી નહોતી અને ક્ષણેક તો પોતે ધણી સુખી હતી એવો અનુભવ પણ એને થઈ ગયો. આધાર લઇ સમાપ્ત એવું કંઈ હવે એને મારે રહ્યું નહોતું. થોડી વારે ધણું લોકો વહી ગયું ત્યારે એને ભાપ લાગવા લાગ્યો—પરંતુ માનવીતો નહિ.

સોફા પર સંતોષા જઈને પણ ધણું લોકો વહી ગયું. એની હાલત એટલી નખળી થઈ ગઈ હતી કે કેટલીયે વાર સુધી એને ઊંધ આવી મઠ. ઊંડયો ત્યારે એને ઠંડી લાગતી હતી. ચોક્કસીવળો કમળો એણે જોયો સુધી એઓ બારી પણ બંધ હોત તો સારું થાત—પાનખરતો ઠંડો પવન લીધો સોફા પર આવતો હતો. એણે પત્નીને બંધ પાડો પણ બંધ, જવાબ જ આપ્યો નહિ. ડોહટનું બાલક પુત્રું હતું ત્યાંથી એકદમ ઉપરની તરીમાં થતો ધીમો છુટકા અદાજ આવતો હતો.

“સોફા” એણે બૂમ પાડી. ડેબલ પર કાળા રંગના દિશ્વરી-એકડ તરફ નજર જતાં એને થયું: “એને સારું આ લઈ આવ્યો તે હીઠ જ થયું.”

એને બારી બંધ કરાવવી હતી; પણ પત્ની જવાબ દેતી નહોતી. વળી પાછું નાકમાંથી લોહી નીકળે એ બીકે એ ઊંઘા ચલાવું સાદસ કરતો નહોતો. એ બારીમાંથી પવન સાથે વરસાદની આપટ પણ અંદર

આવી જતી હતી. દિશ્વરી-એકડ ખરીદો લાવ્યો હતો તેવો એને સંતોષ થયો. હોલના પુણ્યમાં ફરતીએ જીંઘટો કપો ત્યારે તો એ સફળો બિભો થઈ ગયો. રૂઢ બેચાને ફરતીની બાસ્ટીડ પાસે બેઠો ત્યાં સુધીમાં તો પહેલું બપુન્ય બારકોટમાં તેના શુભાખી પગ હોળાળા રહ્યું હતું તેની છત્તા નેચ લાગતી પૂછડી વધારે પડતી લાંબી હતી. નીચેની જાળમનું એક પડ પ્રવાદીથી બગાઈ ગયું. લોકમાં થઈને આવતો પ્રકાસ જ એ પૂછાને અજવાળી રહ્યો હતો. ધર આખામાં સ્તબ્ધતા બેપેલી હતી. ફરતી સુદા બળ એકઠું કરીને મૂગી મૂગી પ્રેક્ષિકા કરી જતી હતી નવમનની કાળી રેવાડીને ચારી રહેલી છત્તાને કઈયે અવાજ સાંચ આવતો હતો. પીડ થાય અને ચાટવાનું બંધ થાય ત્યારે ફરતી પહેલા જ-એકા બપુન્ય તરફ મથુ ફેરવી જતી હતી અને કુખ્ય સર્ખાં વળી પાછી વધારાર લાલ છત્તા તેને ચાટવા માંડી જતી હતી. રેમમાંથી વારે વારે બારીના ચળસરતું ચા-ચૂ સળગાવું હતું.

રૂંધે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને વિતાયી એના પેટમાં ધૂબરી થઈ આવી. કાચ જેવા દશિવાની અર દેખાવું બીજું બપુન્ય પણ કાળું જ હતું, ધરમાં બધું લાન્ત હતું. માન રસોડામાંની તરીમાં થતું છુટકા સંકળાવું હતું. રસ્તા પર હવે ઝોળીઓ ફરતી નહોતી. બાસ્ટીડ પાસેથી કીકોને રસોડામાંથી પત્નીને ભાલ વી લાવવાની વૃદ્ધી દિંમન માલી નહિ. ફરતીએ એની ડોક ક્યાનની જેમ વાળી ત્યારે રૂંધે કોને પોતાની હરેણીને ડેશ આપ્યો. ફરતીએ પોતાનો ભાર આગલા જે પગ પર નાખી દીધો અને એના અક્કા થયેલા શરીરના એકએક રનાયુ કપી ગયા. ફરતીને ત્રીજું બપુન્ય આપ્યું ત્યાં સુધીમાં પહેલું બપુન્ય તો ધાવવા પણ ચંડો થયું હતું. બીજું બપુન્ય કટાયેલા બારણા જેવા કયા કયા અવાજ કંટું હતું. ત્રીજા બપુન્યની છૂટી પડેલી નાબિનાજમાંથી લોહીનું ટીપું જાળમ પર પડ્યું.

નર્વા જ-એકા આ કુકુલિયોને પવનના સપાટથી ઠંડી ન લાગી જાય તો સારું. રૂંધે જઈને બારી બંધ કરી દીધી. આ કુકુલિયાનો

એને દવા આપતી હતી અને તે સાથે જરા તિરકાર પણ આવતો હતો. પેનાર્નું ધેળું થયું હાથમાં પકડીને તદ્દ સૂવ પા નેહો હતો ત્યારે ફરીએ જરા વાર માટે પડ્યું ફેરવ્યું અને એની સામે તે ભેડે રહ્યો. ઘણે જોને પંખાળો. કંઈ ન સંધો પોતે ફરીની ચાટી રહેલી છજનો અવજ સંભળતો સૂચ પર એસી રહ્યો હતો તેણે તેને ખ્યાલ ન હતો. યાદ પણ એને લાગ્યો નહોતો. ડોર્ડ ત્રિચિત્ત સુખોતો કાચ એના અંતરને ભરી રહ્યો હતો. પોતાના વિચારમાં એ એવો લોભ થઈ ચલેો હતો. ૩ પત્ની હજુ સોમાના પાછલા બારણે સર્પ પાછી આવી નવેળા તેની કોને નવાઈ પણ ન લાગી. ફરીની પૂછડી વળા અડકક થઈ ચર્મ—વળી પાછો પીડા આવવાનો કદાચત થઈ હતી.

આદમ અને ઈવ | યુરી કાચાકોચ

આનુ. : અનિરુદ્ધ પ્રહારભટ્ટ

ચિત્તોર ઝિરિયેવ છત્તર તરફના યહેરની એક હોટેલમાં રહેતો. માણી-મોરોનાં ચિત્તોરો દોઢવા તે અહીં આવ્યો હતો. સહેર વિસ્તૃત રચનાવાળું હતું—એમાં વિશાળ ચોક ફળ, શેરીઓ હતી અને વૃક્ષોની પદાવાળા રસ્તાઓ હતા; અને એને કારણે સહેર ખાલી દેખાતું હતું. કારક હતી નીચા, વેરનિષેર વાહનો ઔપસ અને સહેક આકળથી આનંદાહિત જગતો પર પશ્ચિમ તરફથી દેહી આવતાં, દિવસમાં કંઈ ટેકરીયે વાર વચસી જતાં અને સહેર સહેર તરફ ધીરે ધીરે ખરગા કરતું—સોસાની દિવાલ પેરે. ઝિરિયેવ ઓડે સંધી પધારીમાં પડ્યો રહ્યો, બૂખ્યા પેટ સોમારેટ દૂધ્યા કરી અને વખાઈથી રેલા નીનાતી બારી તરફ જોતો રહ્યો તેની નીચે ધરોનાં છાપસં આકાશનું પ્રતિબિંબ ઝીકતાં ઉદાસીનાતાથી યજગતાં હતાં. તમાકુના ધુમાડાથી અને હોટેલના કમરાઓમાં દોડાય છે એવી કાઈક નિશિષ્ટ દવાથી કમરા કુમારો હતાં એવું નાનું કુખવા લાગ્યું. કાનમાં સતત રજુગણાટ સંભળાયો અને હલકમાં અવાર નવાર પીડા થયા કરી. બાળપણથી જ ઝિરિયેવમાં કહિતનો યમકારો વરતાયો હતો. હવે પચ્ચીસ વર્ષ એના હાલભાવમાં એક પ્રકારની થિકકાની લાગણી વરતાતી હતી હજળી પાંખો અને નીચલા હોકમાં તિરકાર અને યાદ વરતાતો અને એની કાળી આંખો સસત તેમજ મરકર જણાતી. એણે વેરવેટનું જાકીટ પહેલું હતું, ખેલાડીઓ પહેર છે એવી ટેટ મૂગ હતી, અને બેફિક્સાઈથી હેટ ઝુંકાવતે ખિરસામાં દાઘ નાખીને, શેરીઓમાં લોહા અને જે કાંઈ સામે દેખાય તેની સામે ભાગ્યે જ એકાદ બેખાન નજર નાખીને એ ચાલતો હતો. પણ ફરેકની સ્મૃતિ એ સાચવી લેતો, જેની એટલી બધી અવિનાશી વીક્ષતા હતી કે એને કારણે એના હલકમાં કુખાવો થતો.

એને સહેરમાં તો કશું જ કરવાનું નહોતું. એથી એણે પોતાના

કમળામાં ટેબલ પાસે મથું પહોંતીને બેસી બીટી, કે નીચે ભોળનગરનું બારણું ૧૨ વાગે પૂકે એવી રાહ જોતાં જોતાં ક્યારેક આંખો ધીમે, સ્વાર પસાર કરી, અને બ્યારે સમય થયો ત્યારે એ લગભગ ૫૩૦ નીચે ગયો અને ફરક વખતે પસાજમાં રહેલા વિગ તરફ તિરકાટથી જોતો ગયો. ચિત્રમાં પાસેનું સ્તોત્ર, એની આંસ પડતા વહેણાઓ સાથે અને આંસરતી બાથુડિયા બાકોના યાર પર જોએલા ઠીંગરાયેલાં નયન દુહોની નારંગી રંગની આકુસ્તી આડી સાથે, હોરેનું લગ્ન-ચિત્રમાં પછુ સરદ હતી. બાર પર જઈને એણે બાંયોનો આડર આપ્યો. એની અંદર ત્રણી નબરે જોતાં અને એ હળી ન બમ તેની સાવધાની સંખીને તે કીમેયા પી ગયો. પીધા પછી એણે સીગરેટ એનાવી અને ચારે બાજુએ જોઈ લીધું; કાચું કે એ પહેલો ધૂમ્રો આપનારી ઉખાની અધીયાર્થી રાહ જોતો હતો. એ જાણતો હતો કે એનાથા અને કંઈક સારું લાગશે અને પોતે પ્રેમથી બધું અવસ્થિત કરી સારું-નિહો, જોશે, સહેર અને વરસાદ પછી.

એ પછી એ બહાર ગયો, ચિત્રની સાથે ક્યાં જવું, શું કરવું અને કેવી રીતે હવે જવું એનું આશ્ચર્ય અનુભવતો ફરીકાગિયાં ફરી જોએક ક્યાંક પછી એ કમળામાં પાછો આવ્યો. એ વખતે એની આંખો ધોરાલી હતી એ પથારીમાં પડ્યો અને ઊંચી ગયો.

અને બ્યારે એ જાણ્યો ત્યારે ફરી પાછો નીચે રેટોર્સમાં ગયો. હવે સ્વિક્ર તો લગભગ પૂરો થવા આંખો હતો બારીઓની બહાર બધું પૂરકું થઈ મથુ હતું અને બ્યારે સર્જન પછી અર્ધ ત્યારે રેટોર્સમાં બનઝ ટેબલ પાસે જોડાઓમાં બેઠો, યીચુ જેવી વાનગીઓ ચૂસવા લાગ્યો; કાંઈ ઘોષા, ને માર્કિસ હાથુ તેની સાથે નાચ્યો અને સુખના અનુભવ અને જીવો નિહાળના નશાનું મહોરું પહેર્યું. એનિયેરે જોતા, પતિથિત અને પુષ્પાદાથી ભરેલા બંડમાં કુખથી ત્યારે બાળુએ જોતા, અને છોકરીઓ પ્રત્યે, નાચ કરતાર ધૂધાદાસી પુરોગો પ્રત્યે, વીધો નાખતી

ચિત્રોડિયા અને ટોકાની પાથમવળા બંધાર બેન્ડ પ્રત્યે, અનુચિતર જોરાક પ્રત્યે અને વેઇટ્સ હાંચ જોકક રીતે જોતા અપાતા રથાનિક વેદાધ પ્રત્યે ધણા છટી.

મધરાતે રેટોર્સ બંધ થયું. એનિયેર લથડિયું ખાતો એના ત્રીજા માળે પહોંચ્યો, બારણા પાસે અપાયો એટલે સિધારો એના રોમાંથી નીકળી ગયો; ક્યાં કંઈક, ધીમે મળમળાટ કર્યો, ફાંત ધમ્મ અને જોયે માથે અધારમાં ફેંકાયો — સવાર સુધી.

એ દિવસ પછુ અન્ય દિવસે જોયો બંડો, પછુ બીજા દિવસે જે વચ્ચે એ ચિત્રની દેવ પર ગયો, એ વહેરો આવી પહેલ્યો હતો અને પોટોર્સ પર તેમ જ બેન્ડ-ચિત્રાસ સાથેના હવાનુઓ પર જોડાક નબર નાખીને એ સોધા બંડાસા-ચૂકમાં ગયો, એક વખત એણે પછુ હતો બ્યારે રેટો-વેડોર્સનું માત્ર દમ્મ જોને જોશી મુકું અને જાડબાની લાલસાથી જોને બરી રહ્યું.

એ ચી અને રાતા વળવાળી એક વેઇટ્સ જોને વેદાધ લાવી દીધી.

“ફરી છોકરી છે.” એનિયેર જમડ્યો, એની આંખો લીબી અંધરથી એને અનુસરી, અને બ્યારે ફરીથી એ જોતી પાસે આવી ત્યારે એ જોયો:

“આજ સુધી નિહોમાં જોને જોયા કદું છું તે બંડુ.....”

અન્યથા વિતા વેઇટ્સ હતી. લગભગ દરેક અણ પાસેથી એ આડું સંચિતળવા ટેન્ડોલી હતી. રેટકન અને રાતા વળવાળી વેઇટ્સને ફરીથી જોવા કદીયે ન આપવાનાં હોય એવું લોકો આંધો એક ક્યાંક માટે અંદર આવે અને અપડતા બેસે—સામાન્ય રીતે અસમતાથી ભરેલું.

“મારે તને ચાનરતી પાસે,” એનિયેર જોયો, કંઈક ઊંડા બનીને: “કુ” ક્યાંકર છું.”

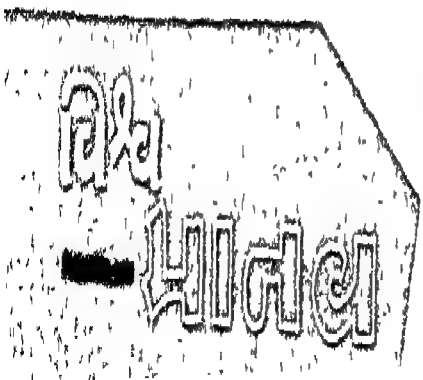
૨૪

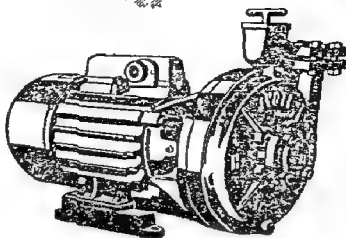
વૈષ્ણવ - વિશ્ણવ ૧૯

૪૭૫૨૩

સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ

સંસ્કૃતિક : સમગ્રગ્રંથ સુખ - વૈષ્ણવ (૩૫)

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features "built-in" economy...in money...in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. You, the man who uses it, better for yourself! is a difference!

to 6" x 6"

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ શિ. ૧૮ ને છટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ ને વિરોધાકેની છટક કિંમત કદ મુજબ]

સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી ને સહાયક : મુબદ્દા ગાંધી ને સચાલક : હરશચ ગાંધી

પ્રકાશક ભોળીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજી મંદિર પાલ સરગાસી છાપખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦]

સુદ્ધ ૨ મહાલાલ શાહ-અરોહ પ્રિન્ટરી-વડોદરા

પહેલું પાત્ર

૨ માળ/પાદત્ર સપ્ત [૩૪] આઆર્થ કૃપાલાની

પ્રારંભિક

જોન કેનેડી : નવી ક્ષિતિજોનો પ્રહરી [૧] ભોળીલાલ ગાંધી

કવિતા

મૃત્યુ (મુખ્ય), બે નાદશ્ચરિત્ર કવિતા [૫] વરત હક્કર; બેમિશ મેકહર્સિન, હેલ્થિમન રેનેલ (અનુ . મરલા જગમોહન)

વાર્તા

અક્ષર, આકૃતિ, ટપકા... [૬] ક્રિપેન બહુઆર્થ

લેખ

રાજકારણમાં જૂથબંધી [૧૭] અનિલ બટ

માનવીના મનોભાવનું નિયંત્રણ [૩૧] પ્રા. પી. કે. અનોખિન

કવિના અને પ્રતિભા [૩૩] પ્રા. રમેશ મેટાઇ

પ્રવૃત્તિ અને પદ્ધતિ

માસિક-પ્રવચન; અતિથ પ્રવચન; છતર [૩૮] સ્વ. કેનેડી

વ્યાખ્યાનોમાંથી

પરિચય

જોન રેનેલ : સાહસિક ચિંતક [૪૬] પ્રફુલ્લ મુનિ

નવું વાંચન

મિતાક્ષરી પરિચય [૫૩] -

ઉત્પાદનનાં તમામ સાધનો રાજ્યને હસ્ત મૂકવાં અનિવાર્ય નથી. આજના જમાનામાં ઉદ્યોગોનું સંચાલન કામદારો અને મૂડીદારોની સહિયારી વ્યવસ્થા દ્વારા, તથા તેમની વચ્ચે નફાની વહેંચણી દ્વારા, સામાજિક ન્યાય સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. વળી, જો સ્ત્રી આવક, નફા, અને મિલકત ઉપર કરવેરા દ્વારા પણ એ હાંસલ કરી શકાય. વળી, સહકારી આંદોલનનો વિસ્તાર કરવાથી પણ એ ધ્યેયને પહોંચી શકાય. તથા ગાયોગામ વીજળી પહોંચાડીને ઉદ્યોગોનું વિદેન્દ્રીકરણ કરીને એ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

ભારતમાં ગાંધીજીએ સામાજિક ન્યાયની વિચારણા કરી હતી અને તેને માટે તેમણે ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાન્તનો અસરકારક અમલ કરવાનો કીમિયો બતાવ્યો હતો. સર્વોદયના નેતાઓ માને છે કે ભૂદાન, ગ્રામદાન અને સંપત્તિદાન-શ્રમદાન વગેરે સિન્ન પ્રકારના 'દાન' દ્વારા આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકાય.

આ બધા નવા ઉપાયોમાંથી અમુક કે બધાનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક ન્યાયની પ્રસ્થાપના થઈ શકે. આ પદ્ધતિઓ એવી છે કે તેમાં હિંસાની આવશ્યકતા જ નથી; તેને માટે કોઈપણ પ્રકારની સરમુખત્યારીની ય જરૂર નથી.

રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનમાં રાજ્યહસ્તક કેટલી હદે સત્તાઓ રહેવાની છે તેની સ્પષ્ટ સ્પરેષા દોઝાં પૂર્વે સમાજવાદની વાત રટવા કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. જો સમાજનું આર્થિક આર્થિક જીવન રાજ્યહસ્તક રહેવાનું હોય, જે તમામ રાજકીય સત્તાઓ તો ધરાવેજ છે, તો તેનું પરિણામ એકજ હોઈ શકે. આવું રાજ્ય, જરૂરીઆતને કારણે જ, સમાજના સમસ્ત સામાજિક અને આર્થિક જીવન પર પકડ રાખવા પ્રયત્ન કરશેજ - તે પોતાની સમજ અને આવશ્યકતા અનુસાર, સમાજની શિક્ષણ પદ્ધતિ, એનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો તથા તેના સાહિત્ય, તત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને કલા સુદ્ધાનું નિયંત્રણ કરશે જ.

સામ્યવાદી દેશોમાં આવું જ બની રહ્યું છે. આવા દેશોએ નીચે જો વ્યક્તિને કેંકે સ્વતંત્રતા રહી ગઈ હોય તો તે જો કારણે કે કુદરતે માનવીને બહેલી કેટલીક મર્યાદાઓ અને બંધનોને કારણે તે આવી સર્વવ્યાપકતા અને સર્વ-શક્તિમત્તાનો અમલ કરી શકે તેમ નથી. સમાજ કે વ્યક્તિ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરના જેવાં સર્વ નિહાળનાર અને સર્વ શક્તિમાન ન હોવાને કારણે એનો ભાગ ભજવી શકે એમ નથી. આથી કરીને, જો આવશ્યક બને છે કે, વ્યક્તિને તેના મૂળભૂત અને નાગરિક અધિકારો આપીને રાજ્યની આર્થિક સત્તા ઉપર અમુક નિયંત્રણો મૂકવા. આથી જ તો, જ્યાં સુધી આપણે રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર સમાજવાદ કેવી મર્યાદા મૂકે છે તે જાણીએ નહીં ત્યાં સુધી. આપણે સમાજવાદને ગઢવે સામાજિક ન્યાયની વાત કરીએ તેમાં જ, મારે મતે, ઠકાપણ રહેલું છે.

તા. ૨૨મી નવેમ્બરની મધરાતે અમેરિકાના ૩૫ મા પ્રમુખ જોન કેનેડીના જન્મનો દિવો, માત્ર ૪૬ વર્ષની જુવાન વયે, એક દલવાદોની ઝોળાંએ છુટાઈ ગયો. એ ધટના એમના કુટુંબ માટે અને રાષ્ટ્ર માટે તથા પશ્ચિમી યુરોપના દેશો માટે જ નહિ, દુનિયાનાં અજ્ઞાપિતસિત રાષ્ટ્રો માટે, અને અમેરિકાને દુશ્મન ગણતા રશિયાના કુશોવ માટેજ, સાચા અર્થમાં, એક દાશ્ય ધટના છે.

પ્રેસિડન્ટ કેનેડીની દલવા કાળા હળસી સામેના દ્વયથી ખંડખંડતા અમેરિકાના ટેકસાસ રાજ્યની ડલ્લાસ નગરીમાં ધંધ, એ ધટના અમેરિકાના મહાન પ્રેસિડન્ટ લિંકનની શહાદતની યાદ તાજ કરાવી જાય છે તો એજ ધટના કાર્તવાસીઓને, મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુ-મુસ્લિમ કોમી આગને આજુબી આહુનિથી યુગવવા આશરેલી ભવ્ય શહાદતની યાદ આપવા વિના નહિ રહે.

હજી આજે ૫ ઓગસ્ટે પ્રે કેનેડીની દલવા પાછળનાં કારણો-કાવનરમિ વિષે ચોક્કમ કથા જાણતા નથી, પરંતુ એ વિષે કોઈ જ શંકા નથી કે પ્રેસિડન્ટ કેનેડી અમેરિકામાં પ્રવર્તતાં કાળા-ધોળાંના દેખનું-આખી સદીનું લાઠનું ધોષ નાખવાનો નિરધાર કરી ચૂક્યા હતા અદ્યતન, પોતાના આરંભના અમલ દરમ્યાન એમણે, કાયદામાં ફેરફાર કરાવ્યા વિના, વહીવટી તંત્ર દ્વારા શક્ય હોય એટલા સુધારા કરીને, રોગ નિવારણની ચિકિત્સા શરૂ કરી હતી. પરંતુ અધ્યાત્મામાં, મિસિસીપીની ધટનાઓને અતે રોગ ધાર્યા કરતાં વધુ જીવે ને મૃતીર ઝંજુલો.

—એક બાબુ, નિમ્નો પ્રજાના આખરી નિરધારની ધોષણ કરતાં, મરેજવા મનોભાવ પ્રગટ કરતા વિરાટ અદિત્સક નિદ્યંતો યથા —તો બીજી બાબુ, ચર્ચા—દેવાવધમાં અગવાંની દુઆ માગતાં હળસી નર-નારી

શિશુને માથે રંગદેપીએને હાથે ધોરખ વર્ષા થઈ! આમ, લશ્કરી કોશિર રંગદેપનો દાવાનળ ભયંકર અકસ્મ પરિણામોની આગાહી કરેજ રહ્યો હતો. અને ત્યારે, પ્રે કેનેડીએ ‘નાગરિક-અધિકારો’ને નવો ખપડો કેમિસ સામે પેશ કરીને ‘નવી ક્ષિતિજ’ (ન્યુ ફ્રન્ટિયર્સ) નું નેખમ વહેરી જ લીધું હતું. દક્ષિણમાં પ્રવાસે જીવકતા પૂર્વે જ તેમના જીવર આવેલી ધમકીઓ, રોષના સમાચારો, માધ્યમોના સંદેશો અને તેમને વારવાના ચોક્કમ પ્રવાસો જીવરથી, તથા લખાં ગાઈ, લખાંમુખિ ડલ્લાસની સાળામાં જાળકોએ પ્રગટ કરેલ અનંદ (તાળીઓ) નો સમાચારથી આ પ્રવાસના નેખમની આગાહી થઈ જ ચૂકી હતી.

ગાંધીજીની જેમ કેનેડીને પણ, વારંવારની આગાહીઓ અને ચેતવણીઓ સાંવંચેતાના રાહે વાળવાને અદસે, ઊલટી, પરિસ્થિતિની મંલીરતા અને તાર્કિકિક કેન્દ્રવ્યશીલતા સૂચવતી, શહાદતના પથે જ દોરી થઈ!

અને કે, બહારથી દેખાતું નિમિત્ત સાચું નયે હોય અને કે, રંગદેપ આ દલવા પાછળનું સીધું કારણ ન હોય પ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ તે અનેક વીરાચિત નિષ્કાઓ દ્વારા આખા વિશ્વની હમકિલી છતી ભેતાં, યોદ્ધાક દુશ્મનોને છછેડી મૂક્યા હતા જ!

કેનેડીએ પિતાના રાષ્ટ્રની આંતરિક પરિસ્થિતિમાં આરેલા અનેક ફેરફારો — મીડિય જીવોગના ઇન્ટરકોમના અંદરની ભાવવધારા સામેનો કેનેડીનો પડકાર, આર્થિક વિકાસ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને ઇતર દેશોને સહાય કરવા એમના દર દેશી કાર્યક્રમો, આ બધાથી તેમણે કોએસની અંદરના સંકુચિત તરવોમાં ફફડાંટ જગાવી દાખી હતો જ!

— કેનેડીએ યુગોપના સદિવારા સંરક્ષણ અંગે રજૂ કરેલી યોજનાથી પોતાના પશ્ચિમી સાથીઓને—

કારણ કે, આપણને સૂનકારનું ઉતરડાયેલું મોં
જોવા નથી જ મળતું.
મને એવું ધણી ય વાર લાગે છે કે—
તારું સાચકણું નેકટય
એક દિવસ પેલા સૂનકારને પૂરેપૂરે ચોરી નાંખશે.

[૪]

માંખા, બીણા, પાનળા અધારમાં
આપણે સૌ એના જેવા જ બની શકીએ.
પવનતરી એકાદ લહેખી સરી આવે
તો જાણે આપણે બધા જ
ક્યાંકે જઈ રહ્યા છીએ એવું લાગે.
આ જ અંધારું રહેજ ગાદું બને
આપણે અન્યોન્યના ચહેરાઓ ન જોઈ શકીએ
અન્યોન્યના નિઃશ્વાસોને બાણીબૂરી ગપડાંએ.
ને જાણે કંઈ જ બનતું નથી
એમ આપણે યધાં ય જેમી રહીએ.
ત્યારે મૃત્યુ મૃપચાપ નારી સામે આવી બેસી બધ
અંધારું ખૂબ ગાદું બને
મૃત્યુ અંશ પ બની એકેકે આનવી સાથે
ગાડી-ચેલી રમન કરી
ખૂબ ખૂબ હમે
ચીની ગચ્છા કિત્તોને યાદ કરી
ક્યારેક જો રી ખણ
મનરાની જેમ એકદમ સાચાર બનીને
દુટિયું વાળી બેસી જાય.
અમે સૌ મૃપચાપ શેઠા છીએ.
મૃત્યુના નિત્યનન અક્તિત્વમાં
અમે અમરા અસ્તિત્વ શોધીએ છીએ.

[૫]

વાદળ આને ગ્રીસ મારે છે.
માંખીના પેટમાં અમગામણ હોડે છે
સરી જતા મંદા પાણીમાં
તરુખડું આજ મ્હાલનું મ્હાલનું

એકાએક ગભરાઈ ઉઠે છે
એના પેટમાં કાળ પડી કે—
વાદળના હાથીપગો તમે
એનું આખું અસ્તિત્વ ઘસલાઈ જશે,
વેગઈ જશે, વહેંચાઈ જશે.

મારે અંગે અંગ—

દૂરના અણદેખ્યા લખને કદવી,
મારે ગમે ચોમ
એકેકે જીવની વેદના
મણિકાની જેમ લંબકા કરે છે.
સામેથી પૂરપાટ આવતા પાણીનો રેશો
ને કીડીના મન તણી મુઝકણ
કે જાંચમે મળેથી
આપધાન કરવા ફરી પડેલા જીવના
મન તણી પેલી પડતાં પડતાં
જીવી લેવાને આવી મડેલી અર્ધશય,
ને એ અર્ધશયનું નવન વિહામણું ચિત્ર
વાદળને, માખીને, કીડીને ને મને
આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે
ખૂબ ખૂબ મિસે છે
તોય અમે સૌ જીવીએ છીએ
તું મૃત્યુનું મ્હોરું, પહેરી
વર્ષાની જેમ કુરોડ પગે, નાચ કરા
અલય, ધરતીકપ ને આંખ
મૃત્યુ સાથેના મુગીજના સંપર્ષો
તારી મુદાઓ ધકીળતાવ.
હું અને મૃત્યુ—
મારે મન ધરતી અને સાગર છે.
હું કદાચ કિનારો હશે.

અતિમ માનવી

[એ નાઈજીરિયન કવિતા]
બેસિસ એકેડેલિન ક અનુ : સરસા જગમોદન
આ છે અતિમ માનવી
ને જીવે અધારે,
[વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર]

છે અધિકાર રવળે એ

સદાચે.

ઝાલી લેવા જન્મ અને મૃત્યુને

હરના એક જ ભાવે

જોવા ભાવિ અને જે જૂન

એક જ નયન - ચિરંજીવે

જોઈ લેવા અખડ જે,

જોઈ લેવા સત્ય જે,

જોઈ - જાણી જગતને

ખનવા જગત વિદીન એ

આ તેજમદી - જે તેજ ના,

આ સમયમદી - જે સમય ના,

જીવી, જીવી,

રહેવા મુકના;

છે આ અંતિમ માનવી

જે જીવે અધિકારે

છે અધિકારે રવળે એ,

મદાચે

ધર માટે અવકાશ

‘દેશવિન રેનૈયો’ * અનુ : મગસા જગમોહન

ધર માટે અવકાશ,

ચન્દ્રમા વાનાયન,

નખ માટે ઉદ્યાન,

મારાં પુષ્પો નભના તારો

રાત્રિ જો મીઠી મદીથી

જે તુજને એધાણી,

દેશકાંઈ આ મુજ લાગ્યા-વચન

ને ત્યારે તું એ પથ શોધી લેશે

જ્યાં આશીશું જડ-તું સજે-

તર, પગ, પાછાં રહેશું આવી,

ને મિલન આપણું થશે ત્યાં.

ને તું મુજને ‘પ્રીતિ’ બારશે

ત્યારે નમના તારક ખરશે

અનંતર તારો વધારું પેરન.

વિવંધમાન : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૬૩]

રશિયન

અધનન સાહિત્ય

કુશોવ યુગની સાહિત્યિક કૃતિઓ

તથા સમસ્યાઓનો

પરિચય આપનો એકમાત્ર ગ્રંથ

(વાતા, કવિતા, જીવન, વિવેચન લેખો સાથે)

સં : જોગીલાલ ગાંધી

રૂ. ૫-૦૦

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ

મેક્સિમ ગોર્કી

અનુ સુભદ્રા ગાંધી

લિપિ તોત્ખતોવ, માદામ તોલ્સટોવ

એન્ટન ચેખોવ, ફોર્સેન્કો આદિ સમર્થ

સાહિત્યગ્રામીઓના સાનિધ્યમાંથી

પ્રગટથી સવેદનાપૂર્ણ તસ્વીરો

રૂ. ૬-૦૦

કરુણરસ

શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનાં વ્યાખ્યાનો

રૂ. ૨-૫૦

નખતો સૂરજ

ઓસામુ ટાગાઈ

અનુ : જ્વલંત પારેખ

અનિરુદ્ધ બલભદ્ર

[જપાની એક કલાધરની નવલકથા

અને એક ઉત્તમ નવલિકા :]

રૂ. ૪-૦૦

ઉગતા સૂર્યની વિદાય

વિયોનાઈ આન્ડ્રેયેવ * વાન-દર-પોસ્ટ

અનુ : જ્વલંત જોશી * રસિક પંડ્યા

[એ દૃષ્ટી નવલકથા]

રૂ. ૩-૨૫

અંબલનાં કોતરોમાં માનવતાનું ઝરણું

સુભદ્રા ગાંધી

[મધ્ય પ્રદેશના બાગી લૂટારાઓમાં

સ્ત્રીઓએ જગાડેલી માનવતાનો તરંગ]

રશિયન મહારાજે ‘મહીના કોતરોમાં

જગાડેલી જ્યોત’ સાથે]

રૂ. ૧-૨૫

અક્ષર....આકૃતિ....ટપકાં | ઉપન સહાયાર્થ

.....અને રુચિરની અ ખો છત ફરસ અને બારી-
ઓ પરથી સરતી સરતી ફરી ઓ, દીવાલ પર આવીને
અટકી.

એ લાકડાની - પાટીયાત - જેવી દિવાલનું પોતાનું
એક અલગ જ બંધન હતું. ફરકઃ જગ્યાએ-તેના પર
ખીસી અને છરી તેમજ કાતરના પાના વડે નાત
જાનની સિપિઓ ફાટતી હતી. ફરકની આકૃતિ એવી
હતી કે દિવાલ ક્યાંક સ્થિત કરતી હોય અને ક્યાંક
માં મચકોડી રહી હોય તેમ લાગતું હતું. પોતાના પહેલાં
જે કોઈ બાંધુઆતો આ ઘરમાં આવી વચમાં હતાં
તેમથી કોઈએ પોતાના અસ્તિત્વનું સંરક્ષણ આ દિવાલ
પર કાઢ્યું હતું. દીવાલના એક ખૂંટમાં ખૂંટજાગ્યાની
રીતે ફરસમાં કોનું હતું - "સીરી-મુખનામ" જે
મુખતાજ મહાલ .." તેની બરાબર સામેના ખૂંટમાં
જાણે સામગ્રિક હિસાબ સરખો-કરવા કોઈએ લાંબા
સમયના અગસા બાદ દેશના મરિમાં જાણે - કે-વધુ
અર્થાત વલ્લરી .." દીવાલની વચમાં, એટલે ના
ધેરાવામાં કોઈએ પોતાનું નામ અંકજમાં કાઢ્યું હતું.
"મુકુર" તેના બરાબર નીચે જ કોઈ તોફાનીએ લખ્યું
હતું: જીં "જીં જીં". વળી એક જગ્યાએ ફરસી
ખાંખમાં ધણી વખત પહેલાં લખાયેલું લાગતું હતું:
"મેં અપની રહ મહાં. હોઝર-અ રહી: હ-સીરી
મુખતાજ, તો ૧૨-૮-૪૭..." તેના ખાંખી બરાબર એક
મદિના બાદ તો, ૩૦-૮-૪૭ના સોજ આ લખાણની
નીચે કોઈએ પોતાની સ્થિતિ રૂચે લખેલું: "ખૂંટજાગ્યા
મહેરજાની, આભાર..." દીવાલના નીચેના લખાણ જુદા
હિસાબથી: જાણે જતી વખતે લખ્યું હોય તેમ

લાગતું હતું લખ્યું હતું: "મુમે, મુમે મહેરજાન રે"
તેની બરાબર નીચે એક દીપ્ત્યુ હમેરાયેલી કે: "મેરી
જાન! તમે જી હો કે પુરુષ-"

આ સિવાય ખીણ પણ ધણી જાતની આવાઓ હતી.
કંઈક અલગ કોઈ થોડી સ્પષ્ટતા, કંઈક આવી
અવળી મોડેન આટી જેવી રેખાઓ અને આકૃતિઓ,
જેના બાવબાતના અર્થો નીકળી શકે તેમ હતો. કોણ
જાણે ક્યારે ક્યારે, કોણે કોણે, ક્યાંક ક્યાંક ઉદ્દેશથી
એ અનિચિત આકૃતિઓ બનાવી દર્શી એક જગ્યાએ
જેવું કંઈક હતું જે મહેરાને બાંધે કોઈ જાનવરનું
પેટ પણ હોઈ શકે તફવાત એક જગ્યાએ લાંબી આંખ
હતી, જે પોતાની મનહસ. લાંબા આંખો દીવાલ પર
ફેલાતી હતી અને એક કોરો, જામ હતો જે
દીવાલને છોલવાનો વર્ધ પ્રયત્ન કરતાં પડેલા હતો..

રુચિરને કોણ જાણે સાથી એ દીવાલ પર એક
અગ્રી હતી તેની આખો બવારે બવારે એ શબ્દો
અને આકૃતિઓ પાંચતી ત્યારે એક અવ્યક્ત કોપારી
તેના ઘરોમાંથી અસાર થઈ જતી હતી. તેને દીવાલ
પરની એકેક આકૃતિઓ અને અક્ષરો વલ્લસમય લાગતા
હતા તેને ઘણું કે આ બધી આકૃતિઓ અને અક્ષરો
જુસાઈ બંધાંતો: સાડું, આખર ખીંચું કંઈ નહોતો થયે
જાણિલાગી એકાદ જે ધૂંધી રહેલી આંખને તો એ
દૂર કરતા મોંઘો જ હતો... આખરે આંખથી દૂર કરવા
માટે તો ખાટલા પગથી છાંયો અને બારી પાસે
આંધો ગયો નીચે પોળમાં કોઈ જાનની ચલવલહ
નહોતી. હિંસ આખો જે છોકરાઓ રમ્યા કરે છે
અને બેનાથી રુચિર તો અર્ધ જાય છે, તેઓ પગ

કોઈ ત્યાં નહોતા. સામેના ઘરના તુટેલા પાછપમાંથી પડતુ પાણી અવાજ કરતું પોળમાં પડતું હતું એટલે પોળ સાવ નિર્જીવ નહોતી લાગતી. થોડે દૂર કચરાનો એક ઢગલો આસાચીડિયાની માફક એક જગ્યા પર પડી રહ્યો હતો.

દાદર પર કોઈના પગલાંના અવાજે અને કંપ રક્ષાળીના ખડખડાટે રુચિરનું ધ્યાન પોળમાંથી દટાવી દીધું. પથ્થુ તે બારી પાસેથી ન દટયો એ જતાવવા નહોતો માગતો કે તેણે અવાજ સાંભળ્યો છે. અથવા રૂમમાં કોઈ આવ્યું છે એ બાબતનો તેને ખ્યાલ છે થોડી ક્ષણો મટે એ અવાજ, પાછળ, થોડા અંતરે અટક્યો હોય તેમ લાગ્યું. પથ્થુ પછી તેના કાનની બહુ પાસે આવી ગયો.

“ઝઢા પી લો...”

તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો રાત્રે ઝઢાનો કંપ લઈને માથું ઝુકાવીને બેઠી હતી, તેની આંખો ગડી રહીને સૂઈ ગઈ હતી. તેના ઝેરા પર સ્થાન છાપા ફરી વળી હતી. તે બહુ મુશ્કેલીથી પોતાનો અવાજ સંભાળી રાખતી હોય તેમ લાગતું હતું રુચિર ક્ષણભર તેની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી ચૂપચાપ ખાટલા પર બેઠી ગયો.

“ઝઢા પી લો, ઠંડી થઈ જશે”—રાત્રેએ તેની પાસે બેઠેને ફરી કહ્યું.

“તને કોણે ઝડા લાવવાનું કહ્યું હતું?” રુચિરને લાગ્યું કે પોતાનો સ્વર જરૂર કરતા વધારે કડવો છે.

“મમ્મીએ કહ્યું કે તમારી ઝઢાનો સમય થઈ ગયો છે.

“વખત થયો હોય તો અને નહોતા આવી શકતાં?”

“તેમણે મને કહેલું કે મારે હાં આવી.” કહીને રાત્રેએ ઝઢાનો કંપ જાણના ટેમ્પ પર મૂકી દીધો અને ચૂપચાપ નીચે જવા લાગી.

“સાથમાં” રાત્રે હજી રૂમ પહોંચે તે પહેલાં રુચિર લગભગ ઘીસ પાડી બેઠો. રાત્રેએ ચંબી ગઈ અને કંઈ કલા સિવાય આંખો મુઝાવી ત્યાંજ બેઠી ગઈ.

“તાતુ રહવાનું હવે બંધ થશે કે નહિ?”

રાત્રેની આંખમાં ક્ષણભેદે મટ મટ આવી ગઈ અને તેની મુઠ્ઠા દટાઈ ગઈ.

“હું ક્યાં ગુડ છું?” તેણે કહ્યું.

“નથી રડતી તો હું અમમ્મો બજાસ કરું છું? અને તારી આંખો નથી દેખાતી?”

રાત્રેની આંખોની ચમક થોડી વધી ગઈ. નીચલા હોઠને દાન નીચે દબાવતા તે સાંત બેઠી રહી.

“જોશની કેમ નથી?” રુચિરે બૂમ મારી. “કોઈની વાન તારા મગજમાં બેસી છે કે નહીં?”

રાત્રેની આંખો રુચિરના ચહેરા પરથી દૂર સરી, અને તે ઉપર વટાવીને અચાનક નીચે જવા લાગી.

“સાંભળ” રુચિર ઝુસાતો માર્યો ખાટલા પરથી બેઠો થઈ ગયો “હું આ ઝઢા નથી પીવાનો.”

રાત્રે કંઈ કંઈ સિવાય દાદર બેઠી ગઈ.

“કહું છું આ કંપ અડીથી લઈ જા, ” રુચિર ઝુસાતો માર્યો ટેમ્પ પાસે ગયો. કંપ ઉઠાવીને થોડી ક્ષણો હતપ્રભ જેવો ઝઢાને જોઈ રહ્યો, પછી બારી પાસે જતને પોળમાં ઝડા દોળો દીધી.

ક્રમશઃ તે થઈ કે કંપ પથ્થુ સાથે ફેલાઈ રહ્યો, પથ્થુ અંતરે ફાકરીના લાવ બેસ્યા છે તે વાત બ્યાનમાં આવતાં તેનો હાથ અટકી ગયો પછી દાદર પાસે જઈને જોરથી બોલવા લાગ્યો “જામને મારી પાસે ઉપર આવવાની જરૂર નથી, મારે આજે નથી ઝડા પીવી કે નથી જમવું. બધા હેરાન કરવામાં સમજ્યાં છે.”

રૂમમાં આવી તેણે જોરથી બા છુ બંધ કરી દીધું. ખાટલા પર બેસતાંજ દીવાલની સિપિઓ ફરી તેની સામે આવી ગઈ. “એ અપની રૂઢ થઈ” છે કહે જ રહી હ—શીરી મુમનાકતા. ૧૩-૮-૪૭... “મેરી જાન તમે રી છે કે પુરુષ?” એમ. યુ કે યુ આર હૈઈ બટ્યુ બેકેડ” અને પેલી જાજબિસાડાની આખ.

એ દીવાલ કોણ જાણે કેટલી જૂની હતી! ધબ્બી જગ્યાએ લાકડામાં બેસી ગઈ હતી જ્યારે આ મકાન બન્યું ત્યારેજ આ દીવાલ બની હતી કે પાછ-

જાથી કોઈ ભાડુઆતે પોતાની સગવડ માટે લાકડાનું પાર્કિંગન નખાવી આવડાં મોટા રૂમને બે લાગમાં વહેલી નાખ્યો દરેક દીવાલની વચ્ચેની તરાકામાંથી ખીમ હિરસામાંથી એણે પ્રકાશ આવતો હતો એ ભારમાં હવે બિનજરૂરી સામાન લઈવાળા આવતો હતો એમાંય કોણ જાણે કેટલીયે યીને હતી ખાલી ખાટલીઓ જૂતાં પીપમ, ફોટોની ચુપીમાં, તૂટેલી ખુરશીઓ, અને બનભાનની ટેપનીઓ - ટકા એ દિરસો એક નાનકડું કપરતાન હતું જેમાં કેટલીયે વસ્તુઓ પેતાના પુરાણો ઇતિહાસને પોતાનામાં સમાવીને, કાબુ જાણે કેટલાયે વખતથી દફનાયેલ છે... અને એ લાગને રચિરના રમીયે અકબ પાડતી હતી લાકડાની એ દીવાલ.

“ વહુ અયોન વહલરી.. ”

આ વહુ કોણ હતો? તેણે પોતાનું નામ દીવાલ પર શા માટે લખ્યું હતો? આ મકાનમાં તે ક્યારે રહેતી હતી? તેના ચહેરામહોરા કેવો હતો? અચ્ચરે તે ક્યાં હતો? આજે અગર આવીને તે આ રીતે લખા-યેલું પોતાનું નામ જુએ તો તેને આનંદ થાય કે તેના મોમાંથી એક ઉદાસી ભર્યો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નીકળે.. અને આ મુકુન્દ એ આ ધરમાં ક્યારે રહેતો હતો? તેને પોતાનું નામ લખવા માટે હોડ ફટના ધેરાવાની કેમ જરૂર પડી હતી? શું આનાથી એ પોતાના શરીરને વિસ્તાર દર્શાવવા માગતો હતો કે પોતાનું નાનું કંઠ છુપાવવા માગતો હતો? અને જેણે મુકુન્દના નામ પાછળ ‘હ્યુ બ્લેક’ ઉમેર્યું તેને તેની જોડે શું ખાટમ હતો? અને આ પાછી શરીર મુમતઝ! એની જાળનમાં એટલું તો એ ઝસ હતું કે તે હિન્દનું વિભાજન મહુ ત્યાં સુધી આ ધરમાંજ રહેતી હતી વિભાજન પહેલા એ દિવસેજ તેણે શા માટે આ ધર છેડ્યું હતો? અને તેણે ‘આત્મા અહીં મૂલી જાય છે’ એમ શા માટે લખ્યું હતો? ત્રણી ‘જવા’ જાખત ની રખત્તી થી? આ ધમધી, સહેરમાંથી કે દેશમાંથી જવાની વાત હતી? ‘શરીર મુમતઝ હશે’ મુમતઝ મહાલ, ‘એ પોતાની મુમતઝ મહાલ શાથી સમજતી હતી? શું તેના જીવમાં ખલ કેઈ એની અકિત હતો જેના તરફથી તેને આશા હોય

કે પોતાના મુલુખાદ એ પોતાની માદમાં પીળે તાર બનાવશે... કે પછી આ દિવાલજ તેનો તાજમહાલ હતો?

રચિરે હોઠ પર જીમ ફેરવી અને પોતાનાં મુલુખાં વાળમાં હાથ ફેરવી લીધો તેને લાગતું હતું કે કેટલું અગત્યની વાત તેના મનમાં ઘૂમરીઓ ખાઈ રહી છે જો તેને બચત કરી શકે તો તે એક મહાન કૃતિનું ગ્યાન હાંધે શકે કેટલીયે વખત આવી વાતો તેના મનમાં રૂઝતી જેનાથી એ ખુબજ સમજૂત થઈ જતો, પણ તેને બકત કરવાની રચિરને તક જ નહોતી મળી અગર ને પોતાના મનના બધા વ્યાખાંશે પ્રદર્શિત કરી શકતો હોત તો આજે એક ગણનાપત્ર લેખક બની ગયો હોત દેશમાં તેનું કેટલું માન વધી જતન! તેના પર આદર કેના પંચાની વચ્ચેથી વજાર શરૂ થાત ત્યાં પોતે જાય ત્યાં તેના કેટલો મનમાં જગત અંતે લોકો તેને ફરી વળીને હાથકાર માટે પકાપકી કરતા હોત... પરંતુ કોણ જાણે શું હતું કે ભ્યારે એ લખવા બેસતો ત્યારે તેના મનની વાત કાગળ પર ગિતરતીજ નહીં, મનમાં ધેરાતી રેક વાત જે જલુ મોટી અને મહત્વની લાગતી તે કાગળ પર લખવા પછી ફીક્કી પડી જતી.. ખીલું તો ફીક પણ કુમાર તો એનું લખાણ વાંચીને એવોજ ભાવ હેખાડતો કે કૃતિમાં જોણે કંઈ સાર જ નથી ક્યારેક ક્યારેક રચિરને લાગતું કે તે ફક્ત ઇપોને લીધે જ આમ કરે છે અને તેનું બ્યગપૂર્ણ રિમત તની ખુદની કીનતાને જ પ્રમાણિત કરે છે; નહિ તો ક્યારેક તો કુમારે જરૂર તેના લખાણની પ્રસંશા કરી હોત એક બાજુ એ પોતે કોઈ એક જમાનામાં કુમારે લખેલી એકમમ્મા બોમ્બ ફૂટિને વાંચીને તેની પ્રસંશા ક્યાં સિવાય નહોતો રહેતો.. અને બીજી તરફ દેનો એ માણસ કુમાર - જેની પાસે રુચિરને માટે એક બ્યગપૂર્ણ રિમત સિવાય કશુંજ ન હતું.. શું આનું કારણ એ ન કહેવાય કે જે માણસને પોતાની થોડી સંજનાનું ગુમાન વધારે છે, તેની સરળતા સપાટી પરનીજ સરળતા હતી! એના લખાણમાં ઊંડાણ ક્યા છે? તે વખતે એક મર્મીસીક કેવી ખગાન રૂતિ તેની ખબર લઈ નાખેવી? તેના તો એના નૂરી અંગેસા, પૂછી-પાછાને

‘મળીને આત્મનેમ સમગ્રની પાતાની પ્રશંસા પ્રગટ કરાવી... અને મગજ આસમાનમાં ચડી ગયું. રુચિરે વિચાર્યું’ કે કુમારની કૃતિઓની હવે પોતે સમીક્ષા કરે તો ? ‘તેને ઊભા રહેવાનું’ ઠેકાણું ન મળે, પણ હવે બખવાનો મહા-વરો છૂટનો નય છે. ખરેખર વ્યવસ્થાને લીધે મગજ એટલું થાકેલું રહે છે કે સમીક્ષાઓ લખવાનું હવે નથી જનવું... કોપેરનાં વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવાં, કવિ-તાઓ લેખ જતી અને કોપેરનાં જઈને ઊંડરઓને સમજાવવી. ખરેખર માથાકૂટ છે હા, અગર કમાવાની ચિન્તા ન હોત તો, અને આટલો થાક ન લાગેનો હોત તે, પોતે એક પ્રતિષ્ઠિત લેખક ન હોત ? પોતે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં તો પ્રથમ વર્ગમાંજ પાસ થતો હતો છે ને ! દેશી ભીવટથી અને જ્વરશિય રીતે પાતાનું કામ કરેતો, બ્યારે કુમાર એ દિવસોમાં જરૂર કામ ન કરવાને લીધે પ્રેક્ષકોના ટોણા સાક્ષ્યોત્તર રહેતો અત્યારે કુમાર હવે રખડુ છવન ગાળે છે, નોકરી ધંધો નથી કરતો તેથી લોકોને લાગે છે કે કંઈ વિશેષતા હશે. વળી દેશમાં લેખકો છે જ હા ? એકાદ કાન્ય કે પ્રસંગિક લખનાર પણ પોતાને લેખક માનવા લાગે છે...

જામા થઈને તેણે ટેવલના ફોટોગ્રાફથી સીનારેટનો ડબો કાઢ્યો. આ ‘શ્રી કેસસ’ સીમારેટ તેણે કાઈ પ્રસંગોપાત્ત પીવા માટે રાખી હતી. બ્યારે તેનું મન મધુ ખિન્ન થઈ જતું ત્યારે એ ડબોનો ઉપયોગ કરતો. તેણે એક સીમારેટ કાઢીને લીલી રીને મોઝા ગોઠવી, અને સાળગતી કાઢીને ક્ષત્રજર તાણી રસ્તો અને પછે સીમારેટ સળગાવી લીધી મોઝામાંથી ધુમાડો નીકળ્યો ત્યારે તેને લાગ્યું કે તેની લચગા એક વિશિષ્ટતા છે, જે પોતેજ પેદા કરી રહ્યો છે આ ધુમાડાની લચક ઝેની આદર રહેલી કલાત્મકતાનું પ્રમાણ છે... જો આ કલાત્મકતાને યોગ્ય માન આપવા માટે તે હિંમત પ્રપ્ત પાલુ કરી મકથો દોત તે...

“ઝોમ યુ કે યુ ‘આર હૈ’ બહુ બ્લોક...!”

ચિન્તા ચેરેરા પર રિગત પથરાઈ ગયું. તેને થયું કે પોતાને બ્યારે કુમારનું ‘વર્જન’ કરવું હશે ત્યારે કઈક આવી રીતેજ કરશે. ‘યુકુ હૈ’ બહુ બ્લોક ! ગચિરે

મુરકેલીથી પોતાનું હાસ્ય ગળામાંજ અટકાવી દીધું. નહોતો ઇન્જોનો કે પોતાના હલવાનો અવાજ નીચે સહળાય બેથી ધવના લોકો માને કે રુચિરનો યુગરો દરે પડી ગયો છે. ગુસ્તાની વાત થાદ આપતા તેનું હાસ્ય ખરું ખર માલગ થઈ ગયું અને તેના કપાળની રેખાઓ ઊપગ આવી... એ માલગને સંધને તો આજે તેના ધન્ય આવી રિચિતિ છે-પોતાની દોખતી એ માલગસ જોડે. થઈ હોત તો કરી મગ્ન હોત ખેર દોખતી થઈ તો ભરે પરંતુ તેને ધન્ય ન લાગ્યો હોત તો કેવું સુખ હોત !

આજે એ માલગને લીધે તે તેણે રાત્રે પગ હાડ ઉપાડ્યો હતો આજે દિવસજ એવો અપશુન્નિપાળ જિએ હતો કે આજ સવારથીજ તેનું મગજ ઠેકણે નહોતું ચલાવતી વ્દા તો એટલી બધી ઓઠી જતાની નાખી હતી કે મોની સાથે સાથે મગજનો મૂક પણ બગડી ગયો. હાદ રેથી નીચે જિવતાં, એક પથથી આ પરથી પગ લપસી પડત જિજ્ઞાસુ કાણી દરેથી પીડાતી હતી આ પગથીઆન રીપેરીંગ માટે પછા દિવસ પહેલાં ધરમાં તેણે કહેલું... ત્યાર બાદ નહાઈને તેજ નાખવા માટે રાત્રેની રૂમમ ગયો ત્યારે સડસડ તેની નજર પત્રોના એક થોકા પ પડી બુલથી આ પત્રો રાત્રેના ટેમગની બદાર રહી ગય હશે તેમ માનીને તેણે તેને જગાએ મૂકતાં નેણું તો પથે પરના અક્ષરોના જગાડને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો. —એક જમાનો હતો કે દર મે ગયું રિવસે તેને કુમારને પગ મગતો, અને ખૂબ દર્દપૂર્વક એ કુમારના પત્રો ધરમ દરેકને વાંચી સળગાવતો... એ દિવસોમાં કુમાર જો તાજજ મિત્રો થયેલી અને તે થરમા કુમારના બહુજ વખાલ કર્યા કરતો. અને હાલ્ય એનાજ પરિણામે રુચિરે તેન બહેન, જેને મેયુમાર લાડ અને રનેદથી પોતાના ખરે મેસડીને કરતો, તેના પગ લાપ ઉપાડવો પડ્યો. રાત્રે પાંચથી તેણે એની આશાજ નહોતી રાખી, કે તે એન સામેના રીને ધુન્ધતા કરે.

પત્રો પરના અક્ષરોને તે ક્ષણખર સ્પર્ધતાથી જોઈ રહ્યો — ત્યાં સુધી કે ઘડીખર તેને થઈ આવ્યું કે તેન આંખો સાથે અધારપદ બ્યાર્થ રહ્યો છે... કાણ જાં કેવાને અકલ્પ્ય વિચારો એક સાથે તેના મનજમા ચમક ગયા હતા એ સ્પષ્ટથી જાત્રેને આમ પત્રો લખતો હશે

અને મળે શા માટે આમ સલાળીને તેના પત્રો રાખતી હશે ? શું એ બંને વચ્ચે કોઈ ભાતની ધનિષ્ટતા બંધાઈ ગઈ હતી ? થોડા સમય પહેલાં પોતાની ગેરહાજરીમાં કુમાર બેઝેક દિવસ આવીને રોકાયો હતો એ વખતે તેણે પોતાની ગેરહાજરીનો કોઈ અનુચિત લાભ તો નહોતો લીધો ? શું તેને ખુદના કોષ ન હતો કે તેણે ઘરમા રાખે પાસે ધરડા મા આપ સિવાય કોઈ નથી તેમ જાણવા છતાં આવી તક આવવા દીધી? અને રાજોને લાડ લડાવવા આ આપ તો કોઈ પશુ દંદ સુધી જઈ શકે છે.

તે પત્રોનો થોડો લખે ચૂપચાપ તેના રૂમમાં આવ્યો. થોડા જાગના પત્રો કુમારે રચિને લખેલાં તે હતા તદુપરાંત બેઝેક પત્રો તેના પિતાના નામે આવેલા હતા, તેમાં એકમા પોતાના આવવાની નિમિત્ત તારીખ જણાવેલી હતી. અને બીજામાં તેના કરાયેલા આનિથ્ય બદલ આભાર માન્યો હતો. હા, એક પત્ર હતો રાજોના નામનો એ પત્રના અંતમાં “અને” શબ્દની પાછળ આ ટપકા હતાં, - કોઈ વાત જે લખ્યા વિના, એ ટપકાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.. બીજા પત્રો જોતાં તેના મનમાં એક ચીડ અને આછી નિરાશા જ હતી - પરંતુ પેલાં ટપકાંએ સંદેહનું એક બીજું શેપોને એ ચીડને એક મંત્રી બાવમાં પલટી નાખી હતી. ઘણાં સમય સુધી તે પત્રને આમનેમ ફેરવતો રહ્યો અને એ ટપકાંઓના ભાતભાતના અર્થોની કલ્પના કરતો રહ્યો.. થોડાં વખત પછીએ થોડકો હાથમાં લઈને ફરી નીચે આંધો આંધો અને બહારના રૂમમાં જઈને તેણે બધા પત્રો ત્યાં દેગલ પર મૂકી દીધા મગી અને પપ્પા ત્યાં જ રૂમમાં જ હતા રુચિરે મંહીરે જાણે એ બંને સામે જોતાં રાજોને જૂઠા મારી રાજો રસોડામાં શેડાંતો કોટ બાંધતી હતી બીના હાથને કુપકા વડે લૂછી તે પાસે આ બેને જોઈ લી ગઈ

“આ બધા કોના પત્રો છે?”-રુચિરે ધણી દાણો રાજો સામે તાકી રહ્યા બાદ પૂછ્યું રાજોએ એક વખત બધા પત્રો સામે જોયું અને પછી જના ચત્રાગઢને ડુચિર સામે જોઈ રહી.

“હું પૂછું છું, આ પત્રો કોના છે?”

મગી લીડને ટેબલ પાસે આવ્યા, પપ્પા એમની ખુરસી પર જ બેઠા રહ્યા-પરંતુ તેમની આંખો કોઈ અજાત આસંકાથી ફેલાઈ ગઈ.

“કોના પત્રો છે? કહેતી કેમ નથી?” મગીએ રાજોને હાથ હચમચાવ્યો.

“તમારી સામે જ પડ્યા છે, જોઈ લો તે કોના છે તો?”-રાજો સહસા તીખા મ્તરે બોલી.

“તારાથી નથી કહેવાતું ?” રુચિર બગાયો મુસા-થી તેના કપ જમી નસે જીપસી આવી હતી

“તમને ખબર તો છે એ કોના છે. તમારા નામે એ આવેલા હતા કહ્ય તમારે જરૂર પડે એમ માનીને મેં એ સલાળીને મૂક્યા.”

“બીજા ધણાના મારા પર પત્રો આવે છે, તે સલાળીને કેમ નથી મૂકતી? આ એક જ માણસ તને મહત્વનો લાભ છે કે તેના પત્રો તું સલાળીને સાચવે છે?” રુચિરના અવાજમાં ભારોભાર તીખાઈ હતી

“હું એમ વિચારીને સાચવતી હતી કે એક લેખકના પત્રો છે. અને તેમણે વળી તમારો દોરત છે એટલે. . .”

“એ શું છે તે હું જરાવર માણું છું” અને એ મણુ જાણું છું” કે આ બધા પત્રો તું કેમ સાચવે છે આ જાતનું આપણા ઘરમાં બંને તેનો મને વધે મણુ ખવાસ નહોતો અચર મને ખબર હોત કે તારે આવા ધતીય કરવા છે તો કદી તને અહીં આ લોગ પાસે એકથી ન મૂકત તમે સંભળો છો ને પપ્પા, આ રાજો શું કહે છે ?”

પપ્પાએ ધીરથી માથું હલાવ્યું તેમની આંખોમાં ગાદ અધકાર જેતુ કંઈક પચરાઈ ગયું હતું મગી માથે હાથ રાખીને ફરસ પર બેસી ગયાં દર્ના.

“હું જાણવા માણું છું કે તારે નામે આવેલા આ પત્રમાં ટપકા નો શો અર્થ છે?”-એ પત્રને અલગ હાલતાં હાથમાં પકડતાં રુચિરે બાંધ્યો, રાજોને મહેરો સખા થયો અને તેની આજમા અમુ ઉભરાઈ ગયા

અને રાજે શા માટે આમ સંભાળીને તેના પત્રો રાખતી હશે ? શું એ બંને વચ્ચે કોઈ જાતની ધનિષ્ઠતા અપાઈ અટકતી ? થોડા સમય પહેલા પોતાની ગેરહાજરીમાં કુમાર બેએક દિવસ આવીને રોકાયો હતો એ વખતે તેણે પોતાની ગેરહાજરીનો કોઈ અનુચિત લાભ તો નહોતો લીધો ? શું તેનો ખુદનો દોષ ન હતો કે તેણે ધરમા રાજે પાસે ધરડા આ બાપ સિવાય કોઈ નથી તેમ જાણવા છતાં આવી વડે આવવા દીધી અને રાજેને લાડ લગાવવા મા બાપ તો કોઈ પણ હદ સુધી જઈ શકે છે.

તે પત્રોનો થોડો લઈને વૃષ્ણા પત્રો રૂમમાં આપ્યો. મોટા ભાગના પત્રો કુમારે સ્વિચ્છે લખેલા છે હતા તદ્દપરાંત બેએક પત્રો તેના પિતાના નામે આવેલા હતા; તેમાં બેકમાં પેતાના આવવતની નિમિત્ત તારીખ જણાવેલી હતી અને બીજામાં તેના કરાયેલા આનિય બદલ આભાર માન્યો હતો. હા, એક પત્ર હતો રાજેના નામનો એ પત્રના અંતમાં “અને” શબ્દની પાછળ આગળ ટપકાં હતાં, - કોઈ વાત બે લખ્યા વિના, એ ટપકાંએ દ્વારા અગ્રા કરવામાં આવી હતી .. બીજા પત્રો જોતાં તેના મનમાં એક ચીડ અને આછી નિરાશા જ હતી-પરંતુ પેલાં ટપકાંએ સંદેહનું એક બીજા રોપાંને એ ચીડને એક ગંભીર ભાવમાં પથરી નાખી હતી કણું સમય સુધી તે પત્રને આમનેમ ફેરવતો રહ્યો અને એ ટપકાંઓના જાતજાતના અર્થોની કલ્પના કરતો રહ્યો. થોડા વખત પછીએ થોડો હાથમાં લઈને ફરી નીચે ચાલ્યો આવ્યો અને બકારના રૂમમાં જઈને તેણે બધા પત્રો ત્યાં ટેબલ પર મૂકી દીધા મગ્ગી અને પપ્પા તરફ એ રૂમમાં જ હતા. રુચિર ગંભીર લાવે એ બંને સામે જોતાં રાજેને બૂમ મારી રાજે રસોડામાં રેટાલીના લોટ બાંધતી હતી બીજા કામને દુપડા વડે લૂછતી તે પાસે આવીને કીચી :હી ગઈ

“આ બધા કોના પત્રો છે?”-રુચિરે ઘણી શબ્દો રાજે સામે તાકી રહ્યા બાદ પૂછ્યું” રાજેએ એક વખત બધા પત્રો સામે જોયું અને પછી જરા મગમગાઈને રુચિર સામે જોઈ રહી.

“હું પૂછું છું, આ પત્રો કોના છે?”

મગ્ગી કીચીને ટેબલ પાસે આવ્યા, પપ્પા એમની ખુરસી પરજ બેઠા રહ્યા-પરંતુ તેમની આંખો કોઈ અસાધ્ય આશંકાથી ફેલાઈ ગઈ.

“કોના પત્રો છે? કહેલી કેમ નથી?” મગ્ગીએ ગળેનો હાથ હચમચાવ્યો.

“તમારી સામેજ પડ્યા છે. બોઈ લો ને કોના છે તે?”-રાજે સહસા તીખા સ્વરે બોલી.

“તાસથી નથી કહેવાયું?” રુચિર બગમો. યુરસા થી તેના કપ જની નસો જિપસી આવી હતી.

“તમને ખબર તો છે એ કોના છે. તમારાજ નામે એ આવેલા હતા. હાલ તમારે બરડ પડે એમ માનીને મેં એ સંભાળીને મૂક્યા.”

“બીજા કણના મારા પર પત્રો આવે છે, તે સંભાળીને કેમ નથી મૂકતી? આ એકજ માણસ તને મહત્વનો લાગે છે કે તેના પત્રો તું સંભાળીને સાચવે છે?” રુચિરના અવાજમાં ભારોભાર તીખાશ હતી.

“હું એમ વિચારીને સાચવતી હતી કે એક લેખકના પત્રો છે. અને તેમણે વળી તમારો દોરત છે એટલે”

“એ શું છે તે હું બરાબર જાણું છું” અને એ જણ જાણું છું” કે આ બધા પત્રો તું કેમ સાચવે છે આ જાતનું આપણા ધરમાં અને તેનો મને સ્વર્ગને જણ ખ્યાલ નહોતો અગર મને ખબર હોત કે તોરે આવ્યા પત્રોગ કરવાં છે તો કદી તને અહીં આ મોડો પાસે એકથી ન મૂકત તમે સાચવો છો ને પપ્પા, આ રાજે શું કહે છે?”

પપ્પાએ કીરેથી માથું હલાવ્યું” તેમની આંખોમાં ગાદ જથકાર જેવું કંઈક પથરોઈયડું હતું મગ્ગી માથે હાથ રાખીને ફરસ પર બેસી ગયાં હતાં.

“હું જાણતા માથું છું કે તારું નામે આવેલા આ પત્રમાં ટપકાંનો ચો અર્થ છે”-એ પત્રને અસાધ્ય શક્તિ હાથમાં પકડતાં રુચિર બોલ્યો. રાજેનો અહેસાસ થયો અને તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ ગયાં.

“આમ છતાં ગજોની પકડ દીલી ન થઈ-તો રુચિરે તેની પીઠ પર બે એક લાત મારી દીધી. રાજે બાણે પચ્છર બની બેઠી હતી. બેચી જે રહી પરંતુ પછી કોણ તબે થું થયું કે અચાનક તેની પકડ દીલી થઈ ગઈ, તેણે પત્રોના થોડકાને કાઢીને ફરમ પર મૂકી દીધો અને બધા પર વિતૃષ્ણાબરી નજર નાખીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

“રુચિર, લુપાન દીકરી પર આમ હાથ ન ઉપાડીએ...” રાજેના ગયા બાદ મમ્મીએ કહ્યું.

“હજી તો મેં તેને કંઈ કયું નથી.”—રુચિરનો સ્વર હજી ઉત્તેજિત હતો. “મારી જ બહેન આવું કરે તો હું ખરેખર તેને ચીરી નાખતાં પણ ન અચકાઉં.”

“ખાલી અમસ્તી છલક કરે છે એટલું જ, બાકી બીજી કંઈ બાબત નથી, બેટા, એને આ પત્રોનાં શું કરવું છે? તું એને આગમાં નાખ કે મદાવીને મ્યુઝિયમમાં રાખ...” મમ્મી કહેતા હતાં.

“હજી નાદાન બાળક છે. તેને બિચારીને હજી સારાનરસાની ખાસ ખબર પણ નથી.”—પપ્પાનું માથું થોડું હાડ્યું અને તેમની આંખોએ એકાદ બે મટકા માર્યાં. પછી ઉમેયું: “બાકી તો, રુચિર! તું માને છે તેવું કંઈ નથી. હજી તો લોખપ્લબધું છે.”

“એગણીસ વર્ષની તો થઈ ગઈ અને હજી તેને સમજણ નથી?” રુચિર બોલ્યો; “આ તમારા લાડથી જ દિમાગ ખરાબ થઈ ગયું છે. મોટો લેખક હો કુમાર, ખરું? જેના પત્રો મોટી બહેને બહુ સંભાળપૂર્વક સાચવી રાખ્યા છે!”

તેણે બધા પત્રોના ટુકડા ટુકડા કરી નાખ્યા અને રમોડામાં જઈને એ ટુકડાઓને ચૂલામાં નાખી દીધા. રાજે બે હાથ વચ્ચે માથું ઢબાવીને ચૂલા પાસે જ બેઠી હતી—એ એવીજ રીતે બેઠી રહી અને ડૂસકતી રહી.

“હવે જઈને આ પત્રોની રાખ સાચવીને મૂકી આવ!” છેલ્લે ટુકડો પણ બળીને રાખ થઈ ગયો ત્યારે ત્યાંથી જતા જતાં રુચિરે રાજેને કહ્યું, અને લાકડાના દાહર પર ધડ ધડ કરતો ઉપર પોતાના રૂમમાં આવી પહોંચ્યો અને આવીને શીથો જ ખાટલામાં પડ્યો...

અને આ બનાવને છ એક ઠવાક થઈ ગયા હતા.

“મેરી બન! તમે શી છે કે પુરુષ?”—દીવાલ પર કોતરેલા આકારો મોં મુચકોડીને સામે હાજર જ હતા, તડકો નમતાં રૂમના વાતાવરણમાં આછી શી ઠંડક ફેલાઈ ગઈ હતી. પોણમાંથી છોકરાઓના હસવા-રડવાની, રમવા-ઝગડવાની, મસ્તી-મલકની વગેરે સાતસાતની ચિચિયારીઓ સંભળાતી હતી. પણ રૂમની અંદર તો એક ભત્તને સુનકાર જ હતો. એ સુનકાર માત્ર રૂમમાં જ નહીં પણ આખા ઘરમાં

કોઈ વાત હોતી. ફરી વિચારવા લાગ્યો કે શીરી સુમતાજ દેખાવે કેવી હશે ? આ ઘરમાં રહીને તેણે શું શું વિચાર્યું હશે ? અને અહીંથી જતાં જતાં દીવાલ પર, આત્મા છોડતી નય છે એમ લખવાનું શું કારણ હશે ? અને તે બહુતો હોય તો ! અને એ પછુ બહુતો હોય કે આજે તે ક્યાં છે અને શું વિચારે છે...!

અચાનક તેને રાત્રે પ્રત્યે મહાનુભૂતિ થવા લાગી. તેને ફરી મન થયું કે રાત્રેને ઉપર ખોલાવી પ્રેમથી તેને યાજીને માથે હાય ફરવે.. તે ઊભો થઈને દાદર પાસે ગયો, દાદર પર ધુમાડો એવી રીતે ભરાઈ ગયો હતો કે ત્યાં શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ પડતો હતો. ત્યાં આવતાં જ તેની આંખો બળવા લાગી. તેણે જેમતેમ કરીને ખૂંમ મારી “રાત્રે....”

પછુ રાત્રેએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો, તે પહેલાંની માફ જ સગડીને પવન નાખતી ગઈ. ફરિદે ફરી સાદ પાડ્યો. પછુ રાત્રેએ ફરી કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ફક્ત દાદરામાં આવતો ધુમાડો ગાઢ થયો. તે હતાશ કોઈથી રૂમમાં પાછો આવ્યો.

“શીરી સુમતાજ ઉફે સુમતાજ મહાલ....”

ફરિદને એ વિચારતા ગુસ્સો આવ્યો કે તેના મનમાં કોઈક વાત છે જેને ધમ્મા હોવા છતાં, પોતાનાં શાક અને પરેશાનીને લીધે સરખી રીતે વ્યક્ત નથી કરી શકતો—ત્યાં સુધી તે ખુદ પણ હુલ બરાબર નથી સમજી શકતો....તેને કંઈ ખબર ન રહી કે ક્યારે તેણે કળાટમાંથી અપ્પુ કાઢ્યું અને ક્યારે દિવાલ પરની કોતરણીને કોતરવાનું શરૂ કર્યું. તેને પોતાના કાર્યની ખબર ત્યારે જ પડી કે જ્યારે સુકુરના બન્ને ‘યુ’ની વચ્ચે કંઈક વધારાનું તેમજ ‘કે’ ની પડખે બીજો ‘કે’ કોતરીને તેણે ‘Mokkar’ ‘મક્કાર’ માં બદલી નાખ્યું....શીરી સુમતાજ પર લાગી લાંબી લાઇન્સ કરીને તેનો આકાર બગાડી નાખ્યો....અને એક ખુલામાં બનેલી જળશિલાડાની આંખમાં કાણું પાડીને તેની બચકરતા વધારી નાખી..

તેણે આ બધા કામમાં જોટલી મહેનત કરી કે તેના માથા પર પગીનો આવી ગયો. પણ જ્યારે તે થાકીને ખાટલા પર બેઠો ત્યારે રૂમની નિર્જીવતા પહેલાથી કંઈક વધારે ગાઢ બની ગઈ હતી. વેન્ટીલેટર દ્વારા આવતો ધુમાડો જાણે જાદુ થઈ ગયો હોય પરંતુ રૂમની ગંધી હવા ધુમાડાથી લદાઈને ભારે થઈ ગઈ હતી. કેડ મીઠી કરવા માટે તે ખાટલા પર સૂતો, તો તેની આંખો ફરી દીવાલ જોડે ટકરાણી. શીરી સુમતાજનો હવે ત્યાં પત્તો નહતો. પણ પેટી વિકૃત આખ પહેલાથી વધારે પ્રમાણમાં વિકૃત થઈને, તેણે બતાવેલાં કાણાંમાંથી તેની સામે ધૂંકી રહી હતી—રાત્રેનો પક્ષ ખેંચતી અને તેના પર હાથ ઉપાડવા બદલ નફરત દર્શાવતી હોય તેમ જ જાણે તેને લાગ્યું.

...અને ફરિદ ખૂંમ પાડી બેઠો : “રાત્રે ! આ રાત્રે દિદિ, અહીં આવેલો, બહેન !”

રાજકારણમાં નૂતનમંધી | અનલ બટ

અનેક અનિષ્ટો અને વિકૃતિઓને 'પોપનારુ' આ તર્વ ભારતીય લોકશાહીના વિકાસમાં એક વિલક્ષણ સાધ્યમે જની રહ્યું છે?

હેલા જે દાયકામાં ઘણા દેશોએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી. હજુ પણ દર મહિને એકાદ નવો દેશ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ નવા આઝાદ થનાર દેશોમાં લોકશાહી નિષ્કેળ ગઈ છે એમ ઘણાનું માનવું છે. અમુક દૃષ્ટિએ ભેતાં આ વાત સાચી પણ છે. ઘણા નવા દેશોમાં લશ્કરી અમલ આવી ગયો છે. પાકિસ્તાન અને ઇન્ડોનેશિયા જેવા દેશોમાં લોકશાહી માત્ર નામની રહી ગઈ છે. લોકશાહી માટે જરૂરી કેટલીક પૂર્વતયારીઓને આ દેશોમાં અભાવ છે. પરિણામે અનેક બિનલોકશાહી તર્વે લોકશાહીની સફળતામાં અવરોધો ઊભા કરે છે.

આવા દેશો અત્યાર મુખી પરદેશનાં સંસ્થાનો હતા. અને હમણા જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોવાથી એ પછાત દેશો, ઊછરતા દેશો, વિકસતા દેશો એમ વિવિધ નામે ઓળખાય છે. આવા દેશોમાં જે રાજકારણ વિચસી ગયું છે તેણે ઘણા રાજનીતિજોભા રસ જગાવ્યો છે.

ભારત પણ આમાંનો એક દેશ છે. ભારતમાં પણ લોકશાહીની સંસ્થાઓ જેવી કે ધારાસભા, ગુપ્તવર્થ મતાધિકાર, લોકશાહી રાજ્ય બધારણ, રાજકીય પક્ષોની પ્રયાં, નાંગરિકના હક્કો વગેરે એક એવા સમાજમાં પ્રવેશ્યા છે, જે સમાજ પશ્ચિમી રાજકીય પ્રણાલિકાઓથી બહુ દેવાયેલો નથી. વળી બિનલોકશાહી દેશોથી વિરુદ્ધ લોકશાહી દેશોમાં સત્તા માટેની હરીફાઈ ખુલ્લી હોય છે. કેાઈપણ માગરિક વૂટણીમાં ઊભો રહી શકે છે અને પોતાના રાજકીય મનાંતરે પ્રગટ કરી શકે છે. આને પરિણામે રાજકારણે પણ આપણા સામાજિક માંજખામાં ગાબડાં પાડવા માંડ્યા છે. ટૂંકમાં, રાજકારણ અને સમાજ ખૂબ જ નજીક આવતા બાંધ છે. આ બે વચ્ચે આપણેને એક સતત વ્યહવાર ચાલું જ છે. શાંતિ, અનેક ધર્મોની પ્રણાલિકા, નેતા અને સત્તા માટેની ખુદ જઈ ગયેલી આપણા સમાજની માન્યતાઓ, અનેક ભાંખાઓ, અને એના ઉપર રચાયેલા વિલિન સામાજિક અને સાસ્કૃતિક અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રદેશોનું બનેલું આપણું સામાજિક, માંજખું-આવા માંજખામાં પાશ્વર્ય સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી લોકશાહી ન્યારે આકાર લેતી હોય, ત્યારે કેટલાક ધર્મો અને સમસ્યાઓ ઊભાં થાય એ સ્વાભાવિક છે.

સ્વરાજ પહેલા આપણા નેતાઓ દેશની દરેક નબળાઈને, પરદેશી અમલને નામે

ચઢાવી દેતા. પરંતુ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી દોઢ દાયકો થયો હોવા છતાં પણ હજુ આપણી કેટલીક નબળાઈઓ નિવારી શકાઈ નથી. ઉપરાંત ઘણી નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. આપણા રાજકારણમાં સાતિવાદ ને જૂથબંધી ખૂબ છે; લાંચ રુશવતનો પાર નથી; લોકશાહીને નામે બાળાશાહી ચાલે છે; કોઈને લોકોની પડી નથી, આ દેશનું શું થવા બેઠું છે!-આવી અનેક લાગણીઓ આપણા સમક્ષ અને વિચારણીય વર્ગમાં પણ પ્રસરવા માડી છે. અત્યાર મુધો તો આપણે બધું પરદેશી અમલને નામે ચઢાવી દેવા હતા, પણ હવે તેમ કરી શકાય તેવું રહ્યું નથી. એટલે આપણી યાત્રે એક જ વિકલ્પ બાકી રહ્યો છે; અને તે પોતાની ચોખ્ખતા વિશેની શંકા ! તો શું આપણે ખરેખર લોકશાહીને લાયક નથી ?

આપણી જે નવી સમસ્યાઓ છે, એ કયા પ્રકારની છે, અને એ સાચી ઊભી થાય છે એને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવો એ ઘણો જરૂરી છે. રાજકારણમાં સાતિવાદ, કોમવાદ કે એવા બિનલોકશાહી તરવો કેમ છે ? વહીવટી તંત્રમાં લાંચ રુશવત અને અપ્રમાણિકતા સાચી છે ? આ પ્રશ્નો અંગે સાચી સમજ જે જનતામાં ન ફેલાય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની ચોખ્ખતા વિશેની શંકા જ ઉત્પન્ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા રાજકારણમાં એવો જ એક મોટો પ્રશ્ન છે જૂથબંધીનો. આપણા લોકો, આપણાં છાપાઓ અને આપણા નેતાઓ બધા જ બૂમો પાડે છે કે, આપણા રાજકારણમાં જૂથબંધી (Political Factions) ખૂબ પેસી ગઈ છે. રાજકારણની આવી મોટી સમસ્યાએ હજુ આપણા રાજનીતિના નિષ્ણતાત્મક ધ્યાન ખેંચ્યું નથી. બહુ જ થોડું, લગભગ નહિવત્, સાહિત્ય આ વિષય ઉપર બહાર આવ્યું છે. હજુ સુધી દરેક પક્ષનાં, દરેક રાજ્યના, જૂથો વિષે બહુવાનું માત્ર સામાયિકો સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી. અને હજુ શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ ઘણો ઓછો થયો છે, એટલે જૂથબંધીનાં દરેક પાસાંનું પૃથકકરણ કરવાનું અહીંયાં શક્ય નથી, પરંતુ આ પ્રશ્ન ઉપર થોડોક પ્રકાશ ફેંકી શકાય, એ દષ્ટિએ આ એક પ્રારંભનો પ્રયાસ છે.

સૌથી પ્રથમ તો, જૂથબંધી એ વિકસતા દેશના રાજકીય અને સામાજિક માળખાની જ એક સમસ્યા છે, અને એને સમજવાનો પ્રયત્ન એ વિશાળ ફલકના ક્ષેત્રમાં જ કરવો બેઠો.

આમ તો દરેક રાજકીય પક્ષ એ જૂથ જ કહેવાય, પરંતુ આપણે જે જૂથોને અહીં વિચાર કરવાના છીએ, તે એક પક્ષની અંદર ઊભા થતાં આંતરિક જૂથો અને વાડાઓ વિષે છે; એમાં પણ આ લેખમાં તો કેએસ પક્ષની આંતરિક જૂથબંધી વિષે જ આપણે વિચાર કરીશું.

શરૂ થઈ છે. અને સ્વતંત્રતા પહેલાં કોંગ્રેસમાં એકથ હતું. આ માન્યતા બહુ ભરેલી છે. કોંગ્રેસમાં જૂથબંધી સ્વતંત્રતા પહેલાં પણ હતી. નેતાઓ વચ્ચે સંદર્ભિતક યા વ્યક્તિગત કારણોને લઈને જૂથો ઊભા થતાં અને એને કારણે વાડાબંધી પણ ઊભી થતી હતી. પરંતુ આ બૂથબંધીના પ્રકાર, ક્ષેત્ર અને પ્રમાણ હાલની જૂથબંધી કરતા બુદ્ધ હતા (આનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિગત મતભેદો કે નેતાગીરી માટે પડાપડી નહોતી). સ્વતંત્રતા પહેલાંનાં જૂથો મુખ્યત્વે સંદર્ભિતક, અગર તો સિદ્ધાંતના અમલ કરવા માટેની અલગ અલગ રીત ઉપર સ્થાયેલાં હતા એ વખતે કોંગ્રેસમાં ભેડાંતાં ત્યાગ અને ભોગ આપવો પડતો. તે વખતે છઠ્ઠા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ થયું એ જવાબદારીનું ને ભોજમનું કામ ગણાતું; એટલે. સ્વતંત્ર રીતે જ, અમુક પ્રકારના માણસો અને ત્યાગ અને ભોગ આપવાની તૈયારીવાળી વ્યક્તિ જ નેતાગીરી સ્વીકારી શકતી.

સ્વતંત્રતા પછી સત્તા આવવાને કારણે આ આખોયે દૃષ્ટિકોણ અને પક્ષનું આંતરિક વાતાવરણ પણ બદલાઈ ગયું. વળી કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીના વર્ચસ્સને કારણે મોટા ભાગના ઝગડાઓ ગાંધીજી પાસે લઈ જવામાં આવતા અને જે જૂથને ગાંધીજીએ બતાવેલો દસ્તો માન્ય ન હોય, તેને કાં તો મન માગીને બેઠી રહેવું પડતું અથવા તો કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યા જવું પડતું. એ જૂથને કોંગ્રેસમાં જ રહીને પોતાની તાકાતને પરચો બીજા જૂથને આપવાની તક મળતી નહિ. (મુલાવચ્છ બોલ કે હો. એન. બી. ખરે જેવાઓએ આ રીતે કોંગ્રેસ છોડ્યાના કાળલા આપણી સામે છે.)

વળી આ જૂથો મોટે ભાગે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વધુ હતા અને, હાલની જેમ, ગાંધીજી છઠ્ઠા અને છેક ગામડાંની કક્ષાએ પહોંચ્યાં નહોતાં. હા, અમુક સંજોગોમાં, જ્યાં કોંગ્રેસે સ્વતંત્રતા પહેલાં સરકાર સ્થાપેલી, ત્યાં આવા જૂથો થવાની શરૂઆત થઈ ગયેલી. મધ્યપ્રદેશમાં એના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં, કે મહારાષ્ટ્રમાં જાણણું વિદોધી ચળવળમાં આવા જૂથો સ્વતંત્રતા પહેલાં પણ એવા મળતાં, ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારમાં પણ જૂથબંધી હતી.

પરંતુ સ્વતંત્રતા પછી જૂથવાદે જે વ્યાપક અને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તેનું મુખ્ય કારણ છે - સત્તા. સ્વતંત્રતા પહેલાંનાં જૂથોમાં કોઈ સત્તાની સાકમારી ન હતી. ત્યારે તો, 'પ્રદેશીઓ સામે ઝગમવાનું હતું' એટલે તે ધૂરતું પણ એકથ જળવાઈ રહેતું.

સ્વતંત્રતા પહેલાં જૂથબંધી આટલી ઉગ્ર નહોતી કારણ કે તેને ઉગ્ર થવા માટે કોઈ કારણ નહોતું. એકથ અને ગિસ્ત હતા, કારણ કે એકથ અને ગિસ્તને તોડવા માટેનું સત્તા જેવું કોઈ ગળા નહોતું. આ કારણોભર સ્વતંત્રતા પછી જૂથબંધીએ જે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તે કંઈક અંશે સ્વાભાવિક છે.

આપણે ત્યાં સત્તાપ્રાપ્તિ બાદ પક્ષની અંદર-આંતરિક જૂથબંધી સાથી જોશી થઈ તેનાં કારણો વીગતે તપાસીએ એક રીતે જોઈએ તો આપણા આખોયે મત્રાજ જૂથબંધી ઉપર રચાયેલો છે. જાતિ, પેટા જાતિ, તેમાં પણ પાછાં તડ અને ગોળ. હિન્દુ ધર્મના પંથો અને સંપ્રદાયો; દેશના પ્રાદેશિક વિભાગોમાં પાંગરેલી વિભિન્ન સંસ્કૃતિ, અલગ ભાષાઓ - આ બધું જૂથબંધીને પોષક છે. જો કે રાજકારણમાં, આપણે હવે 'પછી જોઈશું' તેમ, જૂથબંધીના પ્રકાર જુદા છે. માત્ર કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો છે કે જૂથબંધી એ કંઈ નવી વસ્તુ નથી અને રાજકારણના જૂથોને આપણી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પ્રાણલિકાઓએ બહુ પોષક તરવો પૂરા પાડ્યા છે.

સ્વતંત્રતા પછી કેએસ પક્ષ સત્તામાં આવ્યો ત્યારે એની સામે કોઈ બીજો સળંગ પક્ષ નહોતો. અને હાલમાં પણ એટલી તૈયારી અને મજબૂતીવાળો કોઈ એવો પક્ષ નથી, જે કેએસ પાસેથી સત્તા છીનવી શકે. બહારના સંબંધ અને અસરકારક વિરોધના અભાવે, અને કેએસના બહુ બહોળા અને વ્યાપક કંઠને કારણે, ખુદ કેએસમાં જ વિરોધો જીભા થયા અને એનું પરિણામ જૂથબંધીમાં આવ્યું - એ જોઈ શકાય છે.*

કેએસ એ માત્ર એક પક્ષ જ નથી પણ એનો વિકાસ બહુ પક્ષોની બનેલી રાજકીય સંસ્થામાં પરિણમ્યો છે.

સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી, તરતમા તો, જે કેએસીઓ પ્રધાન મંડળમાં અને સત્તા ઉપર હતા એમની બોલબાલા રહી, કેએસની સંસ્થાપાંખનો ભાર અને તેનું વર્ચસ્વ, ધીમે ધીમે, ઓછું થવા માડ્યું. પક્ષના બધાજ યોગ્ય નેતાઓ પ્રધાનમંડળમાં એકઠા થયા એટલે સંસ્થાપાખ, સત્તા અને નેતાઓની દૃષ્ટિએ, ઓછી પડી; પરંતુ ધીમે ધીમે જે કેએસ નેતાઓને સત્તા ન મળી, તેમણે સંસ્થાપાખને આશરો લીધો; કેએસની સંસ્થાપાખ ધીમે ધીમે બળ મેળવવા માંડી અને મોટા ભાગના રાજ્યોમાં જે જૂથો જીભા થયાં - સંસ્થા પાખ અને મત્તા પાખ, અંસ્થા પર અંકુશ મેળવવા માટે માત્ર રાજ્ય કક્ષાએ જ નહિ જીલ્લા કક્ષાએ પણ રસાકસી થવા માડી.

સ્વતંત્રતા પછીના તરતના ગાળામાં તો જે નેતાઓ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જોડાયા તેઓ ખાસ હરીફાઈ વગર સીધા જુદી જુદી વહીવટી સંસ્થાઓમાં સત્તા ઉપર આવ્યા; શરૂઆતમાં કેન્દ્રના નેતાઓને અને પ્રબંધન એમ થયું કે, પરદેશી અમલ ગયો એટલે બધું સારું થઈ રહેશે. નેતાઓની નજર સિદ્ધ કરવાનાં લક્ષ્યો ઉપર રહી; પણ એ રાજકીય સ્થિતિની વાસ્તવિકતાથી પર રહી. કેએસના મોવડીઓ પોતાના હાથ-નીચેના કાર્યકરોને જુદી જુદી જગ્યાઓએ મોકલી, સત્તાની વહેંચણી

*૨૨મી ફેબ્રુઆરી—India's Political Take-off, Economic weekly વાર્ષિક-અંક. ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨.

અને લાગવગની એક આખી માંકળ ઊભી કરવામાં મુંથાયા. થોડો વખત આદર્શવાદના આવેશ પાછળ ગયું ચાલ્યું. લોકોને અને નેતાઓને શરૂઆતમાં સમજણ જ, પડી મહિ કે રાજકારણ કેવો આકાર લઈ રહ્યું છે. આ આખું 'ધૂંધળું' વાતાવરણ ખીંચ ચૂંટણીઓની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી રહ્યું; પરંતુ ખીંચ ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ ન થઈ ત્યાં તો બરફ ઓગળવા માંડ્યો હતો. નેતાઓના છુટલા કક્ષાના ટેકેરાએ એમની પાંચ વધુ ને વધુ લાભોની માગણી કર્યા કરતા હતા. સંતોષી ન શકાયેલા તત્વો પક્ષની અંદરે રહીને પણ નેતાઓને બદલતાં ગયાં અને જૂથો ઊભાં થતાં ગયા.

વળી, રાજકીય ક્ષેત્રે જ નહિ પરંતુ આર્થિક, સામાજિક, ક્ષેત્રે અને કેળવણીની તથા શ્રમવિકાસની સમિતિઓ અને અન્ય બિનરાજકીય મંથાઓમાં કેએસે એવી સર્વોપરિતા જમાની હતી કે, કેએસમા જોડાયા ત્રિવાય કોઈ પણ સામાજિક માંસ્કારિક સંસ્થામાં પણ ટકી રહેવું સુરક્ષિત બની ગયું. અને કેએસમા જ સત્તા સ્થાને આવવાથી, સત્તા, 'મેસો', લાગવગ, ધન અને ખીબાને ઉપકાન્વશ કરવાના સાધનો મળી રહે છે, એમ લોકોએ ભ્રમ્યું. છુટલા તાલુકા અને ગામડાની કક્ષાએ કેએસીઓનાગરિકો અને વહીવટી તંત્ર વચ્ચે ફલાલ તરીકેનું કામ કરવા લાગ્યા. લાયસન્સ, પરમીટ, સીમેન્ટ, પતરા. તગાવી કે નોકરી મુદ્દા કેએસી આગેવાનની મદદ વગર મળવાં સુરક્ષિત થઈ પડ્યાં. પરિણામે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રે જ નહિ પણ આર્થિક અને ઇતર લાભો દબ્બનારાં વેપારી અને અન્ય સામાજિક વર્ગોએ પણ કેએસમાં દાખલ થવા માંડ્યું. જંગ્યા થોડી ને ઉમેદવારો વધી પડ્યા. ચહેકારી સંસ્થા કે વિકાસઘટક યોજના સમિતિ જેવી બિનરાજકીય ગણાતી મંથાઓમાં કબજો મેળવવા માટે પણ રસાકચ્છી શરૂ થઈ. જૂથો રચાવા માંડ્યાં; ખીંચ બાબુ, કેએસના ચોવડીઓએ એવી નીતિ અપનાવી કે જે જૂથ કે વ્યક્તિ કેએસને ધમકીરૂપ કે હાનિરૂપ પૂરવાર થાય, એને કેએસમાં લઈ લેવી - પછી ભલે તેને કેએસ કે એની નીતિ માથે લાગતુ વળગતું ન હોય. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં છેલ્લી પંચાયત રાજની ચૂંટણી વખતે એવું નક્કી કરવામાં આવેલું કે છુટલાપરિષદમાં ચેન કેન પ્રકારે પણ ખીબો કોઈ પણ સત્તા ઉપર ન આવવો જોઈએ. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક છુટલાઓમાં જ્યાં વિરોધ પક્ષો સત્તા ઉપર આવે તેમ હતા ત્યાં ચૂંટણી પછી પણ, કેટલાક ચૂંટાયેલા છુટલાપરિષદના સભ્યોને (જેઓ ચૂંટણીમાં કેએસ ઉમેદવારને હરાવીને આવ્યા હતા તેમને પણ) પાછળથી કેએસ પક્ષમાં લેવામાં આવ્યા. મહારાષ્ટ્રના એક છુટલાનો દાખલો ટાંકવા જેવો છે.

આ છુટલામાં કેએસમાં બે જૂથો હતા. આમાનું એક જૂથ પાટિલ-જૂથ હતું, તેમાં મુખ્યત્વે કેએસમાં નવા દાખલ થયેલાઓ હતા. જ્યારે, ખીબા જૂથમાં જૂના કેએસીઓ હતા, અને એ લોકોનું 'વર્થસ્વ' છુટલા કેએસ સમિતિમાં હતું. છુટલા પરિષદની ચૂંટણી વખતે પાટિલ-જૂથમાંથી ૨૭ સભ્યોએ ટિકિટ માગી હતી,

પરંતુ તેમાંથી જે જૂથ હજારા કોંગ્રેસ સમિતિમાં સત્તા ઉપર હાતું તેણે માત્ર ૮ સિંકેડેને જ ટિકિટ આપી; એટલે બાકીના ૧૬ સભ્યો કાં તો સ્વતંત્ર રીતે, કાં તો રિપબ્લિકન પક્ષની ટિકિટ ઉપર જિભા રહેલા. ચૂંટણીમાં પાર્ટિસ-જૂથના, 'કોંગ્રેસ ટિકિટવાળા' આઠે આઠ સભ્યો, અને બાકીના કોંગ્રેસમાંથી નીકળી સ્વતંત્ર કે 'રિપબ્લિકન' ટિકિટ ઉપર જિભા રહેલા. ૧૬ માંથી ૧૬ સભ્યો ચૂંટાઈ આવ્યા. (આ ૧૬ સભ્યોને કોંગ્રેસમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યાં). આમ કુલ હજારા પરિપક્વ ૨૩ કોંગ્રેસ અને ૨૪ બિન-કોંગ્રેસી સભ્યો ચૂંટાયા. હવે, હજારા પરિપક્વના પ્રમુખની વરણી કરવા માટે કોંગ્રેસમાંના ૨૩ સભ્યોમાંથી એક સભ્યની વરણી કરવાની હતી. આ માટે પક્ષમાં આત્મિક ચૂંટણી થઈ. પાર્ટિસ-જૂથના નેતાએ પણ પ્રમુખ માટે ઉમેદવારી કરી. હજારા કોંગ્રેસ સમિતિના જૂથમાંથી પણ એક ઉમેદવારને જિભા ફાળવામાં આવ્યો. કોંગ્રેસના કુલ ૨૩ સભ્યોમાંથી પાર્ટિસ-જૂથના ૮ સભ્યો હતા. જ્યારે હજારા કોંગ્રેસ સમિતિના ૧૫ સભ્યો હતા. એટલે પાર્ટિસ જૂથના નેતાએ એવી ધર્મશી આપ્યાનું કહેવાય છે કે, જે બરતરફ કરેલા સભ્યોને કોંગ્રેસમાં પાછા લેવામાં નહિ આવે તો ચોતાના સભ્યોને લઈને વિરોધ પક્ષમાં જશે અને પ્રમુખ તરીકે કોંગ્રેસ સામે જિભા રહેશે. આમ થાય તો હજારા પરિપક્વમાં કોંગ્રેસ સત્તા જુમાવે. કોંગ્રેસને કોઈ પણ રીતે આ માન્ય ન હતું. એટલે છેવટે, જે કોંગ્રેસ સમિતિએ ૧૬ સભ્યોને બરતરફ કર્યા હતા તેજ સમિતિએ, એક પ્રધાનના દબાણથી, ૧૬ માંથી ૧૬ સભ્યો પાછા લીધા !

પણીવાર એમ પણ બને છે કે કોંગ્રેસમાંના જૂથો, તેમને કોઈપણ ઠેકાણે ગોઠવી દેવામાં ન આવે તો, કોંગ્રેસમાંથી બહાર નીકળી બચ અને કોંગ્રેસને કેટલીક વાર નુકશાન વેઠવું પડે છે. દા. ત. ખેડા હજારામાં, છેલ્લી ચૂંટણી વખતે, ક્ષત્રીય નેતાઓની કેટલીક આંગ પૂરી કરવામાં આવી હોત અને કોંગ્રેસમાં એમને જૂથ જીતું કરવા હીધું હોત-તો છેલ્લી ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને ખેડા હજારામાં જે રક્ષામ થયો તે કદાચ અટકાવી શકાયો હોત. આ બાબતે જૂથજીની રમતમાં કોંગ્રેસના ચોવડીઓની એવી નીતિ જણાઈ છે કે કોઈપણ એક જૂથને કોઈપણ રાજ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે સત્તાધીશ ન બનવા દેવું; એટલે. કોઈ એક જૂથને નેતા પાત્ર પ્રધાન બને તો, બીજા જૂથના નેતાઓને પ્રધાન મંડળમાં લેવા માટે દબાણ કરવામાં આવે. છેલ્લી ચૂંટણી પછી મોટા ભાગના રાજ્યોમાં આ રીતે બેઉ જૂથના માણસોને પ્રધાન મંડળમાં સ્થાન મળ્યું હતું.

જે જૂથો, વચ્ચેની, આ પ્રમાણેની ગોઠવણની એક આખી પ્રથા આપણા રાજકારણમાં જોવા મળે છે. પરંતુ બેઉ જૂથો, વચ્ચે આ પ્રમાણે સત્તાની વહેંચણી

૨. જૂથો, અનિશ ભટ્ટ - Caste, and Politics in Akola, Economic weekly, ૨૪, એપ્રિલ ૧૯૬૩

કરવાને લીધે કાંઈ જૂથબંધી મટી જતી નથી અને વહીવટી તંત્ર ઉપર પણ પ્રધાન-
મંડળના જૂથબંધીના વિજવાદની સાદી અસર પડે છે. પણ આ એક અલગ
વાત છે.

કોંગ્રેસની એવી પણ એક રીત છે કે અને ત્યાં મુખી વિરોધ પક્ષનાં હથિયારોને
ખુલું કરી નાખવાં, એટલે વિરોધ પક્ષ જ્યારે જ્યારે કોઈ નવો દારૂક્રમ લઈને
આવે છે ત્યારે, કોંગ્રેસ એવા કાર્યક્રમોને, એક યા બીજી રીતે, પોતાની નીતિમાં
સમાવી લે છે. પણ આમ કરવામાં ખુદ કોંગ્રેસમાં જ જૂથબંધીના ઝગડા વધી પડે
છે અને પક્ષનું આંતરિક વાતાવરણ તો થઈ જાય છે સ્વતંત્રતા પછી તરતમાં
કોંગ્રેસની ડાબી પાખના નેતાઓ, ટાન જેવા નેતાઓના ભોળે, ભેરમાં જાવ્યા-
કારણ કે તે વખતે દેશમાં જો કોઈપણ પક્ષ થોડાઘણો મળગ હોય તો તે સામ્યવાદી
પક્ષ. આ દિવસોમાં જ કોંગ્રેસે પોતાની નીતિને સમાજવાદી ઝોક આપીને, અને
ભારતની વિદેશ નીતિમાં પણ અશિયા તરફી ઝોક લઈને, સામ્યવાદની અસર સામે આડ
રચી લીધી. વળી, સામુહિક ખેતી અપનાવાઈ અને ‘હિંદી ચીની ભાઈ ભાઈ’ થયું.
પરંતુ છેલ્લી ચૂંટણી વખતે સ્વતંત્ર પક્ષનો જન્મ થયો. એણે સામુહિક ખેતીનો
અસરકારક વિરોધ કર્યો. અમુક રાજ્યોમાં સ્વતંત્ર પક્ષે જોડોતોમાં ટેકો મેળવ્યો ત્યારે
કોંગ્રેસના નેતાઓને ઠેઠેકાણે ફરીને કહેવું પડ્યું કે સામુહિક ખેતી ફરજિયાત નથી.
અને સામુહિક ખેતીની વાત અભરાઈએ મુકાઈ ચીની આક્રમણ પછી વિરોધ પક્ષના
પ્રકાશ સામે મેનન-માતવિયા ગયા અને જમણી પાખ ભેરમાં જાવી. હોડસભામાં
છેલ્લી અવિશ્વાસની દરખાસ્ત વખતે કૃષ્ણાની-મસાનીના આક્ષેપોનો જવાબ આપવા
માટે મોરારજી પાટિલને આગળ ધરવામાં આવ્યા, એ પણ ઘણું સૂચિત છે.
‘બ્રાહ્મણ વિરોધી’ અગવગથી મદ્રાસ કોંગ્રેસને પણ અદરખાનેથી ‘બ્રાહ્મણ વિરોધી’
નીતિ અપનાવવી પડી.

૩

જૂથબંધીના વિવિધ પ્રકારો છે. એક તો જૂથો મિદાત કે નીતિના મતભેદો
ઉપર રચાયેલા હોય છે. બીજું રાજકેરણનાં જૂથો, ખાસ કરીને, છૂટલાકક્ષાએ
અને કોઈવાર મજ્જકક્ષાએ પણ જાતિવાદ ઉપર રચાયેલા જોવા મળે છે. આંધ્રમાં
કામા-રેડીનાં બે જૂથ જાતિવાદના પાયા ઉપર રચાયેલા હતા. એક રાજ્યની અંદર
પ્રાદેશિક ધોરણે બનેલા જૂથો પણ રાજકેરણમાં જોવા મળે છે. મધ્ય પ્રદેશની
કોંગ્રેસમાં, ૧૯૫૬ પછી, મધ્યપ્રદેશનું રાજ્ય રચાયું ત્યારે, મધ્યપ્રદેશની કોંગ્રેસમાં
ગરબાતમાં દરેક પ્રદેશના બે જૂથો હતા. મહાકોશલ, મધ્યભારત, વિંધ્ય પ્રદેશ
અને લોપાલ એમ મધ્યપ્રદેશના ચાર ભાગો હતા અને દરેક ભાગમાં કોંગ્રેસમાં બે
જૂથો હતાં. ગુજરાત રાજ્ય અલગ થયા પછી ગુજરાત કોંગ્રેસમાં ગુજરાત અને

અલ્લાના રાજકારણમાં જિભાં ધરેલાં જૂથોમાં પોતાનું સ્થાન આમાન્ય રીતે લેતાં હોય છે. વળી ગામડામાં રાજકારણ બે વર્ગોંક લે છે, તેનો આધાર ઉપરના નેતાઓ ઉપર મુખ્યત્વે હોય છે.

એટલે અલ્લાએ રાજકારણનું એક બહુ મહત્વનું એકમ બન્યું છે.

હિંદનાં વહીવટી તંત્રમાં અલ્લાનું સ્થાન મલીઓ જૂનું અને આગવું રહ્યું છે. અલ્લાના વડા અધિકારી-કલેક્ટરે અગ્રેજ અમલદારો જે સત્તાવાને સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે તદ્દન આગવું છે. પંચાયતી રાજ, વિકાસ ઘટકો અને સહકારી મંડળીઓનાં, વિકાસ, પ્રગતિ અલ્લાના આખાથે રાજકારણે આ સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને તેથી ધણું જ વધુ મહત્વનું સ્થાન અલ્લાએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. લોખંડીની વિકેન્દ્રીકરણ સાથે સત્તાએ નીચે ઢોટ મૂકી છે અને રાજકારણમાં અલ્લાએ એક વધુ મહત્વની એક કડી ખની રહ્યો છે. અલ્લાના નેતાઓ રાજ્યના નેતાઓ અને લોકો વચ્ચે એક ઉપયોગી કડીનું કામ કરે છે. અલ્લાના નેતાઓ પાસે લોકોને પ્રત્યક્ષ રીતે મદદ કરવાનાં સાધનો ઘણા હોય છે. રાજ્ય-કક્ષાના નેતાઓને પણ એમનું સ્થાન મજબૂત કરવા અલ્લાના કાર્યકર્તાઓના આશરે લીધા વિનાં જરૂર નથી.

દૂકમાં, અલ્લાનું રાજકારણ એ આખીયે જૂથખંધીની સાંકળમાં મહત્વનું ખની બાય છે.

પંચાયતી રાજ અને બીજી નિર્માણની ચેલેન્જનાંઓને લીધે આવાં જૂથોએ વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડ્યું છે. કોંગ્રેસમાં સૌથી પહેલીવાર અલ્લા પંચાયત અને એડ્લી કોંગ્રેસ સમિતિ વચ્ચે રાજ્યની સત્તા પાંચ અને સંસ્થા પાંચ જેવી બે પાંખો જોભી થતી જોવા મળે છે. પંચાયતી રાજ આવ્યા પછી મહારાષ્ટ્રના અમુક અલ્લામાં અલ્લા પરિષદ અને અલ્લા કો-સ સમિતિ વચ્ચે આવા જૂથો જોભાં થયાં છે.

કેટલીક વાર અલ્લાના વચે રાજ્ય કક્ષાના પ્રધાનો દ્વારા જોભા કરાય છે. મહારાષ્ટ્રના એક અલ્લામાં એક પ્રધાને એજ અલ્લાના બીજા પ્રધાન સાથે પોતાની સુવામતી ખાતર અલ્લા પરિષદમાં એક નવું વથ જોભું કર્યું હોવાનું મનાય છે. ઘણીવાર પત્રપ્રધાન સુધીની કક્ષાના નેતાઓ પણ આ જૂથખંધીના જુગડામાં સડોવાયેલા હોય છે. રાજ્ય અને અલ્લાનાં જથ્થો વચ્ચે કેવી કડીબદ્ધ સાંકળ હોય છે, તેનો ખ્યાલ ઉત્તર પ્રદેશમાં, કમણાં તાજેતરમાં જ ખની ગયેલા ખાલિય અલ્લાના ખનાવ ઉપરથી આવશે. ઉત્તર પ્રદેશમાં સત્તાપાળ અને સંસ્થાપાળ એવા બે જૂથો છે, તેનો તો ખધાને ખ્યાલ છે. હવે, ખાલિય અલ્લામાં અલ્લા

૪ રાજકારણ અને વહીવટી તંત્રમાં અલ્લા કક્ષાના મહત્વની વિગત સ્પષ્ટ થઈ ખોટી જુઓ: રાજ્યની કોક્ષી-Planned change in open polity-નેક્ષનવ ખેડરીટકુટ આદર મરમુ-નાટી રેવલપમેન્ટ, મસકી ના, આગ્રેજ કરવામાં આવેલો હદનાં દે રાજ્યનાં અભ્યાસ.

પરિપક્વતા પ્રાપ્તિ માટે કે.એમના ઉમેદવારની વરણી કરવાની હતી. તેમાં સત્તા પાંચ તરફથી વિજય બહાદુરસિંગને બિલા રાખવામાં આવ્યા; બંધાદે સંસ્થાપાંચ તરફથી જવાહરસિંગને બિલા રાખવામાં આવ્યા હતા. પાલ્કામેન્ટરી બોર્ડની બેઠકમાં વિજય બહાદુરસિંગને ૬ મત અને જવાહરસિંગને ૫ મત મળ્યા. પ્રદેશ-પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં કામચલાઉ પ્રમુખનું કામ કરતા અલગુરાઈ શાસ્ત્રીએ પ્રમુખ તરીકે પોતાનો મત જવાહરસિંગની તરફેણમાં આપ્યો. અને એમને કેંગ્રેસી ઉમેદવાર તરીકે નક્કી કર્યો. સત્તાપાંચના સભ્યોએ આનો વિરોધ કર્યો એ-લે અલગુરાઈ શાસ્ત્રી તરફેણ રહ્યા અને વિજયબહાદુરસિંગને કેંગ્રેસના ઉમેદવાર તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યા. પરંતુ પાછળથી શાસ્ત્રીને કેંગ્રેસ પ્રમુખ સુલવૈયાએ એવી સલાહ આપી કે, પ્રમુખ તરીકે મત આપવો કાયદેસર છે. એટલે શાસ્ત્રીએ ફરીવાર જવાહરસિંગને ઉમેદવાર તરીકે જોડેર કર્યો. ત્યારબાદ, સત્તાપાંચનાં નેતા શ્રીમતી સચેતા કૃપાલાની પે આના વિરોધમાં પાલ્કામેન્ટરી બોર્ડની બિલા બોલાવી, પણ એમાં સંસ્થાપાંચના સભ્યો હાજર ન રહ્યા. વિજયબહાદુરસિંગે પોતાની ઉમેદવારી ચાલુ જ રાખી, એટલે અલગુરાઈ શાસ્ત્રીએ એમને તાર કર્યો કે તેમણે ઉમેદવારી પાછી ખેંચવી. છતાં પણ વિજયબહાદુરસિંગ ઉમેદવાર તરીકે ચાલુ જ રહ્યા એટલે શાસ્ત્રીએ એમને સસ્પેન્ડ કર્યો. બીજા બાજુ, ઉત્તર પ્રદેશ કેંગ્રેસ સમિતિના સામાન્ય મંત્રી દરબારી લાલ શર્મા, જે સત્તા પાંચના જૂથમાં છે તેમણે, બીજા ઉમેદવાર જવાહરસિંગને એવો તાર કર્યો કે તેમણે ઉમેદવારી પાછી ખેંચવી; નહિ તો એમના ઉપર શિક્ષતા પર્ગલા લેવામાં આવશે.

આમ, એક જીલ્લાને કારણે, પંતપ્રધાન અને પ્રદેશ કોંગ્રેસ પ્રમુખ જેવા મોવડીઓ એક બીજાની સામે ખુલ્લી રીતે મેદાને પડ્યા, અને એક બહુ જ મોટું ઘર્ષણ ચાલુ થયું છે. પ્રદેશ-પ્રમુખ દરબારીલાલ શર્માને ખરતરફ કર્યો છે અને પંતપ્રધાન પાસે ખુલાસો માગ્યો છે.

જિલ્લા પંચાયત ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓ પણ આ જૂથખંધીને મજબૂત કરવામાં થઈ. મોટો ભાગ ભળ્યો છે. જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી એન્ક, એલોન આંખીને ટેકેઢાદે બિલા કરવાનું મોટામાં મોટું સાધન હોવાથી; એના ઉપર કાબુ મેળવવો એ જૂથના નેતાઓ માટે બહુ જ જરૂરનું થઈ પડે છે.

મહારાષ્ટ્રના અહમદનગર જિલ્લામાં ખાંડ મોટેની સહકારી મંડળીનાં બે જૂથોએ આખરે જિલ્લાના રાજકોરણ ઉપર પકડ જમાવી હતી. આ જિલ્લામાં જિલ્લા પરિષદ, જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટી અને ખાંડ સિવાયની અન્ય સહકારી સંસ્થાઓ પણ બે જૂથોમાં વહેંચાયેલી હતી. અને આ જૂથો જુદા જૂથોના બહુ જ નિશ્ચિત

૫ જુઓ: (૪) હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ (દિલ્લી) તા ૮, ૯, ૧૦ નવેમ્બર ૧૯૬૩

પાયા ઉપરનાં જોડાણો, ઠારા આખાયે છઠ્ઠાના રાજકારણનું માળખું રચાયેલું છે !
 રાજ્ય કક્ષાએ આ જૂથબંધી વધુ વિચાળ પાંચા ઉપર, મજબૂત રીતે
 રચાયેલી હોય છે. મોટા ભાગે સંસ્થાપાળ અને સત્તાપાળ એ બે જૂથો હોય છે,
 આ બે જૂથો વચ્ચેની સત્તા માટેની સાઠમારીને લીધે નેતાઓમા અને રાજકારણમાં
 ફેરફારો થાય છે. આ જૂથબંધીના જગડા રાજકારણને સ્થગિત થતું બચાવે છે.
 સામાન્ય રીતે રાજ્યકક્ષાએ નેતાગીરીમાં ફેરફારનો પ્રકાર એવો રહ્યો છે કે સંસ્થાપાળ-
 ધીમે ધીમે રાજકારણમાં પોતાની પકડ જમાવી, સત્તા પાળના જૂથને સત્તામાંથી
 ફેંકી દે છે. આવા પ્રકારના ફેરફારનો પ્રથમ બનાવ તામિલનાડુમાં બન્યો હતો;
 ત્યાં કામરાજ નાદરે કોંગ્રેસ સંસ્થામાં પોતાનો કાબૂ જમાવી મુખ્યમંત્ર્યમ અને
 રાજગોપાલાચારી જેવા નેતાઓને પણ દૂર કર્યો હતા. આ પ્રકાર ઉત્તરપ્રદેશ, ઓરિસ્સા,
 માયસોર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને છેલ્લે ગુજરાતમાં પણ જોવા મળે છે. પરંતુ
 સંસ્થાપાળ અને સત્તાપાળ વચ્ચેની જૂથબંધી - જેનો, છેલ્લા લગભગ એક દાયકાથી,
 ધીમે ધીમે સગીન વિકાસ થયો છે તે-દ્રણી જ જટિલ છે. દરેક જૂથની અદર પળ
 વ્યક્તિગત નેતાઓના (પોતાના કાર્યકરોનાં) વ્યક્તિગત જૂથો હોય છે. આ જૂથોમાં
 પ્રજાસ પૂર્ણ ઈર્ષ્ય નથી અને બંને જૂથો વચ્ચે નેતાઓની આપલે થયા જ કરે છે,
 સંસ્થાપાળના નેતાઓ પ્રધાનમંડળમાં અને પ્રધાનમંડળના નેતાઓ સંસ્થાપાળમાં
 પણ જોવા મળે છે.

રાજ્યની જૂથબંધીમાં કોંગ્રેસના કેન્દ્રના મોવડીઓ અને પ્રધાનો પણ બહુ
 મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. રાજ્યની જૂથબંધી અને કેન્દ્ર વચ્ચેના વ્યવહારના બે તબક્કા
 છે. પ્રથમ તબક્કામાં, રાજ્યની જૂથબંધીના જગડાઓને છેક વિપરિત પરિસ્થિતિમાંથી
 બચાવી લેવા માટે કેન્દ્રના મોવડીઓની દરમ્યાનગીરી થતી. તે હજુ પણ કેટલાક અંશે
 ચાલુ છે. પરંતુ બીજો તબક્કો એવો પણ આવ્યો કે જેમાં રાજ્યના જૂથોએ કેન્દ્રના
 નેતાઓનો ટેંકો લેવા માડ્યો. કેન્દ્રના પ્રધાનો પણ રાજ્યની જૂથબંધીમાં સંપૂર્ણ રીતે
 સંકેતવાયા. પરિસ્થિતિમાં એવો પલટો આવ્યો છે કે, કેન્દ્રના પ્રધાનોને પણ કેન્દ્રના
 બીજા, પ્રધાનો સામે ટકી રહેવા માટે રાજ્યના જૂથોના સહારો લેવા પડે છે. કેન્દ્રના
 જૂથોએ ધીમે ધીમે રાજ્યના જૂથોમાં પોતાનું સ્થાન લેવા માડ્યું છે. કેન્દ્રના નેતાઓ
 પણ રાજ્યના જૂથોમાંથી પોતાના માણસોને ટિકિટ આપવામાં કે પ્રધાનપદ અપાવ-
 વામાં સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. રાજકીય વર્તુળોથી પરિચિત માણસોને જરૂર
 ખ્યાલ હશે કે આવાં વર્તુળોમાં સતત વાટાઘાટો ચાલતી જ હોય છે કે; રાજ્યના
 કયા જૂથને કેન્દ્રના કયા નેતાઓનો ટેંકો છે. છેલ્લી ચૂંટણી વખતના ગુજરાતનો
 કિસ્સો લઈએ. પંતપ્રધાનપદ માટે ડૉ. શુભરાજ મહેતા અને બળંતરાય મહેતા વચ્ચેની
 સાઠમારીમાં કેન્દ્રના પ્રધાનોએ પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો જણાય છે.

દેશમાં, જૂથબંધીએ ગામડાંથી તે કેન્દ્ર સુધી એક કડીબદ્ધ સાંકળ રચી છે; અને આવી સાંકળ ઉપર દેશનું રાજકારણ આકાર લઈ રહ્યું છે !

૫

પરંતુ આ અનેક પ્રકારો અને કક્ષાઓવાળી જૂથબંધી આપણા લોકશાહી વિકાસને માત્ર રૂંધનારું બળ છે એવું માની લેવાની જરૂર નથી.

આપણે ભેદશૂન કે હિંદનું રાજકારણ ને પરિસ્થિતિમાં પાગલું છે એમાં જૂથબંધીએ પણ મહત્વનો સક્રિય ફાળો આપ્યો છે.

૧: હિંદની લોકશાહી માટેની એક મામાન્ય ટીકા એવી છે કે હિંદની લોકશાહી માત્ર એક પક્ષ - કોંગ્રેસની સર્વોપરિતા ઉપર રચાયેલી છે અને તેથી એ સાચી લોકશાહી નથી. આ ટીકાનો ઘણો અસરકારક જવાબ જૂથબંધીએ પૂરો પાડ્યો છે. જૂથબંધીએ કોંગ્રેસનું બે કે તેથી વધુ પક્ષોમાં વિભાજન કરી નાખ્યું છે. આ રીતે મજબૂત વિરોધ પક્ષના અભાવમાં જૂથબંધીએ એક અસરકારક વિરોધ પક્ષની ગરજ મારી છે.

વિરોધ પક્ષનું એક મોટું કાર્ય એ છે કે સત્તાધીશ પક્ષને એ બેક્ષમ ન થવા દે અને એના ઉપર કાબુ રાખે. કોંગ્રેસના કોઈ એક જૂથને બેક્ષમ થતો અટકાવી એના ઉપર અંકુશ રાખવાનું કામ જૂથબંધીએ કર્યું છે. કોંગ્રેસની બધી જ નબળાઈઓ વિરોધ પક્ષને અને છાપાંઓને પૂરી પાડવાનું કામ કોંગ્રેસની અંદરના જ જૂથો કરતાં હોય છે ! કોઈપણ એક જૂથને પ્રધાનમંડળ રચતા કે ચૂંટણી માટે ટિકિટોની વહેંચણીમાં બીજા જૂથોના નેતાઓને ધ્યાનમાં લેવા જ પડે છે. આમ, કૃત્રિમ રીતે પણ વિરોધ પક્ષનું કામ જૂથબંધી કરે છે; અને રાજકારણને એકપક્ષ-એક જૂથના-વ્યક્તિના સર્વમત્તાવાદી સામ્યવાદી દેશોની પરિસ્થિતિમાં પલટાવું બચાવી લે છે.

૨: ભારતના રાજકારણ માટે બીજી એવી ટીકા પણ છે કે ભારતનું રાજકારણ સ્થગિત થઈ ગયું છે. એક પક્ષની સર્વોપરિતાને લીધે નેતાગીરીમાં અને રાજકારણમાં કોઈ પલટા આવતા જ નથી. પરંતુ જુદા જુદા પ્રકારનાં જૂથોની વચ્ચેના સંબંધો, અને ઝગડાની બાંધછોડ ચાલુ જ હોય છે. દેશમાં પક્ષ સત્તા ઉપરથી બદલાતો નથી તો જૂથો જરૂર બદલાય છે. આને લીધે સિંધાતો, નીતિ અને વહિવટી તંત્રમાં પણ ફેરફારો જોવાના મળે છે. દાખલા તરીકે ડાબી પાંખના નેતા પછી જમણી પાંખના નેતા નાણાપ્રધાન બને તો અંદાજપત્રમાની ફરો નાખવાની રીત અને આર્થિક નીતિમાં પણ ઘણા પલટા આવી જાય છે. જૂથબંધીના કારણે નેતાગીરીમાં પણ ખૂબ ફેરફારો ચાલે છે. એક પક્ષની મર્યાદામાં રહીને પણ જૂથબંધીએ રાજકારણને સ્થગિત થતું અટકાવ્યું છે.

આપણા રાજકારણમાં જૂથબંધી રાજકારણની જુદી જુદી કક્ષાઓ વચ્ચે તથા

હૃદયમાં ન્યારે સર્વ પ્રથમ કાવ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેને શબ્દ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અનન્ય એવો આનંદ કવિ હૃદય અનુભવે છે. એને લાગે છે કે પોતે હોમર, કાલિદાસ, સૈફઅલિયર, અને શાયરનો સમકક્ષ મહાકવિ બનવાને સર્જના છે. જ્યારે તેને ધન્ય લાગે છે જ્યારેનો પ્રત્યેક પ્રસંગ તેને અકસ્માતે આનંદનો અનુભવ કરાવે છે પોતાનું પ્રથમ સર્જન મે તેમણે સામાન્ય હાથે તો પણ તેને અપૂર્વ લાગે છે, મહાન લાગે છે

એક કવિની પ્રથમ કાવ્ય કૃતિ છે-

પૂર્વ દિશાએથી રથમહાદે બેસીને

આવતો રાગ સર્પ,

કૂકડો બોલતો અલાતનું ઝીત ને

લોહો કહતા તેથી

મ, કદવના, માધુર્ય, મૌલિકતા, સંગીત અને કાવ્યોચિત્ત ભાષાનો જેમા સપૂર્ણ અભાવ છે, એવી આ પદ્યોચિત્ત રચના તેના રચયિતાને અત્યંત એવો આનંદ અનુભવ થયો હતો એ રચનાની હાથ, તે દિવસ ધન્ય લાગ્યા હશે ફરી ફરી એ પકિતઓ આનંદનિષ્ઠના પ્રતિષ્ઠા રૂપે મુખમાંથી મરી પડી હતી.

અને એ અનુભવ જેટલો પ્રદસનીય, એટલો જ વાચનિક છે, જેટલો અસાધ્ય એટલો જ સત્ય છે, તે હકીકત રોષ નહીં રોકે કે કાવ્યનો પ્રથમ ઉદ્ભવ એ કાવ્ય દેવીનો પ્રથમ અને ઝાંખો છતાં ગાંધર્વિક સાક્ષાત્કાર છે પ્રથમ પદ્યોચિત્તના લેખન મહા કવિને પોતાની જન્મભૂમિ શકિત કેવા પ્રતિભાનો પશ્ચિમ થાય છે, એ પ્રતિભા કે જેના અભાવે કાવ્યરચના અવ્યવસ્થા છે, આકાશ કુસુમવત્ છે.

અને આ પદ્યોચિત્ત કમલ કાવ્યરચનાના પ્રસંગો વધવા જાય છે, કાવ્યોચિત્ત મૂલ્ય વિવિધતા પ્રાપ્ત કરતું જાય છે. અને કદાચિત્ત પ્રથમ કાવ્યરચના વિસ્મરણના ગર્ભમાં પણ મરી પડે છે, તે છતાં પ્રથમ

અનુભવનું મૂલ્ય અને મહત્તા અવિચિત્ત જ રહે છે.

સૃજનના પ્રથમ રચના કવિઓને અનેક ભાવો આવે જના છે એ ભાવો શાયરમાંથી કૌમાર્યમાં અને તેમાંથી વૈવનમાં પ્રવેશનારને લાગ્યાપદ લાગે અને વચની-શાયે અનુભવી ને જાનપદ જનનારને વૈવન પણ અદ્ભુત લાગે તે છતાં વૈવન કૌમાર્ય અન શાયરનો મહત્તામાં અવતરતા પ્રવિષ્ટ થતી નથી, એ હકીકત મર્મવિદિત છે. જામ્સ જ્યારેના થોડા વર્ષો વીત્યા બાદ પ્રથમ મિલનના પ્રસંગો દુષ્ટતા લાગે, તે છતાં તેની રોમાન્સના એકી થતી નથી.

કાવ્યના પ્રથમ ઉદ્ભવ પછી લઘુ પ્રતિષ્ઠિત કવિ જનના અથવા મહાકવિ પદ પ્રાપ્ત કરના કવિનો અર્થાત્ તેના હૃદયના ભાવોનો, ભાવ દર્શનનો, અનુભવ તથા મવેનનો, ચિંતનનો અને કાવ્ય પ્રતિભાનો પણ આ પ્રકારે જ વિકાસ થાય છે. કોઈપણ કવિ કલાકાર જન્મથી જ મહાન હોતો નથી. કેવળ પ્રતિભા કવિ કે કલાકારની મર્મર નથી. અન્ય લક્ષણો પ્રતિભા પર અધૂર હોવા છતાં પણ અત્યંત મહત્વના છે મહાન સમૂહ આપકારિક મર્યાદાઓના શબ્દોમાં કપીએ તો કાવ્યરચના માટે, 'શકિત, નિપુણતા કાવ્ય અને અન્ય શાસ્ત્રોનું' ગવેષણ, કાવ્ય વિષયક કેળવણી' આટલા લક્ષણો આવશ્યક છે પ્રત્યેક માનવહૃદયમાં શાયરુભવ, વિદ્યા, સંવેદન ઈત્યાદિ જાય છે, જ્યારેપ્રાપ્ત પ્રમંગા પ્રત્યેકના હૃદય પર કાવ્ય જન્મોચિત્ત હાથ પાયર છે, જ્યારેપ્રાપ્ત પ્રત્યેક માનવ હૃદય અનેક પ્રસંગે સંવેદનશીલ અને છે અને છતાં સર્વ હૃદયોમાંથી કવિતા જન્મતી નથી. 'મોર કવિ' હોવાનું માન અવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત અને છે અને મહાકવિ તો અનેક શતકે એકાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ હકીકત જ શકિત કેવા પ્રતિભાનો આવશ્યકતા અને મહત્વ સ્પષ્ટ છે. એ શકિતમાં કવિના પર પરાપ્રાપ્ત

મન્દાર, કદમ્બા, હળાદિ રૂપી નિપુણતા, સૌ દર્શ, માધુર્ય, અને સુગીતનો ઉમેરો કરે છે કે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેના જાણેનો રખાટ આકાર આપે છે, અન્ય સાંજોનો અભ્યાસ તેનામાં વાનાવકતાનો અંગ ઉમેરે છે અને તેના જાણેનો લોકભાવ જાગરવામાં સાદાચરજન સાથે છે, અને સ્વરચિત તેમ જ અન્યરચિત કાવ્યોનું જાન તેની ક્ષમિયા અને માર્ગશોનો પરિચય કરાવે છે આમ, કોઈ કવિ જન્મથી કવિ નથી. તેનામાં પ્રતિભા કે સક્રિય જન્મજન છે, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે તેને કવિ બનાવવામાં આવત્યક અને અનુકૂળ એવી શક્તિ અથવા પ્રતિભા તેને પૂર્વ જન્મમાં કોઈ અગમ્ય સંગ્રામે સાથે જ અધિષ્ઠિત હોય છે. અચાત કાવ્યદેવીનું દર્શન તેને ગમ્ય હોય છે

આ રથએ એક પ્રજા ઉપરિચિત સાય છે પ્રતિભા સદ પ્રત્યેક કવિ જન્મભોતે હોય તો પછી પ્રત્યેક કવિ મહાકવિના પદને કેમ પ્રાપ્ત કરી શકેતા નથી? કદાચિત કેટલાકની પ્રતિભા જીવનની વિષમતામાં અટકાઈ જતી હશે કે અન્ય લક્ષણોમાં વિકાસના અજાણે ખીસતી નહીં હોય, એ પ્રકારની અપહતા આપી શકાય પરંતુ એનું વિશેષ રખાટ કાગ્યુ એક છે કે પ્રત્યેક કવિ સમાન પ્રતિભા સદ જન્મભોતે નથી અને આ કારણે જ કેટલાકે કવિઓના પ્રારંભિક આસંપનમાં સાચી મદદતા તો નહીં, પરંતુ તેના આમાન્ય લક્ષણો પ્રતિત થવા વિના રહેતાં નથી એકસપીઅરના નિર્બલતમ નાટકોમાં પણ આપણને મધાકવિની આછી એવી છવા દરખાજ સાથે છે. અને કવિ કુલથુર કાલિગસની પ્રાપ્ત કૃતિઓમાંની અધિષ્ઠિત 'મહાકવિ'માં પણ એ કવિ ભવિષ્યમાં મહાકવિના ધન્યપદનો રસથી બનવાનો એવો ઉદ્દેશ્ય આપણે શ્રવણે પકે છે. આ રીતે કાવ્યના ઉદ્દેશ્યમાં હેતુભૂત લક્ષણોમાં સૌથી અગત્યની અને અગમ્ય તેમ જ જન્મનિર્મિત પર આધાર રાખનાર એવા પ્રતિભાની વ્યસનાનતા એકને આમાન્ય, અન્યને નોંધપાત્ર અને કોઈકને મહાકવિપદના અધિકારી બનાવે છે.

પ્રતિભા એટલે શું એ વિષયમાં કેટલીક રચનાઓ થતા ઉપરુકેન દલીલ વિગત થશે. અને પ્રતિભાનો પરિચય કાવ્યસંપન્ન અમળની કવિ દલની ગિતિમાં થકિચિત અવગાહન કરવાથી શક્ય બનશે પાન્યભનો આકારકાર કરનાર શિક્ષા માટે કહેવાય છે કે તેઓનું ચૈતન્યમય શરીર ઇકકોકમાં અગિતવમાં રહેવા છતાં તેમનો સુસુપ્ત આત્મા પરમહત્તા વિગિત થઈ મૃત્યુ દેવ છે. આનો અર્થ એટલો જ કે વિગિતકાળમાં આ ગિતિને અતે તેઓ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે પરમહત્ત-સંચક જ રહે છે પરંતુ જન્મના આમાન્ય જનને માટે પણ પરમાત્માનો સાદાકાર અચક્ય નથી જ. આમાન્ય માનવીના જીવનમાં પણ અદ્યુત, અપારિવિદ્ય આનંદની કોઈક ક્ષણે અવરત આવે છે, જ્યારે તે પરમાત્માની ધન્ય આપી પામે છે. કોઈક વખત તેને એ અનુભવનું તથાતર્ય ન પણ સમજાય, છતાં તે અગમ્ય એવા અનુભવથી આશ્ચર્યવિમુદ્ધ બની રહે છે સામાન્યજન અને સિદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ એજ કવિ અને મહાકવિ વચ્ચેનો ભેદ છે કમલ સિદ્ધના તથામ કક્ષાઓ પસાર કરનાર તપસ્વીનાં માફક જ મહાકવિ જીવનના વિવિધ અનુભવો અને સવેદનોને અતે એક એવી પરિચિતિએ પહેલે છે જ્યાં જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે જીવ તેને જન્મજન હોય છે, અર્થાત્ સદૈવ વિકાસશીલ એવી કાવ્યદેવીના અમૂર્ત છતાં મૂર્ત એવા અવરણુ જાણે કે તેને દર્શન થાય છે કાવ્યદેવીના કૃષાકટાક્ષની પ્રત્યેક ક્ષણે બેઠકા બનવાની ધન્ય રિચિતિએ તે પહેલેલો હોય છે અને આ દર્શન સામાન્ય કવિને જીવનની કોઈક અન્યત અટપટી ક્ષણેએ સાય છે, અને એ ક્ષણે તથા તે સમયમાં અદ્ય એવા અનુભવને આધારે જ, જાણે કે, તે છદગી આપી વર્ષાં અનુની પ્રતિક્ષા કરતા અનુની આફક ગાવા કરે છે, અથવા માનક પક્ષીની આફક આકાશગામી રિથર દિપ્તિએ જોઈ ધીમું સંગીત રેલાવા કરે છે

કાવ્યદેવીના આ દર્શન અને કૃષાકટાક્ષને કવિના અનુભવની દિપ્તિએ જોઈએ. કાવ્યનું ઉદ્દેશ્ય

સ્થાન ઉપ જ હોવાથી એ અનુભવ ત્યાં જ નિશ્ચિત થાય છે મન અને આત્મા - તેમાં કોઇપણ ભાગ ભળવે તો તે એટલો જ કે મન કવિના હૃદય તલાવોને વાચ્યા આપે છે, આત્મા એ વાચ્યોને સંગૃહીત બનાવે છે, વિશાળતાને આપ આપે છે. પરંતુ મન અને આત્માના કાર્ય પહેલા કવિના હૃદયમાં જ પરિસ્થિત જાએ છે તે એટલી સમજવડી કઠિન છે, તેટલી જ રસપ્રદ છે. આજ આપણે એક વાતુ રચ્ય રીતે રીકારી લેવી જોઈએ કે, કવિ અથવા કલાકારને દેવદત્ત ગણવાના કે કોઇ અપાર્થિક આશા આરોપવાના કરી આવડવડના નથી આ જગતના સર્જનકારે આત્મ-સાક્ષાત્કારની શક્તિ પ્રથમે માનવીને આપેલ છે. એ દમ પ્રમાણમાં છે જીવનપ્રાપ્ત પ્રસંગો કે કોઇ અદ્ભુત દશ્ય કે વા મહાન વિચાર સામાન્ય માનવીના હૃદયને ધક્કો રપરી છે, તેના હૃદયમાં ચિરકાલવાસી પણ બને છે છતાં કવિ એ અનુભવને કોઇક ગપ્પટ આકાર આપી શકે છે સામાન્ય માનવી નથી આપી શકેના. કારણ કે કવિ જો અનુભવે છે તે સામાન્ય માનવના અનુભવથી ભિન્ન છે કેટલાય વિચારો આવી આવીને ઊઠી જાય છે, કેટલા પ્રસંગો વિસ્મયજનક વાપરે મરી જાય છે, કેટલાય દશ્યો કવિહૃદયોને રપર્શતા પહેલાં દૂર થઇ જાય છે અથવા ત્યાં રપર્શો પડી જાય છે. આ બધામાંથી કોઇક વિચાર, પ્રસંગ, કે વા દશ્ય કવિના હૃદયમાં ચિરકાલવાસી બને છે. એના હૃદયના મરકારોને અનુકૂળ એવી દષ્ટિ અને કંપનાને ઉત્તેજિત કરે એવું કશુંક તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કંપનાની ઉત્તેજનાના પરિણામ રૂપ કોઇક અસ્પષ્ટ ભાવો તેના હૃદયમાં માકાર બને છે. એ ભાવો પર ફરી ફરી કવિ જાણે મનન કરે છે.

આને આપણે ભવેદન કદાએ ઊંચે સવેદનની અતિશયતામાં એક પરિચિત એવી આવે છે કે જ્યાં કવિ 'રવ'ના વિગ્રહભૂમાં પડી ગયા હોય છે, એ અનુભવથી જા બંધા હોય છે, તેનું હૃદય એ સવેદનથી ભારે બને છે, અનેક રપ દેનો જાણે છે એ હૃદયના ભાવ અને કંપના અભિવ્યક્તિ માટે મથે

છે અને બહાર આવે છે. સવેદનની આ અતિશયતા કેટલીકવાર એટલી દંડ હોય છે કે વાચ્યોનું માધ્યમ તેના અહિર્ગચન માટે અત્યંત નિર્બળ લાગે છે કવિના હૃદયમાં જગતના રપ દેનોને સપૂર્ણ રવરપ આપવામાં કોઇ ભાષા સફળ થઇ નથી વિધને આશ્ચર્યવિપ્રદ બનાવનાર પ્રેરણા કવિની વાણી તેના હૃદયના તમામ રપ દેનોને માકાર કરી શકી છે તેમ ન કહી શકાય વાન્મીકિ, ભોમર, કાલીદાસ, મેક્સ- પીઅર, મિલ્ટન અને ટાગોરની કૃતિઓ કદા તેમનું સવેદન, તેમના ભાવ, તેમની કંપના, તેમના રપ દેનો અનેક ગણાવધુ મહાન હોય જ જોઈએ, કવિ આ રીતે લખતો નથી, તેનાથી લખાઇ જાય છે કોઇક માયા અર્થમાં ઉચ્ચ ક્રેટિની કૃતિનું સર્જન કરતો કવિ તત્કાલ પર્વત જાણે પોતાની આસપાસના વાતાવરણથી વિમુખ બને છે, વધુ ને વધુ આકારો ગામી જનતી તેની દષ્ટિમહ તેના મન અને હૃદય પણ તન્મયના હારા રપ પરિસ્થિતિથી પર મને છે તેટલી હાજો પૂરતો તે હૃદયોકવત્સી મરી કોઇક અગમ્ય, એવા પરલોકનો મગધક ને ધ્વંસી બની ગયા હોય છે. મુગ્ધતાની એક એ રી પરિચિતિએ પહેાએ છે જ્યાંથી લેખનને અંતે થતું પુનરાગમન તેને આશ્ચર્ય- વિપ્રદ પણ બનાવી દે છે. અને તે છતાં આ રિથિતિને પ્રાપ્ત કરતા પૂર્વે તેનું હૃદય વિવિધ પરિચિતિઓ- માથી પસાર થયું હોય છે દર્શન, મનન, ભાવજન્મ, સવેદન, રપ દન અને અહિર્ગચનની આ ગિથિતિમાંથી તે પસાર થયો હોય છે. પ્રથમ દષ્ટિએ અકસ્માત્ સાગતા કાવ્યસર્જનની પાછળ વિદ્યુતપ્રતિએ પણ ક્રમશઃ આ વિવિધ પરિચિતિઓનો વિકાસ થયા વિના નથી જ રહેતો કાવ્યિક કેવા અકસ્માત્ આવેગ કાવ્યસર્જનમાં હેતુબૂત નથી અને આ પ્રકારે કાવ્યસર્જન થયા પછી પણ તેના પર અભ્યાસ, મનન ધર્માદિ દાગ વધારાય કે રક્ષારો આવરણક બને જ છે, જે દલીલ અનેક જાણીતા વિદ્વાનોની માફક તમામ પૌરવાત્ય આદ્ય કાવ્યિકોએ પણ સ્વીકારી છે

અને આ પ્રતિભા જો સર્જન કરે છે તેની મદદના પણ સમગ્ર લખે. અનુક કા વ વાચ્યોની દષ્ટિ

અને કદાચનાં કમોડીએ મહાન કૃતિ તરીકે મિદ્ધ થાય છે. સદાદાન સમજાવનાં પ્રયત્ન કરીએ. ગમગણ્ય સર્જક વાણીકિ પ્રકિર્ણના મધુર મધુરાક્ષરો માળવીને શી વાત કહી શકે છે ? મહાકવિ રોકસ-પિયરની અગ્ર કાવ્યકૃતિ હોલેટ આપણને શા માટે મહાન સામે છે ? શા માટે આપણે એને અમર કૃતિ કહીએ છીએ ? એ એકમાત્ર કૃતિના મર્જને પણ એનેક નાટકોના મર્જનનું અમરત્વ તેને વધુ હોત એમ આપણે શા માટે કહીએ છીએ ? કાલીવસના શાકુન્તલમાં અત્યુર્ધ્વ અંકના અનંક વચ્ચેને પણ આપણે શા માટે યાદતા નથી ? આધુનિક યુગમાં પણ એના વચ્ચે આપણા ભોચનો શા માટે અશુભૂર્ણ બને છે ? ગ્રીન્ડની હૃદયવીણાએ જેનો યુગરવે કર્યા એ 'ગીતીજીલ'માં આપણને પ્રિય શું બને છે ? મહાપુરુષો અને પદ્યમંજરોને આપણે તેમની દષ્ટિ અને હૃદયની વિશાળતા માટે પૂછએ છીએ જુદાના મહુઓમાં દષ્ટિ હાથ, હૃદયની નમનામાં પ્રતિબિંબિત ઉગરતા, કૃષ્ણના વિગટ સ્વરૂપમાં પ્રતીત થતી ધર્મપ્રિયતા અને ગાંધીજીના સ્થિતિમા વ્યક્ત સત્ય અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને કાગળે આ મહાપુરુષો આપણા અંતરની પૂજાને પાત્ર બન્યા છે એમના મહત્તા, માનવતા અને સુખની ભાવનાનું સ્વરૂપ છે. તેમના વક્તવ્ય કુદરતમકર્મની ભાવના હૃદયના મર્મને સ્પર્શી જનારી હોય છે. મહાકવિઓની પણ આવી પદ્યમર્મ દાદિ જ હોય છે. સામાન્યતઃ એથી પ્રાણ થતી કૃતિ હમણાં સર્વ-પર્શી બને છે. હૃદયની વિશાળતા અને હૃદયનાની ઉદાત્તામાં આવન શ્રવનના, માનવ હૃદયના તમામ સુખ દુઃખ, તમામ ઉચ્ચાવપતનને સમાવી લેવાની અગમ્ય એવી શક્તિ હોય છે જ્યોતના પ્રત્યેક માનવને એ મહાકૃતિમાં પોતાના શ્રવણ સ્થાન પ્રાપ્ત બને છે બિન્ન દેશ કાશ્યુભવગત માનવો એક ને એક કૃતિમાંથી પોતાના હૃદયના અનંક પ્રસોના ઉત્તર મેળવી શકે છે. કવિની દષ્ટિને પ્રાપ્ત અને સખ સરીવે વ્યક્ત દર્શનમાં કંઈક એવી મહત્તા છે કે જે હાથ શ્રવનની સર્વ કક્ષાનાં માનવ હૃદયો તેમાં સ્વનું આલેખન પામે છે આ અર્થમાં મહાકવિઓના કૃતિઓ સર્વસ્પર્શી, (Universal)

બને છે, અને વાચક-પક્ષોના આનંદ તે પણ આ અર્થના નિર્વિકાર, નિઃસ્વાર્થ, ધન્ય દેરી એવો આનંદ બને છે. એક સાદું દૃષ્ટાંત હૃદયોત્તો કમળના દર્શને પુષ્પવિકેતા, સુનાન પ્રિયતમ, અને પ્રભુપરાયણ લોકને વિવિધ વિચારો આવશે

ત્રણેના કમલના દર્શને જન્મેડો આનંદાનુભવ કદાચિત્ એક જ પ્રકારનો હોવા છતાં ત્રણેના એ અનંદના હેતુ ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે પુષ્પવિકેતા એ પુષ્પના વિકસથી સારું વજાનર મેળવવા ઇચ્છશે, યુવાન પ્રિયતમ પ્રિયતમાના કેશકલાપમાં આ પુષ્પને મૂકી તેનું લગ્નપુકત ગિરિ પામવા વાત્છશે, અને ભગ્તિ સિવમસ્તકે એ પુષ્પ ચઢાવી ધન્યતાની ભાવના અનુભવવા ઇચ્છશે અને ત્રણેયને એક જ કમળમાંથી લગભગ સમાન પ્રકારનો આનંદાનુભવ થશે મહાકવિઓની મહત્તાનું સ્વરૂપ પણ આ જ પ્રકારનું છે શીતરમાં જન્મેડોના 'ગીત ગેવિન્દ' ના વાચને સી અને પુરુષ ઉભયનાં હૃદય પ્રણય-નર્તને મરત બનશે, તેની સાથે પ્રણયી જન, સંગીતકાર, નૃત્યકાર, સિંધકાર, કૃષ્ણભક્ત કે કોયુ એમાંથી અનન્ધ, અસીકિક આનંદ પામી ધન્યતા નહી અનુભવે ? ભવભલિતા લોકો રસ લક્ષણ દ્વ એ ભાવના આવેખનરૂપ ગમહૃદયનો વિષાદ વ્યકિતને મરી વિષ્ણો વિષાદ નથી બની જતો ? મિદ્ધનના Paradise lost-માં સવેદનશીલ માનવહૃદયને પોતાના જ નિર્જનતાઓને કાગળે પોતાનું Paradise ખોવાઈ જવાનું દુઃખ નથી થતું ? મેલીના Skylark અને cloud નું ઉડુપન મેળ નહી ઇચ્છે ? અને Daffodils ના દર્શને કે cuckoo ના ઉત્કટ સંગીત શ્રવણે વર્ડઅર્થના હૃદયનો આનંદ કાણૂ જનકા અનુભવે ? 'રામચરિત-માનમ'ના માને તુલસીનાં ભક્તિ અને મળી સર્વહૃદયો બનશે જ અને તમામ હૃદયો મીરાંના સાથે જ 'મૈં તો પ્રેમદિવાની' એમ ગાયા વિના નહિ જ રહે અને જ આપણે મહાકવિઓની પ્રતિભાના સ્વરૂપ તરીકે સમજવાનું છે. આ જ મહાકવિઓનાં કૃતિઓમાંથી પ્રાપ્ત વિદલ આનંદાનુભવ જે શ્રવનનો

કોઈપણ પ્રમંથમાં કદાચિત્ સદજ નથી જનતા આ પ્રતિભા અને તેનાથી જન્મતા આનંદ કવિના કાવ્ય-મૂલ્યમાં પરિણામરૂપ બને છે

આ આનંદની કવિ અને વાચક વિભવનો 'પરો' પ્રાપ્તિ એ જ કાવ્યસર્જનનો એક માત્ર પ્રધાનોદ્દેશ કહેવાય તો, પણ ખેટું નથી કવિ માનવહૃદયના અન્વેષણ અને દર્શનમાં જે આનંદ અનુભવે છે તેજ અનુભવ વાચકપક્ષે તોડેલો જ ઉઠેટ બને તે તેનો હિંદુ-હોય છે; આ દૃષ્ટિએ 'કલા જીવન માટે', 'કલા જીવનથી પર બનવા માટે', 'કલા જીવન દ્વારા પરાનુભવ માટે', કત્યાદિ કથનો બહુ અત્યવશ નથી ગૂંહેનાં અને વિશાળ દૃષ્ટિએ 'કલાને ખાતર કલા' અથવા 'આનંદને માટે કાવ્ય' એમ કહેવું જ આનંદના દૃષ્ટિકોણ વિશાળ અર્થમાં સાચું લાગે છે. બાકી કવિ માનવને તેના હૃદયનું દર્શન કરાવતો હોવાથી એ દર્શનમાં જીવન અને પરનું દર્શન ઉભય સ્થાનિત

બની જ નથી છે કાવ્યનો હિંદુ નીતિબોધ નથી, ઉપદેશ મંથી, તે જીવન પ્રિયતાની પ્રિય, મધુર, ગેહ ને મિત્રત્યુક્ત રાષ્ટ્રોની રીતે જ કાવ્યોત્તેજન થવાથી તેની નીતિનો ઉપદેશ મં કરે તો પછી મદાન કુનિઓમાં મદાન ભાવનાઓ વગર કે અવ્યક્ત રીતે આવી જ નથી છે વાસ્તવિક રીતે, સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા, કાવ્ય કે કલાને ઉપયોગ કથનોની મર્યાદાઓમાં બાંધવાની આવશ્યકતા નથી

આ પ્રકારે અનિયંત્રિતના ભવ વિના આપણે કહી શકીએ કે સાચા દિલનો કલાકાર સર્વપણે માનવ હોવાની માથે વિશાળ હૃદયી મહાપુરુષોની માફક મદાન છે તેની વાણી પયગંબરી છે, તેની કદવના અને ભાવના અમામાન્ય દેવી જીવનનાં દર્શક અને ઉદ્દેશ્ય છે, તે માનવને ચંરકાર અને જીવન અર્થત્ માનવતાના મિચન દ્વારા સામાન્ય જનને અગમ્ય એવો આનંદ અનુભવ કરાવે છે

છે

[પા. ૩૦ થી આશુ]

(૩) India's Political Take-off: Economic Weekly, વાર્ષિક અંક ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨.

(૪) The Take-off Election: Economic Weekly (વરોષાંક જુલાઈ ૧૯૬૨).
અબરપત્રી ઇકોનોમીક વીકલી

(૧) Changing Tone of Congress Politics: Economic Weekly (વરોષાંક જુલાઈ ૧૯૬૧).

(૨) A Report on Sardar Nagar: Economic Weekly, ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧.
રજની કોહરી અને ધનરથામ શાહ

Caste Orientation of Political Faction, Modasa Constituency: A case Study. Economic Weekly, (વરોષાંક, જુલાઈ ૧૯૬૩).

અનિલ ભટ્ટ

Caste and Politics in Akola: Economic Weekly, ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૬૩.

બલરામસિંઘ

Next Step in Village India

વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૬૩]

આજે આપણે એક પક્ષ (ટેમ્પેટ)ના વિજયનો હિસાબ નથી ઉઠવતા, પરંતુ સ્વાધીનતાના વિજયનો દિન ઉજવીએ છીએ એક આપ્તા યુગના અતોએ અને નવાના આરંભનો પ્રતીકદિન પુરવર્તન અને પરિવર્તનનો સુયોગ ઉજવીએ છીએ. કેમકે તમારા સૌની સમક્ષ અને સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની સમક્ષ આજથી લગભગ પોણાએ સદી પૂર્વે આપણા પુરસ્કાર્તાઓએ જે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, એ જ પ્રતિજ્ઞા મેં ઉચ્ચારી છે.

વિશ્વ આજે અનેકમણ બદલાઈ ગયેલું છે. કેમકે માનવીના નશ્વર હાથોમા માનવ-દારિદ્ર્યના તમામ સ્વરૂપોનું અને સાથે સાથે માનવજીવનના તમામ સ્વરૂપોનું નિકંદન કરવાની શક્તિ આવી પડેલી છે. આમ છતાં આપણા પુરસ્કાર્તાઓ જે માન્યતાઓ માટે યુગ્મતા હતા, તેજ ક્રાંતિકારી માન્યતા આપણી પૃથ્વીની આસપાસ વીંટળાઈને છવત ગઈ છે, તે તે એ કે, માનવ અધિકારો કોઈ રાજ્યમત્તાની ઉદારતામાંથી નહિ, પરંતુ ઇશ્વરના હાથોમાંથી માનવીને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

આજે આપણે એ વાતનું વિસ્તરણ કરવાના કૃષ્ટતા નહિ કરીએ કે આપણે પ્રથમ ક્રાંતિના વારસદારો છીએ, આ સ્વરૂપો, આ સમયે આપણી વાણી ફારસો અને દુસ્મનેને એક-સરખી બાંધે પહેાંચે કે અમેરિકાની નવી પેઢી કે જેને હસ્તક ક્રાંતિની મશાલ સુપ્રત ધઈ ચૂકી છે, તે આ સફીમાં જ જન્મી છે, સુધ્ધમા તવાઈ છે, તે કહેર અને કંડ શાંતિએ એને શિસ્ત શીખવી છે. અને તે આપણા પ્રાચીન વારસા માટે ગૌરવ લે છે, અને આપણા આ સપ્ટે જે માનવ-અધિકારોનો સદાકાળ સ્વીકાર કર્યો છે, અને જેને આજે આપણે આપણા સપ્ટે અને સમસ્ત વિશ્વ અર્થે અપનાવી લીધા છે, એ અધિકારોને ધીમે ધીમે નહિવત્ કરનારી પ્રવૃત્તિ નલાવી લેવાનું કે ઉત્તેજાનું

આચરણ આપણે કદી આગરનાર નથી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર જાણી લે-આપણું બહુ કે બહુ દરજ્જાનાર સૌ કોઈ વાણી જે કે-સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિ અને રક્ષાની અખંદિતતા અર્થે આપણે ગમે તે ધમ ચૂકવીશું, ગમે તે ભોજ ઉઠાવીશું, ગમે તે કઠિનાઈ સંઘીશું હરકોઈ ચિત્ત સમર્પન કરીશું તે ગમે તે દુસ્મનનો સામનો કરીશું જ.

આપણી આ પ્રતિજ્ઞા છે-અને એથી અધિક...
● પુરાણા મિત્રો જેમના સામૂહિક અને આધ્યાત્મિક મૂળ સ્તોત્રમા આપણે સહવાંગી છીએ, એ સૌને આપણે વિશ્વ મિત્રો તરીકે વહાંદારીનું વચન આપીએ છીએ. જ્યાંસુધી આપણે અંગદિત રહીશું, ત્યાંસુધી આ દુનિયામા એક એવું સાદસ નથી કે જેને સદાકારી ભાવનાને જેઠે પાત્ર ન પાડી શકીએ આપણે જ વિચિત્ર બનશું તો ભાગ્યે જ કશું કરી શકીશું કેમકે એ સંતે વિવશ સમયે પ્રખળ પડકારોનો સામનો આપણે નહિ કરી શકીએ અને ઇન્નાલિનન બનાશું.

* જે નવન મપ્પોને આપણે ચુકત વાપરેના સમુદાયમા આવકારીએ છીએ, તેમને આપણે વચન આપીએ છીએ કે--

તેમને માથે લદાપસ એક પ્રકારના સ્થાનિક નિયમણને આજે એવીવ અધિકતર અત્યાચારો લોખંડી બેડી જકડાય એવું અમે યવા દરશું નહિ.

—આ નૂતન સપ્ટે હ મેશા આપણા જ મત સાથે સદ્મત ધાવ એવીવ અપેક્ષા અમે ગપાશું નહિ.

—પરંતુ તેઓ તેમની સ્વાધીનતાનું સમર્થન કરીએવું જોવાની આપણે સદાકાળ આશા સેવીશું. અતિ એટલુ સ્મરણમા સપ્ષીશું કે, જૂતાકાળમાં જંગલે વાલ્મી પીઠ પર સવારા કરી મત્તાની સાધના કરવાનો મૂર્ખ પ્રયામ કર્યો છે, તેઓ એમા જ ખનમ ધઈ ચૂક્યા છે.

* અગ્રી પૃથ્વીના ગામડાંમાં ઝુંપડીઓમાં વસનારા જે પ્રગત વ્યાપક વિપત્તિઓના ગધેતા-નાથી મુક્ત થવા મંથી પડી છે, તેમને આપણે વચન આપીએ છીએ કે—

તમે તમારી જાતને સદાચરણ બનાવો, તે માટે અમે તમને શક્ય એટલી શ્રેષ્ઠ રીતે મદદ કરીશું.

1. —જરૂર હશે તે બર્ષિક સમય, પરંતુ તે એટલા માટે નહિ કે રહેતે કમ્યુનિટી એમ કરે, એટલા માટે નહિ કે એમ સમાજના મત વાહીએ છીએ, પરંતુ એટલા જ માટે કે જે જ એક સાચું કર્તવ્ય છે જેને જાન ત્ર સમાજ જલ્પન પછે અકિચ્ચોને મદદ નહિ કરી શકે તો, તે અદ્યપન પછે ધનિકાનેય બંધાવી નહિ શકે.

કે આપણી દક્ષિણે વસેલા ક્યારું પ્રગતમતધિને આપણે વિશિષ્ટ વચન આપીએ છીએ આપણે શુભ શબ્દોને શુભ કાર્યોમાં પરિવર્તિત કરેલા, પ્રગતિ અર્થે, નવા મેત્રાની નામે કે, એ મુકત માનવીઓને જન જન ત્ર સર્વકાર્યોમાં ગરીબીની શું પાછાં આ તોડી જદાર આવવા અમે સદાય કરીશું. પરંતુ આશાની આ શાંતિમય ક્રાંતિ દુનિયા મત્તાઓના ચિકાર ન જ બની શકે. આપણા તમામ પદાર્થોએ એ વાત જાણી લે કે, દુનિયા અમેરિકાના (દક્ષિણના લેટીન અમેરિકાના) સ્વતંત્ર મુખે મહિનના અમેરિકામાં ગમે ત્યાં, બહારના આક્રમણની અને આંતરિક કાવતરા દ્વારા પરિવર્તનની ઘટનાઓના સામનો કરવામાં, અમે એમની સાથે જ રહીશું. અને ખીટું તમામ સત્તાએ પણ જાણી લે કે, આ ચોક્કસ ૫૦ વસંતાર સૌ પોતા પોતાના ધરના મુક્તિક તરીકે જીવવા હચે છે.

* બધારે શાંતિના સાધનો કરતાં મુકના સાધનો આગળ વધી ગયા છે, એજ આ સુગમ, આપણી છેલ્લી એક આદ્ય સર્મા-સ્વાધીન રાજ્યોના વિશ્વ સ્વમન—સુલુકત ગરૂસ ધને રહ્યે આપણું જીવન વચન કરી પહોંચીએ કે—

—અમે એનું મમર્શન કરવાનું ચાલુ રાખીશું.

—એને કેવળ માત્ર અને અભિલાષીનું મંદગ જની જતા ગેકીશું.

—અને એજ આમિકાર વ્યાપક અને વિસ્તૃત બને, તે તમામ પ્રદેશમાં માન્ય થાય તે માટે મંથીશું. અતે

જે સપ્ટે આપણા વિરોધમાં રહેવાનું પ્રયત્ન કરે, એમને હિંદી આપણે પ્રતિજ્ઞા નથી હિંદીશું. પરંતુ વિનંતિ કરીએ છીએ કે—

વિગ્નના પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થયેલી વિનાયક શક્તિના સંયેષ કેષ પ્રવૃત્તિઓ અથવા તો, આકર્ષિત શ્વ-વિનાયકમાં માનવતાને કુપાદી દે તે પહે. અને જાણુઓ (પણે) શાંતિની શોધમાં ફેર વિચાર કરે..

આપણી નિર્જાતાથી આપણે તેમને આવા કોઈ કૃપ માટે લલચાવવાની હિંમત કરી શકીએ એમ નથી કેમકે આપણા મનો નિરાકર રીતે પૂરતાં થઈ ચૂક્યા હશે, નવરે જ એમને કહિ ઉપયોગ કરવાની જરૂર નહિ પડે.

પરંતુ આજે જે મર્ગે બને જઈ રહ્યા છે તેમાંથી તો, બનેમાંથી એકેય મદદન અને શક્તિશાળી જુથ મનની નિગત અનુભવી શકે એમ નથી. બંને જુથો વર્તમાન રાજ્યોના અર્થના કારણી વધારે પડતા લગ્યા છે. બંનેને હેમે જીવલેણ અજીવ્યોનો એકધારે વિગ્તાર ભય પ્રેરી રહ્યો છે. છતાં આજે તો ભયની અનિશ્ચિત સમતુલ્ય, જે, માનવજાતના અતિમ પુલકને ખાળી રહેલ છે, તેને જ પહરવાની શર્તમાન બને છેવડાં છે.

એથી જ તો આવો, આપણે નવેસરથી આરંભ કરીએ. બને પહે એ વાત યાદ કરીએ કે, નાગરિક; તાતા લક્ષણો એ કાંઈ કમજોરી નથી અને અંતરની સ્વસ્થતા તો હમેશા સામૂહીક કરવી રહે છે. આપણે કહિ કેવળ ભયના અર્થો પાટાપાટો શરૂ કરી ન હઈએ અને પાટાપાટો કરતા આપણે કદી ભીતી ન અનુભવીએ

આવો, બને જુથને એકત્ર કરનારી શમસ્યાએ કંઈ છે, તેની ઝાંઝ કરીએ, આપણને જુદા પાડનારા મવાલો ઉપર જ મુસ્તાક રહેવાને બદલે.

આવો, બંને પક્ષ, પહેલી જ વાર, શરૂઓના નિરીક્ષણ અને નિષંકલ માટે ચોક્કસ ગંભીર સૂચના-

વિકાસગામી દેશોમાં પશ્ચિમનું કર્તવ્ય

૧. આશ્ચર્યન હોયને વિધાનની અસીમતા.

મિડલ ઇસ્ટમાં આજણી જૂલો મુખત્તે આપણી એ પ્રદેશો તરફના ખોટી દૃષ્ટિને આભારી છ. આપણે એ પ્રદેશનો માથેના સંપર્કો દર-વેર (આવર) સંપૂર્ણ કમ્પ્યુનિટમ સામેના પશ્ચિમી દેશોના) સંધર્ષની દૃષ્ટિએ જ ઉપલબ્ધ ગણી શકી છે. પરંતુ એ દેશની રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાઓ તથા તેમના આર્થિક વિકાસ તથા રાષ્ટ્રનિક રાજકીય વિખવાદો-આ બધાને આપણે ભેજામાં લીધા જ નથી-એ બધા વતુઓને તે આપણે ગૌણ ગણીને નરકાદી કાઢી છે.

આપણે સામ્યવાદ સામેનું વલણ લીધું તે કદ જોડું ન હતું. સામ્યવાદ એ દેશોનો મોટામાં મોટો દુરમન હતો. પરંતુ આજે એજ વાત અંખને નજી ઉતારવામાં નિષ્ફળ ગયા.

જે પ્રગત આપણા કરનાં બધી રીતે નક્કાશ જુલો સમસ્યાઓના મુખનો કરી રહી હોય, તેમને આપણા સ્પષ્ટ સમજણ પ્રમાણે જ ફરજ પાડવામાં આપણે જૂલ આપી. એ પ્રગતઓની સમસ્યા પછત-નીચા જીવન ધેરણી હતી. તેઓ પોતાની તટસ્થતામાં ભરે ગૌરવ લેનારા હતા; અને વિદેશી સત્તાઓએ છેક દમણ સુધી એમનું મોખમ કબજા હાલિદામ હતો. વળી આરમ પ્રગતને એટલા ખતર હતી કે, સોવિયેતની ફોજોએ કદી એમના જૂમિ આપી નહતી-નહત, પશ્ચિમી ફોજોએ વસવાટ કર્યો કયાં હતો આપણે તેઓ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે સરકારી મેલી-જોડણી કરીને પોતાની તટસ્થતા અથવા રાષ્ટ્રવાદને ફાટી રેવ લેવા ન હતા.

આપણે મિડલ ઇસ્ટમાં ખીણ પથુ લખકર ખૂલો કરી છે.

આપણે આપણી નાકાનગે ઘણી ભથ્થો લેખી છે અને રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાનું એણું મૂળ આકલુ છે.

આપણે ઘેરનાં ઊપરનાં કાચુ મુખ તી મેઠા હતા. અને એ વાત સમજના ત્યારે તેને અનુમરીને વર્તનમાં વિશ્વળ મળા! આપણે આપણે દેશો ત્યાંની સત્તાને આપ્યા, લેકોને આપવાને ગદલે, ઘણીવાર આપણે ત્યાં એવા મતાઓ માથે આપણી મતને ભાષી દીધી, કે જે લોકોમાં અપ્રિય હતી, અને અતે દેકાંઈજ મળ.

આપણે એમ માની મેઠા હતા કે જે સત્તાઓ આપણી દેશી મળે છે, તે કમ્પ્યુનિટમેન્ટ દુરમન લેખે છે, એટલા જ કારણકરે સારા સરકારો હતી! અને આપણે એવું જણ માની મેઠા કે, આપણે પ્રીત લોકપ્રિય નીતિને આપણા પ્રચાર કાર્યક્રમો દારા લોકપ્રિય બનાવી સમીપ્ત! એ વાત ખરા છે કે કેટલીક સમકારો સારી સરકારો હતી, અને તેઓ તેમનાં પ્રગતનાં મુખ અને આર્થિક વિકાસ માટે સામી રીતે કામ કરી રહી હતી. પરંતુ આપણું ભોલક અને દષ્ટિકોટી અલ્પ પ્રગતની માનવતા બની જતી નથી.

દેશકના વડાપ્રધાન તુગ સૈદન જુલો નાખેલ મડું બચકલના રમતા ધરના થભિયા પર મળા જુલાઈમાં (૧૯૫૮) લટકતું હતું, એ એકજ દષ્ટન પાશ્વર્થક છે, જે આપણી છગાકમાંની નીતિનું પ્રતીક છે.

એ શુ દોર કટાક્ષ નથી કે, અડગાક ખચ કયાં પછી, પાસવાર ઉચલ પાથલ પછી, કમ્પ્યુનિટમેન્ટ પ્રદેશોમાં લાભતા થયા (પ્રથમવાર પ્રવેશી શક્યા), અને પશ્ચિમ શમાવતું એવું! આપણે ૩ વર્ષ પૂર્વે જે વાત નક્ક ઉપેક્ષા સેવી, એ (મધ્ય-ઈસ્ટની તટસ્થતાની જુમિકા માટે જ શુ દલે આપણે મથતા નથી?

દેકમા, આજે આપણે મારે સવાલ એ નથી કે આપણે આરબોની તટસ્થતાની વસલુનો ફીકાર કરવો કે નહિ, પથુ કેવી રીતે આપણે એમની સાથે

● અહીં વચનાએ મિડલ ઇસ્ટનો નિર્દેશ કર્યો અને વચને તે વિષય પ્રસ્તુત હોયને, પરંતુ નવેદિત એશિયાઈ-પાકિષ્ટી રાષ્ટ્રો માટે આ આગમન એહું જ, ખૂબજા વિધાનની રણિએ અરહલ ૩૩, ૨૫, જેનીકાને બાબ આગમનો ઉપરથી આ વાત વારંવાર સ્પષ્ટ થા પથુ મુખી છે.

રેડી કામ કરતા કાર્મી શ્રમીએ આપણે અરેબ-રાષ્ટ્ર-
વાદને માન્યતા આપવી કે નહિ એ સવાલ નથી, પણ
એને કેવી રીતે આપણે રચનાત્મક માર્ગે ચલાવવામાં
મદદ કરી શકીએ, સવાલ એ છે.

કેવળ શત્રુ અને નાણાંની લાપામાં જ ગોલીએ
એ પરતું નથી, કેમકે મિડલ ઇસ્ટને પાશ્વરી
જરૂરિયાત બંદુક અને નાણાંની નથી એમની
સમસ્યાને તુટક છુટક રીતે હલ કરવાનું રૂઢું નથી
'જે-સે-દે'ની રીતિ પોતે જ કામગીરી હોઇ તેના
પર સવારી કરવાની નથી, બગદાદ પેકટ તથા
આબજાન હોવર હોકટ્રોન હવે પાછાં જોઈ સેવાનું પ
પૂરું નથી. 'લેપ્સ એફ અમેરિકા' (રેડિયો) અને
'છા નીકો સેના' ઉપર મદદ આપવા પૂરતો નથી

આ બધા રસ્તાઓ નિષ્ફળ ગયેલા છે પરંતુ
જો આપણે ભૂતકાળની ભૂલોમાંથી શીખવા માગતા
હોઈએ, જો આપણે, તેમને તેમની તટસ્થતા અને
રાષ્ટ્રવાદ જ ખતરામાં દેખાવ, એટલી હદે આપણે
કેસ લાદવાનું ન કરીએ, અને આપણી નહિ, એમની
સમસ્યાઓની રીતે જ આપણે એમની સાથે વાત
કરી શકીએ, તો અને ખાતરી છે કે, મિડલ-ઇસ્ટનો
મદદ આપણે માટે આશા અને બળનો પ્રદેશ બની જાય.

આપણે મિડલ ઇસ્ટમાં મિત્રી માગીએ છીએ,
આપણા ઉપમુખો નહિ

આ દેશની પ્રજા પણ, મારી જેમ જ ભોખેદના
બધિપતિઓની એક નાનકડી મઠળીએ, બહાર
જવાબદારીનું બાન યુવાપી હાને, પોતાના અમન
નહા અને સવાની લાહસામાં ૧૮ ૧/૨ કરોડ
અમેરિકન પ્રમળાં હિતો પ્રયે જે નરી નરૂત બતાવી
છે, તે સિધ્ધિ સ્વીકારી સેવા બાએજ તૈયાર થશે.

[૧૯૬૩ના એપ્રિલની ૧૧મીએ અખબારી
પરિવર્તન]

એક માર્ગ આપણે કદિ પસંદ કરનાર નથી,
અને તે તાજેતરીનો કે શત્રુતાતીનો પણ આપણું
ખેચ શક્તિના વિજયનું નથી, પરંતુ અધિકારોની
રક્ષાનું છે. સ્વાતંત્ર્યના ભોજે શાંતિનું નથી, પરંતુ
આ યોગદાંધર્માં અને આખી દુનિયામાં શાંતિ અને
સ્વાતંત્ર્યની સાચવણીનું છે. ઇશ્વરની કૃપા હશે તો એ

ખેચ પ્રાપ્ત થવા વિના નહિ રહે

[કેયુઆની કોલેક્ટી સમયે દેવાલ પેઇ કરનાં
૨૨-૧૦-૬૨]

કંઈ જાતની શાંતિની કું' વાત કર' છું' અને
કંઈ જાતની શાંતિ આપણે દુનિયાએ છીએ? અમેરિકા-
નાં શુદ્ધ શત્રુ હામ દુનિયા પર મહાન અમેરિકા મત્તા
લાદીને પ્રાપ્ત કરેલી શાંતિ નહિજ કથરાતોની શાંતિ
નહિ, ને યુવાઓની મલામીએય નહિ કું' સાચેસાચી
શાંતિની વાત કર' છું', જે શાંતિ આ ધરતી પર
માનવ જીવનને જીવવા યોગ્ય બનાવે-અને એવી શાંતિ
કે જે માનવીઓ અને ગણ્ટોને તેમના શયિ કરેજ દોની-
જિ'દમાંની વધુ મુખમવ બનાવવા શક્તિમાન બનાવે,
એવી આશા બંધાવે. ને તે કેવળ અમેરિકાનો માટે જ
નહિ, તમામ માનવીઓ માટે-કેવળ આપણા યુગની જ
શાંતિ નહિ, પણ સિર છડી શાંતિ.

[અમેરિકન યુનિવર્સિટીમાં ૧૦-૧-૬૩]

હવે આ દેશ માટે સમય પાડી ગયો છે, ભવારે તે
તેમનું વચન પૂર્ણ કરશે અર્થિ'ગદામ અને અન્ય
સ્થળે બનેલી ધટનાઓએ કોલેક્ટીને એટલી હદે-
આમળ આણી છે કે, મેઈ નંબર, રાજ્ય, અગર
વિધાનસભા શાલુપણપૂર્વક એની તરફ દુર્લક્ષ કરી
શકે નહિ કેમકેસમાં, ને તમામ રાજ્યમાં અને રચાનિક
વિધાનસભામાં પણ-આપણા શેજી જીવનમાં સર્વજ
પ્રવૃત્ત થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.

[નાગરિક-અધિકારોની કોલેક્ટીના દેવાલમાંથી
૧૧-૬-૬૩]

પ્રાચીન ઓની કહેવત એવી છે કે, ૧૦૦૦ માઇલની
યાત્રા પણ પ્રથમ પગલે જ આરંભાઇ જતી જોઇએ.
મારા અમેરિકન બાધવા! આવે, આપણે એ પ્રથમ,
પગલું ઉપાડીએ આવે, આપણે માટે શક્ય હોય તો,
યુદ્ધના પદબાયાથી ખજા હટી જઈએ અને શાંતિનો
માર્ગ દુનિયાની એ અને એ યાત્રા ૧૦૦૦ માઇલની
કે એથીય વધારે લાખી દરે, તોય, ઇતિહાસ બવે
એટલી જ નોંધ રાખે કે, આપણે, આ દેશમાં અમુક
સમયે પ્રથમ પગલું જ માડ્યું હતું.

[અણુઅખનગળા ધીના દેવાલમાંથી ૨૨-૭-૧૯૬૩]

જોન સ્ટ્રેચે | મુકંદરાય મુની. સાહસિક ચિંતન

લોકશાહી જીવનપ્રવાહી કે શાસનપ્રકારને ચર્ચિ-
યાતો માનનારઓ એને, મામાન્ય રીતે, એટલા માટે
ચર્ચિયાતો ગણે છે કે, એમાં સાર્વત્રિક ભાવે સંસ્થા
વ્યક્તિનું હિત પૂરું પૂરું જાળી સકે, તેવી જાહેશી
ગુણશ એમાં પડેલી છે નજરમાં કે વ્યવસ્થારમાં લોક-
શાહીને એકાદ અથવા ગણીમાંથી અદાન વ્યક્તિઓની,
સૌના આંખો આંશ નાખની, ખીમને અધ્યાત્મિક
કે અવધ જનાવનાગ તેજવુઓ રચ્ચી, મહત્તામાં
મુદ્દને રસ નથી. વ્યક્તિના ગૌરવના અદ્યમ અને
આદરભેર પ્રતિષ્ઠા, એ લોકશાહીનો આધારથીલા છે.

આવી લોકશાહીને ધણા રાષ્ટ્રોએ પેનાના સ્થમન
વ્યવસ્થારમાં આદર્શ રચાને રચાપી છે. તેમાં ય
છંદાદનું સ્થાન અન્યેડ છે. છંદનાંદમાં ધોમે ધીમે
પાંગેલી લોકશાહી રાજ્યરસમે, વ્યક્તિની પાર્શ્વિય અને
મામાનિક શુભરાનાં એક પછી એક ઊભેરા શિખરે
સર કરીને, આ આદર્શને કેવળ કદમનાતરંગ ન રહેવા
દેતા, કિંમત જેટલી જ પ્રકાશમાન છકીકત રૂપ જનાવી
છે. છંદનાંદ લોકશાહીમાં ઘર આંગણે દાખલ કરેલી
અપૂર્વ સિદ્ધિઓ, એ સાપ્રત વિષયની એક પ્રેરક
ધટના છે.

ત્યાં, લોકશાહી શાસન પદવિથી નાગરિકની
વ્યક્તિગત તેમજ મામાનિક જાગરૂકના કામે પૂરું પડે
પ્રગટી ન હોય, પણ, કીકકીક નાવપામ ગણાય એવી
રીતે આ તત્ત્વેને પહાડ લાવવાનો-ખીસવચનો
પુરુષાર્થ અવસ્થ પેડાશે છે. આ દિશામાં પ્રારંભ
કરવાનો જય, જેટલો છંદનાંદની ઉદ્દગમતવાદી
આંખોહવાને જાય છે તેટલો જ, ત્યાના કામદાર પદની
લાવના પરતનીને કામે જાય છે. એ જાગનામાં કામદાર
પદની કામગીરી તેમજ કારકીર્ત જેટલી જીજ્ઞાસી છે,
તેટલી જ બેધક છે લોકશાહીમાં માનતાં દુનિયાભરના
રાષ્ટ્રોએ-પાસે તે, પૂર્ણ અર્થમાં લોકશાહી
સમાજવાદ સ્થાપવાના મનોરથો સેવના ને તે માટે

મથના ભારતે તો આમાં છંદનાંદ પામેથી ધણું ધણું
પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

માર્કસે બાબેલુ' કે, કામદાર સર્વદારા વર્ગ ખૂર્જવા
તત્ત્વે તેમજ ગ્યાપિત દિતોને દુગાની સામ્યવાદ માટેની
કાન્નિ સર્જે છે, એવા દાર્શનોળાની મોટી સંભાવના
છંદનાંદમાં છે માર્કસની આ લવિધ્યવાણી સાચી ન
કરી, એનું સ્વસ્થ કયાવ પડેલું હોય તો તે છંદનાંદની
લોકશાહી રચ્ચ પ્રણાલીમાં છે. એ પ્રણાલી એકંદર
બંધિગાર કે ખૂર્જવા ન જનનાં, સામાન્ય જનનાંની
આકાંક્ષા-અપેક્ષાઓને વચ્ચ આપની, તેમજ, સંતો-
પચ મથવી જીવંત પ્રણાલી રહી છે. છંદનાંદની
સર્વતોભદ કદમણુ રાજ્ય જનવાની મહેઝામાં, કે
ત્યાની લેગર પદની લોકશાહી સમાજવાદ માટે
આરથપૂર્ક મથવાની જરૂરમાં, આનો નક્કર રણકો
સંજાળાતો રહ્યો છે. પ્રત્યેક અંગ્રેજ હાંડોહડ રૂઢિચૂંત
હોય જ, એવી સાર્વત્રિક માન્યતા દુનિયાભરમાં રહી
છે. છતાં ય ત્યાં રૂઢિચૂંતની ઝેબી ધણ થયી નહિ, એ
છંદનાંદને માટે ત્યાંની ઉછર લોકશાહીએ સર્જેલી
વિશ્વદાય ઘટના ગણાય.

કામદાર પદ વિકાસગતિ ને લાવનામકા રહી,
છતાં સામ્યવાદી સર્વદારાઓની મનોદક્ષાથી એ
કયારે ય જકકાપે નહિ, અવશ્યરૂપિતિયાઓ સહિષ્ણુ રહ્યો,
તેમજ પોતાનું કાકું જમાનાની મહેઝાને બંધ
મેસતુ ઘડતો રહ્યો, એટલે જ ત્યાં લોકશાહીની
પ્રક્રિયા જીવંત ઉદ્દાપકનાચળા અને દુખદાપી નીવડી
છે. પશ્ચિમે, ત્યાં મુડીવાપની વારસામન વિધારી
આતરિક અસગતિઓ અસરકારક લોકશાહી
પ્રક્રિયાઓ મારફત સાક્ર કરી છકાઇ છે.

ત્યાના કામદાર પદની લોકશાહી સમાજવાદ
માટેની આરથ, એ કાંઇ લાવનામરતનાની પેદાર
નથી. એની સ્થાપનામાં અનુક પાટીત ધર્મશિલ્પીઓ ને
માનવતાવાદી દેખિયતોનો ખલુ મેલો દિસેલો છે એને

લોકશાહી જીવનપ્રજાશ્રી ટેલિ દોઢે તકે શુધ્ધ વચન
પેદા કરી શકે છે એવું નિર્દેશન કરાવે છે.

વસ્તુતઃ, આમ ધર્મ શક્ય છે, તેવું રહેલું ક્રમ-
દાર પદ્ધતી લોકશાહી સમાજવાદની જુદીપૂર્વજની
આવેશના બાધારણ્યમાં જ રહેલું હતું. તે એ કે,
ખ્રિસ્તના દિનપ્રતિદિન હરજીવાળી વિકસતા અટપટા
પ્રગ્રહોગી અર્થતંત્રમાં ઊભા થતા ધર્મશાસ્ત્રો કે
તથાને સમજવામાં સહાયજનક થાય એવા, નિષ્પાત, મહેનત
અને બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતાને જીવનમાં વચી
લેનારા કાર્યકર્તાઓ એક અગ્રેષ્ઠ સમાજ આ કાર્યદાર
પદ્ધતીની સાક્ષ્યો હતો. એના આગેવાનોમાં પાણિયા
કે, ખેડૂતો જેવા, ધીંગી વહેવાર સૂચી આજનો અને
આવતી કાલનો વિચાર કરનારા ધર્મીપુત્રો હતા,
તો ખીજ તરફ ભાવનાના રંગે રંગાયેલી પેદાઓને
બૌદ્ધિક અભાસ વારસો ભળવનારા જુદીપૂર્વો
(છટ્ટેકેક્યુઅસ)ની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. આમ,
ત્યા કાર્યદાર પદ્ધતી આગેવાની માટેની શ્રમિકા સતત
ધરાતી જ રહે એવો મીલસીલો પડી ગયો છે

કે

જેમનું લોકાક મંદિના અઘાઉ અવસાન થયું છે,
એ શ્રી જહોન રૂઝ્વી, પૂર્વ અર્થમાં હજારોની આવી
સાજીય બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક આગેવાનનું, એક
એક ઉત્તમ ફરજ હતા. કાર્યદાર પદ્ધતી, ઉપર કહી
તે, ખીજ જમાતના તેઓ આગળ પડતા આગેવાન
હતા. એમને મન લોકશાહી સમાજવાદ એ જીવન-
નિષ્ઠાનો પર્વાય હતો-કશું જ એણું નહિ હતા એક
સાજીય મુત્સદ્દી કરતાં, એમને એક સામાયી બૌદ્ધિક
અને નિર્ભય-વિતંક સમજન લેખનામાં જ એમનો
યથાર્થ પરિચય મળ્યો.

૧૯૦૧માં જન્મેલા શ્રી જહોન રૂઝ્વીને આ
સંદેશી જ પેદાશરૂપ ગણી શકાય. હજારોના ઉપલા
મધ્યમવર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ રૂઝ્વી પરિવારે ખ્રિસ્તના
જહેર જીવનના મહત્વના હેતુમાં પૂરી એક ક્ષત્રી
સુધી કાં તો કારણરૂપે ક્યું હોય, અથવા પોતાનું
બૌદ્ધિક હીર અગ્રકાવ્ય હોય એમ સાંભળવા
મળવાનું જ

સામાજ્યન્ય વચીવટમાં કે વિશ્વ ધીંગા અધ્યયન-
અધ્યાપનમાં આનું સ્વેચ્છા ગોનાનું પાખી પરખાળા
વિશ્વ ન ગહે જહોન રૂઝ્વીના વિશ્વ સંસ્કૃત્યન મિલિમ
સર્વિસમાં હતા, એટલે જહોનનું જન્મસ્થાન બનવાનો
સુયોગ પણ ભાગને જ મ પડ્યો. જીવનભર એ
ભારતના સંસ્કૃત્ય મિત્ર રહ્યા, એમાં ભારત વિશેનો
નજર ન ચડે એવો આ જન્મસ્થાન તો કારણજનક નહિ
હોય ને ?

હજારોના જહેરજીવનનાં બધા હેતુના આગેવાનો
એવાનો પુરુષાર્થ કર્યાનું બહુમાન ધરાવનાર હજારની
શાળામાં તેમણે શિક્ષણ મળ્યું. ઉચ્ચશિક્ષણ
આકેસરૂની બહુખ્યાત ગેરેલનમાં એમનું પ્રવિભા-
બીજ ખગવા માડ્યું. અધ્યાપકોને પણ સાગવા
માંડ્યું કે, અવિશ્વમાં જહોન પણ તેના પરિવારના
નામકિત પુરુષોની હરણમાં અચૂક ઊભો રહેવાનો ।
એમના વિના એ વખતે મરાઠુર સામયિક 'ધી
સ્પેક્ટેટર'ના માનવતા તત્ત્વોના હોદ્દા હતા.

પરંતુ એ માળામાં જ પહેલું વિશ્વયુદ્ધ લખાઈ
ગઈયું. જે શાન્ત, સ્વચ્છ અને પ્રમત્ત દુનિયામાં જહોન
રૂઝ્વીનું બાળપણ તે કુશલવંશના આગેવાનો હતાં
એ હવે મધ કાલની ખીના બની । વિશ્વયુદ્ધના ભીષણ
હત્યાકાંડે આવતી ક્રમના સમજનના સત્તરૂપ અસંખ્ય
વિલાપીઓને ભરૂખી લીધા આનો ભાર વમરો
આપાત જહોનના જીવન પર પડ્યો. પરિણામે તેઓ
'શુભ આવતી કાલ માટેના એક માત્ર આંશરૂપ'
સમાજવાદ તરફ ખેંચાયા, અને સમાજવાદી આદર્શોને
મૂર્તિમત કરવા સક્રિય બન્યા. પાસાંમેન્ટ માટે ઊભા
રહ્યા, હાપી, એવિમેટ મુનિવનની મુસાફરીએ ગયા.
ત્યાથી આવીને તે વખતના વિખ્યાત જહાલવાદી
મણાતા સર જહેરવાદ મોસલેની સાથે 'ન્યૂ પાર્ટી'
સ્થાપી. તે અપજીવી નીવડી. મોસલે કીમે ધીમે
સહેલી ફાસીવાદી વિચારણા તરફ ધમકાયા; હજારોના
સાજીય જીવનમાં હાંસી હાનુનું કેન્દ્ર બન્યા; ત્યારે,
સમોજશ્વરૂપી વધુ અને વધુ જહાલ બન્યા. એટલું જ
નહિ, ત્યાર પછી, સામ્યવાદીઓ તેમજ ક્રમોદી
પ્રગતિશીલો સાથે રહીને તેમણે હજારોમાં 'પ્રોપાગન્ડર

ફ્રન્ટ" રચાયા. જલ્દીન લેવીસ, લામ્બી અને ગોલ્ડ-
વોર્ગે સાથે મળીને પંજાબેલી લેફ્ટ મૂક કક્ષણ પધુ
સર કરી. એ ખતુ' કે, સામ્યવાદી પ્રતિનિધાપૂર્ણ અવરજ
સુધી પહોંચવા જતા, રીતમરની સામ્યવાદી દિશા
તેમણે ક્યારેય સ્વીકારી નહોતી. પધુ-એ તો એક
માત્ર ટેકનિકલ વીચિતનો જ સવાલ હતો-એમ કહેતા
તેઓ અચકાતા નહોતા

એ જમાનામાં પશ્ચિમમાં લોડો એ પકકરના
પ્રત્યાધાન રૂપે સામ્યવાદ તરફ એ ચાતા. એક હતો
યુદ્ધનો દારણ કાચડો, અને બીજી આર્થિક કટોકટીના
બીંસ. આપવાદ આ બંને કટોકટીઓને ઇતિહાસની
મદદન કટોકટીનાં વિવિધ પાંસાંઓ રૂપે ગણાવી, તેના
વૈશ્વિક કારણોનું વિવેચન કરી, એનો અંત લાવવાનો
કોલ આપતો હતો. એ જમાનામાં સામ્યવાદ એ મરજ-
તોલ દુનિયામાંથી નવી સર્જાતી શ્રેષ્ઠ દુનિયામાં લાવવા
અને શુદ્ધિપૂર્વકનું અભિમન કાવનારો આદર્શ હતો

'મત્તા માટેનો લાવિ સઘર્ષ' "Coming
Struggle for Power" કે "મૂડીવાદી કટો-
કટીનું સ્વરૂપ" "The Nature of the Cap-
italist crisis" વગેરેમાં તેમણે તત્કાલીન
ઇંગ્લાંડના કોલકાઓનું માર્ક્સવાદી દષ્ટિગિ-કુટી
પૃથક્કરણ કર્યું: આજ કારણોને એમનો સૈધાન્તિક
સંકલ્પની પ્રથ તે "Theory and Practice
of Socialism." એનું સુમધિત ચિંતન માર્ક્સ-
લેનિન-એંગેલ્સ અને પછીના સામ્યવાદી ચિંતનમાં
અનોખી ભાત પાડનાર બન્યું. દુનિયાભરના શુદ્ધિ-
શાળીઓએ બાધમલ જેવું માનીને વાગેલેલુ આ
અનુભવમાત્ર પુસ્તક જલ્દીન રહેલીના પ્રતિજ્ઞાનું
પરિચયક બને છે

શ્રી જલ્દીન રહેલી જંગના આ લયકા દરમ્યાન આવી
જાંડી અસર પાડી ચકવા, એમાં એમના વિલમ્બન,
અબચાસ, શુદ્ધિપૂર્ણ વિશ્લેષણ કમજૂર હતો એ ખતુ',
પધુ સાથે સાથ, એ દાવકો પાતે જ ઓછો જવાબગર
નહોતો. વિપતનાનાં આચાર નીચે દમ્બતો એ વચ્ચે
દાયકો હતો. કોઇ ધોરણે કોમ્યુન ગણાય એવા વ્યાપક
દળદર અને એકાદા, રચાવિત હિતો અને તેમના

દાશાર્પ મે-કાનું બેકામ ખાઉધરાપણું, કામદારોમાં
મવર્ગની અજાણ ઉત્કાંટની વ્યાપક લાગણી, કામ-
દારોને કમકમા માટે અ-ચોંચ તેમજ સીનમતો બેકામ
ઉપયોગ કરતી રાજ્યવ્યવસ્થા તે સામનનંત, ઉપગત
જાજર સમાજરચનાને ખાવસા કરવા મળતી કાંનિતો
આકર્ષક યુદ્ધોદ્ધાર પ્રતિરોધ, જર્મની, રેપન વગેરે;
યુરોપના દેશોમાં રચાવિત વર્ચમ ધરાવતા તત્વો દારો
લોકસાહીતો કરણ અજામ, આ બધાંએ રહેલીને એ
લુગમાં ખાત્રી કરાવી કે, પ્રત્યાધાની તત્વો દાંતિમય
સામાજિક પ્રગતિને તાંબે ધરી નહિ

પરિણમે આલબેદના યુદ્ધોમાં કરીએ તો
"ઇતિહાસની એવી લાક્ષણિક પળોમાં જ્યારે સામ્ય-
વાદી યવાનાં કારણો સચોટ અને ઉત્તમ-જતા તપરે,
રહેલી સામ્યવાદી દત્તા."

આવી પળે જ્યુ લીની મઠ અશ્વત્થ એને હરે
કેલકામાં પધુ જલ્દીન રહેલીની બીજીક પ્રમાણિકતાનો
દારો વિશેષ છે. કેપ્લસનાં આર્થિક પ્રતિપાદનોએ
અને જુલિયની નીતિએ માર્ક્સવાદી કાંતિનો અવેજ
સૂચવ્યો. ૧૯૩૦ મા પ્રગટ થયેલ પ્રગતિ માટેનો
કાર્પકમ Programme for Progress :
તેમના આ અભિગમનું નિર્દેશન કરે છે એના
પ્રકાશનના ચોડક ચહિવા વીત્યા બાદ, જગજગી-
સીએ અરેલી મોલોતોવ-રિનનટ્રોપ મુલાકાત આવી,
આ મુલાકાત નાઝી-સોવિયેત સંઘના સમાધિમાં
લગ્ન જેવા મૈત્રી કરારમાં પરિણમી. આ કરારની
શાહી કાઢ પૂરી સુકાઇ નથી ત્યા, તો સોવિયેત સંઘે
બીજી મુલાકાત આવી, એને પૂંજીસદી દેશ સાથે મૈત્રી
કરારો કર્યા '૩૦ પછીના' વર્ષોમાં યુરોપ-અમેરિકાના
શુદ્ધિધનોનું સામ્યવાદના લાવનામગતતાનું પ્રદણ
છટે છે. કદા સાહિત્ય અને પત્રકારિયના હોરે જેમ
કોલ્લર, લુઈ પીનર, આન્દ્રે જન, ડીરન રોન્ડર,
ઈનામિએ સાપ્તેલન જેવા શુદ્ધિધનો; કે જેમણે
સામ્યવાદમાં પૂંજીવાદ, ફાસીવાદ, નાઝીવાદ, સાંશ્ર-
જવાદનો સમગ્ર પ્રતિરોધ માનેલો, તેમનું મેંચું
બા-નિગ્મન થયુ, જરાબર તેલુ જ, નહોત રહેલી
જેવા મીનાસકનું પધુ બન્યુ. (આ બધાં હવે

આદ્યેરે કામના સંદેશ કહીએ તો, "નાનીવાદ અને માન્યવાદના ક્યુન વલ્લેખનુ નથી" એ મનોભાવ અનુભવવા માંડ્યા.)

રૂઝી મોક્ષના મનથી મતઓનો ફેરવિચારખા કરી શક્યા, એનો પણ ખુબ એમની બૌદ્ધિક ક્ષમક્રિયાને અને પ્રમાણિકતાને છે વિરમ એવી આ બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતાને પરિણામે કામદાર પણ હોવાનો એમને એક વખત વેળા આવેલી.

ત્યાર બાદ બીજા વિશ્વયુદ્ધના આરંભમાં ઈસ્રાઈલના હવાઈદળમાં કામગીરી અતી ઈસ્રાઈલ હૃદયપૂર્વક લડતુ જ રહ્યું, એવી પ્રતીતિના પારેણક રૂપ A Faith to Fight-તે આ ગણાની નીવજ. તે પછીનું કામ જનમ પકડે કમેરીમાં ઈસ્રાઈલના સૈનિકો બધે મોરચે શા માટે અને કેવી રીતે લડે છે, એ વિષેના એમનાં, બી. બી. સી. પગર્નો, કર્શી જ નાદશામકતા વગરનાં, છતાંય પ્રાણુવંત વાણુ પ્રવચનો, એમની લોકશાહી વિષેની અતઃકરણુ પૂર્વકની આરથાનાં ઉત્તમોત્તમ ઉદાહરણુ છે વિજયને વગવા એ વખતે ઈસ્રાઈલને કરાકમાં અથગ થઈ અને જગ રેડની બૌદ્ધિક સંજીવના-જનનેનો અપ હતો રૂઝીનાં એ પ્રવચનો આ દિશામાં ધાર્મી કરતાય વધુ અમરકાર સર્જી અયાં લોકશાહી સ્થાપના ઉત્તરી-લાવિ પેદી માટે એ પ્રવચનો વારસા રૂપ થત છે.

સુદ્ધ પછી ૧૯૪૫ માં કામચર પસે ઈસ્રાઈલ પુનર્નિર્માણ આદ્યું. જહોન રૂઝી પણ દ્યુનિયર પ્રધાન બન્યા. રૂઝીની કારકીર્દી માટે આ ગાયો નિર્ણાયક મહત્વનો ખની રહ્યો છે. પ્રધાન તરીકેનાં એમની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓએ ઈસ્રાઈલના જાહેર જીવનમાં એ કાળે જગતે ચર્ચા-વટોળા જગાવેલો એમની ભૌતિકશાસ્ત્ર-મોજના, નિષ્કલ્પતાને કારણે ખૂબ ગવાયેલી એમના પર આક્રમણ આકરી દીકાઓને ચારી આરંગ; અમા મિત્રોએ પણ મનુષ્ય તદ્દતી રાખી ! રૂઝી સુદ્ધ મંત્રી હતા ત્યારે ખુબ સમિષાદીઓ સાથેના એમના ખૂના સબધિ પાદ કરીને, તેમને વગોળનાના ગ્રહાં નીકળેલા. તેમને માટે આ દૃષ્ટાંતો

ન હરો શક્ય તેજ દલા તખીયત પર ખબ અસર પડી.

ઈસ્રાઈલની ૧૯૪૧ ની આવર્ષિક ગૂંટખીમાં કામદાર પસને માવડેલી અગિયમ નિષ્કલ્પતાએ યજ્ઞા કામદાર નેતાઓને વધે સુધી એમની રાજકીય કાન્કીદીના અગ્રાનવાસમાં ધકેલ્યા, દિશાદેર વગરના નાવકા જેવા બનાવ્યા. ખુબ રૂઝીનું આર્થ ન બન્યું. એમની સક્રિય-સ પબ્લતાને પૂરાં લાય એમતાની જાણે હવે પ્રેક્ષક મેકા દ્વિ આ પસજવે રૂઝીને પૂતળ-વલોકનની તક પૂગી પાડી, અને રૂઝીએ પોતાના બધા જ મતવ્યા અને પ્રતિપાદનોના ફેર વિચારણા કરવાનો એ તક હોશનેર જડખી લીધી. એમનાં આ પૂનરુદ્ધતકનમાં રહેલી અભિનત પ્રમાણિકતા, સ્વરચના અને લાજગી એમનો ઉચ્ચ બૌદ્ધિક ઉન્મેષ પ્રગટ કરે છે.

"મખાલીન પૂછવાદ" (મિન્ડોરોરી ક્રિટીસિઝમ) નામના અથવા માનવ-જનકાને સાથે જીવતરે મોટેની બોજ કે અભિગ્રાયામાં એમની પેદી સમાજવાદ તરફ પગલા માડવા કેમ પ્રેરણ અને ત્યાર બાદ ઘિટન જેવા દેશીની સંકુલ વિકાસ પ્રક્રિયા, તેમજ ત્યાંનો પરિવર્તન પામતે સમાજ દેડ (મોશવલ ઓર્ગેનિઝમ) બીજા ઉચિત ચાન્દને બલાવે જેમને તેઓ "સાપ્રત મૂડીવાદ" ના નામે ઓળખાવે છે. એના તરફ કેમ મજબ કરે છે, એનું તલસ્પર્શી નિગ્રણુ-પગદાણુ તેમજ તેમના આ અથવા કથું છે.

"સાપ્રતમયનો અત" (એન્ડ યોફ એન એન્થાથર) એ "સાપ્રત મૂડીવાદ" ના અનુસંધાનમાં આગળ વધતો તેમનો જાળે અંથ છે. રૂઝી આમાં પોતાના ઉપજા મંતવેને આચર લખે અપક જ્ઞાતિક સર્જામાં અવકોકે છે.

૧૯૬૩ માં "ન્યુ ગ્રેટસમેન" માં "માર્કસીઝમ ગીવિઝિડ" નામના ચાર લેખોમાં, એમના પાછલા ચિંતનમાં એટલાયે વરવાતા માર્કસવાદનું નવા મૂલ્યાંકનને સુદર રીતે ગપ્પટ ક્યું છે. એમાં તેઓ કહે છે કે :—

“માર્કસની ભૂલ ‘કંઈ આર્થિક વિશ્લે-
ષણના પરિણામરૂપ નહોતી, એની ભૂલ તો
ખોટી રાજદીપ અટકળોમાં હતી. લોકશાહીમાં
કામદારો માટે રાજદીપ હેતુઓ તેમજ અર્થ-
-પ્રાપ્તિ માટેના મંગલનોની જે જોડાણી
શક્યતાઓ ઉઘાડી દોષ છે, એને માર્કસે
પાયામાં જ અવગણેલી.”

કથા, રેડ્ડીના આ જ ને મથિમા અભ્યાસી-
ઓને મુદ્દ મધ્યસ્થિ વિચાર-પ્રતિ પાદનની બિલુપ
દેખાય. બીજા વિવિધ પછી, એક તો, પુરો પની
પરિસ્થિતિ જ એની નક્ક રહી છે કે, આ
મથોનું મુખ્ય વસ્તુ શું દોષુ નોંધે, એના નિર્ણય
અટકે નેવી કરી યાકે એવું જ ન હતું. બીજા
મદરવની કારણે પણ હતા અને તે એ કે-‘લોકશાહી
શુંન રચનામાં એક કરતાં વધારે વિચારોનું અર્થિ
ત્વ, તેમજ ‘ગોવ પ્રતિષ્ઠિત દોષ છે.’ આ ની લોકશાહી
મૂનક આરંભાનું દર્શન હવે નેડેયાના ચિત્રનના
પ્રતિબિંબિત થવા માંડ્યું હતું

ઉપરાંત, વૈરાનિક શોધો અને રેકોર્ડોના આ
સુમના છે, માનવી માટેની મુખમિદિશ્ન એક કરતા
વધાર રક્તા હોઇ શકે, એનો પડો પછી આ મથો.મા
પદ્યો છે, વ્યક્તિમા નેડેવી અપાર સ્વક્યતામા અટક
વિશ્વાસ, વૈરાનિક શોધ અને રેકોર્ડોના પરિણામે
સાહીના આ હાયકામા, પુરો પના વિકસિત રેકોર્ડો
માર્કસે કામસી મહાન આર્થિક કલોકટી, દીવો
સર્વન શોધયા જઈએ તો પણ, હવે કયાં સાપડે તેમ
હતી ?

સામ્યવાદ માટેનું ‘૧૯૩૦ નું મોટું આકર્ષણ
‘મહાન આર્થિક કલોકટી’ હવે અસ્ત પામી રહી હતી
સામ્યવાદ માટેનું બીજું નિષિષ મુખ્યના પડકાર
છે એ હંથ અણુ છે, એ ખડુ, ‘પણ તેનું રવરૂપ
સમૂહનું બદલાવ ચૂક્યું છે. સામ્યવાદને કાલવા માટે
‘અનિવાર્ય’ એવા જે સામ્યવાદી દરીફ દેશોના
વિમ્બદ’ અને પરિણામે મૂડીવાદની ઘોર ખારવાની
ભૂમિકા જ કયા રહી છે ?

આને તો સામ્યવાદ વિરુદ્ધ મુક્ત લોકશાહી નેતા-
આ ગે વચ્ચે ધર્ષણનું વાનાવરૂપ હવાનિ ધરાવે છે
એટલે ૧૯૬૦ની એકમાં સામ્યવાદ કાગ મુક્તના ભય
નિવારણની કળશ્રુતિ સાંપડે એમ નથી. બિનમદ, આને
તો. સામ્યવાદની સ્વ રીકાવુ એટલે ધર્ષણ મટે
તપર એની જે બાક્યોમાની એકમા તમારો કરવો.
એવો અર્થ જ થાય છે. આને તો હવે, સામ્યવાદ
રીકારકથા મુદ્દનો ભય ટળે, એ કપોળ-કલ્પના
(Myth) ગણાય

‘મહાન જાગ્રતિ’ નામનાં વ્યાખ્યાનોમાં તેમજે શું
કહેવાનો અર્થન કર્યો છે ?

એવાનો ધણે કાચ, જગતના લોકશાહી
મખાજવાદી દષ્ટિબિન્દુ અને સામ્યવાદી દષ્ટિ-
બિન્દુ વચ્ચેનું સામ્ય અને વિરોધ દર્શાવવામાં
ના છૂટકે પૂર્ણ થયો છે સામ્યવાદીઓનું જગત
અંગેનું દષ્ટિબિન્દુ, તર્કશુદ્ધ સુમર્શિન અને
અનુરોધી છે હકીકતમાં, સામ્યવાદી દષ્ટિબિન્દુની
મુરકલી જ એ છે કે, તે ‘અતિતર્કશુદ્ધ, અતિ
સુમર્શિન અને અને અતિ અવિરોધી છે.

માનવસમાજ ને રીતે કામ કરે છે, તે અંગે
આપણે ખરખર નાપીએ છીએ, તે કરતાં ધણું
વધારે સામ્યવાદ બળે છે, તેમ તેઓએ માની લીધું
છે, ‘આપની ભૂલ થાય જ નહિ’ ‘અને સધણું
નાપીએ છીએ, ‘ સામ્યવાદીઓની આ ભાવકર
આત્મશ્રદ્ધા, જેને તેમજે આ વ્યાખ્યાનોમાં
‘સિદ્ધાંતનો અધાપો’ તરીકે વર્ણવી છે, તેજે
જ ભયકર સામ્યવાદી આક્રમ્તો તોતરી છે. દા.
ત પશ્ચિમના જગતમાં તેજે દ ગેરોના મજૂરોને
રશિયન રેક નીચે કચડી નાખ્યા અને પૂર્વના
આ ભાગમાં ચીના દુઃકલ બોમો કર્યો

લોકશાહી સમાજવાદી દષ્ટિબિન્દુ વધારે
નમ્ર છે. નિન્શક તે એકધું પ્રભાવશાળી દેખાય
છે. જગતના સામ્યવાદી દષ્ટિબિન્દુ જેવી
સુમર્શિત, તેના જેવી તર્કશુદ્ધ કે એવી અવિરોધી
કે સર્વવ્યાપી વિચારણા થવાનો તે પ્રવલ્ન નથી
કરતી આપણને મુ જગતના ધણા બધા સવાલોનો

જાપાન આપવાનો હેતુ તે નથી કંતુ તે
 વ્યવસ્થા, પ્રયોગાત્મક અને અનુભવ પરાયણ છે,
 આથી તેનું દૃષ્ટિબિન્દુ ઓછું પ્રમુખવાળું હામશે.
 સામાજિકતાને તમાકુ હૃદય આપવું ને ધણું મહેલું
 છે, કો-થું કે તે એકે તાલ છે છતાં-જાપાની
 પારતંત્રિક હકીકતો સાથે લોકશાહી આજવાદી
 દૃષ્ટિબિન્દુ કેટલું વધારે જાળવેલું છે, તે બના-
 વવાનાં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે લોકશાહી પ્રદત્ત
 હામ મહાન સમાજવાદનું વિધીનીકરણ, જિંદગીની
 કસબને અતે પશુ અરીજાઈ નહિ પશુ ગહેતરી,
 સામાજિકવાદી કુશળી થયેથી પૂર્ણાદિતિ, બારતનો
 પેનાનો ગિમ્મ અર્થ-રચના હામ મંદ ગનિએ
 પશુ-વધારે રિક્તપણે થતો વિચાર; લોકશાહી
 તત્ત્વ ઓછું નહિ પણ વધારે કાર્યકામ સિદ્ધ
 થયું અથવા કમમોકમ સરમુખત્યારથી કરતા
 ઓછું આપદરૂપ ને ઓછું અકુશળ નીવડતું છે
 ડ્રૂચનાં વ્યાખ્યાનોનો આ અંત-સાર છે

આત્મકવાદ અને અધિકસંખ્યાના પ્રથા પર
 જોભેલા સામાજિકવાદની આજના જગતને કોને ક્રેક
 નેલવાન દેખતી હાય તે—“The means have
 been terrible, the result, common
 place—” “સાધનો ખોટાનાં, પણ પરિણામ
 આપતું સુવંદક !” છે. આ સ્વાતંત્ર્યક વિધાન હામ
 ડ્રૂચીએ “ડ્રૂચી કાચ”ના નિર્ણયતાપૂર્વક સામાજિક
 ચિંતનનાં મૂળજાત અમરજાત કે પાકળતા છતી
 કરી છે.

લોકશાહી સામાજિકવાદ વિષેનું પોતાનું નક્કી
 અદા કર્યા પછી, હવે ડ્રૂચી આ યુગના યક્ષપ્રશ્ન જેવા
 સર્વનાશી ન્યુક્લિયર યુદ્ધ અને તેના નિર્ણયના
 કાગડાઓના અકવાય તરફ વળે છે. અહીં, તેમની
 પ્રૌઢ-પ્રભાવ મેધાનો ઉમેશ સોલે કળાએ આજીવને
 નિહાળવા મળે છે.

સુદ્ધ જાપાની એમનો આમદ પણ આમથો છે;
 સુદ્ધ જાપાની નિતાતા અનિવાર્યતા સ્વીકારવા છતાં,
 બર્ફોડ રસેશ કરનાં જીલકું, એકપક્ષી નહિ તેવું,

નિરોધી મંતવ્ય તેઓ ધરાવે છે. તેઓ એકપક્ષી
 દક્ષિણ જાપાની અપકચરી કે અર્થહીન માને છે.
 અને માર્વાનિક અદ્યુઅપનનાં જાપાની વિભાવત
 કરે છે

સુદ્ધ જાપાની એમના હેતુ મહાનતા પ્રકરણ
 “Three Forces of Hope” “ત્રણ આશા-
 રસ પરિજો”માં એમનું મૌલિક ચિંતન સાંપ્રત
 જગતનાં બે નિર્ણાયક રાષ્ટ્રી-રશિયા-અમેરિકા વિષે
 કેટલુંક નોંધપાત્ર (આજ અને આવતી કાલ માટે
 અતિ મહત્વનું) અવલોકન કરી જાય છે.

“રશિયા અને અમેરિકા જાનેની રાજ્ય-
 રચના ભલે જુદી કે વિરુદ્ધ હોય, પણ, તેની
 અર્થ રચના મળતી થવાની દિશામાં છે.”
 જાનેમાં ખૂબ ઉત્પાદન, કેન્દ્રિત ઉત્પાદન
 અને ચેનેલરોનો મહિમા, એક સરખાં છે,
 એટલું જ નહિ પણ, આજ દિવસ સુધી
 બહારવાલો કરાવવામાં જે એક-કલાક સીથી
 અગત્યનું પરિણ છે તે, વેચાણમાં હરીફાઈ-
 પણ હોઈ શકે, એ વાતનો સ્વીકાર. આજ સુધી
 રશિયાએ વાતનો સ્વીકાર કરતું નહોતું, એનો
 સ્વીકાર પણ થતો બય છે; એટલે, વસ્તુતઃ જોઈએ
 તો, અમેરિકામાં અનિયંત્રિત સ્વાતંત્ર્યની
 વાત થાય છે. પણ ત્યાં વ્યાપાર, વ્યાપાર
 ઉદ્યોગો કે ખેતી પર હાથ નિયંત્રણ મુકતાં,
 અર્થાં છે, ને રશિયામાં નિયંત્રિત સમાજનું
 ધ્યેય હોવા છતાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રવેશનું તત્ત્વ છે,
 જાને પોતાનાં સ્થિતિ ચૂસ્ત સ્વરૂપે બદલતાં
 જાય છે, એ ન વિસરવા જેવી હકીકત છે.
 અર્થ રચનાની આ સરખામણી લાંબે ગાળે
 રાજ્ય રચનામાં પણ સમાનતા-તરફ લઈ
 જાય, તેવી આશા રાખી શકાય.”

હવે મહત્વનો સવાલ એ છે કે, આવી લાગે

માણી ત્યારે જ મળે કે અણુયુધ્ધ ન શાય અને જને
પહેલાં સાંવનિક યુધ્ધાખંધી સ્વીકારાય આ છે યુધ્ધ-
ખંધી પ્રયત્ન વગર

રિચાર્ડ ક્રામરેને કહ્યું છે તેમ, જહોન મેટ્ટી
મેથાસપેન વિચારો પરવે દલામ્બી વિદ્વાન હતા.
પરંતુ તેમની મદદામુ માત્રુ રહ્ય તોમના બાસેભાર
સુજનતામાં છે. એમનો બીડા ભારત પ્રેમ એમની
પામે પ્રાપ્ત પહેલાં કહેવડાવે છે કે,

“આપણે એવું સહઅસ્તિત્વ તો હવે
નહિ જ સ્વીકારીએ કે બંધા-ભારતમાં વધુ-
સંતોષાયેલી વાતકાલિક જરૂરિયાતો બીધી જ
હોય, અને ખિટનમાં આ માંગ સંતોષી શકે
તેવા પૂરતાં કારખાનાં છતાં, તે કામ વગરનાં
પડ્યાં હોય.”

એક સાહસિક ચિંતક લેખે જહોન મેટ્ટી
મદાકાળ માદ રહેવાના,

નવાં પ્રકાશનો

[ચિત્રન પ્રકાશન શુદ્ધ પ્રા. સિ. વડોદરા]

સાહિત્ય

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ : મેકિસમ ગ્રેફ

અનુ : શુભદ્રા ગોધી

લિથો તોલસંતોષ, માલમ તોલસંતોષ, એન્ટન લિથોલ,

ક્રોમેલો-ક્રો આદિ સમર્થ સાહિત્ય સ્વામીઓના

સાન્નિધ્યમાંથી પ્રગટેલી સ વેદનાપૂર્ણ તટવરીક

શ. ૬૦૦

કાવ્ય મંથન

મુદ્રાખી :

જાતીન્દ્ર આચાર્ય

પ્રિઆનંદ

[શુદ્ધ કાવ્ય શ્રેણી છ. ૩]

સંપાદક : આશોચક

નર્મીનદાસ પારેખ

શ. ૨૦૫૦

વાર્તા સંગ્રહ

વળતાં પાણી

સુરેશ્વિની મહેતા

શ. ૪૦૦

લઘુનવલકથા

નમતોર સુરેજ

ઓસામુ ઇઆઈ

અનુ : જયંત પારેખ

અનિરુદ્ધ જલભટ્ટ

[જપાની વ્રષ્ટ કલાધરની નવલકથા

અને એક ઉત્તમ નવલિકા :]

શ. ૪૦૦

ભાગતા સૂર્યની વિભવ

લિથોનાર્દ આન્દ્રેયેવ * વાન દર-પોગટ

અનુ : રૂપજીવન ભટ્ટલી * રસિક પંડ્યા

[એ દ્રશ્ય નવલકથા]

શ. ૩૨૨૫

જીવન ઘટના

શ અલેક્સાં કેલારેમાં માનવતાનું કરણ

સુલક્ષા ગાંધી

[મધ્યપ્રદેશના બાગી ભૂરાગમોમાં

વિતોષાએ જગાડેલી માનવ બળો :]

[રવિશ કર મદારાએ મલીના કેલારેમાં

જગાડેલી બળો લાલે]

શ. ૧૨૨૫

સાહિત્યવિવેચન

કેરુછરસ :

સમપ્રસાદ બક્ષી

ભારતીય રસશાસ્ત્રના પંડિતનાં શ્રુ વધુ

પાષ્ણનો

શ. ૨૨૨૫

નવા પ્રકટ થતા સાહિત્યનો મિતાક્ષરી પરિચય

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ ૧૪

ગાંધી વિચાર દોહન

ગાંધીજીની સંમતિદાર, કવચનકર્તા
કિશોરલાલ મશરવાણા

૩, ૨૦૦૦

ગાંધીજીની વિચારધારાના એક ગવનન ગાંધીભાગી વિચારક શ્રી કિશોરલાલભાઈનું 'ગાંધી વિચાર દોહન'નું આ પુસ્તક એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંચય છે. ગાંધીજીના પોતાના શબ્દોમાં અનેક દોહનો થયા છે. અને નવજીવને અનેક પ્રગટ પથ દેવા જ છે પરંતુ કિશોરલાલભાઈએ ગાંધીજીના આત્માને પોતાની રીતે આત્મસાત કરીને, પોતાના શબ્દોમાં, ગાંધીજીના વિચારોનું દોહન કર્યું છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આમતિ ૧૯૩૫ મા પ્રગટ થયેલી, ત્યારે જ, ખુદ ગાંધીજીએ, પોતાની સંમતિદાર, આશિર્વાદ આપી દીધેલા જ, અને ૧૯૪૦ મુખીમાં પ્રગટ થયેલી ૩ જી આમતિમાં કરેલા નવા ઉમેશ પથ ગાંધીજી ભેષ ગયપદ.

એટલે ગાંધીના વિચારો માટે, અને જગતે, દુનિયાભરમાં પરિચિતિ પાડી ગઈ છે ત્યારે, કેવળ ગાંધીજીના જ શબ્દો નહિ, આશયના અતેવારી-અભ્યાસી ચિંતકોએ પોતે રહ્યું કરેલા ગાંધી-વિચારો ઘણું જ વધુ મહત્વ ધરાવે છે. રવાનાવિક રીતે જ એક અધિકારીના પોતાના શબ્દોમાં આણું પડેખ, સહોપ-દોહન, આટલે લાભે વરસેખ પ્રગટ કરીને કર્યાએ એક ધર્મકાંઈ, જ નમજી, છે.

ગાંધીનાં સંસ્મરણો

અને છીજાં સંભારણાં

શાંતિકુમાર

પ્ર. બાળગોવિંદ કુભેગસની કું.

અમદાવાદ

૩, ૫૦૦૦

મુખ્યત્વે એક પ્રખ્યાત ઘસણાના, અને છીજાં વચેજ ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવેલા મળાંશ્રીમત

શ્રી શાંતિકુમારે ગાંધીજી અને અન્ય મેતાઓનાં લખેલા સંસ્મરણો અહીં સમીક્ષિત થયાં છે.

ઉપરાંત પુસ્તકની નોક ભેતા કરેલું 'સુચન' આ સંસ્મરણો ૧૨૧, ૧૨૬, ૧૨૭ મળાંશ્રીમત અર્થમાં, 'છતાં મહત્વની રીતે, લાય પડે છે ગાંધીજીના કેટલાક વિચારોની સંદિગ્ધતા ઉપર (જા ત વીજળા પત્રોની ઉપયોગિતા) અહીં પ્રકાશ પડે છે-અને એ રીતે ગાંધીવિચારને સમજવામાં એ એટલે અસર ઉપયોગી પડ્યું છે.-જાકી ગાંધી હુમના ઇતિહાસના અને ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના ખીજા અનેક પાસાં ઊજળા બન્યાં છે, તે તો છે જ

સિંદના સરદાર

રાવજીભાઈ અધિભાઈ પટેલ

(નવજીવન પ્રકાશન)

૩, ૨૦૦૦

૨૫૨૭૧ના ૧૬ વર્ષ પછી તેની અનેક શિલ્પો અને મુકેષીઓના આ દિવસોમાં 'સંગર દોત તો' એવું ઘણું મોટું સંભળાઈ રહ્યું છે. કદાચ એ લાખણી યુગરાત જહાર પથ દશે. એ દિગ્દિએ સંગરથીના રાષ્ટ્રીય અપંજીનો શિલ્પ અભ્યાસ થયો આ નમકે અતિસખ ઉપયોગી ગણાય

આ પ્રનુન પુસ્તક ગાંધીઆશયના એક આગંબના અંતેવાસી અને સરદારશીના એક નીકેટના સહકાર્ય-કેતનિ દાથે લખાયેલું છે એમાં યુગરાતનો ધણો જણો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ ફરી જીવતા થયો છે આ રીતે પ્રકળ આમત્તી પ્રગટ થાય એ, ઉપર અચ્છા મુજબ સરદારશીની સમજારણી પ્રતિજ્ઞાના અંગવામ માટે ઉપકારક છે.

કિશોરલાલભાઈના જીવન પ્રસંગો

(નવજીવન પ્રકાશન)

સં. મુકલ કલાથી

(નવજીવન પ્રકાશન)

૩, ૧૦૦૦

અવધ શિક્ષિત પ્રાણીને નજરમાં રાખી, આ શેલીમાં સિદ્ધ થયેલા લેખકની કલમે, શ્રી કિશોરલાલભાઈના જીવન પ્રત્યેનો પ્રાપ્ત થયો છે, એ આવકારદાયક છે

કુદરતી ઉપચાર
(નવજીવન પ્રકાશન)

લે. ડો. શરદુ પ્રસાદ

અનુ. વિતેન્દ્ર નસાઈ

૩, ૨=૦૦

ઉરુલી કાચનખાના નિસર્ગોપચાર આશ્રમના મુખ્ય ચિકિત્સકે આ પુસ્તકમાં પાણીના ઉપચાર, ઝાંનિયા, સ્નાન, પાણીના પોના, વરાળ સ્નાન, માડી, સ્પર્શ સ્નાન, માલિશ કસ્ટન, ઉપવાસ, આગમ, મસાદાર, આદારક્રમ, અને આદાર-આટલા વિષયો ઉપર સંગ્રહ સચિત્ર સમગ્ર આપી છે. આ વિષયમાં રમ સેનાર સૌને ઉપયોગી માહિતી મળી રહેશે એવી આશા છે.

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર

મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલય-વડોદરા

શ્રી હરિ ભદ્રસુરિ

પ્રે. હીરાલાલ રસિકદાસ કાષિકિયા

૩. ૮=૫૦

છઠ્ઠીની ૮ મી સદી દરમ્યાન થઈ ગયેલા મહાન જૈન સુરિ સાહિત્યકારના જીવન અને દર્શન અંગેની આ વિકૃષ્ટાણુ સમીક્ષા અભ્યાસીઓ માટે અત્યૂર સ્વામ્યો રજૂ કરે છે.

આનંદ મીમાંસા

આપખાતા : પ્રે. રસિકલાલ હો પરીખ

૩. ૪=૦૦

૧૯૬૦ માં મ સ યુનિ. ની 'મહારાજ સમાજસવ રમારક વ્યાખ્યાનમાળા'ના ઉપક્રમે અપાયેલા વ્યાખ્યાનો અહીં અગ્રિત થયેલા છે

શ્રી રસિકલાલ યુજસતના અજ્ઞપ્રવાત (અવધ નદેરના અર્થમાં- 'મૂક' તો સૌ અજ્ઞવારણો હોય જ !!) જોડા ચિત્રક અજ્ઞવારણી છે આ અંધમા પ્રેમનો જૂમા (જૂમા=આનંદ), રાત્ર જૂમા

અને રસ જૂમા, કર્મયોગનો જૂમા અને અધ્યાત્મના જૂમા-એવા ત્રણ મુખ્ય પ્રકરણો દ્વારા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ પૂર્વિધ અને પશ્ચિમી તત્વતાનનો દ્રષ્ટિએ જોડી જણાવેટ કરી છે એમાં ઉપનિષદોથી માડી ગ્રંથમીમાંસાએ ચર્ચેલા, એટલે કે અધ્યાત્મથી માડી કલા દષ્ટિએ ચર્ચેલા રાત્રના પ્રદેશો 'યુજસત'ની ભાષામાં સાર્વજીવ સૈનીએ રજૂ થયા છે. યુજસતનીમાં આ પ્રકારના દુર્લભ અથો જોતા, અને આ નાનકડા અન્યોના અસાધારણ વ્યાપ આ તેમાંની 'ટિપ્પણ' ઉપર નજર દેરવતા, તે તેતું જોડાણ જોતાં આવા પ્રકાશન માટે અહોભાવ પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકાય એવું નથી. હમ્મકીએ કે 'યુજસત'ના વિદ્વાનો આવા અન્યોનાં વિવેચનો દ્વારા મુ. શ્રી. રસિકલાલના અભ્યાસને વધુ પ્રકાશમાં આણે

સમાજ શિક્ષણ

શાંતિલાલ હીરાલાલ શાહ

૩ ૨=૮૦

આ પ્રસ્તિકામાં સમાજશિક્ષણનો ઇતિહાસ, સંગ્રહશિક્ષણ સુ અને શા માટે, વિકાસ યોજના અને સમાજશિક્ષણ, સમાજશિક્ષણ અધિકારી અને તેતું કાર્ય, સમાજશિક્ષણ વર્ગ સંમાલન, શિક્ષણના સાધનો અને ઉપયોગ, સંચાઓ અને મંડળ તથા અ તે વિકાસ યોજનામાં સમાજશિક્ષણ જરુરી ખડું ? -પ્રકરણો છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રારિત બાદ આપણા દેશના વિકાસને લક્ષમાં રાખી સામુદિક વિકાસ યોજના અને સમાજશિક્ષણના મહત્વના અંગો વિષેતુ આ વિવરણ શિક્ષણ અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી નોવડશે, એવી આશા છે.

ધરેશાળા પ્રકાશન-સાવનગર

કેળવણીનું નવનિર્માણ

શ્રી દરલાલ ત્રિવેદી

શ્રી દરલાલ કેળવણીના ક્ષેત્રને વરેલા છે. એમનું ચિંતન અને લેખન એમના ૪૦ વર્ષના અભ્યાસ અને અનુભવનુ દ્યોતક છે. યુગ્મગત રાજ્યનું નિર્માણ સર્તા, અથા હજી 'વિચારનો દરિદ્રતા હીક પ્રમાણમાં એવા મળે છે' તે કેળવણી ક્ષેત્રે આચારશુદ્ધિ પહેલા

વિચારશુદ્ધિની આવશ્યકતાનો આમંદ સેવીને, 'મી હરબાઇએ સાગી કેળવણીના ફિલસૂફી તરફ ઝંકી અંગુલી નિર્દેશ કર્યો છે, જેમાં તેમણે બાળકેળવણી, પ્રાથમિક કેળવણી, માધ્યમિક કેળવણી, ઉચ્ચ (યુનિવર્સિટી) કેળવણી-સુધીનો એટલે કે ૦-૧૧ વર્ષ થી સિયુરી ૨૫ વર્ષના યુવક સુધીના નાગરિકના સર્વોચ્ચ વિકાસનો એક સળંગ ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. x x ગુજરાતની સંખ્યાબંધ કેળવણીકારો (ખાતાનાર્થે પણ અનેક!) આ રૂપરેખા અને પોતાના વિચારો પ્રગટ કરે, અને આ પુસ્તકના કર્તા જણાવે છે તેમ, આ ક્ષેત્રનું વિચાર ધરિયર ફર ફરવામાં પોતાના ફાળો આપે, એવી હજી અમેય સેવીએ છીએ.

અગ્રેણ સાધાનું શિક્ષણ
હરબાઇ ત્રિવેદી
ધરણા-ભાવનગર.

શ. ૦=૫૦

આજે અગ્રેણા શિક્ષણનો મવાલ અતિશય અગ્રસ્પદ અને ગ્રંથનાથેતો બન્યો છે ત્યારે, આજથી એક પચાસી પૂર્વે, અગ્રેણનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને કેવી સરળતાથી આપવું નેહંએ, એ વિશે જ્ઞતે પ્રયેમ કરનારાં માતા એક કેળવણીકારે લખેલી આ પુસ્તિકા આ વિષયનો ઉત્તમ સાવવા હજીનાગ શિક્ષકો અને મોટે ઉપયોગી નીવડશે જ.

સંગીત ચર્ચા
રમણલાલ જો. મહેતા
ગગનન વિ. જોષી
હીમા પ્રકાશન-અમદાવાદ
શ. ૨=૫૦

ગુજરાતીમાં સંગીત વિષયક શાસ્ત્રીય અને પરિચયાત્મક લેખો નહિવત્ છે અહીં મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલય વડોદરાની નાટ્ય-સંગીત વિદ્યાપીઠના આચાર્યે લખેલા ૯ લેખોનો મંત્રદ રજૂ થયો છે. આ લેખકનું 'ગુજરાતી ગેય કવિના' ૧૯૪૮ માં પ્રગટ થતું હતું. x x આ 'સંગીત ચર્ચા' માં 'ગુજરાત અને સંગીત', 'લાકગીત', 'લલિત-

કળાનું શિક્ષણ', 'સાહિત્યકલા અને સંગીતકલા', 'સંગીત નાટક' વગેરે પરિચયાત્મક તથા 'સામ્ય-નિષ્ઠ અને સ્વરનિષ્ઠ', 'સમિત્રો અને માત્રા', 'સંગીતશાસ્ત્ર ચર્ચા' વગેરે શાસ્ત્રીય વિગતોના લેખો સંમદાવા છે ગુજરાતના જ્ઞણીતા સંગીતજ્ઞ-વિદ્વાન શ્રી ડૉ. ડી. જી. વ્યામનો 'આમુખ' આ પુસ્તકને ઉપલબ્ધ થયો છે-અને એક નવા પ્રકાશનમુદે આવા વિષયમાં હિંમત કરી છે-એ જાને આનંદ અને ઉત્સાહપ્રેરક બીનાઓ છે.

શિક્ષણ ચિંતન
અંદલાઇ લાટ
જયહરનગર-અમદાવાદ
શ. ૧૨=૦૦

શ્રી અંદલાઇ જેટલા ઉમ-ઉદામ વિચારક છે, જેટલા યોગપિપાસુ છે, એટલા જ 'શિક્ષણના વિચારોનું' મતત રદણ કરનારા છે અને એમની કલમમાં જેટલું જોડ છે, એટલી જ એની 'સામી-વિગટફાળની' મજલ છે, અને એટલી વેગિલી મતિ છે. આજસુધીમાં એક આખી પેઢીને ઉત્સાહ-આવેગ પ્રેરનારી આ કલમે જવારનવાર માનસસાક્ષ અને ઇતિહાસ દર્શનના ગ્રંથો આપણને સાપડ્યા છે. આ આવે એક અભ્યાસી ગ્રંથ તે 'શિક્ષણ-ચિંતન'. એમાં ૨૦ પ્રકરણો છે-જેમાં, શૈક્ષણિક "પ્રક્રિયાનું" સામાન્ય સ્વરૂપ 'થી માંડી 'ચિંતન ક્રિયા' એટલે શું? તત્ત્વચિંતન વિદ્યાગાવશેષકન, ચિંતનના મૂળ નસો, નત્વદર્શનનું સામાજિક સંદેશુ, અને શિક્ષણલક્ષી ચિંતનનો પાયો, શિક્ષણનો હેતુ, શિક્ષણ પ્રણતિ અને માનવવ્યવન અરિત, શૈક્ષણિક ચિંતનની સમાલોચના, તથા ભારતીય શિક્ષણની વિકાસના, શિક્ષણદર્શન અને અભ્યાસક્રમ, શૈક્ષણિક ચિંતનનું મૂલ્ય-ઉપરાંત માનવ સમાજવાદી માનવકાય, વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થયો છે. કાષ્ઠપણ અભ્યાસીને યાદે લરપૂ લાધું અને આગવી સમજ અહીં પંડેલાં છે-પરંતુ એ જાણું એમને જ સહજ ગમ્ય છે, જે અંદલાઇની અર્થને ધૂમળાપણથી કારતી દ્વંદાત્મક ગૌણી ઘડાઇ ગયા હોય, જે એમની વિગતો પ્રત્યેની

ઉપેક્ષાથી દેસાઈ મથા હોય, અને એમને એમના
એમમથી ઉદ્ધામ કરાવતું આદર્શનું હજી અભાવના
ગભાવા જેવું જ રહ્યું હોય ! x x .

કદાચ, આવા પુરંધર ભોજનમાં લેખકની કેટલીક
ખાવાની કમજોરીઓ જ એમને ખરેખર એક દવ-ય
નોત્રિક વિદ્યાન-વિચારક-લેખક તરીકના અધિકૃત
મથાને પહોંચવા નહિ દેતી હોય ! એ એમ તે હો.
પરંતુ મી અદ્વિતીયા એ ઉપગત યુગગતમા બરેલો
મસાલો તો મહા પેદાની જેમ આ પેદાને ખાટેજ
ઉપકારક તીવરે એવો છે જ x x .

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસમાં

અમદાવાદ મ્યુનિ. નો કાળો

અ. અમદાવાદ મ્યુનિ કોંગ્રેસેસન-અમદાવાદ

અ. મળેલ વાસ્તવે માવજાંકર

અંકુશાસન મળવામાં દલાય

શ. પ=૬૦

અમદાવાદ શહેરની જેમ, એની મ્યુનિસિપાલીટીને
ય એનો આગવો ગૌરવભર્યો હિતદાસ છે ૧૯૧૭ માં
મદદર પટેલે એનું શુભાન પોતાને હાથ લાઈ, એક
મ્યુનિ. ના હિતદાસને આખા યુગસતના અને તે
કારણે રાષ્ટ્રીય હિતદાસના એક વચગાં તરીકે, વધુ
મદદને, 'સ્થાનિક સ્વચ્છતા' ની યુદ્ધાસ-સંસ્થામાં
નવન પ્રાપ્ત જમ.ઓ દતો, તે પછી એક આખી
પન્થોસી હરમાન-સ્વચ્છતા પ્રાપ્તિના વર્ષ (૧૯૪૭)
મુખી સરદારશ્રીના શક્તિશાળી સાર્થીઓએ (એમાં
નોંધપાત્ર દાદ માવજાંકર) એ હિતદાસને વધુ
ગૌરવવતો બનાવ્યો દતો, આ આખી તત્કારીય,
મ્યુનિ.ના જ એક અધિકારી સંચકને હાથે. તૈયાર
મદદને પ્રગટ થઈ છે, તે આન હીતદાસ છે. એમાં યુગસતના
મથાને બરતના હિતદાસનીય કીમતી સામગ્રી અવધા-
સીની આંખે, ચકાસા વિન્યા, નહિ રહે x x x થી
દલાસ એમનાં નિર્દા, શ્રમ અને ચોંટ માટે, અજ
પૂર્વે, માધીયના દ આક્રિકાના નિવાસ અંગેના ખંડે
તથા ખીલ અનેક તારવસી-માદિનીના મ પાલિ
અથોની દહોડી દાગ, યુગસતને પારચિત છે આ
અય એમાં એક કીમતી ઉમેરો કરે છે.

શ્રી દયારામભાઈનું

હવન કર્પણ

મિ. એલસાલ એ. શાદ

મ. શાદ નારાયણદાસ પરમાનંદાસ

કલોપાધ્યક્ષ-કલોપ

મ. ૬=૦૦

યુગસતના સાદિત્ય અને ધર્મહવન ઉપર લીડી
અસર મુખી જનાર ભક્તિવિ દયારામ અંગેનો આ
આકારમય છે-સર્વામ પરિચય છે. લેખક યુગસતના
તત્ત્વીય પ્રોફેસર છે અને લેખકના સાદિત્યના અર્થમ
અવધારી-વિવેચક-લેખક છે. આ મથા પછી
લેખકની ભક્તિવિ દયારામ વિશેની તથા પ્રુદિભાગ
વિશેની ભક્તિની નીતરતો છે.

કાયા લાકડાની

માયા હુલડાની

જર્માન દલાસ

રથાણી પ્રકાશનમદ-અમદાવાદ

શ. પ=૦૦

આમ તો આ લેખકનાં મેળા કરેલા ૧૪
લેખોનો સંગ્રહ છે. જેની અંદરનાં સખાણોએ એક
આખી પચીસી દરમાન ઉદાપેદા જગાવ્યા કર્યો છે.
(બહેર ઉદાપેદા તો આપણા ભોલીમાં નથી. એવી
કથાવત, કદાચ, મર્મરાત જ તો !)-અર્થે "આ
બધું જ (બધું સખાણુ) નકામનું, એમ કહેને
કહેવાનુ આપ થાય, તો એનો આનંદ પણ જેવો
તથા નથી " એમ આજે ય, લેખ-સંગ્રહ પ્રગટ કરતી
વેળાવ, કહીને તેમાં એક ઉદાપેદાનો નવો કીમિયોજ
અજમાવના લાગે છે, ૧૭૦ પાણી બધી આડી અવગી
વોતોમાં યુગસતના લેખકનું સામર્થ્ય જખનું હોવા
છતા, એક વાત આખું યુગસત બજે છે, અને હવે
તે ચીકરેય છે કે જવ તિલાંતરે નાટક અને તખ્તા
અને ખાસે જાપિકા વારસો છે, જાત અનુભવ છે.
અને એને અંગેની નિષ્ઠા, એકમત તા એવી છે કે,
આ સખાણોમાંથી 'વિચિત્ર' તોય એક પંક્તિ, એક
ચિત્ર અને એક આસ્થા પ્રગટ થવા વિના નથી
રહેવા આ અથને અતે રહેલો નિષ્ઠા, કદાચ એમનું

તાજેતરનું લખાણ દરો અને એ અનેક રીતે લેખકની સળંગ દૃષ્ટિનો પરિચયક બને છે. આમ, અનેક રીતે એક આ, મૌલિક મનનીનો મૌલિક લેખકસંગદ છે-એવું વિચિત્ર છતાં પૂર્ણ મતની સંપૂર્ણ વાક્ય લખાઈ ગય છે । x x

સ્વપ્રત્યક્ષતા
(૩૫૨૫માં કાંચ સંગ્રહ)
અધિતા . (૨૫) કવિ-કુસુમાકર
મુખ્ય વિશેષ : ગુર્જર મંથરન, અમદાવાદ
શ ૫૦૦

આપણાથી આમથી પેઢીના ગુજરાતના અનેક કવિઓનો પરિચય સુદા આપણા મુઠ્ઠી દણ પટ્ટેએ નથી ! સેકેટ્ર કાચો-પટો-મીતો લખનારા અને ગવિ-દનાથની અનેક (૨૦ જેટલી) કૃતિઓ ગુજરાતીમાં તપકાઓ પૂર્વે લઈ આવનારા, રહેટો, એરીટોટલ કાન્ટ, હેમલ, મોખનહોવર વગેરેના જ્ઞાનદર્શનો અને પાનજસ યોગદર્શન-યોગમીમાં-ગુજરાતીમાં લખી જનારા કવિ-વિદ્વાન-સર્વદિન્યકાર સ્વ કુસુમાકર નેવાય દણ આપણાથી સપૂર્ણ અપરિચિત જ રહ્યા છે ! તેમની કુટુંબીજનો તથા રનેદીએએ એમના લખાણોમાંથી વીળીને સ્કચ તેટલું પ્રકાશમાં આવ્યાનો જે પ્રયાસ આદ્ય છે તેવો પ્રથમ રણરૂપે આ અન્ય પ્રકેટ થયે છે એ એક આનંદનું કાંચુ છે.

આ સાહિત્યકાર નથા તેમની દૃષ્ટિ વિશે ગુજરાતના ખ્યાતનામ સાહિત્યકારોએ, શ્રી રણસંગ મંકડ, અનંતરાય રાવળ, મુદરેમ, મયજીતનંદ મુકશ, વિજયગય વૈટ મોદનલાલ પા. દવે, રવિશંકર મ મયજી, ઉમાશંકર ભોળી, હાદવદન કા. દવે વગેરેએ આ વિશે જે મુકન અને પ્રશ્નો કહી છે નથા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'સ્વપ્રત્યક્ષતા' આનંદન, આત્મમત કવિતા દ્વેષ હેતુવર્ણી પરિચય લેખ લખ્યા છે તે પછી... આપણને અવશ્ય એવી છંદા તથા વિતા નથી રહેતા કે, સ્વ કુસુમાકરની જ નહિ, આવા જે અનેક સર્ગકો-વિનંદના ચોક્કસ લખાણો દબાઈને પડી રહ્યાં હોય, એ બધા એક

જાહેર, એમાંથી ચૂંટીને જરૂરી સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું. અચૂક રીતે કરવા પાંચ-કાર્પ, સાહિત્ય પરિષદ, વિદ્યાસભા અને અન્ય સંસ્થાઓએ-સહકારી રીતે ઉપારી લેવું જોઈએ.

એ એવો આ ભારત દેશ
રમણદાસ ધ ૫૨૫
પ્રકૃતિ - ગુર્જર મંથરન-અમદાવાદ
શ. ૨-૧૫૫

એક મહિન્યગ્રંથિયા, શિશુશ્યાવી, છનાં વક્રીલાત અને ગજકારણમાં ગળાનૂક ખુ પેલા લુગાન મિત્રો આ પ્રવાસ પરિચય છે એક નાગરિક ખૂંટી આપે અને ત્રણત્ર દેવે ભારતને જોનાનો દલાલો સે તો, એની સામે આ દેશ એને કેટકેટલો ભરપૂર બહોલો આપી શકે છે !

એક આવા આનંદપૂર્ણ પ્રવાસનું, અને તેવો આનંદ લેવા હવેજનારને યાદે માર્ગદર્શકનું કામ આપે તેવું આ નાનકડું પુસ્તક છે.

સ્વાક્રમ્યાય
[પુ. ૧ અક-૧]
લવણમ રૂ. ૧૨
સ્વાક્રમ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક
સંપાદક : બેબીલાલ જ સારંગરા
[નિયાયક, માધ્ય વિભાગરિ, વડોદરા]

મંજરી
અનિયતકાલિક
૨૫ : રજતલક

આપેત ભારત પ્રમણ-અમદાવાદ
વિજ્ઞાનચરની કવિ સભાએ આત્માનંદો અર્થે એક નાના અનિયતકાલિક પત્રિકા શરૂ કરી-ધીમે ધીમે કરતા તેનું ખીજ પાંચમું, અને આ ૨૫ મા અકમાં આશરે ૬૦ કવિઓની ૬૦ કાવ્યકૃતિઓ તથા દેનેક વિવેચન નિબંધો મમદાવા છે. આવા રવિવહારી પ્રવાસો સર્જન-સેવે થતાં રહે, એ સર્જનસંસ્થાની તંદુરસ્તી યાદે આપણને જ છે.

* રે (કવિતાઓ) ૦-૫૦
* કવિલોક (૨૫-૩૬) ૦-૭૦ દરેક

આરોહણ (કવિતા)

'સાહિત્ય' કેશવાણી

સુગમ્ય કિતાબમાલા-ભાવતમર

૧=૫૦

શ્રી અનંતરાય મ. રાવળની "પ્રતીતિ". અને શ્રી વિજયરાય કે વૈદ્યાના "પુરોચયન" સભ્ય. એક નવા કવિની દર કૃતિઓનો આ સ ગ્રંથ છે. નવા કવિઓનો ફાલ છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન અને હવેના બે પાંચ વર્ષના જ કેટલો મમલણ જીતવાનો છે, એનો ખ્યાલ અનેક અનિયતકાલિક કાવ્યમાલાઓ તથા કિતાબમાલાઓની યાદીઓ પરથી આઠવા વિના રહેતો નથી. આ પુસ્તકોના ઉપરથી ઉપરની ૧૯ નવતર કવિઓની પુસ્તકમાલાની જાહેરાત જ આ વસ્તુની સાખીતી કયે જસ નથી શુ ?

શ્રી ચિત્તચિંતનિકા-અર્થ

દો. મગનલાલ લા. ગાંધી (ગોકુલ)

રૂ. ૧=૫૦

પુસ્તકાગારીય લેખન, વિચારકની કલમે શ્રી કનેયાલાલજી મદગાજી (વિશ્વેશ મજી)ને ઉપાસ્ય ગણીને લખાયેલ કવિતાના પદો-(દોહરા, ચોપાઇ, આદિ)નો અથમ શુદ્ધ તેના વિવરણ સહિત અહીં પ્રગટ છે

આર. આર. શેઠની કું. મુંબઈ-૨

સૂચી

(નવલકથા)

દો : સારંગ ખાચેટ

રૂ. ૧૦=૦૦

બર્ફરગઠ

નવલકથા (મુંબઈની પ્રથમ) ૫-૩

મુખ્યતરાર, આચાર્ય

રૂ. ૫=૦૦

ધીખાચેલી વલુજાર

(નવલિકા)

હર્ષદ શેઠ

રૂ. ૩=૫૦

અંતરનાં અંતર

(નવલિકા)

આ. જી. નીકાંત ગાંધી

રૂ. ૫=૦૦

સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર-વિકાર (મુંબઈ)

અર્ધા અને સાધના

(નવલિકા)

ધીરજબેન પારેખ

રૂ. ૫=૦૦

કમળનાં ફૂલ

(નવલિકા)

કું. મીર્ગ 'સ્વપ્નસેવા'

રૂ. ૫=૦૦

પરિચય પુસ્તિકા (મુંબઈ)

વાનરમાયો માનવ ? (૧૦૯)

-બ. મીશર ગાંધી

આપરશનનો કર નકામો છે (૧૧૦)

-ડો. જાનુ ૨. શાહ

વક્ત્રપ્રેશર (૧૧૧)

-ડો. યો. ડી. સામાણી

હિંદુઓનો ધર્મ (૧૧૨)

-દલસુખભાઈ માલવિયા

આપણા કુલો

-દરમાઇલાલ નાગોરી

મીન-સંધ્યાનો શો અર્થ છે ? (૧૧૪)

-નગીનગલ સંખવી

મધમાખી વિષે જાણવા સુવું (૧૧૫)

-મણેશભાઈ ડાલી

મેમનમાઈટ શુ છે ? (૧૧૬)

-વી. જી. પેલરકર

જ્ઞાન-કૌશલ્ય પ્રકાશન-એણી

કનિકલા (૧૬)

-ડો. ગોવિંદભાઈ ગેવાડા

વિશ્વમાનવ (ટ્રેમાસિક) • સંપાદક : ભોગીલાલ ગાધી

વિશ્વમાનવમાં પ્રકટ થયેલા વિશેષકાંડો તથા લેખમાળાઓ (હવે પ્રથમે)

• અઘન રસાયન આકૃતિ : સં. ભોગીલાલ ગાધી • મધની કિમત

[કુશોવયુગી સધર્મ તથા નવ યુગરતો પરિચય, ચાર્લ્સ, કવિતા] ૫-૫૦

• કેવિયુ આત્મવૃત્તાંત અને શ્રમછાવણીનો એક દિવસ : અનુ સુભદ્રા ગાધી ૫-૫૦

• સર્વોદય વિજ્ઞાન : સં. ભોગીલાલ ગાધી
[સર્વોદયના વિવિધ પાસાઓનો માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ] (૫ ૩૩૬) ૩-૫૦

• માનવ અને પરમાત્મા : સં. એ. મધુકર શાહ • સુભદ્રા ગાધી
[પરમાત્મા શક્તિનો સર્જનાત્મક-વિનાશક પરિચય, વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાંતિનું આયોજન કરતો અવધાસપૂર્ણ પ્રેરક ગ્રંથ] (૫. ૪૬૦) ૫-૫૦

• નહેરુ : આધુનિકતા સંસ્કૃતિ : લે. ભોગીલાલ ગાધી
[નહેરુના સંસ્કૃત ગજકારણ અને ચિંતનનાં વિકાસની આશયના કરતાં સંસ્કૃતિ ગ્રંથ] (૫ ૨૦૦) ૩-૦૦

• ગુજરાત દર્શન : સં. ભોગીલાલ ગાધી
[ગુજરાતનાં ભૂતકાળ, સિદ્ધિ, સ્થાપત્ય, પુરાવત્તુ, મંત્રીત, કલા-નાટ્ય, લાખા-સાહિત્ય, વૈદક, વેપાર-વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, અર્થવિકાસ, સત્યાગ્રહ અને સંસ્કાર સુધારો તથા પ્રતિષ્ઠા અને વકાલુવટા અંગેના ૨૫ લેખો - ગુજરાતના નિદ્ધાન્ત અભ્યાસીઓની કલમે. પરિશિષ્ટો-ફોટો ચિત્રો માથે] (૫ ૬૫૦) ૬-૦૦

• રવીન્દ્ર દર્શન : સં. ભોગીલાલ ગાધી
[રવીન્દ્રના બહુમુખી પ્રતિભાનો પરિચય આપના અવધાગી લેખો, ઉપદેશ રવીન્દ્રનાથના ભાસિક ચિંતન-લેખો અને કાવ્ય ગીતોના અનુવાદ. ઉર્ધ્વરાત, રવીન્દ્રના પોતાના ચિત્રો સાથે] (૫ ૫૪૦) ૮-૦૦

• રાષ્ટ્રીય ઐકાત્મતા : લે. ભોગીલાલ ગાધી
[રાજકારણ, અર્થકારણ, ભાષા, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને પ્રતિષ્ઠા-દૃષ્ટિએ આયોજના] ૧-૦૦

• નમતો મુરજ : અનુ. જયંત પારેખ • અનિરુદ્ધ અક્ષલદ
[જાપાની શ્રેષ્ઠ કલાધર આસામુ હાગાઈની નવલકથા તથા નવલિકા] (૫ ૨૬૦) ૪-૦૦

• નવી રૈલીની નવલિકા : (સંપાદક-શ્રી સુરેશ જોષીના અધ્યાગી પ્રેરક માથે)
[નવી રૈલીના પ્રતિભાશાળી વિદેશી પદ્ય વાર્તાઓનો સંપૂર્ણ] (૫ ૨૬૦) ૩-૫૦

• ઊગતા સૂર્યની વિદ્યા : અનુ. કૃષ્ણચંદ્ર કોટલી • ડો. મસિક પડયા
[શાંતીના મારગડાની કટુ ભાવના-મે દેહી નવલકથાઓ] (૫. ૨૦૦) ૪-૦૦

• કરોળિયાનું વૃત્ત : અદ્યતન ચી. મહેતા
[જન પોલ સાતના નાટકનું રેપોર્ટર : ગજવવા લાયક નાટક] (૫ ૬૪) ૧-૦૦

• લાલ કરેણ : અનુ. અરકાત ક. ભટ્ટ (પ્રવેશક-શ્રી મુદરમ)
[રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું એક ઉત્કૃષ્ટ નાટક-આધુનિક જીવનની વર્ષિક મનસોજુપ સંસ્કૃતિનું કોર આલેખન] (૫. ૧૨૮) ૨-૦૦

• ભારત પર ચીની આક્રમણ : લે. ભોગીલાલ ગાધી,
[ચીની આક્રમણનું ૨૨૨૫ તથા લાગતીય નીતિનું પૃથક્કરણ] (૫ ૬૪) ૧-૦૦

• રશિયા-ચીન સંધર્મ (૧૯૨૩ થી ૧૯૬૩ સુધીની તવારિખ અને વિશેષણ દાખલ પેઠા ૩૨) ૧-૦૦

તા. ૧લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨થી

સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં

મૈટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો

ઉપયોગ કરવામાં આવશે છે.

સેન્ટિનલ વ્યવહારમાં,
લેવડ-હેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે ક્વીન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ
બાવો કરવાનો આગ્રહ ગણો.

૦ મૈટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયના અન્ય વજન પાસે રાખવા એ સબને પાત્ર શુનો અને છે.

II જૂનાં તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર અને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મૈટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

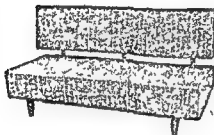
માહિતી માટે, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ
દ્વારા મોકલિત

આપના ઘરની સંભવત માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું કાચન લાકડાનું ફર્નિચર!

લાકડાના રેટ-કાર્ગિટક ફર્નિચરના ભારતના સૌથી મોટા ઉત્પાદકોએ જનપ્રિય ખીરાના 'કે' પ્લાન ફર્નિચરથી આપનું ઘર સંભવ્યો.

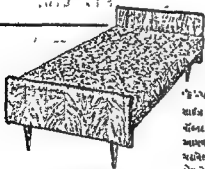
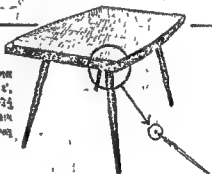
આ ફર્નિચરનાં નંગો એવા સંભળખૂનુંક રંગ કરીને મોકલવામાં આવે છે કે તેના ખંભિયની વખત નેહીને તેની જ જાળવાઈ રહે છે. વધુ કરકસર માટે ફર્નિચર રીવાન અને ગ્રાઈનિંગ ટ્રેમલના ભાગો છૂટા પાડીને મોકલવામાં આવે છે અને જાણકારો સૂચી એવા માટે પેકન કરાવેલી જાણ બ્યવસ્થા હોય છે નેથી નૂરના ખર્ચમાં ખોટી જાણના ભાગ છે સચિત ક્રેડિટ અને નિર્માતા ભાગોની યાદી માટે આજે જ લખો.

'કે' પ્લાન સૌને રીવાન રેટાઈલ ન ૪૧૦-૪૦ મેટ્રિક હોમ રજીસ્ટ્રી માટે મેસાટેલી હોય છે મેટ્રિક અને પીડા ખાસ પસંદ કરેલા પી.વી.સી. રેપર કલેક્શન કવર કરેલી હોય છે

'કે' પ્લાન કાઈનિંગ ટ્રેમલ મેસાઈલ ન ૪૨૩, સ્પાઈટ ૪'x૬', જાણના ૫૨ કાઈનિંગ ટ્રેમલ નેહી હોય છે, જાણ છૂટા પાડી મોકલ છે ૬'x૬' સાઈઝમાં ખસે અને છે

'કે' પ્લાન જાણના મેસાઈલ ન ૪૫૬ સાઈઝ ૭'x૬' કાઈનિંગ સાઈન જોબલ વિનિયરની ખોલ કરેલો છે આજે જાણના ભાગોને લખાનુ પાણી મોકલવા પેટલ ૬૫૨ મેસાટેલા હોય છે

Kaishan જયાનંદ ખીરા ઍન્ટ ફર્નિચર પ્રાઇવટ લિમિટેડ
કે. ઍન્ટિસ અને સોલર ખીરા ભવન, સેન્ટ્રલ ડિવિઝન, મુમ્બઈ

1987-88 3519

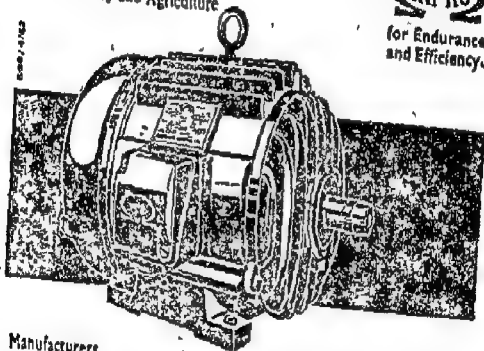
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958.
Guaranteed for Rated Performance
and Service.

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

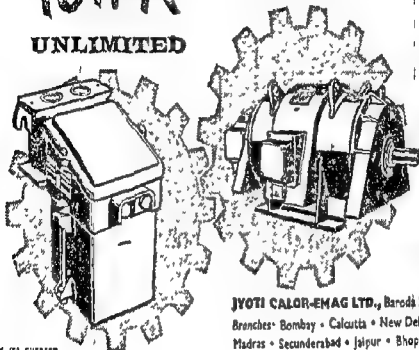
45-47, Apollo Street, Fort, Bombay I. Phones 253824-25

APATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements

JY 453 EVEREST

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches: Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

અમૂલ દુધાહારનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

વિટામિન એ
ત્વચા પ્રત્યક્ષ અને આંખો
તેજસ્વી રાખે છે, રાત્રીની
આંસોઆંસ વટી કરે છે

વિટામિન બી₁

નસોને મુલત પનાવે છે
અને હૃદયના સ્નાયુઓને
રક્તિ આપે છે

વિટામિન બી₂

સ્વાસ્થ્યમય ખોંટા ખાંટે
જરૂરી છે.

વિટામિન બી₃

સ્નાયુઓને વિશ્રામ મેળવી
આપે છે

વિટામિન સી

બેધી રોગો સામેની પ્રતિકાર
શક્તિ આપે છે અને
રક્તમાં સામે રક્ષણ આપે છે

વિટામિન ડી

જુથ કાઠમાં અને નીતોગી ઘાત
ખાંટેની ખાતરી છે અને
રિક્ટ સામે સરક્ષણ આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

પાચનશક્તિમાં વધારો કરે છે
અને નસો મુલત અને ત્વચા
તદ્દરના રાખે છે.

અમૂલ દુધાહારમાં આ સાત વિટામિનો સાથે શોચ સમતુલામાં
પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચરબી, લોહ, કેલ્શીયમ અને ફોસ્ફરસ છે
અમૂલમાં ફેશ ખાવ તત્વો છે અને એથી આજની માતાઓ
તે પસંદ કરે છે આપના બાળક માટે તે અતિ મૂલ્યવાન છે.

આપના બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો અમૂલ દુધાહારમાં છે

ASPIABF 31 GUJ

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્યુ ઇલાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વંસાકા**

સુકી, ધાસ રૂંધનાર અને થકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્યુ ઇલાજ

न. व. उ. व. न.

योगी शोभन
 प्रथम अंश
 धर्मसुखात्
 योगी शिवसे
 नारायण
 धर्मसुखात्
 योगी शिवसे
 नारायण
 धर्मसुखात्

नवतरे सुन्दर ६५५

योगलीन, साडी,
 भलभल, धाती,
 वायल. होरिया
 लोगकेलाथ
 टवील-अभीसतु

नवछयन मित्रा वि.,
 क. लो. ल.
 [छितर शुनवात]

६५५

છાપ છે એવું—તેવું હતું. હિતભા પ્રેક્ષાં ઝગિયેવને આંખે આંખે
નોંધા મળ્યું હતું. એવોમાં તેઓ જાણી વાર ગળાં હતાં. અને
એક બીજાને જરાવર ઝાળખતાં પથ નહોતા. વિશ્વે આચરન અને
એવો—ધાર્મિક રામ મહુ મુશીને મળેલી હતી તે એ મળ્યો હતો;
અને એને ગમ આવી ગઈ હતી. કે તે એ તે માટે તૈયાર હતી—આ
ખંડે એને કંઈક અપેક્ષિત અને વિચિત્ર લાગ્યું હતું.

“અંગિઓની ખાળમાં તો કું નથી ખસાર છું.” આનંદિન આશ
યથી એવું વિચાર્યું અને જાણી હતીને દાખનાં મોળ પહેવતે મળતે
જોએ રહી ગયો. જો કે ખરેખર તો વિશ્વને પીક પાછળથી જોવા માટે
એ જોવા નહીં ગયો હતો. વિશ્વ કીમી પડી ગઈ. વાચક હસીને એવું
પ્રનાથક દિવ્યથી ઝગિયેવ તરફ નોંઈ લીધું. અને પછી પ્ર-ખસનરક
રીતે કુશોના અને રસ્તે પસાર વનારોઆ તરફ જોયું.

પાછળથી પણ તે સુદર લાગતી હતી; અને એ આજાન યાથી
ન ગઈ પણ કીમી પડી ગઈ અને પ્રનાથક દિવ્યે એવું જો ને જોયું એ
ધદનાએ ખતાવી આપ્યું કે તે ઝગિયેવ પર બધું છેડી બેઠી હતી.
એક ક્ષણ પહેલાં વિશ્વના આગમનથી થોડે ગુસ્સાઈ ગયો હતો અને
અવલવમાં પડી ગયો હતો, તેમ છતાં આ ધદનાએ ઝગિયેવને ખૂબ પુસ
કરી દીધી અને કાણ કાણ યાદ આપ્યું કે અજાનમણમાંથી મુકત થવા
માટે એવું ચેલું પીવું પોણું હતું.

“તારા પ્રેક્ષ-કરી આ હું માર્ક આપી છું.” એ જ્યારે સચે માર્ક
ગયો ત્યારે વિશ્વે કહ્યું “તને ખમર છે, એ લોકો તારી તો કમખખવી
કરવા બેઠા છે ? હું માર્ક હતી તે રિસ્તે તો પ્રદર્શનમાં જવા માટે ચોટી
દત્તાર નથી હતી.”

“હા, હું” એ ફરીથી બોલ્યો, જો કે કાંડા સરોવરી અને બપ
સાથે, એમણે ઉમેરતાં: “ગુણગોળ અલ” એમણે ઉતારી લીધી નથી ?”

“ના, હજી લટકે છે,” વિશ્વ હતી. “એવું રહે—સાચું કોઈ સમજ
કરતું નથી. તેઓ ખરા જાણુમાં મારે છે અને હલીલો કરે છે—દારી

વાળા અને છાન પહેલા, છોરાડાઓ, એમને કંઈ સમજ પડતી નથી,
અને તેઓ ગોળગોળ કર્યા કરે છે.”

“અને તું, તને-તે ગમ્યું ?”

વિશ્વ ન સમજ્યો એવું હતી, અને ઝગિયેવ એકએક વરમ થયો,
નશકારા કુલાબી, પેલાના નીચલા હોદને ફરડયો, એવી કાળી આંખો,
અસ્ય અને ઉદાસ જતી ગઈ. “હું હવે હીંચવતો.” એવું નકો મળ્યું.

અને આખો દિવસ એ વિશ્વની સાથે કોઈક અજાણ્યા આગમ
ન-પુકની જેમ ચહેરામાં ફર્યો, જાગ્યામાં ખાધો, વિશ્વના પ્રશ્નોના અસપષ્ટ
અવાજો જાણી ગયો, વિશ્વ સ્વીકારતો સમય જાણી લાંબે ત્યાં મુકી
પકા પર એ—સાચો, અને સાચો એવું કાંઈ પીધો, એટલી હદ
કે વિશ્વને આંજીલ કરી એને સાચો પડ્યો એવું એવું કમરમાં પેલાની ખતને
પૂરી દીધી અને વિશ્વ એના કમરમાં એકલો છે એવું કાંડા તીવ્ર કુખથી
જાણ્યો, આકુળપ્રકાર થઈને, એવું સંચારેટ ફેંકવા કરી, અને
પેલાના પ્રત્યે વાનગણું તિલકજી દ્વારા કર્યો, અને રાતા વાળ-
વાળી—વર્ણો વિચારવા લાગ્યો.

થોડો થોડો વાર ટેલિફોન ચલાવ્યો. એ જાણ્યો હતો કે તે વિશ્વનો
હતો, પણ એવું કંઈક વાચવા દીધું. “જા, મદક તારી મેળ, તાદાન
કર્યો.” ધૂધવાળું એવું વિચાર્યું.

બીજા દિવસે વિશ્વને ઝગિયેવને વહેલો જવાડો આપ્યો અને એ નાહી
ધોઈને તૈયાર થાય ત્યાં સુધીમાં એવું ઝગિયેવની મુસાફર-મેળ તૈયાર
કરી દીધી અને રેખાપેટી જેવી આશી, ચિત્ર માટેની થોડી ખાંધી લીધી,
અને મણ્ડીઓ, પેશ્વા માટેનાં સાધન પથારી નીચેથી જેવી લીધી,
ટેમતનાં ખાનગી જેવીને નોંઈ લીધું, ખાલી યાજીઓ કે ફોળી લીધી,
વિશ્વ સાથાન રીતે અટ્ટવી અને મમમ ડાંચાંચેલી દેખાતી હતી. એવું
આ દરમ્યાન ઝગિયેવ તરફ જતા પેશ્વ-ખાન આપ્યું નહોતું.

અન સાથે અટકીને મેસનાં એનિમેશન ઇન્જિનિયરો વિચાર્યું: “કુ” ક્યાં જવા નીકળ્યો છુ ? જમવાન, ટેબુ” અસલ મને લાગી રહ્યું છે !”

જોટ માટે તેઓ લખ્યે જ નીમતે રાહ જોઈ રહે તેમ દેતાં. આજળ નક્કી, અવાજે કરતી, વરાળ કાઢતી, પાણી ઉછાળતી, ધણ સાથે વસતી અને લોકાર્થના ચહેદે રંગ પર ધસરકા પાછી જોટને તેઓ અધીગથી જોઈ રહ્યાં હતાં.

તેઓ દર ત્રણ તેમ જતાં એનિમેશન રિથમિકાં ફેર પડ્યો નહો. નીચે જતાં જોટ સીઝની હતી અને ગરમ અવાજ થતો હતો, પીગા પોસ્ટન જ્યાં ગરમ તેમજાં જીવા નીચા જતાં હતાં, ત્યાં જીવા હતી, પણ અમળતી જોટની ઉદાસ, હંડો અને કુચતી વાસવાળી હતી. પવન ઘુમકો હતો, રોજી વહાણની બાજુએ સાથે અંધાતાં હતાં, અને વહાણ જ્યારે હળવેથી અંધારું હતું ત્યારે કાચ હાસોનતાથી અંધ-અજુતાં હતાં. બધાની રચનાં આખાં ભંગતો, વરસાદથી અંખાં પડી ગયેલાં ગામડાં, ઘોડા પાણીમાં જીએકાં અને આપાનો ખરેખરા નીશાનો ધીર ધીર પાછળ ફેંકતાં, વહાણનાં આકારમાંથી ફેખાનાં હતાં. એનિમેશન તાલવાળા શરીરે યશ્વેશું અને જહાદ નીકળ્યે

નીચલા વટાના ધાતુના સળસળા પડવાર પર બાદકતાં બાદકતાં એવે એનિમેશનની બાજુનાં અને રેડોરાની નજીકના એક કમરામાં આસપાસ લાંબો રેડોરાં ફટ ખૂંસુ નહોતું, જો કે એડીમાંથી ખારી ગ્રાડ માછની રધાવાની ખરાબ વાસ આવતી હતી. એનિમેશન કાસા બરવાની ધાતુની કાઠીના ગરમ અથોજે મડી મળે, અને બની રેક્ટી છાલથી નીકળ્યા જમનાં લોકાર્થના દુકાંજોના દગલાને એટીને પડ્યે, ત્યાં પડ્યાં પડ્યાં એવે એનિમેશનના એકધારા નિશ્ચયોતો, ફલે સારા અંધાતાં, અને મુસાફરોના દમધા વિનાના જવાતોને સંભાળ્યા ક્યાં સામાન્ય રીતે જો તેમ, ચોતાના વિદાપદ્મથી જોએ ફટ ઉત્તરિત હતા તેઓ ઘોષાટ કરીને વાતો કરતા હતા અને રમજ માજુના

અન વહાણના પાછલા બાજમાંથી સમુદ્રમેથીતના, કિમિયારીઓના અને

“પત્ની જેની જ,” આજમાંથી વિશ્વની સામે ‘જોઈ’ રહેતાં એનિમેશન વિચાર્યું. એવે જ્યાં યાદમાં અને વિચાર્યું કે બી ફેક્સી જલદથી પુરતે અનુકૂળ સાંત અને ચીવટવાળી જની જમ છે, જલે પુજાથી તેઓ ખાનું સાથે જ ન રહેતાં આખ્યા હોય !

એનિમેશન આખું ચાલુ હતું અને જોટી ઇન્જિના નીચે પાંદા પર જવાની હતી, પણ એ ફટ ખૂંસુ નહો હોય એવી યાદ આવી: એવે ખાંસી ખાખી, બમચો, ખાંસી પેટ સીમાટ ફૂંકી અને વડુ ખરાબ હાલત જાનુભવી. દમધાનમાં વિશ્વ નીચે પડેલો ગઈ હતી. એવે નિલ જૂઠી ઠીક અને ટેકસી બેલાવી. “હં, બલે ચુરવે,” જહાદ નીકળીને ટેકસીમાં મેસનાં એવે વિચાર્યું. એ પાછા જોડા અને આજો બંધ કરી દાખી. સવારથી વરસાદ એવો કરે ધણે હતા કે જલે આજો કિવસ પડે, બરફ પણ પડવા માંડ્યો, જોટાં બીનાં ફોગ જોરમાં પડતાં હતાં અને બીનાં જાપગીનાં અને ફરસખમાંથી રમજ પાને તે પડેલાં તેા થલે લાંબે કાળા પડી જતા હતા

ધમ્મા પર પડેલોનાં તેા એનિમેશનની હાલત આવત ખરાબ જની હતી. કુપિત, અધનિશિત, ક્યાં અને જા માટે જઈ રહ્યો છે એના જોન વિના એવે સ્વચ્છતા અને ચિત્કારતા પવનને, પમથિયાને યાદો મારતાં પાણીને, અને ધમ્માના તેમજ દુમતા ચાલુ થતી જોટ-જોટના અવાજોને, એવે જલ્પસત સાંભળ્યા ક્યાં નિકાએ પણ જોટો ઉલ્લાહ રોમાન્ડો હતો, એનિમેશનની બાજુમાં એકીને આજુબાજુ જોનાં કરતી એ નિરાશ અને હંડી ચર્ચ ગઈ હતી, દુઃખ તંજ જોટો પડેલ્યા એ મૂંઝી હતી અને ફટ જલ્પમત્સક હતી પવન જોટાં બૂધમાં ઉઘાડો હતો અને એના કાળા પર ઉછાળ્યો હતો. એ એની દેખાતી હતી કે જોરે હમણાં જ પાછો તાર અલેય હોય અને એ રમજાનપના મારે જતી હોય.

લોખંડના વૃત્તક પર પડતી એકીઓના અવાજે આવી રહ્યા હતા.

ચરમ પાણીના નળની પાસે ડિલ્લીમાં રહ્યા ઝાઝળતી હતી. દોઢા પોટમાં અને પેરાંઓ ઉપર ભેડાં હતાં. રહ્યા પીતાં પીતાં અને કૂંચ વેલના કુદડા કરતાં કરતાં તેઓ ખસતી ધકેલાતાં સંદેશનાં કળાં પીઅંઓ ઉપર સંતોષભરી દષ્ટિ નાખતાં હતાં. એકીઓએ ઝોમના રમણ પેઈ લીધા હતા અને વાળ સમાસતી હતી. બાળકો તો રમત આરમી કરીને દોડતાં હતાં અને શેર મથાવતાં હતાં.

ધુમસાળામાં કાચમાંથી ખોલી બતીઓ સળગી અને જલ્દાર કાચેક વધુ અંબકાર અને ઠંડક છતાં જાણે એકીઓએ અસહ્યતાથી નબર દેતી. પુરણીઓ વચ્ચેની જગ્યાઓ બાદાની ચોબીઓથી, ટોપલોઓથી, ચાટણીનાં દીનથી અને બીજી ચીજોની ગંભીરોઓથી પુરાઈ મઈ હતી. યુસાફેરા પાસેના પ્રદેશનાં જ કંતા. કિનારા પરનાં એક મા બીજા સ્થળે જતાં હતાં અને એમની વાંતો સ્થાનિક વરુડોએ વિશે જ હતી- કોર, નવા કાપડાંઓ, સર્ગાંસખધીઓ, ચરમ-કોલીમ, આચરકુચર ચીજોનાં કેન્દ્રો, અને ફવામાન.

“કાઈ વાંધો નહિ !” એકીઓએ વિચાર્યું : “એક જ દિવસ છે- પછી તો ટાડુ, માંતિ, એકાન.... કાઈ વાંધો નહિ !”

આખરે રેશોમાં પુરુડું, જાને તરતજ ટોળામણી માર્ગે હતી વિદા એકીઓ તરફ સરી મઈ, વિદાએ એની તરફ ગમચીન નબરે ભેડ્યું અને રિખન થયું.

“પીરુ ભેઈએ છે ?” એણે કહ્યું. “વાડુ, આમળ ચાલ અને લઈ દો !” એકીઓએ ગમે અને નાનકડી યોશી, લેક અને ચટ્ટી લઈને પાછો આવ્યો. વિદા, જે રાલસાની કેહી પર ચઢી મઈ હતી, એણે કાળજી કરી નબર રોળી એ એની બાળુઓ એક, યીસીનો યુગ ખેંચી શઢવો અને ચટ્ટી આવવા લાગી કાઈક સારું લાગતાં એ વિદા તરફ ઉપેચનથી ફેરો.

“ખા !” એ બળકડો, અને વિદા પણ ખાવા લાગી.

“કહે મને, ચું મારું છે તને ?” ચોરાવાર પછી વિદાએ પૂછ્યું- એકીઓએ બીજું પીરુ પીરુ અને ચોરાવાર મુઠી વિચાર્યું. પછી એણે સીમોટેડ ચોતાવા અને વિદાના પચમથી મુઠતા બટ પર નબર ફેરવી.

“હવે કંટાળી ગયો છું” એ કાંતિથી બોલ્યો. “મને લાગે છે કે કલાકાર તરફિ હું બરાબ આંચો નથી, અને ખરેખર મરખ છું. અહીં હું તો વિચી રોમાં જ છું છું અને દરેક બચ્ન કહે છે કે એ સાડું નથી, બધું જ ખેડુ છે... મુ કહે છે તેઓ !” લાવનામય અપકરતા. “લપચણા હાળ ઉપર”, આપણા દોરો. માટે તો આ પરદેશી તરવ... ભણે કે એમની સાથે સખત ચડુ હોય એમ આપું રાખૂ મારું. કુણાને છે. ખસર છે, તને !”

“મરખ છે તું.” વિદા મુઠતાથી બોલી એ એકાએક દસી બને એણે ચોતાનં મારું એકીઓએ ખભા પર ટાળી દીધું. એના વાળમાં કશીક તીવ્ર વિચિત્ર રૂંધ હતી. એકીઓએ એની સાથે ચોતાના ગાલ ધસ્યા અને આંખો બંધ કરી.

એકાએક એ તેની નજીક આવી મઈ અને વકાલી બની રહી. ચોરામાં એક કલાકાર ખિતના મકાનની અંદર રસ્તામાં પહેલી વાર એણે વિદાને ચુંખન થયું. કહું તે એને પાદ આપ્યું એ ચોરીક પાંધેલી લાલતમાં અને પુરુષિમબથી આવ્યો દત્તો. વિદા કાંત હતી અને ચુંખારેની દેખાતી હતી. રસોડામાં એણે લખાણથી વાંતો કરી હતી, અથવા તો એણે જ વિદાને કલા કહું. કહું કે પોતે એક પ્રતિભાવાંત કલાકાર છે અને એના ભેંચો તો ખીલે કાઈ છે થ નહિ. પછી તેઓ બીજાએને ચળવા ચર્ચા કરતાં અને ત્યારે રસ્તામાં એણે વિદાને ચુંખન કહું. કહું અને કહું કહું કે પોતે વિદાને ખૂબજ આદરે છે.

વિદા એ પીની ચળા નહોતો પણ એણે ચોતાનો સ્વાસ થભાવી

રોધા હતા અને ખીસો લીધો હતો. એની આંખો કાળી હતી અને હોઠ સઘા. એનિયેવ તરફ ફરીથી જોવા વિના એ ત્યાં આવેલો બીજા છોકરીઓ સાથે વાતે વળગી હતી. એનિયેવ પણ પુરુષો સાથે વાતે વળસો દેતો; અને એક યા બીજાં ચિત્રો વિશે એણે દ્વંદ્વો કહે' રાખી હતી. વિશ્વ અને એનિયેવ જુદા જુદા કમરારમાં બેઠેલાં હતાં.

વિશ્વએ એની સખીઓ સાથે અને આવના કતા કાઠની પાખુ સાથે વાતો કરે' રાખી હતી અને હાસ્ય રસે' રાખ્યું હતું. એને એ વાતનો આનંદ હતો કે એનિયેવ આનુના જ કમરારમાં પુરુષોમાં બેઠો હતો અને પોતાની પેઠે કાઠની સાથે વાતો કર્યાં કરતો હતો. એણે એનિયેવને આ ખુલ્લું પાછળથી જણાવ્યું હતું. નજીકના જીવાળની અને હવે તો ફરી પાછો ફરી નહિ આવવાની એની એક સંજની એકાએક યાદ આવવી એ આ ઉપર પ્રેક્ષના એકાદી સ્પર્શમાં સાંકું હતું; એનો અર્થ એ હતો કે આ બન્નેને એક જીવાળ હતો. એ બન્ને હજી એકબીજાને વાસ્તવમાં યાદનાં હતાં એમ તો નહેવા' જ, બન્નેને બીધી રાખનાર પણ કાઠ નહેવા. એમના જીવનમાં પહેલાં આવી ગયેલાં અન્યોએ તેઓ હજી જોતાં હતાં, એકલું રાત્રિ એમણે સાથે પસાર કરી નહેતી, અને હજી બન્ને જણા એકબીજાને જોળખતાં પણ નહેતાં. પણ એમને એક જીવાળ હતો અને એ સાંકું હતું.

“અભીરતાથી હું મારી જિંદગી વિશે વિચારી રહ્યો છું. હું જાણે છે કે તારા વિના અહીં સનત વરસાદમાં અને ક્યાંય બનાવું ન શકે એવા સંયોગમાં રહેવું કુલ છે. હું મારા કમરારમાં કે નીચે બેસું, પીથેલા, અને વિચાર્યાં કરું...અને આ બંધાથી હવે તો યાકચો હતો. બ્યારે હું કલાકાવનમાં હતો ત્યારે હું કદમના કરતો કે હું બધું ઉત્તરપાલ્ય કરી નાખીશ, મારા ચિત્રોથી હું બધું તોડદોડ કરીશ, રખડોશ, ઝુકમાં લીધું — રોડેવેલે કંટની પેઠે પછી એ' દિવ્યોમાં મેળવ્યો અને પછી તો મેળવે મારા પર પ્રકાશ કરે ક્યાં—” નીચ, ફલાલો—ટીકલો ! ” — અને ડીખામણુ આપવા લાગ્યા મારી પાછળ પડવામાં એ સુખરોએ

આજ સુધી પાછળ ફરીને નોંધું નથી, અને આ નેમ લાંબું ચાલે છે તેમ પતિજીવન ખરાબ આવે છે. “તું અમુનવાદી, અભિનન-વાસ્તવવાદી, રૂપવાદી, તે આ કે તે ફિટિ બદલ્યો છે — ચોરીવાર થંભી જાં, તેને સગાયા માર્ગે દોરીશું ! ”...

વિશ્વ ધસેથી સહેજ ખસીને એણે ફરીથી પોણું પોણું. એનું માથું કુખનું બંધ થયું હતું અને એને બેસવાનું, વાતો કરવાનું અને વિચાર્યાં કરવાનું અમતું હતું, કારણ કે વિશ્વ એની બાજુમાં બેઠી હતી અને સાંભળતી હતી વિશ્વ તરફ એણે આંખના પુલ્કારાથી નેહું. એનો અહેસાસ હતો અને અભીર હતો, પાંચોની ડાયા નીચેની આંખો લાંબી અને કાળી હતી એણે નજીકથી નેહું — આંખો સાથે જ કાળી હતી અને એના હોઠ ખરપચા હતા અને એનિયેવનું હૃદય ધકકવા લાગ્યું. વિશ્વએ પોતાના પથ વાળી લીધા હતા, કોટના બટન ખોલી નાખ્યાં હતાં, ડીથણ પર હાથથી ટેકવી હતી અને એનિયેવના અહેસાસ નીરખી સ્તી હતી.

“તું મારા દેખાતો નથી,” એનિયેવની હાથમાં રસપ્રાપ્તિ વિશ્વએ કહ્યું “તે કાઠી ફરી નથી કેટલો બધો સ્થામ લાગે છે..”

“હું વાસી થઈ ગયેલો છું.” એણે કાંત પોસ્યા અને સ્વેચ્છ પર ફર નબરે દેઠો. “હું વિચાર્યાં કરું છું — મારા વિશ્વ અને વાન જોગ વિશે... તેઓ મારા અભીરતાથી વિચાર કરે એ પહેલાં મારે રંગના પ્યાલાને લાત મારવાની સ્તી ને જાણે કે મારા રંગે, મારાં ચિત્રો, મારી આકૃતિઓ એમના જેટલો સારી નહેતી. એ બધા તકવાદીઓ — આ આખા બપવાસથી હું તંથ આવી ગયો છું.

“બીજાના અભિપ્રાયો મારે અદાથીને મોટા થનારા તને સ્વીકાર એવી અપેક્ષા તું નથી રાખતો ? ” વિશ્વએ વાતવાતમાં કહ્યું

“કા મારે નહિ ? ”

“મને લાગે છે કે... તારી જો તેઓ અણુના કરે તો એમણે

એ પણ સ્વીકારતું પડે કે એમની આખી જાંઘી સુધી તેઓ ખોટા હતા.”

“ઝોહા !” એમિલેવે સિમોનેટ જોતાં જોતાં એને મૂઝા મૂઝા પીધા ફરી, ચોતાના પત્તે તરફ જોવા મળ્યા અને ચહેરા પરના કળે, એના ફિક્કા ચહેરા પરની ખરેખરની ચામડી એની આંખોમાંથી સાથે વસાઈ. “ત્રણ વર્ષ !” એ કહેવો. “અને હું તો હજી મારા યુગ્મનને માટે રજામાં છું. કદાચ મને જાણ નહોતી કે તારા ત્રણ વર્ષ, અને તારા માવડે માંડી પડ્યા છે. ‘ઝોહા, એ તો પ્રખ્યાત થઈ ગયો ! પશ્ચિમમાં જાણીતા થઈ ગયો છે...’ મરખોળો. ને તેઓ સાચા આડકું જાણી : કેટલેક વિચાર હું કરું છું... અને માંડી પાડે હજી રહ્યા પછી નથી ! તમે વસંતવું બિલકલ આલેખો — એ તો બેઠી વસંત છે ! એ ફુલ નથી. જીવંત છે ! તેઓ કહે છે. તમે જુલાઈ છે ! વિચાર પ્રકરે નહોતો તો પરી જાણ જ નહોતી : પસંદગી કરનારા મહા તમારી જિંદગીને ખાનાખરાળ કરી નાખે, અને કંઈક ખિનમજલતું બાંધે તમે એમાં અંપણો તો એ તો એનાથી થ વધુ ખરાબ છે. અને ખવેલીકનકારો ! આકૃષ્ટિકર્તાની વાત તેઓ જાણ કરે છે, પણ એનાથી તેઓ ને સમજે છે તે તો ઘણાં પડે છે. એનાં મારે છે તેઓ, અને ને એકાદ જાન પણ સત્ય કહેવાર છે તો તે જાન આડખરી જાતમાં પરિણમે છે.”

“અને તારે વિશે એક પણ સંજ્ઞા એમણે સ્વતંત્ર કહેવાઈ નથી ?” વિદ્યાએ ખર્ચની છાપ ખોતરી શકી અને વિચારમગ્ન થઈને કાંત વચ્ચે જાણવા લાગી.

“તું...” એમિલેવે ફિક્કા પડી ગયા “ઝોહા ! નાનકડી કોલેજનામાં તું તો હજી બાળુ પર માલે છે, એમના કદમાં આવી નથી તારી પાસે તો તારા પુત્રો છે, તારું કાચકોટીકલ ચરેકરેલો છે, તારું ફિક્કા-વર્ણ... ને તેઓ કહે ‘જેન’ તો એના ‘જિમ’ કોલેજ હોવાને બેઠે છે, એમની પ્રમાણની નજર બીજી દર્શાવે છે નથી પણ સમજાવે આંખોને જોઈ છે—એનાં દેહ સ્પર્શ વગર ! એક બાંધતી એમને

કાંઈ વિચાર નથી. એકનો તેઓ વિચાર કરતા નથી તમારે એમને લાખો આપવા પડે. લાખોની પાછળ તેઓ જાતને સતાડે છે, અને આપણે, આપણામાં ને એ કંઈક છે, તેઓ તો બીજીની... અવળે મારું એવા છેકરુઓ ! આપણે તેઓ કહે છે. આપણી પાસે વાસ્તાવારી રહેલી નથી !” તમે એવું જો કરો, “આપણે લોકચર્યાપત્રને આલેખના નથી ! આ રહ્યો સુદાય” એમિલેવે યુસારે તરફ જોઈને મારું ઘણાં. “હું એમને ચાહું છું. એમને વિશે આવેશમાં આવી કંઈ કરે” રાખતું એ તો મને ત્રાસદાયક છે હું એમને ચાહું છું—એમની આંખો, એમના હાથ—એમને ધરતીને ધારણ કરી રાખનાર તેઓ છે. એ જ કુખ્ય વાત છે. ને દરેક બાંધતી સારી હોય તો સમાજ સાથે હોય, એ જ મારે તને કહેવું છે. એને એક રાત ને સિવસ હું વિચારું છું. હું તો જોવા મળું છું. મારી પાસે નથી થયે—અભિનિષે નથી પેસા. મરવા દે, મને એની ફિક્કા નથી. ખરી વાત તો એ છે કે મને તોયે હું જાણું છું, અને હવે છું કે મને શીખામણ આપવાનો પ્રયત્ન કરી ન કરે. મને કોઈપણે છે નિંદરી—અને આશાવાદી બનવામાં, અનિષ્ટ અને પેશા સમુદાયમાં મનવતી ખાતરમાં—પેશા વિવેચકોમાંના કાંઈને પણ હું સો વારંવાર લાલ આપી શકું મરવા તૈયાર છું.”

“એ હાંસલો, એનાં નકારાં પહેલાં મળાં, એની આંખો આંખપથી છવાઈ ગઈ.”

“દર પીવા એ તારે માટે ચારું નથી...” વિદ્યાએ મુદ્રતાથી એની તરફ જોઈને કહ્યું.

“એક સેકન્ડ વંચા જા.” એમિલેવે રક્ષાથી કહ્યું : “મને કંઈક થયેલું છે. દર કે એવું જ કંઈક સારી રીતે થાય લઈ ચક્રો નથી...”

એની સીપાનેટ છુટાઈ ગઈ તો એનાથી અને દમ માર્યો પણ એને ખાંસી વડી. સીપાનેટ ફરી દીધા અને પચવી છુટાવી દીધાં એણે વિદ્યા સાથે જોઈ.

“રતામાંથી ખસ, હું જીવવા બહી છું !” એવે આંખો પડ-
પડાવતાં ગુસ્સાથી કહ્યું, ડોઢી પાંચી કિતોળી અને નંચે ગયો.

ભ્યારે તેઓ વાતો કરતાં હતાં ત્યારે ખરચી હીસથી વધારવામાં આવી હતી. ચોરશી ગરમ થઈ હતી અને ખાંડોનાં પર વરાળ ઝાડી હતી. એની પાસે બેસીને એનિયેરે પોતાની બાંધ વડે કાચ લૂગી નાખ્યો. એની ગાંબી આખનું ચોપડુ ફેરવું હતું. એવે ભૂંછી લીધું હતું કે હવે એની યુક્તિ વિષમ હતી પણ વિદ્યાર્થી કંઈક એવું હતું જેથી એને યશસી આવતો હશે. એ એની પાસે આવી હતી બિન-ખુલ્લવી, સુંદર, પ્રેમમાં પડેલી—એણે. સરવા દે ! શા યાદે, શા યાદે પોતે હમેશાં દર્શાવો કરે રાખી અને એક યા બીજા વાત સાંપિત કરવા મથ્યો ! અને કામની પાસે નહિ અને વિશ્વાસ ! વિકાસ—પ્રસન્ન ચિત્તન-રાશીના અને એનિયેરેને માદ આલિંગન આપનાના વિચારે જેનું હંસ-ચાકરાવો રેવું હતું અને જેના પામ દોભા પડી ગયા હતા...અને એનિ-યેરવ—પીધેલો કુરાત્તા...એક કાળવાન !...અને એ બધું બાજાર ચાઈ રહેતો ને વિશ્વાસે એની વાતોમાં સમ્રતિ આપી દીધી હોત, એણે કહ્યું હોત, “હા, હું સાચો છું !” તે પોતે આનંદિત થઈને પહાર ભંડ, વિશ્વાને સરખતરે અને ચૂપડીએ લાઈ ભંડ, એને બારી પાસે બેસાત અને પોતે કેન્વાસ તરફ ધસી ભંડ, વિકાસો નાનુક મહેરો, દળેલી આંખો અને તકાશમાં સુઘાઈ ગયેલા મળ, કાંધની મુઠી પર ટેકેલી દડપત્ની... આખી ભિંટડીમાં એ એનાથી વધારે સુદર કહ્યું જ દોરી ન લાકન ! એ કાળવાન !

એણે કપાં કાઢવા માંચ્યાં, એને એકસતા લાગી અને આંસ આંધી ભવ એટલી હદે એણે પોતાની ભંડ યાદે દિલ્લીએ ખુલ્લવી. એણે વિચાર્યું, “કાઈ બાંધ નહિ ! આ કાઈ પહેલો વાર નથી !” વિશ્વાને પોતે ને કાઈ કહ્યું હતું તેના વિચારે એને કમકમાં આપ્યાં. પોતે કામ કરવું ભોંઈ, વાતો નહિ.

કપાં શીડીને એ ઉપલા ડોઢર ઉપર ચડી ગયો અને દિવાલ

તરફ ફરી ગયો. તેમ છતાં ચળકતાં ઓલિયા પર એણે બેચેન બનીને માથું ફેરવવા મચ્યું. રિયર રહેવા તે અસ્થિતિમાન હતો.

સ્ટીમર ટાપુ પાસે પહોંચ્યા આવી ત્યારે સાબ દળી હતી. સ્થસ્તિત હતો, દોઢા, ઝંખિયા, એકલ, કમળા જતો. બોલ કિનારાની અપ્રસ્થિત ખગડાઓમાં વચ્ચેથી માર્ગ કચલી ગયો તેમ તેમ પૂરવાચ જીતરતી ગઈ હવે તેઓ દેવળને એના પછા કુમરો સાથે ભોંઈ સકતાં હતાં. ભેમ ભેમ તેઓ ટાપુની વધુ નજીક આવતાં મચા તેમ તેમ દેવળ [ક્ષિતિ] પર ખસવું ચડ્યું ધડીકમાં જન્મી બાણ, ધડીકમાં કાળી અને એક લાલે તો તે એમની પાછળ હતું.

વિકાસે મહેરો અકક અને સાગી આગ્યું હોય એવો હતો. એનિયેરવ રાત વચ્ચેથી વિભેટી રમડોતો હતો અને નિર્ભજ રીતે આગુ-બાગુ સપાટ ટાપુએ તરફ અને ચામડાંજી તરફ ભેટો. હતો અને આંધિયાએ નાં વહલો ભેલો દેખાતાં ભગ્ય બહાને તરફ કંઈક રસ-પૂર્વક નિહાળતો

બ્યારે ટાપુની ધૂમ જ નજીક આવ્યાં ત્યારે તેમણે એક પવન-ચક્કી મોઈ અને સાથે જ નાનકડાં છાપરાં અને વખારોવાળું, જેનામાં હોય છે એવું, એક પર ભેડ્યું બધું... ખાલી હતું. છત્રવતા કાઈ ભિન્ન વિનાઈ, સમદરશાનની વસ્તુઓ ભેડું. એનિયેરે કુખ્યી રાત કચકચા.

“મારે યાદે ચોખ જમા છે” વિકાસી તરફ યસસાથી ભેટાં એ બજાવ્યો. “સમવર્ણીય ચે જનામાં પડેલી જ, કમ !”

વિકા કાઈ નોલી નહિ એણે મોં પરના કાચો પાછા જેવી લીધા હતા. ભણે કે આ બધું પોતે આગળથી કરેલી ચેજના પ્રમાણે જ જનવું હતું અને ને કંઈ થતું હતું તે અચ્છિત જ હતું.

એ જે ભણ વિના કાઈ ચીજ ટાપુ ઉપર કિતવું નહિ. પુલ્લા લાકાના ધાટ ઉપર કાઈ નહોતું હો, કહી દિવસવું અભવાળું હતું તો જ દામમાં સળગાવેલું ફાનસ રાખીને એક આ જીબી હતી.

“દવે આપણે એ, તુ અને હું, આદ્ય અને ધવ જેવા,” ઝિમિ-
રેવે યાદનાં લીનાં ખપાઈયાં પર પત્ર ચૂસતાં ફરી દાંત તચડ્યા.

વિદ્યાએ ફરીથી ચીન સેવ્ય.

હિનારા ઉપર ફેલાવવાનો કાટ અને બુદ્ધ પહેરેલી ઝાંઝ ઓ દેખાઈ.
હતી છતાં પણ ઝાંઝે સ્વાતંત્ર્ય રિશત રહે.”

“ખસ, તમે બનને જ ?” એક ભણ્ણ પરથી બીજા પર નબર
ફેરવતી અને ઝડપથી આવતી એ ઓઝે જ્ઞાનદંથી મોટા અવાજે
પૂછ્યું. એ ન્હારે નજીક આવી ત્યારે એણે વિદ્યાના કાપમાંથી સુટકેસ
સહ લીધી અને વાટો કરવા માંડી — જણે કે તેઓ લાંબા સમયથી રાહ
જોવાવાળીને આવેલાં બહેમનો દોષ તેવી રીતે.

“સહાયતા માટે આભાર,” એણે કિનારા ચઢતાં ચાલતાં મિત્ર-
તાભાંથી અવાજે રહ્યું.

“હું એવા વિચારમાં જ હતી કે આ વર્ષે તો કાઈ બીજુ નહિ
આવે, મોસમ તો પૂરી થઈ કિયાળા માટે બેઠ કરવાનો સમય છે,
અને હવે તો તમે આવી પહોંચ્યા છો, હું તમને આભારી હોટેલમાં
લઈ જઈશ.”

“હોટેલ ?” ઝિમિરેવે અસમત અનાબધી પૂછ્યું

એ દસી પડી

“બધા એમ જ રહે છે, બધાને આશ્ચર્ય થાય છે એ કે બહોં
આવે અને એક વર્ષ કરતાં વધારે સમય થયો છે. માદી સાથે મારો
શુદ્ધ પુરુષ હતો પણ એ મરી ગયો. દવે હું એકલી છું. હોટેલ છે—પ્રવા-
સીકા, કસાકારો અને એવાં માણસો માટે. ઉનાળામાં તો મોટી સંખ્યામાં
તેઓ આવે છે, રહે છે અને વિત્રો દારે છે.

હોટેલમાં પડવાની મુશીબતના વિચારે ઝિમિરેવે નિસાસો મૂક્યો
અને ચેતાના નહેરોને ઠીકાકા રહ્યો જો તો શેષતો હતો એક ખૂંપડી-
નાનકું પેત-શુદ્ધ, જેમાં મારેલી વાસ આવતી હોય, ન્હાં એક માંડવો
હોય અને ઉપર એકાદ માણિયું હોય.

પણ હોટેલ આકર્ષક નીકળી. સ્વેપાળાં એક મોટો સ્તંભ હતો,

તણ સુનખપોટો હતો—બધા જ ખાલી, અને જૂની રહિયત દમે કાત-
રેલા અને રંગેલા પાળાયા ચાંકલા પર ટેકવેલી છતવાળો એક જાડુ જ
વિવિધ ખંડ હતો, જેમાં અણુ મોટી આધુનિક ખારીઓ બોલતળિયાને
આડી હતી, કાચના કસરામાં હોય એવી. દરેક સુનખપંડમાં જળી
દેખાય એવા પુરવા પહોંચે હતા અને ઉપરના ખરખર્યા લાકડાના
ટેન્કો હતા.

ઝિમિરેવે અને વિદ્યાએ સ્થલ સાથેના અને દક્ષિણમાં ખારીવાળો
કમરો પસંદ રહ્યો પાણીના રંગોનાં આલેખોનો અદાવીને લક્ષ્યમાં લતા.
ઝિમિરેવે એ તંદુ નેણ અને હોઠ ખરડ્યો, મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓએ દેવળ
કે પવનચક્કીનાં કંદારાં એ બધાં આલેખોનાં હતાં.

સાલકણ બાઈ ચારેય, ઝાંઝિમ, ઝાંઝિકાના મલેક જીચકાતે
આવ-જાય રૂમાં ફરતો હતો, અને એ બધાંની સાથે સ્વચ્છ લીનનની
વાસ આવતી હતી.

“હું, દવે તમે રહી શકો છો.” એ બોલી, પૂછ્યે થતી. “હું
એકલી એકલી તો કંટાળી ભઈ છું ઉનાળામાં સચ્છ ચિત્રકારો સાથે
મળ આવે છે. પણ અત્યારે તો ભાગ્યે જ કાઈ બીજો આવે બહોં
આ ટાણુ ઉપર હશે.”

“એકાકીની અપાર શી વ્યવસ્થા કરવાની ?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

“એકાદ, તમે જુએ નહીં મરે.” જતાં જતાં નીચેથી મોટા સારે
આનંદથી એ બોલ્યો. “ટાણુના બીજા છે એક ચામ છે. તમને ત્યાંથી
દુધ અને બીજી ચીજવસ્તુઓ મળી શકશે. અથવા તો પોમ ટાણુ ઉપર
કુશન છે. તમે ત્યાં બેઠ હાલ જઈ શકો. તમે લેનિનગ્રાદથી આવો
છો ?”

“ના મેસ્કોપી.” વિદ્યા બોલ્યો.

“સરક. અમને તો લેનિનગ્રાદનો રહેવાસીઓ મળે. માદી પાસે
પણ સાકામના કુકમ અને જળતણુ છે. એ લોકો મર્યા ઉનાળામાં

દેવળ સમ્પાવતા હતા અને ઘણી બંધી સામગ્રી પડા રહી હતી. ચારી પાસે દેવળની ચારીઓ છે બપોરે તબક્કે જવું કોઈ તબક્કે પતે રહેશે, હું કુવાની આપીશ."

માલકજી ચાલી અર્ધ અને વિઠા, સુખી અને ચાંદી, એની પધારીમાં પાંચો વેરીને પડી

"સામા ખર્ચું એ તો જરૂરિયાત કરનાં વધારે સારા હોવા જેવું છે." વિઠા બોલી, "સાચે જ, એ તો તારી તબક્કા છે, મારા વંદાલા આમ તને રીકા બદલા બાંધે ને!"

એરિયેવે પુરાઈ દર્યાવના રિયતનો દોંભ કર્યો, કોઈ વરગતો, અને બહાર ગયો, એણે શનિયી દેવળની આજુનાજુના કચ્છતાનમાં ચાલવા માંડ્યું. અંધારું થતું હતું, અને એ જેમ જેમ દેવળ તરફ પૂર્વમાંથી જતા ગયો તેમ તેમ દેવળ એની કાબજીઓ સાથે એળ પુગરોટની વચ્ચેની વિદાળ જગ્યાઓથી ભળ્યું અને પંડાલપના પુરકા કોમર સાથે એની કુપર અંતુરું રાત્રી ને પછીએ એકબીજાને બે કિલકિલ રમણેથી ચાપસાનના એકવિધ અવાજોથી બિલાવતાં હતાં; અને ત્યાં ધારૂની તોજા શાદીની ઠંડીની તીવ્રવાસ આવળી.

"જનતો આ છે." દેવળની પહેલી પસાર થતા એરિયેવે વિચાર્યું અને એ સરોવર પાસે જાઓ. થાદ કુધી એ ગયો અને પશ્ચિમ તરફ જોતા વડાવળના એક આડા ચાંચલા પર બેઠો. તે એક વાર દૂર એક બીજો ટાપુ હતો, સપાટ અને વિદોના ચોડાક છેડાઓ સિવાય વેરાન. એની પછી એક બીજો ટાપુ હતો અને ત્યાં એક ચામ દેખાતું હતું. એક એકાદની દોઢો ત્રણેની પાછળ બચ્ચો રહ્યો હતો. એ તરફ ચાંચ તીજા અવાજ સાથે એક બેઠા ચાલુ થઈ, દૂર ચાલી અર્ધ અને વિલીન થઈ અર્ધ.

એરિયેવેને એકલા ઘાગી પણ એ એકલતાને, શંદીની તાજગી દર્શાવતી પાણીની વાસને, સહી દેતો સોમરોટ પીનો બેસી રહ્યો. એ પોતાને વિશે, પોતાનાં વિશે, વિચારતો બેઠો એ વિચારતો હતો

કે પોતે મુક્તિલાભ છે, ચહાન કલાકાર છે, અને જગતના છેડે એકલો છે, બપોરે ચોટોની ગોદમાં રૂટીટમાં રહેતા જગતજનતા વિવેચકો આ કુણે રેલ્વેમાં એકરીઓ સાથે બેસીને આંડી પીતાં હશે, શેકેલી મૂર્ધા-ખાતા હશે, નેપથનથી એમના ચીપ્પા હોડ લૂંટતા હશે અને બાત-બાતના મુદ્દર અને બારેબાર ચળેલા ઉચ્ચારતા હશે; અને તેઓ ને બોલે છે તે તો ગુદાળાં છે, કારણ કે તેઓ જેની વસ્તુઓ વિશે નથી વિચારતા પણ વિચાર છે માન એકરીઓને પધારીમાં સાથે દેવા અંગ્રે. સ્વપરમાં તેઓ કોઈ પીછે-અંગ્રે પર ખરામ અસર બાંધે એકલા મારે, ટીપાં લેશે એમની હલની હાલતને માટે. પોતાને વિશે તેઓ લેશે લખશે અને ફરીથી ગુદાળાં ઉચ્ચારશે કારણ કે પોતે ને કષ્ટ છે તેમાં તે એમની એક માનતા નથી, પણ એમાંથી રહતું અંગ્રે તેઓ ને વિચાર કરે છે. એમને એક પણ અંધકારમાં નજર નાખીને નિર્જન ટાપુના ભીના કિનારા પર એકલતા બેઠો નથી અને સર્જકનાની ક્ષિતિ માટે તેવાર થયો નથી.

આ વિચારો સમગ્રીન પણ હતા અને સુખાદર પણ હતા. એ વિચારોમાં એક કુ:સહ તીવ્ર મીઠાસ હતી આવા વિચારો કરવાનું એને થમતું હતું અને એથી એ વારંવાર એવું વિચારતો હતો.

એક રમ્મિ એવું મન એક સ્થાવરિ ગૂંચવા માંડ્યું: 'દે કપીન એક રમ્મિ' માંનું દુકા રમ્મિનું એક મન એની સ્થિતિમાંથી જાણે આ ભૂતાવળ સંગ્રોત એણે આતરના કોઈક કોગામીથી ક્ષેરિતિ અને જાણતી વખતે સરાવલી સાથે સંકલ્પ, સમીપના વિષ દી કુલ્લકાળા વિચારો એને ચકરાવી રાતા હતા કારણ કે એ મનુષ્યોત હતું.

પછી એકએક અને તીવ્રનાપૂર્વક, કુ:ખની અણી છંદ, હવા માટેની કંખનાની પેઠે, એને વંદાની અંધેરી કંખના થતું આવી— એકલતી વંદા નહો, જ્વાલમાની વંદા નહો, પણ મારાં ચાનાં પાંદડાંની. એકએક એના બાળપણથી એક સ્થિતિ એનો તરફ માસી આવી.

એ સ્પર્તિ હતી નહા માટેના દુર્ધિયા કાચના વાસણની, જેની ઉપર સ્પર્તિમાં બરાબ નબ એવું શુભિશ્વર દેહેલું હતું. એના સાથે જ રાતા હાપરાવાળા મકનમાં રહેવાનું એવું સ્પર્ન, એની માન્યારે દીકમ્બ ઉપાસતી અને ન્હાની પાંદડી નાખતી ત્યારે થતો સૂકો અધાન, અને વાદળિયુ અર્ધપારદર્શક મહાનું વાસણ ન્યારે અધકારથી બારાઇ જતું ત્યારે આવતી રહે—આ બધું માફ આશુ.

આ બપોલો એકાએક એની માનો, એના પોતાના પ્રયેના પ્રેમની, પોતાને માટે અને પોતાનાના એલે યુગરેલી નિદ્રાની એને યાદ આવી અને પોતે એ અવર્જનીય આનંદ અને સ્મિતથી ક્રમે અતંત અને શુરસદાર બની જતો ! એ ભાગ્યે જ માની શક્યો કે તે કહી જાયો હશે !

મનમાં રહી શયેલા કુખ સાથે એલે વિચારું કે પોતે અનૈક વખત કેવો જગતો અને કઠોર બની જતો, માતા પ્રત્યે કયો લાગણી-વિકીન બની જતો, કેવા વિલસ કલોમાં જાણપણની, વહી શયેલા દુરના શૂનકાળની, વાતો માતાના મુખેથી સાંભળવાની એને કચ્છા થઈ આવતી. બાળ્યસહજ સ્વાધૃતિથી પોતે માતાના અસખિત પ્રેમનું મધ્ય આંધી શક્યો નહોતો. એ એવો તો પ્રેમ હતો કે જે પ્રેમ આ નિદ્રાનીમાં પ્રાપ્તિ પણ પાસેથી ચલ્યો નહોતો.

અને આ બધું યાદ કરતાં એને એકાએક પોતાની ભત પ્રત્યે સંકાંતી લાગણી જન્મી. એને લાગ્યું કે કદાચ વિવેચકો સાચા હોય અને પોતે ખોટા પણ હોય ! કરવું એકાએક એવું કામ પોતે કરતો નહોતો એવું એને લાગ્યું એલે વિચારું કે એના આખા અનમાં કાલંક પાળતો વિચાર — ઉચ્ચતમ અર્થમાં વિચાર—પૂરે છે એલે ધણેવે વખત, પોતે સત્યાશાળા હોવાથી, માત્ર પોતાની શક્તિ અને નિદ્રાની વાદ કરતાં બધીજ વસ્તુઓ તરફ અવલ નિર્વલતાથી ભ્રમુ છે — અને તે અવનના આ સમયે ! પોતાના વિવાર્થાશ્રયથી માંડીને આજ સુધી ચિનકારો, કલાવિદો અને ચિત્ર, રમ, ડિઝાઈન વગેરે બાબત પોતાનો

મત નહિ સ્વીકારનારો સાથે કરેલી દલીલો એલે નિરૂપાય યુરસાથી માદ કરી એ બધાને પોતે કેમ સમત ન બનાવી શક્યો, એમની દલીલોને વેસવેરે કેમ ન કરી શક્યો, પોતાનું મુક્તિદાતાનું કર્તવ્ય કેમ સાબિત ન કરી શક્યો એવું કારણ એ હતું કે વિચારની પ્રેરણાની એનામાં ખોટ હતી એવું એને લાગ્યું વિચાર વિના પરાંખરકેમ થવાય ?

એથી એ ભાંયા વખત સુધી બેસી રહ્યો વિકા પરમાથી બહાર આવી, કિનારા તરફ એ લાકર્ષનાં પાટિયા ઉપરથી ચાલી આવી, પોતાની આજુબાજુ ભેટી બેસી અને ધીમા ભવાજે એલે એરિયેલેને બોલાવ્યો. એલે અવાજ સંભલ્યો, પણ ન તો હાલ્યો કે ન બોલ્યો. અને છતાં એ એને યાદનો હતો. વિદાના વિચારે એવું હૃદય ધકકવા લાગ્યું. જન્મે ભણ્યા આક્રમ અને ધ્રિવ જેવાં તારાઓ અને પાણી સાથે અધારા નિર્જન ટાપુ પર એકલા .. અને વિકા પોતાની પાસે આવી હતી તેલ કહું કારણ નહોતુ એમ નહોતુ, અને પેલી હોટેલના કમ-રામાં બનારે પોતે બેઠાન બનવા સુધી હાથ પાંધો હતો અને એને એકાએક છોડીને ચાલ્યો મથો હતો ત્યારે એને કેટલું બધું કુખ થયું હતો !

કુખી બનાવે એવુ તંત્ર અડલાણુ, જગત સાથેની અકમતા, એના પર આવી પડી હતી અને એને કોઈની ચે અને કશાની ચે ભંદર નહોતી. એને યાદ આવ્યું કે જંગમી પ્રાણીઓ ન્યારે મોઢાં પડી ભમ છે ત્યારે કપાંક ચાલ્યાં ભમ છે અને જંગમના કોઈક કાર સથે કોઈક વનપતિલો સાગ્ય થવા કે આખરે મરી જવા માટે સંતાઈ ભમ છે. વરસાદ જતો નહોતો અને નક્કુ ઠંડી હતી એથી પોતાને સ્વેદર અને છુટ પહેલાં પડનાં હતાં એવું એને કુખ થયું. જે ઉનાળો હોત તો તો કેટલું સરસ !—આ કે આવા બીજા ટાપુના કોઈક ખૂલે, જ્યાં ખડકો હોય, તેની હોય, નિર્મળ પાણી હોય અને કશાનો વિચાર કર્યા વિના આંખે દિવસ પડી રહેવાનું હોય ; ચાલવાનું હોય તો ! પણ ઉધામ પડે, માછલીઓ પકડવાની અને સ્પર્શિતો ભેવાના !

એને જાન થયું કે એ ચોટ ચોતાનાથી જ, ચોતાના વિચારથી, ઉપરા ઉપરી યંદાઓથી અને દાર પીવાથી થશે. જ કુન્ધા હતો એટલું જ નહિ પણ મારી હતો.

“દરિયા માંગે” દક્ષિણમાં કચ્છ જવાની મળ પડે...’ ઘર માટેની જેમ્સનીથી એણે વિચાર્યું અને જોમો થયો. ધકકો છોડીને અને સોવર તરફ પીઠ ફરી ફરી પાછો એ પેલા કાન્ય દેવજની અને જોમી પાછળની નાની હોટેલની સમુપ આવી જોમો. હોટેલની બારીઓ અંજાઈનાં થતી હતી ન્યારે દેવળમાં કચ્છ કે હવું, તાણુ મારેલું હવું અને એ વિચિત્ર લાગતું હતું: છતાં દેવળમાં કચ્છ કે નિપુણતાથી બરેલું અને અત્યાશચક્ર હવું, જે ઇતિહાસના, આનંદની અહાનતાના, શાંતિ અને એકતાના વિચારો જન્મતાવડું.

“સેમ-ચોગોરડા !” ટાણુ અને દેવળનું નામ એને યાદ આવ્યું. “સેમ-ચોગોરડા” એ પર તરફ ગયો, અધારમાં ભેટો પચરિયાં પર જોમો રહી અને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કે આ પૃથ્વી, પાણી અને સોડિયમ ખડું જીવન આપેલી બધી સદીઓથી ચોતાના વિતા થા મારે ક્યાય દશે. પણ આજુબાજુના પાણીના કાંખા વળગાટ અને વાળાંચિ વચ્ચે પડેલી નિરાશામાંથી દેખાતા—વળગતા આશાથી દુઃખાઓ સિવાય એને કશું જણાયું નહિ અને એથી એ અંદર ગયો.

ધાસતેલના દીવાથી કમરો ઉગ્મસ મારતો હતો રત્ન સળગતો હતો અને યકેવા બટાટાની વાસ આવતી હતી. વિશા ઉત્તમમાં હતી અને કામમાં ગદ્યાર્થ ગઈ હતી આખી જગતમાં મૈત્રીની ક્યંત હવા ફેલાઈ ગઈ હતી, એમાંની દરેક દરેક મીઠ—જેને લટકાવેલાં કે પચારીમાં પહેળાં કરી નાપેલાં બ્લાઉઝ અને બીજાં ચોપાં, પચારીની પાસેના ટેબલ પર પડેલાં કાગળો, પાવડર—કુવાન સ્ત્રીની હાનરીની માડી ખાતી હતી અને અતરની વાસ પ્રસારતી હતી.

“ક્યાં હતો ઘર ?” આંખની બમર હવાવાળાં વિશાએ પૂછ્યું. “મેં ફેટલી તપાસ કરી !”

એનિથેવ કાંઈ પણ જોયા વિના હાથમૂકો થીવા રસોડામાં ગાથો ગયો ત્યાં એણે ચોતાને યથેલો ખીલ અરીસામાં જોઈને તપાસી ભેગો, દાઢી કરવાનું માંડી વાળ્યું અને ચોશરેન્ડ પર આનંદ—પૂર્વક વસ્તુઓ ખખડાવતાં ખખડાવતાં રહેો થાયું, મરમ ખરબચડા દુવાલથી લૂછ્યું, પાછો આવ્યો, પચારીમાં પાચો, હેડબોક્સ પર ખેડ ટેકલા, નરાબર લગાવ્યું અને સિગારેટ ચોતાની,

“આવ અને ખાવા ભેસી જા.” વિશાએ કહ્યું.

એણે મૂગામૂગા ખાંડ ચોતાની આજુબાજુના વાતાવરણથી વિશા પુસ હતી પણ એક જ ધુરંદરી હતી અને તે એનિથેવ, રત્ન પર ફેટલી ખખડતી હતી અને સિસોડી વગાડતી હતી.

“ફેટલી રમ લીધી છે તું ?” એનિથેવે અસંબલ રીઠે પૂછ્યું.

“દસ દિવસ” વિશાએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો “કેમ ?”

“અમરવં જ.”

“તજ દિવસ ગયા.” એનિથેવે વિચાર્યું.

ફરી પાછું લાંબું સોન છવાયું. એણે ન્યારે રુદા પીધી ત્યારે સ્વાતો સમય થઈ ગયો હતો. વિશા કરમથી ગરમ ઘર્ષ જોડી અને નિરાશાથી એણે એનિથેવ તરફ ભેડ્યું એનિથેવે નજર ફેરવી લીધી, નાપ્રથી દર્શાવી અને જોમો ઘર્ષ ગયો સિગારેટ ચોતાની અને બારી તરફ ગાથો ગયો અને પણ કરમનો અનુભવ થતો હતો પણ એનો એને આનંદ હતો કે વિશા તે જોઈ શકતી નહોતી. પાછળ વત્તોના સરસર જવાજ થતો હતો આખરે વિશા આ સહન કરી શકે નહીં અને દયામણે અવાજે હતું.

“દાવો છુઆવી નાખ.”

વિશા તરફ ભેગા વિના એનિથેવે રીવાતે છુઆવી નાખ્યો, કપડાં કાઢ્યાં, પચારીમાં પડ્યો અને દિવાલ તરફ ફરી ગયો. ‘પ્રયત્ન કર અને બારી પાસે આવડ’ એણે વિચાર્યું. પણ વિશા ન આવ્યો. એ

એટલી તો દંડી થઈ ને પડી હતી કે એનો શ્વાસોચ્વાસ પણ પોતે સહિમી શકતો નહોતો.

વીસેક મિનિટ માસી અર્ધ જન્યેમથી કાઠ લીધું નહોતું. અને જનને જબૂં એ અવળા દના કમસાઈ અધકાર હતો અને બારી અદારસુ આકાર કાળું હતું. પવન બગ્યો અને દિવાલો સાથે અદ-શાવા લાગ્યો. એકાએક ચોરીક સજ્જ પરતો બારીનો પરદો પ્રકાશિત થઈ ઊઠ્યો. ક્રિતિયેવને પહેલાં તે એમ લાગ્યું કે ત્યાંથી ચોરીક હલેલો. પછી વાળળના ગરગરાટનો ધીમેા અવાજ સંભળાયો.

“વાવાએક છે.” પથારીમાં બેઠા બેઠા અંધારી બારી સામે ભોત વિશ્વા ધોડીથી બોલ્યો. “કાશ્વું તોકાન.”

બીજા ચમકાર અને અર્ધન પછી પવન પડી ગયો અને ભોરદાર વરસાદ વરસ્યો શરૂ થઈ ગયો. ચેર્નપાઇપમાં પાણી બોલવા લાગ્યું.

“વરસાદ પડે છે.” વિશ્વા બોલી “વરસાદ પડે એ તો અને અને છે. વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે વિચાસુ અને ખૂન ગયો.”

“તું યુગી નહિ રહી શકે, ખરું ?” ક્રિતિયેવે સિમોરેટ વેનાયી અને આંખો ઓળા. એની આંખો થયસતી હતી.

“પૂ જાણે છે—કુ જતી રહેવાની છું” વિશ્વા બોલ્યો ક્રિતિયેવને લાગ્યું કે વિશ્વા એને ચિત્કારે છે. “પહેલી જ નોટમાં હું” આઈ. પૂ. પૂ. આઈ. કારી છે. હલતા બે દિવસથી કું વિચારતી જ રહી છું—પૂ થું જે, તને થયું છે શું ? હવે ખબર પડી કે પૂ સ્વાર્થા છે. વાતો કરે છે કોઈક વિશે પણ અર્ધ જ પૂ તારી જાત વિશે જ વિચારે છે અને બીજા કાઠ વિશે નહિ... તારે કાઠની જરૂર નથી. અસહ્ય એ તો ! મને તે આમ ત્યજી આપું શા માટે ? આજુ પૂ તારી પીઠ સાગડવા અને લાઇ હા કરવા માટે. વાડુ, હવે કાઈ બીજા સિકારની શોધમાં રહેને. મારા પિતા મિત્રાર છે એવું મુઠાણું એલીને વિલાલાખાના વાનગી મેં રેના પીઠા પકડ્યો એનો વિચાર કરતાં અને કસમ આવે છે...”

એ મુચકે મુચકે રહી-પડી

“બંધ કર, યૂરખ !” અર્ધ પતી ગઈ છે બાણીને ક્રિતિયેવે કુખથી કહ્યું : “અને આવીથી માલી બા નેટલો જવદી જઈશ એટલું સારુ છે.”

એ બોલો ચલો અને પથારી પાસેના ટેબલ પર હાથ ટેકીને બારી પાસે બેઠો હતુ વરસાદ પડતો હતો અને બહાર જગત ઉપર કશું મોહું-કે છું, હવેતલવું પડયું હતું, એની સામે એણે ક્યાંવા વખત કુધી ભેલા રહ્યું. પછી એણે અપરુ કે એ તો ખાઓચિયું હતું. એને રહું હતું. આંખો મસળવી હતી અને બાંધથી લૂંટવી હતી—બાળક હતો અને રહતો હતો તેવી રીતે જશુ પોતે રહી શકતો હતો એ વાતને તો હવે તરો થઈ ગયા

વિશ્વાએ પોતાનું માથું એકિકામાં ફાડી ઊંધું હતું અને કસમાં ખાતી શાસોન્થાસ શાળને પડી હતી. ક્રિતિયેવ ચાંત બેઠો હતો, દીવા-છળીઆ તોડતો અને સિમોરેટના હેઠાએ એક-ટ્રેમાં મસળતો, પહેલાં તો કુખ અને તિરસ્કાર સાથે એને લાગ્યું કે પોતે મોઠો અને કુંડો થઈ ગયો છે પણ હવે આ જતી ગઈ ત્યારે પોતે એનાથી બચી આવ્યો, એકલ, નછળી બાજતોથી ઉઠાસીને, બધાબને માટે ફિલ્કીર, ચાનનૂચના કુખ અવશેષને કાન-વે ચાંત અને કુંખી. અને છતાં વ એનામાં જોડે જોડે સહેલું સર્વ કાઈકાઈના રહ્યું હતું, બધાંયું હતું. આચાત પામ્યું હતું અને પોતે ચાંત રહી શકે તેમ નહોતો, પોતાનું નિર્મલ દાસ્ય હવે હતી શકે એમ નહોતો કે પોતાના નાપુસાંભર્થ “હિદ” સાથે વસુએમર્થથી બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતો એને કાઈકિ કહેવાનું હતું

પણ એ કાઈ જ નોલ્યો નહિ, માત્ર વિધાયું, જે કે વાસ્તવમાં તો એ કસા પણ વિશે વિચારતો નહોતો કાંત રહીને બારી બહાર અધા-રાઈ દલમલતા પાણીના ખાઓચિયા તરફ એ બેઠેલ રહ્યો. એના માયામાં સ્કાન્કિ ગુજતી હતી, અકૃત કાઠતો હતો, જાણે કે એ બિમાર હતેક

અને સરિર્મ તાવ હતો. એણે પોતાની સામે ગેદરીના ખડમાં મૂકા મૂકા પસાર થતા માનનીએનું એક અનત સરસ સ્નેહ-એસના ચહેરા પર અરપજ, અક્ષર અને દુઃખપૂર્ણ બાવો હતો. “જા માટે દુઃખપૂર્ણ ?” —આ વિચારે એને પકડી લીધો હતો; “તમે તેમ, માદા મળજ્યાં આ પોટી રીતે ધૂસી ગયું છે.” પણ એકાએક એ એનાથી દૂર ગયો અને હિમત વચ્ચે એને ને એને હુસ્સતમ જણાઈ એને વિશે વિચારવા લાગ્યો.

એ વિચારતો હતો કે તમે તે થામ, પોતે તો ને કરવાનું છે તે કરશે જ. ટોણ પોતાને શેકી મેકે તેમ નથી અને આખરે તો એ જ એને પ્રતિષ્ઠા અપાવનારું નીવડશે.

એ કોનો કયો અને કપાં જલ્દયા વિના જ લખણ પત્ની રૂબી મયેલી નસો; સાથે મધ્ય સુધી ગયો. ત્યાં ઊભો રહ્યો અને કોણે કયો. કંઈક કારણસર એનું મ્હોં મીઠી લાળળી બરાઈ ગયું હતું. એનાથી એણે મ્હોં બરાવા દીધું ને ધૂસરે શાખું એના મળામાં એક મળેશે એને ગૂંજાવતો અદકપો હતો.

“ખંડું પતી મયુ ?” એ ધીરથી ખખડ્યો. “મરવા દે. ખંડું પતી મયુ.” બીજે આંખે દિવસ એમિયેવ લિવાલ તરફ મ્હોં કરીને પથા રીમાં પડી રહ્યો એ કોથી ગયો, નજરો અને એણે કમરામાં તેમ જ મકાનની બાજુનારુ ફરતી વિશ્વનાં પગલાં સંકળનાં વિશ્વને એને જલવા માટે બોલાવ્યો પણ એ ગુસ્સામાં દંત ફેંચતીને આંખો ખોલ્યા વિના કોનામાં હોમ તેમ ફરીથી કાંઈ આવી મર્મ ત્યાં સુધી પડી રહ્યો.

સંજનના સમયે એનું કરીર ફુખડું હતું અને ગરમી એને કોબા થવાની ફરજ પડી. વિકા બદાર તરફ હતો; એમિયેવ સાલકથુને શોધવા નીકળ્યો.

“મને બોટની ચાવી આપશે ?” એમિયેવે માલણી કરી. “મારે થોડીક સિયારેટ ખરીદવા દુકાને જવું છે.”

માથકણે એને ચાવી આપી, હલેસા કયા છે તે કહ્યું અને હાઈ દિશામાં હંકારવું તે બતાવ્યું.

પવન સામી દિવાનો હતો, હલેસાં બારે અને વિચિત્ર હતો, અને બોટ વજનદાર હતી, એ કે દેખાવે સુંદર હતી. બીજા ટાપુ પર પહેલ્યો ત્યારે એમિયેવના દામ પર ફેરવા જઈયા હતા.

એણે સિયારેટો, થોડાની બાટલી, થોડાક નારતો ખરીદ્યા અને નારિયવાની જગા તરફ પાછો ફર્યો.

કિનારાના કાંવ-મટેશને એ વટાવતો હતો ત્યાં એક બેઠા ધાટનો વળેલા પથ્થરો, માથે સિયણુ ટોપી પહેરેલો અને રાતા રંગના ચહેરાવાળો માછીમાર એની પાસે આવી પહેલ્યો.

“દેવો “નજીક આવતાં અને નજર મારતાં માછીમાર બોમ્બો. “કલાકાર એ તમે ? સેન-યોગિસ્ટથી ?”

એની પાસે છાપેના કાચળમાં એ ખડક હતો ને એણે બન્ને હાથમાં લાળણપૂર્વક પકડી શખ્યાં હતો અને એના બાજુના ખિસ્સામાં થોડાકની જે બાટલી ફાંસેલી હતી.

“વરાળ-સ્નાન પછી આવે અમારે ઉબણી છે.” ટોણ જૂના-મિત્રને મહેતા હોય એમ એણે આનંદથી સમાચાર કહેવા માર્યા. “રસ્તા માટે એમ લઈ લઈશું ?”

માછીમાર લાકડાનો કંડો ટેકોને બોટમાં ફેલો. બોટમાં દેખાઈ આવે એનું ચળકતા લોધા રંગે રમલી પેદિવાળું મશીન હતું. એણે માર બાટલીઓ કાઢી (જે એના પામખર્માંનાં ખિસ્સામાંથી) અને એમાંથી ત્રણને સલાળપૂર્વક બોટના આગલા ભાગમાં પાથરેલી તાડપત્રી ઉપર મૂકી. ત્રીજી એણે તરત જ ફેડો અને ખાલી ખાલો શોધ્યા. સરોવરમાં ધરતે એમિયેવને ખાલો ભરી આપ્યો. એમિયેવ એ પી ગયો અને પિરકોટ ચાવવા લાગ્યો. માછીમારે એક બાટલી પોતાના માટે ફેડી અને કિનારા પર ફરી ગયો.

“તમારી ઝોળખાંચુ ચઈ તેથી આનંદ થયો,” એ હરખાવો બોલ્યો. “પણ વખતથી છા બદીયાં?”

“ચઈ કાલથી જ આવ્યો છું.” એણેવે એને જાણી શરીને માગી લેતા હોય એ રીતે બોલો કહ્યું.

“દેવળનાં ચિત્રો કયો છો?” એણે અખિ પટપટાવી “જે જરૂરે તે.”

“તમારે ત્યાં આવ્યું બોઈએ અને આશરી ટાળીને મળ્યું બોઈએ.” એણેવેવની તરફ મક્કી આવીને માછીમારે વોદા થયો. “તમારી સાથે જી છે? આશરી પાસે સ્ત્રીઓ છે.” એણે હાથ પસાળી, “આવી! સમજ્યાં તમારે તો થયું બધું ચતિરાવાનું હતું, નહિ?”

એણે સર કરેલી બાટલી લેવા એ બોટ તરફ ચલ્યો અને એણેવેવને ફરી વાર પીણું ફેડી આપ્યું.

“આને ખતમ કરી દાઉં, બહુ!”

“શારી પાસે પણ છે.” એણેવે બાટલી કાઢતાં કહ્યું.

“તમે આખરે ત્યાં આવશો ત્યારે તમારો વોદા પીશું,” માછી-માર બોલ્યો.

“બહુ દૂર નથી; તમારે ક્યારે આવ્યું છે તે જાણવો. એલે અમે તમને આશરી મોટર-બોટમાં લઈ જઈશું. અમને કલાકારો અને છે તેમજા બહુ રસુલ હોય છે. થોડા વખત પહેલાં અમને સેનિનગ્રાન્ડા એક પ્રેસિડર મળ્યા હતા. એમણે કહ્યું હતું કે “શારી બિંદીમાં તે તમારા જેવા લીધો જોવા નથી!” માછીમાર ખટખટાટ હતી પડશે અને તમને માછલીના ચૂપ આપીશું—ગાનીવાડ માછલી, જાણો છો? ન્યારે છોકરીઓ ટોળે વળીને રહે છે ત્યારે તો સમત આખી ચાત ચાલે છે. તમને એ મગશે. મળતો આનંદ છે એ તો.”

“તમે ક્યાં માછલીઓ પકડો છો?” એણેવે રિમત કરતાં પૂછ્યું.

“કિંકમ ટાપુની રેણે પાટ પણ ચિંતા નહીં. અમે તમને લઈ જઈશું, અને જો તમને તમારી જાતે આવવાનું મન થાય તો સ્ટીપનની ટોળાં વિશે પૂછજો—એ હું છું. સ્ટીપન, સમજ્યાં? ખડક-માળા પટારીને તમે બહાર નીકળો કે ગાળી તરફ વળજો; હીવાદારી પસાર કરશો એટલે ટાપુ દેખાશે એ ગુમાવ્યું તમને નહિ પાલવે.”

“હું જરૂર આવશીશ.” એણેવે પુનઃ ચઈને કહ્યું.

“એ જ બંધાવર છે. તમે આવો જ. મારા માટે તમને માન છે, બહુ! તમે મને માવ્યો મનોને વતો છો. ખરી વાતને! બધાં જોવા જ છે ત્યાં...તો આ નકકી જસ એજ. હાલ પૂરતી અસલિયા. મારે જલ્દી જવું છે, છોકરાઓ ગાઢ છુએ છે.” એ બોટમાં ફરી પડ્યો, વહાવી, આચળ થયેલી અને એ જિનન ચાલુ ક્યું. બોટનો ઝીંજો ચકતો અવાજ આવ્યો. સુમન પકડીને જોડા પાણીમાં માછી-મારે બોટને વાળી, હંકારી, અને બોટ એની પાછળના પાણીમાં સફેદ ફીણનો વળાંક ચૂકવી ચઈ

બન પ્રત્યે હસીને એણેવેવ પોતાની બોટમાં આવ્યો અને ધર તરફ ફર્યો, એ હવે સ્થાપિતને બોલતા બોલે. હતો આકાશના રંગે તથા સરોવરને નિરખવાને માટે થોડી થોડી વારે એને હલેલાં મારવાનું અટકાવી દેવું પડ્યું અને આરામ લેવા પડ્યો હતો. સેન-રોજિસના ખરેખરે રસ્તે એક નાનકડો ટાપુ હતો, ન્યારે એણેવેવે એ ટાપુની આજુબાજુ મક્કર લગાવ્યું ત્યારે પવન પડી ગયો હતો અને પાણી શાંત અને ભારે બની ચુક હતું—દાણેલા સોના જેવું

સંપૂર્ણ નીરસા અને શાંતિમાં એણેવેવે હલેલાં મારી રહ્યો હતો અને દેશને જોવા માટે ચક્કર લાવતો હતો વરસાદી વાદળ-કાળી દીવાલ જેવું, પૂર્વ દિશામાં નીકળી આવ્યું, પશ્ચિમમાંથી સ્વર્ગ પોતાનાં કિરણો મિલેલાં વરસાવી રહ્યો હતો અને એમણે બધું જ પ્રકાશિત કરી દીધું હતું—ચાપુ, દેવળ, પવન ચક્કો, જૂદું ખેતર, વાદળની પડછે એવું દેખાઈ હતું કે એ બધાં જ કાઈ વિશિષ્ટ રીતે અભાગવિક એવા

લાલ રંગથી ચળકતાં હતાં. ભાઈ વાળ ખસવું હતું તે ક્ષિતિભની ફરતી ફિનાર પર વરસાદનાં ફાલેલાં વરસાં લટકતાં હતાં અને મોડું મેર-ધુલખ નનાથી જેવું પ્રકાશવું હતું.

એનિરેવે વધુ અધુકળ રીતે જોડામાં જોડાવાયો, બીજુ પીછું ઘીપુ અને નિરકીટ ચાવતો રેળ તરફ નેતો મેળે. સર્વ આશયતો હતો, વાળ નજીક આવવું હતું, દરિયાં ને કોઈ પહે તેને લંકી રેડુ હતું અને વરસાદ સેમ-ચેચાસ્ટે સુધી પહોંચી ગયો હતો. પાણીના પ્રવાહ સાથે મોટ સરતી હતી.

પણ એનિરેવેની આજુબાજુ તો બધું જ શાંત સ્વરય હતું. પશ્ચિમાં આશમતા સર્વની આજુબાજુ પૂસર શાંતા રંગના પહોળા પટા સાથે આશાસ સળગી રહ્યું હતું.

એનિરેવે રેલવેને નિરખતો મેળે. એવું વિચ કરવાનું એને મન થયું. એ વિચારતો હતો કે એ મન્ય સ્ત્રીઓ નેટલું જ જૂલું નથી પણ અમશ્વિત વર્ણો જૂલું છે, એ પૂખી અને પંથરો નેટલું જૂલું છે. મનમાંથી બીજી કોઈ વસ્તુને એ દૂર કરી શકે તેમ નહોતો. તે હતો આનંદી શાહીમાર, એવું વિચ કરવાનું પણ એને મન થયું.

એ પશ્ચિમ તરફ ફરી ત્યારે સર્વ આશમી ચૂક્યો હતો. આખરે વરસાદ આવ્યો. એણે ડોપી માથે મૂકી અને હલેલાં પકાપાં નોરદાર વરસાદ પણ કોઈક કારણે ઉખાળા અને રમતિયાળ હતો; અને એ જેમ જેમ દંડારતો ગયો તેમ એની આજુબાજુ ચાલકોમાં કીળતી સ્ત્રી.

પૂર કાઢે કિનારે આવનાં એનિરેવે વિચારે નોઈ. વરસાદમાં એ સિધર ઊભી હતી. એના ખભા પર એક પારદર્શક રેખ-કોટ નાખેલો હતો. એણે જોડ નીચરના, તાણુ માલવા, હલેલાં અને ખરીદી બીજી મીઠી વગેરે ભણ દેતા તેમજ ખાલો બાજુથીને ખિરસામાં સરામતા એનિરેવેને નિમા કર્યો.

“નોઈ શકે છે હું.” ધર તરફ ચાલિયી કમ ભલતા એનિરેવે આનંદપૂર્વક વિચાર્યું.

વિશા ધક્કા પર ઊભી રહી ગઈ. એનિરેવ તરફ નોંધા વિના એણે સાન્ન્ય રંગોમાં અને વરસાદમાં સરોવરને નોંધા મરું.

હુમ્મલામાં કમરામાં આવતાં એનિરેવે નોંધુ કે નિશાની વરસાદમાં આજુબાજુ નેકાતી અને સુટકેસ બારણા પાસે પડી હતી. “અહીં” એ જોલેલ્યો અને લામિયા ધર્મને પડાવો હાપરા પર વરસાદ નગારું વગાડતો હતો. વોલસ પીધા પછી શાંત ધરતી એણે આંખો બધ કરી અને એકે ચડ્યો. એ તંત્ર જ ભમી ગયો; હજી આંખાડું થયું ન હતું પણ વરસાદ અટકી ગયો હતો, આશાસ ચોખ્ખું થઈ ગયું હતું અને ઠંડો ઉભસ પાવરવું હતું.

એનિરેવે જસાસ આધુ અને ચાલકલોને શોધવા નીકળ્યો. માલ-કમ્બુ પાસેથી રેલવેની ચાલીઓ લઈને એ કલસતાને આવડતી વાડની અંદર ગયો. કલસતાન ઝોળામું, જૂતા કુમટોની વચ્ચે ચાલોને એણે થંડાલવના ધાવરનાં દાર ખોલ્યાં અને આધાર, સાકાં, અવાજ ફરતાં પત્રિયાં ચડવા લાગ્યાં.

ત્યાં જ ગઈ કમરાની અધાર અને સકા લાકડાની વાલ આવતી હતી અને આધારું હતું પણ જેમ જેમ એ ઊંચે ચડતો ગયો તેમ તેમ પ્રકાસ વધતો ગયો અને દવા સ્વરૂપ થતી ગઈ છેવટે એ પટાલપના થાળા પર પહોંચ્યો. ઉચાર્થના સવેલને કારણે એનું હૃદય થકાકવું હતું અને ધમ ઢીલા પડી ગયા હતા.

નાનકડી બારીમાંથી એ થાળા પર ચડ્યો ત્યારે પહેલાં તો ઊંચા કમરામાંથી એણે માન આશાસ નોંધ્યું, આકાશમાં ચોડાક રસળતાં વાહણાં હતાં, નજીકના મોટા તારાઓ હતા અને ફૂલી ચૂલેલા સૂરનાં ભૂરાં કિન્ચેનો લોહાણમાં ઉભસ હતા.

પછી ભાગે એણે નીચે નોંધ્યું ત્યારે ખીનું આકાશ દેખાયું—ઉપરના આકાશ નેટલું જ ભમ્ય અને હલકું. બધી દિવાલોમાં ક્ષિતિજ તરફ ખેચાલેલા આજુબાજુના ધાણોના અરેય જરૂરો પરાવર્તિત.

પ્રકાશથી ચળકતો હતો અને નાનકડા ટાપુએ એમ વાળાં ભેગા દેખાતા હતા.

અગિયેવ ભેગો કહેવા પર બેઠો તેવો જ એનો હાથ ચાલવાની આજુબાજુ વીંટળાઈવળે અને ભ્યારે પૂરેપૂરું અધારું મર્ફ મરું અને તારાએ આંત્રિક પ્રકાશ કોળા ત્યાં સુધી એ ત્યાંથી ખસ્યો નહોતો. અને પછી, ભ્યારે એ નીચે બેઠો ત્યારે આ કે તે બાજુ-કોણે રોકાઈ કતો અને નિસાસા નાખતો ફેલગની આજુ બાજુના રસ્તે રસ્તે ફર્યો.

ભ્યારે એ ધરે આગ્યો ત્યારે ફરી પાછો રુદ્ધ સળગતો હતો. વિશા રાતનું ખાઈ તૈયાર કરતી હતી, પથ્રુ એ ચાલે હતી અને વિચારોમાં ધલે દૂર ચાલી મર્ફ હતી.

“બેઠ હમણાં જ આવે છે ?” તેં તપાસ કરી !” અગિયેવે પૂછ્યું.
“અગિયાર વાગે.” થોડીવારના મોન પછી વિશા બેઠી.

અગિયેવના હાલમાં અમ્યો હામ્યો એને કશુંક કહેવું હતું. વિશને કંઈક પૂછવું હતું, પથ્રુ એ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. અગિયે પધારી નીચેથી ફરેથી બેઠી, બારી પર અને પધારીમાં રમની ટપકો, એને દરે-નંદ ઇન્ટી સોસીએનું છુદી પાડીને ચૂપ, હસ છુદા મધ્યમાં અને થોડીએ-ના ભારતે ઢોળવા હામ્યો વિશ એની તરફ આશ્ચર્યથી ભ્રમી રહી.

પહેલાંની જેમ જ તેઓ મોન સેવતે વાળુ કપડા મઠાં એક બીજાની અંબોમાં ભેળું. અગિયેવે વિકાના સુઝા હોહ ભેગાં એને મહેરા એને જોડિતો વહાલો હામ્યો. એના હાલમાં ફરીવાર અમ્યો હામ્યો; અને એને સમજાવું કે અમ્યોના કહેવાતો સમય પાસે આવી પહોંચ્યો છે.

પધારી નીચેથી વોહકની બાટલો એણે કંદી અને ચોતાના માટે તેમ જ વિશ માટે ખાધી કરી.

“બેર,” એ બેરખરા અવગળે બોલ્યો, અને અવાજ રુદ્ધ કર્યો.
“આ આપણી જુદાઈમાં !” વિકાએ પીધા વિના ચોતાનો અસા નીચે

મૂકી દીધી, પુરસીમાં પાછળ મૂકી અને ચોતાનું માથું પાછળ ઢાળી દબને ઢંગેથી પાંખોભાંધી અગિયેવ તરફ ભેળું વિકાનો મહેરા થયરતો હતો, જળા પરની એક નસ ધબકતી હતી, હોહ હાલના હતા. અગિયેવ આ હાથ સહેન કરી ચકે તેમ નહોતો. એ અરમ ગરમ મર્ફ ગ્યો. બિલા ચાકેને એણે બારી બેઠી અને ચાંચોની કડક દવા લેવા બહાર મૂક્યો.

“વરસાદ અટકી ગયો છે,” ટેબલ તરફ પાછા આવતાં અને બીજું પીણું લેતાં એ બોલ્યો.” હવે વરસાદ વરસતો નથી.”

“તારે કંઈ જ પૈસા ભેળતા નથી ?” વિશએ પૂછ્યું. “મારી પાસે પૈસા નથી છે. હું વધારે લેતી આવી હતી એમ વિચારીને છે...”
એણે હોહ કર્યો અને દવાથમ ભાવે હસી.

“ના. નથી ભેળતા,” અગિયેવ બોલ્યો. “હવે હું પીવાનું છોડી દઈશ.”

“હું હજી પથ્રુ ચાનું છું કે હું બેઠો છે,” વિશ કુબી થઈને બોલી. “તું બિમાર છે. તો તું પીવાનું છોડી દઈશ તો બધું બરાબર મર્ફ રહેશે.”

“એહ ! એમ ?” એ બળકડ્યો. “તો તો બંદી હું માનું આમણું મરદન (one man show) લઉં. બરી મરુ ?” તે પૂછી સારાં !”
એણે ફરીવાર ઘરે પધારી. “અને તરવારીએને સમજાવે પડી જશે કે તેઓ કલાકારો નથી જ બરાબર ?”

“સતિ તું ક્યાં હતો ?” થોડીવાર પછી વિશએ પૂછ્યું.

“ત્યાં,” એણે અરુદ્ધ અભિનય કર્યો. “ઉપર. હમવાનને બોલાવતો હતો.”

“તું બંદી મેરસો નહિ આવે ?” વિકાએ હમવામાં અરુદ્ધમસ્ત પડેલાં રંગ, વજ્ર, થોડી વગેરે ભેળને ફરીથી પૂછ્યું.

“ના. હમણાં નહિ.” હવે પછી મળનારી માછીમારે સ્ત્રીઓ, એમના પગ, એમની છાતીઓ, એમની અંગિ, બળ નાણે ત્યારે બંધ.

કાપેલા દાંત અને શતા શતા હાથ વચ્ચે કમળનાંબાં ભેંસ લઈને એ બોલ્યો.
 “કાડું છું કે એકદંત યદિનામાં.” કદાચ એથી પણ મોડું. ચાણીઆર
 લોહા અને બળ માટે નીતર્યાં છે, “એ આટકયો, “ અને આકાશને...
 એમ વાત છે.”

બોટ આવે છે કે નહિ તે સાંભળવા વિશ્વંખદાર ગઈ.
 “હજી તે બહુ વહેલું છે.” પાછા ફરતાં એ બોલી, અસીધાર્યાં
 કષ્ટ વિચારપૂર્વક પોતાની ભત્તને ભેળવે એણે સુઠકસથાથી રમ્યાં
 કાઢ્યો, મારે બાપો અને એના બે છોકા દાંતોની નીચે બાંધ્યા. પછી
 એ બોલી અને થુલકની વચ્ચે હાથ દખાળ્યા. એ મુઠો બેસી રહી. એડું
 માથું થોડુંક ઝૂંટેલું હતું એ એણે કે રેચન પર ભેંસી દતી અને એકિન-
 ચેવ એને અપરિચિત હતો. એના વિચારો દૂર દૂર ગયા હતા પાલવા
 રમ્યાંમાંથી એના વાળ સોતેરી રચે ચમકતા હતા. એનિચેવ પહારીમાં
 પડ્યો હતો, તસી નબરે એતો, કુલકથી નીરખતો, અને એવેનીથી
 સિચારેટ કૂકતો.

“હું એ સહી કરીશ નહિ,” નિશાસ સાથે બોલ્યો. “હું ધક્કા
 પર ચાલી નહિ.” ફરીથી નિસારો મૂકીને એ જીભ ઘર્ષ, દોષા તરફ
 થોડીક ધક્કો. કુધી એકીટરો તારી રહી અને કોટ પહેર્યો. એનિચેવ
 જમીન પર પથ ડાખ્યા અને એકી થયો.

“વારુ” એ બોલ્યો. “અલબિદા ગરવા આવુ તે મચશે.”
 વિશ્વ પોતાનું કોળખપત્ર ફેલા માટે માલકજી પામે ગઈ એકિ
 થેવે અડપથી દારૂ ગટગટાવ્યો, નસીબાં ફૂંકાયાં, આળસ ખાધી અને
 કપડાં પહેરવા લાગ્યા. દરમ્યાનમાં એ આનંદપૂર્વક પોતાના મૂળતા હાથ
 તરફ ભેંસી રહ્યો હતો અને પાર્કિંગની વેલી બાજુથી આવતા વિશ્વ
 અને માલકજીના અપરિચિત સાંભળતો હતો. એણે સુટકેસ લીધી
 લીધી અને મગપ સુધી ચાલ્યો. પત્રિકામાં સળિયા પર જવાનો ખપા
 દિખાતા રસ્તો—અધુ હમજા પડી ચેલ્યા વરસાદને કાનૂ બીનું હતું
 વિશ્વ આવે એની એણે રાક ભેંસી અને પછી ચાલવા માંડ્યું વિશ્વ
 એને અનુસરી, પાટિયા પર પડતી એની એકીના અવાજ સજીવતા હતા

તેઓ ધક્કા પર આવ્યા ત્યારે એનિચેવે સુટકેસ જમીન પર મૂકી
 અને તરત જ વિશ્વ એની ઉપર બેસી યઈ, પોતાનામાં સુટકેસને અને
 ચાંતિમાં થીંછી જઈને. એનિચેવે ઘણી જીલ્લો અને પોતાનો ક્રેકર
 જીવો કર્યો એકલોક રાત્રિની મરેલી ફૂનિમ કાંતિમાંથી પ્લેનનો ઉડ્યો
 ક્રાવર અવાજ આવ્યો. એ જમ જેમ નેમ નેંછક આવવું ગયું તેમ તેમ
 એ મોટા થતો ગયો, મજબુત બનતો ગયો પણ સાથે જ સૂરમાં
 નીચો, વધુ સુવાળો અને બોંટળાઈ વળતો હોય એવો, ભણે કે માર્ક
 સોલોના તાર પર સ્પર્શ રીતે કામકાનું ધસી રહ્યું હોય, અને પૂંદી
 ફેરવીને કમ્પે કમ્પે, એ વિલીન થતા થતા માત્ર તુમકામાં જ સ્વચ્છવી
 રહે ત્યાં સુધી, સરને નીચે પાડવું હોય એવું લાગવું હતું.

ફરી પાછું ત્યાં મુકુવત મોન પથરાયું. વિશ્વની પાસે પથ
 ટાકતો જઈને એનિચેવ ભાંધી ફેર્યો અને કિનારા પર ચડી ગયો, ઉચાઈ
 પર જઈને થોડી વાર જોતો રહ્યો અને પછી ટાપુની દક્ષિણ તરફની
 ટોચ તરફ જઈને આનંદપૂર્વક નેચ લાગ્યો.

ઉપર તારાઓ રિચર પ્રકાશતા હતા એમ એક જણે એવું ગણ્યું
 કે આકાશમાંથી કુવાનો ગ્રાહ્ય થોડી થયે, તારાઓ આંખ મીંચી ગયા
 અને ધૂંછ જોડ્યા આકાશ કાળું પડી ગયું, ફરીથી મૂળતા પ્રકાશથી
 કાગલ ગયું એનિચેવ ઉતર તરફ ભેવા માટે ફેર્યો અને તરત જ એને
 એવું પ્રલંભકાન દેખાયું. દેવળની પાછળથી—એની કાંત કાળાકાની
 પાછળથી ઉત્તરના કમળેર, ફિક્કા-બુદા મુવજરંગી તેજ-સોસીટા આવી
 રહ્યા હતા, પ્રકાશ પાવતા. સત્તા જમાવતા, તરંગો ઉછાળતા, સુરંગ-
 આના અને કીપસતા. ભયરે બચારે એ વિસોટા ફેલાયા ત્યારે ત્યારે બધું—
 સરોવર, કિનારો, પથ્થરો અને બીનું પાસ—ચળકી જીલું દેવળ એની
 રોલક સાથે અકક કીલું રહ્યું હતું. જમ્યારે એ લીસોટા ઝંખા પાપા
 ત્યારે બધું જ જોખળી ગયું, અચર્ય થઈ ગયું, વિશ્વને ઘટ્ટ ગયું.
 પૂંદી ફેરવી હતી એનિચેવને એકલોક એના પથ અને હાથથી કમ્પો
 અનુભવ થયો. પૂરથી કોઈ સરોવર, નચેરો, લોકો અને એમની આસપોસ

સારે પ્રકાશથી વીરળાવેલો, મહાતાની નાથે એવી, અનનતામાં ફરતી હતી અને કોણની દત્તી અને એ જ અહો આ પરતી. હિપર હતો, આ ડાયુ હિપર રાત્રિના યાત તેમનાં, અને વિશા જોતે છોડી રહી હતી. આદમ ક્ષવથી ગુલામ પામતો હતો—અને તે મોઈ અનિશ્ચિત ભાવિમાં નહિ પણ અત્યારે, ત્યારથી જ, અને એ તો યજુ જેવું હતું એના તરફ તમે ફરતી ફરતી શેઠા પણ ન્યારે એ તમારી નજર હોય ત્યારે તો એના વિશે વિચારી પણ ન શકો અને જોતે અહીં પણ ન કરી શકો.

આ બંધુ એ સદી શરૂ થઈ નહીં અને જહાજને નાંગલાની જગા તરફ જશદી પાછો ચારેયો ગયો, એના બુદ્ધ બીના ધાસમાં બીજાના હતા જોતો અવલગ કરતો અધારમાં જોતે કશું જ દેખાતું નહોતું. પણ બાળી શકતો હતો કે જુદા હોયે શગા અને ચળતા છે.

ન્યારે એ ધક્કા પર આંખો ત્યારે થોભવા પર ફોનસ સળગતું હતું. નીચે પરચિયા પર વૃક્ષા બગાસું ખાતી કોબી હતી. એ વખતે હિપર તરફથી નાની ટેકરીની પાછળથી એક નવો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો, અંધણુ જેવો, પણ ઉભાબેઠો પ્રકાશ હાલતો હતો અને ત્યાં હશેસાના અવાજો સળગાયા; અને એકબેર ડાયુએ પર પડ્યા પાડતો જહાજની સાથરતો. એ એ આજણતો અવાજ આજે.

“તો ઉતરના પ્રકાશ નેયા ? એ એ જ હતા. ખરું ને ?” વિશાએ ધીમા અવાજે ઉતાવળથી પૂછ્યું. એ ઉતરિત થઈ ગઈ હતી અને સુરેકસ પર બેસી ન રહેતાં સળિયાના કંડો પાસે કોમી રહી ગઈ હતી.

“ત્રે” નેયા.” એગિયેવે મળું સારું કર્યું જહાજ ઘડિયાળમાં આગળ વધતું હતું અને એનો અવાજ હવે સમજ સંભળતો હતો. જહાજની આમળના કાગમાં સર્વસક્રિયો નાનકડો તારો પ્રકાશી રહ્યો હતો હવે પ્રકાશ કિનતાર સુધી પહોંચ્યો અને પાટિયા પર દીવે ચળકી કોળ્યો. એન્જન અટકતાં અને જહાજ ગરિમાં ધકેલાતું ધક્કા તરફ સરકતું. વૃક્ષાએ પાટિયા પર કમ્પેન્સ સોલતા પ્રકાશથી જમવા પોતાની આંખો પર દાયકા દાઢી દીધા. એગિયેવે પ્રકા-

શને જૂના સુંદર જોતર હિપર ધૂમતો અને ધૂનતો એયો, બાણે કે એ પ્રાચીન અસહી વસ્તુને દર્શાવી રહ્યો હતો.

રરીમર ન્યારે આગળ ખમી ત્યારે સર્વસાક્રિય ફરી અને આંજી નાણે એવા દૃષિયા પ્રકાશથી ધક્કાને કરી દીધો. જહાજ નાંગરતું હતું તે વિશા અને એગિયેવે ચૂર્મ ચૂર્મ ભોતોં હતાં. ટૂંતક હિપરના પશાન-સીએ દોડાળો એક છોડા વૃક્ષ તરફ દેખ્યો. વૃક્ષાએ જરા પણ ઉતાવળ કર્યા વિના ચાંબસા પર મળો લરાબો. પશાસી નીચો નમ્યો અને દોરડું અંદર જેવી લીધું. દોરડું બેચાણું, ધક્કાપાતો અવાજ થયો અને ધક્કો ધૂન કોઢ્યો. રરીમર ધમિયા એની પાસે અટકી. પશાસીએ સીડી નાળી અને તે દીવા નીચે કોસો રહીને બહાર જતાં મુસાફરોની ટ્રિકિટ તપાસવા લાગ્યો. આખરે એ નીચે કોતર્યો અને વિશા તેમજ એગિયેવે તરફ ફર્યો

“આવવાનાં છે !” એણે અતિથિપણે પૂછ્યું

“તસ ત્યારે, આવજો,” વિશાને ખલા પર બેખાન દપસી મારીને એગિયેવે બેચેલ “બધું ચારા સાટે !”

વિશાના હોઠ હાલો કોઢ્યા.

“અલવિદા,” એ બોલી, અને તુરંત પર ચડી ગઈ. એના બુદ્ધ સીડી પર ખટખટ અવાજ ફરી રહ્યો.

ઝોટ લગભગ ખાલી હતી અને કમરાના બાહિરામાં અંધારું હતું. કમરામાં કદાચ મુસાફરો નેસતા; અને હતા તો કોંપી ગયા હતા. જહાજની બાજુમાંથી વરાળ નીકળી અને પારદર્શક કુઆઓમાંથી જોયે તત્તવા લાગી.

વિશા પાછુ એવા વિના નીચે કોતરી અડ જહાજના અંદરના કાગમાં અદશ્ય થઈ ગઈ સાથરને એકબેર ઝીસ પાડી—એક લાંબા અને ત્રણ દંઠા અવાજોમાં વૃક્ષાએ ચાંબસા પરંચી મળો. કાઠી નાખ્યો, સીડી હોંચકાઈ ગઈ, ટૂંતક, જગનાં ચારી બારણાં બંધ થયાં અને બોટે

મોટા બપોર મરાનતરી એવા મજવાની બારીમાંથી આગની નવાળાઓ
 બહાર નીકળવા માંડી ને સાથે જ કોઈની બુમ સળગાઈ : દોડો, કાઈ
 બચાવો કે, અરે સળગી ગયાં !

આ એક એવા બેરકશ ને જલકણ બાકુઆતનો સાદ હતો. કે
 ને સ્ત્રી પહેલાં જોડાને દુકાનો બનાવવાની વીજળી-સગડીનું બદન
 કાપતાં બૂમી મરેકો ને એ સમઠી જ આગનું કાનજી મતેલી.

બાકુઆતે ને આમની જવાબાઓએ જોડામાં ધમાચકડી મચાવી
 ચૂલી હતી ત્યાં તો આગના બળાની સિસોડીનો વિલાપ પણ સળ-
 ગાશે. આગ જોલવનારા બંબા પરથી ફેડી પડ્યા, ને સીધા એ અકાનમાં
 ધસી ગયા.

હવે બધાં પેલો બાકુઆત કામચોળ સત્યાવેતોફું હોડાદોડ કરી
 રહ્યો હતો, એ જોગડી તો આગનો દરિયા બની ગઈ હતી ફાયરમેન
 (આગ જોલવનારા) ડ્રોબોન્ટુક... એક ઝોલ લવનો ને મોટી મોટી
 કાળી મૂંઝિના શિલિપાવળો મુકેનિયન. તે જોરડીના બાતજી અગમ
 આવોને ધડિક થતી ગયો મનમાં કંઈક વિચાર કરી લીધા પછી
 તે જોડામાં ધસી ગયો. પહેલાં તો આગમાં જીવના બાકુઆતને તેણે
 બહાર ખેંચી આવ્યો, તે પછી આગ જોલવનારી ગેસની નળી ધરીને એણે
 જોડામાં આગ છુટાવવા માંડી.

ડ્રોબોન્ટુકની સમયચકાના ને સાદસિદ્ધતાને કારણે આગ તો
 આખરે છુટાઈ ગઈ. તે પછી અગ્નિશક્તિ કેન્ડ (બંબાખાતા)ના વાઝો
 ડ્રોબોન્ટુકની પાસે બાવી એનો બરડો ધાખડી સાપાશી આપતાં કહ્યું.
 સાપાસ ! બંદો મરદ નીંદલો તું ડ્રોબોન્ટુક ! તેં આપણા નિયમનું
 બરાબર પાલન કર્યું હો ! પણ બંધા માથેસ ! તારી જમણી મૂલ દલ
 બળે છે, એ વાતનો તને અજુકાર કરણો ન આવ્યો ?

ડ્રોબોન્ટુક હસી પડ્યો, ને એણે આગ જોલવનારી નળીનું
 નાળડું પોતાની મૂળ લપ્પી ધર્યું... ને ત્યાં તો પેરાદ થઈ ગઈ હતી.
 તંત્રી :—વાર્તા બરાબ તો, તમી એનું સિંચું પણ બરાબર

બધ બેસાડું છે... એક હિમદા કૂલ્ય. પરંતુ વાર્તામાં ક્યાંક ક્યાંક
 એવા કેટલાક ફેરસ છે, જેને આપણે જરા મુખારી લેવા પડશે. જુઓને,
 વાન એમ છે કે, વાર્તા ચારી હોવા છતાં જો એમાં વચમાં ક્યાંક,
 એના તથ્યને ચારી નાણે એવી, નદાસો વસ્તુઓ આવવી હોય તો એ
 સરચમનક ગણાય. લાવે તો હવે, આપણે તમારી વાર્તાને તપાસીએ...
 એની ચરૂઆત કેમ કરી છે તમે ?

લે :—મધરાત વીતી ગઈ હતી નહિક વાગ્યાનો શુભાર હશે.
 નશજનો સૌ નિમ્મમાં પોદી ચર્માં હતા

તંત્રી :—જીહું ! એ તો સાડું ન કહેવાય, એનો અર્થ તો એમ
 જ થયોને કે, નમરનું આખું પોલિસ તત્ત જીધતું હતું, ને ચોખ્ખાતો
 પણ બધા જીધર્માં શોરાત હતા. ના, ના, એવું તો કદાપિ ચવાવો
 ન લેવાય... એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે સૌ મહેલ હતાં.
 આપણામાં તોફારીતો અધાન હતો... એટલે એ ફેરસ તો તમારે બદ-
 લવો પડશે... વારુ, તો તમે એમ લખોને કે, ‘મધરાત વીતી રહી હતી,
 નહિક વાગ્યાનો શુભાર હશે... નશર્માં કાઈ જ જીધતું નહોતું’

લે :—પણ એ તો અશક્ય છે શતનો વખત હોય એટલે લોડ
 તો જીધતા જ હોય ને !

તંત્રી :—હા, એ પણ ખરું. તમે કહેા છે એ વાત તદન સાચી
 પણ તો પછી આપણે એમ લખો કે નશજનો સૌ નિદરાં પોદી ચર્માં
 હતાં, પણ તે ફરજ બગવતાં સૌ પોલપોતાના સ્થાનો ...

લે :—ફરજના સ્થાનકે ને તે કીધતાં... ?

તંત્રી :—ના ના, એવું તો ન હોય, એ તો વળા જોર જેવું
 મથાય તો પછી આપણે એમ લખો કે નશર્માં કેટલાક લોકો કીધતા
 હતા, બાકીના ચાપડી તોફારી શખી રહ્યા હતા... બરાબર વારુ, તો ચાલો,
 હવે આગળ-શું છે ?

લે :—નશર્માં... કંઈબંધ કશે, એકાદો દીવો થ બળતો ન હતો...

તત્રી :-—એ શું કહ્યું?...તમે લખ્યું છે, એ પરથી તો કાઢીને એમ જ કાગે કે, આપણા દેશમાં જનતા વીજળીના ઝોળા તદ્દત નકામા હોવા નોંધ્યો, જે ગતે કામ જ નથી આવતા !

દે :-—પણ આ તો ચક્રાવર્તની વાત છે. ઝોળાને સુગમતા રાખવાની જરૂર જ નહિ, ને તેથી લોકોએ જાણે જ છુટકારી નાખેના...

તત્રી :-—ના, ના, પણ આથી તો આપણા વીજળીના ઝોળાની જ 'વગેવળ' થાય છે. એ આખું વાક્ય જ કાઢી નાખો ને તમે, વીજળીના ઝોળા ભ્રે સુગમતા ન હોય, તો એમને અહીં વાર્તામાં ખેંચી લાવવાની શું જરૂર છે ?

દે :-—(આગળ વાંચના) પણ ત્યાં તો એકાએક એક મોઢા બૂખરા મહાનની મોથા મજાસાની બારીમાંથી આમની ભવાળાઓ નીકળવા લાગી ને સાથે જ દાહરિ પૂમ સંભળાઈ : 'કાઈ દેહેક, બચાવો કે, અમે સળગી ગયાં !'

તત્રી :-—એ શું...? પોતે ની (બમની વાત કરી તમે ?

તત્રી :-—તો તમે એમ માનો છો કે આપણા સામર્થ્યની કતારો લોકોમાં પોતે દેશાવવાનું કામ કરવા માટે છે ?

દે :-—નહિ જ વળી આ તો એક કલ્પના છે...આ તો ફોર્નારમ્ સાહિત્ય ગણાય. આરે જ્યાં આમનું વર્ણન આપવાનું છે

તત્રી :-—પણ તમે તો અહીં સામાજિક રીતે ભૂત એવાએક નાંચકિયું મિત્ર આપવાને બદલે પ્રજામાં ભવ દેશાવનારા એક ભાવરા મળવાનું મિત્ર આપ્યું છે ! તમારી જગ્યાએ ભેં કું હોયું તો મેં એના મોંમાં 'બચાવો' ના ઉદ્ગાર કલાવતને બદલે લોકોને ધરપત બધાંને એવા ઉદ્ગાર દલાવ્યા હોત.

દે :-—દાખલ તરીકે ?

તત્રી :-—દાખલ તરીકે...કહેવને 'હ...આજ કામો છે, પણ પરવા નહિ, એમાં શું થઈ ગયું ?' એવું એકાદ જગ્યને મોટે એલાનું

હોત, તો બીજા પામે વળી એમ કહેવાયું હોત કે, 'એમાં ફિકર કરવાની જરૂર નથી, આજ જેવું એમાં કશું છે જ કયાં ?'

દે :-—એ વળી શું કહ્યું તમે ? આજ લાગેલી દોખ, ને છનાં 'આજ જેવું' કશું છે જ કયાં, એમ કહેવાની મતલબ શી ?

તત્રી :-—ના, ના, તમે સમજ્યાં નહિ 'આજ નથી' એ તો એ અર્થમાં કે આ આજ તો અમે આમ ચપટીમાં એકલરી નાંખવાના છીએ, એમાં ફિકર કરવા જેવું શું છે ?

દે :-—પણ એ તો અસંભવ જ છે.

તત્રી :-—પણ—કું કું કું કું, સહય છે હવે તમે એ ઉદ્ગાર જ કાઢી નાખો, એટલે જ્યાં બરાબર થઈ જશે.

દે :-—(આગળ વાંચે છે) આ એક એવા બેરકાર ને બૂલ-કણા ભાગ્યપતનો સાદ હતો કે જે સતા પહેલાં, એકાએક કુંકણા બનાવનારી વીજળી-સમીતો પ્રવાહ બધ કરવાનું બૂલો ગણેલો.

તત્રી :-—હૈં, હૈં, કેવો ભાગ્યપત કહો તમે ?

દે :-—બેરકાર ને બૂલકણો.

તત્રી :-—તો તમે શું સારી પાસે એમ મનાવવા માગો છો કે, આપણા સામાજિકની કતારો એ પ્રજામાં બેરકારી ને ભુલકણાવેદના પ્રચાર માટેનું સાધન છે ? ના બાઈ, કું તો એમ માની ચૂકું એમ નથી ના, ના, પણ કું તપને એમ પૂછું કે, ભાગ્યપત વીજળીનું બટન દાખવી સમીતો પ્રવાહ બધ કરવાનું બૂલો ગણે, એમ ન કહો તો તેથી તમારી વાર્તામાં કઈ ખામી આવે એમ છે ? એક જુલકણા ભાગ્યપત દાખવેલો આગળ ધરીને આપણે આપણા વાંચકોને શું સારું ફિશલ આપવાના હતા ?

દે :-—ભે કે અહીં, આ પ્રસંગ દારા, કાઈ સિદ્ધાન્ત આપવાનો મારો મંત્રિત જ નથી.....ને વીજળીક સમીતી વાન ન લગતું તો આમ લાગ્યાનું કું શી રીતે બનાવું ?

તંત્રી :—પણ હું તમને એમ પૂછું છું કે, આ વાર્તામાં તમે આપને વર્ણના ન લાગે, તો તેથી આપણને કંઈ હુકમાન ખરું ?

દે :—તહિ જ વળી.. આમ ન લાગે તેથી તો ઉલ્લાસે આપણને કશો બં છે.

તંત્રી :—વારુ, તો હવે જુઓ એકઠિ...તમે છી રીતે લખવાનાં છે કે સૌ પ્રથમ તો યોગીજી સરકીનું તમે એમણા નામ નિશાન જ કાઢી નાખ્યો...એટલે આમ 'ની વાત કલ્પસાથી તો તમે કોમરી જ મળી' તે પછી..આમજ વાચો એક, હવે લાગે છે તે નોંધો...હા...તે હવે સીધા 'બંબાલાના પાત્રોએ'ન પં આવી ભન..

દે :—'બંબાલા ઝોળોરસુક...એક પૈલ વળેતો ધુનિલન...

તંત્રી :—સરસ, જલુ સારસ રીતે આવી ચલુ એ.

દે :— 'સોડી મોટી કાળા મરોના ઘોળિલાલો, બાંધ્યા આમળા આવીને જોલો રલો. ધરિક યબી જઈ મનમાં જોલે કઈક વિચાર કર્યો'.

તંત્રી :—તરિક, તરિક, એ પણ ખરાખરા નથી. બંબાલાએ વળી વિચાર કરવાની જરૂર જ રી કોણ ? એણે તો રજાગમ વિચાર કર્યા વિના સીધા આમ છુડાવવાના કામમાં જ લાગી ગયું નોંધો.

દે :—પણ આ તો વાર્તા લેખનનું એક સ્ક્રમ અંબ છે.

તંત્રી :—અરે હા કાઈ, વાર્તા લેખનમાં બંને સ્ક્રમ ચકાવું હોય પણ બંબાલાને મારે એ સ્ક્રમતા નકામી છે. તે તેમ છતાં બંધારે વાચકની વાતને જ આપણે સમજાવી દાગી દીધી છે, ત્યારે બંબાલાને ફરે આ એમરા તરીકે ધસકી લાવવાની જરૂર જ કયાં રહી ?

દે :—તો પછી અમિશાંત કેન્દના વડાને જ બંબાલાજી વચ્ચેના નેવાનું યુ થાય ?

તંત્રી :—અમિશાંત કેન્દના જ એમને એ વાર્તાલાપ થવા દોને, એમાં વાંધો કયાં આવે છે તમને ? તમે આમળ વાંચી એટલે આપણને એ વાતની વ ખબર પડશે.

દે :—(આમળ વાંચે છે.) અમિશાંત કેન્દના વડા મોખુદિન-કોની પાસે આપ્યા તે એની યોગ શાખરી દાખાકો આપનાં દહેવા લાગ્યા- 'દાખાકા ખરે મરદ નીકળેલા વું ઝોળોરસુક ! તે આપના નિયમોનું બંધારણ પાલન કર્યું છે. પણ બંધા માણસ તારી જગણી મૂક દુરુ બજે છે, એને અગુરાર સરખો તને ન આવ્યો !' એ સાંભળીને બંબાલાજી હસી પડ્યો, તે એણે આમ એલવવાની નળીનું નાળકું પોતાની મૂક જળી ફેરવ્યું...ત્યાં તો પરાક ચક્ર કઈ હતી.

તંત્રી :—પણ હું કદાચ તુ તસારે એની વ રૂ જરૂર છે ?

દે :—શુધી ?

તંત્રી :—જળતી મૂકની

દે :—એ તો એ જરા એક દગલા મર્મને ખાતર મુકવું છે. એ માંખેસ પોતાની ફરજ જલવવામાં એટલો મદદગાર થઈ ગયો દતો કે, પોતાની કમી મૂક સળની કોરી ભવતી એતે એનું કઈ માનજ રહેલું નહિ !

તંત્રી :—મારી વાત માનનાં હો તો, ભક્ત ચર્ચને, તમે એ આખી-વાત જ કાઢી નાખો કાનજી હવે જ્યાં આમ લાગવાતો સવાન જ મટી ગયો છે, બંધા જાનું ધ પછુ યંબુ નથી, ત્યાં જ નાવાજાની મૂકને વાળવાની જરૂર જ કયા કોની થાય છે ?

દે :—તો પછી વાર્તામાં લખતા મર્મનું શું ? એમાં લાગમનું એ એક તત્ત્વ નોંધો, એનું શું ?

તંત્રી :—એથી લાસરમાં કયાંય, કદા જા નિમ આવાનું નથી, કારણ, માણસને હસવું ક્યારે આવનું હોય છે, તે તો તમે જાણો જ હો ને ? એમને જમી વાતે નિમિત્તલ દોષ ત્યારે, કયાંય આમ જ ન લાગે તો એ એક મોટી નિમિત્તતાનું કાનજી ખરું કે નહિ ? એટલે વાર્તામાં પણ આમ નથી લાગી, એ-એક સાદું જ લાસણ છે. ને જો, કયાંય આમ નથી લાગે, તો એ, સાદું જ છે, ને ખરી વાતે.

જો સાહેબ હોય તો, ફરક માણસ હસતું જ રહેવાનું છે... ખરું કે નહિ... વારુ, હવે આજણ વગિા ભેઈ, કેમનું વંચાય છે બધું !

લે : (શરૂઆતથી પોતાની વાર્તા વણવા માટે છે) ‘ઝેક હિમદા ફૂલ’, ‘મધરાત વોતી ચૂકો ઠની ત્રણેક વાગ્યાનો સુખાર હજે નરરયા કેટલાક લોકો કોંધી ચલા હતા, ત્યારે બાકીના ચાંચતી તહેદારી રાખી રહ્યા હતા, ઝેક મોટા બૂખરા મહાનની ચોથા મજલાની આરીમાંથી કાઢીએ લૂમ પાડી : ‘અહીં આમ જેવું તો કંઈ છે જ નહિ !’ ‘શાખાશા ટ્રોખોરસુક ! તું ખરો મરદ નીકળ્યો’ અમિયાતિ કેન્દના વડાએ અમ કહેતા બંધાવાળા ટ્રોખોરસુકની પીઠ ચાબડી એને શાખાશા આપી ટ્રોખોરસુક પ્રોંઠ વણતો મોટી મોટી મળી ચૂકના ચોભિયા વાળો ઝેક યુઝેનિયન હતો, અમિયાતિ કેન્દના વડાએ એને કહ્યું, ‘તે આપણા નિયમોનું ખરાખર પાલન કર્યું છે.’ એ સાંભળી ટ્રોખોરસુક હસ્યો તે એણે આમ કારવા માટેની નળીનું નાળસું પોતાની ચૂલ ભણી ફેરવ્યું તે ત્યારે મરોંઠ ધર્મ ગઈ હતી હત...

તત્રી : બસ, બસ, હવે બધું બરાબર છે, ચાલો, આંખે ઝેક સારુ લાખાંજી હાથ આવી ગયું, હવે આપણે એને જરૂર છાપી કાઢાય

*

રોઝાવ

(નાટકમાં પાટો વહોવટદારની હાલત)

“ મને કહેવામાં આવે છે એમ કરુ છું. ‘કોઈ મને કહે કે, આપણે ત્યાંનાં બધાં મતદાર, મર્યા અને હંસલોનો નાશ કરવાનો છે તો હું સીધો એ પ્રકારના વૃક્ષો આપી દઈશ કે એક પક્ષી બચે નહિ.. હું મારો પોતાનો માલિક નથી ”

*

લોહા રંગીન ટેલિવિઝન, ટેપ રેકોર્ડર, અને ટ્રોટિનનું રહસ્ય શોધી કાઢવામાં છે તથા ચંદ્ર સૂર્ય પડોળી જવાની તૈયારીઓ કરે છે; પથ્રુ આ બધું તેમને વધુ પ્રાસંગિક કે વધુ સુખી બતાવી શકતું નથી !

સંવાદ

[ઝેક સોવિયેત પરિવારમાં નીચેનો સવાદ]

પિતા તેના પંચ વર્ષના પુત્રને ઠપકો આપતાં હતા : “ જો તો, તું કેવી ખરાબ રીતે વર્તે છે ! મમી અને પપાનું કશું નથી માનતો. અમે તારે માટે બધું કરીએ છીએ... અમે તારી દેહથી કાગળ રાખીએ છીએ...”

ખાળે જવાળ આપ્યો ‘તમે કાગળ રાખો હો એવું નથી. એ તો પાટો અને સરકાર કરે છે.’

... જોઈશો નિકોનો સત્તા-પુખ્તોએ એક મનાવીની સરખામણીમાં સુધી પહોંચી મધ્ય વિના નહિ રહે, અને તેણે 'લોનના' સોલિયેનની પ્રખે તરફના, જાણ્યાથી નિરંકર માટે સખત નિંદા કરી હતી ..(૧૯૧૯)

મામિશે તોફાનીયો : (મહાસિયન કમ્યુનિસ્ટ નેતા) (૨૦ ૧૭ ૪ ૧૩)

“ સોવિયેત સંઘે કલા પરત્વે એ વંચણ લીધું છે એનારી અને શુદ્ધ પરીએ છીએ..”

“ અમારો એવો અનિશ્ચય છે કે, કલાત્મક-અસિઆક્તિ પરત્વે બેસતાં પહેલાં દરેક આમસયમ બાળવંદો બરી છે. બહેને કાલ મને તેલેની અક્તિશાળા અને ચાણે હોય, પરંતુ કલાકારે શું કર્યું, કવિએ કવિતા કેવી રીતે રચી, સંગીત શી રીતે રચ્યું, અને ચિત્ર કેવી રીતે દોર્યું — એ બાબત તે ફેરજ પાડી જ ન શકે. ”

“ કેટલીકવાર એકુ ય બને છે કે, પ્રચલિત વૈચારિક પ્રવાહની દૃષ્ટિએ ન્યાય તોળનાં કેટલાકને જાણ કરેલી અજ્ઞાપ, તેમ છતાં, ધણીવાર કલાકાર સાચી કલ્પકૃતિ સહ્યો કરે છે ”

કેન્થ સામયિક દિગ્ગજમાં અનામી સોવિયેત લેખક : (૧૯૫૯ રેસુઆરી) :

અનેક સોવિયેત લેખકો દમણે ને કોરોડીઓથી પસાર થાય રલા છે એવું ને કાલ કારણ હોય તો તે એ છે કે, જે બે તરત્વે બેમાં કરવાં અશક્ય છે એ કરવેનાં — એવા સમાધાનની પ્રયાસ એમને કરેલા પડે છે. આ બે તરત્વો તે — નિધાયક નાવક (Positive hero) કે ને જડ ચોજનાવક રીતે અશુદ્ધ જ કરવા આવે છે તેનો, જાનસ શાસ્ત્રીય પાત્રાલેખન સાથે મેળ ખાતો નથી; અને કદાચ પૂર્વે અમા-વેલી ચેવીના ચોજાદ મદાલુ વર્ણન સાથે મેળ ખાતો નથી; તેજ રીતે ઉચ્ચતમ આદર્શનો વાસ્તવતાની વીમલો સાથે આમણી બર્ષેર રોજન-

બેળ પેદા થાય છે. સોલિયેર પાત્રી-નવલકથાનાં પાત્રો દોસ્તોયેવ્સ્કીની જેમ પેતાને રેડી નાળે છે, એણેબની જેમ હિંદાસ અને છે, તેમનું કોલુનિક ઇલન તેડસતોયની જેમ મોકલે છે, અને એમ છતાં, એ જ વખતે એકત્રીજ સાથે એ પાત્રની રપર્કાં કરે છે કે સોલિયેર-ચેડો કોબુ વધુ બેરજોરથી હુમ્મારે છે: જેવાં કે — “ આખા વિશ્વમાં શાંતિ અમરે રહો” અને “ પુલ્કોરો ખમ્મ થાવું” આ નધી પ્રસિદ્ધવાદ કે નધી વાસ્તવવાદ, આ તો અતિશય વિનમ્રમાનવાદી મૂલિમ વાસ્તવાદનો ખીચડીઓ પ્રસિદ્ધવાદ છે.

હુતાચારદર્શ :

[ઈલિયા એકેરનજુર્નનાં સમ્પાદકોમાંથી] (૧૯૫૯) “ એ વારંવાર એ વાત કહી છે કે જાન-સરકારના પ્રધાનમંડળે કલાગ્જનના વિવિધ વલ્લો પ્રત્યે તદરથ રહેવું જોઈએ કલાત્મક દોર્મ-રચના-ફેરની બાબતમાં પ્રધાનના અગર તો ખીજ સંપાદકી સિકોના અંકત રસોતે લક્ષમાં લેવા ન જોઈએ; તમામ વ્યક્તિમત કલાકારો અને તેમના તમામ જુદોને મુખ રીતે વિરક્ષના દેવા જોઈએ કોઈ પણ વલ્લો, તેની પર પરામત ખ્યાલિતે કોરણે વ્યક્તવા સર્જન દેશનાના કારણે, બીજાં મનજુને ફાળી કાઢે એવું થવા રહેવું ન જોઈએ ”

ત્વારદોરકી :

આપણે આમ તે આમ ક્યાં સુધી હાવવાનું કરી શકીએ, નિ આપણે આપણા સાહિત્યની મરૂ કાલ અને આવતી કાલ અંગે આ પૂછવું બરી છે (૧૯૫૪ લેખકસંપ પરિષદ)

પૅરતોરકી :

“ આમ તે આમ થવાવધુ તો આપણી પાસે સાચા અર્થમાં સાહિત્ય કહેવા જરૂર જ રહેવું નહિ લેખ ” (૧૯૫૪ લેખકસંપ પરિષદ)

વાસિલી આફસેનોવ :

“લેખકેએ સીમા સુચનાત્મક અને વિશિષ્ટાત્મક સત્વોને રહેબની માફક દર રાખવા જોઈએ”

આન્દ્રેઝ વોઝનેસેન્કી :

“સાહિત્યની પાયાની સમસ્યા ચામલીની આંતરિક બાબો અને ચેતનાના ઉગાથોમાં ફૂલપી આસ્વાની છે”

યુરિ નાગિબિન :

“સાહિત્યની અંતરે પરંપરામાં ફળ જોઈએ અને આરે માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તે પોતાની બંધેને પ્રભેનો અને વૈચરિક પ્રભેનો પ્રાચીનકીતોની પ્રજાલી”

અનાનોવીચી ઝ્સાલિસિન :

“આપણા દેશમાં લેખકનું કૌત્ય જીવીન સમય-આલેખન કરવામાં વાંકવવા ઉપર દોષી, પણ પ્રાણવું વારનિસ કે કૃત્યમણી ર્માં વિના ફળ સંપૂર્ણ આલેખવામાં છે”

વી. ફિરસોવ :

“ધ મિસિસોરી ઝોફ પોઝી” નામના લેખમાં : બિરરી એટલે તા. ૧૫-૬-૧૨)

“સાદુ-જોરવની મારી લામણી, સોવિયેત દેશમાંની મારી લામણી અને પ્રજા પ્રત્યેની ફરજની મારી લામણી અને ‘દોર્માંલિટિક’ સાહસો જોવાંતો અમવા તો પશ્ચિમી દેશના ઉત્તમ નયનાઓથી કેવાં જોવાંતો ફિલિઓનું અંતરણ કરવાંતો અસિધાર નવી આપતી... અને કેટલીકવાર તો એ કેટલી બધું તાસદારી બની જાય છે, નમારે, કેટલાક કેટલાકે

પ્રજા માટે નહિ, ‘જુઝેવા જુલિયીઓ’ના નાનામાં સમૂહ માટે જીતરે છે...હું’ આ પ્રકારના નવ-પ્રયોગનાદનો નિશાધી છું, જેમાં પેલી કહેવત યુજ્યઃ ‘પોતાનો જ પત્ર લખેડા કરવાતો પ્રયાસ છે.”

ચોલોબોવ :

(૧૯૪૬માં લેખક સધની પરિપક્ષમાં સાહિત્યિક યજિનું સચાલન કરનાર પાટી તમ અંગે)

“સોવિયેન સધના લેખક સ્તરો ૩૭૭૩ છે. પરંતુ આ સુપ્રમારી રાંછ યવાની કે અલસાર્જ, જવાની બર નથી આપોના મોટા ભાગના તો ‘સુત-આપાઓ’ છે. એમની પાસે લખવા જેવું કશું નથી... લેખક સધ ધીમે ધીમે કરતાં સળંગીનું સમન મરી જઈને - જેઝોલે હેવુ જોઈએ - વલિવદારોનો સધ બની ગયો છે... મંત્રી મહાશયે અતપૂર્વકે સમાજો બાંધે રાંખી છે, પરંતુ પ્રત્તોડો ન પેદા થયાં નથી ! ફાદાયે બાર સત્તાશાળી મહામંત્રી બની ગયો...શુ કોને ધખાં વખત પેદાથી એ ચાત ફવી શકાઈ ન હોય કે-“લેખક સધ કાંઈ રીજી થક નથી, અને કિસ્તખદ બેરક તો નથી જ નથી.”

ગેરાસિમોવ : (“પીપ્સ આર્ટિસ્ટ”) (છકવેસ્તિપ : ૨૧-૧૦-૧૯૬૨)

જુવાનો સાથે વાતો કરતાં આપજુને બજાઈ આવે છે કે એમની સાથે કુડીબધ સમસ્યાએ બની ગઈ છે...તોજ જુવાન ટિમાક જીવના ને કાઈ કોત્રમાં — અર્ધકારણ, વિદ્યાન કે કમલેસે પોતાનો શક્તિ રેવા માટે તે તે કોત્રમાં જીવના યુગિયા શોધવા તેઓ આનુર બની ગયા છે...તેજ રીતે, યુગને અને આપજો જીવન-પદ્ધતિને યોગ્ય કમાનાં સ્વ-રૂપોની મથામણમાં પજી તેઓ પડ્યા છે

* આ પાર્ટીપરિપક્ષમાં સુ. લંબના દરવાજાંનો કુશોવનો દેવાલ અને પોતાની અંગત ન્યાયનુદારીના આધારથી અંગ્રજ બ્રી ફાદાયે વસ્તમાં જીવન અલખદત્તમાં કરી હતી

જા. વોઝનિકોવ : (પરીક્ષક સન્નિવેશ વડા) (સોવિયેત કલ્પર
૯-૯-૧૯૬૨)

“ દરેક દબળાઈ જાય છે અને કિસાહની બાબતમાં બધા બધા છે પહોડોનેય
ચલાવવાનું કરવા તેઓ તપ્પર છે. કિસાહના જુવાનમાં તેઓ બધું જ
નવેસરથી બાધવા માગે છે — પોતાની રીતે ! ”

રિચપાયોલ :

(૧૯૬૨ સપ્ટેમ્બર ૨૮-૨૯ મોસ્કો લેખક સંઘની સભામાં,
પ્રારંભિક ભાષણ કરતાં)

“ જરૂરીસ્વાર જુવાન લેખકોની પ્રતિભા ઉપર વિવેચનની તલવાર,
ભૂત, કાલિલ કોઠાવારીઓ સાથે, ચલાવવામાં આવી છે. આથી એકને
લાલ થનાર નથી... વધુ સાંતિથી અને વધુ વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ તેમની
કૃતિઓની સૂચના કરવા જોઈએ, અને ‘ સોવિયેતરશ્યા કૃતરાની જોમ
જુવાનો ઉપર તુરો પાનારા ’ વિરોધીઓએ ખાસોસ પસંદવી રહી. ”

(આટલું જ નહિ પણ, બીજા એક જગ સભે અમદાદ એવા
અધિષ્ઠાતાઓ હતા કે ‘ મોલોદા અગિયા ’ (કુવાનો આટલું સામવિક) -
માં સોવિયેત રાજ્ય-નમ સામે કરી નવર રાખનારા કવિઓની કવિતા
ઉપર પ્રખરણિ તલાવવામાં આવે છે...) તેમાં મેં રિચપાયોલે જવાબ
આપતાં કહ્યું :

“ આપ વિનજવાખદાર કાપામાં જોદેર રીતે કૃમલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આગ્યો છે તે કુપદ બીના છે. જુવાન લેખકોની સર્જન-પ્રતિભાને
મર્યાદા આપી પાલકાપાને, હવે પછી આજ્ઞા રાખુ - કુદરે, વીતી ગયેલા
અને પાછા ફરી ન થકે એવા વૃત્તકાળના ચ દવાડ તરીકે જાણુએ હક-
સેલી દેવામાં આવકે, અને ચર્ચા-વિચારણા ગિરાદરીપુર્વ વાળીમાં, દોર
અને તીવ્ર રીતે ચ કદાચ, પરંતુ ખદવાઓ અને ગળાધારણી લેમલ વિના,
કરવામાં આવશે. ”

નેકાસોન :

[પ્રવાસ-નોંધપાત્રી]

હું એક ઇરાશિયન જુવાન ફિલ્મ રિજર્સન્ટની સાથે ઓકવાર-
અચાનક વાતે વળાંગેલો. એને જ્યારે એવી ખબર પડી કે મેં કદિય અર્ધમાન
અવસ્થા તો ચાકુંકલ-એન્જેલો આન્ડોનિઓનીનો એક પછુ ફિલ્મ જોઈ.
નથી ત્યારે એ ચાલી જ ન શક્યો.

“ તમે આન્ડોનિઓનીની ફિલ્મ જ નથી જોઈ ? ”

“ ની ”

“ પણ શાથી ? ”

એ ખમા હલાબા : “ અમે એમાંની એક ખરીદી નથી. ”

“ તમારે ત્યાં આન્ડોનિઓનીની એક ફિલ્મ ખરીદાઈ નથી ? પણ
એ તો રોડી વિખ્યાત રિજર્સન છે. આખો કુનિયામાં એની ચર્ચા
ચાલે છે એવી ફિલ્મ ન જોઈ એ તો ફેલિસીનીની ‘ લા દોલો વિના ’ ન
જોષા જોવું છે ”

“ પંજ મેં ‘ લા દોલો વિના ’ નથી જોઈ. ”

“ એણે લાય ઉછાળા કહ્યું : “ તમે એ નથી જોઈ એ ? ”

“ ના ”

“ ખરે જ, તમને ફિલ્મ જોવી જ નહિ રૂમતી હોય, તમને એમાં
રસ જ નહિ હોય, કું ચાત્રી નથી સહતો કે તમારા સોજાએ ‘ લા દોલો
વિના ’ ખરીદી ન હોય. અમે તેમ પછુ એ અપ્રાંત મબીર, સુલિવાન,
બપ કું અને પાલુ બધું સાંપ પ્રથમ કરનારી ફિલ્મ છે. કું માનતો જ
નથી... કે... ”

“ આ ખજી રીજી વાર જ્યારે મને પૂછવામાં આવ્યું કે શાથી અમે
અમુક પરિચયી લેખકો પ્રથમ કરતા નથી, ત્યારે હું બારે ચુરેલ રિચ
તેમાં મુકાઈ જતો હતો. ”

“ જેની સાથે વાત કરતો હતો એ જોલો : (એ પછુ કમ્યુનિસ્ટ-

હતો) એ વાત સમજાવ છે કે તમારે ત્યાં પ્રકાશન જાગે ખાસ યોજના છે, અને સાહિત્યની ફરજ વિશે થ તમારા પોતાના વિચારો દોષ્ય છે. એ વાત સ્વીકારવા તમાર પુરે કે કેટલાક સાવ પરાયા થ લાગે... પણ તમે ફોફોન-વિશે આટલા બધા થીમા કાઢી ર તમે કારકશ છાપના નથી? તમે 'આઈનટ' કમિયુની મુનિયોને દર રાખવામાં આટલા નધાં હિસાબી થું કામ હો ર...અમે તેમ તોમ, આ લેખકો એમનાં યુગના સામાજિક માનસના કોડ પ્રતિબિંબરૂપ છે. એ બધાને તમારે વાંદવાં જોઈ એ એવું નથી; તમે એમની વીકાર કરો, અરે, હવે એમને નકાચાવ જણવા દોષ્ય તો મળી—પણ તમારે એમને વિશે જણવું તો જોઈ એ ન."

“ હું આ માણુન સાચો હતો ર મને લાગે છે કે હતો.

સ્તાલિન યુગનો ઓથાર

ચેઝોવ-યુગ

૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ નાં બે વરસ દરમિયાન-

* ૧૩૨૯ લેખકોને કા તો કાર કરવામાં આવ્યા હતા અગર તો કા-સેન્ટ્રેલન કેમ્પમાં ધકેલવામાં આવ્યા હતા, અમાના ૭ બધા અખિલ સાવિયેન લેખક સુધા રિચરડર ભેડના સભ્યો હતા (પહેલી કોન્ફ્રેસમાં ચુદાવેલા)—ખિખાઈલ કોલ્તસોવ, ક્લવાન કોત્તેવ, બાઈમિર કિશોવ, બોરિસ પિલ્ગચાક, ક્લોનો બોલ્સેન્કો, આન્દ્રેઈ એલેક્ઝાન્દ્રોવિચ, પાએલો થાકવિલો.

* ૧૯૩૪ ડિસેમ્બરની ૧૪ થીએ લલિયતા પ્રમુખપદ નીચેની મુઝ્યુનલે મુકેનના ૨૮ લેખકો અને સરકાર પ્રવૃત્તિના અમલકોએને કાર કરવાનો યુક્તો આપ્યો હતો આમતો એક હતો—કલિબાકોઃ એલારકોવ, ૧૯૨૯ માં છપાયેલ સિલ્સરી એનસાઈક્લોપીડિયામાં જણાવ્યા મુજબ— “ ક્રિમિંગલોમાં તે કલિબારી આજ્ઞાવાક પ્રગટાવનારો 'હતો..એવું-મુસ્તાક 'I will say it to Everyone' મુકેન પ્રમુખ' મિમ મુસ્તાક હવું." x બીજો કાર થતાર હતો—કેસી મિશેરી : “ કલિ પછીનો પ્રથમ મુકેનવાસી લેખક મરીમ એલ કુડુનમાં જન્મેલો... સયકાલીન મુકેનવાસી લેખકોમાંનો એક અનિમ્બર પ્રિન્કિવિ." ..

* મુક પછીના માળામાં ૨૬ જેટલા મુકુદી લેખકોને કેસી નાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક નામ કિલ્સો, ફકર, બકોફસન.

૧૯૫૬ માં ' મરક્ષાત્તર શહીદો ' તરીકે પ્રતિબ્ધ પામલા કેલવાંક :
રિજોન, કાલીસોવ, ટ્રેનિલકોવ, ક્રાકાક ખાબેવ :
(૫૨ મુ એમ પિલ્ગચાકની મળતી નથી ર)

એ. વોલનિકોવ : (પરીક્ષક સચિનિગો વડા) (સોવિયેત રહસ્યર
૯-૯-૧૯૧૨)

“ ૬૭ ” ૬૪૭૫૪૪ નિવરદવાંનો સેચે કામ કરતા થયેલા જુવાન
કલાકારો શક્તિ અને હિસાબની બાબતમાં કાર્ય કરતા છે. પક્ષાડિતોય
વસાયમાન કરના તેઓ તપ્સ છે. હિસાબના જુવાનો તેઓ જીજ્ઞાસુ
નરેસરથી બાંધવા માગે છે — પોતાની રીતે ! ”

રિચપાન્ડોચ :

૧૧ (૧૯૧૨ સપ્ટેમ્બર ૨૮-૨૯ ચેલ્સકા લેખક સંપત્તી સમર્થા,
પ્રાર સિક્કા લાવણી કરતા)

“ ૬૮ ” ૬૪૭૫૪૪ જુવાન લેખકોની પૃતિઓ ઉપર વિદેયનતી તથાવા,
આરે કાનિસ કોકોવારીઓ સાથે, ચલાવવામાં આવી છે. બ્વાયી એકને
લાલ થનાર નથી...તેણે ક્રાંતિથી અને વધુ વસ્તુવધી હનિએ તેમની
હનિઓની મુશ્કેલી કરવી જોઈએ, અને ‘ લેકોનિસરયા ફેલ્ડરાની નેમ
જુવાનો ઉપર તૂટી પડનારા ’ રિશ્તોઓએ આમેશ પકડવી રહી ”

(અટકું જ નહિ પણ, ખીજા એક કસ્ટુ સળે બગાઈ એવો
બોક્ષેષ છપાવ્યો હતો કે ‘ ચોલોડા બ્વાઈયા ’ (હવાનો શારૂ સામયિક)-
માં ‘ સોવિયેત રાજ્ય-વન કામે કરવી નબર રાખનારા ક્રિડોની કવિતા
ઉપર પ્રખ્યાતિ ’ વસાવવામાં આવે છે... ” તેનો ય રિચપાન્ડોચે જવાબ
આપતાં કહ્યું કે :)

“ આવી મિનજ્યાબદાર ભાષામાં અદેર રીતે કુશ્મલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો છે તે કાબ ખીતો છે. જુવાન લેખકોની સર્જન-કૃતિઓને
ચાર્જતાં આવી પાલવાનો, હવે પણ આશા રાખી રહ્યો છે. વીતી ચયેલા
અને પાછા ફરી ન શકે એવા જુવાનના ય જવાબ તરિકે બાજુએ ફેર-
સેલી દેવામાં આવશે; અને ચર્ચા-વિવાદો મિરાદરીપૂર્વક વાળીમાં, દોર
અને તંદિશ રીતે ય કદમ્બ, પરતુ જવાનો અને રાજપ્રત્ની લેખક વિના,
કરવામાં આવશે ”

તેકાસોચ :

[પ્રવાસ-ગોપમથાથી]

હું એક ઇરાલિયન જુવાન ફિલ્મ રિવ્યૂકરની સાથે એકવાર
અયાનાક વાતો વળાવ્યા. એને બ્યારે એવી ખપર પડી કે ‘ કલિય બરમાન
અથવા તો ચાર્લ્સ-એન્ડ્રેસ વ્યાન્ટોનિઓનીનો એક પણ ફિલ્મ જોઈ
નથી ત્યારે એ માની જ ન શક્યો.

“ તમે વ્યાન્ટોનિઓનીની ફિલ્મ જ નથી જોઈ ? ”

“ ના ”

“ પણ કાથી ? ”

એ ખબા હલાવ્યા : “ અમે એમાંની એક ખરીદી નથી ”

“ તમારે ત્યાં વ્યાન્ટોનિઓનીની એક ફિલ્મ ખરીદાઈ નથી ? પણ
એ તો સૌથી વિખ્યાત રિવ્યૂકર છે. આખી કુનિયામાં એની ચર્ચા
ચાલે છે એની ફિલ્મ ન જોવી એ તો ફરિશ્તોની ‘ લા રાલ્લે વિના ’ ન
જોવા જેવું છે ”

“ પણ મેં ‘ લા રાલ્લે વિના ’ નથી જોઈ.

“ એણે હાથ ઉછાળી કહ્યું : “ તમે એ નથી જોઈ એ ? ”

“ ના ”

“ ખરે જ, તમેને ફિલ્મ જોવી જ નહિ મમતી હોય, તમેને એમાં
રસ જ નહિ હોય, હું ચાંતી નથી કહીશ કે તમારા લોકોએ ‘ લા રાલ્લે
વિના ’ ખરીદી ન હોય. મેં તેણે, પણ એ અત્યંત ય લીર, છુલિવાન,
ભ્રમ કરે અને થયું ખરું કાંય પ્રવટ કરનારી ફિલ્મ છે, હું માનતો જ
નથી... ”

“ આ પછી ત્રીજા વાર બ્યારે મને પૂછવામાં આવ્યું કે સાચી અમે
અમુક પરિચયી લેખકો પ્રવટ કરતા નથી, ત્યારે હું વારે મુશ્કેલ રિચ-
પાન્ડોચ મુકાઈ ગયો હતો... ”

“ એની સાથે વાત કરતો હતો એ જોલ્યો. (એ પણ કમ્યુનિસ્ટ-

સ્તાલિન યુગનો આચાર

ચેઝોવ-યુગ

૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ નાં બે વર્ષ સુધી

* ૧૩૨૯ લેખકોને કા તો દાર કરવામાં આવ્યા હતા અથવા તો ક્રાન્સેટ્રેચન કેન્સર્માં ઘટેલવામાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ ૭ મહા અધિક સાવિત્ર લેખક સત્તા ક્રિસ્ટોફોરોસ સર્ગો દત્તા (પહેલી ડી-કેસમાં ચુદાયેલા)—ખિખાર્લ્ડ ક્રોલ્સોવ, ઇવાન કાનેલેવ, બ્લાદિમિર કિશોવ, બોરિસ પિલ્ગાક, યુલો બોલ્સેચેન્કો, આન્ડ્રેઇ કોલેકોઝાન્કોવિચ, પાવેલો પાશ્ચિકી.

* ૧૯૩૪ ક્રિસ્ટોફોરોસ ૧૪ મોઝે કલિચેના પ્રમુખપદ નીચેનો ટ્રિબ્યુનલે યુદ્ધના ૨૮ લેખકો અને સરકાર પ્રદત્તિના અપ્રજ્ઞોઓને દાર કરવાનો ચુકાદો આપ્યો હતો આમતો એક હતો—કવિ બ્યાર્કો ઓકારોવ, ૧૯૨૯ માં હપાયેવ વિટ્ટરી એનસાઈસોપીડિયામાં નબળાવા યુજ્ય : “ક્રિસ્ટોફોરોસ તો ક્રિસ્ટોફોરોસ આશ્વાસ પ્રમદાવનારો હતો...એવું પુસ્તક ‘I will say it to Everyone’ યુદ્ધ પ્રત્યક્ષ : “ક્રિસ્ટોફોરોસ પુસ્તક હતું.” ૪૪ ખીન્ને દાર થતાર દત્તો—કેરી ક્રિગોરી : “ક્રિસ્ટોફોરોસ પ્રથમ યુદ્ધનાથી લેખક કરીન બેન કુદુંમમાં નબળો... સમકાલીન યુદ્ધનાથી લેખકોમાંનો એક અતિ મુગ પ્રતિનિધિ..”

* યુદ્ધ પછીના મળામાં ૨૬ નેટલા મહુદી લેખકોને ૨૨ની નાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક નામ મિલ્કો, કેક્ર, બોર્જેસન

૧૯૫૬ માં ‘અરથોગ્રાફ યાકોશ’ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા કેટલાક : ક્રિગોર, કોઝીસોવ, વ્રિલ્કોવ, ઇગ્રાક ખોલ્ક : (૫૨૫ એમાં વિશ્વાકની યજ્ઞની નથી !)

હતો) એ વાત સમજાય છે કે તમારે ત્યાં પ્રકાશન અંગે ખાસ ચેતના હોય, અને સાહિત્યની ફરજ વિશે તમારા પોતાના વિચારો હોય. હું એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર છું કે કેટલાક સાંવ પરાશા થઈ ગયું...પણ તમે ફોનર વિશે આટલો બધા ધીમા થાઓ કે તમે કાફકો છાપતા નથી કે તમે ‘આઈમ’ કમ્યુનીકેશનને દાર રાખવામાં આવ્યા બધા કિત્તાંદી કા કામ છે. ૧...ગમે તેમ તોય, આ લેખકો એમના કુચના સાક્ષ્યિક માનસના ક્રિડા પ્રતિબિંબરૂપ છે. એ પ્રધાને તમારે ચાલવા બેઈ એ એવું નથી; તમે એમની રીકાય કરો, અને, છેવટે એમને નકામાય મળવા દોય તો મળે—પણ તમારે એમને વિશે જાણવું તો બેઈ એ ન.”

શું આ માણસ સાચો હતો? અને સાચે છે કે હતો

જેમતા કદા જ સામ્યવાર નથી !

આરામદિન, યોરોન્દો પાલી, લિયેટોવ, મેધરેહોલ્ડ, રાફસ્ટ્રાઈ, નાયાલી સાર્કઃ બોનાલિયોવ, ચુસ્તોવ, રોહ્નોવ, ઝોલિય, મેદરસ્ટામ, દિલ્લી મરડી, પી સામોનોવ.....

આપચલ્યા કરી છૂટા (૧૯૩૬ પછી)

સોબોલીન, બ્યાલિર પિયલ્ત, માન્નિ ત્સેતાયેવ, કુઝનિઓસોવ...
મૂક-પ્રતિકારીઓ

પાસ્ટનાક, આપ્પાતોવા, ડે સેન્ડો, સેવિલિના, હજાક બામેલ, મુરી આલેલા, એન ઝોલ્માન, સેકુલિના .જુલિયા નેઇમાન

અંદોનોવ યુગ

[૧૯૪૧ ના સપ્ટેમ્બરી ૧ થી તારીખે ખાટીકાર્ય કરેને સંજોગન]
હોશેન્કોઝે Adventures of a Monkey થી સોવિયેત ઇયનનું એક પશુ નિધાનક લક્ષણ જ રજૂ કરું નથી. બધા નિવેધાત્મક લક્ષણો જ છે આવી વર્તો ડાખનાર ક્વેક્ટા પત્ની નેતાગીરી પણ ટૂંકી વ્યંગમત અને નિર્નય હશે. આનુ સાહિત્ય કળા કરેલા લેખો જ લખી એક અને અન્યગ્રંથો લે છે જ છાપી કરે. ધુલ્યારત્ત અનનિક હોશેન્કોઝે આટલી સહેલાઈથી લેનિનગ્રાદના પત્રમાં રચાન પામી સહયોગ એના ભેગા વિનસોરિયેલ અણુકાલ વિકૃત લેખક દાખલ સર્જકરો ! આપના આપ્પાતોવા પશુ કાંતિ પૂર્વેનાં વર્ષોમાં જ હાવે છે । અત્યંત અક્તિવાદી, 'વૈચારિકતા નિદીમ' પ્રત્યાપાલી, મધાના પાળોચિયા ભેગી, ધાર્મિક-રેદરલવાદી, લાલસાયુક્ત મુર્ચનાતાવાદી લેખિકાની 'કલા ખાતર કલાવાદી' અને સિર્યોલિરટને સળપી વચ્ચાલંકાર સાખાની પ્રતિનિધિને સોવિયેત સાહિત્યમાં રચાન હોઈ જ ન શકે.

આજ પૂર્વે આવા અનેક સાહિત્યકારો સર્જ કર્યા છે-મેરેક બોન્સની, વીઆન્ડેરલાવ મધાનોવ, મિખાઇલ કુઝમિન, આન્ડ્રેઈ બેલી,

ઝિગોન દિ. પીઅચ ફેર, સોલોશુજ, ઝિતોવીઓવા આતિખાલ વગેરે... પરમ આવી પ્રત્યાપાલી, સુપારાવિદીધી, મુચાણુપદ્ધી, બાગેકુ કલાને ફરી પ્રતિનિધિને ઝોખું જ આપી રહાય છે x x x એમ તો સિર્યોલિરટો, એકઝિરટો, પલો સર્દેય, જેક્સ આઈડલમંડલ, નદિઅનેલ, વગેરે સાદિનિક પથો પાસી બની ગયા છે તેમને કંઈ એના પુનરુદ્ધિલ બનવા દેવાય છે ?

● હોશેન્કોઝે 'વાન-વારસા' ને પાછો આણવા માગે છે, તો અપ્પાતોવા મધ્યમુખને !

આમ છતાં, આ બંને લેખકો બહુ લોકપ્રિય બની રહ્યા છે ! એ હેન્કોઝે તો લેનિનગ્રાદમાં બારે પ્રજાતિ વિસ્તાર્યો છે - એ તો એના ભણોના જૂનમાં કમામલોયો ફરે છે અને બાઈનાલ્યોને દમ ભગવે એ હાંદે મળ્યુન બ-યો છે । એની કીર્તિ વિસ્તરી રહી છે - 'લેનિનગ્રાદ' પત્રમાં એની વ્યસર પૂરતી છે, અને 'એમદા' માં એ એક ભેલિટો પ્રવાહ બની રહ્યો છે સાદોદેવ અને કામિસારોવા જેવા આપ્પાતોવાનું અવકાશ કરવા લાગ્યા છે; તો વળા ખાઝિન પુરિકનની ક્રિતા 'ઓને-નિન'ની 'રેડી' (પ્રતિકાન્ધ) કરતિ એ યુગને સ્વર્ણયુગ હોય અને આખોવા યુગ કથિયુર હોય એવો મૂકો હાલવાની દિશન કરે છે । x x x જુટ્ટી, ઝેરીયા, સહેલ, પદાતમી ભરી 'રેડી' ।

આ બધાનાં યુગમાં સાંપાદકની નળખાઈ છે તેઓ આવાં લખાણો સામયિકોમાં ભરપે હાવે છે, - એમને જવાબદાર મળવા ભેઈએ લેનિનના ' પાર્ટી-સાહિત્ય'ના સરને વફાદાર રહીને જ આપણે આગળ વધી શકીશું ...

*

પ્રથમ આકૃતિ

ચિત્રન્યાસ અને અભ્યાસન

[૧૯૩૦ થી સોષી પ્રથમ મહાર આન્ધ્રો સોવિયેત લેખક સંધના એ અગ્રણી અવિકાસી લેખકો હાવે x x x વિદવાક તથા 'આમ્યાતિનની

વાર્તાઓ પરરશમાં છપાઈ હતી તે યુના આટે જાનેને સધામાંથી ખસતરફ કર્યા...અમ્માતિન તો ૧૯૩૧થી સોવિયેત રશિયા જાદાર પહોંચી ગયો. પિલ્ચાકનો 'મિસે જુદો' જ રીતે જન્મ્યો.]

હારીકત એવી હતી કે પિલ્ચાક તેની વાર્તા MAHOAGANY જર્મનિમાં રશિયન પ્રકાશક (ચેટોયોલિસ)ને ચોકથી હતી, આ પ્રકાશક સાથે એવી ગોપચી હતી કે તે રુસી સ્વાહિતને કુનિયા સમક્ષ પહોંચવું કે; આથી સોવિયેત-સધના લેખકોનેય જાનસરખીય કાવતી (લેખન પ્રકાશનના) અધિકારોનો લાભ મેલે. આજ પૂર્વે જોઈ, ફેદિન, શેલોવોલે આ તિરેશી રશિયન પ્રકાશકોનો લાભ, આ રીતે, લીધો જ હતો; અને એ સર્વસાધારણ પદ્ધતિ હતી; આ લખાણો સોવિયેતના સરકાર-ખાતા VOKS દ્વારા જતા હતા. પિલ્ચાકની વાર્તા આ રીતે જ જાહિન ચલેલી. પરંતુ રશિયન સરકાર-ખાતા તરફથી એને બંધે નિર્ણય પહેલે એ પહેલાં પ્રકાશકે હિતાવજે એ પ્રગટ કરી હામી. આમ્માતિનની વાર્તા ક્રેમલિનોવાદીઓમાં પ્રગટ કરેલી. x x x આ યુના આટે જાનેને નસતરફ કરવામાં આગા; સાથે જ લેખક સધના અરેલો અરધ જાણોને સંપક્ષય તરફ રફ જણવામાં આખા. અને ખાફી રહેલા સુખોની કેરોતિષણી કરીને, સરયાનું નામ બદલીને 'ઝોલ રશિયન કુનિયન ઝોલ સોવિયેત રાઈટર્સ' રાખવામાં આવ્યું.

પરંતુ આ પગલાંથી લેખકોને મુંઝા ખવાની દેવાનું ન-નુ નહિ. પુલ મેડિસમ ગોઈ, જેવાથી રહેવાનું નહિ તે એણે ગળ્યના સુખપત્ર 'ક્રેડિટિઆ'માં પુરવો પત્ર લખ્યો :

"આપણે એવી ખુદી આવડત પરી કર્હ છે કે આપણે લોગોને પહેલાં આકાજે ચઢાવીએ છીએ અને પછી નીચે પડ્યા ધૂન-કાદવનાં પરડીએ છીએ. આ બેઢેય અને ફૂર ને એક માનવામાં આવે છે કે પાલખના વરસેમાં ગોઈ પશુ સ્વાહિતના આવાયાદી સુખી અગળાઈ બેસી હોતો, અને ગોઈનું ચંચુ (ઝોલે બાજે પીમા-નિષપાતથી) વડું તેમા સ્વાહિતના હાથ હોતો !

પદ્ધતિનાં સ્પષ્ટતા ટીકવાની બરફ નુ બોતો નથી - કપોલે સૌ કાઈ એવાથી બાલકાર છે."

અને આ પત્રમાં તેણે પિલ્ચાકને ચણેલી સમગ્ર અંતર્ગત પ્રમાણ-જાદારનો કોર' હોવાનું જણાવ્યું.

અમ્માતિને ચોતાના જવાબમાં 'લિટરરી રેક્રેડ'માં પુરવો પત્ર લખી જણાવ્યું કે - "હું પરદેશ હોતો ત્યારે, મારી ગેરહાજરીમાં મારી વાર્તા WC અંગ્રે આખરી નિર્ણય લેવાઈ ગયો છે એમતિ ક્રેડિટિઆ પ્રાચ (ક્રેડિટિઓગ્રાફિયા)ના ઝોલ પત્રમાં મેં બહુતિને છપાવ્યો છે એવો મારા પર આણેય છે પરંતુ હારીકતો રખ છે અને તમાજ બધા ફરવો કર્તા એ વધુ સખજ છે; તે સુખજ, મારી સામેના આણેયો ગસત છે... છતાં, પહેલાં ચને સ્વાહિતને એવી તપાસમાં કિતપાં વિના જ છેવડતો ચુકાદો મને જણાવી દેવાની આ પદ્ધતિ, હું મારું છું કે કુનિયાકરમાં અવનવી છે."

આ પદ્ધતિ સામેના વિરોધરૂપે તેણે લેખક સધમાંથી રાહનામું આપી હીધુ...એ કે આ પછી તેની સ્તનાશુભી ચાલુ રહી; તેના નોંઠકને બંધ કરવામાં આવ્યું આથી મારી કીકોને તેણે સ્તાહિતને સીધા પત્ર-પાઠવ્યો : એમાં વિનિત કરી કે રશિયાના ઝોલ લેખકને આ રીતે બહિષ્કૃત કરીને છવતાં ચોતરી સખ કરવા કરતાં નિયમિત બની છવવાની સખ કરવી ખરેખર છે. (આ સમયે સોવિયેતના કાયદામાં આવી ફટ હતી. ચોટા બાજે ઝોલે એ વરડો પડીને સ્તાહિત પાસેથી આવી રમ્મ અપાવી અને ૧૯૩૧થી અમ્માતિન પરદેશમાં ગ્યો)

પરંતુ પિલ્ચાકનો મિસે જુદો જ રીતે વિદેશ પહેલાં તેા એ પાસે ચુકવતો ઝોલાર લખાવી લેવામાં આવ્યો (૯૭ 'બંદેર ઝોલારોનું સન કરે ચલું ન હતું) લગ્ન વાર્તામાં પશુ સંધારા કર્યાં આજ છતાં, અંતે તો ચેકોસ્લવાક દમન-સન દરમ્યાન એનું કાશળ નીકળી ગયું—કપોલે ક્રાન્સે-ટ્રેચન કેપેલ.

શોહોખેવનો અવાજ :

કુચોવે તાચેતરમાં જળાભ્યા યુજન, સરકારી ડ્રાપ દરતવેત્તે રેકેસલ, શોહોખેવે ૧૯૩૨ના જળાનામાં સ્તાલિનેને લખેલા એક પત્ર લેખ આપ્યો છે. તે પત્રમાં દોન-પ્રેદરમાં સાયુક્ષિક ખેતી અને જે આપવાયો આવી રહ્યા હતા તેની શોહોખેવે સ્તાલિનેને જણવ્યું હતી હતી. (૧૩ તા. ૧૧-૪-૧૯૩૩) :

“આર્વા તો અચકિત દર્શતો ટાંકા સમય આ કંઈ કાંતની પ્રેમોમાં થયેલા અનિરેકની વાત નથી, પરંતુ આ તો અતઃજ ઉદ્ધારવાના અમે કાંતની બની ગયેલી ‘પરતી’ છે - બાપા છલ્લકાના દસ્તાવેજોમાં બપાક અનેપી છે આ દર્શાવેલો મે કમ્યુનિસ્ટો વાસેથી યા પ્રેદ સમુદ-ખેતરોના ખેડો પાસેથી સાબજેલી છે એ સોમોએ મારી પાસે સ્તેપી માંજણી કરી છે કે આ બાક માર ૭.૧ જોમા ઊપવા સોફથી આપવું.”

“તોસેક વિસાલિઓનેરિય, * ‘કાળ બનાવાયેલા ગામમાં’ એ શીર્ષકવાળા મરેલેન્કોનો લેખ તમને માલ છેર થનિક ખેડુને ત્યાં ચોરી કરવાના આરોપ મારે તમને આરોપી ખેડોને સાળ કરવાને બદલે, હમરોને ‘અદલત’ કરી દેવાવાની વાત ! આને કમરો સમુદ ખેડોના નસીપના આશુ જ બની રહ્યું છે !

“અને, તમે, જુઓ હા તેમ, અગાઉના કન્તા વધારે પ્રમાણમાં રેકનિકલ સામતોના ઉપયોગ કરીને અને વધુ સુધરતી પદ્ધતિએ આ પ્રશ્ન બની રહ્યું છે.”

(વધુમાં, શોહોખેવે ઇન્દાઓમાં શુ બની રહ્યું હતું તે નીકળનાથી તેવા નિવર્તન કરી, ઉમેર્યું-)

* સ્તાલિનનું આશુ નામ

“એમણે સમુદ ખેડો અને સોલિયેત સતા સામે અપાયેલો કર્મ છે તેમના ઉપરાંત જોમણે આ બધા કરત-તોનું સમાવન કર્યું છે એમની પશુ અન્યનપાસ થવી નોખેલો.

“મે ને બધી વાંચતોમાં લાપ્સ છે તે ને સેદેસ કમિટીનું બ્યાન જોયલા નેટલી ડુખવતા ધરાવતુ હોય તો, હક વ્યભિઓ સંક્રાંયાયેલી છે તેની પરવા કર્યા વિના, નેઓ ઇસ્લાની સામનિક ખેતીની અર્થવ્યવસ્થા ઉપર મરજીયલ ફટકો વોંત્રવા જવાબદાર બનવા છે તે બધાને પુરવા પાડવાની નેપની કિમત દેલ તેવા સાથા કમ્યુનિસ્ટોને એકલી આંખો; તેઓ પૂરી તપાસ કરશે અને અપાયારની આવી બસલ-નિષ પદ્ધતિઓનો અમલ કર્યો છે એમને જ નહિ. પશુ નેપણે એમને પ્રેરણા આપી છે એ બધાને પુરવા પાડશે” *

વના કુચોસાથીના પાકાર :

કુચોવ પુલેનમાં પડતો વડો બન્યો તે પૂર્વે તે સ્થાને પી. પોસિયોવ હતો. આ એક જ સાફસે સ્તાલિનના ‘પાપ’, સામે અવાજ ઉઠાવેલો હમરો એરી હતી કે-

† આમ, જણ જ બસનલા શોહોખેવે સ્તાલિનના મુદ્દા વખતે ને મરવા વાસુ સાચો હતા તે નેવા નેર્વા છે :

“દરમહિન-એ છયેલા તાવબાક યુબનર્મ, અને તારી કપાલી પેલા થવેલા સમુદના અબનોમા, ડોવિયેવ પુલદન સેવના માપબાક કમ્યુનિસ્ટોમાં, અનત વિસ્તરેલી વંતની વનકુલો બોમા થતા સુસવદામાં; અને તોયે અવાજ સાબજીએ લીધા સદામજ અને સર્વેત્ર ઈ અમારી સાથે જ છે. દે પિતા, વિદાય-વંદના”

- એદરેનશુર્ તરફ જવાનું જવાનું વાલ્યો : " મેં તો એક પણ સપામાં એવું નથી કે જે લોકો પૂરેપૂરી ખાતરીથી જન્મતા હતા કે એમના અધિક નિરાશોથી મનથી સમજાવો થઈ હતી, તેમાંના કેઈએ સજામાં આગળ આવી વિરોધ કર્યો હોય, મેં આવા વિરોધનો એક લેખ સરખો વાંચ્યો નથી."

ઈઝરેનશુર્એ એદરેનશુર્નો જવાબ આપ્યો હતો, અને સામેના હથો યદાઓ - કાં તો એદરેનશુર્ જુદો હતો, અથવા તો એને " અંદરની ખાસ વાતો જણવા મળતી હતી " એટલે કે એને એ દાયકામાં ' ખાસ સંસ્કૃત ' અપાતું હતું.

- એટલે કે સ્તાલિનનું યજ્ઞ !

હકમાં, એદરેનશુર્ કાં તો જુદો હતો, કાં તો હરોળ હતો, કાં તો સ્તાલિનનો અન્ય આદમી હતો ! અને એવું જ હોય તો સ્તાલિનવાદી યુદ્ધયોધા એવું જ નામ ઉમેરાઈ જવું નોઈએ.

[૧૯૩૩ માર્ચ ૭મી - ૮મી ૧૦૦ લેખકો - હલાકાદોની યોદ્ધામાં]

પાર્કના ખાસ ' આઈડિયોલોજીકલ મિશન'ના વડા હિસેવેરે એદરેનશુર્ ઉપરો આલેખ દોહરાવ્યો : " એદરેનશુર્ના સંસ્કૃતિ ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેને સ્તાલિનનું મનુષ્ય હતું... મેં એણે ૧૯૫૧માં સ્તાલિનના આઠ વખાણ કર્યા હતા ? "

પણ આવો આલેખ તો ચોતાની ઉપર પણ આવી શકે એમ વિચારી તેણે તરત જ ઉત્તરું : " અમે બધાએ સ્તાલિન અંગે વાંચ્યું છે, ને બધા જોવા છીએ, પણ એમાં મન્યકાઈ હતી. કમકે અને એવું માનના હતા અને લખના હતા પણ તમે (એદરેનશુર્), તમારી વાત જુદી જ જણાય છે તમે તો એવું માનના ન હતા છતાં પણ વાંચ્યું હતું ! આપણી વચ્ચેની રિવાજમાં બહુ ભેદ છે."

એદરેનશુર્ને કંટોળાવે જતા મ વાળવાનું ચોખ ન હોયું, પ્રતિજ્ઞા

પાલેલ રોજીવિયના હાલનો કદમ્બ રીતે અત આલવામાં આવેલો બાદિન પૂખના એ કાગળમાં તે આપણને સવાનો ચિહ્નર મનેવો; એ વખતે ચોતિયો દિવસનું રનનિતને પ્રકાશ પૂરેલો હતો : ' પાર્કનો વસાહત, સામા પ્રાચિનિક જૂના જોલોનિકા સામેના અન્યાય દમનો આખરી અત કપારે આવશે ! "

આ વખતે મીળ પાર્ટી નેતાઓમાંથી મ રુદ્ધકાંક, કોસિગોર, ચુનાર અને ઓરુકો નિશ્ચિત વચેરે એ અવીજ હિંમત કર્યાં જણાય છે ત્યારે એવાજ અમલના પડે લેવા કુંચોવને એની જાણ જ ન હોવાનું શક્ય છે !

*
કુચોવની જાણકારી અને જવાબકારી ?

એદરેનશુર્ને એના સરખોજોમાં લખ્યું છે કે ૧૯૩૦ ના દાયકામાં સ્તાલિનના શિક્ષક અનનાસમાં અનેક નિર્દોષ હતા એવાની તેને પોતાને અને સોવિયેતના અનેક નાયરિકોને ખબર હતી. પણ એ ઘોષોને દાંત ભાંસી કઈ મૂળા રહેવાની ફજ્જ પડી હતી કાથી :

હુકોવે આ વાતોને કનકાર કર્યો : નેતે સ્તાલિનનું ખાસ રખોયું મળ્યું હોય તેવા અપરાધ સિવાય કોઈને એની ખબર ન હતી કે મરપરોઝા બનાવરી ગુના માટે થઈ રહી છે. અને કેટલીક જૂન બ્રિનિગો ભેગમે જે વાતની ખબર પડી હતી કે અધિક નિયંત્રેત્રાર હોવા છતાં શિક્ષક અનના દના તેમણે " હાલત આવી હતી " - અને તે મૂળ રહીને નહિ

(મુદો એ દત્ત કે જે એદરેનશુર્ને લેવા પગલાં જલ્દી ચકવો તો કુચોવ જેમ અમરૂં રચાને નિરાનવારનું શું ? - તેણે તો પાર્ટીમાં જોવા જવોખદાર રચાને દના. યું એ લોકો હતા તમે અપાજ ઉશવવારી અમરાનના બાવતા દત્ત ! કે પછી એ લોકો અન્યને જે થઈ હતું તેને, રેકા આપતા દત્ત !)

મ પણ પૂરું થતો તે પોતાને નિવાસ સ્થાને ચાલ્યો ગયો અને કેટલાંક અનુભવી મુશી લગભગ ઝોકતામાં રહ્યો !

એ કે, સમાગમ છોડી જવા પહેલાં એણે જોયું કે શોહોળાને અને બીજા કેટલાકે ઇલિગેને ટોમ આપ્યો હતો શોહોળાને કહ્યું હતું કે એ ધણા વખતથી એકદેનશુર્મની રીસ કરવા માગતો જ હતો.

આ બધું જોયા સાંભળ્યા પછી એકદેનશુર્મ સમાગમથી જતા પહેલાં એમ જુવાન લેખકને હાસ્ય વિષે કહ્યું હતું : “ સોનિલેતની કસાઓની વસંતં જોવાનું મારે માટે કદિ જનનાર નથી...પણ તમે જોઈ શકશો— વસિષ્ઠ વાસમાં ”

એક વિદેશી નિરીક્ષકે આ વંદના અંગે જોસતાં કહ્યું કે એકદેનશુર્મની લલિતભવાણી બારે આઠા કે ઘેરી હતા—કમા કરણે બુન-કરેલી છે, કહેવું મુશ્કેલ છે

*

(ખીજે જ દિવસે તા દનીએ કૃષ્ણોને બાપણ કરતાં પોતાના જયાવસા કહ્યું.)

“ સૌદા પ્રમાણમાં ધરપકડો થઈ રહી છે, એવું પાટીના આશયી કાર્યકરોએ જણાવ્યું હતું. યુર હા, જાણતા હતા પરંતુ જેમની ધરપકડો થાય છે તેમજ કોઈ રીતે યુના સાથે સહવારેલા ન હતા એવું મુ તેઓ જાણતા હતા ના, તેઓ ન હતા જાણના કિમની સ્તાનિતમાં શ્રદ્ધા હતી અને આપણા ખેળેજે જ વધાર પ્રાસંગિક લોકો ઉપર અત્યાચાર થઈ શકે એવો વિચાર જ મનમાં લાવી શકતા ન હતા. ”

પક્ષા હાલ-હા ભણનારા ન હતા અને તે પોતે જ્યારે ભવાન-દાર રચાતે હતા ત્યારે, સોરેશ અને સુકેનશં સ્તાનિનવાદી પછીસ મોદ સ્વરૂપે યાનં શોહી દેવામાં આવ્યા હતા એવો દાવો કરી હોયું કે—

“ સ્તાનિનની રમજાન યાના દરમ્યાન ધણા લોકોની નેમ, મારા સિખજેનો અપિખાં બીસ છલકાર્યા હતાં; એ સાચા અર્થસુ દાનિ એ કે

અમે સ્તાનિનની કેટલીક અંગત કમખેરીઓ જાણતા હતા, છતાં અમે તેનામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. ”

*

યહૂદી-દેવની બખરિતા

કોમ્યુનિસ્ટ ગાંધીયો દાવો દેતા, તેની બંદરના તમામ પ્રાજાનુચિને (સાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિના વગેરેને આધારે રચાએકા) પૂર્ણ વિકાસની તક આપવાનો રહ્યો છે, રશિયાની અંદરની લઘુમતિઓના સાક્ષિત-સરકારને સંરક્ષણ જ નહિ ચેતસાદન આપવાનો રહ્યો છે. અને છતાં કુનિપાલસા દમ્પન થતી રહેલી, વિદેશી આત્મચારોમાં લાઓની સંખ્યામાં હોમાઈ ગયેલી, અને કારના જયાનામાં રક્ષિયામાં જ આમાનુષી જુદેનોમા રંગડાણેલી, ન્યૂ-યહૂદી પ્રજાનું નસીબ, સોનિલેત ગણિયાના સુમાનવાદી—સામ્યવાદી તંત્ર નીચે પણ સુખનું નથી ! અને છતાં, સ્તાનિલે અને

કૃષ્ણોને ‘ અમારે ત્યાં એવી સમસ્યા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી ’ એવું કહી નાખતાં સંક્રમ્ય અનુભવો નથી. એના સમર્થનમાં હામોતોને બહો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવે છે કે—“ અમારે ત્યાં એવો કોઈ સામાજિક પાયોજ રહ્યો નથી ! ” બદલે, ‘ મુશી નાસિત, કુતશાખાં ? ’

આમ છતાં, ખુદ કૃષ્ણોને પોતે સ્તાનિન પાછળનાં વરસેમાં થયેલા ન્યુનિસાધી દમન-અત્યાચારના ઉલ્લેખો કરેલા જ છે (ઘા. ત. “ દાકારોના કાવર્ચ કેસ ”, ‘ જનાલદી રીતે જ, ન્યૂ-યહૂદી-ચેનનાના શાખ તરીકે જ ઊભો કરવામાં આવેલો !) તે વરસોમાં આ ઉપરાંત, ‘ ક્રાસોપોલિટન-ચાદ ’ ને નામે, ન્યૂ પ્રજાની તમામ મંચનિ સરકૃતિ—

સાદિક પ્રતિઓને નાણદ કરવામાં આવેલી ઘા. ત. શાળાઓ, પ્રકાશન-શહેા, વૃતાવન-અખાતો, રમજીમો આ ઉપરાંત ચેઓગ્રામાં જોગા રફ જેટલા જાણીતા ન્યૂ-લેખકો દાર કરવામાં આવેલા. .

આ બધી ધુનાઓ અંગે જર્મીન રસેલે-કૃષ્ણોને સાથે પચગ્ધવદાર કરેલા. રસેલે એવું લખ્યું કે તમારે ત્યાં સામજિક આદિક-યુનાઓ

(ગોરી, છતરપીટી-પદારની સરહદમાં નાણાં અને માલ ધુસાલો-લાવને વગેરે) માટે બે સ્થળોએ કરવામાં આવી છે તેમાં ૬૦% ન્યુ છે-અને મોટે ભાગે દેહાત દહની ! આજુ કાથી ! તમારી વસ્તીનો માત્ર ૧-૫ (દોઢ) ટકા જ યહૂદીઓ છે. કૃષિએ આનો જનાજ આપતાં ધણાં લોચાં વાળ્યા છે, એક જાનુ, તે આવા કાર્ડ સમાજિક પાયાનો ઉદ્ધાર કરે છે : બીજા જાનુ, એવું સૂચવે છે કે ન્યુ-પ્રબનો આપો ઉદ્ધર જ આવે છે કે આવા યુનાએ વધુ કરે (આ તો હિંદુસ્થાની ન્યુ-રિયોથી હલીકતો જ એક ભાવ થયો !) કૃષિએ આપો નવાજ વધારે આપાતમનક એટલા માટે છે કે તે ન્યુ-દેવના અસ્તિત્વનો જ અસ્વીકાર કરે છે અને એ પોતે હજી એને ઇમનના એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની ઈજા કરાવે છે !

● હકીકતે, તાન્તરમાં જ, પ્રુદ કૃષિએ સુહિજ્ઞીઓની એક એકમમાં એવી હલીક કરી હતી કે “ન્યુ લોકોને જીવ્યાં રચાનો પર પ્રખાતું ધનવ્યવસ્થા નથી, કેમકે એમ કરવા જતાં પ્રબમાં રામ રેલાવાનો અને બંડની ઉદ્ધરથી થઈ બેસવાનો સભવ ગંદ છે !” x x x વળી, પોલાનના તેલોએ સમક્ષ તેલે એવું ૧૫ થયું હતું કે “તમારે ત્યાં થયુંશિરી સખ્યામાં બજામાંનિચિઝ” (ન્યુ) છે એ ભોખમ બનેલું છે”

૪૫ વર્ષના સમાજવાદ પછી ય રહિવામાં ન્યુ-દેવની સમસ્યા ફટકી છે, એ માટે નવેની હકીકતો જ પૂરતી છે

(૧) ન્યુ-પ્રબ (કેસ આશ્વરે ૩૦ લાખ)માં પોનાની લાખાની સ્વતંત્ર સળાઓ નથી; સ્વતંત્ર ૨ પ્રકૃતિ નથી; એક માત્ર અખનાર છે-દર એકલે પ્રગત યતનરૂં : (યાત્ર ૧૦૦૦ નકલ !), તથા એક પાલિક છે તે મોટે ભાગે બીજા દેશોમાં મોકલવા પૂરતું; નિહિશ લાખામાં પ્રગત થયેલાં પુસ્તકો પછુ જુજ છે-વરસે દિવસે એકાદ ! (૨) ન્યુ-ધર્મ તરફ બીજા ધર્મ પંથો કંઈતો અજાણજુ વલણ રાખવામાં આવે છે. નમર-ધોરણે પછુ એવું સંગઠન કરવાની ચનાઈ છે (બીજા ધર્મેને છૂટ

હોવા છતાં,) ધર્મની પરંપરા માટે અનુજા શિક્ષણ આપવું અશક્ય છે; ધર્મની વિધિઓ કરવા સાથે ય નિયંત્રણો છે; અને સમૃદ્ધ પ્રાચીના માટેનાં તેમનાં મથકો-મદિરા પછુ ધણી ખર્ચ બધ કરી દેવામાં આવ્યાં છે

(૩) આંકડાઓ દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે યહૂદીઓને માટે સંવર્ધાધારણ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને જોયા દરબજે પહેલિયાનું ધર્મ જ પ્રશેષ છે (૪) ‘આર્થિક યુનાઓ’ માટે દેહાત દહની સળા ફરમાવવામાં આવેલા યુનેપ્રાશ પૈશ ૬૦૮ ધા (યુદ્ધમાં ૮૦ થી ૯૦ ટકા) ન્યુ હતા ! (૫) પ્રુદમાં વિચિત્ર બનેલા પરિવારોને યુનર એકમ કરવાનો સિદ્ધાન્ત ન્યુ પૂરતો તો કાગળ પર જ રહી ગયો છે. (૬) ઇઝરાયેલના ન્યુ રાજ્યની લાગણી સોવિયેતની ન્યુ પ્રબ અંગે ધવાયેલી રહી છે; એની સાથે સોવિયેતનો જવાબ એક જ છે કે ઇઝરાયેલ પશ્ચિમી સાહીબદેનું પિતૃ છે ...

એકંદર, યહૂદી-પ્રબ અને યહૂદી સંસ્કાર એટલે જ યરમાવા બેનું-એવી કટ્ટર-દેવની પરંપરા ભોવા મળે છે.

આમ છતાં, મહત્ત્વ આવી જ તો, એ યદના અસાધારણ મહત્ત્વ ધરાવે છે કે સોવિયેતના યતન કવિઓમાંના અમણી એવમુશોએ ‘Baby Yar’ નામની કવિતા લખી સોવિયેતના ન્યુ-દેવ ઉપર કટાક્ષ કર્યો છે, જેનાથી કૃષિએ પારવાર છંદેકાર ગયો છે.

● આ કવિતા ‘વિદરરી એડેટ’ માં પ્રગટ થયા બાદ લોખ ઉપર ૨૦,૦૦૦ પત્રો અને તોરો દ્વારા આભનદનોની વર્ષા વરસી હતી.

વોહનેસેન્સ્કી : (કવિ) (માર્ચ ૯-૧૯૧૩)

"હું કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના રમ્ય નથી, અને હું બનવાય માગતો નથી. હું, મારા મુઠ્ઠા મળદેશની નેચર"

(માવદેશની પક્ષ પાર્ટી સભ્ય ન હતો એવું સૂચવવા બતાવેલો હતો ત્યાં કુશ્રીવ બોલી ગયો.)

"એમાં ગૌરવ સેવા ભેંસું કર્યું નથી."

વોહનેસેન્સ્કીએ પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવવા બતાવેલ સભ્યમંથિ બૂરો ગઈ.. એને ભેંસી બહુ પાડ્યું

એકરાશી : (માર્ચ ૧૬ : લેખક સભા બેઠકમાં બેઠકમાં) વોહનેસેન્સ્કીનો એકરાશી :

"મારે નિકિતા સજીવિય કુશ્રીવ) ના સખ્ત શબ્દો બૂતવા ન ભેંસે એ એ વાત અહીં કહેવાઈ છે. હું એ કવિ નહિ બૂલું એવોના કહેર શબ્દો નહિ બૂલું, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એમણે આપેલી સલાહ છે— "કામ કરો," પણ નહિ જ બૂલું હું અત્યારે મારો બચાવ નથી કરતો. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે મારે માટે મુખ્ય વસ્તુ હેય તે તે કામ, કામ અને કામ કરવાનું જ છે, મારું વચ્ચે મારા દેશ, સામયવાદ, તરફ રેવું છે અને હું પોતે કોઈ છું એ મારું કામજળ બનાવશે

(આવઠા તા ૨૯-૩-૧૩)

એવલુશનકો : (કવિ)

એણે પહેલાં દિવસો નિઝવરતની બચાવ કરી એણે પોતાનો જ ઠીક ઠીક બચાવ કર્યો; સાચી દીકરીના પક્ષે કરી એણે પોતાની આત્મચક્ષુ સંસ્કાર માટે અત્યાર તે હાથમાં બદલ મારી ન મારી. એણે તેા એને મર્યું કે એમાં 'ગૌરવ' અને 'પક્ષ' એવું વાલું છે. પણ, પણ તેણે ઉત્તરે :

"હું હવે ભેંસું એક છું કે તેમાં વધુ બહુ એવું છે ને ઉપજાવેલું અને આપવા છે. મારી સૌથી મનની બહુ એ છે કે હું બુદ્ધિવા પ્રેમના નૈતિક ધોરણે બૂલી ગયો; એ માટે મને ફરિયાદો રીતે મળી ચૂકી છે."

તેમ છતાં કે તેમાં બેરસ ન હોય એવા અને વિદ્યુત ઉપદીર્ઘકો સ પાદકે મુક્યા છે એ તેને તેણે બહુ બહુ :

"ન સુધરી શકે એવી બહુ મેં કરી છે. બારે યુનાનો બોલો મને માટે કિદે લાગે છે... આ દિવસોમાં મેં 'ધલું' અનુભવ્યું છે મારે માટે આખી જિંદગીભરતો આ પાઠ છે. હું લેખક સમયે ખારી આપવા માગું છું કે હું મારી જુન સમજૂ છું અને રજીસ્ટ્રેર છું, અને બાળિ કાર્યદ્વારા એ સુધારવા હું બનતી બંધી કોશીસ કરીશ."

વિકટર નેમસેસાવ : (સ્વામિન ક્ષમા વિભાગ નવલકથા લેખક) શ્રી-સની તેની પ્રવાસ તોષ તથા 'ગ્રેટ કોર્સ ક્રિસ્ટિયન' વિરમની દીકરા થયા બાદ—

"હું કરી મારી ભરતને કહું છું : મારે વધારે કામ કરવું જોઈ છે, વધારે સારું અને વધારે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિ, વધારે અભિવ્યક્તિપૂર્ણ — આ એકજન્મ મારું" હું મારા દેશને અને પ્રાંતને ઉપયોગી થઈ શકું....."

રોબર્ટ રોહરેસ્ટરવેન્સ્કી (કવિ) :

(આરંભમાં) "હવે તારું પારખર રસપ્રદ છે." (એટલે) "એટલી બધી વૈચારિક સુધિની છે એટલી જ કલાત્મક સુધિવતાની છે," કુલિન્તસેવ :

[તેની નવલકથા 'ગ્રેટ બાય એડ એલેન' ની દીકરા પછી : ૧૯૧૭ માર્ચ]

"મને લાગે છે કે, તરવાની સ્વેચ્છા કરનારાઓની નેચર, અત્યારે અમારી ભૂતે તરતા કીમવાની છંદ અપાતી ભેંસે; દુનવાની એ અમને તક રહેશે ભાંઈ, પરંતુ, અફસોસ છે કે હું-દેશનાં રૂઢાવટોનો અનુ-

વાવ કુંડું છું - દેશીકવાર ભળકોને ટેકવણી ને ટેકવણી આવે છે તેવું જા! એથી તો હું તરવામાંથી જ ટળી જાઉં છું!

નિઝવેરની : (ફરેથી) (૧૫ માર્ચ ૧૯૧૩-પ્રવહમાં)

“ હવાકાગની સંસાર પ્રત્યેની જવાબદારી અને હેરફેરા થોડાક વિવશી હું પણ ચિત્તન કરી - સો યુગોદાના દિન અંગેની સાચી નાજવી તરફ તથા કોચી સાદાઈ તરફ સાર્થ જન્ય એવા માર્ગ હું ફરી - સો છું અને તે સિંધવની બાથમાં એ શક્ય જનાવણ તો વધુ ને વધુ અભિવ્યક્તિ માટે, અને હસાને વિચારો સાથે એક રમ્મ કરી શકાય તે માટે, પ્રયાસ કરશે રમી, હુકીને, હકમાં અભિભૂતિત સૌથી સમગ્ર પાયો છે. ઉમારલી શિક્ષના રૂઝવામાં જ સોદોને સ્પર્શવાને અને સાત્ત્યપૂર્ણ, ચિત્તનોંડે ગુણ રહેશે છે આપણી પાસે તો આઈસવાદી-વેનિનવાદી તરંગ ચિત્તન છે - ને ફુનિયામાં સૌથી વધુ સાત્ત્યપૂર્ણ છે. ફરી એકવાર હું મારી જાતને કહું છું : માણસે વધારે કામ કરવું જોઈએ, વધારે સારું કામ કરવું જોઈએ, વિચારને વધુ વધુદાર રહીને કરવું જોઈએ, અને વધારે અભિવ્યક્તિપૂર્ણ એ કામ હોવું જોઈએ. આ એક જ રીતે માણસ પોતાના રેશને અને પ્રજાને હુપયોગને કાઈ કરે.”

અંગ્રેજીની માધુરી

યેસેનિન : [તેજ પેતાની INONIA (કવિતા) પથપંજર બેસે-
બિમાદને અર્પણ કરી હતી; અને તેણે બહાન રસિવાઈ નાસ્તિકવાદી
પ્રવાહી અનુસાર ઇથિયોપીયાના ઇન્કાર કરી, માનવી-સંબંધપદક Demi-
pagodની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.]

હું ફરીક નાંદિ મલુથી,
ન તો કાલામારી સીનક છે બરફ વર્ષાની ઝડીઓથી

— એમ વહે છે, ગાઈનલ અનુસાર, પથપંજર એસેનિન સર્ગીઃ
માથે કલાક પૂરી થવામાં છે, અને કાપતી બીનિ નથી.
હું મારા મુખ થપી થકી કહું છું નેહોવા ઇથુન 'પદન.
એની માનનાઓ અને કેમ દાગ મને મુક્તિ અપશે નહિ :
હું 'ગાઈ' છું એક સિંહને જે આશન 'તોડકોનેય એકી ઝળું છે.
હું 'જોડું' છું 'ખીને' અવનાર

“ નેનું ચોત સાંચ પર સવાર થઈ નાચતું નથી ..”

માથકોલકી :

[ગાઈકમાં અર્ચનું માનવી અને સમાજવાદી સ્વર્ગની અંખના X X
કર્તિ પૂર્ (૧૯૧૫) મા જ તે તેના “ Cloud in Trousers ” મા
પેતાને કલિયા પુરોદિન જોને ધ ગાઈટલ તરીકે જાહેર કરે છે] :

જૂળ્યા ટોળાની સોર સોર
વરસ ૧૯૧૧નું આવે છે
કલિઓતે કલિઓ તાજ પહેરી
તમારી વચ્ચે, એટલે છીદાર-
હું જાઉં છું ત્યાં બધે - સર્વત્ર છું;
અનુભા પ્રત્યેક મિનુ-પ્રવાહે
જે મારા પંડને કૂચ પર ખીલા ટોળી બીધા છે...

[કલિયા કામારી રિવિ તરીકે પસંને મારણે સ્વર્ગ્ય ધીરી રેવાની
આવરતા સાથે] :

હું ચાહું છું ચોર-વાન
ચર્ચામાં પમીનો પાડ્ય
અને વરસેક અંશજળથી
અને કામ સુપન હતવા.
હું ચાહું છું

ક્રિતિચાર

—સુમના વિચારો પર શ્રી જીવનો કુકમ જાગવો.

[૧૯૧૮ : “ કલાની શેઠને હુકમ ” હરતા] :

એજ એક સાચો કમ્યુનિસ્ટ છે.

જે પાકે હકનો પૂલ ભરમ કરી ચૂક્યો છે.

ધોળી ગતિ દેવાની ચાલો અડપથી, ભાડિવાદોચો!

—ભાડિની ગોદમાં સમવા.

(પોતાની ઉપર પાટીમાં જોવાવાલુ કમાલુ આપતા, ૧૯૩૦
ફેબ્રુઆરીની પહેલાં જ બેઠકમાં ઉઠ્યાનું :)

આપણા સંતા જિલ છે...

હું તમને તે તને મને જાણો છો.

હું જોગાઉ છું. એમ છતાં, કમ-

તમારા સપતી બદાર કામ કરવું અશક્ય છે.

[આ પછી બે એક મંત્રિને માથેપેઠીએ આપવેલ્યા કરી (૧૯૩૦
એપ્રિલ, ૧૪) ત્યાં સુધી એ સતાવાતો જ રહ્યો!]

ત્રણ જ અફવાડિના પૂર્ણ કાલે એ વેલના અપદ કરી હતી—]

મને એનિલ-ગોપે *

અમલી-અમલીએ દૂધ પાણી છે

તમારા અધેશન-ગીતો, અમલી

મને ય પ્રજા છે

—કર્તા સુનેર છે એ

ને દરલો બધો બદલો ય આપે છે!

* કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની એન્ટીશન-ગોપેન-અમલી.

પરંતુ મેં જાતે જ
દીધો દુષ્ટો

મારા જ ગીતોને એ

મારી જ એટલી બીસીતે!

* પાર્ટીસેનાલ !

“ જાણું એટલે આનવીએ પોતાની જાતને વી ખીપી પડી નાખી, પરંતુ એને શેઠવાની મારામાં સંક્રિત નથી.”

કહેા તો, અર્થ શો પાપનો ?

અધુનો ? નહનો ? અધનો ?

સવની આંખ સામે

અનંત વિષ્ણુશ્વર મહો

હું તમારામય બન્યો

—અમમ વૃક્ષ સાથે પથરે કલમ

હું છુ એકલો એકાકી

સો દલિલતામહી કુખ્યા...

આ કમનસીબી ?

શી આ બિમારીની આગાહી

માર્ગ રહી છે — દિસા સહી ?

“ ભારે મુલ (૧૯૪૧) ફાદી નીચું ત્યારે જુદીની અમાલુશો

સવાની ચરખામણીમાં ચુકની ભથ્થેરવા અને ભથ્થે, સમ્પ્રેસાયા મોતનું

તાલ સહા, અગાડીવાદેપ જની ગયું—જાણે રાહત મળી તથા ?

એકે થોર અધુરો પાચ એણે તોડી નાખ્યો હતો...” (૩૧. જિવાગો

પૃ. ૧૨૪)

“ આનવી કલમ માટે સરખાવેા હતો, નહિ કે કલવાની તૈયારી

કરવા.”

ત્યાર તો,

—બહોતે જ્ઞેષ્ઠમાં આધી થોડે મનો; —
એ હાર્દ શિક્ષા નથી, એ તો મોતનો જ આગાહી છે,
તે હું જવાળા વાળું છું : “એ વાનગી મને સજ નથી !”

એવલુથેન્ડે

આવતી પેઢીમાં યાદ કરશે
અને કરમથી જળી મરશે

—આ વિચિત્ર દિવસો યાદ કરીને
કે જ્ઞનારે સાધ્યવ્યુ પ્રાપ્તિ કરતાં થ
દિ ચતને નામે ઝોળખાતી હતી ।

હા સ્વયં છે સુદર
આવિષ્કાર સદર છે સુખ
છતાં સત્પરશિન
નથી સુખાન્ત

“હું ને હાર્દ ખરાબ છે એ બધા પ્રત્યે શેષકર્મો
છુ, અને આરુ છે એ બધા પ્રત્યે મને મમતા છે
“હું મારા કાબોમાં તોફારશાહો, સમવાદ, સંક્રમિત
રાષ્ટ્રવાદ સામે પ્રદારો કરું” છું એનો અર્થ જ એ છે કે
કમ્યુનિસ્ટ છુ ચારી ફણિએ સામ્યવાદ અને તોફારશાહી
નવે જોઈ જેળ ખાવે શક્ય નથી.”

—લંડનમાં પ્રવાસ દરમ્યાન (મે ૧૦, ૧૯૬૨)
આમરી જુવાન પેઢીને અમેરિકાના ‘નિદનિક’ (અને યુરોપના
‘એમ્મી થંચ મેન’) સાથે સરખાવવામાં આવે છે ‘એ સરખામણીમાં
જલ્દ સમ છે હા, જનીક જ. અમેરિકન ‘નિદનિક’ની જેમ, અમે ય,

“આ રેકોનોસ્ટીનો યુગ છે. રેકોનોસ્ટીસ લેખોનો કાપોચ ‘સકિત’
નરિક કરવા માગે છે.”

“તેમાં લેખક પાસે એવાં પુરાણો લખાવવા માગે છે, જે તોફા
નરહના સાચાનિક દેવડોમાં માટે કામ આપે—રેડિયોએક્ટિવ-આર્ક
સેરોપ્થનો કાપોચ કરવામાં આવે છે, તેમ !

“મારી સમજ અનુસાર લેખક, કલાકાર આ કામ કરી ન શકે.
એનું કાર્ન સાવ નિરાળું છે એ ‘એમ્પ્રુથેટર’ (સકિત સમાહક થત જે
વધુ મળતું છે.

“લેખક વર્તમાન યુગનો ‘ફોરેટ’ છે—આજના સમુદય
(Mass-culture) નો તે કોઈમાન બક્ષિતવાદી અવશેષ છે. એના મરખાદી
(orthodox) સમકાલીનને તો એ બાધે પાગલ જણાય છે”

[એ એમ વિલિયમ્સ સાથેની યુસાકાહતના હેવાસમાંથી]

યસેનિન-વોલ્પિન :

(એને કારાર-નર્મ રેક્લિસાથ કર્યો હતો; સ્લાવિનના મન્ય ખાદ એને
મુક્તિ મળા હતી પરંતુ ફરી પોતાની એ જ સ્થિતિ થવાની છે બાણીને
એણે ૧૯૨૯માં કામ લખ્યું હતું :)

આપણા સમાજમાં સૌ માનવી મુક્ત છે
અને સમાન છે—એવું બાણીએ છે સ્લાવિન.
આપણા સમાજમાં સૌ માનવી વફાદાર છે
સામ્યવાદને, એવું બાણીએ છે સ્લાવિન.

.....

અને જ્યારે પતિન કામન લેખે વાદે છે મારા હિપર

‘સ્વપુત્રોનાં સ્વપ્ન’ તરિકે એને

—જેને સાશિત કરવાની થ જરૂર નથી !

અને જળી ઉત્તરે છે : “તમારે ચાલવું બોધિએ”

ને કાંઈ દાગ-દંબ ભણું, અસત્ય અને માંત્ર છે એ બધાને તિરસ્કારીએ છોએ, પણ અમેરિકન-મિટનિકને કાણ સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા નથી, ત્યારે અમને તો એક (સામવાદ) સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા છે. ”

(ધ એન્જલરવર : ૨૭-૧-૧૯૬૨)

[સોવિયેતની બધ સરકારથી અજ્ઞાપન]

બંધ સરકારો અને બીસે છે

હું વિચિત્ર અનુસર કરું છું :

કુટો એસ,

ન્યુયોર્ક નહીં રીપાલી.

હું મનબરી ધૂમી વળવા છજી છું

- સરનામું

ને કાંઈ મને એની સાથે

ભાવિયુદ્ધ' ય લોકવા

છાકરાની નેમ

ખસ પર ચહીને ઘૂમવા વાદું છું

આપુ પ્રજાતી પારિસ

મને નેઈ એ છે ક્ષમા

મારા નેઈથી સહ્ય

એવરુદ્ધેના વિરૂપ પ્રવાસેથી પાછા ફરો ત્યારે એનું આતમવૃત્તાત

પારિસમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું આથી રસિયામાં હિતરોહ જાગી ચૂક્યો હતો અને “ગજદારી પાલીસા” માટે, સાચસિસ “મુખપાલીઓ” માટે, અને “પવિત્ર બેફર” માટે - આ દોષો ઘોષ નાખવા અને “છત્તરના પાક” લોખવા તેને બેનસી અને કારખાનામાં રહી શમ કરી આપવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી અને એમ કાગે છે કે એણે એ સલાહ સ્વીકારી લીધી હતી એનાં હેતુનાં ૪ કાળો દુર દુરનાં ગ્રામ - પ્રદેશોમાંથી આવેલાં છે. અને એણે એક કાળમાં તો પોતે ‘વર્ણ’ ખરું કોળ્યો ‘હોવાતો એકરાર પજી ફર્યો છે : ‘મારા દેવ ચેટીની નેમ

શબ્દો માગે છે...હું સમજું છું કે સતેા પાછળ જાત સંતાપવાની અમારી ફરજ નથી...પરંતુ તેવા જની ખટારાઓની નેમ, અમારા નિહાળ્યાઓની સામાજિક માંચ પૂરી પાડવા અમારે રાતોની રાતો દોઢી પહેાંચવાનું રહે છે

(ઈન્ડોન્-ચાન્સના પ્રવાસેથી ફર્તા)

હું પાછા ફરી રહ્યો હતો મારા પ્રવાસેથી

અને બંધવાઓના એટાઓથી દુકારેસો

હું પાછા ફરી રહ્યો હતો - સન્માન ભર્યો નહિ,

કોર કરૂં આલોચનાતે અંતે

- અલખા, મારા જ લાભની ને.

*

(જ મહિનાના મુગા ‘છટ્ટીના પાક’ ભરવા બાદ કાક ફર- મામરેથી-એક વક્તાને સંબોધન “Olenas legs.”)

હું લળી પડવા ટેવરેયો નથી-

મારો મિખજ મેં સાચવ્યો છે,

અને મારી કસોટીઓએ

મને પચેયતો ધરતી પરથી કુહાલ્યો નથી.

હું કુશળી દેશ રથયા વિના કેમ ગમે તેવા જ મર્મા

મને તારા મરેા લાંબા છે,

ઓસેના !

*

એલેકઝાન્દર ત્વારદાવ્સ્કી :
“મારા ટીકાઓસેને” (સોવિયેત : ૧૯૫૮).
તમે બધા મને આપવા મહેા ને.

એલોહોઝાન્દર કાન :

“ન્યા-અશક્તિ પૂર્ણવાદ હંધત હોય ત્યાં વૈતાનિક વિચારનું રચાન શકા પામી લે છે, તે સર્વનદીનતાનું રચાન બહુ-ચુરવાદ, પ્રાગ્મતનનું રચાન લોખ લાકવ્ય. દૈવીને, તો તેના પૂર્ણરીઓ નોઈએ જ, અને, તે આત્મસમર્પણ કરનાર...કલાત્મક સર્જનરીલતા સામાજિક પ્રયોગોની સ્વતંત્રતાથી મુદી પડી જ ન શકે...અમારે એક જ માનવી સહયોગી માલિક બની નસે છે ત્યારે શ્વાશરોનું શમ માત્ર ઉદાહરણ-ચિત્રો અને-પ્રશસ્તિ ગીતો ગાનારાઓનું બની અંધ છે.”

(‘લિટરી મોસ્ટા’ : કથ ૨, ૧૯૫૭)

હોવાર્ડ ફોર્ટ

[‘ નેકેડ ગોડ ’ના આધારે]

વિશ્વશક્તિ માટે ૧૯૪૯માં વાસ્કોફ ખાતે ખાતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર-વિધાન પત્રિક મળી હતી તેમાં મોરિયેનના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. આ પરિષદની તૈયારીઓ પાછળ દેહલીય જુવાન સ્ત્રીઓએ મતદાન સંસ્કાર કદાચી હતી એમણે એમણે કે સોવિયતના પ્રતિનિધિ મહાત્મા એક પછી સ્ત્રી ન હતી ત્યારે તેમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું એ તો બંધી યુરસોમાં આવી સોવિયેન પ્રતિનિધિમહાત્મા વડા એલેક્ઝાન્દર ફોરેસ્ટ પાસે દોડી પડોની, અને ખુવાસો માગતાં તેમણે એવું પૂછ્યું પણ ખરું કે “ તમે તો સ્ત્રીઓની સુક્તિ અને વિકાસની સમસ્યાને સૈદ્ધાન્તિક મહત્ત્વ આપનારા હોવા છતાં આવું થાય ? ”

ફોરેસ્ટે હેડ કહેને જવાબ આપ્યો “ અમારે ત્યાં તો સ્ત્રી-સમસ્યાનો ઉકેલ થઈ ગયો છે એટલે અમારે માટે એવો ફોર્મ સવામ નહેતો જ નથી ”

રશિયાને અમે તે સવાલ પૂરો. એમનો જવાબ આ જ હોવાનો : અમારે ત્યાં દરે આવી ફોર્મ સમસ્યા હયાત જ નથી ! (દા. ત. જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેની વધતી અસમાનતા, લઘુમતિની હાવાકા, બપૂ

એક દુકાન સમાદ-

મા, એકાદક મા, પણ સ્ત્રીઓ ના, દબોડ માં !

-તે ચિહ્નિત છે એ જ નોંધ છે.

મે ફોર્મ તમને અમરના નથી સંભળવા.

પણ મને ડર છે કે

આ બધી વેગાઓ જુલાઈ અંધ છે ત્યારે

તમે ફરી બોલી કાઢશો :

તેં મોભાનું એવું નથી તારી કવિતામાં કયું ?

માર્ગારિતા એલિયર :

સત્ય (‘ એલોહોઝર ’ પત્રમાં ૧૯૫૬)

માગ જુવાનીના મિત્રની બદનામી ફરી હતી ફુરમોનોએ,

માગ પ્રિયતમ આત્મા, હું ભાવ્યું છું તું નિવેદન નહિ વિસરી શકે,

—અપમાનો અને અપચારોય.

અમે કહ્યું : “ એ બધામાં કંઈક તો હશે જ ”

અમે આદરનો ટોશ આપતો હાથ કોવો કયો.

પણ ફરી કદું-કાંઈ, મેં એને બચાવવા કંઈ ન કયું !

ઓસ્કા બગોલિસ :

એ વર્ષ (નોવેમ્બર : ૧૯૫૬)

એ વર્ષ ! એણે આખી બિંદો ભરતી સ્મૃતિ બાંધી

—અને કું ફરી એકવાર બંધી અનુકૂળિ છવી મઈ.

એ વર્ષ, ન્યારે સમુદ્રના અને નહેરોના તળિયેથી,

મારા મિત્રો પાછા ફરતા થયા.

શાને કું એ હડીકન સજોપવા મયું કે

બહુ બધા તોના પાછા ફર્યા

—સત્તર વરસ, ખરે જ, ચપ્પર લોખાં વરસો જ છે !

*

દેશ, વડીલ અને જુવાન પેઢાનો સંપર્ક, ગેરમાનની વહીવટ, નોકર-શાહીનો વિશ્વાસ વગેરે)

આ કિસ્સામાં મ ફરિયેવે યુર્બેતા, નિસ્સમર, ઉદનાઈમ્મો અને એ જવાબ વળ્યો હતો : “ શીડ ” નું આ એક વિરેષ લક્ષ્ય હતું - હળવા રીતત સાથે નિસ્સમરથી પ્રમતે હામેલી હોવા !

આ પરિવિદ હરમાન લેખકશિલ્પનમાં કેટલાક અમેરિકા દેખાએ રક્ષાવાના કેટલાક લેખકો વિશે ફરિયેવેને સલાહો પૂછ્યા. એના જવાબમાં તેણે બહુ જ સ્વસ્થતાથી ફેરફાર લેખક વિશે જણાવ્યું કે તે હવે છે, તંદુરસ્ત છે તે દાસ કહે’ માથ છે. એટલું જ નહિ પણ તે ફોર્ક ત્યારે થી થી લખી રહ્યો હતો તેની, પુસ્તકના નામ સાથે, આંહિની આપી : તથા હાલમાં તે તે લેખક કયા વસે છે, થાને તાલ્તરમાં એને કયારે મળ્યો હતો તેય કહ્યું; અને તે વખતે ‘ મૂડીવાદી છાપાંઓ’ એ આ લેખકોના અસ્તિત્વ વિશે જે ‘ પ્રપગોળા ’ ઉઘાડેલા એની, તેમણે લેખા થયા ત્યારે, કદા મશરી ઉઘાડેલી એની થ વીગતવાર વાન કરી.

● ફરિયેવે એટલી કાળજીપૂર્ક, એટલી ક્રીજવદથી, એટલી કડપ અને સાહજન્દતાથી, પૂર્વભૂમિકા સાથે, એ લેખકો વિશે બજાબુકે જે પ્રતે એ લેખકોના અસ્તિત્વ વિશે જ સંકેત હતી એ બધા બોર્માં પછી અર્થ - કેટલું સરળ સ્વચ્છ હતું બહુ !

‘ હોવાડ ’ ફોર્ક નેવા લેખક પણ કરમાઈ મર્યો; એ અને એના પૂતળક સાથીઓએ, પેતાના મહેમાન સાથે અલોચ રીતે વર્ત્યા બાદ, મનોમન અફસોસ કર્યો - કેવી સન્યાઈ કર્યો એ હતો !

૮ વર્ષ બાદ, પેલાડ અને રક્ષિયાના કમ્યુનિસ્ટો દ્વારા જ બજાવા મળ્યું કે, જે વખતે સંકરવદ સ્વાલો પૂછતા હતા તે સમયે તો, આ તમામ લેખકો કાં તો ગુપ્ત પેલિસના અભ્યાસ-ખંડમાં અથવા બુંદુબ્બી ગોળાએ મરી ચૂકેલા હતા; અથવા ભેલોમાં માર ખાઈ મર્યાને આરે પહેલો મર્યા હતા !

૧૯૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં (૨૦મી ફેબ્રુઆરી હરમાન.) ફરિયેવે સ્તાલિન-યુગી બર્નર અભ્યાસોત્સવનું મિત્ર આલેખ્યુ રક્ષિયાના બધા સાહિત્યકાર શોધોવાં સતાધારી ફરિયેવ ઉપર પ્રહાર કર્યો...

- પ્રહાર છત્તેષ્ નીવડ્યો !
૧૯૫૬ ના મેની ૧૪ થીએ ફરિયેવે આત્મહત્યા કરી !

સ્તાલિનના કુલ ૭ ઝેળમાં વિરોધીઓને બદનામ કરવા પાસવાર ચાન્ડસગ્રાઓ છે. ન્યુ-ટ્રેવ માટે ‘ પ્રત્યાપાતી ક્રિઓનિસ્ટ ’ શબ્દ પૂરતો છે આ સગાની આડ ’ તાલતે રક્ષિયામાંની ન્યુ-પ્રેમ તથા ધિગિશ સાહિત્ય અને સરકારને નિર્બળ કરે છે

આ ભર્ષકર વધનાથી યોગી જીરીને કેનેડા અને સિલ્વની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓએ ખાસ તપાસ-પડગણ રક્ષિયા સોલકલનોને નિર્બળ પણ ક્યો હતો પરંતુ એ નિર્બળ પણ ત્રુગો ત્રુગો દવાઈ મર્યા !

અને હોવાડ ફરસ્ટે સિલ્વનના કમ્યુનિસ્ટ પુત્ર ‘ કેકી વર્ક ’ ને સવાઈ કર્યો કે આ માટે સોવિયતનો ન્યુ-પ્રેમને બહાર નેવા ફેવાયો આપતી નકી ! આ તો આપની એક પ્રમ માટે કાપેલી નેક જ અણખા !

પેલાના ધર્મપ્રેમનું સાહિત્ય પ્રસે, રાખવા માટે, આ ‘ રાક્ષસી ’ ગુના માટે, ન્યુ લેકોને ૩ થી ૧૦ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી, એના કર્તાય દ્વા મળ્યા ભમ કર સોવિયતનો દિનિનક કાડ-છે ! આ કાનૂન મુજબ ‘ ન્યુ યોર્ક ટાઈમ્સ ’ થા એના નેત્રુ બીજુ પ્રતે તે અખખાર ધાવનારને થ ૧૦ વર્ષની સેન્ટ્ર યાઈ ચકતી.

હોવાડ ફરસ્ટને પેલાડના એક નાગરિક કલેલી માનિતી :

● સ્તાલિનયુગ હરમાન ૧૫ કરોડ મનની અભ્યાસોત્સવો ભોગ બનેલા...અને ના કરોડ મોતમાં લેખકો ગણેલા ! આ સત્કાળી હોવાડ ફરસ્ટ કહ્યું : “ હું માની ચકતી નથી. ” પેલાએ ખૂમ-ઉરાસ અને પેલા મરે કહ્યું : “ હું પોતે પણ માનવાનો પ્રતિજ્ઞા કરું. ”

હોવાઈ ફારટ વિચારી રહ્યો :

આ શે વિસરાય ! - એ વિસરી બર્ષઆગ દાક રાખવાનું બની
છે ? - ચોખની નેમ પાછો બચહાર કરે સર્ક કરે ? મુગા રહી જવાનું ?
ખરેખર થુ આ રીતે રહીને, ચાખુસ માનવ રહી સકે ખરો ?

સોવિયેતની વહરી પ્રમોગે મદાન અને બહાલસોયો કવિ ઈલ્લિક ફેર-
રસિયામાં ૨૦મી પાર્ટી ડા-ક્રેસ મળવાની હતી તે પૂર્વે એવા ખમર
આપ્યા કે તેમ જોશએકે ખાલુ થયું જણાય છે—અઘનપ, વિચિત્ર
રહેજમમ સંતોજોમ.

આ સમાચારે દુનિયાના અનેક સેખડો અને ન્યુ - પ્રમોતે આપાત
આપો. ફોફેલવી પ્રમો ડાકા : “ ક્યા છે ફેર ? ફેરી રીતે મોંએ ?
સો સવાલ જાણ ને સો વાર સોચિયેતે સોન ધાગજુ ક્યું :
અને ખર્ક હસાય હશે કે આ બેવફેશો કવિના ખૂનનું રાજકારણ ન
સમજવા નેટકા બાલિસ છે !

હોવાઈ ફારટે ‘ઝાવકા’ના સવાદાતાને ખવાલ પૂછ્યો આ
આશી— ‘સમાજવાદ’ અને ‘ખેડના’થી વ વિશેન ‘નિરાશી’ની
વાત રવનારે—સુસાકાર્યો કરે જવાન આપ્યો : “ હોવાઈ, તને આ
ન્યુ-ન્યુ ને ન્યુનું આવડે થુ લાગુ છે ! તું થુ જોમ માને છે કે
સાહિતે ન્યુને જ મારી તોખ્યા છે ? ”
બમર નફેદ જવાબ !

૨૦મી પાર્ટી ફેક્રિસ મળી અને વિખગાઈ પજુ મર્ક પરવ “ ક્યા
છે કવિ ફેર ” તો પછો અઝો નહિ. કવિનું મોત સત્તાધારીઓને મન
ગમે તેવી ટુલજ બદના હેલ પરવ સાહિત્યની દુનિયામાં એ કાંઈ નેથી
તેથી બદના ન હતી.

એક પોલાલના વતનીએ આંખોમાં આંસુ સાથે કહ્યું કહ્યું:
અજુગજાટ હયામો માલુ મર્ક ગયો. ધામે ધોતે તાંતલો સધાતો ગયો

૨૦મી ડા-ક્રેસ પૂરી થયા પછી અવારનવાર અનેક દેશોના
કમ્યુનિસ્ટો રસિયામાં ગયા અને પોતાના વતન પાછા ફર્યા દરેક આખી
તાતો એકાદ બોકોડો લેતો આવ્યો

એતો પહેલો બોકોડો એવો હતો કે સોવિયેતના ન્યુ લેખકોમાં-
અર્તસ્ત્રાટ્રીય ખ્યાતિ પામેલા લેખક ડેવિડ બર્જેસનની ધરખઠઃ યર્મ
હતી આ માટે ક્યેલી એ તો રસિયનો જ — કદાચ સ્તાલિન અને
બેરીઆ એ જ નહો — કદાચ કુઝીવ ! પરવુ એ ન્યુ હતો એ સોધી
મુખ્ય હુકમન હતી.

નેવર્માં બ્વર્ચિયત રીતે લખાતાર એની ઉપર મારપીટ કરવામાં
આવી કે ન્થો એ ખનાવદી યુનાઝોનોવ એકરાર કરી લે !

પજુ રસિયનો બોટા પચા અને બર્જેસન મરીતે જ છૂટ્યો.
આ ખાનમીથી રવિ ફેર જલુકાર હશે... એ બર્જેસનનો મિત્ર.

એને એવાવા ઠાલિસ ફરી તે એક પછી એક રસિયાનાં સાહિત્યકાર
પામે પહોચ્યા પજુ એક વ અને સાથ આપવા કલુપ ન થયો — જયનો
મોંએ જ ! એકદો ફેરને જ વારો : “ તું જ સપડાઈ જશે...”

ફેર એકદેનલુર્ક પામે પહોચ્યો; અને કદેવાય છે કે એણે થ ના
પારી એકદેનલુર્ક અતિ પ્રતિષ્ઠિત ન્યુ-સાહિત્યકાર અને સ્તાલિન સાથેના
સારા સંપર્માં પચે ફેરે એકદેનલુર્ક આગળ હેપાકાટ ઓસ નાખી :
“ તો પછી મારે એકનાએ જ યાવ તે કરવુ રહે છે ! એ લોકો મને
પાકશે ને માટુ ખૂલ કરશે તો નહીં મળુલે કે માર્યા પછી વ મારો
હવ, વુ હવશે ત્યાં લગી, તને જ પચા નહિ કે.”

અને સોતો તારકાડ્યો ફેર બર્જેસન પાછળ ચડીદ થયો જ.
આ બદના ૧૯૪૯ની

આ બદના પછી ૧૯૫૭ના ન્યુખાંરીમાં હોવાઈ ફારટની ફેમમાં
‘ એલી વફરેના વિદેશ-નત્રી અત્યત યસ્ત કરે બરાડી કોફો : દતો :
“ હોવાઈ તમે અને યેલ રોજમને અવાજ ઉઠાઓ હોત તો ફેર છારી
ગયો હોત ! ”

(૧૯૪૯ના એ વિસેમો હોવાઈ ફારટને માહિતી ન હતી —
માહિતી જગી ત્વારથી તપાસ કરે કરી અને લખ્યું વ. પરવુ એ યુના.
માટે તો મોવિયેનાળા ગયે બારામાં !)

ઓરિસ પોલોવોય : સોવિયેત લેખક સઘનો એકવારનો વડો. અમેરિકામાં હોલ્ડ ફાર્સ્ટ સાથે દોરતી મધ્યલેલો. એકવાર ફાર્સ્ટ પ્રતિનિધિ મંડળના વડા તરીકે ન્યુયોર્કમાં વળી બોટો થયેલો. એક રાતે હોલ્ડને ત્યાં આવીને જો રહ્યો — કેટલેટલી દુનિયા બત્તો વાતો કરી ! રાજકારણી અને મિતરાંજનદર્શી — ત્રણે એ સાચા સોવિયતની ઓદશી સત્કાર આપી ! દંક, નીકટના, દાર અને અધૂરા — યુજનમાથી બાપો'લ્કો' પેત્રી ! કેટલોક વાર તો એમને ય સાચુ કે ખરેખરી ખેત્રી આર્તુ નામ : ' રાજકારણને ને રાજકારણીઓને જમ્યા લઈ જાય, અમે ખમરી તો અનર્દ મેમોમાં રહીશું...'

આવા શાક સમયી જણીની એક સાંજ લેખક મંડળીમાં સો ભેગા થયા — ઓરિસ પોલોવોય સાથે, અને વાતચીતમાં એક પછી એક અનેક રક્ષણ લેખકો વિશે પૂછાઈ રહ્યાં... એક જલ્દે ન્યુ — લેખક કિતરો વિશે જાણવા પડ્યા કરી. એણે કહ્યું : ' કેટલાક વખતથી એવી વ્યવસ્થા સાંભળી છે કે કિતરો અને બીજા કેટલાક ન્યુ-લેખકોને પગડીને દાર કરવામાં આવ્યા હતા જાખત ચોક્કસ ક'ઈ જણાવ્યો ?'

પોલોવોયે તરફ પુછી દર્શાવી. તેણે સમજાવ્યું કે ' આ વ્યવસ્થા હોલ્ડની નજમ સોવિયેતની ખતનારી જ હતી... અરે, આ માત્ર હું તો અંગત જાણકાર છું. કેમકે, હું રહે છું એ જ મકાનમાં કિતરો કાલ રહે છે... ભેલો, આનાથી વધારે ચોક્કસાર્થ થી માંગો છો ?'

હોલ્ડ ફાર્સ્ટ અને અન્ય લેખકોને અત્યંત ચાંતિ થઈ — આનંદ થયો. પોલોવોયે આજળ કહાવ્યું : ' હમણાં જ એણે... ... બાપોલ્ટર પૂડ કહ્યું છે, અને હવે તે નવા પુસ્તકની ચોળના કરી રહ્યો છે... અરે, હું અમેરિકા આવવાનો હતો ત્યારે જ એ મને મળેલો, અને તમને ખબર પાડી રહ્યો (અચાહ કિતરો એકદ પ્રતિનિધિમંડળમાં અમેરિકા આવ્યો હતો ત્યારે અમેરિકન લેખકો સાથે થયેલી મીનીની રમણી) પાઠવ્યા છે '

આ વાત પોલોવોયે અનેક લોકોની મંડળી સમક્ષ બંદોરચા કરેલી — સાચા જુદાનો સ્વયં જ ન હતો.

એ પછી પોલોવોય રંધવા પાછો ફર્યો. એ પછી ૨૦મ પાટી' ડાન્કોસ (૧૯૫૬) મળી. એ પછી પોલાન્ડના ના — કમ્યુનિસ્ટ પત્રે બંદોર કહ્યું કે વરસો પહેલાં કિતરોનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું — અંગ્રેજીન અને ફેરન નેમ, ધરપકડ, માર-આધાર્યાગ ને મોત !

હોલ્ડ ફાર્સ્ટ કહે છે :

"કંઈ મૂઝો ન કરી શકાય એવો, કાળ અને ઇતિહાસનો, ન્યાય માનવીઓ અને દશાકારોનાં પૂતો કરનારની જ પાસે નહિ, પરંતુ ઓરિસ પોલોવોય જેવાના હૃદયને વ્રાટ કરનારા સંતાન ધારીઓ પાસે જ જવાળ માળ્યા વિનાનહિ રહે...."

(હોલ્ડ ફાર્સ્ટના ઓરિસ પોલોવોય ઉપરના પત્રમાથી :)

"મે સ્વયંસો પૂછવા છે, માનવીના હૃદય અને મનુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવના, ફેરુ કરી કે એવા સુઝાઓ મે ઉપસ્થિત કર્યા છે. મું એ ખધાનો ડાઈ જવાળ નથી કે શું અમે બાળકો છીએ કે ખુણે છીએ કે અમારી આંધળબરી અરજીઓને હમેશાં કેવળ તોછડાકિયાં ચમ્પાન-લાખમાં કુમારી દઈ કસાયે ન્યુ લેખકોને તમારી સરકારે કા માટે મારી નાખ્યા, કા માટે હજુ યુગાનિન ન્યુ-લેખકો ઉપયોગ કરી પતેક્ક-નીનિના એક બાજ તરીકે કરે છે, કા કાલે ન્યુ-લેખકો આખો સિદ્ધાન્ત તમારે ત્યાં પેદ થયો, અને 'કેસરોપોલિટાનિઝમ'નાં જોડે એનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ?

"સ્તાલિનને કોઈ ને આપૂર્ણ લગાતાર હતલો થય છે. તેના વિશે કેવળ દહી નાખું કે એ તો 'લ્યુક્સેમ્બર્ગ'નું પરિચાય છે, એના કરતાં વધુ સમજદારી પૂર્વકનો જવાળ આપવો મું તમારી સરકાર અને તમારી બંત માટે ચક્રનું જ નથી ?

‘તોટનામ એડ એલેન’ (નવલકથા) ના ખયાલમાં અને કેમ તમારે અને હંમેશાં અને એવા બીજાઓના જવાબ સ્વીકારવા પામતા નથી? કથાને એ પુસ્તક નકામું હશે પરંતુ લેખક તરીકેના એ અસિદ્ધિઓને ક્ષમા ન થયું તો એક જ રીતે બરી થશે એ બાબત કેમ કેમ? અને કેમ કહેવું નથી?

● ‘પોલીસપ્રતીક્રિયા અને અન્ય આપો છે કે પોલીસના આંતરિક પરિવર્તન પોતાનું પદ નિભાવવા પુરુષ હોય એ જ ન્યુ-રેપની નીતિને અમલ કયો દેતો? અને સાથે સાથે ઇન્કાર કેમ કેમ કરી નથી શકતું?’

કલિયા એહેનપુર્ગ

(સંસ્કરણ અથ - ‘પીપલ, ઇથર્સ, લાઈફ’માંથી)

“સ્વસાને હું ‘સકાબોર ટોમસ’ પુ. ૧૯૨૦ માં અને ૧૯૨૧ માં મારા મનમાં પછી બધી આશ્ચર્યજનક હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ હું કોઈ પણ વિચાર કરવાના કાલે જ એ કરતો હતો...એક વાર એ મારી સંઘર્ષો (નિર્ણયનારો)ને (તે સમયે સોવિયેન સરકારના સિલ્કો-સરકાર પ્રદાન) વાત કરી. એણે જવાબ આપ્યો કે સામ્યવાદે એકરૂપ નહીં બહુવિધતાને જન્મ આપવો જોઈએ, અને કલાકારનું કામ કેઈ એક જ દેખે એ જોઈએ એ જોઈએ હોય તે જોઈએ (એકાદશી) નો ઉલ્લેખ કર્યો કે તે કલાના સ્વભાવને જ સમજાવે એ જ ન હતો. એકાદ વરસ બાદ, ‘ધ પ્રેસ એન્ડ ધ રેવોલ્યુશન’ નામના પત્રમાં એક લેખ છાપ્યો ત્યારે મેં કુનાયાર્કોએ ઉપરની જ બાબતો દોહરાવી હતી. એણે જોયું કે કહ્યું હતું કે વચગાળા સમય દરમિયાન સેન્સરશીપની જરૂર પડે અને ૨૫૬ના કદથી કે : ‘પરંતુ જે માણસ એક કહે છે કે કુનાયાર્કો એ જોના તમારા બધા પૂર્વગ્રંથો આપમાં નાહો; શબ્દ નિષ્વચ્છ આપની સામ્યવાદી પદ્ધતિમાં અત્યંત છે; અને સેન્સરશીપ કેઈ ભવજનક રસાવળ

નથી પણ સંબંધિત સામ્યિક, સમાજવાદી હોવાનું એક સુચારુ લક્ષણ છે - એટલે કે, માણસ જ્યારે આમાંથી એવો અર્થ તારવે છે કે આલોચના (રિવ્યુ) પોતે જ જમણી માટે પર્ચાસ બની જતી નોંધે; અથવા તો, એ આલોચનાએ કલાકારને આદિ યુગના કલાકારી નહીં અથવા જનજન્યરીથી જ મેં જોઈતી કરી આપતી નહીં તો એના અર્થ એ થયો કે એ માણસ, તમે એને જતા તાવો તો, એના કલાકારી દેખો એ જ નીકળવાનો; એને કંઈક સત્તા મળી છે, પરંતુ એમાંથી એ કંઈ શીખ્યો નથી - સિવાય કે નિરમારખાની જેમ કલાકારી કરના ફક્ત. ઉપરનું, એકાદને ‘ત્યાં ભવ’, ‘અદ્યોથી કદી ભવ’ એમ ફરમાવના રહેવાનો આનંદ મળે છે.

“એ યુગ, મારે માટે, બીજાએ માથે નહિ, મારી પોતાની જાત સાથે અડવાતો હતો. મારા મનમાં, ત્યારે, યોગ્ય અર્થો અન્યથા હતા. હું ‘ઔલોગિક સોલ્ડિયર્સ’ અને ‘આથેલિસ્ટ અર્થતંત્ર’ના પક્ષધાર હતો. ‘જર્નાલ, હું ધણી વાર મારી જાતને પૂછતો હતો કે નહીં, વધુ સુધારણા, અને વધુ ન્યાયયુક્ત સમાજમાં માનવ સ્વભાવો - કલ્પનાનો વિરાટ વિવિધતાને કેટલું સ્થાન હશે? હું જ નેત્રે પ્રકાશી રહ્યો છું’ એ નવું - નવું મંત્ર હું કલાનું સ્થાન પડાવો નહિ હોય? ‘હું’ કેટલોલોહ (મંત્ર-વિદ્યા) જ પેલી માનવીય કોર્મિસેન્ટ - ભરી, કેટલીક વાર, એ તકલીફ આપતી હોય તોય, માનવ જાત નેત્રે પ્રિય લેખી છે એને, - છૂંદી નહિ નાથે... ૧૯૨૧ માં જે સેવેલી જાતેક મકામો જીતે પોતી પડી છે - ધણી બધી, પણ તમામ પોતી પડી છે એમ તો નહિ જ.”

ચોરસ : ૧૯૩૭-૩૮ :

આ વચ્ચેમાં કેવળ રપેન જ એવું સ્થાન ન હતું જ્યાં માનવીઓ અને એના વિચારો ભરમાં સુધારા હોય...એમ કહી તે કોચર છે) - “૧૯૩૭ના ઇમેરજન્ટ રજાએ એને (એકાદશી) અને તેની પત્ની (લુચી) - ચોરસો આવી પહોંચ્યા... બાદ, આમાં આરંભમાં, મારી કીકરી છતિના અને એટલી સુધીને પૂછવા લાગી : ‘અરેબર તમે કહ્યું જ માન્યતા નથી?’”

એણે અને એના પતિ વાપિને આશને આરંભી રાત સુધી વીચતે વાટો કરી માલિયાર કર્મી...નામોનો પ્રયત્ન વૈધ બાણે ! અને એ દરેકને આતે એક જ મશરો : “ અને પછી...એને એ લોહા હાથની ચા ! ”

“ ખીલે રિવેસે હું ‘આવડા’ની જોડિસે ગયો. — ધિખાઈલ આરેમોન્દોવિય કબાકશાર જોડિસમાં બેઠો હતો. એણે મને બોતાં જ પૂછ્યું : ‘ તારે ચું કામ (નિદેશથી) પાળા આવવું પડ્યું ? ’ મેં કહ્યું ‘ મને આરામની જરૂર હતી; અને હું સુખાને હાઈ લેખક સઘની પરિવર્તમાં ફાળેરી આપવા આજો પુ’ એણે યત્નાસુ ખાતાં પૂછ્યું : ‘ સુખાએ ય અર્દો મસાઈ આવવાનું કહું ? ’ અને મેં એને તેરુ-એકની વાત કરી, એની પાની કિઝા અને ચારીઆ આરેસેનની વાત કરી. મને તે કામળ હોય પણ એ મને એની જોડિસની બાજુની ચોરી બાયમસ આગળ હાઈ ગયો...એ વધુ વાર મૂક્યો. રહી ન એકલો. તે જોડિસો ! હું તને એક મરમત કહું. એ મોરોવાસિઝો ખરપર મળે છે. એક જાજની પડે ખાતમી છે : ‘ એ લોહા તેરુએકને ઉપાડી મયા છે. અને ખીનો સાકું પૂછે છે. ’ એની પાનીનું મુ. ’ એમ બોલી તેણે રિઝાન કરી પૂછ્યું : ‘ મરમત કહું છે તે ? ’ મેં કહ્યું : ‘ ના ! ’ હું મુઝાઈ મથેલો, આરવય જની ગપેસો હતો — ના, એમ કહેવું પડ્યું નથી, હું ખરેખાત કયાઈ ચૂકપાતો બનુભવ કર્યો હતો.

“ એ વખતે મેં જ આસ મોરોશમાં ચાલ્યા; અને આજે મને ખુસી છે કે હું મોરોશ આગમ્ય અને કાલિ માટે ગયો હતો. પ્રવના કલિલાસમાં એવા રિવેસે આવે છે કે ને — મને તેટલા નીકડના મિત્રોના હેવાલોથી સમજવા દોહાસા રહી ગય છે — એના તો અતુલ્ય જ હોઈ શકે ”

* * *
“ આજ કાલ સ્તાલિનની અગ્નિપૂર્ણ વિશે બોલતાં ફ્રેન્ચ ‘ પય ’ શબ્દ જ ઉપયુક્ત કરશે — એના આદિ ધાર્મિક અર્થમાં લાગેલા કથોડો માનવીની મનોમુદ્રિમાં સ્તાલિન પૌરાણિક દેવ જેવો જાની ગયો હતો;”

— દરેક દરેક એનું નામ ભક્તિભાવે ઉચ્ચારતો હતો; પ્રત્યેક માનવને એ વાનની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે હિટલરી હલ્લા અને પતનખાત્રી એ જ એકમાત્ર બચાવવા સક્રિયમાન હતો.

“ અને પોતે ય એ વાન સ્વીકારી બેઠા હતા — કદાચ અને એ રીતે છપ્પત્યુ હતુ એથી જ કે કમ્યુનિસ્ટો અને સોવિયેતના મુલિહજનોએ ઉપર ને હલ્લાઓ થતા હતા તેવી સ્તાલિનને મજબૂત ન હતી બ્લેવેલોફ મીમોસિએવિચે (એમરોલ્ડ) કહ્યું હતું : “ એ લોહા સ્તાલિનથી કુખાની રહ્યા છે, ” એક ગતે યાદગીર મને યાસરનાકેનો બોટો કાઈ ગયો; એ બારે આવેશમાં આવી ડાલકાવ પ્રગટ કરી રહ્યો હતો. અને બોલ્યો : “ કાઈ ખસ સ્તાલિનને સાચી વાન જણાવે...”

(અને નાત્રીઝો રહિયા ઉપર હજો કરવાની તૈયારીએ કરી રહ્યાની ખાતમી ન્યાયે એરુદેનયુઈએ કેમ્બલિનને આપી ત્યારે કાઈને એવી માલિતી નોંધવી જ ન હતી, એમ જણાવી તે ઉમેરે છે —) “ હજી અને વિશ્વાસ હતો — મને હતું કે સાચી હકીકતો એકથી કરવાથી નાતિ નહીં કરવામાં મદદ ગદદ મળે છે. પરંતુ વાત જીવરી જ હતી — નહીં કરેલી નતિ ખંધ એસ્ટી હોય એટલી જ માલિતીની તેમને જરૂર હતી.”

“ ૧૯૩૮ માં એક લેખક પાંચ વર્ષના હતા તે હમણાં મને મળ્યો. એણે મને કહ્યું : ‘ હું તમને એક સવાલ પૂછું કે તમે શી રીતે છવત્તા રહી મયા, કહો તો ? ’ હું એને ચુ કહી થકું : ‘ મેં હમણાં જ એ વિશે લખ્યું છે કે હું પોતે જ મળ્યો નથી. તમે હું ધર્મમાં શ્રદ્ધા મળવાનો દેખા તો મેં મોટે ભાગે એને એમ કહ્યું હોત કે ઈશ્વરના પય અગમ્ય છે. મારાં આ સમય-લોના આરભમાં જ હું લખી ગયો છું કે — માનવીનું બાલિ, જેનજની રમતને નહિ, લોહીને વધારે મળતું હતું. ”

“ હું ત્યારે ૯૭ વરસનો હતો — આધ્યાત્મિક પદવતા માટેનો ફાળ હું બાણ્યો હતો કે કોઈ ભયકર વીજળી જતી હતી, તેમ છતા સાથેસાથ એ ય બાણ્યો હતો કે ન હું, ન ચારા મિત્રો, સમસ્ત રુસી પ્રાન્ત આંકેટોબર (કાલિ) નો ઉત્કાર કલિય કરી કાઢીએ એમ છાંચે, અક્રિયગોના.

ગુનાઓ અને એ વખતે બનેલી અતેજ ગુરુપ્રસાદથી ઘટનાઓ અમારા મુરદેહ પર પડતાન ચારની વચ્ચે અને દૂર ધકેલી દઈ શકે, એમ નથી. એવા મ વિવેકો યુગ્મથી છે બ્યારે છાંદસી મને આકારથી ધર્મ પહેલી, પરતુ ત્યારે મ અને એટલી બધી હતી કે અમે અમારો પથ સાચો પસંદ કર્યો છે

“ના, અમાગ પાવના સિદ્ધાન્તો ઉપર એવો ઘોષ ફટકો ધડપો નથી. ધારી પેટીનાં ચાનવીને માથે સારો એવો ફટકો પડ્યો છે - ફેટલાક ચૂઆ; અને બીજા મરે ત્યાં લખી એ વિવેકો પાદ ક-જે

“સે એ જોયું છે કે પ્રગતિશીલસ માન્યતા નવતર વિચારોને વરદા કહેવાતા લોકોએ પોતાના અગત સ્વાર્થ માટે કેવા અપ્રામાન્યિક દૃષ્ટીકર્ષા છે, - બિરાદરોને અને મિત્રોને છેલ્લ દીધા છે, પત્નીઓએ પોતાના પતિઓનો અસ્વીકાર બહિર કર્યો છે, અને છુદ્ધિશીલ યુત્રોએ તેમના દુર્ભાગી પિતાઓની ઉપર જુદા આળ કોઠાકાઠ્યા છે.”

“સે” એ વાતની પ્રતીતિ કરી છે કે લોકો ઉપર એવા આરોપો લાવવામાં આવ્યા છે કે જે દૃષ્ટો તેમણે કદી કર્યા ન હોય, કરી શકે એમ જ ન હોય. હું મારો ભત્તને અને બીજાઓને પૂછતો હતો: ‘શાથી આવું?’ અને કોઈ જ કોનો જવાબ આપી શકતું નહિ. અમે સૌ અધકારમાં હતા.”

(૧૮૪૦ ના ઉનાળામાં મોરડો પાછા ફર્યા પાદ)

“મને મોરડો-દેખડાની એક સલામ આમ વચામાં આવ્યો હતો ... સ્તાલિને એ સલા મેલાવી હતી. એમાં એણે એન્ટિઝિનકોને ‘દુશ્મન’ તરીકે ઓળખાવ્યો, અને વિઝ્નોનોવના ‘ધ સ્ટોરટર્સ’ અને કાંતે ચેવના ‘ધ લિટલ હાઉસ’ - જાને નાટકોના છોતરા હોવાનાં. લેખક

સ ધર્માથી એન્ટિઝિનોની ખરાદરીના કાનવે માટે મત આપવાનો હતો. અનેક દેખડાઓ, એક બીજાથી યટી ભવ એવી, વિઝ્નોનોવ અને કાંતેએ વની બદનાની કરી હું આભો બની ગયો. યુદ્ધ દૃકકું હતું. શું સ્તાલિનેને અમારા બળની એટલી બધી નિરાત હતી કે એ (ડિલકરી એખના) દિવસોમાંય

હિત્ત-આંતોચનામાં સમય આપી શકે ?”

ટોણ બળે છે કે અમે એ વરસોમાં ફેટકલા એકલવાયા હતા ! ધણી બધા ભાણેા યતા બદ્ધો અદ્ધો-તદ્ધો ગર્જવા માંડી હતી. રેડિયો રાતદિવસ ચિદવાયા કરતો રોય, પરતુ માનવ-કંઠ, અમે તેમ પણ, અદરસ બની હતા એવી ફેટલીય વાતો હતી કે આપણા પ્રિયતમ સ્વજનો પાસે મ આપણે કબૂલી ન શકીએ. કવચિત્ એકવાર અમે એકાદા દોરતો પત્રો, હોમીય કરનાં વધારે ઉચ્ચાપરક, કાનવા હતા-અમને બધાં મહાન ગ્રીનના પાઠ્યગ્રન્થોં સરખા હતાં.

“સે જાણી રહ્યું કે-મારે કાંન બીસીને ઇષવાનું હતું, એથી મુશ્કેલ કસા - મૌનથી કસા સિદ્ધ કરીતે !

આકસેનોવ :

‘સાથીદારો’ (વાર્તા)

(એક મુખ્ય પાત્રના મોઢે)

હૈર આ તો ફેટલું ત્રાસદારો છે ! આ મધા જોયા આંદોશો માત્ર આદર્શવાદોએ જ નથી કુચારતા; દશરો ખમશો મ એ રહે છે ! બેરીયા પણ પાર્ટીને ફેટરતો ત્યારે એ જ કસો ઉચારતો હતો- હવે તો આપણે એનાથી મારી ચેંં જાણીએ ધર્મ ગણા છોએ માત્ર સજાતરેખ એ બધા અદ્ધો બની ગયા છે. ફેટકળ મારા અપદરમાને વધારાર છુ અને નહિ કે અપદરખ સરોને. એ તો, કોલકા, સમ ઇતવ જે છે તે જોવામાંથી આપણને મેક છે...

(યુરોસ્ટ : ૧૮૬૦ નં. ૧)

યુદ્ધિછવીઝા અને હુંચોવ

(૧૯૬૨ ડિસેમ્બર ૧૭ મી : ૪૦૦ લેખકો - કલાકારો - જુદી જુદીઝાની ઓફિસ)

ઈશિયા ઓદેનયુએ કહ્યું કે “ મોડર્ન કલાકારો પ્રવાયાતી હોવા જ નોઈએ એવું નથી દા.ત. પિકાસો અને મ.થેક્લરડી.”

અનર્ડ નિઝવેસ્તી (શિશુ)એ કુંચોવને હર્દીશી કહ્યું . “ તમને માડું કામ ન ગમે; પણ સોવિયેતના વિખ્યાત નિઝાનીઝા — કાપિત્સા અને લેન્-દાહોતો અને કુકરોઝા ટોઝા છે”

કુંચોવ બોલી જીઘ્યો : “એને કારણે અમે કાપિત્સા અને લેન્-દાહોતો વખાણ્યોએ છીએ એવું નથી.”

એવલોથેન્કો નિઝવેસ્તી અરહે ધાર્યો : “ આ (નિઝવેસ્તી) ૧૪ ગોળાઝા એના સરીરમાં લઈને યુદ્ધમાંથી પાછો આવ્યો છે, અને બાકા છે કે યથા! વધુ વાસ જીવશે અને દેશાની અનેક વધુ સુદર કૃતિઓ સર્જશે.”

કુંચોવે જવાબ વાળ્યો : “ કહેવન છે કે યથારાજ જ ખૂંધાને સુધારે છે.”

એવલોથેન્કોએ કહ્યું હર્ષને પપકાના ચોરે કહી ન પડ્યું :

“ કું બાકા રાખુ છું, કામરેક કુંચોવ, કે અજસને સુધારવા કમરોતો જ ઉપયોગ કરેલો. પરંતુ એ દિવસે આપણે વડાવી ગયા છીએ.”

પ્રથમ તો, સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા; પણ તરત જ ચોતાઝોએ તાળીઝાથી સમાચર ગાળ્યું.

અરે, કુંચોવ પણ જોડાયો—તાળીઝોમાં !

એલેકઝાન્ડર સમીજનિય થેસેનિન — વોલિયન

— ૧૯૨૫માં આત્મકથના કરનાર સોવિયેતના મદાન કવિતો યુગ

— મોઈસાવનો વિગ્રાધી. દોસ્તોયેવ્સ્કીની સાખાતો ગાજકીય — સામાજિક અરજકતાવાદી તત્ત્વચિંતક અને કવિ.

— ૧૯૫૯માં લખાણો શ્રેષ્ઠ રીતે વિદેશ મોકલી આપ્યા X સાચેતના પરમાં લખ્યું .

“ પરિવારોની અને પરી નથી. રશિયામાં એક જુદી-જુદી તરીકેના ચારો દાવો નથી. આ સાથે મેં જે લખાણો મોકલ્યું છે તેમાં કશું નહીં નહીં. પરંતુ રશિયામાં જે કાઈ અવ્યાસી, પોતાના ચિત્તને આંતરે, તાત્ત્વિક-દાર્શનિક મંથન યવાક ઉપર આવી પહોંચે તે પોતાની જાતને નવા કોલબસ તરીકે ગણી શકે. ખરો—અજાત, કોલબસ કાઈ મોટો, માણસ ન હતો.

રશિયામાં છાપવાની સ્વતંત્રતા નથી; પણ કોણ કહી શકશે કે વિચારવાની સ્વતંત્રતા નથી ?”

આ અરસામાં જ થેસેનિન — વોરિનને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો હતો. અલબત્ત, રાજદારી યુગાર નહિ (એવા તો કાઈ હુલે જેલમાં છે જ નહિ ! રમકે લેઈ શકે જ નહિ—મોટે), ‘ માનસિક અસ્થિર’ અણીને પરંતુ આ કાઈ એવી પર્વતી ધરપટક ન હતી. સ્તાલિને એને કારાગર-દમાં દેશનિકાશ કર્યો જ હતો. સ્તાલિનના યુગ્ય બાક તેને સુન્નિત મળી હતી; પરંતુ કદી પોતાની એક રિયલિટી ધવાતી છે, એની આખી તેને થઈ ગઈ હતી. ૧૯૫૯માં એક કાગળમાં આ લાગણી પ્રગટ કરેલી.

*

આ લેખક પોતાને રાજકારણી, સામાજિક અગાજકતાવાદી તરીકે ઓળખાવતો હતો! અને કહેતો, કે ‘ આજનાં યુગમાં રશિયામાં એના

X A Leaf of Spring : A. Praeger N. Y. (૧૯૧૧)

બવદારી અમલ કરવા, નર્તી તો ભપકા અભિયાન, લુટારી કવિ અને કાવ્યજોષીની જ પ્રગટ. અને એલું પશ્ચિમ તરફની આવે. અને તે પોતાની જાતને એ રીતે સાલન આપાસન આપતો હતો કે —

● આદર્શનું શમ, શર્ષ બવદારનમ ખનવામા નથી.
મુંદર પશુ અપ્રાપ્ય આદર્શો આપણી નેત્રિકતા ઉપર ટકલીક
અમર મરી ગય તો ખસ છે.

એવિનતો આદર્શ સ્વાતન્ય છે અને સ્વાતંત્ર્યની એવી સમજ પશુ એવી જ છે સ્વાતન્ય એ તો ખાલી જગા-અવશ્ય છે. રેફે બાપિ પોતાને મિલ જે કોઈ હોય તેનાથી પોતા પુત્રો એ અવશ્ય કરી દે છે

એની આખામિક દરિયા કાઈ પણ પ્રકારની સામુખ્યારી.—
બોલિક કે ઉત્તર — તે સ્થાન જ નથી અને એ સ્વાધીનતા એટલે વ્યક્તિની સ્વાધીનતા જ છે — આદર્શોની સ્વતંત્રતા નહિ, કાઈ કાલના દ્રાવ્યમિક દવાના સર્વસાવાદના સુદોની અને પછી નથી, પરંતુ આવતી શક્તિ જ્યારે ફરુનિકમર્ત અતિવર મરી ગય હશે, અને માનવજાતે, રેફે બાપિકો, નેતો સામંતો કરેલા પડ છે એ સાચી સમસ્યાનો ઉકેલ અવગણી દરી

અને પોતે જ સ્ત્રીશરી લે છે કે —
સ્વાધીનતાની મારી સમજ, અંધમજ, નકારાત્મક છે એ બાપજોષીયો તો પ્રભવનગરના મુંબવાદો પેદા કરી, એના મોઝે, પોતાની હિલ સાધી લેવા પ્રયત્નો હોય છે એ દોષો તો કુદરતી નેમ બુદ્ધિના ઉપરાંત જ કરી રાકના નથી
પરંતુ અંધપાશ્વરી વાણીમાં જોવાય તેવાયેલા આ દોષોની જાણથી આપણે આપણી ભનતે કુદા કરી લેતા નોઈએ અને સ્વાધીનતાની સમજ માટે વૈજ્ઞાનિક અભિવ્યક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ.”

આરિસ પાસ્તરનાક : (૧૮૯૦-૧૯૬૦).

મજાપાત્રી કવિ સમયની સહાન કલ્પયરિષ્ટ — સિમ્બોનિટ કવિ-નિપુટી : સર્જ એસેનિન, ચો કિલરકા તથા પોસ્ટરનાક

૧૯૦૫ની કવિત વખતે, પદર વર્ષની વયે, કિશોર પાસ્તરનાકે તેમાં કપલાવી પહેલા ૧૯૧૭ની કવિત સુધીમાં તો, એન ડેન પ્રકારે કલ્પી રાજકીય સત્તા કબજે કરીને કવિયતે પમદનારી કવિમાત્રી આરથા કોઈ કોલે. ૧૯૧૮ મા તેણે Without Love (દુઃખી વાની) કાખી અને ૧૯૫૧માં કાવેલી ડો તિવાંગો (નવસકથા) વિરેલમાં પ્રગટ થઈ. આ ૩૮ વર્ષ દરમિયાન તેની એક જ મહા કાવ્યમ રહેલી : —

“ આનવી છવવા મટે સરભયો છે, નહિ કે છવવાની તેયારી કરવા ” આવો આ કવિ ૧૯૩૨ સુધીમાં રમિયાના બુદ્ધિવ્યવસ્થાને અન્યત લાકાવયો કવિ બની ગયો હતો — ચાર માલ્ય સમકા, ઉપરાંત વાતોના એ ગ્રથો તથા આત્મકથા પશુ (૧૯૩૨ મા) પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૩૦ સુધીમાં આ કવિની મૂલત્રો મોરકો વિવાલપમાં અગાવાતી હતી પરંતુ એ પછીના સ્થાલિનપુત્ર માં આ ‘સિમ્બોનિટ’ કવિતે માટે કલમ ચલાવતી અસકથ બની ગઈ.

અને મોટે ભાગે તે પ્રકિષ્ટ મુરોષી કવિઓના અનુવાદો કરતો રહ્યો... આ પૂર્વજ એના મેધાવાન સાથી કવિઓ — એસેનિન તથા માથકોલકી આત્મલક્ષ્યા કરી ચોલેલા હતા ત્યારે આ કવિ ગુફ પ્રતિકારની અફસુન સક્રિય રંગવદન અને યમદનને દર, રાખી સકયો. આલે, પાસ્તરનાક નવા ઉપાસના કવિઓની પરંપ્રા પ્રેરણા અને શ્રદાનું પ્રતીક બની ગયો છે..

સેવિયેત, સાંદિલકારોર્મ, વિદેશમાં સૌથી વધુ વિખાત છે. 'કપાલ ફેલો' અને 'ધ દોન ફેલો' હોમ ડુ ધ સી' એ ક્રાંતિક પ્રભતી મહાન નવલકથા છે - તેમસીવેત 'યુદ્ધ અને શાંતિ' ની ભેગ એ કોઈ ઉત્તમ નવલકથા હોવા છતાં, જેનું બહુ ઝિઝિસ વગાવામાં આવે છે તે 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ' નું કોઈ કાઈ પ્રતિનિધિ નથી. છતાં સેવિયેત રશિયામાં આરબી તે આજ કાળે એનું જ્ઞાત સમાજવાદી લેખક તરીકે બહુ માન રહ્યું છે. (જે કે એલે પોતે જ ક્રેકારલોવાસ્થિના પત્રકને મુલાકાત આપતાં એનું કહેવું કે સમાજવાદી વાસ્તવના શુ છે હું જ નાજુતા નથી.)

આ નવલકથા ઉપરવત એની બીજી એવી નવલકથા તે 'વર્જિન સોર્ડબ અવન-ડ' - જેમાં દોન નદીના ક્રાંતિકારકોના કષ્ટ પોતે એનું આલેખન છે. આ નવલકથા પણ એ કાળમાં છે. પહેલો ખડ ૧૯૨૨ માં પ્રગટ કરેલો : બીજો ખડ ૧૯૨૩માં !

પરંતુ પૂતીની વાત એ છે કે - પોતે સમૃદ્ધ બેટા કિપર થયેલા અત્યાચારો નેતા બન્યા છે; અને ૧૯૩૬ માં સ્તાલિનને પત્ર લખી કોતે નિષેધાન એલેક્ષુ ય હુદ; પરંતુ તેનો એક બધ આ નવલકથામાં દેખા દેતા નથી !

આ લેખકે નવલકથાઓ તથા યુદ્ધના દેખાવિયા પણ લખ્યા છે. શોલોખોવ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં ૧૯૨૨ માં જોડાયેલો અને સોવિયેતની લોકસમાજ સભ્ય પણ છે પરંતુ તેણે લેખક-સંપ્રદાય સંધિ સત્તાધારી બનવા કરતાં કનેકા બધાથી પર હોવાનો, અને સોની દીકા કરવાનો અવિશાર ગેજમી લીધો છે - ભાગ્યે જ કોઈ લેખક કોતે સતેખકારક લાગ્યે દશે ખાસ તે, લેખકની પક્ષી વખતે જ એ કદકા વર્જિતનું પસંદ કરે છે. દા.ત. ફહેલેવ સિમેનોલ, સોર્ગ - સોની પક્ષી વખતે એણે કાલકપુર્ન કાટકો.

પરંતુ આ બધા છતાં, કોતે, એણે બધાથી 'પર' બુદ્ધિમા બળવી રાખી હોઈને, તેનાં લખાણોમાં તે બીજા કરતાં જોડા અત્યાચાર રહ્યો છે - તેમાં ક્રાંતિક પ્રભુજીવના ચિત્રોના આલેખનમાં એ ઉત્તમ કલાકાર પણ નીવડ્યો છે.

કલિયા એહેરેનથુમ

૭૨ વર્ષની મુર્મરવતે આ લેખક ભૂ - પક્ષી છે : નવી પેઢીનો એક માત્ર જીવતા સેવ છે. કલિ યપા પછી નિદરપીતા પછો ચોટો બાગ તે ખરિયમાં - તેમાં જ ખાસ પારિસમાં - રહ્યો છે; (એમ તો, અનિર-વિચકુનાં વરસે (૧૯૧૮-૨૦) દરમિયાન તે 'લાલ' અને 'સફેદ' કલિતારી અને કલિ વિશેષી પ્રદેશમાં પૂરા ભય નીચે રહ્યો હોય.) અને નિદેક નિવાસ દરમિયાન એ રશિયામાં યદેજી રીતે જન-આવ કરી ચકતો હતો.

એહેરેનથુમની વિખ્યાત નવલકથાઓ : 'એલિથો જુરનિતો' (૧૯૨૨), 'ધ લવ બોઈ જન તે' (૧૯૨૪), 'ધ ફેલો-બોઈ પારિસ' (૧૯૨૧), 'ધા સ્ટોર્મ' (૧૯૪૮), 'ધ નાકિન્થ વેવ' (૧૯૫૨), 'ધ યો' (૧૯૫૪), ધ કિરિન્ગ' (૧૯૫૬) વગેરે છે.

પરંતુ એવી હમ્મી કૃતિ : આત્મકથા (People, Years and Life) માં તેણે આબની સમીતે ખૂબે એવાં વિધાંતો કરેલા છે. (દા ત. સ્વાધિન-સુધના અત્યાચારો વખતે આજના સત્તાધારીઓ યુદ્ધા રહ્યા હતા - વગેરે ! વળી તેણે પોતાનો ખીજા બધા કરતાં વધુ 'કાણો' હોવાનું પણ સ્વચ દર્શ્યું છે. બીકિએર સ્તાલિનને મદદ કરતા હતા ત્યારે એ યુગો સ્વી જતો હતો - એ અર્થમાં ! પણ એણે પોતે જ એનું જ કહી નાખ્યું છે કે એ હજુ પૂરેપૂરું સત્ર લખી નાખ્યું નથી !

નવાઈવી વાત એ છે કે સ્તાલિનપૂર્વ દરમિયાન આ લેખકે મળ્યું બધું ભોધા - નવલકથા છતાં યુદ્ધા રહેવાનું વધુ પસંદ કર્યું. જેણે સ્તાલિનની પ્રશામક પણ કરી હતી. પણ કુશળની સત્તા આવતાં વેત તેણે દત્તા -

એકિસમ ગોડી (૧૮૧૮-૧૮૩૬) .

— નિર્મલવિખ્યાત ક્રાંતિકારી લેખક

— ૧૮૧૬ સુધી તો તે લેનિન અને તેની ક્રાંતિ-પદ્ધતિના ધર-નિરોધી હતાં. વિદેશી સમાજોએ રશિયાને ઘેરા બંધના પાટની પરિસ્થિતિમાં તે લેનિન તરફ ઢલ્યો. વધુને વધુ જ્યાંબદારીમાં ઉપાડો થયો; રનાતિનની પદ્ધતિઓએ આકાશોત્તો અને ‘અપાલનવાર અગ્રાજી’ કાઢતો — છતાં મુખ્ય તો સત્તા સાથે સમાધાન કરી, ચાલતો — કંપવા મથતો રહ્યો.

— ‘સમાજવાદી વાસ્તવવાદ’નો સર્જક (પાછળથી રનાસિન — મૂળોને એની લોકૃતિ કરી); એના મધુની ઘટનામાં રનાસિનની જવાબદારી મનાવ છે.

એકોસરી તોસસતોય (૧૮૮૨-૧૯૪૫)

— ક્રાંતિનાં આરક્ષા વળેતા અગ્રણી નવલકથા લેખક : ‘પીટર-ધ ગ્રેટ’, ‘ગ્રેડ ડુ ક્રાસેરી’ વગેરે...

ઈવાન લુનિન (૧૮૭૦-૧૯૫૭)

— ક્રાંતિ પાદ વિદેશ જઈ પસેલો તેજસ્વી વાર્તાકાર

એકોકઅન્દર મુપ્રિન (૧૮૭૦-૧૯૩૮)

— ‘બામા’ વગેરેના મશહૂર લેખક

— મહાનોવ મુગ્રમા ‘અદલ્ત’ થયો !

લિથેનિદ આન્દ્રેયેવ (૧૮૭૧-૧૯૧૬)

— ક્રાંતિ પાદ વિદેશ જઈ વસ્યો.

એકોકઅન્દર જ્લોક (૧૮૮૦-૧૯૨૧)

— રશિયન ‘સિઓલિસ્ટ’ મશહૂર મિ

સમીયેસેનિન (૧૮૬૧-૧૯૨૫)

— રશિયન ‘સિઓલિસ્ટ’ કવિ

— ૧૯૨૫માં આત્મકથા

પદ્ધતીની નેહિ કીધી અને નવાં ઉપાદાને પુષ્ટિ આપતાં નવલકથા ‘Thaw’ લખી; પાદ અનિક લેખો. કાગ સાહિત્ય અને વાસ્તવવાદ અંગેની ચર્ચાઓ નવી દૃષ્ટિએ થાર કરી .

હેકથા થોડા સમયથી મૂકીએ સાહિત્ય — કથા ઉપર નવલકથા કારકી વીજાવડો આરવા મૂકો છે ત્યારે એકદેનજીએ નવમતવાદીઓને, પહેલે કથા રહેવાનું — કથાન આગળ પડી એમને જીતેમને આપવાનું, કથાન એમને બચાવે કરવાનું થ મૂકું છે. આમ તેલું કુચોલની બોદમી બહેરી લીધી છે .

પુરાણના અનેક પરિપક્ષો સૂચે તે વજીરેલો છે; તથા પોતે સર્જક થોવા ઉપરાંત, સતો એવો અભ્યાસી વિવેચક પણ છે; ઉપરાંત, વિવ્રકલાનો અન્દર ઉપાસક છે. આથી તેના લેહીમાં એકાંચી અધ-સુચવાદ કરતાં ‘કારસોપોલિટન’ વળજી વિરેશ છે અને એણે ધણાં સમયથી ફરી ફરીને એટલું તો ગટ્યા મૂકું છે કે એવિચેતના કલાકારો — લેખકોને પ્રયોગી કરવાની સારી એવી સ્વતંત્રતા ફોવો જોઈએ...વળી સ્પુતનિક અને અપર્કશ — ઉડ્ડપતોની જ પાછળ ત્રાડા ખતેલાને તેણે ચીમણી આપીને, સોવિયેતની પદ્ધતિમાં ખૂદતા માનવાનાં લક્ષ્યોની ય સૂચના કરી લીધી છે .

વેગ્નસેનસ્કી (કવિ)

(કંઈ જાણે પેતાની પેઠાની જગાજારી સ્વીકારતો લખે છે :)
‘માનવી જ્યાંદે લેખે છે ત્યારે એ આ વિશ્વમાં એના પયગંબરી પેગંમની લામણી અનુભવે છે. રશિયન કવિનું આગનું કતબ માનવીના લાડાણમાં સક્રિય કરવાનું છે.’

બ્લાદિમિર માયકોન્ડ્રો (૧૮૯૩-૧૯૩૨)

- રશિયન 'ફ્યુલ્મિન્ટ' તેજસ્વી અગ્નિ કવિ

૧૮૯૩-૧૯૩૨

ક્રિસ્ટિયન બાલ્ડ (૧૮૯૪-૧૯૪૧)

- ૧૮૯૪-૧૯૪૧, આરના ન્યૂ વિશ્વકી હલ્લા, અને આંતર વિશ્વક

ફરમાન બાદિ આર્મીના ન્યૂ વિશ્વકી આલ યાચેતો અનુભવ

- આંતરવિશ્વકી ચોક્કસ સાચેતો મુદ્દા હરમાન

મુદ્દોતોની કુમડીમાં રાંજકારી અધિકારી;

- 'નેચરાલિસ્ટ' વાર્તાકાર

- ધોડોવ મુખે ક્રિસ્ટ : ૧૯૪૪માં વિશ્વકાર ૧૯૪૧માં રાન્ડે-

નેચર નેચર ક્રિસ્ટ

- ૧૯૪૫માં એની મુશ્કેલ પુનઃમલિકા

મિખાઇલ કોશ્કોઝ (૧૮૬૫-૧૯૫૮)

- પ્રખર કદાચ-વાર્તા લેખક - કોશ્કોની અકર

- અધોતોવતો શિકાર (પાસ્તરનાક, આખવા-

મોનાવા સહિત) (૧૯૪૬)

- ૧૯૫૮માં 'ક્રિસ્ટલિસ્ટ' 'પર્યાવાપ રહિત', 'અન્ય-ન-

રહિત' રૂઝો.

[૧૯૪૬માં પ્રથમ વાર્તા ગ્રંથક Sentimental Tales]

પી. રોમાનોવ (૧૮૮૪-૧૯૩૮)

- ચોમોટિક એલીનો નવલકથા-વાર્તા લેખક

['ઓન ધ' લેખક; ૨૧ કમાન્ડમેન્ટસ, ડ્રી પેસ' આંદ્રે સિદરો-ક્રિસ્ટ]

- યેઝેવ-મુગમ્ અલ્ફા

વિશ્વનિદ્ર વિશ્વનોન

- હોસ્ટોયેવ્સ્કીની આખાતો વાર્તાકાર 'મિટિકલ રિયાલિસ્ટ'

(વાર્તા . The Thief)

આન્ના આખાતોવા

- તેજસ્વી કવિત્રી

- અધોતોવતો શિકાર જનતા રૂઝો પ્રતિકાર. (૧૯૪૬)

બોરિસ પિલ્ચાક (૧૮૬૪-૧૯૩૯)

- ઓલ રશિયન મુનિષેન આંદ્રે ગર્લકોનો પ્રથમ ચોરમેન.

- ૧૯૨૯ 'એલેક્સી' વાર્તા જર્મનીમાં છપાયા માટે સત્તા-

મણી : ૧૯૨૮માં વિશ્વકાર, ક્રાન્સે-ટ્રેકન કુમડીમાં મરણ.

એલેક્સી ક્રાન્સાતિન (? - ૧૯૩૭)

- કવિ પૂર્વ સોલિયલ ડેમોક્રેટિક વાર્તામાં બોલશીવિક પાર્ટીના-

ગ્રેમ સભ્ય તરીકે.

- ૧૯૨૫માં આલમમાયક રેખાચિત્ર - ત્યારે તે બોલશીવિક મટી

મણી હતો.

- ૧૯૨૯માં એની નવલકથા We ગ્રામમાં છપાતાં ખરા રશિયો

ભોગ (ઓરેલ ક્રમ '૧૯૮૪'ની પૂર્વવર્તી નવલકથા)

[લેખ : ' ઓન વિલ્ડેસ, રેવોલ્યુશન કોન્ડ્રોપી ']

એલ્ડરમાય

- RAPPના ગ્રંથ નેત્રોમાંનો એક (બીજા ફોલોવ, પાનકિયવ)

- 'ક્રિસ્ટોફર' નૃત્યનો નેતા :

- પાછળથી કાર !

લિલિયા સેફલિના : ૨૦૧

—નવલકથા વાર્તા લેખક
—સંસ્તાલિન યુગની ૨૦ વર્ષ યોન બાદ મેલો
(એલેક્ઝાન્ડરની જન્મ અંગલિ)

તિષ્ઠિતોય

—પ્રોફ થેટોના દિવ :
—યુદ્ધ દરમિયાન લેખક સંપતો અમુખ (પાછળથી દોષો મળ્યાં)
તેને રચાતે ફારેયેર

વાસિલી ક્રોસમાન
—The People Immortal (નવલકથા)

વર્ગીકરણ :
—Men with Clear Conscience (નવલકથા)

ફેરિયેવ

—નવલકથા લેખક
—૧૯૨૯ સુધા RAPPનો અમળી
—૧૯૨૬ થી ૧૯૪૪ તથા ૧૯૪૬ થી ૧૯૪૬ - શોચિત લેખક
સંપતો વડો; સ્તાલિન પારિવારિક સચિતિતો વડો, પ્રકાશન
વિભાગનો વડો; સત્તાધારી સાહિત્યકારોનો અમળી.
—૧૯૪૬માં ફક્ત અસહ્ય જનતા આત્મકથા કરી । (નવલકથા :
પેથેન્સ ઓફ વોર)

સુકોવ

—યુદ્ધકાળનો કવિ
—ફ્રેન્ચોવ યુગમાં નવલકથા તથા સ્વોથી કદર વિષયો
પાસ્તરનાકની સર્તમળી કરનાર : ફેરિયેવને રચાતે લેખક સંપતો
—મુખ્યમંત્રી : ૧૯૪૯માં સોફિતે રચાતે ફેલિન

કોન્સ્ટાન્ટિન ટ્રેલિન :

—નવલકથા લેખક

—ફ્રેન્ચોવ યુગનો 'રેલિયસ' સત્તાધારી (૧૯૪૯ થી સુકોવને રચાતો)

કોન્સ્ટાન્ટિન સિમોનૌવ

—અન્ડો દલિ; નાલકાર, નવલકથાલેખક : યુદ્ધકાળનો અમળી લેખક
—૧૯૪૩ ના 'ઉપાસ' નો આરંભમાં સમગ્ર,
—૧૯૪૪ થી ફ્રેન્ચોવ થી સત્તાધારી સાહિત્યકાર : એલેક્ઝાન્ડરની
'થો' નો કદર દીકરાં...
—૧૯૪૭ - ૪૮માં નવા ઉપાડને ઉત્તેજન આપવાના યુના (૧)
માટે બદનામ; આત્મદીકા; યુદ્ધ પૂરી ન થતાં, અસહ્ય સમગ્ર
ઉત્તેજિતનામમાં નિર્વાસિત
—૧૯૬૧માં વળી ૧૭ સુલિચ્છીઓની અરજીમાં નવા ઉપાડને
પછે સદી કરવાની હિમત કરી.

કિમનોવ

—ફોરવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર
—The Great Fortress (નવલકથા) નો લેખક
—૧૯૪૮ માં લિટરરી એકેડેમી તરફી
—૧૯૬૧ માં તેને તરોપરથી હકાનો તેના મદદનીશને મદાબો.

કોચિયોવ

—નવસાચિનવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર
—૧૯૪૭ માં લિટરરી એકેડેમી તરફી
—The Yershov Brothers (ફિલ્મસેવની Not by Bread
Alone ને જવાબે નવલકથા : ૧૯૪૮)
—૧૯૬૦-૬૧ પા-ફેરિયેવને રચાતે 'આકાશનાર'નો
અધ્યાક :

કોસ્તાન્ટિન 'પોર્સોન્સ' નું નામ ૧૮૯૨ : ૪૧)

નવા ઉધારના અગ્રણી પીટ કવિ - વિવેચક

- ઇંગ્લેન્ડ બોલેલો મિત્ર : સરેખેલો આલેખ્યો.

- સોલિયમ પ્રવર્તી ન્યુવિદ્યા નીતિ સામે પ્રથમ વિરોધ
પ્રગટ કરનારાઓનો ઓક લુહિલ્લી.

- '૧૯૧૬ માં કુલિનિતેસેલી નવલકથા - Not by bread alone
તો પુરતો રહેવાર.

- '૧૯૧૩ માં પ્રવસે બર્ડિઆલો પછી તેના સરેખેલો સામે ટીકા.
માનિતા સ્વેતાધેવા :

- પોર્સોન્સનાની મિત્ર કૃષિમત્ર : રક્ષિયથી નિર્વાસિત બીમા વિરેક
નિવાસ અને ૧૯૩૯ માં કુદૃષ સાથે પુનરાગમન પામીને ભેખમાં
નડી રહી, મરી ગયો અને દીકરીને પણ પરીલી પીધી, પુત્ર મુકને મોરચે;
અને સ્વતંત્રતાને અપત પછાત પ્રદેશમાં ઓકલ જીવન જીવવા
ધૈર્યથી દીધી - ભાઈ સરદામ સુદા મેળવતું અને ભરતુ યોગ્ય કરવાનું
જીવન સરકાર બન્યું. ૧૯૪૧ માં તેણે ફારો ખાઈ આપ્યું હતું.
સામે લીધી !

લુલિયમ નેકમન (કવિચિત્ર)

- સ્તાલિનપુરના મોન - પ્રતિષ્ઠાર

- '૧૯૪૧' (કવિતા) - ઉદ ૧૯૪૬ માં પ્રગટ થઈ આવી !
રોનિયુક

The Front (કલકાળનું નાટક)

- Wings (નવાઉધારનું નાટક - પ્રથમવાર 'મોન્સેન્ટેકેરપ'
તો ઉલ્લેખ !)

ઓલગા બર્ગોલિય :

- રશિયની : નવા ઉધારની અગ્રણી ૧૯૪૩માં સ્થાપિતના મુલ્ય
ખાઈ અગ્રણી 'જી.એ. ૪'નાર : એણે કવિતામાં માનનીની 'મિસી'

સાથે કવિનું તાદાર્ય સેવાનો અગ્રણી સેન્યો... અને સોલિયોત
સાહિત્યમાં એ જ તત્ત્વ શાથી અદ્યય છે તેનું કારણ જણાવ્યું કે
તથામ આપ્યેલો જાનિઓની કોલેસીટી ટીકા કરવામાં આવી છે - પણ
તે જો તે પ્રકારની હોય, હા ત આસાદ, અનિશ્ચિતા, અંગત
આનંદ, અંગત કુખ આદિ.

[કવિતા : That Year]

[ઉપસર્ગ - વેર પાલનોવા, વેશ ઇંગ્લેન્ડ, વેશ કેલિફોર્નિયા - મણે
કવિચિત્રોમાં આનવીના વ્યક્તિયતમનો ભાવને પ્રગટ કરનારી
જણાય છે.]

એલેક્ઝાન્ડર ર્યારેટોવ્સ્કી :

જૂની પેઢીના કવિત્વ પાઠક, સેલિસમ યોહાના ઉત્તેજનથી આગળ
આવેલા પાઠીની સેલ્ય કમિટીના સભ્ય, ક્યોવને વધુ ઉદારમતવાદ
તરફ ખેંચનાર ..

નવી પેઢીને પાળે જીલો રહેનાર : નવા ઉધારના અગ્રણી મુખપત્ર
'નોવિસિર' તો સ પાઠક.

- ઓલગા બર્ગોલિય પણ તંત્ર એકલાના શબ્દ દ્વારા તેણે ચોતાની
અને ચોતાના સાચીઓની માનવતા અને સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ફાળતાનો
સ્પષ્ટ કર્યો...

(સ્તાલિનપુરમાં બીમા ફરવાનું દેખાતી ભેમ તેણે અસત્ય આલેખન
કરાવે બદલે મુળા સંજોગનું વધુ પસંદ કરેલું. 'કયાડ' આંતરો તેણે અલેક
'સિખમકો' વિશે નોવિસિયમ પ્રકટ કરેલો, પણ પાસેનાની 'યો.
જિઓ' જાણવા ઉદારેલો.)

★

એવલેની એવલ્યુએન્સ :

૩૦ વર્ષો પૂર્વાં અગ્રણી તિખ્યાત કવિ
'આ' આંતરનાં એનું આત્મકથાત તથા શબ્દાદિ)

૩૦ વર્ષનો જુવાન કવિ. બ્યોર્નિંગવાસી : પાદરીના હાથમાં બન્દેલો, બેંગવેર્ષિર્સદિશિમાં મળેલું. વિશિષ્ટ હિરણ્ય લીધેલું; પણ મુખ્ય કાચકેશ તરૂં કાંબુનું.

પાસ્તરનાંકે એના પાંઘડાં વળો દરમ્યાન આ કીચતા કવિ પ્રભે વિશેષ પ્રભતા પાતરી ફની અને આ મુકન કવિએ પાસ્તરનાંકને કુટ્ટ અને પિનાવર્ષલેખમાં હના પોતાની તથામકિલિત એ કાઈ ને વળાવી હોય તો તે પાસ્તરનાંકને બન.

[આ અંકમાં કાવ્યો]

વાચિક્ષિ આકિસ્યાનોતવ

૩૦-૩૧ વર્ષની ઉંમર એણેવની નૅમ હેટલોમ સમય ઓરોમની-
દોરિપદોમાં કામ કરેલું.

મુખ્યતઃ વાર્તાકાર, કાપોતે ઓરોમ-ચનારના મિશ્રણ નવો; શૈલીમાં પશ્ચિમી સાદિત્યની અસર નીચે અને કાઈ પણ પ્રકારના સુસવાદનો વિરોધ; અંદાજમાં સ્વેચ્છા 'નિરિક્ષિટ' અર્થાય છે.

[બે રૂઢીની સમસ્યામાં Ticket to the stars (નવલિશ) નો શૈળી; The Colleague વગેરે]

ચુરી કાચાકોચ

સંગીતનો વિવાદી; એ વાર્તા સચકો (૧૯૫૭-૧૯૫૮)

૩૬ વર્ષનો આ વાર્તાકાર અત્યંત કરમળ છે બોલતાં તોતથાય છે. પરંતુ તેને પોતાનાં સર્જનનું ચોક્કસ છે એના દહેવા-મુખન, તે બીનીની નૅમ; શૈલી તરફ ધક્કાપો નથી. અને પોતાની ઉપર ખાસાઈવાન છુનિનની અને બીછ-એણેવની અસર હોવાનું સીકારે છે. તેની વાર્તામાં પ્રબલ થતી આનવચરિત્વિતિ પત્તેની જોડી-ઉદાસીનતાને કાંચે લાં એને. અંદરનિત લેખકની તરીકે ન નિરવામાં

આબોહિટા-સ્તાન્તિન પોસ્તોલ્કોવનો-એ શિષ્ય છે, અને ઘણો સમય એની સાથે રહે છે. દર વર્સે જૂન-મદિનો કારેલીઆના આછીમોશોની-અંશમાં 'હિટરી સ્વેતરનોઆ'નો આનંદ માણવા બસ છે.

- [આ અંકમાં ૩૮ આદમ અને કદી]

વિકરર-એકસોવા

૫૧ વર્ષનો આધિ છના દેખાવે જુવાન છે રશિયાના મુકેન પ્રકેરનો છે, પણ સાથે બ્યોર્નિંગનો. ૧૯-મી સદીના મહાન લેખક નેમ્સોવનો તો-ચય બ છે

૧૯૪૭ માં તેને નવલકથા 'કુટલાઈન સ્તાલિનગ્રાદ' (દારલિલ લંડન-૧૯૬૨) માટે સ્તાલિન પારિતોષિક મળેલું (કમા દરિએ પણ આ એક ઉત્તમ ફૂલિ અર્થાય છે) તેવું અનેક યુરનવલિકાઓ બની છે; તથા ખાસ તો એકે સોલિમનની ક્રાન્સે-ટ્રેકન ફેરપમણી પાછા ફરેલા સનિકના અમુલવાં આલેખના છે (કિંગ બ્યોર્નિંગેબના : ન્યુયોર્ક, ૧૯૬૨); તથા સ્તાલિન પૂનગ્રાદ વિરોધી એક નવલકથા પણ લખી છે તાજેતરના (૧૯૬૩ માં) નેચે એમિશિકા અને કદીની પ્રવલિડ નોથ લખીને આદત વંદુરી લેધી છે (રશિયાની આંધારેસેલે-પ્રિફરન્ડની પોરેસાન્તસેલે-)

- ઉપાદતો અમૂળી : "સાદિત્યમાં સચ્ચાઈ" અને "અંત-ચામોનો અવાજ" લેખનો પુરસ્કૃતિ (૧૯૫૩)

આગરિટ એલિગર

- કયામ મુનની કનિયિની (૧૯૫૬) Truth (કામ્ય)
- ૧૯૫૭ મેમાં મૂકેલે ભ્રમકર ટીકા કરી : એલિગર એવાન કાઈ અર્થ ચાર મદિને બતાવે આશ-ડીકા કરી.

બ્લાદિશિર-દુનિન્તસેવ

- Not By Bread Alone (નવલકથા) થી મજદૂર બન્યો. આ નવલકથાની અસર, લેખક નદિ કારેલી એવી, પ્રચંડ-

व्यापक, यहाँ आ नववक्रमा नवपुत्री यादविका इतिना इन्द्र-व्य देवतनी
पुरतनी मनी गर्भ युवानेमे जेते स्ताविनपुत्री 'नदा अक्षय' सामे
'मदा सवनी' पुरतनी तरिके व्यावकरी.

साद्वेनित्सिन

२ "One day in life of Ivan Denisovich"

क्रान्ते-देसत इमनी आलेखकान्त नववक्रमाथी मसहर.

युनी नागिनिन

३) तिमिना ज्जातो अणवासी

- १६३६ थी देपन.

युवात क्रान्ते-देसत

जेवदुहेनो, वेअसे-रणी आदिनी न्नेम १०,०००नी मेदनी

आइएनदे इवि !

वेला आणभादुखिना

- नवा विवाडनी मसहर इविनिनी

- यवाडनी युवान इवि जेवदुहेनो सामे कस इरी छरी यवेवी

["Volcanoes" - इविता]

वेरा इविनेर :

- दयादाण नववक्रमा सामे सर (१६५३)

वेरा पावतोवा

- तण तण स्ताविन-पास्तोविक विनेवा

- नवा विवाडनी नीछ नववक्रमा : Seasons of the Years

इरेपे-रुक्रमा

- १६मी सदीना मदान नववक्रमाथर जेव जरेपे-रुक्रमी पौत्री

- नवा विवाडनी अमपुत्री नववक्रमा " Our Summer "

रेपन शिवापयोम

- नवा विवाडनादी अ-सवकारणी इवि

- इरेपे-रुक्रमा मसहर मोरेशा वेभारवणेना प्रपुम

वाविना निगोलेवेवा

- Battle on the Way - (नववक्रमा : १६५४)

अस-जोस्तिन

- नवा विवाडनु नाटक The Guest : ' कतिकारी आइएनवाइनु

पतेन ' यी मे जे.

योस्तिन पोलेवेव

- (तनी ' युनेस्त ' - नववक्रमाथी)

याशिन्

- Vologoda's Wedding (१६६३)

व्वादिभिर पोल्याकोव

- The Story of a Story of Frieman Prokhochuk

(पार्ता १६५३म प्रगट) : सवाववादी वास्तववाद छपरती

मस इर इटाखिम

[आ अ-इमा छपरती पार्ता]

सुगी रिपयोव

- सोविनेतना रापुभोतना इवि

- An Orntal Fable गोट्टे इकापान

योसिस रेहुरी :

- १६५७थी स्वेसविकारी इवि तरिके प्यानि.

मतेवेव

- नवविवाड-पथी ' युनेस्त ' (युवक) गोत तनी

- विदेव जर्भ आवा पछी तेना संरपलेवा गोट्टे अटाखी.

वि. कवेनिन

१६६२ : इकोर छपरती १७ सुदिछरीजोना पयनेने ओक साथी

[A Piece of Glass : १६६०]

— इमेव सुपरना पत्रेन सायी : नव सुधाउते अत्र अभवति

[The Road We Choose : 1992]

Ἰ. ἀ-ἀ-ἀ-ἀ-ἀ : The Three. The seven and the

Acc (1410)

131314 : Apparition (1410): Introducing

Baluyev (Baluyev) 1946.

14. : Afloat and at Anchor (1946-1950)

The difficult Test

Save our souls (1994)

Whirlpool

Butterfly

ग्रन्थिका : The Chestnut House

सिम्भारोड : The Temptation of Fragi

q7. 124141 r Otherwise It is not Worth Living

(नवमः अध्यायः)

ਫੇਰੀਫੇਰੀ : The Love Affair of Engineer Isotov

(1541321)

दानिथ भानिन् I walk into the Storm.

ગરુડિહરદી (નાટ્યભેખક) :

— પાર્થોભા ઘસેલા 'પૂરીઅનિરોડો' પર પ્રહાર.

भारिज्मन्द्वाव (नाट्यनेपथक) :-

— સેવિયેતમાં 'સ્ત્રિધ્વા' તરીકે ઓળખના — ઉછાખદ, વિમાઓ

(अमेरिकाना 'टुडि गोम' जेवा) क्रियादेनी धमस्या पर प्रभाव.

*

વિશ્વમાનવ (ટ્રેમાસિક) * સંપાદક : ભોમીલાલ ગોંધી

આજના યુગની વિવિધ સમસ્યાઓનું તલસ્પર્શી વિવેચન કરતું સામયિક વિશ્વમાનવમાં પ્રકટ થયેલા વિશેષાંકો તથા લેખમાળાઓ (હવે પ્રથકરૂપે)

અંકની કિંમત પ્રથમની કિંમત

સર્વોદય વિજ્ઞાન : સં. ભોમીલાલ ગોંધી

[સર્વોદયના વિવિધ પસંજોનો માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ]

૨-૦૦ (૪. ૩૩૬) ૩-૫૦

● માનવ અને પરમાત્મા : સ. ડૉ. અધુર શાહ * સુબ્દા ગોંધી

[પરમાત્માકલ્પનો સર્જનાત્મક-વિનાશક પરિચય; વિશ્વકુદ અને વિશ્વકલ્પનો આલોચન કરતો અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ]

—(૪ ૪૬૦) ૫-૫૦

● નહેરુ : આણ્ડુગોનો સમન્વયક : લે. ભોમીલાલ ગોંધી

[નહેરુના સમન્વય રાજકારણ અને ચિંતનના વિકાસની અભ્યાસ કરતો અભ્યાસ ગ્રંથ]

—(૪ ૨૦૦) ૩-૦૦

યુગ્મજાત દર્શન : સ. ભોમીલાલ ગોંધી

[યુગ્મજાતના જૂનાર, કિષ્ક, સ્થાપત્ય, પુરાવરણ, સંગીત, કલા-નાટ્ય, ભાષા-સાહિત્ય, વૈદક, વેપાર-નાણિય, વિજ્ઞાન, અર્થવિકાસ, સત્યાગ્રહ અને સંસાર સુધારા તથા ઇતિહાસ અને વહાણવટા અંગેના ૨૫ લેખો-યુગ્મજાતના સિદ્ધસ્ત અભ્યાસીઓની કસો - પરિશિષ્ટો-ફોટો ચિત્રો સાથે]

—(૪. ૬૫૦) ૬-૦૦

● રવીન્દ્ર દર્શન : સ. ભોમીલાલ ગોંધી

[રવીન્દ્રની બહુયુગી પ્રતિબાનો પરિચય આપના અભ્યાસી લેખો; ઉપરાંત રવીન્દ્રનાયનાં મૌલિક ચિંતન-લેખો અને કાવ્ય-ગીતોના અનુવાદ : ઉપરાંત રવીન્દ્રનાં પોતાનાં ચિત્રો સાથે]

—(૪ ૫૪૦) ૮-૦૦

● રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા : લે. ભોમીલાલ ગોંધી

[ગજકારણ, અર્થકારણ, ભાષા, શિક્ષણ, સરકાર અને ઇતિહાસ-દ્રષ્ટિએ આલોચના]

—(૪ ૮૪) ૧-૦૦

● નમતો સૂરજ : અનુ. જ્યોતિષ પારેખ * અનિરુદ્ધ બક્ષાજી

[ભાષાની શ્રેષ્ઠ કલાધર એકાદ્ય હાઈફની નવલકથા તથા નવલિકા] ૨-૦૦ (૪. ૨૬૦) ૪-૦૦

● નવી શૈક્ષીની નવલિકા : (સપ્તક-શ્રી સુરેશ એવોના અભ્ય સો પ્રવેશક સાથે)

[નવીન શૈક્ષીની પ્રતિભાકાળી વિદેશી પદ્ય વાર્તાઓ સંપૂર્ણ] ૨-૦૦ (૪ ૨૬૦) ૩-૫૦

● ઊગતા સૂર્યની વિદાય : અનુ. કુચુપદન બેટલી * ડૉ. રસિક પડ્યા

[ફોનીના મંચિયાની કુચુ માનવીય-એ ટૂંકી નવલકથાઓ] —(૪. ૨૦૦) ૪-૦૦

● કહેળિયાનું જાણું : ચક્રવર્તી મહેતા

[જન પોસ સાર્જના નાટકનું રૂપાંતર : સભ્યવા લાયક નાટક] —(૪ ૬૪) ૧-૦૦

● હાલ કહેણ : અનુ ચક્રવર્તી ક. બટ (પ્રવેશક-શ્રી સુરેશ)

[રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું એક લોકુ નાટક—અધુનિક જીવનની શત્રિક ધન્યોદયપ સંસ્કૃતિનું હોર આલેખન] —(૪. ૧૨૮) ૨-૦૦

● ભારત પર ચીની આક્રમણ : લે. ભોમીલાલ ગોંધી

[ચીની આક્રમણનું સ્વરૂપ તથા ભારતીય નીતિનું પ્રયત્નકારણ] —(૪. ૬૪) ૧-૦૦

● રશિયા-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૨૩ થી ૧૯૬૩ સુધીની તવારિખ અને વિશ્લેષણ (૩૧મ પેજ ૩૨) ૧-૦૦

—અનુ: સુલકા ગાંધી

કવિની આત્મકથા તો એની કવિતા જ ને ? એ સિવાયકું બીજું ને કંઈ હોય તે કેવળ નોંધ - ફૂટેલો જ હોઈ શકે. કવિ 'કવિ છે' એમ ક્યારે ખબર પડે ? બ્યારે સફલ વાચક એને સમજાવે પાત્રી યાત્રો હોય, એની લાગણીઓ, એના વિચારો તેમજ એના જીવનના પ્રત્યેક આચરણ દ્વારા, જાણે પોતાના હાથની કથેળીના યાત્રી જેવું 'સંપૂર્ણ' નિરીક્ષણ કરી, એને પ્રતિચ્છ પાત્રી ચૂકવો હોય ત્યારે.

નિર્મમ સુગ્રાહ પૂર્વક બીજાઓ વિશે લખવાની ચોક્કસતા આજુસ ત્યારે જ ટેળવી શકે છે, કે બ્યારે તે પોત્તને વિશે પણ એટલી જ કંઈ સંસ્કાર પૂર્વક લખી શકવો હોય. કવિના વ્યક્તિત્વને એ શરૂઆત વહેંચી, એકને સામાન્ય આજુસ તરીકે ને બીજાને કવિ તરીકે જોવાનો. પ્રયાસ એ અચૂર રીતે એના ધ્યન-ત્વને માટે આતંક જ નીવડવો. કમનશીએ, પોતાના જીવન ને કવિતા વચ્ચે વિસ્તંબક પ્રવર્તી રહેલો છે, એમ જોવા ને જાણવા છતાં થકા કવિઓ કવિતા લખવાનું આજુ જ રાખે છે, ને પોતે છે, તે કરતાં જુદા જ સ્વરૂપે પોતાની જાતને પ્રકટ કરતા રહે છે. આવી વિશ્વવિદ્યા ય જો તેઓ એમ અને કે, કું કવિતા લખું છું, તો જો તેઓની આત્મ પ્રવચના વિના બીજા કંઈ નથી.

કવિતાની જસના ન હોય, તેઓ નિજાની બાળતમા એની આગળ બેઠા રહીએ, કવિતા એમને વહેતા મુશ્કેલી ચાલી જાય છે. કવિતા તો જ્યૈષ્ઠ્યાથી ઇહેદાઈ બિદાની માનુની નેવી છે.

સાચી વેળા કાઈ વસ્તુથી તમે એના અનુગ્રહ પાત્રી થકા નથી. કુનિયાતના કેટલાક લોક એવા હોય છે, જેઓએ વાતનો ગર્વ

એ લોકોએ પોતાની જાતને એક સંવાદ એ પણ પૂછી લેવા - જોઈએ કે, જીવનમાં કેટલીવાર પોતે સત્વનો પક્ષ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છે?... સાચી વાત કેલેવાનો પ્રસંગ બીજા થયા છતાં તે પ્રસંગ પોતે મૂંગા રહેવાનું પક્ષકં કરું છે?...આવા સવાલનો જવાબ આપવાની વેળા આવતા, એ લોકોને...એમની જ કાટીના લોકોએ ઉપગવી કાઢેલી, એક પુરાણી કહેવતને એણે પોતાની જાતને ટાંકી પડે છે; તેઓ કહે છે, 'મોન એ તો સોના સરખી ચીજ છે.'

મોન એ સોના સરખી ચીજ ખરી, પણ સોટચડું સોડું તો એ નહિ જ. સામાન્ય જીવનના આચાર બ્વહારમાં આ વાત નેટલી સાચી છે, તેથી જ વિશેષ સાચી છે એ કવિતા માટે, કસ્ય કવિતા એમ આખરે તો જીવનનો નીચોડ - નિકર્ષ જ નહિ તો બીજું શું છે ?

કવિતાની બાળતમાં આત્મપ્રકાશ વેરતા જેણે કંઈક ચોધું તે અનિવાર્ય રીતે બીજા વિશે...અર્થાત ક બીજાના દુષ્ટ ને અંતર વેદનાઓ વિશે આંખ આડા કાન કરવા પ્રેરશે.

લાખ સમય સુધી, સોવિયેતના લેખકો પોતાના જ વ્યક્તિગત વિચારો વ્યક્ત કરવામાં, પોતાના આત્મિક જટિલ મનોભાવો તેમજ મનોમનનો પ્રગટ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે... તો પછી બાબ પરિસ્થિતિની જટિલતાઓ ને સંપ્રેતે ન્યાય આપવાની વાત તો રહી જ શ્યા ?

આ બધો કાળ એવો હતો જ્યારે આખારા સાહિત્ય વિવેચકોએ 'સિરિસ હિયો' હિન્દિ કાલ્પના નાયક' તો આદર્શ અમારી આંત્રે ધર્યો હતો. એમની શિખવણી સુભષ્ય એ અદર્શને પહોંચી વળવા માટે કવિએ કવિતામાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની કશી જ જરૂર ન હતી...એણે તો કેવળ એક પ્રતીક રૂપે હામ ત્યાપવાનું હતું.

‘‘નાલ રીતે, નેવા જતા,’’ એ વખતના ઘણા બધા કવિઓની કૃતિઓ આત્મકથાત્મક હતી. એમની એ કવિતાઓમાં અંશતઃ નામ, કવિના જન્મસ્થળ રૂપે ગામડાના કે શહેરનાં નામ આવતા, કવિએ અલાક્ષત લીધી હોય તે બધા ધ્યેયોનો ઉદ્દેશ્ય આવતો, કવિના હવનના બનેલા કેટલાક પ્રસંગોની નોંધ એમાં નેવા મળતી; તે તેમ છતાં હાડચામના એ સંપૂર્ણ મળખામાં સહજવાનું તત્ત્વ ક્યાય નેવા મળતું નહિ. બદલન, રેટલાંક વિશેષ પ્રતિમા ધરાવનારા લેખકો એમના લેખનની સૈદી માટે સારી એવી ખ્યાતિને વરેલા પરંતુ પંદાર ગયેલી સૈદીના એ લેખન પરથી એમના પોતાના વિવેચકને પામવાનું કામ અત્યંત સુરેલક હતું. હવતી મળતી હનિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ તરીકે એમની લાગણીઓનો સંપર્ક પામવો એ લગભગ અશક્ય હતું. કારણ કે આ સનામના હનિ ધરાવનારા લેખકોમાં તો પ્રચેક વ્યક્તિત્વ વિચારો ને લાગણીઓમાં આપખુને અતીભાવજી નેવા મળે છે. એમાં બીજા રાજ વસ્તુઓની મારક મેઈ આકાર પ્રકારના નેવડાવાની મેઈ શકમતા જ નથી હોતી.

માણસના બાલ હવનની ધટનાઓનું જ આલેખન હોય, તે એના આત્મિક હવનનો, એના વિચારો ને લાગણીઓનો એમાં ક્યાય કશો પડે; આ પાછલોય નેવા ન મળતો હોય એવી આત્મકથા કેવળ નિરર્થક છે.

કે આમ છકુ છું, એનો અર્થ એ નથી કે, આખા સોવિયેત રેશની કવિતામાં આત્મનેપરે કવિએ ને કંઈ કહ્યું છે, તેમાંથી કવિના વ્યક્તિત્વને જ કું જૂસી નાખવા માઝું છું.

કે આનેય અનેક એવા સોવિયેત કવિઓના નામ મળ્યો શકું એમ છું કે જેઓએ કપમયા કર્યા કાળ દરમિયાન પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ રક્ષતી રાખેલું છે... પરંતુ પશિમતા વાંચકને મનઃકામ્ય એ નાગોની એવી ભંધી કિંચત ન મળે શકે.

સાચા કવિના સર્જનમાં, એના જમાનાની હવતી મળતી, લાક્ષણી આવડતી, આલેખવાસ હોતી તટસ્ત્ર નેવા મળે, એટલું જ પરતું નથી. એ સર્જનમાં વાંચકને કવિના વ્યક્તિત્વની હવત મળે પછી જડતી ભેંડી, ... ને એટલી જ વૈવિધ્યપૂર્ણ ને સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ હોય.

કેવળ અનુભવોના આલેખનને છીછડું ને હિપરચોટિયું કયા પછી હવે લખાસ તો એ છે કે, કામારે કું પોતે મારા હવનનું આ રેખાચિત્ર દોરવા પ્રસંગે ઈંગ્લેન્ડ કારણ એ છે કે, અનેક લેખો દ્વારા પશિમતા વાંચકોને મારો ને પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી કું મુઠે આનંદ છું, એ મારે તેમને કહેવું છે. એ બધા લખાણોમાં અવિચેત રેશની ઘેરી ગમગીન પસાણુમાં એક ચિત્ર-વિચિત્ર, રંગીન વ્યક્તિ નરીકે મારી છબી ઉપસાવામાં આવેલી છે... પરંતુ કું મેઈ એવી વ્યક્તિ છું જ નહિ...

કું જ વસ્તુઓને ધિક્કારું છું, તે વસ્તુઓને મારા સોવિયેત રેશમાં મળુ ધળા લોભ ધિક્કારે છે.

ને વસ્તુને વલ્લવી મળી, હને કાને કું મૂઝવા માડું છું, તે વસ્તુને તેઓ પણ એટલા જ નકામ છે.

અમારી મનમાં એવા લોભ પણ છે, નેઓ પોતાના મોલિક વિચારો કાં, અમારા સખાજ પાસે આવે છે, તે પોતાના એ વિચારો દ્વારા તેઓ સમાજને મજબૂત બનાવે છે; એમની સર્જનનાં પ્રકાર તો વળી સોથી ઉચત છે... પરંતુ કું એવાં લોભમતો નથી.

મારી કવિતા એ સોવિયેત સમાજની સવેદનાઓ અને મનોખાવોની અભિવ્યક્તિ જ છે, ને અમારા સમાજમાં અંગૂઠિયા પડેલી જ હતી, અને ને આજ લગી કાન્ધરૂપે કદિ પ્રકાશમાં આવે ન હતી... એટલું જ. કું ન હોત, તો વળી મારી જગ્યાએ ને

હોત તોયે એ બધી વસ્તુઓને પોતાની અનુભૂતિરૂપે જીવનનો પ્રકાશ બાંધ્યો હોત.

તો, આ ક્યનથી હું મારા આગલા એક કથનનો છેદ ઉડાડી રેલો છું, એવું તો નથી ને...મેં કહેલું કે, કવિ પણ સૌ પ્રથમ તે એક વ્યક્તિ જ છે.

ના, એવી કોઈ વિસ્મૃતિની આઠી ચક્રવર્તી જ નથી મારા મંતે તો ખરાતલ ને મુનિકસિત વ્યક્તિત્વમાં જ ભૂલજન સમાજનાના ધણી ને અનુભવી રહ્યા હોય છે, તેનો સમાવેશ થતો હોય છે, એના વ્યક્તિત્વમાં જ તે વસ્તુ જોતોતોત ચક્ર ગચેલી હોય છે.

મારા વ્યક્તિત્વને ખંડિત અથા દીધા વિના પલ્લુ આજ કચી અભિવ્યક્તિરૂપે પ્રકાશ નહિ પામેલી એવી વ્યતેકોની સંવેદનાઓને લાવનાઓને વ્યથા કરવાની ચારી અભિલાષા છે. પણ, જો કું સ્વસ્થ જ યુવાવી બેસો, કું જે છુ તે જ ન રહું તો ? કું એમાં કશું જ વ્યથા કરવા સમર્થ નહિ રહું, એ વાત પણ ચોક્કસ તો હવે તમને સવાલ થશે કે, કું કોણ છું ?

૧૯૩૩ ના જુલાઈ માસની ૧૮ થી તારીખે સાઈનિરિયામાં બાઈકલ સરોવર નજીકના ગ્રીમા જંગલન નામના રથશે મારા જન્મ થયેલો. મારા નામની પછવડેને અટક લાગે છે, 'ધેવતુજેન્દ્રો' તે કુકોનિયન છે.

ધણી ધણી વર્ષો પૂર્વે, અહીં સદીના છેલ્લા વર્ષોમાં, મારા બાપના વડવા કે જે પોતે ગ્રીતામિર પ્રાતમાં ખેડૂ હતા, તેમને જોમુના જમીનદાર માલિકના ધરમાં "રાતે ચરથે છોડી ચૂવા" ખદલ દેશનિકાલતી સભા થતા સાઈનિરિયા ચોપલી આપવામાં આવેલા. એ જન્મનાના પેઢતની લાંબા મુજબ "ધરમાં રાતે મરેશા છોડી ચૂકેલો." જોડેલે કાકના ધરમાં આમ આપવી. જમીનદારી મનોવૃત્તિવાળા કોઈ માણસે ભેડે બેરા ચર્ચ નય છે

ત્યારે મારામાં પણ "ચતો ચરથે છોડી ચૂકવાની" વૃત્તિ સળવળા જોઈ છે, એવું કારણ પણ કદાચ આજ હોવું નોઈએ.

આમારા કુટુંબમાં કોમનેવ મોટે કદી તમને, ભાષણમાં સાંભળતા હો એમ, 'દેવોલ્યકન' - ક્રાંતિ એવો શબ્દ સાંભળવા નહિ મળે, અત્યંત ધીરેથી, ચક્ર ને સંયતપણે કેવળ એનો લાવ, જ વ્યક્ત થતો બેવડા મળશે. કારણ ક્રાંતિ એ તો જમારો કુલ ધર્મ હતો.

આગ દાદા, ધરગોદાય થેવતુજેન્દ્રો, જેના પોતે એક અભણ સૈનિક હતા, મહામુસીબતે જે અક્ષર ઉઠેલી ભણ્યતા, તેમાં મુરલ પ્રેક્ષ તેમજ પૂર્વ સાહજિરિયામાં ખેડ - ચળવળના એક સંગઠનકર્તા નેતા હતા. ક્રાંતિપાદ, લોકરી અકાદમીમાં શિક્ષણ લઈ તેઓ કમાન્ડરના પદ સુધી પહોંચેલા, ને રશિયન રિપોબ્લિકન આર્મીમાં આર્ટિલરીના કેપ્ટની કમાન્ડર તરીકે મહત્વનું સ્થાન સંભાળેલું. છતાં હ મેશા કમાન્ડરની વરદી હેઠળ એમતું દિલ જીએ તો એક સાદા ખેડતનું રહ્યું હતું, જેને મન ક્રાંતિ પ્રત્યેની નિકા એ ધાર્મિક જાદા બરોબર હતી.

મેં એમને છેલ્લે ૧૯૭૮ ની સાલમાં જોયેલા. તે વેળાએ મારી ઉંમર પાંચ વરસની, ચારી આ મને કહેતી કે, એ તો ક્યાક ખૂબ દુરદર લાવી યાત્રાએ ગયા છે. ત્યારે મને ખબર નહિ કે, દેશદેહના આરોપસર એમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. એ વાતની તો મને બહુ પાછળથી મોટી મોટી ખબર પડી.

તે પછી તો મારા આ દાદાનું શું થયેલું એ વાંતની પંજી મેં બાળ કાલી અપૂર્ણી. તેઓ પણ મારા બીજા દાદા રેડોલ્ફ જેન્ઝનસની નેમ અદસ યર્ષ એલા. રેડોલ્ફ - જોળા મરોળ ખસ્યા ને સર્દે દાદીવાળા મારા આ બીજા દાદા ગચિતકાન્તી હતાં, પોતે લેતવિયાના કોઈ વંશમાંથી કીતરી આવેલા હતા. સોવિયેતની સાળાઓમાં ભૂમિતિ શીખવવામાં એમણે લગેલાં પાર્કપુસ્તકો

વપરાતા હતાં. કેતવિધા માટે જનમુસી કરવાના આરોપસર એમની ધરપકડ કરવામા આવેલી.!

પરંતુ આ વાતોની એ વખતે મને કશી જ જાણ નહોતી. હું મારા માળાપ સાથે ઉત્તરોના સમારોહ ને કામદારોનાં નિંદ-શનો જોવા જતો. કે યારા બાપુના ખભા પર બેસીને એ જાનુ જોતો. ને એમને વિનવતો; મને હજી જોયો કયો...હજી...

મારે સ્તાલિનને જોવાની હોશ પૂરી કરતી હતી. હાકમા કાસેસો મારે પાનકેડા લાલ વાવડો હવામા ફરકાવતા, મારા જાપના ખભા પર બેઠી, ચાનનીએના ચાવાના એ હાકે-રાતા સમુદ્ર વચ્ચે હું એવી લાગણી અનુભવતો કે જાણે સ્તાલિનની આખા બરાબર મારી જ સાને ચાલે રહેલ છે.

સ્તાલિનને હાથોહાથ ફેરવના ગજબી આપવા લાઅરણા ચનારાં છોકરાની મને ભારે હિંમત આપતી. સ્તાલિન જાણે હાથે એમના માથા ચાળાડતો ને એમના ચો સાને ભેંઈ, એની પંકાઈ ગયેલી મૂઠિમા એનું જગવિખ્યાત રિસત કરતો

સ્તાલિનની બ્યક્તિપૂજનો રહિયો આપવા જતા એમ કહેવું કે એ બ્યક્તિપૂજન કેવળ જાણના આધારે લાકાવામા આવેલી હતી તો એના કશો અર્થ જ નથી. એ નહું. ભાળપણ જ રહેલાએ. સ્તાલિનમા એક પ્રકારનું જાનુનું આકર્ષણ હતું. એ વાત ખજી કોટલી જ નિર્વિવાદ છે.

ફેટાક સાચા બોલોવિદો કે જેમને એ દિવસોમાં પકડીને જેલોમાં પૂરી દેવામા આવેલા, તેઓ તો છોટકણી એમ જ માનતા હતા કે, ‘સ્તાલિન જાણતો હોય તો આનું ફરી જાનવા જ પામે નહિ...’ તો પછી એની ચોતાની સત્યાગ્રાહી જ આ જાનું જાની રજી છે, એમ માનવાની તો વાત જ કયાં રહી? એમાના ફેટાક તો એવા હતા કે જેમના પર જીલ્લા અમલવામાં આવતાં તેઓ ચોતાના

દોડીયા ફેટખાનાની દિવાલો પર ‘સ્તાલિન શીધાયુ હો’ ના આદેશ ચીતારી ગયેલા છે!

તો ખરેખર જાનુ રજી છે, એ વાતની રશિયન પ્રજાને કશી જાણ હતી ખરી?

હું ‘જાનુ’ કું કે, મોટા ભાગની પ્રજાને કશી જ ખબર નહોતી. પરંતુ સહજ અંતઃસ્થિતી એમને એમ લાગતું કે કયાક કંઈક ખોટકાઈ ગયેલું છે. જાણસના ચનમા આશંકાઓ જાગતી પછી તે ચોતે એમા વિશ્વાસ મૂકી શકતો નહિ...એનું મન કોનું રીતે માનવા તૈયાર થતું નહિ કે, ચોતાના મનની આશંકાઓ ખરી હોવા નેટલી લય ફર ખીજી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે...એટલે રશિયન પ્રજાએ એ વિશે વિચારવાનું ને ચકાસણી કરવાનું માડી વાળી, જોનું ધાલીને કેવળ કામ કરે જાનુ-વલો જ રસતો પસંદ કર્યો.

એ જાનું કરવા છતાં, વિચાર કરવાનું કામ સમજાણું બંધ થઈ જાય, એ તો અસકય જ હતું. કૃતિહાસમા પ્રજા માટે લખે-કરમા લખકેર કોઈ આદત હોય તો તે આંતરજીવન ને ભાલી-જીવન વચ્ચે અંતરપટ રાખી જીવવું પડે તો. આ આદતનાં વાદ-જાની ધેરી જામા હેળવ અમારા દેસની પ્રજા જીવે રહી હતી.

અમારા જેવા હોારાંની આંખશી પછી જાની ન રહી શકે તેથી આ વાત હતી. એમાના જીવનની આ બધી વિસંગતિઓ અમારી નજરે ન ચડે તે માટે અમારાં માળાપ ધણો ય પ્રયાસ કરતા, પછી એથી તો હિસારો એ વસ્તુને વધુ ગાંઠો રંગ ચડતો.

મારા માળાપ બંને એકબીજાથી તંદન જીવી જ મતોદત્તિનાં હતાં. એમના પાતરમાં રહેલી આ વિસતારે કારણે જ આંખરે તેઓ ચાળેજી એક ખીજાથી વિખટાં પડયાં...એમને ફક્ત પાલ-વીમા ચબટીય વિચારબેદોડા કોઈ જ શોધ ન હતો. (જે કે ‘હાઈમ’ મામલિકે તેમ જાણી કલેજે જાનું કંઈક સંખન કર્યું. પણ હવે...)

મારા આ બાપ એક બીજાના પરિચયમા આવેલા તે જિયો-લોલિનસ ઈન્ડીયટપટમા, એક સાથે કામ કરતા કરતા. એ હોતા ૧૮૨૦ નો જન્મોતો.

એ દિવસોમા વિદ્યાપીઠમા પ્રવેશ મેળવનારાઓમા ચોટા ભાગના કામદારે તે પ્રિસનોતા એટમેટીઓ હતા. જૂના ઝરીન-સ્ટ રશિયામા દેવળ પેટેલેકે સુખિયા લોકના બળામા માટે જ ઉચ્ચ-કક્ષની આ શિક્ષણ સરનાઓના કાર ઉધાડા રહેતા. એ ચાલ સામેનો આ એક સ્વાભાવિક પ્રત્યાઘાત હતો. એની પાછળને મળ ઉભેલ હતો શિક્ષણ ક્ષેત્ર સમગ્રતા સ્થાપવો. પરંતુ હવેમા બનવું આવ્યું છે તેમ-માયના પદ્ધતીની સમગ્રતા સ્થાપવા માટે ન્યારે ન્યારે જરૂરી ને ગરમ લોકોના ઉરમેરટલમાં પ્રયાસ થયા છે. ત્યારે ત્યારે, નવા અન-ચોતે અલગુમા નકેવાનું પલ્લુ માણસને કાથે બનવું જ આવેલું છે.

આર્થિક રશિયામા આ વલણને 'એવડા કુકાવ' રૂપે વર્ણવવામા આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીની બાળતામા આખા તંત્રમા આવી ગયેલ આવા 'એવડા કુકાવ' ને કારણે બુદ્ધિની વર્ગના રહ્યા પડ્યા બાળોને જ આવી વિદ્યાપીઠમા સ્થાન મળવું ને કોને કારણે વિદ્યાર્થીઓના ટોળામા 'ધોળા કાગડા' ની સાફક તેઓ શુદ્ધ જ તરી આવતા. મારા બાપુની યિચિતિ તે વખતે આવી જ હતી.

એક દિવસે ઈન્ડીયટપટના વિદ્યાર્થીઓની સસ્થા-મંજ કમ્યુનિસ્ટ લીગની એક સભા મળી હતી, તેમા મારા બાપુ પર આલોપ કરવામા આવેલો કે 'તું ચીવાલી વલણવાળો છો' કારણુ શું? તો કહે, 'ગમે નેકટાર્ક બાવે છે!'

(એક સોનેટ ક' ને મારા બાપુ મોરકોના એક ઉપહાસરૂઢમા જવા નીકળેલા, પણ એ વિશિષ્ટ પ્રકારમા ઉપહાસરૂઢમા નિયમ હતો

કે અધિક પ્રકારની 'નેકટાર્ક' બાંધી હોય તે લોધા જ એમા પ્રવેશ મેળવી શકે. અગે બંને નેકટાર્ક વિનાના હતા, એ કારણે જ અંધારે એ સ્ટોરાસને બારણેથી પાંજા ફેંચવું પડેલું...આ પ્રસંગ ઊભો થયો, તે વખતે હસતા હસતાં ગાયે બાપુએ કોમના વિદ્યાર્થી છવનનો ઉપલો પ્રસંગ મને કહી હતો.)

એર, પણ આનંદની વાત તો એ છે કે, મારા બાપુની નેકટાર્ક એ એમના જ ઈન્ડીયટપટમા એમની સાથે ભણતી એક તરલાતાથી તરણી - (કે જેણે એના કાનિકારી નેથમા છોકરી તરીકેનો ચોતાતો પહેરવેશ બદલી નાખી, છોડ્યોતો યોગાક જ અપનાવી લીધેલો) સાથે મૈત્રી જાંખવાની બાળતામા કથી જ ફાવટ ઊભી કરી નહોતી. એ મૈત્રી તે પછી તરત એમના લગનમા પરિવૃત્તી.

મારી માતાનો જન્મ સાક્ષિગિરિયામાં. એનું વાચન મોરા બાપુ નેટકું વિશાળ નહિ. પરંતુ એ બંને વચ્ચેનું અંતર ધટાડી દે એવી એક લીંડી સસજ એવામાં હતી-ને તે ધરતી વિશેની, મારી સાથેના જમતા આનંદની.

કું નાનો હતો ત્યારથી મને પુસ્તકો વાચવાની લગની લગ્યા-નાર મારા પિતાનું મણુ કું કહી નહિ બહુ. બાળપણથી પુસ્તકોને ચાહતા એમણે જ મને શીખવ્યું. ત્યારે મને ધરતીને ચાહતાં, ને શ્રમમા આનંદ માણતા શીખવનારી મારી મા. કોતો ય કું સદા મણી રહીશ. મને લાગે છે કે, કુ મારી છાંદેલીના છેલ્લા દિવસ લગી અરેલો બુદ્ધિજીવી ને આરંધો ખેડત રહેવાનો. ને મને એમ પણ લાગ્યું છે કે, કેવળ બુદ્ધિજીવી રહેનાર માણસનું છવન અધુર મર્યાદામા બંધાઈ જાય છે. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે, મારામાતો ખેડૂ બુદ્ધિજીવીએ લાગુ પડનારા મિશ્ન અહેંકારના યોગમાંથી મને હવેમા વચવાવી લેશે.

મારે બાપુને અનેક કવિઓનાં કાવ્યો કંઠેશ હતા. તેઓ મારી આગળ એ કાવ્યોની પ્રસાદી પીસતા જ રહેતા. ને શું

ગળગળની ઝોચની સ્પર્શશક્તિ હતી ! એમના માનીતા કવિઓમાં હતા—લક્ષ્મી-તોષ, રટે, પો, ને કિમલિંગ, કવિ ચોતાલું, કાવ્ય વાંચી સંજ્ઞાવાતો હોય ને ને મગલવલી ‘ને’ ‘કંઈ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે, એ મમતાથી, તેઓ કિમલિંગના કાવ્યનું વાચન કરતા. અદ્વલત, એમને ચોતાને પણ કાવ્યલેખનનો શોખ હતો. ને કવિત્વની બાકિસ નેહનું પણ એમની પામે કંઈક ખરું.

મારા બાપુના ઉછેરને કારણે છ વર્ષની ઉંમરે પહોંચના પહોંચતામાં તો કું હખતા વાચતા ચીખી ગયેલા. આઠ વર્ષની ઉંમરે તો કું કામા, ફોલન્ટ, શિસર બાલગાક, દાન્ડે, ચોપાસા તોલ્સટોય, બોક્સાકિઓ, ગ્રેક્સપિયર, ગાર્ફિલ્ડ, નેકલ્ડન, સર્વેન્ટીસ, ને લેક્સ નેવા લેખકોમાંથી ને હાથ બાંધ્યું એના પુસ્તક પર તટીને પડતો. આ બધા લેખકોના વાચનથી મારા નાનકડા મગજમાં ખારસો મળતો. એક કંબુએજો ઊભો થઈ ગયેલો. કું મારા પોતાના તર ઝોની જ એક દુનિયામાં મસ્ત બની જીવતો હતો. મારી વ્યાસપારસની દુનિયામાં શું બન્યું કે શું બની રહ્યું છે, એનું કશું જાન જ મને નહોતું.

મારા મા બાપ વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ખારસ એક અતર આવી ગયોશું, હવે, ને તેઓ કેવળ મારે કારણે જ એમના સંબંધના સ્થાને દશાની રહ્યા હતા...પણ મને તો કદિ આ વાતની જાંઘ સરખી આરેલી નહિ !

૧૯૪૧ ના જૂનની ૨૨ મી તારીખ સુધી કું એક તરખી સ્વપ્રશીલ કિશોરની અવસ્થામાં જીવતો રહ્યો, લોકોના સુખદુઃખ એ મારે મન કેવળ પુસ્તકોમાં જ જોવા મળનારી વસ્તુ હતી.

કેલ પ્રત્યેનો મારો પ્રથમ પ્રત્યાધાત પણ કેવળ સાહિત્યિક જ હતો. મારે મન એ પણ એક સરોવરન જ લેખ્ય જલે. ચોરોના આકાશને પંખાળના સ્વર્ણાક્રિતના પ્રકાશગિઓની લીલા નિરખવામાં મને મગ આવતી. હવાઈ ફોમલાની ચેતવણી આપતી

સાથરોની ચીખરાણું સાંભળતાં મારી કલ્પના સતેજ બની ઊઠતી. પ્રુખતવચની ને વ્યકિતઓને લોખંડના ટપાઓ ને રાઈફોની ભેદ આપી ‘યુલ્ડ ચોરો’ નામના અન્યથા દેશમાં મોકલી આપવામાં આવતી, તેમની મને ખૂબ કુર્બા આવતી.

૧૯૪૧ ના પાનખરમાં ચોરોના સેકેડ બાળકોની નેમ મને પણ સાર્થિગિયામાં મરદિલ રમણે ખસેડી દેવામાં આવ્યો.

ઓઝો અને બાળકોથી ભરેલા રેલ્વેના સોળ ડબ્બાઓની અમારી ગાડીએ પૂરા એક મહિનાની સફરને અંતે મને મારે વનન-ગ્રીમાં જઈશન પહોંચાડેલા. અમારી આ લાંબી સફર દર-મિવાન, અમારી નજર આગળ થઈ ચુકતા ચોરોના લણી ને ચોરોથી દેશની અંદરના પ્રદેશ લણી સતત વહેતો સોનિકા ને લોકકરી શબ્દ સરભમતો પ્રવાહ થે. નિયા કયો હતો જતા ને આવતા રીજી દુખાનીઆઓના, લેવાઈ ગયેલા, કરચલી પડી ગયેલા, મહેશની ને ઝાંખી મને આ દરમિયાન થઈ, એણે એમના માથા પરના ટપા ને ખભા પર લટકતી મથકલ બાળતલું મારું બાઈલું તફન જૂરી નાખ્યું હતું. પસાર થતી હુકડીઓમાં થે એમને ઉલ્લાસ ટ્રેક ગીતોના લય જીજતા ને એકાદિયન વાજિત્ર પર સંજીત લેવાલતા પણ નિયા હતા...હતા એ બધાથી ભરમાઈને મારું મન હલે, મુલ ને આનંદ સાથે નેડી સાથે એણું ભેદ રહ્યું ન હતું. માથુસના દુઃખને એની યાતનાઓ - એ હલે મારે મન કેવળ પુસ્તકિયા વસ્તુ રહી નહોતી.

ને ત્યારબાદ, ગ્રીમાં આવી વસ્યા પછી થે ને એક ભયંકર વસ્તુ જોઈ તે હતી — ૧૯૪૧ ના દશમે.

ઊગતા જુવાન ઊકારાઓને બેલાવીને, એમને, લશ્કરમાં ભરતી કરવાના કાગળિવા પકડાવી દેવામાં આવતા, ને તે ધારીથી ત્રણ દિવસમાં તેવાર થઈ, ફેજ પર હાજર થઈ જવાની એમને નોટિસ આપી દેવામાં આવતી. દરેકળ બહો ગમગીન ને કયરો હતો.

જર્મન સેનાપતિ ગ્રહરિનનની ગીલશી નજર, એના લશ્કરી કુર-
બીનની મદદથી, ખુદ તળ મોરશે પર જઈ ચોટી હતી. ને છુપા-
નિયાઓએ પોતાના દેહની ઈટ બનાવી, કુશનના આ પૂરને,
ખાળવા માટેના બંધ તેયાર કરવો હતો, એમના સહેલે પાણ
આવવાની આશા રાખી એ તો મિશ્ત્રા કાશ જ હતા. આવી
પરિસ્થિતિમાં જેમણે મલકાયે શુદ્ધને મોરએ પહોંચી જવાનું હતું,
તેમાંના ચોટા ભાગના જુવાનિયાઓ નવવિવાહિત હતા. એમની સાથે
વિવાહતા સજીવે બંધાવાના કાયમ દેનારી યા તો લગ્ન પ્રયોધી
જોડાઈ જનારી છોડીઓએ, એમના છવનનો એકાદ દિવસ જ
લગ્નસખતો ભાવે લઈ, બાકીની જીંદગીમાં ચિર-વૈવંધ્ય સ્વીકારી
લેવાનું હતું. આ બધું જાણવા જતા ને લગ્નો થતા તે મેં મારી
નજરે જોયેલા હતા. એ લગ્નોમાં કુલશાખીની પ્રથમ રાત્રી જ
નવવધુને વૈધવ્યની જાની ભેટ આપી, સદાને માટે વિધાય થઈ
જનારી રાત્રી હતી.

આજે ૫, જ્યારે જ્યારે કું કદિ મુહુના વિચારે ચડી જઈ-
યું. ત્યારે મારી આંખો આગળ એં લગ્નોનું દસ્ત જ સી પ્રથમ
આવીને ખડું થઈ જાય છે. ‘સાતિને કાળે મુહ’ બોલેના હડાં
સંભાષણો કરતા વિશેષ અસર મારા મન પર માર્ક વાતની થતી
દોષ તો તે આ બધા રસરસોતી.

‘સાતિ’ શબ્દનો ખરો અર્થ એ જ માણસ સમજાય છે,
જેણે જીવનમાં મુહ કું ચીજ છે, એ જાત અનુભવે જોયેલું છે.
ને મુહને વિષે અણસીકાર કરવો એ મારી સક્રિયતા વગર હોત તો,
મેં મુહનો જલ્દ આભાર માન્યો હોત, ને તે એટલા માટે કે, ખરેખર
‘સાતિ’ શબ્દનો ભાર કું છે, તે મને સમજાવવાનું કામ એણે
જ કરેલું છે. એવો જ બીજો એક શબ્દ ‘મારો દેશ’ - એ ક્ષી
વરણ છે, એનું માન પણ આ મુહો જ મને કાચેલું છે, ને તે
બદલ પણ કું એનો અમૂળી રહીશ.

મુહો જ મને સમજણ આપી કે, ‘મારો દેશ’ એ કાઈ
ભૌતિક સીમાઓનું ક્ષેત્ર નરતો યા ‘કોઈ’ સાહિત્યિક ભાવના
પ્રગટ કરતો શબ્દ નથી...એ તો જીવતા જંગતા સોકોનો-અચરિત
પ્રબોનો નિર્દેશ કરનારો શબ્દ છે. કું ‘સ’ ક્રિયત રાષ્ટ્રવાદને ધિક્કાર
છું. મારે મન દુનિયામાં માત્ર જે જ રાષ્ટ્રો છે; એક સારા યોધાનું
ને બીજું નકારા લોકોનું. કું સારા સોકોવાળા, રાષ્ટ્રની હિમાયત
કરનારો રાષ્ટ્રવાદી છું.

પરંતુ મને લાગે છે કે પોતાના દેશને ચાહવા થકી જ માણસ
સમમ માનવજાત પ્રત્યેની પોતાની આહવાને બ્યક્ત કરી શકે છે. તો
કું એનો અર્થ એ કરવો કે કેવળ એના દેશપ્રેમને કારણે જ રશિયા
આ મુહમાં વિજયી નીવડયું ?

ના, માત્ર એટલું દેવેવાથી આખી થાત સમજણી, સકાય
એમ નથી.

કું અગાઉ કહી ગયો છું કે, રશિયામાં ‘મુહ પૂર્વે’ તો ગાળો
એવો હતો, જ્યારે અમારી પ્રજાનું જીવન આત્મર ને બાહ્ય એવા બે
કાંડમાંના વહેંચાઈ જાય એવી આંતરના વાદળ અમારા દેશને માથે
તોળાઈ રહ્યા હતા.

દેશ આવી દોર પરિચિતિમાં હોવા છતાં - સ્તાલિનની ઠેઠી
હાવળીઓના દમન ને જુલ્મેથી છતાં - રશિયન પ્રજાના હૃદયમાં
ક્રાંતિના આદર્શો વિષે ને બી ઈ શકા હતી, તે કદા કોલી નહિ.
એથી જ તો મુહ કાટી નીકળ્યું તે વખતે આખી પ્રજા એક
માણસની માફક પોતાના દેશનું તેમજ રશિયન ક્રાંતિના એ આદ-
ર્શનું રક્ષણ કરવા ખડી થઈ ગઈ.

અદભૂત, એ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ છે, જતા કહેવું પડેલું કે
કુશ્મે આપીને રશિયનોના અતરાતમા ધરના બેજાને હજારો કરી
નાખ્યો હતો, કારણ હવે બિનવધારીનું કલક માથે લઈ કરવાની

તેમને 'કાંઈ' આવશ્યકતા જ રહી ન હતી...આ વસ્તુએ જ અમને વિનય અપાવ્યો છે, એમ કહીએ તો થ યાદો.

અચાર્યશ્રીનાં પ્રત્યેક, અદનામાં અદના માણસથી માંડીને તે જીવ્યાનાં જીવ્યા પદે વિચાર્યા—પણ તે સૈનિક હો, તા શુદ્ધિ-છરી હો—યોએ યુદ્ધને છત્તવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોજાવ કરી દીધું હતું. 'તે' પોતે પણ આ તત્ત્વના એક અંશ બની છત્તવાની પ્રેરણા કરી હતી. ખેતરોમાં પાક લેવાથી માંડીને, તે લાકડા વહેરવાના કારખાનામાં કામ કરવામાં ને જંગલમાં બર્ફ ધાપવેલોના સહાયપદાં માટે જોખમથી વનરૂપિત વીણી લાવવાના કારખા તત્ત્વન રેડી હતું કું કામ કરતો.

એ જ ગાંઠો હતા બ્યારથી ચારા લેખનનો આરંભ થયો. પહેલા તો 'તે' ગરથી જ શરૂઆત કરેલી. એ દિવસો એટલે તો લખવા માટે કોરા કાગળ મેળવેલા પણ કેરફેલ. ખાતળા કાગળની એક નાનકડી નોટલુક ખરીદવા બંનેઓ તો બે રતલ માખણ ખરીદવા માટે ખાપવા પડે એટલા પૈસા ખત્યા. નિશાળમાં અમે અમરા કુલલેખનના પાઠ શીખતા, તે થ જૂના છપાના તે યુદ્ધને અગ્રીની બેઠોલોના પાનિયાં પર, છપેલા સમાચારોની બે લીટી વચ્ચે કોરી રહી ગયેલી જગ્યાને ઉપયોગ કરીને ! આ સમયે જ 'તે' એક નવાકથા લખવાનું ઉપાસન કરેલું. પણ તે લખતી રોના પર ફ તો એ માટે 'તે' મારી દાદીમાના માર્ફસ કિન્ગલ્સનાં લખાણોના બે સત્ત્વ અંગેના ઉલ્લેખ કરી લેવાનું નક્કી કર્યું, તે વસ્તુ લેવા તો 'તે' એ પુસ્તકમાં છપેલા લખાણ વચ્ચેની બંધી ખાલી બતા લરી દીધી હતી !

નેકે મારી આ ગુસ્તાખી ગદલ ચારા દાદીમાએ મને સભ કરવાને બદલે માદી જ બોલેલી—ને માવ એટલી જ ટકેર કરીને રહી ગયેલાં કે, આ પુસ્તકોમાં વપરાયે તને માર્ફસવાદી જનાવ્યો હોત

તો ય બસ હતું !' કું ધાડું છું, ત્યાં સુધી મારા દાદીમાની આ ટકેર કંઈક અંશે ફેલેલી પણ ખરી.

ખેર, પણ હજી સુધી કું કવિતા લખતો થયો ન હતો. ગામમાં સાલળવા મળતા તે બધા લોકોથી તે કથાકાવ્યોને મારી મોંઘવોથીમા ટપકતી લઈ, એને સત્ત્વ કરવાના કામથી 'તે' માર લેખનની શરૂઆત કરી હતી—એની પાછળ ઉપયોગિતાનો કોઈ ઉદ્દેશ ન હતો, પરંતુ કાણ બળે કેમ સહજ રીતે જ મારા મનમાં એવી બીક વેસી ગઈ હતી કે, રહેને કમતસ્તીબીના આ કાળમાં લોક સાહિત્યની આ બંધી સમૃદ્ધિને કયાક લોપ ન થઈ બન્ય. લોકોની રચનિતા સમવાર્ધ રહેલા આ વૈભવનું લલિત્યમાં નામ નિશાન ન નેવા મળે તો ? લોકલાવાની ફપકોથી લરપર કહેતોમાં એની પાણીદાર સ્વાત્મક અલિન્ચાક્રિતનો આગવાદ કરતા કરતા જ રચિત લાવાની ખૂણીએ ને એનું વૈવિભ્યલુકું સોંદરું મારી આગળ છડું થયું હતું. તેમાં થ આ સાઈ ગિરિધન પ્રામ પ્રદેશમાં તો વળા, એને દીમાના જંગલોની કોથે સુરક્ષિતા લાંબી જતા એ જ રચિત જાવાએ કહેરેની અલિનતાથી બંધી જઈ એના કહેવરને કોર નિર્મળ સ્વરે સાચવી રાખ્યું હતું.

બાપા એ તો આકાશમયી વસ્તના હિમ જેવી છે. — શહેરોમાં એનું સ્વરૂપ કારવાના ને તીમતીઓમાંથી નીકળત ધુઆદથી અલિન હોવાનું—ત્યારે ગામડામાં એ સ્કેટિક્સું સ્વચ્છ ને તાજબીભર્યું હતું. ને ખીતો ને કથાખીતો મે એમાં કહેલાં એમાં દીવાના જંગલોની પુરોના હતી. આ લોક સાહિત્યના સતત સેવન સંપર્ક આ કદાચ મને અજણતાં થ એ જ ટળ ને એ જ સ્વરૂપમાં મારી પોતાની જીર્ણિઓ વ્યકત કરતા ખીતો લખતો કરી દીધો હતો. મારાં એ ખીતોમાં પચ્ચ દીમાની ખુઓ હોય, એ જ મારી કામના હતી. વધુવાર લોધ મને પૂછે છે કે તને લખતા કાણે શીખ્યું ? મારો પ્રથમ ગુરુ તો દીમાના આ જંગલો જ છે. એની રહેતા ને

કોના પ્રાકૃતિક સ્વત્વ બદલેલ તો હું એને ખૂબ જ આફું છું... અનિચ્છા છતાં જો સોઝાને એને આશ્વર આવીને રહેવું પડ્યું છે. તેઓને એવું વાતાવરણ હશે કે કોરને ને કુંજાર ઉદાસીન લાગ્યું છે. પરંતુ જેઓએ ખુલ્લા હૃદયે કોને અપનાવેલ છે, તેવાઓ પ્રત્યે એણે હંમેશા માથા ખલાવી છે, કુમારલાર્યા હૃદયે એમને ચોતાને બેળે લઈ, રહેણું આપ્યું છે.

* * *

૧૯૪૪ માં મારી મા અને લઈને વળી પાછી ચોરઝો જઈ રહેલી. ત્યાં ગયા પછી છાંદસીમાં પ્રથમવાર રો' દુસ્મનનો ચહેરો ભેયો. જો હું જૂસતો ન હોઈ' તો, તે દિવસે લગભગ ધોસેક હજાર જેટલા જર્મન યુદ્ધ ફેરીઓને રસ્તાઓ પરથી એક એકની કારમાં ફેર કસાવેને કમચક લઈ જવાના હતા.

પોલિસની ઠાડીનવાળી ચોરઝોની સ્કાકો પર એ દિવસે લોમો પ્રીડીયારની મારફ ડિલરશર્પ રથા હતા. સ્કાકો પર ઉભરાતા એ ટોળામાં જુઓ તો ઝુખ્મત્વે સ્ત્રીઓ જ દેખાતી હતી. કમ ફરી કરી એમના હાથ ખરજી બની ગયા હતા, હુલેળીઓમાં આદળ પડી ગયા હતા, હોઠ એમના સિપરડીકની લાલી વિશેષા હતા, કાપા ધારથી કપાવેલી, તે ખલા યુદ્ધકમતા બોબ જેવી જેની કંઈક ઝૂંકા ગયેલા હતા. એ ટોળામાંની પ્રત્યેક સ્ત્રી પતિ, કા લાઈ, પિતા કા પુત્ર જર્મનોને હાથે લગ્નશેડો હતો.

દૈરલાવથી સળગતી આખોએ એ સ્ત્રીઓ જર્મન લુદ્ધ ફેરીઓનાં આવવાની દિશા તરફ તાકી રહી હતી. અંખરે અંખે એમને ભેળા પથ ખયા.

સૌથી ગોખરે જર્મન સેનાપતિઓ, એમની ભારે હડપની-કો ખહાર કાઢી, એમની ઉદ્દાગ્રહ પ્રદર્શન કરતાં, એમના ખીડિયા લોમને ખૂલેથી સુમાખી ટપકાવના ચાલી રલા હતા.

એમની હાલત્યાલ ન દખાવમાયા કમ જાખુ હજી તખા પાતાયા કીરતતી ક્ષણના વિભેત્તોએ સાચે ચોતાની ત્રેહતા સાબીત કરવા મથતા હોય!

એમને ભેતા વેત કામથી ખરજી બની ગયેલ સ્ત્રીઓનાં હાથ ઉરેરડાટથી મુઠીઓમાં બીકાઈ ગયા. પોતાની કોડીન કારા સ્ત્રીઓનાં ટોળાઓને પાછાં ધકેલી, વાકુલ વ્યવહારનાં આ માર્ગોની વ્યવસ્થાને ભળવી રાખવાનું કામ સૈનિકો તેમ જ પોલિસોને માટે સુરક્ષેલ બની રહ્યું હતું.

પણ ત્યાં તો, અચાનક, ફેણ ભણે શું થ બની ગયું. લાસરવધર હાલનમ, ગંદા ને સ્ત્રીપરેલાલ, વધી ગયેલી હજમત, ડોલી ખરડાયેલા અંજો તેમજ લુગડાવાળા, કાપ પગ ધસડતા, કોઇ થોડીને ટકે ટકે લધાતા, તો કાપ એક બીજના ખલાને ટકે નેમ તેમ કગલા માડતા, સામાન્ય જર્મન સૈનિકોની ક્ષાર માથા હેઠા ઘળી ચાલી આવતી દેખાઈ.

તે સડક પરનો ઉરેરડાટ ને ઘોષાટ ભણે કમાય કમી ગયાં. એકાએક બધે શાંતિ છવાઈ ગઈ. ને શાંતિ તે કેવી! કેવળ ફેર કરતા એ જર્મન સૈનિકોના પગલાં ને એમની કાપમાં સંભાલેલ થોડીઓના ખટખટ આવજલ સિવાય બધું જ શાંતિ હતું!

આ સૈનિકો દુસ્મન મરી કેવળ સાલુલ રહી ગયા, લોક બની ગયા હતા!

* * *

૧૯૪૪ની સાલમાં ચોરઝોની એક સમસામ ગલીમાં આવેલી એક ચાલની નાનકડી ઓરડીમાં હું એકલો જ રહેતો હતો. મારા માખાને છટાછેડા લઈ લીધા હતા. મારા બાપુ કઝા-કિસ્તાનમાં કાઈ એક કેટાણે પોતાની નવી પત્ની તથા બે બાળકો સાથે રહેતા હતા. એમના તરફથી લાગ્યે જ કદી મારા પર કામળપન આવતા. મારી માને લકાઈનાં મોરચા પર ફરેવાનું રહેતું.

જોણે હાલોસોનિટ્રાટ તરીકે પોતાનું કામ છોડી દીધું હતું. તે નોરથા પર એક અગિય તરીકે, સૈનિકોની સેવા બળવવાનું, જોણે સ્વીકારી લીધું હતું.

રોચેસ્ટરની સડેઝ ને ગલીઝોને આથે આરા શિક્ષણનો બોજ આપી પાડ્યો હતો. ગલીઝોએ અને ગાળા બકતા, સિગરેટ કૂટી કરીને કુંભાગે કાઢતા, દાતની પાસી વચ્ચેથી રૂબાળ પરી સીતે થુંકતાં, ને સુકી વાંઝતા શીખવાડી દીધું હતું. આ બંદો દેશધૂરી પ્રેરિતે પડેલા તેષર જ રહેતા...એ ટંક તો જોણે આલે થ લોગશન કિંવી ને કોવી સોચવી રાખી છે.

રસ્તાએ અને શીખવું છે, ગ્રાઈવી, કશાથી ડરવાની જરૂર નથી. આ શીખ પણ બાજવણી હું કરી વિસ્થો નથી. રખડું તરીકેની કી છુદ્દીએ જ અને સ્વેચ્છ પણ આપી છે, છુલન ટકાવવા આરંભા સંધર્ષમાં મુંડને વાશથી બળિયો જોણે છે, કોના વિરોધો થ લખ તારા મનમાંથી કાઢી નાખ.

જમખારી ગલીમાં જ સોગેક વર્ષનો એક છાત્રો હતો, તે બહુ જબરો, ગલીને: રાંધો ગણતો. સૌ કોને 'લાસ' તરીકે ઓળખતા. સૌ કાંઈ એનાથી ડરતા. હું પણ મનમાં મનમાં એનાથી બીતો હતો. મારે એ 'લાસ' ને છતધાનું બાકી હતું. મનમાંથી એની બીક મારે કાઢી નોખવાની હતી. અને ખખ્ખર હતી કે, લાલ હુએલા એના ગળથામાં પિત્તનોતો બકારે પંજે લઇને ફરતો.

મારે એને છતવો હતો. એટલે એ એના વિશે એક કવિતા લખી. મારી પત્રકાર તરીકેની કારકીર્દીની આ પહેલી પ્રસાદી! બીજે દિવસ ઊગતા ઊગતામાં તો એ કવિતા આખી ગલીના લોકને ચોંટાઈ થઈ ગઈ. 'લાસ' અત્યેના પિત્તારને મારણે સોજે એ કવિતાની વારે ફરે દરી.

એકે દિવસ, અચાનક સવારના પહેરમાં, નિશાળોને રસ્તે 'લાસ' ને એના સાગરિક સાથે મારે ભેટ માર્ડ ગયો.

આખોએ તો જોણે શારદીની પેટ અને આરપાર વાંધી નાખ્યો: 'આહ! ચોટા કવિ!' કહી બદમાશીલઈ. હસતા જોણે મને ટોણા માર્યા...એમ ત્યારે, તમે કવિતા લખો છો, કેમ?...એમાં કંઈ ઘણ બાળ હેમ છે ખરા...?

ને લાલનો લાચ એવું ગળવું ફોળી રહ્યો. પિત્તજનમ પબથી સજ્જ બની એ બહાર આવ્યો, એ વીજળીની ઝલારે મારી ફેટ પકડી જોણે મારા માથામાં ઘા કર્યો. લોહી નીંગળતો હું. મરીમાં જેલન બની ટળી પડ્યો.

મને કવિ તરીકે મજેલો આ મારા પહેલો પુરસ્કાર! તે પછી થોડા દિવસ સુધી હું પધારીવશ રહ્યો. માથા પર પાટો બાંધી ધાલસતા, ફરી પાછો હું ધરબહાર નીકળ્યો ત્યારે ફરી મે 'લાસ' ને જોયો. એના વિવેની બીકને મનમાંથી મારી છોડવા મેં ઘણા ફારાં માર્યા, પણ એમાં હું કાચો, ને મૂઠીએ વાળાને ત્યાથી નાદો. એક દોટ જેર આવીને ઊભો રહ્યો. પધારીમાં મો નાખીને લરમતા ચાપ્યા મેં હોહ કરડવા, કોશિકામાં મૂક્યા મારી મારી કામરતા પર મનનો રોષ ઠાલવ્યો પણ, મારા મનને એથી કાતા લળી નહિ.

પણ તે પછી તો મેં મન કાઠું કરી, પાણી મૂક્યું કે ગંજે તેમ થાય, પણ હવે તો હું કોને હરાવું ત્યારે જ ખરી.

મેં આખામાં જઈ પેરેલસ બાર પર ને લગન બેઠાવાની હસરતો કરવા માંડી. હસરત કરતા કરતાં વારે વારે હું મારાં બાવડાની પાંડીએ તપાસતો. નાં, હવે તો એમાં બધું પુરાર્થ રહ્યું. હવે એ કહ્યું હતી જતી હતી... પણ તે બધું ધીમે...ત્યાં એકે દિવસ મને વાદ આવ્યું કે, કાંઈ એક ચોપડીમાં મેં કુતીની એક જાંઘડી કામત વિશે કંઈક વાંચ્યું. એ કામત એવી હતી કે જેના વડે નબળો ગાયલસ પેલા બળિયાને મકાત કરી શકે. એને નાંચ

બુદ્ધિભર્યા-હૃદયસ્થના દાઢ શીખવી સકે એવું પાઠપુસ્તક લાઈ કરવા મેં મારું અપવાદિપાનું સહન જવું કહ્યું.

એ ચોપડી હાથ આવ્યા પછીના તથ્ય અઠવાડિયાં સુધી તો લાગેજે જ મેં ધરતી બહાર પગ કાઢ્યો હતો. બીજા બે હોડસાએને સાચમાં લઈ, મેં એની તાલીમ લીધી. આખરે બનારે, કરામત હાથ લાગી ગઈ છે એમ કાનગુ, ત્યારે જ કુંઢરની ગઢાર નીકળ્યો. અમારા ધર સામેના મેદાનમાં પાસ ઉપર બેઠો બેઠો લોકો એના સંગમરિતો સાથે એકવીસ પતાની રમત રમી રહ્યો હતો.

હજી એની ધાક મારા મનમાંથી પાસી ન હતી. તે મનમાં ખેડેલા એ જાના ભામે મને પાછો પગલે ત્યાંથી નીળી જવા પડ્યું હતી નેમું. પણ આ વખતની વાત જુદી હતી. કુંઢ લાલ પત્તા રમતો હતો ત્યાં જ જઈને જિભો રહ્યો, તે એક ટેકું મારીને મેં એના હાથમાંના પત્તા ઉઘાડી મૂક્યા.

મારી સામે આવેલો ઝીંબી ફરી નેતો નેતો હળવેક રહીને એ જિભો યથો. તે ધુરંદિસુ કરતા કહેવા લાગ્યો. “મેમરે, હજી તું ધરાયો નથી કે શું?”

હૃદયેથી માફક એના હાથે ગળવું ફરીતું, તે પછી સ્વસ્ત શર્ફ બહાર આવ્યો પણ નેવો એ બહાર આવ્યો કે, વીગળાની ઝડપે એક આચકો મારીને મેં એવું કહ્યું. “હાલ્યુ...તે લાલની માડ દોરી ગઈ...મીમે પાડતો એ ભોયે લોટી પડયો. અચંબાથી દોરી આવે મારી સામે નેતો, જિભો થઈ વળી પાછી એ મારી સામે આવી જિભો. તે કુવાકુંવા થતો નજીક વળી શીંચકા ભરાવવા અમ તેમ સાચું બીંડવા લાગ્યો.

ફરી એક વાર ફરીને મેં એવું કહ્યું. “હાલી લીકું, તે ધારે ધારે એતે ફળવતો ગયો...ચોપડીમા વાગેકું તે પ્રભાલે...હળવતો ગયો, તે ત્યાંસુધી કે એના હાથમાંથી પિતળનો પંને હેઠો પડી ગયો, તે એના આગળા નજીક લાંબી પડ્યા! પોતાના હાથને પેપાળતો,

વળી પાછો એ બાથ ગળાડા પડ્યા...અનાયા રડા પડાક, એ કરતાં ભરેલા લાગ્યો, શીળીના આઘાથી ભરેલું એવું મોં આસુ-આંધી ખંદેરમાં રહ્યું હતું. એના સાગરિતો તો લાલના ઠાલણવાલ નેમું ક્યારેના પોળારા ગણી ગયા હતા....

તે દિવસથી શેરીનું રાજ લાલ પાસેથી ચૂંટવાઈ ગયું. તે તે જ દિવસથી મને ખાતી થઈ ગઈ કે, બળિયાથી બીવની કથી. જરૂર નથી. પણ એતે ચકાત કેમ કરવો, એટલું જ તમારે શીખી લેવાનું રહે છે. દરેક બળિયાને મહાત કરવા માટે જુલુ-ત્સના અલગ અલગ પ્રકારના દાવ હોય છે, તે એ તમારે જાણવા રહ્યા, શીખવા રહ્યા.

આ ઉપરાંત તે દિવસે કુંઢ એક બીજી પાક પણ શીખેલો, તે તે સો કે. સામેસાચ ને ચારે કવિ બનવું હોય તો, તે એકથી કવિતા લખ્યેથી નહિ બનાવ. પણ કવિતા લખવાની સાથે સાથે, મોતે ને લખ્યું છે, તેના પર સક્ષમ રહેતા પણ મારે શીખવું પડતું.

4

મારી મા એકમાત્ર પરથી પાછી આવી. એનો દેખાવ વિચિત્ર બની ગયો હતો...એ ખૂબ દુખળી પડી ગઈ હતી. તે એના વાળ ને અમાઉ સોનેરી હતા તે કળા બની ગયા હતા!

પહેલા તો મને લાગ્યું કે, એણે વાળને કલપ લગાડયો હશે. મેં એને એ વિષે પૂછ્યું ત્યારે ધીમું, અનાનિક્યું હસી, તે માંડ પોતાના માથા પરની ‘મોગ’ કાઢી નાખી...તેજ્યું તો એ વીગની ઢેળ ઊઠાસની માફક ઝીલ્યા કાતરી નાખેલા એના વાળ જિભા થઈ ગયા. ચોરસ પર કામરસની ગિભારી લાંસુ પડતાં, એને હોરિટકલયા સરવાર લેવી પડી હતી, તે ત્યાં એના માથાના બધા વાળ ઉતારી નાખવા પડેલા. એના મુંદર કંદને પણ નજીક કંઈક થઈ ગયું હતું.

નોરસા પર એને એક એક દિવસના ગીતોના કેટકેટલા કાપકાપ આપવા પડતા... ફોલ લારી પર યા લકાચક ટેંક પર લીલા થક જઈ, ગમે તેવા સ્થળે એને ગાવું પડવું, મૃત્યુને ચોરને જઈ રહેલ દેશળપુએના ધડીભર મન બહેલાવવા ખાતર-માએ મને કહ્યું કે, 'આજલગીની જીંદગીમાં મારા કંઈસરની એમના જેવી કદર કોઈએ નથી કરી.'

વરસતા વરસાદમાં, વાવાઝોડા ને હિમના તોધાનમાં એને ગાવું પડવું... શરીરનો ગરમોથો સાચવી રાખવા માટેના કોઈ પણ સાધન વિશેષ; કોઈ સેનિકના બાટલામાં બચી ગયેલ રસા 'વોડકા' (સરાળ) ના એકાદા ધૂંટ ભેર રહીને હશે, એનો કંઈવર ને ખૂબ જ સુંદર ને મંદુર હતો, એવું જોર ભાગી ગયું હતું. સતત તબ રહેવાને કારણે એ હવે તરફાઈ જતો હતો.

મા પાછી આવ્યા બાદ અહીં પણ એણે બીજી એક ઠામ રેળવી લીધી હતી... પણ એણે મને એ કામ બાબત કંઈ ખબર પડવા દીધેલી નહિ.

એક દિવસ મારા વર્ગના કેટલાક છોકરાઓએ નિશાળમાં મને પૂછ્યું, 'હે તારી મા આધિકા છે, ખરું?'

મેં કહ્યું, 'હા.'

'એ કયા બાવા બન્યું છે?'

મેં કહ્યું, 'ખબર નહિ, માર્ક મિચેટરમાં જતી હશે કદાચ.'

'કોઈ મિચેટરમાં...?' કહેતાંને મારા માથા પાડતા પેલા

છોકરા હસી પડ્યા. પછી કહે, 'સાઈસાઈળ, એ તો પેલા સિન્ટ-

માગ્રહમાં ગાય છે... ફેરમ... મા!'

જમીની પરના વિજયનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. પ્રક-દનાં ચોટ પર ચોટ. આકાશમાં છૂટી રહ્યા હતા. નાના નાના

છોકરાં આસમાનમાંથી ઝરી પડતા એ પ્રકારના શુદ્ધને ઝીલી લેવા શેરીઓમાં લેણદોડ કરી રહ્યા હતા.

અખંબ વચી ગયેલા સેનિકા કે જેઓ સિગરેટ વેચવાનું કામ કરતા હતા, તેમણે એમની પાસેની સિગરેટોની હકાણી કરી દેવા માગી.

કોઈ એક ફોલ જનરેલ આલ્ફ્રીડમનું એક આપુ મોખુ પરીદી લીધું હતું, એણે પણ છેકરાને મરત ઉભાણી કરાવી દેવા માગી.

લોકો એક બીજાને મળતા, ભેટી પડતા, પરસ્પર એક બીજાને પ પાળતા, રહતા ને હસતા હતા. એમને લાગતું હતું કે જાણે એમના તમામ દુઃખ દૂર થઈ ગયા છે, ને વિપદના વાદળ વિખેસઈ જઈને હવે જીવનનું આકાશ સ્વચ્છ થઈ જઈ, એમાં સુખ ને શાંતિનો સરજ ઊગવાનો છે.

મારી વાત કરું... હું તો સીધો જઈ પહોંચ્યો 'શરમ' મા. જોશુ તો આપુ સિનેમા ઘર સેનિકા ને સીઓથી ખીચોખીચ ભરેલું હતું. સરાળ ને સરતા સેંટ અવરની ખુશોળીથી અંદરની હવા બાદી બની ગઈ હતી પ્રેક્ષકો પોતાની સાથે વોડકા - સરાળની જે બાટલીઓ લાવ્યા હતા, તે એક હાથસાથી બીજા હાથમાં ફરતી ખાલી થયે જતી હતી. બાટલી મોઢે માડી સો કોઈ પોતાનો ધૂંટ માર્ક લેવું, ધૂંટમાં લેતા લેતા જ તેઓ એકબીજાને આંધિયી ભેસથી ચૂંકીએ ભરતા હતા. આસપાસ ભેડેલા બીજા લોકોએ એ બચી આખા મીચી લેવાની હતી. તે દિવસે જાણે સોને મન ફાવે તે કરવાની ફરત મગ્ગા ગઈ હતી!

સામેના નાનકડા રંગમંચ ઉપર સંગીતના ઉત્સાહ બાજુદાઓ લકાચક સંગીતના સૂર છોડી રહ્યા હતા... પણ એ તરફ જાણે કોઈનું સ્ખમાત્ર વલ્લ ન હતું.

ત્યા તો જરી કસળ ને આશલાના ભરતવાળા પોવાકમાં, પગમાં સોતેરી સોજડી, તે માથા પર જથ્થાદાર કાળા વાળના અબોડાવાળાં કાંકે આંકેર રંગમય ચર પ્રવેશ કર્યો. કોને જ્યેવા વેન હુ હજારી ગયો...આ તો મારી મા ! માઇગ્રોફોન આગળ આવીને કોણે ગાવા માડ્યું. કોનો કરવર ફૂંચતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે કદિક કોના સુમધુર કંઠસ્વરની પથુ કો અખી કરાવી જતો હતો.

આં દિવસ પછી, કોણે રંગમય પર ગાવાની નોકરી છોડી દઈ, કોંકે ચિયેરરમાં બંધવાપક તરીકેની નોકરી લીધી. આ કામ બહુ સખત ને કષ્ટની નાખે તેવું હતું. ને પ્રભાસમાં વેતન નહિ જેવું. મહિને ૭૦૦ ફળમ મળતા. આ દ્રેંકા પગારમાં જ બંધી રીતે તાણુ તંબી વેડીને માએ મારી નાનીભેન (કે જેનો જન્મ સુદ દરનિયાન થયેલો) યેલેના તોમ્બર મારુ પોથણ કરવાનું હતું, અમારું ધર ચલાવવાનું હતું.

હું માને ખૂબ ચિંતા કરાવતો.

માડું ધાતર જ કષ્ટકે એડું થઈ ગયું હતું. અદમ્ય કુળકલની મારી દુનિ મને ચિત્ર વિચિત્ર ને અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિમાં ખેંચી જતી. કોઈક વખત હું કોને કાદારી ચોરેની ટોળકીમાં ભળેલો જોવા મળતો, તો કોઈક વાર ચોખ્ખીઓમાં કાળા બળ્બર કરનાર લોકો વચ્ચેથી હું કોને મળી આવતો.

દર વખતે મારી માએ જ કોઈકી પરિસ્થિતિમાંથી મને ઉઘારી લીધેલો.

*

માડું નિશાળનું ભણતર તો લગભગ અભ્યાસકો યદ્રાવી દીધા જેવું જ હતું. શિક્ષકોની નજરે મારા જેવો ખરાબ વિદ્યાર્થી કોઈ નહિ હોય. પદાર્થ વિજ્ઞાન - શિક્ષકસ - જેવા કેટલાક વિષયો તો એવા હતા કે ભાગ્યે મને કોમાં કંઈ ગમ પડતી. બ્યાકરણ તે વાંકય રચનાના પદોમાં તો હંમેશ મને મીડું જ મળતું. એમ તો

ભાષા લખવામાં ભાગ્યે જ મારી કમાય જલ નીકળતી. કોથી જ ભાષાના કાલ્દા ને નિયંત્રેલું જ્ઞાન ચેળવવાની મને બિલકુલ જરૂર જણાતી નહિ, પછી નાહક હું કોને માટે પસીનો શું કામ માડું ?

મારી પેદીના છોકરાઓની વિશેષતાનાં કેટલાંય ઘણેણે અમારી નિશાળનું અવલોકન કરતા નજરે પડે. એવા હતાં. જો કે તે હજી, વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ હતા. અમારી નિશાળના એ બાકાઓ પર લલિત્યના સત્વજોષો, ભાવિ વીરો, ઊગતા સંસ્થાપનાઓ, ને અમી અધિશ્રદ્ધાળુ સાપ્રદાયિકો વિરાજતા હતા.

તે સમયથી જ મેણે જાણે કેમ પથુ, મને આગસુ, સંશય-વાદીઓ તરફ આજુબગેા હતો. કારણ તેઓ હાથ પગ હલાવી કષ્ટક કરવાની રજમાન વૃત્તિ બતાવ્યા વિના, પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યે કેવળ તુલકાર બનાવ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં મગ્યા રહેતા. ત્યારે સામે છેડે કેટલાક 'આદર્શ' વિદ્યાર્થીઓ 'એવા હતા કે, જેઓ જાતે ખૂબ જ ખંતીલા ને મહેનતુ હોવા છતાં, પોતાની સુધિને બિલકુલ ગીરવે મૂકી હોય એમ, એમને જો કંઈ કહેવામાં આવે તે સાચું છે કે જોકુ એ વિષે સવાલ સરખો કર્યો વિના બધું માની લેતા.

સ્થાસ્તિતરી સોટી છળિ હેજળ, નિશાળના બાકા પરની મારી બગા પર બેઠો બેઠો હું જારી બહારની દુનિયાને નિરખ્યા કરતો, વરસતા હિમની રફરને હવામાં ગડચોલિયા ખાતી ભેંયા કરતો. ને જેવો નિશાળનો સમય પૂરો થતો કે દોઢ મફતોર ને હું મારી બીજી નિશાળમાં પહોંચી જતો—એ નિશાળ એટલે કેઈક પથુ યોદ્યા તે ધોવાદિયા ચહેરામાં મળી આવતી નિશાળ. એ કોંકે એવી નિશાળ છે કે જે બરફ, સિંગરેટ, ગેસોલિન ને ગરમ ભાનિયાની વાસથી સમસમી રહેલી હોય છે. વરસતા ગાંઠ ધુમ્મસમાં રસનાઓ પર ભેળી ભેળી, સ્તુમકા ગાલવાળા સ્ત્રીઓ કરમકલ્લાના ગરમ ગરમ ભજીયા વેચતી હોય છે.

બધે ફરી કારનીને ઘેર પાછો આવ્યા પછી તરત જ મારા
 એક દાનિયા દેખી આજળ બહુ બેસતો, ને મારી યોગેર આરી
 ભણવાની નોટબુદો સરસ રીતે પાચરીને સ્વાધ્યાયમાં મશગૂલ
 હોવાનો યોગ કરતો-ને તે ય મારી નજર એકવાર મારા પર
 પડી નય, ને 'હીકસો ભણે છે' માની એ સતીય માતે, એટલા
 ખાતર જ. એની પીઠ ફરી ને જોરદારમાંથી એનો પગ બહાર
 પડ્યો કે તરત મારું કવિતા લખવાનું શરૂ થઈ જતું. કાન્ય-
 ત્વની મારી એ દુનિયામાં કુ મારે મારે એક આગલું જ હવન
 રચવામાં તલ્લીન થઈ જતો. મારા વ્યાજળા લખતા લખતા
 સ્વામ બહેરા પડી નય ત્યા લગી કું લખતો. કેટલીક વાર તો એક જ
 દિવસમાં કું દસથી બાર કાન્યો રચી નાખતો ને પછી જાપા ને
 સામયિકના ત નીએ પર એનો જોરખમાં મલાવતો. પણ એમાં
 કુ કહી કાન્યો નહોતો. અચૂક રીતે મારા બધા જ કાન્યો મારી
 માસે પાછા આવી રહેતા. ને તે 'જાપવા માટે નકાસુ છે'
 એવા ત ની સાહેબના ચાંદ સાથે.

કું કવિ થાઈ એ મારી માને ભિલકલ પસંદ નહોતું.
 એનું કારણ એ નહોતું કે કાન્ય પ્રત્યે એને આકર્ષિ હતી. પરંતુ
 એટલા માટે કે, કવિનું જીવન હંમેશા અસ્થિર બિનસલામત
 અનુભવનું. ને એક સત્તાવાચિક પ્રાણી સમૂહ રહ્યું છે. ને રશિ-
 માના ક્રિતિદાસમાં તો ખાસ, લમણ એકે એક કવિતા હવનમાં આ
 કલ્પતા રહેલી છે. પ્રક્રિયન ને લગે-તોવ ગેલું ક હલકુ લડતા
 મર્ધા. ખોટો જાતે અનિર્ધારન કયું. કેસેનિતે ભતે ધાસો ખાધી,
 માત્રકાચ્છાએ બાંકની ગોળી ખાઈ જીવનનો અંત આણ્યો...ભૂતે
 કે આ બધા વિષે મારી માએ કદિ મને કશું જ કહ્યું નથી. જ્યાં મને
 લાગે છે કે, બીજા ય અનેક એવા કવિઓ વિષે એ બહુતી
 રેખા નેરવું છે, ને એને સ્તાવિતતા કેળવાના ને ક્રમ-જવણીએવા
 બહુ શાલ મરવું પડ્યું હતું. આ બધી વસ્તુઓને કારણે એને

મારી ઘણી જ શિકર રહ્યા ફરતી. ગુરુદાસમાં આવી કેટલીય વાર
 એ મારી નોટબુદો કહી નાખતી, ને કાફલુડીએ ફરતી, મને
 ક્રમિક ગંભીર વિષય લાક્ષણ લેવા વિનવતી, પણ મને તો કવિતા
 ફરતા ગંભીર દેખ એવા બીજાં કોઈય વિષય જડતે નહોતો. ને મેં
 એક જુવાન પાગલની હૃદયથી કવિતા લખવાનું બંદી રાખ્યું.

અહીં એ કહેવાની જરૂર નથી કે, એ વખતે કું મારા
 આત્મિક જીંડાણમાં પડત યથેશ્વ કાંઈ ગંભીર તરતને અભિવ્યક્તિ,
 આપી રહ્યો ન હતો, પરંતુ કાન્ય રચનાના વિધિવિધ સ્વરૂપની
 લીલામાં રાચી રહ્યો હતો. આમ કેટલાય વરસ લગી તો કુ લખતી
 સાધનામાં જ મગન રહ્યો.

મારી આ પાગલ કાન્ય-સાધનાને કારણે નિશાળનું માડું.
 કાચકાજ તો બમણતું જ ગયું.

મારી એક વાહુ નોટબુદના લીરા હિલગતા માએ એક દિવસ
 મને કહી પણ નાખ્યું કે, આ ધંધામાં હાથ નાખીને તો નથી
 તને કહી પેસો મળવાનો, કે નથી તું કહી હવનમાં શાતિ રણવાનો.
 પરંતુ મને તો 'હવનમાં શાતિ' જેવી વસ્તુ પ્રત્યે જ નહત હતી.
 ને 'પેસા'ને કું તદ્દન દુર્લભ-કેલકલ વસ્તુ ગણ્યો.

મારું એક મોટા માણસે એકવાર કહેલું કે, પેસો એ યુક્તિનું
 સાધન છે, પરંતુ મારી સમજણ યુગ્મ્ય પેસો એ હંમેશાં...
 તે આટલે ય શું-માણસની યુક્તિનું નહિ, એને કાલમાં બનાવનાર
 એક સાધન રહ્યું છે. અંલગત, પેસાનો અર્થાત્ત એ પણ માણસની
 શુભામીનું એક કારણ બનતું રહ્યું છે. કારણ જીવન દકાવવાની
 ગરબ માણસને ગુલામી સ્વીકારવાની ફરજ પાડે છે...જ્યાં
 હકીકતે સ્વાપણે આ દુનિયામાં એ પણ જોતા આવ્યા છીએ કે,
 જે માણસની પાસે લશ્પુર પેસો છે, તેને પણ એવું સદાને માટે,
 કાલમાં જ બનાવી રાખ્યો હોય છે. કારણ, એ તો ફરતો બમણી-
 નય ગણ્યો પેસો એના કેમ ફરી લઈ. એની બંધાવમાં એ પોતાના

હાલનની બધી શક્તિ ખરચી નાખતો હોય છે; કા છે તેટલાને રડમંચી કેમ, શાખવોં એવી ચિંતા એને સહા વળગેલી રહે છે.

મારે મન, અત્યંત આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી, અકલ્પ્ય વસ્તુ તો એ હતી કે, ગળવાયા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્યપદનું કાર્ડ લઈ મે રેનારા લોથોમાં પણ પેસાની લાક્ષણિકતા એટલી જ તીવ્ર હતી! મારે મન તો 'કમ્યુનિસ્ટ' એટલે જ 'અપરિચિત' માણસ.

પરંતુ રહેતે રહેતે, કમ્યુનિસ્ટો અને સમજાઈ કે, આને પોતાની બાતને કમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવનારા ને બોલે બોલે લેનિન ને સ્ટાલિનના શબ્દો દાકવાની તક કદી બતી નહિ કરનારા એવા ધક્કા બધા લોઈ, ગળવાયા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્યપદનું કાર્ડ લઈ પોતાની સાથે રેરેણતા હોય, પણ હજાકતે તેઓ સાચા કમ્યુનિસ્ટ છે જ નહિ.

પોતાની બાતને કમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવવી ને પાર્ટીના સભ્યપદનું કાર્ડ હોય કરી, ચોર ને ચોર, વાર તહેવારે કમ્યુનિઝમની વાતો કરતા રહેવું, ભી તો આખા લોથોને મન છવનમાં લાલ ઝીળવવાનો એક માત્ર રસ્તો હતો. કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીમાં શબ્દો બેસવાનો તો એમને માટે થોડો સવાલ જ ઊભો થતો નહોતો.

કલકત્તા, બાળપણમાં આ બધી વસ્તુઓને હું આટલી રપટપણે પામી શકેલો એમ તો નહિ જ, પરંતુ મારી સહજ ઉર્મિઓના તંત્ર પર એના પડથા ઝીલતો હું બદલ થઈ ગયો હતો.

આમ છતાં, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, ૧૯૨૭ની સાલમાં કામલદેવે એ ને સીનિકાએ આરની સત્તા સામે બળવો પોશાકી, રાજાના 'શીત-મહલ' (વિન્ટર પેલેસ) નો હાલને લીધો, ને જે સ્વામીશીલ આદર્શવાદો અંગે ફરકતો કરેલો, એ આદર્શો બાળપણમાં મારે મન નેટલા પ્રીમતી હતા, એટલા જ આને પણ મને વફાવા છે. એથી જ તો આને જેઓ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ પાછળ

મચી રહેલા છે તેવા લોક આને ને હાથમાં મારે મન કાતિના દોષો જ, છે.

રશિયન કાતિનો અભ્યાસ કરનારા પશ્ચિમના વિદ્વાનોની એ માર્ક ટ્રેસ જલ થતી હોય તો, એ કે, તેઓ કાતિના આદર્શની ચલવણી કરતાં, કાતિને સાચી રીતે વધાર રહેનારા લોથોને નહિ, પણ કાતિને બેધ નીવડેલાં તત્ત્વોને કાતિના પદ્ધતિમાં બેસાડીને, એના ચલ કરે છે.

એમની બીજી જલ એ છે કે તેઓ હજી આજ સુધી એમ જ માનતા આવ્યા છે કે, કમ્યુનિઝમ એ રશિયન પ્રજાતા સાથા પર બળબરીથી લેઈ બેસાડેલી વસ્તુ છે, એટલે જ-તો રશિયન કાતિના આદર્શો એ પ્રજાતા લેલીમાં એટલેટ થઈ ગયેલી વસ્તુ છે, એ વાત હજી તેઓને બળે ઉતરતી નથી.

કે મારા દેશના લોથોને ચાકુ છું. પણ તે કેવળ એટલા ખાતર નહિ કે, તેઓ રશિયન છે. તેઓ કાતિશાસ્ત્રી પણ છે, એટલા માટે, રશિયન પ્રજા પ્રત્યેના મારા પ્રેમને અગ્રાધ બનાવનારી વસ્તુ તો એ છે કે, એમને માથે કેટકેટલા વીતંક વોલ્યા છતાં એ પ્રજા કદી કલકાવારી બતી નથી. કાંતિ પછીના ગાળામાં મારાવાર ગદવાદ ની ઝળતો જ્યેમ છતા કાતિના આદિ ને અસહ આકર્ષોની પવિત્રતા વિષેની શબ્દ એના મનમાંથી કદી ડબી નથી.

શુર્કિના કિસ્સામાં બેશ બેશ સમગ્ર ક્રીતિકાસ પ્રત્યે ટુચકાર લરી દાદિ કે કનાથ, ને મારા દેશવાસીઓ પોતાના તનમન રહીને ને સંભળ કરી રલા છે તેની કિંચત જાણવા વિના, આખી પ્રજા માટે કાથ લોઈ નાખવાનું વલણ લઈ બેસનારા, સચવારીઓ પ્રત્યે પણ મને ખૂબ જ નફરત છે. કારણ કે તેઓ મારા ને ખોટા વચ્ચે લેદ પાડવાની તકલીફ લીધા વિના, સમગ્ર વસ્તુને જ 'પરજન' રહી એના તરફ ધૂંકનારા લોથા છે, તેઓ પોતે એક પણ રચનાતમક વિરુદ્ધ રેખાવા અસંભવ હોય છે.

સાથે સાથે સાપ્રદાલિક આ પદ્ધતિવાદ કે નેતે કું પોતે એક લખેલ પ્રકારનું 'રિવિઝનિઝમ' (પુનઃસર્વનિવાદ) ને માનું છું. તે પણ મારે મત એટલી જ નાસ્તની કરતુ છે. આ અધ્યક્ષવાદ લહેતે નિરવાર્યપણે ધર્માનુષ્ઠાનું અદ્ય પ્રગટ કરનારા દેખાતો હોય, પરંતુ સ્વાતુલ્યે છેક મારા બાળપણના કાળથી કું નેતો આઓ છું કે, આ આધુનું અગ્રન ધર્મીવાર તો સ્થાપિત હિતોને કાઢવાના આચળા તરીકે જ કાચ આપતું હોય છે. કોઈપણ આચર્ય યા અચર્ય એક વિચારને પોતાના બ્યક્તિગત સ્વાર્થનું સાધન બતાવનાર તકસાધુઓ સાથે નહિ ગુચવેલા બોઈએ.

આમ, હું અગાઉ પણ કહી ગયો છું. ને હરી પણ આ બધા પરથી એક જ કરતુ દસિત થાય છે કે, હમુનિઝમ આને રશિયન પ્રજાના હવનનો આઈ બની ગયેલ છે. એ તરફ હંડી ઉપેક્ષા દેખાડનાર સિનિક-સંચવાદીઓ હો યા સાપ્રદાલિક અધ્યક્ષવાદીઓ હો-એ બંને લેવળ કાતિના જ નહિ, રશિયન પ્રજાના સુધા કોષીઓ છે.

અનેક સદીઓનો ઇતિહાસ જોતા જાણ્યુ મળે છે કે રશિયન પ્રજાને આ જગતના બીજા કોઈપણ દેશની પ્રજા કરતા અનોકળા કુઝો ને યાતનાઓ સહેલી પડી છે કદાચ કોઈ એમ પણ માનવું હશે કે, કુઝો ને યાતનાઓથી ચાણસના આતમાની શક્તિ સુધી બની જાય છે, કોઈપણ કરતુ વિશે શ્રદ્ધા ધરાવવાની શક્તિ માણસ શુમાની જોસતો હોય છે. છતાં જગતના અનેકાનેક ચણોના ઇતિ-હાસો દર્શાવતા આપણને જે સત્ય લાઘ્ય થોડે છે. તે આનાથી જીધું જ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, લોજીલિક તેમજ એનિ-દાસિક પરિગ્ચિતિની દષ્ટિએ જે બીજા કરના વધુ સફલતરી ગણ્યા છે તેવા શણોમા જ માનવ આત્મા પ્રલંબની હીવી અસિ-ષ્ટતા અને નૈતિક અધર્મતાનો શેગ વેડેલો જોવા મળે છે. દેખાતી રીતે બોલિક સમૃદ્ધિની રાએ જિવજલ્યા હોવા છતાં આવા શણોને

કું નુખા નહિ મળું. બ્યાર્થિયમાં એક કહેવન છે કે, 'માણુસ લેવળ ચેટલા વડે જ હવતે નથી...' આ સરથે આજના જમાનામા જેવો સ્વભાવ જગાડતો છે, તેવો આજ પૂર્વે કદી જગાડ્યો ન હતો.

કોઈ એક ચોટા વિચારકે ક્યું છે કે, 'માનવી એ સ્વભ-દર્શનની શક્તિ ધરાવનારું પ્રાણી છે.' આ કુનિયામા કેટલાક માણુઓ એવા છે, કે જેમની છંદની લેવળ આખરી શબ્દના અર્થને જ પૂરવાર કરનારી હોય છે. તેમ છતાં જો આપણે સહેજ જોડાં કંપનીએ એમના અવરમા પ્રેરિયું કરીશું તો જાણીએ કે, બહો એમની પાસે એવા કોઈ ઉદ્દત સ્વભો નથી, પણ કોઈને કોઈ પ્રકારનું સ્વભ તો એ દરેકની પાસે છે જ...કારણ સ્વભની-કુમનશીલતા એ અનવીના હવનની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

અને તેટલી સમૃદ્ધિમા રમતો દશે પણ જો એ માણસ પાસે કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ નહિ હોય તો, અનુભિતુ સાલ એને હમેશા સતાવવા કરવાતુ છે. પછી બહેતે પોતાની એ અનુભિતે પુષાવવા માણસ આચલકનાના અમે તેટલા કોણ શોધી કાઢે, એથી તો ઉડાનો એનો અસતોષ જ વધુ તીવ્ર બનશે.

આ ઉપરથી જે દસિત થાય છે તે તો એ કે, પૈસાપાત્ર ને સમૃ-દિમા રાચનારા ચાણુસનું હવન પણ જો ઉચ્ચ આદર્શો વિના કુખ્ય પડી જતું હોય છે, તો જે લોકો પૈસાના બાબતેને દારણે તંગી ને કુખ્ય ભોગવનારા છે, એમના હવનમા ઉચ્ચ આદર્શનું સ્થાન કેટલું મહત્વનું હોતું જોઈએ. એને મન તો એ એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત બની જવી જોઈએ. જ્યાં ચોટી ભરપૂર છે તે આદર્શનો જ તોટો છે, ત્યાં ચોટીમા આદર્શની એવુપ પૂરવાની શક્તિ આવી જતી નથી. આદર્શને કેમણે ચાણુસ ચોટીથી જ ચલાવી કાઢે, એણું કદી બનવાનું નથી. પરંતુ જ્યાં ચોટીની વડ છે ત્યાં આદર્શ ચોટીનો ખાટો પૂરવા-શક્તિમય બનશે બરો.

આ છે માનવ-અર્થતિ. સ્વભાવથી જ માણસ આદર્શવાદી રહી છે. માનવીય દુન્યોને યાતનાઓ જ તેા મહદ આદર્શોની ય ઓત્રીધિપ રહ્યા છે.

ઓલોગિક રીતે વિઠસિત દેશોમાં જ ક્રાંતિ સો પહેલી થશે એમ કહેવામા માફસની ખૂલ થઈ છે, એમ આપણે સાથી માનીએ છીએ કે એણે આપું ભવિષ્ય ભાગેણું હોવા છતાં, ઓલોગિક રીતે તાદન પછાત એવા રશિયા એવા દેશે જ સમાજવાદી ક્રાંતિનો ઝડે ઉઠાવવાની પહેલ કરી, એની પાખળું કારણ શું?

કેટું કારણ એ જ છે, ઓલોગિક દૃષ્ટિએ આપણી ગણતરીમા પછાત એવા આ દેશ, એની પ્રજાના દુઃખ યાતનાની ખાખતમા કદાચ સૌથી આગળ હતો.

તમે કહેશો: “હા, એ ખરું, પણ સાથે સાથે રશિયાની એ સમાજવાદી ક્રાંતિએ પણ રશિયન પ્રજાના દુઃખ યાતના ને આસુ-કોનો ભોજ વધારી આપવાનું કામ કર્યું તો?” ને એ વાત પશું સાચી જ છે.

પણ અહીં અમારી રશિયન પ્રજાની વિરોધતાનો હમેશા ખ્યાલ રાખવાનો છે. દુઃખ સહેવા એ અમારી પ્રજાને માટે એક આદતની વસ્તુ બની ગયેલ છે. ખીજાને મન આસલા લાગે એવા અનેક દુન્યો અને સહજપણે સહેતા આવ્યા છીએ.

સાથે સાથે અમારા લોકી રેલાવી, જુદાંદેને ને યાતનાઓ સહી સહી, અને અમારા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે એટલી તો મોટી કિંમત ચૂકવેલી છે કે, એ કિંમતને કારણે જ એ અમારે મન પ્રાણ સમા પ્યારા બની ગયેલ છે. વેદનાલયો પ્રસવને અતે અવ-તરણું પાળક જેમ માને મન અદકું પ્યારં કર્યું પડે છે તેમ.

તમે કહેશો, ભલ્લ માણસ, તારી બંધી વાત ખરી, પણ તને કદી એમ વિચાર નથી આવતો કે, કમ્યુનિઝમના મારા આ આદર્શમા જ કયાક બંધું મોટી ખૂલ તો નહિ હોય?

— મારો વાચક ભગવાનનામં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય તો મારો એને સાચો સવાલ એક જ છે, ને તે એ કે, ‘લાઈ, ઈશ્વરિયતના પવિત્ર સત્યને શું’? એ ધર્મને નામે યાપયુક્તિ ને મોક્ષના પરવાનો વેચી નધોચેરી કરનાર પાખંડી ધર્મશુરના ગજવાની વસ્તુ માની ચકશે?.. એ ધર્મને નામે ઈશુના સાચા ભક્તો પર અત્યાચાર ગુજારનાર ઈન્કવીઝીટર્સ (મધ્યયુગી અત્યાચારીઓ) ના ઈજારાની વસ્તુ માની ચકશે? યોતાના અનુયાયીઓને ભોજે સમૃદ્ધિ જમાવતા પાદરી પંડાઓ યા તો દેવળમા બઈ રોજ એક મોઢે પ્રાર્થના કરી દેવળની બહાર નીકળ્યા કે લોકોની છતરપાંડીમા જ રચ્યા પચ્યા રહેનારા લોકોને જ ઈશુના ધર્મત્વના રસેવળ વું માની ચકશે ખરો? એ જ ન્યાયે, કમ્યુનિઝમના મારા ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોઈ,

હું મારા ધર્મના તત્વને, કાઈ રીતે કમ્યુનિઝમની ગાદસીમા ચઢી બેસી, એના દોલ પોટનારા ધૂતો સાથે યા કમ્યુનિઝમને નામે ન્યાય તોળવા બેસી જનારા ન્યાયાધીશો-ઈન્કવીઝીટર્સ યા તો એના ધનસોભી ને પ્રપન્ડી પાદરીઓ યા બે મોટાવાળા ખેલાડી સ્વાર્થ-સાધુઓની કરણી સાથે, ભેળવી દઈ શકું એમ નથી.

મારે મન નિયમિત પાઠોની સભ્ય થી ચૂકવવાથી કે ગજ-વામાં સભ્યપદનું કાડું ફેરવવાથી માણસ કમ્યુનિસ્ટ બની જતો નથી.

કમ્યુનિસ્ટ એ મારે મન એવો માણસ છે, જે યોતાના હિત પહેલા હમેશા લોખંડું હિત ભેનોતો હોય. પરંતુ સાથે સાથે સાચો કમ્યુનિસ્ટ લોખંડાના હિતને નામે માણસની છાંંચીઓને બ્યર્થ, છાકાકપણે વેકી ચૂંચી નાખનારો તો કદાપિ હોઈ શકે નહિ.

સ્તાલિનને માટે મારું માધું ઘરમથી ઝૂંપી નય છે—બે કે એના એકલાને માટે જ નહિ. લોખંડો આટલો બધો અવિમામ કરવો એને માટે શક્ય જ કેમ બન-કું? હથે, તે જ મને તો સમજાનું નથી. કારણ લોખંડા તો કમ્યુનિઝમ પર અને આલિન ઉપર જ નહિ પણ તેના સાથીઓ ઉપર પણ અખૂટ વિશ્વાસ મૂકી દીધો હતો.

સુદ્ધ પડું થયું, અમને વિભવ સાપડંચો, પરંતુ એ વિભવ અપાવનારાઓ ઉપર વળી પાછું આંસુંઝ ને ભયસીનું વાદળ ફરી વળ્યું.....એમને પકડી પકડીને કેદખાને નાખવાનું બની રહ્યું હતું. કેટલા ગોલા પાષાણ આ બાણું બની રહ્યું હતું, એનો તો ભેડો એ દિવસોમા અને ખ્યાલ સરળો ન હતો. છતાં હું યજ્ઞ યજ્ઞ ભોજન થકી હતો, ભયભરત રીતે હજી એ બધી વસ્તુઓ પર મારી પેરેપેરી પકડ ન હતી. તેમ છતાં, મને એ વિવચની કંઈક કંઈક ગંધ જરૂર આવી અર્થ હતી. નિરાશામાંથી જ એની સામેની યજ્ઞવલ્લભી મારી શરૂ થઈ અર્થ હતી.

નિરાશામા આક્રેપણે જમીનમાં ને હાજીના ભયનારા માસ્ટરના પેરિયાઓને ને મારે આદેશ હતા.

એક દિવસ એકું બન્યું કે, મિન્સીપાલના દરતરવાળા ઝોર-ઝામા ખાતર પડ્યું, વર્ગના તોપખતો ને અહેવાલોના કાગળિયા મેષ જોરી ગયું.

એ માટે આખી નિરાશાની એક સામાન્ય સત્યા બેલાવવામા આવી છ હલાક મુકી યુનેયારનું નામ જેળવવા માટે પ્રિન્સિપાલે છોડારાઓને સમજાવ્યા પટાવ્યા ને ધાક ધમકીઓ આપી. યજ્ઞ મેષ ચાલ્યું નહિ,

આખરે હારી ધારીને એમણે એમની દંડના જેની આગળી મારા લાલ્લી સીધતા સીધો આલેખ કર્યો: “એ કામ તારું જ છેવું નોર્ડિઝો.”

મેં હોલા ધણ વિનયપૂર્વક કહ્યું, “ના સારેખ ! તમારી જૂલ થાય છે.”

“ના, એ તો તું જ. તારા સિવાય બીજા મેષડું ગબ્બ નહિ એવા કામ કરવાનું. હું બણુ તે !” કહેના પ્રિન્સિપાલે મારી સામે ટોળા દાઢ્યા.

મને સમજાઈ ગયું કે, હવે દલીલ કરીને તો હું હાથ રીતે એમને સમજાવી ચકાવતો નથી કે એ બાળખમાં હું નિર્દોષ છું.

એટલે હું મૂંઝો રહ્યો. બીજો દિવસે નિરાશાના દરતરમાંથી માંડું નામ કાઢી નાખવામા આવ્યું.

નિરાશામાંથી મને કાઢી મૂંઝો છે, એ વાત તે પછી કેટલાય દિવસો લગી, મેં મશી છુપાવ્યા કરી. મને બીક હતા કે, ભે વાત એની પાસે ગઈ તો એને બહુ દુઃખ થશે. એ મારી પર ખૂબ ચિડાશે.....પણ આવી વાત હાની ય ક્યાં લગી રહે ! થોડા જ દિવસમા એને બધી ખબર પડી ગઈ. એ મારી આગળ ખૂબ રહી, ને મને કાલાવાલા કરી સમજવવા મથી કે હું પ્રિન્સિપાલ પાસે જઈને એમની મારી સામ ને કહે કે, હવેથી હું આવું નહિ કરું. એણે પોતે પછુ એ બાળતમા મેષને મળીને પોતાની લાગવગ લગાડવાની કૌંચ પ્રકટ કરી. પણ એથી તો મારું સ્વાસ્થિ-માન ધવાઈ હતું. હું મૂંઝે ય આ માટે રાહ જાયો નહિ.

મા ખૂબ છેડાઈ પડી. અમારી વચ્ચે ખૂબ ઝગડો થઈ ગયો. તે પછી હું મારા બાણુની શોધમા ઘર છોડી નાંસી ફર્યો. ટ્રેનના છાપચ પર બેસીને મેં છોક કમ્પોસ્ટાન સુધીની યુવાદારી કરી. તે વખતે મારી હાંમર પદર વર્ધની. મારે હવે આપકર્મી બનવું હતું, સ્વાસ્થ્યબળી જતી મારા પોતાના ધમ પર હોલા રહેવું હતું.

એ દિવસોમા છઠ્ઠોશોકડસ એકસપીડીશન-બસ્ટરસાક્ષીય સંશોધન કરનારી એક ટુટીના વચ તરીકે મારા બાણુ કમ્પોઝિ-મ્નાનમા એક કેલાણે કામ કરી રવા હતા ચીથેન્દાસ દશા ને કંતા-મેલા સર્દાર, હું એમની પાસે પહોંચ્યો. મને પગથી તે માથા લગી એકવાર નિલાળી લઈ, તેમજ બોલ્યા, “ડીડ, તો તું હવે સ્વાસ્થ્યબળી બનવા માગે છે, કેમ કે મારી વાન છે. પરંતુ ખરેખર તારી ભે એ જ કંઈજા હોય તો, એક વાતનો તારે ખ્યાલ ખ્યાલ રાખવો પડશે. ને તે એ કે, અહીં મેષ બીજો નહિ કે તું. મારો દીકરો છે. મારા દીકરા નેહી રહ્યો. તો તારા તરફ શોકોના પક્ષ—

પાત ટળવાનો... ભાંડ પછી તારી ક્ષિપ્ત હોય કે ન હોય તો પણ ને વસ્તુચિન્તિ એ રહી તો તેથી માણસ જનવાની તારી ક્ષિપ્ત પૂરી થવાની નથી, એ વાત ચોક્કસ માનવું.”

મને પણ એમની વાન જરાબર લાગી, તે એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે હું એમની કુદરીયા જોડાઈ ગયો.

એ કુદરીયા કામ કરતા કરતા, કદાચીને ટચકે ગમે તેવી કંઈક બોલ રોડતા, ને એ બોલમાંથી એકી કોઈક ખંડકમાંથી લાકની હથેલી જેવી સ્પષ્ટ ખરીજી ‘જુદી પાડતા કું’ શીખી ગયો હતો. વળી અસ્થાની પત્ની વડે એક દીવાસળીની ચાર દીવાસળી શી રીતે બનાવવી, તે વરસતા વરસાદમાં અગ શોકવા તે પેટની બૂખ ટાળવા તાપજી કેમ સળગાવવું તે કળા ય જે’ રીખી લીધી હતી.

પાછળથી તો હું અસ્તાઈ પ્રદેશમાં જૂતાર સંગોધન કરનારી એક બીજી કુદરીયા કામ કરવા લાગેલો. સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે કામની ચક્રચાત કરી, રહેતે રહેતે એ કામમાં મારી હેય ઉત્સાહથી હું જૂતાર સંગોધનના એક અભ્યાસી શોધકની પદવી સુધી પહોંચી ગયેલો. કુદરીયા ‘કલેક્ટર’ હું’ રથાન મને મળેલું.

છપવનમાં ઘણા બધા ખરાબ લોભે ભ્રમ પનારા પડેલા હોવા છતાં મને એક વાતની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, સારા ને ભલા લોકો જ આ દુનિયામાં બહુમતિમાં છે. આજે પણ આ બાબતમાં મારો વિશ્વાસ ડબ્બી નથી પણ દુર્ભાગ્યે, મને એ પણ ભ્રમ થઈ ગયો છે કે, નધારા લોકો ભલેને એક બીજાને અદરથી ધિક્કારતા હોય તો પણ, એક બીજાને વળગીને રહેતા હોય છે; ન્યારે સારા ને ભલા લોકોનું દુનુપ એ છે કે, તેઓ ઠેર ઠેર વિખરાયેલા હોય છે; અજાણ તો એમની સોયી મોટી કમભેરી છે.

માણસના સંસ્કાર ને પ્યાનદાની માપવા માટે પણ મેં મારું પોતાનું એક નવું ને આગવું માપ શોધી કાઢ્યું હતું. મને સન્ય

જાઈ ગયું હતું કે માણસના સંસ્કારનું માપ એ કેટલું ભલ્યો છે, ને કેટલું ગાન ધરાવે છે, એના પરથી કાઢી શકાવું નથી, પણ એ સામા માણસની કેટલી દરદર કરી બળે છે, એમને કેટલા સમજી શકે છે, ને બીજાને કેટલી મદદ કરી શકે છે, એના પરથી આકલું રહ્યું.

આ દૃષ્ટિએ ભેતા, મને જે સુશિક્ષિત ગણાતા લોકોનો ભેટ થયો છે, તેઓમાં સંસ્કારિતાનું ધોરણ, સામાન્ય અભણ મિત્રો, ખેડૂતો ને કામદારો તો શું, પણ સામાન્ય શુનેગારો કરતા પણ ઘણું નીચું રહ્યું છે.

મારા મતે, પોરેથી માડીને તે કાકા ને જેમસ ભેદસ સુધીના લેખકોના લખાણમાંથી ઉતારા ટાળી, કલાકોના કલાકો લગી વાતચીત કરી ભણુનારા યેજામાં દિલની દોલત ધરાવનારા શ્રીમતો તમને ભાગ્યે જ જડશે.

મારે મન, અંતરના વેલવથી સમજી એવું આભિજન્ય તો એ લોકોમાં પાસે જ છે કે, જેઓ હમેશા ચોકળા મનથી બીજાને અપમાની શકે છે, જેઓ પારકાને પોતાના કરી બાળે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણનો સંપર્ક જેમને દુર જનતા કે શોતાનિયત આમસ્તા યોગી શકતા નથી, એટલું જ નહિ, શિક્ષણના એ એપને કારણે જ જેઓ પાવરધા શયનાન બની સમાજના છતી રવા હોય છે, એવા સુશિક્ષિત ગણાતા લોકો જ મારે મન સમાજના ઉકરકારક છે.

કાંઈ તાકા ને વા વરસાદ વેડી ખડતલ બનેલો હું, અલુભદે કંઈક વધુ ફરેલ બની, મારી મા પાસે પાછો આવ્યો. હવે મને નિશાએ જવાની ફરજ પાડવાનો તો સવાલ જ નહોતો. એટલે મેં તો ચત ને દિવસ લીધું ધાલી બસ લખવા જ માડ્યું. ને સામગ્રિકોના તંત્રીઓ પર મારા કાબોનો બોજામાં યે વધાવ્યો જ રાખ્યો.

પણ કાવ્ય લેખનની સાથે સાથે મારી એક બીજી ધૂન પણ હતી, ને તે સોસરની રમત રમવાની. રાતે રાતે મારું કાવ્ય લેખન ચાલતું, તે દિવસ આખો સોસર રમવામાં જતો.

આ સોસરની રમતે મને ઘણું શીખવ્યું છે. હું ન્યારે એમાં ગોલકીપર તરીકે કામ કરતો, ત્યારે સામસામા જેલનારામાં કોયુ ક્યારે આગળ પડીને દાવ લેશે, તેના પેતરાનો અને અગાન-ઉશી અણસાર મળી જતો. રમતમાં મેળવણેલી સાચા અનુભવનની મારી આ શક્તિ પાછળથી અને મારા સાહિત્યિક લેખના સંઘર્ષમાં પણ ઘણી કામ લાગી છે.

લોહો! મને કહેતા કે, સોસરના એક હિસાબ જેવાડી તરીકે તું નામના કહી શકે એમ છે. નિશાળમાં બે છોકરાઓ બેઠે હું આ રમત રમેલો તેમાના ગોઠા ભાગનાએ તો સોસર-જેવાડી તરીકેની કાસ્ટાદિ જ પસંદ કરી લીધી હતી. તે પછી ભગ્યે જ કદિ મારે એમને મળવાનું થયું. છતાં મોઝ રડવા ખડવા પ્રસંગે અમે લેગા ધર્મ જતા, ત્યારે ત્યારે જે નેત્રુ છે કે, એ લોકોને મારી ઈર્ષ્યા આવતી. પણ ખરું કહું તો છવનમાં બનેક વાર મેં મારી બતને એમની કુર્બા કરતાય પાડેલી છે.

અનેક દિવસે જેના સોસર જેલુ એ કાવ્ય લખવા કરતા સહેલી વસ્તુ છે. સોસરની રમતમાં તો મેં તમે એક ગોલ કર્યો તો તમારી પાસે એનો ચોક્કસ ને નક્કર પુરાવો લેવો છે. દરેક બદલે નળીમાં પડેલો જ છે, એમ સૌ મોઝ નેર્ડ શકે છે. એટલે એમાં પછી શંકા કે વિવાદને કામ રચન રહેતું નથી. પરંતુ કાવ્ય લેખનના વિષયમાં તમે એક ગોલ તોધાવવા બાજો, તો સંભવ છે કે કદાચ મારે બાળુથી હનચે પરીક્ષક તીણી બ્લીક્સો વગાડતા, તમારા ગોલને ઈન્કારતા હોડી આવશે-ને તે વખતે એમની સામે રંજુ કરવા સરખો મોઝ સદર પુરાવો તમારે લાવે નહિ યદે! ત્યારે બીજી બાળુથી, તમે ન્યારે એમ માનતા હશે કે, આ વખતનો ફટકો

તદન નાગોય ગયો છે. ઘસ્ય નિલકુલ યુકાઈ ગયું છે, ત્યારે કાં તો પરીક્ષકોએ તમારા એ અધુરિયા ફટકાને ગોલ લેખ લીધો હશે?

રમત ગમતલું છેવળ પણ અંતે પ્રકારના કાવાદાવા તે ગંદવાડી હયાયેલું છે. એમ છતાં મારી તે એ માન્યતા છે કે, એ છેવળ સાહિત્યના લેખ કરતા એકંદર કંઈક વધુ ચોક્કસ છે.

હું સોસરનો જેવાડી જ કેમ ન બન્યો? એ બાબત અફસોસ બને એવા પ્રસંગો પણ મારી જીંદગીમાં ઘણીવાર આવી ગયેલા છે. ને કદાચ હું સોસરનો જેવાડી બનીય ગયો હોત... પણ મોઝ લાગ્ય જ આફું આવીને ઊંચુ રહું ને એણે મારા છવનના આખા વહેણને બદલી નાખ્યું.

‘સોવિયેત સ્પોર્ટ્સ’ નામનું એક જ સામયિક એવું બાકી રહી ગયેલું કે જેના તંત્રી પર મેં આજ લગી કદી મારું કાવ્ય મોકલેલું નહિ. સોસરની મેચમાં રમી રહ્યા પછી એક દલાડો હું મારા જેવાડીના લેખકમાં જ એ સામયિકના તંત્રી પાસે પહોંચી ગયો. મારા લેખમાં એક કાવ્ય હતું, જેમાં મેં ‘સોવિયેત ને અમેરિકન સોસર જેવાડી સંઘર્ષે આચરવામાં આવતી નીતિ પર સખત ટીકા કરેલી હતી.

‘સોવિયેત સ્પોર્ટ્સ’ના તંત્રીની કોર્પિસ એટલે સિગરેટના કુમારના ગોડાતા વાદળ, વચ્ચે ટાઈપ રાઈટર્સનો દટકદારો ને કાગળની એલીઓ પર ચાસતી કલેમના સરસરાટથી હમકતી રહેલો એક ચોટા ખંડ. વાતાવરણના આ સતરને ભેદી કોરડામાના માથુસોની ઉપગ્રિતિથી બચુકાર બનવું, એ એક કુરુલ કામ હતું નહો.

મેં બીતા સુઝાવાતા એક નળુને પૂછ્યું કે, ‘લોહો! કાવ્ય-વિભાગ કયા વાળ્યો, મને બતાવશે નર?’ કોરડામાં બચેલા કુમસના પડદા આડેથી ક્યાકથી એક માથુસ બરાડી બેઠો. ‘બ્લી’યા એવો કોઈ વિભાગ જ નથી.’

ત્યા અચ્ચાનક જો ધુમરાશાથી જ એક વજનદાર હાથ મારા ખભા પર પડ્યો, તે સાથે આજે જ અવાજ આવ્યો: 'ઝોહ, કાવ્ય લાગ્યા હો ! હાથોને, ગરમ નોંધોને તો ખરા.'

એ હાથ ને એ અવાજ પર એકદમ મને વિશ્વાસ ભેસી ગયો. ભેયું તો મારી નજર સાથે કાળાં લગ્નર વાળવાળા ને પોર્વાત્મ અંગેવાળા ત્રિસિક વરસનો એક જુવાન બેઠો હતો. એ જ નિશ્ચયે એકેકાન્દ્રોવિચ તારસેવ, ને 'સોવિયેત રપોર્ટ'નાં ચારે વૃ વિભાગોના સંપાદક હતા. એ ચાર વિભાગ એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાચારો, રાજકારણ, રપોર્ટ્સ, ને સાહિત્ય. એણે મને ચોતાની બાજુની ખુરસીમાં બેસાડ્યો, ને મારા હાથ-માનું કાન્ય હાઈ કોના પર નજર ફેરવવા માંડી.

'આ ઉપરાંત, બીજાં આપણા છે કોઈ?' એણે મને સવાલ કર્યો 'ને' મારા કમરલયધમા બેસેલી કુતરાના કાન જેવી થઈ રહેલી મારી કાવ્યપોથી કાઢી, કઈક કુંજલચ સાથે કહ્યું, 'આ છે ખરા થોડા, પણ તે રપોર્ટ્સ અંગેના નથી.'

ધીમું મરકતા એણે કહ્યું, 'ઝોહ ! એ તો વળા જોયાં વ કુ.' ને ટાઈપ રાઈટર્સના ખટખટારા વચ્ચે એણે મોટથી મારા કાન્યનું વાચન શરૂ કર્યું

હજી આલે વ ધણીવાર એ રિવિસોનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને થાય છે કે, છેક એ રિવિસથી એણે મારામાં એક કવિ ભોઈ લીધેલો- તે કેમ બન્યું? હશે ! એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે એ પોતે સાહિત્યના કોનની બહારનો એક માણસ હતો, ને એથી જ એણે પ્રવર્તતા પૂર્વપ્રદોષની આવ્ય એને અટકેલી નહિ; માટે જ એને મારા જેવામાં પણ કવિ દેખાયો હોયો ભોઈક.

'એ પ્રકારની રમતો' ના શિર્ષકવાળું મારું કાવ્ય હાથમાં લઈ એ બોલ્યો, 'આખા વ જૂથમાં કોતરતી કોટીનું' કાવ્ય હોય તો તે આ, પણ અમારા બાપના લાગમું તો એ જ છે...'

એ કાવ્ય પર એણે ચોતાની કલમ વડે બાદુક અક્ષરો લખી નાખ્યા : 'કે પોઝ મેટર' કે બસ. ફેટલાય વખતની મારી અખતારે ફલવતી બનાવવું, તરવું તરવું મારું એ કાવ્ય કથાનું ક્યા નીકળી ગયું- એણે મને ત્રીમણી આપતા કહ્યું, 'હો, પણ બેલે, પાછો. પુ' એમ ન માની બેસતો કે તારા બધા જ કાવ્યો કોટલાં જ સારાં છે...અલગત, અહીં તહીં ચમકારા મારતી છૂટીજવાઈ પંક્તિઓ એમાં જડી આવે છે ખરી.'

'અત્યારે કયાંય જવાની ઉતાવળ છે તને ? ભે એવું કહે ન હોય તો મારા એક મિત્રની એળખાણ કરાવું તને.' ને એણે કોઠાને ફોન કર્યો. થોડી વાર પછી આશરે એની જ ઉમરનો, ફિકો ચહેરો ને વિશાળ-કપાળવાળો એક માણસ એની કોરિસમાં આવ્યો- બમલમાં એણે શેતરબની રમતનું પાટિયું ફાવેલું હતું.

'આ મારો મિત્ર વોલોદા બારલાસ, એ પોતે એક રિજિસ્ટ્રેટ-પદાર્થ વિદ્યાની છે...ને આ કવિ, વેવેલેની ચેવલુદોનો- તારાસોવે કહ્યું.'

હવેનમાં મને આ બે માણસોનો બેઠો કરાવનારા મારા ફિરમતનું તપ્પુ કું કરી નહિ જણું. કારણ બીજી અતેક રીતે પણ મારી મારમદી ધરવામાં એનો થણ્યો મોટો કાળો છે. આ બેક લાઈનધોએ પણ પહેલા લેખક બનવાની મનીષા સેવેલી, પણ તે કોઈ ને કોઈ કારણસર પાર નહિ પડેલી. મારામાં તેઓએ ચોતાના એ લગ્ન મનોરથોની છબીને છવંત બનતી ભોઈ. મારા થઈ તેઓએ ચોતાના એ લગ્ન સ્વપ્નોની કિમીશતને સાજી કરવાની આશા સેવી.

એ આખી રાત, અને ત્રણે જણાએ લગભગ મોરકાની સડકો ને ગલીઓમાં રખડ્યા કર્યા. મળદંક્ર થયે છટા પડી થેર જળ્યાનો ઉપક્રમ કરતા નારસોવની નજર ચોતાની કાડા થડિયાળ પર પડી. નેતે ઉમળકા બેર ભાલી કહેવો: 'અરે, પણ એકાદ કલાકમાં તો

हवे छापु' बहार पड्यो....ने जेभां ताउ कान्य पळू छपाई गयुं ह्यो..."

‘हवेथी ज्येठवी जेक वात साद राखले हे, गुं ज्येठवी, तारी जतलो न सजो नवी...' पारदास गोळी छिचो. परंतु जे जे काय पयाउनास शब्दांने मज्जे धाते न धर्यो नहि.

जेक सात वाजे छापाना जेक देरिया पासेथी ‘सोनियेत रेपोट’नी ताळू न भशान परथी छितरेथी नकल भरडी, पाना छेळी ज्येसुं तो अंदरना पाना पर माडुं कान्य छपायेसुं हवुं. ते कावथनी शेंज माडुं नाम पळु.

देरिया पासो हती तेठवी थधी न नकलो-पयास पयास नकल जे भरडी वधी, ते आकाशमा ध्वज इराकवतो होळि जेभ आये ररते माथा पर जे काषा वीजतो कुं येर पळेवन्यो. मास पंग नीजेनी धरती जळो इंदरी इरती हती...कुं जिनियस कुं...विस्मय कुं-जेव विचारे भत जनी सन नाची छडयुं हवुं.

येर आवी भंडाभजेर याना जे आगण जे जे नधा छापानी जिछात पावरी दीधी, पय माता सन पर जेजो न पडयो छुंयो, जेते आनंदनी लागली तरी हे कुं जावये न वर्युंवी शके. जेवू हताशा ज्यो जेक निश्वास नाभता इकार हरी : ‘जेर, जेजो अर्थ तो जे न हे तारी आंश हवे अभादे सृष्टी देवानी...'

जे दिवसे न तासोवे भते जेनी ज्योतिस्मयथी उपन इणस पुरस्कार श्ये अपावी दीधा.

जे भारी भा घासेथी सांजेलुं, ते ज्योपरीज्येभा पळू मज्जे देकले वानेधु हे, कविज्या नधा मोट काजे दाडडिया न ज्ये छे. भारी पळेथी इमाखीना पेसा इराक पाळण न वापरवातो जे निर्णय वधी अभास घरसा अड वाणव अपवनारी तातरेवाठिना सोद वर्तना छोकरानी आ ज्योत सताव वधी, जेवू पय गंभीरतापूर्वक भते सलाह आपता इछुं हे, ‘जेने भाटे तो भास

अयुक्त रेस्टोरांमां जवुं पडे, ने ते ज्येवला ज्येवला नहि, धाई जे छोडरीज्या पळू आपली साये छेवनी ज्येज्ये.

सेण सतर वर्तनी जे छोडरीज्योने अजे अभासी आ उज्ज्वलीयां लाग देवा आपनळ आपी, साये वधी. जेक छोडरी सधनमां ‘हेर रेस्तर’ नरीथी काम इरती हती, तो पीळ जेक कार-आनामा झेळी न भशीननी ज्योपरेटर हती. जेभनी सलाह मुज्ज न ज्ये ज्ये ‘अरोस’ नामना रेस्टोरांमा छपड्यां.

त्या पीरसाती पानजीज्योनी नेधना पता पर नजर देरवता ज्येसु तो जेक ठेकले सळुं हवुं, ‘सजो शराभ’, नवीनता तरीथी सोयी पळेवा जे जेजो न ज्योड रड्यो. पय जेक शीश्यां जरेळी जे नवतर पानगी आमाय जे आगण रजु करवामा ज्योनी त्यादे माडु भन निराश यर्ज अक्षुं. जे मानेसुं हे आ जेक ज्येव सयज हजे ले दीक्षी श्ये पीरसातो हजे.

जीने दिवसे पंगटिये जे छोडरीज्या भते धर मुधी हवुं आपी, भारी भाते यारी सोपवणी हरी ज्ये. तिकशो दुनियांनी यारी जे प्रथम मुलाकात पछी भते जळो जेभ सागवा मोडयुं हे, यारी अंदर न कर् ताकात हती ते वधी छिक्का छिक्का जे वेयकुं वंवा लागी हती

साय देकार ज्येसु मा पूण भूज रडी, ने जे तो कुं सव जूही न ज्ये हतो हे, जे न दिवसे सवादे, हस वाज्ये, यारे रेस्टियम पर जर्ज सोसरनी रभतना छिक्का हते भणवणुं हवुं. आले अभासी रेस्ट हवुं जेवू पोतानी दीभता छिक्कावेतनी पडली इरवानी हती.....

कुं पथारीमांथी छिचो त्यादे मायुं दाडकाट यवुं हवुं. जेभ तेभ इतता परवारी तेभा यव कुं रेस्टियम पर पळेवन्यो. मेदान पर जर्ज ज्येव-पोस्ट आगण छेला तो रवो, पय मोरी आसपास ज्युं थुं गावी रवुं छे, जेवुं रभभाव लान नहि.

ગ્રામ પોસ્ટ હાલુ જીડીને આવના બેલમા મારી આખને એકને ઠેકાણે બળે ને મધુ ગળુ બેલ દેખાતા હતા ! એમાંના એકે ય બોલને કું... ઝીલી શકતો ન હતો...

ઉપરાંત મને સહાનુકૂળિત્વક પૂછ્યું પચ ખડું, 'કેમ કંઈ, તારી તળિયત આને બેલપર નથી કે કું?' પચ ખડી નજીક આવતાં જ રૂપાઈને એ પાછો પડી ગયો.

રસમાં મારો આ હાલ હવાલ ભેઈ ખીન બેલાડીઓપચુ આશ્ચર્ય ચડિત થય પૂંતોની-જેમ ખારી સામે ભેતા બેલા રહી બેલમા. એમની સામે ભેઈ હાથ લેવા કરી દઈ. એણે ગેકસપિયરડુ મોઈ પાન આમનિવેલન કરવું હોય એમ ઉગાર દારવાં : 'સવારોતો પહેર, હસ પાંખોતો 'સમાર, ને પેદર વર્ષડું' આ છેકડું.' ગળા લગી દોઢોટી દાલતમાં ! પેરા ખાનના આ યુગમા કું છવંતો છુ, એ વાતની પછુ 'મને લાજ આવે છે !'

આ છે, સોષરના બેલાડી તરીકેની મારી દારવાઈનો કલક-મંચ અંત !

ક આગળ કહી ગયો છુ તેમ, તારાસેવ ને બારલાસ-આ બે માખસોએ-૧૯૪૯ ની સાલમા કું પહેલ વહેલો એમને મળ્યો, તે દેવસયી મંડીને તે મારી છદ્મીના આરંભનાં વર્ષોમા થયો મોટા ભાગ લગવેલો છે. મળસ તરીકે, ને એક કવિ તરીકે મારુ' ધડ-તર કરમામા એમની કાળે બહુ મોટો રહેલો છે.

કું એક અત્યંત નચળ ને અકિચર પ્રકૃતિના છવ, ને છતા આ બંને મિત્રો, મારા છવનમા આટલો બેડા રસ લઈ ચીવટ ને ખંત પૂર્વક, મારુ' મંડર કરવાની મયામળમા યી રીતે ટકા શકમા હશે, એ જ મને તો નથી સમજતું.

બારલાસ તો મારે માટે એક છવતો ભમતો યાનોમ જ હતો. આ પુગની ચિતનધાયના મૂળમાં રહેલા આદિ સિદ્ધાંતો

બાળત મારી આખ ઉધાડનાર એ જ મારસ. મને હોમિંગ્સે વિશે પછુ પહેલ વહેલી વાત કરનાર એજ હતો. અલખત, આને તો હોમિંગ્સેના નામની એવી નવાઈ નથી રહી...રશિયામાં આને એનાં પુસ્તકોની લાખો નકલો ખપે છે, એની આગતિ પર આગતિજો છપાવ છે, પચુ એ દિવસોમા તો એવું પુનઃક એટલે સાંતિલ્યના ઠાક શોખીન છવના સંકલ્પમા ભેવા મળવારી વિરલતા બરાબર હતું. એનાં 'એ ફેરવેલ ડુ આર્મસ' 'ધી સન ઓલ્લો સફરીઝ' 'ડુ હેવ એન્ડ હેલેનટ' ને 'ધી નેટા ઓરે કિલિમાઝરો' વાચીને તો કું હલમચી જોલેલો. એમા લખાણની શીલીમા પારદર્શકતા અને કીવતે મને પકડી ખીધી હતો. પાછળથી તે હોમિંગ્સેતી 'ફેર કુમ ધ એલ-ટોલ્સ' નામની 'નેનલકયા મારુ' એક અતિપ્રિય પુસ્તક બની ગયેલી. પશ્ચિમનાં ટેલવાક શોક્ષોએ જીને મંથસ કક્ષતી નવલતરીકે ગળાવેલી છે મારો આ એક પૂર્વ ત્રલ પચુ હોય 'છતા મરી તો એ ટોસી ને જીવાન છોડરીના પાત્રો મોઈપણ રેશનાં સ્પહિલમા તોખા તરી આઈ એવા લાખાં છે. ને એમા આવતું ફેન્ડ કમ્યુલિંગ પર્ટીના નેતાલું પાત્ર, એની ધર્મધ કદરતાને કારણે પારવાર ને સમવાઓ જીભી ફેર છે, તેમાં એતો આશ્ચ નમે તેલો ઉચ્ચ હોવા છતા, એતો આશ્ચર તો એક શુનેગારે ભેલો જ છે. એ પછીના વર્ષોમા ખનેરી અનેકાનેક અંતિકાલિક ધટનાઓમા એ પાત્રે પ્રતિકરે લાગ લગવેલો છે.

એ દિવસોમા લાગે જ ભેવા મળે તેવાં પુસ્તકો મેળવી આવવામા મારલામે મને મદદ કરેલી. એ વિરલા પુસ્તકો દારા કું 'દેમસન, જેન્સ ભેલ્લ, કોઈડ, પ્રાહિસ્ટ, ટ્યાર્નમેક, ફેકનર, રેમક' ને સોન્ટ એકસપેરી જેવા લેખકોના પરિચયમાં આવ્યો. થોમસ માનવું લખેલું 'મેલ્ક માઈન્ડન' નામનું પુસ્તક જોડેલે તો માનવખતની ચાતનાઓના ખડક પર રચાયેલ મૂર્તિ. એ સર્ગ દારા લેખકે સર કરેલ અપ્યાતિમતાના સિખરની ફુગમતા મારે મન વિરમય જગાડનારી વસ્તુ હતી.

ચોલ્ટ વિકાસમાંનાં બાળક, ઉછરેલો, રિંગ્મોડો તરવાર, વેપારવૈભવની કથના સચકિ, બોલેલો, છુરખાર કરણ્ય, વસેલેઈનની પૈશામિક સહિ; વિલેનું સંકલ્પ સાંવેન, ટી. એચ. હંવિયટનું, મનનો કબળે લઈ બેસનારું દર્શન, 'ને રોબર્ટ ક્રોસ્ટનું' સુર્ય, તંદુરસ્ત રહાપણુ...આ બધી ખતે જોતા પ્રેમ્યા મત જનાવનારી વસ્તુઓ હતી.

રશિયન પ્રશિદ્ધ સાહિત્ય નિશાળમા એવી ખરાબ રીતે શીખ-વાયેલું કે મને હંમેશાં જોતા કટાણ જ આવતો; તેનું સખ્ત હવે મને એક ભારા દોસ્ત સહુ જીવે તે નીકળું લાગતું. તોલ્સ્ટોયનું ગંધ, કાળમીંટ ખડકમાથી મરી કાઢેલી સૂરેખ શીલાઓ જેવી એની વાક્ય રચનાઓ; ગોલ્ડવની રચનાનો લખ, એટલે ધરદન્ધનમા કપતા પછીનો અમર મધુ તે સુકામર ભવિન; રાતની વેળાએ રણજર્યા કરતા ટેલીગ્રાફના તારની જેમ અંતરને ઝળુઝળુવી મૂકનારો ઘેરતો-એવરલ્ટનો અંતર-વિલાપ; આ બધી વસ્તુઓ બાળનું સૌંદર્ય, એનું હિંમતને પ્રેરણું લઈ મારી આગળ જતા થઈ રહી હતી.

પુસ્તિકા કે ને હું નિશાળમા બન્યોતો તે વેળાએ નાસ્તામાં મળેલા જવના વાસી રોટલા નેવો લાગતો તે, એને નાચે મીડીને મૂકવામાં આવેલી સત્તાવાર હમિતો કાંચ તોડીતે, એની સુદર બેમલતી સૂકી ઉગામતો આનંદોર મને આવી ચલ્યો-બધ કે રાજાવની પ્રસન્નતાથી મહેલોતો મર્મણ, સાહસભેર તે ઉદડ એવા માર્ક સાથી શો !-ખાંડુકની ધળેલાટીથી મીઠાકની ધરતી પર કુશાહિનાં વાહનં રચતો, તે જોતા પહેળાં નિશાળ અંબાની દુઝાથી હવાને એલે ચઢવતો, મોટીથી ઠીચુ કાલ્તા તેણ તોખાંરનાં અસવાર રણે, લેમનંતોવનું દોહરે કણ વ્યક્તિત્વ, એની બધી વિકાસનાંઓ સાથે, પ્રસન્નતાનાં પાનાંમાંથી બળે બહાર ધસી આવતું હતું.

તે બધા કવિઓની આબો-ધેરી થેરી ને દણ્ડથી બંધોળની આબિ; સિંધુ સરખી તરલતા ને વિરમય પ્રગટ કરતી ચેલેનિનની

આબો; ચર્ચાળા કટાક્ષ ફેંકતી અધ્યક્ષો-રજની બંગ્લોર ને છતાં ભાગ-રહિત દરિયાં તેજ વેરતી આબો- કેમ બાળે મારી સાથે આંખ મિલાવી રહી હતી!

ખંતરનાક તો અત્યાર લગી મારે માટે અગમ્ય જ રહેલો. મને એ ખૂબ જ બટલિ લાગતો. એના વિચારનું મૂલ મને એનાં રૂપકોની આરાજકતામા ક્યાય બોવાઈ જતું હોય એમ લાગતું. બારલાસ વારંવાર એના કાવ્યો મારી આગળ વાચતો ને ખૂબ જ ધીરજ પૂર્વક મને સમજાવવા મથતો. પરંતુ મને એમાં કંઈ જ સમજાતું નહિ, ને એને કસો મારું મન ખૂબ ઉદાસ બની જતું. ચોતે અમુક કલામશની કલાતો સાક્ષાતકાર નથી કરી શકતા માટે એ કલાકારમા જ દોષ બેનારા થોઢા જેવી ગુસ્તાખી હું કદી કરી શક્યો નથી. 'મને તો એ સમજાતું જ નથી કે...' નેવા ઉદગારો પાછળ આત્યવૃદ્ધ અહકારિતાનો એક રણેશ રહેલો છે. એ ઉદગારો કાંતનારને કદી એમ નથી લાગતું કે, આમ કહીને તેઓ ચોતે ચોતાની જ મર્મલોએને ઉપાધી પાડી રહેલ છે. પહેલાં તો માણસે સમજવાની, આત્યસાદ કરવાની પ્રાણીય કરવાની છે. પ્રથમ આ કરવાની કે વળોડવાની પરિસ્થિતિ તો એ પછી જમી થાય છે. ને ખરેજ શેષ વરદાન રહ્યું હોય એમ, એક દિવસ પાસ્ટરનાક મોરી આગળ ગુમરના મળિની પાસદગીતાથી જતો થયો; ને તે દિવસથી મારે મન એ એક સરળ કવિ બની ગયો છે. એની એ સરળતામાં ધરતી ને આકાશની વિચલતા સમયેલી હતી.

આ જ એ સમય કે ભરે મારું સાહિત્યક શિશલ્ય થયું. મોસા નસીબે મને એક ઉમદા શિક્ષક પાણું મેળવી આપ્યો હતો. જતા હું જે કંઈ લખતો તેમા મારા શિક્ષણનું માર્ગ પ્રતિબિંબ હજી પડતું ન હતું. સિંધુ ને લેખક તરીકેના મારા વિદ્યાસની રેખાઓ હજી સમાન્તર દોડી રહી હતી. બનને એકરૂપતા સાપડવાને હજી વાર હતી. 'સોવિયેત ર્પોટ'માં હવે મારા કાવ્ય શેળનાં

રોજ હપતા હતા. સોસર પર, ચોલીબાહ, બાન્ડે બોલ, નોહતી ગ ને પર્વતારોહણ પર, એટિંગ ને રોટિંગ પર કું કાન્થો લખતો. તે ઉપરાત ખાસ પર્વના દિવસોઃ અર્ચાત્ 'વ્રતન વર્ષ', 'એ દિન', 'રેવેનેન્સ દિન', 'ટેન્ક ડ્રાઈસ દિન'...એવા બહેર તહેવારો પર કાન્થો લખતો. આ પ્રકારનું કાવ્યવ્યક્તિત્વ અમારા દેશમાં ખૂબ પ્રચલિત હતું. ને અમારી કમનસોખી તો એ છે કે, તે હજી આજે ય ટપી રહેલું છે. એ કે કું એ દૃષ્ટિએ તદ્દન રેડિયોની માફક હાસ વસોવવાનું તો કરતો જ નહિ. છતાં એમ કહેવું પડે કે કે કેવળ મોજને ખાતર લખતો. મનનો હૈત્સાહ ને આનંદ પ્રગટ કરવા લખતો.

મારા વિચારો હજી તદ્દન અપ્રગટશામા રહેતા. મારા કાવ્યત્વનો કઈ પિંડ બંધાય, એ માટેની કવયત્વતા કું લાગેલો રહેતો. ભારતની મગદળની કવાલત મારફત છદ્, પ્રાસ, રૂપક, અલકાદોની આમથી તેમ ફેરફાર કરવી એ મારો ઉદ્દેશ હતો તારાસોવનું શુરુપદ એટલે એમા કયાય ઊંચુપ નહિ. કાવ્યના વિષયો એવા જાણી તો તદ્દન સામાન્ય, સાર વિનાના. એના વિશે વિચાર કરવાની જાણે હજી મને કઈ જરૂર જ જણાતી નહોતી

એર, પપ્પુ મારી આ વ્યાલિક ને નિર્દેશ લાગતી લીલામા ય નતિક સ્થાના ખીજ તો પોલા જ હતા. મને બરાબર યાદ છે; એક દિવસ તારાસોવે એની ઓફિસમાંથી ટેલિફોન કરીને મને મળવા બોલાવ્યો. તે દિવસે 'સોવિયેત રપોર્ટ' માં 'એ દિન' પરનું મારું એક કાવ્ય છપાયેલું.

એરા થતા વેત તારાસોવે કઈક વ્યવસ્થાપૂર્વક મને કહ્યું. 'પણ તંત્રી સાહેબ આજે કઈક મહારાટમા છે, એન્ના ! વાત એમ હતી કે, તારા આખા કાવ્યમા કશોય એક ય કેશાણે સ્તાલિનના નામનો ઉલ્લેખ નથી, એ વસ્તુ એમની નજરે મળી. એ તો રીક પછી, એ

વાત એટલી બધી મોડી જ્ઞાનમા આવી કે, એ નામને કયાક લટકાવી દેત, પણ તેમ એમનાથી બને એવું નહિતું !'

'ડીક તો હવે આપણે શું કરવાનું છે ?'

'ખેર હવે તો શું કરવાનું હોય ? પણ વાત એમ છે કે, તાકડે કું અહીં ફાજર હતો. એટલે તને સુરેકલીમાં ઉતાર્યા વિના એ પોતે જ એ કાવ્યમા આરેક પંક્તિઓ બેઠી આપી છે, ને એમા સ્તાલિનનું નામ આવી જાય છે.'

"ચાલો, સરસ કરું. મને એટો કઈ વાણ નથી." એ હસતા હસતા કહી નાખ્યું. સ્તાલિનનું નામ એમા હોય તોય શું, ને ના હોય તોય શું ? મારે મન એવી વસ્તુની કોઈ કિમત નહોતી. કું એક ખરેખરો વહેલ હોકરો જ હતો.

રહેતે રહેતે એ પછી મગદળનું યોગ્ય કાવ્ય લેખનના નીતિ નિયમો સીખી લેવા માગ્યા. કાવ્યને હાપવા લાયક બનાવવું હોય તો એમા કયાકને કયાક સ્તાલિનનું નામ બાવવું જ જોઈએ. ને એમા મને કશ અનુચિત પછી લાગ્યું નહિ. તદ્દન સાહજિક વસ્તુ હોય એમ એ એ વાતને સ્વીકારી લીધી. અલખત, મારા કાવ્યમા ખીજ માર્કસ એવી વાત હોયતી પડે તે તો મને કહી રહે એવું હતું જ નહિ, એટલે એ દિવસ પછીથી એ પોતે જ એ વાતનો ખ્યાલ રાખી કાવ્ય લખવા માગ્યા.

કું રીતસરતો દૈનિક છાપાનો કવિ બની ગયો.

થોડા જ વખતમા, સમયોદ્દતા ખાસ ખાસ પ્રસંગોએ, મોરારના લગભગ બધા જ છાપામા કાવ્યવ્યવનાની મારી કવાયતનું લાભકર ભરી રીતે પ્રદર્શન થવા લાગ્યું. મારા દેશા જેવાં કાન્થો જેર જેર એવા મળવા લાગ્યા.

એક દિવસ તારાસોવે મને કહ્યું, 'એન્ના ! કાવ્ય લખવું કેમ તે તો તે સીખી લીધું; પણ હવે તારે 'લખવું' શું ? એ બાબત વિચાર કરવા સીખવું પડશે. એ વિના નહિ માટે.'

કોની અંદરના વસ્તુ-વિષયોને અસાધ્ય શોધાવે તેવું હતું. જાપાઓમાં બધે કોને બહુ સારો આવકાર મળ્યો. પરંતુ પુસ્તક વિષય કેન્દ્ર પર જાત્રીને ભેટ તો માત્ર ‘મરોઈપટ્ટી’ની આખી હાસની દાર વલ્લુપર્યાઈ ને આહ્વાન પરી હતી !

એક કેન્દ્ર પર કાન્થશયો માટેના અલાયદા કાઠિન્દર પર એક સુવાનને એ કાન્થસંપ્રદાના પુસ્તક ઉપલાવતો ભેજો. મારું પુસ્તક કોના હાથમા ભેડું, ત્યારે મારી આશા આકાશમાં બંધી જાણે એના હાથ પર જઈ ધીટ્ટ ગઈ, એણે એપરિતા પાનાને આમથી તેમ ઉઘલાવી લેયા, તે પછી એક નિશાસ નાખી પુસ્તકને પાછું એપરિઓના પેલા ફગતા પર મોહરી દીધું...

તે વેચાનું દરવા બેઠેલા કમરનને કહેવા લાગ્યો, ‘મારે જે ભેડું એ છે, તે આ નહિ.....કુ એક હેાકરીને એજણણ કુ-બહુ સરસ હોહરી છે-પણ કોની બધી બ્રાનિઓ ભાગી ગયેલી છે...મને થયું કે કોને મદદગપ થાય એવા કોક કાન્થો આમાથી મળા રહે તે ભેડું, પણ આ બધામા તો કાન્થ કોને દરેકુ એ જ મારે મન એક સવાલ થઈ પડ્યો. આ તો માત્ર દોઢ નગારાના ઘોષાટ જેવી વસ્તુઓ છે. માણસોને છુવનમાથી રંગી ગયેલા વિશ્વાસ પાછો રિશ્ત બનાવી આપે એવી એમા તાકાત જ નથી !’

એ કુવાન આલ્યો ગયો...અરણી સડક પર ગાડીના પૈડાં ફેરવતો એ બરફમા અદસ્ય થઈ ગયો.

મારા હૃદયને સખત ફટકો લાગ્યો.

કું જેર ગયો, મેં મારા કાન્થના પુસ્તકનું ફેર વાચન કરી ભેળું. ને મને પોતાને પણ તરત સમજાઈ ગયું-અત્યંત સ્પષ્ટાણે સમજાઈ ગયું કે, ખરેખર, એ રીતે એ કાન્થને કામ લાગે એવી વસ્તુ ન હતી.

તે પછી થોડા પખત લગી તો કું બિલકુલ કશું જ લખી શક્યો નહિ. કું લાંબજેરી ઉન્ડીટ્યદર્શનાં શરતી થઈ ગયો, ને મને

નારલાસે પોતાનો અધુરગતો વ્યક્ત કરતા, અમથી તેમ મારું કુબુલવતા કહ્યું. ‘હવે જેવદર બનવા-બનાવવાનું છેડી દે, એન્ના ! મને મોઢવાર આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થઈ આવે છે કે, એ તને આટલાટલી એપરિઓ લાવીને વંચાવી, એ સાવ નકાસું જ ગયું કે થઈ એણે ત્યારે ને મારો સખત ખખાડવાનું જ કામ કર્યું.’

એને મોટેથી આંચો ઉપાદગસ સાભળી કું સધિ જાગ્રને જોમા મારો ચાહ આદર્શમૂર્તિ ને વગોરુદ્ધ કવિ કિશ્મનોતવ પાસે કંઈક નૈતિક પીાળણ ને હું પામવાની આસાએ

પોતાની ઉંઠાસ ફટિ મારા મો સામે મારી દકાર કરતા એમનું મને કહ્યું ‘તે’ કોમજ માની લીધું કે, તારા કાન્થો મારા જેવા છે, મોટે મને ગમતાં જ હોવા ભેડું એ પણ ખરી વાત એ છે કે, તે મારા જેવા છે, યાટે જ મને ગમના નથી. કાન્થશાસ્ત્રના બધારણુમા આનવાર એક પ્રતાણુ જમાનાના કવિ તરીકે કું તને મહુ કુ કે, કાન્થ લેખનમા એ રટિગત ચોક્કશા બધાજ રહેવાની તારે હવે કંઈ જરૂર નથી. કવિમા અનિવાર્ય એવો મોડુશયુ હોય તો તે એકજ-પછી ભલેને કોનું લખાયુ સરળ હોય વા ક્ષિપ્ત-લોહોતે કોની ગરજ પડતી ભેડું. તે સાચી-ગદા કવિતા કોને જ ખડી શકાય કે નં માર રેસની ગાડીની આકે આમથી તેમ આમથી દોરો કાઢવાનું નહિ પણ મોઢની રસા યાટે ધસી જતી એઝઝુલ-સજી કામ કરની હોય.’

કિરકાતોલે કાન્થ ને હૃદયના સખધને નિર્દેશ કર્યો. એણે આગ અપરને ખળભળાવી મકુ. પણ તે પછી ય મારા લેખનમા એકદમ તો કું માર પલ્ટા લાવી શક્યો નહિ. એટલું જ નહિ, મનની નર્મ શિવિકતાને કારણે જ ક્યા ય લગી નિર્દેશ કું આમથી તેમ ધસડાતો ગયો.

૧૯૫૨ ની સાલમા મારો પ્રથમ કાન્થસંપ્રદ મળે ગયો. એનું શિર્ષક હતું : ‘બાવિના સશોધન.’ એનું જૂર વાસમાની કવર

મળતી શિખરવૃત્તિ પર ચળચળ કરવા લાગ્યો. મારી પાસે હાસ-રકુલના શિક્ષણના 'ડિપ્લોમાનું' સર્ટિફિકેટ નહોતું, છતાં મને કેન્સટ્રેટેડ પ્રવેશ આપ્યો. સાથે જ લેખક મંડળમાં પણ મને એક સભ્ય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો—આ બધું મારા આ નવા પ્રગટ થયેલ પુસ્તકના પુરવ્ઠે જ! પરંતુ એ પુસ્તકની પાત્રતા કેટલી? એ તો હું જ સમજતો હતો. હવે મારે ને લખવું હતું તે જુદી જ રીતે, ને એ મારેના મારા વિષયો પણ જુદા જ હતા.

મેં ફરીથી લખવા માંડ્યું: મારા મનની આશકાઓ વિષે, મારી જાત વિષે, પ્રેમની મહાનતા ને એના વિશેની મારી આશા આશાકાઓ વિષે, સાચા ને ખોટા વચ્ચેના ફરક વિષે, માનવીય કુખો ને એની યાતનાઓ વિષે.

મારા આ નવા કાવ્યો લખતે હું ન્યારે છાપાના તંત્રી પાસે ગયો. ત્યારે એ વાંચીને એમની તો આખ જ ફરી ગઈ છાપાના કાવ્ય વિભાગમાં કામ કરનાર એક કુવાન કવિ અને કહેવા લાગ્યો: 'મને તો માન્યમાં જ નથી આવતું કે તું આવું આવું લખી શકે.' આજ સુધી રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીયને કોઈ વિષય કે પ્રસંગ સાથે ચડતી કોના પર મેં કાવ્યો રચેલા ને તે બધાને આ કવિએ પૂર્ણ હિત્સાહ પૂર્વક આવકારેલા. પણ એકો જ હવે મારે માટે ચિંતા પ્રગટ કરવા માડી કહે 'તારા નવા કાવ્યોમાં આટલી બધી ગ્લાનિ ને વિશ્વાદના ગાદા રંગો જોઈ મને તો તારી ચિંતા થવા લાગી છે આ તો કોઈ ધરમાં માણસના અંતરમાંથી નીકળતા સર હોય, એવું લાગે છે...! આપણે તો આને ઉત્સાહ ને જોય પ્રેરે એવા કાવ્યોની જરૂર છે...ને લોકોને આગળ વધવા ઉત્સાહિત કરે...'

હું પરોડે ધર્ષ ગયો છું, એવી બીક તો મને હતી જ નહિ. અલગન દુઃખમરે પહોંચી રહ્યો હતો...વિકસી રહ્યો હતો. પરંતુ કાવ્ય વિભાગનાં આ તંત્રીને પોતાને ઉચ્ચરે પહેંન્ચા નેવો માર્ગ આંતરિક અંતુલણ ફરી નહિ થયો હોય એમ લાગ્યું.

-એથી જ તો એ વસ્તુ મારામાં જોઈ, ત્યારે એણે એને આકાલ શકલ્પની નિશાની માની લીધી!

મારા મન પર પડેલા પ્રતિબિંબ, એના આધારે પ્રત્યાધારો, તેમજ એમાંથી ઊઠતા વિશ્વાદના વેરા સરમા એને ભય કર હતાશ-વાદ દેખાવો. કેમ જાણે માર્ગ વસ્તુ વિષેનું મન-ચન થા ચિન્તન વિશા-દની છાયા વિના કદીય શક્ય બન્યું હોય! મારે મન વિશ્વાદમાં જોખમ જોનારા આ લોકો જ માણસ જાતને માટે જોખમ રૂપ છે, નકલી આશાવાદથી કંઈ લોકોને આગળ વધારી શકતા નથી. ઉલ્ટાના એથી તો તેઓ સમયની સહ જોતા બેસી રહે છે. જોડા લાગણીવેગ વિનાનો નિર્ભજ, પવિત્ર ને સાચા અંતરનો વિશાદ જ તો નિઃસહાયતાના એના બાલ પરિવેશ છતાં માણસને પ્રજાતિને પંથે પ્રેરનારી વસ્તુ છે. પોતાના કુળના સુકોમળ હસ્ત વડે એ વિશાદ જ માણસજાતને માટે આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો મહાકોષ રચવાનું કાર્ય કરેલ છે.

હલ્લપ હુ પહેલાં લેયો જ આશાવાદી હતો. પણ પહેલાંનો મારો આશાવાદ ને કેવળ એક જ—યુદ્ધાબી રંગે રંગાયેલો હતો, તેને બદલે હવે એમાં સૂર્યકિરણના સપ્તરંગોની ગાય ચમકતી હતી...ને એમાંથી કાળા રંગને કુ કોઈ રીતે બાકત ગળી શક્યો નહોતો. કદાચ એ કાળા રંગને કારણે જ તો મારો આશાવાદ વધુ પ્રમાણિત ને સાચકલો જાતો હતો.

પરંતુ આશાવાદની મારી આ બધામાં ખીજતે ગળે ઉતારવા મારે ખૂબ કુશલું પડે તેમ હતું. એની સામેનો વિરોધ એટલો જબર-જસ્ત હતો કે, ને મારા લગભગ એકે એક કાવ્યને પ્રગટ થયું. રોમી શકે એમ હતો.

સોવિયેત સાહિત્ય વિવેચનની દુનિયામાં તે વખતે 'તો કોન્ફેલીક્ટ'—સંઘર્ષ ન જોઈએ' ના ખ્યાતનામ સિદ્ધાંતો અમલ ચાલતાં હતાં. એ સિદ્ધાંતનાં અવકાશ એવો દાવો કરનાર હતા કે,

સોવિયેત સમાજમાં 'સારુ' ને 'નહાર' એવા બે તત્વ વચ્ચેના સંઘર્ષે 'નેચો' કોઈ તળાકો જ રહી નથી. હવે તો માત્ર 'સારુ' ને 'કોથી ય બહિર' વચ્ચેની સરસાર્થ જ રહી બંધ છે.

પાછળથી ન્યારે અચારમાંના કેટલાક લોકોને આ સિદ્ધાંતના મુતકારો સાથે અથડાયેલા આવવાનું થયું, ત્યારે અમે એમને સાળિત કરી આગેયું કે, સોવિયેતના આજના સમાજમાં ખજ સાચ ને નહાર તત્વ વચ્ચેનો સંઘર્ષ કાયમ જ છે. પરંતુ એ વસ્તુ એમને સમજતો સમજતા ખારસો એક કાળ વીતી ગયો ! કાનપાને પાયામાંથી હચમચાવી નાખનારા કેટલાય ચહત્વના ચળકારે બનાવે પછી જ તેમને સમજવાી ચકાસુ કે, એમનો નહીં આશાવાદ એ પોતે જ એક હારે ગિનકમ્યુનિસ્ટ ને બેખમકારક વસ્તુ છે !

બાંધા નેચું હાસ્ય એ પર દેખાડતો 'કામદાર' ને 'કિસાન' , કોપડીઓના પદામાંથી બહાર ડોકાઈ રહી હતો...કોઈ પજુ વાર્તા યા નવલકથા હાથમાં લઈને જુઓ, બધાનો અંત એટલે સુખાન્ત જ. ચિનહારને ચિનનો વિષય પસંદ કરતા જુઓ, તો તે મોટે ભાગે કોઈ ને કોઈ સરકારી મિજગાની, લગ્નોત્સવ, બહેરસલા યા મેલ પેડેનો જ હોય !

નેલનપટ પર આ વલણનો પડયો જિહ્વા યુ બેવા મળતું ? તો અતિમ દસમાં...કોઈ નવા ને તોતિંગ પાવર સ્ટેશનની પ્રશ્નદર્શના તમે સમૂહ ખેતરના હબરો કિસાનોને મેડી મિજગાની માણી રહેલા જુઓ ! આમાં જ એક ચિત્રપટનો નિર્માતા ને પોતે સારી એવી પ્રતિભા ધરાવતોય કુદિશાળી માણસ છે, તાબેતરમાં જ, એક દિવસ એની સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ જિભા થતા એ કોને કહ્યું, "આવું ચિત્ર તમે પેદા જ રીતે કરી સક્યા ? હા, એ વાત સાચી કે, હું પણ છેક હમણા લગી એ જ ટાળાયા કવિતાઓ રચતો આવ્યો છું, પણ એ વખતે હજી મારા કાનનાં મુજિયા ભીના હતાં. હું ધારી વયતો ગિનકમ્યુનિસ્ટી છેકર્યો હતો, પણ તમે તો ઉમ્મરચાન ને ધણેલા માણસ કહેવાઓ.. ને છતાં જ

ચિત્રપટના એ નિર્માતાએ કુદયુ નિમિત્ત કરતા ન્મને કહ્યું, 'મારી ચાત માનીશ તું ? આમાં સૌથી વિચિત્ર વસ્તુ તો એ છે કે, એ વખતે, તદ્દન પ્રાચીનિક લાવે હું એ બધું માનતો હતો. કમ્યુનિઝમની રચનામાં, એના એક અનિવાર્ય ભાગ તરીકે આ બધી વસ્તુઓ કરવી જરૂરી છે, એમ હું માનતો હતો. ને ખરેખર ત્યારે સ્તાલિનના સબંધમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો....'

આ પ્રસંગ કેહેવા પાછળનો મારો મતલબ એ છે કે, 'બ્યક્તિ-પૂજના પંથ'ની ટીકા કરતી વખતે આપણે, એ પંથમાં એક યા બીજી રીતે સંડોવાઈને પ્રુથામત દ્વારા પોતાની જાતને હીનતમ કક્ષાએ પહોંચાડનારા લોકોને એક હારમાં બેસાડી દઈ, તમામને એક સરખા દોષિત ઘોષિત કરતા પહેલા જરા થોભી જઈ, એ વખતની પરિસ્થિતિ ને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો પડશે. અદાળતો, તે વખતે કેવળ ચુગલીખોર, તકવાદી, સ્વાર્થસાધુઓની પચુ જ સારી એવી બોલણાલા હતી. એમણે એ આખી પરિસ્થિતિનો કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવામાં જ ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ કહાના ક્ષેત્રે સ્તાલિનની પ્રચલિત ગાનાચ ધણી બધા લોકોમાં મહદ અંશે આ વસ્તુ કૃષ્ટતા નહિ પણ કમ્યુતાના પુરાવા બચાવર હતી.

સારા સારા પ્રતિભાવાન ને પોતાની કુદિહું કુમાન રાખનારા લોકો પજુ આનાથી હેતરઈને આડે માર્ગે દોરવાઈ ગયા, એમું કારણું હું ? પહેલી વાત તો એ કે, સ્તાલિન પોતે ખરેખર એક તેજસ્વી ને સક્રિયશાળી બ્યક્તિત્વ ધરાવનાર માણસ હતો. એ ધારે તો લોકોના મન મોડી લેવાની એની ખાસે અજબ કક્ષિત હતી.

બીજી વાત એ કે, સોવિયેત રૂબાના મનમાં હંમેશાં સ્તાલિનનું નામ દેવનના નામ સાથે અવિચ્છન્ન રીતે સંકળાયેલું રહ્યું છે. લેનિનની લોકપ્રિયતાથી સ્તાલિન પૂરેપૂરો બચાવર હોયો. ને એથી જ વાસ્તવમાં લેનિન સાથે એના ને સળધો હતા, તે કરતા તો વધુ ચેતીભર્યા ને નીકટના લાગે એટલા ખાતર એણે તો આપેલા

પ્રતિહાસ નવેસરથી લખાવવાની જરૂરિયાત લાગેલી. અને એ દૃષ્ટિએ કરોચેનું 'પ્રતિહાસનું' એ પુનર્લેખન એટલું તો સંપૂર્ણ ન બિનચૂક હતું કે, છેલ્લે છેલ્લે તો જાણે સ્તાલિન પોતે પોતાની એ પ્રતિષ્ઠા બુલાવવા પડી જતી અને જ સાચો પ્રતિહાસ માની લેવા પ્રેરાયેલો !

આથી વાસ્તવમાં જન-શ્રુતિ એ કે, સ્તાલિને લેનિનના વિચારોમાં જ વિદ્યુતિ પેસાડી દીધી. એ વિદ્યુતિ કેવા પ્રકારની ? લેનિનને મન, કમ્યુનિઝમ એ માથુસની સેવા કરવા માટેનું સાધન હતું. ત્યારે સ્તાલિનના અમલ હેઠળ એ જ કમ્યુનિઝમ માથુસને માથે ચાડી બેઠું ને એણે માન્યતાને જ પોતાની સેવાનું સાધન બનાવ્યો ! સ્તાલિનના એ સિદ્ધાંત મુજબ લોમ કમ્યુનિઝમના યાત્રિક માળખામાં તુરંત પુર્નરૂપ જતી ગયા. એટલું જ નહિ, એના અત્યંત ભયંકર પરિણામો હતા, સ્તાલિનના એ સિદ્ધાંતોના ચૂસ્ત રીતે અમલ પણ કરવામાં આવ્યો જ !

રશિયન કવિઓ કે જેમણે, યુદ્ધ દરમિયાન દેટલા ઉત્તમ સર્જનો કરેલા, તેઓ વળી પાછા હાજારને ઉદાસીન બની ગયા. અવાર નવાર ક્યાક છટા હવામાં સુંદર કાવ્યો વાગવા બંદી બતા, પણ તે મોટે ભાગે યુદ્ધનો વિષય લઈને જ લખાયેલા હોતા...કરણ બીજા કોઈ પણ વિષય કરતા યુદ્ધ વિષે લખવું એમને સહેલું લાગતું. કારણના ને મોટા મોટા બાબકામના સ્થળોની મુલાકાતો સેનાના કવિઓએ ને લખ્યું છે, તેમાં એમણે યત્નને અલાવનારા માથુસો કરતા યત્નોની જ વધુ પ્રશંસિત ગાયેલી છે, યત્નોએ વાગી જાયતાં હોત તો એમને આ કવિઓના કાવ્યોમાં જરૂર રસ પડ્યો હોત, પરંતુ માથુસ એવાથી રસ લઈ શકેલો નહિ.

કોઈ પણ પુસ્તકની નકલ દેટલી હવાવધી તે નક્કી કરવા માટેનું કોરણ એ પુસ્તકની બજારમાં-બોજીમાં માંચ દેટલી છે. તે પરથી નહિ, પણ સત્તાવાર રીતે એ લેખક મેળબો ગ્રાંધારે છે તે

પરથી નક્કી થતું. આથી પુસ્તક વિદ્યુતિ કે-નો, એવાં જ કાવ્ય સમલોધી દ્વેષાદસ લગભગ રહેતા કે જેની લોખામાં ભાગ્યે જ કશી માંગ હોય. કવિતા લોખામાં લોકપ્રિયતા મેળવી શકી નહિ. જુના કવિઓ ને હતા, તે મૂળ ધર્મ ગયા હતા, ને બ્યાડે તેઓ પોતાનું મોનવત તોડતા ત્યાર તો એથીય જરૂરી કાલંત યજ્ઞ જતી: યુદ્ધ દરમિયાન જે નવા કવિઓ ઊભા થયા એમના વિષે ધણી બધી આશાઓ ઊભી ધર્મ ગઈ હતી, પરંતુ એ આશાઓ પણ ધીમે ધીમે ઝાંસરી ગઈ. અમારે ત્યાં યુદ્ધના મોરચા પરની જીંદગી કરતા સાલિના સમયની જીંદગી વધુ જટિલ બની ગઈ હતી.

કાવ્યવાચનના મુશ્કેલી જ વધતા. ને થતા તો જરૂર જનતા ભાગ્યે જ એમાં કશી રસ લેતી. હા, દેટલાક કવિઓ કવિતા લખતા હતા, પણ તે વાચકના હૃદયને સ્પર્શવાનું ઉદ્દેશ્યી નહિ, પણ 'સ્તાલિન પારિતોષિક' મેળવવાના ઉદ્દેશ્યી.

આ 'સ્તાલિન પારિતોષિક'ની કિંમત પણ કંઈ જેવી તેવી ન હતી ! સ્તાલિન પારિતોષિક એટલે ઉપર ઉપરી પોતાના પુસ્તકની આવૃત્તિઓ હવાય; સોવિયેતલરના તમામ અખબારોમાં કવિના મોટા સ્વયં આવકારના લાળા લાળા લેખો હવાય; કોઈ મોટી સત્તાની પદવીએ ખેસવા મળે; સાથે એક મોટાકાર, ઉપરાંત ઉમેરવારોની યાદીમાં નામ નોવાળવા વિના જ, રહેવા માટે એક સુંદર મળતો 'ફેલેટ' મળી રહે; ઉનાળાની રજા ગણવા એકાદા 'ગ્રોમ-કુંજ'ની પણ સગવડ ધર્મ રહે ! એટલે ધણા ય લેખકો ને ધણા બધા કવિઓ એવા નીકળતા કે જેઓ, પોતાનું ઈનામી પુસ્તક લોકોને ગમ્યું કે કેમ, એ પુસ્તક તેઓ વાચે છે કે કેમ, એની ખાસ કશી પરવા કરતા જ નહિ, કારણ એમની નજર કેવળ ઈનામ પર જ મંડાયેલી રહેતી.

અલખત, આમ કહેવા પાછળનો મારો ઉદ્દેશ એ નથી જ કે, આજ લગી જે બધા લેખકો ને કવિઓએ સ્તાલિન પારિતોષિક

સેનનામાં છે, તે તંત્રમાં લોકોનું વલણ આપું જ હતું. ઘણા એવા લેખકો દ્વારા જેમણે પ્રાચીનતાપૂર્વક લખ્યું છે, તે પારિતોષિક લખી એમની નજરે ન હોવા છતાં, તેઓ એ પારિતોષિકના અધિકારી બનેલા છે. જ્યાં એ વાતે પણ જલાવ એવી નથી કે, તમચાકુ કારકર્ણીઓએના અમારે ત્યાં તોટા નહોતો.

મેં કાપવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. કુ લખતો ત્યાં જ આવતી શક્તિના દિવસોને વિચાર મારા મનના રમતો રહેતો. મારું જો કાવ્ય અપરો કે નહિ એની પરવા કરવાનું મેં હવે છોડી દીધું હતું. શબ્દોરૂપનની સાથે સાથે મેં એક પીનું કામ પણ ઉપાડી લીધું હતું, ને તે નૃદી છુદી સાહિત્યિક ચર્ચાસભાઓમાં ભાગ લેવાનું હતું. જર્મ જદ સામે, ને સાહિત્યના ધોરણને હક્કું પાડવા માટે કું દાડતો

અચારા એખ સંઘના મોટા સામના હોડા. હવા ને પ્રાપ્તાલિક છે એ કું નાહુડો હવો પરંતુ આ વ્યભાષી એ વાત યહુ ઝીઝવ રહી થાઃ એવી નહોતી કે, સપાને રથને ગોરેલા ડેરલાયના તો નહોતી મેઃ શક્તિ કે નહોતી મેઃ ખાનદાની.

‘સાહિત્યિક નીતિ’ના ધ્યનસા હતા, પરિણામે સાહિત્યની કુનિયાતે પશુ તેજો કુળધોભાઈ કોન્ડોસેમિટિઅમ (મહાદેવ)નો પાસ લગાડી બેસતા. મારે અહીં કહેવું પડશે કે, કોન્ડોસેમિટિઅમ એ બીજી ડાઈર પશુ પ્રજાને મારે નેટલું ચપકુરતી તપ્ત છે, તેટલું જ અકુર-દરતી તે રચિતન પ્રજાને માટે પશુ છે. ભ્યારે ભ્યારે એ કોન્ડોસેમિટિઅમે ડાઈરપશુ પ્રજાના દેખા દીધી છે, ભ્યારે ભ્યારે સમજા તે સમજા કરેલી વસ્તુ તરીકે, કોટલે કે ઉપરથી લાકેલી વસ્તુ તરીકે ભેગા બન્યું છે. પુરાણા પ્રજાના રચિતગણ આવેની મુનિમ ઉત્તરેણીયા કોન્ડોસેમિટિઅમના ઉપદ્રવ દેલાતો. એ જ રીતે, સ્તાવિનના પ્રજા

‘દરશિયાનં જુદે જુદે સમયે એન્ડોસિમિડાએ ને દેખાં દોધા, ‘તે
દિનમ રીતે કેલી ઉસરશ્ચીનં જ ૬૭ હતું. પરંતુ, એક રશિયન
પ્રબલન તરીકે, લેગિનના આદર્શો કરતા વધારા જેને આ કુનિયામા
લીજુ કહેન નથી, એવા મોરા જેવા એક માણસ મોટે તો, એન્ડોસિ-
મિડાએ એ જોયા. એવડી વ્યુગ્રમાને પાત રહ્યો છે.

સ્તાલિનના મુલ્કની વાતને તો આજે દસ વાસ થવા
આગળથી જાણી જાય છે. આજે તો આજે દસ વાસ થવા
આજે તો આજે દસ વાસ થવા

એમ બોલેવા બગોલો તો તકસીફ કારણોથી વાદ્ય હલકે
 પ્રજાભતપોરી, બહુસીધવતિ યા ફરતા, આંધળો કહેતા વાદ્યોનો
 સ્વાસિને સિદ્ધિ તરીકે ક્યારે વે પ્રેમ્યર નથા ક્યો. પણ તેથી શું ?
 આ બધી વસ્તુઓ તો સ્થાવિતતા અર્થસંભા જ અતંગત હતી.
 આથી જ તો કેલવાકલોગે, ને પોતાની જાતને કદર કમ્યુનિસ્ટ ગણાવતા
 હતા, તેમણે 'એન્ડી કમ્યુનિસ્ટ' રીતે વિચારવા ને વર્તવાનું ક્યું છે.
 અને એ વાત પણ સમજઈ ગઈ હતી કે, મોટેથી કમ્યુનિઝમનું
 નામ આંધળો બોલે છે.

મને એ વાત ખુબ સમજાઈ ગઈ હતી કે, સોદેથી કમ્યુનિઝમનું નામ લઈ વાતો કરવાનો ને ભવદ્વારમાં ઝોના અર્થને વિષ્ટ કરી દેશી ભેષ્યાદવારા લોકો જ કમ્યુનિઝમના સોથી ભખર દુરમનો છે. કદાચ પશ્ચિમમાં ઝોના જે દુરમનો છે તેના કરતાવ વિશેષ ભંખડર-દુરમન તેઓ પાતે જ છે.

મને એ વાત પણ સમજાઈ ગઈ કે, હવે મારી સામે ને લા-
તના માર્ગ બિયટો હતો, તેમ મારે એવા જ લોકો સામે જવનું.

જોના એ વાક્યનો અર્થ તે દિવસે હું પકડી શકેલા નહિ.

*

૧૬૫૩ ના માર્ચની ૫ મી તારીએ એક ઘટના બની, જેણે આખા રશિયાને ચકનાચૂર કરી નાખ્યું.—સ્તાલિન મૃત્યુ પામ્યા હતા. સ્તાલિનને મૃત્યુ પામેલા કુલેવો એ જ મને તો લગભગ અઠાડય લાગતું હતું. જાણે સ્તાલિન એ અમારા જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ બની ગયેલા હોત.

આખો દેશ જાણે એક પ્રકારના પક્ષધાતની લાગણી અનુભવી રહ્યો. અમારી પ્રભને એમ માનવા ટેવડાવી દેવામાં આવી હતી કે, સ્તાલિન પોતે સૌની સલાહ રાખી રહ્યો છે. કોટલે સ્તાલિન વિશેણી અર્થ જતા પ્રજા જાણે બાવરી બની ગઈ, કેમ. જાણે રખડી પડી હોય! આખું રશિયા સ્તાલિનને માટે રહી જોડેલું. હું પછી રડશો. આમે ખરેખર અતઃકરણપૂર્વક, શોકનમાં આસુ સારેલા—અમારી એ શોકાર્તવામ્ કંઠાચ લવિત્વ માટેના, લખના આસુ થયું લાગેલા હતા. લેખક મુળતરી શોકસભા વખતે, કવિઓએ સ્તાલિનનું ગૌરવ કરતા કાવ્યો વાંચેલા, એ કાવ્યવાચન વખતે એમના કંઠ કંઠનથી લાગી પડેલા, કુશ્કએ એમની વાણીને ય ભાવી દીધી.

સ્તાલિનની તમસાનયાત્રાનો પ્રસંગ હું મારી જીંદગીમાં કદી નહિ જુઝુ. જીવનના રહેવરમાં જ્યાં થયેલી લોકજેઠીમાં હું થ હતા હૈયે હૈયે દેખાય એવી બીડથી તંત્રપસંદુ. એ સૈંધાન. એમનું ગોધાયેલા, લોકોના ઉપર બેઠતા શ્વાસોત્સવાસ સૈંધાનને માથેનાં આકાશમાં વાદળનું જાણે એક એવું ધદ યોસહું રચી રહ્યા હતા કે, આસપાસના આકાશ પડખા પછુ એને માથે હાલતા કળી. શકતા હોયું. માર્ચ મહિનાના તવશા રહેતા નાચતી જીતાવણ જેવા લાગતા એ આજા. એક અભયન ને ભય પમાડે એવું દમ્ય રચી રહ્યા હતા. માનવીઓની આ ભસતીયા જાણે ઘોડાપર ચડ્યા હતા. લોકોની ભીંસ વધતી જતી હતી. ભેતભેતામાં તે આખી મેદનીને પ્રવાહ એક રાંધેલી

મરણનો જંગ ખેલવાનો હતો, કે ને લોકો સિદ્ધતામાં કમ્યુનિઝમની વાત કરવા છતાં બવલદારમાં જોના હાલેને જ કહ્યું લગાડનારા હતા. મને એ વાતની પછુ ખ્યાલ આવી ગયો કે, આ લડત ધણી લાંબી ને કપરી હોવાની છે. કમ્યુનિઝમને ને લોકોએ પોતાની અંગત નિષ્ક્રિયતા ઇન્જિનીરી વસ્તુ માની લીધી છે, એવા લોકો પર બ્યારે એવા આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે કે, તમે લેનિનના વિચારોને વિનંત કરી રહ્યા છો, ત્યારે ત્યારે અચૂક રીતે એવું બન્યું છે કે, તેઓએ એ હકારીત સામેથી એ કેસવી લઈ પોતાના એ ટીકાકારોને જ 'લેનિનના વિચારોમાં વિનંતિ આપનારા' કહી લાડ્યા છે.

આચાર તેમજ વિચારોની પવિત્રતા માટેની આ લડતમાં કાવ્ય, સુ લાગ લગતી શકે, એનો હજુ મને કંઈ ખ્યાલ નહોતો. મેંદેએ મે તો મારી એ લડવને, સાહિત્યની માર્યા સભાઓમાં હીમ તમસમતા, વંધક લાપણી જાપવા પર્વત અધોદિત રાખી, મારી કાવ્યવાણીને તો શાત. સૌમ્ય લાણે જ વહેવા. કીધી. આલગત આ પ્રકારનું કાવ્ય લખવું એ પછુ એક યા બીજી સ્વરૂપે એ કહું તમા, લાગ લીધા બધાખર જ હતું. છતાં એ લડતનું એક અદ્વિત-વરૂપ ગણાય. દેશના એક સામાન્ય નાગરિક તરીકે આ સામાજિક લડતમાં લાગ મેલા એ મારી કરજ છે, એમ માન્યા છતાં મને લાગ્યું કે મારી કવિતા તો એ બધાથી પર જ રહેવી ભેદજે. ને આમ મારી સામાજિક ક્રાંતિ ને મારી કવિતા બે મ જીવું જીવું અનિત્ય ધારવતા રહ્યા.

મારા કાવ્યોને વાચ્યો. તરફથી આવકાર મળવાનું શરૂ થયું. એક દિવસ કવિ સ્ફુટકી પાસે મારા પ્રેમકાવ્યોના એક આખા ગ્રંથનું નું વાચન કરી ગયો, તે પછી એ કવિએ મને કહ્યું, હવે આ બધું તો ઠીક છે, પછુ આપણે આ જગ્યાનો એવા છે કે, એમાં કવિએ ને સાચા કવિ તરીકે જીવવું. જીવ તો જાણે કેવળ કવિ બની રહે ચાલવાનું નથી.

‘સેનનાં’ છે, તે તમામ લોકોનું વલણ આવું જ હતું. લગ્ન એવા લેખકો હતા જેમણે પ્રાથમિકપાઠ્યક લખ્યું છે, ને પારિતોષિક લાગી એમની નજર ન શેવા જતા, તેઓ એ પારિતોષિકના અધિ-દેવી બનેલા છે. જતા એ વાત પણ જુલામ એવી નથી કે, તકસાંકુ કારણોદીપોરેના અગાં છે ત્યાં તોટા નહોતો

મેં ‘સપ્તસલ્’ આજુ બ શખ્યું. હુ લખતો ત્યારે આવતી કાલના રિવસનો વિચાર મારા મનમાં રમતો રહેતો. મારું એ કાવ્ય હપ્તને કે નહિ એની પરવા કરવાનું એ હવે છોડી દીધું હતું. કાવ્યલેખનની સાથે સાથે મેં એક બીજું કામ પણ ઉપાડી લીધું હતું, ને તે જુદી જુદી સાહિત્યિક ચર્ચાસલાઓમાં લાગ લેવાનું ત્યાં બર્ષ જઈ સામે, ને સાહિત્યના ધોરણને હલકું પાડવા સાથે હું હાલો

અમારા લેખક સઘના મોટા ભાગના લોકો ભલે ને પ્રાથમિક છે એ કુ નંચીતો હતો. પરંતુ આ આખોથી એ વાત પણ ઓળખ રહી શકે એવી નહોતી કે, સવાને રથાને બેઠેલા મેલખમાં તો નહોતી ધાર્મિક શક્તિ કે નહોતી ધાર્મિક જ્ઞાનદાની.

કમનસીબીની વાત તો એ હતી કે, મોટે ભાગે બાળા લોકો જ ‘સાહિત્યિક નીતિ’ના ધડનારા હતા, પરિણામે સાહિત્યની દુનિયાને પણ તેઓ દુર્ગંધભર્યા એન્ડીસેમિટિઝમ (પહુડી કેપો) માસ લગાડી લેતા. મારે અહીં કહેવું પડશે કે, એન્ડીસેમિટિઝમ એ બીજી ધાર્મિક પણ પ્રગટે મારે નેટલું આકરણી તરવ છે, તેટલું જ આકરણી તે રશિયન પ્રગટે માટે થયું છે. બ્યારે બ્યારે એ એન્ડી-સેમિટિઝમે ધર્મપણ પ્રખ્યાત રૂપા દીધી છે, ત્યારે ત્યારે હમેશા તે હલમ કરેલી વસ્તુ તરીકે, જોટલે કે ઉપરથી લાદેલી વસ્તુ તરીકે બેવા જાય છે. પુરાણા કાળમાં રશિયામાં આવેલી કૃત્રિમ ઉરસેપીથી ‘એન્ડીસેમિટિઝમ’ને ઉપલવ્ય હેલાતો. એ જ રીતે, સ્તાલિનના કાળ

‘કંદમિયાનં’ જુદે જુદે સમયે એન્ડીસેમિટિઝમે જે રૂપા દીધા, તે કૃત્રિમ રીતે કરેલી ઉરસેપીનું જ રૂપ હતું. પરંતુ, એક રશિયન પ્રગળન તરીકે, લેનિનના આદર્શો કરતા વહાલું જેને આ દુનિયામાં પીંજી કઠેજ નથી, એવા મોરા જેવા એક માંખસે મોટે તો, એન્ડીસે-મિટિઝમ એ હમેશા ભેવડી જુલુશમાં પાત્ર રહ્યું છે.

સ્તાલિનના મૃત્યુની વાતને તો આજે દસ વરસ થવા આવ્યા. અત્યારે હવે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને સમજાય છે કે, સ્તાલિનનો સૌથી મોટો કાર્મ અપરોધિ હોય તો તે એ નથી કે, એણે લોકોને કેટલા બાળ્યા કે ગોળાઓ વીધ્યા. એનો બંધન-યતમ અપરાધ કાર્મ હોય તો તે એક જ. તે તે એ કે, એણે માણસના આત્માને સહાવી ચઢવો ચલણ, કેઈ જંદર એમ કહી શકે કે, સ્તાલિને જાતે એન્ડીસેમિટિઝમનો કદી પ્રચાર નથી કર્યો. તે હશે, પણ હકીકત એ છે કે, જે સિદ્ધાંત દ્વારા એણે પોતાનો અમલ ચલાવ્યો, એ સિદ્ધાંતમાં જ એ રોગના બીજ સમાયેલાં હતાં એમ ભેવા જાઓ તો તકસાંકુ કારણોદીપાદ હવેકર પુશ્કામતભેરી, જલસીદ્ધિતિ યા કરતા, આકર્ષણ કહેતા યા દેખેના સ્તાલિને સિદ્ધાંત તરીકે ક્યારેય પ્રચાર નથી કર્યો. પણ તેથી શું ? આ બધી વસ્તુઓ તો સ્તાલિનના અંતરમાં જ અતર્ગત હતી. આથી જ તો મેલકાલ લોકો, જે પોતાની જાતને કદર કમ્યુનિસ્ટ ગણતા હતા, તેમણે ‘એન્ડી કમ્યુનિસ્ટ’ રીતે (વિધારવા ને વર્તવાનું) કું છે. અને એ વાત પણ સમજાઈ ગઈ હતી કે, મોટેથી કમ્યુનિઝમનું નામ છાંં વાતો કરનારા ને વ્યવહારમાં એના અર્થને વિકૃત કરી દેખી બેસાડનારા લોકો જ કમ્યુનિઝમના સૌથી ભયંકર દુરમતો છે. કદાચ પરિણામ એના જે દુરમતો છે તેના કરતાય વિશેષ ભયંકર દુરમત તેઓ પોતે જ છે.

મને એ વાત પણ સમજાઈ ગઈ કે, હવે મારી સામે જે લેખ-લેખો જોઈ બેઠકતો હતો, તેમાં મારે એવા જ લોકો સામે જીવન

એના એ વાક્યનો મર્મ તે દિવસે કુ' પકડી શકેલા નહિ.

૧૬૫૩ ના માર્ચની ૫ મી તારીખે એક ઘટના બની, જેણે આખા રશિયાને ચક્રનાચૂર કરી નાખ્યું—સ્તાલિન મૃત્યુ પામ્યો હતો. સ્તાલિનને મૃત્યુ પામેલો કલ્પવૃક્ષ એ જ મને તો લગભગ અશકય લાગતું હતું. જાણે ન્તાલિન એ અમારા છબંધનું એક અનિવાર્ય અંગ બની ગયેલો હતો.

આખો દેશ જાણે એક પ્રકારના પક્ષાઘાતની લાગણી અનુભવી રહ્યો. અમારી પ્રજાને એમ માનકા ટેવડાવી દેવામાં આવી હતી કે, સ્તાલિન પોતે સૌની સંભાળ રાખી રહ્યો છે. કોટલે સ્તાલિન વિશ્વભૂમિ થઈ જતા પ્રજા જાણે બાવરી બની ગઈ, કેમ જાણે રખડી પડી હોય! આપુ રશિયા ન્તાલિનને માટે રહી જશે. કુ' પણ રૂડેલો, અગે ખરેખર અતંકરણપૂર્વક, કોડનત આજુ સારેલા—અમારી એ, કોડનતમાં કંદાચ ભવિષ્ય માટેના, ભવના આસપાસ જાળેલા હતા. તેખક મુળની કોડસંભા વખતે, કવિઓએ સ્તાલિનનું ઓરવ, કસતા કાચ્યો વાગેલા, એ કાચ્યવાચન વખતે એમના કંઈ કંઈ કદનક્ષી લાગી પડેલા, કુદાએ કોમની વાણીને ધમાવી દોષેલી. સ્તાલિનની રસશાનયાત્રાનો પ્રસંગ કુ ખૂબી છંદોબીમા કહી નહિ શકું. કુખ્યાંયા રૂડેરસા જરૂર થયેલી કોડકેડનીમ કુ'ય હતા. હૈયે હૈયે દલાય એવી બીડથી તસતસવું એ સેધાન, એમાં ગોધાયલા, લોધાતા ઉપર ભીડતાં માસોલજવાસ મેંદાનને મારેનાં નમાકાચ્યા વાદળનું જાણે એક એવું ધટ યોસકુ રચી રચા હતા કે, આતપાસના આડના પડખામાં પથ્ય એને. મારે કાલતા કળી રકાતા હતા. માર્ચ મહિનાના નવજ્યા રક્ષોના નાચતી ભૂતાંવળ જેવા લાગતા એ યોળા! એક અવ્યવળ ને લાય પમાડે એવું દર્શન રચી રચા હતા. માનવીઓની આ ભરતીમાં જાણે ધોડાપર ચડ્યા હતાં. લોધાની ભીંસ વધતી જતી હતી. ભોતભોતામાં તે આંખી ચેદનીનો પ્રવાહ એક રાક્ષસી

મરણનો જંગ ખેલવાનો હતો, કે જે લોધા સિદ્ધાંતમાં કમ્યુનિઝમની વાત કરવા છતાં નવવહારમાં એના હાદને જ કલક લગાડનારા હતા. મને એ વાતનો પણ ખ્યાલ આવી ગયો કે, આ લાત ઘણી લાંબી ને કપરી હોવાની છે. કમ્યુનિઝમને જે લોધાએ પોતાની અંગત મિલકત મા ફરિયાની વસ્થ માની લીધેલી છે, એવા લોધા પર બ્યારે એવો આલેખ મૂકવામાં આવ્યો છે કે, તમે સેનિનના વિચારોને વિકૃત કરી રહ્યા છો, ત્યારે ત્યારે અચૂક રીતે એવું બન્યું છે કે, તેઓએ એ હરીફત સામેથી મો ફેરવી લઈ પોતાના એ રીકાકરોને જ 'સેનિનના વિચારોમાં વિરૂદ્ધિ આણુનારા' કહી લાડ્યા છે.

આચાર તેમજ વિચારોની પવિત્રતા માટેની આ લાતમાં કાચ્ય કુ લાગ લગતી શહે, એનો હલ મને કષ્ટ ખાસ નહોતો. એકેડે-મે તો મારી એ લાતને, સાહિત્યની અર્થા સભાઓમાં, કોમ તમતમતા, વેધક લાપણો આપવા પર્વત મર્યાદિત, રાખી, મારી કાચવાણીને તો શાત. સોજનુ લાલે જ વહેવા. કીધી, કમ્યુનિઝમ આ પ્રકારનું કાચ્ય લખવું એ પણ એક. મા ખીળી સ્વરૂપે એ કુદ તમ, લાગ લીધા બરાબર જ હતું... છતાં એ લાતનું એક અકસ્મિતવર્ધન ગણાય. દેશના એક સામાન્ય નાગરિક તરીકે આ સામાજિક લાતમાં ભાગ લેવા એ મારી દરજ છે, એમ માન્યા છતાં મને લાગ્યું કે મારી કવિતા તો એ બધાથી પર જ રહેતી બેસકે. ને આમ મારી સામાજિક ક્ષત્ર ને મારી કવિતા બે વ જુદું જુદું અસ્તિત્વ ધરાવતા રહેલા.

મારા કાચ્યોને કાંચ્યો તરફથી આવકાર મળવાનું શરૂ થયું. એક દિવસ કવિ રફાત્કી પાસે મારા પ્રેમકાચ્યોના એક આખા ગુન્જનું ને વાચન કરી ગયો, તે પછી એ કવિએ મને કહ્યું, 'ચેર, આ બધું તો કીક છે, પણ આપણે આ જગતના કોણ છે કે, એમાં કવિએ, ને સાચા કવિ-તરીકે જીવવું હોય તો એણે કેવળ કવિ બની રહે આલવાનું નથી.'

વડગણા ફેરવાઇ ગયા. 'મેં' 'ભેયું' તો મારી જાત સીધી રસ્તા પરના એક ઈલેક્ટ્રીકના ઘાલલા ભણ્ણી ધડેલાઈ રહી હતી. ચાંલેલો ઝડપ-બેર મારી નબદીયે તે નબદીયે આવી રહ્યો હતો. બીજા જ સહેલે 'મેં' 'ભેયું' તો એક જુવાન છોકરી જે ધાંલલા સરસી ભીંચાઈ રહી હતી. એણે, સહેરા વિફ્રત બની રહ્યો હતો. એના ગળાગાંધી ત્રીસ નીકળી ગઈ, પરંતુ એ રાક્ષસી એદનીયા વેદનાભર્મા કબુસાટમાં એની ચીસ વણસંભળાયેલી જ રહી અર્ધ. ત્યાં તો પલકમાં આલેલના એક મોળેએ ચઢી સરવું પસાડાઈ 'મારું' સરીર જે છોકરી સાથે જ ભીંચાઈ રહ્યું. તે જે ભીંસ સાથે જ 'મેં' એના સરીરના બરડ ઢાડકાને મારા સરીરના પીડ તે ઘાલલા સરસા ભીંચાઈ ઢેડાડી બોલાવી ભાગતા અટુલભા. ભયથી 'મેં' મારી આખો મીચી દીધી, પાગલની જેમ બહાર ધસી બાબેલી એની બાજક જેવી નીલી છુરી આંખેના ડોળા...ક'પારી ફરે એવું એ દમ્ય આરાથી મોઈ રીતે ભોઈ શકાયું નહિ. 'મેં' આખો મીંચી દીધી. પલકમાં તો પાછી કુંકપાલ ઘસડાઈ ગયો હતો. આખ કંધાદીને ભોજ તો જે છોકરી કપાલ ભેવા થ નભે ! બીડ એને મળી ગઈ હતી. પેલા ઘાલલા સરસો વળી મોઈ બીભે જ દેહ ભીંચાઈ રહ્યો હતો.કુસની ચાકક ચેપાયેલા એ ઘાલલા આગળ નિશ્ચિતન બની, હાથ ભીંચ્યા કરી એને લગ્નડી પડેલો 'મેં' ભેયો...

તે બરાબર એ જ સહેલો મારા પગ મોક સુંવાળી વસ્તુ પર મંડાઈ રહ્યા હોય એમ 'મેં' અનુભવ્યું...એ પ મોક અનવદેહ જ હતો. એ દેહ પર દેવાયેલો પગ હલ ભીંચકું ભીંચકું ત્યાં તો ભીડ મંદ અદર ભીંચકી લીધી, તે હવે એ મંદે કપાલ ઘસડી જશે એમ લાગ્યું. તે પછી કપાલે પ કુ મારે પગ ધરતી પર મેપી ચડ્યો. હવે તો ભલે પગ માડતા પછુ ભીંક લાગતી હતી...રંચેને કુ મોઈ માનવદેહને ચગદી નાખું ! ભીડમાં એટલા મોઈ ચિંક દેખાતા નહેતા, ભીંસ વધે જ જતા હતી. કેવળ ચારી 'ભીંચાઈ'ને કારણે કું હલ બુંદી રહી હતો. દીંગણા, નીચા કદનાં માણસો તો છવતા ઝુંગ-

ળાઈ જતા, તે ભેયે પડી, અસહાર્ન રહ્યા હતા. છેવટે 'મેં' ભેયું' કે એક મેર મકોનોની હાર તે બીજા તરફ લમકરી ચેટાર લોરી-ઓની એક લાખી કતાર વચ્ચે આવી જતા આ બીડ સલવાઈ રહી હતી.

લોકોએ જુલો પાડવા ચાડી. 'આ લારીઓને અડીથી બહાર કઢી લે...'

'એ નહિ બને. મારી પાસે એવો કુકમ નથી.' દેવચા જેવા ચોટા માથાવાળો એક જુવાનિયો પોલિસ ઓફિસર સામેથી બસડી ભીડ્યો. અસહાયતાના ભાવથી એની આંખોમાં પણ ભલે આસ આવી ગયા હતા. એ વખતે પણ લોશની ભીડના મોળાં તો લોરીઓની એ હાર સાથે પલકાટો ખાઈ ખાઈ, પાછાં વળી રહ્યા હતા. માનવીના મથા મીંકળની જેમ વધેશઈ રહ્યાં હતા. લોરીઓના પડખા માણસના લોહીની છોલે ખરડાઈ રહ્યા હતા.

એકએક આ આખા થ હસને પેદા કરનારી વસ્તુ પ્રથે મારા મરના મોઈ લખંડર ચિકારનો ઉલાળો ચઢી આવ્યો. કામની ભેવડીને કારણે, સરભયેલા આ એક લખંડર બિલાસ કડાને સૂચી આખે ભેવા છતા 'મને કુકમ નથી' એમ માણસ પાસે કહેવા-વનાર વસ્તુ પ્રથે જ મંદે લખંડર ખુનનસ ચઢી બાલ્યું. જે માણસના મૂતદેહને દફનાવવા માટે અને ભેગા મળ્યાં હતા, એના પ્રથે જ મારા રિલા ચિકારની લાગણી જન્મી. કદાચ છાંદગીમાં પહેલી જ વાર મારું મન એવો વિચાર કરતા આવો ચિકાર અટુલવી રહ્યું હતું.

આ લખંડરતાના સરજનહાર તરીકેની જવાબદારીઆથી કું એને મોઈ રીતે બાકાત ચાખી રહ્યું એમ નથીતો. એ મારે કું એને તદ્દન નિર્દોષ ગણી મુકત ચાખી ચડ્યો નહિ. એની સમશાનયાત્રા પ્રસંગે આ ખૂનખાર દસ્ય સરજનારી 'મંદે કુકમ નથી' વાળી મનો-વૃત્તિ મારે એ જ જવાબદાર હતો.

છાવનમા પહેલી ચાર ને કદાચ સદાને માટે મને એક વસ્તુ સમભાઈ ગઈ કે, માણસનાં છાવન ભેખમાઈ રવા હોય તેવે વખતે ‘કુકમ’ની સાક ભોતાબેસવાની ઠાઈ જ વજર ને હોઈ શકે. તે ધડીએ તો માણસે પોતાની મઝ ઉકલત મુજબ પગલા ભરવા જ રવા.

માણુ બજો મેવી રીતે કું’ એમ કરી ચકચો ઘોઈએ... પણ એ ધડીએ એ’ એકાએક મારી ભતતો ફબેલે લઈ લીધો, ભેસમા આવી જઈ મપી ને મુકાનો ઉપયોગ કરતા, ધક્કામુકી કરી. ‘એ’ ભીંને બાજુએ ખસેડવા માડી, ને પાટા પાડી પાડી લોમને કહેવા માંડ્યું; ‘સાકળ બનાવો’ એક બીબના હાથ પકડી સાકળ બનાવો.’

પણ ‘એ’ ભેડ્યું કે ઠાઈ અને સમજી શકે એમ નથી. એટલે એ’ ભતે મારી નજીકના માણસોના હાથ પકડી પકડાવીને લોમને સાકળ રેસવા ફરજ પાડવા માડી, ને એ આંખો વખત દરમિયાન મારા મોમાથી છયોસોછકલ એકરપીડીમનના દિવસોમા ઘીબેલી સરસવતીનો ધોધ વલો જતા હોતો, ને ‘એ’ ભેડ્યું કે કેટલાક હાથેર જુવાનિયા મારો ઉદેશ સમજી જઈ, મારી મદદે આવી પહોંચ્યા હતા. પછી તો લોમને પણ સમજ્યું, ને એમણે એકબીબના હાથ પકડી સાકળ રચવા માડી. ‘એ’ ને પેલા હાથેર જુવાનિયાએ એ અમારું કામ આગળ ધપાવવા માંડ્યું, વચળની ધુમરીનું ભેર કંઈક નરમ પડી રહ્યું હતું. જઈશી પણ મરી ભીડ પાછી માણસના અવતારમાં આવી રહી હતી.

એક જુવાનીઆએ મોટા ધોટે ચાડી, ‘ઓએ ને બાળકને દોઢમા પહોંચતા કરો.’

ને એક હાથથી બીજી દાચ સરતા, અમારા મસ્તો પર તરતાં તરતાં ઓએ ને બાળકો દોઢમા પહોંચવા લાગ્યા.

આમ કાર્યો હાથ સરતી આવનારી એક ત્વી ભણે ગાડી તર બની ઉત્પાત મચાવી રહી હતી, ઠાઈ બપેંડર ચેદનાથી ફણસી રહી હતી. કંઈ જુવાન અપલદાર કે જેના બાંપડામાં ત્રીલાઈને એ દેશમાં પહોંચી

હતી, તે એને શાંત કરવા મથી રહ્યો હતો, એનું માયું પંખાળી રહ્યો હતો... એ આર વાર કંપ ભરી થડી રવા પછી એકાએક એનો છેલ્લે લખડી પડ્યો. પેલા અપલદારે મૃત માનવીની અદબમાં એના કાચા પાક વાળવાળા માથા પરથી ટોચો ઉતાર્યો, ને એક કમનસીબ ‘મીનું’ ગોં ઠાકવા જતાં એ કુસકે ને કુસકે રડી બેઠો.

ચોરે જ દૂર ભેડ્યું તો એક બીજું એવું જ વમળ ભયંકર ધુમરીએ ચોરેનું હતું. પેલા ખતલ છોકરાએ ને કું’ ગાથો ભાડના ને ધક્કામુકી ને ઠાળીના ગોદાનો ભરપૂર ઉપયોગ કરતા, ભીડમાંથી રસ્તો કાપતા કાપતા ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં પોગેલી હાથની સાકળ બનાવી લોમની રક્ષાનો ઉદ્ધમ શરૂ કર્યો.

પછી તો પોલિસ પણ અમારી મદદમા આવી રહી, ધોરે ધોરે બધું થાણે પડવા લાગ્યું.

સખત કામગીરીને અંતે ગજવામાંથી રેમાસ કાઢી કપાળ પરતો પસીનો લૂછતાં તૂણતા એક પોલિસ સાબરુંટ મને કહ્યું; ‘કેમરેડ, તમારા ભેવાએ પોલિસમા ભરતી થઈ જવું’ ભેડ્યું એ. તમારા ભેવા છોકરાએ અમને ખૂણ જ ઉપયોગી થઈ પડે.’

મંબીર ઉઘાસ ભાવે એ’ એને કહ્યું; ‘બરાબર છે, ભેડ્યું; વિચાર કરીશું.’

એ તેમ પણ, તે પછી મને આલિનના ચત્તેદના દરબન કરવાનું મન જ ન રહ્યું ત્યાં બપોને બાવે કું’ ને ડોળામાંથી જટલો મારો એક સ્વપ્નેવક સાથી, જેકે ત્યારી બીજી જ નીકળી ગયા. રસ્તામાંથી એક દીશી વોડાની ખરીદી અમે ત્રીધા માંડે ઘેર પહોંચી ગયા.

ઘેર પહોંચતા માંડે મને સચાસ કું’ મેમ, આલિનના દરબન કરી આવ્યો.’

મારા સાથીની પાલી સાથે મારી પાલી ટરાવના દંડા કોલે એ’ જવાબ ત્યારે ‘હા, જઈ આવ્યા.’

હકારાને, મારી મા આગળ હું સાર્વ જોડું જોલ્યો હતો એમ પશુ નહિ, કારણ ખરે જ, મેં આને છવનમાં પહેલી ત્રાર સ્તાલિનના એક ખીન સ્વરૂપને જોયું હતું. કારણ આજના દિવસે ને કઈ બન્યું હતું એ બધું સ્તાલિનનું જ એક સ્વરૂપ હતું એ દિવસે મારા છવનમાં તે મારી કવિતામાં સુખ્યા એક વળાક આપી દેવાનું કામ ક્યું હતું.

તે રિવસથી મને બરાબર સમજાઈ ગયું કે, આપણે બદલે વિચાર કરી આરે જોયું આ દુનિયામાં કોઈ નથી... અલગત એવું કોઈ માણસ હતું-એમ ને આપણે ચાનતા હોઈએ તો જ નો! મને એ પશુ સમજાઈ ગયું કે હવે આપણે પોતે જ પોતાની જાત માટે ખૂબ ગભીરપણે વિચાર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. મારી જાતની જ નહિ, પરંતુ મારા સમગ્ર દેશની જવાબદારી કેમ બાંહે આવી પડી હોય, એવી લાગણી કુ અનુભવી રહ્યો. એ ભારે જવાબદારીના બોજથી મારા ખભા ભણે ઝૂકી જવા લાગ્યા.

અલગત, આમ કહેવા પાછળનો મારો હિંદસ એ નથી કે, આટલા એક જ પ્રસંગથી સ્તાલિનના દોષ કે અપરાધ વિશે મારી આખ ખૂટી ગઈ હતી એ પછી પશુ ક્યાં લગી અમુક અંશે મેં એને આદર્શરૂતિને સ્થાને બેસાડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. સ્તાલિનના ઘણા બધા અપરાધો હજી અમારાથી અજાણ્યા જ હતા. પરંતુ એક વાત મને સાર સાક સમજાઈ ગઈ હતી, ને તે એ કે, ધારી બંધી સમસ્યાઓ રશિયા સામે ખડી થઈ ગઈ છે. તેને એ સમસ્યાઓનો હોલ હાથ ધરવામાં આનામની કરવામાં આવી, તો કોના જેવા બધન્ય અપરાધ બીને એકેય નહિ હોય.

આ પછી જ હું મારી પોતાની કવિતા વિશે તેમજ સમગ્ર રશિયન કવિતા વિશે કંઈક વિચાર કરતો થયો.

કદાચ દુનિયાના કોઈપણ રાષ્ટ્ર કરતા રશિયાના કવિઓ જોમની તીવ્ર સામાજિક ભાવના પ્રબલ વિશેષ બાળીતા છે. તે જોયી જ રશિયાની કવિતાને મારો ને જો ભલીમો રાજ કરી ગયા છે, એ તમામે રશિયાના કવિઓમાં જ પોતાનો સૌથી કટ્ટર તે ખતરનાક દુસ્ત્રન બાળ્યો છે. સામાન્ય રશિયનને મન પશુ 'કવિ' શબ્દમાં જ લાગણ્યકર્તાનું આરોપણ કરતા ભાવ સમાયેલા રહ્યા છે. તે રશિયાનો કવિ પશુ ખરેખર કોના દેશના ઉજ્જવળ ભાવિ માટે ને ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા ખાતર સદા ઝુકતો બાળ્યો છે. કોના કવિઓએ રશિયાને વિચાર કરતા કીખવ્યું છે; પોતાને કમડનારા ભલિમો સામે ટક્કર દેવામાં રશિયન પ્રજાને કોના કવિઓએ સદા સાથ આપ્યો છે, મદદ કરી છે.

સ્તાલિનના મરણ બાદ, રશિયા બ્યારે કોના આતરિક છવનની અત્યંત કપરી શરૂઆતથી પસાર થઈ રહ્યું હતું, તે વખતે મને એ વસ્તુ સમજાઈ કે, કવિ તરીકે હું કાબડો મારો તાનકડો બનીશો સલાળાને બેસી રહું તો તે મારે માટે અધાર્ય જ ગણાવું જોઈએ. ને એ વખતે રશિયાના મહાન કવિઓ મારી વહાટા બાળ્યા, ને એમની કવિતા થકી દાખલો પૂરો પાડી, એમણે મને બતાવ્યું કે, કવિ ને ધારે તે ખરા અંતઃકણ્ય પૂર્વક પોતાનું તનયન રેડી કાઢ્ય કે, તો ભલભલા કહેણ કાળજાને પશુ પિગળાવી દે તેવું પ્રેરક બળ એ કોના કાવ્ય દ્વારા પેદા કરી શકે છે.

તમારા દેશબાધેશો દુનખમાં સળડતા હોય તેવે વખતે તમે કેવળ પ્રકૃતિ, સ્ત્રી યા પ્રેમના કાવ્ય રચતા રહો, તો તે તમને છાજતું નથી. ને ખરે જ, એ સમય અગ્રંથ દેશને માટે ભારે કઠિણજી-જોથી ભરેલો હતો.

રશિયાની વિશાસ પ્રજાને એ સમજવા લાગ્યું હતું કે, માર્કસના પાંચ વધારે પાતો ભરેલો મંડ્રોને બેસી જવું એ પશુ એક ભારે જોખમકારક વસ્તુ છે.

ને હળવી અતિચ્છે હંદયાતી સ્વયોશ્ચિન ગાદીની બંધનારીના કાચ પાછળથી ચાતના સિંધાર માટે સ્ત્રીની ચોજ કરતા, બળબળી નેની તીવ્રી નજરવાળા બેરિયાના ચહેરાને મેં, એના ગણપદા પાછળ સંતાકુડી રમતાં બેયેલો હતો. આ એ જ માણસ કે જે સલામત પર ચડી, લોકો સમક્ષ કમ્યુનિઝમ વિષે આત્મતા હૃદય-સ્પર્શી એવા લાવણે આડતો ! બેરિયાના લગણામા ગોળાનો જે બાર કરવામા આવ્યો, એથી તો ન્યાયની પ્રસ્થાપનાનું કામ જ થયું છે....પણ તે કેટલું બંધું મોકડું !

દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે, ન્યાય એ હંમેશા મોટી પડનારી ગાદીની મારફત વૈળ સામવામા પાછળ જ રહી ગયેલો બેવા મળ્યો છે.

નિર્દોષ સાબીત થતા છોડી મૂકેલા પ્રેદોઓ, દૂર દૂરની ઝોનાડી એવી પ્રેદી બાવણીઓમાથી છટી છટીને ચોરશોમા આવી હલવાવા માડમા હતા, એમના આગમનની સાથે સાથે જ પ્રચંડ ચોટા પાયા પર થયેલા અન્યાયોની હલાણીઓ પણ અભારી પાસે આવવા લાગી

લોકો વિચારમા ફૂંપી ગયા, દિ-ગમત બની બંધુ ભોઈ રલા આ વિચારમગ્ન તગદશા સાર્વત્રિક હતી સૈવ્ય ચરેરાવાળો મહેન્ટમવ એક એને જ સામ્ય એવી વાકજ્ઞા અજમાવી 'લોકોને વધુ અનાજ' ને 'વધુ કપડા' આપવાના વચનો વેરી ગયો હતો, પરંતુ એ વાકજ્ઞતા લોકોના મન પરનો ભાર હળવો કરી શકી નહિ

રશિયન પ્રજાને તો તે વખતે એક એવા માપુસની જરૂર હતી, જે એને પુરવ્ઠા ગભીરપણે કહી શકે કે, હવે એમણે જીવવાનું છે પ્રેદી રીતે ! લોકોએ જીવનને કેવળ 'કેટલો, ઘર તે કપડા' ની મર્યાદામા સમાઈ ગયે એવી-ચંક્રુચિત વસ્તુ કદી માની નહોતી. એમને મન 'જીવન જીવવું' એટલે જ, 'કપડાકામા માનવું', 'શ્રદ્ધા ધરાવવી', આદિકાળથી જ સાવસે જીવનની સાચકતાને એની આરથાનું ઘેર જ પરોવાયેલી ભોઈ છે.

હું પોતે પણ અન્યમનક શે બની બની ગયો હતો. મને જોડે જોડ એમ લાગ્યા હતાં હતાં કે, કોઈ એવી મહત્વની વસ્તુ છે, જેને શબ્દોમાં મૂર્ત કરી આપવાથી લોકોને જરૂર કંઈક સાંત્વના આપી શકાય. પરંતુ એ વસ્તુ તે શું ? એ હજી હું શોધી શક્યો નહોતો.

'સાથે સોવિયેત માનવી' એની એક મૂર્તિ અમને અમારા અખળારોએ ખડી કરી આપેલી હતી. એ મૂર્તિને જ લક્ષમા લઈ કવિતા રચાતી, ચોપડીઓ લખાતી, ચિત્રપટા બિરતતા. બ્યા ને ત્યા રાજદારી લાવણેમા પણ ઝોરવબેર એ જ 'સોવિયેત માનવી' નો ઉલ્લેખ થતો. પરંતુ વાસ્તવિક માનવી 'સાદા સોવિયેત માનવી' કરતા તદ્દન ભિન્ન હતો. ને કદાચ એજ ધારણુર એ મને વધુ વહાલો પણ હતો, એ મારા હૈયાની વધુ નીકટ હતો.

એ એક કાવ્ય લખવાનો આગલ કથો, એનું શિર્ષક હતું. 'ઝીયાજ'કસન'. એ કાવ્યની પકિતઓમા પણ મારા અંતરને કુલ્લ્લ કરી નાખતાય એ જ પ્રશ્નોના ધગધગતો પ્રકાશ પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યો જે કંઈ બની ગયું હતું, તેના અંતરતમ તત્વને સ્પર્શવા હું મથી રહ્યો હતો

મારી ચિરપરિચિત દુનિયાનું કંઈક પટી રહ્યું હતું. પરંતુ એની સાથે સાથે જ મારી રશિયન પ્રજામા, જોડે જોડે દુબ્બાઈને પડેલી કાંઈ પ્રચંડ આત્મલિંગ તાકાતનો કું જાણે મર્શ પામી રહ્યો હતો. પોતે ગુમાવી દીધેલ યુદ્ધિતો પ્રજા કેમ જાણે, હળવે હળવે કબજે લઈ રહી હતી.

ના, ના, રશિયા એ ખખડી ગયેલ પ્લાન્કિલોનની કંડકમુસ વટી પડતી નગરી સસુ તો દરખીજ ન હતું. અલગત, રશિયાની-ધરતી પર એક પ્લાન્કિલોનનું પતન થઈ રહ્યું હતું ખરું, પરંતુ તે તો હતી લોકોના આત્મિજીવનનું ને આધળા આરાધારિતાની આદતને જમાધારે મણુચમા આવેલ જુલુશાની માયાવી સુવર્ણનગરી ! આધળા

માણસને એની ખોવાઈ ગયેલી દરિયા ધીરે ધીરે પાછી થતી રહી જાય, એમ લોક જાણે જાતી રહ્યું હતું.

અત્યાર સુધી જે લોક પોતાના ઘરમા પશુ મૌન પાળતા આવ્યા હતા, તેઓએ ધીરે ધીરે બોલવા માંડ્યું. એમણે અત્યંત વિવાદાર્થ સમસ્યાઓ પર પશુ પોતાના વર્તુળોની અંદર વાલો દરવા માટી. પરંતુ હવે એમને માથે જે ભોખમ હતું તે અધ-વિશ્વાસને આ હોટથી પેડે છે. પછીની જવાબુ, જ્યાં વિશ્વાસનો જ સમજણો ચલાવ હતો. આ એક બહુ મોટું ભોખમ હતું, ને તેમા ય જુવાનિયો માટે તો ખાસ.

૧૯૫૪ ની સાલમા, ચોરકોમા, હું મારા વિવાથી મિત્રો વચ્ચે એક સાંજ આળવા ગયેલો. સફરજની અદિનામ છૂટ લેતા ને વેગલુના ભાનિયા ખાતા ખાતા અમારે કાન્થ-વાચન ને ચર્ચાઓ ચાલી રહ્યા હતા. એકાએક અદારેક વર્ષની એક છોકરી સાથે વર્ષના છુદા જેવા બોખમ અવાજે હતાશાનો સર કાઢતા બોલી બીઠી: 'ત્યારે કાંતિ મરી પરવારી એમજને.'

આ સાંભળતા એની જ ઉમરની એક બીજી બાળક જેવા ગોળમેળ ચહેવાળી ને રાત્રા ભરાવદાર ચોટલાવાળી, છોકરી બીમી થઈ ગઈ ને એની તારછી તાતર અંખો ચમકાવતી બોલી બીઠી! 'એમ કેમ કહે છે તું? એમ કહેતા તને શરમ આવવી ભેંડીએ, કાંતિ મરી નથી પરવારી, એ મારી પડી ગઈ છે. એને ફરીથી સાંકળ કરવા માટે આપણે આપણાથી મામ ને બંધ કરી છૂટાવવું છે.'

આ જ એ છોકરી જે પોતે એક કવિવત્રી હતી એવા આખરા-ફુલિના એવું નામ. તે પછીના થોડા એક આઠવાડિયા બાદ અમે લગનચરણથી ભેડાયેલા.

મારા 'ડીમા નર્કશન' કાન્થની આરંભની પંક્તિઓ રચાઈ છે, તે આ ભેલાને-એની હળતી તાતર આંખોની સદાવિસ્મય,

તરસ દહિમ ઉરશોને. એની એ આંખોને જ કું એ સમજાવવા મથી રહી હતો કે, આપણા દેશની હુવાન પેઢીને સંશયવાદનો ભોગ બનતી નિશ્ચયવાદો એક જ માર્ગ છે, ને તે આદર્શની સમસ્યાને પવિત્રતાની ભૂમિકા પર કાંતિને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરીને. એની એ આંખોએ મને સમજાવેલી હતો. આ સંઘર્ષમા હુવાનોને તમે નિરસ જ હોયો દેશો તો માદરે કેમ? એમના ભાવિ સુધારવા માટેની આ લડન લડવા માટે આપણે એમને હંધિયાર બંધાવવા પડે.

સ્વાભિનય જગ્યાના દરમિયાન એક લડકામણી વસ્તુ તરીકે-લગભગ નિર્વસન પામી ચૂકેલી અક્રિયગત ને અંતરંગ અવ્યભૂતિની કવિના-ફરી પાછી પૂર ભોજમા લખાવી શરૂ થઈ ગઈ. દૈનિક અપખ્યાને ને સામયિકોની કતારો એનાથી ઉભરાવા લાગી હતી. પરંતુ એ વખતની આબોહવા સોકાગ્રિય બનવા માટે એને એકદમ અલગ ન નીવડી પ્રમુદ પાપા પર અમારા દેશમા ચાલી રહેલા પરિવર્તનની ઘટનાઓ આગળ એ પ્રવાસ પ્રાપ્તબાલીશ નેવા લાગ્યો.

લેનિને એકવાર કહેલું કે, આપણી આત્મનિરીક્ષાના ટેબલ પરથી પડી ગયેલા કુકડાઓ પર આપણા દુશ્મનોને યુજારો કરવો પડશે. હજીકે બેન્કુ'છ પશુ એમ જ. પરંતુ એમને એ રીતે નબળા માટે પશુ કહું જ નહીં, તેવી રચના બીમી કરવા માટે આપણે શું કરીશું? આપણી બહેને વિશે, આપણા સમાજની ઉણપો વિશે આપણે શું મૌન જ સાંભવવું રહેશે?

ખરેખરી તાકતવાળા માણસને તો પોતાની નબળાઈઓ તરફ આગળી ચીંધતા કદી કરવાપણું હોતું જ નથી. અમારી જનતાની આત્મિક તાકાન પર મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ એ દિવસોમા ય હતો, ને આજે ય એ વિશ્વાસ તેવો જ અશુભ છે. ને એટલા જ મારે માસ દેશની અંદર જે કંઈ ખરાબીઓ ભેળે છે, તેમા વિશે પુલ્લખ ને મોકળા મનથી વાત કરવી, એને કું મારી ફરજ

સમજી' છું. આરા દેસના લોકો માટેનો આદ્ય ગ્રંથ વ્યક્ત કરવાની, ને આરા અંતરમાં એમને માટેની જે અપૂરે મહા છે, તેને પ્રકટ કરવા માટેની મારી પોતાની કોઈ રીત હોય તો તે આ જ છે.

શેઠાક જીવનોત્તર પીઠાળ મળી જતાં, આમારા દેશના દુવાન વગેરે આમારા પક્ષે છતાં લેવા માટે એ એમને ઉદ્દેશીને કાળે પર કાળે રચવા માડ્યાં. એક બાજુથી છુદ્દિછી ને સાહિત્યની રસલતાને કળને લક્ષ્યે લક્ષ્યે તિરમરખાઓએ અને કુપે આખે, 'કલાની પવિત્રતા' હતી કરવા બદલ તો બીજા બાજુથી કટ્ટરપંથીઓએ આરા પ્રવેશને તુચ્છકાર વ્યક્ત કરતા અને 'નિહિલિસ્ટ' કહી લાંબા માલ્યો. પરંતુ એ તો બેમાથા એકેયની ગળમાર પરવા કર્યા વિના મારું સીધું કામ કર્યું જ રાખ્યું અને પરવા હતી માત્ર એ દુવાન દેવાઓની જ, કે જેમની આખે કઈક આશા સાથે આરા પર મંદાયેલી હતી. એ નેચું કે, લોકોને મારી કવિતાની ખરેખરી જૂખ હતી. ને એ એ પાંચ નોઈં વીધું કે, અમારા સમાજની ખરાબીઓ ને ઉથોપો વિશે સ્પષ્ટજે ભાલવાથી કુ એમની તાકાતને તોડવાનું નહિ પણ બાધવાનું કામ કરી રહ્યો હતો. અમારી છૂન પદ્ધતિમાના એમના વિશ્વાસને ખોરવવાનું નહિ પણ મજબૂત બનાવવાનું જ કરી રહ્યો હતો.

દેશના છૂનમાં આવેલ આ ગડબી પરિવર્તનના કાળે, સોવિયેતના અખબારો, ગ્રંથો, ને ટેલિવિઝન દ્વ્યાદિ સાધનો કોમાં પડી રહ્યા હતા. સમગ્ર રાષ્ટ્ર એના લેખકોના શબ્દમાં પોતાને વિશેષત સત્યનો સ્વરૂપ સાક્ષાત્ત આકાશન ચર્ચા રજૂ હતું. સાહિત્ય-વિવેચન આ બાજત તદ્દન પાછળ પડી ગયું હતું, ભણકર રીતે ધરનાઓની પાછળ મળજ લખાઈ રજૂ હતું. નવલકથા નવલિક્ષ સાહિત્ય કંઈક ગતિ કરી રજૂ હતું પણ તે વ્યત્પત મદ અતિઓ પરંતુ કવિતાની ગતિમાં તરક્તા હતી.

પહેલી વાત તો એ કે, એક નવલકથા લખવા કરતા કાવ્ય લખવામાં બહુ જ ઝીણો સમય જાય છે. તે ઉપરાંત બહુરમાં એવું વાચન કરવા માટે, તે હાખાઈને પ્રગટ થાય ત્યાં લગી રાહ જોવાની જરૂર હોતી નથી. એટલે એ મારા રજુગણ તરીકે બહુરે સલામ-ઓનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો.

કારખાનાઓમાં, કોલેજોમાં, રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં, સરકારી દફતરની કમેરીઓ, તેમ જ નિશાનોમાં જઈ મેં મારા કાવ્યો વાચવા માગ્યા આરા શ્રોતાઓની સખ્યા વીસથી મારીને તે હજાર સુધીની હતી. એ દિવસોમાં હજી મોટા મોટા વિશાળ સંઘીતરૂપોમાં કવિતા વાચનના કાર્યક્રમો યોજવાની છૂટ નહિ મળેલી એટલે મને એવી કલ્પના જ ક્યાંથી હોય કે, ૧૯૬૩ની સાલમાં રપોર્ટર્સ પેલેસમાં ચૌદ હજારની મેદની બાગળ મારા કાવ્ય વાચવાનો મને લ્હાવો મળવાનો છે.

કવિ મયદાઓની વખતમાં કાવ્ય-વાચનના બહુરે મુશાવરા-ઓની પ્રજ્ઞાલિકા પ્રસ્થાપિત થયેલી, પણ તેનો તો પાછળથી સમજાવો લેખ ચર્ચા મળેલો. એ પ્રજ્ઞાલિકા વળી પાછી ધીરે ધીરે છૂવત બની રહી હતી પરંતુ આને જે પ્રમદ પાયા પર એનો વિકાસ થયો છે, કાવ્યવાચનની લોકપ્રિયતાની એ કક્ષા તો મયદાઓના છૂવનકાળ દરમિયાન પ્રાયઃ આકાશ જ રહેલી. પરંતુ એને એ કક્ષાએ પહોંચાડના ખાસમાં સમય તેમજ સંકલ્પબળનો ખપ પડેલો.

તે પછી તો કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નીસમી કેમિસ બરાઈ. એણે લોકોમાંથી પોતાનો વિશ્વાસ બહુરે કરતા, પરદેશમાં ગેરસમજૂતિ કે બદલવા દેવાવાનો જિલકલ લખ રાખ્યા વિના સ્તાલિનના અપરંપરની કક્ષાની બહુરે કરી. એથી લોકોની આત્મચક્તિ વિશેના મારો ખ્યાલ વધુ મજબૂત થયો. ને મને ખાતરી થઈ ગઈ કે લોકોને કેવળ મત્ત જ ખરો છે, ને સત્યને એમનાથી છુપાવી

રાખવું', એ ઝોનનું અપમાન કરવા બગબગ છે, જોટલું જ નહિ, ઝોનના આદિભાસ જાહેર કરવા બગબગ છે.

સ્તાલિનના અપરાધીપણા વિશે અને કંઈક આછો આછો ખાસ તો આવી ગયેલો, પરંતુ કુશોરે ઝોનના લાણલુગા બધી હરીકત જાહેર કરી, ત્યારે જ અને ઝોની પ્રચંડતાની સાચી કલ્પના આવી. દેસના મોટા ભાગના લોકોની રિસતિ મારા જેવી જ હતી.

પાર્ટી સભાઓમાં એ લાણલુ' મજદૂર સામાન્ય સુબોનો પાસે વચાવું. વાચન પૂરું થયા પછી, માયુ ઝુલવી આવ્યો હોડી ટાળી લઈ માર્ગસેતુ બહાર નીકળી જતા. સંલવ છે કે, એમાંના પુરાણને તે વશોદ્ધ બિરાદરોને કદાચ એક જ સવાલ સતાવી રહ્યો હશે, 'તો આપણું કહું કરાચુ' બહુ' મિલ્યા જ થયું'.

જુવાન પેઢીના વ્યયુક લોકોએ તો મ્વાભાવિક રીતે જ કેવળ સ્તાલિન પ્રત્યે જ નહિ, પણ સમગ્ર જૂતકાળ પ્રત્યે અનાઝ્યા ને આશા કાતી ફિટ્કે ભેવા માણુ. તે આથી માળાપોતો સત્તાપ કોર વધી ગયો. પરંતુ સત્તાન સતાન વચ્ચે ફરક છેવ છે, તેમ માળાપ માળાપ વચ્ચે થ ફરક હતો.

જૂની પેઢીના લોકોમાં પણ બે ભાગના પડી ગયા. એક ભાગ હતો સારા, આદર્શને વેરલા કમ્યુનિઝોનો. એમણે જૂતકાળની જૂલોને સલારી સંભારી, એને સુધારવા માટે મથવા માણુ, તે હિંમત શુભાળ્યા વિના એ જ ધગદાશી કામ કરવાનું આજુ રાખું હતું. ત્યારે બીજી કિન્હો હતો દરૂપથી સ પ્રધાણવાદીઓનો. એ લોકો પોતાની જાતને જ સાચા બેખબરી કમ્યુનિઝ ગણાવતા હતા.

વીસમી પાર્ટી દેક્રેસે પસાર કરેલા દરૂવોને આ દરૂપથીઓએ માન ઉપજવડો જ ટેકા આપ્યો. 'નૈતિક હુલન' માટેના રોનિતવાદી ધોરણને 'પાણું કાયમ કરવા' મથવાની વાત એમને મન કેવળ છલબની જ હતી. 'કે રિરોર' અર્થાત 'પાણું કાયમ કરવું' એનો અર્થ જ એ કે, ઝોનના પરના આરોપોને તેઓએ સ્વીકાર કરવો પડયો

છે. એક વાર જેને તમે રૂળી ઝોળી બાળી નાખી છે, એવા વસતુને જ પાછી વણનંદાયેલા અર્પંદરૂપે 'કાયમ કરવાની' વાત કરવી પડે. પરંતુ કદરૂપથીઓમાં આ હરીકતનો સ્વીકાર કરવા નેટલી નૈતિક હિંમતો જ અભાવ હતો. જે તેઓ જૂલોનો સ્વીકાર કરી લે છે, તે બિચારાઓની ચામકાતી આદીવાળી શુર-શીઓને એક કાત એવી વાજે છે કે, તેઓ કયાના નથી રહેતા.

એટલે એમની ઉનાદીએ એક ફુંક કસળ શોધી કાઢ્યો; 'સ્તાલિનશુભની' સમતુલા મ્થાપવાનો તે વાચનવમાં એમણે જે કામ કરવા માણુ તે આર્થિક પુનર્ધંડવાના કામમાં માળાપ માળાપ! ઉચ્ચકક્ષાના અમલદારોના વિશિષ્ટ અધિકારો નાખદ કરવા સામે એમણે વિરોધ તોધાચો, એમણે સમૂળી જુવાન પેઢીને 'નિલિલિન્ઝો' કહી ભાડવા મારી, એટલું જ નહિ, 'હુલ્યા નિયામાં કાનિકારી પ્રણાલિ વિરે આદરની કોઈ ભાવના જ નથી' કહી એમની વજોલખી કરવા માડી જુવાનિયા સાકાક તંગ પાલકન પહેરી 'ઝાઝ' ના સઝીનમાં રાથનારો, થા તો 'હેમિન્ઝે ને પિમસોની પ્રશ્નિત આનારા' હોવા માનથી જ એમને મન 'નિલિલિન્ઝ' હતા હતા. આવા જુવાનિયાઓને એમણે 'સામાનિક રીતે ધુઈવાઝીની (મુદીવાદી પ્રગાલિની) અસર કેલાવતામ જોવી રૂઝ તરીકે ઓળખાવવા માડવા હતા.

હવે વાસ્તવમાં આ જુવાનિયાઓ કેવા હતા, તે જોઈએ આપણે. એ વાન સાચી કે એમાંના કેટલાક તદન હતામાવાદી, બની ગયા હતા. એ માત પણ સાચી કે સમાજના નૈતિક ધોરણો તદન લાગી પડવા હોવાની લાગણી અનુભવવાને કારણે આ જુવાન છેકા છોકરીઓ ગમ ચાવતા, સ્વેચ્છ પેટરી કરતાં, મનગમની સઝીતની રેકર્ડો ભેગી કરી વગાડતાં, ને 'રોક એન્ડ રોલ' ના

જેને કસામાં મથા નથી એવા, 'રોલ' 'રોલ' 'રોલ' બાવલાળા

તાલસય પર રૂત્ત્વ કરી મન જાહેવાની રહ્યાં હતાં; ને તે એવી માન્યતાને કારણે કે, પશ્ચિમની સંસ્કારિતાની આવી કોઈ હોય તો તે આ જ છે. આ રીતે મન જાહેવાનાયે વર્ગ હેમિંગ્વે ને પિઝાસોથી તદ્દન અળખાઈ જ હતા. છતાં દુરખની વાત એ છે કે, પશ્ચિમનાં અખ્યાપોનું સૌથી વધુ ધ્યાન કોઈએ 'એમ્સુ' હોય તો તે આ વર્ગ. એર, પશુ હકીકતે, આ વર્ગ એક તદ્દન નાની ટોળી નેવે જ હતો. સોવિયેતની જગતી પેઢીના સૌથી ઉત્તમ શસ તો એ હતો કે જે શ્રલ્યોની કુનિયામાં થયેલી આ ઉચ્ચપાયલને કારણે હતાશામા-સરી પડ્યા વિના, પોતાના સંશયો તેમજ પુનરુત્પાદનો સાથે બહાર આવ્યો હતો.

વડોલેની આગથી પેઢીએ કરેલી બૂલોન પુનરાવર્તન ન થાય, તે માટે એમણે એ વસ્તુનો સખત વિરોધ કરવાનો આવ્યો, સાથે સાથે પોતાના એ જ વડોલોએ જેળવેલ મહાન સિદ્ધિઓના વારસાને આગળ લઈ જવા માટેની સહત પશુ એમણે જ લડવાની આવી. આ એવા સઘર્ષે એમની તાકાત તથા હિંમતની કસોટી કરવાનું કામ હતું હવે

પશ્ચિમના અખ્યાપોમાં, જૂની ને નવી પેઢી વચ્ચે ચાતસિક આદી પડી ગયાના ને ખખર આવના, તેમાં ખૂબ વધારે પડતો ઘેરો રંગ પૂરવામાં આવેલો હતો. જે તો 'નેયુ' છે કે, અમારે ત્યાં એવા અનેક કુઝર્ગ કમ્યુનિસ્ટો છે કે જેઓ મારા પિતાને રથાને બેસી શકે એવડી ઉંમરના હોવા છતાં, તેઓ મારા સમકક્ષીન-સમોવડિયા જ હોય એવો ભાવ હુ એમની સાથેના સ પર્ક દરમિયાન અનુભવી રહું છું. ત્યારે ખીલ જાનુઆરીની ઉંમરના મારા સમકક્ષીનો એવા પણ છે, જે કારમરી ગોળીની વાસ નેવા જવિયાર ને વાસી સોંપાતા હોય છે.

મને તો એમ લાગે છે કે, સદા જીવન રહેવાનો કોઈ માર્ગ હોય તો તે એક જ છે, ને તે એ કે હૃદયની-અંત-સોનાની તાકાત સાચવી રાખવાનો. આને અમારી પેઢી

તેમજ પાછલી પેઢીના લોકોને, એમના સંઘર્ષો તેમજ એમનાં કાર્યોમાં એક સ્વેચ્છ ગાઠનાડું કોઈ તંત્ર હોય તો તે આ આતરિક નેવનાઈજન. અમારી પેઢીના ઉમદા તત્વોમાં પશુ ધણા સાંકડી પાટલન પહેરનારા હશે, એમને 'જાઈનું' સંગીત આનંદ આપતું હશે, કોટલું જ નહિ, તેઓ 'શેક એન્ડ રોલ્સ' નાં નૃત્યો દ્વારા પોતાના મન જાહેરાવતા હશે, પરંતુ આ બધી વસ્તુઓ એમને ક્રાંતિને માટેની શ્રદ્ધા ધરાવવાથી બાકાત રાખી શકતી નથી. તેઓમાં હેમિંગ્વે, રામાઈ, સેસિગર, ફ્રાઈક, ને કિંગ્સલે આમિ-સના સાહિત્યનો આવવાદ લેનારા પશુ છે; તેઓ પરદેશી ચિત્રપટો નેવાના પશુ શોખીન છે, ટેનેસી વિલિયમ ને આર્થર મિલરના નાટકો પ્રત્યે તેઓને સારી રુચિ હોય હશે. પિઝાસો વા લેમરના ચિત્ર-ગ્રાફન માટેની પ્રવેશ ટીકીટ ખરીદવા તેઓ ક્યારેય લગી લોકોને હારમાં બેસાડતા હતા. રહેવા તૈયાર હોય છે. પશુ એવા કાર્ગ મૂડીવાદી સરકારનાડું બોદણ પાસું નેવાની એમની સક્રિયતા કોઈ ઉછુપ આવતી નથી. તેમ સમાજવાદી સરકારિતામાં જે કાર્ગ સાડુ તત્વ છે, એનો બચાવ કરતાં એમને કોઈ વસ્તુ ગેદી શકતી નથી.

આ બધી વસ્તુ યુ ગતાવે છે? એમ પૂછો તો એનો જવાબ એક જ છે. ને તે એ કે, એમની રુચિમાં વેવિધ્ય આવ્યું છે, એમની દૃષ્ટિની ક્ષિતિએ વિસ્તરી છે.

પરંતુ ખાસ કરીને અમારા કદરૂપીઓ આ વસ્તુની નોંધ લેવા તૈયાર નથી એટલું જ નહિ તેઓ રિઝાસની આ અનિવાર્ય પ્રક્રિયાના પ્રવાહને ઉલ્લાવી નાખવા પોતાથી થાય તે બધું કરી રહ્યા છે. એમાં પછી આતરરાષ્ટ્રીય તંગદિલીના ઉપયોગ કરવો પડે તો તે સુધ્ધા કરી લેવા તેઓ તૈયાર છે.

દોષલ્લ તરીકે મારે માટે આ લોકોએ એમ કહેવા માડ્યું કે, આ કવિ હવે જન્મનામ ચર્ચ બનેલો છે. કારણ કે 'પેલિસ નેમ' નેવા એક

દેવ સામયિકે એ લરી તે એના વખાણ કર્યા છે ! એ સામયિકે અને 'લોક કવિ...આમ પ્રગતે લોકો કવિ' કહી બિરહાન્યો તેથી ! પરંતુ એમ તો રેડકેવેર્સમાં વ અને કાલકે કર્યા કદી વળેડો છે ! આરા પર સાપ વરસાવવા હોય તો તે માન એકલા કટરપથી-ડોઝમે દીરડો. ખેર, પશુ તેઓ તો અને કવિતા લખતો રોજી શકે એમ નથી, કે નથી તેઓ, હું જાણું, ને લખું તે વસ્તુને છપાઈને બહાર પાડી રોજી શકે તેમ.

૧૯૫૬ ની સાલમાં મારું કાવ્ય 'ક્રીમા જ કચન' પ્રગટ થયું કે તરત એક પુરાણ બોલ્સીવિકે 'ક્રાયઓસોલકાયા પ્રાવદા' માં એની સખત ઓટકચી કાઢી.....પરંતુ એ જ ક્રાયઓસોલકાયામાં મારા કાવ્યો પ્રગટ કરવાનું અને આમ ત્યાં મળતું જ રહ્યું. ને તે એ બપોને ક્રાય વિવેચક અને 'સંસ્કૃતિયા' કહીને લાડતો હતો તેમ છતાં. ખેર, આની સાથે સાથે દેશમાં ખૂલે ખૂલેથી મારા પર વરસતા રહેનારા વાયકોના સેટકો, હંબરો પત્રો અને ધરપત બધાવતા રહ્યા છે કે 'કવિ ! તારા કાવ્યો હારા ઘડ ને કહેવા માગે છે, તે અને સમજી લીધું છે, શ્રદ્ધાના તારા બાહવાનને અને આપકારી લીધું છે.' આમ ને વસ્તુની સીધી વધુ ગરજ હતી, તે તો અને આમ મળી રહેતું હતું.

માડું ખીચું પુસ્તક હતું: 'ધી લાઈવે ઓફ કોન્સ્યુક્રીઆન્ડ' (ઉત્સાહીતા રાજગાર્ગ). એની નોંધ લાગ્યે જ કાર્ક સામ-વિદ્યાએ લીધી હતી. પરંતુ માડું એ પુસ્તક છપાઈને બહાર પડતાં વેત જ પડી ગયું.. પુસ્તક-વિક્રમમાં દેશમાંથી ટપોટપ અદસ્ય ચાર્ક બધ, એથી વિશેષ રહી નોંધ કાર્ક પુસ્તકની લોઈ જ કુ શકે ?

૧૯૫૭ના બન્સુઆરીમાં 'વ્યક્તિપૂર્વકના પથ' ની આટકણી કાઢતા કાન્વેની એ એક દારમણા રચી, ને 'થમ ગાર્ડ' સામયિકમાં પ્રગટ ચાર્ક રહી હતી. મેમ્બ બલે શું થ બન્સુ' કે

'થમગાર્ડ'ની નકલો છપાઈને બહાર પડે તે પહેલાં મારી એ આખી કાવ્યમાળાના પાના ધોડીને કોમપથી બ્રાહ્મત કરી નાખવામાં આવી કારણ શું ? તો કહે, તત્કાલેને કોલકેકે પોતાની બૂલ સુધારી લેવાનો વિચાર આવી ગયો ! ત્યાર બાદ એક વિવેચકે મારી એ કાવ્યમાળાને 'નિહિલિસ્ટિક' કહી, એના છોતરા છોલી નાખ્યા ! ને દિવસે એ વિવેચન પ્રગટ થયું, તે જ દિવસે સમુદ્રની સફરે ઊપડી ચૂક્યા એક સોવિયેત જહાજનો મારા પર એક તાર આવ્યો. એમાં લખ્યું હતું, 'અમે તમારા કાવ્યો વાંચ્યાં. કાયકેરે આગળ બધાવ્યે ચાખ્યો.' ત્યારની હેઠળ સડી કરનાર કતા: 'જહાજના ખલાસીઓ.'

આમ મારે નિરાશ થવાનું તો કાર્ક કારણ જ ન રહ્યું ને ?

૧૯૫૭ માં લેખક સંઘમાં દુદિનત્સેવની નવલકથા 'નોટ વચ્યાં શર કાર્ક' સંધની પટેલી જ બેઠકમાં એક ઉત્સાહી વક્તાએ લેખકની પ્રશ્ન સા કરતાં એટલે સુધી કહી નાખ્યું કે, આ લેખકમાં તો એક નવા વિશેષ તોલસતોયની આખી મળે છે ઉકાઉપણું કરવામાં આવેલી એ પ્રશ્ન સા સાથે મેં. અવાજ ઉઠાચો-કારણ, મારી દરિએ એમાં ગચા-સાહમદીના વિષય માટે ગણના અનેક સુદર પ્રકાર હોવા છતાં, કલાની દરિએ અનેક ક્ષતિકો રહી ગઈ હતી. શોડા જ વખત પછી બીજી બેઠક મળી એ બેઠકે મળતા સુધીમાં મારું બલે શું થ બની ગયું કે, દુદિનત્સેવ વિશેષ તોલસતોય સદીને એકાએક 'દલીલો યાલીવાદી દલાલ' બની ગયો હતો ! મારા એક લેખકબંધુ તરીકે ને એક સજ્જન નાગરિક તરીકે હું દુદિનત્સેવને સારી રીતે ઓળખતો હતો. મને એના અન્યે સાથે એવો આદર પશુ હતો. એટલે મેં બિલા થઈને એનો બચાવ કર્યો.

શોડા દિવસ પછી એ બ્લેચું તો લિટરરી કન્વેન્શન હતું. સંબંધદ મારી પાસેથી ચૂંટવા લેવામાં આવ્યું હતું. એને માટેયું

મારુક શું? તો કહે, 'ઈન્સ્ટીટ્યુટની, બેઠકમાં મારી 'હાબ્ટી બુક અનિયમિત' હતી - હમીકે તે બેવા ન્યો તો છેલ્લાં ચાર વરસમાં દરમિયાન મેક' દિવસ મારી હાબ્ટી 'નિયમિત' કરી સકાય એવી હતી જ નહિ.

ખેર, એ પછી મને મેમ્બરોશોલ (ધંગ કમ્યુનિસ્ટ લીગ)માંથી પણ કાઢી મૂકવામાં આવ્યો, ને તે 'એસ્ટ્રો-બોન્ડ'ના આરોપસર, ને તે ય એ વિશે જવાબ આપવાની મને તક આપ્યા વિના જ! તે દિવસોમાં મને પણ છબન કંઈ એવું 'ઉભવાળું' લાસ્ટું ન હતું. તેમ છતાં હાખવાનું ને છાડ્યું નહિ, મિત્રો તેમજ વ્યક્તિ તરફથી પ્રોત્સાહન ને ફંદ મળી રહેતા, હતાક યયા વિના કુ હાખ્યે જ ગયો.

ઘોડા વખતમાં વળી મેપ્યુ બાથે ટુ ય બન્નુ, કે મને મેમ્બરો-નોલ્સડ માડું સબપદ પ્રાક્ટ આપવામાં આવ્યું. તે પછી 'સિટ્ટરી ઇન્સ્ટીટ્યુટ'નું મંત્રીપદ-ને છેલ્લા ચાર વર્ષથી મારી પાસે જ રહેલું, તે પણ મને પ્રાક્ટ આપવામાં આવ્યું!

પરંતુ મારા ટીકાકારોએ મારા પિંડમાં નહોતર ભરાવવાનું હતું છાડ્યું નહોતું. એમણે મને 'એડમ સિરિસિટ' (સયનશુભના જિર્નિધાન્ય રચનારો) 'બાળશુભેમારોના વૈચારિક નેતા' 'સરેલો જુર્જવા' 'મેલા બાળોતિયા ધોનારો' 'ગટ્ટો બાટ' 'નકલી ક્રાંતિ-કારી' વગેરે ઉપનામો આપી બિદાવવાનું ચાકુ જ રાખ્યું હતું.

પણ મારો બરડો ખતલ સામર્થિયનો હતો. સાથે સાથે એ વસ્તુ પણ હતી કે, દેશની આ પલ્ટાયેથી બાળોહવામન-આ તો યુ પણ અગાઉના વખતમાં ને શબ્દોની સક્રિત આથી બનેકગળી ક્રાંતિલ ગણતી, એમનું ય એર આ દિવસોમાં તદ્દન ચિતરી ગયું હતું. મારી કવિતાઓ હલ ય છાપામાં છપાતી હતી, મારા પ્રસંગ પ્રમટ યયે જતા હતા, ને ફું બહેરમાં મારા કાવ્યોનું વાચન હવે જતો હતો.

એ વર્ષે પહેલી જ વાર મારે પાસ્ટરનાકને મળવાનું વચન

પેરેલકિનોના એમના મકાન પર ને યુવાન કવિઓ એમને હમેશાં મળવા જતા, તેઓએ મને ઘણી વાર કહેલું કે, પાસ્ટરનાક તમને મળવાની ક્ષિણ ધરાવે છે. પણ મને હમેશાં લાગ્યું છે કે, આપનાક બેટા મધ જ્ય એ જ યુલાકાત સૌથી ઉત્તમ હોય છે. પાસ્ટરનાક સાથે ઇટાલિયન ગ્રોદેસર રિયેલિનોની યુલાકાત ઓહવા-એવી હતી. લેબાક સથે એમને પાસ્ટરનાકના બંગલે લઈ જવાનું કામ મને સોંપ્યું હતું.

અગાઉથી એમની પાસે સમય માગ્યા વિના જ એમને તો એમને ઘેર જઈ પહોંચ્યા.

અન્યાક જવીયાના એક આડ પાછળથી સફેદ લિનનનું નેકેડ પહેરેલો, માયાના વળમાં પરિયાની વધતી બેતી હાટ ને મૂર્તો તાપે વપીને તામ્રવર્ણ વાનવાળો એક માણસ લગલગ લટકાઈ પડ્યો હોય એ રીતે મારી સાથે આવી ઊભો.

એકદમ મારો હાથ પકડી હસ્તધનન કરતા 'હલેલો! કેમ છે તું?' કહેતા એની નીલી, સદા વિરમિત આળો માડી એ મારી સાથે ભેડ રહ્યો. એની નીલી આળોની દરિયા એક એવું તત્વ હતું, નેતે કદાચ આ કુનિયાની મેક પણ વસ્તુથી ચક્રિત બનવા નેવું ન હતું. મારા હાથને એમના એમ પોતાના હાથમાં ઘસી રાખી એણે હસતા હસતા કહ્યું, 'તું જ વેવટુરીનોને! અરે, હા, હા, તારે માટેની મે' ને કલ્પના કરી હતી, બરાબર તેણે જ તું છે! સુકલકડી, લાળ લાળ પગ,... ખેર પચું કું તો તારે વિશે બધું જ બાકું છું.' તું ચિટ્ટરી ઇન્સ્ટીટ્યુટના લાપલોમાં નિયમિત હાબ્ટી નયા આપતો... ને એવું તો બહું કહેલું! તારી સાથે ને જયોર્જિયન કવિ આવવાના હતા, તે આ લાકાઈ ને! જયોર્જિયન સોફ મને બહુ ગમતા હોય છે...

મે' એને સમજાવ્યું કે મારી સાથે ને આવ્યો છે તે જયોર્જિયન કવિ નહિ પણ એક ઇટાલિયન ગ્રોદેસર છે. ને મે' એ બંને જથ્થે એક બીજની ઝોળપાશુ કરાવી.

‘વાડુ, વાડુ: એ તો વળા એથી વ ઠડું...મટાલિયનો પછુ મને બહુ ગમે છે. ને તમે આવ્યા છો પછુ બપોર તાકડે...જગવાનું: તેવાર જ છે. આવ, આવ, તમે બેઈ જંણુ ખૂબ જુએ. ય ચંઈ ગયા હશે...’

ને થોડી જ વારમાં તો બહુ સાથ ચરણ બની ગયું. અને બોજનના ટબલ આગળ ગોઠવાઈ જઈ, ચિકન ને બાન્દીના સ્વાદ લેવા મંડી પડ્યા.

પાસ્તરનોકતા ચહેરા પરથી એની ઉમરનો અંદાજ મારવા ફેસો તો એ તમને સુડતાલિસ ચા ઉડતાલીસ વર્ષનો લાગે. એના સમયે દેખાવમા એક અજબ પ્રકારની ચગટદાર તાલચી વર્તોતી હતી. કેમ જાણે સવારના પહોરમા ચપોના ઝડ પરથી તાલ જ માપી આણેલ ઝળખી હોય...નેના પાંદડા પર લેલ આકળના બિંદુ ઠરી રહેલા હોય ! એના આખા લાવલાવ ને દેખાવ પર જાણે પ્રકાશના ફિરોની રમત મંડાઈ રહેલી હોય ! એના હાથનું ચપળતાભયું હસનચસન, એના મો પર સતત રમ્યા કરયું બાલસહજ સ્મિત, એના ચેતનવતા ચહેરાને અજવાળા કરયું હતું. છતાં મોઢક વખત એમ પશુ લાગે કે જાણે અત્યારે એ કંઈક નાટકી બની ગયો હતો.

હકીકતે સ્મિતના પ્રકાશ વિશેષા પોતાના એ લાળા હવનકાળ દરમિયાન, કુદરતી સ્મિતની આ મૌલિક પૂંછની રક્ષા માટે એને મહાન આતરિક મોવનની બરફ પડી હતી. ને તે વખતે મહાન આ નાટકીય તત્ત્વ એને ઢાલરૂપે કામ આપી ગયું હતું. ચાતુસ અર્થે નહિ, પણ કોઈ રંગ, સુગંધ ચા ધ્વનિના સંસ્પર્શથી પડયો પાડી જોરે, એમ લોકો પાસ્તરનાના સંપર્શથી સ્પર્દન અનુભવી રહેતા.

પાસ્તરનાંકિ હસીને વાત કરતાં કરતા કહેવા માડયું, ‘આજે તો મારે એક એવી ગરમતની વાત બની છે ન પછા વાત. એક

ઓળખીતો છપસ સ્ખાસ્તરો ને નળિયા આળનારો મને મળવા આવ્યો. આવીને તરત જાળવાથી / વોદકની એક ઓટલ ને સોસેજનો દુકડો બહાર કાઢી મારી સામે મૂક્યા, ને કહેવા લાગ્યો: ‘બે દિવસ પહેલા કું તમારુ છાપરુ’ સમારી ગયેલો, પછુ ત્યારે મને ખબર નહિ કે તમે મેણુ છે ? પછુ તે પછા’ લોઠા પંસેથી મને ખબર પડી કે: તમે તો સત્યના તરદાર છો ! તો...આ વાત તો ખાસી એક ઉજવણી કરવા બેગ ગણાય ! થાલો, એના માંસ પર અંબે આપેલે પી નાખીએ’ ને વ્યગે ભેલે જાણુએ મળી વોદકા પીધી. તે પછી વળી એ કહે, ‘વાડુ, તો હવે તમે અંબેને રસો ખતાવો’

મેં કહ્યું, ‘મારે વળી કયો રસો ખતાવવાનો છે તમને ?’ એણે કહ્યું, ‘તેમ વળી ? સાથ માટે લાવવાનો રસો. એ કેમતે જવામા તમારે અમરી દેરવણી કરવી પડશે...’

‘મેંપી સુસીળતની વાત ! એરુ, તમે તો જાણો જ છો. હું તો મોઈ ને કયાંય દોરવાને લઈ જવાની મુશીબ ધરાવતો નથી. કું માડું છું’ કે, કવિ તો એક ઝાડ નેવો છે. એ માત્ર પોતાનો હોયો પાશરુ’, પાંદડાં રજુઆતવળું કોત ને રિચર બંની લેલા રહેવાનું જ જાણે છે. મોઈને કયાંય દોરવા લઈ જવાનો કોને ખેવના જ નથી હોતી.’

ને આટલું બોલી રવા પછી, તાસી નજરે અમારી સામેભેજ એણે સવાલ કર્યો, ‘વાડુ, પછુ તમે શું માનો છો, આ બાળત ? કવિ તો પાંદડાની ઘટના ચર્ચર ધ્વનિ સમેા જ છે. એ વાત સાચી કે નહિ ? એણે વળા મોઈને કયાં દેવરી લઈ જવાનું કોય ?’,

એણે મને મારાં મોઢ કાળ્યા વાચવાનું કહ્યું, મેં ‘વેડિંગ્સ’ (લગ્નો) કાનથી સંજ્યાત કરી. પછુ એ. કંઈ એને જાણુ પસાદ ન પડ્યું. તે પછી મેં ‘મારુ’ ‘ગોર્લિંગ’ વાચ્યું. તે એને ‘પ્રેક્ષણ ગમ્યું’. બ્યારે એની મોઈ પંક્તિ એને જાણુ ગમી જતી, ત્યારે એ ન્યાન

ખાળકની નેમ તાજી પાડી બીઠો. માડું કાન્ય બાચન આદ્યુ-ત્વાં લગી ઝોલે ઝોની ખુરસીમા અમળાવા ક્યું. ને વાંચવાનું પડું સયુ કે, એ બીંતિને મારી પાસે ઘોડી આન્યો-ને મને માળકવા લાગ્યો. માડું મન જરા હિંદાસ પની મ્યું. મને સયુ કે, પાસ્તરનાકની રસવૃત્તિ કેકડિ વિશેષ સદમ હોવા નોંધતી હતી. આરા મતે 'પ્રોલેગ' એ આ બે કાન્યોની સરખામણીમાં કેઈક વધુ દેખાયે કરનાડું, ને છીછડું કાન્ય હતું.....

પરંતુ પાછળથી મને ખબર પડી કે, પાસ્તરનાકની રસવૃત્તિ વિષેની મારી ધારણા પોદી હતી. અમે ફરી ભેગા ચવા, ત્યારે મેં ઝોની આગળ માડું 'હોન્ડીનેસ' (એકલતા) નામનું કાન્ય વાંચ્યું. ઝોની આબોમાથી આસુની ધારા વહેવા લાગી. ઝોલે મને કહ્યું, 'આ તો તે' મારે જ વિશે લખ્યું છે-માટે જ વિષે...આપણા બધા વિષે'

પાસ્તરનાકના મનોભાવમા આવેલા પુષ્કળ લાગ બળવતા. કોવા જ એક આવેગના વહેણમાં હશે, ત્યારે માડું 'પ્રોલેગ' કાન્ય ઝોના પર અસર જમાવી ગયેલું.

આબલગીમા પાસ્તરનાક સાથે મારી જે માર મુલાકાતે ચર્મ છે, તેના વિષે એક દિવસ લખાવ્યો લખવા વિચાર છે. છેલ્લી મુલાકાત વખતે, વિખૂટા પડતી વેળાએ, અમારી રશિયન પ્રચાલી મુજબ ખૂબ ઉખામોર ઝોલે મને મુખન કમું ઝોના હોઠોમા ચપાના ફૂલની સુવાસ હતી.

એ એક નિર્મળ હૃદયનો પવિત્ર આત્મા હતો. ને ઝોધી જ તો હ માન છું કે, ઝોની મુખજ વિરુદ્ધ રાજકારણના ફંડા-ચુલમા ઝોના નામને રાદોળવાનું કરીને પ્રથિમ એલ યુનેમાર બન્યું છે ને તેટલા જ યુનેમાર છે, ઝોના નામને રશિયન સાહિત્યના દૃષ્ટ પરથી ઉંચી નાખવાનું-લીધુ કામ કરનારા, અમારા દેશના લેખકો.

બેસક, એ ઝોના દેશને ખૂબ જ આહનારો-માણસ હતો. પોતાના દેશને કાર્પ ખજારે લાતિ-પહોંચે, એ ઝોનાથી કાર્પ ખજુ રીતે સહી શકાય એવી વસ્તુ ન હતી. એવી અનેક વસ્તુઓ હતી કે જેને એ સમજ જ શકતો નહિ. ખજુ એમ નહિ કહી શકાય કે, સમજવાની એ મુશ્કેલ ધરાવતો નહોતો. અમારે ત્યાંની અનેક વસ્તુઓ એવી છે કે જે કહી ઝોની કલ્પનામા જ બેસી શકી નહિ.

અમારા જીવનની અનેક ઘટનાઓ એવી હતી, જે ઝોને કાળ-ગયાને સામે કાઠે બનનારી ઘટનાઓ સમી જ લાસતી. ઝોની વિલક્ષણ દષ્ટિને કારણે કેટલીય વસ્તુઓને તો તે, કાળગંગાના પ્રવાહ પર લટકતા કુમ્ભસના ધૂંધળા પડદા વચ્ચેથી ખજુ ખૂબ જ રસપ્રપણે નોંધ શકતો. પરંતુ કેટલીક વસ્તુઓ વિષે એવું ખજુ બનતું કે કેવળ ઝોના આંખે આંખ જ એ પામી શકતો, ને ઝોની ચોક્કસ રસપ્ર રેખાઓ ઝોની નજરથી ઝોજલ જ રહી જતી, તો કેટલીક વસ્તુઓનું તો અસ્તિત્વ જ કુમ્ભસના એ પડદા આડે છુપાયેલું રહી જતું.

પેરદેશકિનોમા આવી વસ્યા પછી વર્ષો લગી લાગ્યે જ એ રથળ છેડીને એ કપાચ ગયો હશે. એક રીતે ઝોના જીવનમા આ એક એવી અમૂલ્ય તક હતી, જેણે પ્રકૃતિ તેમજ પોતાની ભત સાથેના તાદાત્મ્ય માટે જરૂરી એવું એકાત એને બદલુ. પરંતુ ખીજ બાજુથી, મોટા મોટા સહેરાની ધમાલ ધાંધલ ને ઘોઘાટ સાથેના ઝોના સંપર્ક બિલકુલ વઢી જવાને કારણે; આવતી દુનિયામા અલગતા સંઘર્ષની અગત્ય બાળત એની અત્યુત્થિત પ્રાપ્ત; લોકી જ રહી ગઈ હતી. પોતાની આ ઉપજુ વિષે એ પોતે ખજુ ભરત હતો. એ લાગણીને બંધક કરતાં ઝોલે પોતે જ કહ્યું છે કે, 'હું તો બે મુગો વચ્ચેના શિમાચિક્ક રૂપે ચોપાયેલા એકાદા ચાલલા નેવો છું.' આ નેમ એ વિલક્ષણ પ્રતિભાવાળા કવિના જીવનની મહાનતા છે, તેમ ઝોના જીવનની કડુણતા ખજુ એમાં જ સમાયેલી છે.

૧૯૫૭ ની સાક્ષ્ય કું એવા બે માણસોને મળ્યો કે તેઓ પાછળથી મારા આદ વિદ્યા બની રહેવાના હતા—એમાં એક હંમેશાં વિચારર યુરિવાસ્તિસિયેવ, ને બીજો હંમેશાં શિલ્પી અર્નસ્ટ નિઝવેસ્તની. એમની યુગ્માકાત ધર્મ તે પહેલાં મિત્રકળા વિશે કું નિઝકુલ અનજલુ હતો. ત્યાં સુધી ઈરિયેસનિરડો એ મારે મન સૌથી અદ્યતન વિગતાર હતા. ચોરકોમાં જ્યારે પિઝાસોન્યા મિત્રેલું પ્રદર્શન લગાડું ત્યારે, સોડા ભાગના મોરકો નિવાસીએમની આક્રમક, કું ય એ પ્રદર્શનમાં પ્રવેશ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયેલો નહિ, લોમોયા એ વખતે એની કહેલત પ્રચલિત ધર્મ ગયેલી કે, એ પ્રદર્શનમાં પ્રવેશની ટીકીનટ મેળવવા કલ્પા તો સરકારી ચોટરીમાં મોટર છત્તવી સહેલી. અલખત, છાપામાં કે વિચકલવાના અદ્યતન પ્રવાલો વિશે ઈરક ઈરક વાલોકું ખરું, પરંતુ એ પ્રવાલોના નાદે ચરેલા લોમો વિશે એમાં જે ખ્યાલ આપવામાં આવેલો, તે મુજબ તો તેઓ તદ્દન અપ્રમાણિક —હલકટ, પૈસા ખાનારા ને કમ્યુનિકમ સામે કુશમનાવટ ધરાવનારા લોમો હતા.

પરંતુ મને જે બે માણસનો ભેટો ધર્મ ગયો, તે બંને કલા-ધારો તો કુલ મોરકો દેશને ખાતર લલવા ગયેલા, બેખખારી કમ્યુનિરડો હતા. એમની પ્રમાણિકતા વિશે કાઈ કંઈ જ ઉઠાવી શકાય એમ નહોતી. તે છતાં કલાને ક્ષેત્રે બેઉ મિત્રો અમૂર્ત કલાના વિધાતા હતા. વાસિસિયેવ ને નિઝવેસ્તની કેવળ અમૂર્ત કલાની કૃતિઓ જ સર્જનારા હતા એમ નહિ, તેઓ વસ્તુવિકાસને પણ એટલી જ સુંદર રીતે મૂર્ત કરી ભાવનારા હતા. પરંતુ એમની વસ્તુવિકાસનું સ્વરૂપ અદ્યતન પ્રકારનું હતું. એને સૌક્યિયેત આકાદમીની ઝુગ-ળાવી નાખનારી ‘આર્ટ’ સાથે કશો જ સંબંધ ન હતો. અમૂર્ત કલાના સર્જનમાં પણ તેઓ પ્રયોગશીલ રહેતા.

અલખત, પ્રપંચ રમનારા ને પૈસો પેદા કરી લેવા ઈન્જનાર કોવાં કેટલાં વ તરવો ‘મોર્ડન આર્ટ’ની આસપાસ લગ્યા કરતાં

ભોવા મળે છે, પણ એમાં ધણા સાચી લગનીવાળા ને ખતિલા લોકો પણ છે જ. તેઓ કદિક કલાલેખના આકર્ષણોમાં અટકાઈ જતા હશે, એની ના નહિ. પરંતુ એવી જ કંઈ એવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય નહિ કે, તેવા લોકો કંમેસા રાજકીય વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ જીવે જ માર્ગ ગયેલા છે. આ રીતે રાજકીય મતભેદોને કલાલેખના મતભેદો સાથે યુગ્મવી મારવાનો પ્રયાસ કરવો મિથ્યા જ છે. વાસિ-સિયેવ, નિઝવેસ્તની તેમજ એમના જેવા બીજા યુવાન કલાકારો માથેની ચૈત્રી ને સ પકડી ચતે આ વાતની ખાત્રી ચર્મ ગઈ છે.

ને પાછળથી બ્યારે કું પરદેશ ગયો ત્યારે ત્યાં મેં પશ્ચિમના એવા અનેકનિક કલાકારોની કૃતિઓ ભેઠ.....તેમાં પિકાસો, એકસ અર્નેસ્ટ, ચાગલ, મિંગે, હેન્ડી મૂર ને શ્રાક જેવાનો સમાવેશ ધર્મ જન્ય છે. અનેક બાળતો વિને મારે એમની સાથે મનભેદ દેખી શકે છે, પરંતુ આટલાંટમાં પરિશ્રમ વેળીને જે ખતપૂર્વક આ કલાકારો એમના સર્જનમાં સમ્યા રહે છે, તેમના પ્રત્યે મુગ્ધકારની દૃષ્ટિથી તો ક હરણીઝ ભોઈચકું નહિ. એ રીતે તો તેઓ સોના આદરને જ પાત્ર છે.

એમણે જ મારામાં કલાના ચર્મનો પ્રત્યેયો પ્રેમ જગાડ્યો: મારા ધરતી દિવાલો પર આજે અનેક પંથના કલા-સર્જનોની કૃતિઓ લટકી રહી છે. એમાં રિયાલિઝમ, એકસ-પ્રેક્ષનિઝ, મુરિયાલિઝ, તેમજ એબસ્ટ્રેક્શનિઝ એમ મુદ્દા મુદ્દા પંથના કલાકારોની કૃતિઓ છે. પરંતુ એમની વિલિનતાને કારણે અંદર અંદર એમની વચ્ચે ટકાર થતી હોય, એવું કહી મેં અલુભ્યું નથી. એમના યાદો મને યુગંધા વિચારસરણીના ચેપ લાગ્યો હોય એવું ય નથી જન્યું. એ બધી કલાકૃતિઓ તો મને મિત્રની ચાક કદ આપનારી બની રહેલ છે. મારા મનને વિશાદ વેરી વળે છે ત્યારે, હાં, શોધતો કું એમની પામે જાઉં છું, ને ત્યારે એમની મોન મેત્રો મને સાંત્વના બધે છે.

કલાક્ષેત્રના નિરનિરાળા પાછે-ઈઓનો કું વિચાર કરે છું, ત્યારે મને લાગે છે કે, જ્યાં પથોમાં કદાચ વાસ્તવવાદ જ સોધાઉત્તમ છે. પરંતુ આને જે વાસ્તવવાદની કું વાત કરું છું, એ વાસ્તવવાદનાં તે સંકેતો નહિ હજાર પાસા છે. કેવળ કદરત ચા' વરણું, પ્રતિરૂપ-આપણું જો જ એક ગુણ વાસ્તવવાદી કૃતિમાં હોવાં જો અને એવું જરૂરી-રહું નથી. જે વસ્તુ-ખરેખર જીવનમાંથી જરૂરી છે, તે જે માનવીના હૃદયને સ્પર્શી નય છે, તેને જ કું તેા ખરી વાસ્તવવાદી કલા ગણું છું. પછી લલોને એમાં કયાંય માયુસની મૃતિ, આડખાન, યા ધરકાર ન દેખાતા હોય તે પછય, આરે મન તેા એ કલાકૃતિ વાસ્તવવર્ણા જ છે. બીજી બાજુથી માર્ક એક ચિત્રમાં આયુસો, ધરો તે આડખાન બંધું જ ચીતરેલું હોય, પછુ એમાંથી જીવત તત્વ નેવું જ કંઈ ઊઠું ન થઈ હોય, તેા એ ચિત્ર કરી મારા હૃદય સાથે તાર સાધી સકશે નહિ. બંધુ એમાં મર્ત હોવા છતાં માટે મન એ ચિત્ર અમર્ત, નિઃશૈષ જ રહેવાનું.

આ બધું કહેવા પાછળનો મારો મતલબ એ છે કે, હવે વાસ્તવવાદ ને અમર્તવાદ (રિયાલિઝમ ને એપરટેક્સાનિઝમ) વિચેના આપણા ખ્યાલોને આપણે વધુ ગ્રહ કરીને નવેસરથી સમજવાની જરૂર છે. મેં ઉપર કહું એ અર્થમાં જ અમર્ત-કલાનો મને વિરોધ છે.

મારા એ મિત્રોમાં તેલિયા રંગો, માદી ને ભાવિની મને સોડમ મળતી હતી. તેઓ અવિસ્તર પરિશ્રમના અભ્યાસ રહેતા ને મને પછુ એમની શક્તિ ને ગ્રેસધોને પાસ લગાડતા. કું ને મારી પત્ની તાન્તરયા જ છટાછેડા લઈ વિખૂટા પડેલા હતા. મારી એકલતા ભયારે મને ખૂબ સતાવતી, તે મન વિશાદથી યોગ્ય જવું, ત્યારે આ મિત્રોનું જીવન જ મને શાતા ને ચક્રિત પૂરવું.

એ ઉપરાત, વિશેષ-એસાનજનજનક પરવું તેા એ હતી કે, મારાં કાબોમાં વાચકોનો રસ દિવસે દિવસે વધી રહ્યો હતો. મારા કાબોમાં વ્યક્તિય ચતા એક વ્યક્તિ તરીકેના મારા મનોવિશાદનો પછુ સ્પર્શ પામી લઈ તેઓ મારા પ્રત્યે સમવેદનાથી દલી રહેતા; મારા પર પત્રો લખી પોતાની એ સમવેદનાને તેઓ ગ્રગટ પછુ કરતા. પરંતુ સાથે સાથે મનો-સ્વલત કરતા, આમહોર: તેઓ એમ પછુ કહેતા કે, 'કવિ! બોલે હો; તારી વ્યક્તિ તરીકેની આ મનો-વેદના જ તારે હવે લઈ બેસી ન બંધ...સમય મૂંઝી જનતાની અંતરબવસ્યાને વાચ્ય આપવાનું કામ તું સંપૂર્ણ વિસ્તી ન બંધા'.

તે પછી મેં ને લખવા માડયું, તેમાં કું કેવળ મારી જાતનો વિચાર કરનાર ઓહલવાથી વ્યક્તિ ન રહો. પરંતુ મારા સહૃદય વાચકો મારા સાથી બની ગયા, આજ રીતે મારા કાવ્યવાચન વખતે પછુ કું મારા શ્રોતાઓની હૃદયત ત્રી સાથે મારા હૃદયના તાર સાધી સકતો. ઘણી વાર તેા કું મારા કાબોને ગ્રગટ કરતા પહેલા લોકહૃદયના કસોડી-પરચર પર કરી ભેલો. અનેક જુદા જુદા ધંધા ઉદ્યોગમાં પડેલા, નિરનિરાળા લોકો આગળ કું મારા કાબોનું વાચન કરતો.

મારા કેલવાક ટીકાકારોએ મને બદમાશોનો અહીં ચલાવનારા ઘાઘાળીર તરીકે ઓળખાવવા માડયો. કેમ કે તેા કહે, 'એતી કવિતા-ઓના મુશાયરાઓમાં એટ લાગે કામધંધા વિનાની નવરી ને ઉર'ડાં છાંડીઓ યા તેા મુનેશારતિવા છાંડાઓ જ જમા થતા હોય છે.' ને છતાં અમને બદનામ કરે એવા એક કિસેસી કરી ત્યાં બંધો નથી! હા, કાલવાર કાલ સભાગૃહના બારી બારણાં તૂટેલાં, ને વ્યસ્તતા જાળવવા માટે પોલિસને ત્યાં ઊભા રહેવું પડેલું ખરું...પછુ તે તોફાન તેા સોને માટે પૂરતી જગા ન દેવાયું કારણે જ થયેલાં.

કું અત્યંત કસોડી રિયલિઝમ માર્ક ગયો હતો. એક બાજુથી મારા પર અપમાનોની ઝડી વરસતી, તેા બીજી બાજુથી પ્રેમ-સાની તાળીઓથી ચાપાવરણ તૂટેલું ઊઠવું. ભલભલાનું મારું ફેરતી નાખે

કોથો એ આભોહવાનો દાખ હતો. પણ એ બધું છતાં અંતરાત્માનો એક અવાજ વારંવાર મને ટહોલ્યા કરતો: “એન્ડ હો, ખ્યાલ રાખજો: તમે કોઈ આવો દે છે, ત્યા તારે માથે દણું નોખ્ય નથી.” ખડું નોખ્ય તો ત્યા જ છે ન્યા તારે માથે ટ્રેસના કળક યોગાય છે ! નિદા થા પ્રજા...કોઈ પણ સ્ત્રિય છે, તારી દૃષ્ટિની પારિખિત માટે તારે સતત ભગ્નત રહેવાનું છે. આ ટ્રેસવર્ષા એટલે તો-અગાઉથી બાના પેટ નાણું કલાવી લીધા જેવી વસ્તુ છે. આ રીતે પોતાનો પૈસો સફરનોય આજુસ તો એની જ પસ-ગીની બીજ તારી પાસે માગવાનો છે. એટલે જ કહું છું કે, લોકોને પ્રેમ એ તો એક કામે એવી જવાબદારી છે. એ જવાબદારી સોળ્ય રીતે પાર પાડતા બ્લિનિયર્સ રીતે યાદ રાખવા જેવું સન મોઈ હોય તો તે એક જ, ને તે એ કે, ‘લોકોમાં તેજબ જતામાં કેવળ સોળને જ જોતા રહેવું.’

હજી સંધી તો એની યોજ કરવા હું કદી ચાક્યો નથી. અલ્તાઈની કંધારી ભોમકામાં ટ્રેક્ટર હાકનારાઓ સાથે ભેસીને એ ગ્રેમ ને રાજદારણી અચ્છા કરી છે. વોલ્ગા નદીમાં માછલા પકડવાનો ધંધો કરતા માછીમાંથો સાથે સ્તાલિનની સમસ્તા વિષે અચ્છા કરતો. ■ પૂર્વના પ્રદેશોમાં વાઘનો ચિહાર જેવાનારા બ્યાધ-બૃથો સાથે શુદ્ધતા સફરને અંત આણી દેવા માટેના ઉત્તમ માર્ગ કયો ? એ બાબત અભિપ્રાયોની આપ લે કરેલી છે. કાન્સન્વાટકાની બ્રિજ પર લોન્ગરટર્સ નામની માછલી પાડવાનો ધંધો કરનારા માછી-માંથો સાથે, જીવન શું ને કુખ મને કહેવું, જેવા વિષયો પર વાતો-ચીતો કરી છે. જ્યોર્જિયામાં કાકાશ્વિની પેલી કરનારાઓ સાથે ભેસીને કાન્ય શું વસ્તુ છે ? માણસના જીવન માટે એનો શું ? જેવા વિષયની ચર્ચાવર્તા કરેલી છે.

પણ આ બધાની આગળ ભોલવા કરતા સાલગવર્સ જ કું વિરોધ કરતો. કારણ કે કંઈ કહેવા બોમ “કુખ એ તે પહેલાં આપણે

ધણું ધણું સાંજળતાં શીખ્યાની જરૂર હોય છે, એમ હું માનું છું: ને આમ હું ન્યારે દર દરના પ્રદેશોમાં પ્રવાસો નીકળી ગયેલા હતો, ત્યારે ધરતીને પેલે છેડે-એરકોમાં જાપાઓ ‘જનતાને સંપર્ક’ પોષિએલો કુંવિ’ ફરી મારી દેવા ખાતા હતાં ! હંકારેને આમાંયા ઝોંટા ભાગ્યના સ્વહિલ વિલેયકોન્કે જેઓ આપણે દીસે કોણ ‘જનતાના સંપર્કમાં છે’ ને ‘કોણ જનતાના સંપર્કમાં નથી’ એ નક્કી કરવાનો ફર્નિયો લઈ બેઠેલા છે, તેઓ બિચારો પોતે જ ધણા લાળા સમસ્તા લોકોનો સંપર્ક સમજી પોષિ બેઠેલા હતા

*

કેટલાક લેખકોને મન થર એ જ એમની દુનિયા હતી, ત્યારે મને, દુનિયા આખીને મારું થર બનાવી દેવાની યતીના ભગી હતી. ને એથી જ મારા દેશની ધરતીને ખૂણે ખૂણે ‘પૂંદી વળવાનું’ મને આટલું આકર્ષણ હતું. એ જ આકર્ષણ મને મારા દેશની સીમાઓ આગળ ચી ગાદારવા દેશો ધૂમી વળવા નોતરી રહ્યું હતું.

સ્તાલિનના અમલ દરમિયાન પરદેશ જવાની તક મળતી કેવળ રાજપુરુષોને તેજબ સરકારી અતિનિધિમંડળોના સભ્યોને, અમારા જેવા સામાન્ય લોકોને માટે તો પોતાના દેશની સીમાઓના પેલે પારની સમગ્ર દુનિયા રહસ્યના કુખસમાં લપેટાયેલી જ રહી જતી હતી. તે રહસ્યના પડા પાછળ જોગસ રહેવાને કારણે જ કદાચ તે કેટલાકને મન ‘અંતિ મનોહર’, તો વળી કેટલાકને મન ‘અતિ લખકર’ જાસતી હતી.

પણ હવે તો એ કુખસ એસરી રહ્યું હતું. હજારો પરદેશી પ્રવાસીઓના ટોળા સીમાઓ આગળથી અમારા દેશમાં જીતરી પડયા હતા, તેમ અમારા દેશમાંથી પણ હજારો પ્રવાસબેઠું ટોળોઓ આજલવી પસમા લાગતા દેશો ધૂમવા જીપરી ગઈ હતી. ‘ગોરમ થય દેસદીલક : (ગોરશેનો કુવંક મહોલ્સવ) વખતે, નિરંતરના પર્ણના-ને નોખા નોખા દેશના ભોમથો ગોરમના-રતા ઉભરાઈ

રલા હતા, એવું સહન્ય અમારા દેશ માટે કહી શકાયું ન હતું. અને તેો એમાં ભવિષ્યના છાત્રની રેખાઓ ઉઠેલા બની! અને તેો એમાં સાચું છે કે, આપણે કેવળ આપણા દેશના જ નહિ, પણ સમગ્ર દુનિયાના હિતમાં લોકોને જીવંતિ કરવા મથવાનું છે.

પહેલાં કું કેવળ મારા દેશ પ્રત્યેની મારી જવાબદારીના જ એવંભાવે કરતા હતા. પરંતુ આજે અને દુનિયાં આખીની હિંકર સતારે છે. ને એથી જ તેો જે કોઇ દેશના પ્રવાસે કું ગયા છું, ત્યાં ત્યાં, સુધરે દરેકો ને ભવ્ય સંચારકો ભેટ પાછી વળી જવાને બદલે, મારી આખી એવા માણસોની શોધમાં ફરતા રહી છે, કે જેઓ સંસ્કૃતિ પહેરે રહી છુંકાણા સામેની કષ્ટતા તનનન ન્યોછાવર કરવા તૈયાર હોય તેઓ વસતા હોય તે ધરતી પરથી માણસ દારા થતા માણસના શોધણું કસક મિટાવી દેવા તૈયાર હોય. કું ન્યા ન્યા ગયો ત્યા ત્યા, બધે જ અને આવ્યા હોશો જરૂર છે.

ને ધાના, ટોંગોલેન્ડ ને લિબેરિયાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મુકત આફ્રિકાના લાવિ વિશે વાતો કરી છે, ને એ યુક્તિની કામના કરતાં બરે, ભેળા મળી નારિયેળના કાચકાને જ ત્યાક્ષી બનાવી એમાં તાન મલાઈવાળા નારિયેળનાં મીઠા પાણીનું પાન કરેલું છે. પેરિસની કોર્ડ ગલીમાં, મકાનની બીંત પર અલ્બિયર્સની મુક્તિ માર્દમું સંત્ર આલેખતા કામદાર પાસે પહેાવી જઈ, એની પાસેથી એની મેલસાની કસમ ઉઠિતી માની, એવા સુચને અતે એક આશ્ચર્યમિત્ર માઢી આપી એ મારે સાથ પુરાવેલો છે.

અમેરિકા ગયો ત્યારે, ન્યૂયોર્કના વોલિંગ્ટન સ્કેવરમાં સજા કરવા સામે મનાઈ હુકમ ફરમાવનાર પોલિસ કમિશનર ને નામે ફટાણા ગાવા ભેળા મળેલ અમેરિકન સુલક સુપતીઓ સાથે કું પણ નેમકર્ડ ગયેલો. પોલિસ એમને વિખેરી ન નાખે તે માટે તેઓ દારૂમાં અમેરિકન સપ્ટીન ખજ સજાની નીકળ્યા હતા. એથ લેકોના દારૂમાં, અમેરિકન સપ્ટીન ખજને ફરકતો ભેલાની અને ખેવન છે.

દાદીયાના, કુળબીનોના સગા અતો: ગાતાં મેં 'માડું' ત્યારું 'ધી', કંન્ડરનેકનલ'નું (કમ્યુનિસ્ટ આતરણીય ખીત) ખીત ગાયું હતું. ... મારા પોતાના દેશની અદર જે કોઈ ખરાબીઓ ભેઈ' છું તેના વિશે કું ખુલ્લા ખુલ્લા, સાક સાક લાખમાં બોલું છું. એથી જ કું ગાનું છું કે, અને બીજા દેશોમાં પણ ન્યા ન્યા, ને કહું ખરાબીઓ ભેવા પાડું તે વિશે બેલવાનો નૈતિક અધિકાર સાપડે છે. પરંતુ કું ભે પોતાના અનિષ્ટો બાબત મોન સેવી, પારકા દેશના અનિષ્ટો પ્રત્યે જ આખળી ચીંધવા નીકળું તે કું માડું આત્મગીરવ જ બોઈ બેસું, એ વાત નિશ્ચય.

થયો વખત થયા અને 'એન્ડોસેમિટાઈઝમ' વિશે એક કાવ્ય લખવાની કિચ્છા હતી. પરંતુ કું કીવ ગયો, તે ત્યા નજરોનજર મે બાબીયારજનુ ગોઝારું સ્મારક ભેયું, ત્યારે જ એ કાવ્ય માટેના છદ ને આકાર પ્રકારની કલ્પના અને જડી ત્યાથી ચોરકો પાછા આવ્યા પછીથી થોડા જ કલાકોમાં મેં એ કાવ્ય લખી નાખ્યું. તે દિવસે સાંજે જ પોસ્ટિકેનિક કંન્ડરીટકુમાં કમ્યુન પર મારે વાર્તાલાપ ચેળવેલો હતો. વાર્તાલાપ પૂરો થયા પછી મેં પહેલી વાર મારા બાબીયાર' કાવ્યનુ ત્યા વાચન કર્યું. સામાન્ય રીતે મારા કાવ્યો અને પાઠ થઈ ગયેલા હોય છે, એટલે કું મોટેથી જ એનુ રટણ કરતો હોઈ' છું. પણ આ વખતે માડું ચિત્ર એટલું કુબલ હતું કે, મારે મારી તોટબૂક સામે રાખીને જ એનું વાચન કરવું પડ્યું.

કાવ્ય વાચન પૂર થતા ભેયું તેો મિન્ડસ આખી મોન...સત્બ્ધ! કું પણ અસ્મજન્યમાં પડી ગયો, કંઈક અસ્પષ્ટપણે મારા હાથમાના કમળિયા આમતેમ ઉઘલાવી રહ્યો.

કીવ સહેરમાઈ' એક એકું સ્થળ, કે ન્યાં મુક દરમિયાન નાકી લશકરે જ કુમાર ચુદી કી-કુપી ન બાબતોની સંબંધ કંઈક કંઈક રહ્યો.

ઠાગળિયાં પરથી એં હાંસું કરી, મારા શોતાઓ - સામે નંજર માતાં પશું મને નજીર સંકેત્ય થતો - હતો - પરંતુ જેની મેં નંજર જિંચ્યો કે આખો શોતાગણ પગલર ધિરો થઈ ગયો ને તાળી-જોના વાગડાટથી એમણે મને વધારી લીધી. ખાસતી દસેક મિનિટ સુધી તાળીઓનું એ ગળું ન ચાલ્યું હતો. કેટલાક લોકો સલા મંચ પર ચઢી આવ્યા, ને એમણે મને પોતાના આતિથ્યના લાઈ લીધી. મારી આંખોમાંથી દહ દહ આસુ સરી પડ્યા.

મારું એ કાલ્ય લઈને કે 'વિદસ્તી ગેઝેટ'ની તંત્રી ફરેરીએ ગયો. ત્યાં જઈ તંત્રીમંડળમાં કામ કરતા મારા એક સિનની આગળ મેં મારું કાલ્ય વાળી સંજગાલ્યુ. કાલ્ય પૂરું થતાં જ એ બીડીને બાઈના ઝોરડમાં દોરી ગયો, ને પોતાના કેલ્લાક સાદીઓને જાણે બોલે હતાં એ ઝોરડામાં એણે ભેગા કરી દીધા. ને મને કહે, 'હવે ફરેરીથી વાગ્યું.'

પછી કહે, 'મને ડું તારા આ કાલ્યની નકલ કરી લેવા દરમિ ! એની એક નકલ તો મારે પોતાને ભેઈકે, ને બીજી એ કેલ્લાક લોકોએ એની નકલ મળી છે.'

મેં કહ્યું, 'વાલ રે ! આ વળી કેવી વાત કરે છે ડું ? આ કાલ્ય છપાવવાં મારે તો કે તારી પાસે આવ્યો છું.'

ત્યાં બેઠેલાં બધા, ચૂળા મૂળા, ઝોલખીબની સામે ભેવા લાગ્યા. આવું કાલ્ય છપાવવાની વાત તો એમની કંપનામાં પશું આવે તેવી ન હતી. ધીક પછી તંત્રીમંડળનાં એક સભ્યે કેલ્લાકે 'લ્યું' હસતા કહ્યું, 'હલ એ આપણા બધામાં બેઠેલો છે...એ કમળપુત્ર... સ્તાલિન !' ને એણે હસમ હાથમાં લઈ મારા કાલ્યની એ નકલ પર લખી દીધી - 'ફેર, પબ્લિકેશન' (પ્રકાશન મારે)

કે જવા કરતો હતો ત્યાં મારા મિત્રે મને રોકતા કહ્યું, 'હું જરાવાર, રોકાઈ ને જાય તો ફીક...કારણ, હલ આપણા કુખ્ય

સંપાદક એ ભેસું નથી ને સંભવ છે કે એમને આ વિશે કંઈક સવાલ થોડે થ ખરો.

મે ક્યાક સ્વી મેં એ ઝોલિસની પુરશીમાં જિંચા નીચા થયા કહ્યું. દર થોડી મિનિટ, જુદાં જુદાં રિપોર્ટર-ડેસમાં કામ કરનારા માણસો, વારાફરતી અમારા ઝોરડામાં રોકાઈ જતા, ને અનિશ્ચિત શબ્દોમાં અમને ધરપટ બંધાવી જતા.

આખરે મને મુખ્ય સંપાદક સાહેબની રૂબિનમાંથી 'જરા મળી આવ્યું' કહેણ આવ્યું. કે એમની પાસે ગયો. એક આધેડ છત્રની વ્યક્તિ મુખ્ય સંપાદકની પુરશી શેભાવતી બેઠી હતી. ભગવાદાર લવા હેળધી એણે ખેડેલી ખંધી સ્તુર નજરે મને ભેઈક મારી લીધી. એ આખો એવી હતી, જેણે થઈ થઈ ભેઈક નાખેલું હતું. એ દંટિયાં સમજાવેલી સહિત લરેલી હોય એમ લાગતું હતું. મને નાથી ભેતો લેવ એમ એણે કંઈક સાવધાનીપૂર્વક બોલવાનું કરુ કહ્યું : 'હ...કાલ્ય તો સારું છે.'

કે મારા અનુભવ પરથી કીધી ગયો હતો કે, જ્યારે તંત્રી સાહેબ તમારી સાથે આ રીતે વાતની શરૂઆત કરે, ત્યારે જોક્કસ સમજવું કે, એ કાલ્ય તમારા હાથમાં પાછું આવવાનું છે.

એણે એ જ સવધાનીપૂર્વક વળી આગળ ચલાવ્યું : 'એમાં બે કહ્યું છે તે બરાબર છે... ને ત્યાં સુધીમાં તો મને ગળા લગીની ખાંડો મધ ગઈ કે...'

“એને એ કાલ્ય પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે...” કહેતાં કહેતા તંત્રી સાહેબની આંખોમાંથી પેલો ચતુરાઈના લાવ, અદમ્ય થઈ ગયો, ને એની જગાએ કેમકે સખ્તાઈ આવી ગઈ. એમણે આગળ બોલતા જણાવ્યું કે, ‘આખરે તો કે કમ્યુનિસ્ટ છું. તમારું કાલ્ય છપાવતો ફરાર હું કરી શકું નહિ... અલબત્ત એનું પરિણામ શું આવશે તે કે જાણતો નથી. ને કે, આવા રાખુ છું’ કે તમે પશું એ માટે તૈયાર હશે જ.”

‘અદ્યત્ત. કું તૈયાર જ છું.’ એ એમને મારો નિર્ણય જણાવ્યો.
‘તો...છાપું’ તૈયાર થઈને બહાર આવે ત્યાં લગી રાહ ભેડીને
તમે બેસશો ખરા!’

‘બેઠો જ છું.’ કહી પાછો, કું મારા મિત્રવાળા ચોરડામાં
આવ્યો. સામાન્ય રીતે બાપુ તૈયાર થઈને સાત વાગ્યામાં મંદીરની
પર ચઢી જતું હતું.

ને સોઠાનું કામ પૂર થઈ બધું હતું, તેઓ પશુ તે સ્વિક્ષે કામને
કોઈ બહાને ઓસિસમાં રોકાઈ રહ્યા. આખરે ઘડિયાળમાં સાતના
કંઠા પડ્યા હતા હજી મંદીરની પર જઈ પહોંચેલ બાપને જાપવાનો
આદેશ મુખ્ય તંત્રી તરફથી મળ્યો ન હતો. તંત્રી સાહેબે પોતાના
ક્રીસ્મસ જીવવાળા બંધોથી પોતાના શ્રીમતીને તથા દીકરીને
તેથી લાવવા ચોટાર એકલી હતી...ઘડિયાળમાં નવના દરેક
પડ્યા. એક દેખાવડી સુવર્ણ ને ગ્રેસરમના ફોરસેન નરીકે કામ કરતી
હતી, તેણે અમારા ટેબલ આગળ આવી, એક પશુ શબ્દ બોલ્યા
વિના, પૂરા જાપાનું યુરોપેજ મારી સામે પથારી દીધું. આખું
પાકુ તૈયાર હતું, માત્ર મારા કાન્ય માટે અલ્પાયદી રાખેલ જગ્યા
નેટલો લાગ જ ખાલી હતો!...એમ કરતા કરતા દસ વાગ્યા!
એક છુટ્ટો કંપોઝિટર શરાણની એક બાટલી લઈને અંદર
આવ્યો. અરે બધાએ સળંગે એ પી નાખી. ત્યાં અગિયાર
વાગ્યા...તંત્રી સાહેબના પત્ની આની પહોંચ્યા હતા. અગિયાર
ને ત્રીસ મિનિટે મને તંત્રી સાહેબની ફોનમાંથી તેકું આવ્યું.

પેલી ફોરસેન સુવર્ણ એ કંઈક અસ્વચ્છતા પૂર્વક, અન્યક્ષતા
અન્યક્ષતા મને કહ્યું, ‘કું પણ તમારી સાથે આવુ છું...ને બે
કંઈક તકલીફ ભીલી થઈ તો કું ક્લીસ કે, હવે આખા પાનાનો
‘લે આઉટ’ બદલે સ્ક્રપ જ નથી...અથવા એવું જ કંઈક
ખીજું બહાનુ શોધી શકીશ...કોણ ભણે કેમ પણ એ માર્ગસોનો
સામનો મારાથી નથી થઈ શકે!’

અરે તંત્રી સાહેબની ફોનમાં ગયાં. તંત્રી સાહેબ ને એમનાં
પત્ની-બંને બેસા હતાં. યાત્રીને લોથ થઈ ગયેલા મારા વ્યથેય સામે
ભેડી બેઠે જણાવ્યું રિંગભેર મને આવકાર આપ્યો. મારી સાથે
આવેલી ફોરસેનને ભેડ્યું કે, એ પાનાઓ પર તંત્રી સાહેબના દસ્તાખત
થઈ ગયા હતા. એણે તો ટેબલ પરથી એ પાનાં ઉઠાવી લઈ
આલવા જ માંડ્યું.

તંત્રી સાહેબે મને કહ્યું, ‘મને એમ થયું કે કું મારાં
પત્નીની પશુ સલાહ લઈ લઉં.’ મને એના પર ખૂબ બરાડો છે.
ને તમે જુઓ છો કે, એણે આપણી વાતને માન્યતા આપી દીધી છો!
હવે જુલાલ તમે તમારા કાન્ય સાથેના બાપને મંદીરની પર ચઢી,
બહાર આવવું ભેડી શકો છો.’

કું ગ્રેસરમના ગયો, પિન્ટેડોએ આવીને મારી સાથે કાન્ય
મિલાવ્યા. ફોરસેનને સિમ્બલ આપ્યો ને ગ્રેસે જાપવાનું કામ શરૂ કરી
દીધું. ત્યાં તો અચાનક અધવચ્ચે જ કાઠક કરતો કંઈક અવાજ
થયો. કંઈક ગરમકાદ ચંલગાયો, ને બધું દુપ્પ! અત્યાર સુધીમાં
મન તો મારું એવું તંત્રી બની ગયેલું હતું કે, આ કાઠકો સાબળતા
કું મારા બેસ્યો.

જુલુ કંપોઝિટરે મારો બંને પંખાળતા આશ્વાસન આપ્યું.
...‘એ તો કંઈ નથી. બધું બરાબર થઈ જશે. હવે તમારે એક
જ મિનિટ ધીરજ ધરવાની છે, કું!’

ગ્રેસે પાકુ ચોલિંગ શરૂ કરી દીધું. ને બાપાનું ને તૈયાર થયેલી
તાજી નહોતી મારા પગ આગળ આવીને પડવા લાગી.

ફોરસેન સુવર્ણએ આવીને જાપાની એક ચોક્કસ માંગ કાન્યમાં
મૂકી દીધી. કહે: ‘આટલી નકસો બહે તમારી પાસે સચવાઈ
રહેતી. આવતી કાલ સુધીમાં આ બાપાનો જરવો કાંતો કનેક્ટરની
બાઉન્ડરી હેઠળની વસ્તુ ય બની જાય!’

‘અને-ઝોબ્રીનને ભેટ્યા. વાતાવરણ એવું બની ગયું હતું, કેમ જાણે અને બધાએ-લેગાં મળીને-એ કાવ્ય લખ્યું’ હોય !

‘પ્રેસનો બધો વિર્ધિ પત્યા પછી હું ને મારો મિત્ર મારી ખટાર નેચી ગાડીમા સદી બેઠાં. ને ચમત્કાર તે કર્યા ! અચારી બેઠકની જગા પર જ ‘બેન્નેલ્સ’ શરણની એક સરસ બાલ્ડી અમને મળી આવી ! મારો મિત્ર પાછો એની ઓફિસમા જઈને એની લાખી ‘ઝોડિસ્ટ્રિયલ’ કાતર લઈ આવ્યો. એના વડે પાટલીનું છુય લિધાડી નાખી, અને એઢએ, ગાડીમા બેઠાં એમાં જ એ સરળ પી નાખી, ને પછી મારા ધર ભણી હંધારી ગયા. અને ધેર પહોંચ્યા ત્યારે બરાબર એક વાગ્યો હતો.

બીજો દિવસે સવારમા ‘બેથુ’ તો છાપાના અક્ષરો પરથી સિટરી ગેઝેટની નકલો ટપેટપ ઉપડી ગઈ હતી. થોડી જ મિનિટમા તો ‘બેથુ’ વેચાણ પૂર થઈ ગયેલું’ એ દિવસના બપોર પછીથી મને ‘અલિન’ન આપનારા તાદન અજળ્યા લોકોના તાર મારા પર વરસવા શરૂ થઈ ગયા, પરંતુ વાસ્તવમા આનંદોત્સાહનો આ ઉછાળો મારી લેવાને મને સતત્ત્વય છે, તેથી સાર્વનિક ન હતો.

કાંઈ પ્રગટ થયું એના બે દિવસ પછી જ ‘સિટરેયર ઝોન્ડ લાકર્ફ’ નામના જનરલે મારા કાવ્યનો જવાબ આપ્યું’ એલેક્સી માર્કેલન એક કાવ્ય જાણુ’. એ કાવ્યમા બોતે કેવા લોકોમા પેદા થયો છે, એ વાત પછુ બલી જનારા, ‘પિન્ગી’—યારે ‘ફિન્ગી’ તરીકે મને વર્ણવવામા આવ્યો હતો. ને એના બીજા બે દિવસ બાદ, એ જ જનરલમા એક લાભો. લેખ છાપવામા આવ્યો, જેમા મારા પર એવી રીતે આકેષ કરવામા આવેલો કે જાણે હું જ રાષ્ટ્રીય જ્યો વખતે વિખવાદના એ રેડી, લેનિનની આતરણીય નીતીને, ચકનાચૂર કરવા નીકળેલો. માણસ હોઈ !

આ-પ્રસન્ન ચક્ષુની ને જ્યુડાસાકારક આવેપની તો કલ્પન કરવી પશુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ લેખમા લેખકની પેતાની જ વિષ્ટ, ય કુક્ષિત ચક્ષુવાદી ગતિવૃત્તિ ઉધાડી પડી જતી હતી. ને એની સામે જાહેર પ્રખરતા પશુ એલે જ ગ્રાપ બીતર્યો. સાથે સાથે, દેશને ખૂલે ખૂલેથી, મારા પર પત્રોનો વરસાદ વરસી રલ્યો. ‘બાબિયાર’ કાવ્ય અંગે મારા પર આવેલા કે’કે ૨૦,૦૦૦ જેટલા પત્રોમાંથી લાગ્યે જ ૨૦ થા ૪૦ પત્રો એ કાવ્યને વર્ણવનારા લોકોના હશે. ને વર્ણવવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલા એ બધા જ કાગળો મોટા ભાગે નવામા-દત્તખત વિતાવના હતાં.

પશ્ચિમના અખ્યાલોએ ‘બુલિયાર’ પરના આ હુલામણાથી એક મોટો છાંડ બેલો કરી દીધો. ને એમ લખવા માડ્યું કે, સોવિયેત યુનિયનમા પશુ એ-વી સેમિટિઝમની લાગણી પ્રવર્તે છે, જોતા જ આ એક ચોકળો પુરાવો છે. ને એમાના ફેટલાક છાપાં આએ તો પોતાનો એ સુદી પૂરવાર કરવા માટે મારા કાવ્યને પશુ મારી મચાડી વિકૃત રીતે રચ્યુ કરવા માડ્યું.

એર, પશુ મારે મન તે ‘સિટરેયર ઝોન્ડ લાકર્ફ’નાં એ બે લખાણો કસતાય મહત્ત્વની વસ્તુ તો હતી, એ કાવ્ય વિષે આમ જનતાએ પોતાના હૃદયનો ને ઉભરો કાલચો હતો તે. પ્રખ્યાત નિરનિરાળા મ્તરના લોકોએ-કામદાંતોએ, સમૃદ્ધ પેત્રોમા કામ કરતા ખેડતોએ, છુલિછી વર્ગના અનેક લોકોએ, તેમજ વિચારો-ઝોન્ડ-મારી એ કપરી ધડીઓમાં મને જે સાચ આવ્યો છે, એને હું કેમે ય વીસરી શકું એમ નથી.

ને એ જમારે ક્ષણના પ્રયત્ને ઉપગતા પડેલા મધ્યોપવશી મહેરમા મારા એ કાવ્યનું વાચન કરું, ત્યારે દરેક જનર જેટલાં લોકોએ મને અદભુત વિશ્વાસ આપેલી ! મારે મન લોકોના આ આશ ને સહકારની તોલે આવી શકે એવી બીજી એક ય વસ્તુ આ દુનિયામા નથી.

ન્યારે એ મારું 'સ્વાલિન્સ હેન્સર' (સ્વાલિનના વારસદારો) નામનું કાવ્ય લખ્યું, તે જાહેરમાં કોનું વાચન કરવા માડ્યું, ત્યારે કાઈએ કોરી અથવા વહેતી મુદ્રા કે, આ તે 'સ્થાવિયેત વિશ્વકીર્ણ' કાવ્ય છે, નેમને નેમને રોપી બધેએ સતી આવી ગયેલી, તેઓને બીકે લાગવા માડી કે, રજેને બીજા લોભા મને જ્યેઈ જ્યેઈ -ઝોળખી લેશે! એટલે તરોઝાએ એને બપતાં બીવા લાખ્યા. પણ કોઈની મનસ નહિ કે મને એ કાવ્યનું જાહેરમાં વાચન કરતો અટકાવે. કારણ શ્રીતાઓમાંથી જ જૂસ જીતી કે 'પેલુ કાવ્ય સંભળાવો.' ને મને પણ એ કાવ્ય એક વરસ સુધી ન છાપાયુ એનો કઈ વસવેસ રહી જાય તેમ નહોતું. કારણ કે પહેલેથીજાણ્યુંતો જ હતો કે આમ બનવાનું છે.

એ મારે એ કાવ્ય કહેવ પર મોકલી આપાયું, ને એ પ્રાવધામાં પ્રગટ પણ થઈ ગયું. કદરપથીએ અંદર ને અંદર કુંધવાઈ રહ્યા હતાં. તે એટલામાં એમને માથે બીલ મોટી કમનસીબી કાતરી આવી. ને તે એ કે, સોલ્હેનિસીનની સોનુ લક્ષ જેએ કોવી એક નવલકથા 'બન ડેન ધી લાઈફ ઓફ હવિન ડેનિસોવિચ' (હવિન ડેનિસોવિચના જીવનનો એક દિવસ) પણ કહેવની જ મદદથી બહાર પડી.

અહીં એ કહેવાની જરૂર નથી કે, કદરપથીએ તે અમારા દેશમાં થઈ રહેલા લોકચાલીકારનું પ્રક્રિયાને રૂપવા અદકાવવાની એક પણ તક આજ સુધી જવા દીધી ન હતી. તે ભવિષ્યમાં પણ કમરની એ નીતિમાં કશો પરદો આવે એવી આશા રાખતી મિશ્યા છે. એવા મેઈડ મિશ્યા ડક્કાળી-રખામાં રાખવાનું મારે માટે શક્ય પણ નથી. કે એ પણ જાણું છું કે, કદરપથીએ પોતાની જગા સમજવા માટે જીવાનિધાઓનો પણ એક નવો ફલ ઊછેરેલો છે. આપણા દેશને મારે મોટામાં મોટું આતરિક જ્યેષ્ઠ મેઈડ હોય તો તે આ જીવાનિધા છે. પરંતુ સંખ્યાબળમાં એમને કયાંય દીપી જાય એવા પ્રગતિશીલ વિચારના જીવાનિધાની પણ આ દેશમાં

એટ નથી. આ બધા ઉપરથી છું તે માનું છું કે, હવે કદરપ થયેના વિનાશ નહીં છે.

હું જાણું છું કે, અમારો દેશ એના આર્થિક તંત્રમાં તેમજ આત્મચાલીય સંબંધોમાં ઘણી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. કલાઓના વિષયમાં અસંત જનિલ પરિસ્થિતિ અમારે સા જીભી ધક ગયેલી છે. આ બધી સમસ્યાઓ પ્રત્યે હું મારી આખો ખીચી દહને ચાલવા નથી માંગતો. છતાં સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ, દેશમાં આવી રહેલ પ્રચંડ પરિવર્તન સામે જે કાઈ આખો ખીચી લેવા માગે તો એ હાથે કરી વહેંચી લીધેલ અધારા બરાબર દર્શો.

અલબત્ત, હું તો એમ જ માનું છું કે, ૧૯૫૩ ની સાલ પછીથી આ દેશમાં જે કઈ જાની રહ્યું છે, તે દેશની પ્રભુને માટે તો અતસત્થાની ક્રાંતિ બરાબર છે. ને એ ક્રાંતિ એવી છે કે જેમાં સાજીસો એક રીતે અસંત તંત્ર મનોદક્ષમાં જીવી રવા છે. આ પરિસ્થિતિએ અમારી પાસે અખૂટ ધર્મની અપેક્ષા ઊભી કરી દીધી છે. અસાધ્ય અમારી પ્રત્યેકની નજર સામે એ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જવી જરૂરી છે કે, અમારા જીવનકાળમાં વારસામાં મળેલી કપી વસ્તુઓ એવી છે કે, જેની રક્ષા કરી અમારે એને ભવિષ્યમાં આગળ લઈ જવાની છે, ને કપી વસ્તુઓ એવી છે, જેને અમારે ખાખી રહેવા દઈને જ આગળ વધવું જરૂરી છે.

અમને ધર્મીવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, તમે જીવન વિશે બહુ વધારે પડતી વાતો કો છો. પરંતુ હું તો માનું છું કે, જીવનકાળ વિશે વાત કરવી, એટલે જ ભવિષ્ય વિશે વિચાર કરવો. એ જાણું કે, અમે ધર્મી ધર્મી જીવો કરેલી છે. પરંતુ સાથે એ પણ એક હકીકત છે કે, કુનિયામાં સમાજવાદના આદ્યને અમલી બનાવવા માટેના પ્રયત્નોમાં પણ પહેલવહેલો અમારે જ કરવાનો આવ્યો છે. ને અમે જે જીવો કરી છું, તે કદાચ એટલા માટે જ કેમ નહિ દેશ કે, અમારે પગલે ચાલીને, ભવિષ્યમાં જે

કોઈ દેશો સમાજવાદના પંથે પળવા માગે, તેઓને ત્યાં એ શ્રેયોક્તિ પુનરાવર્તન થવા ન પામે.

ચેરિસના કોઈ એક કોરેમાં મળી ગયેલા એક વિવાર્થાંગે અને કહેલું કે, ‘આમ તો સામાન્ય રીતે હું સમાજવાદનો જ હાનુ છું, પરંતુ તમારે ત્યાં મોરદેખાં એલેરિંગ લાકાએત જેવો લંડન (હજાપણ શીખવનારો-મીતિના અનુલોચનો લંડન હરો કદાચ !) બોલો થતાં હશે એ માટે શક બેવાની મારી તૈયારી છે...તે પછી વળી સમાજવાદ માટે લડવાનો હું વિચાર કરૂં થ ખરો.’ પરંતુ મારા મતે એ વિવાર્થાંગના આ શબ્દો એની ક્રાંતિકારી ધન્યને કેળ આપે એવા નથી. એક યુવાન બીમિ આવા ઘસાપાના ઉદ્ધાર કાઢે તો એથી મને પોતાને શરમાવા જેવું લાગે છે.

કેમ જાણે, બહારથી બરાબર શેકાયેલી ને અંદરથી કુલાખી એવી, કોથમીર લીંબુ છાટી, સ્વાદિષ્ટ બનાવેલ વાનગી રહે, એવું ભવિષ્ય, ચાલીના ચાળામાં, સળવી કોઈ એના મો આગળ પીરસી

જવાબું હોય ? ને તે પછી, એને ભાગે તો છડી કાઢો હાથમાં લઈ, ખસ આરોગવાનું જ કામ બાકી રહેવાનું હોય !

અરે તો ભાઈ અમારું ભાવિ જાતે ઘડવાનું કામ કરી રહ્યા છીએ, ને એમાં જીવનને માટે અનિવાર્ય એવી કેટલીય ચીજો વિના અમારે ચલાવી લેવું પડે છે, કેટકેટલા દુઃખ વેઠવા પડે છે ! ને જુદો પણ અમારે હાથે કંઈ એાછી નથી થતી. હતા બંધુ જ જાતે જાતે કરતા, પડતા ને આખડતા, અમારા પગ ભર જ અમે આગળ વધી રવા છીએ. કેવળ પ્રેક્ષક તરીકે, દૂર ઊભા બેલા બેયા કરવાનું ન કરતા હું પોતે પણ મારા દેશના લોકોની આ સૌંદર્ય સહનતા ભાગ લઈ રહ્યો છું, એ વાતનું મને ખૂબ ગૌરવ છે.

ને મારા મનની એક શ્રદ્ધા છે કે, ઉજળું ભાવિ મારી આગળ આગળ જ ચાલી રહ્યું છે. ને મારા દેશના લોકોને માટે પણ એ જ સત્ય છે.

卐 સ્વસ્તિક 卐

હુવર ઉધોગ તથા ખેડૂત બાઈઓને ઉપયોગી તથા

★★

ઢેસાઈલ મિલોને ઉપયોગી મશિનરી,

★★

હંમેશાં "સ્વસ્તિક" બનાવટોનો આગ્રહ રાખો

.....અમારી.....ચુખ્ત.....બનાવટો

૧ "માયા" ધાતુજી અનાજ દળવાની ધરીઓ ૮"

૨ "માસાઈલારીય" લેબી અનાજ દળવાની ધરીઓ ૧૪" અને ૮"

૩ "હાથાઈલ ટાઈપ" અનાજ દળવાની ધરીઓ ૨૨", ૧૪", ૧૬", ૧૮", ૨૦"

૪ "આરી મોરસ" રેશી અનાજ દળવાની ધરીઓ ૬" આ તથા લેબીની બનાવટની ૧૮", ૨૦" અને ૨૪"

૫ તેલ પીસવાના બાણા (હવી તથા લાઈટ ટાઈપ)

૬ "ફીલ્ટર પ્રિસીય" (ચેમ્બર તથા પ્લેટ ટાઈપ)

૭ ડોસ્ટિફિકેટસ (મજલૂની ફેડવાના પંખા, હાથથી તેમ જ ચાવરથી ચલાવતા)

૮ "એડિમેટિક રબર રોલ સર્ફસ હલર", હલર પંખા સાથે આંતરિયેટર તથા એપ્રેટર સાથે)

૯ "પેરી કસીનર" માળજી બંધ "રબર રોલ" સર્ફસ હલર માટે.

૧૦ મેટા હડવાના હલરો પોલિસર અથવા પોલિસર વચ્ચે) નં. ૧, ૨, ૩ ને ૮.

૧૧ અનાજ દરખવાના પંખાઓ.

૧૨ "પો આ મશિન" (એડિમેટિક તથા પાર્થના)

૧૩ "દરેક ભવના ફેલ્ડો" (સી માદા હાથથી, બજારથી તેમ જ ચાવરથી ચલાવતા)

૧૪ "હલસ ફેલ્ડિંગ એન્ડ પ્લેટિંગ મશિનો" (મિલોના હડવાની મશિનો વાળવા માટે)

૧૫ "ચાણી લેગ" જે તેથી ચુખાવા માટે હાંપીયા

૧૬ અનાજસાચીકો તથા બીલિંગ મેન્ડ્રીકરોને ઉપયોગી બારીઓ, બેન્ડિયેટલ રોટની કોરસ (બજારમાં) તથા લોખંડના દરવાજા, હાથે, કપાઈન્ડ ચેટસ વિગત ચેટસ, હાથ માટે હુટ ચેટસ, સ્ટ્રક્ચરલ વર્કસ (મોડાઈન-મિલો ૧૫ થી ૨૦ ફેડવાની ચાણીની ટાંકીઓ વચ્ચે બનાવવામાં આવે છે)

૧૭ મુનિસિપાલિટીને લગતાં તમામ ભવનાં કારકિર્દી મુજબે એવા જે મિનટોલ કુલેસ ભરીએ વિ.

અમારે ત્યાં દરેક બાવળું કારકિર્દી હાળી આપવામાં આવે છે

સ્વસ્તિક એન્જિનિયરિંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ
કંપની (પ્રાઈવેટ) લી.

રે. નં. ૪૦૧

વહુચરાણ રોડ—વોરાહરા

ટેલીગ્રામ : સેમકો

લાઈન
હા ફોટો ન

વિવિધરંગી બ્લોક

કલાત્મક ડિઝાઈન

પ્રભાત પ્રાસેસ સ્ટુડિયો

રીલિફ રોડ : અમદાવાદ

બેકર ઓન્ડ કંપની

[ઉમરીગર બિલ્ડિંગ - કાંકડે મારકેટ - મુંબઈ]

ની

શુભેચ્છા સાથે

કંઠી ય શીખવું જ નહિ કેટલું ભયંકર છે !
 અન્યના ન્યાયાધિશ હોવાનો દાવો કરવો,
 ગુર્હ દિલના જાંઘોર યુવાન હૃદયાંને
 અશુભ હેતુઓને નામે આરોપી લેખવા !
 સંશયખોરીનું અનૂન કંઈ સદ્ગુણ નથી.
 અંધ ન્યાયાધિશો જનતાના સેવકો નથી.

હિતાવળી જૂલ અતિ ખરાબ છે—
 દુરમનને દારત લેખવા કરતાં ય
 - દારતને દુરમન લેખવો, એ !

— એવતુશેન્કે.

[ગાંધી એન્ડ કું. ૪૪ નાગદેવી કોસલોન મુંબઈ—૨તા સોજન્યથી]

તમામ જાતના કાગળો માટે

અવશ્ય લખો

★

કેશવલાલ અંબાલાલ એન્ડ કું.

૪૯, ચુતાર ચાલ : મુંબઈ-૩

અવકાશમાં

આનંદ

મેટ્રીસા ઉત્તમ
હિન્દી ચિત્રપટો
કન્સેશન દરથી
જતાવતું શહેરનું
એકમાત્ર છબીઘર

એથી તો સૌ અવકાશમાં

આનંદ માટે 'કલામંદિર' ન પસંદ કરે છે.

જેઓ શ્રેષ્ઠ મનોરંજનના
માણકો છે તેઓ
હંમેશાં
કલામંદિરમાં રજૂ થતાં
ચિત્રો જોવાં પસંદ કરે છે.
એક સગવડો
સાથે નિર્મળ
મનોરંજન
એ આ છબીઘરના
વિશિષ્ટતા છે.

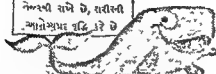
કલામંદિર

ગાંધીનગર ગ્રહ સમીપ (ફોન ૪૦૩૪), વડોદરા

અમૂલ દુધાહરનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

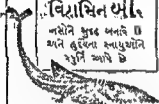
વિટામિન એ

તેના મુખ્યમ અને આખો
નેશની રાખે છે, લાંબી
આયુષ્ય વધી કરે છે

વિટામિન બી૧

નશોને કુદ બનાવે છે
અને હૃદયના સ્નાયુઓને
રુધિ આપે છે

વિટામિન બી૨

તંત્રવ્યય મોટા, મોટા
બની, છે

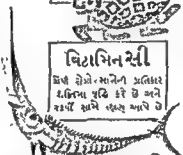
વિટામિન બી૬

તંત્રવ્યયને વિશાળ પ્રેરણા
આપે છે.

વિટામિન સી

કોઈ કોઈને માને ન પ્રતિષ્ઠા
રહિત વધી કરે છે અને
રક્તમાં રાખે છે

વિટામિન ડી

કુદ હાડકા અને તીવ્રતા, માન
મોટી ખાતરી છે અને
તીવ્રતા સત્કાર આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

પાચનશક્તિના વધારે કરે છે
અને નસો મુઠક અને તંત્ર
વધારા રાખે છે

અમૂલ દુધાહરમાં આ સાત વિટામિનો સાથે લોચ અમુલમાં
પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચર્બી, લોહ, ફોસ્ફોરસ અને કેલ્શિયમ છે
અમૂલમાં કોઈ ખાદ્ય વાતો છે અને કોઈ આપણી માથાઓ
તે પસંદ કરે છે આપણા બાળક મટે તે અતિ મુલ્યવાન છે

આપણા બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો અમૂલ દુધાહરમાં છે

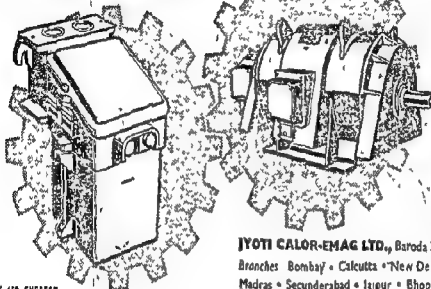

AS/AS-31 GJ

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines... a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

JY 459 EVI/EST

MOHANLAL LALJEEBHAI GANDHI CO.

[मोहनलाल लालजिभाई गांधी कंपनी]

Hay & Straw Commission Agents & Contractors

Stockist of Auto-parts & Accessories

Zinc Sheets

Expand Metals

Wire Gauge

Perforated Sheets

Plywood

Wire Door Mats etc.

Motiwala Chawl, Jubilee Bldg, Tardeo
Bombay-7 (Phone-42261)

તા. ૧લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨થી

સંમત, સુરક્ષા રાજ્યમાં

મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોડને

ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શાળાના વ્યવહારમાં,

લેવડ-દેવડ કરવી વખતે

સોરને બદલે કિલોગ્રામ,

મણને બદલે ફીન્ટલ અને

તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ

આપની ખરીદી તેમ જ

લાવો કરવાનો આજ્ઞા રાખો.

■ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ મંજૂર પાત્ર યુનો બને છે

○ જૂનાં તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

માહિતી માટે, સુરક્ષા રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ
દ્વારા મોકલેલ

તમારું નસીબ અજમાવી.....

રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ સુધીનાં ઇનામો મેળવો

રૂ. ૧૦૦ના મૂલ્યાંકનાં
પ્રિમિયમ પ્રાપ્ત થોન્ડ

— માટે ઇનામો —

ઇનામની સંખ્યા	ઇનામની રકમ
૧	રૂ. ૫૦,૦૦૦
૨	રૂ. ૨૫,૦૦૦
૫	રૂ. ૧૦,૦૦૦
૧૦	રૂ. ૫,૦૦૦
૭૫	રૂ. ૨,૦૦૦
૧૫૦	રૂ. ૧,૦૦૦

૨૪૩ કુલ ઇનામો

રૂ. ૫૦૦ના મૂલ્યાંકનાં
પ્રિમિયમ પ્રાપ્ત થોન્ડ

— માટે ઇનામો —

ઇનામની સંખ્યા	ઇનામની રકમ
૧	રૂ. ૧૫,૦૦૦
૨	રૂ. ૧૦,૦૦૦
૧૦	રૂ. ૫,૦૦૦
૨૫	રૂ. ૨,૦૦૦
૨૦૦	રૂ. ૧,૦૦૦
૩૩૦	રૂ. ૫૦૦

૫૬૮ કુલ ઇનામો

ઇનામ માટેના રૂ. ૧૯૬૪માં બે વખત ચોખ્ખાશે. તેમાંના નીકળેલા નુંબરો ઇનામને પાત્ર કરશે.

ઇનામ ન લાભે તો પણ ૧૦ ટકાના પ્રિમિયમ સાથે પાંચ વરસે પૈસા પાછા મળશે.

ક્યાંથી ખરીદશો ?

સ્ટેટ બેન્કની શાખાઓ, સરકારી તિલ્લેરીઓનું કામ કરતી તેના હાથ નીચેની બેન્કો, ઉપરની બેન્કોની શાખાથી આપરી ન લેવાયાં હોય તેવાં સ્થળોએ તિલ્લેરીઓ અને પેટાતિલ્લેરીઓ તેમ જ હેડ અને સબ પોન્ટ ઓફિસથી તેની મૂળ કિંમતે મળી શકશે.

લગ્ન, જન્મદિન તેમ જ કોઈ બીજા માંગલિક અવસરોએ પ્રિમિયમ પ્રાપ્ત થોન્ડ બેટમાં આપી પ્રસંગને યાદગાર બનાવો.

આજે જ પ્રિમિયમ પ્રાપ્ત થોન્ડ ખરીદો.

ગુજરાત બચત અને આર્થિક સહાયતા સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત

ENPRO MOTORS

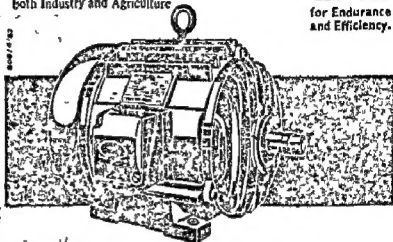
are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958*

*Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47, Apollo Street, Fort, Bombay 1 Phones: 253824-25.

APAC ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

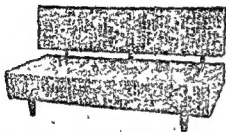
આપના ઘરની સજાવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર!

લાકડાના રહેઠાણીક ફર્નિચરના જાતના સૌથી મોટા ફાયદાએ બતાવેલ ખીરાના 'કે' પ્લાન ફર્નિચરથી આપનું ઘર સજાવો.

આ ફર્નિચરમાં તમારો બેઠા સંભાળપૂર્વક રહે કહેવે મોકલવામાં આવે છે કે તેના પોસિટીવી ચાક નેવીને તેની જ જાળવાઈ રહે છે. વધુ કરડાર માટે કોર્નર કીચન અને ઇથર્નિંગ ટબલના બાથો છતાં જાડીને મોકલવામાં આવે છે અને જવાનો રક્ષણ પ્રદેશોમાં કોર્નરની ખાસ જગ્યાએ ફોલ્ડ ઓફ ટેબલના ખર્ચા ઓડી બચત થાય છે.

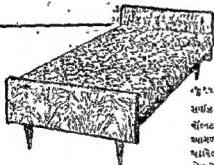
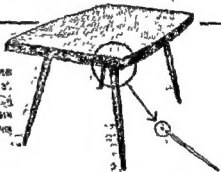
અલિંગ કોર્નર અને વિશાળ જાસોની આવી માટે આજીવ્ય લખો.

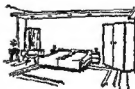
'કે' પ્લાન... કોર્નર કીચન
ચાર્ટલ નં. ૨૮૧૦-૦૧. બેઠાના
ફોલ્ડ નેવીની આડી બેસાડેલી
કોમ છે. બેઠાના પીડ ખાસ
જગ્યાએ પી પી સી ફોલ્ડ
કોર્નરની કચર કરેલી કોમ છે.

'કે' પ્લાન... ઇથર્નિંગ ટેબલ
ચાર્ટલ નં. ૨૨૩, ચાર્ટલ ૧' X ૩'.
ખાસ પડ સિમિટીકેશન બેઠા
કોમ છે. ખાસ પડ પડી જાડામ
કે ૧' X ૩' સાઈઝના પડ
કોમ છે.

'કે' પ્લાન પર્વત ચાર્ટલ નં. ૨૫૬,
ચાર્ટલ ૩' X ૬'. ખાસ સારી
ચોઈન બિનિચરથી મોલ કરેલી છે
આમળના પાનાઓને તાજા પાણી
ખાસેલા મેલ કપા બેસાડેલા
કોમ છે.

જયાનંદ ખીરા એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
કેડ બોરિસ અને હોમ ખીરા ભવન, હેન્ડલર્સ બિલ્ડિંગ, મુમ્બઈ

ખીરા

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ધવાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

શુકી, શ્વાસ રૂધિર અને શકવિર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ઘરગથ્થુ ધવાજ

नवछवन

नवीन छापा
नवीन काग

नवछवन अंक १५४

पोपलीन, साडी,
भक्तमत, घाली,
वायल, टोरिया
लोगकेतोथ
दधील-भभीतनु

नवछवन मिहस लि.,
४ लो. ल.
[वित्तगुणवत्]

